

SOCIAL
RESEARCH
CENTER

ISTANBUL
UNIVERSITY
FACULTY OF LAW

**XXI ƏSRDƏ DÖVLƏT SUVERENLİYİ VƏ MİLLİ KONSTITUSİYALAR:
GLOBAL ÇAĞIRIŞLAR, TENDENSİYA VƏ PERSPEKTİVLƏR**

*“2025: KONSTITUSİYA VƏ SUVERENLİK İLİ” ÇƏRÇİVƏSİNDƏ
BEYNƏLXALQ ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANS*

5 noyabr 2025 | Bakı, Azərbaycan

**XXI YÜZYILDA DEVLET EGEMENLİYİ VE ULUSAL ANAYASALAR:
KÜRESEL ZORLUKLAR, EĞİLİMLER VE BEKLENTİLER**

*AZERBAJCANDA 2025-Cİ YILIN “ANAYASA VE EGEMENLİK YILI”
İLAN EDİLMESİ KAPSAMINDA DÜZENLENEN*

ULUSLARARASI BİLİMSEL VE UYGULAMALI KONFERANS

5 Kasım 2025 | Bakü, Azerbaycan

**STATE SOVEREIGNTY AND NATIONAL CONSTITUTIONS IN THE 21ST
CENTURY: GLOBAL CHALLENGES, TRENDS, AND PROSPECTS**

**INTERNATIONAL CONFERENCE WITHIN THE FRAMEWORK OF
2025: THE YEAR OF CONSTITUTION AND SOVEREIGNTY**

5 November 2025 | Baku, Azerbaijan

Following the clause 10 of the Action Plan signed off for declaration of the “2025: The Year of Constitution and Sovereignty” in Azerbaijan in accordance with the Presidential Decree of the Republic of Azerbaijan dated 11 February 2025, the Social Research Center (SRC) was tasked with implementing events and activities including the organization of scientific and practical conferences dedicated to practical research and academic discussions of the national and international constitutional formations, with the participation of scholars, multinational experts, legal analysts and researchers.

To fulfill this mandate, SRC, in cooperation with the Faculty of Law, Istanbul University (Turkiye), organized an International Scientific-Practical Conference on 5 November 2025, under the framework of the “2025: The Year of Constitution and Sovereignty.”

The Conference, attended by scholars from 15 countries, focused on the theme “State Sovereignty and National Constitutions in the 21st Century: Global Challenges, Trends, and Prospects.”

The Conference proceedings present the theses and articles by the participant authors of the event.

SOCIAL
RESEARCH
CENTER

ISTANBUL
UNIVERSITY
FACULTY OF LAW

**XXI ƏSRDƏ DÖVLƏT SUVERENLİYİ VƏ MİLLİ KONSTITUSİYALAR:
QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR, TENDENSİYA VƏ PERSPEKTİVLƏR**

***“2025: Konstitusiya və Suverenlik İli” çərçivəsində
BEYNƏLXALQ ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANS
5 noyabr 2025 | Bakı, Azərbaycan***

**XXI YÜZYILDA DEVLET EGEMENLİĞİ VE ULUSAL ANAYASALAR:
KÜRESEL ZORLUKLAR, EĞİLİMLER VE BEKLENTİLER**

***Azərbaycanda 2025-ci yılın “Anayasa ve Egemenlik yılı”
ilan edilmesi kapsamında düzenlenen
ULUSLARARASI BİLİMSEL VE UYGULAMALI KONFERANS
5 Kasım 2025 | Bakü, Azerbaycan***

**STATE SOVEREIGNTY AND NATIONAL CONSTITUTIONS IN THE 21ST CENTURY:
GLOBAL CHALLENGES, TRENDS, AND PROSPECTS**

**INTERNATIONAL CONFERENCE WITHIN THE FRAMEWORK OF
2025: The Year of Constitution and Sovereignty
5 November 2025 | Baku, Azerbaijan**

The International Conference jointly organized by the Social Research Center (Azerbaijan) and Istanbul University, Faculty of Law (Turkiye), in the framework of the national initiative in Azerbaijan “2025: The Year of Constitution and Sovereignty, is a comprehensive platform for reflecting on three decades of constitutional development, both in Azerbaijan and in the broader international context. The primary goal of the event is to consolidate thirty years of national experience in constitutionalism and legal reforms while discussing the achievements within the wider framework of global constitutional evolution.

The Conference agenda dedicates particular emphasis on identifying the defining features and evolving dynamics of modern constitutionalism in the context of the reconfiguration of the multilateral order and the growing influence of digital society. Commemorating the 30th anniversary of Azerbaijan’s first independent Constitution, the Conference hosts scholarly and practical presentations addressing universal as well as context-specific aspects of constitutional formation, with particular focus on the Turkic-speaking states. Against the backdrop of global systemic uncertainty and increasing geopolitical volatility, the discussions also explore the constitutional order as a means of safeguarding stability and continuity in socio-political development. The Conference aims to deepen understanding of the theoretical and practical dimensions of constitutional and legal advancements.

The event participants present retrospective analyses alongside forward-looking perspectives, while addressing a range of emerging issues relevant to contemporary constitutional discourse, as highlighted by attending scholars, jurists, policymakers, and other key contributors.

CONFERENCE CHAIRS:

Zahid Oruj, *Chairman, Social Research Center (Azerbaijan)*

Prof. Dr. Fethi Gedikli, *Dean, Istanbul University, Faculty of Law (Türkiye)*

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Ziyafat Asgarov, *MP (Head of Constitutional Law Department, Baku State University (Azerbaijan))*

Mr. Shahin Aliyev – *Rector of Academy of Justice at Ministry of Justice (Azerbaijan)*

Doc. Dr. Volkan Konak, *Faculty of Law, Istanbul University (Türkiye)*

Prof. Dr. Abdurrahman Eren, *Faculty of Law, Istanbul University (Türkiye)*

Prof. Dr. Mykola Zhurba, *University of Manitoba; Department of German and Slavic Studies; Pedagogical Scholar (Canada/Ukraine)*

Prof. Dr. Musa Gasimli, *Deputy Speaker of Parliament; Corresponding Member of ANAS; Doctor of Historical Sciences (Azerbaijan)*

Assoc. Prof. Liang Zhenpeng, *Professor of International Relations and Political Science, Chinese Academy of Social Sciences, Deputy Director of Research Center under Academy of Social Sciences (China)*

Prof. Dr. Vasa László, *Hungarian Institute of International Affairs, Széchenyi István University (Hungary)*

Dr. Hab. Prof. Walery Okulicz-Kozaryn, *Humanitas University, Republic of Poland (Poland)*

Prof. Dr. Valeri Modebadze, *Faculty of Law and International Relations, Georgian Technical University (Georgia)*

Prof. Dr. Alena Rettova, *Professor of African and Afrophone Philosophies, Bayreuth University (Germany)*

Prof. Dr. Kazushi Yamamoto, *Founder and Chancellor of YAMAMOTO Universal Integral Institute, Doctor of Philosophy in Laws (Japan)*

Prof. of Practice Fariz Ismayilzadeh, *MP, Deputy Chairman of Science and Education Committee of Parliament, International Affairs, Vice Rector of ADA University, Director of Institute for Development and Diplomacy (Azerbaijan)*

Prof. Dr. Nurlan Baygabilov, *Department of Sociology, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)*

Mr. Hamad Al-Hajri, *National Human Rights Committee, Director of Programs and Awareness Department (Qatar)*

Mr. Erkin Gadirli, *MP, Legal Expert in Constitutional Law, Member of Committee on Legal Policy and State Building of Parliament (Azerbaijan)*

Prof. Dr. George Ritzer, *Professor Emeritus, Department of Sociology, University of Maryland (USA)*

Prof. Dr. Kuat Rakhimberdin, *Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University (Kazakhstan)*

Prof. Dr. Shenel Poyrazli, *Department of Psychology, Pennsylvania State University, Harrisburg (USA)*

Assoc. Prof. Liudmyla Lakhtionova, *PhD in Economics; Deputy Director, Educational and Scientific Institute for Education Development, National Aviation University (Ukraine)*

Prof. Dr. Mustafa Ozcan, *Dean of MEF University, Faculty of Education (Türkiye)*

Prof. Dr. Suat Kolukirik, *Akdeniz University, Faculty of Literature, Department of Sociology (Türkiye)*

Prof. Dr. Nigina Shermuhamedova, National University of Uzbekistan; Chair, Philosophical Society of Uzbekistan; Editor-in-Chief, Philosophy and Life Journal (Uzbekistan)

Prof. Dr. Sultan Uzelturk, Istanbul Medipol University Faculty of Law (Türkiye)

Prof. Dr. Handan Asude Bashal, Bursa Uludag University Faculty of Education, Director of the Center for Women and Family Studies (Türkiye)

Prof. Dr. Irfan Erdogan, Bogazici University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences; Former President of the Board of Education and Instruction (Türkiye)

Prof. Dr. Aylin Gorgun Baran, Department of Sociology, Hacettepe University, Member of the Turkish National Commission for UNESCO Sustainable Development Goals 2030 Committee (Türkiye)

Assoc. Prof. Farogat Fayzieva, Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Sociologist (Uzbekistan)

Prof. Dr. Erkayim Sharipova, Professor of Department of State and Municipal Administration, Osh State University (Kyrgyzstan)

Dr. Zuhal Inje, National Ministry of Education (Türkiye)

Prof. Dr. Muhiba Muhammadjonova, Institute of Philosophy, Political Science and Law Dushanbe (Tajikistan)

Dr. Anar Bagirov, Chairman of Bar Association; Member of Judicial and Legal Council (Azerbaijan)

Prof. Dr. Ilham Mammadzada, Director, Institute of Philosophy and Sociology, ANAS (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Asset Kuranbek, PhD in Philosophy; Head of Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University; Executive Director, Kazakhstan Committee of Turkic Philosophical Society (Uzbekistan)

Prof. Dr. Vugar Rahimzadeh, Member of Parliament; Doctor of Political Sciences (Azerbaijan)

Prof. Dr. Urkhan Alakbarov, Rector, Academy of Public Administration under President; Academician of ANAS (Azerbaijan)

Prof. Dr. Tahira Allahyarova, Vice Chair, Social Research Center (Azerbaijan)

Prof. Dr. Rafail Hasanov, Head, Department of Sociology, Baku State University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Mayis Aliyev, Doctor of Law; Professor at Baku State University (Azerbaijan)

Mr. Sahib Mammadov, Executive Director, Social Research Center; Member of Bar Association; Chair of Citizens' Labor Rights Protection League (Azerbaijan)

Mr. Elbrus Mammadov, Head of Great Silk Road Center of Expert Analysis (Georgia)

Dr. Vuqar Zifaroglu, Doctor of Philology; Dean, Faculty of Journalism, Baku State University; Deputy Chair of Press Council; Member of Supervisory Board of Media Development Agency (Azerbaijan)

Dr. Agshin Mammadov, Doctor of Philology; Head of Domestic Policy Analysis Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Dr. Afgan Valiyev, PhD in Sociology; Head of Sector at Public Opinion Analysis Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Dr. Ilyas Huseynov, PhD in Political Sciences; Head of Sector of Domestic Policy Analysis Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Mr. Aziz Alibeyli, PhD Candidate in Political Sciences; Head of Media and Communications Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Ms. Aytan Babayeva, LL.B. / International Law; M.Sc. / International Cooperation and Development Sciences; Head of Sector for International Cooperation and Development, Social Research Center (Azerbaijan)

Ms. Humay Akhundzade, PhD Candidate in Social Psychology; Head of Sector, Socio-Economic Analysis Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Mr. Tural Ismayilov, BA /Political Sciences; Head of Sector, Media and Communications Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Yagut Aliyeva, Department of Sociology, Baku State University (Azerbaijan)

Dr. Vusala Musayeva, Baku State University, Faculty of Social Sciences and Psychology (Azerbaijan)

ORGANIZING COMMITTEE:

Prof. Tahira Allahyarova, Chair of Organizing Committee, Social Research Center (Azerbaijan)

Dr. Volkan Konak, Faculty of Law, Istanbul University (Türkiye)

Dr. Agshin Mammadov, Head of Domestic Policy Analysis Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Ms. Aynur Mikayilova, Head of Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Mr. Aziz Alibayli, Head of Media and Communications Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Ms. Aytan Babayeva, Head of Sector for International Cooperation and Development, Media and Communications Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Mr. Pasha Bayramov, Leading Advisor, Media and Communications Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Mr. Tural Ismayilov, Head of Sector / Media and Communications Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Mr. Babak Jafar, Leading Advisor / Media and Communications Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Mr. Maxim Nakhmedov, Leading Advisor / Media and Communications Department, Social Research Center (Azerbaijan)

Mr. Bahruz Aliyev, Information Technology Research Engineer, Expert, Social Research Center (Azerbaijan)

CONTENT

PLENARY TALKS

PLENARY SESSION

Zahid Oruj

*The Future of Constitutionalism in the Context of the
New Geopolitical Landscape, Peacebuilding and Conflicts* 19

Fethi Gedikli

A Brief History of Ottoman-Turkish Constitutional Development 25

Ali Huseynli

*The Role of the National Leader Heydar Aliyev in the Construction
of an Independent Constitution: The Continuity Legal and Political Heritage* 28

Shahin Aliyev

*The Creation of a Constitution Leading to Full Sovereignty
of Azerbaijan: A Historical-Legal Look Back 30 Years* 30

Alena Rettova

*Critique of Speculative Reason:
Towards a Polycentric Epistemology*.....35

László Vasa, Máté Gergely Nagy

*The Constitutional Dimension of State
Sovereignty in the 21st Century: The Hungarian Approach* 41

Walery Okulicz-Kozaryn

*Cultural Rights of a Person as a Constitutional
Value: Polish Case in Public Management of Scientific Activity* 51

Kazushi Yamamoto

*Constitutional Corporality and the Global Information
Validity Space: Translating Non-Bodily Information Validity for Territorial
Constitutions, Governance Architectures for Law and State, and
Embedding Substantive Justice* 55

Valeri Modebadze

*Harnessing Collective Efforts for the Legal Regulation
of Artificial Intelligence*.....61

Liang Zhenpeng

Global Governance Crisis and China's Plan 64

Kuat Rakhimberdin

*Nomadic Civilization and its Legacy
in the Legal Culture of Contemporary Kazakhstan*.....65

Nigina Shermukhamedova

*State Sovereignty in the Context of Digital Globalization:
The Transformation of Constitutional Principles in the 21st Century* 68

Liudmyla Lakhtionova

*Constitutional Right to Education in Independent Ukraine
And Its Development in the Context of Modern Challenges* 72

Fariz Ismayilzadeh

Foreign Policy and Sovereignty: factors of success 80

Erkin Gadirli

The Lifespan and Endurance of National Constitutions 82

Hamad Al-Hajri

*The Theory of National Sovereignty and the Implementation
of International Human Rights Obligations: Challenges and Opportunities* 85

Albert Fischler

*Establishment and Operation of a Constitution:
The Examples of France and Azerbaijan* 88

Mykola Zhurba, Anatolii Zhurba

*The Right to Rehabilitation and Post-Traumatic Resilience
in the 21st Century: Constitutional Values and Transnational Challenges* 90

SECTION TALKS

SECTION I

**CONSTITUTIONALISM AND GLOBAL TRANSFORMATIONS
IN THE MODERN WORLD**

Mustafa Ozcan

Education as a Natural, Legal, and Social Right 95

Aylin Gorgun Baran

*Debates on Rawls' and Habermas' Understanding
of Constitution, Legitimacy, and Democracy* 98

Lola Kurbanova

*The Transformation of the Concept of State Sovereignty in the Context
of Globalization: The Role of National Constitutions and the Experience
of the Turkic World Countries* 102

Elbrus Mammadov

*Geopolitical Sovereignty of the Caucasus: Partnership
with China and an Opportunity for the Global South* 104

Jumaniyoz Ramatov, Dilbar Ruzmetova*Sovereignization and Hybridization in the Constitutional Development of Uzbekistan* 110**Ismail Saifnazarov***The New Uzbek Constitution as a Guarantee of Human Rights* 113**Farrukh Khudoydodzoda, Manuchehr Juraev***The Muslim Thinkers and their Merit in Transferring
of Logic to European People* 117**Tahira Allahyarova***New Global Political and Legal Realities and a Look at the Crisis
of Constitutionalism in the World Against the Backdrop
of "2025 – The Year of Constitution and Sovereignty" in Azerbaijan* 119**Saide Ekmen***Sovereignty Day in Light of the Azerbaijani Constitution
and the Karabakh Victory* 124**Sultan Uzelturk***Protection of the Family and Family Unity in the Decisions of the European
Court of Human Rights and the Turkish Constitutional Court* 129**Furkan Chirkin***Internal and External Dissolution of Sovereignty in the Age of "Glocalisation"* 132**Alptekin Cihangir İshbilir***The Role of Public Diplomacy in the Establishment and Preservation
of Sovereignty: The Case of the Türkiye–Azerbaijan Media Platform* 135**Cansu Dag***The Issue of Retroactivity in Tax Law before the Constitutional Court
of the Republic of Türkiye and Its Comparison with Azerbaijani Law* 138**İftihar Cafarov***Prospects of Azerbaijan–Pakistan Relations within the Framework
of the Global Power Balance and Multilateral Relations* 143**Zafar Nacafov***The Impact of Modern Wars on Doctrinal Documents* 152**Dinulescu Alexandra–Stefania***National Security Beyond the Battlefield:
A Strategic Vision for Romania and Azerbaijan* 155**Zumrud Osmanli***Sovereignty and International Law:
National Constitutionalism in Global Governance* 162

Aziz Aliyev

*New Ethical and Political Challenges in the Application
of International Laws amid Interstate Global Competition* 167

Mustafo Khidirov

*The Evolution of the Concept of State Sovereignty: from the Classical
Model to Hybrid Constitutional Forms (A Dialogue of Ideas and Practices)* 177

Sheraz Mehmood

Arctic Energy and Central Asia's Security in the New World Order 180

Ilaha Rasuli

*Constitutional Reforms in Different Countries of the World:
A Comparative Legal Analysis* 184

Nazli Abbasova

*The Legal Status of the Armed Forces in Constitutions:
A Comparative Analysis* 189

Gamze Zimba

Constitution as a Spirit: Assurance in the Shadow of the Age of Insecurity 192

Reyhan Cafarova

The Constitution as a Source of Political Reforms and Transformations 195

Asset Kuranbek, Saniya Edelbay

*The Kazakh Model of Constitutionalism: Identity, Culture,
and Spirituality as Legal Values* 199

Azamat Seitov

*Constitutional Amendments for the Enhancement
of Social Rights in Uzbekistan* 202

Aida Tyukmaeva

*Sovereignty as a Philosophical and Legal Category
in the Context of Post-Globalism* 205

Muhriddin Usmonov

*State Sovereignty and National Constitutions in the 21st Century:
The Philosophy of Human Rights and the Protection of the Interests
of Persons with Disabilities in the Turkic World* 208

Anvar Pulatov

*National Constitutions and Global Challenges: Consciousness,
Sovereignty, and International Obligations in the Context of Postmodernism* 211

Rustam Oruclu

*The Stages of Formation and Institutional Evolution
of Constitutional Review: A Comparative Analysis* 215

Khodamir Nazarov

*State Sovereignty and International Economy:
Prospects for Co-Development in the Era of Global Transformations* 224

Tumaris Safarova

*The Formation of Legal Equality and Justice as
Universal Values in Social Philosophy* 228

Doniyor Turaev

*The Oversight Function of National Parliaments in the
Field of Human Rights: A Constitutional Element or an International Obligation?* 236

Jahongir Tursunboyev

Stages of Training Managerial Personnel in Uzbekistan 240

Royal Maharramov

Pre-Constitutional Thought in Azerbaijan 243

Nabi Sadigov

The Concept of State Sovereignty 250

SECTION II

**NATIONAL STATEHOOD AND CONSTITUTIONAL STABILITY:
AZERBAIJANI AND WORLD EXPERIENCE**

Rena Mirzazade

Institution of First Vice-President in Azerbaijan 256

Handan Asude Bashal

The Historical Development of Women's Rights in Türkiye 261

Rashad Tahirov

Strategic Genius and Military Success: The Karabakh Victory 263

Zuhal Ince

Education Legislation within the Legal System of the Republic of Türkiye 266

Farogat Fayziyeva

*Constitutional Values of Family and Culture:
A Comparative Study of Uzbekistan and Azerbaijan* 269

Rafail Hasanov

Transformation of Youth Values and Life Orientations: Theory and Modernity 273

Ruzigul Umarova

*The Philosophy of Nature of Abu Rayhan al-Biruni and the Synergetics
of al-Farabi: Commonalities and Differences* 278

Ziba Aghayeva

*National Identity as an Integral Part of State Sovereignty
in Modern Azerbaijan (Philosophical-Political Analysis)* 282

Javlonbek Kodirov

*National Identity and Constitutional Sovereignty:
21st Century Challenges for The Post-Soviet Space
(Consciousness and Dialogue of Traditions)* 287

Gashgay Ramazanov

Constitutionalism Traditions of Turkic States in the Period of Independence 291

Lamiya Bagirzade

*Haydar Aliyev and National Constitutionalism:
A New Phase of Azerbaijani Statehood* 298

Ozoda Nishanova

Family as a Constitutional Value 301

Yagut Aliyeva, Sevinj Aliyeva

*International Legal Regulation of Children's Rights
and Mechanisms of Their Protection in Azerbaijan* 305

Gulchehra Abdulkarimova

*Protecting the Health of the Elderly – A Factor Ensuring the Continuity
of Intergenerational Heritage* 308

Ilyas Huseynov

*Political-Legal Consequences of Operation
of full Restoration of State Sovereignty of Azerbaijan* 312

Pakiza Aliyeva

*Constitutional Citizenship and National Identity:
Contemporary Perspectives through the Lens of Archetypes* 319

Faig Alakbarli

*The Ideological-Philosophical Essence of the Renewal of the National
Idea in Contemporary Azerbaijan and Constitutionalism* 323

Nizamettin Parlak

Earthquakes in al-Andalus: Human Responses, and Social Impacts 325

Vafa Nagiyeva

The Family as a Constitutional Value: Foundations and Analysis.....336

Araz Khudadanov

*Legal and Ideological Basis of the Idea of Constitutionalism
of the National Leader Heydar Aliyev* 339

Mumtoza Abduvalieva

*Constitutional Guarantees and Legal Reforms in the Protection
of the Rights of Persons with Disabilities as a Factor in Developing
an Inclusive National Identity in the New Uzbekistan* 342

Javidan Hazizade, Ramila Bahishova

Haydar Aliyev and the Constitution of Azerbaijan 346

Khayriniso Khusanova, Makhliyo Abdullayeva**Kamoliddin Kushbakov**

*Regional Features of Social Protection
of the Population in Uzbekistan: Expert Assessment* 349

Emin Alimusayev

Constitutional Foundations of Climate Regulation in the Republic of Azerbaijan 354

Khalil Yusifli

The Constitution of the Republic of Azerbaijan and Youth Policy 359

Mushfig Mehbaliyev

The Role of Human Resources in Public Administration 363

Ayten Huseynova

The Concept of Prisoners of War and the Rights of POWs 367

Afgan Valiyev

*Political and Legal Reforms Ensuring State Sovereignty
during the Azerbaijan Democratic Republic Period* 370

Gulgun Guliyeva

*Victory in Karabakh and the Restoration of Full Sovereignty:
Constitutional Aspects* 375

Jeyhun Saidov

*The Karabakh Victory: From Ensuring Territorial Integrity
to the Restoration of Full Sovereignty* 378

Lamiya Abbasova

Cultural Rights as a Constitutional Value 381

Tural Ismayilov

The Constitution of Azerbaijan and the Media 390

Agshin Karimov

*The Karabakh Victory and the Restoration of Full Sovereignty
as Enshrined in the Constitution* 393

Turkan Maharramova

*Acts of Violence in Azerbaijani Territories at the Beginning
of the 20th Century. A Historical-Political Approach* 398

Asset Kyranbek, Zhyldyz Amrebayeva

*The Contribution of Yusuf Balasaguni's Kutadgu Bilig to Turkic Identity,
Language, and the Philosophy of Just Leadership* 400

Salim Abdulhakimov

Social Factors of Increasing Intellectual Potential in Youth 405

Mutallib Rakhimov

Ethical and Philosophical Problems of Communication Culture 409

Vusale Musayeva

*The Concept of Citizenship and National Identity:
A Comparative Analysis of Contemporary Approaches* 412

Rahimjon Yusupov, Sitora Ablakulova

An Effective Tool for Population Census Activities in Uzbekistan 415

Kamoliddin Kushbakov

The Role of Reading Culture in Shaping Social Intelligence Among Youth 418

Shahlo Toyirova

*Psychological Characteristics of Learning Motivational
Processes in Twins Related to Intelligence* 423

Gulsum Tagiyeva, Sharofidin Khasanov,

Sociological Approaches to the Concept of reintegration of Youth into Social Life 426

Alisher Utamuradov, Zarinabonu Mamajonova

The Family as a Constitutional Value 429

Nasiba Abdullayeva

Aesthetic Thinking and the Processes of Aesthetic Perception of Reality 432

Zhakypbek Altayev, Asset Kuranbek

*Impact of the al-Farabi's Ideas on the Development
of Medieval Islamic and European Philosophy* 435

Sanjar Hamroyev

Factors of Ensuring State Sovereignty and Its Signs 441

Sobir Khodjaev*The Involvement of the Older Generation in Family and Social Life* 447**Ulugbek Makhkamov***Culture of Dialogue and Methods of Critical Analysis* 450**Ruslan Halilov***The Role of the Individual in the Constitutional Principles of Society* 454**Subhan Padarov***Preservation of Cultural Sovereignty and the Education of Youth* 457**Lala Namazova***Protection of Cultural Rights as a Constitutional Value and the Role of Civil Society in Combating Violence Against Women: National and International Legal Aspects* 465**SECTION III****HUMAN RIGHTS, SOVEREIGNTY AND SOCIAL TRANSFORMATIONS
IN THE DIGITAL ERA: NEW LEGAL, POLITICAL AND ECONOMIC VECTORS****Volkan Aslan***Constitutional Protection of Fourth Generation Rights in the Age of Artificial Intelligence* 470**Marharyta Zhurba***Bioethical Challenges in Medicine and Pharmacy: Evolution, Global Differences, and the Constitutional Dimension of the Future of Humanity* 472**Irfan Erdogan***Board of Education and Instruction: The Legislative Body of the Turkish National Education System* 476**Nozim Mahmadizoda, Firdavs Haitov, Farrukh Khudoydodzoda***Information Independence as a New Paradigm of State Sovereignty in the Digital Age* 478**Suat Kolukirik***A Sociological Assessment of the Appearance and Future of the Family Institution in the Process of Digitalization* 482**Mashkura Rakhimova***Transforming the Concept of State Sovereignty in the Context of the Global Economy and Digitalization: The Experience of Turkic-Speaking Countries* 495

Asal Babaeva

*Sovereignty and Human Rights: Seeking Constitutional Balance
in the 21st Century (In the Context of Dialogue in the Turkic World)* 498

Roya Mirtalibova

*Legal Regulation of Digitalization Processes in Administrative
Bodies–Citizen Relations: International Standards and National Approaches* 502

Gu Hang

*Technological Innovation and Global Public Welfare –
Application Areas and Future Paths of International
Social Work in the Digital Age* 508

Oguzhan Bekir Keskin, Efe Eroglu

*Constitutionalism in the Age of Digital Transformation
and Uncertainty: Still a Valid Response?* 519

Sultonmurod Pardaev

Constitutional Sovereignty and Digital Security. New Horizons of Statehood 522

Misra Tan

*Rights Transformed by Technology in the Social State
and the Challenges Encountered* 527

Saadet Mammadova

Digital Sovereignty as the Basis of Social Security 529

Lala Akbarova

Sovereignty in International Relations and Fifth Generation Human Rights 530

Makhsuda Normamatova, Dildora Shukurova

The Socio-Philosophical Significance of Digital Technologies in Education 541

Humay Akhundzade

Intergenerational Relations in the Family in National Legislation and Social Norms 545

Agshin Mammadov

Constitutional Foundations of Education in Azerbaijan 549

Ayshe Ozkul, Shukru Ada

A Review of Studies on Female School Administrators in Türkiye 552

Maxsuda Normamatova, Odiljon Karimov

Philosophical and Ethical Approaches to the Transition to a Digital Society 557

Aytan Babayeva

Digital Rights in the Constitutional Context of Human Rights 562

Nuriddin Alikariev

Social Problems of Increasing Labor Productivity in the Context of Digitalization 572

Mavjuda Tangirova

Sociological Analysis of Women's Participation in Labor Migration 578

Nargis Razzakova

The Family: The Cradle of Values Ensuring the Continuity of Life and Generations 581

Makhsuda Normamatova, Pokiza Kholikulova

Philosophical and Ethical Issues of Virtual Reality in the New Uzbekistan 585

Mahmud Yagub

The Aesthetic Face of Digital Warfare:

AI-Supported International Media Manipulation 590

Shabnam Zeynalova

The Impact of the Digital Revolution on State

and Information Sovereignty: Contemporary Trends and Prospects 606

Vusale Gulmaliyeva

Legal Challenges of Information Warfare in the Digital Age:

Cyber Sovereignty and Constitutional Protection 614

Kibrio Buriyeva

Development of 4c Skills in Literary Education 619

Alokhon Alikariev

Issues of Quality Management of Higher Education

in the Context of Digitalization 623

Mahabbat Seidova

The Transformation of the Concept of Sovereignty

and the Adaptation of Constitutions to Global Challenges 629

Elshan Safihanov

Algorithmic Justice and the Fourth Generation of Human Rights:

Ethical and Legal Challenges of the Digital Revolution 634

Jeyhun Parlanov

Constitutional Sovereignty and International Relations:

Global Challenges, Digital Threats, and the Azerbaijani Experience 644

Lala Ganbarli

From Cultural Heritage to Virtual Tourism: The Intersection

of Information Security and Artificial Intelligence 650

Shukru Ada, Seniye Fulya Kabar*Perceptions of Task Prioritization among Middle School Principals:**The Case of Bursa 657***Gunel Garayeva***Migrants and Social Welfare: A Critical Analysis 659***Rafiq Rzayev***Features of the Investment Environment in Azerbaijan.....662***Laman Rustamli***The Role of Logistics in Managing Ecological Risks:**A Comparative Analysis of Azerbaijan and International Approaches 665***Elmir Mehdiyev***Energy Security of the European Union in the New Geoeconomic**Relations System: Analysis of the Azerbaijani Factor 669***Dashgin Mahammadli, Haji Gasimli***Information Provision of Tourism in Legal Documents 683***Soltan Isgandarli***The Dispute Settlement Mechanism**of the World Trade Organization: Advantages and Disadvantages 686***Dusmurod Rakhmonov***Institutional Relationships to the Social Sphere System.....694***Laman Gojayeva***The South Caucasus and the Caspian Sea:**New Approaches in the Context of Regional Security Theories 703***Elnur Suleymanzade***The Role of Urban Consciousness in Managing Urbanization Processes 708***Khasan Akramov***Sport as a Social Mechanism for Reducing**Criminogenic Factors of Minors 711***Zeynaddin Shabanov, Faig Aliyev***The Role of Inclusive Education in Social Integration in the Modern Era.....714***Abuzer Mammadov***Factors Influencing Career Choices of Secondary School Students 722***Aygun Ismayilova, Ilhama Ismayilova***Reshaping Sovereignty in the Context of Global Digital Challenges 725*

PLENARY TALKS

PLENARY SESSION

THE FUTURE OF CONSTITUTIONALISM IN THE CONTEXT OF THE NEW GEOPOLITICAL LANDSCAPE, PEACEBUILDING AND CONFLICTS

Zahid ORUJ

*MP, Chairman of the Board of the Social Research Center,
Chairperson of the Human Rights Committee of the Parliament
Baku, Azerbaijan
zahidoruc@gmail.com*

Abstract. *This thesis discusses issues with the question whether and to what extent the processes of constitution formation, evolution, and development in the context of the new geopolitical landscape, peacebuilding and conflict have changed the concept of constitutionalism.*

Wars against sovereignty violates the most fundamental rule of international law. Given what is clearly a turning point, it is difficult to assume that global constitutionalism founded on 'human rights, the rule of law and democracy', called 'the constitutional trinity', will not undergo any changes. Can global constitutionalism survive such a difficult moment? This is a fundamental question that global constitutionalists must address.

The author attempts to examine the changing landscape of constitutionalism at the stages of its historical development, examining its features, functions, and prospects. Reviewing research on the topics of "transitional constitutionalism," "new constitutionalism," and "global constitutionalism," analyzes its development, identifying their common features, prospects, functions, and various aspects. Reviewing research on the topics of "transitional constitutionalism," "new constitutionalism," and "global constitutionalism," he analyzes their development, identifying their common features, prospects, functions, and various aspects. Also examines the extent to which these aforementioned constitutional phenomena correspond to traditional concepts of modern constitutional law and the ways in which they pose problems. Providing possible solutions to the challenges, author finally argue that these tensions are not temporary political shifts but represent a fundamental change requiring a new understanding of how sovereignty and global constitutionalism interact.

Keywords: *global constitutionalism, new constitutionalism, New geopolitical landscape, Peacebuilding, conflicts, challenges*

Introduction

The world of constitutionalism has changed dramatically in the recent years. Formation of new world order, new geopolitical clashes, landscape, war and conflicts, decline of liberal order, digital revolution and etc. are driving forces behind this profound change. In the last decade of the twentieth century, many countries struggled to write new constitutions or to amend their old ones as they underwent transitions from their communist or authoritarian pasts. It remains to be examined further whether and in what ways these new texts have served their transitions to constitutional democracies. As we entered into the new millennium, one of the most important constitutional enterprises that drew a global attention was the constitution-making of the European Union. The Constitution for Europe, a supranational organization but not a nation-state, tested our traditional notion that only state can have a constitution. In addition, an increasing number of international human rights treaties is cited or referred to in many international or national judicial bodies. The "constitutionalization" of international treaties has recently become a salient phenomenon

that fueled intense debates. Faced with these new developments, we are left to wonder whether, and if so, to what extent and in what ways our traditional understanding of constitutions and their functions would be altered both conceptually and practically.

In order to consider the future of the constitution under changed conditions one can remind initially, bourgeois society required the state only as a guarantor of its freedom. It opted to restrict the state to this function, and in an organization that bound it to the interests of the people in performing its tasks while precluding excesses insofar as possible. Yet, following the initial efforts at the beginning of the nineteenth century, state activity has expanded continually since the end of the First World War, particularly in terms of the accrual of new tasks, the development of new means of performing these tasks, and the emergence of new political actors. Hence, the chapter also looks at the repercussions these changes have for the possibility of controlling politics by means of constitutional law. In recent years, some terms have been analyzed by researchers from a substantive point of view as: new constitutionalism, global constitutionalism etc.

New constitutionalism is the complex framework that systemizes the norms, prevailing practices and institutional procedures designed to produce order favoured and generated by dominant economic and political elites, whether presiding over governmental structures or administering a range of non-state actors, especially those that are market based. Stephen Gill articulates this innovative and prescriptive orientation towards constitutionalism with a primary reference to the operational logic of the world economy in this era of neo-liberal globalization. Here I propose extending the scope of new constitutionalism to encompass security, criminal accountability and environment, especially as policy and behaviour of others are impacted by the global domination project of the United States in the early twenty-first century. I regard these issue areas to be organically linked, as an extension of global economic disciplinary policies, procedures and institutional arrangements designed to liberalize trade, facilitate investment, encourage resource exploitation and take advantage of commodity markets. These initiatives would have a secondary objective of diverting public attention from environmental deterioration, and containing mounting opposition to political moves that diminish prospects for profitability and capital accumulation (*New Constitutionalism and World Order, 2014*).

Indeed, new constitutionalism depends heavily on the selective application of global norms and procedures and the adaptation of the institutional arrangements set up after the Second World War under the sway of the *old constitutionalism*, e.g. as associated with the UN Charter. New constitutionalism operates on the basis of double standards that exempt geopolitical actors from many mechanisms of accountability for wrongful and criminal acts. As such, world order structures combine states, markets and the geopolitical control mechanisms with a pervasive bias toward privatization to underpin the new constitutionalism. Nonetheless, these top-heavy features of globalization are being challenged mainly from below by rising popular forces dedicated to a more equitable distribution of the benefits of economic development, a more or less regulated world order in relation to political violence, and a visionary endorsement of global democracy as necessary and attainable.

The new developments in today's constitutionalism would in no way replace traditional understandings. More variables in time and space, however, must be recognized and appreciated. With the rise of a new delta in constitutionalism, institutional choices would be more likely to be opened up for collective decision-making. At the same time, however, constitutional outcomes would turn to be less predictable. Nevertheless, certain

conventional principles and values must continue to be honored against contingencies in time and space. In so doing, more room for deliberation among political parties or groups should be guaranteed and Constitutional decision-making has to be more tackled on dialectic basis.

Conventional understanding of constitutionalism has been of limiting focus and rights-based, holding the power of government confined by constitutional rules. 76 Inspired by the dynamics of constitutional change in transitional states and transnational networks, however, we have observed a dramatic change in the very notion of constitutionalism that have evolved for a century or two. On the one hand, constitutional experiences in transitional states have demonstrated a new horizon of constitutional functions beyond limiting government powers and towards more diversified ways of constitutional change. On the other hand, constitutions have functioned across national borders beyond the domain of national sovereignties in an era of globalization. These all make traditional understandings of constitutionalism unfit, if not obsolete, in transitional or transnational context. The developments in transitional and transnational constitutionalism would certainly pose challenges to conventional understandings of constitutionalism. We argue, however, that the change has been more like an expansion than a replacement. Some of the most difficult challenges such as the issues concerning accountability or democratic deficit would be resolved gradually by creative efforts in reinventing new solutions. Extended from its conceptional origin with limiting government powers in focus, the expanded constitutionalism as we propose in this article has not only broadened the scope of constitutionalism but also presented more institutional opportunities for collective decisions in the era of complex global changes. As constitutions expand into more diversified forms, bear more functions, and spill over national borders, constitutional lawyers must move beyond traditional ways of understanding constitutionalism. They must instead teach themselves to be more creative in a new territory of constitutional delta

Global constitutionalism is under challenge. The argument has been that parts of international law can be understood as being grounded in the rule of law and human rights, and insists that international law (in its interplay with domestic law) can and should be interpreted and progressively developed in the direction of greater respect for and realization of those principles. But when transposed to the international level, both the constitutionalist principles and their modes of implementation have been and must to some extent be modified.

The current geopolitical constellation, with the rise of states without a deeply rooted rule-of-law-tradition, the erosion of democratic states from within, and ongoing rampant human rights violations by states and business actors raises the question whether a constitutionalist approach to international law can still promise insights and impetus for legal reform. New research in this field must find analytic and normative answers to the seeming de-constitutionalisation of international regimes and to the postcolonial critique of the international legal order. (*Global Constitutionalism from European and East Asian Perspectives*. 2018)

"Global Constitutionalism". "Global Constitutionalism" argues that parts of international law can be understood as being grounded in the rule of law and human rights, and insists that international law can and should be interpreted and progressively developed in the direction of greater respect for and realization of those principles. Global Constitutionalism has been discussed primarily by European scholars. Yet without the engagement of scholars from other parts of the world, the universalist claims underlying Global Constitutionalism ring hollow. This is particularly true with regard to East Asia, where nearly

half the world's population and a growing share of global economic and military capacities are located. Are East Asian perspectives on Global Constitutionalism similar to European perspectives? Against the background of current power shifts in international law, this book constitutes the first cross-cultural work on various facets of Global Constitutionalism and elaborates a more nuanced concept that fits our times.

The current international system is struggling as global constitutionalism faces increasing opposition from resurgent national sovereignty, driven by growing geopolitical divisions. Researchers examines the core conflicts between these two ideas. It explores how the rise of populist movements, a shift towards a multipolar world, and various global crises has highlighted weaknesses in transnational constitutional systems. Using recent evidence of institutional failures, anti-globalization sentiments, and governance issues in climate and technology, we can points out a key contradiction: while global constitutionalism aims for universal unity, its practical, technical implementation undermines the democratic basis needed for its own acceptance. The analysis suggests these tensions are not temporary political shifts but represent a fundamental change requiring a new understanding of how sovereignty and constitutionalism interact. Instead of seeing this as a win-lose situation, one can propose a model of "adaptive constitutional pluralism." This framework allows for diverse political and cultural views while maintaining essential universal standards, thus balancing the need for integration with genuine democratic principles

According to researchers the paradox of global constitutionalism is between sectoral integration and legitimacy.

The liberal international legal order faces a legitimacy crisis today that becomes visible with the recent anti-internationalist turn, the rise of populism and the wars that are currently taking place in the world. Either its authority or legitimacy has been tested many times over the last three decades. The article argues that this anti-internationalist trend may be read as a reaction against the neoliberal form taken by international law, not least over the last three decades. In uncovering the intricacies of international law's legitimacy crisis, the article uncovers the paradox of global constitutionalism: that its need to adopt a sectoral form of integration may cause a legitimacy gap/deficit because international authorities, resting their legitimacy primarily on instrumental grounds, may face problems in compensating for the legitimacy deficit caused by the erosion of domestic sovereignty and extending their legitimacy to non-instrumental grounds. This paradox has one necessary structural and two contingent content-related implications for domestic democracies: (1) it necessarily narrows down the regulatory space of nation-states; and this may in turn (2) impair democratic stability and solidarity, and (3) provide a fertile ground for populism. Drawing on Raz's service conception, the article focuses on the interaction between international and domestic authorities and highlights the problematic aspects of the neoliberal constitutionalization of international law (*Global Constitutionalism*, 2024, pp. 264 - 304).

The liberal international legal order is said to face a crisis today, although its underlying reasons remain disputed and undecided. Some base their explanations on geopolitical developments by emphasizing the recent rise of the BRICS economies (Brazil, Russia, India, China and South Africa) and the concomitant decline of the US hegemony. For them, the crisis is transitional and temporary. For when a new equilibrium is found, it is going to fade away. Some authors for instance, takes it as a positive step in the legitimation of international law. She emphasizes how the rise of the BRICS may pluralize the current unipolar international legal order and morph it into a plural and participatory one. Ikenberry does not, however, associate the crisis of international law so much with the rise

of the BRICS as with international law's marriage with neoliberalism. He therefore proposes focusing more on the underlying structural reasons than the actors, and insists on reading the anti-internationalist turn as a reaction to the international law's previous neoliberal twist precipitated in the last three decades. The latter explanation seems promising when read together with Nancy Fraser's remarks: 'The populism of our time is a protest against neoliberalism – in the first instance, against neoliberalism's political economy. When populism is deemed an 'illiberal democratic response to undemocratic liberalism', triggered by neoliberalism, the connection between neoliberalism, populism and the legitimacy crisis of international law becomes clear. Accordingly, new geopolitical landscape and conflicts has brought to the fore the legitimacy crisis of international law; this became particularly visible in a populist resurgence that makes no distinction between democratic and non-democratic countries and threatens the stability of both domestic and international legal orders.

Conclusion

The new developments in today's constitutionalism would in no way replace traditional understandings. More variables in time and space, however, must be recognized and appreciated. With the rise of a new delta in constitutionalism, institutional choices would be more likely to be opened up for collective decision-making. At the same time, however, constitutional outcomes would turn to be less predictable. Nevertheless, certain conventional principles and values must continue to be honored against contingencies in time and space. In so doing, more room for deliberation among political parties or groups should be guaranteed and Constitutional decision-making has to be more tackled on dialectic basis.

Wars against sovereignty violates the most fundamental rule of international law. Given what is clearly a turning point, it is difficult to assume that global constitutionalism founded on 'human rights, the rule of law and democracy', called 'the constitutional trinity', will not undergo any changes. Can global constitutionalism survive such a difficult moment? This is a fundamental question that global constitutionalists must address. The existing individual-centred elements in international law, which are the central pillar of global constitutionalism, will not be replaced by any alternatives. Even if the existing framework of international law remains viable, there is an undeniable risk that the polarization of international law accelerated by the ongoing wars will negatively affect global constitutionalism. Such polarization may hollow out the constitutional trinity in international law. However, global constitutionalism will continue to function as the principal cognitive framework for international society because the exercise of individuals' rights embedded in international law will incessantly provide energy for global constitutionalism.

In sum, polarization in international society caused by the ongoing wars will also promote the polarization of international law. Pluralism focuses on the relationship among legal orders, whereas the polarization of international law suggests that the world is becoming divided into a few or several groups of states with different understandings of international law. As a result, this polarization is liable to undermine the sharing of constitutional principles in international society, which is the foundation of global constitutionalism. The question is how the polarization of international law caused by currently wars will affect the global constitutionalism arguments. Therefore, global constitutionalism must continue to pay attention to such ideas as impact of polarization on global constitutionalism. If these ideas deserve more attention, global constitutionalists will have to try to reconcile

the idea of global constitutionalism with them. Therefore, what global constitutionalists must do in the face of the polarization of international law is to continue dialogues with other ideas. There is no doubt that such dialogues must be globally organized.

REFERENCES:

1. Dieter Grimm, Constitutionalism. Past – Present – Future, Oxford: Oxford University Press 2016.
2. Global Constitutionalism vs. National Sovereignty: Tensions in an Era of Geopolitical Fragmentation// Advances in Consumer Research. Issue 4: 4274–4278
3. Teubner, G, Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism and Globalization. Oxford: Oxford University Press, 2012
4. Conditions for the Emergence and Effectiveness of Modern Constitutionalism. By Dieter Grimm, Oxford Academic Books, 2016
5. Somek, A, The Cosmopolitan Constitution/Oxford University Press, 2014
6. Rosenfeld, M. (2008). Rethinking constitutional ordering in an era of legal and ideological pluralism. International Journal of Constitutional Law, 6, 415.
<https://doi.org/10.1093/icon/mon023>
7. New Constitutionalism and World Order/ By Richard Falk/ Edited by Stephen Gill and A. Claire Cutler/ Cambridge University Press. 2014.392 p.
8. Dead or alive? Global constitutionalism and international law after the start of the war in Ukraine. Cambridge University Press. 2023//
<https://www.cambridge.org/core/journals/global-constitutionalism/article/dead-or-alive-global-constitutionalism-and-international-law-after-the-start-of-the-war-in-ukraine/D250E80062DBAFA3DFBD3B472BEEF6E8>

Zahid Oruc

YENİ GEOSİYASİ MƏNZƏRƏ, SÜLH QURUCULUĞU VƏ MÜNAQİŞƏLƏR KONTEKSTİNDƏ KONSTITUSİONALİZMİN GƏLƏCƏYİ

Xülasə

Tezisdə yeni geosiyasi mənzərə, sülh quruculuğu və münaqişələr kontekstində konstitusiyaların yaranma, təkamül və inkişaf proseslərinin konstitusionalizm anlayışını dəyişib-dəyişdirmədiyi və yaxud perspektivlərə nə dərəcədə təsir edəcəyinə dair məsələlər təhlil edilir. Müəllif konstitusionalizmin tarixi inkişaf mərhələlərində dəyişən mənzərəsinə nəzər salmaqla onun xüsusiyyətlərini, funksiyalarını və perspektivlərini araşdırmağa çalışır. "Keçid dövrü konstitusionalizmi"nin (Transitional constitutionalism), "yeni konstitusionalizm" (New constitutionalism) və "qlobal konstitusionalizm" (Global constitutionalism) mövzusunda araşdırmalara nəzər salınmaqla onların ümumi xüsusiyyətlərini, perspektivlərini, funksiyalarını və fərqli cəhətlərini müəyyən etməklə onun inkişafını təhlil edir. Sözügedən konstitusionalizm fenomenlərinin müasir konstitusiya qanunlarına dair ənənəvi anlayışlara nə dərəcədə uyğunluğu və hansı formada problemlər yaratdığı araşdırılır. Problemlərin mümkün həlli yollarını təhlil edilərək, belə bir qənaətə gəlinir ki, müəyyən çağırışlara və yeni meyillərə baxmayaraq, bu anlayışların konstitusionalizmin ənənəvi təsəvvürlərinə əlavə edilməsi konstitusiya tədqiqatlarının üfüğünü genişləndirir və bu sahədə tədqiqatçıları üçün yeni müzakirə imkanları yaradır.

Açar sözlər. *qlobal konstitusionalizm, yeni konstitusionalizm, Yeni geosiyasi mənzərə, Sülh quruculuğu, münaqişələr, çağırışlar*

OSMANLI-TÜRK ANAYASAL GELİŞİMİNİN KISA TARİHİ

Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ

*Türk hukukçu ve akademisyen,
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı
İstanbul, Türkiye
fgedikli@istanbul.edu.tr*

Osmanlı-Türk anayasal gelişimi, yalnızca hukuk metinlerinin evrimini değil, aynı zamanda devletin, toplumun ve siyasal düşüncenin dönüşümünü ifade eder. Bu gelişim süreci, mutlak monarşiden demokratik cumhuriyete, padişah egemenliğinden halk egemenliğine uzanan tarihsel bir çizgide ilerlemiştir.

Sened-i İttifak

Osmanlı anayasal gelişiminin başlangıç noktası, 1808 tarihli Sened-i İttifak'tır. Bu belge, II. Mahmud ile taşra eşrafı (ayanlar) arasında imzalanmıştır. Her ne kadar "anayasa" niteliğinde olmasa da, merkezi otorite ile yerel güçler arasında karşılıklı hak ve yükümlülüklerin yazılı hale getirildiği ilk belge olması bakımından önem taşır.

Sened-i İttifak, padişahın yetkilerinin fiilen değilse bile hukuken sınırlandırılabilmesi düşüncesini gündeme getirmiştir. Bu sınırlandırma ile ayanın padişaha sadakatini, padişahın da ayana güvence/emniyet tanıdığını ifade edebiliriz. Bu durum, padişahın klasik dönemde olduğu gibi ayanın canı ve malı üzerinde takdir ve tasarruf yetkisini sınırlandırmıştır. Sened-i İttifak metninde dikkat çeken bir diğer husus, sadaret makamının önemi olduğudur, denebilir. Padişahın emirlerinin sadaret yolu ile tebliğ edileceği ifade edilmiştir. Bu düzenlemenin, metinde yer almış olmasında Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın etkisinin olduğunu ifade edebiliriz.

Bu anayasal metinde diğer önemli hususlardan biri de ilgili metnin zeylinde (ilavesinde) geçmektedir. Her sadrazamının makamına geçtiği anda bu senedi mühürleyecek olmasıdır. Bu durum, Sened-i İttifakın devamlılığı noktasında oldukça önemlidir.

Bu anayasal metin, ölü doğmuş bir metin olarak kabul edilir. Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra metnin uygulanması da sona ermiştir. (5 haftalık bir ömrü var.) (Magna Carta ile karşılaştırılmasına ilişkin görüşler eklenebilir).

Tanzimat ve Islahat Fermanları

Sened-i İttifak'tan sonra anayasal gelişme sürecinde Tanzimat ve Islahat Fermanlarını incelemek gerekir. Tanzimat Fermanı, can, mal ve namus güvenliğini garanti altına alarak hukukun üstünlüğünü vurgulamış, aynı zamanda ferman olması sebebiyle padişah kendi yetkilerine sınır getirmiştir. Islahat Fermanı ise tüm vatandaşlara din farkı gözetmeden eşitlik tanımıştır. Kanun-ı Esasi'nin ilanına giden süreçte bu iki fermanın önemli yapı taşları olduğunu ifade edebiliriz.

Kanun-ı Esasi (1876):

1876 Anayasası bir ferman anayasa örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anayasa padişahın iradesi ile kurulmuş bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Bu komisyonun amacı, padişahın yetkilerini tespit edecek ve sınırlandıracak bir anayasa hazırlamaktır. Komisyon tarafından hazırlanan anayasa, Meclis-i Vükela tarafından incelenip padişah tarafından ilan edilmiştir. Bu anayasanın yapım sürecinde, halkın temsil

edildiği bir organ ya da kurucu meclis bulunmamakla birlikte padişahın tek yanlı işleminden doğmuş bir metin olarak karşımıza çıkar.

Kanun-i Esasi'nin ilanı ile birlikte, padişah egemenlik hakkının meşruiyetini artık geleneklerden ve dini kaynaklardan değil, yazılı bir metin olan anayasadan almaktadır.* Kanun-i Esasi ile padişahın dünyevi ve uhrevi hak yetkileri yazılı hale getirilmiş, anayasallaştırılmıştır.

1876 Kanun-i Esasi, Osmanlı Devleti'nin ve Türk anayasal tarihinin ilk anayasasıdır. Bu metinle birlikte Osmanlı'da meşrutiyet rejimi kurulmuş, ancak egemenlik anlayışı padişahta kalmıştır. Meclis-i Umumi, Ayan ve Mebusan meclislerinden oluşmakta; fakat padişah meclisi feshetme ve kanunları veto etme yetkisine sahipti. İki yıllık yürürlüğünün ardından II. Abdülhamid tarafından yürürlüğü askıya alınmıştır.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile anayasal hayat yeniden canlanmış, 1909 değişiklikleri padişahın yetkilerini kısıtlamıştır.

1921 Anayasası

Milli Mücadele, yerel ve bölgesel kongrelerden Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasına kadar süreçte meşruiyet/hukukilik niteliklerine sahip çıkmış ve bu davranışını yeni bir anayasa altında devam ederek mücadelenin hukuki niteliğini nihayete erdirmek istemiştir. 20 Ocak 1921 tarihinde ilan edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 23 maddeden oluşmaktadır. Milli Mücadele koşulları altında kabul edilmiş bu anayasada kişi hak ve özgürlükleri ile yargılama gibi temel anayasal konuları yer verilmemiştir. Egemenliğin bila kayd ü şart milletin olduğu (1. madde) ifade edilmiş, meclis hükümet sistemi benimsenmiştir. Bu anayasa kısa ve çerçeve bir anayasa olmakla beraber kendisinden sonra gelen diğer anayasaları da etkilemiştir. Ancak 1921 Anayasasının en önemli özelliği ulusal egemenlik ilkesini anayasal güvence altına alması ve milletin iradesini, padişahın iradesinin yerine geçirmiş olmasıdır ki bu hüküm 1923'te ilan edilecek olan cumhuriyetin de temellerini atmıştır. (1922'de Saltanatın kaldırılması da eklenebilir).

1876 Kanun-i Esasi, padişahın iktidarını sınırlamaya yönelik bir anayasa iken 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, anayasaların genel amacı olan iktidarın sınırlanması ilkesinden farklı olarak ulusal birlik ve kurtuluşun ilanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

1924 Anayasası

Cumhuriyet'in ilanından sonra devletin temel yapısı ile toplumun ve bireylerin konumunu ve haklarını belirleyecek yeni bir anayasa ihtiyacı oluşmuştur. 1921 Anayasası

* Bu anayasaya göre, Padişah yürütme organının başıdır. Meclis-i vükela başkan (sadrazam) ve üyelerini kendisi tarafından belirler. Yasama kuvveti ise, meclis-i umumi ismini taşımakta olup iki meclisten oluşmaktadır: Heyet-i Ayan ve Meclis-i Mebusan. Heyet-i Ayan üyeleri, padişah tarafından seçilirler, görev süreleri ise ömür boyudur. Meclis-i Mebusan üyeleri ise seçim yoluyla göreve gelirler. Heyet-i Ayan başkanı padişah tarafından seçilirken; Heyet-i Mebusan başkanı, meclis tarafından belirlenen üç ismin arasında padişah tarafından seçilir. Bu noktada, padişahın yürütme ve yasama erklerinin oluşumunda etkili olduğunu ifade edebiliriz. Meclis-i Umumi'nin toplanması, tatili ve gerektiğinde feshi padişahın yetkisi altındadır. Meclisin toplanmadığı olağanüstü durumlarda Heyet-i Vükelanın muvakkat kanun çıkarma yetkisini haizdir.

Kanun tasarıları (layihalar), Şura-yı Devlet tarafından hazırlandıktan sonra Meclis-i Mebusan'da görüşüldükten sonra Heyet-i Ayan'a gönderilir. Heyet-i Ayan tasarıyı inceleyip denetledikten sonra layihayı reddedebilir, kabul edebilir veya değişiklik talep edebilir. Reddedilen tasarı, o toplantı yılında bir daha görüşülemez. Kabul edilen tasarının ismi padişah tarafından onaylanması gerekmektedir. Ancak kanunlaştırma sürecinde padişahın mutlak yetkisi bulunmaktadır.

olağanüstü koşulların bir ürünü olmakla birlikte eksik bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. 105 maddeden oluşan 1924 Anayasası "Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir" maddesiyle başlamaktadır. Egemenlik ilkesi ise üçüncü maddede düzenlenmiştir. (İkinci madde Devletin dini)

Bu anayasada kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemine bağlı kalınmıştır. Aynı zamanda klasik temel hak ve özgürlükler güvence altına alınmıştır.

1961 Anayasası

1961 Anayasası, 1960 darbesinin ve bu darbeyi destekleyen koşulların ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu darbe ile İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki çok partili hayata geçiş süreci de kesintiye uğramıştır.

1961 Anayasası, bir başlangıç bölümü, 157 madde ve 22 geçici maddeden oluşmaktadır. Bu anayasa ile Türkiye Cumhuriyeti'nin milli, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti olduğu düzenlenmiştir; kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenmiştir. Yasama organı millet meclisi ve cumhuriyet senatosu olarak düzenlenmiştir. Temel hak ve özgürlükler geniş biçimde güvence altına alınmıştır.

Kanunların anayasaya aykırı olamayacağı kayıt altına alınarak, hiçbir organın, kaynağını anayasadan almayan bir yetkiyi kullanamayacağı düzenlenmiştir. Ayrıca Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Hakimler Kurulu kurulmuştur.

1961 Anayasası'nın en önemli katkılarından biri sivil toplumun güçlenmesine ve demokratikleşmenin geniş bir tabana yayılması olarak ifade edebiliriz. Aynı zamanda bu durum anayasa döneminde siyasal istikrarsızlığın meydana gelmesine ve görüşler arasındaki kutuplaşmanın ortaya çıkmasına ve sonuç olarak askerin siyasete dolaylı ve doğrudan müdahalesini meydana getirmiştir. (1971)

1982 Anayasası

1961 Anayasası'nın özgürlükçü yapısı, Türkiye'nin çalkantılı geçen 70'li yılları, siyasal istikrarsızlık ve ekonomik kriz devletin otoritesini zayıflatmış ve askeri müdahaleye zemin hazırlamıştır. 12 Eylül 1980 darbesinin ardından idareyi ele alan Türk Silahlı Kuvvetleri, siyasi partileri kapatmış ve anayasayı askıya almıştır. 1982'de yapılan referandumda 91,4 evet oyuyla yeni anayasa kabul edilmiştir. Bu anayasa, devlet otoritesini güçlendirmiş, hak ve özgürlükleri 1961 anayasasına nazaran sınırlandırmıştır. Senato kaldırılarak tek meclisli yasama organına dönmüştür. Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olarak tanımlanmıştır. Bu anayasada yürütme organı güçlendirilmiştir. Yürütme tarafsız cumhurbaşkanı ve başbakanın liderlik ettiği bakanlar kurulundan oluşacağı düzenlenmiştir. 2017 yılında yapılan referandum ile yürütme organının yapısı değiştirilerek parlamenter sistemden Türk tipi başkanlık sistemine geçilmiştir. (AB uyum süreci kapsamında yapılan reformlar da eklenebilir).

**MÜSTƏQİL KONSTITUSİYA QURUCULUĞUNDA
ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU:
İDEYA VƏ SİYASİ İRSİN DAVAMLILIĞI**

Əli HÜSEYNLİ,

*Milli Məclisin Hüquq siyasəti və
dövlət quruculuğu komitəsinin sədri*
Bakı, Azərbaycan

Azərbaycan Respublikasının müasir Konstitusiyasının qəbul edilməsi ölkənin dövlətçilik tarixində mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Lakin bu əhəmiyyətli hadisəni düzgün qiymətləndirmək üçün ilk olaraq Azərbaycanın müstəqillik qazandığı dövrdə yaşanan tarixi-siyasi proseslərə və o dövrün konstitusional inkişaf səviyyəsinə obyektiv yanaşmaq vacibdir. Bu baxımdan, Azərbaycan konstitusionalizminin ilkin mərhələsinin təhlili 1995-ci il Konstitusiyasının əhəmiyyətini daha dərinləndirən anlamağa imkan yaradır.

1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktı Azərbaycanın dövlət suverenliyinin bərpası yolunda ilk rəsmi addım olsa da, bu sənədin qəbulunun hüquqi və siyasi kontekstdə bir sıra problemləri mövcud idi. Həmin dövrdə siyasi hakimiyyətin sərəşətsizliyi, dövlət quruculuğu sahəsində strateji düşüncənin və sabit idarəetmənin olmaması yeni Konstitusiyanın hazırlanmasını mümkünəş etmişdi.

Azərbaycan xalqının iradəsinin nəzərə alınmaması, referendum keçirilməməsi və müstəqillik məsələsinin siyasi manipulyasiya predmeti halına gətirilməsi o dövrün əsas hüquqi-siyasi boşluqlarından biri idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ 1991-ci ilin avqustunda bu məsələyə münasibət bildirərək xalqın iradəsinin təmsil olunmasının vacibliyini vurğulamış və referendumun keçirilməsini təklif etmişdi. Onun fikrincə, dövlət müstəqilliyi tarixi məsələdir və bu cür qərarlar yalnız xalqın iradəsi ilə qəbul olunmalıdır. Təəssüf ki, bu təkliflərə məhəl qoyulmadı.

Əvəzində isə tələsik şəkildə və qeyri-legitim prosedurlarla hazırlanmış Konstitusiya Aktı qəbul olundu. O dövrdə Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı ən ciddi təhlükələrdən biri daxilə Heydər Əliyevə qarşı aparılan əsassız kampaniya idi. Bu kampaniyanın kökündə isə xalqın yeganə etimad bəslədiyi liderin nüfuzundan qorxu dayanırdı. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanın müstəqillik yolunda qarşılaşdığı ilk konstitusional addımlar siyasi manipulyasiyaların və şəxsi ambisiyaların kölgəsində atılmışdı.

Əldə edilmiş formal müstəqillik siyasi xaos, iqtisadi çöküş və vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə müşayiət olunurdu. 1992-ci ildə baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyi antikonstitusion metodlarla həyata keçirildi və bu, ölkəni daha da dərin bir böhrana sürüklədi. Həmin dövrdə nəinki yeni Konstitusiyanın hazırlanması gündəmdə deyildi, əksinə, ölkədə hüquqi anarxiya hökm sürürdü. Dövlət idarəçiliyi zəif, iqtisadiyyat dağılmış, ərazi bütövlüyü təhlükə altına düşmüşdü.

Məhz bu gərgin tarixi fon kontekstində Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın müstəqilliyinin real məzmun almasının əsasını qoydu. Onun siyasi uzaqqörənliyi, dövlətçilik təcrübəsi və hüquqi dövlət quruculuğuna verdiyi əhəmiyyət nəticəsində 1995-ci ildə Azərbaycanın ilk müstəqil Konstitusiyası qəbul edildi. Bu Konstitusiya hüquqi dövlətin, insan hüquq və azadlıqlarının, mülki cəmiyyətin formalaşması üçün möhkəm hüquqi baza yaratdı.

Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bu gün müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası yalnız kağız üzərində yazılmış hüquqi sənəd deyil, eyni zamanda xalqın suveren iradəsinin və ərazi bütövlüyünün təəcəssümüdür. 2020-ci ildə əldə olunmuş Qarabağ Zəfəri ilə Konstitusiyanın ərazi bütövlüyünə dair müddəaları faktiki olaraq reallaşdı və hüquqi normativlər tarixi ədalətlə tamamlandı.

Azərbaycan konstitusionalizminin ilk mərhələsi çətin və keşməkeşli olmuşdur. Bu mərhələdə siyasi səriştəsizlik, qeyri-legitim qərarlar və liderlik böhranı hüquqi dövlət quruculuğuna ciddi əngəllər törətmişdi. Lakin 1993-cü ildən başlayaraq Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan real müstəqillik yoluna qədəm qoydu və bu yolun ən mühüm hüquqi mərhələsi 1995-ci il Konstitusiyasının qəbul edilməsi oldu. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu hüquqi sənədin əsas prinsipləri həyatın bütün sahələrində tətbiq olundu və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi həm hüquqi, həm də siyasi baxımdan daha da möhkəmləndirildi.

THE CREATION OF A CONSTITUTION LEADING TO FULL SOVEREIGNTY OF AZERBAIJAN: A HISTORICAL-LEGAL LOOK BACK 30 YEARS

Shahin ALIYEV

*Rector of the Academy of Justice of the Ministry
of Justice of the Republic of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan*

Abstract. *The article discusses the creation, transformation, evolution and development of the Constitution of the Republic of the Azerbaijan. Over the past 30 years, Azerbaijan has undergone significant legal reforms and changes in its political system. The evolution of the country's constitutional order has encompassed various trends, principles, and values that have changed over time. Studying this ceration and evolution allows us to understand the essence of Azerbaijan's constitutional development and identify the challenges and problems facing the modern constitutional system. As well as, helps us better understand the specifics of the country's constitutional system and identify possible paths for its future development.*

Keywords: *Azerbaijan, constitution, constitutional revolution, constitutional transformation, modern challenges, changing world, adaptation*

Açar sözlər. *Azərbaycan, konstitusiya, konstitusiya inqilabı, konstitusiya transformasiyası, müasir çağırışlar, dəyişən dünya, uyğunlaşma*

The Constitution, like a living organism, has its own existence and has the potential to change. In Azerbaijan, as elsewhere in the world, constitutional legislation is constantly being improved. The Constitution of Azerbaijan, adopted on November 12, 1995, served as a model and guide for the future. It reflected a renewed Azerbaijan, an independent and national experience in constitutional development.

The topic of the evolution of Azerbaijan's constitution is extremely relevant and significant in the context of the country's 30-year development. Since the adoption of the Constitution in 1993, Azerbaijan has undergone significant changes in both the political and social spheres. This period has been marked by important legal reforms, decisions of constitutional courts, and changes in the political system. Exploring the evolution of the constitutional order at this conference allows us to understand the prevailing trends in various periods, the principles and values that have emerged and changed, and the challenges and problems facing the modern constitutional system. This discussion helps us better understand the essence and characteristics of the country's constitutional development and identify possible paths for its future development.

In the context of constitutional development, two main types can be distinguished: evolution and revolution. Constitutional evolution represents a gradual, systemic development of the constitutional order, while constitutional revolution is characterized by an abrupt transition to a new type of constitutional system, often with the formation of a new constitution or temporary basic law.

The adoption on 12 November 1995 by popular vote of a referendum on the Constitution of the Republic of Azerbaijan was a significant event in the history of Azerbaijan's Statehood, set the stage for the construction of a modern State and civil society in our country, paving the way for the realization of human rights and freedoms, and gave impetus to the development of all spheres of the country's life.

First Constitution of the independent Republic of Azerbaijan is associated with the name of Great Leader Heydar Aliyev, the architect of independent and modern Azerbaijan. A Constitutional Commission of 33 members was established under Heydar Aliyev's leadership to prepare the draft of the basic law.

After nationwide discussions, the document was put to a referendum and adopted on November 12, 1995, with 91.9% of votes and a voter turnout of 86%. The Constitution came into force on November 27 of the same year. This document of national importance, which was drafted under the direct supervision of the creator and founder of the modern independent Azerbaijani State, Heydar Aliyev, and was adopted 30 years ago, turning, in the literal sense of the word, into the Main Document of the country, acted as the basis for large-scale legislative and institutional reforms covering all spheres of life of the State and society [1].

The Constitution of the Republic of Azerbaijan was prepared by the commission, chaired by the President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, and tasked with preparing the draft new Constitution of the Republic of Azerbaijan. It was adopted in a national vote (referendum) on 12 November 1995. As is known from the 90s of our struggle for independence the political instability, chaos and vigilantism that prevailed in these years in the country, having influenced the work in the field of creating the Constitution, have brought inertia and stagnation to this important process. The work of the 74-member working commission established on February 19, 1991 by the decision of the Supreme Council of the Republic of Azerbaijan to prepare a new Constitution has not yielded the expected results. President İlham Aliyev spoke about those times:

"It was on the initiative of Heydar Aliyev that critical steps were taken to lay out the country's strategic development course. First of all, the Constitution was adopted. Just imagine that Azerbaijan was already an independent state before Heydar Aliyev came to power, but we did not have a Constitution. The adoption of the Constitution was a historic milestone. The foundations of statehood were laid, and public institutions were appropriately established." [2]

After the National Leader Heydar Aliyev came to power, it was on his initiative that the preparation of a draft new Constitution of Azerbaijan began. The composition of the working commission was submitted by the President to Parliament, and on May 2, 1995, Milli Majlis made a decision. This time, the commission consisted of 33 people and, along with representatives of the legislative, executive and judicial authorities, also included well-known personalities of the legal community of the country. The head of state personally supervised the development and preparation of the project, that have a positive impact on the speed and quality of the process.

I had the opportunity to be a member of a Constitutional Working Commission led by the Great Leader Heydar Aliyev. The Commission tasked with drafting the new Constitution of the Republic of Azerbaijan in 1995 and was chaired by National Leader Heydar Aliyev. The development of the draft Constitution of Azerbaijan most clearly reveals the achievements and contradictions of the turbulent era of the early 1990s, the era of the transition from the previous regime to the beginning of the movement toward a constitutional order. The Constitutional Commission was at the epicenter of the reform that laid the legal foundations of Azerbaijani statehood in this new historical period.

The fact that National Leader Heydar Aliyev, headed the Commission ensured its most secure status and historical success. The Working Group of the Constitutional Commission included members of parliament—scientists and practitioners with the necessary experience and knowledge. The Commission acted with the utmost

transparency, acknowledging the role of everyone involved in such a significant undertaking as the drafting of the new Constitution of Azerbaijan. This group's responsibilities included directly addressing substantive issues and ensuring adherence to the established schedule. It bore the primary responsibility for both drafting the new Constitution and aligning its provisions with proposals from legislative initiative holders and the general public.

Hard work of leader by Heydar Aliyev in designing and adopting Azerbaijan's Constitution can not be denied. He repeatedly noted: "Laws, prepared by us for today and tomorrow, and, in particular, our fundamental law – the constitution should be such that they, on the one hand, protect rights of human, guarantee democracy, a freedom, political pluralism, freedom of press, speech, religion, language, and on the other hand, would assure the creation of institutions for governance and society in order to prevent such occurrences. And I hope that we will create such a constitution that it has provided the Republic of Azerbaijan not short, but long way to independence, ensure the creation of a democratic legal state, guarantee rights and freedoms of all its citizens. Our new constitution, no doubt, in the first place, should reflect the state independence of Azerbaijan, its permanence and the principles for the protection, preservation of national independence. Our new Constitution must reflect democratic principles, it should use all the achievements of world democracy, the experience of advanced democratic constitutions of the states, and concentrate on the history of Azerbaijan Republic, and on principles that reflect national traditions. In short, we have announced, and I reiterate that we are building a democratic, constitutional, civil and secular country in Azerbaijan." [3]

Against the backdrop of the tense political situation of that period, the Commission conducted fruitful and constructive work on drafting the constitutional foundations of a new democratic Azerbaijan. Looking back, it is entirely reasonable to conclude that the Commission's work was very difficult, but at the same time honorable and successful. Almost all ideas and suggestions of the draft provisions were incorporated into the Constitution adopted in 1995. The Constitution became the greatest achievement of independent development, the foundation of Azerbaijan's stability and dynamism.

And this achievement should be cherished. The Constitution marks a transition to a fundamentally new stage in Azerbaijan's development—a stage in which the individual, with their rights and freedoms, is at the center of the political system. A stage in which political democracy and a market economy become the foundation of human and civil rights and freedoms. Radical revolutionary changes, in terms of historical precedents, equate the Independent Constitution of Azerbaijan in historical terms with the Magna Carta, the American Declaration of Independence and the French Declaration of the Rights of Man and the Citizen.

Within the framework of evolutionary and revolutionary processes, various constitutional changes occur, which can be characterized through special key terms reflecting the basic levels of change in the constitutional order. At present, there is a need to distinguish at least three levels of such changes: 1) constitutional changes; 2) constitutional reform; 3) constitutional transformation [4].

In the context of the creation and evolution of the Azerbaijani Constitution over the past 30 years, I tend to characterize this process as a revolution rather than a transformation.

Constitutional transformation is the most radical level of change, encompassing alterations to the fundamental aspects of the constitutional order, such as the form of government, political and legal regime, type of state structure, and others. An example of

such transformations in Azerbaijan is the transition from the Soviet socialist system to a liberal democratic one in the 1990s. This was reflected in de-ideologization, recognition and protection of equal forms of property, the introduction of parliamentarism, a presidential republic, and other changes.

Thus, the adoption of the 1995 Constitution of the Republic of Azerbaijan can be considered a constitutional revolution. However, subsequent changes to the Azerbaijani Constitution can rather be characterized as the prevalence of an evolutionary path of constitutional development.

The Constitution is the highest universal form of legitimization of Azerbaijan within its current borders, the legitimization of its economic, legal, socio-cultural, and territorial space. Nothing else unites the country, its authorities, or its people. State sovereignty and the supremacy of the Constitution legitimize Azerbaijan's subjectivity in the modern world. The need to be open to the world and maintain legal capacity, not to dissolve into foreign sovereignties, are the most important principles of the Constitution.

The Constitution is a general agreement between all social groups of society.

During the Commission's work in the 90s of the last century, it was convinced that only the broad powers of the President, enshrined in the Constitution, and only the Constitution's emphasis on strong presidential power could save Azerbaijan from state collapse of that period and become the main guarantee against the country's political disintegration.

Constitution of independent Azerbaijan, comprising 5 sections, 12 chapters, and 158 articles, places the Azerbaijani people as the sole source of state power and upholds the protection of human and civil rights and freedoms as the state's supreme goal. And I firmly believe now that the 1995 Constitution's emphasis on presidential powers saved Azerbaijan from state collapse. It is impossible not to recognize the processes that continue to pose the threat of such collapse. And to counter these threats, the country must have a strong presidential power.

So, based on universal values, the Constitution of the Republic of Azerbaijan today has great legal, political and ideological potential and serves the well-being of the Azerbaijani people.

The Constitution must not only evolve with the people, follow them, and navigate the various stages of their state and legal development without losing its essence, but also serve as a guide for the people's movement toward the constitutional and legal ideal of the state and society.

The 30th anniversary of the Constitution's validity has demonstrated that it has fulfilled the primary task set before it in specific historical circumstances—ensuring the full sovereignty of Azerbaijan, laying the foundation for the unity of state and society, and the stability of the legal order.

This international conference is dedicated to the 30th anniversary of our Constitution, the Year of Sovereignty, and the discussions of scholars that took place here is an important and useful step toward understanding the formation of constitutionalism in the new Azerbaijan.

Without a deep and comprehensive study of the history of the creation of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and all the circumstances that accompanied this process, the development of constitutional legal awareness is impossible.

REFERENCES:

1. The Constitution of the Republic of Azerbaijan// <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/constitution>
2. Ilham Aliyev made a speech at the event marking the 30th anniversary of establishing the New Azerbaijan Party /21 November 2022/. - <https://president.az/en/articles/view/57919>
3. Speech of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev at the meeting of the commission to draft a new Constitution of the Republic of Azerbaijan - October 3, 1995. - <https://lib.aliyev-heritage.org/en/1137869.html>
4. A Practical Guide to Constitution Building.By Winluck Wahi. International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA). 2021, 76 p.

Prof. Dr. Alena RETTOVÁ

University of Bayreuth
Germany

Americanah: Solidarity between Africa and Eastern Europe

The blurb to the Georgian translation of Chimamanda Ngozi Adichie's novel *Americanah* (2013, the Georgian translation by Ekaterine Machitidze appeared as ამერიკანა in 2021) states:

Georgians are likened to Basques and Corsicans. It is enough to mention one or another similarity between us, and we become strangely amused. Not only individuals, it seems that nations are also afraid of loneliness. A nation also needs to believe that someone is like it. So, have you ever imagined that Georgians and Nigerians are also similar to each other? Have you imagined that somewhere on the African continent, people are trying to escape the frameworks or maintain the frameworks that they have set for themselves, just like us? Have you imagined that in Nigeria, where faith endures more hardships, people actually believe in God like us? Can you imagine what young, heartbroken Nigerians and other Africans who have fled their homeland want? They want to see their land healed. Can you imagine racism without racists? What could be bothering a young Nigerian woman? What should a Nigerian man suffer from? Do you know what the medicine for all suffering is called? – A pure heart, in the Igbo language, obiocha. (<https://biblusi.ge/products/5149/ამერიკანა>, translation by Google, adapted by the author)*

This blurb is striking for several reasons: firstly, we observe the comparison between Georgians and Nigerians. The comparison evokes shared histories of migration and war, as well as shared religious sentiments. It builds a bridge between two regions of the world that are not usually connected: Eastern Europe (Caucasus) and Africa. Secondly, the quotation ends with a moral lesson drawing on Igbo culture: the medicine for all suffering is a pure heart. The Georgian reader is taught Nigerian wisdom: an African life philosophy is given as a valuable teaching to outsiders. Thirdly, and perhaps most importantly, what is striking is the use of speculative thinking. The blurb repeats expressions such as "have you imagined?", "can you imagine?", "what could be?", "what should be?" etc. All these phrases are invitations to *imagine Otherness* – to imagine a place you are likely never to see, even if you are told to take a moral lesson from it: the place of origin of the Igbo

* ქართველებს ბასკებსა და კორსიკელებს გვამსგავსებენ. საკმარისია, ჩვენ შორის ამა თუ იმ მსგავსებაზე ჩამოვარდეს სიტყვა, უცნაურად გავხალისდებით ხოლმე. არა მხოლოდ ცალკეულ ადამიანებს, როგორც ჩანს, მარტოობის ერებსაც ეშინიათ. ერსაც სჭირდება რწმენა, რომ ვიღაც ჰგავს. ჰოდა, წარმოიდგენდით ოდესმე, რომ ქართველები და ნიგერიელებიც ვგავართ ერთმანეთს? წარმოიდგენდით, რომ სადღაც, აფრიკის კონტინენტზე ადამიანები ზუსტად ჩვენსავით ცდილობენ თავი დააღწიონ ჩარჩოებს ან შეინარჩუნონ ჩარჩოები, რომლებიც თავად დაუდგენიათ, როგორც ჩვენ? წარმოიდგენდით, რომ ნიგერიაში, იქ, სადაც რწმენა მეტ სიჭრელეს იტანს, სინამდვილეში, ღმერთი ჩვენსავით სწამთ? შეგიძლიათ წარმოიდგინოთ, რა სურთ სამშობლოდან გადახვეწილ ახალგაზრდა გულდაკოდილ ნიგერიელებსა და სხვა აფრიკელებს? მათ სურთ გაჯანსაღებული იხილონ თავიანთი მიწა. რასიზმი რასისტების გარეშე წარმოიდგენიათ? რა შეიძლება აწუხებდეს ახალგაზრდა ნიგერიელ ქალს? რა უნდა ტანჯავდეს ნიგერიელ მამაკაცს? ყველა განსაცდელის წამალს რა ჰქვია, იცით? – სუფთა გული, იგბოს ენაზე, ობიოჩა.

culture in Nigeria, in Africa. You are invited to access this other culture not through direct experience but through imagining, through projection and fiction.

The blurb expresses solidarity between Eastern Europe and Africa. It connects two regions considered peripheries of the global order: it speaks "periphery to periphery". Indeed, such moments of solidarity are not rare in *Americanah*. The Nigerian well-off, educated young man Obinze, a member of an upper middle class in his country of origin, is attracted to an equally well-educated Ghanaian woman. Both of them find themselves cleaning toilets in a big business company in London – a humiliating outcome of their efforts to seek success in Europe. The Ghanaian woman, however, rather than socializing with Obinze, builds a friendship with a Polish woman who cleans toilets in the same building on a different floor. A Polish woman – who like the Ghanaian might have been an educated woman back home – is in the same inferior position as a Ghanaian woman, in the setting of London, one of the hubs of the Western world. The same lot of migrant labour befalls both Eastern Europeans and Africans. Migration and diaspora, but also gender are experiences that are foundations of solidarity. They are also experiences of dislocation, conducive to speculative thinking.

The speculative and literature

But what is "the speculative"? In the preface to this *Critique of Pure Reason*, Kant denounced speculative reason as metaphysical inventions. It transgresses the limits of possible experience and thus constitutes knowledge that can never be legitimate. In current usage, the speculative is precisely *the possible*: it is what *could be*. It is the hypothetical and the conditional. Speculative reason replaces reality with something that *could be* reality, *will be* reality, or *is* reality but somewhere else. It is the principle of speculative fiction, which poses a challenge to realist fiction as writings about what is. I use the concept of *ailleurs*, alienating to English readers in its French form, to refer to the speculative worlds of futurist writings as well as sci-fi in African-language literatures (2017). In literature, speculative fiction contrasts with literary realism and includes modes of writing such as sci-fi, magical realism, utopia and dystopia, or weird fiction.

Literature occupies a privileged position in the domain of the speculative: literature *is* speculative. Even realist fiction, does it really describe what actually is? Or what *could be* in reality? Literature has the very special privilege of being *the speculative*. It constructs *possible* or *fictional* worlds (Pavel 1986, Ronen 1994, Doležel 1998).

A good example of this speculation about possible worlds is the Tanzanian writer William Mkufya's Swahili novel *Ziraili na Zirani* (Azrael and Zirani, 1999). In the novel, angels play a game. Reminiscent of Leibniz's search for "the best of all possible worlds" (1982), they try to create the best of possible worlds. The best of all possible worlds is a world that fulfils one key condition: beings endowed with critical reason, in this ideal world, obey God of their own will. As such, it is a world that merges freedom and piety.

Speculative reason and epistemology

But the speculative is not limited to literature. The speculative was always the way to imagine ideal society, from Plato's Republic to Hobbes' Leviathan. And the speculative is also the foundation of an epistemological position: it is an invitation to think *otherwise*. It is an entry into *Otherness*. Where does the speculative lead us in terms of knowledge production? Where does it take us if we *imagine Otherness*?

The whole vast field of the "Epistemologies of the Global South" is predicated on speculative reason. So for instance, the seminal volume edited by Boaventura de Sousa

Santos is entitled *Another Knowledge Is Possible* (2007). Speculative reason has the capacity to *replace the actual, the real, with the possible*. In this role, it concurs with the meaning of epistemic decolonization. The decolonization of knowledge means replacing the colonial with knowledge that is not colonial.

Which knowledges is *not colonial* – not subscribing to what Mudimbe calls "colonial library" as "the body of texts and epistemological order which construct Africa as a symbol of otherness and inferiority" (see Matthews 2018: 48)? Here we have three options. This non-colonial knowledge can be local knowledge that is recovered and *restituted*, following a period of colonial oppression. This is a valid proposal that is articulated in the notion of *decoloniality*. Let us first look at this first option: local knowledge.

Epistemic decolonization establishes a condition termed decoloniality. Trembath defines decolonization and decoloniality in the following terms:

Decoloniality is not decolonization. Decolonization refers to the physical, political shift of power between colonizing powers and their soon-to-be-former subjects. Decolonization occurs when colonized people militarily overthrow an occupying power or, more rarely, negotiate their freedom in some other way and reclaim their country as independent. Decoloniality, on the other hand, is a mindset or praxis; it is an orientation toward culture marked by a commitment to route out (*sic*) that which remains in culture, education, society, and so on from the colonial era. (Trembath 2024)

While postcolonial thought analyses the power dynamics between metropole and colony and derives meaning from colonialism and its own resistance to colonial thinking, decolonial thought seeks to establish a new era, separated from colonialism, "delinked" (Mignolo 2007) from colonial thinking.

As the effect of "epistemic decolonization", decoloniality is defined through the following characteristics:

1. Decoloniality "deals ... with material that is unknown and has been marginalized and kept untainted by western thinking ... presents delinking from western/westernized thought as a main goal" (Altschul 2022).
2. Further, "decoloniality is a way for us to re-learn the knowledge that has been pushed aside, forgotten, buried or discredited by the forces of modernity, settler-colonialism, and racial capitalism" (Sheehi et al. 2024).
3. Finally, Trembath, in the quotation above, insists on decoloniality being "a mindset or praxis; it is an orientation toward culture marked by a commitment to route out (*sic*) that which remains in culture, education, society, and so on from the colonial era" (Trembath 2024).

These quotations project three aspects important to decoloniality, that is 1. the emphasis on knowledge; 2. a focus on local culture; and 3. an acknowledgement of and rupture with a previous history of colonization.

But non-colonial knowledge can also be purely speculative reasoning. This effort finds expression in the Cartesian universalized doubt about the foundations of thinking or the Husserlian effort to establish knowledge with "apodictic certainty" on the givens of experience. These projects have been critiqued in cultural studies as being burdened by unreflected biases. Cultural studies questions the very possibility of philosophical universals, in that sense (*cf. Hountondji 2007*).

What I would like to explore further is the third option: where the speculative *ailleurs*, elsewhere, the source of knowledge replacing colonial knowledge, refers to another region situated outside the colonial archive: another periphery. This has indeed been proposed

many times, in terms of "South-to-South" intellectual inspirations and exchanges and it finds expression in the term "Epistemologies of the Global South", which formulates an epistemic solidarity between the multiple peripheries of the world order of colonial domination. This brings me to question the concept of the "Global South".

The Global South as an epistemological alternative?

Should we speak of the Global South as an epistemological alternative? In my opinion, the term "Global South" is an essentializing term, one whose limitations are exposed as soon as we start asking whether a specific region belongs there – and why. Petters Melo and Buckhart spell out the problems when they say:

[T]o deeply understand the concept of global south, it is necessary to first comprehend that it does not have a correlation with geographical boundaries. If we try to determine geographically the limits of the south, it would inevitably remain some "red areas" or even "red countries" that would be very difficult to categorize, especially when taking in consideration only ordinary economic elements. Some examples would be: China, Russia, Eastern Europe, Mediterranean Europe and the southern states of United States, and others. (*Petters Melo and Buckhart 2023: 432*)

Neither China nor Russia, to name just two examples, are "southern" regions, nor are they regions of the "Third World" (that the term "Global South" aspires to replace, cf. Petters Melo and Buckhart 2023) or "developing countries". These two examples also clearly demonstrate that not all that is "Global South" so broadly understood is necessarily a region without imperial or colonial ambitions. So I prefer speaking of such ex-centric regions using other concepts, such as *periphery* or simply *elsewhere*. They constitute alternatives to the hegemonic epistemological system developed by the Western world and provide ideas for speculative reason that seeks to decolonize knowledge.

Here I come back to *Americanah* and its projection of the world. Eastern Europe, specifically the countries that regained sovereignty after the collapse of the Soviet Union, should have a place in such "epistemologies of elsewhere"; they are home to a number of striking intellectual developments, yet they remain the most invisible participants in global systems of knowledge.

Conclusion: Towards a polycentric epistemology

The last word in my title unexplained thus far, "polycentric", outlines the programmatic proposal of this paper. The Kenyan writer Ngũgĩ wa Thiong'o speaks of "moving the centre" (1992). The Tanzanian philosopher Euphrase Kezilahabi makes a similar point, using terms such as "centre" and "axis":

African writers (...) constantly struggle to construct an African *mundus* with a center of its own. As Mircea Eliade has observed, it is the center that "renders orientation possible." African writers seem to hold the same view. We argue that it is the very idea of the center that must be destroyed. There is no center of knowledge. The "center-and-penumbra" structure of understanding is a mystification of knowledge. It is the idea of the center that has made African literature an easy target for structuralist analysis. It is the center that makes combinations possible. Thus African narratives, novels, and plays are dismantled and reassembled around an *axis operandi*. This mechanical reproduction is what has come to pass in disguise as scholarly analysis. The center that "renders orientation possible" is nothing less than essence. (*Kezilahabi 1985: 237*)

Kezilahabi insists on the centre, defined by Western scholarship and Western geo-political interests, being "destroyed". Indeed, in his philosophical treatise, *African Philosophy and the Problem of Literary Interpretation* (Kezilahabi 1985), he undertakes such a destruction, applying "a destructive rather than a deconstructive stand vis-à-vis the Western philosophy of value and representation" (Kezilahabi 1985: 4). Here, Kezilahabi transposes the Fanonian concept of *anti-colonial violence* (Fanon 2004) from the physical to the symbolic level of language and text.

Kezilahabi, however, does not stay within this negative moment of the dialectics of decolonization. He goes on to speculate about the new knowledge emerging from the destruction of this epistemology centred around the axis of Western learning. He effectuates this decolonizing moment also practically, in that he uses an African language to speak about this new knowledge as well as in decentring his expression in terms of genre: he employs a novel, that is, fiction – a speculative genre *par excellence* –, to project this new universe of knowledge. He writes:

"Sasa nafikiri yafaa tuanzishe lugha mpya," nilitoa wazo.

"Nami pia nimekuwa nikifikiria wazo hilo. Tutahitaji lugha ambayo haina cha Mtu na Kitu."

"Yafaa pia lugha hiyo isiwe na maneno kama 'nyuklia' au 'vita'. Tutaunda lugha ambayo msingi wake ni kuwako." (Kezilahabi 1991: 69)

"Now, I think we should create a new language," I voiced a thought.

"I have been thinking of that, too. We will need a language that does not contain the issue of Human and Thing."

"This language should also not contain words like 'nuclear' and 'war'. We shall create a language whose foundation is being."

This short passage is loaded with philosophical meanings: *Mtu*, *Kitu*, *lugha*, *kuwako*, all these are Swahili terms with broad hermeneutical horizons in their culture of origin.

I would like to use this to come to my final point. Maybe the point of decolonization is less the definitive replacement of one epistemological framework with another, but rather the acknowledgement that this replacement itself is possible, and always possible, and, by consequence, that there are different centres of learning and knowledge towards which scholars gravitate and within whose orbits they construct their epistemic frameworks.

In that sense, I argue here for a polycentric world, in an epistemological sense, and I argue that the way to make such a world possible is to employ speculative reason. Speculative reason is the capacity to go beyond the given; to replace the given with something else, with the possible, with the future, with the imagined.

REFERENCES:

- Adichie, Chimamanda Ngozi. 2013. *Americanah*. New York: Alfred A. Knopf.
- Altschul, Nadia R. 2022. The Decolonial Imperative: A Postcolonial Critique. *Gragoatá*, Niterói, v.27, n.59: 1-19.
- Doležel, Lubomír. 1998. *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fanon, Frantz. 2004 (French 1961). *The Wretched of the Earth*. Transl. Richard Philcox. New York: Grove Press.
- Hountondji, Paulin (ed.). 2007. *La rationalité, une ou plurielle?* Dakar: CODESRIA.

Kant, Immanuel. First edition 1781, second edition 1787. *Critique of Pure Reason*. Translated by J. M. D. Meiklejohn. Project Gutenberg <https://gutenberg.org/ebooks/4280>.

Kezilahabi, Euphrase. 1985. *African Philosophy and the Problem of Literary Interpretation*. Unpublished Ph.D. dissertation, University of Wisconsin (Madison).

Kezilahabi, Euphrase. 1990. *Nagona*. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.

Kezilahabi, Euphrase. 1991. *Mzingile*. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.

Leibniz, G. W. 1982. (First edition 1714). *Vernunftprinzipien der Natur und der Gnade – Monadologie. Principes de la Nature et de la Grâce fondés en Raison – Monadologie*. French-German edition. Edited by Herbert Herring. French text based on the 1954 critical edition of André Robinet, German translation by Artur Buchenau. Hamburg: Felix Meiner Verlag.

Matthews, Sally. 2018. Confronting the Colonial Library: Teaching Political Studies Amidst Calls for a Decolonised Curriculum. *Politikon*, 45.1: 48–65.

Mignolo, Walter D. 2007. Delinking. The rhetoric of modernity, the logic of coloniality and the grammar of de-coloniality. *Cultural Studies* 21.2–3: 449–514.

Mkufya, William E. 1999. *Ziraili na Zirani*. Dar es Salaam: Hekima Publishers.

Ngũgĩ wa Thiong'o. 1986. *Decolonising the Mind. The Politics of Language in African Literature*. Oxford: James Currey.

Ngũgĩ wa Thiong'o. 1992. *Moving the Centre*. Oxford: James Currey.

Pavel, Thomas. 1986. *Fictional Worlds*. Cambridge: Harvard University Press.

Petters Melo, Milena and Thiago Rafael Buckhart. 2022. A constitutionalism “of” the Global South? Epistemological reflections on emerging constitutional trends. *Revista de Estudos Constitucionais, Hermenêutica e Teoria do Direito (RECHTD)* 14(3):420–438.

Rettová, Alena. 2017. Sci-fi and Afrofuturism in the Afrophone Novel: Writing the Future and the Possible in Swahili and in Shona. *Research in African Literatures* 48.1: 158–182.

Ronen, Ruth. 1994. *Possible Worlds in Literary Theory*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Sheehi, Stephen. 2024. Decolonizing Humanities Project. William and Mary University, Williamsburg, Virginia. <https://www.wm.edu/sites/dhp/decoloniality/>.

Trembath, Sarah. 2024. Decoloniality. American University, Washington. <https://subjectguides.library.american.edu/c.php?g=1025915&p=7715527>.

Anonymous web pages
<https://biblusi.ge/products/5149/სმეგრეობა>

THE CONSTITUTIONAL DIMENSION OF STATE SOVEREIGNTY IN THE 21ST CENTURY: THE HUNGARIAN APPROACH

László VASA^{1,2} – Máté Gergely NAGY²

¹Hungarian Institute of International Affairs

²Széchenyi István University, Hungary

vasa.laszlo@sze.hu

Abstract. *The question of state sovereignty has once again become a central theme in international and constitutional legal thought in the 21st century. Globalization, supranational governance, and the reconfiguration of geopolitical power relations have created challenges that necessitate a reinterpretation of state self-determination and constitutional identity. Hungary offers a particularly compelling example in this regard. The Fundamental Law of Hungary, adopted in 2011, together with the subsequent jurisprudence of the Constitutional Court, interprets sovereignty not merely as a legal category but as an interrelated principle of constitutional identity and national self-determination. The Hungarian model defines the protection of sovereignty within the framework of European integration and international cooperation, grounded in the idea of constitutional pluralism. The purpose of this paper is to examine how the Hungarian constitutional order interprets and safeguards sovereignty in 21st-century Europe, where maintaining the balance between national and supranational competences has become a crucial constitutional challenge.*

The New Challenges of Sovereignty

In the twenty-first century, the concept of sovereignty has undergone a profound transformation. In earlier eras, sovereignty primarily signified the exclusive power and territorial independence of the state, legitimized by the Westphalian model of statehood and the principle of equality in international law. The modern international order, however, is no longer based on a system of strictly separated states, but rather on mutual interdependence, legal pluralism, and multilevel governance (*Petersmann, 2012; Cohen, 2012*).

The advance of globalization, international organizations, and regional integrations – above all the European Union – has reshaped the classical understanding of sovereignty. The exercise of public power no longer takes place solely within national frameworks but manifests itself in shared, networked, and functional forms (*Jessop, 2004*). State sovereignty has not disappeared; rather, it has acquired a new quality: alongside the capacity for autonomous action, it now also encompasses the responsibility for international cooperation (*Hooghe et al., 2015*).

Within this evolving environment, sovereignty increasingly assumes the character of a constitutional value. Modern states interpret national self-determination not as isolation, but as constitutional self-identity, safeguarded by constitutional institutions. Thus, sovereignty represents both the autonomy of the state and the framework within which international cooperation can acquire democratic legitimacy (*Ip, 2010*).

As a member of the European Union, Hungary occupies a particularly sensitive position within this changing system. The deepening of European integration has created new legal and political relationships, requiring national constitutions to find their place within the Union's legal order. The Fundamental Law of Hungary, adopted in 2011, together with the subsequent jurisprudence of the Constitutional Court, constitutes a response to

these new challenges: it interprets sovereignty not merely as a legal status, but as a constitutional function designed to maintain the balance between state self-determination, democratic legitimacy, and European cooperation (*Varga, 2020*).

In this sense, sovereignty in the twenty-first century no longer denotes the unlimited possession of power, but rather its constitutionally framed exercise within a multipolar and interdependent world. Hungary's constitutional approach therefore does not signify the withdrawal of sovereignty, but its restructured and constitutionally legitimized form.

The Theoretical Foundations of Constitutional Sovereignty

Sovereignty is one of the most complex and significant concepts in modern political and legal theory, expressing the political, legal, and moral autonomy of the state. Historically, it has always referred to the possession and exercise of supreme authority – the capacity of a political community to enact laws independently and to enforce its decisions free from external interference (*Bayer, 2013*).

The classical theoretical foundations of sovereignty were established by the political philosophy of the early modern era. Jean Bodin regarded state power as indivisible and unlimited, deriving solely from the will of the sovereign. Thomas Hobbes defined sovereignty as the ultimate authority ensuring order and peace within society. For these thinkers, sovereignty served as the guarantor of state unity, security, and political stability (*Nagy, 2023*).

By the late eighteenth and early nineteenth centuries, however, the interpretation of sovereignty began to change. The political philosophy of the Enlightenment and the emergence of revolutionary constitutions shifted the source of power from the ruler to the people. The principle of popular sovereignty inaugurated a new era in which sovereignty no longer belonged to a single person or institution but to the people, who exercise it within a constitutional framework (*Jenei, 2018*). As a result, sovereignty gradually lost its absolute character and became increasingly understood within the conceptual context of the rule of law, constitutionalism, and democratic legitimacy (*Walker, 2003*).

In modern constitutional thought, sovereignty simultaneously signifies autonomy and limitation. The state is an independent legal entity, yet it voluntarily limits its power through the constitution and the legal order. From this perspective emerged the theory of constitutional sovereignty, which holds that the constitution is not only the source of power but also its constraint. Sovereignty therefore possesses a dual nature: it is both the foundation of state independence and law-making authority, and a principle exercised within the boundaries defined by the constitution. The purpose of constitutional sovereignty is to ensure that the exercise of power remains legitimate, transparent, and directed toward the public good (*Tierney, 2004*).

In the second half of the twentieth century, the concept of sovereignty faced new challenges. The strengthening of international law, the universal protection of human rights, and the development of regional integration systems – most notably the European Union – introduced the idea of shared sovereignty. States now exercise certain powers jointly in order to achieve objectives that transcend national boundaries. This process has not weakened sovereignty but has endowed it with a new dimension: the capacity and responsibility to participate in collective decision-making (*Wallace, 1999; Moravcsik 1994*).

With the evolution of European integration, the theory of constitutional pluralism emerged, proposing that the legal orders of the European Union and its Member States do not exist in a hierarchical relationship but in one of coordination based on mutual recognition. The primacy of EU law does not render national constitutions invalid; rather, it

establishes a new form of shared constitutional space. Within this space, both the supranational and national levels remain autonomous and legitimate, grounded in common values such as fundamental rights, the rule of law, and democratic participation (*Maduro, 2003*).

In the twenty-first century, sovereignty no longer symbolizes isolated power but rather responsible and constitutionally grounded cooperation. State independence today does not imply withdrawal but the ability to participate autonomously in international collaboration. Constitutional sovereignty represents the legal expression of this approach: the state's legal personality and self-determination remain sustainable and legitimate only when founded upon the rule of law, respect for the constitution, and active engagement in collective decision-making (*Cohen, 2012; Loughlin, 2014*).

The Hungarian Constitutional Tradition and the Concept of Sovereignty in the Fundamental Law

The development of Hungarian constitutionalism spans more than eight centuries, during which the concept of sovereignty has consistently held a central place. Throughout Hungarian statehood, sovereignty has represented national self-determination, legal continuity, and the exercise of power based on the rule of law. As early as the medieval Golden Bull of 1222, the limitation of royal authority and the protection of the rights of the estates embodied an early form of power-sharing, which became a cornerstone of Hungarian constitutional tradition. In the modern sense, sovereignty acquired concrete political and legal meaning in the mid-nineteenth century, with the Revolution of 1848 and the April Laws, when the nation proclaimed the principle of statehood founded on independent and responsible government as a constitutional value.

The upheavals of the twentieth century – the world wars, foreign occupations, and the socialist dictatorship – repeatedly tested the idea of Hungarian sovereignty. Although the post-World War II constitutional system formally maintained the declaration of state independence, national self-determination was in reality severely constrained (*Varga, 2020*). The regime change of 1989 thus represented not only a political transition but also a constitutional rebirth, restoring the values of democratic sovereignty, the rule of law, and fundamental rights. The 1989 constitutional amendments, modeled on European democracies, explicitly declared that all state power derives from the people, thereby establishing the foundation of modern Hungarian constitutionalism (*Stump, 2020*).

Adopted in 2011, the Fundamental Law of Hungary built upon this historical trajectory and opened a new chapter in the interpretation of sovereignty. Its preamble, the National Avowal, explicitly refers to the thousand-year continuity of Hungarian statehood, to Christian roots, and to the achievements of the historical constitution. Through these references, Hungarian sovereignty is placed not only on legal but also on historical and cultural foundations. The text clearly conveys that the identity of the Hungarian state rests not solely on the will of the present political community but also on the nation's historical experience and moral heritage.

Several provisions of the Fundamental Law explicitly articulate the principle of sovereignty. Article B (1) declares that "Hungary shall be an independent, democratic rule-of-law State," in which all power derives from the people. Article R (1) states that the Fundamental Law "shall be the foundation of the legal system of Hungary," thereby identifying it as the ultimate expression of sovereign state authority. Article Q recognizes Hungary's commitment to the fulfillment of its international obligations and to the harmonization of international and domestic law, reflecting a sovereign approach to

international cooperation. Of particular significance is Article E, which regulates the relationship between Hungary and the European Union. "With a view to participating in the European Union as a Member State and on the basis of an international treaty, Hungary may, to the extent necessary to exercise the rights and fulfil the obligations deriving from the Founding Treaties, exercise some of its competences arising from the Fundamental Law jointly with other Member States, through the institutions of the European Union. Exercise of competences under this paragraph shall comply with the fundamental rights and freedoms provided for in the Fundamental Law and shall not limit the inalienable right of Hungary to determine its territorial unity, population, form of government and state structure." This formulation establishes a constitutional safeguard for sovereignty and represents one of the most important innovations in contemporary Hungarian constitutional thought.

Accordingly, the 2011 Fundamental Law interprets sovereignty not merely as a legal status but as a constitutional function. Sovereignty both guarantees the independence of the state and limits the exercise of power within constitutional boundaries. In this sense, the Hungarian model integrates the principles of constitutional sovereignty and constitutional identity: state self-determination is not merely a matter of political will but also a commitment to protecting the fundamental values of the constitutional order (*Fundamental Law of Hungary, 2011*).

The jurisprudence of the Constitutional Court of Hungary plays a crucial role in reinforcing this approach. Over the past decade, the Court has emphasized in several landmark decisions that Hungary's sovereignty constitutes part of its constitutional identity derived from the Fundamental Law – an identity that cannot be overridden even by the application of European Union law. This interpretation does not imply a rejection of integration but rather its constitutional conditionality: participation in European cooperation must respect the fundamental constitutional principles of the Hungarian state. The Hungarian approach thus does not oppose European integration but serves as its constitutional safeguard, ensuring that sovereignty is preserved within the framework of democratic legitimacy and the rule of law (*Orbán, 2023*).

In Hungarian constitutional thought, sovereignty is therefore not a static but a dynamic concept. It simultaneously embodies the historical continuity of national self-determination, the protection of constitutional identity, and conscious participation in international and European cooperation. In this sense, twenty-first-century Hungarian sovereignty is not based on isolation but on responsible, constitutionally grounded participation – a system in which the balance between national and supranational competences constitutes a fundamental condition of democratic statehood (*Gyenyey et al., 2020*).

Constitutional Identity and the Protection of Sovereignty

In twenty-first-century constitutional thought, one of the key concepts closely intertwined with the modern interpretation of sovereignty is constitutional identity. Constitutional identity seeks to answer the question of which fundamental characteristics, values, and principles define the constitutional self-understanding of a state – those elements without which its constitutional order would no longer remain itself (*Besselink, 2010*). Within the framework of national constitutions and European integration, this concept has gained renewed significance: constitutional identity has become the

guarantor of the balance between state self-determination, democratic legitimacy, and the European legal order (*Chronowski, 2017*).

The notion of constitutional identity is not unique to Hungary; its roots can be traced back to the jurisprudence of the German Federal Constitutional Court (*Bundesverfassungsgericht*). Through the doctrine of *Identitätskontrolle* (identity review), the Court declared that the legal order of the European Union may apply within Member States only insofar as it does not infringe upon their fundamental constitutional identity. This reasoning has since appeared in the constitutional practice of several European countries, including Poland, France, Italy, and, more recently, Hungary (*Simon, 2021; Bakó, 2021*).

The Hungarian Constitutional Court elaborated on the concept of constitutional identity for the first time in its landmark Decision No. 22/2016 (XII. 5.), which marked a milestone in Hungarian constitutional jurisprudence. The Court held that “the protection of Hungary’s constitutional identity falls within the competence of the Constitutional Court,” and that this identity “derives from the Fundamental Law and cannot be violated even by its amendment.” According to the decision, constitutional identity is not merely a historical or cultural notion but a legal category, protecting the fundamental structure, value system, and self-understanding of the Hungarian state (*Hungarian Constitutional Court, Decision 22/2016*).

Within the Hungarian constitutional framework, the concept of constitutional identity is closely linked to the relationship with the European Union. Article E of the Fundamental Law allows Hungary to jointly exercise certain competences with the institutions of the European Union; however, such a transfer of competences may not result in the violation of constitutional self-identity. This provision establishes a constitutional limit to European integration: the primacy of EU law can extend only as far as it does not undermine the essence of state sovereignty and national identity (*Fundamental Law of Hungary, 2011*).

The Hungarian Constitutional Court further refined this doctrine in subsequent rulings, such as Decision No. 2/2019 (III. 5.) AB and Decision No. 9/2021 (III. 30.) AB. The Court emphasized that constitutional identity is not an instrument of resistance against the European Union but rather a foundation for constitutional dialogue between the national and supranational legal systems. It underscored that state sovereignty and participation in European integration are not opposing but complementary concepts, provided that EU law respects the fundamental constitutional principles of the Member States (*Hungarian Constitutional Court, Decision 2/2019; Hungarian Constitutional Court, Decision, 9/2021*).

Although the Constitutional Court has not provided an exhaustive list of the elements of constitutional identity, its jurisprudence allows for the identification of its core components. These include:

- the principle of popular sovereignty and democratic legitimacy,
- the rule of law and the separation of powers,
- the protection of fundamental rights,
- the preservation of the national language, culture, and historical traditions, and
- the independence and territorial integrity of Hungary. (*Hungarian Constitutional Court, Decision 20/2024.; Hungarian Constitutional Court, Decision 38/1993.; Hungarian Constitutional Court, Decision 32/2021.; Gárdos-Orosz 2022; Borbély 2022*)

These elements are reflected in the preamble of the Fundamental Law (National Avowal), as well as in Articles B, C, E, R, and Q, forming the normative core that safeguards the constitutional self-identity of the Hungarian state (*Fundamental Law of Hungary, 2011*).

In twenty-first-century Hungary, constitutional identity has become a tool for the protection of sovereignty. Sovereignty refers not only to the external independence of the state but also to the internal stability of its constitutional order. The Hungarian constitutional approach regards sovereignty and constitutional identity as mutually reinforcing categories: state self-determination would be hollow without the protection of constitutional identity, while identity can be preserved only within a sovereign constitutional framework (*Szakály, 2015*).

The protection of sovereignty, therefore, does not signify opposition to European integration but its acceptance under constitutional conditions. The Hungarian model is grounded in the theory of constitutional pluralism, which holds that the EU and national legal systems coexist not in a hierarchical but in a cooperative relationship. Within this system, constitutional identity functions as the guarantee of equilibrium, preventing integration from undermining democratic legitimacy or national self-determination (*Chronowski, 2017*).

In the Hungarian constitutional order, constitutional identity is not a merely theoretical construct but a practical instrument for the preservation of sovereignty and the protection of the rule of law. Through the jurisprudence of the Constitutional Court, the concept fosters a constitutional dialogue between the national and European legal systems—an essential feature of democratic governance in a multipolar and interdependent world.

For twenty-first-century Hungary, constitutional identity embodies the principle of responsible sovereignty: a constitutional value that ensures the balance between national self-determination and European cooperation (*Stump, 2020*).

Sovereignty in the Constitutional Pluralism of the European Union

The question of sovereignty within the European Union cannot be addressed solely through the traditional logic of intergovernmental relations. Over the course of integration, the EU legal order has gradually transcended the framework of classical international treaties and has evolved into a sui generis, multilevel constitutional system (*Phelan, 2012*). Within this polycentric legal space, sovereignty no longer signifies exclusive authority but rather the shared exercise of power, in which Member States and EU institutions operate with interdependent competences (*Molnár et al., 2024*).

The unique constitutional structure of the European Union is best captured by the theory of constitutional pluralism. Developed by scholars such as Joseph Weiler, Neil Walker, and Miguel Poiares Maduro, this theory posits that the legal orders of the EU and its Member States exist not in a hierarchical, but in a cooperative relationship. The primacy of EU law is therefore not absolute; it is grounded in the principles of mutual recognition and loyalty, whereby Member States allow the exercise of EU competences within the framework of their own constitutional identity (*Verellen, 2010; Avbelj et al. 2012; Weiler, 1999*).

One of the fundamental paradoxes of European integration is that, while it limits traditional state sovereignty, it simultaneously creates a new form of sovereignty. Through EU membership, states do not simply transfer competences; rather, they exercise them jointly in areas – such as trade, environmental protection, competition law, or monetary policy – that extend beyond the capacity of individual states. This shared sovereignty does

not entail the abandonment of self-determination but its redefinition in a cooperative dimension (*Köröskényi, 2004; Fabbrini, 2019*).

The Hungarian constitutional framework articulates this relationship in Article E of the Fundamental Law, which allows Hungary, as a Member State, “to exercise certain competences arising from the Fundamental Law jointly with other Member States, through the institutions of the European Union.” At the same time, the provision draws a clear boundary: such joint exercise of powers may not limit Hungary’s inalienable right to determine its territorial integrity, population, form of government, and state structure. This wording constitutes a constitutional safeguard clause of sovereignty within the framework of European cooperation (*Fundamental Law of Hungary, 2011*).

The practical manifestation of constitutional pluralism can be observed in the constitutional dialogue between the European and national courts. The Court of Justice of the European Union (CJEU) consistently emphasizes the unity and primacy of EU law, while national constitutional courts – particularly in Germany, Poland, and Hungary – regard the protection of national sovereignty and constitutional identity as their paramount duty. The relationship between the two levels is therefore coordinative rather than hierarchical: EU and national law evolve through continuous interaction, often expressed in a form of judicial dialogue (*Komárek, 2014; Martinico, 2015*).

The Hungarian Constitutional Court has repeatedly affirmed that the balance between sovereignty and EU law is safeguarded by the primacy of the Fundamental Law within the domestic legal order. At the same time, it recognizes that Hungary, by virtue of its EU membership, is part of a multilevel constitutional system in which the sharing of sovereignty is an inherent feature of European cooperation. Through this reasoning, Hungarian constitutional jurisprudence has become part of the broader European model of constitutional pluralism, where national and supranational legal orders function as mutually reinforcing rather than conflicting entities (*Balogh-Békesi, 2015*).

One of the greatest challenges of constitutional pluralism lies in the issue of democratic legitimacy. Since the EU’s decision-making processes are more distant from the electorate, the transmission of democratic will is more complex than at the national level. The Hungarian constitutional perspective therefore emphasizes that participation in EU decision-making must occur within democratically legitimized and constitutionally accountable frameworks (*Ásványi, 2011*). Article E of the Fundamental Law, along with the jurisprudence of the Constitutional Court, serves to maintain this chain of legitimacy: EU law may apply in Hungary only insofar as it aligns with the principles of democratic sovereignty and constitutional identity (*Hungarian Constitutional Court, Decision 22/2016*).

Within the constitutional pluralism of the European Union, sovereignty is no longer absolute but shared and functional. The self-determination of states and the joint exercise of competences are not mutually exclusive but complementary dimensions. Through the Fundamental Law and the jurisprudence of the Constitutional Court, the Hungarian constitutional system connects sovereignty with the principle of cooperative constitutional participation (*Varga, 2021; Chronowski, 2021*). In this framework, sovereignty does not signify the loss of independence but its constitutionally regulated exercise within a community of states that share common values and democratic foundations.

The Hungarian approach thus represents a model of responsible national sovereignty within constitutional pluralism – a system in which European integration and state self-determination coexist in a mutually reinforcing constitutional balance.

Conclusion – The New Dimension of Constitutional Sovereignty in the 21st Century

In twenty-first-century constitutional thought, sovereignty can no longer be regarded as an exclusive or self-contained category. State self-determination today embodies both the capacity for autonomous decision-making and the responsibility to participate meaningfully in international and supranational cooperation. Under the conditions of globalization, European integration, and legal pluralism, sovereignty has acquired a new meaning: it has become a constitutional value that safeguards state independence and democratic legitimacy within the network of global interdependence.

The Fundamental Law of Hungary (2011) provides a particularly illustrative example of this transformation. It interprets sovereignty not merely as a legal status but as a constitutional function, designed to maintain the balance between state self-determination, constitutional identity, and European cooperation. The Hungarian Constitutional Court, through its jurisprudence, has further elaborated this approach, declaring that sovereignty constitutes an inalienable element of Hungary's constitutional identity, one that cannot be infringed even through the application of European Union law.

This Hungarian model thus represents a distinctive national variation of the European theory of constitutional pluralism – a framework in which the primacy of EU law and the protection of the national constitution are complementary rather than conflicting principles. Hungarian constitutional thought does not reject European integration; rather, it embraces it under constitutionally defined conditions, ensuring that participation remains anchored in democratic legitimacy and constitutional identity.

The analysis presented in this paper demonstrates that sovereignty in the twenty-first century has become a multilevel and dynamic phenomenon. States are no longer isolated entities but constitutional communities operating with shared responsibilities across national and international levels. The preservation of sovereignty thus lies not in separation, but in the capacity for constitutional participation.

In this regard, Hungary's constitutional approach is not merely defensive but also constructive: it reinterprets sovereignty through the interconnected principles of democratic legitimacy, constitutional identity, and the rule of law. This model strengthens, rather than weakens, the dialogue between national constitutions and the European legal order, contributing to the development of a balanced and pluralist European constitutional space.

The challenge for the future will be to preserve this dynamic equilibrium amid globalization, shifting geopolitical realities, and crises of democratic legitimacy. Sovereignty, therefore, is not a closed historical concept but a living constitutional principle – one that continues to serve as the axis of state identity, democratic governance, and international cooperation in the twenty-first century.

REFERENCES:

1. Ásványi, Zs. (2011). A demokratikus deficit kérdése az Európai Unióban. *Tudásmenedzsment*, XII(2).
2. Avbelj, M., & Komárek, J. (Eds.). (2012). *Constitutional pluralism in the European Union and beyond*. Hart Publishing.
3. Bakó, B. (2017). Bárcsak a magyar AB lenne ilyen „szűklátókörű”!
4. Balogh-Békesi, N. (2014). *Szuverenitásféltes és alkotmány*. MTA Law Working Papers, 2014/57.

5. Balogh-Békesi, N. (2015). Az Európai Unióban való tagságunk alkotmányossági összefüggései az esetjog tükrében.
6. Bayer, J. (2013). A szuverenitás politikaelmélete. Magyar Tudomány, 2013/4.
7. Besselink, L. F. M. (2010). National and constitutional identity before and after Lisbon. Utrecht Law Review, 6(3), 36–49.
8. Borbély, B. (2022). Alkotmánybíróságok és az alkotmányos identitás. Jog–Állam–Politika, 14. évf. 1.
9. Chronowski, N. (2017). Szuverenitás és államiság az Európai Unióban.
10. Chronowski, N., & Vincze, A. (2017). Önazonosság és európai integráció – az Alkotmánybíróság az identitáskeresés útján.
11. Cohen, J. L. (2012). Globalization and sovereignty: Rethinking legality, legitimacy, and constitutionalism. Cambridge University Press.
12. Fabbrini, S. (2019). Europe's Future: Decoupling and Reforming. Cambridge University Press.
13. Fundamental Law of Hungary. (2011, April 25). Magyar Közlöny.
14. Gárdos-Orosz, F. (2022). Az „alkotmányos hagyomány” szerepe az Alaptörvény identitásában. Akadémiai Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont.
15. Gyeney, L., & Szabó, M. (2020). Magyar alkotmányjog az Európai Unióban.
16. Hooghe, L., Marks, G., & Schakel, A. H. (2015). Multilevel governance and the state. Oxford University Press.
17. Hungarian Constitutional Court. (1993). Decision 38/1993. (VI. 24.) AB. Magyar Közlöny
18. Hungarian Constitutional Court. (2016). Decision 22/2016. (XII. 5.) AB. Magyar Közlöny.
19. Hungarian Constitutional Court. (2019). Decision 2/2019. (III. 5.) AB. Magyar Közlöny
20. Hungarian Constitutional Court. (2021). Decision 9/2021. (III. 30.) AB. Magyar Közlöny
21. Hungarian Constitutional Court. (2021). Decision 32/2021. (XII. 20.) AB. Magyar Közlöny
22. Hungarian Constitutional Court. (2024). Decision 20/2024. (X. XX.) AB. Magyar Közlöny
23. Ip, E. C. (2010). Globalization and the future of the law of the sovereign state. International Journal of Constitutional Law. 8(3): 636–655
24. Jenei, Gy. (2018). A modern állam, állami szuverenitás, népszuverenitás. Köz-gazdaság, 2018/4.
25. Jessop, B. (2004). Multi-level governance and multi-level metagovernance. In Multi-Level Governance. Oxford University Press: 49 – 74
26. Komárek, J. (2013). National constitutional courts in the European constitutional democracy. International Journal of Constitutional Law, Volume 12, Issue 3: 525–544
27. Köröskényi, A. (2004). Demokráciadeficit, föderalizmus, szuverenitás. Az Európai Unió politikaelméleti perspektívából. Politikatudományi Szemle. 2004/3.
28. Loughlin, M. (2014). Constitutional pluralism: An oxymoron? Cambridge University Press.
29. Maduro, M. P. (2003). Europe and the Constitution: What if this is as Good as it Gets? In Weiler, J. H. H., & Wind, M. (Eds.), European Constitutionalism Beyond the State. Cambridge University Press.
30. Martinico, G. (2015). The "polemical spirit" of European constitutional law: On the importance of conflicts in EU law. German Law Journal. 2015/6.

31. *Molnár, A., & Jakusné H. É. (2024).* Az autonómia és a szuverenitás jövőképe az Európai Unió stratégiai dokumentumaiban. *Európai Tükör*, 2024/3.
32. *Moravcsik, A. (1994).* Why the European Union strengthens the state: Domestic politics and international cooperation. CES Working Paper, No. 52.
33. *Nagy, K. (2023).* Classical theories of sovereignty in the light of law. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2023/2.
34. *Orbán, E. (2023).* Alkotmányos identitás az Európai Unióban.
35. *Petersmann, E. U. (2012).* International economic law in the 21st century: Constitutional pluralism and multilevel governance of interdependent public goods. Oxford University Press.
36. *Phelan, W. (2012).* What is sui generis about the European Union? Costly international cooperation in a self-contained regime. *International Studies Review*, 2010–2011/3.
37. *Simon, S. (2021).* Constitutional identity and ultra vires review in Germany. *Central European Journal of Comparative Law*.
38. *Stump, I. (2020).* Alkotmányos identitás, szuverenitás, európai jog. *Jog–Állam–Politika*, 2020/3.
39. *Szakály, Z. (2015).* A történeti alkotmány és az alkotmányos identitás az Alaptörvény tükrében. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2015/2.
40. *Tierney, S. (2004).* Constitutional law and national pluralism. Oxford University Press.
41. *Varga, A. Zs. (2020).* Magyarország szuverenitása. Ludovika Egyetemi Kiadó.
42. *Verellen, T. (2010).* What to do with sovereignty? *Jura Falconis*, 2010–2011/3.
43. *Walker, N. (2003).* Late sovereignty in the European Union. In Walker, N. (Ed.), *Sovereignty in Transition*. Hart Publishing: 3–32.
44. *Wallace, W. (1999).* The sharing of sovereignty: The European paradox. *Political Studies*, XLVII.
45. *Weiler, J. H. H. (1999).* The Constitution of Europe: “Do the new clothes have an emperor?” and other essays on European integration. Cambridge University Press.

CULTURAL RIGHTS OF A PERSON AS A CONSTITUTIONAL VALUE: POLISH CASE IN PUBLIC MANAGEMENT OF SCIENTIFIC ACTIVITY

Walery OKULICZ-KOZARYN

Humanitas University

ul. Kilińskiego 43 41-200 Sosnowiec, Poland

walery.okulicz-kozaryn@humanitas.edu.pl

Cultural rights have a special place in the human rights system. From Article 27 of the Universal Declaration of Human Rights to modern constitutional law, they are considered an integral part of human freedom (*United Nations, 1948*). The Polish Constitution of 1997 (*Konstytucja, 1997*) continues this line: it guarantees the right to education and enshrines the freedom of scientific creativity and teaching, emphasizing that culture and science are values protected by the state.

Poland is integrated into the European legal space. Ratification of the European Social Charter (*Council of Europe, 1996*) and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (United Nations General Assembly, 1966) oblige the country to view cultural rights not only as a national tradition but also as part of the common European legal framework. This creates the basis for discussing science as a cultural asset and as an element of Poland's constitutional identity.

Article 73 of the Constitution of Poland (*Konstytucja, 1997*) enshrines the fundamental basis of cultural rights: "Everyone is guaranteed freedom of artistic creation and scientific research, as well as the dissemination of their results, freedom of teaching, and the right to enjoy cultural benefits." This article is of fundamental importance for the individual. It frames science and culture not as a privilege, but as a right guaranteed by the state. The Constitution clearly states (*Konstytucja, 1997*): scientific creativity and access to culture are values that belong to all citizens, not just the academic community. Furthermore, Article 70 enshrines the right to education (*Konstytucja, 1997*). This is not simply a formal norm, but a constitutional guarantee that creates the conditions for the realization of freedom of scientific inquiry. The right to education provides access to knowledge, and Article 73 creates the space for its development and transmission. Together, these norms form a link: education provides opportunity, and freedom of science and culture transforms it into a public resource.

The relevance of these provisions is heightened in the context of global competition. Today, the role of science and education extends beyond national policy and becomes a factor in international rivalry (*Okulich-Kazarin, V., et al., 2024a*). Countries that create a strong environment for scientific creativity and ensure broad access to education benefit not only economically but also culturally. For Poland, this is a question not only of internal constitutional logic but also of its position in Europe and the world.

Science in Poland has always transcended utilitarian goals. Universities served not only as educational institutions but also as bearers of cultural identity. The historical role of the Jagiellonian University is a prime example. Founded in the 14th century, it became not only a center of knowledge but also a space where Polish cultural tradition was shaped. Universities created symbols of resilience during partitions, wars, and crises. They preserved language, history, and intellectual continuity.

Science is not only a tool for economic growth and innovation. It is also part of our cultural heritage. The Polish intellectual tradition in philosophy, the humanities, and legal thought is a value that shapes society's identity. The academic environment created not

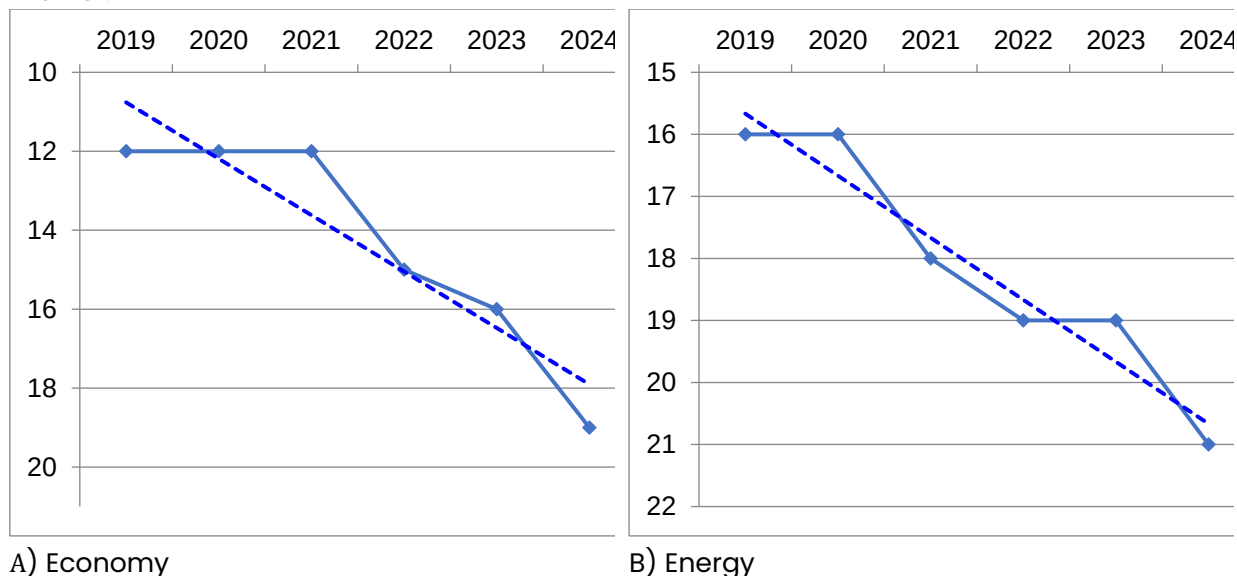
only technologies but also the foundations upon which the Polish state was built. Therefore, scientific activity is understood in the Constitution as more than just an applied function: it is enshrined as a cultural asset accessible to everyone.

However, scientific activity in Poland faces a systemic crisis due to bureaucratization and regulatory frameworks that are at odds with the spirit of constitutional provisions. Although the Constitution guarantees freedom of scientific research and the dissemination of its results (*Konstytucja, 1997, Art. 73*), in practice, the evaluation of scientific work is subject to regulations established by the Ministry of Science and Higher Education (*Instytut Rzeczypospolitej, 2019*), which often dictate formal criteria that fail to take into account the depth or novelty of the research.

Thus, an analysis of the article (*Okulich-Kazarin, V., et al., 2024a*) shows that the Polish journal weighting system (assigning them "weight points") often fails to meet international standards. It incentivizes publication in a narrow set of journals, even though the best research may be in less "weighted" journals. This leads scientists to focus not on the quality and content of scientific journals, but on inclusion in the "Ministry's list."

Another study (*Okulich-Kazarin, V., et al., 2024b*) analyzes the impact of these evaluation systems (*Instytut Rzeczypospolitej, 2019*) on scientific productivity in the energy sector. The authors identify hidden barriers that limit research initiatives. This formalism exacerbates the gap between the declaration of freedom of science in the Constitution and the actual conditions in which universities and scientists work (*Instytut Rzeczypospolitej, 2019*).

Thus, bureaucratization in the evaluation of scientific results is not simply a technical problem, but a challenge to constitutional values. The state system forces scientists to conform to administrative criteria (*Okulich-Kazarin, V., et al., 2024a; Okulich-Kazarin, V., et al., 2024b*). It does not allow science to develop freely as a cultural value. Such practices inevitably lead to a decline in the position of Polish science in the global scientific market (Figure). The vertical axis shows the position in the global scientific market.

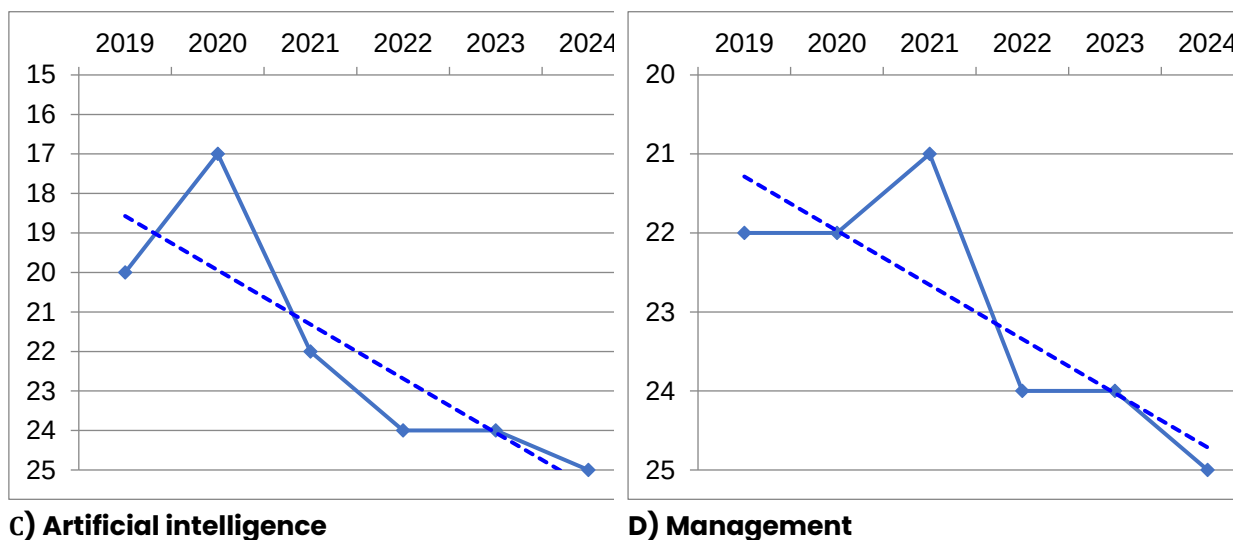

Figure. Polish science in the global market of scientific products, 2019–2024

The figure shows the dynamics of Poland's position in four scientific fields in the global scientific market. We see four stable downward trend lines (blue dotted lines) after 2019. This is explained by the Polish government's changes to the criteria for assessing scientists' performance in 2019 (*Instytut Rzeczypospolitej, 2019*).

In a globally competitive environment where quality, innovation, and international visibility are valued, Polish research is losing its competitive edge (Figure). Scientists are forced to rely on internal bureaucratic rules (*Instytut Rzeczypospolitej, 2019*) rather than on the real standards of the international scientific community (United Nations, 1948; Council of Europe, 1996) or the Constitution (*Konstytucja, 1997*). This reduces citation rates, limits participation in prestigious projects, and exacerbates the "brain drain." As a result, the fundamental provision of the Constitution, enshrined in Article 5, is ignored: "The Republic of Poland... guarantees the freedoms and rights of individuals and citizens..." (*Konstytucja, 1997*). When the system for assessing and supporting science prevents the exercise of freedom of scientific research and the dissemination of its results, the state effectively abandons its constitutional obligation.

Conclusion

The Polish Constitution enshrines cultural rights at the level of European standards. The right to education and freedom of scientific creativity are among the fundamental values upon which the country's constitutional identity is built. These provisions reflect not only legal norms but also historical experience: universities and science have been part of the Polish cultural tradition for nearly 700 years.

However, actual practice faces challenges. A gap exists between legal guarantees and reality: the bureaucratic system for evaluating scientific results replaces constitutional freedom with administrative regulations. This weakens Poland's position in the global scientific market and limits the development of science as a cultural asset.

A new constitutional policy is needed, one in which science is viewed not as a sideline, but as a strategic priority for the cultural rights of individuals. Such a policy must operate on three levels:

- constitutionally – aligning practice with the proclaimed guarantees,
- institutionally – reform of the science assessment system,
- internationally – integrating Poland into the global scientific community.

Only in this case will freedom of scientific creativity cease to be a declaration and become a real basis for the cultural development and constitutional stability of Poland.

Keywords: *constitution, cultural rights, culture, science, scientific creativity, sustainability*

REFERENCES:

1. Council of Europe. (1996, May 3). *European Social Charter (Revised)*. Strasbourg. <https://rm.coe.int/168007cf96>
2. Instytut Rzeczypospolitej. (2019, March 5). *Ewaluacja jakości działalności naukowej* [Evaluation of the quality of scientific activity]. <https://irsw.pl/wp-content/uploads/2019/03/ewaluacja-jakosci-dzialalnosci-naukowej-przewodnik20190305.pdf>
3. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. (1997, April 2). *Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483*. <https://konstytucja-rp.pl/>
4. Okulich-Kazarin, V., et al. (2024a). Science and innovation management: Sustainable Development Goals 8 and 9 as challenges for Poland. *Sustainability*, 16(22), 9668. <https://doi.org/10.3390/su16229668>
5. Okulicz-Kozaryn, W., et al. (2024b). The crossroads of the knowledge economy and renewable energy: Recommendations for Poland. *Energies*, 17(23), 6116. <https://doi.org/10.3390/en17236116>
6. United Nations. (1948, December 10). *Universal Declaration of Human Rights*. General Assembly Resolution 217 A (III). Palais de Chaillot, Paris, France. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
7. United Nations General Assembly. (1966, December 16). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. General Assembly resolution 2200A (XXI). – <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>

**CONSTITUTIONAL CORPORALITY AND THE GLOBAL INFORMATION VALIDITY SPACE:
TRANSLATING NON-BODILY INFORMATION VALIDITY FOR TERRITORIAL CONSTITUTIONS,
GOVERNANCE ARCHITECTURES FOR LAW AND STATE, AND EMBEDDING SUBSTANTIVE
JUSTICE**

YAMAMOTO, Kazushi

*Founder and Chancellor of YAMAMOTO Universal Integral Institute/
Honorary Distinguished University Professor of Law at Tashkent State University
Graduate School of Law
Japan
zkazushi.jp@gmail.com*

Abstract. *Modern constitutionalism has institutionalized liberty, equality, and due process on the premise of corporeal presence and territorial jurisdiction, securing rights through state enforcement power and the availability of remedies. By contrast, the globalization of the information space has produced non-bodily systems of validity founded on mutual recognition among participants and cryptographic agreement, generating order and utility without state intermediation. Distributed protocols can form autonomous global order, bringing creative benefit and efficiency, yet whether their deployment advances the realization of the modern justice ideal—freedom distributed as equal as practicable—depends on institutional design. This study (A) clarifies the fundamental tensions between territorial constitutional orders and distributed information validity, (B) sets out normative principles required for distributed order to complement the pursuit of justice, and (C) proposes the state’s complementary duties and a policy roadmap. Appendix Section 6, containing the full model statute, Rights-Readiness Assessment template, and audit standards, is provided as a separate annex.*

1 Sovereignty Framework

This paper analyzes sovereignty in three layers. First, territorial sovereignty: the state’s capacity to make law and exert legal force within a defined geographic territory. Second, coercive enforcement sovereignty: the capacity of executive and judicial organs to apply physical compulsion and to realize remedies. Third, institutional or normative sovereignty: the capacity to secure recognition for rules and their legitimacy domestically and internationally. The information validity space acts selectively and heterogeneously upon these three layers. Policy design therefore requires explicit assessment of which sovereignty layer a given measure will reinforce or weaken.

2 Problem Statement: Dual Bases of Justification and Core Tensions

Modern constitutionalism grounds state legitimacy in corporeal presence, enabling enforcement and remedial systems that make liberty and equality effective. The information validity space, by contrast, produces legitimacy through cryptographic agreement and distributed records without state mediation. These modalities are potentially complementary, but they generate three core constitutional tensions:

- Criterion of effectiveness: by what standard should a norm be considered effective—territorial coercion and remedies, or durable agreement and provenance in distributed systems?

- Gap between remedy and accountability: how should the trade-off between autonomous protocols' speed/irreversibility and parties' access to explanation and dispute resolution be resolved?
- Reconfiguration of sovereign space: how should the state's role and legitimacy be redefined when cross-border protocols reallocate enforcement and recognition functions?

These are not only technical issues; they require constitutional choices about the allocation of legitimacy, enforcement, and remedial authority.

3 The Information Validity Space and Constitutional Implications

The information validity space is characterized by three properties: mutual-recognition validity (participant agreement and public provenance), non-bodiness (effects that do not rely on physical coercion), and cross-border impact. These properties produce concrete constitutional implications:

- The de facto normative power of private protocols can relativize public remedies and accountability.
- Ledgers and model outputs presented as evidence may lack verification and adversarial challenge features that underpin judicial legitimacy.
- State orders may be technically unenforceable against distributed objects or actors, producing enforcement gaps.
- Deployment of distributed technologies can amplify inequality through access costs and digital literacy differentials.

These risks can be mitigated by institutionalization. Embedding accountability, appeal mechanisms, and remedy pathways in protocol design and governance can allow distributed order to remedy state weaknesses and contribute to justice.

4 Reconfiguration of Sovereign Space: Typology and Impact Analysis

The effects of the information validity space on the three sovereignty layers can be typified as follows. These types frequently co-occur and require composite policy responses.

- Cross-border assetization (cryptocurrencies, tokenized assets)
Impact: erosion of enforcement sovereignty; seizure and compensation become technically difficult, weakening territorial authority in practice.
Policy implication: states should develop asset tracking, enforcement-complement mechanisms, and compensation arrangements to secure remedies.
- Decentralized identity and reputation systems producing de facto exclusion
Impact: partial transfer of institutional sovereignty; private scores or attestations can de facto determine legal status and access to services.
Policy implication: admission criteria should mandate appeal routes, preservation of primary records, and emergency recovery procedures.
- Evasive operator status (jurisdictional arbitrage and multi-node dispersion)
Impact: weakening of institutional and enforcement sovereignty; responsibility is opaque and remedial claims are harder to pursue.
Policy implication: approval conditions should require legal domicile, minimum asset presence, insurance obligations, and multilateral enforcement frameworks.
- Irreversibility of autonomous smart contracts
Impact: judicial remedies are delayed or ineffective because automated irreversible execution preempts court relief.

Policy implication: legal obligations should require escrow, fail-safe mechanisms, and emergency suspension triggers.

- Cross-border data flows and forum fragmentation

Impact: concurrent weakening of territorial and institutional sovereignty and increased complexity of remedial access.

Policy implication: states should pursue international evidence-compatibility rules, priority rules, and emergency coordination procedures.

Policy responses must go beyond single technical fixes and combine enforcement complements, international cooperation, and participatory legitimacy measures.

5 Normative Principles and Policy Package: Controlling Tension and Expanding Complementarity

To enable distributed order to function as an instrument of justice, policy should be built on the following normative principles:

- Priority of fundamental rights: protections for life, bodily integrity, and a floor of equality must be the primary approval criteria.
- Reversibility and phased deployment: approvals should be time-limited and staged, with periodic reassessment based on performance metrics.
- Complementarity and allocation of responsibility: the state must commit to enforcement complements while operators assume liability, maintain compensation funds, and hold insurance.
- Participatory legitimation: users and citizens must have substantive participation in approval and oversight processes.

On this basis the policy package combines: conditional approval with notarial overlay for evidence translation; cross-cutting procedural guarantees (auditability, explainability interfaces, key and raw-data preservation, rapid remedy channels); institutional re-embodiment and state compensation mechanisms (protocol response office, state compensation agreements, international evidence interoperability); and statutory Rights-Readiness Assessments. The guiding evaluation metric throughout is progress toward equalized freedom—i.e., measurable improvements in the distributive realization of freedom.

6 Practical Instruments Summary (Appendix Annex)

The full operational instruments—model statute, Rights-Readiness Assessment template, audit checklist with KPIs and thresholds—are provided in Appendix Section 6. They operationalize approval procedures, notarial evidence translation, public auditing, compensation funds, and provisional remedy pathways to secure objective approval, continuous oversight, and rapid relief.

7 Case Notes: Practical Grounds for Justice Complementarity

Selected case summaries illustrate how policy instruments support justice outcomes.

- Smart contract misexecution: mandatory provisional compensation, escrow, and suspension triggers secure prompt user relief and protect economically vulnerable participants' freedom.
- Ledger outputs in litigation: notarial overlay and verification procedures reconcile efficiency with adversarial accountability and protect judicial legitimacy.
- Reputation system misclassification: mandated recovery routes and raw-data preservation prevent unjust exclusion and protect access to opportunity.

- Cross-border asset recovery failures: multilateral cooperation and enforcement complement raise the practicability of victim recovery and restore public trust.

These cases show how institutional measures can steer distributed technologies toward distributive justice.

8 Policy Comparison and Roadmap for Justice-Oriented Implementation

Conditional approval is the most promising option to reconcile technological gains with justice protection. Proposed phased roadmap:

- Phase 1 (0–6 months): Legislate Rights-Readiness criteria and audit standards; accredit audit bodies; design participatory governance.
- Phase 2 (6–18 months): Pilot conditional approvals in limited domains; test state compensation agreements; operationalize provisional remedy channels.
- Phase 3 (18–36 months): Enact permanent statutory frameworks based on empirical assessment; negotiate international evidence-compatibility and enforcement complement agreements; establish continuous public monitoring and civic education programs.

At each phase, the key KPIs—access disparity, remedy realization rate, audit failure rate, mean remediation time—must be monitored and “equalization of freedom” must be the primary policy metric.

9 Conclusion: Controlling Tension and the State’s Complementary Duty

Distributed global orders such as blockchain generate tensions with the enforcement capacities historically exercised by modern states. Yet they also have the potential to advance the modern justice ideal: the substantive realization of freedom distributed as equally as practicable. If the essential justification for the modern state resides in realizing justice, then states must not reflexively exclude distributed orders. Rather, they have the duty to actively complement them—by providing enforcement supplements, compensation, supervision, and participatory legitimation frameworks—so that non-bodily validity becomes embedded within territorial constitutional control and the distributive realization of freedom is advanced. With appropriate institutional design, non-bodily validity and territorial constitutions need not be opposed but can be reorganized into a mutually reinforcing relationship.

Appendix Section 6 Practical Instruments Annex

The following annex provides operational documents designed for adoption, adaptation, and deployment by legislatures and regulators. The annex is drafted so it can be translated directly into statutory text and regulatory guidance.

Annex Contents

1. Model Statute Draft: Distributed Information Approval and Supervision Act (full draft and key provisions)
2. Rights-Readiness Assessment: submission template, required evidence list, scoring methodology, decision rules
3. Audit Standards and Checklists: technical, governance, and financial audits; reporting templates; escalation procedures
4. KPI Manual: indicator definitions, measurement methods, thresholds, dashboard design and publication schedule

5. State Compensation Agreement Template: scope, provisional disbursement, enforcement support clauses, cross-border cooperation provisions
6. Notarial Overlay Procedure: application flow, verification steps, provenance and operator validation criteria, challenge windows
7. Emergency Protocols: suspension triggers, provisional compensation mechanics, forensic audit and remediation timeline
8. Operational Notes: governance architecture, public disclosure rules, accreditation criteria for auditors, training and civic outreach program outlines

Selected Annex Excerpts (Representative Clauses and Operational Rules)

Model Statute Excerpts

- Approval requirement: No distributed protocol may commence territorial commercial operation without a Rights-Readiness Assessment and regulatory approval. Authorities may grant conditional, time-limited approvals subject to specified compliance conditions.
- Evidentiary conversion: Ledger outputs that have passed the notarial overlay procedure shall be admissible as presumptive evidence with defined scope and mechanisms for contestation.
- Supervision and audit: Approved protocols must undergo independent integrated audits at least semiannually and publish summary findings. Material audit failures may trigger provisional compensation duties and suspension.
- Compensation and enforcement complement: Operators in critical sectors must maintain compensation funds or approved insurance and enter into state compensation agreements enabling enforcement assistance and provisional disbursement.

Rights-Readiness Scoring Rules (Excerpt)

- Categories scored: life/bodily safety, remedy access, distributive impact, enforcement complement, governance participation.
- Decision rules: Aggregate score thresholds determine A (full approval), B (conditional approval with mandatory mitigations), C (rejection). Life/bodily safety risks above a statutory threshold require rejection absent prearranged state compensation.

Audit Checklist Excerpts

- Technical: code formal verification, cryptographic integrity checks, key management and escrow arrangements, upgrade controls, incident response SLAs (72-hour preliminary containment; 30-90 day recovery horizon).
- Governance: documented decision logs, user representation structures, conflict-of-interest policies, transparency of fee allocation.
- Financial: solvency of compensation funds, insurance validity, traceability of fee revenue.

KPI Framework Examples

- AGI (Access Gap Index): computed quarterly with a corrective action when exceeding threshold.
- RRR (Remedy Realization Rate): annual measure of claims resolved within mandated window.
- MTTR (Mean Time to Remediate): average remediation time for critical vulnerabilities.
- FPR (Failure Percentage Rate): proportion of audits with critical findings.

Notarial Overlay Workflow (Excerpt)

- Submission with ledger hash and provenance metadata; automated hash verification; provenance chain extraction; operator domicile and solvency check; 14-day challenge window; issuance of certified translation document and registry entry.

State Compensation Agreement Excerpts

- Operator obligations: maintain minimum fund level; immediate provisional disbursement upon authority order; cooperate on asset tracing.
- State obligations: provide enforcement assistance within legal limits; coordinate international requests; provide provisional payments when operator resources are temporarily insufficient, subject to subsequent allocation rules.

Implementation and Adaptation Guidance

- The annex is a modular toolkit. Jurisdictions should adapt thresholds, timelines, and specific legal terminologies to local constitutional constraints and administrative practices.
- International standardization of metadata schemas, overlay formats, and mutual recognition protocols is strongly recommended to reduce friction and enhance cross-border remedy effectiveness.
- Capacity building for courts, regulatory bodies, auditors, and civil society is necessary to operationalize the framework and to ensure that “equalized freedom” is trackable and improvable.

HARNESSING COLLECTIVE EFFORTS FOR THE LEGAL REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Professor Valeri MODEBADZE

Georgian Technical University

Tbilisi, Georgia

modebadzevaleri07@gtu.ge

Artificial intelligence is a double-edged phenomenon, capable of being harnessed for both beneficial and harmful purposes—either advancing humanity or leading to its detriment (*Brundage, et al., 2018*). It can serve as a powerful tool for progress, driving innovation and solving complex challenges, or as a catalyst for regression, exacerbating inequalities and posing ethical dilemmas.

On one hand, artificial intelligence holds the potential to address some of humanity's most pressing challenges: hunger, sickness, and conflict. Advanced algorithms and big data have already enabled the decoding of the genome of previously unexplored crops, offering hope for enhanced food security through genetic engineering (*Opitz, S., 2018*). This is particularly crucial in light of significant climate change, which exacerbates global socio-economic and political issues. Additionally, AI can help predict climate change dynamics, accurately identify their causes, and explore viable solutions. By harnessing this technology, we can work toward a more sustainable and secure future. The medical community holds significant hopes for artificial intelligence, particularly in the creation of medicines and vaccines, processes that traditionally take decades. AI has the potential to streamline these efforts, saving both time and financial resources while enabling rapid and effective responses to epidemics.

Notably, the first vaccine developed with the aid of artificial intelligence was created in Australia. Professor Petrovsky, who led this research, stated, "In 20 years, it will be routinely used in the production of medicines" (*Dedovic, Y., 2019*). This underscores the transformative impact of AI in medicine. The importance of artificial intelligence became especially evident during the COVID-19 pandemic, which emerged as one of the most pressing international security challenges in recent history. The urgency of this crisis has provided a significant impetus for increased support and further development of AI technologies.

Artificial intelligence is now widely utilized across various fields, offering significant assistance to humanity by handling demanding and routine tasks. With its capacity to process vast amounts of data—often surpassing human cognitive abilities—AI plays a crucial role in automation (*Valeri Modebadze, 2022*). Unlike humans, artificial intelligence does not experience fatigue or decline in performance during repetitive tasks, making it highly effective in both production processes and various intellectual activities (*Valeri Modebadze, 2023*). This is why artificial intelligence is effectively employed in diverse sectors such as medicine, the electrical industry, military applications, and chemical and biological engineering.

On the other hand, despite its positive aspects, artificial intelligence also presents significant dangers. For instance, the delegation of both technical and cognitive tasks to AI raises concerns about the potential displacement of human workers, leading to mass unemployment—a serious global challenge for security policy that requires timely intervention (*Yuval Noah Harari, 2017*).

Moreover, as previously mentioned, there is a risk that AI could be increasingly exploited by terrorists in the future. But, the greatest threat arises from the growing autonomy of AI systems, particularly fully autonomous weapons that operate without human oversight. This raises legitimate concerns regarding global peace and international security. In light of these considerations, it is clear that artificial intelligence represents one of the most significant global challenges of our time, encompassing both risks and opportunities at personal, national, and international security levels. Therefore, addressing this global challenge necessitates a coordinated international response rather than isolated local efforts. To minimize risks and foster the development of trustworthy and responsible artificial intelligence, collective international cooperation is essential. This collaboration should focus on establishing effective institutions and frameworks for the collective regulation of the development and use of AI.

Establishing a common institutional platform—a "International Organization for the Regulation of Artificial Intelligence"—is essential for developing a long-term action strategy and systematically monitoring technological advancements in a safe and responsible manner, aligned with democratic values. The necessity for a dedicated organization is underscored by the fact that, despite nearly a decade of efforts, the platform created under the UN framework has yet to resolve even a single specific issue, such as the regulation or prohibition of fully autonomous systems. This lack of progress highlights the urgency of forming a specialized body that can effectively address the complex challenges posed by artificial intelligence. International Organization for the Regulation of Artificial Intelligence would provide a structured approach to fostering international cooperation, facilitating dialogue among stakeholders, and ensuring that ethical considerations are integrated into technological development. By doing so, it can help mitigate risks, promote accountability, and leverage the full potential of AI for the benefit of humanity. The proposed organization will serve as a universal collective international body, designed to effectively regulate artificial intelligence on a global scale. Its structure will include the following key components:

Security Board: This board will oversee the organization's strategic direction and ensure that all activities align with international security standards. It will be responsible for assessing risks associated with AI technologies and recommending appropriate measures to mitigate them.

Permanent Commission: Comprising leading experts in various fields, this commission will conduct ongoing research and analysis to inform policy decisions. It will focus on the ethical implications of AI and provide recommendations for best practices.

Data Protection Committee: This committee will address concerns related to privacy and data security, ensuring that AI systems comply with international data protection regulations. It will work to establish guidelines for the ethical use of data in AI development.

Center for Technological Innovation: This center will foster collaboration among researchers, developers, and policymakers to drive innovation in AI while ensuring it adheres to ethical standards. It will promote the responsible development of new technologies that enhance societal well-being.

Parliamentary Assembly: This assembly will serve as a deliberative body, bringing together representatives from member states to discuss and vote on important issues related to AI regulation. It will facilitate dialogue and consensus-building among nations.

International Court of Artificial Intelligence: This court will be established to adjudicate disputes related to AI governance and enforce compliance with international

regulations. It will play a crucial role in resolving conflicts and ensuring accountability in the use of AI technologies.

Together, these components will establish a robust framework for the governance of artificial intelligence, fostering international cooperation and upholding democratic values. By integrating diverse expertise and perspectives, this organization will not only address the multifaceted challenges posed by AI but also promote ethical standards and accountability in its development and deployment. This collaborative structure will enable member states to share best practices, navigate complex regulatory landscapes, and respond effectively to emerging threats. As AI continues to evolve, the framework will adapt to new challenges, ensuring that technological advancements benefit all of humanity while minimizing risks. Ultimately, this initiative represents a proactive approach to shaping the future of artificial intelligence, ensuring that it serves as a tool for progress rather than a source of division. By committing to collective action, we can harness the transformative potential of AI while safeguarding the principles of democracy, freedom, and human rights for generations to come.

Keywords: *Collective regulation of artificial intelligence, International Organization for the Regulation of Artificial Intelligence, Positive sides of the Artificial Intelligence, Risks associated with the usage of Artificial Intelligence*

REFERENCES:

Brundage, M., Avin, S., Clark, J., et. (2018) The Malicious Use of Artificial Intelligence: Forecasting, Prevention, and Mitigation., Future of Humanity Institute, University of Oxford, Centre for the Study of Existential Risk, University of Cambridge, Center for a New American Security, Electronic Frontier Foundation, OpenAI. February.

1. Opitz. S. (2018). Brot für die Welt – Erbgut des Weizens vollständig kartiert., Abteilung Kommunikation Helmholtz Zentrum München – Deutsches Forschungszentrum für Gesundheit und Umwelt., 16.08.2018 <https://idw-online.de/de/news700649>
2. Dedovic, Y. (2019). U.S. clinical trials for more effective flu vaccine, Flinders University News, 2.07.2019 <https://news.flinders.edu.au/blog/2019/07/02/u-s-clinical-trials-for-more-effective-influenza-vaccine-begin/>
3. Valeri Modebadze (2023). Threats emanating from the Artificial Intelligence, International Refereed Scientific-Practical Journal "Themida", No. 16 (18); No. 17 (19), 2023, Georgian Technical University, Tbilisi.
4. Valeri Modebadze (2022). The age of artificial Intelligence: How The Artificial Intelligence Affects the Modern Society. "Towards a Better Future: Visions of Justice, Equality, and Politic" – International Scientific Conference Proceedings. Publisher: Faculty of Law – Kicevo, University "St. Kliment Ohridski" – Bitola, Center for Scientific Research at the Faculty of Law – Kicevo. Republic of North Macedonia. ISBN 608-4670-23-7 978-608-4670-23-0 9786084670230
5. Yuval Noah Harari (2017). Homo Deus: A Brief History of Tomorrow, Harper.

GLOBAL GOVERNANCE CRISIS AND CHINA'S PLAN

Assoc. Prof. Dr. Liang ZHENPENG,

*Professor of International Relations and Political Science, Chinese Academy
of Social Sciences, Deputy Director of the Research Center under the Chinese
Academy of Social Sciences
China*

Global changes are accelerating evolution, with frequent regional turmoil, hindered economic development, the rise of anti-globalization, the absence of rules and the rule of law, and the governance deficit intensifying. In this context, what kind of global governance system to build and how to reform to improve the global governance system has increasingly become a major proposition of great concern to the international community.

China advocates sovereign equality, abides by the international rule of law, practices multilateralism, advocates people-oriented and action-oriented. These five concepts clarify the principles, methods and paths that need to be followed to reform and improve global governance. Sovereign equality is the primary prerequisite for global governance. All countries, large and small, strong and weak, rich and poor, enjoy the right to participate in international affairs on an equal footing. The inequality of a few countries monopolizing global governance should not continue. The international rule of law is the fundamental guarantee of global governance. International law and international rules are common standards that should be jointly written, maintained and implemented by all countries, and there are no and should not be exceptions. Multilateralism is the basic path of global governance.

These spiritual connotations of the initiative are in line with the purposes and principles of the United Nations Charter, aiming to firmly support the central role of the United Nations in international affairs, and promote countries to participate in the reform and construction of the global governance system relying on the United Nations and other multilateral mechanisms, so that they can keep pace with the times and more effectively respond to the challenges of the times.

As a permanent member of the UN Security Council, China has been actively fulfilling its international responsibilities. It has successively put forward the "One Belt and One Road" and the Global Development Initiative, the Global Security Initiative, and the Global Civilization Initiative, calling on all countries to work together to build a community with a shared future for mankind and build a world of lasting peace, universal security, common prosperity, openness, inclusiveness, cleanliness and beauty, pointing out the direction for the future and future of mankind. China will uphold the concept of global governance through consultation, joint construction and sharing, strengthen coordination and communication with the United Nations and all parties, work together to implement the Global Governance Initiative, promote the construction of a more just and reasonable global governance system, and work together towards a community with a shared future for mankind.

NOMADIC CIVILIZATION AND ITS LEGACY IN LEGAL CULTURE OF CONTEMPORARY KAZAKHSTAN

Professor Kuat RAKHIMBERDIN

*Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University
Republic of Kazakhstan
kuat_rakhimberdin@protonmail.com*

Introduction

The President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, has emphasized the importance of preserving and carefully safeguarding the spiritual and sociocultural heritage of the country's unique nomadic civilization. In September 2024, the Head of State highlighted that, by acting as a bridge between East and West, the nomads facilitated the rapprochement of diverse cultures. Across vast expanses, the empires of the Huns, the Turkic Khaganates, the Golden Horde, and the Kazakh Khanate once thrived.

The study of the development and historical continuity of nomadic civilization—shaped across the Eurasian steppe and vividly reflected in the historical trajectory of the Kazakh people—presents multiple dimensions of scholarly interest. One relatively underexplored aspect of this civilization concerns its legal foundations and their enduring connection to the legal culture and mindset of contemporary Kazakhstan.

Addressing the genesis of nomadic civilization—which encompassed the territories of modern Kazakhstan, Central Asia, Siberia, Altai, and Mongolia, and was expressed in the culture of the ancient Turks—Lev Gumilev noted: “Even more than their material culture, what strikes the researcher is the complex form of social existence and institutions of the Turks: the *el*, the patrimonial-hierarchical system, ranks and offices, military discipline, diplomacy, and the existence of a clearly elaborated worldview set in opposition to the ideological systems of neighboring states” (*Gumilev, 1993, p. 5*).

This observation highlights the need for a thorough and systematic analysis of the defining features of nomadic civilization in their intrinsic connection with the legal system of modern Kazakhstan. Notably, for the first time in the Central Asian region, a comprehensive and innovative study has been conducted on the legal foundations of the nomadic civilizations of Kazakhstan, Siberia, and Altai, as well as on the distinctive characteristics of legal relations, legal ideology, and legal psychology. These elements constitute an integral part of the spiritual culture of the Kazakh people and other Turkic peoples of Siberia and Altai, considered the cradle of the Turkic world.

It is noteworthy that this civilization was distinguished by its legal, spiritual, and sociocultural uniqueness. Emerging in the heart of Central Asia, Siberia, and Altai, it developed independently, differing fundamentally from the civilizations of the ancient East, the classical Mediterranean, and China. Within the framework of this study, several essential manifestations of the legal foundations of the nomadic civilization are highlighted. At its core were the economic relations of pastoral nomadism, complemented by the urban culture of medieval Kazakhstan, the metallurgical production practiced by the Turks of Kazakhstan, Siberia, and Altai, and extensive international trade. The predominance of nomadic herding shaped the specificity of property relations. Land, as an essential resource for the pastoral economy, functioned as a communal asset, fostering a corresponding social attitude toward land as a collective value.

The norms and institutions of customary law often reflected the historical patterns and distinctive characteristics of nomadic civilization in Kazakhstan and Siberia. This was particularly evident in the regulation of property relations. Among the ancient Turks, "alongside the acquisition of wealth came its accumulation; it was neither squandered nor divided but concentrated within large families" (Zimanov, 2009, p. 21). Consequently, property rights were concentrated within extended kinship structures. The spiritual and socio-psychological influence of the extended family persisted for centuries not only among the Kazakhs but also among the Kyrgyz, Khakass, Altaians, Tuvans, Teleuts, and other peoples who inherited the legacy of the nomadic civilization of Kazakhstan and Siberia.

It is also important to note that the nomadic civilization of Turkic-speaking peoples in Kazakhstan and Siberia relied on a unique combination of communal-clan self-government—a form of medieval democracy—and a distinctive form of statehood, the khaganate. The head of state, the Khagan, and the institution of his elective authority embodied a compromise between clans and the principal strata of nomadic society. The patrimonial-hierarchical (*udel'no-lestvichnaia*) system within the khaganate ensured equilibrium within the ruling elite, effectively preventing rebellions and feudal strife. This khaganate model was flexible and, in many respects, more progressive than the despotic regimes that prevailed in the Middle East and the Ottoman Empire during various historical periods.

A striking feature of the nomadic legal system was its restorative approach to criminal-law conflicts. For example, the *Zheti Zhargy*, a major source of Kazakh customary law, institutionalized restorative principles in both punishment and law enforcement. Offenders were encouraged to compensate for harm by returning stolen livestock or other property. A particularly distinctive legal institution was the *aip*, which provided for multiple compensation for inflicted harm. Largely due to this restorative approach, the nomadic civilization did not develop prisons or the apparatus of personal subjugation characteristic of agricultural civilizations in the ancient and medieval East.

Another notable legal feature was the heightened protection of women—their honor, dignity, and sexual inviolability. This protection was rooted in respect for women as custodians of clan traditions. Historical sources indicate, for instance, that upon entering the yurt, a son would first bow to his mother before his father. Rape of a married woman was punishable by death, while a man who seduced an unmarried girl was obliged to marry her. In the norms of nomadic customary law, rape was considered an offense of public danger, comparable to murder, treason, or livestock theft—acts capable of bringing hunger and hardship to entire clans.

The law of the nomadic civilization of Kazakhstan and Siberia was inseparable from judicial practice. Judges (*biis*) were experts in customary law (*adat*) and interpreters of the *Zheti Zhargy*. The laws of Tauke Khan encompassed legal norms and institutions governing administrative, family, criminal, and civil relations. The *biis* applied these norms according to specific life circumstances, their personal experience, and their understanding of the essence of each legal dispute. Their jurisprudence was primarily restorative rather than punitive in nature.

The legal heritage of the nomadic civilization of Kazakhstan and Siberia remains underexplored and requires further in-depth study. The social and legal value of human freedom and dignity was deeply embedded in the mentality of the Kazakh people and continues to be reflected in the principal sources of law in the contemporary Republic of Kazakhstan. The perception of land and natural resources as a divine gift and common

heritage shaped society's implicit disapproval of private land ownership and is enshrined in legislation recognizing land as a national resource. While proponents of neoliberal approaches often emphasize private property rights, the principles of social justice and equitable access to natural wealth remain only partially aligned with the ideology and practice of a market economy.

The philosophy of reconciliation as a means of resolving legal conflicts persists today as an alternative to punitive criminal justice approaches, which face significant challenges in Kazakhstan and other countries.

In conclusion, the legal foundations and social structures of the nomadic civilization exerted a lasting influence on the genetic code, legal mentality, and culture of the Kazakh people, as well as the Turkic-speaking peoples of Altai and Siberia. They contributed to the formation and development of legal traditions, social collectivism, values of freedom and solidarity, and a sense of responsibility toward family and society. The legal experience of this distinctive nomadic civilization remains highly relevant in the ongoing search for paradigms to guide the development of Kazakh law, society, the state, and Eurasian civilization more broadly.

Keywords: *Kazakhstan, nomadic civilization, customary law, restorative justice, Turkic world*

REFERENCES:

1. Gumilev, L. N. (1993). *Drevnie tyurki*. Moscow: Tovarithchestvo "Klyshnikov – Komarov i K."
2. Zimanov, S. (2009). *Kazakhskiy sud biev – obshchekul'turologicheskaya tsennost'*. Almaty: Arys.

**STATE SOVEREIGNTY IN THE CONTEXT OF DIGITAL GLOBALIZATION:
THE TRANSFORMATION OF CONSTITUTIONAL PRINCIPLES
IN THE XXI ST CENTURY**

Prof. Dr. Nigina SHERMUKHAMEDOVA

*Department of Philosophy, National University of Uzbekistan,
Editor-in-Chief of the International Journal "Philosophy and Life"
Uzbekistan*

ORCID ID: 0000-0001-6887-2479

shermukhamedova_n@mail.ru

Abstract. *This article explores the transformation of constitutional principles in the context of digital globalization and its impact on the concept of state sovereignty. It analyzes how the rapid spread of digital technologies, global communication networks, and cyberspace challenges traditional constitutional models and redefines the foundations of sovereignty. The study highlights the necessity of adapting constitutional frameworks to protect national independence, ensure digital security, and safeguard citizens' rights. The article argues that in the XXI st century, sovereignty must be understood not only as political and territorial independence but also as the state's capacity to regulate and protect its digital space within the global order.*

Keywords: *state sovereignty, digital globalization, constitutional principles, digital security, cyberspace, national independence*

In the modern era of digital globalization, the classical understanding of state sovereignty as the absolute and indivisible authority of the state within its territory is undergoing profound revision. The rapid development of information and communications technologies, the proliferation of global digital platforms, massive data flows, and the introduction of artificial intelligence are making national borders more permeable and creating new centers of economic, political, and informational power that operate independently of traditional state institutions. Under these conditions, national constitutions are faced with the need to respond to challenges related to cybersecurity, personal data protection, digital rights, and social sustainability. This circumstance underscores the relevance of this study: how effectively and promptly states adapt their constitutional principles determines their ability to maintain sovereignty, protect the rights of citizens, and support national identity in the face of global competition. Historically, sovereignty was constructed within the Westphalian system as the supremacy of the state within its borders and its equality with other states in international law. Ivan Bodin and subsequent classical thinkers cemented the notion of sovereignty as an indivisible and absolute characteristic of statehood. However, already in the XX th century, as international institutions and human rights developed, absolute sovereignty began to be limited, and globalization increased the interdependence of states. In the XXIst century, this transformation has accelerated: digital globalization calls into question the territorial nature of power; data, communications, and digital services operate within transnational networks, placing new demands on the content of sovereignty and the instruments by which it is exercised.

Digitalization impacts fundamental constitutional principles in several ways. First, the classical rights of freedom of speech, privacy, and correspondence are receiving new

digital realizations; concepts of digital identity, the right to personal data protection, and the right to internet access as an element of social participation are emerging. Second, the principle of separation of powers is being redefined; the executive branch, having gained access to mass data and algorithms, is strengthening its capabilities, which requires an adequate strengthening of parliamentary and judicial oversight and the introduction of mechanisms for the transparency of algorithmic decisions. Third, the transborder nature of cyberthreats and data flows compels states to develop institutional and legal mechanisms for digital sovereignty, from protecting critical infrastructure to regulating the activities of transnational platforms. Finally, a new phenomenon, "digital constitutionalism," is emerging, in which fundamental law ceases to be a closed national text and becomes part of a global legal ecosystem that requires synchronization with international standards and technological practices. A comparative analysis of the transformation of constitutional principles (Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan) using individual national models as examples demonstrates that the digital transformation of constitutionalism takes on different emphases depending on legal tradition, political culture, and level of digital literacy. In Turkey, academic debate and legal practice emphasize the need to strike a balance between the protection of digital rights and the control of digital platforms; Turkish researchers insist on strengthening platform accountability and developing mechanisms for parliamentary and judicial oversight of digital actors [Cengiz, 2025, p. 69–92]. For Turkey, the priority is not only the recognition of new digital rights but also the establishment of measures to limit abuses by private digital power.

In Azerbaijan, digitalization is interpreted as an opportunity for institutional renewal—the concept of "smart constitutionalism" envisions the integration of norms on e-governance, digital accountability, and mechanisms for direct citizen participation into constitutional and legal frameworks [Khalilov, Qadimov, 2025]. The Azerbaijani approach is focused on the use of digital technologies as a tool for improving governance efficiency and democratizing processes. Uzbekistan demonstrates a pragmatic and normative-reformist approach. Domestic researchers have documented the active development of legislation in the areas of personal data protection, telecommunications, and e-governance, emphasizing the need to incorporate digital guarantees into the system of constitutional rights [Saidov, 2025, p. 53–82]. The practical focus of Uzbek reforms is the creation of data protection institutions and standards for the transparency of electronic services. The Kazakh model emphasizes the harmonization of national regulation with international standards for the protection of personal data and online freedoms. Kazakh publications emphasize the importance of constitutionally enshrining guarantees and responsibilities for data operators [Zhetpisov et al., 2024]. Finally, Kyrgyzstan's analytical works focus on the institutional strengthening of regulatory bodies and the practical implementation of information security measures, paying attention to the professionalization of digital regulators [Abdyrahmanov, 2017]. A comparative analysis shows that while all states recognize the need to adapt, their strategies vary, ranging from strengthening control and security (Turkey) to using digitalization as a tool for modernization (Azerbaijan) and applied legislative reforms (Uzbekistan). Philosophically, the transformation of sovereignty requires a new understanding of its dual nature: simultaneously immanent, expressed in the national constitution and institutions, and transcendent, extending beyond the state's borders through digital networks and transnational norms. This hybrid sovereignty presupposes a rethinking of the ontology of law; norms cease to be the exclusive product of national legislation; they are formed at

the intersection of national codes, international standards, technological protocols, and private platform practices. An ethical imperative arises in which the state, as the guarantor of rights, must not only formally enshrine digital rights but also ensure their implementation through the transparency of algorithms, the accountability of developers and operators, and protection from manipulation and disinformation. This brings to the forefront the concept of digital citizenship, where rights are linked to the state's responsibilities to develop digital literacy, infrastructure, and legal culture.

Based on the analysis conducted, key areas for adapting constitutional law to the digital age can be identified. First, fundamental digital rights must be constitutionally enshrined: the protection of personal data, the right to a digital identity, and online access. Second, independent institutions must be created to oversee data processing and cybersecurity, with the authority and resources to monitor both public and private actors. Third, it is important to develop mechanisms for algorithmic transparency and accountability, for example, from assessing the impact of algorithms to providing explanations to data subjects. Fourth, a logical step is to intensify international and regional cooperation on digital security standards and online rights protection; for Central Asian countries, this means joint projects to exchange experiences, develop common regulatory standards, and create mechanisms for operational interaction in cyberspace. Finally, it is necessary to develop institutional and educational programs aimed at increasing the digital literacy of citizens and the professionalization of regulators. Thus, digital globalization does not deprive states of sovereignty; it transforms its content and methods of implementation. National constitutions retain their key importance, but they must now serve not only a legal but also a strategic, symbolic function: protecting individual rights, guaranteeing societal security, and shaping identity in the digital age. Successfully overcoming these challenges will depend on the flexibility of legal institutions, a willingness to cooperate internationally, and the ability to combine universal standards of digital rights with national specifics. This is the new meaning of sovereignty in the XXI st century: not isolation, but conscious integration, where the state and citizens jointly shape a sustainable and equitable digital society.

REFERENCES:

1. Cengiz, (2025). Digital Constitutionalism in Creating a New Constitutional Equilibrium, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, İstanbul, 2025, c. 69–92
2. Khalilov & Qadimov, The necessity of constitutional reforms in the context of an electronic society and the legal foundations of the 'smart constitutionalism', Nakhchivan, 2025
3. Saidov, (2025) Legal Evolution of Human Rights Protection in Uzbekistan Amid Digital Transformation, Legal Issues in the Digital Age, Vol. 6, No. 1, 2025, c. 53–82
4. Zhetpisov, Alibayeva, Dubovitskaya, Protection of Personal Data in the Era of Digitalization: Constitutional and Legal Aspect, Almaty, 2024
5. Abdyrahmanov, (2017). Международные отношения и культурная дипломатия в Центральной Азии, Бишкек,
6. Kudratillayev, Jakhongir Zokirjon ogli (2024). Конституционные и правовые основы права на использование Интернета

7. Khusanbaev, Olim Otamuratovich. (2025). Development of Digital Law in the Republic of Uzbekistan. Central Asian Journal of Social Sciences and History, cajssh.centralasianstudies.org
8. Pulatov, Temurbek G. (2024). Digital Financial Assets as an Object of Civil Rights. Uzbek Journal of Law and Digital Policy, Vol. 2, No. 6, –С 66–76.
9. Mardonov, Amirjon. (2025). Legal Regulation of Digital Content and Copyright on the Internet: The Case of Uzbekistan in Comparative Perspective. Uzbek Journal of Law and Digital Policy, Vol. 3, No. 2 –С. 45–63.
10. Abdalimova, D. O. (2025). Значение правового регулирования в процессе цифровизации в Узбекистане,
11. AllahRakha, N. *Constitutional Safeguards for Digital Rights and Privacy*. International Journal of Law and Policy, 2023, Issue 1, стр. — [Tashkent State University of Law]. [Irshad Journals](http://irshad-journals.com)

CONSTITUTIONAL RIGHT TO EDUCATION IN INDEPENDENT UKRAINE AND ITS DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES

Liudmyla LAKHTIONOVA,

PhD in Economics, Associate Professor,

Deputy Director of the Educational and Scientific Institute for Education Development,

State University "Kyiv Aviation Institute",

Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1078-6919>

Ludmilala@i.ua

Abstract: *The constitutional right to education in independent Ukraine is revealed. The key results of the reform of higher education in the independent Ukrainian state are reflected. The implementation of the right to education in the conditions of modern challenges of the martial law regime in Ukraine is highlighted.*

Keywords: *Ukraine, Constitution, education, reform, right to education, martial law.*

Introduction

Education is recognized as one of the priority areas of socio-economic, spiritual and cultural development of society.

The state policy of any country in the field of higher education and science plays a crucial role in ensuring the growth of positive results and increasing the scale of the national economy, qualitative and quantitative improvement of social and individual well-being, further prosperity of human life.

Achieving of these goals in Ukraine requires the absolute implementation of the constitutional right to education, improvement of the political situation, holding peace negotiations, returning the Ukrainian territories temporarily occupied by Russia, making effective management decisions regarding the further development of the country's economy, and qualitative reform of education.

However, these processes are complicated by the conditions of the prolonged martial law regime in Ukraine, as Russia has carried out a full-scale invasion and aggressively and brutally began the occupation of the territories of our free, independent and sovereign state.

The purpose of the study – to highlight the implementation of the constitutional right to education in independent Ukraine and its development in conditions of modern challenges.

Materials and methods of research. Legislative and normative acts of Ukraine were used in the course of the research. The main research methods are analysis and synthesis, logical and historical approach, comparison, grouping, generalization.

Research results. The right to education is a person's right to acquire a certain amount of knowledge, cultural skills, and professional orientation that are necessary for normal life in modern society.

Education is a purposeful process of upbringing and training with the aim of achieving educational levels established by the state [1].

The right to education is the right of a person to acquire a certain amount of knowledge, cultural skills, and professional orientation that are necessary for normal life in

modern society. Education is a purposeful process of upbringing and training with the aim of acquiring educational levels established by the state . [1].

According to Article 23 of the Constitution of Ukraine, every person has the right to free development of his personality, provided that the rights and freedoms of other people are not violated, and has duties to the society in which the free and comprehensive development of personality is ensured [2].

According to Article 53 of the Constitution of Ukraine:

- Everyone has the right to education .
- Complete secondary education is mandatory .
- The state ensures the availability and free provision of preschool, complete general

secondary, vocational and technical, higher education in state and municipal educational institutions; the development of preschool, complete general secondary, out-of-school, vocational and technical, higher and postgraduate education, various forms of education; the provision of state scholarships and benefits to pupils and students.

- Citizens have the right to obtain free higher education in state and municipal educational institutions on a competitive basis.

- Citizens who belong to national minorities , according to the law, the right to education in the native language is guaranteed language or to study native language in state and municipal educational institutions or through national cultural societies [2].

According to Article 53 of the Constitution of Ukraine (254k/96-VR), the right to education guaranteed to everyone (part one); the state ensures the availability and free of charge of preschool, full general secondary, vocational, higher education in state and municipal educational institutions (the third part). The right to education guaranteed every person on the principles of equality, defined by Article 24 of the Constitution of Ukraine (254k/96-VR). Recognition the right of every person to education, in particular, guarantied by the General Declaration of Human Rights (Article 26) (995_015), International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Article 13) (995_042).

In Ukraine, a package of legislative acts regarding education in our country is in force (Law of Ukraine «On Education» (2145-VIII; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>), Law of Ukraine «On Preschool Education» (3788-IX; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text>), Law of Ukraine «On General Secondary Education» (№ 463-IX; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>), Law of Ukraine «On Vocational Education» (№ 4574-IX; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4574-20#n1084>), Law of Ukraine «On Higher Education» (№ 1556-VII; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>)) and other regulatory legal acts that, in particular, address the issues of creating a network of educational institutions, their financing, and the establishment of state social guarantees and benefits for employees of these institutions.

The purpose and priority of higher education, science and innovation reform is shown in figure 1.

Higher education and adult education	Science and innovation
The purpose of the reform:	The purpose of the reform:

graduates of higher education institutions are competitive professionals in the labor market who: - have modern knowledge; - are able to solve complex problems; - can create high-quality and innovative intellectual products; - share the values of a free democratic society.	- creation of a new effective system of management and financing of science, focused on the fact that Ukrainian scientists have opportunities and appropriate conditions for professional implementation, development and integration into the world scientific space; - development of an innovation ecosystem so that every Ukrainian inventor can quickly and efficiently turn creative ideas into innovative products and services.
The priority of the reform is quality higher education and development of adult education.	The priority of the reform is development of science and innovation.

Fig. 1. The purpose and priority of the reform of higher education and science in Ukraine

The following structures are working on the reform of higher education and science in Ukraine (Fig. 2).

The structures, working on the reform of higher education and science in Ukraine	
<i>Higher education and adult education</i>	<i>Development of science and innovations</i>
- the Ministry of Education and Science of Ukraine, - Ukrainian Center for Educational Quality Assessment, - National Agency for Quality Assurance in Higher Education, - National Agency for Qualifications. - Ukrainian Institute for Educational Development	- the Ministry of Education and Science of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine and National Branch Academies of Sciences, - National Research Foundation of Ukraine, - National Council of Ukraine for the Development of Science and Technology - the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine, - the Ministry of Digital Transformation of Ukraine .

Fig. 2. The structures, working on the reform of higher education and science in Ukraine

Each of them implements tasks aimed at achieving a common goal - to transform Ukrainian higher education and science into an innovative environment.

The educational and scientific sectors must become a degree of social equality and cohesion, economic development , competitiveness and Ukraine's defense capabilities.

The key results of higher education reform in independent Ukraine are shown in figure 3.

	1.1. Development and implementation of new laws on education

The key results of higher Education reform in independent Ukraine (1991 – 2025)	2. <i>Conditions have been created to ensure the financial autonomy of higher education institutions to carry out their activities</i> – transparent funding for higher education institutions based on the results of their educational, scientific and international activities has been introduced. Thus, starting from 2020 higher education institutions receive state funding not depending on the staff list, but depending on the results of their activities
	3. <i>Changing approaches to university management:</i> - key performance indicators for managers; - supervisory boards in the management system of higher education institutions; - management autonomy of higher education institutions; - crisis management; personnel reserve.
	4. <i>An indicative cost of gaining higher education has been introduced</i>
	5. <i>The requirements for the content of higher education have been updated</i> – a system of higher education standards has been formed, which corresponds to the national qualifications framework.
	6. <i>Deregulation of licensing conditions and introduction of electronic licensing of activities in the field of higher education.</i>
	7. <i>Launch of an electronic system for monitoring the employment of graduates of higher education institutions.</i>
	8. <i>Introduction of a single state qualification exam using external independent assessment (EIE) in specialties.</i> From 2022 – national multi-subject test (NMT)
	9. <i>Expanding access of entrants living in the temporarily occupied territories to Ukrainian higher education institutions.</i> Access to higher education has been expanded for those entering a higher education institution without external assessment/NMT
	10. <i>A pilot project on dual education in higher education institutions has been launched</i>
	11. <i>Promoting the development of lifelong learning: [3; 4]</i>

Fig.3. The key results of higher education reform in independent Ukraine (1991 – 2025)

Ukrainian education and science must meet modern demands. There is a question of reduction the gap between research and the implementation of its results, the integration of higher education and science in Ukraine into the educational and research the space of the European Union and advanced countries of the world. Currently, education and science should work to strengthen Ukraine's defense capabilities.

In Ukraine, intensive reorganization of higher education institutions is underway.

For example, October 13 2023 The Cabinet of Ministers of Ukraine (CMU) supported the decision proposed by the Ministry of Education and Science of Ukraine on the reorganization of the National Aviation University (NAU). It was signed the relevant order

of the Ministry of Education and Science of Ukraine, which initiated the process of reorganization of NAU [5].

Universities such as NAU play a key role in training highly qualified specialists in the field of aviation piloting, UAV design, and military IT technology development. The decision to reorganize contributes to improving the quality of higher education, strengthening defense capabilities, and creating the necessary conditions for forming a network of effective higher education institutions. It is for these reasons that Vice Prime Minister Mykhailo Fedorov initiated a draft of the relevant CMU order.

The development of aviation defense capabilities and the training of highly qualified specialists in this field is a strategic task for Ukraine, as it contributes to strengthening national security and defense capabilities during a full-scale war. National security and defense are our priority today.

In accordance with the Government's order, NAU is divided into two higher education institutions: State University «Kyiv Aviation Institute» and the Ukrainian State Flight Academy (Kropyvnytskyi). The newly established institutions should become leading centers for the development of Ukraine's aviation defense capabilities, responsible for the development of military innovations in the field of MilitaryTech, in particular drones, as well as support for the military industry.

Universities should remain proactive, open and ready to respond promptly to requests society and the state. Currently, the State Educational Institution «KAI» has a high aviation potential and corresponding capacities for construction unmanned aircraft devices and drones to support Ukraine's defense capabilities.

The implementation of the right to education in Ukraine was greatly affected by the long-term martial law regime due to the large-scale Russian invasion. Therefore, since 2022, the National multi-subject test (NMT) – computer entrance exam for higher education institutions in Ukraine as a temporary replacement of external examinations due to the war. The test includes four blocks of tasks: Ukrainian language, Mathematics, History of Ukraine and one subject of choice. The results of the NMT are key for admission to both budgetary and contract places in Ukrainian universities. Testing is carried out in specially prepared departments.

Full-scale war, launched by Russia, deeply influenced the educational system of Ukraine. Massive population displacement, destruction of schools, psychological trauma and technical difficulties significantly affected the participation of graduates in entrance exams and their access to higher education.

Research Estimating the impact of the Russian invasion on the displacement of graduating high school students in Ukraine, based on a large dataset of national multi-subject test results, showed that in 2022 at least **78 000 high school graduates** – this is 34% of the total – are **directly affected by the war**. Among them:

- **36 500** students became internal or external displaced persons;
- **41 500** students did not pass entrance exam at all, which means potential "exit" from the education system.

Most of the displaced students are from the South and East of the country, particularly from frontline regions. Approximately **64% of them left abroad**, mainly to Poland, Germany and the Czech Republic. Others moved to the western and central regions of Ukraine.

At the beginning of the 2024–2025 academic year, the Ukrainian education system had **3,74 million schoolchildren of all forms of learning**. This is the lowest indicator for the last 30 years, – reports Ukrainian truth «Life».

Currently, 9,3% of schoolchildren – **approximately 345 thousand – study abroad** and remain students of the Ukrainian education system. This is a minimum assessment, because many children after going abroad in general finish studying at Ukrainian school.

According to a UNESCO research, 2024, **almost 665 thousand Ukrainians schoolchildren study abroad**, but this database is also incomplete, because does not take into account all EU countries, where emigrated Ukrainians .

Simultaneously **only 29% of these schoolchildren combine studies in both countries**, and more th an**16% rely exclusively for Ukrainian online education**.

The Ministry of Education and Science of Ukraine provided journalists with statistics on the number of students in grades 8-12 in 2021-2025. The analysis showed that every year **2-4% of students do not move on to the next level class and leave school**. Probably, some of them leave Ukraine.

Both boys and girls leave the Country. In the high school annually there is a slight girls advantage (approximately 1-2%), although among graduates this The difference can reach 10%.

Also, according to the Ministry of Education of Ukraine, **more than 3 800 educational institutions were damaged as a result of the war, 365 of them were completely destroyed**. Most schools near the front were forced to switch to distance learning, however this format is getting complicated by frequent alarms, shutdowns electricity and unstable of the Internet [6].

Russia 's war against Ukraine affected 1,5 million young people and over 70 000 foreign students studying in Ukraine before February 24, 2022 [7].

In general , according to the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees , in other countries still are located almost 6 million Ukrainians [8].

In 2025, the main changes relate to the admission campaign, the reorganization of higher education, and the implementation of new approaches to inclusive education and preschool education.

Changes in higher education 2025 are shown in Figure 4.

Entrance Campaign 2025	Applications are accepted based on the results of the NMT, professional tests and creative competitions. Applicants can apply for a budget (up to 5) and a contract (up to 15)
Reorganization of universities	The process of reorganizing the university network, which is a requirement for EU integration, continues.
Adaptation of programs	Higher education institutions should adapt educational programs for veterans and develop roadmaps for dual education by 2026
Manager training	Recruitment for the professional development program for academic managers of higher education institutions is open.
Access to AI	Students aged 18 and over can get free one-year access to Google's artificial intelligence tools.

Fig. 4. Changes in higher education in Ukraine 2025

Changes in school education 2025 are shown in Figure 5.

Children abroad	From September 1, 2025, children abroad can study online in Ukrainian schools with a Ukrainian studies component (Ukrainian language, literature, history, geography), and grades in other subjects will be recalculated.
Inclusive education	Special classes are being created in schools for children with special educational needs (SEN), where each class will have no more than eight students, and specialists will be involved in working with them.
Introduction to first grades	The acceptance of applications for the first classes began on April 1, 2025. The main wave of enrollment took place until May 31.
High school reform	A high school reform with new approaches is being piloted from September 1, 2025. Entry into grade 10 under the new rules will take place in 2027.

Fig. 5. Changes in school education in Ukraine 2025

Changes in preschool education 2025 are shown in Figure 5.

New Law	The new Law "On Preschool Education" came into force on January 1, 2025. New types of institutions are emerging: mobile, family, corporate, mini-kindergartens, etc.
Parent support centers	At least one Parent Support Center will be established in each community for consultations and exchange of experiences.

Fig. 6. Changes in preschool education in Ukraine 2025.

The President of Ukraine, the Office of the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, and the Verkhovna Rada of Ukraine are taking all possible measures to ensure the high-quality implementation of the right to education in Ukraine during the war.

Conclusions. Thus, for the successful further implementation of the constitutional right to education in Ukraine, it is extremely necessary to achieve an improvement in the political situation, conduct peace negotiations between the sovereign Ukrainian state and the Russian aggressor country, return the Ukrainian territories temporarily occupied by Russia, and make effective management decisions regarding the further reconstruction of the country's economy and the qualitative development of education and science.

REFERENCES:

1. DECISION OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE . Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 50 people's deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of part three of Article 53 of the Constitution of Ukraine «the state ensures the availability and free of charge of preschool, complete general secondary, vocational and technical, higher education in

state and municipal educational institution» (case on the availability and free of charge of education). Kyiv. Case № 1-4/2004. March 4, 2004. № 5-rp/2004. *Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#n54> (last accessed: 2025/10/10).

2. CONSTITUTION OF UKRAINE. *Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4238> (last accessed: 2025/10/10).

3. On Adult Education: LAW OF UKRAINE . The draft is submitted by the Cabinet of Ministers of Ukraine D. Shmyhal on February 22, 2022. URL: <https://ips.ligazon.net/document/JI06948A?an=2> ; <https://itd.rada.gov.ua/779d8c42-4587-4d41-9954-0f52c92a5541> (last accessed: 2025/10/10).

4. On the adoption as a basis of the draft Law of Ukraine on Adult Education: RESOLUTION of the Verkhovna Rada of Ukraine January 12, 2023. №. 2874-IX. *Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2874-IX#Text> (last accessed: 2025/10/10).

5. Strengthening Ukraine's aviation defense capabilities: MES reorganizes the National Aviation University. *Ministry of Education and Science of Ukraine*, October 13, 2023. *Government portal. GOV.UA*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pidsylennia-aviatsiinoi-oboronozdatsnosti-ukrainy-mon-reorhanizuie-natsionalnyi-aviatsiinyi-universytet> (last accessed: 2025/10/10).

6. The consequences of the war for education: there are fewer schoolchildren than in 30 years. Based on materials *research*, *UNESCO*, *Ukrainian Pravda «Zhyttya»*. July 2, 2025. *TRADE UNION OF EDUCATION AND SCIENCE WORKERS OF UKRAINE*. URL: <https://pon.org.ua/novyny/12094-naslidky-viiny-dlia-osvity-shkoliariv-stalo-menshe-za-30-rokiv.html> (last accessed: 2025/10/10).

7. Since the beginning of the war, almost 24 thousand students have not resumed their studies. their studies. August 22, 2022 *TRADE UNION OF EDUCATION AND SCIENCE WORKERS OF UKRAINE*. URL: <https://pon.org.ua/novyny/9706-iz-pochatku-viiny-maizhe-24-tysiachi-studentiv-ne-vidnovyly-svoie-navchannia.html> (last accessed: 2025/10/10).

8. Almost 400 thousand Ukrainian students are abroad – MES. October 23, 2023 *TRADE UNION OF EDUCATION AND SCIENCE WORKERS OF UKRAINE*, URL: <https://pon.org.ua/novyny/10674-maizhe-400-tysiach-ukrainskykh-uchniv-perebuvaut-za-kordonom-mon.html> (last accessed: 2025/10/10).

FOREIGN POLICY AND SOVEREIGNTY: FACTORS OF SUCCESS

Fariz ISMAYILZADEH

*MP, Deputy Chairman of the Science and Education Committee
of the Parliament, Professor of Practice,
International Affairs, Vice Rector of ADA University
Baku, Azerbaijan*

Summary

Foreign policy, sovereignty, and constitutionalism are deeply intertwined, with each influencing the others. Territorial integrity and full sovereignty over territories is a critical component of every nation's national security strategy. Not all of states around the globe could attain the integrity of their internationally recognized territories.

After restoring its state independence in 1991, the Republic of Azerbaijan entered the international system as a new, sovereign actor. One of the primary objectives during the early years of independence was to formulate an independent, flexible foreign policy strategy grounded in national interests. Given Azerbaijan's location in a geopolitically complex region, achieving success in this field was far from easy. However, an analysis of the subsequent period demonstrates that Azerbaijan has succeeded in maintaining its independent foreign policy line and aligning it with regional and global developments.

Azerbaijani foreign policy strategy in the last 30 years played a critical role in attaining the territorial integrity and full state sovereignty of the country. We might refer to this foreign policy strategy as multi-vector, balanced, and risk minimization. Heydar Aliyev's foreign policy strategy since 1993, based on preserving the country's national interests and security while avoiding conflict with any power centers has been properly continued by his successor İlham Aliyev. First and foremost among the principles of foreign policy is the strengthening and consolidation of the independence and sovereignty of the country. Azerbaijan's foreign policy and sovereignty strategy have evolved into a dynamic model of regional assertiveness and global engagement. Azerbaijan has embarked on a foreign policy that seeks to maintain functioning relations with all neighbors and avoid making itself dependent on any particular power for its security.

Let's remember that the President of Azerbaijan İlham Aliyev many times pointed out the position of official Baku on the settlement of Karabakh conflict: "The territorial integrity and sovereignty of Azerbaijan has never been and will never be the subject of negotiations. Therefore, we will preserve our principled position."

A state's constitution defines its sovereignty by establishing the authority to act and interact with other nations, while also setting internal rules for foreign policy. Constitutionalism provides the framework for a state's foreign policy by creating institutions, such as the executive and legislature, and establishing the limits on their powers. Sovereignty ensures that the state is recognized by others as having the ultimate authority to conduct its own foreign affairs and that its autonomy is protected, though this can be limited by international law and its own constitutional commitments.

Sovereignty is a legal, political, and economic principle that underlies the functioning of the state and international relations, as well as, foreign policy.

In international relations, sovereignty serves as the basis for recognition of a state by other countries and for building cooperation between them. It is important to understand that in practice, state sovereignty does not always mean absolute independence. Thus, in the context of globalization, countries are forced to cooperate and limit their autonomy in

certain areas to address common problems—the economy, the fight against terrorism, and climate change.

It encompasses both the internal and external independence of a country and its government, and determines its ability to control territory and act internationally. Sovereignty is the exclusive right of states to establish and exercise authority within their territory, as well as independence in international decision-making. In other words, it is the state's ability to control its internal affairs and remain independent from external influence. It allows the government to regulate all aspects of life—both domestic and international—from political structure to economic and cultural interactions.

Sovereignty defines the existence of a state. This principle is mentioned in the constitutions of many countries, including Azerbaijan, as well as in international documents. In particular, the UN's founding document, the Charter, states that the organization is founded on the principle of the sovereign equality of its member states.

In international relations and foreign policy, external sovereignty means the independence of a state in relations with other countries and supranational structures.

It guarantees independence in international affairs, including the right to:

- conclude agreements with other countries;
- join international organizations;
- resolve foreign policy issues, including in the event of conflicts with other states, without outside interference.

Azerbaijan has achieved significant foreign policy successes, most notably in restoring its territorial integrity and full sovereignty in 2020 and 2023 after decades of conflict, a feat attributed to a long-term, multi-vector foreign and defense policy. After the 44-day war, Azerbaijan restored its territorial integrity and full sovereignty on its own, demonstrating its determination and resilience in the face of the ambiguous reaction of the international community. This was achieved strictly within the framework of international law. Azerbaijan withstood the onslaught and achieved its goals, marking a transition to the category of a middle power. Azerbaijan has long deserved this status from a geo economic point of view and through its regional activities. However, it was impossible to confirm this when its territories remained under occupation.

In the post-war period, Azerbaijan became a Emerging Middle Power. Analysts now describe Azerbaijan as a rising middle power, actively shaping regional dynamics and participating in global summits across diverse formats. One of the main characteristics of Azerbaijan's foreign policy is its multi-vector approach. The official position of Baku has been to avoid joining military-political blocs, instead preferring to establish balanced and parallel relations with different centers of power. This approach has not only provided Azerbaijan with broader diplomatic maneuvering capabilities but has also helped to preserve the country's independent decision-making sovereignty.

THE LIFESPAN AND ENDURANCE OF NATIONAL CONSTITUTIONS

Dr. Erkin GADIRLI,

Member of Parliament, A Legal Expert in Constitutional Law

Baku, Azerbaijan

My speech at the conference will cover the following issues:

1. The stability of the constitution: textual immutability, contextual otherness and "path dependence" concept
2. The power of the constitution: law or tradition?
3. The impact of the constitution: between legality and legitimacy
4. The language of the constitution and semantic traps
5. The risks posed to the constitution by the commercialization of state functions.
6. The "foreign talisman phenomenon", the lack of democracy in international organizations and their risks.

The stability of the constitution: textual immutability, contextual otherness and "path dependence" concept

- *"For if a constitution is to be permanent, all parts of the state must wish that it should exist and the same arrangements be maintained. – Aristotle, Politics IX (350 B.C.E.)"*
- *"A permanent constitution must be the work of quiet, leisure, much inquiry, and great deliberation. – Thomas Jefferson to A. Coray (1823)"*

Should Constitutions Endure? There is no one-size-fits-all answer to the normative question of whether constitutional endurance is a good thing. The general answer seems to be: it depends. It would seem self-defeating to adopt a constitution that will have the same shelf-life of ordinary legislation. Constitutions that endure should be more likely to promote effective, equitable, and stable democracy. Researchers estimate that, national constitutions have lasted an average of only seventeen years since 1789 [1]. This is an unsettling estimate of life expectancy for a document whose basic function is to express guiding national principles, establish basic rules, and limit the power of government—all of which presuppose constitutional longevity. A central problem for constitutional endurance is that, although the constitutional bargain may be an optimal, self-enforcing arrangement for the parties at the time it is drafted, it may not remain so.

Constitutional stability is influenced by path dependence, a concept where early decisions and historical events constrain and shape future possibilities, making certain outcomes more likely over time. This means that once a constitutional structure is established, it tends to become "sticky" and self-reinforcing, with the original path making it harder for alternative options to gain traction, even if they are theoretically better. This can lead to both stability (through reinforcement of a particular structure) and "constitutional stickiness," where suboptimal or arbitrary provisions endure. According to the paradox of "constitutional stickiness", Path dependence can paradoxically lead to the persistence of arbitrary or suboptimal constitutional provisions because they are easier to maintain than to replace. This "stickiness" is a significant factor in constitutional stability, as it shows that continuity can persist even if the initial choices were not ideal or if formal amendment thresholds are low.

A living Constitution is a concept in legal interpretation which suggests that the Constitution can adapt and evolve over time without formal amendments. This perspective emphasizes that the text of the Constitution should be understood in the context of modern society, allowing for interpretations that address contemporary issues not explicitly covered in the original document. Proponents of this theory argue that many fundamental rights, have emerged through this adaptable framework, despite lacking direct mention in the Constitution itself [2].

The power of the constitution: law or tradition?

A constitution is a body of law, not just a tradition, as it establishes the fundamental principles, powers, and structures of a government and the basic rights of its citizens in a higher law. While tradition can influence or be a part of the interpretation of a constitution, the constitution itself is a legal document, not simply a set of customs. The power of a constitution is both law and tradition. It is fundamentally a legal document, or a set of legal rules, that establishes the supreme law of a country, outlines the structure of government, and creates a framework for all other laws. At the same time, it is deeply influenced by tradition, as concepts like the rule of law and separation of powers are often traditional assumptions that shape the law, and legal traditions influence how the constitution is interpreted and applied. In many countries, the constitution is a collection of written documents, statutes, and accepted traditional practices. The concept of "constitutionalism" and the idea of a constitution itself originated with the ancient Greeks and has been shaped by historical and cultural developments over centuries [3]

The impact of the constitution: between legality and legitimacy

A constitution exists in the tension between legality, or adherence to the established rules and procedures of the constitution itself, and legitimacy, or the public's belief that the constitution is just, rightful, and worthy of obedience. While legality is about following the law as written, legitimacy is a broader concept of social acceptance that can be challenged even when legal, and may be sought even through "legal revolutions" that initially break established rules. Some researchers advocate for a clearer distinction between *legality* and *legitimacy* when analysing contestation over constitutional change, arguing that focusing exclusively on legality without addressing legitimacy risks oversimplifying constitutional debates and overlooking questions of broader political and social acceptance. identify three grounds on which the legitimacy of a constitutional amendment may be challenged: lack of *representativeness* (an amendment is illegitimate if it is not representative of the will of the people); lack of *justice* (an amendment is illegitimate if it is unjust in a significant manner); and *bad faith* (an amendment is illegitimate if it is motivated by ulterior motives) [4].

In my speech, I will also touch on the following aspects of constitutionalism as a phenomenon and process:

- The language of the constitution and semantic traps.
- The risks posed to the constitution by the commercialization of state functions.
- The "foreign talisman phenomenon", the lack of democracy in international organizations and their risks.

REFERENCES:

1. The Lifespan of Written Constitutions. By Thomas Ginsburg, Zachary Elkins, and James Melton. 2009. – <https://www.law.uchicago.edu/news/lifespan-written-constitutions>
2. Elkins, Zachary, Tom Ginsburg, James Melton. The endurance of national constitutions. 1970. Cambridge University Press.1970; The Hidden Dynamics of Path Dependence.Institutions and Organizations. Editors: Georg Schreyögg (Professor of Organization and Leadership), Jörg Sydow (Professor of Management). Palgrave Macmillan London, 2016, –265 p.
3. Collier, Charles S. "The Constitution and Constitutional Tradition," Kentucky Law Journal: Vol. 26: Iss. 3, Article 1. 1983.Available at: <https://uknowledge.uky.edu/klj/vol26/iss3/1>

THE THEORY OF NATIONAL SOVEREIGNTY AND THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS OBLIGATIONS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Hamad Al-HAJRI

*National Human Rights Committee,
Director of Programs and Awareness Department, State of Qatar*

It gives me great pleasure, on behalf of the Human Rights Committee, to express our sincere thanks to the Center for Social Research and to all those who contributed to organizing this important conference. We highly value your kind invitation to participate in its proceedings and to contribute to its vital discussions on the issue of national sovereignty and constitutions, as well as the related opportunities and challenges. Since the emergence of the theory of sovereignty at the hands of the French jurist Jean Bodin in the mid-sixteenth century until today, discussions around it have retained exceptional importance, particularly as sovereignty has evolved into a comprehensive concept encompassing all state activities and interactions. In this intervention, we shall focus on the relationship between the theory of sovereignty and the implementation of international human rights obligations. The first part will examine the challenges that human rights face under the traditional concept of absolute sovereignty, while the second will shed light on the opportunities and prospects.

Part One: Human Rights Challenges under the Theory of National Sovereignty:

Certain intellectual schools adopt a rigid definition of the theory of sovereignty, leading to its incompatibility with the global human rights framework. According to this perspective, absolute sovereignty is considered the sole driving force behind the actions and decisions of states. **The most prominent manifestations of this concept include the following:**

1. Refraining from ratifying international human rights treaties, or restricting their implementation upon accession.
2. Adopting policies and measures that ultimately render the treaties to which the state has acceded devoid of substance.
3. Weak cooperation with international human rights protection mechanisms, including refusing to receive mandate holders under the Special Procedures system and failing to implement the recommendations issued by treaty bodies and other human rights mechanisms.

Although this rigid interpretation has receded in the actual practices of most states worldwide, its danger lies in its continued recurrence within the theoretical discourse of some constitutional law and political system scholars. These scholars seek to revert the theory of sovereignty to its pre-modern international order form, basing their arguments on global phenomena and challenges, such as terrorism, transnational crime, and migration in order to entrench absolute sovereignty in contemporary national constitutions and in states' interactions with international bodies.

Part Two: Opportunities and Prospects for Implementing International Human Rights Obligations:

Contrary to the arguments of incompatibility, we consider that the implementation of international human rights obligations is fundamentally harmonious with the theory of national sovereignty, on the basis that such obligations originate from the free national will

expressed through the ratification of international human rights treaties. Accordingly, applying international human rights standards at the national level is, in essence, an exercise of sovereignty not a limitation thereof. **This view is supported by several considerations, the most important of which are:**

1. The ratification of international treaties, and the declaration of reservations on certain provisions, constitute sovereign acts exercised by states in accordance with their own will and in line with their vital interests and public order.
2. A state's interaction with treaty bodies and human rights mechanisms established under the Charter of the United Nations can in no way be considered an infringement of its sovereignty, since such interaction stems either from the state's ratification of treaties or from its membership in the United Nations. In both cases, respect for state sovereignty remains a priority.
3. Furthermore, it is the states themselves that are responsible for adopting the necessary measures to implement the recommendations of treaty bodies. All their interactions with the recommendations of the Universal Periodic Review mechanism, and with the visits of Special Rapporteurs and other mandate holders under the Special Procedures system, are voluntary in nature and reflect their own national will.

In the context of exchanging experiences and best practices aimed at strengthening harmony between national sovereignty and the fulfillment of international human rights obligations, allow me to briefly highlight the experience of the State of Qatar, which considers the promotion and protection of human rights a strategic and inalienable choice. This has been translated into concrete practices, such as the ratification of international and regional human rights treaties and Qatar's constructive engagement with international protection mechanisms, including the adoption of the open invitation policy, which allows Special Rapporteurs, independent experts, and working groups under the Special Procedures system to visit the State of Qatar with full freedom.

As national human rights institutions constitute a key national mechanism assisting states in bridging gaps and enhancing compliance with international human rights obligations, the National Human Rights Committee in the State of Qatar plays a vital role as a link between national measures and international human rights standards on one hand, and between national, regional, and international human rights mechanisms on the other. In addition, the QNHRC actively contributes to the development of international human rights protection standards through the conferences and events it organizes to discuss global challenges affecting human rights, guided by its deep belief in the universality and indivisibility of human rights.

In conclusion, while reaffirming that fulfilling international human rights obligations enhances states' capacities and improves their ability to confront related challenges, we would like to present the **following recommendations to your esteemed conference:**

1. Encourage states to accede to international treaties and to implement the recommendations of international human rights protection mechanisms, thereby reinforcing the concept of responsible sovereignty.
2. Urge states to comply with the Paris Principles when establishing national human rights institutions and to strengthen their financial, administrative, and technical

independence, thereby enabling them to advance the relationship between international standards and national measures in the field of human rights.

3. Encourage cooperation between states and all stakeholders to reinforce the theory of sovereignty by developing the methods and working mechanisms of international bodies and institutions, in order to uphold the principle of non-selectivity and to eliminate double standards.

ESTABLISHMENT AND OPERATION OF A CONSTITUTION: THE EXAMPLES OF FRANCE AND AZERBAIJAN

Albert FISCHLER

*Honorary Professor, Officer in the Order of Academic Palms,
Laureate of the Prize for Peace and Cultural Understanding
of the Republic of Kazakhstan, Gold Medal of the
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

If, as has been written the «Constitution is the solemn foundry document of a Country», its entry into force often changes the internal organisation and management of a country. But first, a more or less lengthy gestation period caused by historical developments brings it into being.

Thus, France's very first constitution was adopted during the French Revolution on September 1791, putting an end to the previous political regime based on «the Fundamental Rules of the Kingdom of France».

As, for the first constitution of the Republic of Azerbaijan of 12 November 1992 it puts an end to those established in 1921, then 1937 and finally 1978 during the Soviet period.

In depth reflection on the idea of a « Constitution » took place mainly in Europe during the 18th century in particular. The establishment of constitutional foundations also provided an opportunity for revisions based on internal circumstances. To day, the constitutions in both countries seek: political, social and economic stability.

1) it was in the 18th century, in particular, that in-depth reflection on the « idea of constitution» took hold in Europe.

First the Englishman Joseph Locke (1622-1704) and then the Frenchman Montesquieu (1689-1755), during this period known as the «Age of Enlightenment», laid the foundations for what we now understand as a « constitution».

That is to say a text solemnly accepted by citizens as representing the fundamental text that organises communal life in the state. A text listing :

- The structure of the State.
- The definition of the various institutions.
- The method of appointing the leaders of these institutions.

With the essential principle you can discover into French philosophers works :

- «Since all are equal and independent, no one should harm another» (Montesquieu)
- So, three directives represent the essence of this solemn text :
- The effective separation of power: «Let each power be exercised by different bodies » (Montesquieu).
- A peaceful distinct relationship between temporal and spiritual power. «Religious tolerance and respect for beliefs» (Voltaire -1694-1778: «Treatise of Tolerance-1763»).
 - Property rights and encouragement of individual development: «The Social Contract»-1762 -Jean-Jacques Rousseau: 1712-1778).

2) These key principles, established in the 18th century, are clearly evident in the constitutions of France and Azerbaijan.

Nemely, the separation of powers and the principle of secularism with respect for beliefs and, of course, the right to property and the desire for the state to insure the genuine social development for each individual, are found in the constitutions of both countries.

Nevertheless, since the first constitution of each country was drafted amendments have been made to take into account the transformation linked social, economic and even international change.

So, the French constitution of 1962 has undergone 25 revisions, the most recent recent of which was on 2 March 2024 concerning the life of the couple. As Azerbaijan amendments were made in 1995 and 2009 and more recently in response to international events.

There are therefore similarities between the constitutions of the two countries but each is moving forward with its own concerns because as the French philosopher Joseph de Maistre (1753-1851) believed :

«A constitution made for all nations is made for none!».

Each country therefore acts according to its own specific imperatives which are based on the main principles set out and it is essential that harmony between the two remain!

REFERENCES

For Azerbaijan :

1. Elmira Amrahgizy : « The making of a democracy » (November 1995)
2. Wikipedia: «Constitution of Azerbaijan Republic

For France:

3. John Locke: «The treatise of Government» (1690) .
4. Montesquieu: «L'Esprit des Lois »(1748).
5. Jean-Jacques Rousseau: «Du Contrat Social» (1762).
6. Voltaire: «Traité de la Tolérance » (1763).
7. Clémence Zacharie: «La Constitution Française» (2008).

RIGHT TO REHABILITATION AND POST-TRAUMATIC RESILIENCE IN 21ST CENTURY: CONSTITUTIONAL VALUES AND TRANSNATIONAL CHALLENGES

Prof. Mykola ZHURBA, Dr. Anatolii ZHURBA

Luhansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education,

University of Manitoba

Kyiv, Ukraine / Winnipeg, Canada

zna_3@ukr.net

anatolii.zhurba@umanitoba.ca

Abstract. *This study adopts an interdisciplinary approach, integrating legal, philosophical, and sociocultural perspectives on the issue of rehabilitation. The right to rehabilitation is framed as a fundamental constitutional value that, in the 21st century, transcends national boundaries and emerges as a transnational legal concern. The analysis emphasizes the long-term consequences of military conflicts and natural disasters, including the rising prevalence of post-traumatic stress disorder (PTSD) and the critical need to foster post-traumatic resilience. Drawing on the anthropological asymmetry of culture and civilization, as well as the philosophical concepts of horizontal connections and deterritorialization developed by J. Deleuze and F. Guattari, the study underscores the necessity of establishing new international legal mechanisms capable of ensuring effective rehabilitation and recovery.*

Keywords: *rehabilitation, PTSD, resilience, constitutional values, international law*

Introduction

The development of human civilization has achieved remarkable progress across nearly all areas of life; yet, this advancement has not significantly improved the quality of life for many people. According to the World Health Organization (WHO), approximately 2.4 billion individuals worldwide currently live with health conditions requiring rehabilitation. These figures indicate troubling trends and prospects [1]. Nearly one in three people on the planet requires some form of rehabilitation—medical, psychological, or social. Philosophical literature frames this situation as the anthropological asymmetry of cultural and civilizational development, which reflects the disparity between the rapid advancement of civilization—technology, digitalization, military innovation—and the comparatively slower development of culture, including social norms, values, adaptive mechanisms, and legal regulation. Consequently, the number of individuals unable to cope with the demands of modern life is growing, driving an increasing need for rehabilitation and support. In this context, law assumes a critical role: constitutional mechanisms can address this imbalance by enshrining the right to health, guaranteeing access to medical and psychological care, and safeguarding the long-term social rights of all citizens.

Academic debates continue regarding the underlying causes of this situation. The WHO identifies several key factors: the rise in chronic diseases, population aging, increased awareness, improved survival rates, technological advancements, and global conflicts and disasters [1]. Addressing the scale of this problem requires not only medical solutions but also the legal codification of the right to rehabilitation through its incorporation into transnational norms and international protection frameworks [2].

In this study, we focus on two particularly significant factors: global conflicts and disasters—affecting 170 million and 190 million people annually, respectively [3]—and

technological advancements, including digital technologies and artificial intelligence. Within this framework, psychological rehabilitation, especially interventions targeting post-traumatic stress disorder (PTSD), assumes critical importance. The widespread incidence of PTSD following armed conflicts (such as in Ukraine and other regions) or natural disasters (e.g., Morocco, Türkiye, Japan) demonstrates that the issue extends well beyond medical concerns and requires comprehensive legal and international regulation [4]. PTSD is recognized as one of the most challenging consequences of wars and disasters, with manifestations and impacts that can persist for decades, affecting both individuals and entire generations.

In Ukraine, where armed conflict has persisted since 2014, millions of citizens exhibit PTSD symptoms, including anxiety, depression, social maladjustment, and family disruption. This long-term problem remains insufficiently regulated, despite its profound societal implications. Contemporary research emphasizes the importance of developing protective factors—sensitive to national characteristics—to mitigate these adverse effects over time.

These factors collectively shape social resilience, defined as a society's ability to adapt and reconstruct its identity during crises. Post-traumatic resilience is not a medical diagnosis but a socio-psychological concept describing the capacity of individuals or societies not merely to survive trauma, but to adapt, recover, and even grow as a result of the experience [4]. Modern rehabilitation sciences can be likened to the Japanese art of *kintsugi*, in which a broken bowl is carefully repaired and imbued with renewed aesthetic value. Rehabilitation, therefore, is not only a matter of science, protocols, and standards—it is also an art, requiring individualized and creative approaches.

However, post-traumatic resilience does not develop spontaneously; it necessitates social guarantees and institutional support [5]. Law emerges as a central regulator in this context: it enshrines access to medical and psychological care as a universal human right, ensures rehabilitation is systematic and equitable rather than dependent on individual resources, and prevents chaotic or disorganized responses. Constitutional values—including health, dignity, equality, and social justice—elevate the process of overcoming trauma from a personal struggle to a collective experience embedded within national identity. In this way, law fulfills a dual function: it safeguards vulnerable populations while establishing the foundation for long-term social resilience during times of war and global crises.

As noted above, one of the key factors driving the growing need for medical, psychological, and social rehabilitation is technological advancement. On one hand, technological progress significantly enhances diagnostic and treatment capabilities, while creating new forms of digital communication and telemedicine. On the other hand, it introduces new vulnerabilities, including dependence on digital systems, cyber stress, social isolation, and an accelerated pace of life. Modern technologies are increasingly shaping a virtual space in which traditional state borders lose significance, yet cultural diversity persists. Within this space, digital mutual aid networks, telemedicine platforms, and distributed support systems are establishing a new social reality that requires novel approaches to understanding and governance.

To explore these dynamics, our study draws on the philosophical concepts of Gilles Deleuze and Félix Guattari [6]. Their notion of the rhizome describes a model of organization without a central authority or hierarchy, characterized by multiple points of entry and interconnected nodes. The concept of deterritorialization reflects phenomena that transcend national or institutional boundaries. Together, these ideas describe

horizontal patterns of development, contrasting with vertical hierarchies in which the state is the sole source and guarantor of law.

In the context of rehabilitation—particularly following military conflicts and natural disasters—these concepts illustrate that service provision in the 21st century cannot rely solely on a vertical, state-centered model. New forms of assistance and recovery are emerging within horizontal structures: digital mutual aid communities, international non-governmental organizations, and cross-border telemedicine networks. The philosophical logic of Deleuze and Guattari thus resonates with contemporary legal challenges: the right to rehabilitation transcends national jurisdictions and assumes a transnational character. This right must be recognized not only as a constitutional entitlement within individual states but also as a universal value operating in a globalized and decentralized world.

Conclusions

Rehabilitation is both a medical and a socio-legal category, encompassing psychological, cultural, philosophical, and economic dimensions. With one in three people globally requiring rehabilitation, it has emerged as a universal human right of the 21st century. The concept of anthropological asymmetry explains why society struggles to keep pace with rapid civilizational progress, while law and constitutional values remain essential instruments for harmonizing this imbalance and ensuring sustainable development over both the short and long term.

In the 21st century, the right to rehabilitation is no longer solely a local task for medical or legal systems; it has become a universal challenge shaped by global crises such as war, migration, climate disasters, and digital transformation. Rehabilitation should be understood not merely as a medical service but as a universal human right embedded within the broader human rights framework. Drawing on Deleuze and Guattari's concepts of rhizome, deterritorialization, and horizontal development, rehabilitation can be conceived as a process that extends beyond vertical, institutional models. Digital nomadism and online networks are fostering new forms of resilience: virtual mutual aid communities, distributed psychological support networks, and telerehabilitation platforms. In these horizontal structures, assistance is co-constructed by communities rather than imposed hierarchically by the state.

Accordingly, in the context of global challenges and digital transformation, the right to rehabilitation must be understood not only as a constitutional right within national legal systems but also as a transnational right enacted through networked and horizontal structures. Its recognition and consolidation at the international level are increasingly necessary to ensure equality and uphold human dignity in the 21st century.

REFERENCES:

1. World Health Organization. (n.d.). Rehabilitation: Key facts. Retrieved from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/rehabilitation>
2. Guttry, A., Gestri, M., & Venturini, G. (2012). *International Disaster Response Law* (1st ed.). The Hague, The Netherlands: T.M.C. Asser Press; New York: Springer.
3. World Health Organization. (n.d.). Strengthening rehabilitation in emergencies. Retrieved from <https://www.who.int/activities/strengthening-rehabilitation-in-emergencies>

4. Hoover, T. D., & Metz, G. A. S. (2024). What comes after moral injury? Considerations of post-traumatic growth and resilience. *Trauma Care*, 4(3), 219–228. <https://doi.org/10.3390/traumacare4030020>
5. Orzechowski, M., Wigand, M. E., Nowak, M., Becker, T., & Steger, F. (2021). Post-traumatic stress disorder, human rights, and access to health care. *Health and Human Rights Journal*, 23(2), 55–66. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8221123/>
6. Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

SECTION TALKS

SECTION I CONSTITUTIONALISM AND GLOBAL TRANSFORMATIONS IN THE MODERN WORLD

DOĞAL, YASAL VE SOSYAL BİR HAK OLARAK EĞİTİM

Prof. Dr. Mustafa Özcan

MEF Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı

Türkiye

ozcanm@mef.edu.tr

Doğal Bir İnsan Hakkı Olarak Eğitim

Doğal haklar vardır. Yaşamak doğal bir haktır. İnsan olarak doğan her varlık yaşama hakkına sahiptir. Bu hak doğuştandır; doğaldır. Yaşama hakkını insanın elinden kimse alamaz. Bu hakkı insanın elinden alırsanız ortada insan kalmaz. Aynı şekilde eğitim doğal bir haktır. Çünkü eğitim yoksa insan da yoktur. İnsan yaşamak için doğar ancak doğduğu zaman yaşayacak, bu dünyada varlığını sürdürecektir bilgi ve beceriye sahip değildir. İnsanın doğuştan sahip olduğu biyolojik refleksleri vardır, nefes almayı, kalbini veya midesini çalıştırmayı öğrenmesi gerekmez, ancak bu biyolojik yetkinlikler insan olmak için yetmez. İnsanın sosyal ve kültürel bir varlık olması için gerekli bilgi, beceri ve değerler genlerine kodlanmamıştır. İnsan yavrusu henüz “bitmemiş” ve “tamamlanmamış” bir varlık olarak doğar; öğrenerek, eğitimle kendisini tamamlar. Çocuklar eğitim yoluyla biyolojik bir varlıktan kültürel bir varlığa dönüşür; sosyalleşir ve bildiğimiz insan olur. İnsanoğlunu insan yapma süreci* yani eğitim yere ve zamana göre, kültürden kültüre farklılık gösterir (Bronfenbrenner, 1979). Biyolojik bir varlık olan insan yavrusu kültürel bir varlığa dönüşmek için eğitime muhtaçtır. İnsan doğar doğmaz öğrenmeye başlar, öğrenmek için donatılmıştır ve yaşamak için öğrenmeye muhtaçtır. Ancak çocukların öğrenerek yaşamayı başarması, yaşadığı yere ve zamana uygun bilgi, beceri ve değerleri öğrenmesi için bu yetkinlikleri kazanabileceği eğitici bir ortamda büyümesi gerekir. Eğitim her insanın doğal hakkıdır. Eğitim yoksa insan da yoktur.

Yasal Bir Hak Olarak Eğitim

Eğitimin toplumun gelişmesi ve geleceği için önemini anlayan kuruluşlar ve özellikle de devletler insanın eğitim hakkını yasal güvence altına almıştır. Eğitim hakkı, ulusal ve uluslararası belgelerde yasal bir hak olarak tanımlanmıştır. 1948 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin 26. maddesi şöyle demektedir: *“Herkes, eğitim hakkına sahiptir. Eğitim, en azından ilk ve temel öğrenim aşamalarında parasızdır. İlköğretim zorunludur. Teknik ve mesleki eğitim herkese açıktır. Yüksek öğrenim, yeteneğe göre herkese eşit olarak sağlanır. Eğitim, insan kişiliğinin tam geliştirilmesine, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygıyı güçlendirmeye yönelik olmalıdır. Eğitim, bütün uluslar, ırklar ve dinsel gruplar arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu yerleştirmeli ve Birleşmiş Milletlerin barışı koruma yolundaki etkinliklerini güçlendirmelidir.”*

Benzer şekilde, 1989 tarihli Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi ve UNESCO eğitimi temel bir insan hakkı olarak güvence altına almıştır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası da bu ilkeyi benimsemiştir: *“Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.”* (Madde 42). Eğitimi yasal güvence altına alındığını gösteren örnekler çoğaltılabilir. Bu yasal düzenlemeler, eğitimin anayasalar ve yasalar tarafından da bir insan hakkı olarak kabul edildiğini göstermektedir. Devletlerin görevi, bu hakkın kullanılabilmesi için gerekli koşulları sağlamaktır.

* “The process and product of making human beings human clearly varied by place and time.” Urie Bronfenbrenner, 1979.

Toplumun Gelişmesi İçin Eğitim

Her çocuk sevginin, bilginin, sanatın, sporun, yaratıcılığın, üretimin, iyiliğin, topluma ve insanlığa hizmetin kaynağıdır. Her çocuk bu dünyayı daha iyi yapacak güçlerin kaynağıdır. Her çocuk maddi ve manevi dünyamızı zenginleştirecek bir potansiyelle doğar. Çocuğun doğuştan var olan potansiyeli eğitimle canlanır, ses olur, sevgi olur, insan olur. Biyolojik bir varlık olarak doğan çocuk öğrenerek kültürel bir varlığa dönüşür. Çocuk aldığı eğitime göre bilgili, becerili, çalışkan, üretken, adil, dürüst, erdemli veya bunların türevi yahut tersi olur. Çocuk her ne olursa eğitimle olur.

Modern toplumda eğitimin kalitesi hem bireyin hem de toplumun yaşadığı hayatın kalitesini belirlemektedir. İnsanın kalıtımla gelen potansiyeli eğitimle işlev kazanır, eyleme dönüşür, üretmeye başlar. İnsan eğitim yoluyla hem kendisini geliştirir hem de topluma, insanlığa ve doğaya katkı sağlayacak kadar gelişir. Eğitim iyi değilse kalıtımla sahip olunan doğal potansiyelin ne kadar çok olduğunun fazla bir önemi yoktur. Çocuklarımıza vereceğimiz eğitim onların doğal potansiyelini geliştirmeli, onları üretken ve erdemli yapmalıdır. Çocuklarımız dünya ile konuşmalı, dünya ile çalışmalı ve gerekirse dünya ile yarışacak kadar donanımlı ama aynı zamanda da dünyanın örnek alacağı kadar erdemli olmalıdır. İyi bir eğitim görmeden iyi bir insan olunamaz. Kendimizi eğitmeden başkasını eğitemeyiz. Biz daha iyi olmadan dünya daha iyi olamaz.

KAYNAKÇA:

- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press.
- Cherry, K. (2024). Piaget's 4 Stages of Cognitive Development Explained: Background and Key Concepts of Piaget's Theory. Retrieved from <https://www.verywellmind.com/piagets-stages-of-cognitive-development-2795457>
- Cherry, K. (February 2022) What is Sociocultural Theory? VeryWell Mind. Retrieved from <https://www.verywellmind.com/what-is-sociocultural-theory-2795088>
- Fosnot, C. T. (Ed.). (2005). *Constructivism: Theory, perspectives and practice*. 2nd, ed. New York and London: Teachers College Press.
- Holt, J. (2017). *How Children Learn (50th anniversary edition)*. USA: Merloyd Lawrence Yay.
- Hogan, K. and Pressley, M. (Eds.), 1997. *Scaffolding for student learning: Instructional approaches and issues*. New York: SUNY.
- McLeod, S. (2020) Vygotsky's Sociocultural Theory of Cognitive Development. Simply Psychology. Retrieved from <https://www.simplypsychology.org/vygotsky.html>
- Milli Eğitim Temel Kanunu (1973).
- National Research Council (2000). *How people learn: Brain, mind, experience and school* (Expanded edition). Washington, D.C.: National Academy Press.
- Richardson, V. (Ed.) (1997). *Constructivist teacher education: Building a world of new understandings*. London and Washington, D.C.: The Falmer Press.
- Özcan, M. (2011). *Bilgi çağında öğretmen: Eğitimi, nitelikleri, gücü*. Ankara: TED Yayınları
- Özcan, M. (2013). *Okulda üniversite: Türkiye'de öğretmen eğitimini yeniden yapılandırmak için bir model önerisi*. Ankara: TED Yayınları
- Sahlberg, P. (2015). *Finnish lessons: What can the World learn from the educational change in Finland*. 2nd, ed. New York: Teachers College Press.

Vygotsky, L. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological Processes* (Eds. Cole, M., John-Steiner, V., Scribner, S. Souberman, E.), Cambridge and London: Harvard University Press.

RAWLS VE HABERMAS'IN ANAYASA, MEŞRUIYET VE DEMOKRASİ

ANLAYIŞI ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Prof. Dr. Aylin Görgün Baran

Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü,

Türkiye UNESCO Milli Komisyonu

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2030 Komitesi Üyesi

Giriş

20. yüzyılın son çeyreğinde siyaset felsefesinde liberal demokrasinin meşruiyet sorununa ilişkin en kapsamlı tartışmalar, John Rawls ve Jürgen Habermas'ın görüşleri üzerinden yürütülmüştür. Rawls, adaletin tarafsız ilkelerini ortaya koymayı hedefleyen normatif bir çerçeve sunarken; Habermas, demokratik sürecin iletişimsel yönüne vurgu yapmış ve anayasal düzeni kamusal tartışmalardan türeyen bir süreç olarak ele almıştır. Rawls'ın "A Theory of Justice" (1971) ve "Political Liberalism" (1993) eserleri, adaletin temel ilkelerinin bireyler arası eşitlik ve tarafsızlık üzerinden kurulabileceğini gösterir. Habermas ise "Between Facts and Norms" (1996) çalışmasında, hukukun ve demokrasinin meşruiyetini iletişimsel rasyonaliteye ve kamusal tartışmalara bağlar. Bu durumda Rawls'ın teorisi daha çok normatif, Habermas'ın yaklaşımı ise prosedürel olarak tanımlanır. Bu makalede toplumsal açıdan farklılıklarla birlikte yaşamının yollarını arayan bu iki düşünürün anayasa, demokrasi ve meşruiyet anlayışları karşılaştırılmakta; benzerlikleri ve farklılıkları tartışılmakta ve birbirlerini tamamlayıcı yönleri üzerinde durulmaktadır. Modern anayasal demokrasilerin karşılaştığı çoğulculuk ve meşruiyet sorunları açısından bu tartışma günümüzde de önemli bir mesele olarak varlığını korumaktadır (Rawls, 1971; 2017; Habermas, 1984; 1996).

Bu kapsamda 20. Yüzyıldan içinde bulunduğumuz 21. Yüzyıla devredilen temel sorunlar şöyle sıralanabilir (Özbank, 2009,11-12);

1. Günümüzde laiklik-dini, farklı etnik gruplar arası ilişkiler, liberal-sosyalist, demokrat-cumhuriyetçi ikilemleri karşısında "toplumsal iyi" için "barış" içinde yaşamalarına imkân veren çoğulcu, özgürlükçü ve eşitlikçi bir toplumsal adalet ve siyasi meşruiyet anlayışı nasıl inşa edilebilir?
2. Demokratik bir anlayışın, dini inancı veya dünya görüşü farklı olan bireylerin bir arada yaşamasını olanaklı kılacak ve herkesi bağlayabilecek genel bir geçerliliği olduğu iddiası nasıl temellendirilebilir?
3. Düşünsel ve vicdani bir çeşitlilik barındıran bir toplumda demokratik bir anlayışı esas alan siyasal ve hukuki bir yapı nasıl kurulabilir?
4. Bu siyasal ve hukuki yapıyı düşünsel ve vicdani çeşitlilik koşulları altında yaşatmak nasıl sürdürülebilir kılınır? Bu soruların yanıtı bildiri boyunca her iki düşünürün görüşleri üzerinden verilmektedir.

Rawls ve Habermas'ın Anayasal, Demokratik ve Meşriyet Üzerindeki Görüşleri

Rawls ve Habermas, siyaset felsefesinde çağımızın adalet, eşitlik, demokrasi ve çoğulculuk üzerinden meşruiyet kazandırılan bir anayasa inşa etmenin yollarını arayan ve bu alanda önemli bir konuma sahip olan iki düşünürdür. Rawls siyasal liberalizmi, Habermas ise Kantçı Cumhuriyetçiliğin savunuculuğunu yapar. Her iki düşünür yaşadıkları çağa özgü ideolojik çekişmeleri felsefi düzeyde aşmaya çalışır. Rawls liberal gelenekten

gelerek liberalizmin bireysel özgürlüğe yaptığı vurguyu sosyalizmin toplumsal adalet ve eşitlik ilkeleriyle bağdaştırmaya çalışır. Eleştirel gelenekten beslenen ama eleştirel geleneği tasvip etmeyen Habermas ise Rawls'ın aksine sosyalizmin toplumsal adalet ve eşitliğe yaptığı vurguyu liberalizmin bireysel özgürlük ilkesiyle bağdaştırmaya çalışır. Dolayısıyla çıkış noktalarının farklılığından kaynaklı olarak her iki düşünür felsefi açıdan zıt alanlardan yola çıkmakla birlikte Rawls'ın liberalizmin özgürlüğünden sosyalizmin toplumsal adalet ve eşitlik ilkesine yönelmesi, Habermas'ın ise sosyalizmin toplumsal adalet ve eşitlik ilkesini liberalizmin bireysel özgürlüğü ile buluşturmaya çalışması dikkat çekicidir. Bu demektir ki, düşünsel anlamda liberalizmin özgürlüğü ile sosyalizmin toplumsal adalet ve eşitlik ilkesi birbiri ile bağdaştırılabilir. Ancak bu düşünsel alanın pratiği çokça çetrefilli uygulamalara dolu sorunlar yumağına dönüşmüştür. Bu konuda Rawls siyasal liberalizm kitabında "hakkaniyet olarak adalet" kavramını geliştirerek içerik olarak kültürel, düşünsel ve vicdani çeşitlilik koşulları altında istikrarın sağlanabileceğini temellendirmenin yolunu arar. Habermas'ın demokrasi anlayışı, iletişimsel eylem kuramına dayanır. Demokrasi, bireylerin yalnızca bireysel çıkarlarını yansıttıkları bir sistem değil, aynı zamanda kolektif aklın olduğu kamusal tartışmaların ürünü olarak görülür. Bu bağlamda anayasa, halkın katılımıyla sürekli yeniden üretilen "yaşayan bir metin" olarak yorumlanır. Habermas'ın müzakereci demokrasi modeli, anayasal düzenin meşruiyetini yalnızca hakların tanınmasına değil, yurttaşların aktif katılımına ve iletişimsel rasyonalite üzerine kuruludur. Her iki düşünürün görüşlerini ortak kavramlar altında bir tablo haline getirmek mümkündür. Bu tablo bize düşünürlerin görüş farklılıklarını daha açıklayıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Öte yandan Rawls, "Siyasal Liberalizm" eserinde demokratik toplumların çoğulcu yapısını dikkate alarak, anayasal düzenin dayanağını "kamusal akıl" kavramıyla temellendirmiştir. Buna göre yurttaşlar, farklı dini veya felsefi görüşlere sahip olsalar da siyasal konularda ortak, makul ve herkese açık gerekçeler üzerinden uzlaşmalıdır.

Habermas, Rawls'tan farklı olarak meşruiyet sorununu daha çok süreç üzerinden ele alır. Ona göre demokrasinin meşruiyeti, yurttaşların katıldığı kamusal tartışmaların iletişimsel rasyonellik sayesinde oluşur. Habermas'ın "müzakereci demokrasi" anlayışı, anayasal düzenin yalnızca hakların garanti altına alınmasıyla değil, aynı zamanda kamusal söylem süreçleriyle sürekli yeniden üretilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda anayasa, yalnızca bir başlangıç noktası değil, halkın katılımıyla "yaşayan bir metin" haline getirilir. Habermas için önemli olan, yurttaşların farklı kimlik ve görüşleriyle kamusal alanda tartışmalara katılabilmesi ve kararların ortak akıl süzgecinden geçirilerek tesis edilmesidir.

TABLO 1: Rawls – Habermas'ın Görüşlerinin Karşılaştırılması

Konu	J. Rawls	Habermas
Meşruiyet Temeli	Cehalet/Bilgisizlik peçesi altında seçilen adalet ilkeleri	İletişimsel eylem ve kamusal tartışmalar
Anahtar Kavram	Kamusal akıl	Müzakereci demokrasi
Metodoloji	Sözleşmeci, bireyci	İletişimsel, toplumsal ve katılımcı
Çoğulculuk	"Makul çoğulculuk" çerçevesi	Farklılıkların kamusal tartışmada temsili
Anayasa Anlayışı	Tarafsız, temel özgürlükleri güvenceye alan çerçeve	Sürekli tartışma ile yenilenen yaşayan metin

Habermas'ın Rawls Eleştirisi

Habermas, Rawls'ın teorisini değerli bulmakla birlikte altta sunulan bazı eleştiriler yöneltmiştir:

- Rawls'un "cehalet peçesi" kurgusu, gerçek siyasal süreçleri ve halkın fiili katılımını yeterince hesaba katmaz.
- "Kamusal akıl" kavramı, kimlerin "makul" kabul edileceğine dair tartışmalı bir sınır getirir ve bazı kimlik taleplerini dışlayabilir.
- Rawls'un normatif modeli, demokratik sürecin dinamik ve tartışmacı yönünü zayıflatır.

Rawls ise bu eleştirilere karşılık, siyasal liberalizmin çoğulcu toplumlarda asgari uzlaşma için daha uygun olduğunu savunmuştur.

İki Düşünürde Tamamlayıcılık ve Ortak Yön

Her ne kadar farklı yöntemler kullansalar da ortaya koymuş oldukları açıklamalarda Rawls ve Habermas'ın birbirlerini tamamlayan yönleri sahne olduğu söylenebilir.

- Rawls, demokratik düzenin normatif ilkelerini belirler (adalet, özgürlük, eşitlik).
- Habermas, bu ilkelerin demokratik süreçlerde nasıl yaşatılacağını açıklar (müzakere tartışma, iletişimsel rasyonalite).

Dolayısıyla birlikte düşünüldüklerinde, liberal demokrasinin hem ilke düzeyinde (Rawls) hem de süreç düzeyinde (Habermas) sağlam bir teorik zemine oturtulabileceği söylenebilir. Kısaca her iki görüşün iddialarından ortak bir zemin oluşturulabilir ve bir siyaset teorisi inşa edilebilir.

Sonuç

Her iki düşünürün görüşleri dikkate alındığında gerek Rawls gerekse Habermas, modern anayasa teorisi ve demokrasi düşüncesi açısından iki tamamlayıcı yaklaşım sunar. Rawls, normatif ilkeleriyle anayasal düzenin tarafsız (cehalet peçesi) ve adil temellerini ortaya koyarken; Habermas, bu ilkelerin iletişimsel ve katılımcı süreçlerle (müzakere ve iletişimsel rasyonalite) meşruiyet kazanmasını vurgular. Bu durumda Habermas Rawls'ın anayasal teorisi tarafsız kişiye ya da bir komite olarak gruba bırakarak toplum yaşamındaki farklı aktörlerin katılımını görmezden gelir. Oysa Habermas, katılımcı demokrasi anlayışı gereği anayasa yapıcılarının farklı grupların talep ve ihtiyaçlarını bir kişi ya da grubun değil toplumun ortak paydasında buluşturma konusunda halkın katılımının esas alındığında toplumsal iyi ve barışın tesis edileceğini ileri sürer. İkisi arasındaki bağ, liberal-demokratik siyaset teorisinin yalnızca ilkelerle değil, aynı zamanda süreçlerle de temellendirilmesi gerektiğidir. Ayrıca Habermas'ın anlayışını sosyalizmin toplumsal adalet ve eşitlikçi ilkesini liberalizmin " bireysel özgürlük" ilkesiyle bağdaştırma meselesi Rawls'da liberalizmin bireysel özgürlük anlayışın sosyalizmin toplumsal adalet ve eşitlik ilkesiyle bir araya getirilmesiyle ilgili olduğu yönündedir. Her iki düşünürün aslında çıkış noktasını Kant'ın pratik akıl ve makul olana duyulan güven anlayışına yüklemiş oldukları anlama dayanır. Bu nedenle bu iki düşünürün anlayışına göre sosyalizmin toplumsal adalet ve eşitlik ilkesiyle liberalizmin bireysel özgürlük ilkesi arasında bir benzeşmenin olduğu bu iki

farklı sistemin ilkelerinin birbirini tamamladığı şeklinde yorumlanabilir. Bu durum ortak iynin, barışın ve istikrarın sağlanabileceği konusunu güçlendirir.

Anahtar Kelimeler: *Anayasa, katılımcı toplum, adalet, bireysel özgürlük, müzakereci demokrasi.*

KAYNAKÇA:

1. *Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action, Vol. 1. Beacon Press.*
2. *Habermas, J. (1996). Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. MIT Press.*
3. *Rawls, J. (1971). A Theory of Justice. Harvard University Press.*
4. *Rawls J. (2017). Bir Adalet Teorisi, Çev. Vedat Ahsen Coşar, Ankara: Phoenix.*
5. *Rawls, J. (1993). Political Liberalism. Columbia University Press.*
6. *Özbank, M. (2009). Rawls-Habermans Tartışması, Neden Demokrasi? Nasıl İstikrar? İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.*

THE TRANSFORMATION OF THE CONCEPT OF STATE SOVEREIGNTY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION: THE ROLE OF NATIONAL CONSTITUTIONS AND THE EXPERIENCE OF THE TURKIC WORLD COUNTRIES

Lola KURBANOVA

doctor of philosophical sciences (DSc), Professor

Andijan State University

Uzbekistan

gurbonovalola@gmail.com

Abstract. *This article examines the transformation of the concept of state sovereignty in the era of globalization, focusing on the role of national constitutions and the constitutional experiences of the Turkic world countries. Globalization, digital integration, and transnational challenges are reshaping traditional notions of sovereignty, requiring new approaches to constitutional governance. The study highlights how Turkic states, while preserving their historical and cultural identities, adapt their constitutions to contemporary realities, balancing sovereignty with international obligations. The analysis emphasizes that national constitutions serve as both the foundation of independence and a mechanism for dialogue in the global community.*

Keywords: *State sovereignty, globalization, national constitutions, turkic world, constitutional transformation, international obligations*

In the 21st century, the issue of state sovereignty is becoming a key one in political philosophy and legal scholarship. While in the 19th and 20th centuries, sovereignty was understood as the absolute supremacy of power within the state and its independence in foreign relations, today globalization calls into question the traditional interpretation of this concept. The development of international organizations, transnational corporations, digital technologies, and global financial markets creates new challenges for nation states. It is under these conditions that the role of national constitutions increases, becoming not only the legal basis for the state's existence but also a kind of philosophical and political shield protecting the identity and independence of society (*Habermas, J. 2016, p.112*). This emphasizes the idea that the modern state must find new forms of legitimation in the face of global pressure.

The modern understanding of sovereignty is evolving toward its relativity. Nation states retain key functions, but some of their powers are being redistributed in favor of supranational structures. As B. Badi notes, "sovereignty in the global era is no longer absolute, but becomes 'negotiable' depending on the state's participation in global alliances and organizations" (*Badi B. 2015. p.67*). The philosophical significance of this position lies in the fact that sovereignty is viewed not as a static category, but as a dynamic relationship between the national and global levels.

In these conditions, national constitutions serve not only as a legal but also as an axiological foundation of statehood. They enshrine the basic principles of national identity, cultural sovereignty, and political choice. As A.Malko rightly notes, "the constitutions of post-Soviet states have become an instrument that simultaneously enshrines democratization and emphasizes independence" (*Malko A.V. 2020. p. 134*). This means that, under conditions of global pressure, it is the constitution that becomes a barrier against the loss of national identity. A comparative analysis of the states of the Turkic world in the post-Soviet space and beyond is particularly important. For example, an analysis of the Kazakh experience reveals that the Constitution adopted in 1995 has been

repeatedly modernized, reflecting a "multi-vector" strategy combining global integration with the protection of national interests. Here, sovereignty is understood as the ability to combine participation in international organizations with the preservation of political autonomy.

The new 2023 Constitution of Uzbekistan strengthened the philosophical principle of "individual-society-state," prioritizing national identity and social stability over external challenges. Repeated constitutional reforms in Kyrgyzstan have demonstrated the vulnerability of sovereignty, with frequent changes in the political system weakening the stability of the rule of law. The Azerbaijani Constitution emphasizes the integration of national statehood with the principles of energy security and territorial integrity, which are crucial in the context of regional conflicts. The Constitution of Turkmenistan enshrines the status of permanent neutrality, recognized by the UN in 1995. This is a unique case where the philosophy of sovereignty is realized through the legal recognition of neutral status. The Turkmen experience demonstrates that independence can be maintained not through active participation in global alliances, but through a strategy of legal distancing that minimizes external threats.

It should be noted that, as the heir to Ottoman civilization and a modern state, Turkey has demonstrated a balance between globalization and strengthening domestic political control, while maintaining a focus on protecting sovereignty and active leadership in the Turkic space. Hungary's participation in the Organization of Turkic States as an associate member since 2021 reflects the philosophy of an "extended civilizational space." While the Hungarian Constitution ("Basic Law of Hungary," 2011) emphasizes European identity, the state also fosters cultural and political dialogue with Turkic countries. This demonstrates that "constitutions can serve not only as a guarantor of internal sovereignty but also as a bridge between different civilizational models" (Sultanov R. 2021, p. 203).

Thus, the experience of Turkic countries demonstrates that constitutions are becoming a tool for nation states to adapt to global challenges, preserving their identity and strengthening their independence. The transformation of sovereignty in the 21st century reflects a fundamental philosophical shift a shift from an absolute understanding to a relative, flexible, and adaptive one. In the context of globalization, nation states are forced to seek a balance between openness to the world and the protection of their interests. In this process, national constitutions act as guarantors of identity, sources of legitimacy, and symbols of independence. The experience of states in the Turkic world, including Turkmenistan and Hungary as special examples of associated participation, demonstrates that even in the context of integration processes, it is possible to preserve the philosophical core of statehood. In this context, constitutions express not only legal norms but also the cultural and civilizational choices of society.

Anahtar Kelimeler: *Devlet egemenliği, küreselleşme, ulusal anayasalar, türk dünyası, Anayasal dönüşüm, uluslararası yükümlülükler*

Açar sözlər: *dövlət suverenliyi, qloballaşma, milli konstitusiyalar, Türk dünyası, konstitusion transformasiya, beynəlxalq öhdəliklər*

REFERENCES:

1. Хабермас Ю. Легитимация через коммуникацию. Москва: Весь мир, 2016. – 256 с.
2. Бади Б. Суверенитет в глобализирующемся мире. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2015. – 198 с.
3. Малько А.В. Конституционализм и суверенитет. Москва: Юрайт, 2020. – 276 с.
4. Султанов Р. Конституционные реформы в Центральной Азии. Ташкент: Фан, 2021. – 312 с.

GEOPOLITICAL SOVEREIGNTY OF CAUCASUS: PARTNERSHIP WITH CHINA AND OPPORTUNITY FOR GLOBAL SOUTH

Elbrus MAMMADOV

Head of the "Great Silk Road Center of Expert Analysis"

Georgia

Introduction

The Caucasus region has historically served as a critical crossroads of global interests. Russia, China, the United States, and the European Union are all engaged in intense competition for regional influence, employing a range of economic, political, and cultural instruments to advance their objectives. In this context, the states of the Caucasus face the ongoing challenge of safeguarding their sovereignty and territorial autonomy. At the same time, the contemporary global environment presents new opportunities. Initiatives promoting global governance, as advanced by China through its multilateral platforms, are enabling countries of the Global South to enhance their standing on the international stage.

On September 1, 2025, the Shanghai Cooperation Organization Plus meeting took place at the Meijiang Exhibition Center in Tianjin. During the meeting, President Xi Jinping introduced the Global Governance Initiative. Building on the earlier Global Development Initiative, Global Security Initiative, and Global Civilization Initiative, President Xi outlined key principles of this new framework. He stated: *"I would like to put forward the Global Governance Initiative and work with all countries to build a more just and equitable global governance system and move together toward a community with a shared future for humanity."* He further emphasized: *"Strengthening global governance is the right choice for the international community to jointly seize development opportunities and address global challenges. At present, the trend toward peace, development, cooperation, and mutually beneficial outcomes remains unchanged, but the shadows of Cold War mentality, hegemonism, and protectionism persist, while new threats and challenges continue to emerge. The world has entered a new period of turbulence and change, and global governance finds itself at a critical crossroads."*

The accompanying document, titled *Concept Paper on the Global Governance Initiative*, elaborates on these principles and provides a framework for their implementation.

I. Background

The year 2025 marks the 80th anniversary of the founding of the United Nations. Eight decades ago, in response to the bitter lessons of two world wars, the international community established the United Nations, initiating a new approach to global governance. Over this period, the visions and practices of global governance—encompassing the international system centered on the U.N., the international order underpinned by international law, and the norms of international relations grounded in the purposes and principles of the U.N. Charter—have made historic contributions to maintaining world peace and promoting development.

The current international landscape, however, is characterized by change and turbulence. The U.N. and multilateralism are facing challenges, and the deficit in global governance continues to grow. Existing international institutions display three key deficiencies. First, underrepresentation of the Global South. The collective rise of emerging markets and developing countries underscores the need to enhance the representation of the Global South and redress historical inequities. Second, erosion of authoritativeness. The

purposes and principles of the U.N. Charter have not been consistently upheld. Security Council resolutions have been challenged, while unilateral sanctions and similar practices have violated international law and disrupted the international order. Third, the urgent need for greater effectiveness. Implementation of the U.N. 2030 Agenda for Sustainable Development has lagged, while issues such as climate change and the digital divide are increasingly pressing. Governance gaps have also emerged in new domains, including artificial intelligence (AI), cyberspace, and outer space.

As a permanent member of the U.N. Security Council and the largest developing country, China has consistently acted as a builder of world peace, contributor to global development, defender of the international order, and provider of global public goods. Addressing a pressing contemporary issue—how to construct, reform, and improve the global governance system—China has proposed the Global Governance Initiative (GGI). This initiative aims to uphold the purposes and principles of the U.N. Charter, advance a vision of global governance based on extensive consultation and joint contribution for shared benefit, and promote a more just and equitable global governance system, working collectively toward a community with a shared future for humanity.

II. Core Concepts

1. **Commitment to sovereign equality.** This principle constitutes the foremost premise of global governance. Sovereign equality is the fundamental norm governing state-to-state relations and the primary principle upheld by the U.N. and other international institutions. Its essence is that all countries, regardless of size, power, or wealth, have their sovereignty and dignity respected, their domestic affairs free from external interference, the right to independently choose their social system and development path, and the right to participate in, make decisions within, and benefit equally from the global governance process. Greater democracy should be promoted in international relations to ensure that the global governance system reflects the interests and aspirations of the majority of countries and enhances the representation and influence of developing nations.
2. **Commitment to international rule of law.** This is the fundamental safeguard of global governance. The purposes and principles of the U.N. Charter constitute universally recognized norms of international relations and must be upheld consistently. In emerging domains, international rules should be formulated through broad consensus. International law and standards must be applied equally and uniformly, without double standards or coercion. The authority and integrity of international law must be maintained, and major countries, in particular, should take the lead in advocating for and defending it.
3. **Commitment to multilateralism.** Multilateralism represents the basic pathway of global governance. It is the core concept underpinning the existing international system and order. The principle of extensive consultation and joint contribution for shared benefit must be upheld. Global affairs should be decided collectively, governance systems built collaboratively, and the outcomes of governance shared equitably. Unilateralism must be rejected. The U.N. serves as the central platform for practicing multilateralism and advancing global governance; its role must be strengthened rather than weakened. Other global and regional multilateral institutions should leverage their respective strengths to play constructive roles. All discriminatory or exclusionary arrangements should be avoided.
4. **Commitment to a people-centered approach.** This represents the core value of global governance. People across all nations are the primary actors in global governance, and their well-being constitutes its ultimate purpose. The global governance system must respond to the needs of the people, consistently fostering confidence in a stable future to

secure broad support and effectiveness. It should pursue reforms that inspire a greater sense of fulfillment through accelerated common development, enhance a sense of security through effective responses to shared global challenges, and promote well-being by advancing the collective interests of countries and communities.

5. **Commitment to real results.** This principle emphasizes that effective global governance must resolve tangible problems. Given the interconnected nature of global challenges, governance should be coordinated, systematic, and holistic. It must address both root causes and immediate symptoms to deliver sustainable solutions. Governance efforts should balance urgent issues with long-term challenges. Developed countries should assume their responsibilities fully, providing greater resources and public goods, while developing countries should contribute their strengths and capabilities to support global efforts.

III. Way Forward

The Global Governance Initiative (GGI) is a major initiative proposed by China, following the Global Development Initiative (GDI), the Global Security Initiative (GSI), and the Global Civilization Initiative (GCI). While the GDI focuses on promoting international cooperation on development, the GSI emphasizes dialogue and consultation to resolve international discord, and the GCI encourages exchanges and mutual learning among civilizations, the GGI addresses the direction, principles, and pathways for reforming the global governance system and its institutions. Each initiative has distinct priorities but can be pursued simultaneously. Together, they serve as sources of positive momentum in a changing and turbulent world, providing impetus for humanity's development and progress.

The GGI's "five core concepts" are grounded in the purposes and principles of the U.N. Charter and reflect the shared aspirations of the majority of countries. Reforming and improving global governance does not imply overturning the existing international order or creating an alternative framework outside the current system. Rather, the aim is to enhance the ability of existing institutions to act effectively, adapt to change, respond promptly to global challenges, and serve the interests of all countries, particularly developing ones. Regardless of shifts in the international landscape, China remains committed to safeguarding the U.N.-centered international system and the international order underpinned by international law. It stands firmly on the right side of history and seeks to collaborate with all progressive forces worldwide to build a community with a shared future for humanity, making sustained efforts for the noble cause of global peace and development.

China will uphold principles while embracing new ideas, maintaining an open-minded and inclusive approach. Guided by the principle of extensive consultation and joint contribution for shared benefit, it will work within the framework of the GGI to strengthen policy communication and coordination, build broad consensus, and enrich the methods and pathways for reforming and improving global governance.

Leveraging platforms provided by the U.N., relevant international organizations, and regional and subregional multilateral institutions, China aims to take proactive action with all stakeholders, contributing expertise and energy to these reform efforts. Priority will be given to areas where governance is urgently needed and currently insufficient, including the reform of the international financial architecture, artificial intelligence, cyberspace, climate change, trade, and outer space. China will also focus on upholding the authority and central role of the U.N. and supporting its implementation of the Pact for the Future. By

increasing communication and cooperation in these areas, the goal is to build consensus, identify deliverables, and achieve early, tangible results.

Humanity has become an increasingly interconnected community with a shared future. Strengthening global governance represents the correct path for the international community to share development opportunities and address common challenges. China will intensify joint efforts with all parties to explore ways to reform and improve global governance, working toward a future defined by peace, security, prosperity, and progress.

The 80th anniversary of the United Nations marks not only a historical milestone but also an important moment to reassess the effectiveness of the current global governance system. Established in the aftermath of World War II, the U.N. and its institutions have long served as guarantors of peace, stability, and international cooperation. However, today's rapidly evolving global environment presents challenges that the existing governance architecture is increasingly ill-equipped to address. Deficiencies such as the underrepresentation of countries from the Global South, the erosion of the authority of international law, and the limited effectiveness of institutions in addressing contemporary problems highlight the need for alternative approaches. It is in this context that China has put forward the *Global Governance Initiative* (GGI), which seeks not to dismantle the existing order but to update it, adapting it to the realities of the twenty-first century.

The modern international system faces growing crises of trust and governance. Three key deficits are particularly evident. First, developing countries, which constitute the majority of the global population, remain marginalized in decision-making. Historical injustices persist: across regions from Africa to Latin America, many states lack sufficient political weight, and the underrepresentation of the Global South undermines both global fairness and the overall stability of the international order. Second, the authority of international law and institutions is waning. Security Council resolutions are frequently blocked, while unilateral sanctions and similar measures weaken the universality of norms, eroding trust and increasing fragmentation. Third, international organizations remain insufficiently effective in addressing pressing global challenges, including climate change, digital inequality, the risks associated with artificial intelligence, cybersecurity threats, and outer space governance. In short, the international system increasingly lags behind the needs of the times.

While many Western countries avoid addressing the central question of how the global governance system should be reformed to meet twenty-first-century challenges, the Chinese Initiatives directly engage this issue. They present a constructive approach in contrast to practices that currently undermine the authority of international law. Grounded in the purposes and principles of the U.N. Charter, these initiatives are guided by the concepts of joint consultation, joint construction, and shared benefits, aiming to establish a fairer and more rational system of global governance that strengthens trust and serves the interests of all countries. Importantly, these initiatives do not seek to create an alternative order but to improve the existing one, making it more inclusive and effective.

Sovereign equality lies at the core of these initiatives. The GGI emphasizes that the sovereignty of all countries, regardless of size or level of development, must be respected, and that interference in domestic affairs is unacceptable. This approach enables developing countries to participate equally in governance. Genuine effectiveness also requires uniform rules. The initiative calls for the rejection of double standards and unilateral impositions, insisting that international law be applied equally to all, while new norms should be developed through broad consensus. Rather than unilateral measures, the role of the U.N. as the central platform should be strengthened, complemented by

active engagement from regional mechanisms. This structure ensures a more democratic and collective approach to global governance.

At its core, the primary goal of global governance is to improve the well-being of people. This entails prioritizing poverty reduction, sustainable development, human security, and the protection of human rights. Only a system that delivers tangible benefits to populations across nations can gain broad support. The reformed governance system must be capable of solving real-world problems, addressing both immediate and long-term challenges in areas such as climate, technology, trade, and food security.

For the world at large, the Chinese Initiatives offer the restoration of trust in international institutions and a more balanced distribution of influence, where all countries have a voice. By creating a framework for collectively regulating twenty-first-century global challenges and strengthening the role of the U.N. as the primary coordinator of international processes, these initiatives lay the groundwork for establishing a “global public good” based on fair rules and cooperative mechanisms.

The initiatives are particularly significant for developing countries. They provide opportunities to reclaim and strengthen political agency, enhance the role of the Global South in international institutions, and address historical inequities. Reforms to the international financial architecture expand access to resources, investment, and technology, while joint regulation of the digital economy and artificial intelligence helps mitigate digital inequality, supporting more equitable participation in global development.

The Chinese Initiatives provide an opportunity for a coordinated global response to climate challenges and food security issues, reduce vulnerability, and foster a dialogue among civilizations, thereby protecting cultural diversity and preventing discrimination. By empowering the Global South, these initiatives transform it from a passive object into an active participant in world politics.

Implementation of the Global Governance Initiative may encounter certain challenges. First, some developed countries may resist, seeking to preserve their dominant position in global affairs. Second, divergences within the Global South itself—arising from differing national interests—may complicate the formation of a unified stance. Finally, there is a risk of bureaucratization; without coordinated reforms, processes may be delayed or lose effectiveness, diminishing the overall impact of the initiative.

Despite these challenges, the potential of the initiative far outweighs its risks, as it addresses the objective needs of the majority of countries worldwide. The Global Governance Initiative represents a significant step toward a more just and sustainable world order, paving the way for a community of shared destiny in which interdependence is a source of security, progress, and prosperity rather than a threat.

For developed countries, the initiative offers an opportunity to strengthen global trust and stability. For developing countries, it presents a chance to enhance their influence and accelerate modernization. In essence, the initiative signals a transition to a world in which the “community of shared destiny for mankind” is not merely a slogan, but a practical framework for international cooperation. For the Global South, this transition marks a move from the periphery to the core of global politics; for the international community as a whole, it offers the prospect of a more sustainable, secure, and just future.

The states of the Caucasus can transform global power competition into a tool for strengthening their sovereignty

The states of the Caucasus have the potential to transform global power competition into a tool for reinforcing their sovereignty. A strategic partnership with China offers several advantages. The region’s states currently face challenges in maintaining

sovereignty amid competition among global powers. Establishing a partnership with China represents a strategic initiative capable of unlocking new opportunities, including the reduction of dependence on a limited number of financial donors through investments and infrastructure projects, thereby promoting economic autonomy.

Simultaneously, multi-vector diplomacy provides an opportunity to balance pressures from Russia, the United States, and the European Union, effectively transforming foreign policy competition into a tool for strategic maneuvering. Access to advanced digital and energy technologies further supports technological development and enhances internal autonomy, strengthening the international position of these states.

In the context of global governance, where China plays an active role, a platform is emerging for countries of the Global South to participate in shaping the rules of international relations. This dynamic creates distinctive opportunities for the Caucasus states. By engaging with multiple global centres of power, they avoid dependence on a single actor and gain meaningful opportunities to influence global processes through participation in international forums such as the Shanghai Cooperation Organization (SCO), BRICS, and related initiatives. The strategic deployment of economic and political instruments by major powers allows these states to convert global competitive pressures into mechanisms for reinforcing national autonomy and sovereignty, heralding a new phase in global politics. In this paradigm, multipolarity becomes a source of opportunity for small and intermediate states.

By leveraging partnerships with China and actively participating in Global South initiatives, the Caucasus states are positioned to strengthen their sovereignty. This represents a significant shift in the contemporary global political landscape, where the rise of multipolarity creates a dynamic environment conducive to independent influence and strategic maneuver, even for states of modest or intermediate size. In the context of global competition, the Caucasus offers a valuable case study on how small states can effectively utilize foreign economic and political initiatives to advance national independence.

REFERENCES:

1. Полный текст выступления Си Цзиньпина на 25-м заседании Совета глав государств-членов ШОС 02/09/2025- <https://www.scochina2025.org.cn/ru/n3/2025/0902/c518817-20360735.html>
2. Китай выступил с инициативой глобального управления на саммите ШОС. - <https://russian.cgtn.com/news/2025-09-02/1962722883942916097/index.html>
3. Концептуальный документ об Инициативе по глобальному управлению. - https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/202509/t20250902_11699924.html
4. The Global Governance Initiative: A Chance for the Global South and a New Stage of World Politics. /12 Sep 2025/ - <https://sr-center.info/en/news/-the-global-governance-initiative-a-chance-for-the-global-south-and-a-new-stage-of-world-politics>
5. <http://www.news.cn/world/20250913/9495c2947c774033808fdcd084821594/c.html>
6. https://cn.chinadiplomacy.org.cn/2025-09/13/content_118077429.shtml

ÖZBEKİSTAN'IN ANAYASAL GELİŞİMİNDE EGEMENLEŞME VE HİBRİTLEŞME

Jumaniyoz RAMATOV

Taşkent Devlet Ulaştırma Üniversitesi,
"Sosyal Bilimler" Bölümü, Prof. Vekili
Taşkent, Özbekistan
jumaniyoz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0257-6591

Dilbar RUZMETOVA

Alfraganus Üniversitesi,
"Sosyal Bilimler" Bölümü, Prof. Vekili
Taşkent, Özbekistan

Özet. Küresel siyasal-hukuki alanın dönüşümü koşullarında, ulusal anayasaların gelişiminde egemenleşme ve hibritleşme süreçleri özel bir önem kazanmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti, devlet egemenliğinin güçlendirilmesi ile ulusal sisteme uluslararası hukuk standartlarının kademeli entegrasyonunun birleşimini yansıtan dikkate değer bir örnektir. 2023 yılı anayasa reformu bu dinamikte önemli bir aşama olmuştur. reformda, devletin bağımsızlığını ve kimliğini güçlendiren hükümler teyit edilmiş, aynı zamanda kişilerin hak ve özgürlüklerine ilişkin güvenceler uluslararası sözleşmeler ve antlaşmalara uygun olarak genişletilmiştir. Böylelikle Özbekistan'ın anayasal gelişimi, ulusal hukuk kurumlarının kendi özgünlüğünü korurken aynı zamanda küresel meydan okumalar ve evrensel değerlerle uyum sağladığı hibritleşme eğilimini göstermektedir. Bu süreç, ülkenin hem iç hukuk istikrarını pekiştirmesine hem de uluslararası hukuk topluluğunda kendi otoritesini şekillendirmesine imkan tanımaktadır.

Anahtar Kelimeler. Egemenleşme; hibritleşme; Özbekistan Anayasası; uluslararası hukuk standartları; insan hakları; anayasa reformu; küreselleşme; yeni dünya düzeni

Küresel siyasal-hukuki sistemin dönüşümü koşullarında anayasal normlar, devletlerin istikrarı, egemenliği ve demokratik gelişiminin güvencesi olarak yeni bir önem kazanmaktadır. XXI. yüzyılda "yeni dünya düzeni" kavramının yeniden yorumlanması süreci gözlemlenmekte; burada uluslararası hukuk ve konstitüsyonellik, küreselleşme süreçleri ile ulusal çıkarlar arasında dengeyi sağlayan temel mekanizmalar olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu araştırmanın amacı – uluslararası mimarideki değişimler bağlamında anayasal normların evrimindeki temel vektörleri ortaya koymaktır. Çalışmanın metodolojik temeli, anayasa hukukunun karşılaştırmalı analizine ve siyaset bilimi ile felsefi-hukuki kavramları kapsayan disiplinlerarası yaklaşıma dayanmaktadır.

Analizin sonuçları, yeni dünya düzeninde anayasal normların gelişiminin üç ana vektörle karakterize edildiğini göstermektedir:

1. **Egemenleşme ve hibritleşme** – ulusal anayasaların rolünün güçlendirilmesiyle birlikte uluslararası standartların entegrasyonu.
2. **Dijitalleşme ve ulusötesi meydan okumalar** – anayasal süreçlere siber güvenlik, dijital haklar ve yapay zekanın düzenlenmesi konularının dahil edilmesi gerekliliği.
3. **İnsancılılaşma ve hukukun ekolojikleştirilmesi** – insan hakları, çevresel güvenlik ve sürdürülebilir kalkınma alanında anayasal güvencelerin genişletilmesi.

Dolayısıyla anayasa hukuku, devletler ile uluslararası kurumlar arasında bir diyalog alanına dönüşmekte, onun vektörleri ise toplumun yeni küresel meydan okumalara uyum sınırlarını belirlemektedir.

Yeni dünya düzeni bağlamında egemenleşme ve hibritleşme süreçleri Özbekistan'da özellikle belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Egemenleşme, ulusal çıkarların, kimliğin ve stratejik kalkınma yöneliminin önceliğini belirleyen temel hukuki belge olarak ulusal anayasanın rolünün güçlendirilmesi anlamına gelmektedir. Hibritleşme ise bu ulusal yönelimin uluslararası hukuk standartlarıyla organik biçimde birleşmesini öngörmektedir. Bu durum "çifte çapa" mantığını yansıtmaktadır: bir yandan egemenliğin korunması, diğer yandan ise küresel normlar ve değerler sistemine açıklık (Krasner, 1999; Teubner, 2012).

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 2023 yılında yeni bir redaksiyonla kabul edilmesi, bu dinamikte en önemli aşamalardan birini oluşturmuştur. Bu süreçte iki karşılıklı bağlantılı olgu açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Birincisi, **ulusal kimlik ve egemenliğin güçlendirilmesi** – Özbekistan'ın sosyal, hukuki ve laik bir devlet olduğu, insana, onun hak ve özgürlüklerine en yüksek değer olarak yer verildiği anayasal hükümde (Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, 2023, md.1, 19) teyit edilmiştir.

İkincisi, **uluslararası standartların entegrasyonu** – insan haklarına ilişkin bölümün, bir dizi uluslararası sözleşmeye uygun olarak genişletilmesi (örneğin, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, 1966; Çocuk Hakları Sözleşmesi, 1989; Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, 1979). Böylelikle anayasa, ulusal-devlet özgünlüğünü evrensel hukuk ilkeleriyle birleştirerek **hibrit konstitüsyonallığın temelini** oluşturmaktadır (Habermas, 1996).

Egemenleşme vektörü, "Yeni Özbekistan"ın stratejik yönelimlerinin pekiştirilmesinde ifade bulmaktadır – bağımsızlığın, ulusal değerlerin ve kurumsal güvenlik garantilerinin güçlendirilmesi (Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, 2023, md.1, 18). Aynı zamanda **hibritleşme**, devletin hukuk devleti ve demokrasiyi geliştirme yükümlülüklerinin uluslararası antlaşmalara uygun olarak anayasal düzeyde güvence altına alınmasında kendini göstermektedir (Habermas, 1996).

Özellikle dikkat çekici olan husus, Özbekistan'ın vatandaşların **ekolojik haklarına** vurgu yapmasıdır. Bu, günümüzün sürdürülebilir kalkınma yönelimleri ve **Paris İklim Anlaşması** ilkeleriyle uyumludur (Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, 2023, md.49; Birleşmiş Milletler, 2015).

Pratikte, hibritleşme süreci yalnızca iç mevzuat reformlarıyla değil, aynı zamanda **parlamber diplomasi** yoluyla da hayata geçirilmektedir. Günümüz koşullarında parlamento yalnızca ulusal bir yasama organı değil, aynı zamanda ulusal ve küresel hukuk standartlarını birbirine bağlayan bir uluslararası aktör olarak da faaliyet göstermektedir (Cooper, 2014).

Özbekistan Cumhuriyeti Parlamentosu, Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve Parlamentolararası Birlik (PAB) dahil olmak üzere başlıca uluslararası kurumlarla aktif bir şekilde iş birliği yapmaktadır. Bu iş birliği, şu imkanları sağlamaktadır:

- ulusal yasaların uluslararası hukuk standartlarına uyumlaştırılması;
- vatandaşların hak ve özgürlüklerinin korunma alanının genişletilmesi;
- ulusal kurumların küresel hukuk alanındaki meşruiyetinin güçlendirilmesi (Weiglas & de Puig, 2007).

Ulusal düzenlemelerin uluslararası hukukla uyumlaştırılması süreci özel bir önem taşımaktadır. Örneğin, Parlamentolararası Birlik'e (*Inter-Parliamentary Union, 2021*) katılım ve ikili anlaşmalar aracılığıyla Özbekistan Parlamentosu, insan hakları, çevresel standartlar ve demokratik yönetimle ilgili anayasal normların uygulanmasını sağlayan mekanizmaları hayata geçirmektedir.

Böyle bir yönelim, Özbekistan'ın, ulusal çıkarları evrensel küresel konstitüsyonellik ilkeleriyle birleştirme yeteneğini gösteren bir uluslararası hukuk öznesi olarak otoritesinin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Bu durum yalnızca parlamentonun dünya sahnesindeki statüsünü yükseltmekle kalmayıp, aynı zamanda Özbekistan'a uluslararası ilişkilerde güvenilir bir ortak olarak duyulan güveni de pekiştirmektedir (*Nabers, 2015*).

Yeni dünya düzeni açısından bakıldığında, Özbekistan için anayasa hukukunun egemenleşme ve hibritleşme süreci, küresel sistemden kopuş değil, en uygun dengeyi arayış anlamına gelmektedir: ulusal devletin güçlendirilmesi ile uluslararası hukuk alanına dahil olma arasında denge kurmak. Bu, her devletin kendi hukuki kimliğini inşa etmeye çalışırken aynı zamanda evrensel diyalogun katılımcısı olmayı sürdürdüğü yeni dünya düzeninin küresel mantığına uygundur.

Sonuç

Küresel düzenin çağdaş dönüşümleri, ulusal çıkarlar ile uluslararası yükümlülükler arasında denge arayışının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Özbekistan'ın deneyimi, egemenleşme ve hibritleşme süreçlerinin birbiriyle çelişmeden, tamamlayıcı bir doğrultuda gelişebileceğini göstermektedir.

2023 Anayasa reformu, insan hakları, çevresel güvenlik ve demokratik kurumlar alanında evrensel hukuk standartlarının entegrasyonu ile aynı anda ulusal değerler ve devlet egemenliğinin güçlendirilmesinin çarpıcı bir örneği olmuştur.

Bu süreçte parlamenter diplomasinin özel bir yeri vardır. Ulusal parlamentoyu uluslararası etkileşimin etkin bir öznesine dönüştüren bu mekanizma sayesinde, BM, AGİT, ŞİÖ ve Parlamentolararası Birlik gibi kurumlara katılım yoluyla uluslararası hukuk normlarının uyumlaştırılması ve uygulanması sağlanmakta; Özbekistan hem kendi hukuk sistemini güçlendirmekte hem de dünya sahnesindeki konumunu pekiştirmektedir.

Sonuç olarak, Özbekistan'ın anayasal gelişiminde egemenleşme ve hibritleşme, "Yeni Özbekistan" stratejisinin daha geniş bir yansımaları oluşturmaktadır: bağımsızlığın, hukuk devletin ve demokratik kurumların güçlendirilmesi ile küresel süreçlere açıklığın korunması. Bu yaklaşım, ülkenin yeni dünya düzeninin mimarisinde kendine özgü özellikleri evrensel uluslararası hukuk değerleriyle birleştirerek kalıcı bir yer edinmesini sağlamaktadır.

KAYNAKÇA:

1. Cooper, A. F. (2014). *Parliamentary Diplomacy in International Relations*. Routledge.
2. Inter-Parliamentary Union. (2021). *Parliamentary Engagement with the United Nations*. Cenevre.
3. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası. (2023). *Yeni redaksiyon, 30 Nisan 2023 tarihinde referandumla kabul edildi*. Taşkent.
4. Nabers, D. (2015). *A Poststructuralist Discourse Theory of Global Politics*. International Political Sociology, 9(2), 201–218.
5. Weiglas, F., & de Puig, L. M. (2007). *Parliamentary Diplomacy: Current Developments and Perspectives*. Council of Europe Publishing.

THE NEW UZBEK CONSTITUTION AS GUARANTEE OF HUMAN RIGHTS

Ismail SAIFNAZAROV

Professor, Tashkent State University of Economics,

Doctor of Sciences in Philosophy

Tashkent, Uzbekistan

profis48_48@mail.ru

Introduction

The adoption of the new Uzbek Constitution represents a decisive shift in the country's political and legal trajectory, signaling a commitment to human rights and democratic principles after decades of authoritarian governance that limited freedoms and suppressed dissent. Responding to public demands for legitimate rights (*Machavariani, 2025; Nidhal, 2025*), the reform incorporates civil liberties into the legal framework, providing citizens with mechanisms to challenge state authority, ensure accountability, and foster civic engagement and public discourse. By aligning with international standards, the Constitution enhances Uzbekistan's global standing and strengthens prospects for international cooperation (*Freeman, 2025*), while also promoting transparency, inclusivity, and political stability. Despite ongoing challenges, widespread public participation in the reform process reflects a collective aspiration for justice and national cohesion, positioning the Constitution as both a practical legal foundation and a powerful symbol of democratic progress.

Historical Background of Human Rights in Uzbekistan

The history of human rights in Uzbekistan reflects the country's post-Soviet development, during which authoritarian governance following 1991 curtailed fundamental freedoms. Over time, civil society organizations and NGOs advocated for citizens' rights, driving gradual reforms. Between 2012 and 2022, civic activism expanded, demanding greater accountability and culminating in the adoption of the new Constitution, which enshrines fundamental liberties and promotes inclusivity, including provisions for multilingual education (*Alidou et al., 2025; Compton, 2025*).

Key milestones, such as the 2021 reform, demonstrate Uzbekistan's progress toward meeting international standards, supported by both domestic civil society and organizations like the United Nations. International monitoring and benchmarks further reinforced transparency and accountability. These combined efforts underscore Uzbekistan's renewed commitment to dignity, justice, and the creation of an inclusive society.

Key Features of the New Uzbek Constitution

The new Uzbek Constitution represents a decisive shift toward democratic governance by codifying individual freedoms, advancing social justice, and promoting inclusivity, exemplified by measures such as multilingual education (*Alidou et al., 2025; Saifnazarov et al., 2025*). It guarantees essential rights, including freedom of speech, assembly, and religion, while introducing accountability mechanisms through independent judicial bodies and alignment with international standards (*Lim, 2025; Leal-Mendoza, 2025; Moerat, 2025*). Public support for these reforms reflects a collective aspiration for dignity, unity, and a more just society, positioning the Constitution both as a legal safeguard and as a symbol of Uzbekistan's democratic transformation.

Fig. 1: *National Flag of Uzbekistan*

Evaluating the new Uzbek Constitution reveals a clear departure from earlier frameworks that prioritized state authority over individual freedoms and constrained civil society (*Machavariani, 2025*). Unlike its predecessors, the current Constitution explicitly guarantees fundamental rights, aligns with international standards, and recognizes diverse societal voices. Public gatherings celebrating these reforms highlight their transformative potential, signaling a decisive move toward participatory governance and strengthened international cooperation.

Impact of New Constitution on Human Rights Practices

The new Uzbek Constitution represents a turning point in the protection of human rights, enshrining freedoms of speech, assembly, and religion, while promoting inclusivity through multilingual education and social justice reforms (*Machavariani, 2025; Alidou et al., 2025*). By aligning with international standards, it addresses the legacies of authoritarianism, strengthens accountability, and provides citizens with legal tools to safeguard their dignity. Policy initiatives targeting gender equality, anti-corruption measures, and economic fairness further illustrate a comprehensive approach to democratic development and stability (*Abdymomunova et al., 2025; Bashirov et al., 2025*). Public celebrations of these reforms underscore both their symbolic and practical significance.

Civil society plays a crucial role in mobilizing support, fostering participatory democracy, and ensuring diverse voices are represented (*Behmanish, 2025*). Progress is already visible in education and legal protections, though challenges such as vulnerabilities in migration policy remain (*Freeman, 2025*). Overall, the Constitution functions as both a safeguard for rights and a symbol of Uzbekistan's commitment to creating a just and inclusive society.

Conclusion

The adoption of the new Uzbek Constitution constitutes a significant advance in protecting human rights and strengthening democratic governance. By institutionalizing freedoms such as speech, assembly, and cultural inclusivity, it reflects the aspirations of the Uzbek people and aligns with international standards (*Behmanish, 2025; Alidou et al., 2025*). These reforms enhance accountability, civic participation, and social cohesion, addressing both historical grievances and contemporary challenges. Widespread public engagement and growing awareness of rights suggest the potential for a more active civil society and a gradual expansion of political freedoms (*Machavariani et al., 2025; McAllister, 2025*).

Fig. 2: Symbol of Uzbekistan's Collaborative Future with International Partners

At the same time, the Constitution's effectiveness depends on sustained advocacy and rigorous enforcement. Legal guarantees alone cannot fully eliminate entrenched issues such as inequality, discrimination, or lingering authoritarian practices. Active involvement of civil society, coupled with support from international organizations, is therefore essential to ensure that reforms translate into tangible improvements in citizens' lives. Ultimately, the new Constitution stands as both a symbol of national progress and a framework for building an inclusive, rights-based, and democratic Uzbekistan.

Keywords: *New Uzbek Constitution, human rights, democracy, rule of law, civil society, equality.*

REFERENCES:

1. Abdymomunova, K., Asanbaeva, G., Kazak Kyzy, N., Niiazalieva, et al. (2025). The role of Kyrgyzstan's political elite in shaping sociopolitical cycles. *Artículo científico*, 5 (10), 595–637.
2. Alidou, H., Phipps, A., Deshano da Silva, C., Aguirre, D., et al. (2025). *Languages matter: Global guidance on multilingual education*. Paris: UNESCO.
3. Bashirov, A., Lakbayev, K., Nurgaliyev, B., Khanov, T., & Smatlayev, B. (2025). Countering terrorist and extremist criminal offences: A situational approach. *Jurnal Media Hukum*, 32 (1), 171–189.
4. Behmanish, M. A. (2025). *Intellectual capabilities in Afghanistan's higher education: Deconstructing the functioning of political science departments* (Doctoral dissertation, Technische Universität Darmstadt). Technische Universität Darmstadt.
5. Compton, J. J. (2025). *The resilient workforce of Oklahoma's archivists* (Doctoral dissertation, Swansea University). Swansea University.
6. Freeman, O. L. (2025). *Orville Lothrop Freeman: Addresses, statements, etc., 1963*. Office of the Secretary.
7. Leal-Mendoza, J. J. (2025). *The withdrawal will not be televised: Examining United States-led "cordial" military withdrawals from 1958 to 2020*. University of Chicago.
8. Lim, P. J. (2025). Symbiotic international law: Combatting Uyghur forced labor. *University Law Review*, 2025, 609.

9. Machavariani, M. (2025). *Political opposition versus sources of power in Central Asia: A case study of Kazakhstan* (Doctoral dissertation, Dublin City University). Dublin City University.
10. McAllister, C. (2025). *Picking for Britain: A workers' inquiry into seasonal agricultural labour in the UK* (Doctoral dissertation, The Open University). The Open University.
11. Moerat, N. (2025). *International child abduction: Parental child abduction to non-Hague countries – where the law is incomplete* (Master's dissertation, University of Cape Town). University of Cape Town.
12. Nidhal, M., et al. (2025). *Shadows of censorship: Indonesia's content moderation policy development*. Center for Indonesian Policy Studies.
13. Saifnazarov, I., Mukhtarov, A., Aliyev, B., Kuchkarov, V., & Ernazarov, D. (2025). The interplay between Sharia law, religious principles, and social justice in the Islamic tradition. *Pharos Journal of Theology*, 106 (3).

THE MUSLIM THINKERS AND THEIR MERIT IN TRANSFERRING OF LOGIC TO EUROPEAN PEOPLE

Farrukh KHUDOYDODZODA

Doctor of Philosophy, Professor

Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni

farukh1984@mail.ru

Manuchehr JURAEV

Doctor of Philosophy

Khujand State University named after Bobojon Gafurov

Tajikistan

Abstract. *This article examines the contribution of medieval Muslim thinkers to the preservation, adaptation, and transmission of logic to European scholars. The authors note that Arabic- and Persian-speaking philosophers selectively borrowed from the ancient Greek philosophical tradition, taking only what addressed their needs and requirements and what was necessary for the socio-economic, cultural, and ideological development of Muslim societies. The influence of these thinkers on Western scholarship was so significant that European students began traveling in large numbers to Muslim lands to study science and philosophy. It should also be noted that, in the medieval East, there existed both supporters and opponents of Aristotelian logic.*

Keywords: *Muslim thinkers, logic, Aristotle, Avicenna, Greek logic, Aristotelian logic*

Introduction

Logical thought appeared long before the formal study of logic. Human thinking naturally followed correct patterns of reasoning long before the science of logic emerged to describe and systematize these patterns theoretically. Humanity has always engaged in rational thought, striving to think and speak correctly, except in cases where individuals intentionally reason incorrectly or error due to the complexity of the problem at hand. Therefore, it can be concluded that correct thinking has accompanied humanity since its inception. However, it would be incorrect to claim that logic is an unnecessary or artificial science. Although embryonic forms of logic existed before Aristotle, numerous sources and researchers credit him with the systematic and coherent organization of logic as a distinct scientific discipline.

Following Aristotle, the science of logic spread throughout the Islamic world through his proponents and enthusiasts. According to al-Qifti in his *Akhbar al-Ulama* (The News About Scientists), the first person to translate logical works into Arabic was Abdullah ibn Mukaffa' (d. 145 AH). He translated treatises on logic for Caliph al-Mansur, particularly Aristotle's *Categories*, *Parmenides*, and *Analytics* [4, 148].

After the reign of Caliph al-Mansur, under Caliph al-Ma'mun (d. 218 AH), Muslims became acquainted with a wide range of Greek literature. Ibn Khaldun notes that al-Ma'mun sent numerous ambassadors and translators to the court of the Roman Empire to collect, rewrite, and translate Greek scientific works into Arabic [2, 680]. Consequently, almost all of Aristotle's works, along with texts by other Greek philosophers and scientists, were translated into Arabic and Syriac. These included works such as *Topica*, *Poetics*, *Rhetoric*, and many others. The translators not only rendered Greek texts into Arabic but also wrote extensive commentaries on them.

Many books on medicine, mathematics, astronomy, logic, psychology, and other sciences were translated from Indian, Persian, Syriac, and Greek sources. Caliphs al-

Mansur (754–776), Harun al-Rashid (786–809), and al-Ma'mun (813–833) actively supported and facilitated these translation efforts. As a result, the works of many ancient Greek authors became widely known, including Plato (*Laws, Timaeus*), Aristotle (*Politics, Categories, Analytics, On Generation and Corruption, On the Soul, Ethics*), Theophrastus, Proclus, Alexander of Aphrodisias, Porphyry, Hippocrates (*Acute Illness, On Human Nature*, and others), and Galen (*On Technique, Pulse and Treatment of Diseases, Anatomy, Foundations of Logic*, etc.).

Among the philosophical schools of ancient Greece, Aristotle's works exerted the most significant influence on medieval Eastern thought. Medieval thinkers were particularly attracted to his natural philosophy, epistemology, and logic. From a historical perspective, the philosophical systems of ancient Greek philosophers and logicians were studied, continued, and, most importantly, advanced primarily by Arabic-speaking scholars. Thinkers such as al-Kindi, al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Rushd, Ibn Bajjah, al-Ghazali, and Nasir al-Din al-Tusi not only introduced Arabic-speaking scholars to ancient Greek philosophy and science but also produced original philosophical works. These contributions laid the foundation for medieval Arabic-speaking Muslim philosophy.

It is important to emphasize that many Western scholars regard Islam as the primary bridge through which ancient thought and science reached medieval Europe. In reality, this is not entirely accurate. No idea, theory, or doctrine could penetrate the Islamic intellectual tradition without first being Islamized and integrated into the broader Islamic worldview [1, 41–55].

In other words, Arabic- and Persian-speaking philosophers selectively borrowed from the ancient Greek philosophical heritage, taking only what addressed their needs and requirements and what was necessary for the socio-economic, cultural, and ideological development of Muslim societies.

The influence of Muslim thinkers on Western science reached such a level that European scholars began traveling extensively to Muslim lands to study various sciences. It should be noted that, in the medieval East, there were both supporters and opponents of Aristotelian logic. Among the opponents, there were, of course, scholars who fiercely defended Aristotle's logic and philosophy, even in the face of attacks and explicit threats of death from Sharia scholars and theologians. These defenders played a crucial role in advancing science in the Islamic world.

Today, only a few Western researchers have acknowledged the straightforward truth that European scientific development was, in large part, made possible by Muslim scholarship. Bertrand Russell, the renowned English philosopher and mathematician, writes in his book *The Scientific Outlook*: "For many centuries, the West was shrouded in the darkness of ignorance, and it was essentially the Muslims who carried forward the tradition of science and civilization. Every scientific advancement that reached the West only in the late Middle Ages (for example, Roger Bacon) was borrowed or derived from Muslim science" [3, 118].

REFERENCES:

1. Abdus Salam. *Ummatal-ilm: For Close Cooperation in Sciences*. UNESCO Courier, 1981 (Sept.–Oct.).
2. Ibn Khaldun. *Muqaddima* ("The Introduction"). Baghdad, 1372 H.
3. Per Russo. *Torikhi Ulum* ("History of Science"). Tehran, 1375 H.
4. al-Qifti. *Akhbar al-Hukama* ("The News About Philosophers"). Egypt, 1364 H.

**NEW GLOBAL POLITICAL AND LEGAL REALITIES AND A LOOK AT THE CRISIS OF
CONSTITUTIONALISM IN THE WORLD AGAINST THE BACKDROP OF "2025 – THE YEAR
OF CONSTITUTION AND SOVEREIGNTY" IN AZERBAIJAN**

Professor Tahira ALLAHYAROVA

Board Member of the Center for Social Research

Baku, Azerbaijan

tahirallahyarova@gmail.com

Abstract. *This article analyses the principal aspects of the problem: the general impact of globalization on political and legal development; legal integration and fragmentation as two opposing but mutually compatible processes in international affairs; the balance of optimistic and pessimistic interpretations of global constitutionalism; new challenges to democracy and the nature of the current constitutional backlash.*

Current developments in global and local constitutionalism have shown grounds for optimism but also a preoccupation with the changing place and role of liberal legal values, regarding issues such as the growing populism, nationalism, constitutional backsliding, counter-reforms, and even the rejection of previously accepted democratic institutions and legal guarantees by some governments. This trend makes it important to concentrate on this negative turn in order to understand its causes, implications and the possible outcomes for the future of global legal system.

Author articulates the logic of its origins and historical evolution in "global", "Western" or European legal values and standards, the erosion of the quest for legitimacy in new political regimes; the comparative place and peculiarities of the post-Soviet region; the impact of the different "revisionist" constitutional model; and the changing place of constitutional jurisprudence in the countries under consideration.

Keywords: *constitutionalism, globalization, new global political and legal realities, world, crisis of constitutionalism, "2025 – the Year of Constitution and Sovereignty", Azerbaijan, national sovereignty*

Aristotle (384–322 BC) can be called the first great theorist and analyst of constitutionalism. He studied various concepts of socio-political order in the Greek city-states of his time and attempted to determine the relatively best constitution. In 500 BC, the political order of the polis was believed to be of divine origin. Only under Solon (between 640 and 635 – c. 559 BC), thanks to his reforms, did this notion gradually begin to change. And the citizens of the polis adopted the secular idea of establishing a polis-based socio-political order. Nevertheless, the notion of the divine nature of the guarantees of justice and the purposefulness of the polis's state structure persisted for a long time. Thanks to Cleisthenes (born 565 BC) and his reforms (508–507 BC), the influence of citizens on the public life of the polis was no longer questioned. And then the question of the best way to structure the polis began to be discussed [1].

In his work "Politics," Aristotle speaks of a constitution as the state structure of the polis. He uses this concept in various contexts. "Aristotle developed criteria for the best form of government as an ideal constitution. One such criterion was the alignment of the virtues of the ruler and his subjects. However, this alignment was more theoretical than practical. Based on a study of 158 city-state constitutions of his era, the philosopher

concluded that the relatively best constitutional model is a mixed constitution, since it guarantees a stable political system. According to Aristotle's classification, there are six types of government: three are correct (royalty, aristocracy, polity), and three are "deviations" from the first three (tyranny, oligarchy, democracy). He considered polity to be the best of these. According to this form of government, the majority rules in the interests of the common good, and therefore polity is the highest form of government" [2].

What would Aristotle's views be if he were alive today? In Azerbaijan, "2025 is the Year of Constitution and Sovereignty" and completely new global political and legal realities have been formed in the world. Authors who have studied the development trends of constitutions around the world over the past thirty years note that constitutionalism is currently going through a crisis phase.

As is known, Westphalian constitutionalism has shaped our understanding of politics, socio-political institutions and personal and political freedom for centuries. It is historically based in the foundations of Western modernity, such as humanism and rationalism, and is organised around familiar principles of national sovereignty, the rule of law, the separation of powers, and democracy. But "Since the end of the twentieth century, global constitutionalism has gradually emerged, challenging both the constitutional ideology and the constitutional design of Westphalian constitutional law [3].

At same time, recent decades process of globalization, as well as technological information revolution has provoked a deep transformation in international law, political affairs and governance with contradictory consequences. It has stimulated the cosmopolitan project of global constitutionalism, transnational integration and the unification of democratic standards. However, it also resulted in the fragmentation of international affairs, the deterioration of constitutional democracy and a feeling of a growing shortage in democracy on national and international levels of governance.

Since the end of the Cold War in 1990 among the priorities of the academic community are global integration, transnational law and European constitutionalism. The key effort has concentrated on the analysis of the constitutional transformation in all countries—primarily members of the Council of Europe—by monitoring the positive and negative results. The criteria for this evaluation was founded on "global", "Western" or European legal values and standards and the accumulated experience of the transnational accommodation of constitutional principles in different political and cultural traditions. This system of criteria, elaborated by international experts, oriented policy makers toward integration—the creation of the EU as a principally new legal entity and, perhaps, a model for future global constitutional settlement.

However, "international economic, financial, and social crises have shaken Europe, South East Asia, and other world regions. The international legal order is eroded by instances of disregard or open violation of its most fundamental principles, and states rising to power reclaim its adjustment to novel circumstances, needs, and values" [4]. Addressing the weaknesses of the approach of global constitutionalism, the author's identifies Eurocentrism as a major concern, and the need for a European-East Asian dialogue.

Other scientists also believe that, "The current system of international law is experiencing profound transformations. Indeed, the simultaneous processes of globalization combined with the disintegration of international systems of governance and law-making pose complex challenges for legal scholarship. The doctrinal response to these challenges has been theorized within two seemingly contradictory discourses in international law: fragmentation and constitutionalisation" [5]. In order to explore the ways

in which the problems of fragmentation and constitutionalisation are viscerally linked one to the other and thus mutually conditioning and stimulating, author's considers the theory and practice of international law looking at the two phenomena in relation to the various fields of international law such as international criminal law, cultural heritage law and international environmental law.

As we see, the international debate on global legal stability therefore cannot ignore the problem of constitutional transformation. "The most simple solution to the dilemma consists in the polarised opposition of two trends in the development of the international legal order, namely, integration (in the form of the constitutionalisation of international law) and its fragmentation (in form of the separation of different global constitutional regions, supra-national actors or regimes). According this view, the two rival trends cannot be coordinated and a sharp collision cannot be avoided. The result could be described as a "zero-sum game", as progress in integration means an equal regress in fragmentation and vice versa" [6].

The mentioned approach is useful as a methodological presumption grounded on the very abstract, linear and teleological vision of globalization considering its development from a black and white perspective and associating it strictly with positive results—progress in human rights protection, the supremacy of law and law-based states.

According to researchers, among the some of the most important topics this discussions and debate mentioned are as follows:

- *the changing place of the sovereign state in a post-Westphalian world;*
- *the importance of a cross-cultural and comparative understanding of phenomena from different regional perspectives;*
- *the perceived misbalance, if not eclipse, of the classic constitutional model in its traditional Western understanding, and the possibility of a new theory and political interpretation of constitutionalism, by its hypothetical disconnection from the principle of standard sovereignty;*
- *the potential of the existing language of jurisprudence to reflect new diversified trends in legal development and reproduce semantically all the nuances of the crosscutting issues of legal regulation and global governance;*
- *the apparent difficulties and dubious character of the traditional juristic terminology elaborated and taken historically from only one global region (the West) for the interpretation of the legal reality of other regions and the cultural integrity of the entire world. The idea of sovereign constitutionalism recently appeared to be a central point for the articulation of all anti-globalist, or "revisionist" movements in Europe and worldwide [3; 4].*

Process of integration and fragmentation's, a separation of ways in global legal development etc., recently became the object of sharp criticism by some author's, who emphasized the role and growing importance of his process, which is regarded as an alternative concept of the global legal transformation. The fragmentation of international law reveals the, now obvious, trend for a disintegration in international relations. The disintegration of the global legal space in different global regions, states refusal to follow universal (or "internationally" adopted) principles of law, the growing commitment to find their own legal "identity" and attempts to reestablish a perceived "national sovereignty" [5].

Thus, Trying to balance the factors and processes that are causing the crisis of constitutionalism in the current period, the impact of main opposing trends, as integration

and fragmentation, a separation of ways the author analyses the positive and negative effects of globalisation on constitutional development regarding such issues as transnational constitutionalisation, democracy and national sovereignty, the changing place of multilayer constitutionalism, the international separation of powers, and the system of global governance in the establishment of transnational constitutional democratic legitimacy. From this point of view, the populist backslide in Central and Eastern Europe (CEE) looks dangerous and unforeseen, but it is a systemic and potentially predictable reaction of global regions on the uneven character of integration, the lack of democratic legitimacy and a new answer to the contortions and dysfunctions of global governance. An adequate response to these challenges could be found in a new concept of constitutional integration based on ongoing dialogue between the transnational and national actors of legal globalisation. This dialogue is possible by using a conflict-mediation strategy, elaborated by international experts, especially, for the deliberation of complex and protracted conflicts, which have no clear practical solutions in the short to medium term.

REFERENCES:

1. Balot, Ryan, "The 'Mixed Regime' In Aristotle's Politics," in Thornton Lockwood and Thanassis Samaras (eds.), *Aristotle's Politics: A Critical Guide*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, pp. 103–22.
2. Miller, Fred D., Jr., "Aristotle on the Ideal Constitution," in Georgios Anagnostopoulos (ed.), *A Companion to Aristotle*, Oxford: Wiley–Blackwell, 2009, pp. 540–54.
3. *Global Constitutionalism and Its Challenges to Westphalian Constitutional Law*. European Academy of Legal Theory Series. Bloomsbury Publishing 2020–232 p. page–11;
4. Anne Peters, Takao Suami, Dimitri Vanoverbeke and Mattias Kumm. *Global Constitutionalism from European and East Asian Perspectives*/ Cambridge University Press. 2018; *Twilight of Constitutionalism* 2010 –571 p. page–498
5. Andrzej Jakubowski, Karolina Wierczyńska. *Fragmentation vs the Constitutionalisation*. Routledge, 2017–318 p.–p.17
6. Medushevskiy, A., *Global Constitutionalism and Legal Fragmentation: The Populist Backslide in Central and Eastern Europe*. Research Paper. March 5, 2021

Tahirə Allahyarova

AZƏRBAYCANDA "2025-Cİ "KONSTITUSİYA VƏ SUVERENLİK İLİ" FONUNDA YENİ QLOBAL SİYASİ VƏ HÜQUQİ REALLIQLAR VƏ DÜNYADA KONSTITUSİONALİZMİN BÖHRANINA BAXIŞ Xülasə

Məqalədə hazırkı dövrdə problemin əsas aspektləri: qloballaşmanın hüquqi inkişafa ümumi təsiri; beynəlxalq məsələlərdə bir-birinə zidd, lakin bir-biri ilə sıx bağlı iki tendensiya: hüquqi integrasiya və hüquqi fraqmentasiya (parçalanma); qlobal konstitusionalizmin optimist və pessimist şərhlərinin balansı; demokratiyaya qarşı yeni çağırışlar və mövcud konstitusiya islahatları ilə bağlı proseslərdə izlənilən tənəzzül məqamları təhlil edilir.

Qlobal və lokal-milli konstitusionalizm proseslərində baş verən hazırkı tendensiyalar nikbinlik üçün əsaslar verməklə yanaşı, eyni zamanda artan populizm, millətçilik, "əks-

islahatlar" adlandırılan -liberal konstitusiya prinsipləri hesab edilən, məqamlardan imtinalar, hətta bəzi ölkələr tərəfindən əvvəllər qəbul edilmiş demokratik təsisatların və hüquqi təminatların zəiflədilməsi kimi məsələlərlə bağlı liberal hüquqi dəyərlərin yeri və rolunun dəyişməsinə aşkar göstərməkdədir. Bu tendensiyaların səbəblərini, nəticələrini və qlobal hüquq sisteminin gələcəyi üçün onların mümkün nəticələri başa düşmək üçün onların dərk edilməsini tələb edir. Müəllif müxtəlif coğrafiya və regionlarda konstitusionalizm proseslərinin müqayisəli xüsusiyyətləri; fərqli "revizionist" konstitusiya modellərinin təsiri; və nəzərdən keçirilən ölkələrdə konstitusiya hüquqşünaslığının dəyişməsi və s.əasında konstitusiyaların tarixi mənşəyi və tarixi təkamülünün məntiqini "qlobal", "Qərb" və ya Avropa hüquqi dəyər və standartlarından uzaqlaşmanı, yeni siyasi legitimlik axtarışlarının həmin dəyərlərin aşınmasını ifadə etməsi ilə bağlı tədqiqatlara münasibətini bildirir.

Açar sözlər. konstitusionalizm, qloballaşma, yeni qlobal siyasi və hüquqi reallıqlar, dünya, konstitusionalizm böhranı, "2025 – Konstitusiya və Suverenlik İli", Azərbaycan, milli suverenlik

AZERBAYCAN ANAYASASI VE KARABAĞ ZAFERİ IŞIĞINDA EGEMENLİK GÜNÜ

Saide EKMEN

*Türkiye Barolar Birliği İnsan Hakları komisyonu, Türkiye Mezunları
Aydınlar ve İşadamları Platformu, Uluslararası Türk Eser Sahipleri Birliği üyesi, Avukat
Türkiye*

saideekmen@hotmail.com

Müslüman Dünyasında ilk demokratik cumhuriyet olan ve 1918 yılında Kadınlara ilk oy hakkı veren Azerbaycan adına çok şey konuşabiliriz, ancak; "2025. Anayasa ve Egemenlik yılı" konulu konferansın amacı gözönüne alınarak anayasal haklarımızı konuşmak adına bir araya gelmiş bulunuyoruz. Çünkü hak insanı güçlü kılar. Güçler dengesi bazı şeyleri engelliyor olabilir ama biz sahip olduğumuz haklarımızı bilerek, bölgesel dayanışmamızı artırarak, sürekli gündemde tutarak amacımıza ulaşabiliriz.

Uluslararası hukuk, öncelikle devletler arasındaki hukuki ilişkileri düzenlemektedir. Devletlerin siyasi bağımsızlığı veya bölünmezliği ise uluslararası hukukun en temel hususlarından birini teşkil etmektedir. Devletlerin egemen eşitliği bağlamında özellikle devletlerin siyasi bağımsızlığı veya bölünmezliği, uluslararası ilişkilerin istikrarlı ve güvenli olmasının en öncül kuralıdır. Bu anlamda devletin kurucu ögesinin olmasının yanı sıra, aynı zamanda onun egemenlik yetkilerinin ilke olarak sınırını da oluşturan devletin ülkesinin güvenliği ve bölünmezliği siyasal olarak devletler için büyük önem taşımaktadır. Bu siyasal önem 20. yüzyılda devletin ülkesinin bütünlüğü ilkesi biçimine dönüştürülmüştür. Diğer birçok değişkenler içerisinde devletlerin ülkesel bütünlük ilkesi, devletlerin bağımsızlığı ve egemen eşitliğinin anahtarı olup, uluslararası hukuk düzeninin temel kuralını oluşturmaktadır. Devletin ülkesinin bütünlüğü ilkesi gereğince, uluslararası hukuk kurallarına göre kurulmuş bir devletin ülkesi ilgili devletin rızası olmadan hiçbir biçimde bölünme, parçalanma eylemlerinin konusu olamaz ve öteki devletler bu bütünlüğe saygı göstermek zorundadır. Bu anlamıyla ülkesel bütünlük ilkesi, devletlerin ülkesel varlığını temin etmektedir. Nitekim **Azerbaycan devletinin bağımsızlığını, egemenliğini ve ülke bütünlüğünü korumayı temel ilkelerden biri olarak belirleyen 1995 Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 11. maddesine göre de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ülkesi tektir, dokunulmazdır ve bölünmezdir.**

1980'li yılların sonlarında Sovyetler Birliği'nde başlayan yumuşama dönemi ve arkasından son lider Mihail Gorbaçov'un "Perestroyka" (yeniden yapılanma) politikası neticesinde Sovyet İmparatorluğu'nun çökmesi Doğu Avrupa ülkeleri ile eski Sovyet Cumhuriyetlerinin demokratikleşme sürecine girmelerine neden oldu. Aslında bu, tarihte daha önce eşi görülmemiş bir süreçti. Bilindiği gibi, **demokratik bir sistemi kurma ve demokratik kurumları yerleştirme yolunda en önemli adım Anayasanın hazırlanmasıdır. Çünkü, yeni bir anayasanın hazırlanması, hem ulusun kendisini kanıtlamasının, hem de siyasi bütünleşmeye zemin hazırlayan duyguları ifade etmenin en uygun yoludur.** Ayrıca anayasalar, ekonomik ve toplumsal alanda siyasal iktidara yön veren temel ilkeleri, bireylere sağlanan temel hak ve özgürlükleri gösterir; temel hak ve özgürlüklerin güvencesini oluştururlar. Kısacası devleti hukuka bağlamayı amaçlarlar.

Bu bağlamda, Doğu Avrupa ülkelerinin ve Eski Sovyet Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının ilk günlerinden itibaren anayasallaşma sürecine girdikleri görülmektedir. Bu örneklerden biri de, 1920 yılında bağımsızlığına Sovyet Rusya tarafından son verilen ve ancak 70 sene sonra bağımsızlığını yeniden kazanabilen Azerbaycan Cumhuriyetidir. Zamanla Sovyetler Birliği'ndeki milletlerin kendi aralarındaki tarihi sorunların gündeme gelmesi, olayları bir anda ateşleyerek büyük dalgalanmaların ortaya çıkmasına

neden oldu. 1988 yılında Azerbaycan'ın bir parçası olan Dağlık Karabağ bölgesindeki ayrılıkçı ermenilerin faaliyetleri ve Ermenistan'ın Azerbaycan'a tecavüzü, bir anlamda politik sessizlik ve durgunluk içinde bulunan Azerbaycan halkını da hareketlendirdi. Özellikle, Moskova'nın Karabağ sorununu çözmekte yetersiz kalmasını protesto etmek için Azatlık Meydanı'na toplanan halkın askerlerce dağıtılması Azerbaycan'daki gelişmeleri ateşleyen kıvılcım oldu. Bu olay, Azerbaycan'daki politik gerginliği iyice arttırdı ve güçlü bir halk hareketi başladı.

1 Aralık 1989 günü Ermenistan Parlamentosu'nun Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamak üzere karar alması Azerbaycan'daki politik gerilimi had safhasına çıkardı. Azerbaycan Parlamentosu'nun 6 Aralıkta bu kararı geçersiz ve yasadışı sayan bir karar alması dahi gerginliği önleyemedi. Fırsattan yararlanmaya karar veren Moskova, Ocak 1990'da Bakü'de baş gösteren itirazlar sırasında ermenilere karşı şiddet kullanıldığını bahane ederek askeri birliklerini Azerbaycan'a gönderdi. 19-20 Ocak 1990'da Sovyet birlikleri silahsız insanları katlederek Bakü'ye girdi. Azerbaycan'da sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan edildi ve Halk Cephesi'nin önde gelen liderleri tutuklandı. Bu olaylar halk hareketine büyük darbe vurdu. Fakat bunların önemi de büyük oldu: Azerbaycan psikolojik bakımdan Rusya'dan koptu, esas düşmanın Rusya ve tek çıkar yolun bağımsızlık olduğunu anladı.

30 Ağustos 1991'de Azerbaycan Ali Sovyeti tarafından "Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Bağımsızlığı Bildirisi", 18 Ekim 1991'de de "Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasal Akt" kabul edildi. Ancak Azerbaycan'da sular bir türlü durulmuyordu. Karabağ Savaşı'ndaki başarısızlıklar ve devam eden iktidar savaşı Elçibey yönetiminin sonunu hazırladı. Son olarak 4 Haziran 1993'te Rus yanlısı Albay Suret Hüseyinov'un Gence'de başlattığı darbe girişimini önlemekte yetersiz kalan yönetim, olayları yatıştırmak için o dönemde Nahçıvan Meclis Başkanı olan Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet etti. Dönemin Cumhurbaşkanı Elçibey Bakü'yü terk ederken ülkeye bir kurtarıcı gibi dönen Aliyev Meclis Başkanı seçildi ve Cumhurbaşkanlığı makamının bütün görev ve yetkilerini üzerine aldı.

Ülkede istikrarı sağlayan Haydar Aliyev, gecikmeden yeni yasal düzenlemelere gitti. Yeni bir anayasanın gerekliliğini gündeme getiren Aliyev, Ocak 1995'te yeni Anayasa üzerinde çalışmaları başlattı. Azerbaycan Anayasası'nın taslak metni Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in başkanlığında 35 kişilik uzmanlar komitesince hazırlanmıştır. Anayasa metni 12 Kasım 1995'te Meclis seçimleriyle birlikte halkoyuna sunulmuş ve büyük bir çoğunluk tarafından kabul edilmiş, 27 kasımda yürürlüğe girmiştir. **Haydar Aliyev'in kararnamesiyle 12 Kasım Anayasa Günü ilan edilmiştir. 1995 Anayasası, bağımsız Azerbaycan'ın ilk Anayasasıdır.** Anayasanın içeriğine gelince, Azerbaycan Anayasası; Başlangıç, 5 bölüm ve 12 fasıl olmak üzere 158 asıl ve 12 geçici maddeden oluşmaktadır. Anayasanın "Genel Esaslar" başlığını taşıyan **1. Bölümünün ilk maddesinde: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Egemenliğin taşıyıcısı ve iktidarının tek kaynağı Azerbaycan halkıdır" denilmek suretiyle, Azerbaycan'ın cumhuriyet olduğu belirtildikten sonra 7. maddede Azerbaycan'ın demokratik, laik, hukuka dayanan üniter bir cumhuriyet olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Anayasanın 18. maddesinde: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din devletten ayırdır ve... eğitim dünyevi karakter taşır." denilerek, Azerbaycan'ın laik bir cumhuriyet olduğu düşüncesi pekiştirilmiştir.** Azerbaycan Anayasası oldukça ayrıntılı bir anayasadır. Yasalarla düzenlenmesi mümkün olan pek çok konu Anayasa içine konulmuştur. Azerbaycan Anayasası temel haklar ve özgürlükler konusunda da geniş ve ayrıntılı düzenlemeler içermektedir. **Anayasaya göre, İnsan, onun hak ve hürriyetleri en üstün değerlerdir. Herkesin doğuştan sahip olduğu**

dokunulmaz, reddedilmez, ayrılmaz hak ve özgürlükler vardır (AY. 24.md). Anayasanın temel hakları ve özgürlükleri düzenleyen ikinci kısmının III. bölümünde liberal-demokratik anayasalarda yer alan hak ve özgürlüklerin nerde ise tümüne yer verilmiştir. Aynı şekilde Anayasa, Cumhuriyetin niteliklerini sayarken "Sosyal Devlet" kavramını kullanmamışsa da, çok geniş sosyal haklar tanımıştır. Anayasada çalışma hakkı (35.md.), grev hakkı (36.md.), dinlenme hakkı (37.md), sosyal teminat hakkı (38.md), konut hakkı (43.md) gibi geniş sosyal haklara yer verilmiştir. Aslında, bir anayasada temel hak ve özgürlüklerin özenli bir şekilde düzenlenmesi, o anayasanın üstün yanını oluşturur. Anayasanın 152. maddesine göre: "Anayasa metninde değişiklik sadece referandum yoluyla yapılabilir." Ayrıca Anayasanın 155. maddesine göre, Anayasanın 1, 2, 6, 7, 8 ve 21. Maddelerinin değiştirilmesi referandum yoluyla dahi mümkün değildir. Azerbaycan Anayasası, Anayasanın üstünlüğü prensibini açık bir şekilde kabul etmiştir. Anayasanın 147. maddesine göre, Azerbaycan Anayasası Azerbaycan Cumhuriyeti'nde en yüksek hukuki güce sahiptir ve yasama sisteminin temelini oluşturmaktadır. Bu durumda kanunlar ve genel olarak hukuki işlemler, tanım gereği en üstün kanun olan ve bütün diğer kanunların ve hukuki işlemlerin üstünde bulunan Anayasaya uygun olmak zorundadır. Bu ilkeye saygı gösterilmesini sağlayabilmek için, Anayasaya aykırı kanunları ve hukuki işlemleri iptal edebilecek bir kamusal kuruluşa ihtiyaç vardır. Azerbaycan Anayasası da bu durumu göz önüne alarak, demokrasiye geçiş aşamasının temel taşlarından biri olarak Anayasa Mahkemesi'ni öngörmüştür.

Azerbaycan Anayasası hazırlanırken Amerikan sistemi ile birlikte Fransız sisteminden de büyük ölçüde yararlanıldığı bir gerçektir. Anayasanın 8. Ve 99.maddesine göre: "Devletin başı sıfatı ile Azerbaycan halkının birliğini temsil eden ve Azerbaycan devletinin bağımsızlığının ve arazi bütünlüğünün teminatçısı olan Başkan, yürütme organının bütünü de şahsında somutlaştırmak suretiyle temsil etmektedir."

Ne var ki, uluslararası hukukun söz konusu temel ilkesine ve Azerbaycan Anayasası'nın ilgili hükmüne rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ülke bütünlüğü Ermenistan tarafından uzun yıllar ihlal edilmiş, Azerbaycan ülkesinin ayrılmaz bir parçası olan Karabağ bölgesi 1994-2020 yılları arasında işgal altında tutulmuştur. Bu Savaş sonucunda binlerce kişi öldürülmüş, işgal edilen çevre illerdeki tüm Azerbaycan Türkleri yerlerinden edilmiş, yüzlerce yerleşim birimi zarar görmüştür. İşgal altındaki Azerbaycan toprakları, şehirler ve köyler insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları sonucunda harap edilmiştir. Farklı istatistikler olmakla birlikte, Azerbaycan tarafından verilen sayılara göre 1988-1994 yılları arasında süren savaşta çoğunluğu kadın, yaşlı ve çocuk olmak üzere toplam yaklaşık 21.000 kişi öldürülmüş, 50.000 kişi ise yaralanmıştır. Çatışma ve işgal nedeniyle toplam 1 milyondan fazla Azerbaycanlı yerinden edilmiş, 250.000 Azerbaycanlı Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Göçmenler uzun yıllar Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde göçmen kamplarında yaşamaya devam etmiştir. Tüm bunlara ermeni birlikleri tarafından işgal edilen Şuşa, Ağdam gibi Azerbaycan'ın en güzel şehirlerinin sistemli şekilde tahrip edilmesi de ilave edilebilir. Oysa Azerbaycan Anayasası'nın ilgili hükmü kadar Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Avrupa Konseyi ve AGİT gibi uluslararası kuruluşların kararları da Azerbaycan'ın ülke bütünlüğünün hukuka aykırı bir şekilde ihlal edildiğini ortaya koymuştur. BM Güvenlik Konseyi'nin Dağlık Karabağ'a ilişkin dört ayrı kararında 822,853,874,884 sayılı kararlarında Azerbaycan'ın ülkesel bütünlüğüne atıf yapılmış, Azerbaycan topraklarının işgal edildiği BM nezdinde belirtilmiştir. Bu kararlara göre, işgalci güçlerin Azerbaycan'ın işgal altındaki rayonlarından acilen ve kayıtsız şartsız çıkarılması talep edilmektedir. Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisinin kararlarında da Azerbaycan'ın ülkesel bütünlüğünün ihlal edildiği hep vurgulanmıştır. Ancak tüm bu kararlara ve tespitlere rağmen Azerbaycan ülke

bütünlüğünün sağlanması için uluslararası hukukta gerekli adımlar atılmamış veya atılamamıştır. **Uluslararası hukuk yıllarca suskun kalmış,insan hakları görmezden gelinmiştir.**

Karabağ meselesini sadece etnik bir kavga olarak değerlendirmek yanlıştır. Çünkü Karabağ savaşı bir toprak veya etnik nedenlerden dolayı ortaya çıkan bir savaş değildir. Avrupa ve Asya'yı birleştiren önemli transit güzergahı üzerinde olan ülkemizin, büyük Devletlerin daha küçük olan Devletler üzerinde güç mücadelesinin bir tezahürü olarak değerlendirmemiz gerekiyor Karabağ meselesini.**Konu bugün tüm bu devletlerin dilinde ezber olan,Azerbaycanın en büyük uğuru "Zengezur koridoru"ydu.** Sovyetler Birliğinin dağılımından sonra Azerbaycan'ın %20'sini işgal eden Ermenistan ABD tarafından tanınmakla kalmadı, üstelik İsrail'den sonra nüfusuna oranla en fazla ABD yardımı alan ülke olmuştur. Azerbaycan ise tüm eski Sovyet Cumhuriyetleri içerisinde Amerikan ambargosu uygulanan tek ülke konumuna düşmüştür. Dünyanın önde gelen devletleri Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanısalar da, işgalci Ermenistan'a yönelik hiçbir tepki ve uyarı göstermemiştir.

İnsanlık tarihi, insanın varoluşundan bu yana en ağır sınavlarından birini vermiştir Karabağ'da. İnsanlığın ulaştığı en ileri medeniyette yaşayan bizler, aynı zamanda adalet duygusunun yok edildiği, vicdanların sustuğu,zalimin mazlum gösterildiği, çifte standart uygulayan devletlerle aynı dünyada yaşıyoruz. **Bizler, Karabağ'da, Hocalıda, dünyanın gözleri önünde yapılan soykırımı tüm insanlığa mutlaka duyurmalıyız. Çünkü oradaki hak ihlallerinden tüm insanlık sorumludur.** İnsanlığa karşı işlenmiş büyük bir suç olan ve tarihe bir utanç sayfası olarak geçen Hocalı soykırımını dünyada bir çok ülke tanısa da,halen Türkiye tarafından tanınmamıştır. O mezarsız kalan şehitlerin rahatsız ruhlarına ses vermemiz gerekir ve birlikte çalışarak bu soykırımı yapanların adalet karşısında cevap vermesini sağlamak hepimizin misyonu olmalıdır.

Tam 30 yıl topraklarının %20si işgal altında olan ve Nüfusu 10 milyon olan Azerbaycanda 1 milyondan fazla insan, yani her 10 kişiden biri göçmen(kaçkın) durumundaydı.

Biz, barış taraftarıyız. Ancak uluslararası hukukun suskun kaldığı dünyada işgal edilen topraklarımızın şartsız geri iadesini, göçmenlerimizin kendi yurtlarına dönmelerini ve toprak bütünlüğümüzü sağlamağa çalıştık.

Bu nedenledir ki, 27 Eylül 2020 tarihinde Azerbaycan, kapsamlı bir harekât ile işgal unsurlarına karşı operasyon başlatmış, 10 Kasım 2020 itibarıyla savaşın mutlak galibi olmuştur.2020 yılının Eylül-Kasım aylarında gerçekleşen 44 günlük Vatan Savaşı sonucunda Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri yedi bölgeyi – Cebrayıl, Fuzuli, Zengilan, Kubadlı, Ağdam ve Laçın,Kelbecer bölgeleri ile birlikte Şuşa şehrini tamamen işgalden kurtarmıştır. Askeri operasyonlar, 10 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya liderleri arasında imzalanan üçlü bildirgeyle sona ermiştir. Böylece Azerbaycan, BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanmasını sağlamıştır.Azerbaycan'ın Ermeni işgali altındaki topraklarını kurtarmaya yönelik bir askerî harekât gerçekleştirmesi, şüphesiz ki uluslararası hukuka uygundur. Zira uluslararası hukukta, kuvvet kullanarak sınırları değiştirmeye yönelik saldırganlığa hiçbir surette müsaade edilmediği gibi, saldırıya uğrayan tarafın ülkesini ve insanlarını korumak için kuvvet kullanmasının "meşru müdafaa hakkı" kapsamında değerlendirildiği ve dolayısıyla hukuken bir sorun teşkil etmediği tartışmaya mahal vermeyecek kadar nettir.

Karabağ zaferi, Azerbaycan'ın sadece bir galibiyet değildir. Anayasa hükmünün tesisi, Azerbaycan'ın egemenliği ve bütünlüğünün yeniden tesisi anlamına da gelmektedir. Devletçilik geleneği 1920'de Rus işgali ile sekteye uğrayan, 1991 yılında

bağımsızlığını yeniden temin eden Azerbaycan Cumhuriyeti, Karabağ zaferi ile ülke bütünlüğünü de tam temin ederek bağımsızlığını perçinlemiştir.

Üçlü bildirgede, Ermenistan Azerbaycan topraklarından tamamen çekilme taahhüdünü üstlenmiştir. Ancak Ermenistan, özellikle 2020'den sonra üretilen silah ve mühimmatı, mayınlar da dahil olmak üzere, yasa dışı yollarla Rusya barış güçlerinin kontrolü altındaki Karabağ bölgelerine taşımıştır. 19 Eylül 2023'te yasa dışı Ermeni güçlerin döşediği mayınların patlaması sonucu 4'ü polis, 6 Azerbaycanlı hayatını kaybetti. Bunun üzerine 19 Eylül 2023'te, Azerbaycan'ın Karabağ ekonomik bölgesinde gerçekleştirilen geniş çaplı provakasyonların önlenmesi ve Ermenistan silahlı kuvvetlerinin kalıntılarının silahsızlandırılarak buradan çıkarılması, bu bölgelerde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin anayasal düzeninin yeniden tesis edilmesi amacıyla bir terörle mücadele operasyonu başlatılmıştır. Sadece 23 saat süren ve 20 Eylül'de sona eren operasyon sonucunda Azerbaycan Ordusu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tamamen yeniden sağlamıştır. Azerbaycan ordusunun Karabağ'da anayasal düzeni yeniden tesis etmek amacıyla başlattığı antiterör operasyonun sonucunda işgalci yapının bir zamanlar "başkent" olarak gördüğü Hankendi'nin yanı sıra Hocalı, Hocavend ve Ağdere şehirleri Azerbaycan'ın kontrolüne geçti. Böylece ülkenin tamamında egemenlik ve anayasal düzen tam olarak sağlandı.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 19-20 Eylül 2023 tarihlerinde ermeni ayrılıkçı unsurlara karşı yürütülen anti-terör operasyonunun yıldönümünde 20 Eylül tarihini "Devlet Egemenlik Günü" olarak ilân ettiğini belirten bir kararname imzaladı. Cumhurbaşkanı Aliyev, kararnamede 19-20 Eylülün önemini "19 Eylül 2023 tarihinde, Azerbaycan'ın ekonomik bölgesinde yaygın saldırıların önlenmesi ve Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin kalıntılarının topraklarımızdan çıkarılması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin anayasal yapısının yeniden sağlanması için terörle mücadele operasyonu başlatılmıştır. Sadece 23 saat süren ve 20 Eylül'de sona eren operasyon, Azerbaycan ordusunun tüm görevlerini yerine getirmek için son derece yetenekli bir çabayla sonuçlandı. Böylece, parlak zaferin bir sonucu olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliği yeniden sağlandı. Azerbaycan halkının hayatında müstesna bir öneme sahip olan şanlı zafer sayesinde bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet bayrağı egemenliğimizin sağlandığı tüm topraklarda görkemli bir şekilde dalgalanmaktadır" cümleleriyle ifade etti.

Kararnamede şu ifadeler yer alır: "Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 109. maddesinin 32. bendine dayanarak, 20 Eylül 2023 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tüm topraklarında hukukun üstünlüğünün ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet egemenliğinin yeniden sağlandığını göz önünde bulundurarak karar veriyorum:

Her yıl 20 Eylül, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Egemenliği Günü olarak kutlansın."

Aliyev, bu öneme ithafen 20 Eylül'ün Devlet Egemenlik Günü olarak kutlanmasını, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 109. maddesinin 32. fıkrasına dayanarak kabul ettiğini belirtti.

Böylece, Karabağ Zaferiyle taçlanan Devlet Egemenliği(Suverenliği) Günü, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 19 Eylül 2024 tarihinde imzaladığı "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Egemenliği Günü'nün kurulması hakkında" kararnamesine dayanarak kutlanmaktadır.

KAYNAKÇA:

1. Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995)
2. Abdullayev C. "Azerbaycan Anayasasında benimsenmiş olan hükümet sistemi"
3. Özbudun E. "Demokrasiye geçiş sürecinde Anayasa yapımı"

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ VE TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ KARARINDA AİLENİN KORUNMASI – AİLE BÜTÜNLÜĞÜ

Prof. Dr. Sultan ÜZELTÜRK

İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Türkiye

sultan.uzelturk@medipol.edu.tr

Aileye ilişkin hukuk daha çok özel hukuka ait bir olgu olarak uzun zaman süregelmiştir. Özellikle sosyal devlete ilişkin hükümlerin anayasada yer almaya başlaması aile hukukunu anayasa hukukunun konusu haline getirmiştir. Bu sebeple 2. Dünya savaşı sonrası anayasalarda ailenin korunması kavramına sıkça rastlanması tesadüf değildir. Bu gelişmeyi İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme ve Çocuk Hakları Sözleşmesi gibi aile hukuku ile insan haklarını örtüştüren metinler de eklenmiştir. Bu sürecin sonunda aile hukukunu insan hakları dili ile kavramaya odaklanan bir gelişme de kaçınılmaz olarak ortaya konulmuştur.

Yapılan araştırmalar bugün dünyadaki 197 anayasadan sadece 18'inin aileye ilişkin hiçbir hükme yer vermediğini göstermektedir. Yine aynı araştırmaya göre, bazı anayasalarda aileye ilişkin olarak 30'a yakın hüküm bulunurken, ortalama olarak anayasalarda yer alan aile konusundaki hüküm sayısı 7 dir. Anayasalarda aileye ilişkin olan en yaygın hüküm ise, toplam 126 anayasada bulunan "ailenin korunması" dır. Bu rakamlar aile-anayasa-devlet ilişkisinin düşünüldüğünden daha kapsamlı olduğunun da bir işaretidir.

Ancak, aile ve devlet ilişkisi her anayasada aynı biçimde şekillenmemiştir: bu konudaki yelpaze otoriter hükümler ortaya koyarak devlet adına aileyi şekillendiren anayasalar olduğu gibi, aileyi devlete önceleyen anayasalar da bulunmaktadır. Başka bir ifade ile anayasada yer alan aileye ilişkin hükümler devletin belli amaçları dayattığı aileden, ailenin devletin ve toplumun temeli olduğu aile kavramına kadar farklılıklar taşıyabilir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AHİS), öncelikle bu alanda 8. Maddede yer alan "özel ve aile hayatına saygı hakkı" ekseninde koruma sağlamaktadır:

Özel ve aile hayatına saygı hakkı *1. Herkes özel ve aile hayatına, konutuna ve yazışmasına saygı gösterilmesi hakkına sahiptir.*

2. Bu hakkın kullanılmasına bir kamu makamının müdahalesi, ancak müdahalenin yasayla öngörülmüş ve demokratik bir toplumda ulusal güvenlik, kamu güvenliği, ülkenin ekonomik refahı, düzenin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli bir tedbir olması durumunda söz konusu olabilir.

Sözleşmede aileye ilişkin en yaygın başvurulacak hükümlerden biri de evlenme hakkına ilişkin 12. Maddedir: *"Evlenme çağına gelen her erkek ve kadın, bu hakkın kullanımını düzenleyen ulusal yasalara uygun olarak evlenme ve aile kurma hakkına sahiptir."*

AHİS 'in ailenin korunmasına ilişkin olarak esas olarak yukarıda ifade edilen hükümlerden kaynaklanmakta ve hak temelli bir bakış açısı sergilemektedir. Bu yaklaşım ailenin korunmasına özel hayat çatısı altında yer verirken bireyi esas almaktadır. Bu tür bir bakış açısı ile ailenin ne olduğundan, devlet müdahalesinin kapsamına, devletin takdir

yetkisine, aile bütünlüğü kavramından, çocuğun üstün yararına kararları hak eksenli bir karar süreci ile kendisini göstermektedir.

Türk Anayasaları ailenin korunması hükümleri bakımından değerlendirildiğinde 1876 Kanuni Esasisinde ailenin korunmasına ilişkin hüküm yoktur. Sadece 22. Maddesinde yer alan konut dokunulmazlığının dolaylı etkisi olduğu ifade edilebilir. 1909 değişikliklerinde de durum değişmemiştir. Sadece ilave olarak bir başka dolaylı hüküm getirilmiştir. 119. Maddede yer alan haberleşmenin gizliliği.

1921 Anayasasında zaten temel hak ve hürriyetler düzenlenmemiştir. Türk anayasalarından 1924 Anayasasında da ailenin korunması konusunda doğrudan hüküm bulunmamakla beraber, dolaylı olarak ücretsiz eğitimden (m.87) aile konusunda ayrımcılık yapılmayacağından hareketle bazı dolaylı hükümlerin bulunduğu söylenebilir.

1961 Anayasasında özel hayatın korunması başlığını taşıyan 15. Maddede aileye yer vermemiştir. Ancak anayasa bu kez açıkça 35. Maddesinde sosyal ve iktisadi haklar başlığı altında ailenin korunmasına yer vermektedir:

“Aile Türk toplumunun temelidir. Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri, ailenin, ananın ve çocuğun korunması için gerekli tedbirleri alır ve teşkilâtı kurar.”

1982 Anayasasına gelindiğinde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine paralel olarak sadece özel hayat değil, aile hayatının da korunduğu görülür. 1982 Anayasasının tamamında 95 kez aile sözcüğü geçmektedir.

“Madde 20 – Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz.

Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmi dört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar”.

1982 Anayasasının Anayasa'nın 41. maddesi şöyledir: Ailenin korunması ve çocuk hakları

“Madde 41 – Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır.

Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar.

Her çocuk, korunma ve bakımdan yararlanma, yüksek yararına açıkça aykırı olmadıkça, ana ve babasıyla kişisel ve doğrudan ilişki kurma ve sürdürme hakkına sahiptir.

Devlet, her türlü istismara ve şiddete karşı çocukları koruyucu tedbirleri alır.”

1961 ile 1982 Anayasa düzenlemeleri arasında önemli farklar bulunmaktadır. 1961’de ailenin eşler arası eşitliğe dayandığı ailenin huzur ve refahı ve aile planlaması yer almamaktadır. Çocuğun korunmasına ilişkin ve ailenin bütünlüğünü sağlayan tedbirler de sonradan 1982 Anayasasına ilave edilmiştir. 1982 Anayasasına “çocuğun yüksek yararı” kavramının eklenmesi de uluslararası sözleşme hükümlerini iç hukuka taşıyan olumlu bir gelişmedir.

1961 ve 1982 Anayasalarında devletin yükümlülükleri bakımından maddeden çıkan bir fark olmamakla beraber, 1982 Anayasasının 5. Maddesinden kaynaklanan sosyal haklara karşı mesafeli duruş ile 1961 karşılığı olan 10. Maddeden kaynaklanan özgürleştirici ve emredici duruş fark yaratabilmektedir.

1982 Anayasası ailenin korunmasına ilişkin tedbirleri hem özel hayat çizgisindeki hak temelli yaklaşıma dayanan 20. Maddeden; hem de devlete yükümlölük yükleyen ve devlet-aile arasındaki ilişkileri belirleyen 41. Maddeden çıkarmaktadır. Türk hukukunda insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmeler hiyerarşik olarak yasa ile çatışma halinde esas alındığı için özel önem taşımaktadırlar (m. 90/son).

Ailenin korunması konusunun genişliği sınırlamayı gerekli kılmaktadır. Bu çalışmanın konusu sadece ailenin bütünlüğünü sağlama ekseninde ailenin korunmasıdır. Bu çerçevede aile bütünlüğünü sağlamaya çalışan Türk Anayasa Mahkemesi Kararları ile AHİM kararları arasındaki paralellik ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

INTERNAL AND EXTERNAL DISSOLUTION OF SOVEREIGNTY IN THE AGE OF "GLOCALIZATION"

Dr. Furkan CIRKIN

University of Essex

Colchester, Essex, United Kingdom

furkan.cirkin@essex.ac.uk

Introduction

Sovereignty, as exercised within the framework of the modern state, by its very nature entails a claim to absolute authority both internally and externally (*MacCormick, 1999*). The modern conception of sovereignty emerged as a response to the medieval political structure, which was primarily based on the feudal system (*Grimm, 2015*). The modern state, together with its sovereignty, is founded on the assertion of absolute power—against feudal superiors within the domestic sphere and against the Church externally.

The development of modern sovereignty in the realm of *realpolitik* can be outlined as follows: the displacement of political authority from the Church's dominance marked a decisive turning point in the transition from the medieval to the modern era (*Poggi, 1978*). During the medieval period, theological institutions—most notably the Church—not only exercised direct influence over political power but also provided its essential legitimacy (*Strayer, 1970*). As temporal authority gradually freed itself from ecclesiastical partnership, new bases of legitimacy were sought, culminating in the articulation of sovereignty as a distinct principle of political order. Initially vested in monarchs as the embodiment of supreme authority, sovereignty evolved over time, acquiring democratic dimensions and ultimately crystallising in the concept of popular sovereignty (*Moreira, 2019; Ullmann, 1955*).

Synthesising this historical trajectory and its philosophical foundations, sovereignty, as an explicitly anti-medieval and modern construct, can be most effectively understood through its dual dimensions: internal sovereignty, which consolidates authority within the state, and external sovereignty, defined by the assertion of independence vis-à-vis other states (*Loughlin, 2003*). Accordingly, this thesis highlights that the emergence of sovereignty can be distinguished into two aspects: internal sovereignty against feudal superiors and external sovereignty against the Church.

Sovereignty, as an inherently anti-universal concept, presupposes the existence of other sovereign entities and, consequently, the pluralism of the international order (*Giddens, 2002*). In this respect, sovereignty simultaneously embodies the imperative of political unity within the state and the recognition of a multiplicity of sovereign states in the global arena. In other words, the concept of sovereignty addresses the challenge of ensuring internal homogeneity while coexisting within a world composed of multiple states (*Huysmans, 2003*). Put simply, a sovereign state relies on the existence of other sovereign states. In this context, sovereignty does not make a universal claim, unlike the universality of Christianity in the Medieval era or the contemporary universality of human rights. It can therefore be asserted that the two foundations of sovereignty are the existence of supreme internal power and the coexistence of distinct sovereign states externally.

In this sense, sovereignty became the foundational principle of the modern state, functioning not merely as a conceptual basis but also as a practical mechanism for centralising power, monopolising authority, and homogenising populations within state

borders. By concentrating political legitimacy in a singular state apparatus, the modern state distinguished itself from both the fragmented allegiances of the feudal system and the Church's claim to universal authority (*Schumpeter, 2009*). This centralisation facilitated the consolidation of territorial integrity, the formation of standing armies, and the establishment of uniform systems of law and taxation, all of which reinforced the state's claim to supreme power (*Tilly, 1990*).

Since its emergence, the modern state—within the Westphalian state system—sought to assimilate internal minorities while rigorously delineating itself from the outside world (*Hayman & Williams, 2006*). However, contemporary global politics and the dynamics of modern capitalism have increasingly undermined the sovereignty of the state (*Croucher, 2004; Cohen, 2012*). In this context, the central thesis of this study is that sovereignty has been weakened both internally and externally, as globalisation and localisation simultaneously dominate the world (*Swyngedouw, 2004*). Therefore, this study focuses on the internal and external dissolution of sovereignty within the framework of the concept of glocalization.

In contemporary politics, the borders of the modern state are increasingly being transcended, and the principle of sovereignty is under pressure (*Sassen, 2015; Sklair, 2012*). Just as the Westphalian state system, premised on sovereignty and the modern state, once replaced the medieval system through radical transformation, it is conceivable that we are now witnessing a transition toward a new transnational order marked by an equally profound reconfiguration of political power (*Sampford, 2001*). This thesis argues that this transition—toward a new transnational or supranational order—can be most effectively understood through the lens of glocalization.

Glocalization, derived from the original Japanese word *dochakuka*, meaning global localisation, refers to the simultaneous processes of globalisation and localisation (*Robertson, 1992*). According to Swyngedouw (2001), “‘glocalization’ refers to the twin process whereby, firstly, institutional and regulatory arrangements shift from the national scale both upwards to supranational or global scales and downwards to the scale of the individual body or to local, urban, or regional configurations, and secondly, economic activities and inter-firm networks become simultaneously more localised/regionalised and transnational.” From this perspective, the contemporary world increasingly resembles a “global village,” wherein diverse local values are integrated into a broader global framework (*Robertson, 1995; Ingleby, 2006*). This thesis emphasises that glocalization should be distinguished from internationalisation. While the internationalist approach views nations and states as the sole actors on the global stage, glocalization differs significantly from these traditional perspectives (*Weiss, 1998; Clavin, 2005*). Thus, glocalization can be understood as a process that simultaneously challenges the sovereignty of the modern state through both globalising and localising forces.

In conclusion, the main thesis of this study is that sovereignty, originally conceived as a counterforce to feudal superiors internally and to the Church externally, is now progressively undermined both internally and externally under the pressures of glocalization. Glocalization provides a particularly useful conceptual lens for understanding this phenomenon. In today's global capitalist system, modern states are integrated not only into their national economies but also into transnational networks of production and consumption. This economic infrastructure creates organic linkages that connect individuals simultaneously to local and global markets, thereby contributing to the erosion of sovereignty and generating new challenges. For example, the sovereignty of the modern state is increasingly contested by international human rights law. Such

challenges can be understood as outcomes of the ongoing transition from a state-centric world system toward a glocalised order.

REFERENCES:

1. Clavin, P. (2005). Defining transnationalism. *Contemporary European History*, 14 (4), 421–439.
2. Cohen, J. L. (2012). *Globalization and sovereignty: Rethinking legality, legitimacy and constitutionalism*. Cambridge University Press, Cambridge.
3. Croucher, S. L. (2004). *Globalization and belonging: The politics of identity in a changing world*. Rowman & Littlefield Publishers, Maryland.
4. Giddens, A. (2002). *The nation-states and violence: Volume two of a contemporary critique of historical materialism*. Polity Press, New York.
5. Grimm, D. (2015). *Sovereignty: The origin and future of a political and legal concept* (B. Cooper, Trans.). Columbia University Press, New York.
6. Hayman, P. A., & Williams, J. (2006). Westphalian sovereignty: Rights, intervention, meaning and context. *Global Society*, 20 (4), 521–541.
7. Huysmans, J. (2003). Discussing sovereignty and transnational politics. In N. Walker (Ed.), *Sovereignty in transition* (pp. 796–810). Hart Publishing, Oxford.
8. Loughlin, M. (2003). Ten tenets of sovereignty. In N. Walker (Ed.), *Sovereignty in transition* (pp. 55–86). Hart Publishing, Oxford.
9. MacCormick, N. (1999). *Questioning sovereignty: Law, state, and nation in the European commonwealth*. Oxford University Press, Oxford.
10. Poggi, G. (1978). *The development of the modern state: A sociological introduction*. Stanford University Press, California.
11. Robertson, R. (1992). *Globalisation: Social theory and global culture*. SAGE Publishing, California.
12. Robertson, R. (1995). Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. In M. Featherstone, S. Lash, & R. Robertson (Eds.), *Global modernities* (pp. 25–44). SAGE Publishing, California.
13. Sampford, C. (2001). Challenges to the concepts of “sovereignty” and “intervention.” In B. M. Leiser & T. D. Campbell (Eds.), *Human rights in philosophy and practice* (pp. 335–391). Ashgate, Hampshire.
14. Sassen, S. (2015). *Losing control?: Sovereignty in an age of globalization*. Columbia University Press, New York.
15. Schumpeter, J. A. (2009). *History of economic analysis*. Routledge, Oxford.
16. Sklair, L. (2012). Challenges of globalization theory to world-systems analysis. In S. J. Babones & C. Chase-Dunn (Eds.), *Routledge handbook of world-system analysis* (pp. 189–192). Routledge, Oxford.
17. Strayer, J. R. (1970). *On the medieval origins of the modern state*. Princeton University Press, Princeton.
18. Swyngedouw, E. (2004). Globalisation or “glocalization”?: Networks, territories and rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*, 17 (1), 25–48.
19. Tilly, C. (1990). *Coercion, capital, and European states*. Basil Blackwell, Oxford.
20. Ullmann, W. (1955). *The growth of papal government in the Middle Ages*. Methuen, London.
21. Weiss, L. (1998). *The myth of the powerless state*. Cornwell University Press, New York

**EGEMENLİĞİN TESİS VE MUHAFAZASINDA KAMU DİPLOMASİSİNİN ROLÜ:
TÜRKİYE-AZERBAYCAN MEDYA PLATFORMU ÖRNEĞİ**

Dr. Alptekin Cihangir İŞBİLİR
Bakü Büyükelçiliği Matbuat Müşaviri,
Hazar Üniversitesi Öğretim Üyesi
Türkiye
cihangir.isbilir@iletisim.gov.tr

Teknolojik gelişmeler ve iletişim alanındaki yenilikler egemenlik, jeopolitik, diplomasi gibi pek çok uluslararası ilişkiler ve güvenlik kavramının mahiyetini dönüştürdü ve hâlen de değiştirmeye devam ediyor. Kamu diplomasisinin odağındaki enformasyon ekosistemi ise bu dönüşümden en çok etkilenen alan olmuştur. Devletler arası ve devletler ve toplumlar arası ilişkilerle inşa edilen kamu diplomasisi uygulamalarının bu dönemde yeniden düzenlenme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte yapay zekâ teknolojileri ve sosyal medya araçlarının yoğun kullanıldığı yeni kamu diplomasisi modelleri geçmişe göre daha sofistike ve çok yönlü olarak tatbik edilmeye başlanmıştır. İç ve dış politikanın birbirini daha çok etkilemesi ve giderek iç içe geçmesi, diplomasi aktörlerinin elit seviye diplomatlar dışında yeni aktör ve faktörlerle zenginleşmesi ve çeşitlenmesi yeni kamu diplomasi modellerini ve paradigmasını doğurmuştur. Klasik uygulamalara ilave olarak yeni modellerin şekillendirdiği yeni kamu diplomasisi anlayışı ve uygulamaları yeni fırsatlarla beraber yeni tehditleri de beraberinde getirmiştir. Hükümetlerin politikalarını iç ve dış kamuoylarına anlatmak, cazibedar kılmak ve kabul ettirmek için geliştirdiği kamu diplomasisi programları, egemenliğin tesis ve muhafazasında ihmal edilmeyecek bir önem kazanmakla birlikte, tehlikeleri bertaraf etmek için 'negatif kamu diplomasisi' ve sürdürülebilir politikaları kamuoylarına kabul ettirmek için 'pozitif kamu diplomasisi' anlayışlarını birlikte icra etmeye sevk etmektedir.

Tehditler ve tehdit algıları, güvenlik stratejileri ve güvenlikleştirme yaklaşımları, toplumsal fay hatlarının tamiri ve toplumsal dirençliliğin muhkemleştirilmesi, egemenlik tesisi ve muhafazası için tanzim edilmesi ve politikaların belirlenmesinde göz önünde bulundurulması gereken en mühim faktörlerdir. Jeopolitikten astropolitğe geçişin süratle gerçekleştiği bir konjonktürde, hibrit savaş modelleri tüm bu unsurların ve kavramların mahiyetlerini yeniden tanımlamayı ve buna göre eylem planları yapmayı zaruri kılmaktadır. Hibrit tehditlere karşı hibrit çözümler üretmek ve ince ve yumuşak güç unsurlarını sert güç unsurlarıyla birlikte yönetmek demek olan bu yeni güvenlik yaklaşımında 'güçlü ve haklı' olmanın kâfi olmadığı ve bu güçlülüğün ve haklılığın doğru araçlarla yeteri kadar anlatılıp kabul ettirildiği bir düzleme geçilmiştir. Bu düzlemde uluslararası aktörler gerçek tehditle tehdit algısını, güvenlik ile güvenlikleştirme politikalarını, toplumsal fay hatlarını kullanarak sosyal psikolojiyi ve seçilmiş acıları yönetme ve yönlendirme temayülünü tercih edebilmektedir. Bunun için tarihi figürleri, toplumsal kabulleri, mukaddes unsurları, dini anlayışları, etnik ve mezhebi kimlikleri kullanabilen uluslararası aktörler dezenformasyon, mezenformasyon ve enfodemi araçları ile rakip veya düşman kabul ettikleri devletler için tehditler üretmektedirler. İşte negatif kamu diplomasisi, bu durumlarda devreye girerek bir tür enformatik cephe savaşıyla bu tehditlere karşı savunma mekanizmaları geliştirme faaliyetlerinin tamamıdır.

Enformatik cephe savaşlarında en büyük tehdit ve denklem değiştirici unsurlar ise küresel medya ağları ve aktörleridir. Gerek klasik gerekse yeni medya mecralarının –

hükümetler ve hükümet dışı- uluslararası aktörlerin nüfuzları nispetinde uluslararası kamuoyunu yönlendirdiği şüphe götürmez bir vakıdır. İstisnai de olsa burada kısır döngüyü ancak güçlü yerel kapasite ve teknolojik üstünlük kırabilmektedir. Yapay zekâ teknolojisi ve güçlü yerel medya kapasitesine sahip bazı aktörlerin küresel politikayı etkileyemese bile kamu diplomasisi açısından global enformasyon akşınının dışında kamuoylarını yönlendirebildiği nadir de olsa gözlemlenmektedir. Burada önemli olan kamu diplomasisi algoritmasını yani veri akış sırasını, mahiyetini ve dozunu doğru kurgulamaktır. Hükümetlerin elit seviye diplomatik araçları ve diğer yan kurum ve kişiler aracılığıyla icra ettikleri kamu diplomasisi uygulamaları büyük oranda bu kurgulama kapasitesi ile ilgilidir.

Küresel belirsizlikler ve bölgesel türbölansların çokça yaşandığı günümüzde lider diplomasisi en etkili ve sonuç doğurucu diplomatik yol olarak ortaya çıkmaktadır. Bu itibarla bu dönemde güçlü liderler kamu diplomasisinin en önemli oyun kurucu aktörleridir. Kalkınma yardımları ve insani diplomasi, istihbarat diplomasisi, kültürel diplomasi, spor diplomasisi, gastro diplomasi, eğitim diplomasisi ve uluslararası öğrenciler, diaspora faaliyetleri, dini diplomasi, ticari diplomasi, medya kapasitesi ve diğer kamu diplomasisi mecraları ve unsurları lider diplomasisi etrafında şekillenmektedir. Bu alanlar daha çok pozitif kamu diplomasisi uygulamaları açısından önemlidir ve toplumsal dirençliliğin muhkemleştirilmesi, ülkenin uluslararası kamuoylarınca cazibedar hale getirilmesi, orta ve uzun vadeli politikaların yaygınlaştırılması için çok ehemmiyetlidir. Negatif kamu diplomasisi ve dezenformasyonla mücadele açısından da başta da ifade edildiği gibi medya kapasitesi öne çıkmaktadır.

Kamu diplomasisinin ülke egemenliğinin tesisi ve muhafazası için optimum seviyede uygulanması güçlü mali kaynaklar, kurumlararası koordinasyon, stratejik iş birlikleri ve beşerî sermayenin zenginliğiyle doğru orantılıdır. Küreselleşmenin etkisiyle stratejik iletişim araçlarının hızlı ve etkin kullanımını zaruri kılan yeni kamu diplomasisi paradigması uluslararası iş birliğini ve çok yönlü uluslararası mekanizmaların kurulmasını da gerektirmektedir. Ulusal güvenlik strateji belgelerine yansıyan medyaya stratejik yatırım tercihleri, müttefikler arası medya ve iletişim alanındaki ortaklıklar, kozmopolit ve heterojen modellerle uygulanan kamu diplomasisi politikaları yeni dönemin öne çıkan yaklaşımlarıdır. Bu bağlamda terör örgütlerinin, devlet dışı aktörlerin ve vekil unsurların kara propagandaları negatif kamu diplomasisinin önemini daha çok ortaya çıkarmaktadır. Medya kapasitesini, teknolojik ve çok dilli olarak güçlendiren ülkeler küresel kamuoyuna ve uluslararası karar alıcılara iddialarını ve politikalarını daha güçlü anlatabilmektedir. Başta ifade edildiği gibi güçlü, etkili ve haklı olmanın kâfi gelmediği, iddia ve politikaların güçlü ve etkili bir şekilde uluslararası kamuoyuna anlatılması gerektiği bir dönemde yaşanmaktadır. Küresel algı ekosistemi ve algoritması klasik ve yeni medya araçlarını, yapay zekâ teknolojilerini etkin ve sistematik kullanmayı, kamu diplomasisi açısından zorunlu kılmaktadır. 'Vatan' kavramının 'siber vatan'la genişlediği ve zenginleştiği bir konjonktürde 'egemenlik' kavramı da genişlemekte ve derinleşmektedir. Coğrafyanın belirleyici olduğu jeopolitik anlayıştan uydu kapasitesinin öne çıktığı astropolitik bir düzleme geçişte egemenlik anlayışı da kökten dönüşmektedir. Bu bağlamda kamu diplomasisi de teorik ve pratik olarak zenginleşmekte ve derinleşmektedir. 'Rıza üretimi', kamuoylarını ve karar alıcıları etkilime yolları da aynı şekilde gelişmekte ve derinleşmektedir.

Türkiye – Azerbaycan Medya Platformu

Yukarıda anlatılan teorik çerçeveye en uygun örneklerden birisi Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi sonrası Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan ve iki ülke ilişkilerini müttefiklik seviyesine çıkaran Şuşa Beyannamesi ile birlikte akdedilen Türkiye-Azerbaycan

Medya Platformu'dur. 10 Aralık 2020 tarihinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Azerbaycan ziyaretleri sırasında "Türkiye ile Azerbaycan Arasında Medya Alanında Stratejik İş Birliğine İlişkin Mutabakat Zaptı" imzalanmış ve bu kapsamda Türkiye-Azerbaycan Ortak Medya Platformu oluşturulmuştur. Türkiye-Azerbaycan Ortak Medya Platformu; iki ülke medyasının entegre bir şekilde hareket etmesi, her iki ülke kamuoyunun doğru bilgilendirilmesi için etkin faaliyetler yürütülmesi, dezenformasyon ve kara propaganda faaliyetleri ile mücadele edilmesi gibi hususlarda ortak çalışmalar ve stratejiler üretilmesine katkı sunmak üzere tesis edilmiştir.

Bu mutabakat zaptı ile fiilen savaş zamanında hayata geçirilen 'ortak medya' prensibi ve enformasyon alanındaki iş birliği mekanizması daha da geliştirilmiş ve genişletilmiştir. Eğitim, mevzuat, kamu diplomasisi, dijitalleşme, uluslararası medya, stratejik iletişim, uluslararasılaşma ve dezenformasyonla mücadele alanlarını kapsayan platform, öncelikle iki ülke medya kuruluşlarını yakınlaştırmış ve karşılıklı olarak yoğun bir tecrübe ve teknoloji transferi başlatılmıştır. Bu çerçevede iki ülke haber ajansları, televizyon kanalları, basın konseyleri ve diğer ilgili kuruluşlar arasında son beş yılda etkileşim çok hızlı bir şekilde artmıştır. Azerbaycan Medya Kalkınma Ajansı'nın koordinasyonu ile Anadolu Ajansı tarafından Azerbaycanlı gazetecilere başta Savaş Muhabirliği eğitimi olmak üzere muhtelif sahalarda eğitimler düzenlenmiştir. TRT ve AZ TV ortak protokol imzalamış ve bu çerçevede eğitimden dijitalleşmeye, ortak film projelerinden müşterek haber merkezi uygulamalarına kadar birçok çalışmayı halen icra etmektedirler. Medya Kalkınma Ajansı'nın organizasyonu ile çevre ve iklim değişikliği haberciliği eğitimleri Bakü'de düzenlenmiş, ortak platform çerçevesinde birçok Azerbaycanlı gazetecinin Türkiye'deki etkinliklere, Türkiye'den birçok gazetecinin de Azerbaycan'daki etkinliklere katılmaları temin edilmiştir. Türkiye - Azerbaycan Medya Platformu kapsamında Bakü'de, Şuşa'da, Ankara'da ve İstanbul'da muhtelif çalıştaylar, forumlar ve yuvarlak masa toplantıları gerçekleştirilmiştir. 2024 ve 2025 yıllarında Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı tarafından organize edilen ve Sosyal Tetkikatlar Merkezi (STM) ev sahipliğinde gerçekleştirilen değerlendirme ve planlama toplantılarında proje teklifleri ve platforma dair değerlendirmeler kayda geçirilmiş ve medya mensuplarının geliştirdiği projeler ve detaylı raporlar her iki ülkenin ilgili makamlarına sunulmuştur. Bu müşterek kamu diplomasisi mekanizmasının işlerliği için stratejik bir şekilde bu projelerin uygulanması ve platformun öngördüğü istişarelerin düzenli yapılması gerekmektedir.

Türkiye - Azerbaycan Medya Platformu, her iki ülke kamuoylarının birbirlerini doğru ve sağlıklı okumasını temin etmekle birlikte, her iki ülkeye yönelik hibrit tehditlere ve dezenformasyonlara karşı da kalkan işlevi görmektedir. Bu yönüyle Platform hem bölgesel istikrar ve barışın tesisi için hem de Türk Dünyası için hayati önemdedir. Platform, maksimum seviyede işlerlik kazandığı takdirde özellikle Türk Dünyası için modellenmeli ve yeni mekanizmalarla etkin ve fonksiyonel bir iletişim ağına dönüştürülmelidir. Küresel güvenlik mimarisinin değiştiği günümüzde Türkiye ve Azerbaycan'ın her alanda olduğu gibi medya ve enformasyon sahasındaki iş birliği ve ittifakı başta her iki ülkenin kamu diplomasisini olmak üzere dış politikalarını ve milli menfaatlerini daha da güçlü hale getirecektir.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASA MAHKEMESİ NEZDİNDE VERGİ HUKUKUNDA GERİYE YÜRÜME SORUNALI VE AZERBAYCAN HUKUKUYLA MUKAYESESİ

Cansu DAĞ

T.C. Kırklareli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mali Hukuk

Anabilim Dalı, Dr. Öğr. Üyesi

Kırklareli/Türkiye

ORCID: 0000-0003-4547-2565

cansudag@klu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Türkiye Anayasası, hukuki güvenlik, geriye yürüme yasağı, vergilerin geçmişe yürütülmesi, Azerbaycan Anayasası

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 2. maddesi uyarınca Türkiye, bir *"hukuk devleti"*dir ve Anayasa Mahkemesi'nin pek çok kararında da belirtildiği üzere hukuk devleti ilkesinin başta *"hukuki güvenlik ilkesi"* olmak üzere pek çok alt ilkesi bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi (AYM) kararlarında ve literatürde kabul edildiği üzere hukuki güvenlik ilkesi, kişilerin bağlı olacakları hukuk kurallarını önceden bilerek, tutum ve davranışlarını bu minvalde güvenle düzene sokabilmeleri anlamına gelmektedir. Nitekim AYM'nin E. 2015/63, K. 2015/106 sayılı kararında belirttiği üzere; *"Hukuki güvenlik ile belirlilik ilkeleri, hukuk devletinin önkoşullarındandır. Kişilerin hukuki güvenliğini sağlamayı amaçlayan hukuki güvenlik ilkesi, hukuk normlarının öngörülebilir olmasını, bireylerin tüm eylem ve işlemlerinde Devlete güven duyabilmesini, Devletin de yasal düzenlemelerinde bu güven duygusunu zedeleyici yöntemlerden kaçınmasını gerekli kılar,..."*

Hukuki güvenlik ilkesi vergi hukuku bakımından özel bir önem taşımaktadır. Zira bu ilke, vergi yükümlülerinin, devletin vergilendirme aracılığıyla hak ve özgürlük alanlarına yaptığı müdahaleleri önceden görmelerini ve durumlarını buna göre ayarlamalarını gerektirmekte; aynı zamanda vergilendirmede keyfiliği de önemli ölçüde önlemektedir (Öncel, Kumrulu, Çağan ve Göker, 2021, s. 52, 53).

Hukuki güvenlik ilkesi; vergilendirmenin belirliliği, öngörülebilirliği ve vergi hukukunda kıyas yasağının yanı sıra *"vergi yasalarının geriye/geçmişe yürümezliği"* ilkesini de bünyesinde barındırmaktadır. Toplum barışının temel dayanağı olan hukuka ve özellikle kanunlara karşı güveni sağlamak ve hatta kanun koyucunun keyfi hareketlerine engel olmak için, kanunların geriye yürümemesi (geçmişe etkili olmaması) hukuk devletinin bir gereğidir. Yürütme organının düzenleyici işlemleri de dâhil olmak üzere vergi mevzuatının geçmişe etkili olmadan sadece yürürlüğe girmelerinden sonraki olaylara uygulanmaları; bir diğer deyişle vergiyi doğuran olayın gerçekleştiği tarihte hangi mevzuat yürürlükte ise olaya o mevzuatın uygulanması gerekmektedir (Bilici, 2024, s. 11). Nitekim vergi yükümlüleri, gelecek dönemlere ilişkin tüm planlarını yürürlükteki yasalara göre yapmaktadırlar. Sonradan çıkartılan yasalarla geçmiş dönemler için vergi yükünün arttırılması, ilgililerin hukuki durumun süreceğine olan inancı dolayısıyla hayal kırıklığına uğratılmasına yol açmakta, vergi yükümlülerinin devlete ve hukuk düzenine olan güvenlerini sarsmakta; ekonomik ve ticari hayat için olmazsa olmaz konumdaki belirliliği ve istikrarı bozmaktadır (Öncel ve diğerleri, 2021, 54).

Hal böyle iken yasaların geriye yürümezliğine ilişkin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda yer alan tek hüküm suç ve cezalara ilişkin esasları düzenleyen 38. maddedir. Maddenin ilk fıkrası uyarınca *"Kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan*

kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz; kimseye suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez.” Bahsi geçen hüküm suç ve ceza haricindeki diğer normatif düzenlemeleri kapsamadığından; yani vergi yasalarının geriye yürümeyeceğine dair bir düzenleme Anayasa’da bulunmadığından, geriye yürütülen vergi yasaları hukuk devleti ve ölçülülük ilkeleri doğrultusunda anayasal denetime tabi tutulmaktadır*. AYM’nin bu hususta çelişkili kararlar vermesi ve ölçütleri belirli olan sabit bir içtihat oluşturamaması ise bu konuda çok uzun yıllardan beri süregelen tartışmalara sebebiyet vermektedir.

Federal Almanya ve İsviçre içtihatlarında ve literatüründe yasaların geriye yürütülmesiyle ilgili olarak “gerçek geriye yürüme” ve “gerçek olmayan geriye yürüme” ayrımı yapılmış; eski yasa yürürlükte iken başlamış ancak henüz sonuçlanmamış hukuki durum, ilişki ve kişilere yeni yasanın uygulanması “gerçek olmayan geriye yürüme” olarak adlandırılmıştır. Kural olarak gerçek geriye yürümeler anayasalara aykırı bulunmakta iken gerçek olmayan geriye yürümeler ise geçerli sayılmaktadır (Öncel ve diğerleri, 2021, 54). Vergi hukuku açısından bakıldığında bu ayrım neticesinde vergiyi doğuran olayın gerçekleşmeye başladığı ancak henüz tamamlanmadığı durumlarda olayın tamamına geçmişe yürütülen bir düzenlemenin uygulanması, gerçek olmayan bir geriye yürüme olarak kabul edilecektir. Hâlbuki özellikle Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi gibi yıllık vergilerde, takvim yılının sona ermesine çok kısa bir süre kala yürürlüğe giren ve yükümlülerin sorumluluklarını ağırlaştıran yeni kanuni düzenlemelerin takvim yılının tamamına uygulanması neticesinde, vergi yükümlülerinin hukuka ve devlete karşı duydukları güvenin ciddi şekilde sarsılacağı aşikârdır. Dahası vergiyi doğuran olay tamamlandığı için “gerçek geriye yürüme” olarak adlandırılan durumlarda bile kanun koyucu, henüz tarh ya da tahsil zamanlarının dolmadığı gerekçeleriyle düzenlemeleri geriye yürütmektedir. AYM ise özellikle kanunun geçmişe yürütülmesini Anayasa’ya uygun bulduğu kimi kararlarında “gerçek olmayan geriye yürüme” kavramına dayanmış*; ancak gerçek geriye yürümenin söz konusu olduğu düzenlemelerin de çoğunu “kamu yararı” ölçütüne başvurarak Anayasa’ya uygun bulmuştur.

Netice itibarıyla vergi kanunlarının geriye yürütülmesine ilişkin AYM’nin kararları incelendiğinde, Yüksek Mahkemenin terazinin bir kefesine “kamu yararı” kavramını diğer kefesine ise vergi yükümlülerinin hukuki güvenliklerini koyduğu; kamu yararı ölçütünün ağır bastığına kani olduğu hallerde düzenlemelerin Anayasaya uygunluğu yönünde*, aksi

* “Geriye yürümezlik ilkesi hakkında Anayasa’da açık bir kural bulunmamasına karşın, Anayasa Mahkemesi, hukuk devleti ilkesi ve ölçülülük yönlerinden yargısal denetim yapar. Vergilendirme işleminin ögesini oluşturan vergiyi doğuran olaydan sonraki artışları içeren düzenlemeler geriye yürümeyi kapsarsa uygunluk denetimine bağlı tutulabilir.” (AYM, E.1989/6,, K.1989/42, 07/11/1989)

* “Öte yandan, bu tür bir vergilendirme, yukarıdaki bölümde açıklanan vergi yasalarının geriye yürümezliği ilkesine de ters düşmemektedir. Zira, düzenlemede, gerçek anlamda bir geriye yürüme, yani, önceki yasa döneminde tamamlanmış ve hukuksal sonuçlarını doğurmuş hukuksal durum ve ilişkilerin, yeni yasaya bağlı olması değil, önceki yasa yürürlükte iken başlamakla birlikte henüz sonuçlanmamış hukuksal ilişkilere yeni kuralların uygulanması, daha açık bir anlatımla gerçek bir geriye yürümeme söz konusudur.” (AYM, E.1989/6,, K.1989/42, 07/11/1989)

“Gerçek geriye yürüme, yeni getirilen kuralın eski kural döneminde tamamlanmış ve hukuki sonuçlarını doğurmuş hukuksal durum, ilişki ve olaylara uygulanmasıdır. Gerçek olmayan geriye yürüme ise yeni getirilen kuralın eski kural yürürlükte iken başlamakla beraber henüz sonuçlanmamış hukuksal durum, ilişki ve olaylara uygulanması anlamına gelmektedir (AYM, E.2016/150, K.2017/179, 28/12/2017, § 310; E.2010/93, K.2012/20, 9/2/2012). Buna göre yeni kuralın eski kural yürürlükte iken başlamakla beraber henüz sonuçlanmamış hukuksal durum, ilişki ve olaylara uygulanması kanunların geriye yürütülmesi olarak nitelendirilemez.” (AYM, E.2023/169, K.2024/82, 14/03/2024)

* “Ancak, Yasa’nın genel gerekçesinde de belirtildiği gibi, deprem nedeniyle oluşan ekonomik kayıpların giderilmesi ve toplumsal dayanışmanın sağlanması gibi sosyal ve ekonomik koşulların zorunlu kıldığı

hallerde ise düzenlemelerin Anayasaya aykırı olduğu yönünde* karara varıldığı anlaşılmaktadır.

Kamu yararı ölçütünün ağır basmasını gerektiren doğal afet, savaş, kriz gibi olağanüstü süreçlerde dahi kanun koyucunun elinde düzenlemeleri geçmişe yürütülecek bir yasa haricinde imkânların olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Kanun koyucu böylesi süreçlerde ihtiyaç duyulan ek geliri, olması gerektiği gibi ileriye yönelik etki doğuracak yasal düzenlemelerle temin etme yetkisine sahiptir. Ayrıca doktrinde de belirtildiği üzere devletin, vergi alacağını garantiye almak ve vergi tahsilatını artırmak için düzenleme yaparken dürüst ve uyumlu vergi mükelleflerinin haklarını koruyucu önlemlere de yer vermesi gerekmektedir. Arzulanan amaca ulaşmanın iyi bir vergi ve denetim sistemi kurmak gibi yöntemleri de bulunmakta; geçmişe yürütülen düzenlemeler ise düzgün işleyen bir sistem yerine kolaycılığa kaçmak anlamına gelmekte ve dürüst yükümlülerin haklarına zarar vermektedir (Er, 2015, s.139). Dahası kısa vadede ek gelir ihtiyacını geriye yürütülen bir düzenlemeyle gidermeye çalışmak, hukuki güvenlik ve hukuk devleti ilkelerine verdiği zararlar orta ve uzun vadede devlete ve hukuka güvenin zayıflaması, ticari hayatta istikrarın sarsılması, yabancı yatırımcıların kaçırılması, ekonomik büyüme ve kalkınma hızlarının düşmesi, kayıt dışı ekonomiye teşvik gibi büyük hasarlar verebilmektedir (Aktan ve Gencel, 2003, s.18, 19).

Tartışmaya değer bir diğer husus, suç ve cezalara ilişkin açık bir geriye yürüme yasağı barındıran Anayasa m. 38 karşısında vergi suç ve cezalarının durumudur. Doktrinde bu konuda farklı görüşler bulunmakla birlikte; 38. maddenin kapsamı Türk Ceza Kanunu'yla ya da hapis cezası yaptırımıyla sınırlanmış değildir. Bu nedenle vergi suçlarının Türk Ceza Kanunu kapsamında olmasa da Anayasa m. 38 kapsamında "suç" olarak nitelendirilebileceği; idari vergi cezalarının da aynı şekilde m.38 kapsamında ceza kabul

nedenlerle, ek vergi getirilmesinde kamu yararının gözetildiği açıktır." (AYM E. 1999/51, K.2001/63, 28/03/2001)

"Ayrıca, ortada kazanılmış bir hakkın bulunmaması nedeniyle, Yasa koyucunun, belge düzeninin yerleşmesine katkı sağlamak amacıyla genel düzenleme yetkisi kapsamında yürürlüğe koyduğu bir uygulamayı aynı yetki kapsamında geriye dönük olarak yürürlükten kaldırması hukuki güvenlik ilkesini ihlal edecek bir geriye yürüme olarak da nitelendirilemez." (AYM E. 2007/44, K. 2009/148, 15/10/2009)

"Sonuç olarak Anayasa Mahkemesinin deprem gibi olağanüstü olayların yaşandığı dönemlerde oluşan ekonomik kayıpların telafisi amacıyla -ölçülü olmak kaydıyla- ek vergilerin öngörülebileceği yolundaki içtihadından, dava konusu kural bakımından da ayrılmayı gerektiren bir durum bulunmamaktadır." (AYM, E.2023/131, K.2023/160, 28/09/2023)

"İtiraz konusu kuralın yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla kurumlar vergisi hesap döneminin kapandığı ve kapanan hesap dönemine ait indirim tutarlarına yönelik ek verginin öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Bu itibarla kuralın geriye yürütüldüğü söylenebilse de beklenmedik doğal felaketler, savaş ve seferberlik hâli, siyasi, ekonomik ve sosyal krizler gibi toplumu temelden sarsabilecek olaylar nedeniyle yapılacak kanuni düzenlemelerle kanunların geriye yürütülmesinin mümkün olduğunun kabulü gerekir." (AYM, E.2023/169, K.2024/82, 14/03/2024)

* "Düzenlemeden beklenen kamu yararının, kamu alacaklarında ilgililerinin sorumluluklarını arttırarak ve müteselsil sorumluluk getirerek daha hızlı ve daha yüksek oranda tahsilâtın sağlanması olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşı bireylerin, 5766 sayılı Kanunun yürürlük tarihinden önce doğmuş ve ödenmesi gereken kamu alacağından sorumlu oldukları dönemde öngörülmeyen sorumluluklar ile yükümlü tutulmaları, diğer bir anlatımla geçmişe yönelik sorumluluklarının arttırılması bireylerin hukuka olan güven duygusunu zedeler ve hukuk güvenliği ilkesi ile bağdaşmaz." (AYM, E.2009/39, K.2011/68, 28/04/2011)

"Hukuk devletinin sağlamakta yükümlü olduğu hukuk güvenliği, ilke olarak kanunların geriye yürütülmemesini gerekli kılar. Bu ilke uyarınca, kamu yararı, kamu düzeni, kazanılmış hakların korunması, mali haklarda iyileştirme gibi kimi ayırıksı durumlar dışında sonradan çıkan bir kanun yürürlüğe girdiği tarihten önceki olaylara uygulanmaz. Vergi alanındaki düzenlemeler de kanunlarla gerçekleştirildiğinden, geriye yürütmezlik vergi kanunları için de doğal bir zorunluluktur....Düzenlemeden beklenen kamu yararının, vergi borçlarının zamanaşımına uğramasını önleyerek daha yüksek oranda tahsilâtın sağlanması olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık mükelleflerin, zamanaşımına uğramış vergi borçlarından sorumlu tutulmaları, diğer bir anlatımla zamanaşımına uğramış borçların yeniden canlandırılması hukuka olan güven duygusunu zedeler ve hukuk güvenliği ilkesi ile de bağdaşmaz." (AYM, E.2011/74, K.2012/15, 26/01/2012)

edilebileceği görüşüne (Candan, 2011, s.142) katılmaktayız. Bu durumda vergi suç ve cezaları açısından da geriye yürüme yasağının mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür. Hal böyleyken “vergi ziyai cezası” gibi vergi aslına sıkı sıkıya bağlı, vergi aslının katları halinde kesilen bir cezanın durumunun da sorgulanması gerekmektedir. Zira, vergi aslına ilişkin bir düzenleme geçmişe yürütüldüğünde ve bu vergi zamanında tahakkuk ettirilemediyse veya eksik tahakkuk ettirildiyse, kural olarak vergi aslının bir katı tutarında vergi ziyai cezası kesilecek; böylelikle dolaylı olarak da olsa ceza geçmişe yürütülmüş olacaktır. Vergi cezaları m.38’in korumasından ayrı tutulsa dahi, m. 38 kapsamında olan parasal bir cezanın geçmişe etki doğuracak şekilde ağırlaştırılması ile bir verginin geçmişe etki doğuracak şekilde artırılması arasında, hukuki güvenlik ilkesine verilen zarar bakımından bir fark bulunmamaktadır.

Kanunların geriye yürümesi yasağına ilişkin Azerbaycan Hukuku mukayeseli olarak incelendiğinde; Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası’nın “Normatif Hukuki Düzenlemeler” başlıklı 149. maddesinin VII. fıkrası* göze çarpmaktadır. “Özel ve tüzel kişilerin hukuki durumunu iyileştiren, hukuki sorumluluğunu ortadan kaldıran veya hafifleten normatif hukuki düzenlemelerin yürürlüğü geriye şamil edilir. Diğer normatif hukuki düzenlemelerin gücü geriye şamil edilmez.”** Şeklindeki düzenleme oldukça net ve kişilerin hukuki güvenliğini üst düzeyde koruyan bir hükümdür. Türkiye Anayasası’ndan farklı olarak Azerbaycan Anayasası sadece suç ve cezalara ilişkin düzenlemelerin değil, kişilerin sorumluluğunu artıran tüm normatif düzenlemelerin geçmişe yürütülmesini yasaklamıştır.

Azerbaycan Anayasa Mahkemesi’nin de bu hükümle ilgili verdiği kararlarda aynı çizgide ilerlediği göze çarpmaktadır. Örneğin, 14.06.2023 tarihli Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu Kararı’nda* “Anayasa’nın 149. maddesinin VII. fıkrası, gerçek ve tüzel kişilerin hukuki durumlarını iyileştiren, hukuki sorumluluğu ortadan kaldıran veya hafifleten normatif hukuki düzenlemelerin geriye dönük uygulanacağını hükme bağlamaktadır. Diğer normatif hukuki düzenlemeler geriye dönük uygulanamaz. Görüldüğü üzere, bir kanunun geriye dönük etkisinin kabul edilemezliği ilkesinin istisnası, gerçek ve tüzel kişilerin hukuki durumlarını iyileştirmesi, hukuki sorumluluğu ortadan kaldırması veya hafifletmesi koşuluna bağlıdır.” gerekçesi yer almaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda da Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası m.149/f.VII’de yer alan düzenlemenin benzeri bir değişikliğe gidilmesi, vergi hukukunda yasaların geriye yürüme yasağına dair uzun yıllardır yaşanan tartışmalara son vereceği gibi en önemlisi hukuki güvenlik ilkesini önemli ölçüde güçlendirecektir.

* Türkçe metnini hazırlayan: Alesker Aleskerli, Türk Anayasa Hukuku Sitesi, https://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm#_ftn31 (e.t.: 30.09.2025).

* Metnin aslı şu şekildedir:

“Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası

Maddə 149. Normativ hüquqi aktlar

VII. Fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran, hüquq məsuliyyətini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriye şamil edilir. Başqa normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriye şamil edilmir.”

* “Konstitusiyanın 149-cu maddəsinin VII hissəsində müəyyən edilmişdir ki, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran, hüquq məsuliyyətini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriye şamil edilir. Başqa normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriye şamil edilmir. Göründüyü kimi, qanunun geriye qüvvəsinin yolverilməzliyi prinsipindən istisna onun fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdırması, hüquqi məsuliyyətini aradan qaldırması və ya yüngülləşdirməsi ilə şərtləndirilmişdir”.

“23 Eylül 1994 tarihli Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu ile onaylanan “Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Garnizon ve Muhafız Hizmetleri Yönetmeliği”nin 16 No’lu Ekinin yorumlanması hakkındaki Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu Kararı”, 14.06.2023, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi, <https://constcourt.gov.az/en/decision/1365?utm> (e.t.: 30.09.2025).

KAYNAKÇA:

1. Aktan, C.C., Gencel, U. (2003). Türkiye’de Geriye Doğru Vergileme ve Verginin Hukukiliği İlkesinin İhlali. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 1-21.
2. Bilici, N. (2024). *Vergi Hukuku* (56. Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi.
3. Candan, T. (2011). Vergi Cezaları Bakımından Geçmişe Yürüme: “Lehte-Aleyhte Kural” Üzerine Değerlendirmeler. Yaltı, B. (Ed.) *Vergi Hukukunda Geriye Yürümezlik Esası* içinde (s. 137-153). İstanbul: Beta Yayıncılık.
4. Er, S. (2015). Vergi Kanunlarının Geriye Yürümezliği İlkesi ve Türk Anayasa Mahkemesi Kararları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43, 133-141.
5. Öncel, M., Kumrulu, A., Çağan, N. ve Göker, C. (2021). *Vergi Hukuku* (30. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.
6. https://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm#_ftn31 (e.t.: 30.09.2025).
7. <https://constcourt.gov.az/en/decision/1365?utm> (e.t.: 30.09.2025).

QLOBAL GÜC BALANSI VƏ ÇOXMƏRKƏZLİ MÜNASİBƏTLƏR ZƏMİNİNDƏ AZƏRBAYCAN-PAKİSTAN ƏLAQƏLƏRİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

İftixar CƏFƏROV

*Milli Müdafiə Universiteti, Hərbi İdarəetmə İnstitutu, polkovnik
Bakı, Azərbaycan*

ORCID ID: <http://orcid.org/0009-0009-5274-8962>

c.iftixar975@gmail.com

Xülasə: *Dünyada baş verən dinamik dəyişmələr regionalizm tendensiyaları ilə müşayiət olunan bölünmələrlə özünü daha sıx şəkildə biruzə verir. Məqalədə qlobal güc balansının və çoxmərkəzli beynəlxalq münasibətlərin dəyişən kontekstində Azərbaycan-Pakistan əməkdaşlığının strateji tərəfdaşlıq və perspektivləri araşdırılır. Hər iki ölkə dərin əlaqələrə malikdir ki, bu da ikitərəfli münasibətlərin və əməkdaşlığın möhkəm təməlini təşkil edir. Pakistanın Azərbaycanın müstəqilliyini erkən tanıması və diplomatik əlaqələrin qurulmasından sonra, tərəflər siyasi, iqtisadi, hərbi mədəni və digər sahələrdə əməkdaşlığı davamlı şəkildə inkişaf etdirirlər. Məqalədə Azərbaycan-Pakistan münasibətlərinin tarixi inkişafı və hazırkı vəziyyəti təhlil edilir, əsas mərhələlər və mövcud çətinliklər vurğulanır. Regional münaqişələrdə qarşılıqlı dəstəyin önəmi qeyd olunur.*

Açar sözlər: *Qlobal güc balans, Azərbaycan, Pakistan, çoxmərkəzli münasibətlər*

1. Giriş

Qlobal güc balansının dəyişməsi və çoxmərkəzli beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması dünya siyasətində yeni dinamika yaratmışdır. Bu kontekstdə regionların və dövlətlərin rolu yenidən nəzərdən keçirilir. Məqalənin **aktuallığı** Azərbaycan və Pakistan kimi yüksələn regional güclərin, qlobal və regional siyasətdə öz nüfuzlarını artırmaq məqsədilə çoxmərkəzli münasibətlər çərçivəsində əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirməsindən ibarətdir. Tədqiqatın **məqsədi və əhəmiyyəti** qlobal güc balans və çoxmərkəzli münasibətlər fonunda Azərbaycan-Pakistan əməkdaşlığının perspektivlərini araşdırmaq, onların regional və beynəlxalq siyasətə təsirlərini təhlil etməkdir. Həmçinin, iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığın potensialını qiymətləndirmək və mümkün inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Məqalə qlobal güc balans kontekstində Azərbaycan-Pakistan münasibətlərini yeni aspektlərdən analiz edir, çoxmərkəzli dünya düzənində bu əməkdaşlığın strateji əhəmiyyətini vurğulayır və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın genişlənməsi üçün təkliflər verir. Tezisdə əsasən **təhlil və müqayisə metodologiyasından** istifadə olunmaqla, tarixi yanaşmalara, həmçinin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinə (xüsusilə çoxmərkəzli dünya nəzəriyyəsi), rəsmi məlumat və sənədlərə, diplomatik mənbələr və elmi məqalələrə istinad edilmişdir. Çoxmərkəzli qlobal güc balans şəraitində strateji əməkdaşlığın genişləndirilməsi, regional sabitliyin təmin olunması, enerji və nəqliyyat sahələrində iqtisadi integrasiyanın dərinləşdirilməsi, hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişafı və beynəlxalq platformalarda birgə fəaliyyətlərin gücləndirilməsi əsas diqqət mərkəzindədir (Bajwa & Nasir 2021). Həmçinin, mədəni və humanitar sahələrdə əlaqələrin genişləndirilməsinin tərəfdaşlığın davamlılığında əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalədə əməkdaşlığın qarşısında duran regional geosiyasi müəkkəblilik, iqtisadi maneələr, hərbi-texniki məhdudiyyətlər, diplomatik təzyiqlər və mədəni fərqliliklər kimi risklər təhlil olunur. Qlobal çağırışlar, iqlim dəyişiklikləri, beynəlxalq

terrorizm, hibrid təhditlər, pandemiyalar və kibertəhlükəsizlik kimi məsələlərdə birgə fəaliyyət imkanları da müzakirə olunur.

Nəticə olaraq, tərəflərin strateji tərəfdaşlığını möhkəmləndirmək, iqtisadi, hərbi və diplomatik əlaqələri dərinləşdirmək, mədəni mübadilələri genişləndirmək və yeni global çağırışlara qarşı birlikdə hərəkət etmək üçün konkret tövsiyələr təqdim olunur. Bu tövsiyələr Azərbaycan-Pakistan əməkdaşlığının çoxmərkəzli dünya kontekstində dayanıqlı və qarşılıqlı faydalı inkişafını təmin etməyə yönəlib.

2. Qlobal güc balansı və çoxmərkəzli münasibətlər nəzəriyyəsi

2.1 Qlobal güc balansının tarixi və müasir vəziyyəti

Beynəlxalq münasibətlərdə güc balansı anlayışı çoxəsrlik tarixə malikdir və dövlətlər arasında münasibətlərin əsasını təşkil edən konsepsiyalardan biridir (*Cavid, 2018*). Güc balansı siyasəti, ən sadə desək, dünyanın müxtəlif güc mərkəzlərinin bir-birinə nisbətən mövqeyinin tarazlanmasıdır. Bu, beynəlxalq sabitliyin qorunması və hegemonluğun bir tərəfə yığılmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

XVI əsrdən başlayaraq Avropa dövlətləri arasında güc balansının qorunması münaqişələrin qarşısını almaqda, sülhün təminatında mühüm rol oynamış və əsas vasitə hesab olunmuşdur. Məsələn, Vestfalya müqaviləsi (1648) beynəlxalq sistemdə dövlətlərin suverenliyini və güc balansını əsaslandırırmışdır (*Bajwa & Nasir 2021*). Bu prinsiplər əsasında dövlətlər arasında diplomatik əlaqələr, alyanslar və müharibələr təyin olunurdu. XX əsrin əvvəllərində iki dünya müharibəsi və Soyuq Müharibə dövründə güc balansının dəyişməsi global sistemdə böyük dönüş nöqtələri yaradıb.

Soyuq Müharibə dövründə global siyasət iki supergüc ABŞ və SSRİ arasında güc balansı üzərində qurulmuşdu. Bu dövrdə hərbi güc, nüvə silahları və iqtisadi resurslar əsas rol oynayır. SSRİ-nin dağılması və ABŞ-ın yeganə supergüc kimi ortaya çıxması global güc balansını dəyişdirdi və bir mərkəzli sistemə keçid dövrünü başladı.

Lakin XXI əsrin əvvəllərində dünyanın siyasi və iqtisadi xəritəsi yenidən dəyişməyə başladı. Çin, Hindistan, Rusiya, Avropa İttifaqı və digər yüksələn güclər yeni mərkəzlər kimi beynəlxalq arenaya daxil oldular (*Dumont, 2020*). Bu proses global güc balansının çoxmərkəzli xarakter almasına səbəb oldu.

Çoxmərkəzli sistemdə güc mərkəzləri yalnız hərbi və iqtisadi güc əsasında deyil, həm də siyasi təsir, diplomatik əlaqələr, texnoloji inkişaf və mədəni faktorlar əsasında formalaşır. Bu yeni sistemdə dövlətlər arasında əməkdaşlıq və rəqabət paralel şəkildə gedir və beynəlxalq siyasət daha mürəkkəb struktur alır.

2.2 Çoxmərkəzli beynəlxalq sistemin əsas xüsusiyyətləri

Çoxmərkəzli dünya sistemini ifadə etmək üçün geniş spektrdə təsiredici faktorlar bir birinə bağlı sistemlər şəkildə tərif edilir (*Gibson, 2021*). Başlıca olaraq bir neçə əsas xüsusiyyətə malikdir:

- **Gücün paylanması:** Güc müxtəlif dövlətlər və regional bloklar arasında bərabərsiz paylanır, lakin bir neçə mərkəz dominant rol oynayır.

- **Əməkdaşlıq və rəqabət:** Dövlətlər həm əməkdaşlıq, həm də rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərir, bu da beynəlxalq münasibətlərin çoxşaxəliliyini artırır.

- **Qlobal və regional təsirlər:** Qlobal güc mərkəzləri regional problemlərə təsir edir, eyni zamanda regional aktorlar öz regionlarında güc mərkəzi kimi çıxış edir.

- **Diplomatiya və çoxşaxəli yanaşma:** Dövlətlər müxtəlif diplomatik platformalarda, beynəlxalq təşkilatlarda bir-biri ilə əlaqə saxlayır, global problemlərin həllinə çalışır.

• **Yeni çağırışlar:** Terrorizm, iqlim dəyişiklikləri, pandemiyalar kimi qlobal çağırışlar çoxmərkəzli sistemin əməkdaşlıq imkanlarını daha da önə çıxarır.

2.3 Azərbaycan və Pakistanın qlobal və regional mövqeyi

Azərbaycanın enerji resursları və strateji mövqeyi Qafqazda və Xəzər regionunda onu regional güc mərkəzinə çevirir. Pakistan isə Cənubi Asiyada nüfuzlu dövlət olaraq, həm Əfqanıstan və Hindistan kimi qonşularla əlaqələrdə, həm də qlobal siyasətdə önəmli rol oynayır. Hər iki ölkə çoxmərkəzli güc sistemində regional sabitliyin təmin olunması, iqtisadi inkişaf və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa ehtiyac duyur (*Frolov, 2019*). Bu baxımdan, Azərbaycan–Pakistan münasibətləri təkcə ikitərəfli deyil, həm də regional və qlobal siyasətə təsir edən strateji əməkdaşlıqdır.

3. Azərbaycan–Pakistan münasibətlərinin tarixi və mövcud vəziyyəti

3.1 Tarixi əsaslar və dostluğun formalaşması

Azərbaycan və Pakistan arasında münasibətlərin tarixi kökləri həm coğrafi, həm də mədəni-ideoloji yaxınlığa söykənir. Hər iki ölkə müsəlman dünyasının əhəmiyyətli üzvləri olaraq, həm din, həm də mədəni dəyərlər baxımından ortaq zəminə malikdirlər. Bu faktor Azərbaycan–Pakistan dostluğunun və əməkdaşlığının bünövrəsini təşkil edir (*Cavid, 2018*).

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra Pakistan ilk dövlətlərdən biri oldu ki, Azərbaycanı müstəqil ölkə kimi tanıdı. Bu addım Azərbaycan–Pakistan münasibətlərinin rəsmi olaraq qurulmasına şərait yaratdı. Pakistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, xüsusilə Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Azərbaycanın mövqeyinə tam dəstək verdi. Pakistan Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanınmasını beynəlxalq səviyyədə dəstəkləyən əsas ölkələrdən biri olmuşdur (*Məmmədov, 2021*).

1992-ci ildə iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr quruldu. Bu dövrdən etibarən müxtəlif sahələrdə siyasi, iqtisadi, hərbi, elm və mədəni sahələrdə əlaqələr inkişaf etməyə başladı. Hər iki tərəf regional və beynəlxalq məsələlərdə bir-birini dəstəkləmiş və əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə xüsusi önəm vermişdir (*Frolov, 2019*).

3.2 Siyasi və diplomatik əlaqələrin inkişafı

Azərbaycan–Pakistan münasibətlərinin siyasi müstəvidə inkişafı hər iki ölkənin xarici siyasət prioritetləri ilə sıx bağlıdır. Pakistanın Azərbaycanla dostluq münasibətləri, əsasən, müsəlman ölkələri arasında qardaşlıq və qarşılıqlı dəstək prinsiplərinə əsaslanır. Pakistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstək verməklə yanaşı, Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyini beynəlxalq arenada müdafiə edir.

1990-cı illərin sonlarından başlayaraq yüksək səviyyəli dövlət səfərləri əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin və Pakistanın dövlət rəsmilərinin qarşılıqlı səfərləri siyasi əlaqələri daha da genişləndirmişdir. Bu səfərlər zamanı imzalanan bir sıra sənədlər iki ölkə arasında əməkdaşlığın qanunvericilik bazasını möhkəmləndirmişdir (*Kukarin, 2019*).

2005-ci ildən başlayaraq Azərbaycan və Pakistan arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətləri rəsmi səviyyədə elan edildi. Bu, iki ölkə arasında əməkdaşlığın müxtəlif sahələrdə xüsusilə təhlükəsizlik, hərbi və iqtisadi sahələrdə genişlənməsi üçün zəmin yaratdı.

3.3 İqtisadi əməkdaşlıq və ticarət əlaqələri

İqtisadi sahədə Azərbaycan və Pakistan arasında əməkdaşlıq hələlik arzu olunan səviyyədə deyil, lakin inkişaf potensialı böyükdür. Hər iki ölkənin iqtisadiyyatları müxtəlif sahələrdə tamamlayıcıdır və qarşılıqlı ticarət həcmnin artırılması üçün imkanlar mövcuddur.

Azərbaycanın enerji resursları Pakistan üçün böyük maraq kəsb edir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri və digər enerji layihələri Azərbaycanı enerji ixracatçısı kimi önə çıxarır. Pakistan isə nəqliyyat-logistika sahəsində strateji mövqeyə malikdir və Cənubi Asiya üçün enerji bazarına çıxış nöqtəsi kimi qiymətləndirilir (*Rəhimov, 2021*).

Hər iki ölkə 2017-ci ildə "Azərbaycan-Pakistan Ticarət və İnvestisiya Forumu" kimi platformalar vasitəsilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələri genişləndirməyə çalışır. Azərbaycanın investisiya imkanları və Pakistanın böyük istehlak bazarı əməkdaşlığın əsas dayaqlarıdır.

Bununla yanaşı, Azərbaycan və Pakistan arasında turizm, kənd təsərrüfatı, informasiya texnologiyaları, rabitə və digər sahələrdə əməkdaşlıq perspektivləri mövcuddur. İqtisadi əlaqələrin artırılması üçün qarşılıqlı ticarət tariflərinin azaldılması, sərbəst ticarət sazişlərinin imzalanması və biznes forumlarının təşkili zəruridir.

3.4 Hərbi əməkdaşlıq və təhlükəsizlik məsələləri

Hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq Azərbaycan-Pakistan münasibətlərinin mühüm komponentidir. Hər iki ölkə regionun təhlükəsizlik problemlərinə qarşı mübarizədə bir-birinə dəstək verir və strateji əməkdaşlığı inkişaf etdirir (*Korolev, 2020*).

Pakistan Azərbaycana hərbi təlimlər, müdafiə sənayesi üzrə məsləhətlər və texniki yardım göstərir. Hər iki ölkə arasında hərbi təhsil və təlim mübadiləsi həyata keçirilir. 2015-ci ildən etibarən iki ölkə silahlı qüvvələrinin qarşılıqlı səfərləri və birgə təlimləri artır.

Azərbaycan və Pakistan arasında kəşfiyyat və terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq mövcuddur. Bu əməkdaşlıq regionda sabitliyin təmin olunmasına və global təhlükəsizlik məsələlərinin həllinə töhfə verir.

3.5 Mədəniyyət və humanitar sahədə əməkdaşlıq

Mədəni sahədə də Azərbaycan və Pakistan arasında sıx əlaqələr mövcuddur. İki ölkə arasında xalqların bir-birini daha yaxşı tanıması üçün müxtəlif mədəniyyət layihələri həyata keçirilir. Təhsil sahəsində mübadilə proqramları, ali təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq genişlənməkdədir (*Jalil, 2020*).

Azərbaycanlı tələbələrin Pakistanın universitetlərində təhsil alması, həmçinin Pakistanlı tələbələrin Azərbaycanda təhsil imkanlarından istifadə etməsi iki ölkə arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Mədəniyyət festivalı, sərgilər və ədəbi görüşlər də əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır.

3.6 Müasir vəziyyət və aktual məsələlər

Hazırda Azərbaycan və Pakistan arasında siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni sahələrdə münasibətlər genişlənməkdədir. İki ölkə qarşılıqlı səfərlər, birgə layihələr və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığı davam etdirir. Qarabağ münaqişəsinin bitməsiylə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası və yeni mərhələnin başlaması, regionun geosiyasi mənzərəsini dəyişdi. Pakistan bu dəyişiklikləri dəstəkləyir və regionda sabitliyin qorunmasının vacibliyini vurğulayır. Eyni zamanda, enerji və nəqliyyat layihələrində birgə əməkdaşlıq imkanları artır (*Rəhimov, 2021*).

4. Global güc balansı kontekstində Azərbaycan-Pakistan əməkdaşlığının perspektivləri

4.1 Strateji tərəfdaşlığın gücləndirilməsi və regional sabitlik

Çoxmərkəzli global güc balansı mühitində Azərbaycan və Pakistanın əməkdaşlığı strateji əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki ölkə regionlarında sabitlik və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün qarşılıqlı dəstək prinsiplərinə əsaslanan tərəfdaşlıq qurmuşdur (*Shad, 2021*).

Regionda mövcud təhlükələr, o cümlədən separatizm, terrorizm və digər qeyri-stabil faktorlar qarşısında iki ölkənin birgə fəaliyyətləri gücləndirilə bilər. Azərbaycan-Pakistan

əməkdaşlığı Cənubi Qafqaz və Cənubi Asiya regionlarının təhlükəsizlik məsələlərinin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Xüsusilə Qarabağ münaqişəsindən sonra Azərbaycanın güclənmiş mövqeyi və Pakistanın regional nüfuzu birgə regional sabilliyin təmin olunması üçün geniş imkanlar yaradır. Hər iki tərəfin regional güc mərkəzləri ilə olan əlaqələri əməkdaşlıq potensialını artırır.

4.2 İqtisadi integrasiyanın dərinləşdirilməsi

Qlobal iqtisadi güc balansında enerji, nəqliyyat və ticarət sahələri əsas amillərdən biridir. Azərbaycan zəngin enerji ehtiyatlarına malikdir və bu, Pakistan üçün strateji maraq kəsb edir. Azərbaycanın enerji resurslarının Cənubi Asiya bazarına çıxarılması iki ölkə arasında iqtisadi integrasiyanın əsasını təşkil edə bilər. Transqafqaz və Cənubi Asiya arasında nəqliyyat və logistika infrastrukturlarının birləşdirilməsi iqtisadi əlaqələrin artmasına xidmət edəcəkdir. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Cənub-Qərb Asiya nəqliyyat dəhlizi və digər layihələr vasitəsilə malların sürətli daşınması təmin edilə bilər (*The growing importance of Azerbaijan in South Asia. 2020*)

İqtisadi sahədə əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün qarşılıqlı sərmayə qoyuluşu, sənaye parklarının yaradılması və texnologiya mübadiləsi vacibdir. Bu, həm iki ölkənin iqtisadi inkişafına, həm də regional əməkdaşlıq üçün nümunəvi modelin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

4.3 Hərbi əməkdaşlığın perspektivləri

Azərbaycan və Pakistan arasında hərbi-texniki əməkdaşlıq artıq müəyyən səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu əməkdaşlığın perspektivləri böyükdür və yeni sahələrdə genişlənməsi mümkündür (*Guliyev, 2021*).

Hərbi sənaye sahəsində təcrübə və texnologiyaların mübadiləsi, birgə hərbi təlimlərin artırılması, müdafiə sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqi əməkdaşlığı gücləndirə bilər. Pakistanın dron və müdafiə texnologiyaları, Azərbaycanın isə regional müdafiə strategiyaları bu əməkdaşlığın əsas komponentləri ola bilər.

Bundan başqa, hər iki ölkə beynəlxalq terrorizmə və ekstremizmə qarşı birgə fəaliyyətlərini artıraraq, regional və qlobal təhlükəsizliyin təmin olunmasında öz töhfələrini verə bilər.

4.4 Diplomatik və beynəlxalq platformalarda qarşılıqlı dəstək

Qlobal güc balansı şəraitində Azərbaycan və Pakistan beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər regional təşkilatlarda qarşılıqlı dəstək göstərir.

Beynəlxalq arenada hər iki ölkənin maraqlarının müdafiəsi, qlobal və regional məsələlərdə birgə mövqələrin formalaşdırılması əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biridir. Bu, həmçinin iki ölkənin beynəlxalq nüfuzunun artmasına səbəb olur (*Frolova, 2021*).

Azərbaycan-Pakistan əməkdaşlığı eyni zamanda İslam dünyasının digər üzvləri ilə əlaqələrin inkişafına da təkan verir və müsəlman ölkələrinin birliyinə və güclənməsinə töhfə verir.

4.5 Mədəni və humanitar əməkdaşlığın genişləndirilməsi

Qlobal güc balansında insan kapitalı və mədəni əlaqələr önəmli rol oynayır. Azərbaycan və Pakistan arasında mədəni, təhsil və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq perspektivləri genişdir (*Jalil, 2020*).

Tələbə mübadiləsi proqramlarının artırılması, birgə təhsil layihələrinin həyata keçirilməsi, mədəni tədbirlərin təşkili iki xalqın bir-birini daha dərinləndirən tanımasına və qarşılıqlı anlaşmanın artmasına xidmət edəcək.

Bundan başqa, humanitar sahədə əməkdaşlıq xüsusilə regional böhranlar zamanı əhəmiyyətlidir və qarşılıqlı yardım və dəstək mexanizmlərinin inkişafı üçün imkanlar mövcuddur.

4.6 çağırışlar və əməkdaşlıq imkanları

Qlobal güc balansının dinamikası yeni çağırışlar ortaya qoyur: iqlim dəyişiklikləri, pandemiyalar, texnoloji inqilab, kibertəhlükəsizlik və s. Hər iki ölkə bu sahələrdə əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirməlidir (*The role of Pakistan and Azerbaijan in the regional security architecture. 2021*).

Azərbaycan və Pakistan bu çağırışlara qarşı qlobal səviyyədə birgə fəaliyyət göstərsin, təcrübə və resurslarını bölüşə bilər. Məsələn, enerji təhlükəsizliyi və alternativ enerji mənbələrinin inkişafı, informasiya texnologiyaları, kibertəhlükəsizliyin təminatı kimi sahələrdə əməkdaşlıq prioritet olmalıdır.

5. Çətinliklər və risklər

5.1 Regional geosiyasi mühitin mürəkkəbliyi

Azərbaycan və Pakistanın yerləşdiyi regionlar Cənubi Qafqaz və Cənubi Asiya hər iki dövlətin müstəqillik dövründən bəri, həm də müasir qlobal sistemdə çox mürəkkəb geosiyasi şəraitə malikdir. Hər iki bölgədə müxtəlif siyasi münaqişələr, etnik problemlər, dini və ideoloji qarşıdurmalar davam edir ki, bu da Azərbaycan–Pakistan əməkdaşlığı üçün əlavə risklər yaradır (*Pakistan–Azerbaijan relations in the context of South Asian geopolitics. Hasanov, 2022*).

Məsələn, 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsi, 2023 Antiterror əməliyyatlarının nəticəsi olaraq ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təmin edən Azərbaycanın regional təhlükəsizliyinə birbaşa təsir göstərən amillər hələ də mövcuddur. Pakistan isə Hindistanla olan münasibətlərində müntəzəm şəkildə gərginlik yaşayır. Bu regional qarşıdurmalar əməkdaşlıq üçün təhlükəsizlik və siyasi risklər yaratmaqla yanaşı, beynəlxalq səviyyədə də tərəflərin fəaliyyətlərini məhdudlaşdırma bilər.

5.2 İqtisadi və ticarət maneələri

Azərbaycan və Pakistan arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi potensialı yüksək olsa da, bir sıra iqtisadi və ticarət maneələri hələ də mövcuddur. İqtisadi sistemlərin fərqliliyi, sərmayə mühitində qeyri-müəyyənliklər, vergi və gömrük prosedurlarındakı mürəkkəbliklər ticarətin və investisiyaların artmasına mane olur.

Bundan başqa, infrastrukturun yetərsizliyi və logistik problemlər də qarşılıqlı ticarətin inkişafını çətinləşdirir. Bu, xüsusilə nəqliyyat və logistika sahəsində əlaqələrin dərinləşdirilməsi üçün ciddi əngəl təşkil edir.

5.3 Hərbi əməkdaşlıqda məhdudiyyətlər

Hərbi əməkdaşlıqda da müəyyən çətinliklər mövcuddur. Azərbaycanın beynəlxalq müdafiə standartlarına uyğun texnologiyaların alınması və integrasiyası, Pakistanın isə bəzi sahələrdə məhdud resurs və texnoloji imkanları bu sahədə əməkdaşlığı məhdudlaşdırma bilər.

Eyni zamanda, beynəlxalq silah bazarında tətbiq olunan sanksiyalar və beynəlxalq nəzarət mexanizmləri tərəflərin hərbi texniki əməkdaşlıq söylərinə təsir göstərmə bilər. Bu, xüsusilə regional güc balansının mürəkkəb olduğu bir zamanda əlavə risklər yaradır (*Guliyev, 2021*).

5.4 Diplomatik ziddiyyətlər və beynəlxalq təzyiqlər

Qlobal güc balansında bir sıra beynəlxalq oyunçuların regiona və tərəfdaşlığa təsiri var. Azərbaycan–Pakistan əməkdaşlığı bəzi hallarda bu beynəlxalq qüvvələr arasında rəqabət və ziddiyyətlərə səbəb ola bilər. Xüsusilə, Hindistan və Ermənistan kimi regional

rəqiblərin bu əməkdaşlığa qarşı mövqeləri diplomatik təzyiqlər və blokadalarla müşayiət olunur.

Bu kontekstdə, beynəlxalq arenada daha geniş dəstəyin əldə olunması və diplomatik balansın qorunması vacibdir. Əks halda, əməkdaşlıq layihələrinin reallaşması və inkişafı zərər görə bilər.

5.5 Mədəni və ictimai fərqliliklər

Mədəni və sosial fərqliliklər bəzən qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın dərinləşməsində problemlər yarada bilər. Hər iki ölkənin mədəniyyətində, dilində, dini praktikalarda müəyyən fərqliliklər mövcuddur ki, bunlar əməkdaşlıq prosesində əngəl ola bilər.

Bu səbəbdən, mədəniyyətlərarası dialoqun gücləndirilməsi, qarşılıqlı hörmət və anlayışın artırılması üçün əlavə səylər tələb olunur.

5.6 Qlobal çağırışların gətirdiyi risklər

Pandemiyalar, iqlim dəyişiklikləri, enerji təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik kimi qlobal çağırışlar həm Azərbaycan, həm də Pakistan üçün yeni risklər yaradır. Bu sahələrdə əməkdaşlıq imkanları olduğu kimi, bu risklər qarşısında birgə mübarizə mexanizmlərinin yaradılması da vacibdir.

Qlobal sistemdəki qeyri-müəyyənliklər, iqtisadi dalğalanmalar və texnoloji yeniliklərin sürəti əməkdaşlığın davamlılığını və effektivliyini sual altına qoya bilər.

6. Nəticə və tövsiyələr

6.1 Nəticə

Qlobal güc balansı və çoxmərkəzli münasibətlər zəminində Azərbaycan-Pakistan əməkdaşlığı strateji, iqtisadi, hərbi və mədəni sahələrdə əhəmiyyətli perspektivlərə malikdir. Hər iki ölkənin ortaq tarixi kökləri, dini və mədəni yaxınlığı, eləcə də beynəlxalq arenada qarşılıqlı dəstək prinsipləri bu münasibətlərin inkişafı üçün güclü baza yaradır.

Regionların müərkəb geosiyasi şəraitinə baxmayaraq, Azərbaycan və Pakistan arasında siyasi dialoq, iqtisadi əməkdaşlıq, hərbi-texniki əlaqələr və mədəniyyətlərarası münasibətlər getdikcə dərinləşir. Ehtimal olunan yeni münaqişələr, təhdid və təhlükələrin eləcə də qlobal güc mərkəzlərinin dəyişən dinamikası əməkdaşlığı daha da aktuallaşdırır.

Bununla belə, əməkdaşlığın inkişafında qarşıya çıxan iqtisadi, diplomatik və təhlükəsizlik sahəsindəki çətinliklər və risklər mövcuddur. Bu problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün iki ölkənin daha geniş və koordinasiyalı siyasət yürütməsi vacibdir.

6.2 Təvsiyələr

• **Strateji tərəfdaşlığın möhkəmləndirilməsi:** Azərbaycan və Pakistan hökumətləri strateji dialoqu artırmalı, qarşılıqlı səfərlər və görüşləri intensivləşdirməlidirlər. Bu, regional və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığın güclənməsinə təkan verəcək.

• **İqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsi:** İqtisadi sahədə birgə layihələrin həyata keçirilməsi, sərbəst ticarət sazişlərinin hazırlanması və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması vacibdir. Enerji və nəqliyyat sahələrində birgə infrastrukturların inkişafı prioritet olmalıdır.

• **Hərbi-texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsi:** Müdafiə sənayesində texnologiya mübadiləsi, birgə təlimlər və kəşfiyyat sahəsində əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Bu, regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayacaq.

• **Diplomatik strategiyaların optimallaşdırılması:** Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qarşılıqlı dəstək siyasəti davam etdirilməli, diplomatik kanallar vasitəsilə

qarşılıqlı anlaşmanın artırılması və beynəlxalq təzyiqlərin azaldılması üçün səylər göstərilməlidir.

• **Mədəni və humanitar sahədə əməkdaşlıq:** Mədəniyyətlərarası dialoq proqramları, təhsil mübadiləsi və humanitar layihələr genişləndirilməli, xalqlar arasında daha güclü dostluq və anlaşma yaradılmalıdır.

• **Yeni çağırışlara qarşı birgə tədbirlər:** İqlim dəyişiklikləri, pandemiyalar və kibertəhlükəsizlik kimi sahələrdə birgə tədqiqatlar və proqramlar həyata keçirilməli, qarşılıqlı yardım mexanizmləri formalaşdırılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bajwa, I., & Nasir, A. (2021). *Economic cooperation between Pakistan and Azerbaijan: Challenges and opportunities*. *Journal of South Asian Studies*, 48(2), 345–367.
2. Cavid, H. (2018). *İslam ölkələri arasında strateji əməkdaşlıq: Azərbaycan və Pakistan nümunəsi*. İslamabad: Pakistan Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzi.
3. Dumont, D. (2020). *The emerging role of regional powers in a multipolar world*. *Global Politics Journal*, 15(4), 233–245.
4. Frolov, D. (2019). *Diplomatic ties between Pakistan and Azerbaijan in the context of the geopolitical landscape of the South Caucasus*. *Central Asia and Caucasus*, 20(3), 58–72.
5. Gibson, M. (2021). *The rise of regional powers and the future of global power dynamics*. *International Relations*, 43(1), 78–102.
6. Jalil, M. (2020). *Pakistan-Azerbaijan: Strengthening cultural and humanitarian ties*. *Pakistan International Affairs Review*, 14(2), 91–106.
7. Korolev, A. (2020). *Military cooperation between Pakistan and Azerbaijan: Enhancing regional security*. *Defense & Security Studies*, 36(2), 124–138.
8. Kukarin, A. (2019). *Diplomatic relations between Azerbaijan and Pakistan: A historical overview*. *Central Asia and Caucasus*, 21(1), 48–61.
9. Məmmədov, E. (2021). *Azərbaycan və Pakistan arasındakı siyasi münasibətlər: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və beynəlxalq dəstək*. *Azərbaycan Beynəlxalq Tədqiqatlar Jurnalı*, 12(3), 45–59.
10. Rəhimov, T. (2021). *Azərbaycan-Pakistan əlaqələri və regional təhlükəsizlik*. *Azərbaycan Diplomatik Araşdırmalar Mərkəzi*. <https://www.azdiplomacy.az/>
11. Shad, S. A. (2019). *Pakistan's foreign policy towards Azerbaijan and the South Caucasus*. *Journal of Asian Politics*, 12(4), 157–172.
12. Mammadov, F. (2018). *The role of energy resources in the foreign policy of Azerbaijan: The case of Azerbaijan-Pakistan relations*. *Energy Politics Review*, 16(5), 128–145. <https://www.energyreview.com/>
13. Frolova, I. (2020). *Russia and its role in the political and economic relations between Azerbaijan and Pakistan*. *Russian Journal of International Relations*, 30(2), 15–29.
14. Hasanov, R. (2022). *Pakistan-Azerbaijan relations in the context of South Asian geopolitics*. *South Asian Strategic Review*, 26(1), 98–115. <https://www.southasianstrategicreview.com/>
15. Guliyev, M. (2021). *Challenges and opportunities in Azerbaijan-Pakistan military cooperation*. *International Defense Journal*, 31(3), 56–73.
16. *Pakistan-Azerbaijan diplomatic relations*. (2021). Ministry of Foreign Affairs of Pakistan. <https://www.mofa.gov.pk/pakistan-azerbaijan-relations/>

17. *Azərbaycan və Pakistanın strateji əlaqələri*. (2020). Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. <https://mfa.gov.az/en/azerbaijan-pakistan-relations>
18. *The growing importance of Azerbaijan in South Asia*. (2020). *Eurasian Political Review*. <https://eurasianpoliticalreview.com/azerbaijan-south-asia-importance>
19. Shafqat, A. (2021). *The role of Pakistan and Azerbaijan in the regional security architecture*. *South Asian Defense Analysis*. <https://www.southasiandefense.org/>
20. *Bakı-Təşkilatlararası diplomatik əlaqələr*. (2022). *Azərbaycan Diplomatik Araşdırmalar Jurnalı*. <https://www.azdiplomacyjournal.org>

Iftikhar Jafarov

**PROSPECTS OF AZERBAIJAN-PAKISTAN RELATIONS IN THE CONTEXT
OF GLOBAL BALANCE OF POWER AND MULTICENTRIC RELATIONS**

Abstract

The dynamic changes occurring in the world are increasingly manifested through divisions accompanied by regionalism trends. This article explores the strategic partnership and prospects of Azerbaijan-Pakistan cooperation in the changing context of the global power balance and multipolar international relations. Both countries share deep ties, which form a solid foundation for bilateral relations and cooperation. After Pakistan recognized Azerbaijan's independence early on and diplomatic relations were established, both sides have consistently developed cooperation in political, economic, military, cultural, and other fields. The article analyzes the historical development and current state of Azerbaijan-Pakistan relations, highlighting key milestones and existing challenges. The importance of mutual support in regional conflicts is also emphasized.

Keywords: *Global balance of power, Azerbaijan, Pakistan, multicentric relations*

MÜASİR MÜHARİBƏLƏRİN DOKTRİNAL SƏNƏDLƏRƏ TƏSİRİ

Zəfər NƏCƏFOV

*milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi İdarəetmə İnstitutu*

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0002-1392-9359

zafarnajafov@yahoo.com

Xülasə. Tezis masir müharibələrin məruz qaldığı radikal transformasiyaların doktrinal sənədlərə təsirlərini öyrənir. Bunun üçün ilk növbədə yeni nəsil müharibələrin məruz qaldığı dəyişikliklər aydınlaşmalı və onların doktrinal sənədlərə təsirləri təhlil edilməlidir. Müasir müharibələrdə yeni aktorların meydana gəlməsi, hərbi-nəzəri və praktiki inkişafın intensivləşməsi, hərbi əməliyyatlar teatrının transformasiyası, hibrid mübarizə metodlarının geniş yayılması və s. müdafiə-doktrinal və strateji konseptual sənədlərin yeni çağırışlara uyğunlaşdırılmasını vacib şərt kimi hər bir dövlətin qarşısında əsas vəzifə kimi qoyur.

Açar sözlər. müasir müharibələr, doktrinal sənədlər, klassik müharibələr, kibermüharibələr, fiziki və koqnitiv məkan, yeni aktorlar

Dünyadakı hərbi-siyasi vəziyyətdəki köklü dəyişikliklər, habelə hərbi-nəzəri inkişafın intensivləşməsi və onların dünya birliyinin aparıcı dövlətlərinin hərbi planlaşdırma sənədlərində təsbit edilməsi dövlətin hərbi-siyasi rəhbərliyi və hərbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən hərbi sahədə baş verən dəyişikliklərin adekvat qavranılmasının zəruriliyini müəyyənləşdirir. Bu, ilk növbədə müasir hərbi siyasətin prioritet istiqamətlərini müəyyən edən müvafiq konseptual və doktrinal sənədlərin hazırlanması zərurəti ilə bağlıdır.

Müasir müharibələr strateji sənədlərə əhəmiyyətli təsir göstərir, hərbi doktrinaları, konsepsiyaları və planları yenidən nəzərdən keçirməyə və müasir reallıqlara uyğunlaşmağa məcbur edir. Bu, müharibələrin dəyişən təbiəti, yüksək texnologiyaların və silahlı mübarizənin yeni formalarının yaranması ilə bağlıdır.

Müasir müharibələrin doktrinal sənədlərə təsiri aşağıdakı amillərlə sıx bağlıdır:

1. Müharibələrin dəyişən təbiəti. Müasir müharibələr aktorların transformasiyası ilə səciyyələndirilir. Klassik müharibədə savaşın əsas və yeganə iştirakçıları suveren dövlətlərdir, çünki müharibənin əsasını dövlətlərin maraqlarının toqquşması təşkil edir. Yaxın vaxtlara qədər yalnız dövlətlər nizami ordu saxlaya, müharibə və səfərbərlik elan edə və sülh bağlaya bilərdi. Yeni tipli hərbi münaqişələr vahid mütəşəkkil qüvvələrin xüsusiyyətlərindən məhrumdur; onlara dövlətlə bağlı olmayan çoxsaylı, müxtəlif aktorlar – etirazçı müxalifətçilər, nizami orduya aidiyyəti olmayan hərbiləşdirilmiş birləşmələr, quldur dəstələri, özəl hərbi şirkətlər, muzdlular və s. aid edilir. Yeni aktorların meydana çıxması onların ilk növbədə qarşudurmaı uzatmağa, düşməne mənəvi və ya sosial zərər vurmağa, düşməni ruhdan salmağa, münaqişənin davam etməsini dözülməz hala gətirməyə yönəlmiş yeni müharibə strategiyalarının meydana gəlməsinə zəmin yaradır.

Müasir müharibələrdə məkan-zaman modeli ciddi transformasiya olunmaqdadır. Qarşudurmada hibrid üsullarından istifadə müharibə mərhələlərinin sərhədlərini bulandırır. Məsələn, silahlı mübarizədən istifadə halından fərqli olaraq dəqiq müəyyən edilmiş ilkin mərhələ yoxdur. Siyasi məqsədlərə nail olmaq maraqları naminə dövlətlərin qarşudurmaı

silahlı mübarizədən xeyli əvvəl, düşünülmüş bəhanələrlə həyata keçirilən iqtisadi, informasiya, diplomatik və digər mübarizə üsullarından istifadə etməklə başlayır. Artıq sülh deyil, lakin hələ müharibə olmayan bu məkan-zaman sahəsi “boz zona” adlanır.

Müasir müharibələrdə qarşıdurma növləri radikal transformasiya dövrünü yaşayır. Əgər əvvəllər müharibədə əsas diqqət nizami silahlı qüvvələr, eləcə də hərbi-güc döyüş üsullarından istifadə edilirdisə və qarşıdurmanın digər növləri ikinci planda qalırdısa, hazırda partizan, təxribat, habelə qeyri-hərbi (məlumat, iqtisadi və digər) hərəkətlərdən istifadəyə söykənən dolayı qarşıdurma üsullarının rolu və əhəmiyyəti artmaqdadır. Məsələn qismində Hizbullahın 2006-cı ildə baş vermiş Livan müharibəsi zamanı hərəkətlərini nəzərdən keçirək. Münaqişə zamanı Hizbullah gizli mövqelərdən, yeraltı keçidlərdən (tunel müharibəsi) və partizan müharibəsindən istifadə edərək İsrail ordusunun səylərini effektiv şəkildə zərərsizləşdirdi.

Beləliklə, müasir müharibələr, adətən, tək-cə birbaşa hərbi qarşıdurma ilə deyil, həm də hibrid formalarla, o cümlədən kibermüharibə, informasiya əməliyyatları, iqtisadi təzyiq və qeyri-müntəzəm birləşmələrə dəstək ilə xarakterizə olunur [1]. Bütün bunlar müharibəyə ənənəvi yanaşmalara yenidən baxılmasını və bu yeni amilləri nəzərə alan yeni strategiyaların işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

2. Müharibə məqsədlərinin dəyişməsi. Müasir müharibənin məqsədləri keçmişdən fərqli olaraq dəyişib və daha mürəkkəb olub. Onlar getdikcə daha çox yalnız ərazi və ya siyasi məqsədlərə deyil, həm də düşmənin ictimai-siyasi quruluşunu dəyişməyə, öz iradəsini ona qəbul etdirməyə, onun iqtisadi və informasiya əsaslarını sarsıtmağa yönəlib. Bu münaqişələr çox vaxt yalnız hərbi qarşıdurma ilə deyil, həm də hibrid üsullarla, o cümlədən informasiya müharibəsi, kibermüharibə, iqtisadi təzyiq və üsyançılara dəstək kimi xarakterizə olunur.

Müasir müharibələrdə dövlət və qeyri-dövlət qurumları arasında qısamüddətli ittifaqlar yaradılır ki, müəyyən dövr üçün faydalı hesab edilir. Belə ki, qeyri-dövlət qurumları dövlətə aid olmayan fəaliyyətləri həyata keçirə bilər. Bu cür ittifaqların şəffaflığı, adətən, qeyri-müəyyən və məxfi xarakter daşıyır və çox vaxt dövlət səviyyəsində rəsmi olaraq rədd edilir.

Belə olan halda dövlət müharibədə iştirakını gizlətməklə bütün çirkin işləri qeyri-dövlət qurumlarının üzərinə qoyur. Bu cür ittifaqlar hərbi münaqişələrin ənənəvi təsnifatına meydan oxuyur, dövlətlərin hərbi güc tətbiqinə görə məsuliyyətini və qeyri-dövlət subyektlərinin hərbi gücdən istifadə etməkdən çəkilmə mexanizmlərini sarsıdır. Bu, müharibə məqsədlərinə yenidən baxılmasını və bu yeni məqsədləri nəzərə alan strategiyaların işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

3. Yeni texnologiyaların inkişafı. Dronlar, süni intellekt, robototexnika, kriptografiya və rabitə sistemləri kimi yeni texnologiyalar hərbi fəaliyyətlərə əhəmiyyətli təsir göstərir və onlardan istifadə üçün yeni strategiya və taktikaların işlənilib hazırlanmasını tələb edir [2]. Aydın ki, müasir qarşıdurmalarda informasiya metodlarının rolunun artması onların əhali və silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinə təsirinin artırılması ilə nəticələnib. Məsələn qismində 2006-cı il Livan müharibəsinə nəzər salaq. Həmin münaqişədə Hizbullah məxsus hakerlər İsrailin rabitə şəbəkələrini və əsgərlərinin mobil telefonlarını sındıraraq düşmənin haqqında müvafiq məlumatlar əldə etmiş, həmçinin bütün dünyada genişmiqyaslı təbliğat kampaniyası aparmışlar.

Bu cür üsullardan istifadə cəmiyyətin mentalitetini, düşmənin münasibəti (onu əlverişli nöqtədən nəzərdən təqdim etməklə), eləcə də öz rəhbərliyinə münasibəti dəyişməyə, onun nüfuzunu sarsıtmağa və ya gücləndirməyə kömək edir. Strateji

sənədlərdə bu texnologiyaların imkanları və məhdudiyyətləri, habelə onların qüvvələr balansına təsiri nəzərə alınmalıdır.

4. Uyğunlaşma ehtiyacı. Sürətlə dəyişən mühitdə strateji sənədlər çevik və adaptiv olmalı, inkişaf edən vəziyyətə uyğun olaraq tez bir zamanda yenidən nəzərdən keçirilməli və düzəlişə məruz qalmalıdır. Müasir müharibələrin konseptual və doktrinal sənədlərə təsirlərini təhlil edərkən belə qənaətə gəlmək olur ki, əksər ölkələr "qeyri-ənənəvi müharibələrə" hazırlaşmaq üçün öz elmi və hərbi-iqtisadi resurslarını yenidən bölüşdürməyə başlayıblar. Bu ölkələrin rəhbərləri klassik müharibələrdə silahlı qüvvələr üçün xarakterik olmayan problemlərin həlli üçün xeyli vəsait ayırıb.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Бочарников, И.В., Лемешев, С.В. и Люткене, Г.В. (2013). Современные концепции войн и практика военного строительства. Эконинформ, Москва.
2. Кревельд, М. (2005). Трансформация войны. Альпина Бизнес Букс, Москва.

Zafar Najafov

THE IMPACT OF MODERN WARS ON DOCTRINAL DOCUMENTS

Abstract

The thesis studies the effects of the radical transformations that modern wars have undergone on doctrinal documents. For this, first of all, the changes that new generation wars have undergone should be clarified and their effects on doctrinal documents should be analyzed. The emergence of new actors in modern wars, the intensification of military-theoretical and practical development, the transformation of the theater of military operations, the widespread use of hybrid warfare methods, etc. place the adaptation of defense-doctrinal and strategic conceptual documents to new challenges as a fundamental task for every state.

Keywords: *modern wars, doctrinal documents, classical wars, cyberwars, physical and cognitive space, new actors*

**NATIONAL SECURITY BEYOND BATTLEFIELD:
STRATEGIC VISION FOR ROMANIA AND AZERBAIJAN**

Dinulescu Alexandra-ȘTEFANIA

Baku State University,

Faculty of International Relations and Economy

alexandrastefaniaag7@gmail.com

Introduction

National security is no longer defined solely by military capabilities. It encompasses the protection of critical energy infrastructure, the resilience of the economy against external pressures, and a nation's capacity to negotiate effectively in today's complex international environment. This perspective is particularly relevant for medium and smaller states such as Romania and Azerbaijan, where energy, diplomacy, and security are closely intertwined, forming the foundation for sustainable development and for mitigating vulnerabilities that larger powers might exploit.

Defining national security in the contemporary geopolitical context

Today, national security represents an evolving response to ongoing global events. What was once defined primarily in terms of armed forces and territorial borders is now built upon multiple dimensions, including economic resilience, energy systems, technological innovation, and information integrity. In 2025, this transformation is more apparent than ever. The traditional concept of national security, narrowly focused on military force, has acquired a multifaceted meaning—one that integrates power with partnerships and policy. For smaller nations navigating a world marked by competition among larger powers, adopting this advanced understanding is not optional; it is essential.

This shift highlights the critical role of strategic energy diplomacy. Countries such as Romania and Azerbaijan must ensure not only physical access to energy resources but also the cultivation of trust and regional alliances that counter perceptions of vulnerability. As scholars of international relations note, insecurity can arise not only from external aggression but also from internal weaknesses that invite foreign influence. The war in Ukraine, now in its third year, and the resulting energy crisis across Europe have compelled nations to reconsider not only the sources of their energy but also how energy dependence shapes political autonomy. By diversifying gas imports, Romania, for example, has become increasingly involved in regional energy security initiatives, supplying electricity and gas to Moldova and Ukraine [1]. These developments illustrate that modern national security depends on both reliable energy infrastructure and the economic capacity to adapt during crises.

Concurrently, countries are forming new types of alliances. In January 2025, Iran and Russia established a significant strategic partnership [2] aimed at countering Western sanctions through enhanced economic coordination. While this represents a classic case of economic diplomacy in geopolitical balancing, it also serves as a reminder for smaller nations like Romania and Azerbaijan to actively cultivate their own networks of cooperation to avoid marginalization or manipulation by larger powers. The risks of inaction are not hypothetical. Historical examples demonstrate the consequences of overreliance on dominant neighbors. In the early 2000s, Belarus depended on Russia for over 90% of its oil and gas imports [3]. This so-called "brotherly

alliance” [4] quickly proved precarious: in 2004, Russia’s state-owned company Gazprom temporarily cut gas supplies during price renegotiations, pressuring Belarus to accept higher tariffs and deeper economic integration [5]. The situation intensified in 2007 when Russia briefly shut down the Druzhba oil pipeline, accusing Belarus of unauthorized siphoning, an action that disrupted energy flows not only to Belarus but also to parts of Poland and Germany [6].

The consequences of these events revealed the strategic cost of energy dependency. Belarus was compelled to privatize parts of its gas transit infrastructure, effectively conceding “partial control of its energy sector to Gazprom in exchange for price discounts” [7]. This left Belarus with little room for maneuver: its attempts to balance relations between East and West were increasingly constrained, resulting in closer economic and security ties with the Russian-led Eurasian Economic Union.

As Margarita Balmaceda notes, these events demonstrated that energy had become more than a market commodity; it had evolved into “a tool of conditionality” [8], with Moscow offering “favorable terms only in exchange for political loyalty” [9]. Belarus’s energy disputes, therefore, were never purely economic—they were part of a broader strategy to align the country with Russia’s geopolitical objectives. This case serves as a powerful reminder for countries like Romania and Azerbaijan: energy dependence can be leveraged as an instrument of influence, turning economic interdependence into political subordination.

Belarus is far from the only example of a smaller or mid-sized nation caught in the crossfire of energy-based political pressure. Lithuania provides another important case: in 2006, after selling its main refinery to a Polish firm rather than a Russian one, “Russia shut down the Druzhba pipeline branch supplying Lithuanian crude oil” [10]. Although framed as a technical issue, the closure was never reversed, suggesting an exercise of long-term corrective authority. Similarly, studies [11] show that Ukraine experienced multiple gas disruptions in 2006 and 2009 following pricing disputes with Gazprom, which ultimately affected not only Ukrainian consumers but also states such as Romania, Italy, and Germany. These episodes illustrate how bilateral energy tensions can rapidly escalate into regional instability.

In Georgia and Armenia, sudden “pipeline explosions in 2006 led to severe gas shortages” [12]. While Russia attributed the incidents to local rebellions, Georgian authorities viewed them as a form of political coercion. “We don’t think it was accidental in any way,” stated then-President Mikhail Saakashvili [13]. That same year, Estonia and Latvia experienced reduced energy exports and trade disruptions [14] following political actions perceived as anti-Russian, including “Estonia’s decision to relocate a Soviet war memorial” [15]. These orchestrated energy and trade disruptions underscore the risks of dependency on a single supplier: even without direct conflict, such reliance exposes countries to strategic leverage and blackmail.

Collectively, these examples reveal a clear pattern: energy dependence translates into political vulnerability, particularly when supplier states are willing to compromise infrastructure and market access to discipline neighboring countries. Romania and Azerbaijan, however, have taken steps to avoid similar vulnerabilities through diversification and proactive diplomacy, though this effort must be continuously renewed to adapt to the ever-changing geopolitical landscape.

Is national security really that ambiguous?

To understand the strategic vulnerabilities illustrated by Belarus, Ukraine, and the

Baltic States, it is essential to examine what national security truly entails in today's global context. National security is no longer a narrow concept confined to military operations or territorial defense. As B. Buzan noted, "that section of academia which is most concerned with security is largely locked into a narrow view of it" [16]. Does this limited perspective render national security inherently ambiguous? Is the term so cryptic that it lacks a precise definition, or is it simply a complex concept requiring careful analysis of its multiple dimensions to understand fully?

Arnold Wolfers, in his foundational essay on the subject [17], acknowledges this complexity, describing national security as "basically ambiguous, a symbol that can mean different things to different people." He further explains: "national security or national interest... may not mean the same thing to different people. They may not have any precise meaning at all" [18].

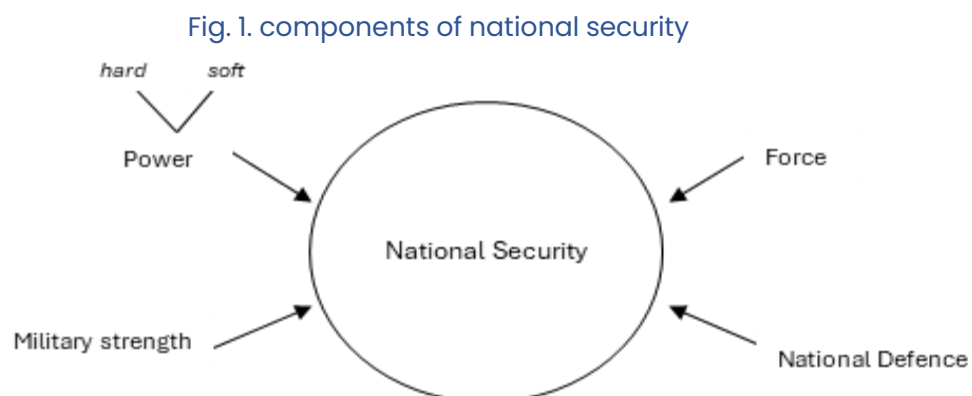
This inherent ambiguity allows for multiple interpretations, which can be both an asset and a liability. On one hand, it grants states flexibility to adapt their security strategies to evolving threats. On the other hand, it may produce inconsistencies and contradictions in policy implementation. Yet the central question remains: Is national security truly so ambiguous that it defies definition? Is it such a fluid and subjective concept that we cannot delineate clear, dimensional spheres that constitute its core?

While the ambiguity highlighted by scholars such as Wolfers and da Cruz is valid, I argue that national security can—and should—be defined, particularly when approached through a multidimensional lens.

Components of national security

Although national security has often been described as an ambiguous concept, the structured frameworks proposed by scholars such as Holmes and Buzan demonstrate that it can be clearly defined and operationalized. Recognizing its multidimensional nature enables policymakers to develop strategies that address the complex challenges faced by modern states.

In his essay, Kim R. Holmes [19] argues that to understand the various definitions of national security, it is necessary to identify the core elements encompassed by the term, including power, military strength, force, and national defense.

Source: Author's compilation based on Kim. R. Holmes' ideas in "What is National Security?"

Modern global threats—such as cyberwarfare, misinformation, energy coercion, and economic constraints—cannot be prevented or resolved through hard power

alone. Today, power is less about control and more about adaptability. For instance, Romania and Azerbaijan, neither of which are military superpowers, leverage energy diplomacy and regional cooperation to enhance their geopolitical influence. Their strength lies not in domination, but in strategic connectivity. This evolution demonstrates that power can no longer be viewed simply along a binary of strong versus weak. As Joseph Nye explains, “in learning to deal with the problems, many of them unprecedented, raised by power diffusion, we will need a much better account of what power is” [20].

Rather than attempting to match the power of great powers, these states focus on leveraging their strategic position and cultivating targeted partnerships to maximize net power and, in turn, national security.

For Romania and Azerbaijan, countries navigating between larger power blocs, this principle is particularly significant. Their security does not depend on massive military capabilities, but on maintaining credible defensive and cooperative positions while judiciously applying instruments of pressure. Romania, as a NATO member, benefits from collective defense while avoiding unilateral use of force, contributing instead to peacekeeping missions and strategic defense initiatives in the Black Sea region. Azerbaijan, following its military operations in Nagorno-Karabakh, has calibrated its use of force within the broader framework of regional diplomacy, particularly in relations with Turkey, Russia, and the EU.

Military theorist Colin Gray observes that effective strategy requires the careful integration of force within the policy framework, avoiding inconsistent or disproportionate application [21]. This underscores that military power must always operate within a wider strategic vision that balances pressure with diplomacy, resilience, and alliances. For both Romania and Azerbaijan, the prudent management of force in tense regions is not merely a matter of operational effectiveness, but of national survival. In these cases, national security depends not simply on possessing military capabilities, but on understanding precisely when not to deploy them.

Holmes’s perspective aligns with Hans Morgenthau’s realist framework, which treats military capability as a crucial yet limited aspect of state power. As Morgenthau asserts, “military strength is a necessary, but not a sufficient, condition of national power” [22]. Armed force remains vital for national survival, but without integration into a coherent strategy or diplomatic engagement, it risks producing destabilizing outcomes.

His critique of “the crusading spirit of a political ideology” [22] warns against conflating military influence with political effectiveness, advocating instead for measured application aligned with national objectives and integrated into a broader diplomatic strategy. This aligns with his observation that “power divorced from morality is the root of evil in politics” [24], emphasizing that unchecked power can foster excessive ambition.

The distinction between military strength and national defense is not merely semantic but also operational. Military strength represents the potential capacity for coercion, measured in terms of troops, weaponry, and budgets, whereas national defense reflects the realized system that channels this potential into sustainable security. As Eliot Cohen explains, “military power is like an engine: its raw horsepower matters less than how it is engineered into a vehicle, maintained, and driven” [25].

This distinction is particularly crucial for states such as Romania and Azerbaijan, which must optimize limited resources. Hew Strachan notes that “the test of military

strength lies not in parades or budgets, but in how defense institutions translate it into political influence and lasting security” [26]. Military strength thus provides the foundational capacity—the raw force—though, as Stephen Biddle cautions, “superior numbers guarantee nothing if misapplied” [27]. Russia’s military operations in Ukraine offer a clear illustration, where formidable capabilities “faltered due to flawed logistics and morale” [28].

National defense, therefore, functions as the operational system that transforms potential into actionable strength through doctrine, alliances, and logistics. Colin Gray describes doctrine in *Strategy Bridge* [29] as the “glue” linking policy to action. Romania’s NATO-aligned defense doctrine [30], for example, integrates collective deterrence with regional cooperation in the Black Sea. Regarding alliances, Rebecca Lissner observes that “alliances amplify strength but demand strategic patience” [31]. Azerbaijan exemplifies this balance, leveraging Turkey as a robust military partner while engaging the European Union as an economic ally.

Military strength and national defense operate within a feedback loop: effective national defense reinforces military capabilities over time. Investments in cyber defense, for instance, can directly enhance military power, as Joseph Nye notes [32]. Conversely, as Snyder cautions [33], excessive focus on military expansion at the expense of defense infrastructure can undermine security, creating fragility rather than resilience.

Keywords: national security, energy, alliances, power, diplomacy, military, defense

REFERENCES:

1. Nicoleta Bănilă, SeeNews (2022). “Romania to ensure gas supply to Ukraine, Moldova through Greece-Bulgaria pipeline PM.” Available at: <https://seenews.com/news/romania-to-ensure-gas-supply-to-ukraine-moldova-through-greece-bulgaria-pipeline-pm-1212547> (accessed 5 April 2025).
2. Vladimir Isachenkov, Associated Press (2025). “Russia and Iran sign a partnership treaty to deepen their ties in the face of Western sanctions.” Available at: <https://apnews.com/article/russia-putin-iran-pezeshtian-treaty-partnership-71a20990373851741d1fe76a81699036> (accessed 5 April 2025).
3. Szymon Kardaś & Kamil Kłysiński, OSW – Centre for Eastern Studies (2017). “The story that never ends. A new stage in the energy dispute between Russia and Belarus.” Available at: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2017-05-17/story-never-ends-a-new-stage-energy-dispute-between-russia-and> (accessed 5 April 2025).
4. Vladai Papers, *Russia in Global Affairs* (2020). “Belarus-Russia: Is It a Real Brotherhood?” Available at: <https://eng.globalaffairs.ru/articles/belarus-russia-brotherhood/> (accessed 5 April 2025).
5. Wojciech Konończuk (2007). “Belarusian-Russian Energy Conflict: The Game Is Not Over.” In *Więcej niż sąsiedztwo – More than Neighbours*, Analiza Policy Brief, Stefan Batory Foundation, Warsaw, January, p. 3.
6. Reuters (2008). “FACTBOX: Russian oil and gas export interruptions.” Available at: <https://www.reuters.com/article/world/us/factbox-russian-oil-and-gas-export-interruptions-idUSLS578972/> (accessed 5 April 2025).
7. News Wires, France 24 (2011). “Russia secures ownership of Belarus gas pipelines.” Available at: <https://www.france24.com/en/20111125-russias-gas-deal-power-putin->

- belarus-pipeline-ukraine-lukashenko-moscow (accessed 5 April 2025).
8. Margarita M. Balmaceda (2013). *Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania Between Domestic Oligarchs and Russian Pressure*. University of Toronto Press, p. 15.
 9. Ibidem, p. 21.
 10. Vladimir Socor, Jamestown Foundation (2006). "Russia Oil Supplies to Lithuania Cut Off." *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 3, Issue 150. Available at: <https://jamestown.org/program/russian-oil-supplies-to-lithuania-cut-off/> (accessed 5 April 2025).
 11. Sijbnem de Jong, Jan Wouters & Steven Sterkx (2010). "The 2009 Russian-Ukrainian Gas Dispute: Lessons for European Energy Crisis Management after Lisbon." *European Foreign Affairs Review*, Vol. 15, Kluwer Law International BV, pp. 511–538.
 12. C.J. Chivers, *New York Times* (2006). "Explosions in Russia Cut Gas Pipelines to Georgia." Available at: <https://www.nytimes.com/2006/01/22/international/europe/explosions-in-russia-cut-gas-pipelines-to-georgia.html> (accessed 5 April 2025).
 13. Ibidem.
 14. Reuters (2008). "FACTBOX: Russian oil and gas export interruptions." Available at: <https://www.reuters.com/article/world/us/factbox-russian-oil-and-gas-export-interruptions-idUSLS578972/> (accessed 5 April 2025).
 15. Camille Gijs, *Politico* (2022). "Estonia removes Soviet Union war monuments." Available at: <https://www.politico.eu/article/estonia-removes-soviet-union-war-monuments/> (accessed 5 April 2025).
 16. Buzan, Barry. *People, States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, p. 5.
 17. Arnold Wolfers (1952). "National Security as an Ambiguous Symbol." *Political Science Quarterly*, Vol. 67, Issue 4, pp. 481–502.
 18. Ibidem, p. 481.
 19. Kim R. Holmes. *What is National Security*, pp. 17–18.
 20. Joseph S. Nye Jr. (2009). "Soft Power and Smart Power." In *The Instruments and Institutions of American Purpose*, Foreword by Joseph S. Nye & Brent Scowcroft, eds. Kurt M. Campbell & Jonathon Price, Aspen Institute, p. 31.
 21. Colin S. Gray (1999). *Modern Strategy*. Oxford University Press, pp. 1–17.
 22. Hans J. Morgenthau (2005). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, 7th Edition, New York: McGraw-Hill, p. 140.
 23. Ibidem, p. 11.
 24. Ibidem, p. 165.
 25. Eliot Cohen (2018). *The Big Stick: The Limits of Soft Power and the Necessity of Military Force*. New York: Basic Books, p. 29.
 26. Hew Strachan (2014). *The Direction of War: Contemporary Strategy in Historical Perspective*. Cambridge University Press, p. 47.
 27. Stephen Biddle (2004). *Military Power: Explaining Victory and Defeat in Modern Battle*. Princeton University Press, p. 17.
 28. Stephen Biddle & Jeffrey Friedman (2022). "How the War in Ukraine Might End." *Council on Foreign Relations*, September, p. 112.
 29. Colin S. Gray (2016). *The Strategy Bridge: Theory for Practice*. Oxford University Press, pp. 40–46.
 30. Presidential Administration (2020). *National Defense Strategy of the Country for the Period 2020–2024*. Bucharest. Available at:

- https://www.presidency.ro/files/userfiles/Documente/Strategia_Nationala_de_Aparare_a_Tarii_2020_2024.pdf (accessed 5 April 2025), pp. 8–17.
31. Rebecca Lissner & Mira Rapp-Hooper (2020). *An Open World: How America Can Win the Contest for Twenty-First-Century Order*. Yale University Press, p. 73.
 32. Joseph S. Nye Jr. (2016). "Deterrence and Dissuasion in Cyberspace." *International Security*, Vol. 41, Issue 3, Winter 2016/2017, p. 56.
 33. Jack Snyder (1991). *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition*. Cornell University Press. Available at: <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt32b48h> (accessed 10 March 2025).

SUVERENLİK VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ: QLOBAL İDARƏÇİLİKDƏ MİLLİ KONSTITUSİONALİZM

Zümrüd OSMANLI

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <http://orcid.org/0009-0003-5710-6308>

zumrud_osmanli@mail.ru

Xülasə. Tezis XXI əsrdə dövlət suverenliyinin transformasiyası və milli konstitusionalizm ilə beynəlxalq hüquq arasındakı qarşılıqlı münasibətləri qlobal idarəçilik kontekstində təhlil edir. Qloballaşma, beynəlxalq təşkilatların güclənməsi, regional integrasiyalar dövlətlərin daxili və xarici siyasətində milli maraqların beynəlxalq öhdəliklərlə uzlaşdırılmasını zəruri edir və bu məsələ aktualıq kəsb edir. Araşdırmanın **məqsədi**, müasir suverenlik anlayışının transformasiyası, “məhdud suverenlik” konsepsiyası və beynəlxalq hüququn milli konstitusional sistemlərə təsirini qiymətləndirməkdir. Tədqiqat trans-yurisdiksiya təsirlərin və qlobal idarəçilik proseslərinin suverenlik üzərindəki rolunu Azərbaycan nümunəsi ilə göstərməkdədir. Metodologiya kimi müqayisəli hüquqi təhlil, normativ-hüquqi sənədlərin analizi və qlobal idarəçilik nümunələrinin interpretasiyası istifadə edilmişdir. Nəticə göstərir ki, müasir dövr suverenliyi klassik tam müstəqillik deyil, milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq arasında balansın qorunması ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan təcrübəsi milli maraqların qorunması və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsində bu balansın vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər. Dövlət suverenliyi, milli konstitusionalizm, beynəlxalq hüquq, qlobal idarəçilik, beynəlxalq öhdəliklər, regional əməkdaşlıq

Giriş: Müasir dövrdə qloballaşma, beynəlxalq təşkilatların güclənməsi, iqtisadi integrasiya və beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin artması dövlətlərin suverenlik anlayışının daxili və xarici siyasətlərində yeni yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu çərçivədə “məhdud suverenlik” konsepsiyası dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirərkən milli maraqlarını qorumağa çalışdıqları hüquqi yanaşmanı ifadə edir.

Konstitusionalizm dövlətin hüquqi və institusional strukturunu müəyyən edən, qanunun aliliyini və vətəndaş hüquqlarının qorunmasını təmin edən konseptual sistem kimi çıxış edir. Bu yanaşma milli hüquq sistemində dövlətin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasını beynəlxalq hüququn prinsipləri ilə uzlaşdırmağı zəruri hesab edir (O'Donoghue, 2014). Bu balansın qorunması dövlətin beynəlxalq aləmdəki mövqeyini və daxili sabitliyini təmin etmək üçün vacibdir. Dövlətlərin konstitusional prinsipləri ilə beynəlxalq hüququn tələbləri arasında artan ziddiyyətlər xüsusilə, insan hüquqları, ətraf mühitin qorunması və təhlükəsizlik sahələrində daha çox nəzərə çarpır. Bu ziddiyyətlər dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsi ilə yanaşı, milli maraqlarını da qorumağa çalışdıqları bir dövrdə daha da dərinləşir. Araşdırmanın məqsədi suverenlik və beynəlxalq hüquq arasındakı münasibətləri qlobal idarəçilik prizmasında təhlil edərək, dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirərkən milli maraqlarını necə qoruduqlarını və bu balansın necə təmin olunduğunu araşdırmaqdır.

1. Suverenlik anlayışının müasir transformasiyası: Vestfaliya sistemi (1648-ci il) ilə təsbit olunan klassik suverenlik prinsipi dövlətlərin daxili və xarici siyasətində müstəqilliyini

təmin edir və ərazi bütövlüyünü təmin edən əsas normadır. Bu prinsip dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə bərabər hüquqlara malik olmalarını və daxili məsələlərə xarici müdaxilənin yolverilməz olduğunu vurğulayır. (*Jackson, 2003*)

Müasir dövrdə iqtisadi inteqrasiya, regional birliklər və beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin artması dövlətlərin suverenlik anlayışını daha çox qarşılıqlı əlaqələr və beynəlxalq öhdəliklər çərçivəsində formalaşdırmağa məcbur edir. Bu dəyişikliklər dövlətlərin daxili siyasətlərini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmalarını tələb edir (*Brand, 2002*). Beləliklə, "məhdud suverenlik" konsepsiyası dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirərkən milli maraqlarını qorumağa çalışdıqları bir yanaşmadır və konsepsiya dövlətlərin beynəlxalq hüququn tələbləri ilə milli maraqları arasında balans yaratmağa çalışdıqlarını göstərir. (*Jackson, 2003; Brand, 2002*).

2. Beynəlxalq hüquq və milli konstitusionalizm: BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində təşkilatın bütün üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslandığı qeyd olunur (*United Nations, 1945*). Bu prinsip dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə bərabər hüquqlara malik olmalarını və daxili məsələlərə xarici müdaxilənin yolverilməz olduğunu vurğulayır. (*Pavel, 2020*).

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və digər beynəlxalq mexanizmlər milli konstitusiyaların insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun olmasını təmin etməyə çalışır, bu, dövlətlərin daxili qanunvericiliklərini beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğunlaşdırmalarını tələb edir (*De Londras & Dzehtsiarou, 2015*). Beynəlxalq hüququn milli hüquq üzərində üstünlüyü və ya paralel mövcudluğu məsələsi, dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirərkən milli qanunvericiliklərini necə uyğunlaşdırdıqları ilə bağlıdır (*O'Donoghue, 2014*). Bununla, milli konstitusionalizm və beynəlxalq hüquq arasında hüquqi kolliziya yaranır. Bu məsələnin həlli dövlətlərin beynəlxalq hüquq və milli maraqlar arasında balans yaratmalarını tələb edir (*Jackson, 2003*). Avropa Şurası, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və digər insan hüquqları orqanlarının qərarları milli konstitusional məhkəmələr üçün referans rolunu oynayır və milli hüququn tətbiqinə təsir göstərir. Bu, milli konstitusionalizmə sərhədlərarası yurisdiksiya aspekti gətirir (*De Londras & Dzehtsiarou, 2015*).

3. Qlobal idarəçilik və suverenlik dilemmasının təzahürləri: Qlobal idarəçilik prosesləri beynəlxalq iqtisadi institutlar (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı), regionlararası təşkilatlar, beynəlxalq insan hüquqları orqanları vasitəsilə dövlətlərin milli suverenlik sahələrinə təsir göstərir. Belə nümunələrə misal olaraq;

- **İqlim və ətraf mühit siyasəti:** Paris müqaviləsi kimi beynəlxalq sazişlər dövlətləri müəyyən ekoloji standartlara əməl etməyə məcbur edir, bu da dövlətin ekoloji suverenlik sahəsində məhdudiyyəti deməkdir (*UNFCCC, 2015; Azərbaycan Respublikası, 2016*).

- **Sağlamlıq və pandemiya:** COVID-19 pandemiyası dövründə Dünya Səhiyyə Təşkilatı və digər beynəlxalq qurumlar dövlət siyasətlərinə təsir göstərmiş, dövlətlər fəvqəladə hallar tətbiqində beynəlxalq standartları nəzərə almağı tələb etmişdir (*Valiyeva & Valehli, 2021*).

- **İnsan hüquqları nəzarəti:** Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları üzv dövlətlərin milli hüquq sistemlərinə birbaşa təsir edir və milli konstitusional institutlar bu qərarları konstitusional standartlarla uzlaşdırmalıdırlar (*O'Sullivan & Beel, 2019*).

- **Ticarət və investisiya:** Beynəlxalq investisiya müqavilələri və arbitraj mexanizmləri dövlətlərin qanunvericiliyinə təsir göstərir, onların konstitusional immunitetləri bu çərçivədə sınıdır (*O'Donoghue, 2013; Brand, 2002*).

Bu sahələrdə milli konstitusional sistemlər və suverenlik ziddiyyətləri tez-tez uyğunsuzluq yaradır. Belə ki, dövlətlər beynəlxalq normativlər əsasında müəyyən sahələrdə məhdudiyyətlər götürürlər, lakin bu məhdudiyyətlər milli konstitusiyaya, xalqın iradəsinə və suverenlik prinsipinə zidd ola bilər (Pavel, 2020).

4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında suverenlik və müstəqillik prinsipləri: Azərbaycan Konstitusiyasında suverenlik və müstəqillik prinsipləri aydın şəkildə ifadə olunub. Məsələn, Konstitusiyanın 1-ci fəslə insan və vətəndaş hüquqları normativlərinin beynəlxalq razılaşmalarla uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Konstitusiya normasına görə, beynəlxalq müqavilələr milli qanunlarla ziddiyyət təşkil edirsə, onların müddəaları üstünlük qazanır (*Azərbaycan Respublikası, 1995/2016, maddə 151*). Bununla belə, Konstitusiyanın əsas maddələri (məsələn, suverenlik, dövlətin ərazi bütövlüyü və konstitusiyanın dəyişdirilməz normativləri) referendumla qəbul olunan sahələrə aid edilir və beynəlxalq müqavilələr bu sahələri dəyişdirə bilməz (*Azərbaycan Respublikası, 1995/2016, maddə 151*). Bu, milli suverenliyin qorunması məqsədilə qoyulan normativ maneədir.

Azərbaycanın beynəlxalq öhdəlikləri – BMT, Avropa Şurası, İslam Konfransı və regional əməkdaşlıq formatları milli hüquq sisteminə təsir göstərir. Məsələn, insan hüquqları sahəsində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları Azərbaycan məhkəmələri üçün hüquqi referansdır. Lakin milli məhkəmələr bu qərarları tətbiq edərkən Konstitusiyanı nəzərə almalıdırlar.

Regionda geosiyasi reallıqlar, 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsindən sonrakı dövr, Zəngəzur dəhlizi və enerji-nəqliyyat layihələri milli suverenliyi beynəlxalq hüquq çərçivəsində qorumağı tələb edir. Beynəlxalq müqavilələr və əməkdaşlıq formatları milli qanunvericilik və suverenlik prinsipləri ilə uzlaşdırılmalıdır, Konstitusiya məhkəməsi bu balansın təmin edilməsində həlledici rol oynayır (*O'Donoghue, 2013*).

Nəticə

Müasir dövrdə dövlət suverenliyi klassik Vestfaliya modelindən fərqlənərək daha çevik və qarşılıqlı asılılıq şəklində formalaşır. Qloballaşma, beynəlxalq təşkilatların güclənməsi və regional integrasiyalar dövlətlərin daxili və xarici siyasətlərində milli maraqları beynəlxalq öhdəliklərlə uzlaşdırmağı zəruri edir. Milli konstitusionalizm və beynəlxalq hüquq arasındakı qarşılıqlı təsir xüsusilə, insan hüquqları, qlobal təhlükəsizlik, iqlim dəyişikliyi, pandemiya və kibertəhlükəsizlik sahələrində aydın görünür. Bu sahələrdə milli hüquqi sərhədlərin beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılması dövlətləri "məhdud suverenlik" çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə məcbur edir, yeni milli maraqların qorunması beynəlxalq öhdəliklər kontekstində təmin olunur.

Azərbaycan nümunəsində bu proses xüsusilə nəzərə çarpır. Konstitusiya suverenlik və müstəqillik prinsiplərini qoruyaraq dövlətin hüquqi müstəqilliyini təmin edir, eyni zamanda ölkə BMT, Avropa Şurası, ATƏT və İƏT kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində öhdəliklərini yerinə yetirir. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonrakı dövr, Zəngəzur dəhlizi və enerji-nəqliyyat layihələri Azərbaycanın milli maraqlarını beynəlxalq hüquq çərçivəsində qoruma ehtiyacını vurğulayır. Beləliklə, müasir dövrdə suverenlik tam müstəqillikdən çox, milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq arasında balansın təmin olunması ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, milli maraqların qorunması və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qlobal idarəçilik çağırışlarına cavab

verən əsas mexanizmdir. Gələcəkdə rəqəmsal hüquqlar, global təhlükəsizlik və regional əməkdaşlıq çərçivəsində konstitusional suverenliyin yeni modellərinin inkişaf etdirilməsi zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası. (1995, 12 noyabr; dəyiş. 2016). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikası. (2016). *Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası ilə bağlı Tərəflərin 21-ci Konfransında qəbul olunmuş Paris Sazişinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu* (Qanun № 1670-VIQ). <https://e-qanun.az/framework/34278>
3. Brand, R. A. (2002). *The State, the Individual, and the International Legal System*. University of Pittsburgh Legal Studies. <https://scholarship.law.pitt.edu>
4. De Londras, F., & Dzehtsiarou, K. (2015). *Managing Judicial Innovation in the European Court of Human Rights*. *Human Rights Law Review*, 15(3), 523–547
5. Jackson, J. H. (2003). *Sovereignty-Modern: A New Approach to an Outdated Concept*. Georgetown Law Scholarship Repository. <https://scholarship.law.georgetown.edu>
6. O'Donoghue, A. (2013). International constitutionalism and the state. *International Journal of Constitutional Law*, 11(4), 857–880. <https://doi.org/10.1093/icon/mot026>
7. O'Donoghue, A. (2014). *Constitutionalism in Global Constitutionalisation*. Cambridge University Press
8. O'Sullivan, C., & Beel, J. (2019). Predicting the outcome of judicial decisions made by the European Court of Human Rights. *arXiv*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1912.10819>
9. Pavel, C. E. (2020). *The ethics of state consent to international law*. Cambridge University Press & Assessment. <https://www.cambridge.org>
10. United Nations Framework Convention on Climate Change. (2015). *Adoption of the Paris Agreement: Paris, 30 November to 11 December 2015*, <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/l09r01.pdf>
11. United Nations. (1945). *Charter of the United Nations*. San Francisco, 26 June 1945. United Nations. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
12. Valiyeva, A., & Valehli, F. (2021). *COVID-19 and Azerbaijan: Is the System Resilient Enough to Withstand the Perfect Storm?* *Problems of Post-Communism*, 69(1), 103–114. <https://doi.org/10.1080/10758216.2021.1920840>

Zumrud OSMANLI

SOVEREIGNTY AND INTERNATIONAL LAW: NATIONAL CONSTITUTIONALISM IN GLOBAL GOVERNANCE

Abstract

In the modern era, globalization, the strengthening of international organizations, economic integration, and increasing international legal obligations have prompted new approaches in states' sovereignty within domestic and foreign policies. Within this framework, the "limited sovereignty" concept refers to a legal approach where states strive to protect their national interests while fulfilling international obligations. Constitutionalism

serves as a conceptual system defining the legal and institutional structure of the state, ensuring the rule of law and protection of citizens' rights. This approach requires harmonizing state sovereignty with international legal principles. Maintaining this balance is essential for both the state's international position and internal stability. Conflicts between national constitutional principles and international law requirements are particularly evident in human rights, environmental protection, and security. This study analyzes the interaction between sovereignty and international law in the context of global governance, examining how states protect national interests while fulfilling international obligations.

Keywords: *State sovereignty, national constitutionalism, international law, global governance, international obligations, regional cooperation*

**DÖVLƏTLƏRARASI QLOBAL RƏQABƏTDƏ BEYNƏLXALQ QANUNLARIN
TƏTBİQİNİN YENİ ETİK VƏ SİYASİ PROBLEMLƏRİ**

Əziz ƏLİYEV

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Siyasətin fəlsəfəsi və sosiologiyası
şöbəsinin dissertantı, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin Media və kommunikasiya
departamentinin müdiri
Bakı, Azərbaycan*

ORCID ID: 0000-0003-4272-6355

azizalibeyli@stm.az

Xülasə. *Müasir dövrdə beynəlxalq hüququn dövlətlərarası qlobal rəqabət kontekstində tətbiqi təkcə hüquqi koordinasiya məsələsi deyil, eyni zamanda dərin etik və siyasi çağırışlarla müşayiət olunan çoxşaxəli bir prosesdir. Müxtəlif hüquq sistemlərinin, formalaşmış standartlar və mədəni normaların fərqliliyi beynəlxalq hüququn universal şəkildə varlığını və effektiv icrasını əngəlləyir. Bu vəziyyət həm prosedur, həm də mahiyyət etibarilə beynəlxalq hüquqi sistemin balanslı və ədalətli işləməsinə maneə yaradır. Güclü iqtisadi və siyasi aktorlar – əsasən də iri transmilli korporasiyalar və supergüclər – çox zaman beynəlxalq hüququn formalaşmasında dominant mövqə tutur, bu isə hüququn neytrallığını və inklüzivliyini sual altına salır. Nəticədə zəif dövlətlər və inkişaf etməkdə olan ölkələr beynəlxalq hüququn tətbiqində qeyri-bərabər münasibətlərlə qarşılaşır və hüquqlarının müdafiəsi çətinləşir.*

Digər əsas problem korrupsiya və şəffaflıq məsələləridir. Qlobal ticarət və hüquqi əməkdaşlıq şəraitində korrupsiya çox zaman hüququn seçici şəkildə tətbiqinə, güc balanssızlığının dərinləşməsinə və etimadın sarsılmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən, beynəlxalq hüququn səmərəli işləməsi üçün hüquqi mexanizmlərlə yanaşı, etik prinsiplərin – şəffaflıq, dürüstlük və hesabatlılıq istiqamətində gücləndirilməsi vacibdir. Mədəni və mənəvi fərqliliklər də beynəlxalq hüququn harmonizasiyasını çətinləşdirən əsas amillərdəndir. Əmək hüquqları, ekoloji tənzimləmələr və korporativ məsuliyyət sahəsində ölkələr arasında ciddi standart fərqləri mövcuddur. Buna görə də beynəlxalq hüquq təkcə texniki tənzimləyici mexanizm kimi deyil, eyni zamanda tərəflərin mədəni kodlarına uyğunlaşa bilən elastik sistem kimi formalaşmalıdır.

Azərbaycanın 2020-ci ildə müharibədə qazandığı qələbədən sonra beynəlxalq hüququn tətbiqi sahəsində əldə etdiyi təcrübə xüsusi yer tutur. Azərbaycan qalib tərəf kimi beynəlxalq humanitar hüquqa sadıqlıq nümayiş etdirməklə, həm etik, həm də hüquqi məsuliyyət daşıyan bir aktor olduğunu göstərmişdir. Müharibədən sonrakı dövrdə mina təmizləmə, humanitar fəaliyyətlər və beynəlxalq normalara əsaslanan siyasi mövqə hüququn aliliyinin yalnız müharibə vaxtı deyil, sülh şəraitində də qorunmalı olduğunu sübut edir. Ümumilikdə, bu tədqiqat beynəlxalq hüququn tətbiqində qarşıya çıxan problemləri yalnız hüquqi prizmadan deyil, etik, siyasi, institusional və mədəni baxış bucaqlarından da dəyərləndirir və çağdaş qlobal sistemdə hüququn aliliyinin təmin olunmasının nə qədər kompleks və çoxsəviyyəli bir proses olduğunu ortaya çıxarır.

Açar sözlər. *beynəlxalq hüquq, etik dilemmalar, qlobal rəqabət, hüquqi harmonizasiya Azərbaycan təcrübəsi*

Giriş

Müasir dövrdə beynəlxalq hüququn dövlətlərarası qlobal rəqabət şəraitində tətbiqi həm etik, həm də siyasi müstəvidə yeni və mürəkkəb problemlərlə qarşılaşır. Bu çətinliklərin əsas səbəblərindən biri beynəlxalq hüququn müxtəlif hüquq sistemləri, siyasi maraqlar və mədəni normalar fonunda eyni və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsinin çətinliyidir. Məsələ burasındadır ki, hüququn qlobal miqyasda tətbiqi yalnız hüquqi mexanizmlərin uyğunluğu ilə deyil, həm də bu hüququn mənimsənmə və şərh olunma fərqləri ilə sıx bağlıdır [9]. Rəqabət hüququ sahəsində xüsusilə diqqətəçarpancaq problemlərdən biri hüquqi yurisdiksiyalar arasındakı toqquşmalardır. Dövlətlər çox zaman bir-birindən fərqli, hətta ziddiyyətli hüquqi normalara və tətbiq mexanizmlərinə malik olurlar. Məsələn, bir ölkənin rəqabət qanunvericiliyində məqbul hesab edilən bir kommersiya fəaliyyəti başqa bir ölkənin hüquq sistemində bazarın manipulyasiyası kimi dəyərləndirilməlidir. Belə vəziyyətlərdə konkret bir transsərhəd məsələdə hansı dövlətin yurisdiksiyasının tətbiq ediləcəyi sualı həm hüquqi qeyri-müəyyənlik, həm də siyasi gərginlik yaradır.

Bu cür vəziyyətlərdə milli suverenlik məsələsi ön plana çıxır. Dövlətlər beynəlxalq hüququ qəbul etsələr belə, çox zaman öz hüquqi müstəqilliklərini qorumaq instinkti ilə qərar verir, bu isə qarşılıqlı əməkdaşlıq və beynəlxalq mexanizmlərin effektivliyini zəiflədə bilər. Hüquqi çərçivələrin bir-birinə uyğunlaşdırılmaması, nəinki hüquqi mübahisələrin həllini çətinləşdirir, həm də etimad mühitini sarsıdır. Beləliklə, beynəlxalq hüququn tətbiqi yalnız texniki və prosedural məsələlərdən ibarət deyil, həm də mürəkkəb siyasi və mədəni qarşılıqlı təsirləri ehtiva edən bir prosesə çevrilir. Qlobal ticarət və rəqabət mühitində hüquqi koordinasiyanın olmaması, çox vaxt güclü dövlətlərin və böyük korporasiyaların xeyrinə işləyən asimmetrik vəziyyətlər yaradır. Bu isə beynəlxalq hüququn bərabərlik prinsiplərinə zidd olaraq zəif dövlətlərin hüquqlarının effektiv müdafiəsini sual altına alır. Belə bir realıqda beynəlxalq hüququn tərəfsizliyini qorumaq və bütün dövlətlər üçün ədalətli tətbiqini təmin etmək daha da vacib və bir o qədər də çətin olur [9].

1. Qlobal hüquqi rəqabət və etik dilemmalar

Qlobal rəqabət mühitində beynəlxalq hüququn tətbiqində qarşıya çıxan əsas etik dilemmələrdən biri ədalət prinsipi ilə güc balanssızlığı arasındakı ziddiyyətdir. Bu vəziyyət, xüsusilə inkişaf etmiş iqtisadi güclərlə zəif və ya inkişafda olan ölkələr arasında müşahidə edilən bərabərsizlik kontekstində daha da kəskin şəkildə üzə çıxır. Çox zaman iri transmilli korporasiyalar və güclü dövlətlər beynəlxalq hüququn formalaşmasına və onun tətbiq mexanizmlərinə dolayısı və ya bilavasitə təsir göstərərək öz maraqlarını prioritetləşdirirlər. Bu isə beynəlxalq hüququn neytrallığı və universal tətbiq prinsipləri ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir [10].

Mövcud güc asimmetriyası yalnız hüquqi deyil, həm də dərin etik suallar doğurur: beynəlxalq hüququn bütün iştirakçılar üçün ədalətli şəkildə işləməsi necə təmin oluna bilər? Əgər hüquqi çərçivələrin hazırlanması və icrası daha çox güclülərin maraqlarına uyğun tərtib olunarsa, o zaman zəiflərin hüquqları və mənafeləri necə qorunacaq? Bu cür suallar beynəlxalq hüququn legitimliyini, eyni zamanda onun əhatəliliyi və inklüzivliyini şübhə altına alır. Ənənəvi olaraq, hüquq ədaləti təmin etmək üçün mövcuddur; lakin qlobal siyasi-iqtisadi sistemdəki disbalanslar hüququn özünün bir alətə çevrilməsi ehtimalını artırır [8].

Məsələyə daha dərin baxdıqda aydın olur ki, iri iqtisadi güclərin beynəlxalq hüququ öz maraqlarına uyğun formalaşdırması yalnız digər dövlətlərə deyil, həm də beynəlxalq sistemin dayanıqlılığına zərbə vurur. Bu güclər vasitəsilə hüququn selektiv tətbiqi qlobal inamı sarsıdır, çünki dövlətlər və cəmiyyətlər arasında ədalətin yalnız kağız üzərində

mövcud olduğu düşüncəsi güclənir. Bu da öz növbəsində beynəlxalq əməkdaşlığa və hüquqa hörmətin zəifləməsi ilə nəticələnmə ehtimalı var. Bu səbəbdən, beynəlxalq hüququn təkcə formal qaydalarla deyil, həm də real güc münasibətləri daxilində necə həyata keçirildiyi, hüququn ədalətli və balanslı icrasının necə təmin olunacağı sualları hüquq tədqiqatlarında və beynəlxalq siyasətdə aktuallığını qorumaqdadır. Bu çağırışların cavablandırılması üçün təkcə hüquqi mexanizmlərin deyil, həm də etik prinsiplərin və institusional şəffaflığın gücləndirilməsi zəruridir.

2. Korrupsiya, şəffaflıq və hüququn selektiv tətbiqi

Qlobal bazarlarda şəffaflığın təmin olunması və korrupsiyaya qarşı effektiv mübarizə aparılması müasir beynəlxalq hüququn və etikanın ən ciddi problemlərindən biridir. Əsasən təchizat zəncirində baş verən qeyri-şəffaflıq və rüşvət halları yalnız iqtisadi ədaləti pozmaqla qalmır, eyni zamanda beynəlxalq hüququn tətbiqinə və hüquqi institutlara olan inamı da sarsıdır. Bu tip halların sistematik xarakter alması hüquqi normaların selektiv şəkildə tətbiqinə, güclü tərəflərin mövqeyinin daha da möhkəmlənməsinə və zəif oyunçuların bazardan sıxışdırılmasına səbəb olur [6].

Korrupsiyanın beynəlxalq ticarətdə yaratdığı fəsadlar çoxşaxəlidir. Rüşvət verərək tender qazanmaq və ya inzibati proseslərə qeyri-qanuni təsir göstərmək kimi hallar, rəqabət şəraitini süni şəkildə dəyişir və əslində bacarıq və keyfiyyətə deyil, manipulyasiyaya əsaslanan bir iqtisadi sistemin yaranmasına şərait yaradır. Belə şəraitdə, hüququn prinsiplərinə sadıq qalmağa çalışan aktorlar haqsız mövqeyə düşür və bu, qlobal miqyasda sistemli ədalətsizliklərin yaranmasına zəmin yaradır. Beynəlxalq hüquq baxımından isə korrupsiyaya qarşı mübarizə yalnız milli qanunvericiliklə deyil, həm də ölkələrarası əməkdaşlıq mexanizmləri ilə dəstəklənməlidir. Çünki korrupsiya, adətən, sərhədləri aşır və bir ölkədə başlayan qanunsuz fəaliyyət digər ölkələrdə də fəsadlar törədir. Buna görə də effektiv mübarizə üçün hüquqi mexanizmlərin harmonizasiyası, məlumat mübadiləsi və birgə istintaq strukturlarının formalaşdırılması olduqca vacibdir. Bu həm də hüququn legitimliyini gücləndirir və beynəlxalq ticarətdə bərabər oyun sahəsinin yaradılmasına xidmət edir [6].

Etik baxımdan isə şəffaflıq və dürüstlük prinsipləri yalnız hüquqi tələb deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin davamlılığı üçün əsas dəyərlər hesab edilməlidir. Qlobal ticarətin iştirakçıları arasında etimadın qurulması və qorunması məhz bu dəyərlərin reallıqda tətbiqindən asılıdır. Bu kontekstdə korrupsiyaya qarşı mübarizə təkcə hüquqi məsuliyyət deyil, həm də mənəvi öhdəlikdir. Beynəlxalq hüququn tətbiqi zamanı qarşıya çıxan ən mühüm problemlərdən biri fərqli cəmiyyətlərin mədəni və mənəvi dəyərləri ilə əlaqədardır. Müxtəlif dövlətlərin əmək hüquqları, ətraf mühitin qorunması və korporativ məsuliyyət sahəsindəki etik standartları kəskin şəkildə fərqlənir. Belə bir reallıq beynəlxalq hüququn universal norma yaratmaq səylərini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir [7].

3. Mədəni və normativ müxtəlifliklərin hüquqa təsiri

Əmək hüququ sahəsində, məsələn, bəzi inkişaf etmiş dövlətlərdə yüksək təhlükəsizlik standartları, əmək haqqı təminatları və sosial müdafiə sistemi mövcud olduğu halda, digər bölgələrdə bu hüquqlar ya minimal səviyyədədir, ya da hüquqi sənədlərdə formal olaraq mövcud olsa da, real həyatda tətbiq edilmir. Bu cür bərabərsiz yanaşmalar

beynəlxalq əməkdaşlıqda qarşılıqlı ittihamlara, hüquqi normativlərin tətbiqində selektivliyə və etimad böhranına yol açır. Qlobal ticarət münasibətləri isə bu fərqlərin təsiri altında formalaşaraq, hüquqi çərçivələrə təsir göstərir [11].

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (ILO) 2023-cü il üzrə hesabatına görə, qlobal miqyasda iş yerlərində əmək hüquqlarının tətbiqi ilə bağlı standartların uyğunsuzluğu səbəbindən işçilərin 40%-i minimal sosial müdafiədən məhrumdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm 15%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 60%-ə çatır.

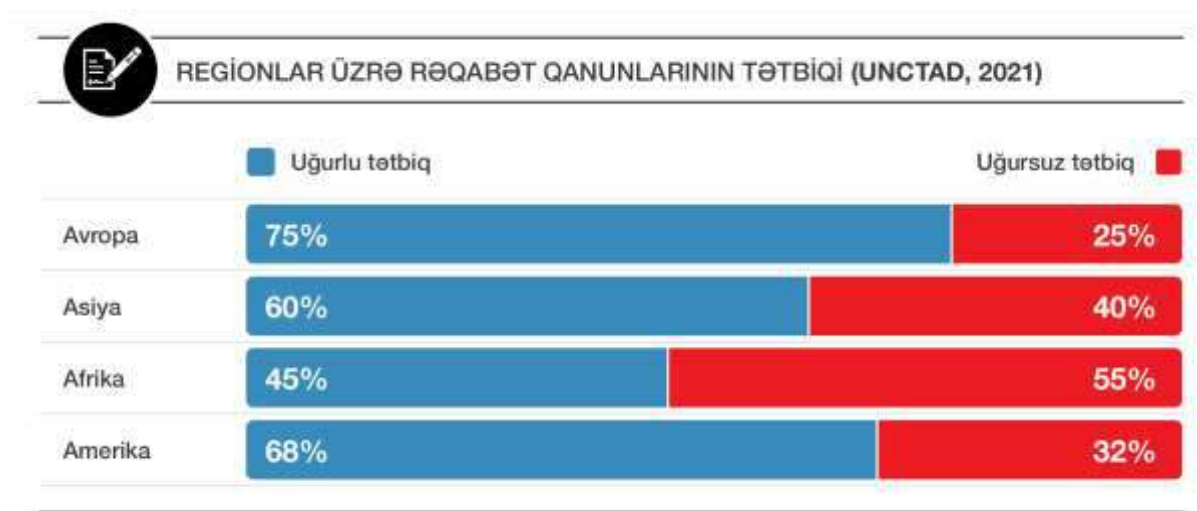
Ətraf mühitin qorunması kontekstində də eyni problem özünü göstərir. Məsələn, bir ölkə üçün prioritet olan karbon emissiyasının azaldılması digər bir ölkədə iqtisadi inkişafın qarşısını alan yük kimi qiymətləndirilməlidir. Bu kimi ziddiyyətlər beynəlxalq hüququn hər kəs üçün məqbul sayılacaq norma formalaşdırmaq qabiliyyətini zəiflədir. Hüquqi razılaşmaların əldə olunması üçün yalnız hüquqi dili deyil, həm də mədəni və etik kodları da nəzərə almaq zərurəti yaranır. Korporativ məsuliyyət sahəsində isə bəzi dövlətlərdə şirkətlərdən sosial məsuliyyət gözlənilsə də, digər ölkələrdə bu anlayış hələ tam formalaşmayıb. Bu isə transmilli şirkətlərin fəaliyyətində etik boşluqlar yaradır və hüquqi sistemlər arasında manipulyasiya riskini artırır. Belə bir şəraitdə beynəlxalq hüquq yalnız normativ çərçivə təqdim etməklə kifayətlənməməli, həm də mədəni müxtəlifliyi anlayan və ona uyğunlaşa bilən bir hüquqi yanaşma tətbiq etməlidir. Bu baxımdan, beynəlxalq hüququn uğurlu tətbiqi yalnız hüquqi harmoniyaya deyil, eyni zamanda mədəni və etik uyğunlaşma bacarığına da bağlıdır. Bu isə tərəflər arasında davamlı dialoq, qarşılıqlı anlaşma və konsensus yolu ilə həyata keçirilməlidir. Çünki hüquq nə qədər universal olmağa çalışsa da, onun uğuru yerli dəyərləri inkar etmədən, onları integrasiya etmə bacarığından asılıdır.

4. Transsərhəd zonalarda hüquqi uyğunsuzluqlar və koordinasiya problemləri

Beynəlxalq hüququn səmərəli tətbiqi üçün yalnız normativ aktların mövcudluğu kifayət deyil – bu hüquqi çərçivələrin uyğunlaşdırılması və milli hüquq orqanları arasında effektiv əməkdaşlığın qurulması zəruridir. Lakin bu məqsədə çatmaq çox zaman nəzərdə tutulan qədər asan olmur. Məsələ burasındadır ki, müxtəlif dövlətlər arasındakı prosessual qaydalar, sübut standartları və hüquqi əənələr əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyindən, qarşılıqlı hüquqi yardım və birgə hüquq-mühafizə tədbirləri əngəllərlə üzləşir [10]. Hüquq sistemlərinin bu fərqliliyi məsələn, transsərhəd məsələlərdə həm koordinasiyanı çətinləşdirir, həm də kollektiv hüquqi tədbirlərin effektivliyini zəiflədir. Məsələn, bir ölkədə sübut kimi qəbul edilən sənəd və ya ifadə digər ölkənin məhkəmə sistemi tərəfindən qeyri-

qəbulolunan hesab olunur. Bu kimi hallar yalnız hüquqi aspektdə deyil, eyni zamanda siyasi və etik müstəvidə də dilemmalar doğurur. Dövlətlərin daxili hüquqi avtonomiyasına hörmətlə yanaşmaq tələbi ilə effektiv qlobal tənzimləmə ehtiyacı arasında tarazlıq yaratmaq çətin bir vəzifəyə çevrilir [5].

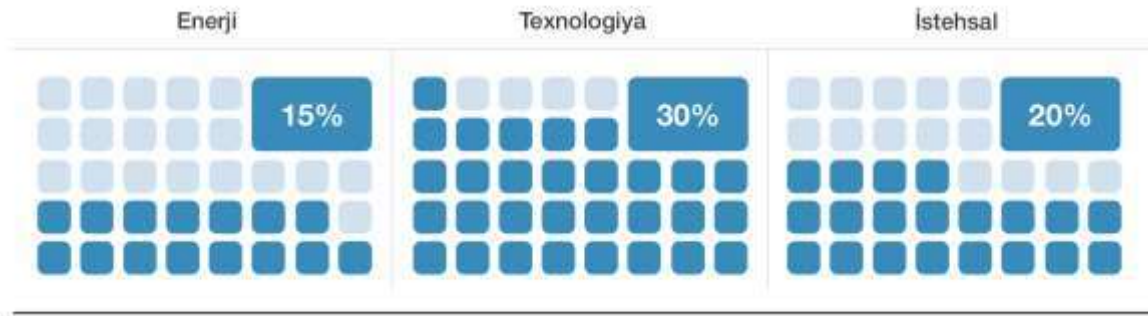
UNCTAD-ın 2021-ci il hesabatına görə, transsərhəd rəqabət mübahisələrinin 62%-i hüquqi yurisdiksiyalar arasındakı ziddiyyətlər səbəbindən həll olunmamış qalır. Bu, əsasən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqli rəqabət qanunlarının tətbiqi ilə bağlıdır.

Etik baxımdan bu ziddiyyət daha da mürekkəbləşir. Hüquqi harmonizasiya prosesi əgər dominant dövlətlərin normativ yanaşmaları əsasında həyata keçirilərsə, zəif və ya fərqli hüquqi ənənələrə malik olan ölkələrin hüquqi suverenliyinə müdaxilə kimi qəbul oluna bilər. Belə vəziyyətlərdə beynəlxalq hüquq universallığını qorumaqla yanaşı, mədəni və hüquqi müxtəlifliyi də nəzərə almaq məcburiyyətində qalır. Əks təqdirdə, beynəlxalq hüquqi sistemin legitimliyi və ədalət prinsipi sual altına düşür [5].

Bununla yanaşı, qlobal hüququn tətbiqindəki uyğunsuzluqlar yalnız normativ səviyyədə deyil, həm də texniki və institusional səviyyədə qarşılıqlı etimadın zəifləməsinə gətirib çıxarır. Hüquq-mühafizə orqanları arasında informasiya mübadiləsi, sübutların paylaşılması və ortaq istintaq mexanizmlərinin qurulması kimi vacib sahələrdə koordinasiyanın zəifliyi beynəlxalq hüququn effektiv icrasına mane olur. Bu isə qlobal tənzimləmənin məqsədlərinə çatmaq üçün yalnız hüquqi mexanizmlərin deyil, həm də institusional etimad və qarşılıqlı hörmət mədəniyyətinin vacibliyini ortaya qoyur [5].

Beynəlxalq hüququn tətbiqi yalnız hüquqi texniki məsələsi deyil, eyni zamanda mürekkəb siyasi, mədəni və etik tarazlıqlar sistemidir. Hüquqi sistemlərin harmonizasiyası və tətbiq mexanizmlərinin koordinasiyası üçün dialoqa əsaslanan, inklüziv və qarşılıqlı anlayışa söykənən yanaşmalar formalaşdırılmalıdır.

Qloballaşma fonunda fəaliyyət göstərən çoxmillətli şirkətlərin artan iqtisadi gücü beynəlxalq hüquq sistemini yeni etik və hüquqi sınaqlarla qarşı-qarşıya qoyur. Bu müəssisələr çox zaman dövlət sərhədlərindən asanlıqla keçərək müxtəlif hüquqi rejimlərdə fəaliyyət göstərirlər. Lakin bu sərbəstlik bəzən hüquqi boşluqların və ya tənzimləmə ziddiyyətlərinin istismarına gətirib çıxarır. Nəticədə insan hüquqlarının pozulması, əmək hüquqlarının istismarı və ətraf mühitə qarşı məsuliyyətsiz yanaşmalar kimi hallarla tez-tez qarşılaşmaq olur [11].

Ən böyük çağırış isə bu korporasiyaların məsuliyyətə cəlb edilməsində meydana çıxır. Beynəlxalq hüquq, xüsusilə də insan hüquqları və ətraf mühitin qorunması sahəsində, hələ də tam səmərəli və məcburetmə qabiliyyətinə malik vahid mexanizmə sahib deyil. Müxtəlif hüquq sistemləri arasında koordinasiyanın olmaması, dövlətlərin maraqlarının toqquşması və beynəlxalq sanksiya mexanizmlərinin zəifliyi bu sahədə effektiv hesabatlılıq təminatını çətinləşdirir. Buna cavab olaraq, **korporativ sosial məsuliyyət (KSM)** anlayışının hüquqi çərçivələrə daxil edilməsi ideyası daha aktual hala gəlmişdir. KSM sadəcə könüllü öhdəliklərdən ibarət etik konsepsiya kimi deyil, həm də hüquqi məsuliyyətin və nəzarətin ayrılmaz hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu yanaşma korporasiyaların yalnız iqtisadi fayda güdməsini deyil, eyni zamanda fəaliyyətlərinin sosial, ekoloji və insan hüquqları kontekstində nəticələrinə görə məsuliyyət daşmasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Hesabatlılıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi isə təkcə hüquqi çərçivənin sərtləşdirilməsi ilə deyil, həm də beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi ilə mümkündür. Dövlətlər arasında məlumat mübadiləsinin effektiv təşkili, sərhədlərarası istintaq mexanizmləri və beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi bu istiqamətdə vacib addımlar sayılır. Eyni zamanda, korporasiyaların beynəlxalq insan hüquqları və ekoloji standartlara uyğunluğunu qiymətləndirən institusional nəzarət mexanizmləri yaradılmalıdır. Bütün bunlar göstərir ki, çoxmillətli müəssisələrin fəaliyyətinin etik çərçivədə tənzimlənməsi yalnız dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə məhdudlaşa bilməz. Bu proses beynəlxalq hüquq sistemində sistemli islahatlar, yeni hüquqi alətlər və daha güclü icra mexanizmlərinin yaradılmasını tələb edir. Korporativ gücün etik məsuliyyətlə tarazlaşdırılması, XXI əsrin hüquqi gündəliyinin mərkəzi məsələlərindən biri olaraq qalır.

5. Azərbaycanın beynəlxalq hüququn tətbiqində etik model rolu

Dövlətlərarası global rəqabətdə beynəlxalq qanunların tətbiqinin yeni etik və siyasi problemlərə baxışda müharibədə qalib gəlmiş Azərbaycanın təcrübəsi

Azərbaycanın 2020-ci ildə baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsində əldə etdiyi qələbə təkcə hərbi uğur kimi deyil, həm də beynəlxalq hüququn icrası və etik prinsiplərə

əməl baxımından diqqətləyi təcrübə kimi qiymətləndirilsə, doğru olardı. Müharibə dövründə və ondan sonra beynəlxalq humanitar hüququn əsas prinsiplərinə, əsasən mülki şəxslərin müdafiəsi, müharibə əsirlərinin hüquqları və infrastruktura zərərin minimuma endirilməsi kimi öhdəliklərə riayət olunması Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa sadıqlığını nümayiş etdirmişdir [4].

Azərbaycanın mövqeyi həm də göstərdi ki, müharibədə qalib gələn tərəf olmaq hüquqi məsuliyyətdən azad olunmaq demək deyil. Əksinə, beynəlxalq hüququn aliliyinə hörmət qalib tərəfin legitimliyini daha da möhkəmləndirir. Azərbaycan dövləti müharibədən sonra da beynəlxalq normalar çərçivəsində hərəkət edərək, bölgədə davamlı sülhün və hüquqa əsaslanan nizamın qurulmasına çalışmışdır. Bu, xüsusilə BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində qeyd edilən ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqillik prinsipləri ilə üst-üstə düşür [1]. Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan beynəlxalq humanitar hüquqa uyğun şəkildə mina təmizləmə, itkin düşənlərin axtarışı və humanitar yardımların təşkili kimi addımlar atmışdır. Bu fəaliyyətlər bir tərəfdən etik öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə, digər tərəfdən isə beynəlxalq imicin formalaşmasına xidmət etmişdir. Belə bir yanaşma beynəlxalq rəqabət mühitində hüququn aliliyini qorumaqla yanaşı, siyasi maraqların da balanslaşdırılmasını təmin edən model rolunu oynayır [2]. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin 2023-cü il hesabatına görə, ikinci Qarabağ müharibəsindən sonra minatəmizləmə əməliyyatları nəticəsində 2020-2023-cü illər ərzində 3200 hektardan çox ərazi təmizlənib və 1500-dən çox mina zərərsizləşdirilib. Bu, beynəlxalq humanitar hüququn tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilib.

Bu təcrübə onu göstərir ki, qlobal rəqabətdə uğur təkcə iqtisadi və ya hərbi güc üzərində qurulmur. Əsas fərqləndirici amil hüquqa əsaslanan, etik və məsuliyyətli davranış modelidir. Azərbaycanın postmüharibə dövründə beynəlxalq hüququ rəhbər tutaraq həm regional, həm də qlobal münasibətlər sistemində məsuliyyətli aktor kimi çıxış etməsi, müasir dövrün mürəkkəb siyasi konfigurasiyasında hüququn strateji alətə çevrilə biləcəyini göstərir [3]. Azərbaycanın müharibədə qalib gəlməsi və sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlərdəki mövqeyi bir daha sübut edir ki, beynəlxalq hüququn tətbiqi həm etik öhdəliklərə riayət, həm də milli maraqların hüquqi əsaslarla qorunması kimi ikiqat funksiyanı daşıyır. Bu ikili yanaşma hüququn siyasi alətlər içərisində təkcə nəzarət vasitəsi deyil, həm də legitimlik və uzunmüddətli sabitlik gətirən bir dəyər olduğunu göstərir.

Nəticə

Dövlətlərarası qlobal rəqabət kontekstində beynəlxalq hüququn tətbiqi son illərdə daha da mürəkkəbləşmiş və yalnız hüquqi məsələ olaraq deyil, həm də etik, siyasi, institusional və mədəni çağırışların mərkəzinə çevrilmişdir. Bu hüququn müxtəlif dövlətlər tərəfindən necə mənimsənilməsi, tətbiq formaları, prosedural normalar və sübut standartları arasındakı kəskin fərqlər bir sıra sistemli problemlərin formalaşmasına səbəb olur. Beynəlxalq hüququn effektivliyi, əsasən, onun universal və neytral şəkildə işləməsinə bağlı olsa da, mövcud güc balanssızlığı bu məqsədə çatmağı ciddi şəkildə çətinləşdirir. Güclü iqtisadi aktorların hüquqi mexanizmlərə dolayısı və ya birbaşa müdaxiləsi, hüququn selektiv tətbiqini şərtləndirir və zəif dövlətlərin hüquqlarının qorunması məsələsini gündəmdə saxlayır. Etik aspektdən isə bu vəziyyət hüququn əsas funksiyalarını – ədalət, bərabərlik və şəffaflıq – zədələyir. Qlobal bazarlarda rast gəlinən korrupsiya halları, təchizat zəncirlərində şəffaflığın olmaması və hüquqi boşluqların istismarı beynəlxalq hüququn legitimliyini sual altına alır. Bu səbəbdən hüququn yalnız formal olaraq qəbul olunması kifayət etmir; onun real tətbiqi və etibarlılığı da təmin edilməlidir. Bu isə hüquqi yanaşmalarla yanaşı, mənəvi öhdəliklər və institusional etimadın gücləndirilməsi ilə mümkün ola bilər. Mədəni və mənəvi dəyərlərin fərqliliyi də beynəlxalq hüququn harmonizasiyası prosesində xüsusi çətinliklər yaradır. Əmək hüquqları, ətraf mühitin mühafizəsi və korporativ məsuliyyət məsələlərində müxtəlif regionlar arasında ciddi normativ uyğunsuzluqlar mövcuddur. Bu isə transmilli şirkətlərin hüquqi boşluqlardan faydalanmasına şərait yaradır. Belə bir vəziyyətdə beynəlxalq hüquq yalnız normativ alət deyil, həm də mədəni uyğunlaşmanı nəzərə alan dinamik və çoxşaxəli sistem kimi inkişaf etdirilməlidir.

Azərbaycanın müharibədə qalib gəlmiş dövlət kimi beynəlxalq hüququn tətbiqində göstərdiyi davranış bu sahədə fərqlənən bir yanaşma təklif edir. Müharibə dövründə və ondan sonrakı mərhələdə beynəlxalq humanitar hüquqa riayət, mülki əhəlinin hüquqlarının qorunması və münaqişədən sonrakı humanitar tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın hüquqa əsaslanan mövqe nümayiş etdirdiyini göstərdi. Bu təcrübə, qlobal rəqabətdə hüququn yalnız alət deyil, eyni zamanda etik və siyasi legitimliyin əsas dayağı olduğunu təsdiqləyir. Postkonflikt dövrdə mina təmizləmə, itkin düşənlərin axtarışı və sosial infrastrukturun bərpası ilə bağlı atılmış addımlar Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa və etik prinsiplərə verdiyi önəmi nümayiş etdirir. Bu cür sistemli və məsuliyyətli yanaşma, hüququn praktikada tətbiqinə nümunə olmaqla yanaşı, digər dövlətlər üçün də regional və global

səviyyədə ilhamverici model rolunu oynayır. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, hüquqa sadıqlıq yalnız sülh zamanı deyil, həm də münaqişə və onun sonrası mərhələlərdə də davamlı şəkildə qorunmalıdır.

Beynəlxalq hüququn effektiv tətbiqi yalnız normativ baza və hüquqi harmonizasiya ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu prosesin uğuru həmçinin etik prinsiplərin möhkəmləndirilməsi, güc balanslarının ədalətli şəkildə tənzimlənməsi, hüquqi institutlar arasında qarşılıqlı etimadın artırılması və mədəni fərqlərin nəzərə alındığı hüquqi dialoqların təşviqi ilə mümkündür. Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, milli maraqları beynəlxalq hüquqla uzlaşdırmaq, hüququ strateji alətə çevirməklə regional və beynəlxalq müstəvidə daha sabit, ədalətli və şəffaf bir sistemin qurulması mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi. (2020). *Azərbaycan Ordusunun beynəlxalq hüquqa uyğun əməliyyatları haqqında*. <https://mod.gov.az/az/pre/23884.html>
2. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi. (2023). *Müharibədən sonra mina təmizləmə və humanitar fəaliyyətlər*. <https://mod.gov.az/az/pre/40135.html>
3. Azərbaycan Milli Kitabxanası. (2010). *Azərbaycanın beynəlxalq hüquq və münaqişə sonrası diplomatik siyasəti*. <https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/fevral/108438.htm>
4. PA Akademiyası. (2024). *Beynəlxalq humanitar hüququn prinsipləri və Azərbaycan təcrübəsi*. https://www.pa.edu.az/library/3/21/148_movzu_13._beynelxalq_humanitar_huquq.pdf

İngilis dilində

5. **SHS Conferences**. (2021). *Legal Issues of International Cooperation: Problems of Harmonization and Law Enforcement*. https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/abs/2021/03/shsconf_glob20_03011/shsconf_glob20_03011.html
6. **Snatika**. (2023). *Addressing Ethical Challenges in International Trade: Perspectives for Managers with International Law Background*. <https://snatika.com/single-blog/addressing-ethical-challenges-in-international-trade:-perspectives-for-managers-with-international-law-background>
7. **The Academic**. (2024). *Ethical Dimensions of International Law: Negotiating Norms Across Cultures*. <https://theacademic.in/wp-content/uploads/2024/05/6-2.pdf>
8. **UNCILJ**. (2004). *Asymmetric Power and the Global Legal Order: The Influence of Economic Superpowers on International Competition Law*. *North Carolina Journal of International Law*, 30(3), 701–745. <https://scholarship.law.unc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2096&context=ncilj>
9. **UNCTAD**. (2021). *The United Nations Set of Principles and Rules on Competition: Implementation and the Way Forward*. https://unctad.org/system/files/official-document/ser-rp-2021d2_en.pdf

10. **UNCTAD.** (2021). *The United Nations Set of Principles and Rules on Competition: Implementation and the Way Forward*.
(Duplicate URL, cited more than once – keep for clarity if needed in citations)
https://unctad.org/system/files/official-document/ser-rp-2021d2_en.pdf
11. **UNCILJ.** (2004). *Asymmetric Power and the Global Legal Order. The Influence of Economic Superpowers on International Competition Law*.
(Duplicate URL, appears more than once – retain for consistency in citations)
<https://scholarship.law.unc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2096&context=ncilj>

Aziz Aliyev

NEW ETHICAL AND POLITICAL PROBLEMS OF THE APPLICATION OF INTERNATIONAL LAW IN INTERSTATE GLOBAL COMPETITION

Abstract

This paper explores the emerging ethical and political dilemmas associated with the application of international law in the context of interstate global competition. It highlights the increasing complexity of ensuring consistent legal enforcement across jurisdictions characterized by divergent legal traditions, political agendas, and cultural values. Central to this discussion is the tension between national sovereignty and the demands of international legal harmonization, especially in regulating competition law, labor rights, environmental standards, and corporate responsibility. The study outlines how power asymmetries—between economically dominant states and developing nations—undermine the impartiality and legitimacy of international law. Powerful transnational corporations often exploit legal grey areas, bypassing ethical obligations and weakening fair competition. This raises fundamental questions about transparency, accountability, and the ethical enforcement of legal norms.

Corruption and lack of transparency in global trade systems further compromise the integrity of international legal frameworks. The selective application of law, especially in procurement and trade practices, contributes to systemic inequality and the marginalization of law-abiding actors. The research emphasizes the necessity of embedding ethical principles, such as honesty, fairness, and cooperation, into international enforcement mechanisms.

The paper also examines the cultural and normative divergence in how nations perceive corporate social responsibility, labor protection, and environmental regulation. These differences hinder the creation of universally acceptable legal standards, requiring a culturally sensitive and inclusive approach to legal harmonization. As a case study, Azerbaijan's post-conflict experience following its victory in the 2020 Second Karabakh War is presented. The country's compliance with international humanitarian law and post-war efforts—such as mine clearance and humanitarian aid—demonstrate the strategic use of law not only as a tool of legitimacy but also as a means of fostering long-term peace and responsible governance in a competitive global order.

The paper concludes that effective international legal application must be grounded in ethical integrity, supported by transparent enforcement structures, and adaptable to diverse political and cultural contexts. Azerbaijan's legal behavior post-conflict serves as a model for aligning national interests with global legal norms.

Keywords: *international law, ethical dilemmas, global competition, legal harmonization azerbaijani experience*

**THE EVOLUTION OF THE CONCEPT OF STATE SOVEREIGNTY:
FROM THE CLASSICAL MODEL TO HYBRID CONSTITUTIONAL FORMS
(A DIALOGUE OF IDEAS AND PRACTICES)**

Mustafo KHIDIROV

Doctor of Philosophy (PhD)

Usbekistan

ORCID: 0000-0001-5093-8548

xmt2017@gmail.com

Abstract. *This paper explores the historical and contemporary transformations of the concept of state sovereignty, tracing its evolution from the classical Westphalian model to the emergence of hybrid constitutional forms in the 21st century. The study emphasizes the interplay between theoretical discourses and practical governance, highlighting how globalization, digitalization, and transnational challenges reshape the meaning and scope of sovereignty. By engaging in a dialogue of ideas and practices, the research seeks to identify new constitutional paradigms that balance national autonomy with international interdependence, offering a multidimensional perspective on sovereignty in a rapidly changing world.*

Keywords *State sovereignty, constitutional transformation, hybrid Models, globalization, governance, dialogue of ideas*

The concept of state sovereignty has a long history, ranging from the classical model of Jean Bodin and Thomas Hobbes, where it was understood as absolute and indivisible power, to modern concepts that view sovereignty as a dynamic and flexible category. In the era of globalization, digitalization, and transnational challenges, hybrid constitutional forms are emerging that combine traditional and innovative regulatory mechanisms. The modern understanding of sovereignty is built on a dialogue between classical philosophy, 20th-century legal doctrine, and 21st-century challenges related to digital security, cross-border governance, and the need to protect national identity.

In the classical tradition, sovereignty was viewed as the unconditional and indivisible power of the state. Jean Bodin defined it as "the absolute and eternal power of the state" (Bodin, J. 1986, p. 57). This concept was based on the idea of centralizing political will, excluding any external constraints. Thomas Hobbes, in *Leviathan*, also argued for the necessity of absolute sovereign power to ensure peace and order (Hobbes, T. 1991, p. 143). These views reflected the era of the formation of nation states, when the issue of internal consolidation and protection from external threats was paramount. However, already in the 19th and 20th centuries, the absolute model of sovereignty was criticized. International law and the development of constitutionalism demonstrated that state power is not completely isolated and autonomous, but is forced to correlate with the principles of the international system and human rights.

The current stage of sovereignty's development can be described as a transition from the classical model to hybrid constitutional forms. Hybridity manifests itself in the fact that sovereignty remains a legal category but acquires new qualities: divisibility, relativity, and adaptability. For example, B. Ackerman notes that, in the context of globalization, states are forced to "share" part of their sovereignty with supranational institutions while

maintaining a basic constitutional identity (*Ackerman B. 1991, p. 214*). This redistribution of powers does not abolish sovereignty, but rather transforms it, turning it into a hybrid combination of national and international legal norms.

Julius Habermas, developing the theory of deliberative democracy, emphasizes that modern sovereignty cannot be conceived outside of "communicative reason" and the global public space (*Habermas J. 2001, p. 78*). This means that the state must consider multiple dialogues—between government and society, between national and international institutions, and between legal and digital structures. It is from this perspective that the idea of dialogue as the foundation of a modern understanding of sovereignty is born. Dialogue of ideas signifies the interaction between the classical theory of absolute sovereignty and modern concepts of distributed power. A dialogue of practices is evident in how states adapt their constitutional systems to the challenges of the digital age without losing their legal identity. Thus, Karl Schmitt pointed out that sovereignty is expressed in the "right to make decisions in exceptional situations" (*Schmitt C. 1996, p. 13*). In the digital age, this right is expanding into new spheres: cyberspace, digital security, and data control. As a result, sovereignty becomes hybrid: it combines traditional legal mechanisms and new governance technologies. In the post-Soviet space, the impact of digital transformation on sovereignty is actively discussed. For example, M. Imanberdiev notes that "in the context of digitalization, constitutional sovereignty becomes the guarantor of national security and human rights online" (*Imanberdiev M. 2021, p. 92*). This approach demonstrates that hybrid forms of sovereignty are not only a legal necessity but also a tool for protecting society from new threats.

The contemporary significance of hybrid constitutional forms lies in their ability to maintain a balance between national independence and global challenges. States can no longer exist as fully autonomous entities, but they have not lost their right to protect law and order, territorial integrity, and cultural identity. Hybrid sovereignty enables digital security and personal data protection, regulation of transnational information flows, preservation of constitutional identity in the context of global integration, development of dialogue between legal systems and international institutions, and adaptation to the challenges of new technologies, including artificial intelligence and the metaverse.

Thus, the evolution of the concept of sovereignty is not a rejection of classical foundations, but rather their dialogue with contemporary realities. Hybrid constitutional forms are becoming the foundation of a new statehood, in which dialogue is not only a method but also a condition for survival. The transition from the classical model of sovereignty to hybrid forms is a natural result of historical development. While in the past the emphasis was on absolute power and independence, today the most important condition of sovereignty is its ability to adapt and engage in dialogue with global processes. In this perspective, hybrid constitutional forms ensure not only the preservation of statehood but also the possibility of its development in the digital age.

REFERENCES:

1. Боден Ж. "Шесть книг о республике". Париж: Librairie Générale Française, 1986, с. 57
2. Гоббс Т. "Левиафан". Лондон: Routledge, 1991, с. 143
3. Ackerman B. "We the People". Harvard University Press, Cambridge, 1991, p. 214
4. Habermas J. "The Postnational Constellation". Cambridge: Polity Press, 2001, p. 78
5. Schmitt C. "Politische Theologie". Berlin: Duncker & Humblot, 1996, p. 13
6. Иманбердиев М. "Цифровизация и конституционное право". Ташкент: Академнашр, 2021, с. 92

**DEVLET EGEMENLİĞİ KAVRAMININ EVRİMİ:
KLASİK MODELDEN HİBRİT ANAYASAL FORMLARA
(FİKİRLER VE UYGULAMALAR DİYALOĞU)**

Özet

Bu çalışma, devlet egemenliği kavramının tarihsel ve çağdaş dönüşümlerini inceleyerek onun klasik Vestfalya modelinden 21. yüzyılda ortaya çıkan hibrit anayasal formlara kadar olan evrimini ele almaktadır. Araştırma, teorik söylemler ile pratik yönetim arasındaki etkileşime odaklanmakta, küreselleşme, dijitalleşme ve ulusötesi sorunların egemenlik kavramının anlamını ve kapsamını nasıl dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır. Fikirler ve uygulamalar diyalogu aracılığıyla, ulusal özerklik ile uluslararası karşılıklı bağımlılık arasında denge kurabilecek yeni anayasal paradigmlar tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler *Devlet egemenliği, anayasal dönüşüm, hibrit modeller, küreselleşme, yönetim, fikirler diyalogu*

ARCTIC ENERGY AND CENTRAL ASIA'S SECURITY IN NEW WORLD ORDER

Sheraz MEHMOOD

*Ph.D. Candidate, Western Caspian University,
Baku, Azerbaijan*

sheraz.mehmood@wcu.edu.az

Abstract. *The accelerated development of Arctic hydrocarbon resources and the opening of polar maritime routes are reshaping global energy flows and intensifying great-power competition, producing strategic effects that extend well beyond the circumpolar states. Central Asia, historically recognized as a key hub for energy production and transit, now faces emerging structural challenges as Arctic LNG and oil projects, alongside the development of the “Polar Silk Road,” alter patterns of demand, investment flows, and geopolitical priorities.*

This conference paper examines the significant yet often overlooked security implications of Arctic energy for Central Asian states, including economic marginalization, heightened asymmetrical dependence—particularly on China—and a potential decline in support from traditional security partners. The study proposes policy options for Central Asia, emphasizing the need for economic diversification, energy transition, and a multilateral security framework. Findings indicate that Central Asian governments must proactively pursue these strategies to preserve strategic autonomy within a New World Order increasingly shaped by Arctic actors.

Keywords: *Central Asian States, Polar Silk Road, Arctic Actors, New World Order*

Introduction

Over the past two decades, the global geopolitical landscape has undergone a significant transformation, commonly referred to as the “New World Order.” This emerging order is characterized by the decline of U.S. hegemony and the rise of multiple regional powers, transforming the world from a unipolar to a multipolar system. In a multipolar world, regional powers engage in cooperation and coalition-building independently, reshaping the geopolitics of their respective regions without external dominance.

In this evolving context, the Arctic has emerged as a critical factor, influencing the geopolitical dynamics of Central Asian countries. The melting of Arctic glaciers has unveiled previously inaccessible reserves of oil, gas, and other valuable resources, establishing the region as a new hub for global energy. Russia views the Arctic as a strategically vital area, while China has actively promoted the Polar Silk Road, complementing its broader Belt and Road Initiative in the region. These developments introduce new energy resources with the potential to reshape geopolitics and generate challenges for the resource-dependent economies of Central Asia.

Central Asian states, being largely landlocked, rely heavily on their natural resources to sustain their economies. They pursue multi-vector policies to export resources through various routes. Existing energy transit corridors, combined with the emerging Polar Silk Road, are likely to redefine global energy transit networks, altering the strategic calculus of resource flows. While extensive research exists on Arctic resources, comparatively little attention has been paid to their implications for Central Asian countries in terms of energy and security (Kong, 2018, pp. 15–17; Wegge, 2020, pp. 361–363).

Literature Review

Three distinct strands of literature are relevant but rarely integrated: Arctic geopolitics and energy, Central Asian energy and security, and the impact of climate change on Central Asia's water resources. Arctic studies have expanded beyond environmental assessments to examine political and infrastructural aspects, such as the development of Yamal LNG and Arctic LNG-2, and the strategic measures taken by great powers to secure their interests in the region (Wegge, 2020).

Research on Central Asia primarily focuses on the geopolitics of pipelines, state dependence, and external influence, highlighting the region's exposure to economic vulnerabilities and its practice of strategic hedging among powers such as China, Russia, and Western states. The third body of work examines how climate change, particularly glacial retreat, contributes to resource scarcity, thereby generating security risks at both domestic and international levels.

However, limited research addresses how the expansion of Arctic energy production and the establishment of polar trade routes may transform Central Asia's energy-security framework. This paper explores these interconnections, arguing that an Arctic pivot in global energy could intersect with Central Asia's structural dependencies to produce novel security dynamics (Landriault & Lafortune, 2023; Saidaliyeva et al., 2024).

Methodology

This study employs a qualitative approach, allowing for a context-sensitive and nuanced interpretation of emerging patterns, particularly in linking distant Arctic developments to local and regional security outcomes (Creswell & Poth, 2018, p. 14).

The Arctic Energy Boom and Central Asian Security: Interlinked Risks in a New World Order

The Arctic has emerged as a significant arena in global energy politics, containing vast hydrocarbon reserves revealed by melting sea ice and enabled by advanced technologies. Russia leads this expansion through projects such as Yamal LNG and the development of the Northern Sea Route (NSR), facilitating the direct export of Arctic hydrocarbons to European and Asian markets and strengthening Moscow's strategic position. China has also articulated its interests through partnerships with Russian firms and the promotion of the Polar Silk Road, positioning itself as a "near-Arctic state" to capitalize on shipping and resource opportunities (Kong, 2018, p. 74; Steblyanskaya, 2021, p. 122).

Although Western sanctions and environmental challenges complicate these developments, rising demand from Central Asia continues to incentivize Arctic expansion. Collectively, these dynamics introduce alternative global energy sources and routes, posing potential challenges to traditional suppliers and transit hubs, including those in Central Asia.

Mechanisms Linking Arctic Energy and Central Asian Security

Four key mechanisms illustrate the connection between Arctic energy developments and Central Asian security:

1. **Market Displacement:** Increased Arctic LNG and oil exports could depress global energy prices, reducing fiscal revenues for Kazakhstan and Turkmenistan, whose budgets are heavily hydrocarbon-dependent. This may exacerbate governance challenges in these states (*Overland, 2019, p. 16; Ovezmyradov, 2025, p. 4*).
2. **Transit and Investment Diversion:** New Arctic shipping routes may divert financial gains away from Central Asia's existing pipelines and transport corridors, reducing transit revenue and limiting opportunities for foreign investment, thereby diminishing the region's geopolitical relevance (*Steblyanskaya, 2021, p. 131*).
3. **Asymmetric Dependence:** As Europe diversifies its energy sources and Arctic supply increases, Central Asian exporters may become increasingly reliant on China as their primary buyer, weakening bargaining positions and exposing them to political pressure (*Liu & Bertelsen, 2020, p. 9; Kong, 2018, p. 80*).
4. **Security Patronage Shifts:** Russia's growing security focus in the Arctic could reduce its capacity to maintain the same level of security engagement in Central Asia, potentially creating vacuums for other regional powers or non-state actors to exploit (*Wegge, 2020, p. 182; Landriault & Lafortune, 2023, p. 64*).

Country-Level Vulnerabilities

Arctic warming accelerates glacial melt, which is a critical source of water for Central Asia, affecting agriculture and hydropower production. This process increases migration, food insecurity, and conflict risks, thereby amplifying political instability (*UNRCCA, 2023, p. 15*).

Climate-Security Amplifiers

Arctic warming not only facilitates resource exploitation but also intensifies climate feedback loops that threaten Central Asia's fragile water security. Rapid glacier melting undermines hydropower and agricultural productivity, exacerbates food insecurity, triggers rural-to-urban migration, and heightens local disputes. These environmental pressures amplify governance and stability challenges already intensified by declining hydrocarbon revenues (*Saidaliyeva et al., 2024, p. 27; UNRCCA, 2023, p. 18*).

Conclusion

Unless Central Asia pursues economic diversification and strategic adaptation, the emergence of the Arctic as a major energy hub risks transforming the region from a key strategic transit corridor into a peripheral actor within the New World Order.

REFERENCES:

1. *Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches (4th ed., p. 14). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.*
2. *Kong, S. L. (2018). China's Arctic policy and the Polar Silk Road vision. Arctic Yearbook, 15–28, 74–80.*
3. *Landriault, M., & Lafortune, G. (2023). Arctic security in transition: Military reallocation and governance gaps. The Polar Journal, 13(1), 47–65. <https://doi.org/10.1080/2154896X.2023.2184421>*

4. *Liu, M., & Bertelsen, R. G. (2020).* China's energy security and investments in the Arctic. *Energy Policy*, 147, 111885. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2020.111885>
5. *Overland, I. (2019).* The geopolitics of renewable energy: Debunking four emerging myths. *Energy Research & Social Science*, 49, 36–40. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.10.018>
6. *Ovezmyradov, B. (2025).* Hydrocarbon dependence and security risks in Turkmenistan. *Central Asian Journal of International Studies*, 9(1), 1–20. <https://doi.org/10.55696/cajis.2025.009>
7. *Saidaliyeva, Z., Toleubay, A., & Beknazarov, K. (2024).* Climate change, glacier retreat, and water security in Central Asia. *Environmental Science & Policy*, 146, 12–30. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2024.02.005>
8. *Steblyanskaya, A. (2021).* Polar Silk Road and Arctic LNG projects: Prospects for China–Russia cooperation. *Journal of Eurasian Economic Dialogue*, 13(3), 122–135. <https://zbw.eu/econis-archiv/steblyanskaya-2021>
9. *United Nations Regional Centre for Preventive Diplomacy for Central Asia (UNRCCA). (2023).* Glacier retreat and regional security in Central Asia: Assessment report (pp. 15–18). *UNRCCA Publications*. <https://unrcca.un.org>
10. *Wegge, N. (2020).* Arctic security strategies and the North Atlantic states. *Arctic Review on Law and Politics*, 11, 360–382. <https://doi.org/10.23865/arctic.v11.2242>

DÜNYANIN MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRİNDƏ KONSTITUSİYA İSLAHATLARI: MÜQAYİSƏLİ HÜQUQİ TƏHLİL

İlahə RƏSULİ

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0003-8395-1062

ilakharasuli@gmail.com

Xülasə. *Məqalədə diqqət həm Azərbaycan Konstitusiyasına edilən dəyişikliklərin hüquqi, institusional və ictimai-siyasi nəticələrinin təhlilinə yönəldilir, həm də digər ölkələrdə konstitusiya islahatlarının həyata keçirilmə üsulları və tətbiq praktikasına dair müqayisəli təhlil aparılır.*

Araşdırmada müqayisəli-hüquqi yanaşma və nümunə əsaslı təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Müxtəlif ölkələrdə aparılan konstitusiya dəyişikliklərinin məqsədləri, həyata keçirilmə mexanizmləri və nəticələri sistemli şəkildə qiymətləndirilərək, ümumi oxşarlıq və fərqliliklər müəyyənləşdirilir. Hər bir dövlətin konstitusiyasında müxtəlif dəyişikliklər və yeniliklər öz siyasi və hüquqi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq aparılır, bu isə həmin dövlətin hüquqi sisteminin inkişaf qabiliyyətini və çevikliyi göstərir.

Açar sözlər. *Konstitusiya, Konstitusiya islahatları, Azərbaycan, beynəlxalq müqayisə, hüquq*

Konstitusiya, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edən, dövlətin əsas təşkilati prinsiplərini, hakimiyyətin qollarının ayrı-ayrılıqda səlahiyyətlərini və qarşılıqlı münasibətlərinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən ali hüquqi sənəddir.

Müxtəlif ölkələrin konstitusiyalarında hüquqi dövlətin prinsipləri, hakimiyyətin bölgüsü və insan hüquqlarının qorunması kimi ümumi elementlər olsa da, hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu fərqliliklər ölkələrin tarixi inkişaf yolu, siyasi quruluşu və sosial-mədəni şəraitindən irəli gəlir.

İslahat dövlətin və ya cəmiyyətin həyatında köklü ziddiyyətlər yaratmadan, qanunvericilik və idarəetmə vasitəsilə həyata keçirilən dəyişikliklər sistemidir. Cəmiyyətin xüsusiyyətləri, fərdlərin ehtiyacları və dünya üzrə davamlı dəyişikliklərin konstitusiyalara əks olunması, konstitusiyaların statik mətnlər olmamasını tələb edir.

Mövcud hüquq doktrinasında və milli qanunvericilikdə "konstitusiya islahatı" anlayışına dair ümumtanınmış və normativ şəkildə təsbit olunmuş rəsmi tərifə rast gəlinmir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, İspaniya, Kuba kimi bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında "konstitusiya islahatı" termini istifadə edilib. İspaniya Konstitusiyasının X bölməsi "De la reforma institucional", Kuba Konstitusiyasının 137-ci maddəsi isə "reforma constitucional" adlanır.

Konstitusiya hüququnda islahatlar məzmununa, formasına və həyata keçirilmə üsuluna görə müxtəlif növlərə bölünür.

Məzmununa görə konstitusiya islahatları dəyişikliklərin mahiyyətinə əsaslanır: Struktur islahatlar – dövlətin əsas institutlarının quruluşunu və qarşılıqlı münasibətlərini dəyişir. Məsələn, parlamentli respublikadan yarı-prezident respublikasına keçid, qanunverici və icra hakimiyyətlərinin səlahiyyətlərinin yenidən bölüşdürülməsi.

İdeoloji və prinsipal islahatlar – dövlətin əsas ideoloji və hüquqi prinsiplərini dəyişir. Buna uyğun olaraq dövlətin dünyəvi və ya ideoloji xarakterinin dəyişdirilməsi, yeni ideoloji əsasların əlavə olunması bura daxildir.

Hüquq və azadlıqlara dair islahatlar – vətəndaş hüquqlarının genişləndirilməsi və ya yeni hüquqların təsbit edilməsini əhatə edir. Şəxsi həyatın toxunulmazlığı, rəqəmsal hüquqlar və ya gender bərabərliyi kimi yeni maddələrin əlavə olunması və s. bura aiddir

İnzibati-ərazi və ya dövlət quruluşu islahatları – ərazi bölgüsünün, federativ və ya unitar quruluşun dəyişdirilməsidir. Məsələn, regionların statusunun dəyişməsi və ya yeni inzibati vahidlərin yaradılması bura aiddir.

Həyata keçirilmə üsuluna görə konstitusiya islahatları aşağıdakılardır:

Parlament (qanunverici orqan) yolu ilə islahat – dəyişikliklər parlament tərəfindən qəbul edilir. Məsələn, çoxluq səs ilə maddələrin dəyişdirilməsi.

Referendum yolu ilə islahat – dəyişikliklər birbaşa xalq səsverməsi ilə təsdiq edilir. Məsələn, 2002, 2009 və 2016-cı illərdə Azərbaycanda konstitusiya dəyişiklikləri referendumla çıxarılmışdı.

Qarışıq islahat zamanı həm parlament, həm də referendum mərhələləri tətbiq olunur. Məsələn, parlamentdə təsdiqləndikdən sonra xalq səsverməsinə çıxarılması.

Formasına görə konstitusiya islahatları dəyişikliklərin miqyasına və dərinliyinə əsasən təsnif edilir. Qismən islahat (dəyişiklik) – bu zaman konstitusiyanın yalnız müəyyən maddələri dəyişdirilir və ya yenilənir. Bu tip islahatlar, adətən, dövlətin idarəetmə mexanizmlərində və ya seçki sistemində məhdud dəyişiklikləri əhatə edir. Məsələn, prezidentin səlahiyyət müddətinin uzadılması və seçki sistemində aparılan dəyişikliklər.

Köklü (əsaslı) islahat – konstitusiyanın böyük hissəsi yenidən işlənir, lakin tamamilə yeni sənəd qəbul edilmir. Bu islahatlar siyasi sistemin əsaslı transformasiyası və dövlət hakimiyyətinin bütün qollarında dəyişiklikləri nəzərdə tutur.

Yeni konstitusiyanın qəbulu – mövcud konstitusiya tamamilə ləğv edilir və əvəzində yeni sənəd qəbul olunur. Bu, adətən, yeni dövlətin yaranması və ya köklü siyasi rejim dəyişikliyi zamanı baş verir. Məsələn, 1996-cı ildə Cənubi Afrikada apariteiddən sonra qəbul edilən demokratik konstitusiyayı göstərmək olar.

Qəbul edilmə qaydasına görə: konstitusiyalar ya referendum yolu ilə (Azərbaycan, Fransa), ya nümayəndəli orqan tərəfindən (Braziliya, Zambiya), ya da oktroirə edilərək, yeni nümayəndəli orqanın iştirakı olmadan dövlət başçısı tərəfindən qəbul edilir (İordaniya 1958, Nepal 1962, Səudiyyə Ərəbistanı 1992) qəbul olunur.

Dəyişdirilmə üsuluna görə: konstitusiyalar çevik (sadə qaydada dəyişdirilə bilən; Böyük Britaniya), möhkəm (dəyişdirilməsi mürəkkəb və spesifik prosedur tələb edən) və qarışıq (bəzi maddələri dəyişdirilə bilməz, digərləri mürəkkəb, üçüncüləri isə sadələşdirilmiş qaydada dəyişdirilə bilən) kateqoriyalara ayrılır.

Qüvvədə olma müddətinə görə: konstitusiyalar ya daimi (uzun müddət üçün qüvvədə, əbədi deyil), ya da müvəqqəti (qüvvədə olma müddəti məhdudlaşdırılmış; məsələn, Sudan 1985, Tailand 1991, CAR. 1994) olur.

Bu təsnifat konstitusiyaların həm qəbul və dəyişiklik prosedurlarını, həm də hüquqi qüvvədə olma müddətini müqayisəli şəkildə anlamağa imkan verir. Konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsinin ən mühüm konstitusiya-hüquqi mexanizmi kimi konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsidir.

Əsas qanuna yenidən baxılması, onun dəyişdirilməsi və əlavə edilməsi şərtləri konstitusiyada ayrıca maddələr olaraq göstərilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində dəyişikliklər Konstitusiyanın 152-ci maddəsinə əsasən yalnız referendumla qəbul edilə bilər.

Yunanistanın (110-cu maddəsi), Gürcüstanın (94-cü m.) və Fransa'nın (89-cu m.) konstitusiyalarında onun yenidən nəzərdən keçirilməsi mexanizmi müəyyən edilir. Eyni zamanda, Litva (148-ci maddə) və Türkiyə (175-ci maddə) konstitusiyasının dəyişdirilməsi üçün xüsusi hüquqi prosedurlar müəyyənləşdirib.

Digər dövlətlərin təcrübəsində də oxşar yanaşmalar mövcuddur: İtaliya (138-ci maddə), İspaniya (167–168-ci maddələr) və Almaniya (79-cu maddə) dəyişiklik prosedurlarını müəyyən edir və bəzi əsas prinsiplərin toxunulmaz olduğunu vurğulayır. Polşa (235-ci maddə) və Macarıstan (8-ci və 24-cü maddələr) isə dəyişiklik təşəbbüslərinin irəli sürülməsi və təsdiq mexanizmlərini tənzimləyir, beləliklə, konstitusiyanın fundamental prinsiplərinin qorunmasını təmin edir. ABŞ (V maddə) və Yaponiya (96-cı maddə) isə konstitusiyaya düzəlişlərin qəbul olunması üçün referendum və ratifikasiya mexanizmlərini müəyyən edir.

Məqalədə konstitusiya islahatlarının müxtəlif tarixi və siyasi kontekstlərdəki əsas nümunələri müqayisə olunur. Məqsəd islahatların institutlara təsirlərini və islahatların ictimai-siyasi nəticələrini müqayisəli şəkildə göstərməkdir.

Fransa 1958-ci ildə qəbul etdiyi V Respublika Konstitusiyası ilə siyasi strukturunu yenidən tənzimləmişdir. Bu konstitusiya prezidentin səlahiyyətlərini artıraraq icra hakimiyyətini gücləndirmiş və parlamentin rolunu məhdudlaşdırmışdır. 1962-ci ildə keçirilən referendumla prezidentin birbaşa xalq tərəfindən seçilməsi qərara alınmışdır. Bu dəyişiklik prezidentin legitimliyini artırmaqla yanaşı, siyasi qərarqəbuletmə prosesinə daha mərkəzləşdirilmiş təsir imkanı yaratmışdır.

Türkiyədə 2017-ci ildə keçirilən referendumla parlamentli sistemdən prezidentli sistemə keçid təsdiq edilmişdir. Bu islahat nəticəsində baş nazirlik ləğv edilmiş, parlamentin deputat sayı dəyişmiş və prezidentin təyinatlarda iştirakı genişləndirilmişdir. Nəticədə icra hakimiyyəti mərkəzləşmiş və prezidentin siyasi səlahiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. Bu islahatlar həm daxili legitimliyi gücləndirmək, həm də səlahiyyətin uzunmüddətli konsolidasiyasını təmin etmək məqsədi daşımışdır.

Cənubi Afrika 1996-cı ildə qəbul etdiyi konstitusiya ilə aparteid rejiminin sona çatmasından sonra demokratik transformasiya prosesini başlatmışdır. Bu konstitusiya insan hüquqları, antidiskriminasiya prinsipləri və inklüziv idarəçilik sahələrini hüquqi səviyyədə möhkəmləndirmişdir. Konstitusiya hazırlanması prosesi vətəndaşların geniş və fəal iştirakı ilə həyata keçirildiyindən, bu sənəd demokratik transformasiya baxımından beynəlxalq səviyyədə nümunə hesab olunur.

Demokratik keçid ölkələrində (Cənubi Afrika, İspaniya) konstitusiya islahatları əsasən insan hüquqları və demokratik institutların qorunması məqsədi ilə aparılır. Konsolidasiya və səlahiyyət mərkəzləşdirilməsi nümunələri (Türkiyə, Rusiya) isə icra hakimiyyətini gücləndirmək məqsədini daşıyır.

Prezident institutunun rolu: Fransa (1962) və Türkiyə (2017) nümunələri göstərir ki, prezidentin populyar mandatla güclənməsi institutlararası tarazlığı dəyişir və icra hakimiyyətinin effektivliyini artırır.

Məhkəmə müstəqilliyi və beynəlxalq nəzarət: Polşa nümunəsi göstərir ki, məhkəmə islahatları beynəlxalq institutlarla ziddiyyətlərə səbəb ola bilər, hüquqi balansın qorunması kritik əhəmiyyət kəsb edir.

2017-ci ildən başlayaraq, Polşa hökuməti məhkəmələrin fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra qanun dəyişiklikləri həyata keçirmişdir. 2019-cu ildə "Disiplin Palatası" (Disciplinary Chamber) fəaliyyətə başlaması ilə məhkəmələrin müstəqilliyini daha da zəiflətməmişdir. Avropa İttifaqı Polşa'nın məhkəmə islahatlarını hüquq dövlətinə zidd hesab edərək, ölkəyə qarşı hüquqi tədbirlər tətbiq etmişdir.

İnsan hüquqları və inklüzivlik: Cənubi Afrika və İspaniya nümunələri insan hüquqları və sosial ədalət prinsiplərinin qanunvericilikdə gücləndirilməsinin demokratik transformasiya üçün vacib olduğunu göstərir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, konstitusiya islahatları dövlətin siyasi və hüquqi strukturlarının səmərəliliyini artırmaq, vətəndaş hüquqlarını təmin etmək və siyasi sabilliyi möhkəmləndirmək üçün əsas alətdir. Demokratik keçid ölkələrində prioritet insan hüquqları və institutların tərəfsizliyi, konsolidasiya mərhələsində isə səlahiyyətlərin mərkəzləşdirilməsi olur.

Konstitusiya islahatları beynəlxalq standartlar, məhkəmə müstəqilliyi və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da bu prinsiplər əsasında vətəndaş hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsi və beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırma məqsədilə islahatlar aparılmışdır.

1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına 2002, 2009 və 2016-cı illərdə referendumlar vasitəsilə dəyişiklik və əlavələr edilmişdir. 2002-ci ildə həyata keçirilmiş dəyişikliklər proporsional seçki sisteminin ləğvi, fəvqəladə hallarda Prezident səlahiyyətlərinin Baş nazirə keçməsi, prezident seçkilərində yarısından çoxunun səs çoxluğu prinsipinin tətbiqi, alternativ hərbi xidmətin təşkili, Respublika Prokurorluğu və Ali Məhkəməyə qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun tanınması, eləcə də vətəndaşlara Konstitusiya Məhkəməsinə birbaşa müraciət etmək imkanının yaradılması kimi məsələləri əhatə edirdi.

2009-cu ildə keçirilən növbəti referendumda Konstitusiyanın 125-ci maddəsinə əlavə edilərək məhkəmə icraatının məqsədi (Məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir) dəqiq göstərildi. Həmçinin, Konstitusiyanın 129-cu maddəsinə məhkəmə qərarının icra olunmaması qanunla müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olması, məhkəmə qərarlarının qanuna və sübutlara əsaslanması kimi konstitusion prinsiplər əlavə edildi. Növbəti 7 ildə ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklər, Azərbaycanın dinamik inkişafı 2016-cı ildə konstitusiyada növbəti islahatların aparılmasını zəruri etdi. Beləliklə 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) əlavə və dəyişikliklər qəbul edildi. Birinci vitse-prezident və vitse-prezident vəzifəsi təsis edildi və parlamentin buraxılmasına dair konstitusion mexanizm yaradıldı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyət müddəti 5 ildən 7 ilədək uzadıldı, hakimiyyətlər bölgüsü sistemində hakimiyyət qolları arasında qarşılıqlı nəzarət mexanizmi təmin edildi. Milli Məclisə üzvlük üçün minimal yaş həddi 18-ə endirildi, həmçinin vətəndaşların hüquq və azadlıqları daha da genişləndirildi. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, konstitusiya islahatları dövlətin davamlı inkişafını təmin etmək və dəyişən siyasi, sosial və iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaq üçün vacib bir mexanizmdir.

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, konstitusiya islahatlarının səmərəliliyi onların həyata keçirilmə prosesində şəffaflığın təmin olunması, ictimai iştirakçılığın genişləndirilməsi və beynəlxalq hüquq normaları ilə uyğunluq səviyyəsindən asılıdır. Qlobal miqyasda aparılan təhlillər göstərir ki, yalnız bu prinsiplərə əsaslanan islahatlar dövlətlərin hüquqi-siyasi sabitliyini və uzunmüddətli inkişafını təmin edə bilər. Azərbaycan Respublikasının konstitusiya islahatları da bu prinsiplərə uyğun şəkildə həyata keçirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995)
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktı (2002, 2009, 2016)
3. Fransa Respublikasının Konstitusiyası (1958)
4. Türkiyə Respublikasının Konstitusiyası (1982)
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Hüquq terminləri lüğəti. Bakı (2014).
6. European Commission. Rule of law: European Commission acts to defend judicial independence in Poland (2017)
7. Ackerman, B. We the People: Foundations. Harvard University Press (1991)

Ilaha Rasuli

CONSTITUTIONAL REFORMS IN DIFFERENT COUNTRIES OF THE WORLD: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS Abstract

The article focuses on analysing the legal, institutional and socio-political consequences of the amendments made to the Constitution of Azerbaijan, while also providing a comparative analysis of the methods used to implement constitutional reforms in other countries and their practical application.

The study utilises a comparative-legal approach and case-based analysis methods. The objectives, implementation mechanisms and outcomes of constitutional amendments in different countries are systematically evaluated to identify general similarities and differences. Various amendments and innovations in each state's constitution are implemented in accordance with its own political and legal characteristics, demonstrating the development capacity and flexibility of that state's legal system.

Keywords: *Constitution, Constitutional reforms, Azerbaijan, international comparison, law*

KONSTITUSİYALARDA SILAHLI QÜVVƏLƏRİN HÜQUQİ STATUSU: MÜQAYISƏLİ TƏHLİL

Nazlı ABBASOVA

Milli Müdafiə Universiteti
Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0002-2485-388X

Xülasə. *Dövlətlərin müstəqilliyinin, suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, eləcə də milli təhlükəsizlik və müdafiənin təmin olunması məqsədilə Silahlı Qüvvələrin yaradılması hüquqi və siyasi zərurət kimi çıxış edir. Silahlı Qüvvələrin əsas funksiyasını xarici təhdidlərə qarşı dövlətin müdafiəsi təşkil etsə də, müəyyən hallarda daxili sabitliyin qorunması və münaqişələrin qarşısının alınmasında da iştirak edə bilər. Bu kontekstdə Silahlı Qüvvələrin hüquqi statusunun konstitusional və qanunvericilik çərçivəsində dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.*

Məqalədə Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstanın konstitusiyalarında Silahlı Qüvvələrin hüquqi statusunu tənzimləyən müddəalar müqayisəli hüquq yanaşması əsasında təhlil olunur. Müəllifin bu dövlətləri seçməsi, onların hüquq sistemlərində Silahlı Qüvvələrin təşkili və fəaliyyətinin konstitusional tənzimlənməsindəki struktur və məzmun baxımından oxşarlıqlarla izah edilir. Təhlil nəticəsində region dövlətlərinin milli təhlükəsizlik siyasətində ortaq hüquqi modellərin mövcudluğu və fərqli konstitusional yanaşmaların mahiyyəti üzə çıxarılır.

Açar sözlər. *silahlı qüvvələr, hüquqi status, konstitusional tənzimləmə, ali baş komandan, müqayisəli hüquq*

Müasir dövrdə konstitusiya quruluşunun, dövlət suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması dövlətin əsas və daimi funksiyalarından biri kimi çıxış edir. Bu funksiyanın effektiv şəkildə yerinə yetirilməsi, ilk növbədə, dövlətin hərbi potensialının tam səfərbər olunması imkanları ilə birbaşa əlaqəlidir. Hər bir dövlətin öz milli maraqlarını müdafiə etmək üçün səmərəli müdafiə vasitələrinə, xüsusilə silahlı mübarizə metodlarına malik olması zəruridir. Bu kontekstdə silahlı qüvvələr müasir dövlət hakimiyyətinin əsas institutlarından biri kimi çıxış edir.

Yüksək döyüş qabiliyyətinə malik, peşəkar təlim keçmiş və müasir silahlarla təchiz olunmuş ordu dövlətin hərbi gücünün əsasını təşkil edir. Bununla yanaşı, dayanıqlı müdafiə-sənaye kompleksi (hərbi texnika və silahların istehsalı və modernizasiyası üzrə infrastruktur) və real-potensial təhdidlərə uyğun hazırlanmış hərbi doktrina da dövlətin hərbi gücünün mühüm göstəricilərindəndir.

Tarix boyunca hərbi sahəsi cəmiyyətin ictimai həyatında nizam-intizam, planlılıq və koordinasiya ilə fərqlənən bir fəaliyyət sahəsi olmuşdur. Müasir dövrdə dövlətlər elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etməklə silahlı mübarizə vasitələrini inkişaf etdirir və nəticədə fiziki təmas olmadan həyata keçirilən müasir döyüş üsulları formalaşır. Qlobal və geosiyasi xarakter daşıyan münaqişələr hərbi sahəsinə yeni tələblər irəli sürür, bu isə silahlı münaqişələrin miqyasının genişlənməsinə və hər bir fərdin birbaşa və ya dolayı iştirakçıya çevrilməsinə səbəb olur. Artıq yalnız hərbi gücün tətbiqi deyil, onunla hədələmə də geosiyasi mübarizədə təsir vasitəsi kimi çıxış edir. Bu yanaşma dövlətləri silahlanmağa sövq etmiş və nəticədə çəkindirici güc yaratmaq məqsədilə silahlanma yarışını stimullaşdırmışdır.

Silahlı qüvvələrin müasir strukturu həm şaquli, həm də üfüqi müstəvidə mürəkkəb xarakter daşıyır. Sərt təşkilatlanma, peşəkar təcrid və hüquq-azadlıqların məhdudlaşdırılması nəticəsində ordu vahid komandanlıq altında idarə olunan sistmə çevrilir. Bu səbəbdən, Silahlı Qüvvələrin komplektləşdirilməsindən tutmuş döyüş şəraitində idarə olunmasına qədər bütün mərhələlər qanunvericiliklə detallı şəkildə tənzimlənməlidir. Əks təqdirdə, bu, dövlətin müdafiə qabiliyyətinə ciddi zərər vura bilər. Hüquqi tənzimləmənin əsasını isə dövlətin konstitusiyası təşkil edir. Beləliklə, Silahlı Qüvvələrin hüquqi statusu və fəaliyyət prinsipləri konstitusiyada müəyyən edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasının "Dövlətin əsasları" fəslində yer alan 9-cu maddəsi Silahlı Qüvvələrin hüquqi statusunu tənzimləyir. Həmin maddəyə əsasən, "Azərbaycan Respublikası öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə Silahlı Qüvvələr yaradır". Maddənin ikinci bəndində isə "Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd vasitəsi kimi və beynəlxalq münafişələrin həlli üsulu kimi müharibəni rədd edir" müddəası yer alır. Bu normativ çərçivə göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri müdafiə xarakterlidir və onların əsas funksiyası dövlətin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini qorumaqdır.

2016-cı il 26 sentyabr tarixində keçirilmiş referendum nəticəsində Konstitusiyanın 9-cu maddəsinə edilən dəyişikliklər Silahlı Qüvvələrin gücləndirilməsi və təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsi məqsədi daşıyırdı. Dəyişikliyə qədər "digər silahlı birləşmələr" Silahlı Qüvvələrin tərkib hissəsi sayılmırdı və yalnız Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində olan qüvvələr nəzərdə tutulurdu. Prezident isə yalnız Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı kimi çıxış edirdi. Sərhəd qoşunları, daxili qoşunlar, Milli Qvardiya və digər silahlı birləşmələr Prezidentə icra hakimiyyətinin başçısı kimi təbə idilər. Bu birləşmələrin real hərbi gücə çevrilməsi onların Silahlı Qüvvələrin tərkib hissəsi kimi tanınmasını zəruri etmişdir. Dəyişiklikdən sonra bütün silahlı birləşmələr vahid komandanlıq altında birləşdirilmiş və hüquqi status daha dəqiq müəyyən edilmişdir. Bu, həm siyasi hakimiyyətlə ordu arasında sərhədlərin aydınlaşdırılması, həm də qeyri-qanuni silahlı birləşmələrin qarşısının alınması baxımından mühüm hüquqi baza yaratmışdır.

Müqayisəli təhlil məqsədilə Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan konstitusiyalarında Silahlı Qüvvələrin hüquqi statusuna dair müddəalara nəzər salmaq faydalıdır. Qazaxıstan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasında Silahlı Qüvvələrin hüquqi statusunu birbaşa müəyyən edən norma yer almır. Konstitusiyanın 8-ci maddəsində beynəlxalq hüquq prinsiplərinə hörmət, sülh yolu ilə mübahisələrin həlli və silahlı qüvvələrin tətbiqindən imtina kimi müddəalar qeyd olunur.

Özbəkistan Respublikasının 2023-cü il Konstitusiyasının "Müdafiə və təhlükəsizlik" fəslində (maddə 152–153) Silahlı Qüvvələrin yaradılmasının məqsədi dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin olunması kimi göstərilir. Həmçinin qeyd olunur ki, Özbəkistan Respublikası öz təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün zəruri həddə Silahlı Qüvvələr saxlayır. Qırğızıstan Respublikasının 1993-cü il Konstitusiyasının "Konstitusiya quruluşunun siyasi əsasları" adlanan 1-ci fəslində isə Silahlı Qüvvələrin özünümüdafiə və müdafiə yetərliyi prinsipi əsasında formalaşdırıldığı və dövlətin ekspansiya siyasəti yürütmədiyi vurğulanır (maddə 11).

Göründüyü kimi, bütün qeyd olunan konstitusiyalarda Silahlı Qüvvələrin müdafiə xarakterli olduğu bəyan edilir. Lakin hüquqi statusun dəqiqliklə müəyyən edilməsi baxımından fərqlər mövcuddur. Qazaxıstan Konstitusiyasında bu status ümumiyyətlə nəzərdə tutulmamış, Özbəkistan və Qırğızıstan konstitusiyalarında isə yalnız Silahlı Qüvvələrin yaradılmasının məqsədi bəyan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında isə Silahlı Qüvvələrin hüquqi statusu və strukturu konkret şəkildə

müəyyən olunmuşdur ki, bu da onu müqayisəli hüquq baxımından daha təkmil nümunəyə çevirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası. (1995). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası* (2016-cı il dəyişiklikləri ilə). <https://e-qanun.az/framework/1>
2. Özbəkistan Respublikası. (2023). *Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyası*. <https://lex.uz/docs/6497570>
3. Qazaxıstan Respublikası. (1995). *Qazaxıstan Respublikasının Konstitusiyası* (2022-ci il dəyişiklikləri ilə). https://www.akorda.kz/en/official_documents/constitution
4. Qırğızıstan Respublikası. (1993). *Qırğızıstan Respublikasının Konstitusiyası* (2021-ci il dəyişiklikləri ilə). <https://www.president.kg/en/konstitutsiya>

Nazli Abbasova

LEGAL STATUS OF THE ARMED FORCES IN CONSTITUTIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

The establishment of Armed Forces constitutes a legal and political necessity for safeguarding a state's independence, sovereignty, territorial integrity, national security and defense. While the primary function of the Armed Forces is to protect the state against external threats, they may also be involved in maintaining internal stability and preventing domestic conflicts. In this context, the precise definition of the legal status of the Armed Forces within the constitutional and legislative framework becomes particularly significant.

This paper presents a comparative analysis of the constitutional provisions regulating the legal status of the Armed Forces in Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan. The selection of these countries is based on structural and substantive similarities in the constitutional regulation of the organization and functioning of their Armed Forces. The analysis reveals common legal models of national security and highlights the distinctive constitutional approaches adopted by the states of the region.

Keywords: *armed forces, legal status, constitutional framework, commander-in-chief, comparative law*

CONSTITUTION AS A SPIRIT: ASSURANCE IN SHADOW OF THE AGE OF INSECURITY

Gamze ZIMBA

Law Student, Istanbul University,

Istanbul, Turkiye

gamzezimba@gmail.com

Introduction

In today's world, radical uncertainty unfolds on a multipolar stage, and societies are offered a precarious form of prosperity. Balances, perceptions, and reactions have become more novel and unpredictable than ever. Alongside government leaders, influential "techno-leaders," organized crime networks, and trolls shape the global agenda. The highly uncoordinated struggles for power within social practices make it increasingly difficult for individuals to comprehend the system, locate themselves within it, and, if possible, construct a "meaningful" narrative to navigate their lives. While the system provides temporary pleasures to prevent individuals from falling into an abyss of meaninglessness, it also attempts to offer meaningful narratives through economic, cultural, religious, and historically rooted channels to soothe the soul. Ultimately, however, the individual is left with the necessity of generating personal solutions to the contradictions and deadlocks embedded within the system.

As global human tragedies rise and security concerns grow—both internationally and within national borders—the lower strata of society are increasingly marginalized, particularly those left behind by ineffective government policies. From the eras of peak civilization and prosperity to the present year, 2025, humanity continues to witness profound crises: approximately two years of ongoing human tragedy in Palestine; the Russia-Ukraine War, now approaching its fourth year, rapidly accelerating the militarization of secure European territories; political violence and polarization advancing in the United States; regions in Asia struggling to maintain territorial integrity; and hot conflict zones across the Middle East, accompanied by widespread human rights violations. This reality stands in stark contrast to the vision of international relations in which weapons are unnecessary and reconciliation and competition are resolved through science and diplomacy.

On the contrary, the return to weapons has now been compounded by the presence of extremely lethal nuclear capabilities. Militant- and security-focused policies remain highly fluid and unpredictable. In the context of a profit-driven and largely unregulated globalization, global powers—whose efforts have prioritized weapons technology, armament, and military training—have shifted away from cooperative approaches and increasingly retreated inward. Yet, while neoliberal narratives continue to shape the transformation of liberal practices, national policies guided by security imperatives impose constraints on the individual through a form of authority that is pervasive yet lacks strength, heightening frustration and compelling individuals to function within the machinery of the system. Individuals, aware of their vulnerability and the impossibility of continuing under such conditions, sense that something is amiss but cannot navigate this pervasive unease alone.

In an already highly individualized society, people feel incapacitated to engage in collective resistance, while an insidious and increasingly dangerous emotion grows within them: fear. This fear, amplified by the courage one might invest in armament to defend boundaries, also blinds individuals to national criticism, as the maintenance of public

order takes precedence over the drama of ordinary lives sustained within a disciplined, psychologically and physically exhausted society.

Living in a period marked by torture, imprisonment, extrajudicial detentions, covert surveillance, erosion of judicial independence, lack of meaningful participation, and the replacement of conscience and freedom of expression with populist rhetoric—while social inequality peaks—societies continue to grapple with both their most essential needs and the unrest within themselves. Indeed, in an era characterized by unprecedented human mobility, peak technological development including interplanetary research, yet persistent failure to meet basic human needs such as hunger, poverty, drought, and lack of water in active war zones, and with climate change and environmental degradation threatening life itself, continuing one's existence is no longer as safe as it once was, and the colors of daily life are no longer as vibrant.

In attempting to address these conditions and provide avenues of escape, governments promise to rescue populations from this darkness, yet they cannot offer a definitive path. In chaos, there are no rules: hopes are sold, but who will attain prosperity, and how, remains uncertain.

The persistent uncertainty and vulnerability—and the efforts to overcome them—can sometimes give rise to tyrants. As observed today, for various reasons, the state—positioning itself as a positive narrative storyteller—resorts increasingly to violence to reassert its power, while genuine authority remains elusive, and civil uprisings become more likely. Moreover, as societal expectations have shifted significantly compared to previous years, we have witnessed the erosion of liberal values. The right to vote, ostensibly offered to ensure meaningful participation in liberal democracy; freedom of expression, exercised under the shadow of fear; and the continued occurrence of violence incompatible with human dignity, as evident in the devastating wars of our time, have contributed to a public preference for maintaining order under a more security-oriented framework. Observing this practical transformation permeating daily life, we also see that constitutional law—particularly articles shaped by politics—has been amended, or even removed, ultimately altering its meaning.

As a conceptual notion, the constitution is a living spirit. When considering the meanings transmitted from past struggles to the present and those we can carry into the future, the constitution—emerging as the highest legal norm, deriving its authority and inviolability from the rule of law, and providing citizens with security and stability—appears as a living instrument in an era of heightened uncertainty. In this context, shaped by evolving emotions and expectations, it resembles a bipolar condition: difficult to change, yet inevitably bound to life. This bond, while ensuring a stable legal welfare system grounded in fundamental norms, can remain vulnerable to manipulative and extreme external pressures.

Notions can lose their meaning, be altered, or reinvented. Although societal expectations and challenges within prevailing conditions may shift, what remains constant—and acquires profound significance—is human dignity and our core values, which now assume a global dimension. For individuals who derive their fundamental security from the law and fear being drawn into chaotic, lawless states, the constitution—nourished by international human rights as a shared product of the global community—is expected to facilitate the realization of national justice and the rule of law. This source provides a reliable anchor in contexts of fragile state sovereignty and weakened human practices, assuring citizens that, despite difficulties, they remain protected under its shade, like a majestic plane tree.

As long as national constitutionalism emerges from this understanding, it ensures fundamental welfare and stability. In a fragile era, this stability—grounded in robust support and foundational norms—can serve as the most effective tool to absorb the anger and anxiety accumulated within society. Today, there is no longer a single religion, race, or state to which people can universally appeal. Most individuals navigate a fluid, interconnected global world, struggling to define their boundaries and values. Often, like a child sliding rapidly through the swift flow of information and the complex spiral of experience, the constructs of the constitution provide not an empty void at the end of the slide, but a solid ground on which to stand firmly. This ground, however, can only hold if norms grounded in human dignity are tightly interlinked and applied in accordance with the spirit and letter of democratic constitutions.

REFERENCES:

Bauman, Z. (2011). *Collateral damage: Social inequalities in a global age* (pp. 133–162). Cambridge: Polity Press

ƏSAS QANUN SİYASİ İSLAHAT VƏ TRANSFORMASIYALARIN MƏNBƏYİ KİMİ

Reyhan CƏFƏROVA

*Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
AR Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə Akademiyası
Bakı, Azərbaycan*

reihanfarhad@gmail.com

Xülasə. *Məqalədə müəllif Konstitusiyanın siyasi islahatlar və transformasiyaların əsas mənbəyi kimi rolunu araşdırmağa çalışmışdır. Əsas Qanunun demokratik institutların formalaşmasında, siyasi plüralizmin təmin edilməsində və dövlət daxilində dəyişikliklərin legitimliyinin möhkəmləndirilməsində əhəmiyyəti təhlil olunur. Xüsusi diqqət konstitusiya dəyişikliklərinə və onların siyasi sistemin modernləşməsinə olan təsirinə yönəldilir. Məqalədə göstərilir ki, Əsas Qanun demokratikləşmənin, hakimiyyət institutlarının möhkəmlənməsinin və müasir çağırışlara uyğunlaşmanın hüquqi bazasına çevrilir.*

Açar sözlər. *əsas qanun, siyasi islahatlar, konstitusiya islahatları, demokratik institutlar, transformasiya*

Müasir dövlətçilik inkişafı şəraitində Konstitusiya tək-cə hüquqi sistemin əsası deyil, həm də siyasi dinamikliyin əsas mənbəyi kimi çıxış edir. O, hakimiyyətin təşkilinin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirir, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edir, dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərini müəyyən edir. Məhz buna görə də əsas qanun siyasi islahatlar və transformasiyaların istiqamətini müəyyən edən əsas amilə çevrilir.

Ümumillikdə, Konstitusiya dedikdə, dövlətin ali hüquqi qüvvəyə malik olan Əsas Qanunu nəzərdə tutulur. Bu qanun dövlət quruluşunun əsas prinsiplərini, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının ən yüksək hüquqi təminatlarını, həmçinin dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının quruluşunu və qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edir. Konstitusiya dövlətin funksiyalar dairəsini müəyyənləşdirir, onun insan və cəmiyyətlə münasibətlərinin əsaslarını təsbit edir [3, 68].

Əsas qanun hüquqi sənəd olmaqla yanaşı, həm də siyasi sənəd hesab etmək lazımdır, çünki o, ölkədəki siyasi qüvvələrin nisbətini əks etdirir. Demokratik dövlətdə isə Konstitusiya əksər hallarda cəmiyyətdə siyasi razılışma aktı kimi çıxış edir.

Aparılan tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, XXI əsrdə bir çox dövlətlər modernləşmə və institusional islahatlar prosesindən keçir və məhz Konstitusiya müddəaları bu dəyişikliklərə çərçivə və legitimlik verir. Əsas Qanunun rolu yalnız mövcud quruluşu tənzimləməkdə deyil, həm də demokratikləşmə, siyasi plüralizmin inkişafı və dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması üçün hüquqi baza yaratmaqdır.

Konstitusiyanın siyasi islahatların əsas mənbəyi kimi rolunu nəzərdən keçirərkən, onun dövlət idarəçiliyindəki əhəmiyyəti aydın görünür. Birinci növbədə, Əsas Qanunun hakimiyyət bölgüsünü (qanunverici, icraedici, məhkəmə hakimiyyəti) təsbit etməklə demokratik idarəçiliyin əsaslarının təşkilindən bəhs etməliyik. Konstitusiyanın 7 maddəsinin III bəndi bu məsələni müəyyənləşdirir [1]. Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında seçki sisteminin və seçki hüquqlarının təminatı müəyyən edilir, bu isə seçki institutunda dəyişikliklər üçün hüquqi baza yaradır.

Konstitusionalist Ceyhun Qaracayev Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının həyata keçirdiyi müxtəlif funksiyalar arasında onun siyasi funksiyasını da qeyd edir. Siyasi

funksiya Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş "qaydalar" əsasında siyasi qüvvələrin konsolidasiyasında təzahür edilir. Siyasi proses müxtəlif formaları, üsulları və siyasi fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edir; mahiyyət etibarilə bu, siyasi sistemin və onun institutlarının fəaliyyət qaydasıdır» [4, 134]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsində deyilir ki, siyasi sistem suverendir və xalq öz suveren hüququnu referendum və seçdiyi nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir [1].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiya ilə partiyaların, ictimai birliklərin və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət azadlığı da təmin olunur, yeni ölkədə siyasi plüralizm mövcuddur.

Siyasi islahatlar çərçivəsində hesabatlılıq və şəffaflıq prinsipinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, bu da dövlət hakimiyyəti orqanlarının məsuliyyətli və qanuna əsaslanan fəaliyyəti ilə şərtlənir və bu da Konstitusiyanın müddəalarından irəli gəlir. Mütamadi olaraq qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən islahatlar, hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Məsələn, "Dövlət orqanlarında (qurumlarında) normayaratma fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və bundan irəli gələn bir sıra məsələlərin tənzimlənməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanını qeyd etmək olar. Fərman dövlət orqanları (qurumları) tərəfindən normayaratma fəaliyyətinin təşkilində və həyata keçirilməsində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə səmərəliliyin və operativliyin təmin olunması məqsədilə "Normativ hüquqi aktlar" informasiya sisteminin yaradılmasını təmin edilməsini nəzərdə tutur [2].

Dünyanın aparıcı ölkələrinin təcrübəsi aydın şəkildə göstərir ki, dövlətin inkişafı yalnız hüquqi və siyasi sistemin deyil, həm də iqtisadi və sosial sahələrin sistemli və səmərəli təkmilləşdirilməsi sayəsində təmin olunur. Hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyi və demokratik cəmiyyətin formalaşması, hüquq sisteminin transformasiyalara uyğunlaşdırılmasına imkan verən düşünülmüş və vaxtında həyata keçirilən konstitusiya islahatlarından birbaşa asılıdır.

Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Konstitusiyasına dəyişikliklərin edilməsi məsələləri Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanununun 3-cü maddəsində əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 3-cü maddəsinə əsasən, xalqın hüquq və maraqlarına toxunan istənilən məsələ referendum yolu ilə həll oluna bilər [1]. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının XI fəslində mövcud Konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsi prosesini tənzimləyən əsas müddəalar təsbit olunmuşdur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının XII fəslində Əsas Qanuna əlavələrin edilməsi qaydası müəyyən edilir.

24 avqust 2002-ci il, 18 mart 2009-cu il və 26 sentyabr 2016-cı il tarixlərində keçirilmiş referendumların nəticələrinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklər Azərbaycanın hüquq sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına kömək etmiş və ilk növbədə, insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli qorunmasını təmin etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbulundan sonra dövlət həyatının bütün sahələrini əhatə edən genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirilmişdir. Konstitusiyada əks olunan prinsiplər isə siyasi, hüquqi, sosial və iqtisadi sahələrdə dayanıqlı inkişaf üçün möhkəm əsas yaratmışdır. Cəmiyyətin bütün əsas sahələrinin sürətli inkişafı isə demokratik islahatların dərinləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi yolu ilə insan amilinin inkişafını şərtləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində islahatlar həyata keçirilmiş, yeni

məhkəmələr yaradılmış, hakimlərin seçilməsi üçün şəffaf mexanizm tətbiq olunmuş, məhkəmə sisteminin infrastrukturunun və potensialının yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin düşünülmüş xarici və daxili siyasəti, uzaqgörən hərbi strategiyası, həmçinin şanlı Azərbaycan ordusunun və xalqımızın birliyi sayəsində Azərbaycan 2020-ci il noyabrın 8-də Böyük Qələbə qazanaraq öz əzəli torpaqlarını düşməndən azad etmişdir.

2023-cü il sentyabrın 19-20-də isə Azərbaycan daha bir qələbə əldə etmişdir. Bununla da, lokal antiterror tədbirləri nəticəsində işğaldan azad olunmuş bütün torpaqlarımızda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının hüquqi qüvvəsi bərpa olunmuş və orada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların tam bərpası üçün real əsas yaradılmışdır.

2025-ci il avqustun 8-də isə Donald Trampın təşəbbüsü ilə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan arasında Vaşinqtonda görüşün keçirilməsi Böyük Qələbənin davamı kimi qiymətləndirmək olar. Tarixi görüş və imzalanan əhəmiyyətli sənədlər ABŞ - Azərbaycan əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda ölkəmizlə Ermənistan münasibətlərinin sülh şəraitində qurulması imkanlarını yaradır. 2022-ci ilin əvvəlində sülh müqaviləsinin əsasını təşkil edən Azərbaycan "5 əsas prinsipi" Ermənistana təqdim etdi. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarət idi: Bir-birinin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, sərhədlərin toxunulmazlığının tanınması, Bir-birinə qarşı ərazi iddiası ilə çıxış etməmək, Bir-birinə qarşı güc tətbiq etməmək, güc tətbiqi ilə hədələməmək, Sərhədlərin demarkasiyası və delimitasiyası, diplomatik münasibətlərin qurulması, Kommunikasiyaların açılması [5].

Bu prinsiplər Azərbaycan Konstitusiyasının dövlət suverenliyi, beynəlxalq hüquqa hörmət və sülh yolu ilə əməkdaşlıq prinsiplərini xarici siyasət səviyyəsində təmin edən hüquqi və siyasi mexanizmlər kimi çıxış edir. Beləliklə, "5 əsas prinsip" həm beynəlxalq münasibətlərdə sülhün təminatı, həm də Konstitusiya prinsiplərinin tətbiqi baxımından hüquqi əsas yaratmışdır.

Yaranmış realiaqlar göstərir ki, Əsas Qanun yalnız mövcud siyasi quruluşu müəyyən etmir, həm də islahat və transformasiyaların legitim mənbəyi kimi çıxış edir. Konstitusiya dəyişiklikləri vasitəsilə dövlət idarəçiliyi sistemli şəkildə yenilənmiş, hakimiyyət orqanları arasında münasibətlər yeni tarazlıq üzərində qurulmuşdur.

Bu gün Azərbaycan Respublikası xalqımızın milli maraqlarını rəhbər tutaraq, yeni realiaqlar şəraitində daha qətiyyətli və prinsipial şəkildə öz müstəqil siyasətini davam etdirir, Konstitusiyanın tələblərinə və suveren hüquqlarına əsaslanaraq qarşıdakı strateji hədəflərə inamla irəliləyir. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, 1995-ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan xalqının siyasi inkişafında böyük tarixi mərhələ olmuşdur. O, demokratik əsaslar üzərində qurulmuş Azərbaycan milli dövlətçiliyinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
<https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/constitution>
2. 6 oktyabr 2023-cü il tarixli № 2328 "Dövlət orqanlarında (qurumlarında) normayaratma fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və bundan irəli gələn bir sıra

məsələlərin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı <https://e-qanun.az/framework/55320>

3. Баглай М.В. 2006. Конституционное право РФ: Учебник для вузов. Норма.
4. Джейхун Гараджаев. 2023. Конституционное право Азербайджанской Республики. Учебник для вузов. АФполигрАФ.
5. <https://www.yap.org.az/az/view/news/97789/vashington-gorushu-tarixi-gelebenin-davamidir>

Reyhan Jafarova

**THE CONSTITUTION AS A SOURCE OF POLITICAL REFORMS
AND TRANSFORMATIONS**

Abstract

In the article, the author attempts to examine the role of the Constitution as the main source of political reforms and transformations. The significance of the Constitution in the formation of democratic institutions, the ensuring of political pluralism, and the strengthening of the legitimacy of changes within the state is analyzed. Special attention is given to constitutional amendments and their impact on the modernization of the political system. The article demonstrates that the Constitution serves as the legal foundation for democratization, the consolidation of state institutions, and adaptation to contemporary challenges.

Keywords: constitution, political reforms, constitutional reforms, democratic institutions, transformation

**KAZAKH MODEL OF CONSTITUTIONALISM:
IDENTITY, CULTURE, AND SPIRITUALITY AS LEGAL VALUES**

Aset KURANBEK

*PhD in Philosophy, Associate Professor,
Department of Philosophy Al-Farabi Kazakh National University
Almaty Kazakhstan*

Saniya EDELBAY

*Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Department of Philosophy Al-Farabi Kazakh National University
Almaty Kazakhstan*

Abstract. *This article explores the relationship between national identity, cultural and spiritual values, and the institution of constitutionalism in the Republic of Kazakhstan. In the context of globalization and the transformation of political systems, understanding the Constitution as more than a legal document is particularly significant; it also serves as the foundation of national unity, cultural identity, and social stability. The article examines how the Constitution of Kazakhstan consolidates and promotes the nation's cultural codes, as well as how the legal system supports the preservation and adaptation of spiritual and traditional values within contemporary society.*

Keywords: *national identity, Constitution, spiritual values, culture, Kazakhstan, statehood*

Introduction

The Constitution serves not only as the legal foundation of the state but also as the ideological and cultural code of the nation. In countries like Kazakhstan, where traditions, ethnocultural diversity, and spiritual heritage play a central role, the significance of the Constitution extends far beyond that of a normative legal document.

Since gaining independence, Kazakhstan has embarked on a path of building a new statehood, focused on restoring historical memory, developing the Kazakh language and culture, and supporting spiritual traditions. These priorities are reflected both in the 1995 Constitution and in socio-political initiatives aimed at strengthening national consciousness.

1. The Constitution as the foundation of cultural and spiritual identity. Article 1 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan proclaims the country to be “a democratic, secular, legal, and social state, whose highest values are the human being, his life, rights, and freedom.” It further states: “We, the people of Kazakhstan, united by a common historical destiny, creating a state on the ancestral Kazakh land...” — highlighting the historical and cultural continuity and the nation's deep connection to its territory and traditions.

The Constitution emphasizes the preservation of national heritage: Article 37 obliges citizens to safeguard historical and cultural assets; Article 5, paragraph 4 prohibits actions aimed at inciting social, racial, national, or religious discord, thereby protecting spiritual diversity; and Article 7 establishes Kazakh as the state language, recognizing linguistic identity as an essential component of the nation's cultural essence.

2. National identity: from history to law. National identity encompasses historical memory, language, culture, traditions, and spiritual values, all of which underpin a people's self-awareness. In Kazakhstan, this identity has been shaped by nomadic civilization, Islam, Soviet modernism, and contemporary independence. Following 1991, the country pursued the restoration of historical continuity. The Constitution legitimized this course by recognizing the people's traditions as a foundation for development, supporting the Kazakh language and culture, and affirming the equality of all citizens regardless of ethnicity, reflecting a civic nation model.

State programs such as *Medeni Mura* and *Rukhani Zhangyru*, along with the establishment of National Language Day, Spiritual Harmony Day, and the activities of the Assembly of the People of Kazakhstan, represent legal and institutional mechanisms for supporting national identity within the constitutional framework.

3. Constitutionalism and spiritual values. Spiritual values encompass the moral, religious, and philosophical foundations of society. While the Constitution guarantees the secular nature of the state, it also demonstrates profound respect for religious and spiritual life. Freedom of religion is ensured under Article 22. The separation of religion from the state does not imply marginalizing its role; on the contrary, religious institutions—particularly Islam and Orthodox Christianity—actively contribute to social and moral education, charity, and interfaith dialogue. Kazakhstan has emerged as a model of tolerance in the Eurasian region, exemplified by the Congress of Leaders of World Religions, held in Astana since 2003.

Through these provisions, the Constitution establishes a legal framework in which spirituality and secularism coexist on the basis of mutual respect.

4. Legal protection of culture and traditions. Kazakhstan's cultural and historical values are not only intangible heritage but also elements enshrined in national legislation. Laws such as *On Culture*, *On Languages*, and *On Religious Activities* provide constitutional protection and support for the development of culture. State initiatives promote traditional art, Kazakh literature, epics, *kuyes*, and Turkic written documents through constitutionally allocated budgets and dedicated programs. Constitutionalism in Kazakhstan encompasses a moral dimension, which is particularly significant in the context of identity transformation in a globalized world.

5. Challenges and prospects. Despite substantial achievements, several challenges persist. Globalization and cultural standardization pose risks to local identity, while migration and urbanization can weaken traditional social ties. A careful balance is required between protecting minority rights and supporting the dominant culture.

Prospects for constitutional development include the recognition of new categories of rights, such as digital identity, environmental protection, and the rights of future generations; the strengthening of civic patriotism as a foundation for the rule of law; and the evolution of cultural constitutionalism, where the Constitution not only safeguards legal rights but also actively fosters societal values.

Conclusion

The Constitution of the Republic of Kazakhstan functions not merely as a legal instrument but also as a vehicle for the cultural and spiritual mobilization of the nation. It embodies the historical trajectory of the Kazakh people and reflects national traditions,

language, religious principles, and moral values. Constitutionalism in Kazakhstan is evolving as a model that integrates legal modernization with the preservation of national identity. In the 21st century, the central task for Kazakhstani society is to maintain and strengthen this balance, ensuring the stability of the nation amid ongoing social and global transformations.

REFERENCES:

1. Constitution of the Republic of Kazakhstan. Almaty, 2022.
2. Tokayev, K.-Zh. *New Kazakhstan: The Path of Reforms*. Astana, 2023.
3. Toynbee, A. *Understanding History*. Moscow: Academic Project, 2024.
4. Habermas, J. *The Inclusion of the Other*. MIT Press, 1999.
5. Huntington, S. *The Clash of Civilizations*. Simon & Schuster, 1996.
6. Suleimenov, M. "Constitutionalism in Central Asia." *Central Asian Journal of Legal Studies*, 2023.
7. Satpaev, D. *Political Modernization and Kazakhstani Identity*. Almaty, 2022.
8. Rosenfeld, M. *The Identity of the Constitutional Subject*. Routledge, 2010.
9. OSCE Reports on Freedom of Religion and Cultural Rights in Central Asia, 2021–2023.

Aset Kuranbek, Saniya Edelbay

KONSTITUSIONALİZMİN QAZAX MODELİ:

HÜQUQİ DƏYƏRLƏR KİMİ KİMLİK, MƏDƏNİ VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Xülasə

Bu məqalə Qazaxıstan Respublikasında milli kimlik, mədəni və mənəvi dəyərlər və konstitusionalizm institutu arasındakı əlaqəni araşdırır. Qloballaşma və siyasi sistemlərin transformasiyası şəraitində Konstitusiyanın hüquqi sənəddən daha çox başa düşülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; həm də milli birliyin, mədəni identikliyin və ictimai sabitliyin təməli kimi xidmət edir. Məqalədə Qazaxıstan Konstitusiyasının xalqın mədəni kodlarını necə birləşdirdiyi və təbliğ etdiyi, habelə hüquq sisteminin müasir cəmiyyət daxilində mənəvi və ənənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması və uyğunlaşdırılmasına necə dəstək verdiyi araşdırılır.

Açar sözlər: *milli kimlik, Konstitusiya, mənəvi dəyərlər, mədəniyyət, Qazaxıstan, dövlətçilik*

CONSTITUTIONAL AMENDMENTS FOR THE ENHANCEMENT OF SOCIAL RIGHTS IN UZBEKISTAN

Azamat SEITOV

Doctor of Sociological Sciences, Professor

Head of the Laboratory, Institute for Advanced International Studies

University of World Economy and Diplomacy (UWED)

Tashkent, Uzbekistan

a.seitov@iais.uz

Abstract. *The constitutional reform approved by referendum on April 30, 2023, consolidated the principle of the human being as the highest value and codified an expanded catalogue of social rights in Uzbekistan. This thesis examines how the updated constitutional provisions strengthen the legal guarantees of social rights and contribute to constitutional stability. Using a desk-based political and sociological analysis, it contrasts the previous and the current constitutional framework, and identifies reinforced guarantees in education, healthcare, social protection, environmental rights, and access to reliable information. It argues that the elevation of human dignity and the commitment to a social state increase institutional legitimacy, enhance public trust, and provide more predictable parameters for social policy. The analysis concludes that the 2023 amendments create a robust legal foundation for sustainable development and long-term stability, conditional on effective implementation, budgetary support, and participatory monitoring with civil society involvement.*

Keywords: *constitutional reform; social rights; human dignity; social state; constitutional stability; Uzbekistan; implementation*

1. Background and Legal Context

Social rights occupy a central place in contemporary constitutionalism as they shape the real content of citizenship and the quality of democracy. By constitutionally guaranteeing access to education, healthcare, social security, and environmental safety, states signal a long-term commitment to human development and social cohesion. The 2023 constitutional reform in Uzbekistan reaffirms this trajectory. The updated Constitution articulates the priority of the individual, explicitly connects state activity with the protection of human dignity, and enlarges the scope and precision of social guarantees. In practical terms, this recalibrates the relationship between the state and citizens: the former is obliged not only to respect but also to fulfil and protect social rights, while citizens receive clearer entitlements and justiciable standards. Such constitutional positioning supports stability by reducing grievance accumulation and aligning policymaking with the expectations of society.

2. Methodology

The study employs a desk-based political–sociological analysis combining three layers of sources: (i) the text of the updated Constitution as the primary legal source; (ii) official statements and policy documents that interpret and operationalize the reform; and (iii) scholarly works on constitutional rights theory and comparative experiences of implementing social rights. The method focuses on norm mapping (what rights are stated and how they are framed), mechanism tracing (what institutional pathways are envisaged for realization), and risk assessment (what gaps may impede implementation).

This triangulation allows assessing both the normative ambition of the reform and its potential stabilizing effects.

3. Key Social-Rights Enhancements in the 2023 Constitution

First, the Constitution elevates the human being, life, freedom, honor, and dignity to the status of guiding constitutional values. This principle anchors the interpretation of all social-rights provisions. Second, the catalogue of social rights is broadened and specified across critical domains: education (lifelong and quality-oriented), healthcare (including preventive and primary care), social protection (with targeted attention to vulnerable groups such as children, persons with disabilities, and the elderly), and labor rights (fair remuneration and safe working conditions). Third, environmental rights are articulated together with the right to reliable environmental information, linking quality of life to ecological safety and transparency. Fourth, the Constitution strengthens guarantees related to gender equality and family welfare, which are essential for inclusive social policy. Collectively, these changes shift the constitutional equilibrium toward a more assertive social state.

4. Mechanisms of Implementation and Justiciability

Guaranteeing social rights requires not only constitutional statements but also enforceable mechanisms. The reform implies several complementary avenues: (a) legislative convergence—adapting sectoral laws and by-laws to the new constitutional standards; (b) budgetary prioritization—aligning medium-term expenditure frameworks with social-rights commitments; (c) administrative capacity—improving service delivery through standards, monitoring, and professional training; (d) access to remedies—ensuring that individuals can challenge unlawful denials or poor-quality provision through courts and quasi-judicial bodies; and (e) information openness—publishing disaggregated data on coverage, quality, and outcomes. International and comparative scholarship underscores that courts usually play a calibrating role in social rights adjudication, while political branches bear the core responsibility for progressive realization within available resources.

5. Implications for Constitutional Stability and Legitimacy

Constitutional stability depends on the perceived fairness and effectiveness of the state's response to social needs. By expanding the legal guarantees of social rights and centering policy around the person, the 2023 reform can mitigate social conflict drivers and increase the credibility of institutions. A rights-based approach restructures policymaking cycles: needs assessment, budgeting, implementation, and evaluation must be explicitly tied to constitutional entitlements. This improves predictability for citizens and fosters trust—both crucial for the durability of constitutional orders. Moreover, environmental and information rights create horizontal linkages to accountability, as they enable public scrutiny of policies that directly affect welfare and health.

6. Risks, Gaps, and Policy Recommendations

The principal risks relate to the implementation gap common to social rights regimes. Without adequate fiscal space, institutional coordination, and effective remedies, constitutional promises may underperform. Three priority actions are advisable. First, budgetary mainstreaming: translate social-rights standards into measurable medium-term targets and program budgets, with annual public reporting. Second, administrative justice and legal aid: strengthen low-cost, accessible complaint mechanisms and judicial review for social services. Third, participatory monitoring: institutionalize feedback loops with civil society and academia, leveraging open data to track coverage, equity, and

quality. These measures jointly convert normative ambition into results and thereby consolidate constitutional stability.

Conclusion

The 2023 constitutional amendments in Uzbekistan represent a substantive reinforcement of social rights and an explicit commitment to a human-centered constitutional order. By broadening guarantees across education, healthcare, social protection, and environmental safety, the reform provides a stronger normative platform for inclusive development. If matched by legislative harmonization, adequate financing, and accessible remedies, these changes can enhance institutional legitimacy and contribute to long-term constitutional stability. The next policy horizon involves measurable implementation, transparent evaluation, and sustained engagement with citizens as co-producers of social outcomes.

REFERENCES:

1. *Constitution of the Republic of Uzbekistan*. (2023). Updated edition. Tashkent: National Database of Legislation (Lex.uz).
2. *Alexy, R. (2010)*. A theory of constitutional rights. Oxford University Press.
3. *Tushnet, M. (2008)*. Weak courts, strong rights: Judicial review and social welfare rights in comparative constitutional law. Princeton University Press.

Azamat Seitov

ÖZBƏKİSTANDA SOSIAL HÜQUQLARIN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ ÜÇÜN KONSTITUSIYA DƏYİŞİKLİKLƏRİ

Xülasə

2023-cü il aprelin 30-da referendumla təsdiq edilmiş konstitusiya islahatı insan prinsipini ən yüksək dəyər kimi birləşdirdi və Özbəkistanda sosial hüquqların genişləndirilmiş kataloqunu kodlaşdırdı. Bu tezis yenilənmiş konstitusiya müddəalarının sosial hüquqların hüquqi təminatlarını necə gücləndirdiyini və konstitusiya sabitliyinə necə töhfə verdiyini araşdırır. Diskurs əsaslı siyasi və sosioloji təhlildən istifadə edilərək, əvvəlki və indiki konstitusiya çərçivəsi əks etdirilir, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, ətraf mühitlə bağlı hüquqlar və etibarlı məlumat əldə etmək sahəsində gücləndirilmiş təminatları müəyyən edir. Qeyd edilir ki, insan ləyaqətinin yüksəldilməsi və sosial dövlətə bağlılıq institusional legitimliyi, ictimai etimadı artırır və sosial siyasət üçün daha proqnozlaşdırıla bilən parametrlər təmin edir. Belə nəticəyə gəlinir ki, 2023-cü il düzəlişləri səmərəli icra, büdcə dəstəyi və vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı ilə iştirakçı monitoring şərti ilə davamlı inkişaf və uzunmüddətli sabitlik üçün möhkəm hüquqi baza yaradır.

Açar sözlər: *konstitusiya islahatı, sosial hüquqlar, insan ləyaqəti, sosial dövlət, konstitusiya sabitliyi, Özbəkistan*

SOVEREIGNTY AS A PHILOSOPHICAL AND LEGAL CATEGORY IN THE CONTEXT OF POST-GLOBALISM

Aida TYUKMAEVA

*Senior Lecturer of the Department of Philosophy of the Faculty
of Social Sciences of the National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy
Uzbekistan*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2497-2248>

luxin.tenebris@mail.ru

Abstract. *The article analyzes the transformation of the category of sovereignty in the conditions of post-globalism. Sovereignty is considered not only as a juridical-political form of state power but also as a philosophical and legal concept that reflects the fundamental foundations of the interaction between law, state, and society. In the era of post-globalism, characterized by the crisis of universalist models of globalization, greater attention is directed toward the conceptual reevaluation of the traditional attributes of sovereignty. The paper identifies contradictions between universalist and particularist tendencies, examines the problem of limited and conditional sovereignty, and emphasizes the necessity of rethinking sovereignty as a dynamic and relational category.*

Keywords: *sovereignty, post-globalism, philosophy of law, statehood, international law, legitimacy*

The concept of sovereignty is a cornerstone of both the classical theory of state and law and the political philosophy of the modern age. Since its articulation in the works of Jean Bodin and Thomas Hobbes, it has embodied the state's claim to supreme authority and non-subordination to external actors. However, globalization at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries significantly challenged the traditional understanding of sovereignty, transforming it toward networked, multilevel, and relational forms. The modern epoch of post-globalism, associated with the crisis of universalist integration projects and the resurgence of national identities, requires a reassessment of sovereignty. It emerges not as a static but as a dynamic form, reflecting the dialectics of the national and the transnational, the universal and the particular.

A philosophical and legal analysis of sovereignty implies going beyond a purely formal-juridical interpretation. Sovereignty appears as a normative-ontological condition of the very possibility of the state, ensuring the legitimacy of law and political order. In classical philosophy of law, sovereignty was associated with the idea of absolute power (Bodin), the general will (Rousseau), or the institutional guarantee of order (Hegel). In the 20th century, under the influence of globalization, the concept underwent critique: Carl Schmitt emphasized the "decision on the state of exception" as the essential feature of the sovereign, while Jürgen Habermas interpreted sovereignty in a communicative perspective, linking it to transnational democratic processes.

Thus, sovereignty functions as a philosophical and legal category that encompasses both normative and existential dimensions: it simultaneously expresses the boundaries of law, political identity, and the limits of legitimacy.

The epoch of post-globalism is marked by the decline of the illusion of a universal model of liberal globalization. The strengthening of regionalism, the rise of cultural identity, the crisis of international institutions, and the escalation of geopolitical confrontations have led to renewed interest in state sovereignty. However, this return does not signify a simple restoration of its classical meaning. Sovereignty in the post-globalist era emerges as limited and conditional:

limited due to the dependence of nation-states on transnational economic, informational, and technological flows;
conditional since the recognition of sovereignty largely depends on international acknowledgment, participation in multilevel institutions, and global communicative processes.

At the same time, there is a paradoxical coexistence of two tendencies:

the strengthening of nation-states seeking to consolidate their autonomy and cultural identity;

the increasing impossibility of absolute isolation due to global interdependence.

The philosophy of law treats sovereignty not only as a fact of political organization but also as the expression of an ontological necessity of order. In post-globalism, sovereignty becomes a "relational category," dependent on the balance between the local and the global.

It ceases to be exclusively "power over" and increasingly appears as power through interaction, that is, the ability of the state to articulate its will within the conditions of a multilevel legal order. In this sense, a philosophical-legal understanding of sovereignty makes it possible to avoid reducing it either to absolutism or to its dissolution in network structures.

Thus, sovereignty in post-globalism is not a relic of modernity but a transformable, dynamic category ensuring the legitimacy of statehood under conditions of permanent turbulence. Sovereignty as a philosophical and legal category in the era of post-globalism is no longer an exclusively nationally enclosed phenomenon and acquires new semantic dimensions. Its contemporary form is expressed in the ability of the state to maintain a balance between national autonomy and global interdependence, between the universalism of human rights and the particularism of cultural identity. Post-globalism returns the discussion of sovereignty to a philosophical dimension, where it is not only a legal construction but also a fundamental category of political being. Consequently, the further development of the concept of sovereignty is linked to its rethinking as a dynamic, relational, and multidimensional category capable of integrating legal, political, and cultural perspectives.

REFERENCES:

1. Bodin J. Six Books of the Republic. — Moscow: Mysl, 1995.
2. Hegel G. W. F. Philosophy of Right. — Moscow: Nauka, 1990.
3. Hobbes T. Leviathan. — Moscow: Kanon, 2001.
4. Rousseau J.-J. On the Social Contract. — Moscow: Respublika, 1998.
5. Schmitt C. Political Theology. — Moscow: Kanon, 2000.
6. Habermas J. The Inclusion of the Other. — St. Petersburg: Nauka, 2001.
7. Held D. Democracy and the Global Order. — Cambridge: Polity Press, 1995.
8. Krasner S. Sovereignty: Organized Hypocrisy. — Princeton: Princeton University Press, 1999.

**SUVERENLİK POSTQLOBALLAŞMA KONTEKSTİNDƏ
FƏLSƏFİ VƏ HÜQUQİ KATEQORIYA KİMİ
Xülasə**

Məqalə postqloballaşma şəraitində suverenlik kateqoriyasının transformasiyasını təhlil edir. Suverenlik yalnız dövlət hakimiyyətinin hüquqi-siyasi forması kimi deyil, həm də hüquq, dövlət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin fundamental əsaslarını əks etdirən fəlsəfi və hüquqi anlayış kimi nəzərdən keçirilir. Qloballaşmanın universalist modellərinin böhranı ilə xarakterizə olunan postqloballaşma dövründə suverenliyin ənənəvi atributlarının konseptual yenidən qiymətləndirilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Məqalədə universalist və partikulist meyillər arasındakı ziddiyyətlər müəyyən edilir, məhdud və şərti suverenlik problemi araşdırılır, suverenliyin dinamik və münasibətə əsaslanan bir kateqoriya kimi yenidən düşünülməsinin zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *suverenlik, postqloballaşma, hüquq fəlsəfəsi, dövlətçilik, beynəlxalq hüquq, legitimlik*

**STATE SOVEREIGNTY AND NATIONAL CONSTITUTIONS IN THE XXIST CENTURY:
THE PHILOSOPHY OF HUMAN RIGHTS AND THE PROTECTION OF THE INTERESTS
OF PERSONS WITH DISABILITIES IN THE TURKIC WORLD**

Muhriddin USMONOV

doctor of philosophy (PhD)

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Uzbekistan

muhridinusmanov0@gmail.com

Abstract. *This article analyzes the relationship between state sovereignty, national constitutions, and the philosophy of human rights in the XXI st century, with a special focus on the protection of the rights and interests of persons with disabilities in the Turkic world. It explores how constitutional frameworks in Turkic states integrate principles of equality, dignity, and social justice to address the challenges of inclusivity. The study highlights that sovereignty today cannot be understood solely as independence in the international arena, but also as the state's responsibility to ensure human rights and social protection for all categories of citizens. By examining legal practices and philosophical foundations, the article emphasizes the importance of strengthening constitutional mechanisms to guarantee the rights of persons with disabilities and to promote their full participation in society.*

Keywords: *State sovereignty, national constitutions, human rights, disabilities, turkic world, social justice*

In the XXIst century, the concept of state sovereignty is undergoing a significant transformation. While classical political philosophy interpreted sovereignty as the supremacy of power within the country and independence in foreign relations, today its philosophical content is linked not only to political and legal aspects but also to the value of the human person. State sovereignty today is defined not only by the ability to protect its borders and interests but also by its willingness to guarantee equal opportunities for all citizens, including people with disabilities. In this context, constitutions become not only legal documents but also expressions of the philosophy of justice, humanism, and human dignity (*Habermas, J. 2016, p. 145*). It is emphasized here that the state retains legitimacy only when it recognizes the value of each person as a subject of law. Consequently, modern state constitutions are not simply legal documents but philosophical expressions of sovereignty, enshrining the recognition of human rights, especially those of socially vulnerable groups, including people with disabilities. Thus, a national constitution becomes a unique bridge between the idea of independence and universal principles of justice. In the context of globalization, states in the Turkic world demonstrate a desire to synthesize traditions and modern values. The constitutions of these countries reflect not only a commitment to the idea of national sovereignty but also a humanistic philosophy associated with the protection of individual dignity.

The 2023 Constitution of Uzbekistan enshrines provisions on a social state and special guarantees for people with disabilities, reflecting a philosophy of equality and justice. This provision is important in that it links sovereignty with care for every citizen, asserting that state independence is unthinkable without respect for human dignity. Kazakhstan has also taken steps toward strengthening social guarantees. The new version of the Constitution enshrines provisions guaranteeing support for people with disabilities in

the areas of employment, education, and social integration (*Nazarbayev N.A. 2010, p.178*). Philosophically, this indicates that the constitution is becoming a mechanism for the moral legitimization of power, where justice is not an abstract concept, but the real foundation of national independence.

In Turkey, whose Constitution has been amended in recent years, special attention is paid to the protection of human rights and the prevention of discrimination based on physical disability. This is linked to the tradition of the Islamic philosophy of mercy and justice (*Çelik A. 2018, p.95*). Here, sovereignty is understood as the state's ability to combine national interests with universal human rights. The experience of Azerbaijan deserves special attention. The Constitution of this country proclaims the protection of human dignity and explicitly enshrines guarantees of social support for the disabled. These provisions reflect a philosophy of solidarity and recognition of the value of every citizen (*Aliyev G. 2005, p.143*). The essence is that sovereignty in Azerbaijan is understood as the state's responsibility to the people, and not merely as formal independence. Kyrgyzstan's Constitution also enshrines the equality of all citizens and the need to create conditions for the full participation of people with disabilities in society. This is reflected in special social and educational programs enshrined in the constitution (*Zeenbekov S. 2019, p.203*). Philosophically, this means that national sovereignty in Kyrgyzstan is strengthened through the affirmation of justice and the equal dignity of every citizen.

Turkmenistan, despite its unique political system, also reflected ideas of social protection and care for people with disabilities in its Constitution. These provisions are deeply symbolic, expressing the state's traditional philosophy of caring for the weak and vulnerable segments of society (*Berdymukhamedov G. 2016, p.156*). Thus, the Constitution of Turkmenistan confirms that even in authoritarian conditions, the idea of justice and humanism remains the basis for the legitimization of power.

A comparative analysis shows that the states of the Turkic world, despite differences in political models, are united in their desire to combine the idea of sovereignty with the humanistic foundations of constitutionalism. In Uzbekistan and Kazakhstan, the emphasis is on building a welfare state, where the protection of people with disabilities is enshrined as a key development principle. In Turkey and Azerbaijan, the philosophy of sovereignty is expressed through a balance of national interests and universal human rights, including non-discrimination and recognition of the value of human dignity. Kyrgyzstan and Turkmenistan, drawing on their own historical traditions, are introducing guarantees of social support into their constitutional texts, demonstrating a philosophical rethinking of sovereignty as concern for the most vulnerable segments of society. Hungary, as an associate member of the Organization of Turkic States, adds a European dimension, emphasizing human rights standards and the integration of international law. Taken together, this confirms that the constitutions of states in the Turkic world serve not only as a legal symbol of independence but also as a philosophical expression of respect for human dignity, where the rights of people with disabilities become a universal measure of the maturity of national sovereignty.

Thus, in all countries of the Turkic world, the rights of people with disabilities are viewed not only as a social responsibility of the state but also as an element of strengthening national sovereignty. The issue of state sovereignty in the 21st century takes on a new philosophical meaning: it is directly linked to the recognition of human rights as the foundation of national identity and the legitimacy of power. The constitutions of states in the Turkic world demonstrate that protecting the rights of people with disabilities is an integral part of modern sovereignty.

Thus, it can be concluded that the philosophy of justice and respect for human dignity is becoming the "moral core" that underpins national sovereignty in the face of global challenges. National constitutions are becoming documents that express not only political independence but also the value of each individual.

REFERENCES:

1. Хабермас Ю. Легитимация через коммуникацию. Москва: Весь мир, 2016. с. 145
2. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь. – Астана: Фолиант, 2010. – 256 с.
3. Çelik A. Human Rights and Democracy in Turkey. – Ankara: Bilgi Yayınları, 2018. – 210 p.
4. Алиев Г. Конституция независимого Азербайджана. – Баку: Элм, 2005. – 280 с.
5. Жээнбеков С. Конституционные основы независимого Кыргызстана. – Бишкек: Илим, 2019. – 350 с.
6. Бердымухамедов Г. Конституция и развитие Туркменистана. – Ашхабад: Ылым, 2016. – 270 с.

Muhriddin Usmonov

**XXI ƏSRDƏ DÖVLƏT SUVERENLİYİ VƏ MİLLİ KONSTITUSİYALAR:
İNSAN HÜQUQLARI FƏLSƏFƏSİ VƏ TÜRK DÜNYASINDA ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN
MƏNAFELƏRİNİN QORUNMASI
Xülasə**

Bu məqalə XXI əsrdə dövlət suverenliyi, milli konstitusiyalar və insan hüquqları fəlsəfəsi arasındakı əlaqələri xüsusilə Türk dünyasında əlilliyi olan şəxslərin hüquq və mənafeələrinin qorunması prizmasında təhlil edir. Araşdırmada Türk dövlətlərində konstitusion çərçivələrin bərabərlik, ləyaqət və sosial ədalət prinsiplərini necə özündə birləşdirdiyi və inklüzivlik problemlərinin həllinə necə xidmət etdiyi göstərilir. Tədqiqat vurğulayır ki, müasir dövrdə suverenlik yalnız beynəlxalq arenada müstəqillik kimi deyil, həm də bütün vətəndaş kateqoriyalarının insan hüquqlarını və sosial müdafiəsini təmin etmək məsuliyyəti kimi başa düşülməlidir. Hüquqi təcrübələrin və fəlsəfi əsasların təhlili əsasında əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarını təmin etmək və onların cəmiyyətə tam integrasiyasını təşviq etmək üçün konstitusion mexanizmlərin gücləndirilməsinin əhəmiyyəti önə çəkilir.

Açar sözlər: *dövlət suverenliyi, milli konstitusiyalar, insan hüquqları, əlillik, türk dünyası, sosial ədalət*

NATIONAL CONSTITUTIONS AND GLOBAL CHALLENGES: CONSCIOUSNESS, SOVEREIGNTY, AND INTERNATIONAL OBLIGATIONS IN THE CONTEXT OF POSTMODERNISM

Anvar PULATOV

Doctoral Researcher

National University of Uzbekistan

ORCID ID: 0009-0004-0052-6771

polatoffanvar@gmail.com

Abstract. *This article analyzes the transformation of national constitutions under the influence of global challenges in the era of postmodernism. It examines how issues of collective consciousness, sovereignty, and international obligations intersect and redefine the meaning of constitutional statehood. The study emphasizes that in the context of globalization, digitalization, and shifting international relations, constitutions must adapt while preserving national identity and sovereignty. At the same time, compliance with international obligations and recognition of universal human values require a balance between traditional constitutional principles and postmodern reinterpretations. The paper offers a multidimensional perspective on the future of constitutional development in the globalized world.*

Keywords: *national constitutions, sovereignty, global challenges, postmodernism, international obligations, constitutional development*

In the 21st century, nation states face a unique dilemma: how to preserve constitutional sovereignty while fulfilling international obligations arising from universal legal norms, global agreements, and transnational challenges. In the modern world, a constitution is not only an expression of national identity but also an instrument of dialogue between the domestic legal order and the international community. As early as the 18th century, Jean-Jacques Rousseau wrote that a constitution is the embodiment of the "general will of the people," and no external force can limit it (Rousseau J.-J. 1998, p. 73). However, in the context of globalization, such a model proves insufficient: a modern state is forced to balance its domestic interests with the requirements of international law and global institutions. Henry Kissinger emphasized that the 21st-century world order requires states to constantly seek a compromise between independence and global integration (Kissinger G. 2016, p. 219). Thus, constitutional sovereignty in the 21st century is becoming a dynamic phenomenon, balancing between national consciousness and global obligations. Philosopher Jürgen Habermas argued that universal human rights form a "binding framework" for all democratic states, and ignoring these norms leads to a crisis of legitimacy (Habermas J. 2001, p. 127). In this regard, the key question is the ability of a national constitution not only to enshrine sovereignty but also to incorporate international standards into the legal system. In practice, this means that constitutions must be open documents, where national values and international norms form a dialogic relationship. Without such dialogue, as A. Saidov notes, the legal system becomes "isolated and unable to respond to the challenges of the digital age" (Saidov A.K. 2025, pp. 53–82).

The experience of the Turkic countries reveals different models of interaction between sovereignty and international obligations. The relationship between national constitutional sovereignty and international obligations in Turkey is one of the most

controversial issues in contemporary comparative constitutionalism. The Turkish Republic, with its complex historical legacy, has gone through several stages of constitutional development, from the Kemalist model, based on the strict principle of national independence, to modern forms of hybrid constitutionalism, where national sovereignty is combined with international law.

The 1982 Constitution, adopted after the military coup, is of particular significance. It enshrined the strong centralization of state power, which subsequently became the basis for a complex dialogue between state sovereignty and human rights in the international arena (*Özbudun, 2011, p. 144*). According to Ergül, the Turkish constitutional system developed under the pressure of two opposing forces: the desire to maintain independence and the need to integrate into international structures (*Ergül, 2018, p. 67*). Since the late 20th century, Turkey has actively engaged with European institutions. Membership in the Council of Europe and ratification of the European Convention on Human Rights created a unique legal situation in which decisions of the European Court of Human Rights became part of national legal discourse. This led to a kind of "constitutional Europeanization" of Turkey, significantly expanding the understanding of rights and freedoms within the national jurisdiction (*Tocci, 2011, p. 95*).

However, in recent decades, particularly following the 2017 constitutional reform that strengthened presidential power, a new direction has emerged in Turkish constitutionalism. The authorities began to emphasize the priority of national sovereignty over international obligations, which caused tension in relations with the European Union and the Council of Europe (*Arikan, 2006, p. 211*). Nevertheless, as Gökçe notes, even in the face of increasing centralization of power, Turkey maintains a certain level of hybridity, combining national identity with international legal standards (*Gökçe, 2020, p. 173*).

Contemporary challenges posed by globalization, digital transformation, and regional security make the Turkish model particularly revealing. It demonstrates that sovereignty need not be static but dynamic—open to dialogue with international law while preserving fundamental national priorities. For countries in the Turkic world, Turkey's experience serves as a benchmark: it demonstrates that it is possible to combine deep national traditions with international obligations without abandoning either dimension. This is the unique "Turkish way" of constitutional dialogue, which is crucial for finding a balance between globalization and sovereignty in the 21st century.

Following the resolution of the post-war conflict, Azerbaijan has demonstrated a tendency to prioritize security. International norms are accepted through the prism of protecting territorial integrity (*Aliyev I. 2019, p. 72*). Following the 2022 reforms, Kazakhstan strengthened the role of parliament and expanded human rights guarantees, while simultaneously emphasizing its commitment to international norms (*Abdildin Zh.F. 2022, p. 93*). This demonstrates that Kazakhstan's constitutional model is striving for a hybrid form, where national sovereignty is not pitted against, but rather aligns with, global values. Uzbekistan enshrined the principle of the primacy of international treaties in its 2023 Constitution, reflecting its commitment to modernization and integration into the global legal space (*Yuldashev Sh. 2023, p. 61*). President Sh. Mirziyoyev has repeatedly emphasized that "reforms must proceed from the consciousness of the people" (*Mirziyoyev Sh.M. 2022, p. 57*), thereby linking constitutional reforms to the development of public legal awareness. Kyrgyzstan is seeking a balance between democratization and strengthening sovereignty. The Constitution reflects the tension between domestic needs and international obligations, making its model "transitional" (*Abdraimov A. 2021, p.108*). Turkmenistan remains an example of a model where international obligations are

subordinated to domestic sovereignty. The constitutional system here is shaped around national identity and traditional values (*Kuliyev A. 2020, p. 97*).

The question of the relationship between sovereignty and international obligations cannot be addressed without an analysis of consciousness. In this context, Charles Taylor points out that it is "public consciousness" that shapes the framework of national identity and determines how universal norms are perceived in a particular culture. If a society's legal consciousness is not prepared to embrace international values, any obligations will be perceived as external pressure. Jürgen Habermas adds that a state governed by the rule of law retains its legitimacy only when its citizens' legal consciousness embraces universal norms as part of their own choice (*Habermas J. 2000, p. 219*). In Turkic countries, this aspect is particularly significant. In Uzbekistan, emphasis is placed on developing a legal consciousness open to international values. In Kazakhstan, modernization processes find support in a public consciousness where traditional and global values are combined. In Azerbaijan and Turkmenistan, by contrast, collective consciousness emphasizes independence and national security, which limits the degree of integration of international norms. Thus, consciousness acts as a mediator between sovereignty and international obligations: it lends them legitimacy and transforms formal norms into truly functioning institutions. National constitutions in the 21st century have ceased to be solely internal documents: they have become a platform for dialogue between sovereignty and global obligations. In the Turkic world, for example, in countries such as Uzbekistan and Kazakhstan, we observe a wide range of integration models, as well as the sovereign-closed model of Turkmenistan. The key factor here is not only the legal structure but also the level of national and legal consciousness. Without the development of consciousness, international obligations are perceived as external restrictions, and without preserving sovereignty, the legitimacy of national institutions is lost. It is precisely the balance of these two principles consciousness and sovereignty that becomes the key to the sustainable development of statehood in the 21st century.

REFERENCES:

1. Руссо Ж.-Ж. Общественный договор. –М.: Наука, 1998. С. 73
2. Киссинджер Г. Мировой порядок. –М.: АСТ, 2016. С. 219
3. Хабермас Ю. Включение другого. –СПб.: Наука, 2001. С. 127
4. Саидов А.К. Legal Evolution of Human Rights Protection in Uzbekistan Amid Digital Transformation. Legal Issues in the Digital Age. –Ташкент: Академия, 2025. С. 53–82
5. Абдильдин Ж.Ф. Философия и суверенитет. –Алматы: Қазақ университеті, 2022. С. 93
6. Özbudun, *The Constitutional System of Turkey: 1876 to the Present*, New York, Palgrave Macmillan, 2011, p. 144
7. Ergül, *Human Rights and Turkey's EU Accession Process*, London, Routledge, 2018, p. 67
8. Tocci, *Turkey's European Future: Behind the Scenes of America's Influence on EU-Turkey Relations*, New York, NYU Press, 2011, p. 95
9. Gökçe, *Constitutional Politics in Turkey*, Ankara, Bilgi Publishing, 2020, p. 173
10. Мирзиев Ш.М. Стратегия Нового Узбекистана. –Ташкент: Ўзбекистон, 2022. С. 57
11. Абдраимов А. Суверенитет и демократическое развитие. –Бишкек: Илим, 2021. С. 108
12. Алиев И. Конституционное развитие Азербайджана. –Баку: Элм, 2019. С. 72
13. Кулиев А. Суверенитет и общественные ценности. –Ашхабад: Ўлым, 2020. С. 97

14. Тейлор Ч. Источники Я. –М.: Логос, 2002. С. 141
15. Хабермас Ю. Фактичность и значимость. –СПб.: Наука, 2000. С. 219

Ənvər PULATOV

**MİLLİ KONSTITUSİYALAR VƏ QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR: ŞÜUR, SUVERENLİK VƏ BEYNƏLXALQ
ÖHDƏLİKLƏR POSTMODERNİZM KONTEKSTİNDƏ
Xülasə**

Məqalə postmodernizm dövründə global çağırışların təsiri altında milli konstitusiyaların transformasiyasını təhlil edir. Kollektiv şüur, suverenlik və beynəlxalq öhdəliklərin necə kəşşədiyi və konstitusion dövlətçilik anlayışını yenidən müəyyənləşdirdiyi araşdırılır. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və dəyişən beynəlxalq münasibətlər şəraitində konstitusiyaların həm milli kimliyi, həm də suverenliyi qoruyaraq adaptasiya olunmasının vacibliyi vurğulanır. Eyni zamanda beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və ümumbəşəri dəyərlərin tanınması ənənəvi konstitusion prinsiplərlə postmodern interpretasiyalar arasında balans tələb edir. Məqalə qloballaşan dünyada konstitusion inkişafın gələcəyi haqqında çoxölçülü bir baxış təqdim edir.

Açar sözlər: *milli konstitusiyalar, suverenlik, global çağırışlar, postmodernizm, beynəlxalq öhdəliklər, konstitusion inkişaf*

KONSTITUSIYA NƏZARƏTİNİN FORMALAŞMA MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ INSTITUSIONAL TƏKAMÜLÜ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Rüstəm ORUCLU

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı

Bakı, Azərbaycan

orudzhlu@list.ru

Xülasə. Bu tezisdə konstitusiya nəzarəti institutunun yaranma prosesləri, tarixi inkişaf mərhələləri və hüquqi-institusional təkamülü müqayisəli təhlil əsasında araşdırılır. ABŞ-də inkişaf etmiş "diffuz" model ilə Avropada, xüsusilə Avstriya və Almaniyada tətbiq edilən mərkəzləşdirilmiş modelin nəzəri əsasları və funksional fərqləri təhlil edilir. Hans Kelsenin hüquq nəzəriyyəsi ilə ABŞ Ali Məhkəməsinin presedent hüququna əsaslanan praktika qarşılaşdırılır. Tədqiqatda müxtəlif hüquq sistemlərində konstitusiya nəzarətinin hüquqi sabitlik, normayaratma prosesi və insan hüquqlarının müdafiəsindəki əhəmiyyəti ön plana çıxarılır.

Açar sözlər. konstitusiya nəzarəti, hüquqi dövlət, müqayisəli təhlil, Hans Kelsen, diffuz model, mərkəzləşdirilmiş model, hüquqi sistemlər, insan hüquqları, normayaratma, məhkəmə presedenti

Müasir dövrdə konstitusiyaya nəzarət institutu hüquqi dövlətin əsas struktur dayaqlarından biri kimi çıxış edir. O, yalnız hüququn tətbiqi sahəsində nəzarət vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda hüquqi sabitliyin, hüquqi təhlükəsizliyin və konstitusional dəyərlərin qorunmasının təminatçısı funksiyasını da yerinə yetirir. Bu baxımdan, konstitusiyaya nəzarət institutunun elmi tədqiqi həm hüquq nəzəriyyəsi, həm də hüquqi və siyasi praktika üçün aktuallıq kəsb edir. Onun funksional imkanlarının və institusional formalarının öyrənilməsi hüquqi dövlətin inkişaf perspektivlərinin düzgün qiymətləndirilməsi baxımından mühüm elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Hazırkı araşdırmanın məqsədi konstitusiyaya nəzarət institutunun hüquqi mahiyyətini, tarixi inkişaf mərhələlərini və müxtəlif hüquq sistemlərində formalaşmış modellər əsasında institusional fərqliliklərini təhlil etməkdir. Bu tədqiqat, eyni zamanda, bu institutun hüquqi dövlət quruculuğundakı rolunu və konstitusional idarəetmənin effektivliyinin təmin olunmasında oynadığı funksiyanı hüquq elminin nəzəri-praktik kontekstində əsaslandırmağı qarşıya məqsəd qoyur. Bu yanaşma konstitusiyaya nəzarət institutunu təkcə hüquqi mexanizm kimi deyil, həm də konstitusionalizmin reallaşdırılması baxımından əhəmiyyət daşıyan strateji hüquqi təminat kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Konstitusiyaya nəzarət institutunun formalaşması və sonrakı inkişafı yalnız normativ-hüquqi zərurətdən irəli gəlmir; bu institutun təşəkkülü, eyni zamanda cəmiyyətin hüquqi şüur səviyyəsi, hüquqi mədəniyyətin yetkinlik dərəcəsi, demokratik dəyərlərə sadiqlik və dövlətin fəaliyyətində konstitusional prinsiplərə əməl olunması kimi fundamental amillərlə sıx şəkildə bağlıdır. Konstitusiyaya nəzarət yalnız hüquqi normaların tətbiqinə nəzarət edən texniki mexanizm deyil, həm də konstitusiyanın hüquqi qüvvəsinin təmin olunmasına, dövlət hakimiyyətinin konstitusional çərçivədə məhdudlaşdırılmasına və hüquqi sistemin daxili normativ ardıcılığının qorunmasına xidmət edən strateji əhəmiyyətli bir hüquqi institutdur.

Tarixi-hüquqi inkişaf təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif hüquq sistemləri – xüsusilə roman-german hüquq ailəsi və ümumi hüquq (anqlo-sakson) sistemi – konstitusiyaya nəzarət institutuna fərqli nəzəri və institusional yanaşmalar formalaşdırmışdır. Kontinental hüquq sistemində klassik Hans Kelsen nəzəriyyəsinə əsaslanan mərkəzləşdirilmiş və abstrakt nəzarət modeli tətbiq edilir. Bu modeldə konstitusiyaya nəzarət funksiyası xüsusi ixtisaslaşmış orqana – konstitusiya məhkəməsinə həvalə olunur. Digər tərəfdən, ümumi hüquq (anqlo-sakson) sistemində diffuz və konkret nəzarət modeli üstünlük təşkil edir; burada konstitusiyaya uyğunluq məsələləri ayrı-ayrı məhkəmələr tərəfindən, konkret hüquqi mübahisələr çərçivəsində həll olunur. Hər iki modelin struktur və institusional xüsusiyyətləri fərqli olsa da, onların funksional mahiyyəti eynidir: konstitusiyanın hüquqi üstünlüyünün təmin edilməsi və hüquqi sistemin konstitusional prinsiplərə uyğun şəkildə tənzimlənməsi.

Məhz bu kontekstdə konstitusiyaya nəzarət institutunun tarixi-müqayisəli inkişaf trayektoriyasının, müxtəlif hüquq sistemlərində formalaşmış institusional modellərinin və onların hüquqi funksionallığının elmi təhlili bu institutun mahiyyətinin və struktur-hüquqi əhəmiyyətinin hərtərəfli anlaşılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Konstitusiyaya nəzarətin yalnız abstrakt nəzəri kateqoriya deyil, həm də konkret hüquqi və institusional reallıq kimi tədqiqi onun hüquqi sistemin bütövlüyündə tutduğu funksional yerin düzgün müəyyənləşdirilməsini zəruri edir. Ə.H.Rzayevin (2021) müəllifi olduğu “Dövlət idarəetməsi: nəzəriyyə və praktika” adlı əsərində də qeyd etdiyi kimi, *konstitusiya nəzarəti institutunun təhlili göstərir ki, bu institut “Amerika modeli” və “Avropa modeli” istiqaməti ilə bir necə inkişaf yolu keçib. “Amerika modeli” ilk dəfə ABŞ-də tətbiq edilmişdir. Bu model əsasən İngilis – Sakson ümumi hüquq sisteminin qüvvədə olduğu ölkələr üçün səciyyəvi olub, konstitusiyaya nəzarət ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir. Konstitusiya nəzarəti ilk dəfə ABŞ-də meydana gəlmişdir. 1803-cü ildə ABŞ Ali Məhkəməsinin qərarında Federal konstitusiyanın ölkənin ali qanunu olduğu və konqres tərəfindən konstitusiyaya zidd qəbul edilmiş istənilən qanunun qüvvədən düşməsi göstərilmişdir. ABŞ-də bu hal presedent halını almış və bu gün də davam edir. Bununla da ABŞ Ali Məhkəməsi əsas qanunda göstərilən səlahiyyətlərlə yanaşı, konstitusiyaya nəzarət hüququnu, yəni prezidentin, konqresin, ştatların hakimiyyət orqanlarının normativ aktlarının konstitusiyaya uyğunluğu məsələsini öz üzərinə götürmüşdür. “Amerika modeli” Birinci Dünya müharibəsinə qədər Amerika qitəsində geniş yayılmış, ABŞ-dən sonra Meksika, Argentina, Braziliya və s. ölkələrdə tətbiq edilməyə başlamışdır. “Amerika modeli” “desentralizasiya” sistemi olmaqla qanunların və digər normativ hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunu mülki və cinayət işlərinə baxan bütün məhkəmələr vasitəsilə həyata keçirir. Ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrin normativ aktlarının konstitusiya ilə ziddiyyət təşkil etməsi haqda qərarlarına baxmağın axırıncı instansiyası Ali Məhkəmədir. Ali Məhkəmənin çıxardığı son qərar qəti olub, digər məhkəmələr üçün məcburi xarakter daşıyır. ABŞ-də, Yaponiyada, Norveçdə qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu istənilən məhkəmə yoxladığı halda, bir sıra ölkələrdə (məsələn, Hindistan, Avstraliya və s.) bu funksionu yalnız Ali Məhkəmə həyata keçirir”.* (Rzayev, 2021, s. 299–300)

Beləliklə, XIX əsrdə yalnız müəyyən dövlətlərdə, xüsusilə ABŞ-də məhkəmələr ayrı-ayrı işlərə baxarkən konstitusiyaya zidd olan normativ hüquqi aktların tətbiqindən imtina etmək səlahiyyətini öz üzərilərinə götürməyə başlamışlar. ABŞ-də bu yanaşma ilkin olaraq ştat məhkəmələri səviyyəsində formalaşmışdır: məhkəmələr cinayət və ya mülki xarakterli işlər üzrə baxış zamanı mübahisəli hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunu qiymətləndirərək, aktın konstitusiyaya uyğun olmadığı nəticəsinə gəldikdə həmin aktı tətbiq etməmək qərarı vermişlər. Bu presedent ABŞ Ali Məhkəməsi tərəfindən ilk dəfə 1803-

cü ildə qəbul edilərək, federal səviyyədə təsdiqlənmişdir. Hazırkı dövrdə dairə və ya apellyasiya instansiyalarının qərarlarında konstitusiyaya ziddiyyət məsələsi yarandıqda, Ali Məhkəmə Konqresin qəbul etdiyi aktların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq səlahiyyətini həyata keçirir. (*Leybo, Baglay & Entin, 2004, s. 74*)

Konstitusiya nəzarətinin tətbiqinə dair nümunələrdən biri kimi İsveçrəni də qeyd etmək olar. Bu ölkədə 1848-ci ildən etibarən konstitusiyanın hüquqi mühafizəsini təmin edən nəzarət mexanizmləri tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Zaman keçdikcə, xüsusən müasir dövrdə müxtəlif ölkələrdə konstitusiyanın effektiv müdafiəsini təmin etmək məqsədilə çoxsaylı və fərqli nəzarət mexanizmləri formalaşdırılmış, bəzi hallarda isə bu üsullar birbaşa əsas qanunun mətnində təsbit edilmişdir. Eyni zamanda, bir çox dövlətlərdə xüsusi konstitusiya nəzarəti orqanları təsis olunaraq, bu funksiyanın institusional əsaslar üzərində icrasını təmin etmişlər. (*Leybo, Baglay & Entin, 2004, s. 74*)

Lakin XIX əsrdə təşəkkül tapan ilk burjua konstitusiyalarının tətbiqi mərhələsində bu konstitusiyaların müddələrinin hüquqi təminatını həyata keçirəcək xüsusi konstitusiya nəzarəti mexanizmləri ümumən mövcud deyildi. Həm dövrün hüquqi nəzəriyyəsində, həm də dövlət idarəetmə praktikasında belə bir yanaşma üstünlük təşkil edirdi ki, parlament özü qəbul etdiyi qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu təmin etməyə məsuliyyət daşıyır və digər dövlət orqanlarının da konstitusiyanın prinsiplərinə və normalarına ciddi şəkildə riayət etməsinə nəzarəti məhz o həyata keçirməlidir. Bu konsepsiya bəzi ölkələrdə bu gün də qüvvədədir. Məsələn, Lüksemburq, Niderland, Finlandiya və İsveçin konstitution-hüquqi doktrinasında parlament dövlət hakimiyyətinin ali orqanı kimi qəbul edildiyindən, onun üzərində ayrıca bir nəzarət mexanizminin, xüsusilə də Konstitusiya Məhkəməsinin mövcudluğu məqsədəuyğun hesab edilmir. Belə bir modelə əsasən, qanunun konstitusiyaya zidd olub-olmaması barədə qərar qəbul etmək hüququ yalnız parlamente məxsusdur. Məhkəmələrin rolu isə yalnız icraedici hakimiyyətin aktlarının qanuniliyinə nəzarətlə məhdudlaşdırılmışdır. Bu baxımdan, Niderland Konstitusiyasının 120-ci maddəsi xüsusilə diqqətəlayiqdir: *"Parlament aktlarının və beynəlxalq müqavilələrin konstitusiyaya uyğunluğu məhkəmələr tərəfindən araşdırıla bilməz."* Bununla belə, İsveç, Finlandiya və Kanada kimi bəzi dövlətlərdə qanunvericilik prosesində preventiv (əvvəlcədən həyata keçirilən) konstitusiya nəzarəti elementlərinə də rast gəlinir. Bu ölkələrdə qanun layihələrinin konstitusiyaya uyğunluğu ilə bağlı parlament və ya hökumət əvvəlcədən xüsusi orqanlara və ya məhkəməyə müraciət edərək rəy əldə edə bilər. Məsələn, İsveçdə bu funksiyanı Ali Məhkəmə və Ali İnzibati Məhkəmənin üzvlərindən ibarət olan Qanunvericilik Şurası yerinə yetirir. Lakin bütün hallarda qanun layihəsinin qəbul edilib-edilməməsi ilə bağlı yekun qərar səlahiyyəti parlamentin üzərində qalır. (*Leybo, Baglay & Entin, 2004, s. 73-74*)

Lakin parlamentin ali və müstəsna səlahiyyət daşdığı hüquqi modellərdə belə, konstitusiyanın real hüquqi üstünlüyünün təmin olunması məsələsi, təbii olaraq, onun xüsusi mühafizə mexanizmlərinin formalaşdırılması zərurətini gündəmə gətirmişdir. Konstitusiyanın tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin strateji əhəmiyyəti, onun normativ hüquqi aktlar sistemində hüquqi ali qüvvəyə malik olması və digər normativ aktların konstitusiya normalarına uyğunluğunun təmin edilməsinə yönələn tələb, onun xüsusi hüquqi müdafiəsini zəruri edir. Konstitusiyanın bu cür müdafiəsi, ilk növbədə, müvafiq dövlətin əsas qanununda təsbit olunmuş konstitusiya quruluşunun dəyişməzliyinin, şəxsin hüquqi statusunun sabitliyinin və konstitusiya hüququnun subyektləri – dövlət orqanları, onların vəzifəli şəxsləri, ictimai birliklər, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən konstitusiya normalarının istisnasız şəkildə icra edilməsinin təmininə xidmət edir. Başqa sözlə, konstitusiyanın hüquqi mühafizəsi dedikdə, hüquq tətbiqetmə fəaliyyətinin konstitusiya

prinsiplərinə uyğunluğunu təmin etməyə yönəlmiş tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur. Bu isə, öz növbəsində, konstitusiya qanunçuluğu rejiminin effektiv qorunmasını, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilən bütün normativ hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğunun təmin edilməsini, habelə konstitusiyaya zidd olan hüquqi aktların və ya onların ayrı-ayrı müddəalarının qəbul edilməsinin qarşısının alınması və ya onların hüquqi qüvvədən düşürülməsi ilə bağlı mexanizmlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. (Leybo, Baglay & Entin, 2004, s. 73)

Müasir dövrdə hüquqi düşüncənin inkişaf mərhələsi məhkəmə təcrübəsinin normayaratma prosesinə təsirinin artması ilə səciyyələnir. Qeyd edilməlidir ki, məhkəmə təcrübəsinin hüququn formal mənbəsi kimi tanınıb-tanınmaması hüquq nəzəriyyəsində qədim və mübahisəli məsələlərdən biridir. Bu kontekstdə L.İ. Petrajitski haqlı olaraq vurğulayırdı ki *"bir çoxları məhkəmə təcrübəsini adi hüquq və qanunlarla yanaşı, xüsusi hüquq mənbəyi (pozitiv hüququn bir növü) hesab edirlər. Digərləri isə, məhkəmə təcrübəsinin hüquq mənbəyi kimi əhəmiyyətini inkar etmədən, onu adi hüquq çərçivəsində dəyərləndirir və hüququn xüsusi növü kimi təqdim edirlər. Bəziləri isə ümumiyyətlə məhkəmə təcrübəsinin hüquq mənbəyi kimi əhəmiyyətini inkar edərək, məhkəmələrin funksiyasının hüquq yaratmaqda deyil, mövcud hüququ tətbiq etməkdə olduğunu bildirirlər."* (Zaloilo & Chernogor, 2018, s. 68–69)

Məhkəmə təcrübəsinin hüquq mənbəyi kimi rolu ətrafında aparılan fundamental elmi diskussiyalar hüququn yalnız normativ deyil, eyni zamanda institusional xarakter daşdığını ön plana çıxarmış və bu kontekstdə konstitusiya nəzarətinin mərkəzləşdirilmiş model əsasında təşkili zərurətini gündəmə gətirən yeni hüquqi konsepsiyaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. "Müqayisəli Konstitusiya Hüququ üzrə Oksford Bələdçisi" – ndə də qeyd edildiyi kimi, *"XX əsrin əvvəlinə qədər Avropada, xüsusilə Avstriya və Almaniya dövlətlərində müəyyən ixtisaslaşmış konstitusiya yurisdiksiyaları mövcud olsa da, müasir konstitusiya məhkəməsinin konsepsiyası əsasən Hans Kelsenin adı ilə bağlıdır. Kelsen "mərkəzləşdirilmiş" və ya "Avropa" modeli kimi tanınan konstitusiya nəzarəti mexanizmini ilk dəfə Avstriya İkinci Respublikasının (1920–1934) konstitusiyasının hazırlanması zamanı tətbiq etmiş və onun nəzəri əsaslarını inkişaf etdirmişdir. Hazırkı Almaniya və İtaliya kimi ölkələrin konstitusiya məhkəmələrinin qurucuları məhz Kelsenin nəzəri irsinə əsaslanaraq, öz məhkəmə institutlarını formalaşdırmışlar. Kelsenin ideyaları, xüsusilə Cənubi, Mərkəzi və Şərqi Avropada, Amerika tipli məhkəmə nəzarəti modelini rədd edən və onun mərkəzləşdirilmiş konstitusiya məhkəməsi modelini qəbul edən konstitusiya islahatçıları tərəfindən geniş şəkildə mənimsənmiş və tətbiq olunmuşdur."* (Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 726)

Beləliklə, müasir demokratik hüquqi dövlətlərin əksəriyyətində, xüsusilə Avropa ölkələrində, XX əsrin ikinci yarısından etibarən konstitusiya məhkəmələri hüquqi sistemin ayrılmaz institusional tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu institutun əsas funksiyaları konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəsinin təmin olunması və normativ hüquqi aktların ona uyğunluğunun yoxlanılmasıdır. Lakin konstitusiya nəzarətinin bu modeli universal xarakter daşımır. Məsələn, Birləşmiş Krallıq və Niderland kimi bəzi dövlətlər fərqli hüquqi yanaşmaya üstünlük verərək konstitusiyanın müdafiəsini xüsusi ixtisaslaşmış məhkəmə orqanına deyil, parlament suverenliyinə və ümumi hüquq prinsiplərinə əsaslanan hüquqi sistemə həvalə etmişlər. Bu kontekstdə belə bir sual aktuallaşır: əgər fundamental konstitusiya hüquqlarının müdafiəsi məhz məhkəmə instansiyalarına etibar olunursa, bu hal xalqın suveren iradəsini təmsil edən seçkili orqanın – parlamentin – normayaratma funksiyasındakı institusional səmərəsizliyi və ya hüquqi nəzarət baxımından məhdudluğunu ehtiva etmirmi? (Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 708)

Bu baxımdan, konstitusiya nəzarətinin tətbiqi bəzi tədqiqatçılar və hüquq nəzəriyyəçiləri tərəfindən demokratik idarəetmənin zəiflədilməsi kimi qiymətləndirilir. Onların fikrincə, konstitusiya normalarının həyata keçirilməsi və müdafiəsi ilk növbədə siyasi institutların – parlamentin və hökumətin – funksional və hüquqi məsuliyyət dairəsinə daxil olmalıdır. Beləliklə, hüquq fəlsəfəsi kontekstində burada iki əsas prinsip arasında normativ ziddiyyət meydana çıxır: bir tərəfdən, hüquqi dövlətin və fundamental insan hüquqlarının təminatçısı funksiyasını həyata keçirən məhkəmə hakimiyyəti, digər tərəfdən isə xalq suverenliyinin bilavasitə daşıyıcısı və demokratik legitimliyin əsas institusional təzahürü olan parlament hakimiyyəti. Hər iki yanaşma özünəməxsus normativ əsaslandırma malik olmaqla yanaşı, hüquqi və institusional səviyyədə müəkkəb balanslaşdırma problemləri yaradır ki, bu da onların tətbiqinin konkret konstitusiya-siyasi kontekstdə uzlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsini zəruri edir. Bununla belə, nəzəri və praktik çətinliklərə baxmayaraq, konstitusiya nəzarəti institutunun hüquqi sistemlərdə tətbiqi, fərdi hüquq və azadlıqların konstitusiya səviyyəsində effektiv müdafiəsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki bir çox dövlətlərin konstitusiya məhkəmələri artıq çoxsaylı presedent xarakterli qərarları ilə qanunvericilik aktlarını və inzibati hüquqi sənədləri konstitusiyaya zidd olduqları üçün hüquqi qüvvədən salmış, bu vasitə ilə hüquqi dövlət prinsipinin və konstitusiyanın aliliyinin həyata keçirilməsinə töhfə vermişlər. (*Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 716*)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında ideal model kimi qəbul olunan “mərkəzləşdirilmiş” və ya “Avropa” tipli konstitusiya nəzarəti dörd əsas elementdən ibarətdir. Birincisi, Konstitusiya Məhkəmələri konstitusiyaya zidd olan qanunlar və digər normativ hüquqi aktları qüvvədən salmaq səlahiyyətinə malikdirlər. Bu funksiyayı yalnız Konstitusiya Məhkəməsi həyata keçirir; adi məhkəmələrə belə səlahiyyət verilməmişdir. ABŞ-da isə bu səlahiyyət bütün məhkəmə hakimlərinə aiddir və konstitusiya nəzarəti ümumi məhkəmələr tərəfindən icra olunur. İkincisi, Konstitusiya Məhkəmələri konstitusiyanın izahı və tətbiqi ilə bağlı yaranan mübahisələri həll edir. ABŞ Ali Məhkəməsi isə demək olar ki, bütün hüquq sahələrində ən yüksək kasasiya instansiyası kimi fəaliyyət göstərir. Avropa modelində isə Konstitusiya Məhkəmələri birbaşa məhkəmə mübahisələrinə baxmır; bu, adi məhkəmələrin səlahiyyətindədir. Bunun əvəzinə müəyyən olunmuş orqanlar və ya şəxslər konkret normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğu ilə bağlı müraciətləri Konstitusiya Məhkəməsinə yönəldirlər və məhkəmə bu məsələlərə hüquqi əsaslarla cavab verir. Qəbul edilən qərarlar qəti xarakter daşıyır və onların icrası məcburidir. Üçüncüsü, Konstitusiya Məhkəmələri qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətləri ilə institusional əlaqələrə malik olmaqla yanaşı, onlardan müstəqil və ayrı orqandirlər. Bu məhkəmələr həm adi məhkəmə kimi hüquqi normativ aktları tətbiq etmir, həm də siyasi orqan kimi yeni hüquqi normalar yaratmırlar. Onlar dövlət hakimiyyətinin digər qollarından fərqli olaraq müstəqil hüquqi mövqeyə malik xüsusi institut kimi fəaliyyət göstərilir. Dördüncüsü, ABŞ Ali Məhkəməsindən fərqli olaraq – hansı ki, yalnız konkret hüquqi mübahisə və ya hadisə üzrə işə baxa bilər – bir çox Konstitusiya Məhkəmələri qanunların tətbiqindən əvvəl, yəni “abstrakt nəzarət” mexanizmi əsasında onların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlaya bilirlər. Bu prosedur konstitusiyaya zidd normativ aktların qüvvəyə minmədən əvvəl hüquqi sistemdən çıxarılmasına şərait yaradır və potensial hüquqi zərərin qarşısını alır. (*Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 726*)

Məhz bu kontekstdə hüquqi ədəbiyyatda ideal model kimi qəbul edilən, mərkəzləşdirilmiş və ya “Avropa tipi” konstitusiya nəzarəti xüsusilə nəzəri və praktiki aspektlərdə önəmli yer tutur. İkinci Dünya müharibəsindən sonra “Kelsen” tipli Konstitusiya Məhkəmələrinin Qərbi Avropada uğurla yayılmasının əsas səbəbləri üç istiqamətdə

toplanır. Birincisi, yeni qəbul edilən konstitusiyaların tərtibçiləri hesab edirdilər ki, konstitusiya nəzarətinin mərkəzləşdirilmiş institusional modeli parlamentarizm prinsipi üzərində qurulmuş idarəetmə sistemi üçün ABŞ-ın mərkəzləşdirilməmiş modelindən daha uyğun və funksionaldır. Çünki, Konstitusiya Məhkəməsi mövcud dövlət institusional arxitekturasına, xüsusilə qanunvericilik hakimiyyətinin suverenliyi və hakimiyyət bölgüsü prinsiplərini pozmadan səmərəli inteqrasiya edilə bilər. Avropa modelində qəbul edilir ki, adi məhkəmələr qanunların ali qüvvəsinə tabe olmaqla, yalnız onların tətbiqinə baxırlar, lakin Konstitusiya Məhkəməsinin hakimləri konstitusiyanın üstünlüyünü təmin etmək funksiyasını həyata keçirirlər. Bundan başqa, siyasi proseslərdə məhkəmə hakimiyyəti ilə səlahiyyət bölgüsü məsələsində maraqlı olmayan siyasi partiyaların dominant olduğu hallarda, konstitusiya nəzarətinin mərkəzləşdirilməsi ABŞ modelinə nisbətən siyasi xərclərin azaldılması və institutların fəaliyyətinin daha effektiv təşkili üçün üstünlük təşkil edir. Əlavə olaraq, Konstitusiya Məhkəmələrinin tərkibi siyasi proseslərin nəticələrini əks etdirəcək şəkildə formalaşır; üzvlərin təyinatı adətən seçilmiş orqanlar tərəfindən həyata keçirilir və ya siyasi qüvvələr arasında razılaşmalar əsasında müəyyənləşdirilir, səlahiyyət müddətləri isə qanunla əvvəlcədən müəyyən olunur. (Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 726–727)

İkincisi, insan hüquqları və məhkəmə nəzarətinə xüsusi diqqət ayıran yeni konstitusionalizm anlayışı ilk dəfə Almaniyada meydana çıxmışdır və bu, Holokostun dəhşətlərinə və İkinci Dünya Müharibəsinin dağıntılarına reaksiyanın hüquqi ifadəsi kimi formalaşmışdır. 1970-ci illərdə Cənubi Avropada, daha sonra 1990-cı illərdə Mərkəzi və Şərqi Avropa ilə Balkanlarda avtoritar rejimlərin süqutu nəticəsində bu yanaşma təkrarlanmış və Avstriya-Alman konstitusionalizm modelinin prinsipləri yeni siyasi və hüquqi reallıqlara uyğunlaşdırılmışdır. Bu dövrlərdə yeni konstitusiyaları hazırlayanlar demokratiya ilə hüquqların müdafiəsi arasında ziddiyyət görmür, əksinə, güclü hüquq müdafiəsi sistemini demokratik idarəçiliyin zəruri şərti kimi qiymətləndirirdilər və güclü hüquq müdafiəsi sistemi demokratik idarəetmənin zəruri və ayrılmaz elementi hesab olunurdu. Xüsusilə, siyasi partiyaların və qanunverici orqanların nüfuzunun zəiflədiyi və institusional sabitliyin qeyri-müəyyən olduğu bu dövrdə, insan hüquqlarının təminatlı qorunması yalnız demokratik sistemin deyil, həm də onun legitimliyinin əsasını təşkil edirdi. (Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 727)

Bu son məqam orijinal konstitusiya nəzarəti modeli üçün diqqətəlayiq normativ ziddiyyət yaradır. Hans Kelsen 1928-ci ildə nəşr olunmuş məşhur elmi məqaləsində konstitusiya məhkəmələrinin nəzəri əsaslarını sistemləşdirərək, mərkəzləşdirilmiş konstitusiya nəzarəti modelinin siyasi legitimliyini müdafiə etmişdir. Kelsen konstitusiya məhkəməsinin qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayaraq onları qüvvədən salmaq səlahiyyətini müəyyən mənada qanunvericilik səlahiyyəti kimi qiymətləndirməsinə baxmayaraq, qanunvericilik fəaliyyəti ilə konstitusiya mühakiməsini prinsipial surətdə ayırmağa xüsusi diqqət yetirmişdir. (Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 727)

Kelsenin fikrincə, parlament üzvləri “müsbət qanunvericilər” hesab olunur — onlar qanunvericilik təşəbbüsündə sərbəstdirlər və yalnız konstitusiyada nəzərdə tutulmuş prosedur və struktur məhdudiyyətlərinə (məsələn, qanunvericilik qaydaları və ya federalizm prinsipləri) tabedirlər. Konstitusiya hakimləri isə “mənfi qanunvericilər” olmaqla onların normativ fəaliyyəti yalnız konstitusiyaya zidd hüquqi normaların ləğv edilməsi ilə məhdudlaşır. Bu fərqləndirmə — yeni müsbət və mənfi qanunverici anlayışları — Kelsenin konstitusiya hüququnda iddia edilə biləcək hüquqların mövcudluğunu rədd etməsi ilə əlaqədardır. O, hüquqları açıq uclu və dəyişkən təbiətli təbii hüquq konsepsiyası ilə eyniləşdirərək hesab edirdi ki, hüquqların müəyyən olunması və müdafiəsi prosesi nəticə etibarilə müsbət və mənfi qanunverici funksiyalarının bir-birinə qarışmasına gətirib

çıxaracaq. Belə halda isə hakimlər faktiki olaraq ali qanunvericilərə çevrilərdilər. Buna görə Kelsen konstitusiyaya məhkəmələrinə hüquqlar üzərində normativ səlahiyyətlərin verilməsinə qarşı çıxırdı. Lakin yeni konstitusionalizmə keçid Kelsenin bu narahatlığını doğrultdu: insan hüquqlarını səmərəli qoruyan hər bir konstitusiyaya məhkəməsi eyni zamanda müsbət qanunverici funksiyasını da icra etmiş olur. Müasir dövrdə Kelsenin bu xəbərdarlığı yalnız formal şəkildə istinad edilir, praktikada isə fərdi hüquq və azadlıqların müdafiəsi üçün konstitusiyaya məhkəmələrinin geniş səlahiyyətlərlə təchiz olunması hüquq sistemləri tərəfindən legitim və zəruri yanaşma kimi qəbul edilir. (*Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 727*)

Üçüncü amil diffuziya prosesinin rekursiv (öz-özünə təkrarlanan) xarakteri ilə bağlıdır. Kelsen modelinə uyğun konstitusiyaya məhkəməsinin qəbul olunması və tətbiqi növbəti nəsil konstitusiyaya tərtibatçıların eyni institusional yanaşmaya üstünlük vermə ehtimalını artırır. Konstitusiyaya mətninin müəllifləri uğurlu hesab edilən modelləri təkrarlamağa meyllidirlər. Beləliklə, konstitusiyaya məhkəməsi konstitusiyaya demokratiyasının möhkəmləndirilməsi üçün effektiv institut kimi özünü təsdiqləmişdir. Məsələn, 1970-ci illərdə post-Franko İspaniyasının konstitusiyaya tərtibatçıları Almaniya modelini təqlid etmiş, Amerika modelini isə nəzərə almamışlar. 1990-cı illərdə Mərkəzi və Şərqi Avropa ilə Latin Amerikasında yeni konstitusiyalar hazırlanarkən Almaniya və İspaniya təcrübələrinə istinad edilmişdir. Cənubi Afrika Respublikasının Konstitusiyası da güclü şəkildə Almaniya təsiri altında formalaşmışdır. Asiya regionunda isə, Amerikanın siyasi təsiri nəzərə çarpmasına baxmayaraq, Avstriya-Almaniya modeli, xüsusilə Cənubi Koreyada, konstitusiyaya islahatları üçün prototip kimi qəbul edilmişdir. Bu institutun yayılması ilə yanaşı, mərkəzləşdirilməmiş modelə epistemik (bilik əsaslı) dəstək də artmışdır. Bu gün hakimlər, hüquq professorları və hüquq əsaslı qeyri-hökumət təşkilatlarından ibarət regional və global şəbəkələr həmin modelin legitimliyini müdafiə edir və onun geniş yayılmasını təşviq edirlər. (*Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 727*)

Beləliklə, müasir dövrdə demək olar ki, heç bir dövlət insan hüquqlarının müdafiəsini və onların məhkəmə nəzarəti mexanizminin təmin olunmasını nəzərə almadan konstitusiyaya qəbul etmir. 2005-ci ildə aparılmış araşdırmalara əsasən, konstitusiyaya nəzarətinin ya Amerika, ya da Kelsen modelinə uyğun olduğu dəqiq müəyyən edilə bilən 138 milli sistemdən 85-i (62%) Kelsen tipinə aid idi. Konstitusiyaya məhkəməsi modeli Avropa, Afrika və Yaxın Şərq ölkələrində geniş tətbiq olunduğu kimi, Asiya, Cənub-Şərqi Asiya və Latin Amerikasında da sürətlə yayılmaqdadır; xüsusilə bu bölgələrdə müxtəlif hüquqi elementlərin birləşdiyi "qarışıq" sistemlərə rast gəlmək mümkündür. Amerika modeli isə əsasən Şimali Amerika və Karib hövzəsində üstünlük təşkil edir. Dünyanın ən aktiv və səmərəli konstitusiyaya məhkəmələrindən ikisi Avropadan kənarda yerləşir: Kolumbiya və Cənubi Afrika Respublikası. Nəhayət, avtoritar rejimlərin rəhbərləri belə demokratikləşmə və ya təkpartiyalı hakimiyyətin zəiflədilməsi məqsədi güdməsələr də, konstitusiyaya məhkəmələri yarada bilirlər. Məsələn, Təmir Moustafa 1980–1990-cı illər Misirinin təhlilində göstərir ki, hökumətlər beynəlxalq ictimaiyyətə islahatlara, hüquqi sabitliyə və mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına sadıqlıq mesajı vermək üçün konstitusiyaya məhkəməsi təsis edə bilirlər; bu, əsasən xarici sərmayələrin və beynəlxalq dəstəyin cəlb olunması məqsədi ilə bağlıdır. Oxşar tendensiyalar Latin Amerikasında da müşahidə olunur. (*Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 727*)

Konstitusiyaya nəzarətinin institusional təşkili fundamental sual doğurur: Niyə dövlətin ən nüfuzlu siyasi aktorları konstitusiyayı qəbul etdikləri anda öz qanunvericilik səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaq qərarına gəlirlər? Halbuki, yeni Konstitusiyaya Məhkəmələrinin təsis edildiyi bir çox ölkələrdə qanunvericilik suverenliyi hələ də siyasi və hüquqi düşüncənin əsas döqması olaraq qalır. Bu paradoksu izah etmək məqsədilə

hüquqşünaslar funksional yanaşmaya əsaslanan nəzəriyyələr inkişaf etdirərək Konstitusiya Məhkəmələrinə səlahiyyətlərin verilməsini həmin institutların konkret siyasi və hüquqi problemlərin həllində oynadığı rol çərçivəsində dəyərləndirmişlər. Kelsen modeli xüsusilə federalizm və insan hüquqları sahəsindəki qeyri-kamil müqavilələr və öhdəliklər səbəbindən yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün yeni konstitusiya qurucularına praktik həllər təklif edir. Lakin bu funksional əsaslandırma konstitusiya nəzarətinə keçidin ümumi səbəblərini açıqlasa da, müxtəlif dövlətlərdə Konstitusiya Məhkəmələrinin institusional formalaşması və fəaliyyət xüsusiyyətlərini anlamaq üçün daha dərin və kontekstual araşdırmalara ehtiyac vardır. (Rosenfeld & Sajó, 2012, s. 728)

Nəticə

Konstitusiyaya nəzarət institutu hüquqi dövlət konseptinin fundamental təməlini təşkil edən, həm normativ sabitliyi, həm də demokratik legitimliyi təmin edən əhəmiyyətli hüquqi mexanizmdir. Onun funksional və doktrinal rolu təkcə konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəyə malik əsas norma kimi tanınması ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda, dövlət hakimiyyətinin bütün qollarının konstitusiya qarşısında hüquqi məsuliyyət daşmasını və hüquqi sistemin daxili harmoniyasının qorunmasını təmin edir. Fərqli hüquq sistemlərində müxtəlif institusional strukturlarla — Amerika modelində diffuz (mərkəzləşdirilməmiş), Avropa modelində isə mərkəzləşdirilmiş nəzarət formasında — tətbiq olunmasına baxmayaraq, konstitusiyaya nəzarətin əsas məqsədləri dəyişməz olaraq qalır: konstitusiya normativliyinin effektiv həyata keçirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və hüququn aliliyinin təmin edilməsi. Tarixi və müqayisəli təhlil göstərir ki, bu institut yalnız hüquqi texnika kimi deyil, həm də hüquqi sivilizasiyanın inkişafına töhfə verən strateji vasitədir. Beləliklə, konstitusiyaya nəzarət institutu hüquqi dövlətin qoruyucu qalxanı, demokratik idarəetmənin möhkəm dayacağı və hüququn canlı tətbiqinin təminatçısıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Rzayev, Ə. H. (2021). Dövlət idarəetməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm.
2. Zaloilo, M. V., & Chernogor, N. N. (2018). Aktual'nye problemy pravotvorchestva: Uchebnoe posobie [Актуальные проблемы правотворчества: учебное пособие]. Moskva: Institut zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya pri Pravitel'stve RF; Yuridičeskaja firma "Kontrakt".
3. Leybo, Y.I., Baglay, M.V., & Entin, L.M. (2004). Konstitucionnoe pravo zarubezhnykh stran: Uchebnik dlya vuzov [Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов]. Moskva: Norma.
4. Rosenfeld, M., & Sajó, A. (Eds.). (2012). The Oxford handbook of comparative constitutional law. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578610.001.0001>

**THE FORMATION STAGES AND INSTITUTIONAL EVOLUTION OF CONSTITUTIONAL
REVIEW: A COMPARATIVE ANALYSIS**

Abstract: this thesis explores the formation, historical development, and institutional evolution of constitutional review through comparative analysis. It contrasts the decentralized model developed in the United States with the centralized model applied in European countries such as Austria and Germany. By juxtaposing Hans Kelsen's legal theory with the precedent-based practice of the U.S. Supreme Court, the study analyzes the normative and institutional dimensions of constitutional review. The research emphasizes its role in ensuring legal stability, influencing legislative processes, and protecting fundamental rights across different legal systems.

Keywords: *constitutional review, rule of law, comparative analysis, Hans Kelsen, diffuse model, centralized model, legal systems, human rights, law-making, judicial precedent*

**STATE SOVEREIGNTY AND INTERNATIONAL ECONOMY:
PROSPECTS FOR CO-DEVELOPMENT IN THE ERA
OF GLOBAL TRANSFORMATIONS**

Khodamir NAZAROV

5th-Year Student Plekhanov Russian University of Economics,

Tashkent Branch

Uzbekistan

nazarovhondamir7@gmail.com

Abstract. *This article explores the interaction between state sovereignty and the international economy in the context of global transformations. It highlights the challenges and opportunities states face in preserving sovereignty while actively participating in the global economic system. The study emphasizes that co-development requires a balanced approach, combining national interests with international cooperation. Particular attention is given to how globalization, digital technologies, and transnational economic integration influence constitutional principles of sovereignty and the economic policies of states. The article concludes that sustainable progress can be achieved only through dialogue, mutual responsibility, and the search for innovative models of statehood and economic partnership.*

Keywords: *state sovereignty, international economy, global transformations, co-development, globalization, economic integration*

The era of globalization and digital transformation presents new challenges to understanding the essence of state sovereignty and its interaction with the international economy. While sovereignty was previously interpreted primarily as the state's absolute power over its territory and resources, today it is increasingly understood in the context of the interdependence of national economies, global financial institutions, and transnational corporations (*Held, 2004, p. 56*). Contemporary philosophy of international relations argues that state sovereignty in the 21st century is not disappearing but rather transforming, becoming hybrid—that is, capable of integrating international obligations into the national legal system while maintaining a fundamental identity (*Fukuyama, 2004, p. 88*). The interaction between sovereignty and the economy has always been dialectical. The classical model of the nation-state assumed autonomous regulation of economic processes, but global transformations have demonstrated the impossibility of absolute economic independence. As Rodrik notes, the state is forced to seek a "golden mean" between economic openness and the preservation of independent political will (*Rodrik, 2011, p. 134*).

Theoretical thought is increasingly addressing the problem of reconciling economic integration and maintaining independence in decision-making. As Habermas notes, the modern state is forced to seek new forms of legitimization of its authority in the context of the internationalization of the economy (*Habermas J. 001, p. 78*). This means that national constitutions must provide for flexible mechanisms that allow states to participate in international projects without losing their basic functions of control over strategic resources.

In the economic dimension, sovereignty is becoming increasingly relative. According to Baumann, "liquid modernity" dictates the need to adapt national institutions

to global financial flows (*Bauman Z. 2000, p. 102*). For states in the Turkic world, this means finding a compromise between maintaining a sovereign economic model and integrating into international markets. For economic globalization, in turn, gives rise to new forms of dependence: access to global capital markets, participation in international production chains, and regulation of the digital economy. These processes necessitate the development of "economic sovereignty," which is expressed not only in control over resources but also in the ability to adapt national law to international economic norms (*Strange, 1996, p. 112*). Of particular importance in this context is the Turkic world, which, through the Organization of Turkic States (OTG), is gradually building a new architecture for international economic interaction. Economic integration within the OTG is seen as an opportunity for a joint response to the challenges of globalization, strengthening energy and transport security, and expanding digital cooperation (*Ismailov, 2021, p. 209*). For example, for Kazakhstan, a key strategy is "economic mediation" between East and West, which allows it to strengthen national sovereignty through participation in regional projects (*Sultanov, 2019, p. 94*). Furthermore, in developing a multi-vector policy, it emphasizes the formation of a transit and logistics hub in Eurasia, strengthening its role as a bridge between Europe and Asia (*Nazarbayev 2017, p. 97*).

Kyrgyzstan, due to limited domestic resources and dependence on foreign investment, faces a particular dilemma. On the one hand, participation in international financial structures and integration processes opens access to capital, but on the other, it increases economic vulnerability. As Atambayev notes, "for small Central Asian states, economic sovereignty today is determined not only by their own resources but also by their ability to adapt to global rules" (*Atambayev, 2018, p. 67*). Kyrgyzstan is actively integrating into regional economic projects, including within the EAEU, which, on the one hand, ensures access to the common market, but on the other, raises questions about maintaining flexibility in domestic decision-making (*Isaev T.K. 2019, p. 134*). Turkmenistan, in contrast, takes a more closed stance, relying on neutrality and control over energy resources. This strategy allows the country to maintain a high level of formal sovereignty but limits its participation in international economic institutions. According to Berdyev, "the Turkmen model exemplifies the preservation of national economic identity through the priority of energy self-sufficiency" (*Berdyev, 2020, p. 144*). Thus, Turkmenistan, while maintaining a model of "permanent neutrality," is nonetheless actively developing energy cooperation and is a key player in gas supplies, which directly impacts its strategic role in the global economy (*Atamuradov S. 2020, p. 56*). In recent years, Uzbekistan has demonstrated an active policy of economic openness, combining the modernization of domestic legislation with the development of foreign economic relations. As Saidov notes, the digitalization of the economy is becoming a crucial tool for strengthening national sovereignty, enabling global integration while maintaining domestic regulatory mechanisms (*Saidov, 2025, p. 75*). Uzbekistan has also initiated a number of integration initiatives, emphasizing the need to align national interests with global economic rules (*Mirziyoyev Sh.M. 2021, p. 212*).

Turkey, as one of the leading economies in the region, exemplifies the combination of strong state control with active participation in international economic institutions. According to Özbudun, this "hybrid model" allows Turkey to simultaneously assert the priority of national sovereignty and reap the benefits of globalization (*Özbudun, 2011, p. 201*). Azerbaijan, possessing significant energy resources, is emphasizing an "energy sovereignty" strategy, strengthening its role in the global economy through hydrocarbon exports. As Mammadov emphasizes, "Azerbaijan's energy policy has become a crucial

element in preserving national sovereignty in the face of global challenges" (*Mammadov, 2020, p. 58*). Consequently, in an era of global transformation, the Turkic world has a unique opportunity to become an independent center of economic influence. This requires harmonizing national constitutional systems with international economic law, developing transport corridors, investment programs, and digital technologies. The Organization of Turkic States plays a key role here as an institution for coordinating interests and protecting economic sovereignty. It is important to note that, in the 21st century, new horizons for co-development are opening up for the states of the Turkic world. First, the formation of a common digital market will enhance competitiveness in the global economy. Secondly, the expansion of transport and energy corridors linking China, Europe, and the Middle East via Central Asia creates the preconditions for the region's transformation into a key hub for international trade. Thirdly, the development of humanitarian and educational cooperation within the Turkic countries will facilitate the formation of a common cultural and civilizational space, where economic interaction is underpinned by shared values. Of particular importance is the transition to a "green economy"—the use of renewable energy sources, the development of innovation, and smart technologies could form the foundation of a new model for economic growth in the region.

Thus, state sovereignty and the international economy in the 21st century are no longer opposing concepts. They are entering a phase of co-development, where the sustainability of statehood is determined by its ability to adapt, be flexible, and interact with global processes. This process is particularly relevant for the countries of the Turkic world, as it allows them not only to strengthen their position in the international system but also to preserve their cultural and civilizational identity. Ultimately, it is the balance between national interests and international obligations that becomes the key to sustainable development in an era of global transformation.

REFERENCES:

1. Held, *Global Covenant: The Social Democratic Alternative to the Washington Consensus*, Cambridge, Polity Press, 2004, p. 56
2. Fukuyama, *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*, Ithaca, Cornell University Press, 2004, p. 88
3. Rodrik, *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*, New York, W.W. Norton, 2011, p. 134
4. Habermas J. «The Postnational Constellation», Cambridge: MIT Press, 2001, p. 78
5. Bauman Z. «Liquid Modernity», Cambridge: Polity Press, 2000, p. 102
6. Strange, *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, p. 112
7. Ismailov, *The Turkic World in Global Politics: Integration and Development*, Istanbul, Bilgi Publishing, 2021, p. 209
8. Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», Астана: Фолиант, 2017, с. 97
9. Sultanov, *Kazakhstan's Multivector Foreign Policy: Balancing Globalization and Sovereignty*, Almaty, Eurasian University Press, 2019, p. 94
10. Atambayev, *Economic Challenges of Small States in Globalization*, Bishkek, Kyrgyz National University Press, 2018, p. 67

11. Исаев Т.К. «Кыргызстан в системе международных экономических отношений», Бишкек: Илим, 2019, с. 134
12. Berdyev, Neutrality and Energy Sovereignty: The Case of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmen State Publishing, 2020, p. 144
13. Атамуратов С. «Энергетическая дипломатия Туркменистана», Ашхабад: Туран, 2020, с. 56
14. Saidov, Legal Evolution of Human Rights Protection in Uzbekistan Amid Digital Transformation, Tashkent, Legal Issues in the Digital Age, 2025, p. 75
15. Мирзиёев Ш.М. «Стратегия нового Узбекистана», Ташкент: Ўзбекистон, 2021, с. 212
16. Özbudun, The Constitutional System of Turkey: 1876 to the Present, New York, Palgrave Macmillan, 2011, p. 201
17. Mammadov, Energy Security and National Sovereignty in Azerbaijan, Baku, Elm, 2020, p. 58

Xodamir Nazarov

**DÖVLƏT SUVERENLİYİ VƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYAT:
GLOBAL TRANSFORMASIYALAR DÖVRÜNDƏ BİRGƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ
Xülasə**

Bu məqalə global transformasiyalar kontekstində dövlət suverenliyi ilə beynəlxalq iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırır. Tədqiqatda dövlətlərin suverenliklərini qorumaqla yanaşı global iqtisadi sistemdə fəal iştirak etməsi prosesində üzləşdikləri çağırışlar və imkanlar vurğulanır. Birgə inkişafın milli maraqlar ilə beynəlxalq əməkdaşlığın balanslı şəkildə birləşdirilməsini tələb etdiyi göstərilir. Qloballaşma, rəqəmsal texnologiyalar və transmilli iqtisadi integrasiyanın, suverenliyin konstitusion prinsipləri və dövlətlərin iqtisadi siyasətləri üzərindəki təsirlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə davamlı tərəqqinin yalnız dialoq, qarşılıqlı məsuliyyət və dövlətçiliklə iqtisadi tərəfdaşlığın innovativ modellərinin axtarışı vasitəsilə mümkün ola biləcəyi nəticəsinə gəlinir.

Açar sözlər: *dövlət suverenliyi, beynəlxalq iqtisadiyyat, global transformasiyalar, birgə inkişaf, qloballaşma, iqtisadi integrasiya*

THE FORMATION OF LEGAL EQUALITY AND JUSTICE AS UNIVERSAL VALUES IN SOCIAL PHILOSOPHY

Tumaris SAFAROVA

Associate Professor at Tashkent State University of Economics

Tashkent, Uzbekistan

safarovatumaris2@gmail.com

Abstract. *This article examines the process of the formation of legal equality and justice as universal values within the framework of social philosophy. Throughout human history, the ideas of legal equality were initially expressed in religious, moral, and political doctrines, while in the modern era they have become fundamental principles of the rule of law and civil society. The concept of justice, in turn, is considered not only as a legal norm but also as a crucial value that ensures social stability across all spheres of human relations. The paper also highlights the universality of legal equality and justice in the context of globalization, human rights, and democratic values.*

Keywords: *Social philosophy, legal equality, justice, universal values, civil society, human rights, globalization*

I. Introduction

The establishment of legal equality and justice as universal values is a foundational aspect of social philosophy, profoundly shaping ethical and legal frameworks across different cultures. As societies evolve, the interplay between legal norms and moral values becomes increasingly significant, particularly within the context of diverse cultural backgrounds. For instance, the pursuit of justice often involves compensatory measures that not only uphold individual rights but also integrate broader societal values, reflecting a commitment to a just national law that resonates with community interests (*Prawesthi et al., 2025*). Furthermore, the influence of divine values on legal science introduces a moral dimension that transcends mere procedural fairness, fostering a legal paradigm that prioritizes both justice and social welfare (*Ambarini et al., 2025*). Additionally, examining the relationship between religious legal principles and positive law elucidates the complexities surrounding the integration of diverse legal values, thereby reinforcing the notion that justice must be understood holistically and contextually across different legal systems (*Ibrahim A et al., 2025*). In transitional contexts, dialogues centering on self-interest can serve to establish common ground, ultimately advancing the discourse on justice within pluralistic societies (*Cocaj et al., 2025*).

The concept of legal equality and justice is intricately woven into the fabric of social philosophy, serving as a foundation for the ethical and moral considerations underpinning legal systems. Legal equality signifies that all individuals, irrespective of their status, possess the same rights and protections under the law, a principle often informed by social contract theories that posit equal rights as essential for societal stability and functioning (*Taylor et al., 2025*). Justice, on the other hand, demands not only the application of laws but also their alignment with ethical standards that promote fairness and equity in social interactions. This duality is exemplified in the comparative analysis of access to justice frameworks in Islamic and Western legal traditions, which reveals both conformities and discrepancies in their approach to upholding human rights, reflecting the broader evolution of societal values regarding justice (*Büsra Gülsah, 2025*). Such examinations underscore the continuous need to reconcile legal practices with evolving notions of equality and social justice in contemporary discourse.

In contemporary society, the values of legal equality and justice serve as foundational pillars that shape social interactions and institutional frameworks. These universal values are crucial in fostering social cohesion and trust, enabling individuals from diverse backgrounds to coexist amicably. As observed in social protection frameworks, effective policy must strike a balance between efficiency and equity, addressing dependency and compliance while promoting inclusivity, underscoring the central role of justice in resource allocation and social welfare (*Rustamova N et al., 2025*). Moreover, movements advocating for social justice often highlight the enduring significance of individual rights, mirroring sentiments expressed by cultural icons like Allen Ginsberg, who critiqued societal conformity and steadfastly championed the importance of personal expression as a form of resistance (*Ali AH, 2025*). Ultimately, these values demand a relational understanding of community and governance, as posited through contemporary analyses that emphasize ethical and meaningful outcomes in society's response to adversity (*Davis B et al., 2025*). Thus, embracing legal equality and justice is indispensable for nurturing a just and equitable society.

II. Historical Context of Legal Equality

The historical context of legal equality reveals a dynamic interplay between societal power structures and the evolution of justice principles. The ongoing struggles against authoritarianism, such as those seen during Bolsonaro's presidency in Brazil, exemplify the challenges faced in advocating for legal rights and democratic values in polarized environments (*N/A, 2025*). These repressive regimes often justify their actions as necessary for maintaining order, yet they violate fundamental human rights and provoke dissent that seeks to restore legal equality. Furthermore, the concept of transitional justice highlights the significance of dialogue and self-interest in fostering collaborative efforts toward healing and recognition of past injustices (*Cocaj et al., 2025*). As legal frameworks develop, they must incorporate divine values into their core, recognizing law as a manifestation of moral and spiritual principles (*Ambarini et al., 2025*).

Throughout history, philosophical movements have played a crucial role in the evolution of legal equality, framing justice within broader socio-political contexts. Enlightenment thinkers emphasized reason and individual rights, which catalyzed legal frameworks that sought to uphold equality before the law. This foundation was further reinforced by the emergence of political movements, such as those driven by Rachid Ghannouchis Ennahda party, which emphasized principles of freedom and justice in opposition to autocratic regimes (*Amir et al., 2025*). The integration of economic philosophies has also influenced legal equality, where sociologist-philosophers advocate for equitable distribution and ethical practices within market structures, addressing structural inequalities (*Challoumis et al., 2025*). Moreover, the continued dialogue around national values, as seen in Vietnam's integration of traditional traits with modern governance, exemplifies the dynamic interplay between cultural identity and legal equality (*N/A, 2025*). Thus, these philosophical movements collectively contribute to an ongoing pursuit of legal equality as a universal value.

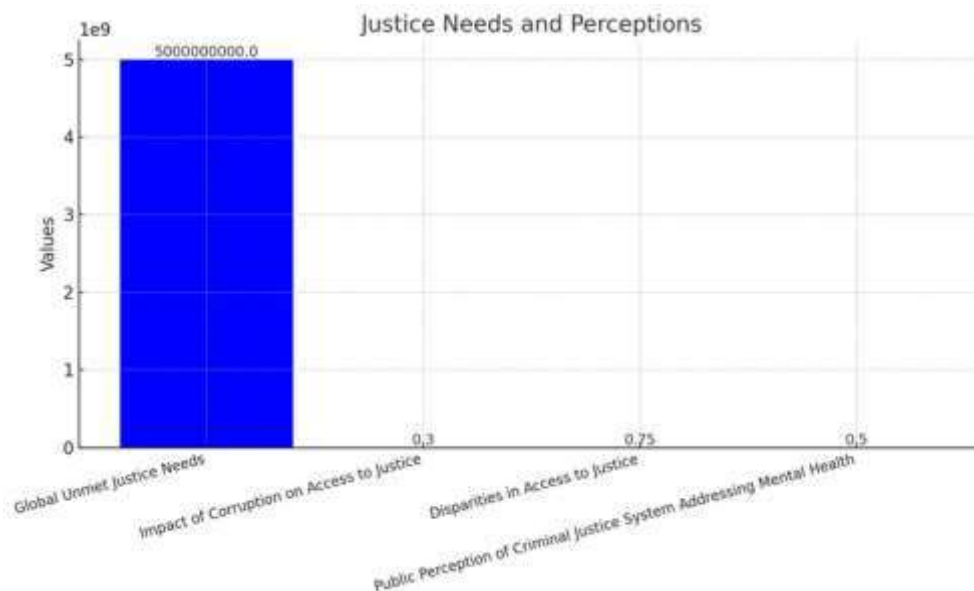
Throughout history, key figures have profoundly shaped the understanding and implementation of legal equality, reflecting the growing push for justice as a universal value. Notably, the dialogue surrounding gender equality in education reveals how influential thinkers advocate for equal rights within Islamic frameworks, challenging prevalent misconceptions about gender roles in scholarship and governance (*Faizah et*

al., 2025). Meanwhile, the contributions of female ulamā in Indonesia illustrate the vital role of women in reclaiming their agency within religious and legal discussions, evidenced by the establishment of organizations like the Indonesian Congress of Female Ulamā (*Chaudhary et al., 2025*). Furthermore, the reconciliation of formal legal provisions with social practices in inheritance rights, particularly among different religious communities in Indonesia, underscores a critical tension in achieving legal equality that prioritizes family and harmony (*Wahid et al., 2025*).

The Role of Justice in Social Philosophy

In examining the role of justice within social philosophy, it becomes evident that justice serves not only as a legal framework but also as a vital moral compass that underpins societal interactions and institutional structures. This is particularly relevant when analyzing how divine values can shape a legal paradigm that prioritizes both procedural fairness and substantive justice, as highlighted in the emphasis on the moral and spiritual dimensions of law (*Ambarini et al., 2025*). Moreover, the processes of transitional justice illustrate the importance of dialogue and self-interest in building a common vision of justice amidst post-conflict settings, revealing the dynamic nature of justice as a collective endeavor (*Cocaj et al., 2025*). Furthermore, the Brazilian context underscores the necessity of interrogating the entrenched authoritarian tendencies that challenge democratic norms and, consequently, the pursuit of justice as a universal value (N/A, 2025). Addressing these complexities, integrating local institutional norms into corporate social responsibility reveals the need for a justice framework that resonates with community values as essential for sustainable development (*Nwoke et al., 2025*).

The exploration of different theories of justice reveals their profound implications for societal structures and governance. Philosophical perspectives, such as those derived from various religious texts, indicate that justice can encompass not only legal frameworks but also ethical underpinnings influenced by cultural contexts. For instance, the values present in the Quran illustrate a vision of justice that aligns with universal legal principles like welfare and certainty, suggesting a complementary relationship between religious and positive law (*Ibrahim A et al., 2025*). Conversely, contemporary political movements, such as those seen during Bolsonaro's presidency in Brazil, illustrate the tension between authoritarianism and democratic ideals, highlighting how struggles for justice are manifested in both state and civil society (N/A, 2025). Moreover, the dynamics of self-interest in post-conflict scenarios show that even expressions of individual needs can contribute to cooperative dialogues, fostering a shared understanding of justice (*Cocaj et al., 2025*). Similarly, addressing local contexts through corporate social responsibility practices can emphasize the necessity of integrating community values into broader justice frameworks (*Nwoke et al., 2025*). These theories collectively challenge us to reconsider the foundations of justice as both a legal and moral imperative in shaping equitable societies.

The bar chart displays key insights into justice needs and perceptions. The first bar illustrates the overwhelming global unmet justice needs, highlighting the necessity for improved legal frameworks. The subsequent bars represent the impact of corruption, disparities in access to justice, and public perception of the criminal justice system's handling of mental health issues, all of which indicate significant areas for reform and attention.

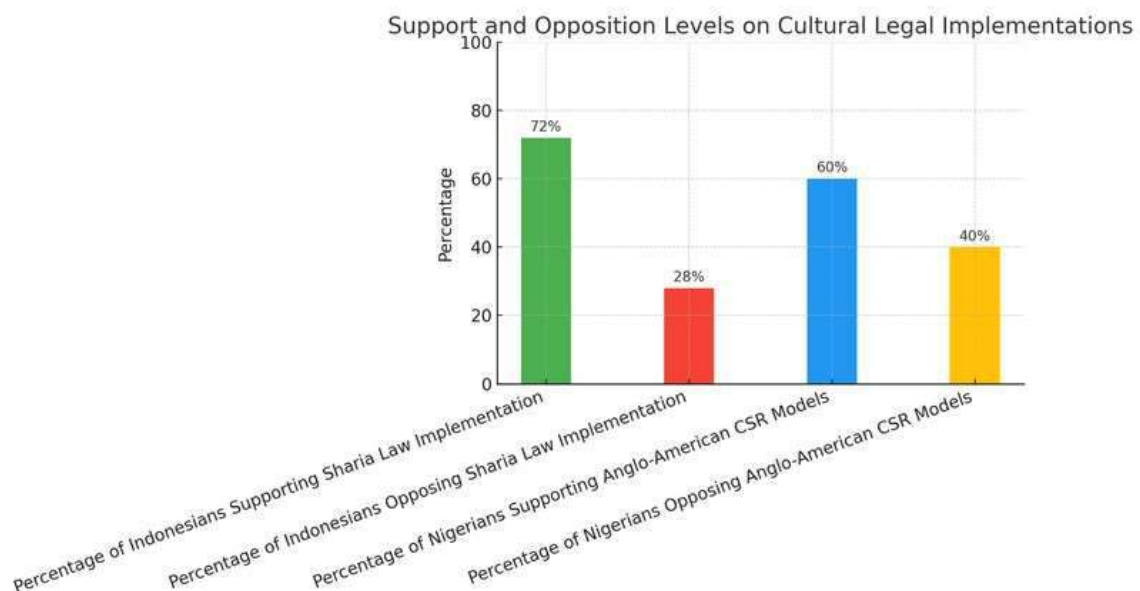
Examining the intricate relationship between justice and moral values is essential to understanding social philosophys vision of legal equality. Justice, in this context, transcends mere adherence to laws; it embodies a moral imperative that aligns legal frameworks with ethical considerations. The integration of divine values into legal discourse establishes a foundation where justice is not only a societal construct but also a reflection of universal moral principles, as highlighted in (Ambarini et al., 2025). In Indonesia, for instance, the influence of the Quran asserts that legal ethics must resonate with fundamental justice values, bridging religious morals with secular law (Ibrahim A et al., 2025). Moreover, philosophers like Al-Farabi contend that justice is a moral cornerstone of the state's function, reinforcing the notion that ethical values underpin societal happiness and welfare (Moussa A et al., 2025). This alignment of justice with moral tenets fosters inclusivity and social activism, as demonstrated by the golden rules role in interfaith engagement (Dinata et al., 2025).

III. Universal Values and Global Perspectives

In examining the intersection of universal values and global perspectives, it becomes evident that the quest for legal equality and justice transcends cultural and geographic boundaries. As societies grapple with the challenges of structural inequities, the principles of social justice inform a critical reassessment of knowledge production and dissemination, urging stakeholders to confront existing power dynamics (Dawson et al., 2025). The limitations of legal positivism highlight the necessity of adapting legal frameworks to embrace substantive justice, as seen in Indonesias approach to customary land rights and human rights (Kamil et al., 2025). Simultaneously, the philosophical insights of thinkers like Al-Farabi stress the moral dimensions of justice in the context of societal flourishing (Moussa A et al., 2025), while Amartya Sens critique of conventional justice theories advocates for a capability model that prioritizes political fairness (Chukwu

et al., 2025). Together, these perspectives illustrate that the formation of universal values in social philosophy is integral to fostering an inclusive and equitable global landscape.

Cultural differences significantly shape the interpretation and application of legal equality and justice, particularly in pluralistic societies where diverse value systems coexist. The interaction between local customs and global legal frameworks often results in a dynamic tug-of-war, highlighting the importance of contextualized understandings of justice. For instance, in Indonesia, the Qurans legal values contend with secular laws, demonstrating that while universal principles of justice are sought, they are frequently filtered through socio-cultural lenses, as indicated by (*Ibrahim A et al., 2025*). Similarly, in Nigeria, the imposition of Anglo-American neoliberal theories on corporate social responsibility oftentimes neglects community-specific needs, which emphasizes the necessity of integrating local cultural values into legal practices to foster genuine equality (*Nwoke et al., 2025*). Moreover, the rigid application of legal positivism can obstruct substantive justice by prioritizing formal laws over social realities, ultimately affecting court outcomes concerning human rights and customary land rights (*Kamil et al., 2025*). Thus, understanding these cultural nuances is crucial for advancing equitable legal interpretations.

The chart illustrates the levels of support and opposition regarding cultural legal implementations. In Indonesia, 72% support the implementation of Sharia law, while 28% oppose it. Conversely, in Nigeria, 60% support Anglo-American CSR models, with 40% opposing them. This highlights the varied cultural influences on legal preferences in these two countries. [Download the chart](sandbox:/mnt/data/cultural_legal_support_chart.png)

The promotion of universal values of equality and justice through international law involves a multifaceted approach that reflects the complexities of global governance and local cultural contexts. The mechanisms established by international law serve as a framework for addressing injustices, advocating for the rights of marginalized populations, and fostering a collective understanding of justice as a shared societal value. This is especially pertinent in diverse contexts, such as Nigeria, where local customs and informal institutions must be integrated into frameworks of corporate social responsibility to address community needs effectively (*Nwoke et al., 2025*). Furthermore, transitional justice

initiatives highlight the delicate balance between self-interest and collective goals, underscoring how individual expressions can contribute to broader societal healing and unity in post-conflict environments (*Cocaj et al., 2025*). Examining recent developments, like the responses to authoritarian regimes, illustrates the dynamic interplay between international legal norms and the local struggles for democratic governance (*N/A, 2025*). Additionally, the significant role women play in leveraging cultural heritage for human rights advocacy emphasizes the necessity of inclusive approaches to legal equality across varying societal dimensions (*Assou-Dodji et al., 2025*).

IV. Conclusion

In concluding the exploration of legal equality and justice as universal values within social philosophy, it becomes evident that these principles must transcend mere formalism to embrace substantive aspects that resonate with societal values. As highlighted by various studies, divine values significantly shape legal paradigms, integrating ethical considerations into legal frameworks (*Ambarini et al., 2025*). The interplay between religious foundational texts, such as the Quran, and positive law further emphasizes the moral imperatives that underpin justice systems, particularly in diverse societies like Indonesia (*Ibrahim A et al., 2025*). Moreover, the concept of justice requires a nuanced understanding, extending beyond compensation for losses to encompass a framework that reinforces public trust in legal institutions, thereby fostering a culture of accountability and fairness (*Prawesthi et al., 2025*). Ultimately, engaging with philosophical critiques, such as those proposed by Amartya Sen, can illuminate pathways toward a more just society wherein individual capabilities and societal equity are prioritized (*Chukwu et al., 2025*).

Legal equality and justice serve as foundational pillars of a just society, embodying universal values that transcend cultural and geographical boundaries. In the realm of social philosophy, the works of thinkers such as Al-Farabi elucidate the interdependence of justice with moral values like freedom and equality, emphasizing the states role in fostering an environment conducive to individual flourishing (*Moussa A et al., 2025*). Amartya Sens critique of traditional theories further reinforces this perspective, as he offers a more nuanced understanding of justice that highlights the importance of context and capability, urging society to address injustices rooted in economic disparities (*Chukwu et al., 2025*). Meanwhile, contemporary legal narratives, as observed in True Law literature, illuminate the complexities of legal disputes and their implications for societal values (*Contreras et al., 2025*). Additionally, examining the intersection of poverty and criminalization reveals deeper societal contradictions that challenge the very tenets of a fair justice system, reinforcing the necessity of legal equality as an essential societal norm (*Taylor et al., 2025*).

As social philosophy and legal frameworks evolve, the implications for universal concepts of legal equality and justice remain profound. The interplay between legal systems and social realities increasingly highlights that rigid adherence to legal positivism may obstruct the attainment of substantive justice, particularly in pluralistic contexts like Indonesia, where customary rights often conflict with formal legislation (*Kamil et al., 2025*). Similarly, the influence of religious traditions shapes legal systems globally, underscoring a need for adaptability that can blend traditional values with contemporary human rights imperatives (*Kasa A, 2025*). Moreover, understanding the socio-economic factors contributing to crime, particularly the criminalization of poverty, reveals flaws in current

legal paradigms that fail to account for the conditions prompting such offenses (Taylor et al., 2025). Collectively, these dimensions prompt a re-evaluation of legal structures, advocating for reforms that foster inclusivity and responsive governance while adhering to foundational justice principles universally (School WSU of Humanities and Studies C et al., 2025).

REFERENCES:

1. Adam, I., Faisol, M., Arifin, & Aziz, M. (2025). *The Quran and positive law: A philosophical review in a normative legal perspective*. <https://core.ac.uk/download/658986161.pdf>
2. [No author]. (2025). *The faces of authoritarianism and strategies of dissent in contemporary Brazil*. <https://core.ac.uk/download/655212473.pdf>
3. Cocaj, V., & Sokolic, I. (2025). *Finding the common good in divided societies: The benefits of self-interest in transitional justice interactions*. <https://core.ac.uk/download/667265861.pdf>
4. Nwoke, U. (2025). *Regulating corporate social responsibility in Nigeria: An evaluation through the lens of the old institutional economic theory*. <https://core.ac.uk/download/653311150.pdf>
5. Kamil, R. (2025). *Legal positivism influence on law enforcement and judicial practice in Indonesia*. <https://core.ac.uk/download/660278615.pdf>
6. Dawson, E., & Lock, S. (2025). *Science communication, politics and power: Social justice perspectives*. <https://core.ac.uk/download/653394061.pdf>
7. Abdullah Moussa, N. A. (2025). *Justice and rational deliberation in Al-Farabi's philosophy*. <https://core.ac.uk/download/660644948.pdf>
8. Chukwu, P. D. E., Egberongbe, T. T., Nwagbara, R. G., Orji, et al. (2025). *Examination on social injustice in contemporary societies: Amartya Sen's approach*. <https://core.ac.uk/download/657218059.pdf>
9. Contreras, J. L. (2025). *True law as genre: Narrative nonfiction and the law*. <https://core.ac.uk/download/647269769.pdf>
10. Taylor, S. (2025). *Punishing poverty: A Lockean immanent critique of American incarceration and the criminalization of survival*. <https://core.ac.uk/download/661946775.pdf>
11. Assou-Dodji, H., & Serwah Boateng, J. (2025). *Voices of empowerment: Women's role in safeguarding cultural heritage and advancing human rights in Africa*. <https://core.ac.uk/download/660601630.pdf>
12. [No author]. (2025). *National values in Vietnam and the world: New contexts, challenges and opportunities*. <https://core.ac.uk/download/646063217.pdf>
13. Wahid, A. R. (2025). *Distribution of inheritance among different religions: A perspective from Islamic sociology of law Atho' Mudzhar*. <https://core.ac.uk/download/667302710.pdf>
14. Chaudhary, M. K. M., & Mushodiq, M. A. (2025). *The basis and strategies of gender mainstreaming in Islamic education: A conceptual review*. <https://core.ac.uk/download/660924065.pdf>
15. Faizah, N., & Nadia, Z. (2025). *Female ulamā and religious moderation in Indonesia: A study on the agency and authority of KUPI and JP3M*. <https://core.ac.uk/download/647880480.pdf>

16. Ambarini, N. S. B., Putra, D. A., & Rahmasari, H. (2025). *The divine values in the development of legal science: A perspective of the philosophy of science*. <https://core.ac.uk/download/667302706.pdf>
17. Prawesthi, W. (2025). *The concept of justice in compensation arrangements to realize the establishment of national law*. <https://core.ac.uk/download/639920594.pdf>

Tumaris Səfərova

**SOSIAL FƏLSƏFƏDƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR KİMİ HÜQUQİ BƏRABƏRLİYİN
VƏ ƏDALƏTİN FORMALAŞMASI
Xülasə**

Məqalədə hüquqi bərabərliyin və ədalətin ümumbəşəri dəyərlər kimi formalaşması prosesi sosial fəlsəfə çərçivəsində araşdırılır. Bəşər tarixi boyu hüquqi bərabərlik ideyaları ilkin olaraq dini, əxlaqi və siyasi təlimlərdə ifadə olunduğu halda, müasir dövrdə hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin əsas prinsiplərinə çevrilmişdir. Ədalət anlayışı isə öz növbəsində təkcə hüquqi norma kimi deyil, həm də insan münasibətlərinin bütün sahələrində sosial sabitliyi təmin edən mühüm dəyər kimi qəbul edilir. Məqalədə qloballaşma, insan hüquqları və demokratik dəyərlər kontekstində hüquqi bərabərlik və ədalətin universallığı da vurğulanır.

Açar sözlər: *sosial fəlsəfə, hüquqi bərabərlik, ədalət, ümumbəşəri dəyərlər, vətəndaş cəmiyyəti, insan hüquqları, qloballaşma*

THE OVERSIGHT FUNCTION OF NATIONAL PARLIAMENTS IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS: A CONSTITUTIONAL ELEMENT OR AN INTERNATIONAL OBLIGATION?

Doniyor TURAEV

*LL.M in International Law,
Geneva Graduate Institute
d.b.turaev@gmail.com*

In most democratic countries, constitutions entrust parliaments with the function of overseeing the executive branch. According to the *Constitute Project*, provisions on parliamentary oversight are found in the basic laws of more than 150 states.¹ Such provisions reflect a common practice and commitment to democratic governance. However, the central question is whether parliamentary oversight function (also referred to as the 'control function') has an international legal nature or remains purely a domestic constitutional practice. This thesis examines the issue through the lens of international human rights standards and related instruments.²

International Legal Standards and Parliamentary Oversight

International human rights treaties contain general obligations that indirectly require the existence of parliamentary control mechanisms. States are obliged to respect, protect, and fulfill human rights.³ The obligation to **respect** requires states to refrain from interfering with rights; the obligation to **protect** entails preventing third-party violations, which may include strengthening parliamentary mechanisms; and the obligation to **fulfill** requires adopting measures to ensure rights are realized, including through legislation and its oversight.

The **UN Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR)** emphasizes that parliamentary oversight strengthens human rights compliance.⁴ Similarly, the **UN Human Rights Committee (HRC)**, in *General Comment No. 25* (Article 25 ICCPR), notes that citizens' participation in public affairs through elected bodies presupposes that these bodies exercise real authority and are accountable to the people (para. 7). This implies that parliaments must have constitutionally established oversight powers. Article 25 of the ICCPR thus protects not only the right to vote and to be elected, but also ensures that representative institutions such as parliaments play a meaningful role in a country's political life.⁵

Parliamentary oversight is also supported by treaty bodies. The **Committee on the Rights of the Child**, in *General Comment No. 15* (2013) on the right to health, underlines that parliaments must enact legislation, ensure transparency, encourage public debate, and promote accountability. They should also oblige the executive branch to provide reports on the implementation of the recommendations.⁶ *General Comment No. 5* (2003)

¹ Constitute Project, <https://www.constituteproject.org>

² Other functions of national parliaments in the field of human rights have been examined in Turaev, D. B. (2025). *The role of national parliaments in the field of human rights*. *Journal of Legal Studies*, (3), 36–41. Retrieved from <https://naukaru.ru/en/nauka/article/105061/view>.

³ See: E/C.12/2000/4, para. 33; CRC/C/GC/19, para. 27; CRPD/C/GC/5, paras. 47–54.

⁴ A/HRC/38/25 (2018), Para. 21.

⁵ See: *Strengthening International Law to Support Democratic Governance and Genuine Elections*, Democracy Reporting International & The Carter Center, 2012, p.14

⁶ CRC/C/GC/15, para. 101.

further stresses the need for national strategies that include regular government reporting to parliament.⁷ These observations reflect an international expectation that parliamentary oversight mechanisms should exist as tools for human rights protection.

Although international law does not prescribe any specific form of government, by endorsing democratic principles it implicitly assumes the existence of legislative oversight functions. The **HRC** affirms that citizens participate directly in governance when exercising authority as members of legislative bodies and that such representation must be constitutionally grounded.⁸ Hence, the oversight function of parliaments is not a mere privilege but an integral part of citizens' participation in governance.

Democracy itself contributes to human rights protection. The **Committee on Economic, Social and Cultural Rights**, in *General Comment No. 3*, explains that the obligation to take measures to ensure rights does not prescribe any particular political system, provided it is democratic and ensures respect for all rights (para. 8). Therefore, checks and balances — including parliamentary oversight of the executive — are essential elements of a democratic order.

UN bodies have repeatedly warned against the concentration of power in the executive without parliamentary supervision. For example, in its *Concluding Observations on Iraq* (1997),⁹ the HRC expressed concern about excessive executive power and the absence of oversight mechanisms, leading to widespread human rights violations. This demonstrates that the erosion of the separation of powers poses real risks to human rights.

Inter-Parliamentary Declarations and Democratic Standards

International and regional organizations also stress the role of parliaments. The **Universal Declaration on Democracy** (1997) of the Inter-Parliamentary Union proclaims that democracy “requires the existence of representative institutions at all levels and, in particular, a Parliament in which all components of society are represented and which has the requisite powers and means to express the will of the people by legislating and overseeing government action” (para. 11, Cairo, 16 September 1997).

The **Latimer House Principles** (1998), developed by the Commonwealth Secretariat, establish standards of accountability and responsibility among the three branches of power. They explicitly state: “Parliaments and governments should maintain the highest standards of accountability, transparency and responsibility,” and “parliamentary procedures should provide adequate mechanisms to ensure executive accountability to parliament” (Part VII “Accountability Mechanisms,” Abuja, Nigeria, 2003). Recommended measures include well-structured parliamentary committees empowered to summon ministers, request information, and demand public responses within fixed timeframes.

In general, key components of parliamentary oversight include: participation in ministerial appointments and dismissals, the right to request reports from the executive, conducting hearings and investigations, and public discussion of governmental performance. Without such basic powers, oversight becomes nominal, undermining democracy itself. As noted by N. Meyer-Ohlendorf and UN treaty bodies, denial of these

⁷ CRC/GC/2003/5, para. 33.

⁸ General Comment No. 25, para. 7.

⁹ CCPR/C/79/Add.84, para.7

minimum oversight rights effectively contradicts citizens' right to participate in governance guaranteed by Article 25 of the ICCPR.¹⁰

Constitutional Law, International (Customary International) Law

Although parliamentary oversight is widespread, its precise status in international law remains debated. Traditionally, matters of political system and separation of powers have been considered part of the *domaine réservé* of states.¹¹ However, contemporary international law, especially in the field of human rights, indirectly mandates mechanisms of checks and balances. The HRC has affirmed that a state cannot invoke domestic constitutional norms to justify non-compliance with its international obligations.¹² Consequently, states must align their constitutions and practices with international human rights standards, including guarantees of parliamentary oversight.

Today, international institutions recognize parliamentary oversight as an essential mechanism for human rights protection. The absence of effective oversight may amount to a failure to fulfill obligations under civil and political rights treaties. Given the near-universal constitutional recognition of parliamentary control and its endorsement by international declarations and commentary, it can be argued that parliamentary oversight is a potential candidate for recognition as a norm of customary international law. For full recognition, both *state practice* and *opinio juris* – the belief that such practice is legally obligatory – are required. While the latter remains insufficient, growing practice inspired by human rights obligations is gradually narrowing the scope of the *domaine réservé*.

Conclusions

Analysis of international standards demonstrates that parliamentary oversight is closely linked to human rights obligations. Alongside its constitutional foundation, it is endorsed and promoted by international law as an essential tool of accountability and transparency. Parliamentary control ensures respect for human rights in the exercise of executive and, to some extent, judicial power. Today, the oversight function of parliaments is an accepted democratic practice. In the context of international law, these oversight powers constitute at least a *soft obligation* arising from human rights norms and may, over time, evolve into a component of customary international law.

Keywords: *parliamentary oversight; human rights; international obligation; constitutional law; separation of powers; democracy*

REFERENCES:

1. Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR). (1990). *General Comment No. 3: The nature of States parties' obligations* (Art. 2, para. 1). E/1991/23.

¹⁰ See: *Strengthening International Law to Support Democratic Governance and Genuine Elections*, 2012, p.16; CCPR/C/79/Add.104, para. 8.

¹¹ See: Katja S. Ziegler, *Domaine Réservé*, *Max Planck Encyclopedia of International Law*, 2013, Oxford Public International Law.

¹² CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, para. 4.

2. Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR). (2000). *General Comment No. 14: The right to the highest attainable standard of health (Art. 12)*. E/C.12/2000/4.
3. Committee on the Rights of the Child (CRC). (2003). *General Comment No. 5: General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child (Arts. 4, 42 and 44, para. 6)*. CRC/GC/2003/5.
4. Committee on the Rights of the Child (CRC). (2013). *General Comment No. 15: The right of the child to the enjoyment of the highest attainable standard of health (Art. 24)*. CRC/C/GC/15.
5. Committee on the Rights of the Child (CRC). (2016). *General Comment No. 19: Public budgeting for the realization of children's rights (Art. 4)*. CRC/C/GC/19.
6. Committee on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). (2017). *General Comment No. 5: Article 19 – Living independently and being included in the community*. CRPD/C/GC/5.
7. Democracy Reporting International & The Carter Center. (2012). *Strengthening International Law to Support Democratic Governance and Genuine Elections*. <https://www.democracy-reporting.org>
8. Human Rights Committee (HRC). (1996). *General Comment No. 25: Article 25 (Participation in public affairs and the right to vote)*. CCPR/C/21/Rev.1/Add.7.
9. Human Rights Committee (HRC). (1997). *Concluding Observations on Iraq*. CCPR/C/79/Add.84.
10. Human Rights Committee (HRC). (1998). *General Comment No. 27: Freedom of movement (Art. 12)*. CCPR/C/21/Rev.1/Add.9.
11. Human Rights Committee (HRC). (1998). *General Comment No. 29: States of Emergency (Art. 4)*. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11.
12. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2018). *Report on the contribution of parliaments to the work of the Human Rights Council and its universal periodic review*. A/HRC/38/25.
13. Inter-Parliamentary Union (IPU). (1997). *Universal Declaration on Democracy*. Cairo, 16 September 1997. <https://www.ipu.org>.
14. Latimer House Principles. (1998). *The Commonwealth (Latimer House) Principles on the Accountability of and the Relationship Between the Three Branches of Government*. Abuja, Nigeria, 2003. <https://thecommonwealth.org>.
15. Meyer-Ohlendorf, N., & Democracy Reporting International. (2012). *Strengthening International Law to Support Democratic Governance and Genuine Elections*.
16. Ziegler, K. S. (2013). *Domaine réservé*. In *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford University Press.
17. Turaev, D. B. (2025). *The role of national parliaments in the field of human rights*. *Journal of Legal Studies*, (3), 36–41.
18. Constitute Project. <https://www.constituteproject.org>.

STAGES OF TRAINING MANAGERIAL PERSONNEL IN UZBEKISTAN

Jahongir TURSUNBOYEV

*PhD Student, Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Uzbekistan*

ORCID ID: 0000-0003-3619-8154

jahongir.tursunboyev.0212@mail.ru

Abstract. *This article examines the process of training managerial personnel in Uzbekistan, focusing on its main stages and alignment with contemporary requirements. The study aims to identify key directions and methodologies essential for developing leaders capable of effective performance in the national economy and socio-political spheres. It also explores the legal foundations, the higher education system for managerial training, and the stages involved in developing practical skills. Additionally, the article proposes ways to enhance the national model through comparison with advanced international practices.*

Keywords: *managerial personnel, training stages, education system, practical skills, personnel policy in Uzbekistan*

The effective training of managerial personnel is critical to the development of any country. In Uzbekistan, this issue has been elevated to the level of state policy, and the personnel training system is undergoing continuous improvement. Notably, Presidential Decree No. PF-5139, dated August 8, 2017, titled “*On measures to further develop the system of training, retraining, and professional development of managerial personnel at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan,*” marked a new stage in national personnel policy. The decree defines the primary tasks and directions of this system, sets requirements for the professional preparation of managerial personnel in accordance with current socio-economic conditions, and establishes a database of potential candidates for training, retraining, and professional development.

The legal and organizational foundations of the managerial personnel training system are established by various laws, presidential decrees, and government resolutions. In particular:

Presidential Decree No. PF-78, dated May 5, 2025, titled “*On measures to further improve the system of targeted training of promising personnel and their effective engagement in public administration and service*” [2], introduces key reforms. The decree addresses the effective organization and fundamental transformation of activities, the comprehensive enhancement of professional development and retraining systems for civil servants, the establishment of a master’s degree program at the Academy, the strengthening of scientific capacity and international cooperation, the improvement of training quality in strategic analysis, and the development of analytical capacity within government bodies and organizations. It also outlines organizational measures, implementation procedures, and mechanisms to ensure and monitor compliance with the decree.

Presidential Decree No. PF-5843, dated October 3, 2019, titled “*On measures to radically improve the personnel policy and the civil service system in the Republic of*

Uzbekistan" [3], sets forth large-scale reforms aimed at enhancing the efficiency of public service activities. The decree emphasizes measures to discontinue the practice of combining public administration and economic functions within economic management bodies and to establish a modern system of remuneration and social support for employees of government institutions and organizations.

In addition to these decrees, the Presidential Decree "On measures to enhance efficiency, proactiveness, and effectiveness in the public administration system," along with other related documents, has been adopted. These documents collectively define the general requirements, stages, and procedures for selecting, training, and improving the qualifications of managerial personnel.

The process of training managerial personnel typically consists of four stages:

1. **Selection and Screening Stage.** At this stage, candidates are evaluated based on their academic, professional, and psychological qualities. The selection process considers their level of education, work experience, leadership potential, and personal characteristics.
2. **Education and Theoretical Training Stage.** Selected personnel receive training at higher education institutions, research institutes, and specialized courses. The curriculum includes leadership theory, public administration, economics, and law. Special attention is also given to the application of international best practices.
3. **Practical Skills Development Stage.** This stage involves internships, training sessions, and professional development courses designed to apply theoretical knowledge in practice. Priority is given to cultivating practical leadership abilities, problem-solving skills, and decision-making competencies.
4. **Execution of Complex Tasks and Leadership Practice.** Trained personnel assume responsibility for high-level, complex tasks and operate effectively within the management system. A continuous system of education and practical experience supports ongoing professional development.

A distinctive feature of the managerial personnel training system in Uzbekistan is the existence of a national school of education, upbringing, and leadership. Education is organized to meet the state's needs, and the formation of managerial personnel reflects national values, historical context, and cultural factors. For example, leadership development encompasses not only theoretical knowledge but also the national mentality and leadership style.

In Uzbekistan, the training of managerial personnel is structured into these clearly defined stages, with legal and organizational support playing a critical role. The integration of theoretical training and practical skill development ensures the preparation of competitive and effective leaders. Furthermore, harmonizing national and international experiences is essential for the continued advancement of the country's personnel policy.

REFERENCES:

1. Presidential Decree No. PF-5139 dated August 8, 2017, titled "On measures to further develop the system of training, retraining, and professional development of managerial personnel at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Uzbekistan"

2. Presidential Decree No. PF-78 of May 5, 2025, titled "On measures to further improve the system of targeted training of promising personnel and their effective engagement in public administration and service"
3. Presidential Decree No. PF-5843 dated October 3, 2019, titled "On measures to radically improve the personnel policy and the civil service system in the Republic of Uzbekistan"
4. Qodirov, Sh. "Personnel Policy in the Country and Directions for Its Improvement", Tashkent, 2020.
5. Abdurakhmonov, B. "Training of Local Managerial Personnel: Theory and Practice", Tashkent, 2019.
6. World Bank Report on Public Administration Reform in Uzbekistan, 2021.
7. Smith, J. "Leadership Development in Central Asia: Challenges and Opportunities", Journal of Leadership Studies, 2020.

Cahongir TURSUNBOYEV

ÖZBƏKİSTANDA RƏHBƏR KADRLARIN HAZIRLANMASI MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə Özbəkistanda rəhbər kadrların hazırlanması prosesi araşdırır, onun əsas mərhələlərinə və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına diqqət yetirir. Tədqiqat milli iqtisadiyyatda və ictimai-siyasi sferada səmərəli fəaliyyət göstərə bilən liderlərin yetişdirilməsi üçün vacib olan əsas istiqamətləri və metodologiyaları müəyyən etmək məqsədi daşıyır. O, həmçinin hüquqi əsasları, menecerlərin hazırlanması üçün ali təhsil sistemini və praktiki bacarıqların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı mərhələləri araşdırır. Bundan əlavə, məqalədə qabaqcıl beynəlxalq təcrübə ilə müqayisə yolu ilə milli modeli təkmilləşdirməyin yolları təklif olunur.

Açar sözlər: *idarəetmə kadrları, təlim mərhələləri, təhsil sistemi, praktiki bacarıqlar, Özbəkistanda kadr siyasəti*

AZERBAIJAN'DA ANAYASADAN ÖNCE ANAYASA DÜŞÜNCESİ

Royal MAHARRAMOV

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Kamu Hukuku Doktora öğrencisi,
Azerbaycan Adalet Bakanlığının Adalet Akademisi öğretim üyesi.
Bakü, Azerbaycan

ORCID: 0000-0002-7043-8652

maharramovroyal@gmail.com

Özet. Azerbaycan siyasi sistemi tarihsel olarak ve hatta bazı siyasi kişiler yönünden yapılan araştırmalara konu olmuştur. Farklı dillerde yazılmış olan bu araştırmalarda özel olarak anayasa araştırması bulunmamaktadır. Bizse araştırmamız kapsamında eski gazetelerde ve bazı düşünürlerin eserlerinde anayasa düşüncesini inceledik. Dönemin alfabe farkı ve Rusca dil kullanımı bizim araştırmamızın sınırlarını oluşturmuş oldu.

Araştırma üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Ekinci (orijinal ismi: "Əkinçi") gazetesinde topluma hangi kapsam anlatıldığı açıklanmıştır. Əkinçi gazetesinin Azerbaycan için önemi büyüktür, çünkü döneminin ve halkın ruhunu yakalamış olan gazete toplumun dikkatini çekmekteydi. Halkın ilk defa kendi dilinde ve anladığı tarzda yazılmış güncel bilgi kaynağı vardı. Gazete aracılığı ile aydınlar siyasi konulara kısaca olsa yer vermekteydiler ve bu konular arasında Osmanlı anayasasının tartışılması da bir ilk olmuştur.

İkinci kısımda ise dönemin önemli düşünürlerinden olan Üzeyir Hacıbeyli'nin Osmanlı'daki anayasal gelişme konusundaki fikirleri aktarılmıştır. Rusya'da eğitim alıp ülkeye dönen düşünür, sadece ülke için değil, İslam dünyası için ilklere imza atan bir müzisyen, öğretmen, siyasetçidir. Hacıbeyli'nin birçok siyasi konu ve kurum hakkında çok yalın dilde açıklamalar yapmıştır.

Son Kısımda ise Topçubaşov və Nerimanov'un iki makalesinde İran devrimi ve sonrasında anayasanın kabul edilmesiyle ilgili tartışmaları dikkat çektik.

Anahtar Kelimeler. Osmanlı anayasacılığı, Ekinci gazetesi, İran Devrimi, anayasa düşüncesi.

Giriş

Azerbaycan doğu tarafından Hazar deniziyle çevrili olmasına rağmen komşuları Rusya, İran ve Türkiye'dir. Gösterilmiş olan üç ülkenin anayasal gelişimi farklıdır. Fakat bu ülkeler arasında anayasa geçmişi en zengin olan Türkiye (ve Osmanlı) tarihidir. Osmanlı'da olan anayasal gelişmeler konusunda farklı dillerde çalışmalar vardır. Aynı çalışmalar Azerbaycan'da da kendini göstermektedir. Azerbaycan'daki çalışmalar anayasal kapsamda olmasa da Osmanlı Tanzimat dönemi mevcuttur.*

* Bu çalışmalar arasında Farruh Şahanov'un *Государственный строй и правовая система в Турции в период Танзимата* (çevirisi: Tanzimat döneminde Türkiye'deki devlet yapısı ve hukuk sistemi) özenle belirtmemiz gerekmektedir.

Çarlık Rusya'da 1906 yılında kabul edilen anayasa sonrasında tüm ülkede ifade özgürlüğü başta olmakla birçok alanda geniş haklar tanındı. İfade özgürlüğünün de uygulanması Azerbaycan'da gazetecilik alanına da yansımış oldu. Azerbaycan Türkçesinde ilk gazete 1906 anayasasından önce olsa da bu faaliyetin yaygınlaşması zaman almış oldu. Yerel gazeteler yakın coğrafya başta olmakla Dünyadaki gelişmeler konusunda toplumu anında bilgilendirmeyi kendilerine görev edinmişti.

Çalışmamızın konusu alanında bir ilki kendinde barındırmış olacaktır. Azerbaycan'ın ilk dönem gazetelerinde (Sovyet işgaline kadar) çok değerli siyasi ve bilimsel fikirler vardır ve birçok konuda birincil kaynak olarak kullanılmaya değerdir. Bu çalışmada Osmanlı'nın son anayasasının serüvenini Azerbaycan gazeteciliği sayesinde izlemiş olacağız ve aynı zamanda da İran devriminde sonra nasıl "anayasal devlete" dönüştüğünü göreceğiz.

I- İkinci gazetesi gözüyle Kânûn-ı Esâsî'yi okumak

Rus İmparatorluğu döneminde gazete çıkarmanın zorluğu bir yana bırakılırsa Azerbaycan türkçesiyle gazete çıkarmak ayrı bir zorluktur. Bunu yapacak kadar cesaretli insan ise Hasan Bey Zerdabi olmuştur. Azerbaycan'ın ilk gazetesi olan *İkinci* 1875 yılında basılmış ve 1877 yılında yayın hayatı son bulmuştur. Bu sayede Azerbaycan gazeteciliğinin temelleri atılmıştır. Yüz elli yıllık bir tarihi geride bırakırken ilk gazetede Osmanlı Anayasacılığı hakkındaki fikirleri bir daha hatırlamak yerinde bir karar olacaktır. *İkinci* gazetesi sayesinde dönemin Kânûn-ı Esâsî'nin yapılışını da kaplaması, o yıllarda Azerbaycan'daki toplumun fikirlerini öğrenmeye yardımcı olmaktadır.

Kânûn-ı Esâsî ile ilgili bilgiler ilk olarak 7 ocak 1877 yılındaki Sayısında görülmektedir. İlk kısımda tam metin olmasa da Kânûn-ı Esâsî'de nelerin yer aldığı gösterilmektedir, ikinci kısımda İstanbul'da gerçekleşen Barış Konferansından ve son olarak "*Osmanlıda bina olan kanunu Mithad paşa düzenlediğini tüm dünyada onun adı söyleniyor*" cümlesiyle başlayan ve paşa hakkında bilgi veren metinler vardır (*İkinci* 1875-1877 (Tam metni), 2005, s. 327-330). Biz ilk sayıdaki ilk bölümleri ve gazetenin diğer sayılarını ele almış bulunuyoruz.

İlk kısım ile ilgili notlarda bu hukuk belgesi Kânûn-ı Esâsî değil, Konstitusyon olarak isimlendirilmektedir. Osmanlı devletinin sultanın imparator olmaktan başka, halife-i-devran olduğu ve hiç kimse karşısında sorumlu olmadığı yazılmaktadır. Devletin dinin islam ama müslüman olmayanların da dinin özgürlüğünün olduğunu gösteriliyor. Eğitimin özgürlük değil bir medyun (görev, borç) olarak belirtmiştir. Daha sonrasında hükümeti anlatmakta ve sultanın meclisi nasıl fesh edeceği, sonrasında ise meclisin altı aya toplanması gerektiği gösterilmektedir.

Meclisin iki dairenden oluştuğu; ilk daireni halk tarafından intihab (seçildiği) edildiği, yüz bin kişiyi bir vekil temsil ettiği gösterilmektedir. Buna karşılık diğer meclisi padişah kendi adamlarından tayin etmekteydi. Meclisin çalışma süresi Kasım ayının başlarından Mart ayının başlarına kadar olduğu belirtilmiştir.

Bu kısmın ilginç tarafı Kânûn-ı Esâsî'nin tarihinin 11 Aralık olarak gösterilmesidir (*İkinci*, 2005, s. 328).

11 Aralıkta İstanbul'da barış konferansı anlatılmakta: Saffet paşa hariciye nazırı ve iki sekreteriyle meclisi açmış. Saffet paşa "meclisi açıyorum ve bu atılan topraklar taze kanun çıkarılmasını halka malum ediyor" (*İkinci*, 2005, s. 328).

Mithat paşa konferansta bildirmiştir ki "devleti-Osmanlı yeni kanun çıkarılmış ve kendi halkının özgürlüklerini artırmıştır. Buna binaen bir kaç vilayete ihtiyar veremez ve bununla razı değil". Rus ve İngiliz elçilerin Sırbistan için özgürlük veya özerklik talepleri burada suya düşmüştür. Fakat elçiler kanunla razı olsalar da kanunun yeniden revize edilmesi için iki ay Sırplarla ceng yapılmamasında anlaşmışlar.

Diğer bir sayıda meclise üye olmak için getirilen “kısıtlama” gösterilmiştir. Meclisin konuşma dilinin türkçe olduğu ve üç yıl sonra ikinci defa seçilmek için herkesin türkçe yazıp okuması gerektiği şartı gösterilmiştir (Əkinçi, 2005, s. 338).*

II- Üzeyir Hacıbeyli'nin notlarında Kanuni Esasi

Çarlık Rusya 1906 yılında yayınladığı Anayasadan sonra İmparatorluktaki herkese aynı hakları tanımış oldu. Bu haklar arasında toplanma özgürlüğünün yer alması, ifade hürriyetinin belirlenmesi gazetecilik faaliyetine sirayet etti. İmparatorluk kapsamında dergiler ve gazetelerin yayınlanmasında artışa sebep olmuştur. Bu gazetelerde tüm dünyadan haberler, bilgiler aktarılmaktaydı. Gazeteler Kânûn-ı Esâsî'ye 1900'lerde yapılmış olan değişiklikleri ele alanlar arasında Üzeyir Hacıbeyov dikkat çekmektedir.

Hacıbeyli (1885–1948) hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse sadece bir besteci değildi. İslam dünyasında ilk opera yazmış olmasının yanı sıra Profesör olan aydın Azerbaycanda Bilimler Akademisinin de kurucularından biridir, aynı zamanda SSCB Yüksek Sovyet'inde 1937 ve 1941 yıllarında milletvekili olmuştur.

İlk makalelerinde Osmanlı'da bir devrim (inkilap) olacağı ihtimallerinden bahsediyor. İran devrimine kadar Jön Türklerin passif bir tutum sergilediğini bildiriyor:

“... şimdiye kadar sadece uzaktan uzağa Abdülhamit hükümetini sövmekten başka hiçbir teşebbüste bulunmayan Jön Türkler şimdi, yani İran faciası başladıktan sonra bir hareket ve faaliyet göstermeye başlamışlardır.

Şimdi Jön Türkler tarafından intibahname (rönesansname) dağıtıldığı ve mümkün olan yerlerde tanıtım yaptıklarını ve bu usulle ahaliyi isyana teşvik ettiklerini duyuyoruz.”(Hacıbeyov, 1985b, s. 91)

Jön Türklerin sıkıntıları arasında kime güveneceklerini bilmemeleri, sultanın her yerde hafiyelerinin olması gösteriliyor. Durum o kadar kötü ki, baba oğula, arkadaşlar birbirlerine güvenemez hale gelmiştir. İkinci sıkıntı ise Osmanlı'da olan hürriyet konusundadır.

Hürriyet konusunu Türkiyede “Azadlıq” (Hacıbeyov, 1985c, s.300–301) başlıklı bir yazıda incelemiştir. Üç hürriyet gösteriliyor: hürriyeti-şahsiye, hürriyeti-matbuat ve hürriyeti-içtima. Bu “hürriyetleri” kısaca aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

Hürriyeti-şahsiye sayesinde memlekette geliş-gidiş, götür-getir, hapse al, başını kes, boğazını yüz, çarmıha ger, taşla, filan yap, gittikçe ilerleme kaydetmiş, çoğalıyor ve baştan taşmaya devam ediyor.

Hürriyeti-matbuat sayesinde çeşitli şikayetler, gizli hükümler, gizli emirnameler, halvet kağıtlar, pünhan fermanlar memurların ellerinde fıldır-fıldır dönüyor.

Hürriyeti-içtima konusunda sultan tarafından tacirlere, kitapçılara, zanaatkarlara ve başkalarına yabancı ülkede onların sattıkları mallarla ilgili gazetede ilan vermeyi yasaklamıştır. Hatta birisi can güvenliğini korumak güdüsüyle Hacıbeyov'dan bu konuda gazetede ki ilanı kaldırmasını istemiştir.

Hacıbeyov aynı zamanda insanların Meclis-i Mebûsan'ın toplanması hakkında kaygılarını da göstermiştir. Meclisin toplanmasının önemini bilenlerin meclisi olan ülkelere gittiklerini ve Osmanlı'da meclisi yeniden toplamanın ne kadar güç olduğunu söylüyordu.

Osmanlı'da bu şartlar altında bir Anayasa metni ortaya çıkmıştır. Bu konuda aydın sevincini şöyle dile getiriyor:

“Osmanlı devletinin ve alemi-islamın sevinci bu oldu ki, bazı muhtemel dehşet verici olayların önü kesildi, yani devrim engellendi ve Makedonya sorunu azaldı ve tarihe

* Bu sayıda Sırbistan'daki sıkıntılar ve İngiliz ve Rus ordularının Osmanlı'da kalma durumlarıyla ilgili bilgiler de verilmiştir.

gömüldü. ... İşte bu kanuni esasi ... bizim fikrimizce biçare can vermeye mecbur edilen bir millet için abu-hayat olur, milleti her türlü yaşatır ve ondan sonra Osmanlı devleti ironi hedefi olmamakla beraber Japonyaya edilenden daha ziyade bir ihtiram, şan ve haysiyete sahip olur, inşaallah!” (Hacıbəyov, 1985d, s.92-93)

Kanuni Esasi'nin uygulanması konusuna parmak basan aydın uygulanacağına “inanırlar ve inanmayanlar” olduğunu söylüyor. “İnanmayan kafirdir” adlı yazıda o zamanlar İstanbul'da yayımlanan “Tercümani-hakikat” gazetesinden bahsediyor. Eskiden Tercüman gazetesini elimize aldığımızda sadece hava durumu yazıyordu, Kanuni Esasi'den sonra gazetede görülmedik sözlerin yer aldığını söylüyor: “İstanbul gazetesi içerisinde “hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet” sözleri!” (Hacıbəyov, 1985a, s. 359) vardı.

III- İran Meşrutesi Nasıl Gerçekleşti?

İranda gerçekleşen devrim ve sonrasında kabul edilen anayasa konusunda Azerbaycan'dan giden aydınların hem rolü olmuştur hem de bu konuda fikirlerini aktarmışlardır. İran'daki değişiklikler konusuna değerli fikirlerini sunanlar arasında Âlimêrdan Bey Topçubaşov ve Nerman Nerimanov'un ismini belirtmemiz gereklidir.

Âlimêrdan Bey Topçubaşov'un “İran Anayasası Hakkında” ve Neriman Nerimanov'un “İran'da Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet” adlı makaleleri, İran'da yazılan anayasanın kendisiyle ilgili değil, daha doğrusu, anayasaya giden yolda yaşanan İran Devrimi'nden söz etmektedir. Makalelere geçmeden önce, İran Devrimi'nin başlamasına dair görüşleri netleştirmek gerekir. Hukuk tarihinde devrimin kıvılcımının Belçika elçiliğinin bir hareketiyle başladığı söylenmektedir. Bu konuda Amin Maalouf'un “Semerkand” adlı eserinde ayrıntılı bilgiler verilir. Orada anlatıldığına göre, elçilikler için düzenlenen bir toplantıya Belçika elçisi İran mollalarının kıyafetiyle gelir ve bu durum toplumda protestoların başlamasına yol açar. Şah, o dönemde Avrupa ülkelerine büyük ayrıcalıklar tanımıştı; işte bu “alay etme” olayı, devrimin temel nedenini ortaya çıkarmıştır.

Âlimêrdan Bey Topçubaşov yazısında ilk olarak Avrupalıların Doğu'ya küçümseyici bir gözle bakmalarını eleştirir. Avrupalıların, geri kalmışlığın İslam dininden kaynaklandığını düşünmelerinin, aslında İslam dinini iyi bilmemelerinden ileri geldiğini belirtir. Halk egemenliği ile İslam dinini şu şekilde ilişkilendirir:

“Kamu mülkiyetine denetim, yoksullara ve kimsesizlere özen gösterilmesi, adaletin tesis edilmesi — İslam, bu talepleriyle halk egemenliğiyle ilgili düşüncelerden doğuyordu.” (Topçubaşov, 2018, s.114)

Topçubaşov'un bir hukukçu olduğunu dikkate alarak, yazdığı makalede eleştirilecek noktayı belirtmek gerekir. Değerli hukukçu, İran'da dile getirilen sloganları aktarır (bunlardan biri: “Yaşasın özgürlük ve halk temsilciliğiyle kurulan iktidar”) ve sonunda “İran, anayasalı bir devlete dönüşmenin onurlu yoluna girmiştir...” ifadeleriyle makalesini sonlandırır.

Anayasa hukuku kitaplarında sıkça “önemli olan anayasal devlet olma, günümüzde neredeyse tüm devletler anayasaya sahiptir” düşüncesiyle karşılaşmak mümkündür. Artık yalnızca yazılı bir anayasaya sahip olmak yeterli değildir; önemli olan bu metnin uygulamaya geçirilmesidir. Başka bir deyişle, eğer yazılı bir anayasaya sahipsek ama onu günlük yaşama uygulayamıyorsa “anayasalı bir devlet” oluruz; uygulayabildiğimiz takdirde ise “anayasal devlet” oluruz. Makalenin Rusçadan çevrildiğini ve o dönemde bu iki terimin aynı anlamı verebileceğini dikkate alarak bu noktayı da vurgulamak gerekir.

Neriman Nerimanov'un makalesinde hukukçuların dikkatini çekecek özel bir nokta olmasa da, bugün demokrasi açısından gözden kaçan ama ihtiyaç duyulan bir düşünce vardır:

"Eğer gayretiniz, azminiz ve vicdanınız gerçekten uyanmışsa, kendinizi vatanınıza yetiştirin; onu konuşmalarınızla ya da gazeteler aracılığıyla yeni döneme (modern çağa) hazırlayın, milletin kanıyla kazandığı özgürlüğü sağlamlaştırın. Aksi takdirde hükümet, 'millet henüz hazır değil' diyerek verdiği anayasayı geri alacak ve sizi yine yüzyıllar boyunca başı açık, yalınayak, vatanınızdan yoksun bırakacaktır. Yine yüzyıllar boyunca köle olarak kalacak, varlığınız hiçbir değer taşımayacaktır." (Nerimanov, 2020, s. 133.)

Aslında demokrasi ince bir iptir. Bu ipi iki şekilde kullanabiliriz: ya o ipi ilmik ilmik dokuyarak güçlendireceksiniz ya da çok geçmeden kopuşuna tanık olacağız. İran'daki 1906 Devrimi'nden bugüne kadar, dünyanın farklı yerlerinde Nerimanov'un ifadesiyle *"köle olan bedenler"* hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Sonuç

İlk olarak İkinci gazetesinin farklı sayılarında Osmanlı Devleti'nin o dönemi ve siyasi hayatı anlatılmaktadır. Maalesef aydınlarımız Kânûn-ı Esâsî'nin içeriğini değerlendirmemişler. Bu yüzden bizimde onların yapmadıkları düşüncelerle ilgili bir fikir söylememiz mümkün olmayacaktır. Ama yukarıda yazdıkları paragrafları nasıl güncel hukuk düzeninde kullanabiliriz sorusuna cevap vermeye çalışacağız.

Azerbaycan'da üniversitelerin ve eşzamanlı hukuk fakültelerinin olmadığı bir zamanda yazılmış makalelerde Anayasa teminin isimlendirilmesine yer verilmektedir. Tanım tartışması olmasa da Hasan bey Zerdabi "Konstitusyon" ismini vermektedir. Osmanlı'dan gelen bilgi ve fikirlere karşılık bu terimin kullanılması çok ilgi çekici. Yine de İkinci gazetesi okunduğu zaman Dünyadaki ziraatla ilgili gelişmeleri, farklı ülkelerden gelen gazetelere yapılan atıfları görmek olağandır. Bu kadar farklı gazeteleri okumuş aydınların İstanbul'dan gelen haberlerden önce Anayasa metinlerine vakıf olma ihtimali yüksektir.

İlk paragrafta aydınlarımızı düşündüren sorunlar yer almaktadır. Toplumun eğitimi, farklı dinlerdeki insanlara nasıl davranılacağı. 1900'lü yılların ilk çeyreğine kadar aydınların en büyük sıkıntısının eğitim olması bu soruları haklı çıkarmaktadır. Laiklik ilkesi denilmese de Azerbaycan'da farklı topluluklar yaşamaktaydı. 1918'de kurulmuş Cumhuriyetin milletvekilleri de bu farklılıklara uygun şekilde dağılmaktaydı. Ortodoks bir devlette kendi dinini yaşatmak isteyen bir toplumun bunun İslam ülkesinde nasıl olabileceğini göstermek istiyordu.

Dönemin Çarının devlette birlik yaratmak isteği, yetkisini kimseyle paylaşmamasının düşüncesi idi. III Aleksandr döneminde bir Duma veya güçlü bir yasama organı yoktu. Güçlerin tek elde toplanmaması uzaklarda olan bir hayaldi.

Hacıbeyli'nin Osmanlı'da olan anayasayı tartışma amacı Jön Türklerin Avrupanın farklı yerlerinde olması ve Azerbaycandaki aydınların susmuş olmasıyla başlamıştır. Kendisinin sözleriyle ifade edersek *"Genç Türkler (Jön Türkler kastediliyor) kendilerini vatanın kucağına atmak için acele etmedikleri gibi bizim üdeba (yazarlar) ve siyasetçilerimiz de Osmanlı kanuni-esasiye hakkında fikirlerini bildirmiyorlar, halbuki onların fikirleri son derece önemlidir."* (Hacıbeyov, 1985d, s. 92).

Komşu ülkelere bakıldığında Rusya'da, İran'da anayasaların kabul edilmiş olması şimdiyse Osmanlı'da anayasanın kabul edilmesi tüm İslam dünyası için sevindirici bir olay olarak kabul edilmiştir. Her üç ülkedeki anayasa tarihinin gelişimi Azerbaycan hukuk

literatürünün ilkin kaynağını ve 1918 yılında kurulucak Cumhuriyyət için fikir temellerinin atmış oldu.

İranda gerçəkləşən olayların demokrasiyə doğru olması Azərbaycanlı aydınlar tərəfindən olumlu qarşılanmışdır. Sınırlarındakı ölkələrdə anayasal devrimlərin gerçəkləşməsi dönmənin aydınlarının sesiz kalmalarını engəlləmişdir, hətta bəzən kendiləri də bu sūreçə daxil olmuşlardır. Bu sayədə bugün için bizlər gəçmişdə anayasa düşüncesinin köklərini bulmuş oluyuru.

KAYNAKÇA:

1. Əkinçi 1875–1877 (Tam mətni). (2005). Bakı: Avrasiya Press.
2. Füyuzat (1906–1907). (2007). Bakı: Çarşıoğlu
3. Hacıbəyov, Ü. (1985a). İnanmayan Kafirdir. in: Seçilmiş Əsərləri.. Bakı: Yazıçı, s.359.
4. Hacıbəyov, Ü. (1985b). Osmanlıda İnkılab Qovğası. in: Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Yazıçı, s. 91–92.
5. Hacıbəyov, Ü. (1985c). “Türkiyədə “Azadlıq””. in: Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Yazıçı, s. 300–301.
6. Hacıbəyov, Ü. (1985d). “Osmanlıda Qanuni-Əsasi”. in: Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Yazıçı, s. 92–93.
7. Molla Nəsrəddin (satirik jurnalı). (2017). Cild 2 (1907–1909). Bakı: Şərq-Qərb
8. Topçubaşov, Ə. (2018). ...Xalqımızın müstəqillik yaşayacağına inanırdıq. Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi. Bakı.
9. Nərimanov, N. (2020). Seçilmiş Əsərləri. Cild 2. Bakı: Elm.
10. Швбанов, Фаррух. (1968). Государственный строй и правовая система в Турции в период Танзимата. Баку: Изд-во АН АзССР.

Royal Maharramov

PRE-CONSTITUTIONAL THOUGHT IN AZERBAIJAN

Abstract

The Azerbaijani political system has historically been the subject of research, even by some political figures. These studies, written in different languages, do not specifically examine the constitution. In our research, we examined constitutional thought in old newspapers and the works of some thinkers. The differences in the alphabet of the period and the use of the Russian language limited the scope of our research.

The research consists of three parts. The first part explains the scope of information conveyed to society in the *Ekinci* (original name: *Əkinçi*) newspaper. The *Əkinçi* newspaper was of great importance for Azerbaijan because it captured the spirit of the era and the people, attracting the attention of society. For the first time, the people had a source of current information written in their own language and in a style they understood. Through the newspaper, intellectuals briefly addressed political issues, and among these issues, the discussion of the Ottoman constitution was a first.

The second section presents the ideas of Üzeyir Hacıbəyli, one of the important thinkers of the period, on constitutional development in the Ottoman Empire. Educated in Russia and returning to his country, this thinker was a musician, teacher, and politician who

pioneered not only for his country but also for the Islamic world. Hacıbeyli made very straightforward explanations on many political issues and institutions.

In the final section, we highlight the discussions in two articles by Topçubaşov and Nerimanov concerning the Iranian Revolution and the subsequent adoption of the constitution.

Keywords: *Ottoman Constitutionalism, İkinci newspaper, Iranian revolution, Constitutional thought*

THE CONCEPT OF STATE SOVEREIGNTY

Nabi SADIGOV

First year master's student of BSU

Baku, Azerbaijan

nebisadigov97@gmail.com

Abstract. *The article examines in detail the theoretical and methodological problems that the concept of state sovereignty faces in modern times, especially in the context of globalization. The concept of state sovereignty is one of the main concepts in the theory of international law and statehood. This concept means that a state has supreme power within its territory and that this power cannot be limited by any other state or international organization. True, in modern times, in some cases, the process of globalization calls into question the sovereignty of states, and it is proposed to transfer the sovereign rights of states to universal and regional organizations. However, states and peoples are not inclined to abandon the principles of national sovereignty, since this concept expresses their political will and legal independence.*

In scientific work, the concept of state sovereignty is also analyzed from a normative-methodological aspect. This approach defines sovereignty by legal norms and principles. According to this view, sovereignty is expressed by the powers and rights recognized in the constitution of the state and in international law.

Keywords: *sovereignty, state, independence, systems of governance, forms of government, political life*

There are a number of conditions for the existence of a state, one of the most basic of which is the concept of sovereignty. First, let us clarify the essence of the concept of sovereignty, and then let us consider the ideas associated with it.

The word sovereignty is derived from the Latin word "superanus", which means "the most superior", "the one above". As can be seen from this, the first source of the word sovereign symbolizes a superiority of this word. In French, sovereignty is expressed as "souveraineté", and its meaning is "having high authority".

Sovereignty is the right of a state to conduct its internal and external affairs in a completely independent manner, without the influence of any external factor. At the same time, the independence of a sovereign state must be recognized in the international community. We can consider any state to be a sovereign state if its borders are internationally agreed upon and it has state symbols such as its national currency, official state language, flag, coat of arms, and anthem.

Sovereignty is considered a political and legal characteristic of a state. It expresses the independent implementation of the country's internal and foreign policy on the basis of its constitution, laws, as well as the norms and principles of international law. Sovereignty also includes the right of the people to freely and independently determine their own form of government.

Sovereignty, in other words, is the free and independent implementation of a country's internal and foreign policy by another country or force without any political or physical influence.

As can be seen from the definitions given above, the concepts of state and sovereignty are related to each other and can replace each other in certain senses.

Sovereignty has two main characteristics: internal sovereignty and external sovereignty.

1. Internal sovereignty is the state's ability to adopt laws and make decisions independently within its own borders, that is, without the influence of any external force.

2. External sovereignty is the recognition of the state's independence in the international community, that is, by other states, as well as international organizations (for example, the UN).

The main principles of sovereignty are:

- The power within the borders of the state cannot be limited by any force;
- No foreign force can interfere in the internal politics of the state;
- The state can independently express its interests and perspectives in the international arena.

Currently, there are 244 states in the world. Of these states, 195 are considered independent states recognized by the UN, of which 193 are members of the UN as sovereign states. The remaining 2 states (the Vatican and Palestine) are not members of the UN, but are recognized internationally and are considered observer states.

It should also be noted that, along with sovereign states whose independence is recognized internationally, there are also states that are not recognized or have limited recognition in the international community, despite their independent activities. We can include the Turkish Republic of Northern Cyprus, Abkhazia, South Ossetia, Kosovo. By the way, this list previously included the Nagorno-Karabakh Autonomous Region. However, the status of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region was abolished by the "LAW OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN On Abolishing the Nagorno-Karabakh Autonomous Region of the Republic of Azerbaijan" adopted by the Supreme Soviet of the Republic of Azerbaijan on November 26, 1991.

Sovereignty is a very complex concept. Not all of the 195 states we mentioned are considered sovereign to the same extent. And the concept of a truly sovereign state can only be applied to a certain part of them. The rest are formally sovereign. That is, although they are considered internally independent, they are subject to the influence of other states and cannot do without this help and influence in the true sense of the word. It is necessary to be a sovereign state not only formally, but also de facto. President Ilham Aliyev noted in an interview with Euronews television on March 13, 2025 during the XII Global Baku Forum: "...If you always rely on someone's help, firstly, it will weaken you, secondly, there is no guarantee that this help will be permanent, and thirdly, you lose part of your sovereignty...".

It should also be noted that there is an important difference between the concepts of state sovereignty and people's sovereignty. While the first expresses the independence of the state, the second indicates that the people are not under slavery and are governed entirely by democratic principles. And from this it follows that the sovereignty of the people is directly related to the state's governance regime. The sovereignty of the people is a concept that is more valid for states governed on the basis of democratic principles. In authoritarian and totalitarian regimes, this concept is not worth talking about. As Professor Rabiyyat Aslanova said: "The subject and carrier of people's sovereignty is the people, and the subject of state sovereignty is the state."

Sovereignty as a concept existed before the emergence of this term. Although ideas about sovereignty have been put forward by scientists of various periods since ancient times (Socrates, Plato, Aristotle, Machiavelli, Thomas Hobbes, Jean Jacques

Rousseau and others), the concept of sovereignty was first used in its modern sense by Jean Bodin.

As we have noted, sovereignty as a concept existed in earlier times. For example, in Ancient Greek philosophy, Socrates, Plato, Aristotle put forward ideas that, although not specifically under the name of sovereignty, essentially carried the content of sovereignty.

The basis of Socrates' philosophy was the human problem. At the center of his philosophy were the issues of the individual's relationship to society, laws, and gods. He noted that the individual must obey the laws. Because he has a responsibility to society. From this, we can conclude that Socrates saw the basis of the sovereignty of the state in strict adherence to the laws. According to Socrates, the administrative structure of the state is not so important for the success of the state. The main thing is that the person who governs the state is skilled and experienced and that the laws are strictly observed.

According to Plato, the state, including politics, should serve man. He notes that in primitive societies there is no conscious management. In such societies, people strive for various things to satisfy their needs, and as a result, conflicts arise. In order to prevent conflicts, the army is needed. Later, in order to maintain the balance in society, to educate and direct people, society needs certain guides. And thus society develops.

Studying society, Plato distinguishes three layers in its composition:

1. Those who rule the country – that is, sovereigns. They must be far-sighted and wise;
2. Warriors – they must be persistent;
3. And the last – the remaining free citizens (farmers, merchants and artisans).

Plato notes that a state in which representatives of these three classes live in unity and there is no conflict between them can be considered an ideal state.

In Plato's "ideal state", the main goal is not to ensure the material well-being of people. He saw the basis of the "ideal state" in the concept of justice. Plato reflected his ideas about the ideal state in his work "The Republic".

He pays great attention to the management and defense of the state and notes that not every person should be engaged in this work. There should be special specialization for these works. The management of the state should be entrusted to special people – philosophers. The ruler should be a wise, far-sighted, influential person. Only in this case will the sovereignty of the state be strong and unshakable.

According to Plato, the main role in the prosperity of the state and the well-being of the people is played not by the governing structure, but by the sovereign, that is, the ruler. No matter how perfect the structure is, if the ruler is not a wise and capable person, the governing structure of the state will be of no use.

Plato did not consider it right to be governed by the people themselves. He thought that governance is an art and only those who are professionals in this field should govern the country. The role of the people in governance is almost non-existent, because ordinary people are ignorant in this area and can hinder the governance process. Just as the treatment of a patient is more effective when carried out not by himself, but by a qualified doctor, so the governance of the people is more efficient if it is carried out not by the people, but by a specially selected person or group of persons.

According to Aristotle, the state is formed from the concept of ensuring the general welfare. He noted that the sovereignty of the state should ensure that people live a happy and secure life.

Aristotle explained his ideas about society, its governance, its political life and the state in his work "Politics". Therefore, the state arises from the union of several families. The main goal of the state should be the happiness of its citizens.

Aristotle did not consider a state with an unjust or incompetent sovereign to be an ideal state. However, one of Aristotle's interesting ideas is that he considered a state with imperfect laws to be better than a lawless state. He thought that it is easier to make imperfect things perfect than to make something that does not exist perfect.

Aristotle considered man to be a social animal with intelligence. He puts forward the idea that in a sovereign state, man is inevitably educated. Because man improves his morality by observing the existing rules and laws in society and thus is educated by the state.

The emergence of the modern concept of sovereignty dates back to the new era – the 16th century. It was Jean Bodin who first used the concept of sovereignty, which is one of the elements of the modern state, in its modern sense. Jean Bodin was a French lawyer, historian, politician, and philosopher who lived in 1530–1596. According to Jean Bodin, sovereignty is a concept that includes limitlessness, indivisibility, and continuity.

Bodin expressed his ideas about the structure and development of the state in his works such as "Six Books of the State", "On Sovereignty", and "Method for the Easy Study of History". In these works, he emphasizes that the formation of state institutions is not based on a universal model. He states that geographical and climatic conditions, as well as specific historical and cultural contexts, play an important role in the establishment and development of the state. Bodin notes that the formation of state institutions develops only in accordance with certain geographical and climatic conditions. That is, states in different regions establish different systems of governance according to the natural environment, resources and socio-economic conditions of those regions.

Bodin states that historical development does not occur along a single line and is influenced by the unique historical experience of each society. He sees the historical development of societies in many different ways, because each society has different experiences and conditions, which vary the structure of state institutions. Bodin, accepting the influence of geographical determinism, believed that climate and geographical conditions shape people's lifestyles, methods of governance, and the structure of the state. For this reason, it is impossible to apply a universal theory of state structure and principles of governance, because each state develops in its own unique circumstances.

According to Bodin, sovereignty acts as a force that unites the members of society and turns them into one body. Just as the deck of a ship unites the ship and makes it a ship, sovereignty in society unites different families and classes and ensures the existence of the state. Bodin states that it is impossible to speak of the existence of the state in the absence of sovereignty.

Stressing the importance of the concept of sovereignty being complete and indivisible, Bodin notes that sovereignty has three main qualities: absoluteness, continuity and indivisibility. These qualities form the basis of Bodin's theory of the formation of the state.

1. Absoluteness. According to Bodin, sovereignty should not be limited by any other power. The absoluteness of sovereignty means that the sovereign should not be accountable to any other institution or person in any way. Bodin notes that the sovereign has the right to change the laws as he wishes and to adopt new laws. According to Bodin, if we can only speak of one sovereign in a state, then we can speak of the existence of that state, otherwise it is impossible to speak of the existence of the state.

2. Continuity. Bodin strongly criticizes the ideas that confuse the sovereign with the ruler. He states that the powers of the ruler are temporary and therefore should not be compared with sovereignty. The ruler only exercises the authority granted to him, but

sovereignty is always permanent and indicates the power that the sovereign represents throughout his life. Bodin explains the concept of "the king is dead, long live the new king" in France as an embodiment of the continuity of sovereignty. He notes that the death of the king is only a physical death, but the state and society he represents still exist.

3. Indivisibility. Bodin emphasizes the importance of sovereignty being an indivisible and unified whole. Bodin notes that the sovereign can never transfer the power of sovereignty to another power. The integrity of the state, and therefore sovereignty, is ensured by making the sovereign's own power significant and indivisible.

Based on the concept of sovereignty, Bodin showed three main forms of government of the state:

1. Monarchy - A form of government in which sovereignty is in the hands of a single person.
2. Aristocracy - A form of government in which sovereignty is in the hands of a certain group.
3. Democracy - A form of government in which sovereignty is in the hands of the people.

According to Bodin, the best of these three forms of government is monarchy, because in it the sovereign exercises his power completely, without being influenced by any external factor. In this case, the sovereign is completely independent and absolute.

REFERENCES:

1. Aslanova R. Modern State and Political Science.
2. Aristotle – Politics.
3. Jean Bodin – On Sovereignty.
4. Abdurrahman Saygılı – "Jean Bodin'in Egemenlik Anlayışı Çerçevesinde Kralın İki Bedeni Kuramına Kısa Bir Bakış", "Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi", səh. 185-198.
5. <https://e-qanun.az/framework/6783>
6. <https://qafqazinfo.az/news/detail/prezident-euronews-a-musahibe-verib-tam-metn-464773>
7. https://az.m.wikipedia.org/wiki/D%C3%BCnya_%C3%B6lk%C9%99l%C9%99rinin_siyah%C4%Bls%C4%B1

SECTION II

NATIONAL STATEHOOD AND CONSTITUTIONAL STABILITY: AZERBAIJANI AND WORLD EXPERIENCE

INSTITUTION OF FIRST VICE-PRESIDENT IN AZERBAIJAN

Rena MIRZAZADE

*Professor, Institute of Philosophy and Sociology, ANAS
Head of Department of Philosophy and Sociology of Politics
Baku, Azerbaijan
mirrena54@yahoo.com*

Abstract. *This study examines the establishment of the vice-presidency as part of the presidential system in modern Azerbaijan. It focuses on the constitutional appointment of the country's inaugural First Vice-President, the role and functions of this office, and its cultural, humanitarian, and socio-strategic dimensions. The article also considers the political and legal framework within which the institution operates, with reference to the relevant provisions of the Constitution of the Republic of Azerbaijan.*

Keywords: presidential system, reforms in Azerbaijan, vice-presidency, inaugural First Vice-President

Introduction

The first quarter of the twenty-first century has been marked by inter-state conflicts, wars in various forms—conventional, hybrid, and information warfare—the Covid-19 pandemic, global crises, and geo-economic disruptions.

Following Azerbaijan's victory in the 2020 Patriotic War, new realities emerged in the South Caucasus, shaping the country's choice of a strategic course aimed at modern development. With the restoration of its territorial integrity on **20 September 2023**, sovereign Azerbaijan consolidated internal political, social, and civic solidarity, reinforcing national unity and stability.

In today's Azerbaijan, the institutional environment makes reforms in governance, legislation, and the socio-cultural and economic spheres imperative. At the core of these reforms lies the strategy of building a rule-of-law state, strengthening civil society, and modernizing the system of public administration.

1. **Vice-Presidency in Azerbaijan.** Within the philosophy of new realities, Azerbaijan's development in the modern era rests on aligning the country's capacities and potential with emerging goals and challenges, which in turn define the republic's strategic priorities. In the third decade of the twenty-first century, the trajectory of Azerbaijan's development has been shaped by President Ilham Aliyev's political will and pragmatism. The paradigm of the **"Strong Azerbaijan" model** reflects innovative progress brought to life through consistent and comprehensive reforms. Institutional reforms have made it necessary to adapt the national system of state governance to the changing demands and objectives of the time. These reforms also require updating the mechanisms of institutions and the structures of state and government to meet evolving challenges and expectations.

In democratic systems, if citizens, their representatives, and the authorities are able to regulate their mutual relations, the framework can be regarded as genuinely democratic. Within such systems, the most common forms of political governance are presidential and parliamentary republics, along with their variations.

Although models of the presidency differ across the world, the institution itself is generally viewed as standing above competing political forces. It is seen as the guarantor of constitutional order, the protector of public needs and interests, and a symbol of

national unity. **Depending on the form of government, the presidency may take on different roles and characteristics**, reflecting a country's political culture, historical statehood, and particular path of development.

From this perspective, let us turn to the form of political governance in Azerbaijan. According to Chapter VI of the Constitution of independent Azerbaijan, entitled Executive Power, Article 99 under the section Ownership of Executive Power states: "Executive power in the Republic of Azerbaijan belongs to the President of the Republic of Azerbaijan" (1, p. 35).

In independent Azerbaijan, the presidency serves as the central paradigm of political governance within the state power system. Its formation and subsequent development, in line with the demands of the time, have been refined through constitutional amendments and reforms. Furthermore, Chapter II of the Constitution, Foundations of the State, Article 7, titled The Azerbaijani State, specifies in its third clause: "State power in the Republic of Azerbaijan is organized on the basis of the principle of separation of powers" (1, p. 5).

One of the key constitutional changes in modern Azerbaijan was **the introduction of the vice-presidency, established for the first time on a constitutional basis**. The vice-presidency represents a new stage in the country's political governance. It was designed to enhance efficiency in political and legal administration, while also providing a more effective framework for fulfilling public, humanitarian, and cultural responsibilities. **The creation of this institution on constitutional grounds marked an important step toward refining the model of state governance in the republic.**

Article 103-1 of the Constitution, added in 2016, is titled Vice-Presidents of the Republic of Azerbaijan. Its first clause states: "The Vice-Presidents of the Republic of Azerbaijan are appointed to and dismissed from office by the President of the Republic of Azerbaijan" (1, p. 36). Clause two of the same article further stipulates: "A Vice-President of the Republic of Azerbaijan shall be a citizen of the Republic of Azerbaijan who has the right to participate in elections, holds a higher education degree, and has no obligations toward other states" (1, p. 36).

The institution of the First Vice-President plays a crucial role in enhancing flexibility and efficiency within the functional framework of state governance. As an integral part of the presidency, it holds particular significance in the political-administrative system.

In this context, the powers and responsibilities of the vice-presidency are defined by law in several constitutional provisions, including Articles 105 (clauses I, II, and III) (1, pp. 37–38), 106-1 (1, p. 38), 108-1 (1, p. 39), and 110-1 (1, p. 42) of the Constitution of the Republic of Azerbaijan.

Furthermore, Clause 1 of Article 105 specifies: "If the President of the Republic of Azerbaijan leaves office prematurely, a snap presidential election shall be held within 60 days. In this case, until a new President is elected, the powers of the President of the Republic of Azerbaijan shall be exercised by **the First Vice-President** of the Republic of Azerbaijan" (1, p. 37).

On 26 September 2016, following an initiative by President Ilham Aliyev, a constitutional referendum was held that established **a new institution** in the country's political and administrative system—**the First Vice-Presidency**. The formation of this office in independent Azerbaijan marked the introduction of a functional unit within state governance, representing a novel and highly relevant element in the country's administrative structure.

Accordingly, the **26 September 2016** referendum on constitutional amendments envisioned the creation of this new institution within the system of state and government administration. In independent Azerbaijan, **the First Vice-Presidency** became a functional component of the governance mechanism, forming part of the republic's **renewed model of state administration**.

The First Vice-Presidency:

- Is a constitutional institution established in independent Azerbaijan through the referendum held on 26 September 2016;
- Was created for the first time in the country's history;
- Primarily addresses national security issues guided by principles of humanism;
- Represents a process of distributing and diversifying authority within state administration;
- Serves as a key component ensuring unity between executive functions and governance;
- Provides an optimal model of administration applicable within the broader Turkic, Eastern, and Islamic context;
- Enhances the agility and accountability of operational decision-making;
- Supports new projects and reforms within the country's system of power and administration;
- Reflects national and cultural innovation across humanitarian, international, global, regional, and local levels.

2. The First Vice-President – Mehriban Aliyeva. For the first time in Azerbaijan, **the office of the Vice-President** was established by Presidential Decree No. 2684, issued by **President Ilham Aliyev** on 21 February 2017. **Mehriban Aliyeva** was appointed to this position as the country's inaugural First Vice-President (3). On 21 February 2017, during a **meeting of the Security Council chaired by President Ilham Aliyev**, the Head of State formally introduced Mehriban Aliyeva, stating: "Mehriban Aliyeva is a highly professional, knowledgeable, experienced, principled, and extremely benevolent individual. It is no coincidence that the people of Azerbaijan hold her in great respect and affection" (2).

As part of the geopolitical and socio-cultural changes of the time, the establishment of **the First Vice-Presidency** marked a new stage in the evolution of Azerbaijan's state governance system. Mehriban Aliyeva's appointment as First Vice-President represented the continuation of **gender rights** stemming from **the 1918 Azerbaijan Democratic Republic's granting of voting and election rights to women**. It also reflected the successful implementation of state policies on women initiated by the **National Leader Heydar Aliyev**, and the realization of gender equality measures under the law signed by **President Ilham Aliyev**. In this way, her appointment introduced a new institution in Azerbaijan's history of **gender-inclusive state administration**.

Mehriban Aliyeva's professionalism, leadership, organizational skills, and humanitarian approach, both within Azerbaijan and on the international stage, demonstrate that she is a talented and proactive successor of **the state-building legacy established by the National Leader Heydar Aliyev**. In this context, **Mehriban Aliyeva emphasizes**: "I am convinced that, regardless of position, a person must approach their work and responsibilities conscientiously, set clear goals, strive to achieve them, and remain consistent in both words and actions" (2).

During the Security Council meeting on 21 February 2017, when presenting **the First Vice-President, President Ilham Aliyev** highlighted **Mehriban Aliyeva's** significant and active role in Azerbaijan's social, cultural, and political life. He noted her effective and important contributions as Deputy Chairperson of the **New Azerbaijan Party** and as a Member of Parliament, her extensive international activities, and her leadership of the Heydar Aliyev Foundation, which is the largest public organization both in Azerbaijan and the region. He also emphasized her leading role in organizing numerous global events in the country and her receipt of **Azerbaijan's highest state award, the Heydar Aliyev Order**. President Aliyev underscored that this multifaceted engagement played a crucial role in her appointment to such a high-ranking position.

Conclusion

Over the years, the institution of **the First Vice-President** has established itself as a flexible and fully functional body, carrying out a wide range of activities.

In constitutional Azerbaijan, the extensive contributions, skills, and long-standing administrative experience of **the inaugural First Vice-President, Mehriban Aliyeva**, shaped by the state-building principles of the **National Leader Heydar Aliyev**, have played a vital role. During the Security Council meeting, **President Ilham Aliyev** emphasized these qualities, noting: "For many years, Mehriban Aliyeva has played an important and active role in the social, political, and cultural life of our country".

At the COP29 conference of the United Nations Framework Convention on Climate Change held in Azerbaijan, **the First Vice-President of the Republic of Azerbaijan, Mehriban Aliyeva**, delivered a detailed report that addressed social, political, and humanitarian dimensions. The central theme of her presentation was a global call for peace, emphasizing goodwill and stability among nations. Her message conveyed a clear appeal for **harmony and cooperation** worldwide (4).

In the realm of state governance, the institution of the First Vice-President also reflects the effectiveness of the **"Strong Azerbaijan"** development model. In modern Azerbaijan, it plays a key role in fostering greater flexibility and efficiency within political, social, and cultural administration. It also supports the implementation of reforms aimed at updating the legal foundations for democratic change within the framework of the rule of law. These governance reforms in Azerbaijan are guided by the experiences of leading countries and are aligned with a strategic modernization path.

In conclusion, **in sovereign Azerbaijan, the First Vice-Presidency stands as the first constitutional, innovative institution in the country's social, political, and cultural landscape—a symbol of state strength.**

REFERENCES:

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2019. Qanun Publishing, 62 pp.
2. Security Council Meeting Chaired by Ilham Aliyev. 21 February 2017. president.az/az/articles/view/22854.
3. Presidential Decree on the Appointment of M.A. Aliyeva as First Vice-President of the Republic of Azerbaijan. 21 February 2017. <https://president.az/az/articles/view/22850>
4. Rena Mirzazade "Yaşıl mədəniyyət". Azərbaycan Newspaper, Baku, 21 November 2024.
5. Rena Mirzazade "Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva ulu öndər Heydər Əliyev haqda xatirələrindən"

AZƏRBAYCANDA BİRİNCİ VİTSE-PREZİDENTLİK İNSTITUTU

Xülasə

Bu araşdırmada müasir Azərbaycanda prezidentlik sisteminin tərkib hissəsi kimi vitse-prezidentliyin yaradılması araşdırılır. Burada ölkənin ilk vitse-prezidentinin konstitusiyaya uyğun təyin edilməsinə, bu qurumun roluna və funksiyalarına, onun mədəni, humanitar və sosial-strateji ölçülərinə diqqət yetirilir. Məqalədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq müddəalarına istinad edilməklə, qurumun fəaliyyət göstərdiyi siyasi-hüquqi baza da nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *prezidentlik sistemi, Azərbaycanda islahatlar, vitse-prezidentlik, ilk vitse-prezident*

TÜRKİYE’DE KADIN HAKLARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Prof. Dr. Handan Asûde BAŞAL

Türkiye

Kadın hakları, insan haklarının ayrılmaz bir parçasıdır. Kadının eğitim hakkı, seçme ve seçilme hakkı, mesleki hakkı, adil ve eşit ücret hakkı, medeni hakkı, miras ve mülkiyet sahibi olma hakkı ve şiddetten uzak yaşama hakkı ve ifade özgürlüğü gibi haklar, kadın haklarının bazılarıdır. Bu haklar temel insan haklarıdır ve insan hakları kadın ve erkek cinsiyeti gözetmeksizin herkesin doğuştan sahip olduğu temel haklardır.

Eski Türk Devletlerine baktığımızda “Kadın-Erkek Eşitliği”nin var olduğu görülmektedir. Örneğin Devlet yöneticisi “Han” eşi ile yani “Hatun” ile birlikte yan yana önemli törenlerde yer almışlar ve yabancı diğer devlet temsilcilerini beraber karşıladıkları görülmüştür.

Osmanlı Devletinde ise Kadın Haklarına dair yasal düzenlemelere pek rastlanmamaktadır. Ancak sultanlar ve saray mensubu kadınlar, ayrıca varlıklı soylu kadınların; cami, hastane, aşhane, çeşme gibi imaret ve hayır kurumlarının yapımında, özellikle vakıfların gelişiminde rol oynadıkları görülmektedir.

Ülkemizde Kadın Hakları konusu, batıdaki gelişmelere paralel olarak 19. Yüzyıl ortalarından itibaren daha çok gündeme gelmiştir. Ancak gündeme getirilen bu haklar genellikle “Kadınların Eğitim Hakkı” alanında olmuştur. Kız çocuklarının eğitiminin zaman içindeki gelişimi en önemli adımlardan birisi olmuştur. Daha önceleri mahalle aralarında daha çok küçük çocuklar için açılan “Sıbyan Mektepleri” nde kız ve erkek çocuklar bir arada eğitim alırken, 1958 yılında da ilk defa kız çocukları için ilk Kız Rüştîyesi yani ilkokulu açılmıştır. İsteyen aileler kız çocuklarını bu okullara göndermiştir. 1876 Yılında yine batının etkisiyle “Kanun-ı Esasi” kanunu ilan edilerek insan temel hakları önemsensmiş kız ve erkek çocuklarının temel eğitimi zorunlu hale getirilmiştir

Birinci Dünya Savaşı nedeniyle erkeklerin büyük bir kısmının savaşa gitmesiyle, kadınlar artık onların kamu işlerinde bırakmış oldukları boşluğu doldurmaya başlamışlardır. Böylece kadınlar ekonomik ve toplumsal yaşamda daha aktif hale gelmişlerdir.

1916 yılında “Leyli ve Nehari” yani gündüzlü ve yatılı olmak üzere olmak üzere ilk İstanbul Sultaniyesi’nin yani lisenin açılması, kadınların eğitimi açısından önemli bir gelişme olmuştur.

1923 Yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte kadınların toplumdaki konumu köklü biçimde değişmiştir. 1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimde birlik sağlanmış, kız ve erkek çocuklara eşit eğitim hakkı verilmiştir.

1925 Yılında Kıyafet Kanunu ve 1926 yılında yürürlüğe giren Türk Medeni Kanunu ile kadınların yasal statüsü değiştirilmiş ve kadınların hem birey olarak hem aile içerisinde eşit haklar elde edildiği görülmüştür.

Cumhuriyet reformları kadınların kamu alanına açılmasını kolaylaştırmış ve kadınların aile içinde ve kamu alanlarında da haklar elde etmesini kolaylaştırmıştır.

1926 Türk Medeni Kanunu ile erkeğin çok eşliliği ve tek taraflı boşanmasına ilişkin düzenlemeler kaldırılmıştır. Kadınlara boşanma hakkı, velayet hakkı ve malları üzerinde tasarruf hakkı verilmiştir.

1934 Yılında Atatürk tarafından Türk Kadınlarına seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Kadınlara verilen bu hakkın bir çok gelişmiş dünya ülkesinden önce Türk Kadınlarına tanınan önemli bir hak olduğu görülmektedir.

Kadın haklarına ilişkin gelişmeler, farklı konularda alınan resmi kararlar ile günümüze kadar devam ettiği görülmektedir. Ancak bu gelişmelerin ve alınan bu kararların yanı sıra bazı kadın hakları alanlarında yaşanan problemlerde bulunmaktadır.

Bu çalışma ile Türkiye’de Kadın Haklarının Tarihsel Gelişimi Cumhuriyet öncesi döneminden başlayarak günümüze kadar kronolojik sıralama ile “Türkiye’de Kadın Hakları Kronolojisi” olarak ele alınacaktır.

STRATEJİ DAHİLİK VƏ HƏRBİ UĞUR: QARABAĞ ZƏFƏRİ

Rəşad TAHİROV,

Milli təhlükəsizlik və hərbi elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, polkovnik

Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu rektorunun müavini-

Elm, konseptual və doktrinal sənədlər şöbəsinin rəisi

Bakı, Azərbaycan

rashad_tahirov1975@yahoo.com

Dünyada ilk müharibənin qeydə alındığı tarixdən bu günə qədər müxtəlif hərbi tarixçilər və mütəfəkkirlər tərəfindən bir çox döyüşlər təhlil edilmiş, müharibədə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün fərqli strategiyalar işlənmişdir. Eramızdan əvvəl 404-cü ildə qədim Yunan tarixçisi Fukidid tərəfindən yazılmış "Peloponnes müharibəsinin tarixi" və müəllifi Polybius olan "Roma İmperiyasının yüksəlişi" əsərlərini qədim dünyada tətbiq edilən müharibə strategiyalarını göstərən ilk işlərə aid etmək olar. Həmin yazılarda məhv etmə və tükəndirmə strategiyaları təhlil edilərək, böyük itkilərə səbəb olacaq düşmənlə birbaşa təmasdan, yaxud irimiqyaslı döyüşlərdən yayınmaq məsləhət görülürdü. Qədim Roma filosofu Markus Çiçero müharibəni qarşıdurmanın arzuolunmaz növü hesab edirdi (Adams, 2017). Onun fikrincə, müzakirə və danışıqlar nəticə vermədiyi halda son çarə olaraq müharibəyə başlamaq olar. Çiçero kimi Sun Tzu da müharibə yolu ilə şiddətə əl atılmasını son çarə hesab edirdi. Onun fikrincə, "yüz döyüşdə yüz qələbə" qazanmaq yüksək məharət tələb etmir, əsl məharət düşməni döyüşmədən tabe etməkdir (Sullivan, 2020). O hesab edirdi ki, təfəssilatlı kəşfiyyat, casusluq, aldatma tədbirləri və psixoloji müharibə ilə düşməni qalib gəlmək hərbi güc tətbiq etməkdən daha vacibdir. Ən yaxşı strategiya döyüşmədən düşmənin zəif tərəfini üzə çıxartmaq və düşməni ölkə əhalisinin düşüncə və davranışlarına gizli, yaxud açıq şəkildə təsir etməklə qarşı tərəf üçün əlverişsiz şərait yaratmaqdır. Yaranmış şəraitlə ələ manipulyasiya edilməlidir ki, düşmənin təslim olmaqdan başqa çarəsi qalmasın.

Sun Tzunun "döyüşmədən, yaxud məhdud döyüşlə qələbə qazanmaq" strategiyası müasir dünyanın mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli mühitində bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Çünki müasir müharibələr əvvəlkilərdən daha çox dağıdıcı və məsrəflidir. Təhlillər göstərir ki, savaşlarda uğurlu nəticə sadəcə döyüşlə deyil, düşünülmüş strategiya və effektiv təsiretmə nəticəsində əldə edilir. Çağımızda "döyüşmədən qələbə qazanmaq" strategiyasının əsasını informasiya müharibəsi, kiberhücum və media manipulyasiyası kimi təsiretmə mexanizmləri təşkil edir. Çünki "informasiya dövründə" bu mexanizmlər vasitəsilə müxtəlif hekayələr formalaşdırmaqla ictimai rəyə təsir göstərmək və rəqibləri cavab vermək qabiliyyətindən məhrum etmək mümkün olur.

Tarixdə "döyüşmədən qələbə qazanmaq" və ya "məhdud döyüşlə" strategiyasının nümunələri çox olmamışdır. Çünki özündə bir çox riskləri ehtiva edən bu strategiyanın məharətlə tətbiq edilməsi hərtərəfli yanaşma və effektiv liderlik tələb edir. Müasir dünyada bu strategiyanın ən uğurlu nümunəsi 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticələri olmuşdur.

Sentyabrın 27-də işğalçı Ermənistanın Qarabağda növbəti təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücum əməliyyatına başladı. Cəmi 44 gün davam Vətən müharibəsində Azərbaycan həm strateji, həm də taktiki üstünlüyə malik olduğu üçün, işğal etdiyi ərazidə 30 ilə yaxın möhkəmlənən Ermənistana sarsıdıcı zərbələr endirərək, qəti qələbə əldə etmişdir. Azərbaycanda 1993-cü ildən Ümummilli lider Heydər Əliyev, sonra onun siyasi kursunun davamçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ordu quruculuğu və iqtisadiyyatın, həmçinin diplomatik əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, daxili

sabitliyin, hərtərəfli inkişaf üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində böyük işlər görüldü. Bunun nəticəsində ölkə insan resursları, səfərbərlik ehtiyatları, hərbi və iqtisadi güc, həmçinin diplomatik münasibətlər baxımından Ermənistan üzərində strateji üstünlük qazandı. Bundan başqa, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri texniki cəhətdən üstün, müasir silah və hərbi texnika ilə silahlanaraq, real döyüş şəraitində keçirilən təlimlərdə təcrübə qazanaraq, habelə döyüşün qabaqcıl üsul və formalarını mənimsəyərək, taktiki üstünlük də əldə etdi. Məhz strateji və taktiki üstünlük sayəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri bir çox beynəlxalq səviyyəli hərbi ekspertlərin irəli sürdüyü proqnozları puça çıxartdı, düşmənin müdafiəsini qısa müddətdə yararaq on kilometrə dərinliyinə irəlilədi və strateji əhəmiyyətə malik əraziləri, o cümlədən Şuşa şəhərini işğalçılardan azad etdi. Əslində, əks-hücumun çətin relyefə malik və fortifikasiya baxımından güclü möhkəmləndirilmiş ərazilərdə aparıldığını nəzərə alan hərbi ekspertlər müharibənin uzun sürəcəyini və Azərbaycanın canlı qüvvə itkisinin Ermənistanla müqayisədə daha çox olacağını proqnozlaşdırmışdılar. Onlar Ermənistan ordusunun Qarabağda 30 il müddətində tikdiyi istehkam maneələrinin dəf edilməsinin imkansız olacağını, həmçinin qeyri-qanuni yollarla gətirilmiş və işğal edilmiş ərazilərdə yerləşdirilmiş çoxsaylı silah və texnikanın qarşısında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin aciz qalacağını düşünürdülər. Həmin "ekspertlər" Azərbaycanın həm strateji, həm də taktiki üstünlüyünü nəzərə almamışdılar.

Müharibəni davam etdirməyə həm hərbi, həm iqtisadi, həm də diplomatik imkanları qalmayan Ermənistan Azərbaycanın tələblərini qəbul edərək, 10 noyabrda kapitulyasiya aktının tərkib hissəsi olan üçtərəfli bəyanatı imzaladı. İşğalçı Ermənistan gücsüzlüyünü anlayıb Ağdam, Kəlbəcər və Laçının qalan hissəsini də döyüşsüz təhvil verməyə məcbur oldu. Həmin ərazilərin döyüşmədən geri qaytarılması Azərbaycanın böyük strateji uğurudur və onun əhəmiyyətini və dəyərini Prezident İlham Əliyev bu sözlərlə ifadə etmişdir: *"Ağdam, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının bir güllə atılmadan azad edilməsi minlərlə gəncimizin həyatını xilas etdi. Biz onsuz da o bölgələri də döyüş meydanında azad edəcəkdik. Ancaq şəhidlərimizin sayı daha çox ola bilərdi"* (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2023).

Bu strateji nailiyyət sadəcə yaxşı planlaşdırılmış və uğurla icra edilmiş döyüş əməliyyatları ilə deyil, həmçinin güclü diplomatiya və siyasi iradə, dayanıqlı iqtisadi inkişaf və effektiv informasiya müharibəsi sayəsində əldə edilmişdir. Azərbaycanın döyüşmədən üç rayonunu işğaldan azad etməsini təmin edən əsas amilər bunlardır:

Güclü liderlik. 44 günlük Vətən müharibəsində Prezident İlham Əliyevin liderlik nümunəsi Azərbaycanın qələbəsində əsas rol oynadı. Dövlət başçısı kimi o həm siyasi, həm də hərbi sahədə strateji qərarlar qəbul edərək ölkənin maraqlarını qətiyyətlə müdafiə etdi. İlham Əliyevin güclü liderliyi, həmçinin beynəlxalq arenada diplomatik uğurları daxili birlik və əsgərlərin mənəvi ruhunun formalaşmasına böyük təsir göstərirdi.

Güclü, hazırlıqlı və təminatlı Silahlı Qüvvələr. Hərbi hazırlıq və təlimlərin davamlı inkişafı, döyüş əməliyyatlarının düzgün planlaşdırılması və müasir döyüş texnologiyalarından səmərəli istifadəsi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə həm strateji, həm də taktiki üstünlük qazandırdı.

Effektiv strateji kommunikasiya. Azərbaycanın müasir strateji kommunikasiya vasitələrindən, o cümlədən sosial media, uyğun narrativlərdən (hekayələr) və beynəlxalq diplomatiyadan istifadə etməsi, yerli və xarici auditoriyada ölkənin xeyrinə ictimai rəyin formalaşdırılmasında, milli birliyin yaradılmasında, habelə siyasi və hərbi məqsədlərlə uzlaşan qələbənin təmin edilməsində mühüm rol oynadı.

Uğurlu informasiya müharibəsi. Sentyabrın 27-dən əks-hücumun başladığı andan bütün müharibə boyu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və onun komandası düzgün məlumatların yayılmasında, dezinformasiyalara qarşı mübarizədə və

ölkənin beynəlxalq aləmdə haqqını qorumaqda böyük diplomatik bacarıqlar nümayiş etdirdi.

Beynəlxalq və regional dəstəyin əldə edilməsi. Azərbaycanın müharibənin əvvəlində və gedişi dövründə öz mövqeyini dünya ictimaiyyətinə düzgün şəkildə çatdırması və aparıcı dövlətlərdən dəstək alması qələbənin əldə edilməsində mühüm rol oynadı.

Liderliyin, yüksək hərbi hazırlığın, uğurlu diplomatiya və informasiya müharibəsinin, habelə effektiv strateji kommunikasiyanın vəhdəti sayəsində genişmiqyaslı müharibəyə girmədən qarşıya qoyduğu bütün məqsədlərə nail olmaq, o cümlədən işğalçı Ermənistan qoşunlarının döyüşmədən Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarından çıxarmaqla Azərbaycan dünyaya “döyüşmədən qələbə qazanmaq” strategiyasının ən parlaq nümunəsini göstərdi.

Acar sözlər: *strategiya, müharibə, döyüş, uğur, qələbə*

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adams, K. (2017, December 22). The Causes of War. Oxford Research Encyclopedia of International Studies. Retrieved 20 Sep. 2025, from <https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-323>;
2. Sullivan, J. F. S. (2020). Sun Tzu's fighting words [Essay]. The Strategy Bridge, 15. <https://scholar.google.com/citations?user=5fxugFUAAAAJ&hl=en>;
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2023, 8 noyabr). Xankəndi şəhərində Vətən müharibəsində əldə edilən Zəfərin üçüncü ildönümünə həsr olunan hərbi parad keçirilib. president.az. <https://president.az/az/articles/view/62139>.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ HUKUK SİSTEMİ İÇİNDE EĞİTİM MEVZUATI

Dr. Zuhâl İNCE

Millî Eğitim Bakanlığı
Ankara, Türkiye Cumhuriyeti

ORCID ID: 0000-0002-9873-252X

zuhalince27@gmail.com

Eğitim, bireyin bedenen, zihnen ve duygusal açıdan gelişimini sağlarken toplumsal yeteneklerini, davranışlarını ve sosyal ilişkilerini de istenilir yönde geliştirmeyi hedeflemektedir. Toplamların bir arada yaşama kuralları hukuk sistemleri ile belirlenmiştir. Hukuk sistemi içinde bir arada yaşamının becerisi eğitim ile başlar ve aynı sistem bireyin kendi hakları ile toplumsal sorumluluklarını da şekillendirir. Eğitim mevzuatı dünya ve ülkenin hukuk sistemine bağlı olarak düzenlenir ve eğitim uygulamalarında hareket yönünü belirleyen temel kurallar bütünüdür. Eğitim mevzuatı eğitim hukukuna bağlı olarak idare hukuku, anayasa hukuku, genel kamu hukuku ile eğitim bilimlerinin kesiştiği konulardan oluşmaktadır. Eğitim hukuku kapsam bakımından oldukça geniş bir alana sahiptir. Yalnızca okullarda uygulanan eğitim değil, aynı zamanda örgütsüz olarak serbest biçimde dinamik olarak da yapılan eğitimi de içeren bir süreçtir (*Akyüz, 1981:37; Bingöl, 2012*). Daha dar anlamda ise örgün ve yaygın eğitim sistemi içinde bulunan kurumsallaşmış eğitim kurumlarına ilişkin düzenlemeleri inceleyen, boşlukları gideren ve aksayan yönleri çözümler üreten bir hukuk dalıdır. Okul öncesi eğitim kurumları, ilköğretim, ortaokul, Anadolu liseleri, meslek teknik ve Anadolu liseleri, yükseköğretim kurumları, uzaktan eğitim, açık öğretim, yaşam boyu eğitim gibi kurumsallaşmış eğitimi düzenleyen ulusal ve uluslararası belgelerdeki tüm kuralları inceleyerek sistemli bir şekilde açıklar (*Çiftçi, 1993:32., Bingöl, 2012*).

Hukuk eğitim ile karşılıklı bir ilişki içindedir. Hukuk, bazı kuralları bütünü ile toplumu kontrol etmekte eğitim ise bir sosyal kontrol mekanizması olarak toplumsal düzene hizmet etmektedir (*Mess, 2016:99; Atay, 2021:336, Şişman, 2025:556*). Kendi haklarını bilen ve başkalarının haklarına saygılı duyan bireylerin yetiştirilmesi ile toplumsal huzur sağlanacağı gibi karşılıklı dayanışma ile toplumsal ilerlemenin sağlanabilmesi eğitimin herkes için aynı standartları sağlaması ile daha mümkün olacaktır. Bu standartları sağlayacak olan devlet etkili ve planlı yöntemler hazırlayarak belirli ve herkes için geçerli bir düzen kurmak zorundadır. En özgürlükçü yönetimler dahi vatandaşlarına yaşadıkları toplumun ayakta durmasını sağlayacak ortak değerleri olmak zorundadır. Türk Eğitim Sistemi mevzuatı da ülke genelinde ortak hedefleri gerçekleştirirken yapılacak çalışmaların yöntem ve kurallarını belirlemek için hazırlanmıştır.

Türk eğitim mevzuatına bakacak olursak; eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi, 1982 Anayasası'nın üçüncü bölüm sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler kısmının 42. Maddesinin ilk bendinde "Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz." denilerek herkesin eğitim ve öğrenim görmesi hedeflenmiştir. "Öğrenim hakkının kapsamı kanunla tespit edilir ve düzenlenir." bendi ile diğer eğitim mevzuatına zemin hazırlanmıştır. "Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz." Bendi ile eğitim denetiminin anayasal dayanağı oluşturulmuştur. Eğitim kurumlarının denetimi amacıyla 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun ek 41'inci maddesine, 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin ek 24'üncü maddesine ve

30474sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin 320’nci maddesine dayanılarak “Millî Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Yönetmeliği” ve 657 sayılı Kanununun 72’nci maddesi, 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin 320’nci ve 327’nci maddeleri ile 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin ek 24’üncü maddesine dayanılarak “Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Müfettişleri Yönetmeliği” hazırlanmıştır.

“Eğitim ve öğretim hürriyeti, Anayasaya sadakat borcunu ortadan kaldırmaz.” Bendi eğitim ile hukuk arasındaki ilişkiyi belirlemekte olup eğitim özgürlüğünün hukuk kurallarına karşı ödevlerin üzerinde olmadığını göstermektedir. “İlköğretim kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve Devlet okullarında parasızdır.” Bendi ile çocuğun eğitim ve öğrenim hakkı tesadüflere bırakmayarak tüm çocuklar için on iki yıllık zorunlu eğitim getirilmiş ve devlet okullarında parasız olarak gerçekleştirilmektedir. Bu durum 1739 Millî Eğitim Temel Kanunu’nun Türk Milli Eğitiminin Temel İlkeleri Genellik ve eşitlik başlıklı 4. Maddesinde “Eğitim kurumları dil, ırk, cinsiyet, engellilik ve din ayırımı gözetilmeksizin herkese açıktır. Eğitimde hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz.” Denilerek vurgulanmıştır.

1982 Anayasa’sının 42. Maddesinin “Özel ilk ve orta dereceli okulların bağlı olduğu esaslar, Devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak, kanunla düzenlenir.” Bendi; “Türkiye Cumhuriyeti uyruklu gerçek kişiler, özel hukuk tüzel kişileri veya özel hukuk hükümlerine göre yönetilen tüzel kişiler tarafından açılacak özel öğretim kurumlarına kurum açma izni verilmesi, kurumun nakli, devri, personel çalıştırılması, kurumlara yapılacak malî destek ve bu kurumların eğitim-öğretim, yönetim, denetim ve gözetimi ile yabancılar tarafından açılmış bulunan özel öğretim kurumlarının; eğitim-öğretim, yönetim, denetim, gözetim ve personel çalıştırılmasına ilişkin usûl ve esasları düzenlemek” amacıyla 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ile desteklenmiştir. Eğitim hakkı, eğitim özgürlüğü ve eğitimde eşitlik olguları kişiler ile devlet arasındaki sahada olduğu kadar özel kişiler arasında da gerçekleşebilir. Böylelikle eğitim hakkının sağlanması amacıyla kurulan eğitim kurumu özel veya vakıf olsa dahi, üstlenilen misyon gereği kişilerin faydasına sonuçları ortaya çıkartabilmelidir (*Tanilli, 2004:14, Bingöl, 2012*).

“Devlet, maddi imkanlardan yoksun başarılı öğrencilerin, öğrenimlerini sürdürebilmeleri amacı ile burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar.” ve “Devlet, durumları sebebiyle özel eğitime ihtiyacı olanları topluma yararlı kılacak tedbirleri alır.” Bendi 1739 Millî Eğitim Temel Kanunu’nun Türk Milli Eğitiminin Temel İlkeleri V – Fırsat ve imkân eşitliği başlıklı 8. Maddesinde “Eğitimde kadın, erkek herkese fırsat ve imkân eşitliği sağlanır. Maddi imkanlardan yoksun başarılı öğrencilerin en yüksek eğitim kademelerine kadar öğrenim görmelerini sağlamak amacıyla parasız yatılılık, burs, kredi ve başka yollarla gerekli yardımlar yapılır. Özel eğitime ve korunmaya muhtaç çocukları yetiştirmek için özel tedbirler alınır.” Şeklinde vurgulanmıştır. “Eğitim ve öğretim kurumlarında sadece eğitim, öğretim, araştırma ve inceleme ile ilgili faaliyetler yürütülür. Bu faaliyetler her ne suretle olursa olsun engellenemez. Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilmez. Eğitim ve öğretim kurumlarında okutulacak yabancı diller ile yabancı dille eğitim ve öğretim yapan okulların tabi olacağı esaslar kanunla düzenlenir. Milletlerarası andlaşma hükümleri saklıdır.” Şeklinde devam etmektedir. Anayasa’nın 42. Maddesinin hükümleri hiçbir ayrıma tabi tutulmadan, herkesin eşit eğitim hakkına sahip olması ve eğitimin temel bir insan hakkı olması gibi Devletin kamusal sorumluluğu olarak nitelikli eğitimi, herkese, parasız olarak sunması yükümlülüğünü üstlendiğini göstermektedir (*Çallı, 2009:13*).

Türk eğitim sisteminin çeşitli kademelerine ilişkin kanunlar ve kanunlara bağlı olarak yönetmelikler, yönergeler, genelgeler, usul ve esaslar bulunmaktadır. Bunlardan en sık kullanılan kanunlar listelendiğinde:

- a) 222 İlköğretim ve Eğitim Kanunu Kanun,
- b) 3308 Mesleki Eğitim Kanunu Kanun,
- c) 1739 Millî Eğitim Temel Kanunu Kanun,
- d) 7528 Öğretmenlik Mesleği Kanunu,
- e) 5580 Özel Öğretim Kurumları Kanunu,
- f) 2547 Yükseköğretim Kanunu,
- g) 2809 Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Kanunu Kanun,
- h) 6721 Türkiye Maarif Vakfı Kanunu
- i) 3580 Öğretmen Ve Eğitim Uzmanı Yetiştiren Yükseköğretim Kurumlarında Parasız Yatılı Veya Burslu Öğrenci Okutma Ve Bunlara Yapılacak Sosyal Yardımlara İlişkin Kanun,
- j) 2923 Yabancı Dil Eğitimi Ve Öğretimi İle Türk Vatandaşlarının Farklı Dil Ve Lehçelerinin Öğrenilmesi,
- k) 2866 Öğrencilerle İlgili Bazı Basılı Evrakın Millî Eğitim Bakanlığınca Hazırlanması, Bastırılması Ve Satılması Hakkında Kanun,
- l) 2841 Zorunlu İlköğrenim Çağı Dışında Kalmış Okuma-Yazma Bilmeyen Vatandaşların, Okur-Yazar Duruma Getirilmesi Veya Bunlara İlkokul Düzeyinde Eğitim-Öğretim Yaptırılması Hakkında Kanun,
- m) 2698 Millî Eğitim Bakanlığı Okul Pansiyonları Kanunu,
- n) 2684 İlköğretim Ve Ortaöğretimde Parasız Yatılı Veya Burslu Öğrenci Okutma Ve Bunlara Yapılacak Sosyal Yardımlara İlişkin Kanun.

Türk eğitim hukuku içinde eğitim mevzuatı Anayasa ve kanunlara bağlı olarak okulöncesi dönemden yükseköğretim kurumlarına kadar detaylı olarak düzenlenmiştir. Öğrencilerin eğitim hakkından barınma, korunma, sınav ve değerlendirme esaslarına kadar her türlü düzenleme eğitim sisteminin amaçlarının gerçekleştirilmesi ve çocuğun/öğrencinin faydası gözetilerek hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *eğitim, mevzuat, hukuk, eğitim mevzuatı, eğitim hukuku*

KAYNAKÇA:

1. Akyüz, E. (1981). Eğitim Hukuku, Ankara Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Araştırmaları Merkezi, 1981, Ders Notu.
2. Atay, E. E. (2021). *Hukuk başlangıcı*. Ankara: Gazi.
3. Bingöl, B. (2012). Türkiye İçin Bir Eğitim Hukuku Teorisinin Gerekliliği, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 2(2) 2012, 25–38
4. Çallı, Y. (2009). Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı. Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
5. Çiftçi, A. (1993). Türk Eğitim Hukuku, Ankara.
6. Mess, H. A. (2016). *Social structure*. Oxfordshire: Routledge.
7. Şişman, S. (2025). Eğitimin temel amaçları bağlamında Türk eğitim mevzuatındaki kavramların analizi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 14(2), 553–567.
8. Tanilli, S. (2004). Nasıl Bir Eğitim İstiyoruz? Adam Yayınları, 1. Basım, Ekim 2004.
9. MEB. <https://www.meb.gov.tr/mevzuat/liste.php?ara=8>

AİLƏ VƏ MƏDƏNİYYƏT KONSTITUSIYA DƏYƏRLƏRİ KİMİ: ÖZBƏKİSTAN VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ TİMSALINDA

Dosent Farogat FAYZİEVA

Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti
Daşkənd, Özbəkistan

ORCID ID: 0009-0003-0162-8924

faro_fb@mail.ru

Xülasə. *Məqalədə ailə və mədəniyyət kimi fundamental dəyərlərin Özbəkistan və Azərbaycan Respublikasının konstitusiyalarında yeri araşdırılır. Bu institutların hər iki dövlətin konstitusiyasında hüquqi təsbitinə dair müqayisəli təhlil aparılır. Diqqət ailənin, xüsusən də, cəmiyyətdəki əsas roluna, həmçinin mədəniyyətin milli kimlik, sosial konsolidasiya və davamlı inkişaf amili kimi əhəmiyyətinə yönəldilir. Özbəkistanda ailə münasibətlərinin modernləşdirilməsi və sosial dəstək, Azərbaycanda mədəni birlik və tarixi yaddaşın qorunması, qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində milli kimliyi qorumaqla yanaşı, hüquqi mexanizmlərin yeni çağırışlara uyğunlaşdırılmasının zəruriliyi ümumi və fərqli cəhətlər kimi vurğulanır. Ailə və mədəniyyət milli dövlətlərin davamlılığını və ardıcılığını təmin edən strateji inkişaf istiqamətləri kimi qiymətləndirilir.*

Açar sözlər. *ailə, mədəniyyət, konstitusion dəyərlər, milli kimlik, qloballaşma, rəqəmsallaşma, davamlı inkişaf, sosial sabitlik*

Giriş

Müasir türkdilli dövlətlərdə ailə, mədəniyyət və dil məsələləri konstitusiya dəyərləri sistemində xüsusi yer tutur. Onlar yalnız milli kimliyin əsasını müəyyənləşdirməklə kifayətlənməyib, həm də nəsillərin davamlılığını təmin edir, cəmiyyətin mənəvi meyarlarını formalaşdırır, sosial sabitlik və dayanıqlı inkişafın mühüm amilləri kimi çıxış edirlər. Özbəkistan Respublikası və Azərbaycan Respublikası isə ümumi tarixi-mədəni ənənələrə və əsas dəyərlərin təsbitində oxşar hüquqi yanaşmaya malik olduqları üçün bu sahədə onların konstitusiya tənzimləməsinin müqayisəli təhlili maraq doğurur.

Ailə institutunun konstitusion əsasları. Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyasında ailə institutuna xüsusi diqqət yetirilir. Konstitusiyanın yeni redaksiyasında xüsusi olaraq XIV fəsil – “Ailə, uşaqlar və gənclər” (76–80-ci maddələr) [1] ayrılışdır ki, bu da dövlətin nikah, gənc nəslin tərbiyəsi və gənclər siyasəti məsələlərinə sistemli və kompleks yanaşmasının göstəricisidir.

Belə ki, Konstitusiyanın 76-cı maddəsində ailənin cəmiyyətin əsas hüceyrəsi olduğu və cəmiyyətin, həmçinin dövlətin himayəsi altında olduğu təsbit edilmişdir. Dövlət ailənin tam inkişafı üçün sosial, iqtisadi, hüquqi və digər şərait yaradır.

Nikah isə Özbəkistan xalqının ənənəvi ailə dəyərlərinə, evlənən şəxslərin azad razılığına və bərabər hüquqluluğuna əsaslanır.

Bundan əlavə, Konstitusiya uşaqların hərtərəfli inkişafı ilə bağlı dövlətin, cəmiyyətin və valideynlərin bütöv vəzifələr kompleksini nəzərdə tutur. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin xüsusi rolu vurğulanır. “Valideynlər və onları evəz edən şəxslər uşaqlarını yetkinlik yaşına çatana qədər saxlamağa, onların tərbiyəsinə, təhsilinə, sağlam, hərtərəfli və harmonik inkişafına qayğı göstərməyə borcludurlar” (77-ci maddə). Konstitusiyada həmçinin qeyd olunur ki, “uşağın hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafələrinin təmin edilməsi və müdafiəsi, onun tam fiziki, əqli və mədəni inkişafı üçün ən yaxşı şəraitin

yaradılması dövlətin vəzifəsidir" (78-ci maddə). Qeyd etmək lazımdır ki, bu normanın təsbit olunması və xüsusilə "ən yaxşı şərait" ifadəsinin işlədilməsi ilə dövlət uşaq hüquqlarının təmin olunmasında "uşağın mənafələrinin ən yaxşı şəkildə qorunması" prinsipinə əsaslanan tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə böyük məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Bu prinsip isə BMT-nin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyasının əsas prinsiplərindən biridir [5]. Öz növbəsində, Konstitusiya həmçinin yetkinlik yaşına çatmış, əmək qabiliyyətli övladları öz valideynlərinə qayğı göstərməyə borclu edir (80-ci maddə). Beləliklə, Konstitusiyada hüquqi təsbit ailə institutunun həm mənəvi-əxlaqi, həm də sosial-iqtisadi aspektlərini əhatə edir, eyni zamanda uşaqların müdafiəsi sahəsində ən yaxşı beynəlxalq standartları implementasiya edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ailə ilə bağlı normalar bir neçə fəsildə əks olunmuşdur. Belə ki, II fəsildə – "Dövlətin əsasları"nda [2] yer alan 17-ci maddədə ailə cəmiyyətin əsas hüceyrəsi kimi müəyyən edilir və dövlətin xüsusi himayəsi altında olduğu qeyd olunur. Həmin maddədə valideynlərin uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı vəzifələri, uşaqların hüquqlarının müdafiəsi zəmanətləri, həmçinin uşaqların sağlamlığına və mənəviyyətinə təhlükə yaradan əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasının qadağan edilməsi təsbit olunmuşdur. Əlavə olaraq, III fəsildə – "İnsanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları"nda yer alan 34-cü maddə nikah bağlamaq hüququnu təmin edir, nikah ittifaqının könüllülük prinsipi, həyat yoldaşlarının bərabərliyi, analığın, atalığ və uşaqlığın qorunması, həmçinin övladların valideynlərinə qayğı göstərmək vəzifələrini təsbit edir. Beləliklə, Azərbaycanda ailə dəyərləri dövlətin əsasını təşkil edən fundamental dəyərlər kimi nəzərdən keçirilir və əsas hüquq və azadlıqlar sistemində inteqrasiya olunmuşdur ki, bu da onların ümumbəşəri xarakterini vurğulayır.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, hər iki ölkə üçün ümumi cəhət ailənin cəmiyyətin əsas hüceyrəsi kimi tanınması, onun dövlətin xüsusi himayəsi altında olması, həmçinin nikah ittifaqının könüllülük prinsipi və həyat yoldaşlarının bərabərliyinin qəbul edilməsidir. Özbəkistan və Azərbaycanın Ailə Məcəllələrində isə bu müddəalar daha da inkişaf etdirilmişdir [3]. Məsələn, belə normalar təsbit olunur ki, ailə münasibətlərinin tənzimlənməsi kişi və qadının nikah ittifaqının könüllülük prinsipi, həyat yoldaşlarının hüquqlarının bərabərliyi, ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həlli, uşaqların ailədə tərbiyəsinə üstünlük verilməsi, onların rifahı və inkişafına qayğı göstərilməsi, azyaşlıların və əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin hüquq və mənafələrinin qorunması prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Hər iki konstitusiyada valideynlərin öz övladlarını tərbiyə etməkdəki rolu (borcu), həmçinin yetkinlik yaşına çatmış əmək qabiliyyətli övladların valideynlərinə qayğı göstərmək vəzifəsi ayrıca vurğulanır.

Mədəniyyət və onun qorunmasının konstitusion əsasları: Konstitusiya quruluşunun mühüm tərkib hissəsi mədəni dəyərlərin qorunmasıdır. Özbəkistan Konstitusiyasının 53-cü maddəsində elmi, texniki və bədii yaradıcılıq azadlığı, həmçinin mədəniyyət nailiyyətlərindən istifadə etmək hüququ təsbit olunmuşdur. 61-ci maddədə isə vətəndaşların xalqın tarixi, mənəvi və mədəni irsini qorumaq vəzifəsi, eləcə də onun dövlət tərəfindən qorunmasının konstitusion təminatı müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Konstitusiyasında mədəni hüquq və vəzifələr 40, 77 və 16-cı maddələrdə təsbit olunmuşdur. Hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəni dəyərlərdən və mədəniyyət müəssisələrindən istifadə etmək hüququ vardır (40-cı maddə). Eyni zamanda, 77-ci maddədə hər kəsin tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq vəzifəsi nəzərdə tutulur. 16-cı maddədə isə dövlətin mədəniyyətin, elmin və incəsənətin inkişafına kömək göstərmək, xalqın tarixi və mənəvi irsini qorumaq vəzifəsi təsbit olunur. Beləliklə, Azərbaycanda fərdi hüquqlarla kollektiv məsuliyyətin vəhdəti izlənilir.

Dövlət dili milli kimliyin əsası kimi: Dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin, mədəni davamlılığın və cəmiyyətin integrasiyasının ən mühüm amilidir. Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyasının 4-cü maddəsində özbək dili dövlət dili kimi təsbit olunmuş, eyni zamanda onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların dillərinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılması təmin edilmişdir. Belə bir balans milli kimliyin möhkəmləndirilməsi ilə mədəni müxtəlifliyə hörmətin uzlaşdırılmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsində Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunur və eyni zamanda əhalinin danışdığı digər dillərin sərbəst istifadəsi və inkişafı təmin edilir. Beləliklə, hər iki dövlətin konstitusiyaları dövlət dilinin prioritetliyini nəzərdə tutur, eyni zamanda cəmiyyətin çoxdilli xarakterini qəbul edir.

Dövlət dilinin əhəmiyyətini həddindən artıq qiymətləndirmək çətindir. O, milli özünüdərkən əsası, cəmiyyətin mədəni bütövlüyünün qaranlıq və dövlət təhlükəsizliyinin amilidir. Onun qorunması və inkişafı ilə bağlı vəzifələrin nəzərdən qaçırılması milli kimlik səviyyəsinin zəifləməsinə [6], mədəni davamlılığın zəifləməsinə, etnik ziddiyyətlərin güclənməsinə və hətta dövlətin suverenliyinə təhlükələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Buna görə də dövlət dilinin konstitusion təsbiti onun fəaliyyətinin və inkişafının ən mühüm təminatı kimi çıxış edir.

Nəticə

Aparılmış müqayisəli təhlil göstərir ki, Özbəkistan və Azərbaycan ailə, mədəniyyət və dilə fundamental konstitusion dəyərlər kimi xüsusi əhəmiyyət verirlər. Strukturdakı fərqlərə baxmayaraq, hər iki ölkə üçün ümumi cəhət ailənin cəmiyyətdə həlledici rolunun tanınması, nikahın könüllülük prinsiplərinin və həyat yoldaşlarının bərabərliyinin təsbiti, mədəni irsin qorunması və mədəniyyətin inkişafı, həmçinin dövlət dilinin milli kimliyin əsası kimi dəstəklənməsidir. Bu müddəalar mənəvi dəyərlərin qorunması, cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün hüquqi bazanı formalaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Özbəkistan Respublikası Konstitusiyası (1992-ci il 8 dekabr). 2023-cü il 30 aprel tarixində keçirilmiş referendumda qəbul edilmiş yeni redaksiyada. 2023-cü il 1 may tarixindən qüvvəyə minib. Qanunvericiliyin Milli Məlumat Bazası: <https://lex.uz/docs/6445147>
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1995-ci il 12 noyabr. Mənbə. https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/constitution#chapter_3.
3. Özbəkistan Respublikası Ailə Məcəlləsi. Qanunvericilik üzrə Milli Məlumat Bazası: <https://lex.uz/docs/104723>
4. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsi (1999-cu il 28 dekabr tarixli, № 781-IQ Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə təsdiq edilmişdir), 11.04.2025-ci il tarixinədək edilmiş dəyişiklik və əlavələrlə. Mənbə. https://continent-online.com/Document/?doc_id=30420386#pos=5;-143
5. Doniyor Turaev, 'New edition of Constitution of Uzbekistan serves children's best interests' / The Korea Times. Published Apr 13, 2023 <https://www.koreatimes.co.kr/foreignaffairs/20230413/new-edition-of-constitution-of-uzbekistan-serves-childrens-best-interests>
6. Fishman, Joshua A.. "Language maintenance and language shift as a field of inquiry. a definition of the field and suggestions for its further

development" *Linguistics*, vol. 2, no. 9, 1964, pp. 32–

70. <https://doi.org/10.1515/ling.1964.2.9.32>

7. Rzayev A. Constitutionalism in Azerbaijan: National and Global Perspectives. – Baku: ADA University Press, 2019
8. Məmmədov E. Milli identiklik və mədəni dəyərlər Azərbaycanda. – Bakı: Elm, 2021
9. Шарипова М. Реформы в конституционном праве Узбекистана: традиции и современность. – Ташкент: Академнашр, 2022
10. Рахимов А. Оила ва ижтимоий қадриятлар: Ўзбекистон тажрибаси. – Тошкент: Фан, 2021
11. Алиев М. Конституционное право Азербайджана. – Баку: Издательство БГУ, 2020

GƏNCLƏRİN DƏYƏRLƏR VƏ HƏYAT ORİYENTASIYALARININ TRANSFORMASIYASI: NƏZƏRİYYƏ VƏ MÜASİRLİK

Rəfail HƏSƏNOV

sosiologiya elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universitetinin Sosiologiya kafedrasının müdiri
Bakı, Azərbaycan
has_rm62@yahoo.com

Xülasə. *Məqalədə bütövlükdə Azərbaycanda, xüsusən də gənc nəsil üçün bələdçi olan əsas dəyərləri anlamağa, müasir gəncliyin həyat dəyərlərinin müxtəlifliyini, onların xüsusiyyətlərini və əvvəlki nəsillərlə müqayisədə dəyişikliklərini müəyyən etməyə, həmçinin müxtəlif əks dəyərlərin birləşməsi ilə bağlı dəyər antinomiyasını anlamağa cəhd edilir.*

Məqsəd: *Müasir Azərbaycan gəncliyinin dəyərlərində və həyat oriyentasiyalarında baş verən dəyişiklikləri nəzəri cəhətdən öyrənmək.*

Metodologiya: *Müasir şəraitdə gənclərin həyatındakı dəyər dəyişikliklərinin struktur-funksionalist paradiqma nöqtəyi-nəzərindən tədqiqi.*

Elmi yenilik: *Müasir gənclərin həyat dəyərlərinin müxtəlifliyinin, onların xüsusiyyətlərinin və əvvəlki nəsillərlə müqayisədə dəyişikliklərinin, həmçinin müxtəlif əks dəyərlərin birləşməsi ilə bağlı dəyər antinomiyasının müəyyən edilməsi.*

Açar sözlər: *gənclik, dəyərlər, həyat istiqamətləri, cəmiyyətin mədəniyyəti, dəyərlərin transformasiyası, dəyər prioritetləri*

Gənclər xüsusi sosial qrup olaraq cəmiyyətdə XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində sənaye inqilabları zamanı meydana çıxmışdır. Bu dövrdə fabrik və manufaktura proseslərinin inkişafı istehsalın mürəkkəbləşməsinə səbəb oldu və ailədən kənarda peşə təhsilinə ehtiyac yarandı. Bu vaxt yeniyetmə işə başlayan kimi artıq yetkinlik yaşına çatmış kimi qəbul edilirdi, başqa sözlə, uşaqlıq yaşından yetkinliyə birbaşa keçid baş verirdi. Nəticədə yaşca gənc olan insanlar xüsusi sosial qrup kimi seçilmirdi.

Sənayeləşmə və urbanizasiya dövründə ailədən kənar təhsil növünə diqqət yetirən müxtəlif sosial institutlar, o cümlədən peşə məktəbləri və universitetlər böyük inkişaf əldə etdi ki, bu da gənc nəsildən ibarət xüsusi sosial qrupun müəyyənləşdirilməsi zərurətini ortalığa qoydu. Bu qrupun nümayəndələri ailələrindən ayrılır, təhsil alır, müxtəlif səviyyəli yeni peşələrə yiyələnirdilər, lakin onlar tam müstəqillik əldə etmirdilər. Bütün bunlar onları yetkin hesab etmək hüququ vermirdi. Hər şey onların vəziyyətinin və sosial statuslarının keçid vəziyyətində olduğunu göstərirdi. Başqa sözlə, onlar bir tərəfdən uşaq hesab olunmurdu, digər tərəfdənsə, hələ yetkin deyildilər. Məhz bu qrupa adətən sosioloji baxımdan gənclik kimi yanaşılır.

"Gənclik" anlayışının tərfi

"Gənclik" termininin geniş tətbiqinə və bu sosial qrupun tədqiqat obyektini kimi geniş istifadəsinə baxmayaraq, onun qəbul edilmiş ümumi anlayışı mövcud deyil. Çoxlu sayda müxtəlif şərhlərin olmasına baxmayaraq, onların hamısı öyrənmə metodikalarından və tədqiqatçının müxtəlif elmlərə mənsubiyyətindən asılıdır. Gündəlik şifahi nitqdə biz "gənclik" terminini müəyyən bir qrup insanların tərfi kimi istifadə edirik. Lakin biz bir çox hallarda bu anlayışın fərdin tək cəbioloji və müvəqqəti deyil, həm də onun psixoloji və sosial xüsusiyyətlərini ifadə etdiyini düşünmədən yaşa diqqət yetiririk.

Gənclər Azərbaycan cəmiyyətinin spesifik tərkib hissəsi*, sosial dəyişikliyin əhəmiyyətli subyekti və böyük yenilikçi qüvvədir. Onun maraqları və mədəni həyatı digər yaş qruplarının nümayəndələrinin maraqlarından fərqlənir. Gənclər din və moda, rəsm və kompüter, idman və qraffiti ilə fəal maraqlanırlar. Gənclik mədəniyyətinin xüsusiyyətlərindən biri onun heterogentliyidir [1]. Gənclər həyatda, hansısa subkulturada özlərini tapmağa və hansı yollara ifadə etməyə çalışırlar.

Alman sosioloqu K.Manheymin fikrincə, gənclik təbiətə nə mütərəqqi, nə də mühafizəkdir; amma o, hər hansı bir işə hazır qüvvədir [4]. Hər bir gənc nəşlədə mövcud olan resurs potensialından onun necə istifadə edə biləcəyi cəmiyyətdən asılıdır. Zənnimizcə, müasir gənclik sosiologiyasında gənclərə məhz bu resurs əsaslı yanaşma ən perspektivlidir. Yerli və xarici sosioloqların xeyli sayda nəzəri əsərlərinə və empirik tədqiqatlarına müraciət bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir: "gənclik bu gün fərqlidir, onun müxtəlif həyat şəraiti, fərqli dəyər oriyentasiyası, münasibəti var, o, getdikcə daha müxtəlif olur" [1, s.112]. Ümumiyyətlə, yaşlı insanlar üçün gənclik haqqında yazmaq çətinidir: "atalar" və "oğullar" nəsillərinin sosiallaşma şərtləri həddən artıq fərqlidir. Gənclik sosial dəyişikliyin əhəmiyyətli subyekti və nəhəng yenilikçi qüvvəsidir [4].

Gənclərin tədqiqatına metodoloji yanaşmalar

Müasir elmi ədəbiyyatda gənclərin problemlərinin öyrənilməsinə bir çox yanaşma mövcuddur: stratifikasiya, psixofizioloji, rol, subkulturoloji, konfliktoloji, struktur-funksional və s. Yuxarıda sadalanan yanaşmaların hər biri konkret elmi fənlərdə və müvafiq elmi kontekstdə gəncliyin və gənclik fenomeninin öyrənilməsinin xüsusiyyətlərini əhatə edir [5].

İstənilən sosial qrup və ya birlik yalnız ona xas olan xüsusi mərkəzi ideyaya arxalanır. Bu konsepsiya məhv edilərsə və ya zəiflədirsə, cəmiyyət və ya sivilizasiya radikal dəyişikliklərə məhkumdur. Mənəvi və mədəni əsaslar zəifləməyə başlayan kimi onun sonunun başlanğıcından danışmaq olar. Fərdlərin, birliklərin, etnik qrupların və s. birləşməsinin mədəni sərhədləri təkcə maddi tələbatların ödənilməsinə və şəxsi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə şərait yaratmır, həm də həyatda müəyyən nizam-intizam yaradır, əxlaqi prinsipləri, normaları, adətləri, qanunları, davranış formalarını və s. bərqərar edir. Bu müxtəlifliyi nəzərə alaraq, vahid sosial-mədəni sahədə birgə mövcud olan fərdlər ümumi, sarsılmaz dəyərlərə, qaydalara, münasibətlərə və normalara ehtiyac duyurlar.

Dəyərləri öyrənən nəzəriyyələr

Florens Klaxon və Fred Strodtbek [6] dəyər oriyentasiyası nəzəriyyəsini (1961-ci ildə Harvard Universitetində) işləyib hazırladılar. Bu nəzəriyyəyə görə, bütün insanlar hər yerdə və əsrlər boyu sağ qalmaq üçün bir neçə problemin (ümumbəşəri dilemmaların) öhdəsindən gəlməlidir. Edilən seçimlər (əsas fərziyyələr) mədəniyyətdən mədəniyyətə dəyişir. Strodtbek və Klaxonun universal dilemmaları bunlardır: (a) Mədəniyyət təbiət və ətraf mühitlə harmoniyada yaşayır, yoxsa ona hakim olmaq istəyir? (b) Mədəniyyət keçmişə, indiyə və ya gələcəyə yönəlib? (c) Bu, vəzifə yönümlü, yoxsa münasibətlər yönümlü mədəniyyətdir? Biz "etmək" mədəniyyəti, yoxsa "varlıq" mədəniyyətiyik? (d) Bu fərdi yoxsa kollektivist mədəniyyətdir? (e) Fiziki məkan anlayışı özəldir, yoxsa ictimai? (f) İnsan təbiəti: insanlar yaxşı yoxsa pisdirlər?

Dəyərlər haqqında təsəvvürlərin daha zəngin və metodoloji cəhətdən daha əsaslandırılmış istiqaməti kimi 1960-cı illərin əvvəllərindən 1970-ci illər boyu ABŞ-də M.Rokiç

* 2024-cü ildə gənclərin sayı Azərbaycan əhalisinin ümumi sayının 22,6 faizini təşkil edir.

tərəfindən aparılan tədqiqatları və eləcə də digər ölkələrdə onun tərəfindən hazırlanmış dəyərlərin birbaşa rəqləşdirılması metodunu hesab etmək olar.

Hollandiyalı sosioloq Q.Hofstedenin tədqiqatlarının nəticələri göstərdi ki, bütövlükdə cəmiyyətin mədəniyyəti fərdlərin fərdi dəyərlərinə birbaşa təsir göstərir və onun tərtib etdiyi orijinal nəzəriyyədə sosial-mədəni dəyərlərin təhlil oluna biləcəyi dörd mədəni ölçü təklif olunur: fərdiyyətçilik-kollektivism; qeyri-müəyyənlikdən yayınma; güc məsafəsi indeksi və mərdlik [2, s. 81-99]. Sonrakı tədqiqatlar zamanı daha iki ölçü əlavə edildi – uzunmüddətli oriyentasiya və qəbul və özünü məhdudlaşdırma.

Dəyər oriyentasiyalarının öyrənilməsinə digər fundamental yanaşma israili tədqiqatçı Ş. Şvarts tərəfindən irəli sürülən təməl insan dəyərləri nəzəriyyəsidir. Həmin nəzəriyyəyə görə, bütün dəyər oriyentasiyaları sosial və fərdi olmaqla iki hissəyə bölünür. Eyni zamanda, alim qeyd edir ki, dəyərlər fərdin ehtiyacları kimi çıxış edir və konkret cəmiyyətin mentalitetindən birbaşa asılıdır [3, s. 19-45].

Bu gün vətəndaşların dəyərlərinə və davranışlarına aşağıdakılar böyük təsir göstərir: (a) sənaye (aqrar sektorunun sənaye sektorundan daha böyük olduğu daha kasıb ölkələrin əhalisi ənənəvi dəyərlərə riayət etməyə meyllidir, sənaye sektoru daha inkişaf etmiş zəngin ölkələrin əhalisi isə dünyəvi-rasional dəyərlərə üstünlük verir); (b) tarixi irs (məsələn, Konfutsi cəmiyyətləri uzun əsrlər boyu nisbətən dünyəvi dünyagörüşünə malik olublar. Bu vəziyyət bu gün də orada davam edir. Kommunist rejimleri ənənəvi dini dəyərlərin kökünü kəsmək üçün böyük səylər göstərmişlər və bu işdə müəyyən müvəffəqiyyətlər qazanmışlar. Bununla belə, tarixən katolik ölkələri dünyəviləşməyə nisbətən yüksək müqavimət nümayiş etdirmişlər. Bu nəticə hətta sosial-iqtisadi inkişafın və kommunist keçmişinin təsirinə düzəliş etdikdən sonra da öz qüvvəsini saxlayır.

Dəyər oriyentasiyaları sferasında nəsillərarası fərqlərin olub-olmaması müəyyən bir cəmiyyətin yüksək sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nail olub-olmamasından asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, gənclərin cəmiyyətdə inkişafının sosial-fəlsəfi dərkinin əsasını sosial həyatın davamlı yenilənməsi prosesi ilə bağlı klassik mövqe təşkil edir [5]. Sosiologiyaın sonrakı inkişafı dövründə bu mövqe struktur-funksional yanaşmada öz əksini tapmışdır [5].

Azərbaycan gənclərinin problemləri

Mahiyyət etibarilə onlar təkcə müasir gənc nəslin deyil, bütövlükdə bütün cəmiyyətin problemlərini təmsil edir ki, onların həllindən təkcə bu gün deyil, həm də cəmiyyətimizin sabahı asılıdır. Bu problemlər, bir tərəfdən, bir-biri ilə bağlıdır və müasir dünyada baş verən obyektiv proseslərdən – qloballaşma, informatizasiya, urbanizasiya və s. proseslərdən irəli gəlir. Digər tərəfdən, onların müasir Azərbaycan reallığı və gənclərə münasibətdə həyata keçirilən gənclər siyasəti ilə bağlı öz xüsusiyyətləri var.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə dəyərlər sistemi arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Dəyər oriyentasiyaları sistemi daimi deyildir: yaşayış şəraitinin və fərdin özünün dəyişməsi ilə yeni dəyərlər meydana çıxır, bəzən onların tam və ya qismən yenidən qiymətləndirilməsi baş verir. Mürəkkəb sosial hadisələr, siyasi və iqtisadi proseslərin heterogenliyi sosial idealların və dəyərlərin dəyişməsinə təsir göstərir. Əvvəllər sarsılmaz görünən prioritetlər bugünkü həyat reallıqlarını müəyyən edən başqaları ilə əvəz olunur. Köhnə idealların, ənənələrin məhv edilməsi və fərqli bir şəxsiyyət tipinin formalaşması ilə müşayiət olunan yeni dəyər oriyentasiyaları spektri meydana çıxır.

Azərbaycan cəmiyyətinin ən fəal hissəsi olan gənclərin dəyər yönümləri ilk növbədə ölkənin həyatında baş verən müxtəlif proseslərin yaratdığı dəyişikliklərə məruz qalır. Dəyərin transformasiyası prosesi həyat reallıqlarının dikte etdiyi dəyər oriyentasiyalarının şüurlu şəkildə qəbul edilməsi, həyatda və fəaliyyətdə onları rəhbər tutmaq cəhdi ilə baş

verir. Köhnə stereotiplərin şüuraltı səviyyədə qorunması müəyyən şəxsiyyətdaxili münaqişələrə səbəb olur və gələcəklə bağlı dəyişən proqnoz ehtimalını əvvəlcədən müəyyənləşdirir [7].

Postsovet ölkələrində müasir gəncləri həyat arzularına uyğun olaraq müxtəlif sosial tiplərə bölmək olar. Belə ki, ən çox rast gəlinənlər biznesdə və sərvətdə uğur qazanmağı planlaşdıran "sahibkar" gənclər, həyatın demək olar ki, bütün sahələrində uğur qazanacaqlarına əmin olan "maksimalistlər", yaxşı işə arxalanan "zəhmətkeşlər", əsas məqsədi güclü ailə yaratmaq olan "ailə şəxsləri", həzz dolu həyat gözləyən "hedonistlər" və hər şeyə nail olacağına inanan "karyeristlər" ki, boş vaxtları çox olmayacağına əmindirlər. Eyni zamanda, bu həyat istəkləri modellərinə gənclərin formalaşdığı sosial mühitin xüsusiyyətləri də təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sosial tiplər Azərbaycan gəncləri üçün kifayət qədər uyğundur [7].

Müasir Azərbaycan gəncliyinin gənclik şüurunu və dəyər sistemini səciyyələndirərkən aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək olar: mədəni ehtiyac və maraqların qarışması, milli mədəniyyət dəyərlərinin Qərb davranış nümunələri və simvolları ilə müəyyən dərəcədə sıxışdırılması; istehlakçı yönümlərinin yaradıcı, konstruktiv istiqamətlərdən üstünlüyü; qeyri-institusional mədəni özünüreallaşdırma və s. [6]

Nəticə

Beləliklə, bütövlükdə müasir gənclik üçün sosial (kollektivist) komponentdən fərdi şəxsiyyətə doğru həyat istiqamətlərinin dəyişməsi xarakterikdir. Maddi rifah azadlıqdan qat-qat yüksək qiymətləndirilir, əmək haqqının dəyəri maraqlı işin dəyərindən üstün hesab olunur. Gənclər arasında dəyərlər, maraqlar və sosial normalar sistemində yeni prioritetlər gələcəkdə onların şüurunda, daha sonra isə davranışında, fəaliyyətində və nəhayət, sosial rifahında öz əksini tapacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ростовская, Тамара Керимовна. Р78 Ценностные ориентиры современной молодежи: особенности и тенденции): монография / Т.К. Ростовская, Т.Б. Калиев. — Москва : РУСАЙНС, 2019. — 228 с.
2. Hofstede, G. (1984). Cultural Dimensions in Management and Planning. Asia Pacific Journal of Management, 1, 81-99.
3. Schwartz S. Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? // Journal of Social Issues, Vol.50 №4, 1994. — P. 19-45.<https://studfile.net/preview/431300/page:8/> К. Мангейм. Диагноз нашего времени.
4. <https://www.socionauki.ru/journal/articles/253071/>
5. <https://novainfo.ru/article/6625>
6. https://www.isras.ru/analytical_report_Youth_8.html

**TRANSFORMATION OF YOUTH VALUES AND LIFE ORIENTATIONS:
THEORY AND MODERNITY**

Abstract

The article attempts to understand the basic values that are guidelines for the younger generation in general and in Azerbaijan in particular. It identifies the diversity of life values of modern youth, their features and changes compared to previous generations, and the value antinomy associated with the combination of various opposing values.

Objective: To study theoretically the changes in values and life orientations of modern Azerbaijani youth.

Methodology: To study the value changes in the lives of young people in modern conditions from the point of view of the structural-functionalist paradigm.

Scientific novelty: To identify the diversity of life values of modern youth, their features and changes compared with previous generations, and the value antinomy associated with the combination of various opposing values.

Keywords: youth, values, life orientations, culture of society, transformation of values, value priorities

EBÛ REYHAN BÎRÛNÎ'NİN DOĞA FELSEFESİ VE FARABÎ'NİN SİNERJETİĞİ: ORTAKLIK VE FARKLILIKLAR

Ruzigul UMAROVA

Taşkent Devlet Ulaştırma Üniversitesi,
"Sosyal Bilimler" Bölümü Prof. Vekili
Taşkent, Özbekistan

ORCID ID: 0000-0003-0309-245X

rozigul37@mail.ru

Özet. Makalede Ebû Reyhan Bîrûnî'nin doğa felsefesine ilişkin görüşleri ile Ebû Nasr Farabî'nin sinerjetik öğretisi karşılaştırmalı bir açıdan ele alınmaktadır. Bîrûnî, maddenin ezeliliği, hareketin sürekliliği, zaman ve mekanın nesnel niteliği, ayrıca doğa ile toplum arasındaki uyum fikirlerini geliştirmiştir. Farabî ise kozmos ve toplumdaki sinerjetik düzen üzerinde durmuş, kaos ile düzenin diyalektiğini açığa çıkarmış ve toplumsal sistemin istikrarı için insanın ahlâki olgunlaşmasının önemini vurgulamıştır. Karşılaştırmalı analiz, iki düşünürün görüşlerinin hem ortak yönleri hem de önemli farklılıklara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da onları, çağdaş felsefe ve sinerjetik yaklaşım metodolojisi için önemli kaynaklar haline getirmektedir.

Anahtar Kelimeler. Bîrûnî, Farabî, doğa felsefesi, sinerjetik, kozmoloji, doğa ve toplum, uyum

IX–XI. yüzyıllarda Orta Asya coğrafyasında, dünya bilimi ve felsefesinin gelişimine temel teşkil eden benzersiz bir entelektüel ortam oluşmuştur. Bu dönemin en önde gelen temsilcileri arasında Ebû Nasr Farabî (870–950) ve Ebû Reyhan Bîrûnî (973–1048) özel bir yer işgal etmektedir. Araştırma yönelimlerindeki farklılıklara rağmen, onların felsefi düşünceleri sistemli bir nitelik ta Ebû Nasr Fârâbî – IX–X. yüzyılların büyük düşünürü, filozofu ve ansiklopedicisi olup, ilmi ve felsefi eserleriyle dünya medeniyetinde derin iz bırakmıştır. O, İslâm felsefesi ile Batı mirasını, özellikle Aristoteles'in öğretilerini Doğu'ya tanıtmış ve Doğu Peripatetizmî'nin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Fârâbî, eserlerinde peripatetçi felsefenin temel ilkelerini geliştirmiş ve onları Doğu kültürüne uyarlamıştır.

Aristoteles tarafından temellendirilen peripatetizm, Arap–İslâm felsefesinin önde gelen akımı hâline gelmiştir. Fârâbî, Aristoteles ve Platon'un eserlerini inceleyerek onların fikirlerini Doğu kültürüyle bütünleştirmiş, özgün bir düşünce sistemi oluşturmuştur. Ona göre bilgi ve maarif, insanın ruhsal olgunluğunun temel unsurlarıdır. Bilim, mantık ve ahlâk uyum içinde gelişmeli; insan, entelektüel faaliyet yoluyla hakiki mutluluğa ulaşabilmelidir. Onun sisteminde mantık merkezi bir yer işgal eder ve ikiye ayrılır:

1. Küçük mantık – doğru düşünme ve doğru kıyas kurma sanatı;
2. Büyük mantık (metafizik) – varlığın özünü ve âlemin kanunlarını araştırma.

Arap felsefesinde başat yönelim peripatetizm, yani Aristotelesçilik olmuştur. Ancak bu öğreti, bazı meselelerde Kur'an'ın ilkeleriyle çelişkiye düşmüştür. Bu karşıtlıkları gidermek için "iki hakikat teorisi" geliştirilmiştir. Bu teoriye göre hem Allah'ın kelâmı hem de felsefe ve bilimin bulguları hakikattir, fakat bunlar farklı düzlemlerde var olmaktadır. Bu yaklaşım, Orta Çağ'da ilerici bir rol oynamıştır.

Arap Aristotelesçiliğinin kurucuları arasında Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve diğerleri sayılmaktadır. Felsefe tarihçilerinin çoğunluğu, Fârâbî'nin Müslüman Doğu'nun ileri sosyal-

siyasal düşüncesinin gerçek öncüsü olduğu görüşünde birleşmektedir. O, eserlerinde Allah'ın varlığını kabul etmekle birlikte, Aristoteles'in izinden giderek Allah'ın yalnızca ilk neden olduğunu, âlemi yaratıp harekete geçirdikten sonra tabiatın (maddenin) kendi başına gelişmeye başladığını ileri sürmüştür. Bu görüş, "iyilik Allah'tandır, kötülük de Allah'tandır" diyen kelâm dogmasıyla çelişmekteydi. Bu nedenle, Eş'arî gibi bazı din âlimleri ve filozoflar, onun bu "heretik" görüşlerinden dolayı Fârâbî'yi sert biçimde eleştirmiş ve ona karşı çıkmışlardır.

Fârâbî'ye göre hakikat birdir, ancak onu farklı açılardan ve çeşitli düzeylerden ele almak mümkündür; bu nedenle onun hakkında alternatif sonuçlara ulaşılabilir.

Onun felsefi görüşlerini doğru anlamak, ancak yaşadığı dönemin somut tarihi koşullarını dikkate almakla mümkündür. O dönemde materyalist bir felsefi sistem henüz tam anlamıyla oluşmamıştı; bu sebeple Orta Çağ felsefi düşüncesi dini-teolojik nitelik taşımakta ve Tanrı'ya yüceltmekteydi. Dolayısıyla Fârâbî'nin felsefi öğretisi bütünüyle Tanrı tarafından yaratılmış bir âlemi kabul eden idealist ilkeye dayanıyordu. Bununla birlikte onun dâhiliği ve geniş eğitimi, bu idealizme özgün bir biçim kazandırmıştır (*Buraev M. S., 2006, s. 276*).

Fârâbî'nin felsefi sistemi, Orta Çağ felsefesinin bütün temel problemlerini kapsamaktaydı: varlık öğretisi, maddenin ve onun gelişiminin problemi, bilginin kaynağı, mantık meseleleri, insanın toplumsal faaliyetindeki aklın rolü, etik, estetik, doğa felsefesi, bilimlerin metodolojisi ve daha birçok alan. Onun felsefi ve mantık-metodolojik görüşlerini daha derin kavrayabilmek için **bilimler sınıflandırmasına** bakmak gerekir. Bu sınıflandırma Aristoteles'in sistemine benzemekle birlikte, Fârâbî'de doğa bilimleri ve matematik disiplinleri daha ayrıntılı ve çeşitli biçimde sunulmuştur (*el-Fârâbî, Atamura, 2001*).

Bu durum, onun rasyonalist ve materyalist yönelimini göstermektedir; bu yönelim, Orta Çağ Doğu felsefesinin gelişme istikametini yansıtır. **Fârâbî'nin felsefesini inceleyen araştırmacılar**, onun düşünce mirasında üç ana yönü vurgulamaktadır: dünyanın ezeliliğini kabul, determinizm ilkesi (yani bilimin ve bilginin kaynağı olarak neden-sonuç ilişkilerinin açıklanması) ve ruhun ölümsüzlüğünü reddeden akıl öğretisi. Bu üç esas, onun felsefi düşüncesinin zirvesi kabul edilmektedir. Ancak ilmî gelişmenin düzeyi ve sosyo-politik şartlar sebebiyle Fârâbî kimi zaman geri adımlar atmak zorunda kalmıştır. Mesela, dünyanın ezeliliğini ve başlangıçsızlığını kabul etmesi, âlemin Tanrı tarafından yaratıldığı dogmasıyla çelişmekteydi; bu nedenle Fârâbî karışık ve belirsiz açıklamalar yaparak dünyayı Tanrı'ya tâbi ikincil bir varlık gibi göstermiştir.

Fârâbî'nin akıl öğretisi, onun felsefesindeki en büyük kazanımlardan biridir. O, akli geniş ve evrensel anlamda ele almış, onu kozmolojisinin temeline yerleştirmiştir. Yaratıcı akıl (Aristoteles'in ifadesiyle "düşüncenin düşüncesi"), varlık hiyerarşisinin en yüksek basamaklarından birinde yer almıştır (*el-Fârâbî, 1985, s. 168*). Bu hiyerarşide:

En yüksek basamakta **nihai neden – Tanrı**,

ikinci basamakta **göksel cisimler**,

üçüncüde **hareket ettirici akıl** ve **dört ana unsur** (toprak, su, hava, ateş),

dördüncüde **insan ruhu**,

en alt, beşinci basamakta ise **form ve madde** bulunmaktaydı.

Bu şema bir yandan dünyanın, göğün ve yerin yaratılışına dair resmi İslâm dogmasına uygun düşerken, diğer yandan materyalist bir karakter taşımaktaydı.

Fârâbî'ye göre yaratıcı ya da kozmik akıl, yalnızca ayaltı âlemindeki bütün hareketlerin nedeni değil, aynı zamanda bu dünyanın kanunlarını da düzenleyicidir. Her canlı varlığın bilinci, ancak ebedî olan kozmik akıl ile bağlantı içinde gelişebilir ve

serpilebilir; buna karşılık bireysel varlık ölümlüdür. Bu, ruhun ölümsüzlüğü tezinin reddedildiğini; din ile felsefe arasındaki çelişkinin, ruhun dönüşümü ve hareketi meselesine indirgenmiş olduğunu göstermektedir.

Çoğu zaman Fârâbî, ruhun ölümsüzlüğünü savunmuştur. Ancak bazı eserlerinde Aristoteles'in görüşüne katılarak, ölümsüzlüğün tek tek insana değil, bütün insanlığa ait olduğunu söylemiştir. Bazen erdemli ve bilge kişilerin ruhlarının ölümsüz olduğunu, kötü ve cahil kişilerin ruhlarının ise bedenle birlikte yok olduğunu dile getirmiştir. Muhtemelen bununla büyük insanların mirasının ölümden sonra da yaşamaya devam ettiğini kastetmiştir.

Fârâbî'nin felsefi sisteminde **maddeye özel bir önem verilmiştir**. O, ayaltı âleminin gerçek bir temel olduğunu ve bunun göksel (ayüstü) dünya ile bağlantılı bulunduğunu kabul etmiştir. Ayaltı âleminde yalnızca madde ve formdan oluşan varlıklar gerçektir. Bunlar, dört ana unsurun sonsuz kombinasyonlarıdır. Fârâbî'nin madde ile formun ayrılmaz birliğine dair öğretisi, önemli bir materyalist sonuçtu (M. Hayrullaev, 2003, s. 127).

Böylece, Fârâbî haklı olarak Doğu peripatetizminin kurucusu sayılabilir; onun felsefe, bilim ve mantığa katkıları günümüzde de araştırmacı ve düşünörlere ilham vermeye devam etmektedir.

Bîrûnî'nin doğa felsefesi görüşleri ("el-Kânûn el-Mes'ûdî", "el-Hind", "Madenler Kitabı" ve diğer eserlerinde) doğayı maddi, hareketli ve birbirine bağılı bir süreç olarak ele alır. Ona göre:

Madde ezeldir ve biçimlerin değişimi yoluyla gelişir,
zaman ve mekân görelî değil, gerçekliğin nesnel kategorileridir,
insan toplumsal gelişimini yalnızca doğa ile uyum içinde gerçekleştirebilir.

Bu görüşler, sonraki dönemlerde doğa felsefesinin ve tabîî bilimlerin oluşumuna güçlü bir etki yapmıştır.

Fârâbî'nin sinerjetîği toplumu, devleti ve kozmosu bir sistem olarak tasvir eder. Onun öğretisine göre:

var olan her şey Yüce Akıl ve tabiat kanunlarıyla uyum içinde gelişir,
toplumsal düzenin temeli insanın ahlâkî olgunlaşması ve bilgi yoluyla uyuma yönelmesidir,
kaos ile düzenin diyalektiği toplumsal ilerlemenin sürekli bir unsurudur.

Fârâbî'nin görüşleri, modern sinerjetik felsefe (I. Prigogine, H. Haken) ile örtüşmektedir; zira o, sistemlerin öz-örgütlenme süreçlerini ve kararlı/kararsız hâller arasındaki dinamik etkileşimi göstermiştir.

Bîrûnî ile Fârâbî arasındaki uyum ve farklılıklar:

Her iki düşünür de doğa ve toplumu bütöncöl bir sistem olarak görür,
insanın mükemmelleşmesini doğa kanunlarıyla uyum içinde açıklamışlardır,
kaos ile düzen diyalektiğinin önemini vurgulamışlardır.

Ancak aralarındaki farklılıklar açıktır:

Fârâbî, sinerjetik perspektiften daha çok toplumsal-siyasal ve ahlâkî sistemlere yoğunlaşmıştır;

Bîrûnî ise doğa kanunlarına ve ampirik gözlemlere dayanmaktaydı.

Sonuç

Bîrûnî'nin doğa felsefesi mirası ile Fârâbî'nin sinerjetik görüşleri birlikte, Orta Asya felsefe geleneğinin sistematik ve ilmi karakterini yansıtmaktadır. Onlar, doğa ile toplum arasındaki uyumun, istikrar ve değişim süreçlerinin felsefe için taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Bu nedenle, iki düşünürün mirası günümüzde ekolojik sorunlar, toplumsal

istikrar ve küresel dönüşümler üzerine yapılan araştırmalarda metodolojik değer taşımaktadır.

KAYNAKÇA:

1. Burabayev, M. S. *Farabî'nin Felsefesi*. – Almatı, 2006.
2. el-Fârâbî. *Felsefî Risaleler*. – Moskova: Misl, 1975.
3. el-Fârâbî. *Akl Hakkındaki Görüşler*. – Almatı: Atamura, 2001.
4. el-Fârâbî. *Medeni Siyaset*. – Moskova: Nauka, 1985.
5. Ali-zade, A. A. *Arap-İslâm Felsefesi Tarihi*. – Moskova: Doğu Edebiyatı, 2000.
6. Gaydenko, P. P. *Yeniçağ Avrupa Felsefesi Tarihi*. – Moskova: Akademik Proje, 2010.
7. el-Fârâbî. *Aristoteles'in "Kategoriler"ine Yorum*. – Harvard Üniversitesi Yayınları, 1957.
8. Ulı Oyşıl, Ğulama. *Farabî'nin Yaratıcı Mirası*. – Almatı, 2019.
9. Turayev, B. O. *Manevî Mirası İncelemede Sinerjetik Metodolojinin Yeri*. Konferans Bildirileri. – Buhara, 2022.
10. Turayev, B. O. *Gelişen Mekân-Zaman Evren Tasviri*. – Almanya: LAP, 2015. – 352 s.
11. Turayev, B. O. *Evrenin Sinerjetik Mekân ve Zaman Manzarası. // Sinerjetik Paradigma: Sorunlar ve İmkânlar*. Bilimsel-Teorik Seminer Bildirileri. – Taşkent, 20 Eylül 2013.
12. Turayev, B. O. *Ontoloji, Gnoseoloji, Mantık ve Bilim Felsefesi Sorunları. // Seçilmiş Eserler*. Cilt I. – Taşkent: Alişer Nevai adına Özbekistan Millî Kütüphanesi Yayınları, 2015.

**MÜASİR AZƏRBAYCANDA MİLLİ KİMLİK
DÖVLƏT SUVERENLİYİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ
(Fəlsəfi-siyasi təhlil)**

Ziba AĞAYEVA

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun baş elmi işçisi,
fəlsəfə elmləri doktoru
Bak, Azərbaycan*

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-2053-6007>
ziba.agayeva57@gmail.com

Xülasə. Məqalədə dövlət suverenliyi milli dövlətçiliyin təməl prinsiplərindən biri kimi araşdırılmış, dövlətin siyasi müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün pozulmasının milli kimliyə təsiri, müasir dövrdə "suverenlik" anlayışının yalnız hüquqi-siyasi anlayış deyil, eyni zamanda milli kimliyin, özünəməxsusluğun saxlanılması və özünüdəstəqlilik forması kimi çıxış edən, tarixi yaddaş, dil, din, mədəniyyət və dövlətçilik ənənələri ilə bilavasitə bağlı olan, fundamental əhəmiyyət kəsb edən əsas problemlərdən biri kimi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Eləcə də tədqiqat işində ölkə ərazisində yaşayan bütün millətlərin siyasi birliyinə qoruyacaq institusional çərçivənin qurulmasında, dövlət suverenliyinin, milli kimlik və vətəndaşlıq arasındakı qarşılıqlı bağlılığın tənzimlənməsində, dövlət daxilində siyasi bütövlüyü təmin edən fundamental prinsiplərin reallaşmasında, ölkədə multikultural mənəvi mühitin təşəkkülündə, ortaq siyasi dəyərlərə əsaslanan vətəndaş milliliyinin yaranmasında, müasir çoxmədəniyyətli dövlət kimi milli suverenliyin daha da güclənməsində milli müxtəlifliyin Azərbaycanın Konstitusiyasında nəzərə alınmasının rolu dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: dövlət suverenliyi, konstitusiya, dövlətçilik, ərazi bütövlüyü, milli ideologiya, milli kimlik, milli birlik, multikulturalizm

Giriş

Dövlət suverenliyi, milli dövlətçiliyin təməl prinsiplərindən olub, dövlətin müstəqil şəkildə kənar müdaxilə olmadan öz daxili və xarici siyasətini müəyyən etmək və həyata keçirmək, dövlətin ərazi bütövlüyünü qorumaq, xalqın iradəsinə arxalanmaqla, insan və vətəndaş hüquqlarına təminat vermək, milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsini, beynəlxalq hüquq normalarına riayət olunmasını təmin etmək hüququnu öz üzərinə götürməklə siyasi-hüquqi subyekt funksiyasını reallaşdırması anlamını ifadə edir. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlətin suverenliyinin qorunması yalnız milli təhlükəsizliyin deyil, eləcə də milli kimliyin qorunmasına əsas təminat verən mexanizmlərdən hesab olunur.

Tarixi faktlar sübut edir ki, dövlətin siyasi müstəqilliyi və ya ərazi bütövlüyü pozulduqda xalqın milli kimliyi də ya assimilyasiya, ya da parçalanma təhlükəsinə məruz qalır. Lakin tarixdə istisnalar da olmuşdur. Bunu Azərbaycanın nümunəsində görmək olar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqində bu, bir daha sübut olunur: "Uzun illər ərzində Azərbaycan müstəqillikdən məhrum idi, xalqımız başqa dövlətlərin tərkibində yaşayırdı. Buna baxmayaraq xalqımızın iradəsi, milli köklərə bağlılığı imkan vermədi ki, xalqımız assimilyasiyaya uğrasın. Bizim mədəniyyətimiz milli mənsubiyyətimizi qorumaq üçün başlıca rol oynayıb" [2].

"Suverenlik" termin kimi mənşəcə latın "superamus" və fransız "superieur" sözlərindən törəmə olub, hərfi mənada ərazi və onun sakinləri üzərində səlahiyyət sahibi

olan şəxsin statusu mənasını ifadə edir [3;1381]. Tarixi inkişaf prosesində suverenliyin mahiyyətinin dərki tədrici proses olaraq formalaşmışdır. Bir sıra müəlliflərə görə, antik cəmiyyətdə suverenlik anlayışı olmamışdır. Bu anlayış yalnız feodalizm dövründə, kral hakimiyyətinin feodallar, papalıq və Müqəddəs Roma İmperiyası ilə mübarizəsi prosesində yaranmağa başlamışdır (Bodin J.). Digər müəlliflər (Hobbs, Russo, Kelsen və b.) isə belə bir fərziyyədən çıxış edirlər ki, dövlət suverenliyi ilk müstəqil dövlətlərin və dövlət hakimiyyətinin meydana çıxması ilə eyni vaxtda yaranmışdır [4].

Müasir elmi ədəbiyyatda “suverenlik” termini (fr. souverainete – ali hakimiyyət) dövlət hakimiyyətinin üstünlüyü və müstəqilliyi mənasında izah olunur [5]. Uzun tarixi dövr ərzində “suveren” anlayışı “ali hakimiyyət” ideyası ilə bağlı olmuş, xüsusilə XVI-XVII əsrlərdə dövlətin mahiyyətini izah edən fəlsəfi-siyasi konsepsiyaların mərkəzində durmuşdur [6]. Hazırda isə suverenliyin yaranma tarixi ilə bağlı bu fikir elmi ictimaiyyət arasında daha çox qəbul edilir: “Babilistan, Misir, Yunanistan və Roma tarixi, bu dövlətlərin suverenliyə malik olduqlarına və onu həm ölkə daxilində, həm də xaricdə həyata keçirmələrinə dair heç bir şübhə qoymur” [7].

Azərbaycanda dövlət suverenliyi, ərazi bütövlüyü və milli kimlik

Azərbaycanda suverenlik ilk dəfə 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qazanılsa da, 1920-ci ildə bolşevik işğalı nəticəsində itirildi. İşğaldan sonrakı 70 il ərzində Azərbaycan formal olaraq suveren respublika sayılsa da, real müstəqillikdən söhbət belə gedə bilməzdi. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi əsrlər boyu müxtəlif imperiyaların tərkibində assimilyasiya təhlükəsi altında qalmış milli kimliyimizin siyasi ifadəsi olan suverenliyimizin reallaşmasının təsdiqi oldu.

Lakin Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı (1988–2020), yalnız suverenliyimizin deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərindən birinin kobud şəkildə pozulması idi. Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonlar işğal altında olduğundan ölkənin suverenliyi de-yure mövcud olsa da, de-fakto natamam sayılırdı. Birinci Qarabağ müharibəsi 1994-cü ildə bağlanmış atəşkəslə başa çatsa da, 2020-ci ilə qədər davam edən sonsuz və mənasız danışıqlar prosesinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusu tərəfindən 44 gün davam edən müharibə nəticəsində işğal olunmuş torpaqlarımızın əksər hissəsinin azad olunması ilə nöqtə qoyuldu. Lakin keçmiş Dağlıq Qarabağ ərazisində qalmış separatçı erməni millətçi dairələrin öz tənqidatçı əməllərindən əl çəkməməsi Azərbaycan dövlətini 2023-cü il 19-20 sentyabr tarixində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya quruluşunun bərpa edilməsi zəruriliyi məqsədilə bölgədə lokal xarakterli antiterror tədbirlərinin həyata keçirilməsinə yol açdı. Bununla da Azərbaycanın bütün ərazilərində suverenlik təmin edildi.

Müasir dövrdə “suverenlik” anlayışı yalnız hüquqi-siyasi anlayış kimi deyil, eyni zamanda milli kimliyin, özünəməxsusluğun saxlanılması və özünü təsdiq forması kimi çıxış edir. Tarixi inkişafın bütün mərhələlərində milli kimlik anlayışı tarixi yaddaş, dil, din, mədəniyyət və dövlətçilik ənənələri ilə bilavasitə bağlı, fundamental əhəmiyyət kəsb edən əsas problemlərdən olmuşdur.

Milli kimliyin formalaşması və mövcudluğunun təmin olunmasında suverenliyin tərkib hissələrindən biri olan ərazi bütövlüyü onun mədəni və tarixi varlığını təsdiqləyən, dərin fəlsəfi mahiyyətini izah edən anlayış kimi özünü təsdiq edir. Dövlətin suverenliyi mahiyyət etibarilə xalqın öz milli varlığını təsdiq etməsi, öz taleyini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirməsi anlamını verdiyindən, qeyd etdiyimiz kimi, suverenlik dövlətçiliyin, milli kimliyin siyasi ifadəsini özündə ehtiva edir. Məsələyə milli kimlik kontekstindən yanaşdıqda

isə olduqca dərin məhiyyət kəsb edən problemlə üzləşirik. Bu, ərazinin yalnız coğrafi məkan deyil, eyni zamanda xalqın milli ruhunu, tarixi yaddaşını, milli-mədəni dəyərlərini, iqtisadi enerjisini, milli kimliyini birləşdirən, nəsillərdən nəsillərə ötürən əsas amil olması ilə izah edilir. Bu kontekstdən yanaşdıqda, Azərbaycan torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğalı nəticəsində ölkənin ərazi bütövlüyünün pozulmasını yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycanın yalnız dövlət suverenliyinin əsaslarını sarsıdan siyasi və hüquqi problem kimi deyil, eləcə də xalqımızın milli kimliyinə, tarixi yaddaşına, maddi və mənəvi mədəniyyətinə, varlığına yönəlmiş bir zərbə kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Müstəqillikdən sonra Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilən Konstitutsiyada güclü mərkəzi institutlarla yanaşı dil və mədəni müxtəlifliyi nəzərə alan maddələrin yer alması ölkədə milli birliyin zəifləməsinə deyil, əksinə möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Konstitusiyamızda: azlıqların hüquqlarının konstitusion qorunmasını, bütün dinlərə bərabər münasibət göstərən dünyəvi dövlət modelini, mədəni irsi qoruyan açıq multikultural siyasəti, mədəni müxtəlifliyi nəzərə almaqla ortaq vətəndaş dəyərlərinin formalaşmasını, mədəni hüquqların müdafiəsini özündə ehtiva edən maddələrin yer alması güclü milli kimliyin, milli birliyin dayacağına çevrildi.

Azərbaycanın Konstitusiyasında milli müxtəlifliyin nəzərə alınması, ölkə ərazisində yaşayan bütün millətlərin siyasi birliyini qoruyacaq institusional çərçivənin qurulmasına, dövlət suverenliyi, milli kimlik və vətəndaşlıq arasındakı qarşılıqlı bağlılığın tənzimlənməsinə, dövlət daxilində siyasi bütövlüyü təmin edən fundamental prinsiplərin reallaşdırılmasına səbəb oldu. Ölkədə multikultural mənəvi mühitin təşəkkülü, ortaq siyasi dəyərlərə əsaslanan vətəndaş milliliyi müasir çoxmədəniyyətli dövlət kimi milli suverenliyin daha da güclənməsi ilə nəticələndi.

Bu məsələlər müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində ayrı-seçkilik salınmadan ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqları, milli azlıqları vahid Azərbaycan xalqı adı altında birləşdirən: "Azərbaycan xalqı vahiddir"; "Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətənidir" (maddə 5, bəndlər 1,2); multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilir: "Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir" (Maddə 18, bənd 1); ölkə ərazisində yaşayan xalqların milli-mənəvi dəyərləri nəzərə alınaraq, Konstitusiyada dövlət dili Azərbaycan dili bəyan olunsa da, ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlara öz dillərində sərbəst danışmaq hüququ verildi: "Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir" (maddə 21, bənd 2); ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin 3-cü bəndində təminat verildi: "Dövlət irqindən, milliliyindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır" [1] maddələrdə öz əksini tapdı.

Hazırda müasir Azərbaycanda suverenlik və milli kimlik arasındakı qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyən fundamental prinsiplər ölkənin davamlı inkişafını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Azərbaycanın dövlət suverenliyi coğrafiyasında 60-dan çox millətin nümayəndəsinin yaşadığı çoxmədəniyyətli və çoxetnoslu bir ölkə olaraq multikultural

dəyərlər, mədəniyyətlərin dialoqu şəraitində müxtəlif mədəni kimliklərlə ifadə olunur. Bu baxımdan Azərbaycan sadəcə müasir milli dövlət olmayıb, eyni zamanda etnik, dini və mədəni kimlikləri qorumaqla güclü milli birlik yaradan dövlət kimi cəmiyyətin strukturuna və vətəndaşlarının dövlətin milli maraqları ilə bağlı siyasi baxışlarına sabitlik gətirir. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanda multikultural həyat tərzinin mövcudluğu dövlətin, cəmiyyətin inkişafını və təhlükəsizliyini təmin edən institut kimi milli suverenliklə uzlaşır. Ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar arasında həmrəyliyi və davamlı sülhü təmin etmək, mədəniyyətlərin dialoqunu, dini tolerantlığı qorumaq, eyni zamanda cəmiyyətin strateji vəzifələrini həll etmək məqsədilə azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında bir tam kimi birləşmək üçün vahid milli “azərbaycanlı” kimliyindən istifadə olunur. Bu, ölkə ərazisində yaşayan milli azlıqların etnomədəni baxımdan homogenliyinə heç bir təsir göstərmir, əksinə milli kimliklərinin, milli mədəniyyətlərinin, bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərinin mədəniyyətlərin dialoqu kontekstində saxlanılmasına, qorunmasına, “azərbaycanlılar” adı altında çoxmilli birliyini təmin edir. Bu birlik ölkəmiz üçün yalnız etnik məzmun deyil, eyni zamanda dərin “dövlət-vətəndaş” mahiyyəti kəsb edir. Bu isə öz növbəsində ictimai şüurda “milli kimlik”, “milli identiklik” və bütövlükdə “Azərbaycan xalqı” anlayışlarının formalaşmasına təsir göstərir. Təsadüfi deyil ki, Şəhidlər xiyabanında Qarabağ uğrunda müharibədə şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş azərbaycanlılar: Azərbaycan türkləri, yəhudilər, (xristianlar) ləzgilər, talışlar, avarlar və digər xalqların nümayəndələri uyuyur. Bu, Azərbaycan oğullarının Vətən sevgisidir, vətənpərvərlik əxlaqıdır, yüksək mənəviyyət mücəssiməsidir, vicdanlarının səsidir. Bu, Azərbaycanın müasir dövlətçilik təcrübəsində milli ideologiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan suverenlik və ərazi bütövlüyünün, milli kimlik üçün hüquqi və eyni zamanda siyasi zəmin mənbəyi olmasının göstəricisidir.

Nəticə

Göründüyü kimi, Azərbaycanda suverenlik yalnız ali hakimiyyətin müstəqilliyi kimi deyil, eyni zamanda milli kimliyin də özünü təsdiq mexanizmi kimi çıxış edir. Bu kontekstdən baxdıqda XVI əsr siyasi fikir tarixində ilk dəfə suverenliyi dövlətin ən zəruri əlaməti kimi dəyərləndirən Fransız siyasi mütəfəkkiri və hüquqşünası J.Bodenin suverenliyi “dövlət hakimiyyətinin mütləq və bölünməz üstünlüyü” [6] kimi izah etməsi dövlətin varlığı ilə xalqın milli varlığı arasında qırılmaz əlaqənin, bağlılığın olmasını bir daha sübut edir.

Azərbaycan kontekstində milli kimliyin fəlsəfi təhlili göstərir ki, suverenlik milli kimliyin siyasi ifadəsi, ərazi bütövlüyü isə mövcudluğunun zəmanətidir. Bu iki prinsip olmadan milli kimliyin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi mümkün deyil. Dövlətçilik yalnız hüquqi institut deyil, milli kimliyin fəlsəfi təməl daşıdır. Bu səbəbdən Azərbaycanın milli ideologiyasında suverenlik və ərazi bütövlüyü məsələləri yalnız dövlət siyasətinin deyil, həm də milli kimliyin mənəvi əsasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – <https://e-qanun.az/framework/8591>
2. Prezident İlham Əliyev: “Azərbaycanın zəngin və təkrarolunmaz mədəniyyəti bizim qürur mənbəyimizdir”. – <https://azertag.az/xeber/>.
3. Dictionnaire historique de la langue française [Dictionnaires Le Robert] / Par A. Rey [at al.]; sous la dir. de A. Rey. – Paris: Dictionnaires Le Robert, 2000. – 3450 p.

4. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Sovereignty (Fall 2020) Stanford Encyclopedia of Philosophy. – <https://plato.stanford.edu>
5. Юридический энциклопедический словарь. М., 1984. – <https://obuchalka.org/>
6. Боден Ж. Шесть книг о государстве. — Париж, 1576. – https://www.yorku.ca/comnine1/courses/3020pdf/six_books.pdf
7. Манелис Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях. — Ташкент: Гос. ун-т им. В.И.Ленина, 1964. — 305 с. — <http://lawlibrary.ru/izdanie7773.html>

Ziba Agayeva

**NATIONAL IDENTITY AS AN INTEGRAL PART OF STATE SOVEREIGNTY
IN MODERN AZERBAIJAN
(PHILOSOPHICAL-POLITICAL ANALYSIS)**

Abstract

The article examines state sovereignty as one of the fundamental principles of national statehood, the impact of the violation of the political independence and territorial integrity of the state on national identity, and the fact that the concept of sovereignty in the modern era is not only a legal and political concept, but also a form of maintaining national identity, uniqueness and self-affirmation, directly related to historical memory, language, religion, culture and statehood traditions, and is of fundamental importance, is involved in the study.

Also, the research work evaluates the role of taking into account national diversity in the Constitution of Azerbaijan in establishing an institutional framework that will protect the political unity of all nations living in the country, in regulating the interdependence between state sovereignty, national identity and citizenship, in realizing fundamental principles that ensure political integrity within the state, in the formation of a multicultural spiritual environment in the country, in the creation of civic nationalism based on common political values, and in further strengthening national sovereignty as a modern multicultural state.

Key words: *state sovereignty, constitution, statehood, territorial integrity, national ideology, national identity, national unity, multiculturalism*

**NATIONAL IDENTITY AND CONSTITUTIONAL SOVEREIGNTY:
21ST CENTURY CHALLENGES FOR THE POST-SOVIET SPACE
(CONSCIOUSNESS AND DIALOGUE OF TRADITIONS)**

Javlonbek KODIROV

Doctoral Researcher

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan

ORCID ID: 0000-0002-5429-2112

javlonkodirov06@gmail.com

Abstract. *This article explores the relationship between national identity and constitutional sovereignty in the context of 21st-century challenges faced by the post-Soviet space. The study examines how processes of globalization, digital transformation, and geopolitical shifts influence the development of national consciousness while simultaneously testing the resilience of constitutional sovereignty. Special attention is given to the dialogue of traditions, where historical legacies and cultural practices interact with modern constitutional reforms. The paper argues that preserving national identity while ensuring effective sovereignty requires a conscious balance between tradition and innovation, as well as dialogue within and across societies of the post-Soviet region.*

Keywords: *national identity, constitutional sovereignty, post-soviet space, dialogue of traditions, globalization, geopolitics*

In the 21st century, post-Soviet states face unique challenges related to the need to simultaneously strengthen national identity, preserve constitutional sovereignty, and adapt to globalization and digitalization. In these circumstances, the category of consciousness, both individual and collective, takes on particular significance. National consciousness is becoming a key factor in shaping the stability of statehood and protecting it from external and internal challenges. The question of how to reconcile national identity with constitutional sovereignty is particularly relevant in post-Soviet societies, where the experience of the colonial past, Soviet integration, and post-Soviet transformations shapes a complex socio-political context.

The formation of national identity in the post-Soviet space is closely linked to the development of legal consciousness. Benedict Anderson, analyzing the phenomenon of "imagined communities," noted that a nation exists as a construct of collective consciousness, supported by cultural symbols and language (Anderson B. 2006, p. 44). For post-Soviet countries, this means that restoring or strengthening national identity is a crucial condition for the stability of constitutional sovereignty. At the same time, constitutional consciousness includes recognition of the value of human rights and freedoms. As A.Smirnov noted, "legal consciousness forms the basis for reconciling individual and collective interests within the framework of a rule-of-law state" (Smirnov A. 2012, p. 87). For the post-Soviet region, this means the need for dialogue between tradition and modern legal standards.

Post-Soviet states face a dilemma: how to preserve constitutional sovereignty in the context of globalization and increasing dependence on international institutions. Jürgen Habermas emphasized that a modern state cannot function without participation

in a "post-national constellation," where global mechanisms begin to complement national ones (*Habermas J. 2001, p. 56*). However, for post-Soviet countries, such integration may threaten the loss of cultural and legal identity. In this context, Karl Schmitt noted: "He who decides in an exceptional situation is sovereign" (*Schmitt C. 1996, p. 13*). For post-Soviet countries, exceptional situations are associated with the need to construct their own models of national identity while simultaneously taking global challenges into account. This emphasizes the role of constitutional consciousness, which shapes not only the legal basis but also the cultural dimension of sovereignty. The experience of Eastern European countries shows that integration into the European Union simultaneously strengthened legal standards and weakened national identity (*Smith A. 1991, p. 112*). For Lithuania, Latvia, and Estonia, integration into the EU meant a partial transfer of sovereignty to supranational structures, which strengthened the legal system but created tensions in the sphere of cultural consciousness.

In Central Asian countries, by contrast, there is an emphasis on strengthening national identity as a factor in statehood. President Sh. Mirziyoyev emphasizes: "The formation of a strong national consciousness is a prerequisite for the sustainability of Uzbekistan's sovereignty and independence" (*Mirziyoyev Sh., 2021, p. 143*). This thesis reflects the specific nature of the region, where national identity becomes the primary tool for countering external challenges. Of particular importance in the study is the analysis of Turkic countries, for which the combination of national identity and constitutional sovereignty is not only a political but also a civilizational choice. For example, the First President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, in his concept "Mangilik El" ("Eternal Country"), emphasized that the sustainability of sovereignty is possible only with the preservation of national self-awareness and reliance on historical memory (*Nazarbayev N., 2014, p. 22*). This thesis demonstrates that for Kazakhstan, identity serves as a guarantor of societal consolidation and the foundation of constitutional development.

Kyrgyzstan's constitutional tradition is built on the principles of democratic participation and legal pluralism. As E. Osmonkulov notes, "in conditions of political turbulence, it is legal consciousness and traditional institutions that enable the preservation of state sovereignty" (*Osmonkulov E. 2018, p. 94*). This reflects the unique characteristics of Kyrgyzstan, where democracy and national identity are in constant dialogue.

Amid geopolitical challenges, Azerbaijan has strengthened its model of national-state sovereignty. According to A. Hasanli, "the Constitution of Azerbaijan has become an instrument not only for legal regulation but also for the protection of national identity" (*Hasanli A. 2019, p. 137*). Here, sovereignty is closely intertwined with cultural and historical identity. The Turkish experience demonstrates a unique combination of secularism and Islamic tradition. According to B. Akyol, "the Turkish model of constitutionalism is a dialogue between modernization and religious identity, ensuring the flexibility of national consciousness" (*Akyol M. 2011, p. 65*). This makes Turkey an example of a hybrid approach to sovereignty.

Uzbek President Sh. Mirziyoyev notes: "The formation of a strong national consciousness is a condition for the sustainability of Uzbekistan's sovereignty and independence" (*Mirziyoyev Sh. 2021, p. 143*). This approach is reinforced in the works of A. Saidov, who examines legal transformation in the context of digitalization: "the flexibility of Uzbekistan's constitutional system allows for the combination of international standards with the protection of national identity" (*Saidov A. 2025, p. 74*). Thus, in Turkic countries, national identity is viewed as the spiritual foundation of constitutional sovereignty.

Contemporary challenges of digitalization, global migration, and cultural unification require a new understanding of the relationship between identity and sovereignty. As early as the mid-20th century, A. Toynbee noted that civilizations survive only when they are able to preserve their internal identity and adapt to external changes (*Toynbee, A. A, 1987, p. 211*). For post-Soviet countries, this means that national consciousness becomes the link between identity and constitutional sovereignty. It enables the combination of cultural traditions with modern legal forms, thereby ensuring the stability of statehood.

Thus, the evolution of national identity and constitutional sovereignty in the post-Soviet space reflects a dialogue between classical and modern concepts. National consciousness acts as the foundation linking the cultural and legal dimensions. Comparative analysis shows that post-Soviet states are seeking a balance between global integration and the preservation of their distinctiveness. Consequently, in the 21st century, the key condition for the stability of statehood is not only the formal structure of constitutional sovereignty but also the depth of national consciousness, capable of adapting to the challenges of the times and strengthening identity in the context of global transformation.

REFERENCES:

1. Anderson B. (2006). *Imagined Communities*. London: Verso, – 256 p.
2. Смирнов А. (2012). *Правовое сознание в условиях модернизации*. Москва: Наука, – 145 с.
3. Habermas J. (2001). *The Postnational Constellation*. Cambridge: Polity Press,. – 153 p.
4. Schmitt C. (1996). *Politische Theologie*. Berlin: Duncker & Humblot, – 76 S.
5. Smith A. (1991). *National Identity*. London: Penguin, – 228 p.
6. Мирзиёев Ш. (2021). *Стратегия нового Узбекистана*. Ташкент: Ўзбекистон, – 312 с.
7. Назарбаев Н. (2014). *Мәңгілік Ел – общая национальная идея казахского народа*. Астана: Елорда, с. 22
8. Осмонкулов Э. (2018). *Гражданское общество и конституционные реформы в Кыргызстане*. Бишкек: Илим, с. 94
9. Гасанли А. (2019). *Государственность Азербайджана и конституционные реформы*. Баку: Элм, с. 137
10. Akyol M. (2011). *Islam without Extremes: A Muslim Case for Liberty*. New York: Norton, p. 65
11. Saidov A. (2025). *Legal Evolution of Human Rights Protection in Uzbekistan Amid Digital Transformation*. *Legal Issues in the Digital Age*, Vol. 1, p. 74
12. Toynbee A. A (1987). *Study of History*. Oxford: Oxford University Press, – 345 p.

**MİLLİ KİMLİK VƏ KONSTITUSİON SUVERENLİK:
XXI ƏSRDƏ POSTSOVET MƏKANININ ÇAĞIRIŞLARI
(ŞÜUR VƏ ƏNƏNƏLƏRİN DİALOQU)**

Xülasə

Bu məqalə XXI əsrdə postsovet məkanının üzləşdiyi çağırışlar fonunda milli kimliklə konstitusion suverenlik arasındakı münasibətləri təhlil edir. Araşdırmada qloballaşma, rəqəmsal transformasiya və geosiyasi dəyişikliklərin milli şüurun inkişafına necə təsir göstərdiyi, eyni zamanda konstitusion suverenliyin dayanıqlılığını necə sınaqdan keçirdiyi araşdırılır. Tarixi irs və mədəni praktikaların müasir konstitusion islahatlarla qarşılıqlı təsirdə olduğu ənənələrin dialoquna xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə milli kimliyi qorumaqla yanaşı, effektiv suverenliyin təmin olunmasının ənənə ilə yenilik arasında şüurlu bir tarazlıq və postsovet regionu cəmiyyətləri daxilində və arasında dialoq vasitəsilə mümkün olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: *milli kimlik, konstitusion suverenlik, postsovet məkanı, ənənələrin dialoqu, qloballaşma, geosiyasət*

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN KONSTITUSIONALİZM ƏNƏNƏLƏRİ

Qaşqay RAMAZANOV

*Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan*

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-6438-25-33>

qasqay.ramazanov@mmu.edu.az

Xülasə. Bu tezisdə müstəqillik illərində (təxminən son 30 il ərzində) türk dövlətlərində konstitusionalizm ənənələrinin inkişafı araşdırılır, əsas uğurlar, boşluqlar və çağırışlar müzakirə edilir. Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan respublikaları, eyni zamanda Türkiyə Respublikası kimi türk dövlətlərində konstitusionalizmin inkişaf tendensiyalarını qiymətləndirmək, ortaq və fərdi problemləri müəyyənləşdirmək və gələcəkdə bu ölkələr üçün daha dayanıqlı konstitusiya ənənələri yaratmaq üçün mümkün istiqamətlər müəyyən edilir, bu ölkələr üzrə müqayisəli təhlil aparılır. Məqalənin sonunda ümumi nəticə və perspektiv üçün tövsiyələr verilir.

Açar sözlər. əsas qanun, konstitusionalizm, konstitusiya institutları, qanunvericilik bazası, qanunun aliliyi prinsipi, referendum

Giriş

Konstitusionalizm – dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, qanunun aliliyi, hakimiyyətin bölgüsü, məhkəmə müstəqilliyi, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının sanksiyalı təminatı kimi prinsipləri özündə cəmləşdirən siyasi-hüquqi konsepsiyadır. İki xətt – ənənə və müasirlik – məsələn, qanunun aliliyi və insan hüquqları prinsipində bir-biri ilə kəşişir. Bu, müasir demokratiyanın ümumbəşəri dəyərlərinə və beynəlxalq standartlara tam uyğundur.

Türkiyə Respublikası istisna olmaqla, digər türk dövlətləri 34 il öncə Sovet İttifaqının süqutu ilə müstəqillik qazandılar, yeni dövlət quruculuğu mərhələsinə daxil oldular. Həmin dövrdə konstitusiya institutlarını formalaşdırmaq, demokratik və hüquqi dövlət kimi fəaliyyət göstərmək kimi hədəflər ön plana çıxdı.

Müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan respublikalarında yeni konstitusiyalar qəbul edildi. Ona görə "yeni" deyirik ki, müttəfiq respublikaların hələ ötən əsrin əvvəlindən hər birinin formal olaraq konstitusiyaları mövcud idi. Həmin qanunvericilikdən imtina zamanı yaranan çətinliklər sovetdən qalan strukturlar, hüquqi boşluqlar, məhkəmə institutlarının zəifliyi, siyasi sabitliyin olmaması, iqtisadi və sosial böhranlar konstitusional təcrübənin inkişafını gecikdirdi.

Məsələn, konstitusiyalarda qanunun aliliyi prinsipi yer alırdı, lakin faktiki tətbiqdə icraedici hakimiyyətin gücü çox vaxt məhkəmə və digər nəzarət orqanlarının müstəqilliyini məhdudlaşdırırdı. Buna görə də konstitusiya məhkəmələrinin və ya konstitusiya nəzarəti institutlarının yaradılması və inkişafı, məhkəmə sistemlərinə nəzarət edən institutların formalaşması, onların hüquqi müstəqilliklərinin artırılması məsələləri əsas vəzifələrdən idi.

Azərbaycan. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi ilə yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiya tərəfindən geniş müzakirələrdən sonra tamamlandı, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edildi və 1995-ci il noyabrın 27-dən qüvvəyə mindi [1, 1995].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında xalqın dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olması, idarəçiliyin hakimiyyət bölgüsü əsasında təşkil olunması kimi təməl prinsiplər təsbit olunmuşdur. Əsas Qanunda insan hüquq və azadlıqlarına, habelə onların təminatlarına xüsusi yer ayrılmış, onların təmin edilməsi isə dövlət siyasətinin həlledici istiqaməti, bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi öz əksini tapmışdır.

2002-ci il avqustun 24-də keçirilmiş referendumla Əsas Qanunun mətninə bir sıra dəyişikliklər edilmiş, o cümlədən Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ olan subyektlərin dairəsi genişlənməmiş, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman), məhkəmələr, habelə ayrı-ayrı şəxslər (fərdlər) Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ əldə etmişlər. Əsas Qanuna edilmiş dəyişikliklər müvafiq məsələlərin xüsusi qanunvericilik aktları ilə ətraflı tənzimlənməsini zəruri etdi. Bu səbəbdən 2003-cü il dekabrın 23-də "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" yeni Qanun qəbul edildi. Həmin Qanunda Konstitusiyanın aliliyinin təmin olunması, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi Konstitusiya Məhkəməsinin əsas məqsədləri kimi təsbit edildi [2; 3].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 2002-ci il avqustun 24-də ümumxalq keçirilən referendumda qəbul edilmiş dəyişikliklər, 2009-cu il martın 18-də ümumxalq səsverməsində qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklər və 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş referendumda qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə daha da təkmilləşdirilmişdir [1].

Azərbaycan Respublikasında 1995-ci il Konstitusiyasının qəbul edilməsi konstitusiya hüququnun aliliyi məsələsini rəsmi gündəmə gətirdi, sonrakı illərdə dövlətin və vətəndaşların hüquqi səlahiyyətləri formalaşdı və Konstitusiya Məhkəməsi institusional olaraq fəaliyyət göstərməyə başladı.

Bu il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsinin 30 ili tamam olur və bu əlamətdar tarixi əsas götürən Prezident İlham Əliyev 2025-ci ilin ölkəmizdə "Konstitusiya və Suverenlik İli" kimi qeyd edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir.

Qazaxıstan. Azərbaycanda olduğu kimi Qazaxıstanda da ilk konstitusiyanın qəbulunun 30 illiyi tamam olur. 1991-ci il dekabrın 16-da "Dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Qanununun qəbulundan sonra ölkənin əsas qanununun layihəsini hazırlamaq üçün Konstitusiya Komissiyası yaradılmış, onun tərkibinə tanınmış alimlər, hüquqşünaslar, dövlət xadimləri daxil edilmişdi.

1995-ci il avqustun 30-da ilk prezident Nursultan Nazarbayevin təşəbbüsü ilə ümumxalq səsverməsi (referendum) keçirildi və vətəndaşlar yeni Konstitusiyanı təsdiqlədilər. Orada qanunun aliliyi, insan hüquq və azadlıqları fundamental demokratik dəyərlər kimi təsbit olundu. 1998-ci ildə həmin dövrün çağırışlarına çevik reaksiya vermək üçün Qazaxıstan Respublikasının Konstitusiyasına düzəlişlər edildi. 2017-ci ildə yeni düzəlişlər parlamentin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, hüquq-mühafizə sisteminin müasirləşdirilməsinə hesablanmışdı. 2019-cu ildə Kasım-Jomart Tokayev prezident seçildəndən sonra aparılan siyasi modernləşmə kursu 2022-ci il konstitusiya islahatı ilə davam etdirildi. Hakimiyyətin inhisarlaşmasının məhdudlaşdırılması və demokratik institutların gücləndirilməsinə yönəlmiş islahatları beynəlxalq ictimaiyyət də yüksək qiymətləndirdi. 2022-ci ildə həyata keçirilən konstitusiya islahatı Qazaxıstan dövlətçiliyinin inkişafında mühüm addım oldu [4; 5; 6; 7].

Qırğızıstan. Qırğızıstan Respublikasında konstitusionalizm ənənələri onun tarixi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Qırğız dövlətçiliyinin tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində konstitusiyaların qəbulu keyfiyyətə yeni hadisələri əks etdirmək, dövlət, iqtisadi və sosial-mədəni inkişafın dinamikasını təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Konstitusiya bütövlükdə Qırğızıstan dövlətçiliyi ilə eyni inkişaf mərhələlərini keçmişdir. Buna əsasən konstitusiya inkişafının aşağıdakı mərhələlərini müəyyən etmək olar: 1.Qırğızıstan dövlətinin kapitalizmdən yan keçərək patriarxal-feodal quruluşdan sosializmə keçid dövrü Konstitusiyası (1929); 2. Sosializm quruculuğunun möhkəmlənməsi və başa çatması dövründə Qırğızıstan dövlətinin Konstitusiyası (1937); 3.İnkişaf etmiş sosializm quruculuğunu təsbit edən Qırğızıstan dövlətinin Konstitusiyası. Qırğız dövlətçiliyinin gələcək inkişafını təsbit edən konstitusiya (1978); 4.Müstəqil Qırğızıstan dövlətinin Konstitusiyası (5 may 1993); 5.Qırğızıstan Respublikasının Konstitusiyası (2010); Qırğız Respublikasının Konstitusiyası (2021) .

Qırğızıstanda son illərdə müxtəlif hakimiyyət dəyişikliklərinin olması, bəzi demokratik institutların daha açıq fəaliyyəti, siyasi sabitsizlik (dövlət çevrilişləri, kütləvi etiraz aksiyaları) konstitusional institutların dayanıqlılığına mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə qəbul edilən yeni Qırğızıstan Respublikasının Konstitusiyası prezident idarəetməsini parlament sistemi ilə, 2021-ci ildə qəbul edilən Qırğız Respublikasının Konstitusiyası isə parlamentli sistemin prezident üsul-idarəsi ilə dəyişdirildiyini təsbit etdi.

Müasir konstitusiya hüquq elmi baxımından əvvəlki ənənələrin davamlılığına getdikcə daha çox diqqət yetirir. Müasir dövrün əsas vəzifələrindən aşağıdakıları qeyd etmək olar: ideoloji buxovlardan xilas olmaq, XX-XXI əsrlərin qovşağında dövlət və ictimai sistemdə baş verən dəyişiklikləri hərtərəfli dərk etmək; güclü, proqnozlaşdırıla bilən dövlət hakimiyyətinin və insan hüquq və azadlıqlarının üstünlüyünü qanuni vasitələrlə təmin etmək [8; 9].

Özbəkistan. Özbəkistan Respublikası 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşıya demokratik, hüquqi cəmiyyət yaratmaq məqsədini qoymuşdur. Konstitusiya yeni dövlətin formalaşmasında və inkişafında əsas rol oynamışdır. Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyası 1992-ci il dekabrın 8-də qəbul edilmişdir.

Son üç onillikdə ölkədə hüquqi islahatlar və demokratikləşmə sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Aydınır ki, global miqyasda cərəyan edən proseslər, eləcə də Özbəkistandakı sürətli transformasiya əsas qanuna da yenidən baxılmasını tələb etmişdir. Məhz buna görə də 2023-cü ilin aprelində ümumxalq səsverməsi keçirildi və nəticədə Özbəkistanın Əsas Qanunu yeni redaksiyada qəbul edildi. Bu tarixi hadisə 27 maddənin əlavə edilməsi, onların sayının 128-dən 155-ə çatdırılması və mövcud müddələrin yarıdan çoxunun məzmununun yenilənməsi ilə nəticələndi. Əsas əlavələr arasında insan hüquqlarının müdafiəsi və sosial təminatlar sahəsində yeniliklər var [10; 11].

Türkiyə. Müasir Türkiyə Respublikasının ilk əsas qanunu hələ qurtuluş müharibəsi dövründə, 1921-ci ildə qəbul olunmuşdu. 1921-ci il yanvarın 20-də qəbul edilən və digər konstitusiyalardan nisbətən qısa olan 1921-ci il konstitusiyası 23 maddədən ibarət idi. Bu, "Süverenliyin qeyd-şərtsiz millətə məxsus olduğunu" vurğulayan ilk konstitusiya idi.

1923-cü il oktyabrın 29-da Cümhuriyyət elan olundu. Üç il üç ay qüvvədə qalan 1921-ci il konstitusiyasına bəzi düzəlişlər edilərək, 1924-cü il aprel 20-də yeni konstitusiya qəbul edildi. 1960-cı ilə qədər qüvvədə olan 1924-cü il Konstitusiyası yeddi dəfə dəyişdirildi. 1934-cü il düzəlişi qadınlara seçmək və seçilmək hüququ verdi. 1924-cü il konstitusiyası 27 may 1960-cı il dövlət çevrilişindən sonra ləğv edildi və konstitusiya dəyişikliklərinin hazırlanması ilə bağlı elmi komitəyə tapşırıq verildi. 9 iyul 1961-ci ildə referenduma çıxarılan və 61,5 faiz

səslə təsdiq edilən, 157 əsas və 11 müvəqqəti maddədən ibarət olan 1961-ci il Konstitusiyası digərləri ilə müqayisədə "demokratik və mütərəqqi" sayılırdı.

1921, 1924 və 1961-ci il konstitusiyalarından sonra 1982-ci il Konstitusiyası "ən uzunmüddətli və ən geniş" hesab olunur. 1980-ci il 12 sentyabr çevrilişindən sonra üç ildən artıq hərbi rejim davam etdi. Parlament buraxıldı, deputatların toxunulmazlığı ləğv edildi, əsas hüquq və azadlıqlar məhdudlaşdırıldı, ölkə miqyasında hərbi vəziyyət elan edildi. Milli Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 29 iyun 1981-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi və Senatın səlahiyyətlərinə malik Qurucu Məclis təsis edildi. Məclisin konstitusiya komitəsində hazırlanan layihə Milli Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edilərək yekunlaşdırıldı.

Konstitusiya mətni 1982-ci il noyabrın 7-də referendumla çıxarıldı və 91,37 faiz səsle qüvvəyə mindi. 1982-ci il Konstitusiyasının 80 maddəsinə dəyişiklik edilmişdir. 1982-ci il Konstitusiyasına ilk düzəliş onun qəbulundan beş il sonra, 1987-ci il mayın 17-də edilmişdir. 1993-cü, 1999-cu və 2001-ci illərdə edilən dəyişikliklər dövrün tələblərinə uyğun idi. 2004-cü il mayın 7-də 38-ci maddəyə edilən dəyişikliklə ölüm cəzası ləğv edildi.

2007-ci il oktyabrın 21-də keçirilmiş konstitusiya referendumunda bir sıra konstitusiya dəyişiklikləri, xüsusən də prezidentin ümumxalq səsverməsi ilə seçilməsi, eyni şəxsin iki dəfə prezident seçilə bilməsi (5+5), səlahiyyət müddətinin yeddi ildən beş ilə endirilməsi təsdiq edildi. 2010-cu il sentyabrın 12-də keçirilən referendumla 1982-ci il konstitusiyasına yeni düzəlişlər təsdiq edildi. 2017-ci il aprelın 16-da keçirilən referendumla "prezident üsul-idarəsi sistemi" institutlaşdırıldı, Türkiyə Böyük Millət Məclisində yerlərin sayı 550-dən 600-ə çatdırıldı. Parlament seçkilərinin müddəti dörd ildən beş ilə uzadıldı.

Türkiyə Respublikasının qüvvədə olan Əsas Qanunu 1982-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyadır. Ölkədə 2010 və 2017-ci illərdə konstitusiyaya edilən dəyişikliklər – prezident üsul-idarəsinin güclənməsi, məhkəmə və digər hakimiyyət orqanlarının yenidən formalaşması prosesinə təkan vermişdir [12; 13; 14].

Türkmənistan. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə edən Türkmənistan Respublikası demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətdir. Onun idarəetmə forması prezident respublikasıdır. Türkmənistan Respublikasının Konstitusiyası 1992-ci il mayın 18-də qəbul edilmiş, 1995, 1999, 2003, 2006, 2008 və 2016-cı illərdə dəyişikliklər edilmişdir. Türkmənistan Konstitusiyası dövlətin əsas qanunu kimi müstəqil fəaliyyət göstərən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin bölünməsi prinsiplərinə əsaslanır. Konstitusiyaya zidd olan qanunların və digər hüquqi aktların hüquqi qüvvəsi yoxdur. Türkmənistanın Konstitusiyasına əsasən, dövlət din və dini etiqad azadlığına, habelə onların qanun qarşısında bərabərliyinə təminat verir.

Türkmənistan prezidenti dövlət müstəqilliyinin, daimi neytrallığın hüquqi statusunun, ərazi bütövlüyünün, Konstitusiyaya, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmətin, beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təminatçısı kimi çıxış edir [15; 16].

Şimali Kipr Türk Respublikası. Türkiyədən başqa heç bir dünya dövləti tərəfindən rəsmən tanınmasa da, Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) və onunla əlaqəli qurumlarda müşahidəçi qismində təmsil olunan və de-fakto mövcudluğunu qoruyan Şimali Kipr Türk Respublikasının sonuncu Konstitusiyası 5 may 1985-ci ildə referendumla çıxarılaraq qəbul edilmişdir [17].

Regional əməkdaşlıq və ortaq platformaların yaranması türk dövlətlərinin bütün sahələrdə, o cümlədən hüquq müstəvisində əməkdaşlığına təkan vermişdir. Məsələn, TDT-nin nəzdində 2022-ci ildən fəaliyyət göstərən TÜRK-AY – "Türk Dünyası Konstitusiya Yurisdiksiyaları Konfransı" ("Conference of Constitutional Jurisdictions of the Turkic World") Təşkilatı üzv ölkələrin konstitusiya məhkəmələri arasında təcrübə mübadiləsi, qanunun aliliyi, insan hüquqları və konstitusiya ədaləti sahələrində əməkdaşlıq üçün rəsmi qurum

kimi fəaliyyətə başlamışdır. 27 aprel 2022-ci ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində təsis edilən TÜRK-AY Təşkilatına dövrü sədrlik 2025-ci ilin 27 aprelindən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə keçmişdir. Məhkəmə şuraları və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığı, vəkillik institutları və məhkəmə idarəetməsi sahəsində təcrübə mübadiləsi, normativ islahatların koordinasiyası, o cümlədən Türk Dövlətləri Təşkilatının Məhkəmə Şuraları Şəbəkəsinin ("Network of the Judicial Councils of the Organization of Turkic States") təşəbbüsü bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Türk dövlətlərinin konstitusiyaya institutlarına nəzər yetirəndə qanunun aliliyi prinsipi konstitusiyalarda mövcud olsa da, bəzi hallarda icraedici hakimiyyətin güclənməsi, dövlət institutlarının siyasi asılılığı, məhkəmə orqanlarının və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində formal yanaşmalar müşahidə edilir.

Konstitusiyalarda söz, vicdan, din azadlığı, məhkəmədə müdafiə hüququ kimi hüquqlar nəzərdə tutulur, lakin insan hüquqlarının müdafiəsində faktiki vasitələrin yetərsizliyi, qanunvericiliklə real təcrübə arasında fərqlər, bəzi ölkələrdə icraedici hakimiyyətin rolunun və səlahiyyətlərinin daha da güclənməsi bir sıra problemlər yaradır. Buna görə bəzi dövlətlərdə yeni siyasi şəraitlərə uyğun olaraq konstitusiyalara dəyişikliklər edilmişdir. Məsələn, Türkiyədə 2017-ci il referendumu ilə prezident üsul-idarəsinə keçid, digər ölkələrdə dövlət strukturunun sadələşdirilməsi, dövlət qulluğu, məhkəmə və konstitusiyaya nəzarəti sistemində islahatlar aparılması bunlara misal ola bilər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, məhkəmə-hüquq sistemində islahatlar hər zaman davam edən daimi prosesdir (18, 2020). Türkdilli dövlətlər üçün isə konstitusionalizmi daha da möhkəmləndirmək üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək önəmlidir: parlamentlərin rolunun artırılması, məhkəmə və qanunvericilik institutlarına nəzarətin gücləndirilməsi, icraedici hakimiyyətə qanuni məhdudiyyətlər tətbiq olunması. Eyni zamanda hakimlərin təyini, vəzifədə qalma müddəti və məsuliyyəti kimi sahələrdə şəffaflıq artırılmalı, məhkəmə orqanlarının maliyyə müstəqilliyi təmin edilməlidir. Hüquqşünasların, vətəndaşların, media təmsilçilərinin hüquq və konstitusiyaya məsələlərində məlumatlılığı da önəmlidir. Türk Dünyası Konstitusiyaya Yurisdiksiyaları Konfransı, TDT-nin Məhkəmə Şuraları Şəbəkəsi və digər türkdilli platformalar vasitəsilə praktiki əməkdaşlıq – məhkəmə qərarlarının müqayisəsi, təlim-seminarlar, ortaq layihələr, normativ akt mübadiləsi təmin edilməlidir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, son otuz ildə müstəqil türk dövlətlərində konstitusionalizm sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur: müstəqil konstitusiyalar qəbul edilmiş, konstitusiyaya məhkəmələri, məhkəmə nəzarəti institutları formalaşmış, regional əməkdaşlıq platformaları yaranmışdır. Lakin hələ də məhkəmələrin fəaliyyəti və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi baxımından çatışmazlıqlar mövcuddur.

Bu gün əsas problem yalnız konstitusiyanın formal təkmilləşdirilməsi deyil, həm də onun müddəalarının praktik olaraq həyata keçirilməsidir. Hüquqi nihilizmin səviyyəsinin azaldılması, hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, dövlət orqanlarının səmərəli hesabatlılığının təmin edilməsi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və vətəndaşların birgə səylərini tələb edir. Gələcəkdə konstitusionalizmin daha möhkəm və dayanıqlı olması üçün müvafiq istiqamətlər üzrə islahatların davam etdirilməsi vacibdir. Bu islahatlar yalnız qanun və sənədlərlə məhdudlaşmamalı, onların tətbiqi ictimai nəzarətin və hüquqi-mədəni şəüurun gücləndirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995). 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir (2002-ci il avqustun 24-də, 2009-cu il martın 18-də, 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş referendumlarda əlavə və dəyişikliklər edilib) / <https://e-qanun.az/framework/897>;
2. Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyasının qəbul edilməsindən 26 il ötür /11.11.2021/ - https://azertag.az/xeber/musteqil_azerbaycanin_konstitusiyasinin_qebul_edilməsindən_26_il_otur-1923020
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyinin təmin edilməsində Konstitusiya Məhkəməsinin rolu /10.11.2021/ - https://azertag.az/xeber/azerbaycan_respublikasi_konstitusiyasinin_aliliyinin_temin_edilməsində_konstitusiya_mehkemesinin_rolu-1921988
4. Конституция Казахстана: между традицией и модернизацией /Авг 28, 2025/ - <https://irstar.kz/obshchestvo/конституция-казахстана-между-традиц/>
5. Конституция Республики Казахстан. - https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
6. Наша Конституция уникальна: она основана на традициях и обычаях казахского народа - профессор А.Шалтыков. - <https://www.caravan.kz/news/nasha-konstituciya-unikalna-ona-osnovana-na-tradiciyakh-i-obyayakh-kazakhskogo-naroda-professor-ashaltykov-277989/>
7. 30 лет Конституции Казахстана: история и будущее страны. - <https://kz.mir24.tv/articles/16644450/30-let-konstitucii-kazahstana:-istoriya-i-budushee-strany>
8. Конституция Кыргызской Республики. - <https://cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/ru>
9. Конституционное развитие кыргызской государственности: советский этап. - https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:2158
10. Конституция Республики Узбекистан. - <https://constitution.uz/ru/clause/index>
11. Конституция Нового Узбекистана: государство гарантирует защиту и покровительство своим гражданам как на своей территории, так и за ее пределами. - <https://uzconsulate-aktau.kz/2024/конституция-нового-узбекистана-госу/>
12. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. - <https://www.ihd.org.tr/tke-cumhuretanayasasi/>
13. Türk Anayasaları ve Anayasal Belgeleri. - <https://www.anayasa.gen.tr/turk-anayasalari.htm>
14. 1921, 1924, 1961, 1982: Türkiye'nin Anayasa yolculuğu. - <https://bianet.org/haber/1921-1924-1961-1982-turkiye-nin-anayasa-yolculugu-271291>
15. Развитие конституционных принципов в Туркменистане /18.05.2015/. - <https://turkmenistan.gov.tm/ru/post/24260/razvitie-konstitutsionnykh-printsipov-v-turkmenistane>
16. Конституция Туркменистана. - <https://saylav.gov.tm/ru/law?id=2>
17. ККТС Anayasası. - <https://hukukbook.com/tag/kkts-anayasasi/>
18. Ramazanov Q. (2020) Məhkəmə-hüquq sistemində həyata keçirilən islahatların yeni mərhələsi gələcək uğurları şərtləndirir. - https://yeniazərbaycan.com/Sosial_e52735_az.html

**CONSTITUTIONALISM TRADITIONS OF TURKIC STATES
IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE**

Abstract

This thesis examines the development of constitutionalist traditions in Turkic states during the years of independence (approximately the last 30 years), and discusses the main successes, gaps, and challenges. In order to assess the development trends of constitutionalism in such Turkic states as the Republics of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan, as well as the Republic of Turkiye, possible directions for the creation of more sustainable constitutional traditions for these countries in the future are determined, and a comparative analysis is conducted for these countries. At the end of the article, general conclusions and recommendations for the future are provided.

Key words: *basic law, constitutionalism, constitutional institutions, legislative framework, principle of rule of law, referendum*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ KONSTITUSİONALİZM: AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN YENİ MƏRHƏLƏSİ

Lamiyyə BAĞIRZADƏ

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Beynəlxalq münasibətlər və geosiyasət şöbəsinin əməkdaşı
Bakı, Azərbaycan*

ORCID ID: 0009-0008-7996-7842

bagirzadelamiyye@gmail.com

Giriş

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpası ilə ölkənin siyasi və hüquqi sistemi köklü dəyişikliklərə məruz qaldı. Dövlətin mövcudluğu yalnız siyasi iradə ilə deyil, həm də möhkəm hüquqi əsaslarla təmin edilməli idi. Bu baxımdan **Milli Konstitusiyanın** hazırlanması və qəbul edilməsi müstəqillik tariximizin ən vacib mərhələlərindən biri hesab olunur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dövlətçilik təcrübəsi, strateji baxışı və siyasi iradəsi nəticəsində qəbul edilən Konstitusiya Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcək inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

Tarixi kontekst və hüquqi boşluqlar

1991-ci ildə müstəqilliyin bərpasına baxmayaraq, ölkənin siyasi həyatı hələ də sabit deyildi. Dövlət idarəçiliyi sovet dövrünün hüquqi çərçivələrindən tam azad olmamışdı. 1978-ci il Azərbaycan SSRİ Konstitusiyası müstəqil Azərbaycan reallıqlarına cavab vermirdi. Dövlət hakimiyyətinin qolları arasında səlahiyyət bölgüsü aydın deyildi, hüquq sistemi isə müstəqil dövlətin tələblərinə uyğunlaşmamışdı.

Bununla yanaşı, Ermənistanın hərbi təcavüzü, daxili siyasi çəkişmələr və iqtisadi böhran hüquqi sabitliyin yaradılmasını zəruri edirdi. Yeni hüquqi sənəd olmadan Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və dövlət quruculuğu möhkəmlənə bilməzdi. **Milli Konstitusiya** məhz bu ehtiyacı ödəmək üçün qəbul edildi.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı və konstitusiya quruculuğu

1993-cü ildə xalqın tələbi ilə **Heydər Əliyev** hakimiyyətə qayıtdı. Onun rəhbərliyi dövründə dövlət idarəçiliyi yeni mərhələyə daxil oldu və ölkənin sabitliyini təmin etmək üçün hüquqi baza yaratmaq prioritet məsələ oldu.

1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının **Konstitusiya Komissiyası** yaradıldı və **Heydər Əliyev** şəxsən bu komissiyaya rəhbərlik etdi. Layihənin hazırlanmasında milli ənənələr və beynəlxalq hüquq prinsipləri əsas götürüldü. Komissiyanın fəaliyyəti geniş ictimai müzakirələrə təqdim edildi ki, Konstitusiya yalnız rəhbərliyin deyil, həm də xalqın siyasi iradəsinin ifadəsi olsun.

Bu mərhələdə beynəlxalq hüquq normalarının nəzərə alınması önəmli idi. **BMT İnsan Hüquqları Komissiyası**, Avropa Şurası və digər beynəlxalq qurumların tövsiyələri layihəyə daxil edildi ki, sənəd həm milli, həm də beynəlxalq standartlara uyğun olsun.

Konstitusiyanın qəbulu və əsas prinsiplər

1995-ci il noyabrın 12-də keçirilmiş ümumxalq referendumu nəticəsində Azərbaycan Respublikasının **Milli Konstitusiyası** qəbul edildi. Bu sənəd ölkənin siyasi və hüquqi həyatında dönüş nöqtəsi oldu.

Əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- **Dövlət suverenliyi və ərazi bütövlüyü** – Azərbaycan Respublikasının sərhədləri toxunulmaz elan edildi.
- **Demokratik idarəetmə** – Dövlət hakimiyyətinin mənbəyi xalq kimi təsbit olundu.
- **Hakimiyyət bölgüsü** – Qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətləri arasında qarşılıqlı balans təmin edildi.
- **İnsan hüquq və azadlıqları** – Konstitusiya insan hüquqlarını dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən etdi.
- **Milli və beynəlxalq dəyərlərin uzlaşması** – Konstitusiya Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrini və beynəlxalq hüquq prinsiplərini özündə birləşdirdi.

Bu prinsiplər ölkədə hüquqi və siyasi sabilliyin təməlini qoydu. Xüsusilə hakimiyyət bölgüsü, demokratik idarəetmənin möhkəmlənməsinə və dövlət quruculuğunun şəffaf aparılmasına şərait yaratdı.

Heydər Əliyevin konstitusiya fəlsəfəsi

Heydər Əliyev Konstitusiyayı dövlət və xalq arasında imzalanmış tarixi müqavilə kimi qiymətləndirirdi. Onun fikrincə, hüquqi dövlət yalnız qanunlarla idarə olunan dövlət deyil, həm də vətəndaşın özünü güvəndə hiss etdiyi məkandır. O, dəfələrlə vurğulayıb ki, "Konstitusiya xalqımızın müstəqillik iradəsini əks etdirir və gələcək nəsillərə yönəlmiş ən böyük töhfədir". Bu yanaşma Konstitusiyayı sadəcə hüquqi sənəd deyil, milli ideologiyanın əsas sütununa çevirdi.

Konstitusiyanın tarixi və müasir əhəmiyyəti

1995-ci il **Milli Konstitusiyası** Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Onun qəbulundan sonra ölkədə siyasi sabitlik bərqərar oldu, iqtisadi islahatlar üçün hüquqi zəmin yarandı və vətəndaş cəmiyyəti formalaşmağa başladı.

Konstitusiya həmçinin Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edilməsinə şərait yaratdı. Hüquqi sabitlik xarici sərmayələrin cəlb edilməsini asanlaşdırdı və ölkənin global integrasiyasını sürətləndirdi.

Sonrakı illərdə Konstitusiyaya edilən dəyişikliklər dövrün tələblərinə uyğunlaşdırıldı, lakin dövlət müstəqilliyi, insan hüquqları və hüquqi dövlətçilik prinsipləri dəyişməz qaldı.

Nəticə

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul edilmiş 1995-ci il **Milli Konstitusiyası** Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas dayaqlarından birinə çevrildi. Bu sənəd təkcə hüquqi baza deyil, həm də müstəqilliyin qorunması üçün siyasi təminat rolunu oynadı. **Heydər Əliyevin** uzaqgörənliyi sayəsində Azərbaycan müstəqil dövlət kimi möhkəmləndi və gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının nailiyyətləri, daxili sabitlik və beynəlxalq mövqelərin güclənməsi həmin Konstitusiyanın möhkəm hüquqi əsasları üzərində qurulub. **Heydər Əliyevin** bu sahədə qoyduğu irs müasir dövlətçiliyimizin ən mühüm sütunlarından biri olaraq qalır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev, H. (1995). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi.
2. Məmmədov, R. (2010). *Azərbaycanın müstəqillik dövründə dövlətçilik və hüquqi sistem*. Bakı: Elm.
3. Həsənov, F. (2015). *Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan dövlətçiliyi*. Bakı: AMEA Nəşriyyatı.
4. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. (1995). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının mətni*. [Online] Available: <https://www.e-qanun.az/framework/17>
5. İsmayilov, T. (2012). *Azərbaycanın Konstitusiya quruculuğu və hüquqi inkişafı*. Bakı: Qanun.

FAMILY AS A CONSTITUTIONAL VALUE

Ozoda NISHANOVA

*Acting Professor, Doctor of Philosophy (DSc),
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Uzbekistan*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7242-9557>
o.nishanova@nuu.uz.mail.ru

Abstract. *This article examines the family as a fundamental constitutional value, emphasizing its role in shaping social stability, cultural continuity, and the protection of human rights. The study explores how national constitutions recognize the family as the foundation of society and guarantee its protection through legal, moral, and social mechanisms. Special attention is given to the challenges of the 21st century, including globalization, digitalization, and socio-economic transformations, which require rethinking the constitutional role of the family. The article concludes that strengthening the institution of the family is essential for safeguarding national identity, intergenerational solidarity, and sustainable development.*

Keywords: *family, constitutional value, human rights, social stability, national identity, sustainable development*

On April 30, 2023, in the referendum held in Uzbekistan, 90.21 percent of participating citizens voted in favor of the newly revised Constitution. This is by no means a coincidence. Above all, it demonstrates that the renewed Constitution embodies the age-old aspirations, national values, and spiritual ideals of our people. Today, the Constitution is not only a legal document but also a manifestation of the nation's historical experience, moral needs, and collective vision of the future.

It is well known that at a certain stage of its development, every society faces the need to give legal form to its dreams and ideals. The new Constitution became the practical expression of such a need: it elevated the supreme values of the people to the foundations of the state system, established human dignity as the highest value, and reinterpreted the state as an instrument serving the individual. In the renewed Constitution, particular emphasis is placed on issues of human dignity, justice, social stability, and spiritual harmony.

The fundamental principles cherished by our people for centuries—such as a just society, the protection of human rights, social stability, freedom, and moral advancement—are fully reflected in the content of the new Constitution. Therefore, voting for it was not merely a legal choice but also a moral one for the present generation. This choice illustrates the people's responsible approach toward their own destiny. Since the new Basic Law was created by the will of the people, every article embodies historical memory, social experience, and national consciousness. It responds not only to the needs of today but also to the aspirations of future generations. This makes it possible to interpret the Constitution not simply as a "collection of rights" but as a unique program of national development. The philosophical essence of the Constitution is revealed in its ability to ensure harmony between immutable principles and the dynamics of life. On the one hand, eternal values such as human dignity, the family, and the primacy of society are

preserved. On the other hand, contemporary democratic processes, global civilizational values, and the prospects of national development are also taken into account.

From a philosophical perspective, every article of the Constitution must be capable of responding to the changing needs of society. In this sense, it is not a “frozen law” but a moral and philosophical text in step with the spirit of the times. The fact that the renewed Basic Law places personal freedoms and human rights at the center of state policy is a clear testament to this principle. In the new edition of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, the provisions devoted to the family are included as a separate chapter, which highlights its social significance and its role as a priority direction of state policy. Chapter XIV of the renewed Constitution is entitled “*Family, Children and Youth*.” Article 76 states:

“The family is the fundamental unit of society and is under the protection of society and the state. Marriage is based on the traditional family values of the people of Uzbekistan, the voluntary consent of those entering into marriage, and their equality of rights. The state shall create social, economic, legal, and other conditions for the comprehensive development of the family” [Constitution of the Republic of Uzbekistan, 2023].

As one of the most ancient and natural institutions of human society, the family holds a special place in the life of the state and society. The fact that its legal status is defined in the Constitution expresses that the family is under state protection. This indicates that the family is recognized not merely as a sphere of private relations but also as a social and legal institution. As noted: *“Today, the idea of ensuring the rights, freedoms, and legitimate interests of fatherhood, motherhood, and children has become the cornerstone of our country’s entire domestic and foreign policy, the most important driving force of democratic reforms in New Uzbekistan, and a key factor uniting these noble endeavors”* [P. Kozhametov, 2024].

Indeed, the family is the primary environment for human development and generational continuity. Within it, human values, morality, and social culture are formed. The inclusion in the Constitution of such norms as: state protection of family interests; equality of husband and wife; the state’s responsibility to ensure conditions for children to grow up in a healthy environment; and the guarantee of children’s rights and dignity—all demonstrate that the family is not only a moral value but also a legal guarantee.

The culture of internal and external family relations manifests itself as a mirror of social development, both in theoretical and practical terms. From a philosophical perspective, the family may be viewed as a “small model” (microcosm) of the social system. The rules, moral norms, relationships, and upbringing within the family reflect and express processes taking place in society as a whole. As observed: *“The culture of internal and external family relations reflects the socio-political, economic, and spiritual development of society. Developments in science, art, literature, technological progress, and religion exert their influence on this process, producing distinctive modernist features in family culture and in the stages of social development”* [M. R. Dehqonov, 2021]. The political system and the form of statehood in society directly affect family culture. For example, in societies where democracy is strengthened, equality, partnership, and free exchange of ideas within family relations become more prevalent. By contrast, authoritarian systems reinforce obedience and one-sided dominance within families. Economic growth impacts families’ living standards and cultural needs, while spiritual progress expands moral norms and fosters the culture of ethical communication within the family. In this sense, family culture is closely linked both to economic development and to spiritual advancement.

Modern technologies also have a significant influence on the culture of family communication: in an information-based society, the forms of interaction among family members and the methods of education and upbringing are changing. This creates the basis for the emergence of modernist (new and contemporary) features in family life. Art and literature serve as essential factors in shaping families' spiritual worldview. For instance, through works of national literature or modern art, aesthetic culture and spiritual development are expressed in family relations. Religious values constitute one of the fundamental pillars of family culture. Religious and educational processes in society play a vital role in shaping the spiritual atmosphere within families, attitudes toward values, and methods of upbringing. Thus, family culture is a system that interacts with all areas of social development. As changes in science, technology, art, literature, and religion strengthen modernist tendencies in society, these processes first manifest themselves within family relations. Therefore, family culture emerges as an indicator of social development, serving as both a philosophical and practical mirror of societal evolution. In the Republic of Uzbekistan, the interests of the family are protected not only by the Constitution but also by a number of other legislative acts. In particular, the Family Code serves as the primary legal document regulating family relations in the country. It stipulates that:

"The tasks of family legislation consist in strengthening the family; building family relations on the basis of mutual love, trust, respect, solidarity, mutual assistance, and a sense of responsibility of all family members; preventing any arbitrary interference by individuals in family matters; ensuring the free exercise of rights by family members and the protection of those rights" [Family Code of the Republic of Uzbekistan, 1998]. In Uzbekistan, the Family Code functions as the legal foundation of family relations. It clearly defines matters such as marriage, the rights of children, and the responsibilities of parents. Its main objectives include:

- establishing the conditions for concluding and dissolving marriage;
- defining the rights and responsibilities of spouses;
- guaranteeing children's rights and their protection by the state;
- regulating guardianship and custody issues;
- legally defining the property relations of family members.

This Code reflects not only legal norms but also social and moral values. In addition, laws such as On Guarantees of the Rights of the Child (2007) and On Protection of Women from Harassment and Violence (2019) have been adopted. In developing family-related legislation, Uzbekistan also draws upon international legal standards, particularly the UN Convention on the Rights of the Child (1989) and the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (1981). This ensures the harmony of national legislation with global standards.

Family-related laws in Uzbekistan demonstrate that state policy is directed toward safeguarding human dignity and ensuring social stability. The family is regarded not merely as a private sphere of life but as the spiritual home of the nation. Accordingly, the improvement of family law is considered one of the essential conditions for social stability and moral harmony.

- The system of family protection in Uzbekistan is implemented in several directions:
- creating legal guarantees through the Constitution and laws;
 - providing social and economic support through state programs;
 - delivering practical assistance via special committees and centers;
 - safeguarding the rights of children and women through independent institutions.

These measures aim to protect the family not only legally but also socially and morally, playing a vital role in ensuring the stability of society. In conclusion, the renewed Constitution of Uzbekistan carries significance not only as a legal document but also as a philosophical and moral text. It serves as a solid foundation for harmonizing the demands of modern development with national values, placing human dignity at the center of state policy, and ensuring justice and stability.

REFERENCES:

1. Lex.uz. (n.d.). *O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi*.
<https://lex.uz/docs/6445145>
2. Кожаметов П. (n.d.). *Конституция-Оила, болалар ва ёшлар ҳуқуқлари кафолатлари* [Constitution-Family, guarantees of children's and youth rights]. Qoraqalpoq Adliya.
<https://qoraqalpoq.adliya.uz/uz/news/detail.php?ID=64932>
3. Dehqonov, M. R. (2021). *Islomda oila va nikoh munosabatlari madaniyatining diniy-falsafiy mohiyati. PhD dissertatsiyasi autorfererati* [The religious-philosophical essence of family and marriage culture in Islam: Doctoral (PhD) dissertation abstract]. Toshkent. B.19.
4. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi. (1998). Lex.uz.
<https://www.lex.uz/acts/104720>

Ozoda Nişanova

AİLƏ – KONSTITUSION DƏYƏR KİMİ

Xülasə

Bu məqalə ailəni fundamental bir konstitusion dəyər kimi araşdırır və onun ictimai sabitliyin təmin edilməsində, mədəni davamlılığın qorunmasında və insan hüquqlarının müdafiəsində oynadığı rolu vurğulayır. Araşdırmada milli konstitusiyaların ailəni cəmiyyətin əsası kimi necə tanıdığı və onu hüquqi, mənəvi və sosial mexanizmlərlə necə qoruduğu göstərilir. XXI əsrdə qloballaşma, rəqəmsallaşma və sosial-iqtisadi dəyişikliklər kimi çağırışlar fonunda ailənin konstitusion rolunun yenidən düşünülməsinin vacibliyi qeyd olunur. Məqalə, ailə institutunun gücləndirilməsinin milli kimliyin qorunması, nəsillərarası həmrəyliyin təmin edilməsi və davamlı inkişaf üçün zəruri olduğunu nəticələndirir.

Açar sözlər: *ailə, konstitusion dəyər, insan hüquqları, ictimai sabitlik, milli kimlik, davamlı inkişaf*

**INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF CHILDREN'S RIGHTS
AND MECHANISMS OF THEIR PROTECTION IN AZERBAIJAN**

Yagut ALIYEVA

*Baku State University, Faculty of Social Sciences and Psychology,
Department of Sociology, PhD in Sociology, Associate Professor,
Baku, Azerbaijan*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2051-8416>

yagut_family@mail.ru

yagut.aliyeva@gmail.com

Sevinj ALIYEVA

*Baku State University, Faculty of Social Sciences and Psychology,
Department of Sociology, PhD in Sociology, Lecturer
Baku, Azerbaijan*

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-5821-483X>

aliyevasevinj62@gmail.com

sevinc.aliyeva.nadir@bsu.edu.az

Keywords: children, international legal regulation, protection of children's rights

Relevance of the Topic: In the contemporary world, the protection of children's rights and the assurance of their comprehensive development have acquired exceptional importance. Childhood is regarded as a fundamental stage of human life that determines an individual's social, psychological, and physical well-being, as well as the formation of future society.

Under the conditions of globalization, migration processes, and socio-economic transformations, the role of governmental, non-governmental, and international organizations in ensuring the protection and support of children has significantly increased. International legal instruments, such as the 1989 Convention on the Rights of the Child, constitute the cornerstone of legal regulation in this field and establish universal standards that must be observed by all signatory states, including Azerbaijan.

The relevance of this research is determined by the necessity to analyze the mechanisms of practical implementation of children's rights, to identify effective models of cooperation between state institutions and international organizations, and to assess the impact of global standards on national child protection systems. Special attention is devoted to the integration of international norms into the policy and practice of Azerbaijan – including legislative frameworks, state programs, activities of ministries and agencies, as well as the efforts of non-governmental organizations focused on the protection of children's rights.

Research Objective: The primary objective of this study is to provide a comprehensive examination of the role of official institutions in supporting children, to identify the key directions of their activities, and to evaluate the effectiveness of implementing international standards both in global practice and in the case of Azerbaijan.

To achieve this objective, the research employs methods of analysis and synthesis of international and national legal documents, comparative analysis of practices across

different countries, as well as a critical review of programs and projects aimed at protecting and supporting children.

This article seeks to systematically examine the legal and regulatory framework – both international and national – analyze the roles of various official institutions and their main areas of activity in the field of child support, and assess the efficiency and shortcomings of existing mechanisms at the global level and within Azerbaijan. The analysis is grounded in official international documents, global statistics (UNICEF, World Bank), national laws and reports, as well as reviews of academic literature and analytical publications.

The study identifies several key directions of activity among organizations responsible for ensuring the protection of children's rights:

- State institutions focus on the development and implementation of national legislation, ensuring access to education, healthcare, and social protection.
- Non-governmental organizations (NGOs) play a significant role in implementing social projects, monitoring compliance with children's rights, and disseminating information on international standards.
- International organizations, such as UNICEF and the Council of Europe, provide expert support, financial assistance, experience exchange programs, and policy recommendations aimed at improving national systems for the protection of children's rights.

Research Results: The findings of the study demonstrate that the integration of international standards and active cooperation among governmental, non-governmental, and international institutions contribute to a more effective protection of children's rights, enhance the quality of social support, and broaden opportunities for children's holistic development.

Using Azerbaijan as a case study, it has been established that existing mechanisms for child protection largely comply with international requirements. Nevertheless, further improvement is necessary through strengthening interagency cooperation, expanding the inclusion of vulnerable groups, and increasing public awareness regarding children's rights.

Conclusions and Recommendations:

1. *The growing number of children living in hazardous or unstable conditions.* According to UNICEF and other international organizations, a significant proportion of children reside in conflict zones or high-risk environments, which intensifies the need for effective protection mechanisms. This global phenomenon directly affects children's health, education, and psychosocial development.

2. *The international legal system concerning children's rights* is not merely a collection of declarations, but a comprehensive set of implementation mechanisms—monitoring, reporting, and technical assistance—operating through the UN, UNICEF, regional organizations, and NGOs. Various actors interpret and apply the principles of children's rights differently, which underscores the necessity of a sociological analysis of the interaction between legal norms and real-world practices.

3. *In Azerbaijan*, there has been an evident intensification of state programs in the sphere of child welfare—covering socioeconomic development, improvement of healthcare systems, and the reintegration of displaced families.

These developments create fertile ground for studying the interplay of institutional mechanisms, legal frameworks, and field-level practices. Recent amendments to national

legislation (including revisions to the *Law on the Rights of the Child*) must be aligned with the country's international obligations.

Conclusion: This study highlights the importance of a comprehensive approach to the protection of children's rights at both national and international levels. It emphasizes the necessity of continuous improvement in the mechanisms of cooperation among governmental, non-governmental, and international actors to ensure the full development, protection, and well-being of every child.

REFERENCES:

1. Закон Азербайджанской Республики «О правах ребёнка». (Law No. 499, 19 May 1998). Azerbaijan Republic. (1998, May 19). Law on the Rights of the Child (Law No. 499). Retrieved from [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30598963]
2. Права ребенка. (The Rights of the Child). Retrieved from [<https://suvorov.legal/prava-rebenka/>]
3. United Nations Convention on the Rights of the Child United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child*. UNICEF. Retrieved from [<https://www.unicef.org/>]
4. UNICEF – Azerbaijan Country Office Annual Reports (2023); UNICEF – Azerbaijan Annual Report (2024) (MICS and country programme materials). Retrieved from [<https://www.unicef.org/>]
5. World Bank / UN Inter-agency Group – показатели младенческой и детской смертности. World Bank. (2024). *Infant and child mortality rates: Azerbaijan*. World Development Indicators. Retrieved from [<https://data.worldbank.org/>]
6. U.S. Department of Labor – Reports on the Worst Forms of Child Labor: Azerbaijan (2023). *Findings on the Worst Forms of Child Labor: Azerbaijan*. Bureau of International Labor Affairs. Retrieved from [<https://www.dol.gov/>]
7. UNICEF/global reports on child mortality and global child protection issues UNICEF. (2024). *The State of the World's Children 2024: For every child, every right*. UNICEF Data. Retrieved from [<https://data.unicef.org/>]

YAŞILARIN SAĞLIĞININ KORUNMASI – NESİLLER ARASI MİRASIN DEVAMLILIĞINI SAĞLAYAN BİR FAKTÖR

Gulchehra ABDUKARIMOVA

*Taşkent Devlet Taşımacılık Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Bölümü Kıdemli Öğretim Görevlisi
Taşkent, Özbekistan
baratovnagulchehra@gmail.com*

Özet. *Bu makalede, yaşlı bireylerin sağlığının korunmasının – onların aktif toplumsal yaşama katılımını sağlamak, kültürel ve manevi mirası gelecek nesillere aktarmada belirleyici faktörlerden biri olduğu; bireyin sağlığının yalnızca tıbbi veya fiziksel durumuyla değil, aynı zamanda sosyal etkinliği, psikolojik istikrarı ve manevi tatminiyle de ölçüldüğü vurgulanmaktadır. Ayrıca, nesiller arası mirasın – yaşlı kuşağın bilgi, deneyim, gelenek ve manevi değerlerini sonraki kuşaklara aktarma süreci olduğu; yaşlı neslin sağlığının korunmasında toplumun – yani devletin, mahallenin, sivil toplum kurumlarının ve geniş kamuoyunun rolü incelenmektedir.*

Anahtar kelimeler. *yaşlılar, sağlık, toplum, sosyal koruma, aktif yaşlanma, sivil toplum, mahalle, nesiller arası miras, yaşlı nüfus*

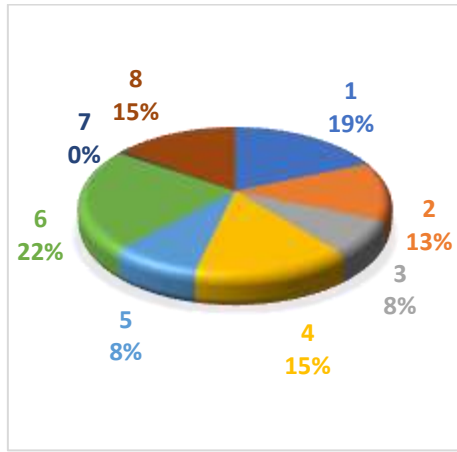
Günümüzde yaşanan küresel demografik değişimler sonucunda nüfusun yapısında yaşlıların oranı artmaktadır. Bu durum yalnızca sosyal koruma ve sağlık sistemi için yeni görevler yüklemekle kalmamakta, aynı zamanda nesiller arası ilişkilerde istikrarın sağlanmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Yaşlıların sağlığının korunması – onların aktif toplumsal yaşama katılımını sağlamak, kültürel ve manevi mirası gelecek nesillere aktarmada belirleyici faktörlerden biridir. Yaşlı bir insanın sağlığı yalnızca tıbbi veya fiziksel durumla değil, aynı zamanda sosyal etkinliği, psikolojik istikrarı ve manevi tatminiyle de ölçülmektedir. Nesiller arası miras – yaşlı kuşağın bilgi, deneyim, gelenek ve manevi değerlerini sonraki kuşaklara aktarma sürecidir. Bu sürecin başarılı olması için yaşlı kuşak – yani yaşlı bireyler – hayatlarından memnun, aktif ve sağlıklı olmalıdır. Eğer yaşlı birey kendini gereksiz hisseder, sağlığı bozulur veya toplumsal dışlanmaya maruz kalırsa, miras zinciri kopabilir. Dolayısıyla sağlık yalnızca kişisel bir nimet değil, aynı zamanda toplumsal mirasın korunmasındaki temel unsurdur. Yaşlanmada sağlık eşitliğinin artırılması da sağlık sisteminin önemli hedeflerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yaşlı bireyler arasında gözlemlenen birçok sağlık farklılığı “sosyal belirleyiciler”in sonucudur; örneğin sosyoekonomik koşullar, yaşam ve çalışma şartları, eğitim ve benzerleri. Bir insanın doğumu, büyümesi, eğitim ve terbiyesi, beslenmesi, uykusu, yaşamı, çalışması, sağlığı ve sosyal bakımı, yaşlılık dönemindeki refahına ömür boyu etki eder. Sağlık alanındaki girişimlerin mevcut genç nüfusa fayda sağlayacak şekilde yönlendirilmesi, yaşamları boyunca sağlıklarda eşitsizliklerle karşılaşmış olsalar bile yaşlılığa ulaşanlar için son bir adaletsizlik olmamalıdır.

Bu anlamda Özbekistan’da yaşlıların nesiller arası mirasın devamlılığını sağlamasında onların sağlığının korunmasına özel önem verilmektedir. Birincisi, üreme sağlığı merkezlerinde yaşlıların sağlık durumlarını kontrol etmek ve onların düzenli tıbbi muayenelerden geçmesini sağlamak sistemi oluşturulmuştur; ikincisi, Özbekistan Cumhuriyeti Nuroniy Vakfı nezdinde kurulan “Nuroniy” sanatoryumunda yaşlılar, plan dahilinde sağlıklarını korumak ve güçlendirmek amacıyla tıbbi tedavileri ücretsiz alma

imkânına sahiptir. Özbekistan’da yaşlıların sağlığını korumaya yönelik sistemli bir önleyici politikanın sonuçlarını belirlemek amacıyla yapılan sosyolojik anket sonucunda 609 katılımcıdan 131’i sağlık durumunu “mükemmel”, 217’si “iyi”, 143’ü “tatmin edici”, 61’i “yetersiz”, 57’si ise “çok kötü” olarak değerlendirmiştir. 609 katılımcıya “Sağlığınızı korumak için hangi önlemleri alıyorsunuz?” sorusu yöneltildiğinde, 113 kişi düzenli sağlık kontrolünden geçtiğini, 78 kişi düzenli doktor muayenesine gittiğini, 47 kişi fiziksel egzersizlerle meşgul olduğunu, 89 kişi sanatoryumlarda koruyucu tedavi gördüğünü, 51 kişi sağlık şikâyetinin bulunmadığını, 3 kişi ise sağlığıyla ilgilenme imkânı olmadığını belirtmiştir.

Bu anket “Sağlığınızı korumak için hangi önlemleri alıyorsunuz?” konulu olarak gerçekleştirilmiş olup, aşağıdaki şekilde gösterilmiştir (Şekil 2).

Şekil.2

№	Cevap Adı	Sayı	Yüzde %
1	Düzenli olarak sağlık kontrolünden geçiyorum	113	19
2	Düzenli olarak doktor gözetimindeyim	78	13
3	Beden eğitimi (fiziksel egzersiz) yapıyorum	47	8
4	Sanatoryuma gidiyorum	89	15
5	Sağlığım ile ilgili bir şikâyetim yok, bu nedenle hiçbir şey yapmıyorum	51	8
6	Sağlığım ile ilgilenmek için imkânım yok	137	22
7	Diğer, yazınız	3	0
8	vb.	91	15
9	Toplam	609	100%

Bu anketin sonuçları, Özbekistan halkının, özellikle de yaşlı bireylerin sosyal etkinlik düzeyinin arttığını ve yaşam tarzlarının iyileştiğini göstermektedir. Aynı zamanda, bu alanda yapılması gereken birçok görevin hâlâ mevcut olduğunu da kabul etmek gerekir. Özellikle, bölgelerde yaşayan yaşlı bireyler arasında düzenli doktor muayenesinden geçme uygulaması henüz tam olarak hayata geçirilmemiştir ve bu durum üreme sağlığı merkezleri tarafından da sürekli olarak denetlenmemektedir. Yaşlıların sanatoryumlarda dinlenmelerini sistemli bir şekilde organize etme sürecinde de belirli sorunlar mevcuttur ve bu sorunların giderilmesi için Özbekistan Cumhuriyeti Nuroniy Vakfı mahalleler düzeyinde çalışmalar yürütmektedir.

Nitekim Yeni Özbekistan’da yaşlılar için sağlık alanındaki çabaların temel yönü sağlıklı yaşlanma, yaşlanma sürecinde sağlık eşitsizliklerinin azaltılması olsa da, yaşam süresinin uzatılması hedefi göz ardı edilmemelidir. Gerçekten de sağlık istatistikleri genellikle yaşam süresini uzatma konusundaki ilerlemelere odaklanmakta, ileri yaşlardaki refaha yönelik son dikkat de işte bu başarıların bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Yaşlı bireylerin sağlığı yalnızca tıbbi yardıma değil, aynı zamanda ilgiye, sevgiye ve şefkate de bağlıdır. Bu unsurlar ise her şeyden önce aile ortamında şekillenir.

Yaşlı bireylerin sağlığının korunmasında modern tıp ve gerontoloji bilimi biyopsikososyal (fiziksel, psikolojik ve sosyal) bir yaklaşımı önermektedir. Bu yaklaşımda aşağıdaki unsurlar dikkate alınır:

Fiziksel faktörler: yaşlı bireyin bedensel durumu, kronik hastalıkları, beslenme biçimi.

Psikolojik faktörler: kendini yalnız hissetmeme, ruhsal denge, dünya görüşü.

Sosyal faktörler: aile bireyleriyle ilişkiler, aktif yaşam tarzı, topluma aidiyet hissi.

Aile, bu üç faktörün kesiştiği bir merkez olarak görev yapar.

Yaşlı birey sevgiye, konuşmaya ve sözünün dinlenmesine ihtiyaç duyar. Ona gösterilen ilgi – hayata olan ilgisini yeniden kazandırır, ruhsal durumunu dengeler, depresyon ve yalnızlığın önüne geçer. Aile bireylerinin yaşlılara ilaç temininde yardımcı olması, onlara yiyecek hazırlaması, ev işlerinde destek vermesi, doktora giderken eşlik etmesi – tüm bunlar yaşlıların sağlığını korumada son derece önemli pratik yardımlardır. Ayrıca ailedeki gençlerin yaşlılarla iletişim kurması – onların kendilerini faydalı hissetmelerine ve deneyimlerini paylaşmalarına zemin hazırlar.

Aile içindeki sağlıklı ortam ise yaşlı bireylerin duygusal stresini azaltır. Bilimsel araştırmalar göstermektedir ki, aile ilişkileri iyi olan yaşlı bireylerde kalp-damar hastalıkları, diyabet ve Alzheimer gibi rahatsızlıklar daha az görülmektedir. Özbekistan’da yaşlı nesle yönelik sosyal koruma ve sağlık hizmetlerinde toplumun aşağıdaki yapıları aktif rol oynamaktadır:

Mahalle faalları ve “Yaşlılar Meclisi” grupları aracılığıyla yaşlı vatandaşlarla sürekli iletişim kurulmaktadır.

Nuroni Vakfı yardımıyla sağlık hizmetleri, maddi destek ve manevi teşvik çalışmaları yürütülmektedir.

Sivil toplum kurumları (STK’lar, sendikalar) aracılığıyla yaşlılar için eğitimler, danışmanlık kursları ve tıbbi muayeneler düzenlenmektedir.

Gençlerle gerçekleştirilen kuşaklar arası iletişim etkinlikleri sayesinde yaşlı bireylerin toplumsal etkinliği desteklenmektedir.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası’nın 46. maddesinde her bireyin sağlık hizmetlerinden yararlanma ve sosyal yardıma erişim hakkı güvence altına alınmıştır.

“Yeni Özbekistan Kalkınma Stratejisi”nde yaşlıların sağlığı, sosyal korunması ve aile içinde yaşlılara saygı kültürünün geliştirilmesi temel görevlerden biri olarak belirlenmiştir.

Birleşmiş Milletler’in “Aktif Yaşlanma” konseptinde de aile kurumu, yaşlı bireyleri destekleyen temel halka olarak gösterilmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, yaşlı bireylerin sağlıklı bir yaşam sürmeleri yalnızca tıbbi tedavilerle değil, aynı zamanda aile ortamında sağlanan psikolojik destek ve sevgi, toplumda büyük kuşak temsilcilerine duyulan saygı, onlara yönelik destek ve yakınlık atmosferinin oluşturulmasıyla mümkündür. Bu unsurlar, yaşlıların hem sağlık durumunu hem de yaşam kalitesini önemli ölçüde artırmaktadır.

KAYNAKÇA:

1. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası. – Taşkent: Özbekistan, 2023.
2. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın 11 Mart 2023 tarihli “Yaşlı nesil temsilcilerini her yönüyle desteklemek ve onların sosyal faaliyetlerini artırmaya ilişkin ek tedbirler hakkında” 92 sayılı kararı. – www.lex.uz.

3. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 28 Ocak 2022 tarihli “2022–2026 yıllarına yönelik Yeni Özbekistan’ın kalkınma stratejisi hakkında” 60 sayılı kararnamesi. – www.lex.uz.
4. Özbekistan Ulusal Ansiklopedisi. – Taşkent: Özbekistan Ulusal Ansiklopedisi Yayınları, Cilt 9, 2005. – 704 s.
5. Sodiqova Ş.M. Toplum modernleştirme sürecinde yaşlıların sosyal korunmasının sosyolojik analizi. Doktora tezi özeti. – Taşkent, 2016. – s. 3.

Gulchehra Abdukarimova

**PROTECTING THE HEALTH OF THE ELDERLY – A FACTOR THAT ENSURES THE CONTINUITY OF
INTERGENERATIONAL HERITAGE**

Abstract

This article examines that maintaining the health of older people is one of the decisive factors in ensuring their active participation in public life and the transfer of cultural and spiritual heritage to future generations, and human health is measured not only by its medical or physical condition, but also by its social activity, psychological stability and spiritual satisfaction. Intergenerational continuity is the process of transferring knowledge, experience, traditions and spiritual values of the older generation to the next generation, the role of society, namely the state, society, civil society institutions and the general public, in maintaining the health of the older generation is analyzed.

Keywords: *older people, health, society, social protection, active ageing, civil society, neighbourhood, intergenerational continuity, older people*

POLITICAL-LEGAL CONSEQUENCES OF OPERATION OF FULL RESTORATION OF STATE SOVEREIGNTY OF AZERBAIJAN

Ilyas HUSEYNOV

*Head of the Sector, Social Research Center
Baku, Azerbaijan*

ORCID ID: 0000-0002-1061-7990

ilyasdiplomat@gmail.com

Abstract. *This article examines the factors that determined the execution of one-day local anti-terrorist measures. These measures were necessary due to Armenia's failure to fulfill its obligations, ongoing military and political provocations, the mining of territories, and illegal visits. The article also highlights significant messages from President Ilham Aliyev's speeches delivered at events and ceremonies in Khankendi following the restoration of sovereignty in Khankendi and surrounding areas. The author provides an in-depth analysis of the geopolitical developments in the region that followed the termination of separatism in Azerbaijan through these local anti-terrorist measures. The study underscores the importance of examining the political and legal consequences of safeguarding Azerbaijan's territorial integrity and sovereignty, particularly amid the ongoing negotiations on the peace agreement between Azerbaijan and Armenia. Furthermore, it emphasizes that Azerbaijan seeks to promote peace, stability, and cooperation in the region, despite ongoing global conflicts, and anticipates that the opening of regional communications and the restoration of economic ties will contribute to a more stable regional security framework.*

Keywords: *Khankendi, anti-terrorist operation, territorial integrity, sovereignty, president, Ilham Aliyev*

Details of operation to restore full sovereignty in Azerbaijan

On September 19, 2023, during local anti-terrorist measures conducted by the Azerbaijani Army in Karabakh, decisive blows were delivered to the remaining forces of the Armenian army and separatist groups. The enemy resisted for 23 hours and 43 minutes before, having suffered significant losses, raising a white flag and surrendering. Throughout the operation, Azerbaijani military personnel demonstrated exceptional courage and heroism. As a result of these successfully executed measures, Armenian separatism in Karabakh was effectively terminated.

Before this process, Azerbaijan had waited nearly 30 years for the implementation of four well-known UN resolutions. However, this prolonged wait and the ineffectiveness of negotiations came to an end on September 27, 2020, when Armenia's aggressive policies were decisively defeated within 44 days. The Azerbaijani Army effectively enforced the UN resolutions. In the subsequent three years, Baku exercised strategic patience and restraint, with the primary goal of ensuring the country's territorial integrity and sovereignty, mobilizing all available resources toward this objective. Nevertheless, the so-called "presidential elections" of the illegitimate regime in Karabakh could never be allowed, as they would have perpetuated its consistent policy of sabotage and terror. The separatist regime held the region's Armenian population hostage, using them as instruments for

political adventurism while disregarding calls for reintegration into Azerbaijan. Meanwhile, the Armenian government, through its policies and with support from pro-Armenian actors worldwide, presented this regime as a legitimate state entity. Consequently, decisive measures were necessary to prevent such activities [4].

Since 2020, Armenia has drawn no lessons from Azerbaijan's warnings. Illegal military formations, heavy weaponry, artillery, and other equipment and ammunition were stockpiled in Karabakh. Furthermore, Armenia continued to bring additional military assets into the territory through various means, conducted personnel rotations, mined Azerbaijani lands, and carried out the construction of engineering and fortification facilities, along with other unacceptable actions. All of these measures contradicted the constitutional framework of Azerbaijan and posed a direct threat to its state sovereignty. Simultaneously, illegal Armenian armed groups operating in Khankendi and the surrounding areas, encouraged by support from certain Western countries, represented a serious threat to regional stability. Efforts to negotiate a peaceful neutralization of these militants and to secure stability in the region consistently proved unsuccessful.

Prior to the local anti-terrorist measures, Armenian armed forces in the Karabakh region were increasingly active, engaging in or preparing for various terrorist acts. Systematic shelling of Azerbaijani Army positions with weapons of various calibers, continued mining of Azerbaijani territories, engineering improvements to combat positions, and the expansion of trenches and shelters all contributed to heightened tension. The decisive provocation occurred on September 19, the day of the local anti-terrorist operation, when a mine—planted in advance for terrorist purposes—exploded on the Ahmadbeyli-Fuzuli-Shusha highway, carried out by reconnaissance and sabotage groups of the Armenian armed forces. This attack damaged a vehicle belonging to the State Agency of Azerbaijan Automobile Roads and resulted in civilian casualties. On the same day, a vehicle transporting personnel of the Internal Troops of the Ministry of Internal Affairs was also targeted by a mine, causing numerous casualties among police officers and military personnel. These actions compelled Azerbaijan to launch local military operations to neutralize Armenian terrorist groups in Karabakh.

Considering all these factors, measures had to be taken to safeguard Azerbaijan's sovereignty and territorial integrity through all legal mechanisms established under the UN Charter and international law [15]. The professionalism of commanders and soldiers, along with the experience gained from previous combat operations, played a crucial role in the rapid and effective execution of the tasks outlined in the anti-terrorist operation plan.

Armenia's recent actions have demonstrated that the statements of Prime Minister Nikol Pashinyan, made at the trilateral meetings in Prague on October 6, 2022, and in Brussels on May 14, 2023, regarding recognition of Azerbaijan's sovereign rights over 86.6 thousand square kilometers of territory, including Karabakh, were merely empty words. The Armenian government consistently presented the separatist regime in Karabakh as an independent political authority and elevated the issue of the rights and security of Karabakh Armenians to the level of a peace treaty with Azerbaijan, signaling its determination to pursue adventurous plans in the region. The humanitarian crisis in Karabakh, alongside allegations of ethnic cleansing and genocide against the Armenian population, also became central elements of Armenia's foreign policy. Since the initiation of anti-terrorist measures in Karabakh, various actors around the world, including pro-Armenian groups, have issued repeated statements. "Protesters of democracy" from France, the European Union, and other organizations voiced objections, with some going further to condemn the actions taken by Azerbaijan on its legitimate territories.

Additionally, a group of pro-Armenian members of the European Parliament's Foreign Affairs Committee called for sanctions against Azerbaijan and the suspension of its oil and gas exports. Naturally, such actions could not produce any positive outcomes.

With these anti-terrorist measures—marked in capital letters in our history—the separatist tendencies that had long taken root in Azerbaijani territories were decisively eliminated, and constitutional order was fully restored. Prior to the operation, approximately 10,000 units of the Armenian armed forces and illegal armed groups were present in the Karabakh region. According to the tripartite statement, these Armenian militants should have been disarmed three years earlier, but the provisions were not implemented. Armenian terrorists continued to operate in Karabakh, carrying out large-scale military provocations and terrorist attacks. In response, local anti-terrorist measures were launched to restore the constitutional structure of the Republic of Azerbaijan. Following these operations, Armenians in the region voluntarily departed for Armenia, as they held Armenian passports [3].

The abolition of separatism and historic Yevlakh meeting

In response to an appeal from representatives of the Armenian residents of Karabakh conveyed through the Russian peacekeeping contingent, an agreement was reached to suspend local anti-terrorist measures on September 20, 2023, at 13:00 under the following conditions:

1. Units of the Armenian armed forces and illegal Armenian armed groups located in the Karabakh region of the Republic of Azerbaijan were to lay down their weapons, withdraw from combat positions and military posts, and be completely disarmed. Armenian armed forces units were to leave Azerbaijani territories, and illegal armed groups were to be disbanded.

2. Simultaneously, all weapons, ammunition, and heavy equipment were to be surrendered.

3. These processes were to be carried out in coordination with the Russian peacekeeping contingent [7].

The scale of destruction and the events witnessed in contemporary conflicts worldwide are well known. During the local anti-terrorist operation, only legitimate military targets associated with the terrorists were neutralized and destroyed. In this context, President Ilham Aliyev stated in his address to the nation on September 20, 2023:

"Before the operation, I once again gave a strict order to all our military units that the Armenian population living in the Karabakh region should not be affected by the anti-terrorist measures and that the civilian population be protected. We have achieved this by using high-precision weapons. At the same time, civilians felt protected entirely thanks to the professionalism of our Armed Forces. In the meantime, I ordered that the civilian infrastructure not be targeted and only the military infrastructure be destroyed. I want to say again that the professionalism and technical capabilities of our Army and all of our Armed Forces made it possible to fulfill this duty with honor. Once again, Azerbaijani soldiers and officers showed high professionalism and moral qualities" [8].

The meeting held in Yevlakh with representatives of the separatists—who had previously sought to extend their control over Azerbaijani territories up to the city of Yevlakh—was of both historical and symbolic significance. During this meeting, cultural issues concerning ethnic Armenians, as well as municipal, administrative, and other humanitarian matters, were addressed. The discussions focused solely on the acceptance

of Azerbaijani citizenship and the establishment of conditions for all armed groups in the region to withdraw [1].

The UN Security Council meeting, convened at France's insistence, further demonstrated that the international community was compelled to acknowledge the necessity of local anti-terrorist measures. Although representatives of states maintaining a biased stance against Azerbaijan submitted prepared reports, the anti-terrorist operation had already been completed, and the separatists had surrendered [5].

Attempts to label the local anti-terrorist measures as ethnic cleansing were unsuccessful and yielded no results. Numerous distortions were circulated to falsely portray the precisely executed anti-terrorist measures as "ethnic cleansing." The primary objective of these efforts was to undermine the achievements of the Azerbaijani Army, tarnish its reputation, and discredit the highly accurate operations conducted by Azerbaijan. However, these attempts failed. The Azerbaijani Army consistently demonstrated exceptional professionalism. The world has witnessed the army's capabilities both during the 44-day Patriotic War and in subsequent anti-terrorist operations. There is no factual basis for claims that these anti-terrorist measures constitute ethnic cleansing. Such assertions negatively impact the political settlement process, revealing that the actors promoting them are opposed to peace in the region [2].

The arrest and questioning of Ruben Vardanyan, the former "state minister" of the separatist regime, in Baku demonstrated Azerbaijan's principled stance against individuals seeking to threaten its sovereignty. It should be noted that Azerbaijani law enforcement agencies also detained Arkadi Ghukasyan, Bako Sahakyan, Arayik Harutyunyan—former "presidents" of the so-called organization in Karabakh—former "foreign minister" David Babayan, former "parliament speaker" David Ishkhanyan, generals Lyova Mnatsakanyan and David Manukyan, and brought them to Baku.

Legal and symbolic affirmation of sovereignty in Khankendi

On October 15, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev raised the National Flag of Azerbaijan in the city of Khankendi and delivered a speech. He stated: *"The counterterrorism operation last month was inevitable. The people of Azerbaijan know very well, and I am sure so does the world community, that we wanted to resolve the Armenia-Azerbaijan conflict peacefully. For seventeen years, I personally participated in meaningless and fruitless negotiations many times. Why? Because I thought that this issue should be resolved peacefully. But gradually, our hopes dwindled. Analyzing the occupation policy of Armenia once again, I can say with complete confidence today that they had no intention of returning even an inch of land to us."*

Unfortunately, the mediators dealing with this issue wanted to freeze the conflict, to perpetuate it. They wanted this wound to fester. The people and the state of Azerbaijan could never come to terms with this situation. I have often said that we will never accept this situation; we will never allow a second Armenian state to be created on our land." [11]

After the restoration of sovereignty in Khankendi and the surrounding areas, a military parade dedicated to the third anniversary of the Victory in the Patriotic War was held in the city of Khankendi on November 8, 2023. Speaking at the parade, President Ilham Aliyev touched upon very important points: *Of course, I could not discuss our plans in the interviews with numerous foreign media representatives during the 44-day war. However, the questions were practically the same. I once said that without Shusha, our work would be incomplete. However, even then, I knew that without Khankendi and Khojaly, our work would be incomplete. Three years ago, I gave an order to the Azerbaijani Army to stop.*

And I want to say again – history has shown that it was a correct decision. However, from that day to that very day in September, we worked every day and tried to restore the sovereignty of Azerbaijan fully. On October 15, I raised the Azerbaijani flag in Aghdara, Asgaran, Khojavand, Khojaly, and Khankendi. There can be no greater happiness than this – for me, for you, the people of Azerbaijan, and all Azerbaijanis of the world. [14]

On December 21, 2023, Aghdam's "Qarabag" faced Baku's MOIK in the 1/8 finals of the Azerbaijan Football Cup at Khankendi Stadium. President Ilham Aliyev, attending the match alongside the children and family members of our heroic martyrs, delivered a speech before the game: *"Organizing this football match in Khankendi holds great significance. Khankendi, an ancient region of Azerbaijan, was founded by Karabakh Khan, and subsequently developed into a major city by Azerbaijani architects and builders, funded by the Republic of Azerbaijan. Regrettably, for three decades, separatists established a stronghold in this city, turning it into a symbol of separatism. Over the course of 30 years, Armenia, through occupation, erroneously believed it could perpetually maintain control over our lands. However, the valiant army of Azerbaijan demonstrated to both Armenia and the global community that these are our historical and ancestral territories, rightfully belonging to the people of Azerbaijan. The imperative to reclaim what is rightfully ours was realized, and we successfully accomplished this mission."* [9]

On March 18, 2023, President Ilham Aliyev lit the Novruz bonfire in the city of Khankendi and delivered a speech conveying important messages: *"Khankendi is ancient Azerbaijani land founded by Panahali Khan. Unfortunately, at the beginning of the 1920s, an autonomous region was created here without any legal, political and demographic grounds. After that, the problems of our people began. As a result, in the late 1980s, Armenia declared war on us, supported the separatists, committed genocide and other heinous crimes against our people, and regrettably achieved their sordid aspirations. They believed that they would be able to keep these lands under occupation forever. The foreign forces that supported them in this matter and the foreign forces that support them today share this bloody responsibility with them.*

Today we live in the liberated Karabakh holding our heads high. This year, the former IDPs will return to Khankendi and other cities, including Khojaly, Shusha, Jabrayil, and Kalbadjar. IDPs will return to several villages and life will be revitalized there." [10]

On May 11, 2024, the Coordination Headquarters for the Centralized Resolution of Issues in the Liberated Territories of the Republic of Azerbaijan, together with the Presidential Administration, held its next meeting in the city of Khankendi, chaired by Samir Nuriyev, Head of the Coordination Headquarters. The meeting highlighted the implementation of multifaceted projects aimed at creating modern infrastructure in the liberated territories, ensuring their rapid reintegration into the national economy, and promoting sustainable development. It was noted that by the end of 2024, returns had been organized in 27 settlements, with the total population exceeding 25,000 people, and that this figure is expected to grow gradually in the coming years. The meeting also underscored the importance of high-quality, timely, and coordinated execution of work carried out under the framework of the "1st State Program on the Great Return."

In addition, the withdrawal of the Russian Federation's peacekeeping contingent, temporarily stationed in Azerbaijan following the Patriotic War, was completed on June 12, 2024. All personnel, weapons, and equipment of the contingent fully left Azerbaijani territory [6].

The 17th Economic Cooperation Organization (ECO) Summit took place in Khankendi on July 4, 2025 [12]. Subsequently, on July 19, 2025, a meeting was held in Khankendi between President İlham Aliyev and participants of the 3rd Shusha Global Media Forum, conducted under the theme "Digital Pathways: Strengthening Information and Media Resilience in the Age of AI" [13].

Conclusion

Amid the global transformations occurring today, Azerbaijan, having ensured its territorial integrity and sovereignty, remains committed to regional stability. The Azerbaijani Army contributed significantly to this stability, demonstrating exceptional heroism during the Patriotic War and the subsequent anti-terrorist operation. Azerbaijan's decisive victories have reaffirmed that ultimatums cannot dictate its course. The local anti-terrorist operation made a unique contribution to peace in the region and will always hold a distinguished place in the nation's history. The Azerbaijani Army, growing stronger each day and achieving successive victories, continues to be a source of national pride, earning the trust and confidence of the people. As the rightful authority over the liberated territories, Azerbaijan places great emphasis on reconstruction and development in the region, facilitating the return of former internally displaced persons to their homes. Through these efforts, the Azerbaijani people have restored their territorial integrity, sovereignty, respect for international law, and national dignity, living freely in the lands reclaimed from occupation. This process carries not only domestic significance but also a clear message for international observers. Armenia's supporters, over time, have intensified hypocritical actions and sought regional escalation to foster revanchism. In response to such provocations, Azerbaijan actively participates in the peace process, introduces meaningful initiatives, strengthens its army, and maintains focus on security. The signing of the peace treaty in Washington marked the beginning of a qualitatively new chapter in peace and security for the South Caucasus.

REFERENCES:

In Azerbaijani

1. Ağamirzə, T. İlyas Hüseynov: "Azərbaycan ordusu yenidən öz peşəkarlığını bütün dünyaya göstərdi" // "Vətən səsi", 21.09.2023 URL: <https://vetensesi.az/page/10/news/16348>
2. Bayramova, Y. Antiterror tədbirlərini "etnik təmizləmə" adlandıranlar... Cənubi Qafqazda sülh istəmir! // "Yeni Azərbaycan", 22.09.2023 URL: https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e90491_az.html
3. Hərb tariximizin parlaq səhifəsi: antiterror tədbirlərindən bir il ötdü // "Baku Post", 20.09.2024 URL: <https://www.bakupost.az/herb-tariximizin-parlaq-sehifesi-antiterror-tedbirlerinden-bir-il-otdu>
4. Qardaşova, A. Azərbaycan sülh, təhlükəsizlik və sabitlik mühitinin formalaşmasında maraqlıdır // "Pravda.az", 19.09.2023 URL: <https://pravda.az/news/126551>
5. Qurbanlı, A. "Antiterror əməliyyatları Azərbaycanın müasir tarixinə qızıl hərflərlə yazılmalıdır" // "Sia.az", 05.09.2025 URL: <https://sia.az/az/news/politics/1281598.html>
6. Mirayiq, A. Sülhməramlılar Xocalıdan ÇIXDI – həmin aeroport Azərbaycanın nəzarətinə keçir VƏ... – İLGİNC DETALLAR // "Musavat.com", 15.05.2024 URL: https://musavat.com/mobile/news/sulhmeramlilar-xocalidan-cixdi-hemin-aeroport-azerbaycanin-nezaretine-kecir-ve-ilginc-detallar_1069748.html

7. Polkovnik Anar Eyvazov: "Lokal xarakterli antiterror tədbirlərinin dayandırılması barədə razılıq əldə olunmuşdur" // "Müdafiə Nazirliyi", 20.09.2023 URL: <https://mod.gov.az/az/news/polkovnik-anar-eyvazov-lokal-xarakterli-antiterror-tedbirlerinin-dayandirilmesi-barede-raziliq-elde-olunmusdur-49444.html>

In English

8. İlham Aliyev addressed the nation // "President.az", 20.09.2023 URL: <https://president.az/en/articles/view/61113>
9. İlham Aliyev delivered speech at Khankendi Stadium // "President.az", 21.12.2023 URL: <https://president.az/en/articles/view/62625>
10. İlham Aliyev lit Novruz bonfire in the city of Khankendi // "President.az", 18.03.2024 URL: <https://president.az/en/articles/view/65376>
11. İlham Aliyev raised the National Flag of Azerbaijan in Khankendi city and delivered a speech // "President.az", 15.10.2023 URL: <https://president.az/en/articles/view/61587>
12. Khankendi hosted 17th Summit of the Economic Cooperation Organization // "President.az", 04.07.2025 URL: <https://president.az/en/articles/view/69314>
13. Meeting held with participants of 3rd Shusha Global Media Forum // "President.az", 19.07.2025 URL: <https://president.az/en/articles/view/69421>
14. Military parade dedicated to 3rd anniversary of the Victory in the Patriotic War was held in city of Khankendi // "President.az", 08.11.2023 URL: <https://president.az/en/articles/view/62139>

In Russian

15. Алиев, Н.Г. Восстановление территориальной целостности и суверенитета: правовые аспекты. – Баку: Elm və təhsil, 2023, – 288 с.

İlyas Hüseynov

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT SUVERENLİYİNİN TAM BƏRPA EDİLMƏSİNİN SİYASİ-HÜQUQİ NƏTİCƏLƏRİ Xülasə

Məqalədə bir günlük lokal xarakterli antiterror tədbirlərini şərtləndirən amillərdən bəhs edilir. Qeyd edək ki, Ermənistanın üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməməsi, davamlı hərbi-siyasi təxribatlar törətməsi, əraziləri minalaması və qeyri-qanuni səfərlər fonunda antiterror tədbirlərinin keçirilməsi zərurəti yarandı. Xankəndi və digər ərazilərdə suverenliyin bərqərar olunmasından sonra Prezident İlham Əliyevin Xankəndidə keçirilən tədbirlərdə və mərasimlərdə nitqlərindən mühüm mesajlar məqalədə yer alır. Müəllif lokal xarakterli antiterror tədbirləri Azərbaycan ərazisində separatizmə birdəfəlik son qoymasından sonra bölgədə gedən geosiyasi prosesləri dərinlən analiz edir. Tədqiqatçının fikrincə, Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh müqaviləsinin imzalanması ilə bağlı həyata keçirilən mühüm danışıqlar prosesi gətirdiyi vaxtda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təmin etməsinin siyasi-hüquqi nəticələrini təhlil etmək mühüm aktualıq kəsb edir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu gün dünyada hələ də davam edən qanlı müharibələr fonunda Azərbaycan bölgədə sülhü, sabitliyi və əməkdaşlığı təşviq edir və regional kommunikasiyaların açılması və iqtisadi əlaqələrin bərpa olunması ilə regional təhlükəsizlik arxitekturasının daha da dayanıqlı olacağına ümid edir.

Açar sözlər: *Xankəndi, antiterror əməliyyatı, ərazi bütövlüyü, suverenlik, prezident, İlham Əliyev*

CONSTITUTIONAL CITIZENSHIP AND NATIONAL IDENTITY: CONTEMPORARY PERSPECTIVES THROUGH THE LENS OF ARCHETYPES

Pakiza ALIYEVA

PhD, Associate Professor

Azerbaijan University of Languages

Baku, Azerbaijan

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-8982-2654>

pakiza.aliyeva@adu.edu.az

Key words: *archetypes, civic identity, constitutional law, national identity, sociocultural perspectives*

Introduction

In the study of modern constitutionalism, the concepts of constitutional citizenship and national identity have become central themes. Citizenship, when defined constitutionally, establishes the legal and political relationship between individuals and the state. National identity, by contrast, reflects the deeper cultural and symbolic narratives through which people understand their place in a community (Smith, 1991). These concepts are often treated in legal or political theory, yet they also contain powerful symbolic dimensions. Jung's (1968) theory of archetypes provides a useful lens through which to examine how collective imagination shapes the meaning of citizenship and identity. Constitutions can therefore be understood not only as legal frameworks but also as repositories of symbolic archetypes that inform how communities imagine themselves, their unity, and their future.

This essay explores the archetypal dimensions of constitutional citizenship and national identity, considers their contemporary challenges, and provides comparative insights from different countries and regions.

Archetypal Dimensions of Citizenship and Identity

Jung (1968) describes archetypes as universal, recurring symbols in the collective unconscious. Constitutions and national identities rely on such archetypes to establish legitimacy and cohesion.

The Hero archetype is evident in the representation of citizens as active participants in democratic life. In many constitutional traditions, citizenship is tied to responsibility, sacrifice, and progress, suggesting that citizens are not passive recipients of rights but protagonists in the story of the nation. For example, post-apartheid South Africa's 1996 Constitution frames citizenship as part of a heroic collective journey toward equality and reconciliation, echoing the archetype of the citizen-hero (Habermas, 1998).

The Motherland/Fatherland archetype reflects the symbolic role of the nation itself. Nations are imagined as parental figures: nurturing mothers who provide belonging and protection, or authoritative fathers who establish order and continuity (Anderson, 2006). In Germany, the Basic Law of 1949 emphasizes both dignity and authority, presenting the nation as simultaneously protective and firm. Similarly, Azerbaijan's Constitution ties identity to the notion of the homeland as a space of belonging and sovereignty, reinforcing archetypal imagery of maternal care and paternal guardianship.

The Wise Old Man archetype appears in reverence for constitutional founders and traditions. The American Constitution, for instance, is often connected to the “Founding Fathers,” who are depicted as wise guardians of liberty. Their symbolic authority continues to shape the U.S. understanding of citizenship as tied to the enduring wisdom of constitutional tradition (Tushnet, 2000).

Finally, the Collective archetype is central to citizenship as a communal experience. While individuals may differ in ethnicity, religion, or class, constitutions often emphasize unity in diversity. The Indian Constitution, for instance, highlights unity while recognizing multiple languages and religions, reflecting the archetypal role of the collective as a source of harmony (Turner, 2016).

Contemporary Challenges and Archetypal Tensions

Modern developments complicate these archetypal foundations. Globalization has blurred traditional boundaries of citizenship and belonging. In this context, the archetype of the Stranger or Outsider becomes prominent, symbolizing tensions over migration and multiculturalism (Kymlicka, 1995). In the European Union, for example, supranational citizenship introduces the challenge of balancing national identity with broader European belonging. Citizens may feel caught between the archetypal pull of the homeland and the new role of the “outsider” within supranational frameworks.

Digital transformation introduces the Prometheus archetype, representing humanity’s attempt to harness fire and knowledge. Digital citizenship extends participation into virtual spaces, creating opportunities for empowerment but also risks of surveillance and fragmentation (Walker, 2018). Estonia’s pioneering e-citizenship program illustrates this dynamic: it empowers individuals with digital rights while raising questions about sovereignty and identity in cyberspace.

The Trickster archetype becomes relevant in postmodern contexts where identity is fluid and contested. Issues such as gender identity, migration, and cultural hybridity disrupt fixed categories of citizenship (Young, 1990). In Canada, the multicultural model embraces diversity and recognizes fluid identities, while in France, the republican model emphasizes assimilation, showing contrasting responses to the Trickster’s destabilizing force.

Comparative Perspectives

Across different regions, constitutional citizenship and national identity are shaped by distinct archetypal narratives.

In the Global South, constitutional citizenship often emerges from narratives of liberation. For example, many Latin American constitutions, such as Bolivia’s 2009 Constitution, emphasize indigenous identity, community solidarity, and resistance to colonialism. These elements align with the Hero and Warrior archetypes, framing citizenship as part of a collective struggle for dignity and recognition.

In Western democracies, the archetype of the Covenant or Social Contract is more prominent. The French Constitution emphasizes universal values of liberty, equality, and fraternity, presenting citizenship as a rational agreement among equals rather than a mythic struggle (Habermas, 1998). Similarly, the European Union’s Charter of Fundamental Rights emphasizes legal equality across borders, though often at the cost of weakening national identity (Smith, 1991).

In post-Soviet states, such as Azerbaijan, constitutional citizenship is intertwined with the archetype of sovereignty and national rebirth. The Constitution emphasizes

independence, territorial integrity, and collective unity. The 2020 restoration of sovereignty over Karabakh is symbolically tied to the Hero and Phoenix archetypes, representing victory and rebirth from struggle.

In Africa, constitutionalism often reflects the archetype of the Collective, emphasizing community solidarity. The South African Constitution is explicit in framing citizenship through reconciliation and social justice, combining the Heroic struggle against apartheid with the Wise Elder archetype in the form of Mandela's moral authority.

Conclusion

Constitutional citizenship and national identity are not only legal constructs but also archetypal narratives that shape how communities imagine themselves. The Hero, the Motherland/Fatherland, the Wise Old Man, and the Collective provide symbolic foundations that reinforce belonging and legitimacy. Modern challenges such as globalization, digital transformation, and multiculturalism introduce new archetypes, such as the Stranger, Prometheus, and the Trickster, reflecting tensions between stability and change.

Comparative experiences from Europe, Africa, Asia, and the Americas demonstrate that while archetypes are universal, their expressions vary according to historical context and political culture. In some cases, constitutions highlight liberation and struggle; in others, they emphasize rational contracts or multicultural pluralism. By analyzing these patterns, it becomes clear that constitutional law functions not only as a framework of rights and institutions but also as a cultural text that embodies the collective memory and imagination of a people.

REFERENCES:

1. Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso.
2. Habermas, J. (1998). *The inclusion of the other: Studies in political theory*. MIT Press.
3. Jung, C. G. (1968). *The archetypes and the collective unconscious* (R. F. C. Hull, Trans.; 2nd ed.). Princeton University Press.
4. Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford University Press.
5. Smith, A. D. (1991). *National identity*. University of Nevada Press.
6. Tushnet, M. (2000). *Constitutional law in the contemporary world*. Foundation Press.
7. Turner, B. S. (2016). *Citizenship and identity*. Routledge.
8. Walker, N. (2018). Constitutionalism and the incompleteness of democracy: An archetypal view. *International Journal of Constitutional Law*, 16(2), 441–463. <https://doi.org/10.1093/icon/moy027>
9. Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton University Press.

**KONSTITUSIYA VƏTƏNDAŞLIĞI VƏ MILLİ KİMLİK:
ARXETİPLƏRİN XƏTTİ İLƏ MÜASİR PERSPEKTİVLƏR
Xülasə**

Müasir konstitusionalizmin tədqiqində konstitusiya vətəndaşlığı və milli kimlik anlayışları mərkəzi mövzuya çevrilmişdir. Vətəndaşlıq konstitusiya ilə müəyyən edildikdə, fərdlərlə dövlət arasında hüquqi və siyasi münasibətləri müəyyən edir. Milli identiklik, əksinə, insanların cəmiyyətdəki yerlərini başa düşdüyü daha dərin mədəni və simvolik hekayələri əks etdirir. Bu anlayışlar çox vaxt hüquqi və ya siyasi nəzəriyyədə nəzərdən keçirilir, lakin onlar həm də güclü simvolik ölçüləri ehtiva edir. Jungun arxetiplər nəzəriyyəsi kollektiv təxəyyülün vətəndaşlıq və şəxsiyyətin mənasını necə formalaşdırdığını araşdırmaq üçün faydalı bir obyektiv təqdim edir. Buna görə də konstitusiyalar təkcə hüquqi çərçivələr kimi deyil, həm də icmaların özlərini, birliyini və gələcəyini necə təsəvvür etdiklərini bildirən simvolik arxetiplərin anbarları kimi başa düşülə bilər.

Bu tezis konstitusiya vətəndaşlığının və milli kimliyin arxetipik ölçülərini araşdırır, onların müasir problemlərini nəzərdən keçirir və müxtəlif ölkələr və regionlardan müqayisəli fikirlər təqdim edir.

Açar sözlər: *arxetiplər, vətəndaş kimliyi, konstitusiya hüququ, milli kimlik, sosial-mədəni perspektivlər*

ÇAĞDAŞ DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ İDEYANIN YENİLƏNMƏSİNİN İDEOLOJİ-FƏLSƏFİ MAHIYYƏTİ VƏ KONSTITUSİONALİZM

Faiq ƏLƏKBƏRLİ

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun

Türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixi və müasir fəlsəfəsi şöbəsinin müdiri

Bakı, Azərbaycan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

faikalekperov@mail.ru

Milli ideya məsələsinin son illərdə aktuallaşmasında ikinci Qarabağ müharibəsində (27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il) Ermənistanı məğlub edərək öz torpaqlarından erməni terrorçularını böyük ölçüdə zərəsizləşdirən Azərbaycanın yeni bir mərhələyə qədəm qoyması mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə, 2022-ci ilin sentyabrın 19-20-si tarixlərində antiterror hərbi əməliyyatı ilə erməni terrorçularını tamamilə zərəsizləşdirən Azərbaycanın daha sonra burada müvəqqəti məskunlaşmış Rusiya Federasiyasına aid sülhməramlıları da öz ölkələrinə geri dönməyə nail olması ciddi bir dönüş olmuşdu. Məhz bu proseslərin nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün hüquqi və konstitusional baxımdan bərpasının başa çatması ilə yeni milli ideya axtarışı barədə tezislər irəli sürmüşdür. Hər halda yeni dövrdə milli ideyanın aktuallaşması təsadüfi olmamış, burada bir çox önəmli faktorlar mühüm rol oynamışdır. Hər halda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yeni milli ideya ilə bağlı irəli sürülən tezislər çox mühümdür. Artıq bu istiqamətdə bir çox əsərlər yazılmış, tədqiqat işləri aparılmışdır.

Yeni milli ideya axtarışı ilə bağlı müxtəlif mülahizələr və fikirlər ortaya atılmaqdadır. Bunu azərbaycançılıq ideyasının yeni bir mərhələyə daxil olması, Bütöv Azərbaycan ideyasının aktuallaşması və digər mənalarda qiymətləndirənlər vardır. Əslində “yeni milli ideya”-nı bəyan edib ona bir ad vermədən öncə onun hansı proseslərin sonucu olaraq irəli sürülməsinə və hansı ideyaları əvəz etməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Başqa sözlə, “yeni milli ideya”-nı hansı anlamda idrak edib, onu şəkilləndirməyimiz olduqca önəmlidir. Hər halda milli ideya dediyimiz yalnız bir quru ad dəyişikliyi olmadığı üçün burada diqqət etməli olduğumuz var olan milli ideya (məsələn, azərbaycançılıq) ilə “yeni milli ideya”-nın müqayisəsini düzgün aparmaqdır. Burada əsas məqsəd “yeni milli ideya”-nın mövcud milli ideyanın inkarı üzərindəmi qurulması, yoxsa onu iqrar edərək sadəcə yeni bir mərhələyə keçiddə müəyyən mahiyyət dəyişikliyinə nəzərdə tutmasını araşdırmaq vacibdir.

Bu mənada “yeni milli ideya” axtarışında iki istiqamət: 1) ölkədə baş verən mühüm, ciddi dəyişikliklərin nəticəsi olaraq mövcud milli ideyanın artıq öz əhəmiyyətini əsasən itirməsi ilə yeni milli ideyanın yaradılması zərurətindən irəli gələrək yeni bir mahiyyətdə, yeni bir adda meydana çıxmaqla, 2) ölkədə baş verən mühüm, ciddi dəyişikliklərin nəticəsi olaraq mövcud milli ideyanın qismən öz əhəmiyyətini itirdiyinə görə sadəcə onun təftiş edilərək yeni dövrün şərtlərinə uyğunlaşdırılıb müəyyən mahiyyət və ad dəyişikliyi etməklə, özünü bürüzə verə bilər.

Hesab edirik ki, “yeni milli ideya”-nın hansı istiqamətdə şəkillənməsi bunu onun meydana çıxmasını şərtləndirən amillərlə bağlıdır. Hər halda “yeni milli ideya”-nın irəli sürülməsinə qədərki dövrdə şərtlər və həmin şərtlər daxilində var olan milli ideyanın özünü təhlil etmədən “yeni”nin mövcud olanı hansı səbəblərdən “köhnə” etdiyini anlamaq

mümkün olmaz. "Yeni"nin hansı səbəblərə görə "yeni" olmasını anlamaq üçün onun müqabilində "köhnə"lərin də hansı səbəblərə görə artıq "yeni"liyini itirdiyini idrak etmək lazımdır. Əlbəttə, deyilə bilər ki, ideyanın "köhnə"si ola bilməz, sadəcə dəyişən ciddi, mühüm şərtlər altında öz missiyasını başa vurub, "yeniləşməsi" zərurəti meydana çıxmışdır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında dəyişən ciddi, mühüm şərtlər nədir:

- 1) Dağlıq Qarabağ işğaldan tamamilə azad olunub;
- 2) Azərbaycan Respublikasının 86,6 min km² ərazi bütövlüyünə nail olunub;
- 3) Suverenlik tam təsdiq olunub;
- 4) Konstitusional hüquq bərpa olunub və s.

Bu isə o deməkdir ki, bütün bu ciddi şərtlər milli ideyanın yenilənməsi, yeni şərtlərə uyğunlaşdırılması vacib olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, burada əsas məqam yeni bir milli ideya ortaya qoymaqdan çox mövcud milli ideya və ideyaların yenidən nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğundur. Bu anlamda azərbaycançılıq, türkçülük, islamılıq, modernizm ideyalarına yeni şərtlər daxilində yanaşmaq və onu inkişaf etdirmək bir zərurət halına gəlmişdir. Deməli, dövlət başçısı İlham Əliyevin yeni milli ideya ilə bağlı dedikləri mövcud ideyaların yeni şərtlər daxilində şərh olunması və müfəviq baxışların formalaşmasıdır. Əlbəttə, xüsusilə yeni nəsilin bu ideyalara baxışı suveren, konstitusional hüquqları bərpa olunmuş Azərbaycanla bağlı olmalıdır. Üstəlik, burada Azərbaycan xalqının yeni hədəfləri müəyyənləşməlidir. Çünki Azərbaycan Respublikasının 86,6 min km² ərazisinin bərpa olunması onun Azərbaycan Cümhuriyyətinin torpaqlarına varisliyini istisna etmir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dövləti və vətəni olduğu üçün qarşımızda digər perspektivlər açılmaqdadır.

Açar sözlər: *milli ideya, milli ideologiya, azərbaycançılıq, türkçülük, çağdaşlıq, yeni milli ideya, Əsas Qanun*

Keywords: *National idea, National ideology, Azerbaijaniism, Turkism, Modernity, New national idea, Basic Law*

ENDÜLÜS'TE YAŞANAN DEPREMLER, İNSANLARIN TEPKİLERİ VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Prof. Dr. Nizamettin PARLAK

*Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Anabilim Dalı
Erzincan/Türkiye*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1664-3639>
nparlak@erzincan.edu.tr

Özet. İnsanlar yaşadıkları coğrafyanın özelliklerinden dolayı beklemedikleri ve istemedikleri bir takım olağanüstü durumlarla karşılaşır ve bunlarla mücadele etmek zorunda kalabilirler. Bu bağlamda ilk akla gelen deprem, kıtlık-kuraklık ve sel gibi doğal afetlerdir. Bu tür felaketler kimi zaman toplumsal bir takım olayları tetikler ve idarecileri zora sokacak isyan boyutuna ulaşabilir. Bazen de isyan ve isyancılarla mücadele dolaylı olarak kıtlık-kuraklık vb. sorunlara sebep olabilir. Bu bağlamda devletlerin-milletlerin tarihleri incelenirken depremlerin ve bunun yanı sıra bu çalışmanın kapsamına girmeyen salgın hastalıklar ve diğer doğal afetlerin de iyi araştırılması, sebep ve sonuçlarının doğru bir şekilde tespit edilerek ortaya konulması gerekmektedir. Zira hiç bir hadise dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerinden bağımsız, öncesiyle, sonrasıyla ilintisiz bir şekilde gerçekleşmez. Hâl böyle olunca doğal afetler de göz önünde bulundurulduğunda daha sağlam temellere dayalı ve objektif değerlendirmeler yapmak mümkün olabilecektir.

Anahtar Kelimeler. Endülüs, İspanya, Deprem, Kurtuba, Gırnata

A. ENDÜLÜS'ÜN COĞRAFİ YAPISI

Günümüzde üzerinde Portekiz ve İspanya devletlerinin yer aldığı İber Yarımadası, Müslümanlar tarafından fethedildikten (711-714) sonra 'Endülüs' olarak adlandırılmıştır.¹

Dünyanın imar edilmiş meskûn yerlerinden biri olan² "Endülüs'ün yer aldığı İber yarımadasının orta kesimlerini Meseta denilen ve irtifası 600-1000 m arasında değişen yüksek bir plato oluşturur. Platonun üzerinde ülkenin yüksek dağları yer alır.

Yarımadada sıcak ılıman iklim hâkimdir. Akdeniz'in etkisi, karasal iklim özelliklerinin yöreye yerleşmesini bir ölçüde engeller. Atlas okyanusu ise yarımadanın kuzeyinde yağışın bir ölçüde artmasını sağlar. Galicia'dan Pireneler'e kadar, kışları yumuşak yazları daha az sıcak Atlas okyanusu alanı uzanır. Irmaklarda önemli kabarmalar olmaz ama suları bol ve rejimleri düzenlidir. Meşelikler ya da kayın ormanı yok olduğundan bitki örtüsü gerileyerek dikenli katırtırnaklılara ve çalılıklı fundalıklara dönüşür.³

Yarımada depremsellik açısından da dikkat çekici bazı özellikler arz etmektedir. Dünyada belli başlı iki ana deprem kuşağı olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan birincisi Büyük Okyanus (Pasifik; Ateş Çemberi), diğeri ise Akdeniz-Alp-Himalaya deprem kuşağıdır. Bunlardan ikincisi, biri Akdeniz diğeri Zagros-Himalaya Deprem Bölgesi olmak üzere iki alt

¹ Mehmet, Özdemir (Özdemir I, 2013), *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 3. Baskı, 2013, 19.

² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1986, I, 155-157

³ Arıbaş, 61-86.

bölgeye ayrılır. Araştırmamızın konusu olan İspanya/Endülüs, Akdeniz Deprem Bölgesi'nde yer almaktadır.⁴

İber Yarımadası'ndaki sismik aktivite, karmaşık ve orta düzeyli olarak nitelenir. Bu durum, Avrasya ve Afrika tektonik levhaları arasındaki temas alanından kaynaklanmaktadır. Bu temas, Gorringe Bank veya Cape St. Vincent gibi açık deniz merkez üslerine sahip, büyük ve çok büyük depremler ile levha içi orta düzeyde sismik aktiviteye neden olmaktadır.⁵

Güney İspanya'nın (Andalucia) sismik aktif bölgesi, yukarıda bahsedilen Meseta, Avrasya ve Afrika arasındaki levha ile ilişkilidir. Bu bölgedeki depremlerin çoğu sığ derinliktedir. Orta derinlikteki (30-150 km) ve 640 km'deki çok büyük derinlikteki deprem aktiviteleri, orta derinlikteki bazı bölgelere ve Sierra Nevada Dağlarının 640 km altındaki çok derin bir kaynağa kadar uzanmaktadır. Sismik aktivite, düşük büyüklükteki ($M < 5$) depremler sürekli, büyük depremler ($M > 6$) ise ara sıra meydana gelme karakteri gösterir. Büyük depremler farklı fay sistemleri tarafından üretilmekte olup bunlar, 50 ile 150 yıl arasında değişebilen zaman aralıklarında tekrarlanır. Bu yüzden aynı fay veya fay segmentinde büyük depremlerin oluşması çok uzun periyotlara sahiptir. Farklı faylardaki aktiviteyi belirlemek için tarihsel verilerin kullanılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Onun için klasik İslam tarihi kaynaklarında yer alan deprem malumatı oldukça büyük önem arz etmektedir. Ancak tarihsel verilerin doğruluğunun tespiti Endülüs için büyük ölçekte olsa bile bir bölgeleme yapmayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte Malaga, Granada, Almeria ve Alicante yakınlarındaki bölgeler, daha yüksek sismik tehlike altındaki alanlar olarak tanımlanmaktadır.⁶

Günümüzde İber Yarımadası'nın sismik aktiviteye sahip bölgelerini gösteren haritalarda geçmişte Müslümanların hâkimiyet alanları içerisinde yer alıp günümüzde Andalucia diye isimlendirilen özerk bölgesinin bazı kısımları özellikle de Murcia, Almeria ve Granada'da depremsellik, ön plana çıkmaktadır. Bilhassa Granada ve Málaga'nın İspanya'nın deprem açısından en riskli şehirleri olduğu kabul edilmektedir.⁷

İspanya'nın güneyinde (Endülüs'te) sismik tehlikenin daha yüksek olduğu bölgeler, bin yıllık bir süre içerisinde büyük bir depremin meydana gelme ihtimali %63 olan Murcia-Alicante ve Granada'dır. Granada yakınlarındaki genişlemeli yapıların ve Murcia yakınlarındaki iki büyük fay zonu olan Alhama-Murcia ve Carboneras Palonares'in birleşim bölgesinin en yüksek tehlike altındaki bölgelerle bağlantılı baskın tektonik özellikler olduğu değerlendirilmektedir.⁸

Güney İspanya'nın özellikle batı kesimi, sismik olarak 1755 Lizbon depremi ve 1969'daki Cabo San Vicente'de meydana gelen Azor-Cebelitarık fayındaki gibi depremlerden etkilenmeye devam etmektedir.⁹

İspanya'nın genelinde Guadalquivir Çanağı, Valdesotos Fay Sistemi, Baja Segura Fayı, Alhama de Murcia Fayı, Palomares Fayı, Carboneras Fayı, Balnagra Fayı, Crevillente Fayı, Malga Çanağı'nın yanında yine bunlara bağlı daha küçük kırıklar mevcuttur.¹⁰

⁴ Ramazan Demirtaş-Cenk Erkmen, *Deprem ve Jeoloji*, Ankara, 2000, 21-22.

⁵ M.V. Requena-Garcia-Cruz vd. "Dynamic performance of the Mosque-Cathedral of Córdoba under different earthquake scenarios: The Abd al-Rahman I sector", *Journal of Building Engineering*, Volume 79, 15 November 2023, s. 107853.

⁶ D. Munoz, A. Udias, "Earthquake Occurrence and Seismic Zonation in South Spain", *Earthquake Engineering, Tenth World Conference*, 1992 Balkema, Rotterdam, 483-487.

⁷ <https://www.meteorologiaenred.com/tr/%C4%B0spanya%27da-deprem-riskinin-en-y%C3%BCksek-oldu%C4%9Fu-yerler.html> 21.04.2024

⁸ Munoz, "Earthquake Occurrence and Seismic Zonation in South Spain", 483-487.

⁹ Munoz, "Earthquake Occurrence and Seismic Zonation in South Spain", 483-487.

Burada dikkat çeken bir husus da şudur: Günümüz haritalarında sismik hareketliliğin çok az olduğu yerler arasında sayılsa da Kurtuba'da da geçmişte büyük depremler olduğunu kaynaklarda görmekteyiz.¹¹

B. ENDÜLÜS'TE YAŞANAN DEPREMLER

Endülüs'te yaşanan doğal afetler¹² ve depremlerle ilgili kaynaklar açısından dikkate alınması gereken bir husus bulunmaktadır. O da şudur: Endülüslü olsun olmasın bu coğrafya ile ilgili geniş malumata yer veren müellifler, deprem konusunda bilgi verirken olayın hangi şehirde olduğunu bizzat o yerin ismini vererek kaydetmektedirler. Ancak doğulu İslâm âlimleri, İberya'daki olaylar ya da depremler hakkında malumat aktarırken bazen şehir ismi vermeden "Endülüs'te büyük bir deprem oldu."¹³ diye kaydetmektedirler. Aynı müellifler, eserlerinin başka bölümlerinde şehir ismi vererek bu bilgileri biraz daha somutlaştırarak teyit ederler.

Bu çalışmada Kurtuba'da farklı yıllarda gerçekleşen üç, Gırnata'da ise bir deprem ele alınacak, deprem esnasında ve sonrasında meydana gelen olaylar ve insan davranışları, toplumsal etkiler tespit edilmeye çalışılacaktır.

Kaynaklarda Kurtuba'da olduğu belirtilen ve kayda geçen ilk deprem, Endülüs Emevîleri emirlerinden Muhammed b. Abdurrahman zamanında (238-273/852-886) olmuştur. Bu konuda, aslen Endülüslü olup Mağrib'e göç etmiş İbn İzârî (ö. 712/1312?) Kurtuba'da bir deprem olduğundan ve ardından yaşananlardan detaylı bir şekilde şöylece bilgi verir: "Bu sene H. 267 (M. 880-881) acayip şeyler oldu" diyerek şunları nakleder: "Kurtuba'da şiddetli bir deprem oldu. Akşam namazı esnasında esen rüzgâr kapkara bulutlar getirdi ve şimşekler çıktı, yıldırımlar düştü. (Olayın devamındaki anlatımlardan yıldırımın bir camiye düştüğü anlaşıyor.) Yıldırımın çarptığı altı kişiden ikisi hayatını kaybetti. İmamın dışında herkes yerlere serildi ama imam ayakta kaldı. Ölen o iki kişi, imamın en yakınında olanlardı. Onlardan birinin saçları yandı, yüzü ve vücudunun sol tarafı kömür gibi oldu, diğerinin de sağ tarafı siyah kesildi. Yıldırımın çarptığı diğer dört kişi de imam namazını bitirene kadar yere yapışmış vaziyette kalakaldılar. İnsanlara olay anında neler hissettikleri sorulduğunda "Büyük bir dalga hâlinde bir ateş gördük sanki". Mescittekilerin bir yanık kokusu almalarına rağmen çatıda da duvarlarda da yıldırımın izlerine rastlanmadı. Depremin etkisiyle saraylar, dağlar sallandı, insanlar Allah'a tazarru ve niyazda bulunarak boş alanlara kaçıştılar..."¹⁴ Bu deprem sırasında şiddetli gökgürültüleri yaşandı ve uzun bir süre devam etti. Bu yüzden halkın yaşadığı korku, katlanarak arttı.¹⁵

Aynı depremle ilgili olarak Selâvî de şu malumatı aktarmaktadır: "22 Şevval 267 Perşembe günü Endülüs'te daha önce benzeri görülmemiş büyük bir deprem oldu, saraylar yıkıldı, dağlardan kayalar yuvarlandı, çatılar ve duvarlar yıkıldı, kuşlar yuvalarından kaçtı ve deprem durana kadar gökyüzünde uçuştular. İnsanlar, depremin şiddetinden korktukları için şehir dışındaki boş alanlara kaçtılar. Deprem, Endülüs'ün diğer şehirlerinde ve ovalarında hatta Mağrib'de (karşı kıyıda) Tlemsen'den Tanca'ya kadar olan bölgelerde de

¹⁰ Aydın Usta, *Orta Çağ İslam Dünyasında Depremler*, İstanbul Yeditepe yayınevi 2024, s. 381.

¹¹ İbn İzârî el-Merrâkuşî (ö. 712/1312?), *el-Beyânu'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (neşr. E. Levi Provençal- G. S. Colin), I-IV, Lübnan: 2009, c. II, s. 211.

¹² Endülüs'te Kuraklık ve sel felaketleri için bkz: Abdullah Balcıoğulları, "Endülüs'te Yaşanan Kuraklık, Kıtık ve Sel Felaketleri", *Turkish Studies*, 2021, 16 (1), 1-14.

¹³ Takıyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî (ö. 845/1442), *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, I-XII, nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr, Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütüb, 1973, II, 856.

¹⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, s. 104-105.

¹⁵ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *The history of the Mohammedan dynasties in Spain; extracted from the Nafhu-t-tib min ghosni-l-Andalusi-r-rattib wa târikh Lisânu-d-Dîn Ibni-l-Khattîb*, London, 1840, 128.

hissedildi. Bu depremde bir süre sonra Endülüs'ün yanı sıra Kuzey Afrika'yı da içine alan fitne/kargaşa yaşandı¹⁶

Kurtuba'da bilinen ikinci deprem 9 Zilkâde 332 (3 Temmuz 944) tarihinde gece yarısı meydana gelmiş ve bu deprem "daha önce görülmemiş ve duyulmamış şiddette" diye nitelendirilmiştir. İbn İzari bu depremin bir saat devam ettiğini kaydetmektedir. Muhtemelen aralıklarla ve de artçılarla bu kadar sürmüştür. Çünkü bu şiddette bir deprem üstelik de bu kadar uzun süre devam ederse o şehirde taş üstünde taş kalmaz. Kaldı ki bu konuda bilgi veren müellif, binaların yıkıldığına ya da insanların öldüğüne dair bir kayıt düşmez. Ayrıca devamında verdiği bilgilerden de bu depremin bahsedildiği kadar uzun süreli olmadığını tahmin etmek mümkündür. Zira yine İbn İzari'nin verdiği bilgiye göre şehir halkı bu depremde çok korkmuş ve camilere sığınarak bu felaketin geçmesi için sabaha kadar dua etmişlerdi. Büyük ve de uzun süre devam eden bir deprem esnasında meskenlerden çıkmanın mümkün olmadığı bir gerçektir. Ancak deprem durduğunda binalar terk edilebilir. Üstelik camiler de sağlam kalmış olmalı ki insanlar oralara doluşmuşlardı. Anlaşılan o ki sabaha kadar ve aralıklarla devam eden deprem, binaların yıkılmasına ve can kaybına sebep olmamışsa da insanları korkutacak bir şiddette gerçekleşmiştir ki bu da Richter ölçeğiyle yaklaşık beş şiddetinde ya da bunun biraz daha üstünde bir deprem demektir.

Kurtuba'da depremin yaşandığı gecenin sabahında felaketler devam etti ve o kadar şiddetli bir fırtına esti ki başta zeytin, incir ve hurma olmak üzere çok sayıda ağaç kökünden söküldü, çatılardaki kiremitler uçtu. Ardından aşırı derecede ve de iri taneli öyle bir yağmur yağdı ki bütün yeryüzünü kapladı. Yağmurdan sonra da çok sert bir soğuk yaşandı. Olayın yaz mevsiminde bir Temmuz ayında gerçekleştiği göz önünde bulundurulunca havaların çok sıcak olduğu bir dönemde böyle bir soğuk havanın oldukça olumsuz sonuçlara yol açacağını tahmin etmek zor olmasa gerek. Zira konu hakkında bilgi vermeye devam eden müellif, yaşanan soğuk yüzünden sürüler hâlinde pek çok ehil ve yabanî hayvanın ve kuşların öldüğünü, ekinlerin ve tarlaların harap olduğunu kaydeder.¹⁷

Kurtuba'daki üçüncü deprem, 7 Cemâziyelûla 344'te (29 Ağustos 955) meydana geldi. Bunun da şiddetli olduğu kaydedilmektedir. Bundan dört gün sonra öğle vakti aynı şiddette bir deprem daha oldu.¹⁸

Günümüzde bazı internet sitelerinde yukarıda bahsedilen Kurtuba depremlerinden bazıları ile ilgili bir takım veriler paylaşılmakta hatta Richter ölçeğiyle şiddeti bile gösterilmektedir.

Kayda geçen en eski Kurtuba depremi, bizim de yukarıda tespit ettiğimiz gibi M. 880 yılında gerçekleşmiştir. Bu internet sitesinde bahsi geçen depremin 5,7 şiddetinde olduğu kaydedilmektedir. Aynı sitede Kurtuba'da 944, 957 ve 974 yıllarında da depremler olduğu belirtilmiş ancak bunlarla ilgili ayrıntı verilmemiştir.¹⁹

İberya'da gerçekleştiği ifade edilen bu dört deprem Endülüs Emevîleri döneminde, başkent Kurtuba'da yaşanmıştır. Öte taraftan bazı kaynaklarda H. 415 (M. 1024-1025)'te

¹⁶ Ahmed b. Halid en-Nâsirî es-Selâvî (ö. 1315), *Kitâbu'l-istikâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, nşr. Cafer en-Nasırî, I-III, Dârülbeyzâ, ty, I, 236-237.

¹⁷ İbn İzârî *el-Beyânu'l-Muğrib*, c. II, s. 211.

¹⁸ İbn İzârî, s. 220. Kurtuba Ulu Cami'nin depremlerden nasıl etkilendiği ile ilgili bkz: Cruz vd. "Dynamic performance of the Mosque-Cathedral of Córdoba under different earthquake scenarios: The Abd al-Rahman I sector", s. 107853.

¹⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_earthquakes_in_Spain 16.07.2025

Endülüs'te büyük bir deprem meydana geldiği ve şiddetli sarsıntılar yaşandığı kaydedilse de²⁰ bunun hangi şehirde olduğu belirtilmemiştir.

Gırnata'da ise Benî Ahmer sultanı IX. Muhammed el-Eyser'in 2. döneminde (1430-1431) 11 Şaban 834'te (24 Nisan 1431) tarihinde bir deprem oldu. Öğle namazından sonra yaşanan ve Gırnata'ya bağlı bazı yerleşim yerlerini, Gırnata kalesinin yarısını, Ulu Cami'nin büyük bir kısmını ve en yüksek minaresini yerle bir eden depremde pek çok can kaybı yaşandı, altı binden fazla insan öldü. Mal, mülk ve erzak telef oldu. Bu sırada Gırnata sarayında ise siyasi bir deprem yaşanıyordu. IX. Muhammed (el-Eyser) ile onun amcasının oğlu IV. Yusuf arasında kıyasıya bir taht mücadelesi devam ediyordu. Bunu fırsat bilen Kastilya, Gırnata'ya karşı yeni bir savaş açtı. Depremden yaklaşık bir ay sonra Ramazan'ın onunda Cuma günü (22 Mayıs 1431) başlayan ve iki gün süren savaşta on beş bin civarında Müslüman şehit oldu. Ancak Pazar gecesi, yanındaki iki bin asker ve gönüllüyle Gırnata'dan çıkmayı başaran Şeyhulguzât Ebû Zekerîyya Yahya b. Ömer, Kastilya karargâhında yangın çıkardı. Akabinde yaşanan çatışmada çok sayıda zayıat veren Kastilya, kuşatmayı kaldırıp dönmek zorunda kaldı.²¹

Kaynakların 24 Nisan 1431'de Gırnata'da meydana geldiğini belirttikleri Gırnata depremi ile ilgili olarak da yukarıda bahsi geçen internet sitesinde de bilgiler bulunmaktadır. Oradaki malumata göre de mezkûr tarihte Gırnata'da 6,7 şiddetinde²² bir deprem olmuş ve bu sırada 1000 kişinin hayatını kaybettiği²³ ve el-Hamrâ Sarayı'nda büyük hasar meydana geldiği belirtilmiştir.²⁴

Kurtuba²⁵ ve Gırnata depremlerinin dışında kaynaklarda yer verilmeyen bazı depremler de yine bahsi geçen internet sitesinde listelenmiştir. Bunların bir kısmı İberya'da Müslüman hâkimiyeti dönemine rastlarken bazıları da yarımada Müslümanların elinden çıktıktan sonra İspanya hâkimiyetinde vuku bulmuştur.

1048 yılında Belensiye ve Alicante'de, 1169 ve 1170 yıllarında da Ceyyân'da, 1428'de Katalonya'da, 1494, 1884'te Malaga'da, 1504'te Sevilla (İşbiliyye)'de, 1518, 1522, 1550, 1658, 1804, 1884'te Almeria'da, 1531, 1680, 1804, 1806, 1884'te Granada'da depremler olduğu kaydedilmiştir.²⁶

1048'de Alicante'ye bağlı Orihuela'da meydana gelen depremde Orihuela Camii yıkıldı. 1170 Ceyyân depreminde Ceyyan'a bağlı Andujar'da, 1356'da Sevilla'da büyük hasar oluştu.²⁷

1494 Malaga depreminde evlerin çoğunda hasar oluştu. 1504'teki 6,8 şiddetindeki depremde Sevilla/Carmona'da binaların çoğunda yıkım ve çatlaklar oldu. 1522 depreminde Almería ve Ugijar'daki (Granada) evlerin çoğu yıkıldı, bin kişi vefat etti. 1531'de Granada'daki 6,5'lik depremde Baza ve Alcoy'daki evlerin çoğu yıkıldı, 400 kişi hayatını kaybetti. 1658'de Almeria'da ciddi hasar oluştu. Aynı şehirde 1804'te 6,4'lük depremde 407 kişi hayatını kaybetti. 1806'da Granada'da meydana gelen 5,3 şiddetindeki depremde

²⁰ Ahmed b. Halid en-Nâsirî es-Selâvî (ö. 1315), *Kitâbu'l-istikâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, nşr. Cafer en-Nasirî, I-III, Dârülbeyzâ, ty, I, 282.

²¹ Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk*, 4-2/856-857; Askalanî, İbn Hacer, *İnbâu'l-Ğumr bi-Ebnâi'l-Umr*, I-IV, Tah. Hasan Habeşi, Kahire, 1389/1969, c. III, 457-458; İbn İyâs, *Bedâi'z-Zuhûr fî Vakâi'i'd-Duhûr*, Tah. M. Mustafa, I-V, Beyrut: el-Ma'hedü'l-Elmânî, 1379/1960, II, 138; İnân, *Nihâye*, 158; Şeyh Alevî b. Abdülkadir vd., *el-Mevsatü't-Târihiyye*, I-XI, Neşr: Mevkiu'd-Düreri's-Sünniyye, 1433, VII, 153.

²² Depremlerin şiddetiyle ilgili verilen bu rakamların tahmini olduğu kaydedilmektedir.

²³ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_earthquakes_in_Spain 16.07.2025

²⁴ <http://www.ign.es/web/ign/portal/terremotos-importantes> 16.07.2025

²⁵ Cordoba'daki son depremler için bkz. "Latest quakes in or near Cordoba, Andalusia, Spain - list, stats and map" <https://www.volcanodiscovery.com/earthquakes/spain/andalucia/cordoba.html> 6.08.2025

²⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_earthquakes_in_Spain 16.07.2025

²⁷ <http://www.ign.es/web/ign/portal/terremotos-importantes> 16.07.2025

Pinos Puente ve Santa Fe'deki 1322 evden 94'ü yıkıldı, 1110'u hasar gördü, 13 kişi vefat etti. 1884'de aynı şehirde 4400 bina yıkıldı, 13000 bina hasar gördü, 839 kişi hayatını kaybetti²⁸

Aşağıda bahsedilecek olan Granada'ya bağlı Durcal beldesinde 1954'te 7,8 şiddetinde bir deprem meydana gelmiş ancak hasar ve zayıat konusunda her hangi bir bilgi kaydedilmemiştir.²⁹

İspanya'da XX ve XXI. yüzyıllarda da depremler devam etmiştir. Bunlardan eski Endülüs şehirlerinde olanları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür: Granada (Gırnata)'da, 1954, 1956, 2010 ve 2021'de dört defa, Murcia (Mürsiye)'da 1999, 2005, ve 2011'de, Sevilla (İşbiliyye)'da ve Murcia'ya bağlı Lorca'da, 2014'te, Almeria (el-Meriye)'da 14 Temmuz 2025'te depremler tekrar yaşandı. Bunların içerisinde en yükseği, 29 Mart 1954'te Garnada'da, 7,8 şiddetinde olup 640 km derinlikte meydana gelmiş ve şehirde maddi hasara yol açmıştır.³⁰

Endülüs'te yaşanan depremlerle ilgili olarak kaynaklar genelde kısa bilgiler vermekte hatta bazen sadece "şu tarihte Endülüs'te şiddetli deprem oldu" şeklinde hiçbir ayrıntıya girmeden bahsetmektedirler. Kimi zaman kısa açıklamalara rastlamak da mümkün olmaktadır. O zaman da yıkılan binalardan, camilerden, ölen ya da enkazda kalan insanlardan ve insanların büyük korku yaşadıklarından, sağ olarak kurtulanların şehirleri terk edip boş alanlara kaçıştıklarından bahsetmektedirler.

Kaynaklar bazen depremlerden önce ve sonra yaşanan bir takım olağanüstülüklerden de bahsetmektedirler. Bunların en dikkat çekici olanlardan bazıları H. 267'de Kurtuba'da meydana gelen depremden sonra yaşanmıştır. Akşam namazında yaşanan bu deprem esnasında ya da sonrasında şimşekler çıkmış ve yıldırımlar düşmüş, olayı yaşayanlar büyük bir ateş topu gördüklerini ifade etmişlerdir.³¹ Buna benzer bir ateş, 1999 Marmara depremi esnasında Yalova açıklarında denizde de gözlemlenmiştir.

Bazen de depremi takip eden saatlerde yoğun miktarda yağmur yağmış, ardından yaz aylarında bile hava sıcaklıklarının çok düştüğü, insanların ve hayvanların bu soğuktan oldukça etkilendikleri görülmüştür.

Klasik kaynaklar bunların dışında deprem sonrası insan davranışlarından ve depremlerin toplumsal etkilerinden bahsetmemektedir. Hatta bazen depremden sonra toplumda fitne/kargaşa yaşandığı belirtilmekle birlikte "anlatılması çok uzun sürecek olaylar olduğu"³² kaydedilmekte fakat maalesef detaylı aktarım yapılmamaktadır. Ancak bazı kaynaklardaki bilgi kırıntılarından bu hususta bazı yorumlar yapmak mümkün olabilmektedir. Bunları da ana hatlarıyla şöyle özetlemek mümkündür:

- İnsanlar depremin şiddetine göre büyük boyutlara varan korkular yaşamış, ölen, yaralanan ve enkaz altında kalanlar olmuştur.
- Depremde insanların yanı sıra hayvanlar ve kuşlar da zarar görmüşlerdir.
- Kimi zaman da depremden ya da deprem sonrası yaşanan diğer doğal afetlerden dolayı ekinler ve tarlalar harap olmuştur.³³ Bundan dolayı tahribatın büyüklüğüne göre bazen ciddi manada kıtlık yaşandığını tahmin etmek mümkündür.
- Sağ kalanlar Allah'a tazarru ve niyazda bulunarak bir süre evlere girmemiş çadırlarda yaşamışlardır.³⁴ Bazen de halk, sağlam kalan camilere sığınmış, felaketin sona ermesi için sabaha kadar dua etmişlerdir.

²⁸ <http://www.ign.es/web/ign/portal/terremotos-importantes> 16.07.2025

²⁹ <http://www.ign.es/web/ign/portal/terremotos-importantes> 16.07.2025

³⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_earthquakes_in_Spain 16.07.2025

³¹ İbn İzârî, *el-Beyânu 'l-muğrib*, II, s. 104-105 (pdf 111-112)

³² Abdülbaşit el-Malatî, *Neylû 'l-Emel fî Zeyli 'd-Düvel*, Tah. Abdüsselam Tüdmirî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, I-IX, 1422/2002, IV, 298.

³³ İbn İzârî *el-Beyânu 'l-Muğrib*, c. II, s. 211.

- Bazen depremlerin, yapılan yanlışlıklar yüzünden Allah tarafından gönderilen ilahî ceza olduğu şeklinde değerlendirmeler de yapılmıştır.

İnsanların Endülüs'te doğal afetler sonrasında ne tür davranışlar sergiledikleriyle ilgili en detaylı bilgi Gırnata'da H. 883 (M. 1478'de) yaşanan bir olaydan sonra verilmektedir. Benzer durumların özellikle büyük depremlerden sonra da yaşanmış olabileceğini varsayarak bahsi geçen felaketi burada zikretmek uygun olacaktır:

"H. 883 (M. 1478) Gırnâta'da sel felaketi yaşandı.³⁵ Nasrî Sultanı Ebu'l-Hasan Ali'nin ilk saltanat döneminde (1464-1482) güç gösterisinde bulunmak amacıyla Gırnâta'da Sebike Tepesi'nde günlerce süren görkemli bir tören düzenledi ve ordu resmigeçit yaptı. Ülkenin yaşadığı sıkıntılardan dolayı halk, töreni gururla ve yeniden diriliş umuduyla seyrediyor, izleyicilerin sayısı her geçen gün artıyordu. Halk gösterilerden etkilenmiş ve coşkuyla alkışlamıştı. Fakat törenin son günü yaşanan büyük bir sel felaketiyle her şey ters yüz oldu (22 Muharrem 883/25 Nisan 1478). Evler, köprüler ve yollar selden harap oldu. Sel suları, Ulu Cami'nin avlusuna kadar ulaştı. Her felakette olduğu gibi bunda da insanlar önce ne olduğunu anlamaya ve yaşananlara bir anlam vermeye çalıştılar. Bir kısmı bu felaketin, Gırnâtalıların İslâm'dan uzak olan yaşam biçimlerinden dolayı Allah'ın bir cezası olduğunu düşünmeye ve her yerde bunu dillendirmeye başladılar. Özellikle "sultanın hatalarının" bu afetin en temel sebebi olduğu kanaati gittikçe yayılmaya başladı."³⁶

Burada verilen malumata dayanarak deprem gibi doğal afetlerin Endülüs'te de ilahî bir uyarı olduğu, gerek idarecilerin gerekse halkın, yaptıkları bir takım yanlışlar yüzünden Allah tarafından cezalandırıldıkları, dolayısıyla yanlış davranışlardan vazgeçilerek tövbe ve niyazla Allah'a, onun emirlerine iltica edilmesi gerektiği düşüncesinin bulunduğunu söylemek mümkündür.³⁷

Makalenin kapsamı dışında kaldığı için bu düşüncenin doğruluğunu ya da Kur'an'a uygun olup olmadığını uzun uzadıya tartışma konusu yapmayı tercih etmedik. Ancak ana hatlarıyla konuyu şöylece özetlemek mümkündür: Kur'an-ı Kerimdeki bazı ayetlerden³⁸ hareketle deprem gibi felaketlerin, insanların yaptıklarına karşılık bir ceza olduğunu düşünenler bulunduğu gibi yine başka bazı ayetleri³⁹ yorumlayarak bu ayetlerin Hz. Peygamber'in muhatapları olan müşriklere veya münafıklara yönelik tehdit içerdiği kaydedilmektedir.

Bazı müfessirler, Şûra Sûresi 30. ayette "insanın başına gelen musibet" ile "insanların işledikleri günahlar nedeniyle dünyada kendilerine uygulanacak had cezaları kastedilmektedir" der ve bu ayetten "günah nedeniyle dünyada cezalandırmanın gerçekleştiği" çıkarımını yapmanın Kur'an ayetleriyle çeliştiğini söylerler.⁴⁰

Doğal afetleri, insanların yaptıkları yanlışlara Tanrı'nın verdiği bir ceza olduğuna dair inanın ehl-i kitapta ve bu inanca bağlı toplumlarda da yer aldığını görmek mümkündür. Nitekim, Kitab-ı Mukaddes'te deprem, Tanrının öfkelenmesine bağlanmaktadır.⁴¹

Bu konunun en somut örneklerinden biri Lizbon depremiyle ilgili değerlendirmelerde görülmektedir. Portekiz halkı, 1755 Lizbon depremini bir doğa olayı olarak değil, günahları

³⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-muğrib*, II, s. 104-105

³⁵ Makkari, *Nefhu't-Tib*, V, 395.

³⁶ Makkari, *Nefhu't-tib*, V, 395; Maalouf, Amin, *Afrikalı Leo*, terc. Sevim Raşa, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2004, 23-26.

³⁷ Müslümanların depremleri anlamlandırma ve alçılama biçimleri ile ilgili tartışmalar ve detaylı bilgi için bkz. Nuh Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler ve Algılanma Biçimleri*, İstanbul: İz Yayıncılık 2015.

³⁸ Ankebut 29/40; Şûra 42/30 vd.

³⁹ Âl-i İmran, 3/135; A'râf, 7/153; Bakara, 2/160; Fâtır, 35/45; Nahl, 16/61 vd.

⁴⁰ Yusuf Ağuş, "Afetlerin Ceza Olduğunu Çağrıştıran Ayetlere Mâtürîdî'nin Yaklaşımı (Te'vilâtü'l-Kur'an Özelinde)", *ULUM*, 6/Özel Sayı (Ekim 2023), 39-78.

⁴¹ *Kutsal Kitap*, "II. Samuel, 22:8", İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014, s. 347.

yüzünden Tanrı'nın bir cezalandırması, kendilerine yapılan ilahi bir ikaz ve ihtar olarak değerlendirmişti. Ortodoks teologlar bu korkunç depremi günahkârların Tanrı tarafından cezalandırılması olarak açıklıyorlardı. Rahiplere göre açgözlülük ve bunun yanında şehirde yayılan fuhşun kaynağı şehvet, bu yıkımı açıklamak için yeter sebeplerdi. Nitekim onlara göre kentin sakinleri inanç bozukluğuna düşmüş, dünya malını, Tanrı'nın kelamına tercih etmişlerdi. Tanrı aslında bu deprem aracılığıyla kelamını yüksek sesle duyurmaktan başka bir şey yapmamıştı.⁴²

Gırnata'da 883/1478'deki felaketten sonra halk tarafından belanın müsebbibi olarak görülen sultan, bütün uyarılara rağmen dünya hayatının geçici olduğunu dolayısıyla yaşamın tadını çıkarmak gerektiğini düşünerek kendisini eğlenceye verdi. Halkın bir kısmı da sultan gibi düşünmeye ve onun gibi hareket etmeye başladı. İnsanların bir kısmı özellikle de ulema ise bunun ilahî bir uyarı olduğunu, ibadetlere daha fazla ağırlık verilip günahlardan uzaklaşılması gerektiğini her yerde anlatmaya başladılar.⁴³

Fakat toplum giderek yozlaştı ve devlet çöküşe doğru hızlı bir şekilde yol almaya devam etti. Sonuçta başkentteki dehşetli olayın yaşandığı tarihten on yedi yıl sonra başkent Gırnata Katoliklere teslim edildi ve İspanya'daki son Müslüman devlet; Benî Ahmer tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

SONUÇ

İberya Yarımadasının Müslümanlar tarafından fethedilen ve Endülüs diye isimlendirilen büyük bir bölümü, dünyanın belli başlı deprem kuşaklarından olan Akdeniz Deprem Bölgesinde yer almaktadır. Gerek Müslümanlardan önce gerekse İslamî idare zamanında ve sonrasında Endülüs'ün bazı şehirlerinde bir kısmı büyük yıkımlara sebep olan depremler yaşandı.

Bu çalışmada, bahsi geçen şehirlerden sadece Kurtuba ve Gırnata depremleri ele alındı. Özellikle Müslüman hâkimiyeti döneminde (711-1492) ve sonrasında bu şehirlerde farklı büyüklükte depremler yaşandı, bunların bir kısmı, çok sayıda insanın ölümüne ve büyük yıkımlara sebep oldu.

Depremlerle ilgili olarak İslam tarihi klasik kaynaklarında özellikle Endülüslü müellifleri bazen kısa bilgiler verirken kimi zaman da ayrıntılı malumat aktarmışlardır. Mesela 3 Temmuz 944 Kurtuba depreminde zelzelenin süresi, şiddeti, sebep olduğu yıkım, can kaybı sayısı detaylı bir şekilde verilmiştir. Ayrıca bu çalışmanın ana eksenlerinden olan deprem sırasında ve sonrasında insan davranışları ve toplumsal etkilerle ilgili detaylı olmasa da dikkat çekici malumat aktarılmıştır. Bahsi geçen depremde insanların yaşadıkları korku ayrıntılı bir şekilde betimlendiği gibi halkın Allah'a sığındığı, sabahlara kadar dua ettiği, depremden sonra da şiddetli fırtına ve aşırı yağış sonucu ağaçların ve tarım ürünlerinin zarar gördüğü, hava sıcaklıklarında ciddi düşüşler yaşandığı, pek çok ehil ve yabanî hayvanın hatta kuşların telef olduğu aktarılmıştır.

Bu bilgiler değerlendirildiğinde böyle büyük bir felaketin ardından en azından Kurtuba ve çevresinde kıtlık ve açlık sorununun yaşanmış olması beklenirdi. Çünkü yukarıda verilen malumat, doğal olarak bu sonucu doğurmaktadır. Ancak kaynaklar, böyle bir açlık ya da kıtlıktan bahsetmemektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu büyük felaketten yaklaşık iki ay sonra Eylül ayında Kurtuba'da şiddetli rüzgârlar esmiş ve çok sert soğuklar yaşanmıştır. Yaklaşık bir yıl sonra da şehirde büyük bir sel felaketi yaşanmıştır.

⁴² Fatih İbiş, "Depremin Düşündürdükleri- Lizbon'da Depremin Vurduğu Teolojik ve Ahlakî Bilinç", *Yitik Söz*, Yıl: 3, Sayı: 16, Nisan-Mayıs 2023, s. 41-48.

⁴³ Maalouf, 22-30.

Depremi ardından yaşanması beklenen kıtlık ancak üç yıl sonra görülmüştür. Fakat bu kıtlığın aynı yıl yaşanan kuraklıktan kaynaklanmış olma ihtimali oldukça yüksek görünmektedir. Bu durumda “Bu kadar hasara, ekin zayıflamasına, hayvan telefine yol açan felaketten sonra başkent Kurtuba’da neden kıtlık yaşanmadı?” sorusuna cevap bulmak gerekir. Kaynaklarda bu soruya cevap verecek malumat yer almadığından dolayı bununla ilgili ancak tahmin yürütülebilir. Öncelikli ihtimal şudur: Başkentte yaşanan doğal afetin açtığı zayıflama Endülüs’ün diğer şehirlerinden yapılan takviye ile telafi edilmiş olmalıdır. Bunu destekleyecek örnekler Endülüs tarihinde mevcuttur. Nitekim başka şehirlerde çok büyük boyutta yaşanan ve birkaç yıl süren kıtlık ve kuraklıktan sonra Kurtuba’dan gelen yoğun yardımlar sayesinde halk hiçbir olumsuzluk yaşamamış ve sorun kısa sürede çözülmüştür.

Konuyla ilgili ikinci ihtimal ise şudur: Bahsi geçen deprem, kaynaklarda belirtildiği boyutlarda büyük olmamış olabilir. Bu ihtimal biraz daha zayıf görünmektedir. Çünkü 944 Kurtuba depremi ve sonuçları farklı müellifler tarafından şüpheye mahal bırakmayacak tarzda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Yukarıda ele alınan 24 Nisan 1431 Gırnata depreminde de binalar yıkılmış, kale, ulu cami ve minaresi hasar görmüş, çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, mal-mülk ve erzak kaybı olmuştur. Bu depremden sonra insan davranışları ve toplumsal etkiler konusunda maalesef kaynaklar suskun kalmıştır. Ancak bu olaydan yaklaşık bir ay sonra o sırada Benî Ahmer’in başkenti olan Granada’da IV. Yusuf’la IX. Muhammed el-Eyser arasındaki taht kavgası alevlenmiş, bunu fırsat bilen Kastilya, Gırnata’ya savaş açmış, şehri işgale kalkışmış ancak başarılı olamamıştır.

Bu çalışmadan çıkarılan diğer bir sonuç da Endülüs halkının, doğal afetleri bir ilahî cezalandırma olarak gördüğüyle alakalıdır. İslam coğrafyasının genelinde olduğu gibi Endülüs’te de insanların ve ulemanın büyük bir kısmı, yaşanan depremleri, ülkede halkın ve idarecilerin yanlış davranışlarına bağlamış, dolayısıyla depremleri ilahî bir uyarı olarak nitelemişlerdir.

Doğal afetlerin insanların hata ve suçlarına bir ceza olarak meydana geldiği hususu İslam uleması arasında tartışma konusu olmuş, bazıları bunun doğru olduğunu kabul ederken bir kısmı da bu görüşe karşı çıkmıştır. Bizim kanaatimiz de ikinci grubun görüşüne muvafıktır.

KAYNAKÇA:

- Ağkuş, Yusuf, “Afetlerin Ceza Olduğunu Çağrıştıran Ayetlere Mâtürîdî’nin Yaklaşımı (Te’vîlâtü’l-Kur’ân Özelinde)”, *ULUM*, 6/Özel Sayı (Ekim 2023), 39-78.
- Arıbaş, K. - H. Kara “Siyasi Coğrafya Açısından İspanya”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2011, 15 (24), 61-86.
- Nuh Arslantaş, *İslâm Tarihinde Depremler ve Algılanma Biçimleri*, İstanbul: İz Yayıncılık 2015.
- Askalanî, İbn Hacer, *İnbâu’l-Ğumr bi-Ebnâi’l-Umr*, I-IV, Tah. Hasan Habeşî, Kahire, 1389/1969.
- Balcioğulları, Abdullah, “Endülüs’te Yaşanan Kuraklık, Kıtlık ve Sel Felaketleri”, *Turkish Studies*, 2021, 16 (1), 1-14.
- Cruz, M.V. Requena-Garcia- vd. “Dynamic performance of the Mosque-Cathedral of Córdoba under different earthquake scenarios: The Abd al-Rahman I sector”, *Journal of Building Engineering*, Volume 79, 15 November 2023, s. 107853.
- Demirtaş, Ramazan -Cenk Erkmen, *Deprem ve Jeoloji*, Ankara, 2000.

- İbiş, Fatih, "Depremiñ Düşündürdükleri- Lizbon'da Depremiñ Vurduğı Teolojik ve Ahlakî Bilinç", *Yitik Söz*, Yıl: 3, Sayı, 16, Nisan-Mayıs 2023, s. 41-48.
- İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Mukaddime*, I-III, trc. Z. Kadiri Ugan, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- İbn İyâs, *Bedâ'iz-Zuhûr fî Vakâi'i'd-Duhûr*, Tah. M. Mustafa, I-V, Beyrut: el-Ma'hedü'l-Elmânî, 1379/1960.
- İbn İzârî el-Merrâkuşî (ö. 712/1312?), *el-Beyanu'l-Muğrib fî ahhbâri'l-Endelüsve'l-Mağrib*, I-IV, nşr. G. S. Colin- E. L. Provençal, Lübnan, 2009.
- İnân, M. Abdullah, *Nihâyetü'l-Endelüs ve târihu'l-Arabî'l-mutanassırîn*, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1987.
- Maalouf, Amin, *Afrikalı Leo*, terc. Sevim Raşa, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2004.
- Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikru veziriha Lisâni'd-din İbni'l-Hatîb*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâî, I-X, Beyrut Dâru'l-fikr, 1998.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *The history of the Mohammedan dynasties in Spain; extracted from the Nafhu-t-tîb min ghosni-l-Andalusi-r-rattîb wa târikh Lisânu-d-Dîn İbni-l-Khattîb*, London, 1840
- Makrîzî, Takıyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (ö. 845/1442), *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, I-XII, nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr, Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütüb, 1973.
- Malatî, Abdülbâsit, *Neylû'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, Tah. Abdüsselam Tüdmirî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, I-IX, 1422/2002.
- Munoz, D., A. Udias, "Earthquake Occurrence and Seismic Zonation in South Spain", *Earthquake Engineering, Tenth Worl Conference*, 1992 Balkema, Rotterdam, 483-487.
- Özdemir, Mehmet, (Özdemir I, 2013), *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 3. Baskı, 2013.
- Selâvî Ahmed b. Halid en-Nâsirî (ö. 1315), *Kitâbu'l-istiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, nşr. Cafer en-Nasirî, I-III, Dârülbeyzâ, ty,
- Şeyh Alevi b. Abdülkadir vd., *el-Mevsatü't-Târihiyye*, I-XI, Neşr: Mevkiu'd-Düreri's-Sünniyye, 1433.
- Usta, Aydın, *Orta Çağ İslam Dünyasında Depremler*, İstanbul Yeditepe yayınevi 2024.
- <https://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEhistory/SEhistory.html> 17.02.2017
- <https://www.meteorologiaenred.com/tr/%C4%B0spanya%27da-deprem-riskinin-en-y%C3%BCKsek-oldu%C4%9Fu-yerler.html> 21.04.2024
- https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_earthquakes_in_Spain 16.07.2025
- <http://www.ign.es/web/ign/portal/terremotos-importantes> 16.07.2025
- <https://www.volcanodiscovery.com/earthquakes/spain/andalucia/cordoba.html> Erişim: 06.08.2025

Nizamettin Parlak

EARTHQUAKES IN AL-ANDALUS: HUMAN REACTIONS

AND SOCIAL IMPACTS

Abstract

Due to the geographical conditions in which they live, people may encounter certain extraordinary circumstances that they neither expect nor desire, and may be forced to cope with them. In this context, natural disasters such as earthquakes, famine, drought, and floods are among the first to come to mind. Such catastrophes can sometimes trigger social unrest and even escalate into uprisings that challenge the

authorities. Conversely, uprisings and struggles against rebels may themselves indirectly lead to famine, drought, and other related problems. Therefore, when examining the histories of states and nations, it is essential to conduct thorough research not only on earthquakes but also—though beyond the scope of this study—on epidemics and other natural disasters. The causes and consequences of these events must be accurately identified and analyzed. Indeed, no historical incident occurs independently of the social, cultural, and economic developments of its time, nor without connection to what precedes or follows it. Accordingly, when natural disasters are taken into account, it becomes possible to make more well-grounded and objective historical evaluations.

Keywords: *Al-Andalus, Spain, Earthquake, Córdoba, Granada*

AİLƏ KONSTITUSION DƏYƏR KİMİ: ƏSASLARI VƏ TƏHLİLİ

Vəfa NAĞIYEVA

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Bakı Dövlət Universiteti Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi,

Gender və tətbiqi psixologiya kafedrası

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-9116-6427>

n.vefa@icloud.com

Açar sözlər: *ailə, ailə dəyərləri, konstitusion hüquqlar, dövlət proqramları, strategiyalar*

Ailə hər hansı bir sosial quruluşun əsas elementi kimi qəbul edilir, onun üzvlərinə qayğı göstərir, eləcə də nəsillərin genişlənməsinə və davamına zəmanət verir. Bu səbəbdən bu qurum həm beynəlxalq, həm də milli hüquq çərçivəsində müdafiə obyektinə çevrilir. Bununla belə, ailəyə bu cür münasibət yetərli deyil. Ailənin öz üzvlərinin hüquqlarını müdafiə edən və həmin cəmiyyətin kollektiv mənafeyini həyata keçirən hüquqi məsələlərdə kollektiv subyekt kimi çıxış edə bilən subyektivliyinin tanınmasına diqqət artır. Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqatların məqsədi ailənin subyektivliyinin tanınmasını dəstəkləyən müddəaları müəyyən etmək olmuşdur.

Ailənin subyektivliyi problemi çox geniş və müəkkəb məsələdir. Ailə bəzi tədqiqatlarda isə sosioloji hadisə hesab olunur və konkret hüquq normaları bilavasitə onun üzvlərinə – ər-arvad, valideyn və uşaqlara ünvanlanır.

Ailə cəmiyyətin və dövlətin təməlidir, onsuz nə biri, nə də digəri yarana və yaşaya bilməz; hər bir toplumun varlığının və dinamizminin mənbəyidir. Cəmiyyət və dövlət naminə, onun təşkilinin siyasi forması olan, eyni zamanda ailə ilə bağlı hərəkətlər olmayan hərəkətləri təsəvvür etmək çətindir. Bu sıx qarşılıqlı asılılıq dövlət orqanlarının fəaliyyətini ailəyə, onun üzvlərini bir-birinə bağlayan müəkkəb bağlar və asılılıqlar şəbəkəsini təşkil edən xüsusi növ əlaqələrə əsaslanan icmaya yönəldir.

Ümumişlək nitqdə ailə anlayışı və "valideyn" termininin etimologiyası onun valideynlər və onların övladları, bəzi hallarda isə tək ailədə yaşayan insanlar birliyi kimi başa düşülməsinin göstəricisidir. Onu da əlavə edək ki, ailənin böyük əksəriyyətində hüquqi tənzimləmə predmeti olduğu kontekstdə məhz budur. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, hər şey hüquqi təriflərlə əhatə olunarsa hüquqi tənzimləməyə məruz qalmamalı, normativ qaydalar paketinə sıxışdırılmamalıdır. Belə ki, bəzi anlayışlar var ki, hadisələrin mahiyyətindən yaranır, kökü təbii qanuna söykənir, hüquqi nizamın qurulduğu aksioloji sistemdə təsdiqlənir və hamı tərəfindən qəbul edilir.

İlk və əsas sosial birlik olan ailə belə bir anlayışdır; dövlətdən əvvəl və onun şəxsiyyətlərarası münasibətləri müəyyən etmək üçün yaratdığı hüquqi tənzimləmələr sistemi kimi qəbul edilir. Ailənin bu xüsusiyyəti onun mahiyyətini müəyyən edən, dövlətin yaratmadığı, lakin qorumalı olduğu bir qurum kimi təşkil edən bir növ təbii hüquqlara malik olması deməkdir.

Ailə anlayışını ailənin funksiyaları ilə müəyyən edilən mahiyyətindən ayrı şəkildə genişləndirərək, konsepsiyanın özünü dərinləşdirməklə yanaşı onu müəyyən edir. Ailənin konstitusiyaya standartlaşdırılması onun sosial əhəmiyyətli funksiyaları baxımından qorunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bunlara, ən əsası, ailənin sosial quruluşun bərpasına və nəsillərin dəyişdirilməsinə təminat verən əvəzolunmaz nəsil artırma

funksiyası, habelə ailənin himayəsində olan üzvlərin, xüsusən də ən gənc və yaşlı üzvlərin mövcudluğunu təmin etmək (qayğı funksiyası) və ya sosial cəmiyyətdə müstəqil həyat üçün zəruri olan münasibət və davranışların formalaşdırılması (sosial-təhsil funksiyası) ilə əlaqəli funksiyalar daxildir.

Ailə konstitusiyası bir neçə cəhətdən dəyəri təmin edir. İstər strateji planlar, büdcələr və proqnozlaşdırma və s. vasitəsilə olsun, bütün müəssisələr gələcəyi planlaşdırır. Eynilə, ailələr də gələcək üçün plan qurmalıdırlar və ailə konstitusiyası bu prosesin çərçivəsini təmin edir. Yaxşı planlaşdırma və hazırlıq adətən yaxşı nəticələr verir. Hamı razılaşa bilər ki, yaxşı ünsiyyət istənilən münasibətdə vacibdir və bu, ailə biznesi şəraitində daha da vacibdir. Ailə konstitusiyası ailə biznesində həyatın necə aparılacağını ailənin bütün üzvlərinə çox aydın şəkildə çatdırır. Bu, ailənin və ailə biznesinin uğuru üçün bütün ailə üzvlərinin öhdəliyini göstərir və xatırladır. Nəhayət, bu struktur fikir ayrılıqlarının həllinə və ədalətli və ədalətli qərarların qəbul edilməsinə imkan verəcək.

Ailə maliyyə və iqtisadi problemləri üzrə tədqiqatların aparılması hələ də nisbətən gənc sahəsidir. Xüsusilə bu mövzu ilə bağlı ilk jurnal Ailə Biznesinin İcmalı idi. İlk dəfə 1988-ci ildə nəşr olunan jurnal bu gün də bu sahədə aparıcı jurnallardan biridir. Bununla belə, beynəlxalq miqyasda bəzi strukturlar yaradılmışdır ki, bu da tədqiqatçılara mövzunu təşkil etmək və müzakirə etmək imkanı verir. Onların arasında, məsələn, Ifera (Beynəlxalq Ailə Müəssisəsinin Tədqiqat Akademiyası), EURAM (Avropa İdarəetmə Akademiyası) çərçivəsində həyata keçirilən Strateji Maraqlar Qrupu (SIG) Ailə Biznesi Tədqiqatı və EIASM (Avropa İdarəetmə üzrə Qabaqcıl Tədqiqatlar İnstitutu) çərçivəsində Ailə Strukturunun İdarə Edilməsi Araşdırmaları üzrə illik seminarı göstərmək olar. 2016-cı ildə ailə iqtisadiyyatı üzrə alman tədqiqatçıları Förderkreis Gründungs-Forschung (FGF) çərçivəsində rəsmi olaraq Ailə Biznesi tədqiqat qrupunu təşkil etdilər. Həqiqi iqtisadi konsepsiyaları tamamlayan ailə iqtisadiyyatı ilə bağlı araşdırmalar ilk növbədə psixoloji mənbələrə əsaslanır. Hüquq intizamı ilə mübadilə isə çox erkən mərhələdə qeyd edilmişdir.

Ailə iqtisadiyyatı tədqiqatına öz müstəqil alt intizam statusu verilməli olub-olmaması sualı üzərində düşüncəyə, son nəticədə aşağıdakı suallar nəzərə alınmalıdır: Ailə iqtisadiyyatını nə müəyyənləşdirir?– Burada bir çox yanaşma və konsepsiyalar keçmiş illər ərzində başlamışdır. Sirmon və Hitt potensial müsbət resurslar kimi insan kapitalı, sosial kapital, maliyyə kapitalı, "yaşama qabiliyyəti kapitalı" (çətinlik zamanı ailə kömək edəcək) və aşağı agentlik xərclərini adlandırır. Lakin ailə resursları həm də mənfi impuls verə bilər – məsələn, altruizmin müəyyən formaları və ya – daha ümumi desək, – şəxsiyyətlərarası münasibət potensialı: Egoist hərəkətlər, inamsızlıq, miras üçün çatışmayan razılaşmalar və ya bəzi varislik üçün mövcud olmayan qaydalar (yalnız ada görə) səbəbindən uğursuz çoxsaylı nümunələr vardır. Ailə üzvləri arasında təbii olaraq güvən və altruizmlə idarə olunan yaxın şəxsi münasibətlər, məsələn, varislik və qardaşlar arasında rolların təyin edilməsi aydınlaşdırılmadıqda birdən dilemmaya çevrilə bilər. İddiaya görə üstünlük verilən rəftarla ailə üzvlərinə qarşı paxıllıq və inamsızlıq başqa bir münasibət mənbəyidir. Bütün bu münasibətlər itirilmiş vaxt, imkanlar, əmək, motivasiya və s. vasitəsilə müxtəlif növ xərclərə səbəb olur.

Təsədüfi deyil ki, hər il may ayının 15-i dünyada tənənə ilə qeyd olunan və insanların diqqətini ailə problemlərinin həllinə bir daha yönəltmək məqsədi daşıyan Beynəlxalq Ailə Günü münasibətilə respublikamızda da silsilə tədbirlər həyata keçirilir. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin bu əlamətdar günə bağlı təşkil etdiyi "Ailə bayramı"nda nümunəvi ailələrin seçilməsi, respublikanın müxtəlif bölgələrində mərasimlərin keçirilməsi artıq xoş ənənəyə çevrilib.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında sosial sahədə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini məhz ailə siyasəti təşkil edir. Bu gerçəkliyi daim nəzərə alan Heydər Əliyev ölkəmizdə ailə siyasətinin formalaşdırılması məsələlərinə böyük diqqət yetirmiş, həmin sahədə mövcud olan problemlərin həlli istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyət göstərmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi 1993–2003–cü illərdə ümummilli lider ailə siyasəti ilə bağlı məsələlərin normativ–hüquqi tənzimini və əməli həllini prioritet vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoymuşdur.

Müstəqil Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət ailə siyasəti milli–mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanır və bilavasitə onun təcəssümüdür. Bu da ölkədə ailəyə verilən qiymətin bariz ifadəsidir. Prezident İlham Əliyev çıxışlarının birində bu məqamları xüsusilə vurğulamışdır: "Biz ümumbəşəri dəyərləri bölüşürük, ancaq bizim üçün əsas dəyərlər Azərbaycanın milli dəyərləridir. Bu baxımdan, əgər tarixə də nəzər salsaq görərik ki, xalqımızın yaşaması üçün, öz məniyini, qürurunu qoruması üçün ailə dəyərləri, milli dəyərlər əvəzolunmaz rol oynamışdır. Ölkəmizin inkişafı, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün və milli dəyərlərin tam şəkildə bərqərar edilməsi üçün ailə dəyərləri daim yüksəklərdə olmalıdır".

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ailə, Qadın və Uşaq problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, 2025
<https://family.gov.az/az/policies/aile-siyaseti>
2. Hüseynova H. (2009). Ailə milli və mənəvi dəyərlərin daşıyıcıdır.
https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_may2009/78970.htm
3. About Families. Systemic therapy: what difference does systemic therapy make to the outcomes for children and families?
4. American Association for Marriage and Family Therapy. Marriage and family therapist: the family-friendly mental health professionals.
5. Stefan Prigge, Katharina J. Mengers, 2023. "Family Firms and Family Constitution – A Management Perspective", Family Firms and Family Constitution, Holger Fleischer, Stefan Prigge

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN KONSTITUSIONALİZM İDEYASININ HÜQUQİ, İDEOLOJİ ƏSASLARI

Araz XUDADANOV

Müstəqil tədqiqatçı

Bakı, Azərbaycan

a.xudadanov@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında konstitusionalizm ənənəsinin formalaşmasında və müasir hüquqi dövlətin qurulmasında oynadığı tarixi rol araşdırılır. Heydər Əliyevin hüquqi dövlət quruculuğu konsepsiyası, qanunun aliliyi, hakimiyyət bölgüsü, insan və vətəndaş hüquqlarının təminatı kimi prinsiplər əsasında Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi prosesinə təsiri elmi şəkildə təhlil olunur. Eyni zamanda, bu ideyaların müasir dövrdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilməsi məsələsinə də diqqət yetirilir.

Açar sözlər: konstitusionalizm, hüquqi dövlət, suverenlik, Heydər Əliyev, insan hüquqları, Konstitusiya, idarəetmə islahatları

Giriş

“Konstitusionalizm” anlayışı dövlətin hüquqla idarə olunması və vətəndaş azadlıqlarının qanuni əsaslarla təmin edilməsi prinsipinə əsaslanır. Bu ideya, cəmiyyətin demokratik dəyərlər üzərində inkişafını təmin edən əsas siyasi-hüquqi modeldir.

Azərbaycan Respublikasında konstitusionalizm ənənəsinin müstəqil şəkildə formalaşması, milli hüquq sisteminin beynəlxalq hüquq prinsipləri ilə uzlaşdırılması və hüquqi dövlətin qurulması prosesi Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

XX əsrin sonlarında müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycan dərin sosial-siyasi böhran, iqtisadi tənəzzül və dövlət idarəçiliyi sahəsində xaosla üzləşmişdi. Belə bir şəraitdə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı dövlətçiliyin xilasını ilə yanaşı, hüquqi dövlət quruculuğunun da təməlini qoydu.

1. Ümummilli lider Heydər Əliyevin konstitusionalizmə baxışı və ideoloji əsaslar

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsində hüququn aliliyi əsas prinsip kimi müəyyənləşirdi. Onun fikrincə, qanunların işləmədiyi, hüququn üstünlüyünün təmin olunmadığı ölkədə nə demokratiyadan, nə də sabitlikdən danışmaq mümkündür.

Heydər Əliyev konstitusionalizmi yalnız siyasi idarəetmə forması deyil, həm də dövlətin mənəvi, ideoloji və mədəni əsaslarını müəyyən edən dəyər sistemi kimi qiymətləndirirdi. O, milli dövlətin gələcəyini xalqın iradəsinə söykənən, insan hüquqlarını qoruyan və qanunla idarə olunan cəmiyyət kimi görürdü.

Ümummilli liderin bu baxışları sonradan Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasında öz hüquqi ifadəsini tapdı.

2. 1995-ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – Heydər Əliyev ideyalarının hüquqi ifadəsi

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası müasir konstitusionalizm prinsiplərinə əsaslanan yeni hüquqi və siyasi mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu sənəd Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edildi.

Konstitusiyada:

- Azərbaycan dövləti müstəqil, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət kimi təsbit olundu;
- Hakimiyyət bölgüsü prinsipi (qanunverici, icraedici, məhkəmə) dəqiq müəyyənləşdirildi;
- İnsan və vətəndaş hüquqları geniş şəkildə tanındı və beynəlxalq hüquqla uyğunlaşdırıldı;
- Xalq suverenliyi dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi kimi qəbul edildi.
- Bu prinsiplər Heydər Əliyevin konstitusionalizm ideyasının əsas dayaqclarını təşkil edirdi.

3. Hüquqi dövlət və qanunun aliliyi prinsipi

Heydər Əliyev hüquqi dövlət ideyasını Azərbaycan cəmiyyətinin inkişaf strategiyasının mərkəzinə çevirdi. Onun təşəbbüsü ilə hüquq-mühafizə orqanlarında, məhkəmə sistemində və inzibati idarəetmədə köklü islahatlar aparıldı. O, dəfələrlə vurğulayırdı: “Biz elə bir dövlət qurmalıyıq ki, burada hər bir vətəndaş öz hüquqlarını qanunla müdafiə edə bilsin. Dövlətin gücü onun hüququn aliliyinə verdiyi dəyərdir.” Bu baxımdan Heydər Əliyev hüquqi mədəniyyətin formalaşdırılmasını dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən etmişdi.

4. İnsan və vətəndaş hüquqlarının qorunması

Heydər Əliyevin konstitusionalizm ideyasının mərkəzində insan amili dayanırdı. Konstitusiyada insan hüquqlarına dair xüsusi bölmənin (II Fəsil) yer alması, beynəlxalq insan hüquqları sənədlərinə uyğun müddəaların daxil edilməsi, Azərbaycanın BMT və Avropa Şurası kimi təşkilatlarla əməkdaşlığa başlaması bu istiqamətdə atılan mühüm addımlar idi. Onun siyasətində insan hüquqları yalnız hüquqi norma deyil, praktik siyasi məsuliyyət kimi dəyərləndirilirdi.

5. Hakimiyyət bölgüsü və demokratik idarəetmə modeli

Heydər Əliyev konstitusionalizm ideyasını reallaşdırmaqla ölkədə hakimiyyət bölgüsünün institusional əsaslarını yaratdı. Milli Məclisin səlahiyyətləri genişləndirildi, icra hakimiyyəti ilə qanunverici orqan arasında balans təmin olundu, müstəqil məhkəmə sistemi formalaşdırıldı.

Bu mexanizm demokratik idarəetmənin dayanıqlı modelini yaratdı və avtoritarizm meyillərinin qarşısını almağa yönəldi.

6. Konstitusionalizm ideyasının müasir mərhələdə davamlılığı

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi hüquqi dövlət və konstitusionalizm xətti bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən ardıcıl şəkildə davam etdirilir. 2002, 2009, 2016 və 2020-ci illərdə Konstitusiyaya edilən dəyişikliklər müasir idarəetmə modelinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Xüsusilə məhkəmə-hüquq islahatları, elektron ədliyyə sistemi, vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri Ulu Öndərin ideyalarının praktik təzahürüdür. Heydər Əliyevin konstitusionalizm irsi bu gün də Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi mədəniyyətinin və dövlət idarəçiliyinin əsas bünövrəsini təşkil edir.

Nəticə

Heydər Əliyevin konstitusionalizm ideyası Azərbaycan dövlətçiliyinin hüquqi, siyasi və ideoloji təməlini formalaşdırmışdır. Onun rəhbərliyi ilə qəbul edilən 1995-ci il

Konstitusiyası xalqın iradəsini ifadə edən, müasir demokratik prinsiplərə əsaslanan əsas qanun kimi dövlətin inkişafını təmin etmişdir. Heydər Əliyev konstitusionalizmi milli suverenliklə, hüququn aliliyi ilə və insan azadlığı ilə vəhdətdə təqdim etmiş, bu ideyanı Azərbaycan dövlət idarəçiliyinin əsas prinsipi səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu ideyalar bu gün də müstəqil Azərbaycanın siyasi inkişafının ideya və hüquqi istiqamətverici sütunu olaraq qalmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr 1995).
3. *Əliyev, H. (1998)*. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azər nəşr.
4. *Əliyev, H. (1996)*. Azərbaycan dövlətinin hüquqi əsasları haqqında çıxışlar və nitqlər.
5. *Əliyev, İ. (2018)*. Heydər Əliyev siyasəti – müasir Azərbaycanın inkişaf strategiyası. Bakı: Qanun nəşriyyatı.
6. *Hüseynov, A. (2020)*. Azərbaycan konstitusionalizminin formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm və Təhsil.

CONSTITUTIONAL GUARANTEES AND LEGAL REFORMS IN THE PROTECTING OF THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES AS FACTOR IN DEVELOPING AN INCLUSIVE NATIONAL IDENTITY IN THE NEW UZBEKISTAN

Mumtoza ABDUVALIEVA

Associate Professor, Department of Social Work,
National University of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan

ORCID: 0009-0001-2640-5685

abduvalievamumtozxon@gmail.com

Keywords: *inclusive society; persons with disabilities; welfare state; tolerance; barrier-free environment; discrimination; social space; equal opportunities*

According to the World Health Organization (WHO, 2022), more than 1.3 billion people—about 16% of the global population—live with various forms of disability. This number continues to rise each year due to population aging and the growing prevalence of chronic conditions directly linked to disability, such as diabetes, cardiovascular diseases, and mental disorders. Research also suggests that individuals who have contracted the coronavirus, even in a mild form, may experience premature aging (Bonow *et al.*, 2020), which will further increase the number of people with serious health problems. Added to this are the psychological effects of quarantine measures and isolation (Torales *et al.*, 2020).

Globally, a new approach to the social protection of persons with disabilities has taken shape—one centered on their social integration and adaptation. This shift aims to promote the development of social relations based on equality, respect, and non-discrimination.

Social dysfunction and the loss of opportunities experienced by persons with intellectual disabilities are significantly intensified by social stigma (Farina, 1998). Research indicates that employers are less likely to hire individuals perceived as having intellectual disabilities (Bordieri & Drehmer, 1987), landlords are less willing to rent apartments to them (Alisky & Iczkowski, 1990), and they are more frequently and deliberately accused of violent crimes (Sosowsky, 1980).

More positive attitudes toward persons with disabilities are generally observed in countries with higher levels of economic development (Scior, 2011). Anthropological studies have found that in rural areas, persons with disabilities are often integral members of their communities, contributing within the limits of their abilities (Ingstad & Whyte, 1995). However, traditional beliefs and misconceptions about the causes of disability can lead to suspicion and social exclusion of persons with disabilities and, in some cases, their families (Mung'omba, 2008). Negative perceptions may also depend on the severity of disability and the individual's perceived competence: the more a person is able to participate in household or community activities, the more positively they tend to be regarded (McKenzie *et al.*, 2013).

Uzbekistan stands on the threshold of profound transformation. Under the new Constitution (Constitution of the Republic of Uzbekistan, 2023), the country is defined as a social state committed to protecting the interests of its most vulnerable groups and ensuring equal opportunities for all citizens. This model rests on the principles of justice,

solidarity, and civic harmony, and represents a continuous process that requires appropriate responses to economic, political, and moral changes. The social state aspires to provide decent living conditions and a supportive environment for all members of society.

Social policy in Uzbekistan is currently undergoing major reform, including in relation to persons with disabilities. The overall trajectory of the country's development is closely tied to the modernization of the social protection system, which has also redefined the approach to supporting individuals with disabilities. These changes reflect the humanization of social relations—an increasing focus on individual well-being—and the promotion of inclusion through the creation of a barrier-free environment, regardless of health limitations. For Uzbekistan, the issues of social adaptation and the establishment of conditions for a dignified life for persons with disabilities remain especially pertinent.

In recent years, more than 40 normative legal acts have been adopted in Uzbekistan to safeguard the rights of persons with disabilities (*Yangi O'zbekiston [New Uzbekistan]*, 2021). The country is transitioning from an outdated medical model of disability to a contemporary social model.

The inclusion of a dedicated article on disability (Article 57) and the formal recognition of inclusive education in the new Constitution of the Republic of Uzbekistan are clear indicators of ongoing reform (*Constitution of the Republic of Uzbekistan*, 2023).

Another key legal instrument that served as a catalyst for fundamental change in the state's social policy toward persons with disabilities is Presidential Decree No. 5270 of December 1, 2017, *"On Measures to Radically Improve the System of State Support for Persons with Disabilities."* This decree reshaped the institutional foundations of disability-related social policy in Uzbekistan and advanced its modernization. It also replaced the term *"invalid"* with *"person with disability,"* a shift that reorients the emphasis from a person's disability to the individual themselves (*DPRU-5270*, 2017).

Equally important is the Law *"On the Rights of Persons with Disabilities,"* adopted on October 15, 2020—one of the most significant normative acts aimed at protecting the rights and interests of this group. Article 1 defines the law's objective as regulating relations in the field of ensuring the rights of persons with disabilities. Article 4 outlines its key principles, including respect for the dignity, independence, and freedom of choice of persons with disabilities; prohibition of discrimination on the basis of disability; equality of opportunity in exercising rights and freedoms; respect for the right of children with disabilities to preserve their developing abilities and individuality; accessibility of facilities and services; and participation of persons with disabilities in public and state life (*LRU-641*, 2020).

A distinctive feature of this law is the introduction—for the first time—of the principle of non-discrimination on the basis of disability. Article 6 defines this principle as follows: "Any distinction, exclusion, restriction, or preference with respect to persons with disabilities, as well as refusal to create conditions for using facilities and services, is regarded as discrimination. Special measures aimed at ensuring equal opportunities for persons with disabilities are not considered discrimination against other citizens" (*LRU-641*, 2020).

The principle of non-discrimination toward persons with disabilities represents a key component of this legislation. Implementing it requires transforming public consciousness and fostering a positive perception of disability.

Article 11 outlines the main directions of Uzbekistan's policy on persons with disabilities. These include adopting comprehensive measures to prevent discrimination;

protecting their honor and dignity; ensuring equal rights and opportunities; promoting their participation in public and state life; conducting educational and awareness-raising activities on the rights and dignity of persons with disabilities; ensuring compliance with legislation and the transparency of state institutions and officials in protecting their rights and interests; and strengthening cooperation between state bodies and non-governmental organizations in this field (*LRU-641, 2020*).

It follows that protecting the rights and interests of vulnerable groups forms a cornerstone of the socio-political reforms underway in Uzbekistan. A notable example is the country's ratification, on June 7, 2021, of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). The adopted law affirms that the Republic of Uzbekistan recognizes the equal legal capacity of persons with disabilities on the same basis as others in all areas of life.

The ratification of the Convention marked a long-awaited milestone, anticipated for many years by experts in the field of disability. Although Uzbekistan signed the Convention in 2009, the ratification process took more than a decade. It was made possible through the determination of the President of Uzbekistan and the active involvement of civil society.

Despite notable progress in state support for persons with disabilities, certain shortcomings persist that continue to complicate their daily lives.

To further strengthen the institutional framework of social policy and enhance the quality of life for persons with disabilities, several key tasks must be addressed by both society and the state. Chief among them is fostering a tolerant worldview toward persons with disabilities within Uzbek society. From early childhood, positive attitudes toward children with disabilities should be cultivated through education and upbringing programs designed to instill respect and tolerance for their individual characteristics. Broad segments of the population, along with representatives of governmental and social services, should be involved in raising awareness of the rights of persons with disabilities and promoting positive perceptions of their abilities and contributions. This effort should be supported by media initiatives highlighting successful examples of interaction and the achievements of persons with disabilities.

Furthermore, it is essential to continue developing accessibility infrastructure, support employers who create jobs for persons with disabilities, and expand governmental and public initiatives that promote their involvement in social and cultural life. These measures will help create conditions for active participation and self-realization.

Only through the combined efforts of the state and society's readiness to accept and include persons with special needs can the necessary conditions be established to remove barriers and ensure equal opportunities. This will enable persons with disabilities to enjoy full access to employment, transportation, public services, and education. The prevailing public attitude toward persons with disabilities must be one of respect rather than pity.

REFERENCES:

1. Alisky, J. M., & Iczkowski, K. A. (1990). Barriers to housing for deinstitutionalized psychiatric patients. *Hospital and Community Psychiatry*, 41(1), 93–95.
<https://europepmc.org/article/med/2295488>

2. Bonow, R. O., Fonarow, G. C., O'Gara, P. T., & Yancy, C. W. (2020). Association of coronavirus disease 2019 (COVID-19) with myocardial injury and mortality. *JAMA Cardiology*, 5(7), 751–753. <https://doi.org/10.1016/j.amsu.2020.07.054>
3. Bordieri, J. E., & Drehmer, D. E. (1987). Causal attribution and predicted work adjustment of disabled job applicants. *Vocational Evaluation & Work Adjustment Bulletin*, 20(2), 27–31. <https://psycnet.apa.org/record/1989-16034-001>
4. Constitution of the Republic of Uzbekistan. (2023). *Constitution of the Republic of Uzbekistan (as amended 2023), Article 57*. <https://constitution.uz/ru>
5. Farina, A. (1998). Stigma. In K. T. Mueser & N. Tarrier (Eds.), *Handbook of social functioning in schizophrenia* (pp. 247–279). Needham Heights, MA: Allyn & Bacon. <https://psycnet.apa.org/record/1998-07175-016>
6. Ingstad, B., & Reynolds Whyte, S. (Eds.). (1995). *Disability and culture*. Berkeley, CA: University of California Press. <https://www.ucpress.edu/book/9780520083622/disability-and-culture>
7. Law of the Republic of Uzbekistan. (2020). *On the Rights of Persons with Disabilities* (Law No. ZRU-641 of 15 October 2020). <https://lex.uz/docs/5086043>
8. McKenzie, J. A., McConkey, R., & Adnams, C. (2013). Intellectual disability in Africa: Implications for research and service development. *Disability & Rehabilitation*, 35(21), 1750–1755. <https://doi.org/10.3109/09638288.2012.751461>
9. Mung'omba, J. (2008). Comparative policy brief: Status of intellectual disabilities in the Republic of Zambia. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 5(2), 142–144. <https://doi.org/10.1111/j.1741-1130.2008.00163.x>
10. President of the Republic of Uzbekistan. (2017). *Decree No. 5270 of 1 December 2017 on measures for radical improvement of the system of state support for persons with disabilities*. <https://lex.uz/ru/pdfs/3436196>
11. Scior, K. (2011). Public awareness, attitudes, and beliefs regarding intellectual disability: A systematic review. *Research in Developmental Disabilities*, 32(6), 2164–2182. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21798712/>
12. Sosowsky, L. (1980). Explaining the increased arrest rate among mental patients: A cautionary note. *American Journal of Psychiatry*, 137(12), 1602–1604. <https://doi.org/10.1176/ajp.137.12.1602>
13. Torales, J., O'Higgins, M., & Castaldelli-Maia, J. M. (2020). The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health. *International Journal of Social Psychiatry*, 66(4), 317–320. <https://doi.org/10.1177/0020764020915212>
14. World Health Organization. (2022). *Global report on health equity for persons with disabilities*. Geneva: WHO. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.
15. Yangi O'zbekiston. (2021). *Initsiativy Uzbekistana v deystvii: ratifitsirovana Konventsiya o pravakh invalidov*. <https://yuz.uz/ru/news/initsiativ-uzbekistana---v-deystvii-ratifitsirovana-konventsia-o-pravax-invalidov>

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN KONSTITUSİYASI

Cavidan HƏZİZADƏ

Ramilə BAXIŞOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Zaqatala filialı

Zaqatala, Azərbaycan

cavidanhzizad@gmail.com

ramilebaxisova5@gmail.com

Xülasə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasi-hüquqi bünövrəsinin möhkəmlənməsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu əvəzsizdir. Onun rəhbərliyi ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyası ölkəmizin suverenliyini təsdiq etmiş, demokratik dəyərlərin inkişafına geniş imkan yaratmışdır. Konstitusiya dövlətin hüquqi və siyasi strukturunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini də prioritet olaraq təsbit etmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasi-hüquqi bünövrəsinin möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu əvəzsizdir. Onun rəhbərliyi ilə qəbul olunmuş Konstitusiya ölkəmizin suverenliyini təsdiq etdi. Konstitusiya insan hüquq və azadlıqlarını ali dəyər kimi müəyyən etdi. Dövlət hakimiyyətinin bölgüsü prinsipi təsbit olundu. Yeni Konstitusiya Azərbaycanda hüquqi dövlətin əsasını qoydu. Heydər Əliyev xalqın siyasi iradəsini qanuni əsaslarla ifadə etdi. Konstitusiya milli kimliyi və dövlət rəmzlərini qorudu. Sənəd dövlətin demokratik prinsiplərə sadıqlığını nümayiş etdirdi. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın hüquqi dövlət kimi tanınmasına şərait yaratdı. Konstitusiya Heydər Əliyev irsinin davamlılığını təmin etdi.

Açar sözlər. Heydər Əliyev, Konstitusiya, müstəqillik, hüquqi dövlət, demokratik prinsiplər

Giriş

Azərbaycan xalqı əsrlərlə müstəqillik arzusu ilə yaşamış, XX əsrin sonlarında isə bu arzusuna qovuşmuşdur. 1991-ci ildə müstəqilliyin bərpası tarixi nailiyyət idi. Lakin müstəqilliyin yalnız elan olunması kifayət deyildi. Onu qorumaq, möhkəmləndirmək və gələcək nəsillərə ötürmək üçün güclü hüquqi baza tələb olunurdu (Əliyeva, 2018).

1990-cı illərin əvvəlləri Azərbaycan üçün ağır sınaq illəri idi: iqtisadi böhran, Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi, daxili siyasi gərginlik və dövlət institutlarının zəifliyi ölkəni parçalanma həddinə gətirib çıxarmışdı. Bu tarixi məqamda xalqın çağırışı ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev ölkənin xilaskarı rolunu oynadı. Onun ən mühüm addımlarından biri Azərbaycanın ilk milli Konstitusiyasının hazırlanması və qəbul edilməsi oldu. Azərbaycan xalqı uzun illər müstəqillik arzusu ilə yaşayıb. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi bərpa edildi. Müstəqilliyin qorunması üçün güclü hüquqi baza tələb olunurdu. 1990-cı illərin əvvəlləri siyasi və iqtisadi böhranla yadda qaldı. Dövlət institutlarının zəifliyi ölkəni çətin vəziyyətə salmışdı. Xalqın çağırışı ilə Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdı. Onun əsas prioritetlərindən biri Konstitusiyanın hazırlanması oldu. Konstitusiya Komissiyası yaradıldı və sənəd layihəsi işlənildi. Layihə ümumxalq müzakirəsinə çıxarıldı. 12 noyabr 1995-ci ildə sənəd qəbul edildi (Əliyev, 2010).

Əsas hissə

1. Tarixi zərurət və siyasi mühit

1991-ci ildə müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan ciddi çətinliklərlə üz-üzə qalmışdı. Yeni yaranan dövlətin idarəçilik mexanizmləri formalaşmamışdı, hüquqi baza yox idi, siyasi və iqtisadi sabitlik pozulmuşdu. Konstitusiyanın olmaması isə dövlətin fəaliyyətində xaos yaradırdı (*Həsənov, Məmmədov, 2020*). Bu vəziyyətdə hüquqi əsasların yaradılması həyati əhəmiyyət kəsb edirdi.

2. Heydər Əliyevin siyasi iradəsi və liderlik keyfiyyətləri

1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev dövlətçiliyin xilasını üçün qətiyyətli tədbirlər gördü. Onun təşəbbüsü ilə yeni Konstitusiyanın hazırlanması prosesi başladı. Konstitusiya Komissiyası yaradıldı və sənədin layihəsi ümumxalq müzakirəsinə çıxarıldı. 12 noyabr 1995-ci ildə isə ümumxalq səsverməsi ilə Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyası qəbul olundu (*Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995*).

3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının əsas müddəaları

Yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Burada dövlətin müstəqilliyi, suverenliyi və demokratik mahiyyəti təsdiqləndi (*Əliyev, 1997*). Dövlət hakimiyyətinin bölgüsü prinsipi təsbit edildi, insan hüquqları ali dəyər kimi qəbul olundu (*Jones & Gibbs, 2008*). Dövlət rəmzləri – bayraq, gerb və himn hüquqi status qazandı.

4. Konstitusiyanın qəbulunun tarixi əhəmiyyəti

Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə Azərbaycan xalqı öz dövlətini hüquqi əsaslar üzərində möhkəmləndirdi. Bu sənəd həm də xalqın öz iradəsini ifadə etməsinin nümunəsi oldu. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan hüquqi dövlət kimi tanındı və demokratik prinsiplərə sadiqliyini nümayiş etdirdi (*Plan, Lin & Richer, 2022*).

5. Heydər Əliyev irsinin davamlılığı və konstitusiya islahatları

Heydər Əliyevin yaratdığı hüquqi baza sonrakı dövrdə də inkişaf etdirildi. 2002-ci və 2009-cu illərdə Konstitusiyaya edilən dəyişikliklər müasir dövrün tələblərinə cavab verdi (*Əliyeva, 2018*). Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu kurs uğurla davam etdirilir və Azərbaycanın konstitusion əsasları möhkəmləndirilir.

Nəticə

Azərbaycan Konstitusiyası sadəcə hüquqi sənəd deyil, həm də müstəqilliyimizin təminatçısıdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul olunmuş bu sənəd xalqımızın gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirən tarixi akt kimi əvəzsiz dəyərə malikdir (*Əliyev, 2010*). Azərbaycan Konstitusiyası dövlətimizin möhkəm hüquqi əsasını təşkil edir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul olunması tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Sənəd xalqın siyasi iradəsini ifadə etdi. Konstitusiya müstəqilliyimizin təminatçısıdır. İnsan və vətəndaş hüquqları ali dəyər kimi qorunur. Dövlət hakimiyyətinin bölgüsü prinsipi sabitliyi təmin edir. Heydər Əliyev irsi konstitusiya vasitəsilə davam edir. Sənəd milli kimliyi və dövlət rəmzlərini möhkəmləndirir. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə hüquqi dövlət kimi tanınır. Konstitusiya gələcək nəsillərə dövlətçilik ənənəsini ötürür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995). Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi.

2. Əliyev, H. (1997). Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası və dövlət quruculuğu prinsipləri. Bakı: Azərneşr.
3. Əliyev, İ. (2010). Azərbaycanın müasir inkişaf strategiyası. Bakı: Şərq-Qərb.
4. Əliyeva, N. (2018). Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyası. Bakı: Qanun.
5. Həsənov, R., Məmmədov, T. (2020). Konstitusiya hüququnun əsasları: nəzəri və praktiki yanaşmalar. Bakı: Elm və təhsil.

**Javidan Hazizadeh,
Ramila Bakhishova**

HEYDAR ALIYEV AND THE CONSTITUTION OF AZERBAIJAN

Abstract

The role of National Leader Heydar Aliyev in strengthening the political and legal foundation of the independent Azerbaijani state is invaluable. Under his leadership, the first national Constitution of the Republic of Azerbaijan was adopted, confirming the sovereignty of our country and providing broad opportunities for the development of democratic values (Aliyev, 1997). The Constitution not only defined the legal and political structure of the state but also prioritized the protection of human rights and freedoms (Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995). The Constitution established human rights and freedoms as supreme values. The principle of separation of powers was enshrined. The new Constitution laid the foundation for Azerbaijan as a legal state. Heydar Aliyev ensured that the political will of the people was expressed on a legal basis. The Constitution preserved national identity and state symbols. The document demonstrated the state's commitment to democratic principles. It also facilitated Azerbaijan's recognition as a legal state in the international arena. Finally, the Constitution ensured the continuity of Heydar Aliyev's legacy.

Keywords: *Heydar Aliyev, Constitution, independence, rule of law, democratic principles*

REGIONAL FEATURES OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN UZBEKISTAN: EXPERT ASSESSMENT

Khayriniso KHUSANOVA

Doctor of Sociology (DSc), Professor

ORCID ID: 0000-0001-9758-6930

husanovahayriniso@gmail.com

Makhliyo ABDULLAYEVA

Student, Department of Sociology

Kamoliddin KUSHBAKOV

PhD Researcher, National University of Uzbekistan

named after Mirzo Ulugbek

Tashkent, Uzbekistan

Abstract. *This article presents a scientific examination of the procedure for conducting expert surveys involving professionals in the field of social protection. It highlights the methodological advantages of expert inquiry and details the process of implementing such surveys with specialists from the social protection system. Based on the results of this expert assessment, empirically grounded scientific conclusions are proposed to enhance the efficiency of social protection policies and practices.*

Key words: *social protection, expert inquiry, expert assessment, diagnosis, design, modeling, municipal management, personal and professional qualities, professional competence*

Introduction

A well-developed methodological framework is essential for the scientific study of social problems in modern society. Empirical research on social protection, in particular, contributes to strengthening socio-economic reforms. Expert surveys, conducted using sociological research methods (Lat. *expertus* – experienced) and involving specialists from the social protection system, are increasingly recognized as an effective means of gathering evidence on the issues under investigation. It has been observed that, within the social protection system, local government specialists act as evaluators, assessing both the qualities and the effectiveness of services for vulnerable populations through a unified computerized platform that also serves as a generator of ideas. Experts provide critical scientific insights that allow for the analysis of system development trends and the formulation of empirically grounded solutions. Simultaneously, the information generated becomes an active factor in building human capital, improving the population's quality of life, and supporting innovation, social protection, education, science, and health [1, pp. 969–972]. The effectiveness of expert inquiry relies on several key factors: extensive professional experience, a combination of theoretical knowledge and practical expertise, system-analytical thinking, the ability to draw sound conclusions independently of public opinion, and the capacity to connect cause-and-effect principles. Heuristic skills, such as identifying latent problems, and creative organizational abilities enable quick problem-solving. Personal and professional qualities—including synthesizing multiple aspects of an issue, openness to new knowledge, and adaptability—ensure the representativeness and reliability of the information obtained through expert surveys.

Methodology

Based on our observations, the optimal sample size for an expert survey can be defined as at least 10–15 participants, extending up to 30–32 experts. In practice, the optimal number of experts may exceed this range due to the large pool of specialists involved in state and local administrations [2, p. 101]. This can be formally expressed as:

$$10 \leq N_{\text{opt}} \leq 30 \text{ and more}$$

In selecting experts from local government organizations—including neighborhood assemblies—this total is taken into account according to the procedure outlined in the formula above. As a result, it is possible to select more than 30 specialists. To assess competence within the sample, the personal and professional attributes of specialists are categorized into three groups:

- **Strong:** skilled specialist
- **Leader:** experienced specialist
- **Developing:** developing specialist

The expert survey enabled the collection and processing of data using both quantitative and qualitative methods to evaluate the effectiveness of the social protection system. Among the methodological challenges, the selection of experts is the most critical. To assess the level of professional competence, Kendall's coefficient of concordance (ranking scale) is employed. This method evaluates linear relationships between rankings, simplifying the calculation of the average statistical values of the collected data.

The experts' competence levels were rated on a 10-point scale as follows, which also facilitated the systematization and grouping of practical proposals for solutions to the studied problem:

- **10–7 points ("excellent"):** strong and skilled specialist
- **7–4 points ("good"):** leading and experienced specialist
- **3–0 points ("satisfactory"):** developing specialist

It is important to note that expert inquiry is an empirically grounded process whose effectiveness is tested across multiple levels of government. Science-based management decisions regarding problem prioritization can be made using this method, as indicated by N. Byagabilov's practical research in the field [3].

For this study, we contacted directors of neighborhood and family support departments across districts and cities. A total of 71 specialists (35.3%) from 207 districts and cities nationwide participated in the survey via a questionnaire approach. The collected data were processed, summarized, and analyzed using computer tools [4].

Regarding the age distribution of participants: 30–39 years old comprised 31% (22 people), 40–49 years old 24% (17 people), 50–59 years old 38% (27 people), and over 60 years old 7% (5 people). Professionals aged 50–59 represented the majority, reflecting the typical influence of older generations in neighborhood-level community work. No significant regional deviations from this pattern were observed.

In terms of gender distribution, men accounted for 55 participants (77.5%) and women for 16 participants (22.5%). Overall, men constituted the majority, while women's representation averaged approximately 1 in 4 specialists.

Results and discussion

To identify the features of improving the social protection system in Uzbekistan amid ongoing reforms, experts were asked: *“What are the practical results of the reforms in the social protection system?”* Analysis of their responses revealed the following insights.

Thirty-four percent of the experts indicated that reforms based on digital technology have significantly strengthened the principles of social justice by improving the identification of population needs. Twenty-nine percent highlighted that digitalization reduces inefficiencies, such as unnecessary paperwork and expenditures, and limits opportunities for corruption. Historical models of the social protection system show that needy families often faced difficulties in collecting and submitting numerous documents required to access financial support. Families unable to cover reproduction costs or travel expenses were effectively excluded from assistance.

According to 27% of specialists, the scope of state social guarantees has substantially expanded under the reformed system. Additionally, 10% of experts noted that digital technologies have contributed to enhancing the system’s overall efficiency, particularly in ensuring that financial aid is targeted and well-focused—a key factor in the effectiveness of social protection measures.

The priorities of the newly established structure include:

- Developing measures to support social innovation aimed at improving living standards and quality of life;
- Conducting comprehensive analysis and forecasting of government agency activities in enhancing population welfare;
- Establishing modern infrastructure to foster innovations that sustain socio-economic growth;
- Analyzing real citizen incomes to increase welfare, reduce the number of low-income families, and address income stratification;
- Introducing advanced employment promotion methods, including investment initiatives and attracting funds from international financial institutions and foreign organizations.

Experts were also asked: *“Specify the functional principles of the social protection system in our country.”* The analysis of responses to this question is presented below.

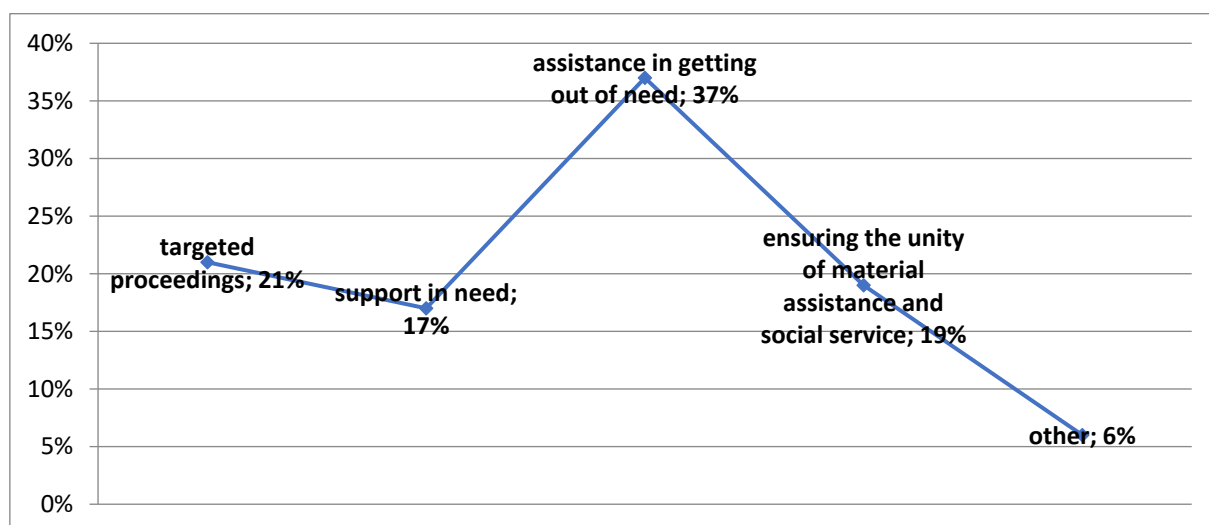

Fig.1: Functional principles of the social protection system, %

According to the survey, 37% of experts believe that the primary principle of the social protection system is to “enable families to escape poverty.” In 21% of cases, experts identified this principle as implementing clear, targeted measures, while 19% emphasized the importance of ensuring the continuity of financial assistance and social services. Seventeen percent of respondents highlighted the necessity of providing support to those in need. The overarching goal of ongoing reforms in the country is therefore not limited to offering aid to the needy but extends to identifying effective strategies to lift them out of poverty. Central to this effort is the provision of employment opportunities and stable sources of income.

The Single Register is an automated information system that determines the needs of families or citizens without human intervention. It facilitates the initial assignment of social benefits, manages payments, monitors expenditures, and controls the distribution of assistance. Experts involved in the study examined the “Performance Indicators of the Unified Register of Social Protection”.

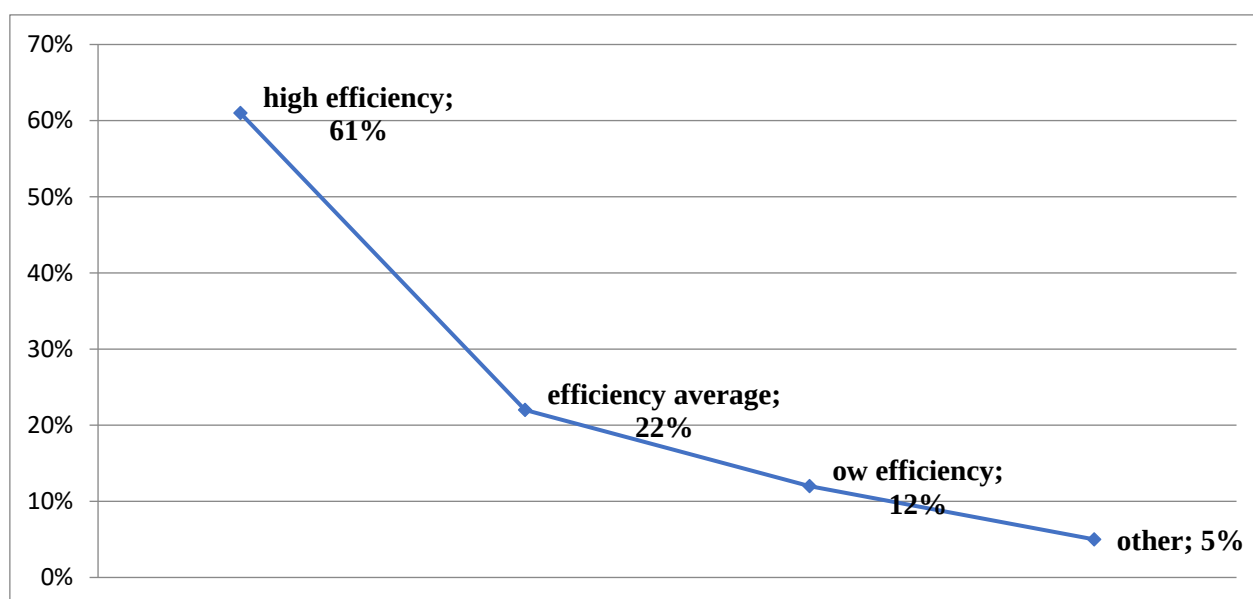

Fig.2: Performance indicators of the information system
"Single Register of Social Protection", %.

According to the experts who participated in the study, the system is currently highly effective, a view shared by the majority (61%) of respondents. Twenty-two percent of participants assessed its effectiveness as average. The *Single Register of Social Protection* is an electronic system that provides social services and assistance to the population through interdepartmental cooperation. It facilitates the automatic assignment of three types of benefits for low-income families, including both the approval and denial of benefits, thereby streamlining the delivery of social support.

Conclusion

The *Regulation on the Procedure for Assigning and Paying Social Benefits and Financial Assistance to Low-Income Families through the Single Register of Social Protection Information System* has been approved, prioritizing low-income families in the allocation of social benefits. With the involvement of international experts, the introduction of a unified system for public social services and assistance has improved the criteria for determining needs, as well as the processes for assigning social benefits and services.

A key advantage of the Single Register is that it significantly simplifies the application process for families in need. By eliminating the need for repeated documentation and reducing bureaucratic hurdles, the system streamlines access to benefits. Current social protection measures in the country are targeted and encompass three closely interrelated areas:

- The recognition of low-income families and the assignment or denial of social benefits is conducted as transparently as possible. Decisions regarding the provision or denial of pensions are made exclusively by the Single Register Information System, based on predefined criteria, thereby removing human intervention.
- The state provides various forms of assistance to low-income families, including free kindergarten attendance, textbooks and winter clothing, and medical treatment.
- Previously, the procedure for identifying families in need of assistance was not defined in legislation, and no comprehensive database existed tracking the type and amount of state-provided support. The Unified Register addresses this gap, serving as a central database that automatically identifies families requiring social assistance and ensures they receive targeted support

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQLİM TƏNZİMLƏMƏSİNİN KONSTITUSİON ƏSASLARI

Emin ƏLİMUSAYEV

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0001-2300-0690

eminalimusayev@gmail.com

Xülasə. *İqlim dəyişiklikləri bəşəriyyətin gələcəyini təhlükə altına atan və hüquqi müstəvidə zəruri tədbirlərin görülməsini şərtləndirən XXI əsrin ən kritik problemlərindən biridir. Elmi araşdırmaların nəticələrinə əsasən istixana qazları səbəbindən global istiləşmənin baş verməsi, eləcə də yaxın gələcəkdə daha da kəskinləşəcəyinin proqnozlaşdırılması bəşəriyyətin gələcək rifahını sual altına atır. Bu səbəbdən istər beynəlxalq, istərsə də milli səviyyədə iqlim dəyişikliklərinə qarşı zəruri addımların atılması üçün yeni mexanizmlər işlənib hazırlanır. Xüsusilə hüquqi müstəvidə bir sıra dövlətlər iqlim qanunları qəbul etmək və öz konstitusiyalarını bu sahədə təkmilləşdirmək yolu ilə iqlim dəyişikliklərinə hüquqi bazanı gücləndirirlər.*

Ölkəmiz də öz coğrafi xüsusiyyətlərinə görə iqlim dəyişikliklərinin təsirlərinə həssaslığı ilə səciyyələnir. Bu səbəbdən iqlim dəyişikliklərinin kəskinləşməsi, ölkə qanunvericilik sisteminin də bu istiqamətdə təhlilini şərtləndirir. Bu araşdırmanın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizənin konstitusional əsaslarının araşdırılmasından, eləcə də iqlim konstitusionalizmi baxımından hüquqi təhlilin aparılmasından ibarətdir. Araşdırma nəticəsində ölkə Konstitusiyasında spesifik iqlim müddəalarının olmamasına baxmayaraq, Konstitusiyanın 39-cu və 78-ci maddələri ilə müəyyən edilmiş sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və ekoloji tarazlığın qorunması təminatının eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə aparmaq öhdəliyini də yaratması araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *iqlim dəyişiklikləri, iqlim konstitusionalizmi, iqlim tənzimləməsi, Azərbaycan qanunvericiliyi, ekologiya hüququ*

Giriş

İqlim dəyişiklikləri XXI əsrin ən kəskin problemlərindən biri olmaqla elmi, iqtisadi və hüquqi sferada zəruri addımların atılmasını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. İqlim Dəyişikliklərinə dair Hökumətlərarası Panelin hesabatında (2023) istixana qazlarının emissiyası səbəbindən atmosferin orta illik temperaturunun sənayeləşmədən əvvəlki dövrə nisbətən 1.1 °C artdığı və yaxın gələcəkdə daha da artacağı proqnozlaşdırılmaqla, buz kütlələrinin əriməsi səbəbindən okean səviyyəsinin qalxacağı, anormal hava hadisələrinin (sellər, daşqınlar və s.) sıxlaşacağı, istilər səbəbindən suya əlaqədarlığın azalacağı və digər ekoloji problemlərin kəskinləşəcəyi göstərilir. Bununla yanaşı, Dövlət Statistika Komitəsinin bir sıra nəşrlərində (2024) son 174 il ərzində qeydə alınmış ən isti ilin 2023-cü il olduğu, son 50 il ərzində qeydə alınmış təbii fəlakətlərin 5 dəfə artdığı göstərilir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın Dördüncü Milli Kommunikasiya hesabatına (2021) əsasən, ölkənin global istixana qazlarının cəmi 0.15%-ni emissiya etməsinə baxmayaraq, coğrafi xüsusiyyətlərinə görə iqlim dəyişikliklərinin nəticələrinə həssas olduğu qeyd olunur. Xüsusilə su ehtiyatlarının azalması, meşə yanğınlarının artması, Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdləri kimi amillər iqlim dəyişikliklərinin ölkəmizdə hiss edilən əsas amilləridir. Bütün bunlar istər

beynəlxalq, istərsə də dövlətlərin milli qanunvericilikləri çərçivəsində zəruri addımların atılmasının, xüsusilə iqlim tənzimləməsi sahəsində zəruri hüquqi bazanın yaradılmasının, o cümlədən iqlim konstitusionalizminin əhəmiyyətini artırır.

Iqlim dəyişikliklərinin kəskinləşməsi fonunda hüquqi müstəvidə iqlim tənzimləməsinin əsaslarının müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edən konstitusiya bu zaman əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən konstitusiyada “yaşıl” dəyişikliklərin edilməsinin zəruriliyi vurğulanır (Nevitt, 2023). Digər araşdırmalar isə 2017-ci ilədək 150-dən çox dövlətin ekoloji müddəaları öz konstitusiyalarına integrasiya etməsi ilə yanaşı, bir sıra dövlətlər tərəfindən spesifik iqlim müddəalarının da konstitusiyalarına əlavə edilməsi göstərilmişdir (*Toral et al., 2021*).

Yuxarıda qeyd olunanlar Azərbaycan qanunvericiliyində də iqlim tənzimləməsinin konstitusional əsaslarının təhlil edilməsini şərtləndirir.

Material və metodlar

Bu araşdırmada Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında iqlim tənzimləməsinin əsaslarının təhlili aparılmışdır. Araşdırma zamanı doktrinal təhlil aparılaraq, bu sahədə çoxsaylı hüquq alimlərinin və elmi tədqiqatçıların əsərləri öyrənilmişdir. Bununla yanaşı, xarici ölkələrin konstitusiyaları əsasında müqayisəli təhlil aparılmış və bir sıra məhkəmə qərarları, xüsusilə Konstitusiya məhkəmələrinin qərarları təhlil edilmişdir. Eləcə də iqlim tənzimləməsi sahəsində bir sıra beynəlxalq təşkilatların tövsiyə və hesabatları araşdırılmışdır.

Müzakirə

Araşdırma zamanı hüquqi müstəvidə iqlim tənzimləməsinin konstitusional əsaslarının müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmaların olduğu müəyyən edilmişdir. Məsələn, Əlcəzair, Kuba, Ekvador daxil olmaqla, ümumilikdə 11 dövlətin konstitusiyasında spesifik iqlim müddəaları mövcuddur (*Ghaleigh, Setzer, & Welikala, 2022*). Bir sıra dövlətlərin təcrübəsində isə iqlim tənzimləməsi daha ümumi xarakter daşıyan konstitusional müddəaların çərçivəsində qiymətləndirilir. Məsələn, Almaniyada 2019-cu ildə “Federal iqlim müdafiəsi haqqında” Qanun (*“Bundes-Klimaschutzgesetz”*) qəbul edilmiş, lakin Almaniya Konstitusiya Məhkəməsinin 2021-ci il tarixli Qərarı ilə həmin Qanunun gələcək nəsilləri iqlim dəyişikliklərinin təsirlərindən səmərəsiz müdafiə etməsi səbəbindən Konstitusiyaya zidd olduğu, xüsusilə 2030-cu ildən sonrakı emissiya hədəflərinin səmərəsiz olduğu qərara alınmışdır. Sözügedən Qərada insanların yaşamaq, sağlamlıq və mülkiyyət hüquqlarının iqlim dəyişikliklərinin mümkün təsirlərindən qorunması dövlətin konstitusional öhdəliyi kimi qiymətləndirilmişdir (*Theil, 2023*).

Cənubi Koreyanın Konstitusiyası Məhkəməsi tərəfindən də anoloji qərar verilmişdir ki, bütün bunlar məhkəmələrin iqlim konstitusionalizmi sahəsində artan əhəmiyyətini göstərir (*Lee, 2025*). Bununla yanaşı, bir sıra hesabatlarda konstitusiyaların dövlətlərin işləmə mexanizmlərinin və öhdəliklərinin müəyyən edilməsi yolu ilə iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizədə rol oynadıqları göstərilərsə də, bir çox hallarda iqlim dəyişikliklərinin dövlətlərin konstitusiyalarının özələrinə də təsir etdiyi göstərilmişdir (*International IDEA et al., 2025*). Məsələn, ada ölkəsi olan Tuvalu qlobal istiləşmə nəticəsində okean səviyyəsinin qalxması səbəbindən torpaqlarını itirməsinə baxmayaraq, ölkə Konstitusiyasına əsasən həmin torpaqlar üzərində suverenliyini saxlayır. Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən də daha uzunmüddətli iqlim siyasətinin həyata keçirilməsi üçün iqlim konstitusionalizminin əhəmiyyəti vurğulanmışdır (*Cepparulo, 2024*).

Ölkəmizdə də, hüququn digər sahələrində olduğu kimi ekologiya hüququnun əsası Konstitusiyaya ilə müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 39-cu maddəsi hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu təsbit edir. Bununla yanaşı, həmin maddənin dördüncü hissəsi dövlətin ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabani bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verdiyini müəyyən edir. Eləcə də, 78-ci maddədə ətraf mühitin qorunmasının hər bir şəxsin borcu olduğu təsbit edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiyada xüsusi iqlim müddəası nəzərdə tutulmamışdır. O cümlədən, ölkə qanunvericiliyində də iqlim dəyişikliklərinə qarşı xüsusi tənzimləmə müəyyən edən qanunvericilik aktı mövcud deyildir. Bu baxımdan Konstitusiyada qeyd olunan "sağlam ətraf mühit" və "ekoloji tarazlıq" anlayışlarının iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizəni ehtiva edib-etməməsi məsələsinə toxunmaq lazımdır.

Elmi ədəbiyyatda iqlim dedikdə hər hansı ərazi üzərində uzun zaman müddətində (30 il və daha çox) mövcud olan hava vəziyyəti başa düşülür (Nwankwoala, 2015). Avropa Ətraf Mühit Agentliyi tərəfindən ətraf mühit ifadəsinə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri fərdin və cəmiyyətin həyat şəraitini, ətrafını və şərtlərini olduğu və ya hiss edildiyi kimi təşkil edən elementlərin birləşməsi kimi anlayış verilir. Elmi ədəbiyyatda ekoloji tarazlığa isə genetik, növ və ekosistem müxtəlifliyinin nisbətən sabit qaldığı cəmiyyət içindəki dinamik sabillik vəziyyəti kimi anlayış verilir (Verma, 2018). Ölkə qanunvericiliyində isə "iqlim" ifadəsinə anlayış verilməyə də, "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda ətraf mühit – insan fəaliyyətindən asılı olmayaraq onu əhatə edən canlı və cansız təbiətin məcmusu kimi müəyyən olunmuşdur. Bu baxımdan "iqlim" anlayışı "ətraf mühit" anlayışının tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. O cümlədən, həmin Qanunun 30-cu maddəsinin birinci hissəsində ətraf mühitin ekoloji cəhətdən tarazlığının nizamlanmasının məqsədinin ekoloji təhlükəsizliyin və əhəlinin sağlamlığının qorunmasına zəmanət verən, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini və bərpasını, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasını təmin edən elmi əsaslandırılmış ətraf mühitə yol verilə bilən təsir normalarının müəyyən edilməsi olduğu təsbit edilmişdir. Hüquq ədəbiyyatında da bir çox hallarda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində konstitusional müddəaların iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə aparılması sahəsində addımların atılmasının hüquqi əsası qismində çıxış edə biləcəyi göstərilmişdir (Jegede, 2018).

Yuxarıda qeyd olunanlar göstərir ki, ölkə qanunvericiliyində "ətraf mühit" anlayışı daha geniş xarakter daşımaqla iqlimin qorunmasını da ehtiva edir. Bu baxımdan ölkə Konstitusiyasının 39-cu maddəsində müəyyən edilmiş sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və ekoloji tarazlığın qorunması təminatı, o cümlədən 78-ci maddədə təsbit edilmiş ətraf mühitin qorunması öhdəliyi eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə aparmaq öhdəliyini də yaradır.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində xarici dövlətlərin konstitusiyaya təcrübələrində iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə sahəsində müxtəlif yanaşmaların olduğu müəyyən edilmişdir. Bir sıra dövlətlər iqlim konstitusionalizmi yanaşması ilə spesifik iqlim müddəalarını birbaşa konstitusiyalarına daxil etmiş, digər dövlətlər isə daha ümumi müddəalar çərçivəsində iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə aparılmasını nəzərdə tutmuşdur.

Ölkəmizdə isə Konstitusiyaya çərçivəsində xüsusi iqlim müddəaları müəyyən edilməyə də, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və ekoloji tarazlığın qorunması təminatını müəyyən edən 39-cu maddənin, o cümlədən ətraf mühitin qorunması öhdəliyini təsbit

edən 78-ci maddənin iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə sahəsində zəruri addımların atılmasının hüquqi əsası olduğu müəyyən edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cepparulo, A. (2024). Constitutionalizing the fight against climate change. *Environmental Politics*, 33(5), 879–898. <https://doi.org/10.1080/14629011.2024.1900000>
2. European Environment Agency. (n.d.). Environment. In GEMET – Environmental thesaurus. Retrieved September 30, 2025, from <https://www.eea.europa.eu/help/glossary/gemet-environmental-thesaurus/environment>
3. Ghaleigh, N. S., Setzer, J., & Welikala, A. (2022). The complexities of comparative climate constitutionalism. SSRN. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4071820
4. International IDEA, Constitution Transformation Network, & Policy & Law Center for Environmental Sustainability. (2025). Climate change and constitutions: Report of the Eighth Melbourne Forum on Constitution-Building in Asia and the Pacific. ConstitutionNet. https://constitutionnet.org/sites/default/files/2025-03/MF-Report-2024_Climate-Change_Final_0.pdf
5. IPCC. (2023). Summary for policymakers. In H. Lee & J. Romero (Eds.), *Climate change 2023: Synthesis report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Intergovernmental Panel on Climate Change. https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/downloads/report/IPCC_AR6_SYR_SPM.pdf
6. Jegede, A. O. (2018). Climate change and environmental constitutionalism. In E. Daly & J. R. May (Eds.), *Implementing environmental constitutionalism* (pp. 84–99). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316691588.006>
7. Lee, S. (2025). Human rights and climate litigation: Trends, challenges, and implications. *The Korean Journal of International and Comparative Law*, 13(1), 80–100. <https://doi.org/10.1163/22134484-12341219>
8. Nevitt, M. (2023). Constitutionalizing climate rights. SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5291813>
9. Nwankwoala, H. N. L. (2015). Causes of climate and environmental changes: The need for environmental-friendly education policy in Nigeria. *Journal of Education and Practice*, 6(30), 224–230. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1081366.pdf>
10. Republic of Azerbaijan. (2021). Fourth national communication to the United Nations Framework Convention on Climate Change. UNFCCC. <https://unfccc.int/sites/default/files/resource/FNC%20report.pdf>
11. Setsaas, L. (n.d.). Climate or environment? SINTEF. Retrieved September 30, 2025, from https://www.sintef.no/en/sintef-research-areas/global-ocean-governance/eksempel_temaside/
12. State Statistical Committee of Azerbaijan. (2024). Statistical review of Sustainable Development Goals: Description of SDG progress in national context with statistical indicators. Baku. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/DIM_stat_2024.pdf

13. Theil, S. (2023). Cautious scrutiny: The Federal Climate Change Act case in the German Constitutional Court. *Modern Law Review*. <https://doi.org/10.1111/1468-2230.12746>
14. Toral, K. M., Higham, C., Setzer, J., Ghaleigh, N. S., Welikala, A., & Arena, C. (2021, December 2). The 11 nations heralding a new dawn of climate constitutionalism. Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment. <https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/news/the-11-nations-heralding-a-new-dawn-of-climate-constitutionalism/>
15. Verma, A. K. (2018). Ecological balance: An indispensable need for human survival. *Journal of Experimental Zoology, India*, 21(1), 407–409.

Emin Alimusayev

CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF CLIMATE REGULATION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN Abstract

Climate change is one of the most critical challenges of the 21st century, threatening the future prosperity of humanity and necessitating appropriate measures within the legal framework. Scientific research indicates that global warming, driven by greenhouse gas emissions, is already occurring and is forecasted to intensify in the near future, thereby jeopardizing human welfare. Consequently both international and national mechanisms are being developed to combat climate change. In particular, several states have adopted climate laws and amended their constitutions to implement legal measures addressing climate change.

Due to its geographical characteristics, Azerbaijan is particularly vulnerable to the impacts of climate change. This vulnerability underscores the need to analyse the national legislative framework in the context of escalating climate risks. The primary aim of this study is to examine the constitutional foundations of climate change in the Republic of Azerbaijan and to conduct a legal analysis from the perspective of climate constitutionalism. The study demonstrates that, although the Constitution does not contain specific climate-related provisions, Article 39, which guarantees the right to live in a healthy environment and ensures the protection of ecological balance, establishes the Azerbaijan's obligation to combat climate change.

Keywords: *climate change, climate constitutionalism, climate regulation, legislative framework of Azerbaijan, environmental law*

Xəlil YUSİFLİ

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

Gəncə, Azərbaycan

Orcid ID: 0009-0008-4195-4800

Yusiflixalili@gmail.com

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında gənclərlə bağlı müddəaların mahiyyəti və onların dövlət gənclər siyasətindəki rolu təhlil edilir. Konstitusiya gənclərin hüquq və azadlıqlarının qorunmasını, təhsil, əmək, sosial təminat, sağlamlıq və ictimai-siyasi həyatda iştirak imkanlarını hüquqi müstəvidə təsbit edən ali sənəd kimi dəyərləndirilir. Araşdırmada dövlətin gənclərlə bağlı həyata keçirdiyi siyasətin hüquqi bazası, gənclərin cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafındakı rolu, həmçinin ölkənin ərazi bütövlüyü və suverenliyinin təminatçıları kimi əhəmiyyətləri ön plana çəkilir. Nəticə olaraq, Konstitusiya gənclərin hərtərəfli inkişafı, hüquq bərabərliyi və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında fəal iştirakını təmin edən əsas hüquqi baza kimi qiymətləndirilir.*

Açar sözlər. *Azərbaycan Respublikası, konstitusiya, suverenlik, gənclər siyasəti, qanunvericilik*

Giriş

Bütün ölkələrdə gənclər ictimai dəyişikliklərin, iqtisadi inkişafın və texnoloji yeniliklərin reallaşdırılmasında əsas aparıcı qüvvə kimi qəbul olunur. Bu baxımdan məhz gənclər xüsusi sosial-demoqrafik qrup kimi ölkənin gələcək tərəqqisində və ölkə suverenliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayırlar. Gənclərin düzgün yetişdirilməsi, milli dəyərlərə sadıq qalması və davamlı inkişafının təmin edilməsi dövlətin həyata keçirdiyi siyasətdən asılıdır. Bir çox ölkələrdə bu istiqamətdə aparılan fəaliyyətlər gənclər siyasəti adlanır.

Gənclər siyasəti – gənclərin hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətin həyatında onların fəal iştirakını təmin etmək məqsədilə dövlət tərəfindən müvafiq ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati-hüquqi şəraitin və təminatların yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər sistemidir (*Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, 2002*). Gənclərin potensiallarını reallaşdırmaları, ictimai həyatın bütün sahələrində fəal iştirak etmələri və müxtəlif bacarıqlarını inkişaf etdirmələri üçün imkanların yaradılması olduqca vacibdir (*Talibli, 2023, s. 9*) Gənclər siyasətini həyata keçirən hər bir ölkə öz qanunvericiliyinə, eləcə də sosial və iqtisadi şəraitinə uyğun olaraq gənclər strategiyasını formalaşdırır. Gənclər siyasətinin formalaşmasında dövlət strategiyasının beş əsas müddəasını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- 1) Təhsil;
- 2) Məşğulluq;
- 3) Gənclərin dövlətin siyasi həyatında iştirakı;
- 4) Asudə vaxt, mədəniyyət, idman, turizm, aktiv istirahətin təşviqi;
- 5) Gənc nəslin sağlamlığı.

Gənclərin hüquq və azadlıqlarının qorunması, bu müddəaların həyata keçirilməsini təmin edən əsas amil olaraq, dövlət gənclər siyasətinin əsas prinsiplərindən biridir (*Международный год молодежи, 2011, s. 67*).

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etməsinə baxmayaraq, ölkədə baş verən hakimiyyət mübarizələri, müharibə şəraiti və mövcud hökumətlərin uğursuzluğu nəticəsində gənclər siyasəti sahəsində heç bir addım atılmamışdır. Ancaq 1993-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə dövlət quruculuğunun bütün sahələrində yenidənqurma işlərinə başlanmışdır. Qısa müddət ərzində müasir, demokratik, hüquqi və sosial dövlətin qurulması, sabit bazar iqtisadiyyatı və sivil dəyərlərə əsaslanan cəmiyyətin formalaşdırılması, həmçinin müasir dünyada layiqli mövqe qazanılması istiqamətində əhəmiyyətli uğurlar əldə edilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də gənc nəsle diqqət və qayğının artırılması, yeniyetmə və gənclərlə bağlı dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, ölkənin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında gənclərin fəal iştirakının təmin edilməsi gənclərin sosial-mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi, onların gələcəyin layiqli vətəndaşları kimi formalaşması üçün münbit şəraitin yaradılması olmuşdur. Məhz gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə hazırlanmış Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 1995-ci il 12 noyabr tarixində ümumxalq referendumunda qəbul edilməsi ilə başlamışdır (*Cəfərov, 2009, s. 364*).

Konstitusiyada qanunun aliliyi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, eləcə də Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyü kimi əsas prinsiplər müəyyən edilmişdir. Bu sənəd ölkədə hüquq sisteminin əsasını yaratmış və Azərbaycanın beynəlxalq hüquq normalarına uyğun inkişafını təmin etmişdir.

Əsas hissə

Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsinə, onların milli dəyərlər ətrafında birləşməsinə daim xüsusi diqqət göstərən Heydər Əliyev 1996-cı il fevralın 2-də keçirilən Müstəqil Azərbaycanın Birinci Gənclər Forumunda çıxışı zamanı gənclərə Azərbaycan Konstitusiyasını öyrənməyi və onun prinsiplərinə əməl etməyi tövsiyə etmiş, həmçinin diqqəti Azərbaycan gəncliyi üçün ən mühüm vəzifələrdən birinə, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə, işğal olunmuş torpaqların azad edilməsinə və dövlət sərhədlərinin bərpasına yönəlmişdir.

Günümüzdə Azərbaycan əhalisinin 22,5%-i gənclərdən ibarətdir (*Dövlət Statistika Komitəsi, 2025, s. 18*). Gənclər ölkənin sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında nailiyyətlərin əldə edilməsində mühim rol oynamışdılar. Xüsusilə, 44 günlük Vətən müharibəsində Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə gənclərin göstərdikləri şücaət və qəhrəmanlıq xalqın yaddaşında silinməz iz qoymuşdur. Onlar ölkənin ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin təmin edilməsində aparıcı qüvvə kimi çıxış ediblər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında birbaşa gənclərlə bağlı maddələr olmasa da, ümumi hüquq və bərabərlik prinsipləri gənclərə də şamil olunur. Konstitusiya gənclərin hüquq və azadlıqlarının qorunması və onların hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi üçün hüquqi zəmin yaradır. Bu mövzu ilə əlaqəli olaraq, Konstitusiyanın 25-ci maddəsi bərabərlik hüququnu, həm gender, həm də yaş baxımından bərabərliyi təmin edir. 26-cı maddə hər bir şəxsin fundamental hüquq və azadlıqlarının qorunmasını, dövlətin vəzifələrinin bu hüquqların təminatını əks etdirir ki, bu da gənclər siyasətinin hüquqi əsasını möhkəmləndirir. 44-cü maddə isə vətəndaşların seçki hüququnu və dövlət idarəçiliyində iştirakını təmin edərək, gənclərin ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakına zəmin yaradır (*Azərbaycan Respublikası, 1995*).

Konstitusiya gənclər siyasəti sahəsində dövlətin hüquqi-normativ təminatının formalaşdırılması üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Günümüze qədər bu sahədə bir çox

hüquqi aktlar qəbul edilmişdir ki, bunlara "Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (29 iyul 1999-cu il) , "Gənc Ailə Proqramı" (16 fevral 1999-cu il), "Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsi" Proqramı (17 fevral 1999-cu il), "Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (15 sentyabr 2017-ci il), "2015–2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamını (26 yanvar 2015-ci il) aid etmək olar.

Gənclər siyasətinin əsas məqsədləri, prinsipləri, istiqamətləri və təşkilati-hüquqi əsasları isə Ulu öndərin təşəbbüsü ilə 9 aprel 2002-ci ildə qəbul edilmiş 3 fəsil, 14 maddədən ibarət "Gənclər siyasəti" haqqında Qanunda müəyyən edilmişdir. Bu qanun Konstitusiyanın əsas prinsiplərinə əsaslanaraq gənclər siyasətinin məqsəd və prinsiplərini, bu sahədə dövlətin vəzifələrini, gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsini və mədəni həyatda iştirakını, onların sağlamlığının qorunması və fiziki inkişafını, həmçinin gənclər siyasətinin həyata keçirilməsinin təşkilati, maddi və maliyyə təminatının hüquqi əsaslarını müəyyən edir (*Azərbaycan Respublikası, 2002*).

Qeyd etmək mümkündür ki, Konstitusiya gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi zəmin və şərait yaradır. Konstitusiyaya uyğun formalaşdırılmış hüquqi-normativ təminat isə sosial tədbirlərin həyata keçirilməsini və müəyyən olunmuş hüquqların reallaşmasını təmin edir.

Nəticə

Sosial siyasətin tərkib hissəsi olan gənclər siyasəti dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir. Konstitusiya bu siyasətin həyata keçirilməsinə zəmin yaratmaqla yanaşı, onun inkişafının təminatçısıdır. Konstitusiyaya uyğun olaraq gənclər siyasətinin inkişafı üçün hüquqi və sosial tədbirlərin davamlılığını təmin etmək, gənclərin hərtərəfli inkişafına, onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə, eləcə də milli dəyərlərə sadıq, vətənpərvər və fəal vətəndaşlar kimi formalaşmasına şərait yaratmaq dövlətin bu sahədəki əsas vəzifəsidir. Gənclər isə Konstitusiyanı mənimsəməli, onun prinsiplərinə sadıq qalaraq ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında fəal iştirak etməlidirlər.

Yekunda qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın gələcəyi birbaşa onun gənclərindən asılıdır və dövrün müasir tələblərinə uyğun Konstitusiya onların gələcəyinin hüquqi əsasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərov, H. (2009). *Gənclər hərəkəti (XX əsr)*. Bakı: Nurlan.
2. Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). *Azərbaycan gəncləri 2025: Statistika illiyi*. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/Azerbaijan_genci_2025.pdf
3. Azərbaycan Respublikası. (1995, 12 noyabr). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu.
4. Azərbaycan Respublikası. (2002, 9 aprel). *Azərbaycan Respublikasının Gənclər siyasəti haqqında Qanunu* (№ 423-III). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002(4), maddə 192.
5. Международный год молодежи: справочный бюллетень, 2010–2011 годы. (2011). Москва: ООН.

6. Talibli, R. (2023). Azərbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Gençlik Politikasının Uygulanmasının Temel Yönergeleri ve Mekanizmaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (2), 1–18. <https://doi.org/10.46868/atdd.2023.266>

Khalil Yusifli

THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND YOUTH POLICY

Abstract

The article analyzes the essence of the provisions related to youth in the Constitution of the Republic of Azerbaijan and their role in the state youth policy. The Constitution is evaluated as the supreme document that enshrines in the legal framework the protection of the rights and freedoms of youth, their opportunities in education, labor, social security, health, and participation in socio-political life. The study emphasizes the legal basis of the state policy on youth, the role of youth in the socio-economic and cultural development of society, as well as their importance as guarantors of the territorial integrity and sovereignty of the country. As a result, the Constitution is assessed as the main legal basis ensuring the comprehensive development of youth, equality of rights, and their active participation in the formation of civil society.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, constitution, sovereignty, youth policy, legislation*

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYNDƏ KADR POTENSİALININ ROLU

Müşviq MEHBALİYEV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı

Bakı, Azərbaycan

mehbalimusviq@gmail.com

Xülasə. *Məqalə aktual bir mövzuya həsr edilmişdir. Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyi sisteminin inkişafı və burada kadr potensialı məsələsi xüsusi önəm kəsb edir. Bildiyimiz kimi istənilən bir sahədə inkişafa nail olmaq üçün ixtisasçı kadrların olması ən öndə olan vəzifələrdəndir.*

Məqələdə bu sahəyə dair normativ-hüquqi sənəd anlayışının izahı verilmiş, Dövlət idarəçiliyi sistemində kadr potensialı ilə bağlı Dövlət orqanları arasında effektiv sənəd mübadiləsi üçün infrastrukturun yaradılması məsələləri kompleks şəkildə tədqiq edilmiş və yerli müəlliflərin əsərlərindən bəhrələnərək təklif və tövsiyələr qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər. *Dövlət idarəçiliyi, kadr, dövlət qulluğu, strateji idarəetmə, kadr siyasəti*

Giriş. *Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin effektivliyi bir çox amillərlə şərtlənsə də, bu sistemin əsas dayaq nöqtəsini peşəkar və səriştəli kadr potensialı təşkil edir. Dövlətin funksiyalarını səmərəli şəkildə həyata keçirməsi, ictimai xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması və idarəetmədə şəffaflığın təmin olunması, birbaşa olaraq idarəçilik strukturunda çalışan insan resurslarının hazırlıq səviyyəsindən, ixtisasından və idarəetmə bacarıqlarından asılıdır.*

Azərbaycan Respublikasında da dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatların mərkəzində kadr potensialının gücləndirilməsi durur. Bu, təkcə idarəetmənin texniki və institusional aspektlərini deyil, həm də etik dəyərlərə, liderlik qabiliyyətlərinə və vətəndaş yönümlü xidmət anlayışına malik kadrların formalaşdırılmasını əhatə edir. Belə bir yanaşma, idarəetmə sisteminin daha çevik, şəffaf və məsuliyyətli olmasına xidmət edir.

Əsas hissə

Qeyd edək ki, bu sahədə normativ-hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı "Dövlət orqanlarının kadr siyasəti və insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində illik iş planlarının və həmin planlara əsasən illik hesabatların tərtib edilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı 2022-ci il 21 dekabr tarixində qəbul edilmişdir [7].

Dövlət idarəçiliyi sistemində kadr potensialı ilə bağlı Dövlət orqanları arasında effektiv sənəd mübadiləsi üçün infrastrukturun yaradılması məqsədilə dövlət orqanlarının vahid elektron sənəd dövriyyəsinin yaradılması və tətbiqinin də mühüm əhəmiyyətli tədbirlərdən biri kimi Dövlət Proqramında yer almasıdır.

Dosent Murteza Həsənoğlu qeyd edir ki, "Kadr siyasəti dövlət siyasətinin əsas sahəsi kimi Dövlətin ümumi siyasətinin ayrılmaz hissəsi olan kadr siyasəti ümumdövlət səviyyəsində kadrlarla aparılan işin siyasi kursu olub, dövlətin əmək resurslarının formalaşdırılmasına, inkişafına və rəşadətli istifadəsinə, kadr potensialının inkişaf etdirilməsinə, dövlət orqanlarının peşəkar kadrlarla təmin olunmasına və onların qulluq fəaliyyəti üzərində nəzarət mexanizminin formalaşdırılmasına yönələn strategiya kimi çıxış edir. Dövlət siyasətinin əsas sahələrindən olan kadr siyasəti iqtisadi, siyasi və sosial

proqramların həyata keçirilməsi və insan faktorunun aktivləşməsi ilə birbaşa əlaqədardır. O, bütün ölkə ərazisində iqtisadi, texniki və sosial siyasətin həyata keçirilməsi prosesində müxtəlif tipli idarəetmə hərəkətlərini əlaqələndirmək və uzlaşdırmaq imkanını təmin edir. Dövlətin kadr siyasətini müxtəlif sosial funksiyaların məcmusu kimi də başa düşmək olar. Sosial təzahür kimi dövlətin kadr siyasəti subyektlərin, obyektlərin, icra mexanizmlərinin və vasitələrinin məcmusundan ibarət olan mürəkkəb struktura malikdir. Qeyd edək ki, müasir dövrdə kadr siyasətinin sosial roluna yeni paradigma formalaşır və o, ictimai inkişafın mühüm şərtlərindən biri, həmçinin, sosial idarəetmənin əsas resurslarından biri kimi çıxış edir” [4].

Tədqiqatçı alim N.Ş.Hüseynova elmi əsərlərində Dövlət qulluğunun mahiyyəti, vəzifələri və funksiyalarını [1, s. 10], idarəetmə və dövlət qulluğunu [1, s. 29], dövlət qulluğunun və ona dair nəzəri fikrin inkişaf prosesini [1, s. 61], dövlət qulluğunun prinsiplərini [1, s. 81], dövlət qulluğunun normativ-hüquqi əsaslarını [1, s. 96], dövlət qulluğu sahəsində idarəetmənin mahiyyəti və sistemini [1, s. 110], dövlət kadr siyasətinin mahiyyəti, növləri və əsas istiqamətlərini [1, s. 205], kadr siyasətinin məzmunu, prinsipləri və strukturunu [1, s. 217], dövlət qulluğunda kadr siyasətinin hüquqi əsasları və əsas istiqamətlərini [1, s. 251] və s. məsələləri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və innovativ yanaşmaların tətbiqi müasir dövrdə prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu məqsədlə müxtəlif dövlət qurumları və yerli icra strukturları arasında əməkdaşlıq çərçivəsində praktiki təlimlər, seminarlar və forumlar təşkil edilir. Bu tədbirlər, həm idarəetmədə şəffaflığın və effektivliyin artırılmasına, həm də dövlət qulluqçularının peşəkar inkişafına xidmət edir.

Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, “28 yanvar 2017-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi və Masallı rayon İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə “Azərbaycanın innovativ inkişaf modeli: səmərəli idarəetmə və beynəlxalq qiymətləndirmə” mövzusunda növbəti seminar Masallı rayonunda keçirilib” [5].

Tədqiqatçı S.İsmayılov qeyd edir ki, “Dövlət qulluğu dövlət mexanizmi olaraq, bütün dövlət orqanlarında və təşkilatlarında fəaliyyət və münasibətlərin məcmusu kimi dövlətin funksiyalarını həyata keçirir” [2].

Digər tədqiqatçı V.İsmayılov qeyd edir ki, “İdarəetmə fəaliyyətinin modernləşdirilməsi müasir cəmiyyətin birləşməsinə, onun yaşamasına və “riskli cəmiyyət” şəraitində inkişafının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. İdarəetmə fəaliyyətinin modernləşdirilməsi mahiyyətə özündə köhnə idarəetmə sistemindən dövlət idarəçiliyinin yeni modelinə dönüşü ifadə edir. İdarəetmənin köhnə sistemi artıq cəmiyyətin sosial aspektlərinə yönəle bilmədiyinə və ona istinad etmək qabiliyyətinə malik olmadığına görə cəmiyyətin kəskin qütbləşməsinə, insanların bir-birinə etimadsızlığına və dözümsüzlüyünə, öz ölkələrinin gələcəyi naminə vətəndaşların qarşılıqlı məsuliyyətinin azalmasına gətirib çıxarır. Dövlət və cəmiyyətin integrasiyası, sosial-iqtisadi və sosial-mədəni inkişaf naminə müxtəlif sosial qrupların əməkdaşlığı idarəetmə sisteminin modernləşdirilməsinin başlıca vəzifəsidir” [6].

Dövlət idarəçiliyinin effektivliyi yalnız mövcud resursların düzgün bölüşdürülməsi və idarə olunması ilə deyil, eyni zamanda bu proseslərin strateji şəkildə planlaşdırılması və gələcəyə yönəlik düzgün proqnozlaşdırılması ilə müəyyən olunur. Tədqiqatçılar F.Q.Vahidov və T.B.Ağayev qeyd edir ki, Dövlət qulluğu sistemində planlaşdırma funksiyasının həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Planlaşdırma funksiyası vasitəsilə konkret

məqsədlərə nail olmağın ən səmərəli metodları müəyyən olunur. Bu funksiyanın mühüm tərkib elementlərindən birini də proqnozlar təşkil edir. Bu funksiya vasitəsilə dövlət orqanlarının, dövlətin idarəetmə sisteminin inkişafı proqnozlaşdırılır və modelləşdirilir. Proqnozlaşdırma inkişafın qanunauyğunluqlarını, meyllərini dərinlən başa düşməyə əsaslanır, cəmiyyəti daha səmərəli metodlarla idarə etməyin mühüm şərti kimi çıxış edir [3, s. 13].

Nəticə

Aparılan araşdırmalar onu göstərdi ki, Dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması və ictimai xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi birbaşa şəkildə yüksək ixtisaslı, peşəkar və məsuliyyətli kadr potensialının formalaşdırılmasından asılıdır. Müasir idarəetmə sistemləri göstərir ki, güclü insan resurslarına malik olan dövlətlər daha çevik qərarlar qəbul edir, islahatları uğurla həyata keçirir və vətəndaşların ehtiyaclarına daha effektiv cavab verir. Bu baxımdan, kadr siyasətinin strateji yanaşmalar əsasında qurulması, onların davamlı təhsili və peşəkar inkişafının təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılan dövlət idarəçiliyi islahatları çərçivəsində kadr potensialının artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmış, dövlət qulluqçularının bilik və bacarıqlarının inkişafı üçün institutlaşmış mexanizmlər yaradılmışdır. Bununla belə, qlobal çağırışlara cavab verə biləcək daha çevik və innovativ idarəçilik modeli üçün kadrların daim yenilənən biliklərlə təchiz olunması və onların motivasiyasının yüksəldilməsi davamlı prioritet olmalıdır.

Nəticə etibarilə, dövlət idarəçiliyində kadr potensialının rolu tək cə idarəetmənin texniki keyfiyyətinə deyil, həm də cəmiyyətin rifahına, ictimai etimada və dövlətin strateji inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən insan kapitalının inkişafı dövlət siyasətində əsas istiqamətlərdən biri kimi davamlı olaraq diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat::

1. Hüseynova, N.Ş. Dövlət qulluğu və kadr siyasəti. Monoqrafiya. – Bakı, Adiloğlu, 2013, – 476s.
2. İsmayılov, S.A. Azərbaycanda dövlət qulluğunun və idarəetmə sisteminin keçmişi. Bu günü və perspektivləri. – Bakı, – 2013. – s.7.
3. Vahidov, F.Q., Ağayev, T.B. Sosiologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. – Bakı, 2008.
4. <https://kafkassam.com/az%C9%99rbaycan-respublikasinin-dovl%C9%99t-idar%C9%99ciliyi-sah%C9%99sind%C9%99-kadr-siyas%C9%99ti-strategiyasi-islahatlari-v%C9%99-kadr-potensialinin-inkisafi.html>
5. <https://dia.edu.az/ru/arxivl%C9%99r/12411>
6. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=183>
7. <https://e-qanun.az/framework/52988>

THE ROLE OF HUMAN RESOURCES IN PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract

The article is devoted to a topical topic. In modern times, the development of the public administration system and the issue of human resources here is of particular importance. As we know, the presence of specialized personnel is one of the most important tasks in order to achieve development in any field.

The article explains the concept of a normative-legal document in this field, comprehensively studies the issues of creating an infrastructure for effective document exchange between state bodies regarding human resources in the public administration system, and makes proposals and recommendations using the works of local authors.

Keywords. *Public administration, personnel, civil service, strategic management, personnel policy*

HƏRBİ ƏSİR ANLAYIŞI VƏ HƏRBİ ƏSİRLƏRİN HÜQUQLARI

Aytən HÜSEYNOVA

Müdafiə Nazirliyinin Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsinin zabiti

Bakı, Azərbaycan

aytenhuseynova510@gmail.com

Xülasə. Tezis "hərbi əsir" anlayışını, onların beynəlxalq humanitar hüquq normalarına əsaslanan statusunu və hüquqlarını araşdırır. Tezisdə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının və 1977-ci il Əlavə Protokollarının müvafiq müddəaları nəzərdən keçirilir. Araşdırma göstərir ki, hərbi əsirlərin əsas hüquqları onların insan ləyaqətinin qorunması, tibbi təminat, qida və sığınacaq hüququ, ailə üzvləri ilə əlaqə saxlamaq imkanı, məhkəmə qarşısında ədalətli müdafiə və qeyri-insani rəftardan müdafiə ilə bağlıdır. Nəticələrə görə, müasir münaqişələrdə bu hüquqların pozulması beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğurur.

Açar sözlər: hərbi əsir, əsas hüquqlar, tibbi təminat, qida və sığınacaq hüququ, beynəlxalq humanitar hüquq, ədalətli müdafiə

Giriş

Beynəlxalq humanitar hüququn (BHH) əsas məqsədlərindən biri silahlı münaqişələr zamanı insanın ləyaqətini qorumaq və mülki şəxslərlə yanaşı, döyüş qabiliyyətini itirmiş şəxslərə də humanist münasibəti təmin etməkdir. Bu kateqoriyaya daxil olan şəxslərdən biri də hərbi əsirlərdir.

"Hərbi əsir" anlayışı ilk dəfə beynəlxalq hüquqda XIX əsrdən formalaşmağa başlasa da, müasir mənada statusu və hüquqları 1949-cu il Üçüncü Cenevrə Konvensiyası ilə təsbit olunmuşdur. Bu sənəd əsirlərin davranış qaydalarını, müdafiəsini və azadlığa buraxılmasını tənzimləyən əsas beynəlxalq hüquqi mənbədir.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, XXI əsrdə baş verən silahlı münaqişələrdə hərbi əsirlərin hüquqlarının pozulması halları davam edir və bu həm beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik yaradır, həm də dövlətlər üçün hüquqi məsuliyyət doğurur.

Əsas hissə

1. "Hərbi əsir" anlayışı

Üçüncü Cenevrə Konvensiyasına görə, hərbi əsir statusuna aşağıdakı şəxslər malik ola bilərlər:

1. Münaqişə tərəflərinin silahlı qüvvələrinə daxil olan şəxslər;
2. Könüllü dəstələrin, milislərin və müqavimət hərəkatlarının üzvləri;
3. Rəsmi geyim daşıyan, silahını açıq şəkildə gəzdirən və münaqişə qaydalarına riayət edən şəxslər;
4. Donanma və aviasiya heyəti;
5. Münaqişə zonasında qoşunlara xidmət göstərən mülki şəxslər (məsələn, hərbi təchizatçılar, jurnalistlər) – müəyyən hallarda.

Beləliklə, "hərbi əsir" anlayışı sadəcə əsgərlərlə məhdudlaşmır, müxtəlif kateqoriyalı əhatə edir.

2. Hərbi əsirlərin əsas hüquqları

Cenevrə Konvensiyası əsirlərə qarşı münasibətdə geniş hüquqi rejim müəyyən etmişdir:

1. İnsani rəftar və ləyaqətin qorunması.

Əsir işgəncəyə, alçaldıcı rəftara məruz qalmamalıdır. Milliyyətinə, dininə, irqinə və ya siyasi baxışına görə ayrı-seçkilik qadağandır.

2. Qida, tibbi xidmət və yaşayış şəraiti.

Əsirlər normal qida və su ilə təmin edilməli, tibbi yardım almalıdır. Əsirlərin saxlanma şəraiti saxlayan dövlətin öz əsgərlərinə yaratdığı şəraitdən pis olmamalıdır.

3. Əlaqə hüququ.

Əsirlərə ailələrinə məktub yazmaq və BQXK ilə ünsiyyət qurmaq hüququ verilir.

Bu hüquq əsirlərin psixoloji vəziyyəti və mənəvi dayanıqlılığı üçün vacibdir.

4. Məhkəmə müdafiəsi.

Əsirlərin yalnız beynəlxalq hüquqa və qəbul edilmiş prosedurlara uyğun olaraq mühakimə olunması mümkündür. Onlara vəkil və tərcüməçi yardımı təmin olunmalıdır.

5. Əmək fəaliyyəti.

Əsir müəyyən işlərdə çalışdırıla bilər, lakin bu, onun sağlamlığına və şərəfinə zidd olmamalıdır.

6. Azad edilmə və repatriasiya.

Müharibə başa çatdıqdan sonra əsirlər gecikmədən və şərtsiz şəkildə öz vətənlərinə qaytarılmalıdır.

Bu müddəa beynəlxalq humanitar hüququn mühüm prinsiplərindən biridir.

3. Müasir münaqişələrdə hərbi əsirlərin hüquqlarının pozulması halları

İkinci Dünya müharibəsi – əsirlərə qarşı kütləvi qırğın və işgəncə hallarının geniş yayılması.

Yuqoslaviya müharibələri (1990-cı illər) – əsirlərə qarşı zorakılıq faktları Haaqa Tribunalında araşdırılıb.

İraq müharibəsi (2003) – Əbu Qreyb həbsxanasında əsirlərə qarşı işgəncə halları beynəlxalq qalmaqal yaratdı.

Ukrayna müharibəsi (2022-ci ildən etibarən) – əsirlərə qarşı rəftar məsələsi beynəlxalq ictimaiyyətin gündəmindədir.

Bu nümunələr göstərir ki, hüquqi mexanizmlərə baxmayaraq, əsirlərin hüquqları hələ də ciddi şəkildə pozulur.

1. Beynəlxalq mexanizmlərin rolu

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi (BQXK) əsirlərin vəziyyətinə nəzarət edən əsas təşkilatdır. Onlar əsirlərə baş çəkir, saxlanma şəraiti barədə hesabat hazırlayır.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM) və keçmiş Yuqoslaviya, Ruanda üzrə beynəlxalq tribunal kimi məhkəmələr əsirlərin hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edir.

Dövlətlərarası mexanizmlər – əsirlərin mübadiləsi, humanitar dəhlizlər və atəşkəs razılaşmalarında əsir məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Hərbi əsirlərin statusu beynəlxalq humanitar hüquqda xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onların hüquqlarının qorunması yalnız humanist prinsiplərin deyil, həm də beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin vacib hissəsidir. Müasir dövrdə texnologiyaların inkişafı və yeni münaqişə formalarının yaranması hərbi əsirlərə münasibətdə əlavə problemlər ortaya çıxarır. Buna görə də, beynəlxalq ictimaiyyətin qarşısında duran əsas vəzifə mövcud hüquqi mexanizmlərin səmərəli işləməsinin təmin etmək, dövlətlərin öhdəliklərinə ciddi riayət etməsinə nəzarət etməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Üçüncü Cenevrə Konvensiyası, 12 avqust 1949.
2. 1977-ci il Əlavə Protokollar.
3. International Committee of the Red Cross (ICRC). Commentary on the Geneva Conventions.
4. Dinstein, Y. The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict. Cambridge University Press, 2022.
5. Sassòli, M. International Humanitarian Law: Rules, Controversies, and Solutions to Problems Arising in Warfare. Elgar Publishing, 2019.
6. Greenwood, C. The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War. Cambridge University Press, 2021.
7. Schindler, D., Toman, J. The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions and Other Documents. Martinus Nijhoff, 2016.
8. Roberts, A., Guelff, R. Documents on the Laws of War. Oxford University Press, 2020.
9. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) Case Law.
10. International Criminal Court (ICC) Reports on Prisoners of War.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT SUVERENLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI İSTİQAMƏTİNDƏ APARILAN SİYASİ VƏ HÜQUQİ İSLAHATLAR

Əfqan VƏLİYEV

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri

ORCID ID: 0009-0006-9972-6195

afgan.valiyev@stm.az

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, dövlət quruculuğu, suverenlik, siyasi və hüquqi, islahat*

Key words: *Azerbaijan Democratic Republic, state building, sovereignty, political and legal, reform*

1917-ci ilin fevralında Rusiyada monarxiya rejimi devrildi. Hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirdi. Lakin Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrında baş verən çevriliş ilə hakimiyyətdən getdi. Ona görə də Cənubi Qafqazdan Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Rusiyaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflis şəhərində Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Qafqazda yaşayan digər xalqlardan olan nümayəndələrin də iştirakı ilə Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini qurdular (1). Seymdə Müsəlman Fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanın, habelə bütün Zaqafqaziyanın bir milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Məhz onların tələbi ilə 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Lakin kəskin milli mənafe ziddiyyətləri Zaqafqaziya Seyminin və Zaqafqaziya Cümhuriyyətinin konkret addımlar atmasına imkan vermədi. Nəticədə, 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələr Seymdən çıxdılar və mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər.

1918-ci il mayın 27-də Seymdəki Azərbaycan Fraksiyası, iclas keçirərək Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. İclasda Zaqafqaziya Müsəlman Şurası özünü Azərbaycan Milli Şurası elan etdi. Məmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şuranın sədri, Həsən Bəy Ağayev və Mir Hidayət Seyidov isə müavinləri seçildilər. 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə, Qafqaz canişininin iqamətgahında tarixi iclas keçirildi. Həmin vaxt Məmməd Əmin Rəsulzadə Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apardığı üçün onun yerinə iclasa sədr müavini Həsən Bəy Ağayev sədrlik etmişdir. Milli Şura 24 nəfər lehinə, 2 nəfər isə bitərəf qalmaqla 28 may 1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edərək Azərbaycanın müstəqilliyini rəsmi olaraq elan etdi. İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan millətinin varlığını dünya-ələmə bəyanı demək idi (2). Azərbaycan Milli Şurasının həmin iclasında, eyni zamanda Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə AXC-nin birinci hökuməti quruldu.

Bakıya nisbətən Gəncədə vəziyyət nisbətən sabit idi. Buna baxmayaraq erməni daşnak dəstələri və Bakı Sovetinə bağlı könüllülər Gəncənin rus və erməni məhəllələrində barrikada quraraq şəhərin bir hissəsinə nəzarət edirdi. 4 iyun 1918-ci ildə Azərbaycanla imzalanan müqavilənin 3-cü və 4-cü bəndlərini əsas tutaraq Nuri Paşanın komandanlığı altında Gəncəyə gələn Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan bölmələrinin apardıqları döyüş əməliyyatları ilə şəhər düşmən qüvvələrdən təmizləndi. Tiflisdə istiqlalını elan edən AXC hökuməti 16 iyun 1918-ci ildə Gəncəyə köçdü. Gəncə AXC-nin müvəqqəti paytaxtı elan

edildi (3). İyunun 17-də axşam Gəncədə Fətəli Xan Xoyski rəhbərliyi ilə ikinci hökumət quruldu. İyunun 19-da hökumət Azərbaycandakı gərginliyi nəzərə alaraq ölkədə hərbi vəziyyət elan etdi. Osmanlı ordusuna mənsub Mürsəl Paşa komandanlığı altındakı diviziya döyüşlə Gümrü-Dilican-Akstafayı keçərək Gəncəyə gəldi. Ənvər Paşanın əmri ilə qurulan Qafqaz İslam Ordusu Nuri Paşa Killigilin komandanlığı altındakı Osmanlı ordusuna mənsub beşinci piyada diviziyası və general-leytenant Əliağa Şıxlınskinin başçılıq etdiyi Müsəlman Korpusu əsasında yaradılmışdı. Ordunun tərkibinə 12 min əsgər və zabıt daxil idi. Daha sonra Türkiyədən gələn və Azərbaycandan qoşulanlar ilə birlikdə əsgər sayı 20 min olmuşdu.

Bakıda möhkəmlənən Stepan Şaumyan rəhbərliyindəki Bakı Soveti hökuməti iyunun 10-da yeni qurulan AXC-ni devirmək üçün Gəncə istiqamətinə ordu göndərdi. Əsas hissəsi ermənilərdən təşkil edilən bu ordu keçdiyi hər yerdə Azərbaycan əhalisinə divan tutur, soyğun, qarət və qətl hadisələri törədirdi. Bakı Soveti ordusu iyunun 12-də Kürdəmiri işğal edib, Göyçaya tərəf irəlləməyə çalışırken, Qafqaz İslam Ordusunun hücumuna məruz qalmışdı. İki həftə davam edən qanlı döyüşdə Bakı Soveti ordusu məğlub edilmiş və çox ağır itki verərək müqavimət gücünü itirmişdi. Bu, müharibənin dönüş nöqtəsi idi. Bakı istiqamətində aparılan istiqlal müharibəsi ilə iyunun 20-də strateji bölgə olan Şamaxı azad edildi. Üst-üstə alınan məğlubiyyət Bakı Soveti hökumətinin sonu oldu. Şaumyan rəhbərliyində olan 33 Bakı Soveti nümayəndəsi istefa verdi. Onun yerinə 1918-ci il avqustun 1-də Bakıda İngilislərin köməyi ilə daşnak, eser və menşeviklərdən ibarət daha qəddar "Sentrokaspi" diktatura hökuməti quruldu. Bütün bunlar Qafqaz İslam Ordusunun irəlləyişinə mane ola bilmədi. Sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu həlledici hücumla Bakını azad etdi. Bu, AXC-nin quruluşundan sonra yaşanan ikinci tarixi hadisə idi. Sentyabrın 16-da şəhərdə Bakının qurtuluşuna həsr edilən hərbi parad keçirildi. Onun ertəsi günü isə Azərbaycan hökuməti müvəqqəti paytaxt olan Gəncədən Bakıya köçdü. Bakı AXC-nin yeni paytaxtı elan edildi. Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə Azərbaycan hökuməti bölgələrdə də öz hakimiyyətini qura bildi. Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etdi. Noyabrın 19-da Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı kimi 120 nəfərdən ibarət Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentini yaratmaq haqqında qərar qəbul edildi. Milli Şura həmin il dekabrın 3-də, Müəssislər Məclisinin genişləndirilmiş iclasında Azərbaycan Parlamentinin çağırılması haqqında qərar qəbul edərək, Milli Şura və onun rəhbərinin seçkilərə qədər səlahiyyətli olmaq şərtilə fəaliyyətlərini davamətdirmə qərarı aldı.

1918-ci il dekabrın 7-də gündüz saat 13:00-da Hacı Zeynalabdin Tağıyevin keçmiş Qızlar Məktəbinin binasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin təntənəli mərasimlə açılışı oldu. Məmməd Əmin Rəsulzadənin açılış çıxışı ilə parlamentin ilk iclası başladı. Parlamentin iclasında Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, doktor Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçildilər. Əlimərdan bəy Topçubaşov bu vaxt İstanbulda olduğu üçün parlamentə Həsən bəy Ağayev sədrlik edirdi. 1919-cu ilin sonlarına yaxın parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi. Parlamentdəki siyasi partiyalar və qurumların qüvvələr nisbəti aşağıdakı kimi idi: "Müsəvat" və bitərəflər fraksiyası-38 nəfər, "İttihad"-13 nəfər, "Əhrar"-6 nəfər, "Sosialistlər" bloku-13 nəfər, partiyasızlar-4 nəfər, müstəqillər-3 nəfər, "Rus-slavyan cəmiyyəti" fraksiyası-5 nəfər, erməni fraksiyası-5 nəfər, "Daşnaksutyun" fraksiyası-6 nəfər, "Azlıqda qalan millətlər" fraksiyası-4 nəfər (3). AXC-nin parlamentçilik tarixi 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək cəmi 17 ay davam etmişdi. Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də saat 13:00-da, son iclas 1920-ci il aprelin 27-də keçirilmişdi. Fəaliyyəti dövründə

parlamentin cəmi 145 iclası baş tutdu. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış, onlardan 230-a yaxını qəbul edilmişdi. İclaslarda parlament İstiqlal Bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Alınan qərarların mahiyyəti aşağıdakı kimi idi:

- *Qəbul edilən qanunlar və qərarlar nəticə etibarilə hakimiyyətin üç qolunun-qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi;*
- *AXC "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" ideya və prinsiplərini əsas olaraq götürmüşdü;*

Birinci Dünya müharibəsində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox mürəkkəb bir daxili və beynəlxalq tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan hökuməti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasına və ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. Bununla bağlı aşağıdakı qərarlar alınmışdır;

- *Hökumət tərəfindən 24 iyun 1918-ci ildə əvvəlcə üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi;*
- *Daha sonra 9 noyabr 1918-ci ildə isə həmin bayraq mavi, qırmızı və yaşıl rənglərdən ibarət olan bayraqa əvəz olundu;*
- *Hökumətin aldığı qərar ilə Azərbaycan qadını dövlət idarəçiliyinə cəlb edildi.*
- *27 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan (Türk) dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında qanun imzalandı (4);*
- *26 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan ordusunun yaradılması haqqında qanun qəbul olundu;*
- *1918-ci il avqustun 11-də ümumi səfərbərlik elan edildi və 1894-1899-cu il təvəllüdlü Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırıldı;*
- *1918-ci il sentyabr ayının 1-də isə Hərbi Nazirliyin yaradılması ilə əlaqədar qərar qəbul olundu. Həmin il dekabr ayının 25-də general Səmədağa Mehmandarov hərbi nazir, general Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini, general Süleyman Sulkeviç isə baş qərargah rəisi təyin edildilər;*
- *Nizami ordu qurmaq məqsədilə büdcədən 400 milyon manat vəsait ayrılmışdı;*
- *Xalqın da fədakarlığı ilə 1920-ci ilin yanvar ayında ordu quruculuğu işi tamamlanmış və Azərbaycan 30 mini piyada, 10 mini süvarilərdən təşkil edilən, 40 min nəfərlik nizami orduya sahib olmuşdu.*

27 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan (Türk) dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında qanun imzalanırsa da, milli dildə mövcud kadr çatışmamazlığını nəzərə alaraq, dövlət idarələri də daxil olmaqla bir çox yerlərdə müvəqqəti olaraq rus dilindən də istifadə etmə hüququ verilirdi.

Azərbaycan dinc, mədəni, qonaqpərvər, çoxmillətli və çoxmədəniyyətli bir cəmiyyətdir. Bu xüsusiyyətləri ilə Qafqazın və dünyanın mədəni dövlətlərindən hesab olunur.

- *Xalq Cümhuriyyəti dövründə də multikultural dəyərlər qorunmuş və qanunla da dəstəklənmişdir;*
- *21 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan parlamenti "Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə Seçkilər haqqında Əsasnamə"sini təsdiq etdi. Əsasnamə 4 fəsildən və 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə əsasən, Müəssislər Məclisinə seçkilərdə dinindən,*

cinsindən, milliyyətindən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Azərbaycan vətəndaşları iştirak edə bilirdi;

- Dünya tarixi üçün mühüm sayılan hadisə isə Türk dünyasında və Müsəlman aləmində ilk dəfə qadına seçmək və seçilmək hüququ verən ölkə Azərbaycan idi;*
- Dünya ilə müqayisədə isə ABŞ, Almaniya, Fransa və İsveçrədən əvvəl Azərbaycan qadına seçmə və seçilmə hüququ vermişdi.*

Eyni il avqust ayının 11-də parlamentdə qəbul edilən "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" qanuna görə; "Özü və ya valideynləri Azərbaycan ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri, milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunur"du.

Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, hökumət elmin, təhsilin və xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Bütün bunlar aparılan islahatlarda da əksini tapdı. Belə ki:

- Orta tədris məktəblərinin yarısı milliləşdirildi və məktəblərdə milli tarix tədris olunmağa başladı(5);*
- Məktəblərdə Azərbaycan (Türk) dili məcburi tədris dili hesab edildi;*
- Ölkədə müxtəlif dərəcəli məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısamüddətli müəllim kursları, kitabxanalar açıldı;*
- Xəstəxanalar tikilir, kənd yerlərində feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılaraq, xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı;*
- 1919-cu il martın 7-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Dövlət Bankı təşkil edildi. 1919-cu il sentyabrın 30-da isə Azərbaycan Dövlət Bankının təntənəli açılışı oldu;*
- 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qərar qəbul olundu. Dərslər noyabr ayının 15-də başladı;*
- Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qanun qəbul edildi;*
- Dövlət hesabına yüzə yaxın gənc ali təhsil almaq üçün Türkiyə və Avropanın müxtəlif universitetlərinə göndərildi;*
- 1919-cu ilin oktyabr ayında mətbuat üzərindən senzura götürüldü və mətbuat azadlığı elan edildi;*
- Daxili və xarici ticarəti dirçəltmək məqsədilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi;*
- Həmin il oktyabrın 30-da isə ticarət donanmasının fəaliyyəti bərpa olundu və 1919-cu ilin yay ayında Bakını tərk edən ingilislər hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə verdilər və bu verilən gəmilər hesabına Azərbaycan Xəzər donanması yaradıldı*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min kvadrat kilometr, Ermənistanla isə 7,9 min kvadrat kilometr sərhəd ərazisi Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli ərazi hesab olunurdu. Azərbaycan əhalisi 2 milyon 862 min nəfər idi. Ölkə əhalisinin 70 faizini müsəlmanlar təşkil edirdi.

Beləliklə, AXC 23 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi və qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin iz buraxdı. Siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də AXC Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmırdı. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra AXC-nin ideallarını davam etdirərək bu tarixi varislik üzərində yeni müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş toplus. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s 13
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond № 51, siyahı № 1, 1918-1920-ci illər, s.1, 3
3. Cümhuriyyətimizin bir illik dövr istiqlalı münasibətilə təlif edilmiş toplus. 28 may 1919-cu il Bakı. Hökumət mətbəəsi. s 19-20.
4. ARDA. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi. Fond № 51, siyahı № 2, saxlanma vahidi 176-186
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab, Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: Azərbaycan, 1998, s.984-992
6. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Gənclik Nəşriyyatı, Bakı, 1990, s, 26.
7. Azərbaycan Dergisi, Yıl; 23, Sayı; 210, Nisan – Mayıs – Haziran, Ankara, 1974, s, 28-30.

QARABAĞDA QƏLƏBƏ VƏ TAM SUVERENLİYİN BƏRPASI: KONSTITUSİYA ASPEKTLƏRİ

Gülgün QULİYEVA

*Bakı Dövlət Universitetinin Diplomatiya və müasir
inteqrasiya prosesləri kafedrasının müəllimi,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan*

ORCID ID: 0009-0003-9754-3588

gulgun2004@mail.ru

Azərbaycan tarixində elə dövrlər var ki, onlar yalnız bir dövrün deyil, bütöv bir xalqın taleyini müəyyənləşdirir. Qarabağ məsələsi də belə hadisələrdəndir. Uzun illər ərzində davam edən münaqişə, işğal və ədalətsizlik 2020-ci ildə başlayan 44 günlük Vətən müharibəsi və 2023-cü ilin sentyabrında keçirilən lokal antiterror tədbirləri ilə öz sonunu tapdı. Bu hadisələr nəticəsində Azərbaycan dövləti tam suverenliyini bərpa etdi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş prinsiplər bütün ərazilərimizdə təmin olundu (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1995).

İkinci Qarabağ müharibəsinin kökləri 30 ilə yaxın davam etmiş işğal siyasətinə gedib çıxır. Azərbaycanın beynəlxalq hüquqla tanınmış əraziləri Qarabağ və ətraf rayonlarımız uzun illər boyu Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal altında saxlanıldı. BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinə, ATƏT-in Minsk Qrupunun vasitəçilik səylərinə baxmayaraq, danışıqlar nəticəsiz qaldı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunmadı. Məhz bu ədalətsizlik Azərbaycan xalqının milli yaddaşında dərin iz buraxmışdı.

Qarabağ münaqişəsi son otuz ildən artıq bir müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının siyasi, hüquqi və təhlükəsizlik gündəmində mərkəzi mövzulardan biri olmuşdur. 1988-ci ildən başlayan və 1990-cı illərdə genişmiqyaslı hərbi münaqişəyə çevrilən proses nəticəsində Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin bir hissəsi Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdi. Bu məqalənin məqsədi 2020-ci il Vətən müharibəsi və 2023-cü il antiterror tədbirləri nəticəsində əldə edilən qələbənin hüquqi, xüsusilə Konstitusiya baxımından izahını vermək, həmçinin bu hadisələrin beynəlxalq münasibətlərdə və geosiyasətdə Azərbaycan üçün yaratdığı yeni reallıqları təhlil etməkdir.

Qarabağ münaqişəsinin tarixi və hüquqi çərçivəsi. Qarabağ münaqişəsi 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı açıq ərazi iddiaları ilə başladı. 1991-ci ilin sonlarında və 1992-ci ildə Ermənistan silahlı qüvvələri və erməni separatçı dəstələri Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin böyük hissəsini işğal etdi. İşğal nəticəsində bir milyondan artıq soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü.

1988–1994-cü illər hadisələri və Ermənistanın işğal siyasəti. 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi tələbləri bölgədə etnik qarşıdurmanı alovlandırdı. 1992–1994-cü illərdə hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf yeddi rayonu işğal edildi.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri. BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələr qəbul edərək Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdən dərhal, qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etmiş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq etmişdir.

ATƏT-in Minsk qrupu prosesi. 1994-cü il Bişkek atəşkəsindən sonra ATƏT-in Minsk qrupu vasitəçilik missiyasını həyata keçirsə də, 26 il ərzində münaqişənin siyasi həlli istiqamətində real nəticə əldə edilməmişdir.

Ərazi bütövlüyü prinsipinin beynəlxalq hüquqda yeri. Beynəlxalq hüquqa görə dövlətlərin ərazi bütövlüyü BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi və 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı ilə qorunur. Bu prinsiplər Azərbaycanın Qarabağ üzərində suveren hüquqlarının hüquqi əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq hüquqi mövqe. BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdı və Ermənistan silahlı qüvvələrinin qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdi (United Nations Security Council, 1993a; 1993b; 1993c; 1993d). ATƏT-in Minsk qrupu isə münaqişənin sülh yolu ilə həllini təşviq etsə də, 30 ilə yaxın müddətdə nəticə əldə olunmadı.

Qələbə və tam suverenliyin bərpası. 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın müasir tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Ordumuz Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonlarını, həmçinin Şuşa şəhərini azad etdi. 10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli bəyanatı bölgədə yeni siyasi və hərbi realıq yaratdı. Lakin Qarabağın bezi ərazilərində qanunsuz silahlı dəstələr mövcudluğunu davam etdirirdi. 2023-cü ilin 19–20 sentyabrında Azərbaycan Ordusu lokal antiterror tədbirləri həyata keçirdi və separatçı qurumun ləğvini təmin etdi. Bununla da dövlətin faktiki suverenliyi bütün ərazilərində bərpa olundu.

Dövlətin faktiki suverenliyinin tam bərpası. Bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində həm hüquqi, həm də faktiki suverenliyini tam təmin etdi.

Konstitusiya aspektləri. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətin siyasi-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və ərazi bütövlüyünü dövlətin ali dəyərlərindən biri kimi təsbit edir:

Maddə 11: Dövlətin ərazisi vahiddir, bölünməzdir və toxunulmazdır. Heç bir hissəsi özgəninkiləşdirilə bilməz.

Maddə 12: Dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquqlarını, ölkənin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etməkdir.

Maddə 109 (7, 14, 32-ci bəndlər): Prezident Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır, milli təhlükəsizliyi təmin edir və dövlətin müdafiəsini təşkil edir.

Qarabağın azad olunması bu maddələrin real həyata keçməsinin ən parlaq nümunəsidir. Bu həm də konstitusion qanunçuluğun bərpası deməkdir.

Qələbənin beynəlxalq hüquq və geosiyasi əhəmiyyəti. Hüquqi baxımdan: Azərbaycan BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən özünümüdafiə hüququndan istifadə edərək ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Geosiyasi baxımdan: Qələbə Cənubi Qafqazda qüvvələr balansını dəyişdirdi, Azərbaycanın regional lider mövqeyini möhkəmləndirdi.

İctimai-siyasi baxımdan: Milli birlik gücləndi, azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi reintegrasiyası üçün hüquqi baza formalaşdı.

Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmlənməsi. Ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırdı. Enerji və nəqliyyat layihələri Cənub Qaz Dəhlizi, Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Tbilisi–Qars ölkəni regional enerji və logistika mərkəzinə çevirdi (European Commission, 2020). Şuşa Bəyannaməsi ilə Türkiyə ilə hərbi-strateji müttəfiqlik ən yüksək səviyyəyə çatdı.

Qarabağın sosial-iqtisadi reintegrasiyası və yeni hüquqi idarəetmə modeli 2020-ci il Vətən müharibəsi və 2023-cü il antiterror tədbirlərindən sonra Qarabağ bölgəsində

sosial-iqtisadi reinteqrasiya prosesi Azərbaycan dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Yenidənqurma və hüquqi inteqrasiya. Azad edilmiş ərazilərdə dövlət idarəetməsinin bərpası, məhkəmə-hüquq sisteminin yaradılması və Konstitusiya çərçivəsində yerli özünüidarə orqanlarının formalaşdırılması prioritet məsələlərdir. "Böyük Qayıdış" proqramı çərçivəsində infrastruktur layihələri, hüquqi təminatlar və vətəndaşların təhlükəsiz şəkildə geri qayıtması dövlət siyasətinin mərkəzində dayanır.

Sosial-iqtisadi reinteqrasiya. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə "Böyük Qayıdış" proqramı çərçivəsində infrastrukturun (yollar, dəmir yolları, enerji xətləri, su təchizatı) bərpası və yeni yaşayış məntəqələrinin salınması həyata keçirilir. Bu addımlar keçmiş məcburi köçkünlərin mərhələli şəkildə doğma yurdlarına qayıdışını təmin etməyə yönəlib. Eyni zamanda aqrar sektorun canlandırılması, turizm potensialının inkişafı və xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması iqtisadi fəallığı artırır.

Yeni hüquqi idarəetmə modeli. Bölgədə dövlət idarəçiliyi tamamilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən təşkil olunur. Yeni inzibati strukturlar Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları Prezidentin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ilə yaradılmışdır. Hüquq-mühafizə orqanları, məhkəmə sistemi, yerli icra hakimiyyətləri və bələdiyyələr milli hüquqi çərçivəyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, reinteqrasiya mərhələsində ərazi bütövlüyü və suverenliyin qorunması məqsədilə təhlükəsizlik tədbirləri gücləndirilmiş, minalardan təmizləmə əməliyyatları intensiv şəkildə həyata keçirilmişdir.

Hüquqi və siyasi nəticələr. Yeni idarəetmə modelinin tətbiqi həm Konstitusiyanın 11-ci maddəsindəki ərazi toxunulmazlığı prinsipini, həm də 12-ci maddədəki dövlətin ali məqsədini reallaşdırır. Bununla yanaşı, bölgənin reinteqrasiyası Azərbaycanın milli iqtisadi strategiyasına inteqrasiya edilir və vahid hüquqi məkanın bərpası ilə nəticələnir.

Nəticə

Qarabağ münaqişəsinin hərbi-siyasi yolla həlli Azərbaycanın beynəlxalq hüquq çərçivəsində suverenliyini tam bərpa etməsi ilə nəticələndi. Bu həm milli hüquqi sistemdə, həm də beynəlxalq münasibətlərdə ölkənin mövqeyini möhkəmləndirdi. Əldə edilən nəticələr Azərbaycan tarixində strateji dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Qarabağda qələbə yalnız hərbi zəfər deyil, həm də Konstitusiyanın və beynəlxalq hüququn təntənəsidir. Bu hadisə göstərdi ki, hüquqi prinsiplər yalnız kağız üzərində deyil, milli iradə və güclü dövlət mexanizmi ilə gerçəkləşdirilə bilər. Tam suverenliyin bərpası gələcək nəsillərə bütöv, güclü və müstəqil Azərbaycan miras qoymaq deməkdir.

**QARABAĞ ZƏFƏRİ: ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN TƏMİN OLUNMASINDAN
TAM SUVERENLİYİN BƏRPASINA APARAN YOL**

Ceyhun SƏİDOV

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı

Bakı, Azərbaycan

ceyhun20021981@gmail.com

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə 44 günlük Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində dövlət suverenliyini tam bərpa etməsi prosesi araşdırılır. Bu məqsədlə müharibədən sonrakı dövrün hadisələri 3 əsas mərhələdə: (1) ərazi bütövlüyünün bərpası, (2) dövlət sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi və (3) antiterror əməliyyatlarından sonra tam suverenliyin təmin olunması kontekstində təhlil edilir. Azərbaycan təcrübəsində yaşanılmış bu proseslərin beynəlxalq hüquq və regional təhlükəsizlik kontekstində əhəmiyyəti ayrıca qiymətləndirilir.

Açar sözlər. Azərbaycan, Vətən müharibəsi, dövlət suverenliyi, ərazi bütövlüyü, regional təhlükəsizlik

2020-ci ildə baş verən 44 günlük Vətən müharibəsi yalnız hərbi qələbə deyil, həm də Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqla tanınmış sərhədləri daxilindəki ərazilərdə tam suverenliyinin bərpası prosesinin başlanğıcıdır. Bu proses müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan Respublikasının apardığı düzgün daxili və xarici siyasət nəticəsində ölkənin bütün ərazisində beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə (dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi, dövlətlərin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipləri və s.) uyğun dövlət suverenliyinin tam bərpası ilə nəticələnmişdir. Qazanılmış ədalətli zəfər, Azərbaycanın sərhədləri daxilindəki əraziləri üzərində tam suverenliyini bərpa etməsi milli dövlətçiliyin güclənməsi ilə yanaşı regional təhlükəsizlik arxitekturasına da təsir etmiş, regionda yeni reallıqlar yaratmışdır. İşğaldan azad edilən ərazilərdə mərkəzi və legitim hakimiyyətin, dövlət idarəçiliyinin gücləndirilməsi respublikada aparılan ardıcıl və planlı fəaliyyətlər sayəsində mümkün olmuş və aşağıda qeyd edilən üç əsas mərhələ üzrə inkişaf etmişdir:

1-ci mərhələ: ərazi bütövlüyünün bərpası (10 noyabr 2020–2021-ci illər)

2020-ci ildə imzalanan üçtərəfli (Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının prezidenti) bəyanatla ikinci Qarabağ müharibəsi dayandırılmış, işğal altında olan ərazilərin geri qaytarılması şərti ilə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü de-fakto təsdiq edilmişdir. Bu bəyanatla azad edilən ərazilərin böyük hissəsi üzərində Azərbaycanın suverenliyi bərpa edilmiş, atəşkəsdən sonra icra edilməli fəaliyyətlərin yol xəritəsi çəkilmişdir. Postmünaqişə dövrünün 1-ci mərhələsini aşağıdakı əsas hadisələrlə xarakterizə etmək olar:

- Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında atəşkəs və Rusiya Federasiya sülhməramlılarının Qarabağda yerləşdirilməsi;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa-quruculuq proqramlarına start verilməsi;
- Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bir daha təsdiq edilməsi və Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələri öz qüvvəsi ilə təmin etməsinin beynəlxalq aktorlar tərəfindən qəbulu.

2-ci mərhələ: işğaldan azad edilmiş ərazilərdə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və dövlət sərhədinin bərpası (2022–2023-cü ilin 1-ci yarısı)

Bu mərhələ 2022-ci ilin dekabrında ekoloji fəallların etiraz aksiyaları ilə başlayan proseslərin daha sonra Laçın dəhlizinə nəzarətin təmin olunmasına gətirib çıxartması, Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədləri üzərində tam nəzarəti bərpa etməsi ilə fərqlənmişdir. 23 aprel 2023-cü il tarixdə saat 10:00-dan etibarən Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti Laçın sərhəd buraxılış məntəqəsində xidməti fəaliyyətə başlamasını elan etmiş və bununla da suverenliyin təmin olunmasına doğru daha bir qətiyyətli, vacib addım atılmışdı. Baş verən dəyişikliklər Ermənistanın havadarları, xüsusilə də Fransa tərəfindən dəfələrlə ən yüksək beynəlxalq kürsülərdən beynəlxalq hüquq normalarının (insan hüquqlarının) ciddi pozulması kimi qələmə verilməyə çalışılsa da, Azərbaycan bu mərhələni uğurla idarə etmiş, təzyiqlərə baxmayaraq öz suveren hüquqlarından istifadə edərək beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun – dövlətçiliyin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirləri davam etdirmişdir (“Laçın koridoru” mövzusunda 2021–2024-cü illərdə BMT TŞ iclaslarında 12 dəfə toxunulmuş və ya istinad edilmişdir).

İkinci mərhələ Laçın körpüsündə sərhəd buraxılış məntəqəsinin qurulması (sərhəd idarəçiliyinin yeni bir mərhələyə qədəm qoyması), Azərbaycan Respublikasının müdafiə və təhlükəsizlik orqanları tərəfindən Qarabağda (Şərqi Zəngəzurdə) rayondaxili və rayonlararası nəqliyyat yolları üzərində tam nəzarətin təmin olunması, suverenliyin tam bərpası üçün hüquqi möhkəmləndirmə fəaliyyətlərinin icrası kimi vacib hadisələrlə əlamətdar olmuşdur.

3-cü mərhələ: antiterror əməliyyatları və tam suverenliyin bərpası (19–20 sentyabr 2023)

2023-cü ilin sentyabr əməliyyatları Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ ərazisində Azərbaycan Respublikasının konstitusion quruluşuna zidd silahlı qrupların zərərsizləşdirilməsi ilə yekunlaşdı. 19–20 sentyabrda bir sutkadan daha az bir müddətdə keçirilmiş uğurlu antiterror əməliyyatından sonra 15 oktyabrda qalib sərkərdə, Prezident İlham Əliyevin üçrəngli bayrağımızı Xankəndidə ucaltması ilə Ümummilli lider Heydər Əliyevin və xalqımızın arzularını reallaşdırmış oldu. Ulu Öndər bu xüsusda həmişə vurğulayırdı: “Bizim əsas problemimiz Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünü aradan qaldırmaq, işğal altında olan torpaqlarımızı azad etmək, respublikanın ərazi bütövlüyünü təmin etməkdən ibarətdir”.

Suverenliyin tam bərpasına aparan postmünaqişə dövrünün bu mərhələsini aşağıda qeyd edilən hadisələrlə xarakterizə etmək olar:

- *Qarabağ ərazisindəki qanunsuz silahlı qrupların tam tərk-silah edilməsi;*
- *Konstitusion quruluşun bərpası, Azərbaycanın suverenliyinin və hüquq sisteminin bütün ölkə ərazisində tam tətbiqi;*
- *Regional təhlükəsizlik arxitekturasında dəyişikliklər (Cənubi Qafqazda güc balansının dəyişilməsi), yeni geosiyasi reallıqların yaranması.*

Qarabağ zəfəri və sonrakı proseslər yalnız Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini möhkəmləndirməmiş, həm də Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar formalaşdırmışdır. Postmünaqişə dövründə mərhələlər üzrə təhlil edilən hadisələrin ardıcılığı göstərir ki, hərbi qələbə diplomatik, hüquqi və inzibati mexanizmlərlə tamamlanmadıqca “tam suverenlik” anlayışı reallaşa bilməz. Azərbaycanın uğurla tətbiq etdiyi bu təcrübə post-münaqişə dövründə dövlət quruculuğu, mərkəzi hakimiyyətin,

dövlətin nüfuzunun gücləndirilməsi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi üçün dəyərli model kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycanın timsalında müharibədəki qələbə, münaqişədən sonrakı dövrün məntiqli və planlı idarə edilməsi, şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istənilən şəraitdə güclü liderlik bacarığı ilə əlaqədar olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə daha da inkişaf edəcəyi dünyanın ən güclü dövlətlərinin liderləri tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevə inamı və dəstəyi sarsılmazdır. Bu milli birlik Azərbaycanın uğurlarının hərəkətverici qüvvəsi olmağa davam edəcəkdir. illər öncə Ümummilli liderin xalqa müaricəti zamanı qeyd etdiyi, artıq reallığa çevrilmiş fikirlərdə olduğu kimi: “İnanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim tələyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırı biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə ümidlər bəsləyirəm”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. –<https://e-qanun.az/framework/6760>
3. Hüseynov L. H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun, 2012, s. 27–42.
4. Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına müraciəti. 1 oktyabr 2003-cü il – <https://lib.aliyevheritage.org/az/6077283.html>
5. Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üçün atdığı addımlar. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-dagliq-qarabag-probleminin-h%C9%99lli-ucun-atdigi-addimlar/>

Jeyhun Saidov

KARABAKH VICTORY: THE PATH FROM ENSURING TERRITORIAL INTEGRITY TO RESTORING FULL SOVEREIGNTY

Abstract

The article examines the process of restoring the full state sovereignty of Azerbaijan within its internationally recognized borders in the post-war period following the 44-day. For this purpose, the post-war developments are analyzed in three main stages: (1) restoration of territorial integrity, (2) consolidation of state borders, and (3) ensuring full sovereignty through anti-terror operations. The significance of these processes, as experienced in Azerbaijan, is assessed in the context of international law and regional security.

Keywords: *Azerbaijan, Patriotic War, state sovereignty, territorial integrity, regional security*

MƏDƏNİ HÜQUQLAR KONSTITUSIONAL DƏYƏR KİMİ

Lamiyyə ABBASOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID :0009-0008-6286-7765

lamiyye9@gmail.com

Xülasə. Mədəni hüquqlar müasir hüquq nəzəriyyəsində və konstitusiyaya hüququ elmində fundamental dəyər kateqoriyası kimi qəbul olunur. Həmçinin mədəni hüquqlar insan hüquqlarının mühüm tərkib hissəsi olmaqla, fərdin mənəvi inkişafını, yaradıcılıq azadlığını, milli və bəşəri dəyərlərə çıxışını təmin edən fundamental dəyərlərdir. Onlar insanın mənəvi inkişafını, intellektual yaradıcılıq imkanlarını və cəmiyyətin ümumi mədəni tərəqqisini təmin edən əsas hüquqi instutlardan biridir. Bu hüquqlar yalnız şəxsi azadlıq kimi deyil, həm də cəmiyyətin demokratik inkişafının əsas göstəricilərindən biri kimi qəbul olunur. Konstitusional dəyər statusu qazanması isə mədəni hüquqların hüquqi təminatını gücləndirir, onların qorunması və həyata keçirilməsinə dövlətin birbaşa məsuliyyətini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mədəni hüquqların təmin olunması sahəsində mühüm normativ-hüquqi baza rolunu oynayır. Konstitusiyada vətəndaşların təhsil almaq, elmi fəaliyyətlə məşğul olmaq, yaradıcılıq azadlığından istifadə etmək, milli-mədəni sərvətlərə və mədəni irsə çıxış hüquqları təsbit edilmişdir. Bu hüquqların qorunması yalnız vətəndaşların fərdi inkişafına deyil, həm də milli kimliyinin möhkəmlənməsinə, cəmiyyətin demokratikləşməsinə və dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Tədqiqat nəticələrindən də aydın görünür ki, mədəni hüququn reallaşdırılması üçün yalnız konstitusional norma və prinsiplərin mövcudluğu kifayət etmir. Bu hüquqların praktiki təminatı dövlətin hüquqi norma bazasının mütəmadi təkmilləşdirilməsi, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının effektiv fəaliyyəti, vətəndaş cəmiyyətinin fəallığı, eləcə də beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Mədəni hüquqların həyata keçirilməsi və müdafiəsi eyni zamanda sosial-siyasi sabitliyə, tolerant mühitin formalaşmasına və mədəni müxtəlifliyin qorunmasına da töhfə verir.

Beləliklə, mədəni hüquqlar konstitusional dəyər kimi həm hüquqi, həm də mənəvi ölçülərə malik olub, insan hüquq və azadlıqlarının bütövlükdə inkişaf konsepsiyasında mərkəzi mövqe tutur. Onların təmin olunması cəmiyyətin tərəqqisi, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, milli və ümumbəşəri mədəniyyətin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər. mədəni hüquq, fərdi və kollektiv hüquqlar, millətçilik, qloballaşma, konstusionalizm

Giriş

Mədəni hüquqlar müasir dövrdə insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi konstitusional dəyər qazanmışdır. Onların qorunması və inkişaf etdirilməsi dövlətlərin siyasi sabitliyi, ictimai həmrəyliyi və milli kimliyin möhkəmlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma şəraitində mədəni hüquqlar həm də mədəni müxtəlifliyin və tolerantlığın qorunması baxımından aktuallaşır. Türkdilli ölkələrin konstitusiyalarında mədəni hüquqlara

xüsusi yer verilməsi bu dövlətlərin milli-mədəni dəyərlərin qorunmasına yönəlmiş strateji yanaşmasını əks etdirir. Azərbaycançılıq ideyası isə yalnız milli kimliyin deyil, həm də ümumtürk birliyinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Bu məqalənin məqsədi türkdilli ölkələrin konstitusiyalarında mədəni hüquqların təhlil edilməsi və Azərbaycançılıq ideyasının bu kontekstdə yeri barədə elmi ümumiləşdirmə aparmaqdır.

Bu günlərdə Azərbaycan Respublikasında ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanının – Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətə başlamasının növbəti ildönümü tamam olur. Ölkəmizdə ümumilikdə konstitusionalizm ideyalarının inkişaf etdirilməsi, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin simasında konstitusiya nəzarəti orqanının yaradılması, onun müstəqilliyinin təmin edilməsi xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bilavasitə bağlıdır. Müasir Azərbaycan dövlətinin memarı, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra siyasi sabitliyin təmin olunması ölkə həyatının bütün sahələrində genişmiqyaslı islahatların aparılmasına şərait yaratdı. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğunu inkişafının başlıca istiqaməti kimi seçən Azərbaycan dövləti qısa müddətdə irimiqyaslı qanunvericilik islahatlarını reallaşdıraraq beynəlxalq birliyə sürətli inteqrasiya sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etdi. Başlanılmış köklü hüquqi islahatlar çərçivəsində ən mühüm hadisələrdən biri, şübhəsiz ki, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsi olmuşdur. Beləliklə, Ulu öndər Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış bu tarixi sənəd dövlətçiliyimizin inkişafında yeni səhifə açdı.

Konstitusiyanın qəbulu cəmiyyət və dövlət həyatında demokratik dəyişikliklər üçün geniş imkanlar açaraq insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmış, ictimai həyatın bütün sahələrinin inkişafına təkan vermiş, ölkəmizdə müasir dünyəvi və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu tələblərinə cavab verən dövlətçiliyin formalaşması işində mühüm addım olmuşdur. Əsas Qanun ictimai münasibətlər sistemində dövlətin roluna məhz müasir cəmiyyətin tələbləri baxımından yanaşaraq, dövlətin ali məqsədinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Bununla da, ən geniş fəslə əsas insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını əks etdirən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası məhz vətəndaşların mənafələrinə xidmət etdiyini ən yüksək səviyyədə bəyan etdi.

Konstitusiya qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edir, Azərbaycan Respublikasında ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir, siyasi sabitliyin və milli, dini və yaxud etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq həmrəyliyin qarantı qismində çıxış edir və hazırda hər bir demokratik dövlət üçün aktual olan cəmiyyətimizin multikulturalizm konsepsiyasının əsasları məhz Konstitusiyada təsbit edilmiş fundamental dəyərlərə əsaslanır.

Konstitusiya həmçinin dövlət quruluşunun əsaslarını, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət arasındakı münasibətlərin hüquqi çərçivələrini, siyasi sistemin təşkili prinsiplərini, hakimiyyətin bölünməsinə, hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərini və fəaliyyət qaydalarını müəyyənləşdirir. Konstitusiya həm də cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə dövlətin müdaxiləsinin meyarlarını və belə müdaxilənin mümkün hədlərini dəqiqləşdirir, həmçinin bu sahədə dövlət siyasətinin ümumi istiqamətlərini müəyyən edir.

Mədəni hüquqlar anlayışı və konstitusional dəyər kimi formalaşması

Mədəni hüquqlar insan hüquqlarının xüsusi bir kateqoriyasını təşkil edir. Onlar hər bir fərdin mədəni dəyərlərə çıxışını, milli və bəşəri mədəni irisdən faydalanmaq imkanını,

eləcə də yaradıcılıq və elm azadlığını təmin edir. Hüquq nəzəriyyəsində mədəni hüquqlar insan ləyaqətinin qorunması və cəmiyyətin mədəni inkişafı üçün vacib olan fundamental hüquqlar kimi qiymətləndirilir. Konstitusionalizm anlayışı çərçivəsində bu hüquqlar dövlətin ali hüquqi sənədində təsbit olunmaqla xüsusi dəyər qazanır və ictimai-siyasi sistemin ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Mədəni hüquqların beynəlxalq hüquqda mövqeyi bir sıra sənədlərlə təsbit olunub:

1. BMT İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948) – hər kəsin mədəni həyatda sərbəst iştirak, elm və incəsənətdən istifadə hüququ vardır.

1948-ci ildə qəbul olunmuş "BMT İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi" insanların bərabər, azad və ləyaqətli yaşamaq hüququnu təsbit edən ən mühüm beynəlxalq sənədlərdən biridir. Bəyannamədə yalnız siyasi və iqtisadi hüquqlar deyil, həm də mədəni hüquqlar geniş şəkildə əks olunmuşdur. Bu hüquqlar fərdlərin mənəvi, intellektual və mədəni inkişafını qorumağa xidmət edir.

Mədəni hüquqların əsas prinsipləri bəyannamədə aşağıdakı kimi qeyd olunmuşdur:

1. Mədəni həyata qatılmaq hüququ (Maddə 27): Hər bir insanın cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, incəsənətdən həzz almaq, elmi nailiyyətlərdən və texnoloji tərəqqidən faydalanmaq hüququ var.

2. Müəlliflik və intellektual mülkiyyət hüquqları: İnsanların yaratdığı elmi, ədəbi və bədii əsərlərin müəlliflik hüquqları qorunur. Bu, yaradıcı şəxslərin həm mənəvi, həm də maddi maraqlarını təmin edir.

3. Təhsil hüququ (Maddə 26): Təhsil insanın şəxsiyyətinin inkişafı və mədəniyyətlərin anlaşması üçün əsas vasitədir. Təhsil həm də milli və beynəlxalq mədəni müxtəlifliyi qorumağa xidmət edir.

4. Bərabərlik və ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi: Heç bir şəxs irqinə, dininə, dilinə və ya mədəni mənsubiyyətinə görə mədəni həyatdan məhrum edilə bilməz.

Mədəni hüquqların əhəmiyyəti dedikdə ən çox nəzərə çarpan amil mədəni müxtəlifliyin qorunmasıdır. Mədəni müxtəlifliyin qorunması fərqli xalqların adət-ənənələri və yaradıcılıq formaları insanlığın ümumi irsidir. Bununla bağlı multikultural siyasətin yeridilməsi və hər bir şəxsin mədəni müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşılması bəyannamənin əsas prioritetlərindəndir.

İkinci əsas amil şəxsi inkişafdır. İnsan yalnız fiziki və iqtisadi deyil, həm də mənəvi-mədəni tərəfdən inkişaf etməlidir. Mənəvi inkişaf və doyum şəxsi inkişafın əsas amilidir, vətəndaş cəmiyyətində şəxsin özünü təsdiqləməsi və müstəqil ifadəsinin əsas amilidir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq: Elmi və mədəni fəaliyyətlər xalqlar arasında sülh və qarşılıqlı hörməti gücləndirir.

1948-ci il Bəyannaməsi göstərir ki, insan hüquqları yalnız siyasi azadlıqlardan ibarət deyil; "mədəni hüquqlar da bəşəriyyətin birgə irsinin və hər bir fərdin şəxsiyyətinin qorunması üçün əsasdır". Bu hüquqların təmin edilməsi mədəniyyətlərarası dialoqu, yaradıcılığı və sosial həmrəyliyi gücləndirir.

2. İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt (İSMHBP, 1966) – dövlətlər mədəni hüquqların qorunması və inkişafını təmin etməlidir.

1966-cı ildə qəbul edilən və 1976-cı ildə qüvvəyə minən İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt BMT-nin insan hüquqlarını müdafiə edən əsas sənədlərindən biridir. Bu pakt İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsində irəli sürülən prinsipləri hüquqi baxımdan daha konkret və məcburi öhdəliklərə çevirərək dövlətlərin

məsuliyyətini artırır. Paktın 15-ci maddəsi mədəni hüquqları əsas istiqamətləri ilə müəyyən edir. Buraya hər kəsin cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, elmi tərəqqidən və onun faydalarından istifadə etmək, müəlliflik və intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması, eləcə də dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə elm və mədəniyyətin inkişafına töhfə verməsi daxildir.

Dövlətlərin bu pakt çərçivəsində üç əsas öhdəliyi mövcuddur: mədəni hüquqlara hörmət etmək, onları qorumaq və inkişaf etdirmək. Bu o deməkdir ki, dövlətlər insanların mədəni hüquqlarına mane olmamalı, hüquqların pozulmasının qarşısını almalı, təhsil, elm və mədəniyyət sahələrinə dəstək verməli, azlıqların mədəni müxtəlifliyini qorumağa çalışmalıdırlar. Həmçinin, beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə mədəniyyətlərarası dialoq və elmi tərəqqinin təşviqi də dövlətlərin vəzifələrinə daxildir.

Mədəni hüquqların təmin olunması yalnız fərdi inkişaf üçün deyil, həm də cəmiyyətin sosial həmrəyliyi və beynəlxalq münasibətlərdə qarşılıqlı hörmət üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu pakt göstərir ki, mədəni hüquqlar insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsidir və onların qorunması ilə yanaşı, inkişaf etdirilməsi də dövlətlərin öhdəliyinə daxildir. Beləliklə, İSMHBP mədəniyyətin bəşəriyyətin ümumi irsi və insanların ləyaqətli həyatının ayrılmaz elementi olduğunu təsdiqləyən əsas beynəlxalq sənəd kimi qəbul olunur.

3. UNESCO-nun Mədəniyyət Sənədləri – milli və beynəlxalq mədəni irsin qorunması və təşviqini hədəfləyir.

Mədəni hüquqlar iki əsas növə bölünür:

Fərdi hüquqlar – yaradıcılıq, təhsil, mədəni fəaliyyət və sərbəst mədəni iştirak.

Kollektiv hüquqlar – milli və etnik qrupların mədəni irsini qoruma, dil və adət-ənənələrə hörmət.

İnsan hüquqları sistemində mədəni hüquqların rolu çoxşaxəli və əhəmiyyətlidir. Əvvəla, bu hüquqlar insanın fərdi inkişafı və yaradıcılıq imkanlarının təmin olunmasında əsas vasitədir. Hər bir insan yalnız fiziki və iqtisadi deyil, həm də intellektual və mənəvi baxımdan inkişaf etməyə ehtiyac duyur. Təhsil almaq, elm və mədəniyyətlə məşğul olmaq, incəsənət əsərlərindən bəhrələnmək fərdlərə bilik və bacarıqlarını artırmaq, dünyagörüşlərini genişləndirmək və özünüifadə qabiliyyətini inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Bu baxımdan, mədəni hüquqlar insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında və yaradıcılıq potensialının reallaşmasında mühüm rol oynayır.

Mədəni hüquqların digər mühüm istiqaməti sosial inteqrasiya və tolerantlığın təşviqidir. Müxtəlif sosial, dini və etnik qrupların birgəyaşayış şəraitində bir-birini daha yaxşı başa düşməsi və qarşılıqlı hörmətin möhkəmlənməsi mədəniyyət vasitəsilə mümkün olur. Musiqi, ədəbiyyat, teatr, folklor və digər mədəni fəaliyyətlər insanlar arasında ünsiyyət körpüsü rolunu oynayır, müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoqu inkişaf etdirir. Bu isə cəmiyyətin harmonik inkişafına, qarşıdurmaların qarşısının alınmasına və sosial həmrəyliyin güclənməsinə şərait yaradır.

Mədəni hüquqlar həm də milli və etnik kimliyin qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir xalqın dili, adət-ənənələri və mədəni irsi onun kimliyinin ayrılmaz hissəsidir. Bu hüquqlar həmin dəyərlərin qorunmasını və gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin edir. Türkdilli xalqlar üçün milli mədəniyyətin yaşadılması yalnız mədəni deyil, həm də siyasi və mənəvi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın timsalında isə bu hüquqlar Azərbaycançılıq ideyasının gücləndirilməsinə, milli birliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bu da milli dövlətçilik ənənələrinin qorunması və inkişafı üçün mühüm amildir.

Nəhayət, mədəni hüquqlar iqtisadi və sosial inkişafın stimullaşdırılmasında da əhəmiyyətli rol oynayır. Mədəniyyət və incəsənət sahəsində fəaliyyət turizmin inkişafına, yaradıcılıq sənayesinin güclənməsinə və yeni iqtisadi imkanların yaranmasına səbəb olur. Muzeylər, teatrlar, kinoteatrlar, konsert salonları və digər mədəni müəssisələr yalnız insanların mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün deyil, həm də iqtisadi gəlir mənbəyi kimi fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, bu sahələrdə məşğulluq imkanlarının genişlənməsi cəmiyyətin rifah səviyyəsinin artmasına töhfə verir.

Beləliklə, mədəni hüquqlar insan hüquqları sistemində sadəcə əlavə bir element deyil, bütövlükdə insanın ləyaqətli həyatının təmin edilməsinin vacib tərkib hissəsidir. Onlar fərdin intellektual inkişafına, cəmiyyətin sosial integrasiyasına, milli kimliyin qorunmasına və dövlətlərin iqtisadi-sosial inkişafına xidmət edir. Bu səbəbdən mədəni hüquqların qorunması və inkişafı dövlətlərin ən mühüm öhdəliklərindən biri hesab olunur.

Türkdilli ölkələrdə mədəni hüquqlar

Türkdilli ölkələrdə mədəni hüquqların qorunması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu hüquqlar milli kimliyin və mədəni irsin qorunması, cəmiyyətin sosial həmrəyliyinə gücləndirilməsi, eyni zamanda dövlətin inkişafına xidmət edən mühüm amillərdəndir. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistan kimi dövlətlərdə mədəni hüquqlar konstitusiyaya, milli qanunvericilik və dövlət proqramları ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyaya və mədəni qanunvericilik mədəni hüquqların müdafiəsini xüsusi olaraq nəzərdə tutur. Burada Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının tədrisi dövlət səviyyəsində dəstəklənir, milli mədəni irsin qorunması və inkişafı üçün xüsusi proqramlar həyata keçirilir. Tarixi abidələrin bərpası, milli musiqi, muğam və folklorun yaşadılması, eyni zamanda mədəniyyətin beynəlxalq səviyyədə tanıtılması dövlət siyasətinin əsas hədəflərindəndir. Bundan başqa, azərbaycançılıq ideyası da mədəni hüquqlar vasitəsilə təşviq olunur və bu, milli kimliyin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır.

Türkiyədə mədəni hüquqların qorunması dövlətin əsas vəzifələrindən hesab olunur. Milli dilin, türk ədəbiyyatının və incəsənətinin inkişafı, mədəni irsin qorunması, teatr və musiqi sənətinə dövlət dəstəyi bu sahədə atılan əsas addımlardandır. Türkiyə həm də UNESCO siyahısında yer alan zəngin mədəni irs nümunələrinin qorunmasına böyük diqqət ayırır. Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən mədəniyyət və təhsilə ayrılan resurslar ölkənin həm milli kimliyini qoruyur, həm də global miqyasda tanıtılmasına imkan yaradır.

Qazaxıstanda da milli mədəniyyətin qorunması və inkişafı dövlət siyasətində xüsusi yer tutur. Qazax dili və mədəniyyətinin inkişafı üçün təhsil proqramları hazırlanır, milli ənənələrin qorunmasına yönəlmiş dövlət layihələri həyata keçirilir. Eyni zamanda, Qazaxıstan çoxmillətli dövlət olduğu üçün burada müxtəlif etnik qrupların mədəniyyətinə hörmət göstərilməsi və onların hüquqlarının qorunması da prioritet istiqamətlərdən biridir.

Özbəkistanda mədəni hüquqların qorunması milli qanunvericilik və dövlət proqramları ilə tənzimlənir. Burada milli musiqi, rəqs, memarlıq və incəsənətin müxtəlif sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Dövlət tərəfindən məktəblərdə özbək dilinin tədrisi, milli ədəbiyyatın öyrədilməsi və tarixi irsin qorunması üçün geniş imkanlar yaradılır. Bununla yanaşı, xalq sənətkarlığının dəstəklənməsi və beynəlxalq miqyasda tanıtılması da mədəni hüquqların təmin olunmasının mühüm hissəsini təşkil edir.

Ümumilikdə, türkdilli ölkələrdə mədəni hüquqların qorunması və inkişafı dövlət siyasətində əsas hədəflərdən biri kimi nəzərə alınır. Milli dilin, ədəbiyyatın, incəsənətin və tarixi irsin yaşadılması həm milli kimliyin möhkəmlənməsi, həm də mədəni müxtəlifliyin

qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu, eyni zamanda regionda xalqlar arasında mədəni integrasiyanı gücləndirir və türkdilli xalqların birliyinə töhfə verir.

Azərbaycan Respublikasında mədəni hüquqlar dövlət siyasətinin və hüquqi çərçivənin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Konstitusiyası və müvafiq qanunvericilik aktları hər bir vətəndaşın mədəni hüquqlarını təmin edir və onların qorunması istiqamətində zəruri hüquqi baza yaradır. Bu hüquqlar milli kimliyin qorunması, fərdi yaradıcılığın təşviqi və cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı üçün əsas mexanizmdir.

Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının qorunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dili milli kimliyin əsas sütunu olmaqla yanaşı, dövlət müstəqilliyinin və milli birliyin də rəmzidir. Təhsil sistemi vasitəsilə dilin tədrisi və öyrədilməsi dövlətin başlıca vəzifələrindən biridir. Məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının öyrənilməsi gənc nəslin milli dəyərlərə bağlılığını möhkəmləndirir. Bundan əlavə, mətbuat, ədəbiyyat, teatr, kino və digər mədəni fəaliyyətlər də dilin yaşadılmasına və zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Dövlət həmçinin ədəbiyyat sahəsində yeni əsərlərin yaradılmasını dəstəkləməklə dilin inkişafını təmin edir.

Şəxsi və kollektiv mədəni hüquqların təşviqi də Azərbaycanda xüsusi diqqət mərkəzindədir. Hər bir fərd öz yaradıcılıq qabiliyyətini sərbəst ifadə etmək, sənət, musiqi, ədəbiyyat və digər mədəni fəaliyyətlərlə məşğul olmaq hüququna malikdir. Bu hüquqlar yalnız fərdi deyil, həm də kollektiv müstəvidə təmin edilir. Azərbaycanın çoxmillətli cəmiyyət olması nəzərə alınaraq etnik və milli azlıqların öz mədəniyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək imkanları da tanınır. Müxtəlif milli azlıqların dillərinin, musiqisinin, folklorunun və adət-ənənələrinin yaşadılması dövlət tərəfindən dəstəklənir ki, bu da ölkədə mədəni müxtəlifliyin qorunmasına xidmət edir.

Azərbaycançılıq ideyasının mədəni hüquqlarla əlaqəsi isə daha geniş miqyaslı sosial və ideoloji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycançılıq milli birliyi gücləndirən, tarixi irsin və mədəni dəyərlərin qorunmasını təmin edən əsas ideoloji konsepsiyadır. Bu ideya dilin, ədəbiyyatın, musiqinin və milli mədəniyyətin inkişafını dövlətçilik ənənələrinin möhkəmlənməsi ilə əlaqələndirir. Mədəni hüquqlar isə bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün əsas vasitə rolunu oynayır. Məsələn, Azərbaycan mədəniyyətinin dünya miqyasında tanınması, muğam, xalçaçılıq, aşıq sənəti kimi ənənələrin UNESCO tərəfindən bəşəriyyətin mədəni irsi kimi tanınması həm Azərbaycançılıq ideyasının güclənməsinə, həm də milli qürurun artmasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan kontekstində mədəni hüquqlar həm fərdi, həm kollektiv, həm də milli səviyyədə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onlar bir tərəfdən insanlara yaradıcılıq və özünüifadə imkanları açır, digər tərəfdən milli kimliyin qorunmasına və dövlətin ideoloji əsaslarının möhkəmlənməsinə xidmət edir. Beləliklə, mədəni hüquqların təmin olunması Azərbaycan cəmiyyətinin davamlı inkişafı və milli birliyin möhkəmlənməsi üçün əsas şərtlərdəndir.

Çağdaş tendensiyalar və təkliflər

Müasir dövrdə qloballaşma prosesləri bütün sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyət sahəsində də dərin təsir göstərməkdədir. Qloballaşma müxtəlif xalqların, dillərin, ənənələrin və mədəni irsin qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirərək mədəni integrasiyanı qaçılmaz edir. Bu integrasiya bir tərəfdən xalqlar arasında ünsiyyət və əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir, digər tərəfdən isə milli mədəniyyətlərin qorunması və onların assimilyasiyadan müdafiə olunmasını aktual məsələ kimi gündəmə gətirir. Bu səbəbdən də çağdaş dövrdə mədəni hüquqların beynəlxalq standartlara uyğun müdafiəsi və təmin olunması dövlətlərin əsas prioritetlərindən biri olmalıdır.

Türkdilli ölkələrin təcrübəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, mədəni hüquqların qorunması istiqamətində qanunvericilik sahəsində müəyyən irəliləyişlər olsa da, hələ də bir sıra boşluqlar qalmaqdadır. Bu baxımdan, konstitusional və hüquqi islahatların həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mədəni hüquqların təminatı yalnız milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmaqla kifayətlənməməli, həm də beynəlxalq sənədlərə uyğunlaşdırılmalıdır. Belə bir yanaşma həm mədəniyyətin inkişafına, həm də vətəndaşların mədəniyyət sahəsində daha geniş imkanlara sahib olmasına şərait yaradacaqdır.

Çağdaş tendensiyaaların dərinləşdiyi bir zamanda dövlətlər üçün praktiki təkliflər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə bir neçə mühüm istiqamət qeyd oluna bilər:

1. *Təhsil və mədəniyyət sahəsinə investisiyaların artırılması.* Dövlət və özəl sektor tərəfindən bu sahəyə daha geniş maliyyə dəstəyi göstərilməsi həm milli mədəniyyətin inkişafına, həm də yeni nəsillərin mədəni dəyərlərlə formalaşmasına xidmət edəcəkdir.
2. *Milli mədəni irsin qorunması və təbliği.* Qloballaşma prosesləri milli dəyərlərin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də tarixi abidələrin qorunması, folklor, musiqi, ədəbiyyat və digər mədəni sərvətlərin tədqiqi və beynəlxalq müstəvidə tanıtılması əsas istiqamətlərdən biri olmalıdır.
3. Mədəni hüquqları daha geniş təmin edən dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi. Dövlətlər yalnız hüquqi-normativ müstəvidə deyil, həm də praktiki sahədə vətəndaşların mədəni fəaliyyətə çıxışını genişləndirməli, azad yaradıcılıq mühitinin formalaşmasına şərait yaratmalıdır. Bu həm də cəmiyyətin mədəni potensialının inkişafına, sosial həmrəyliyin güclənməsinə xidmət edəcəkdir.

Nəticə

Müasir dövrdə "mədəni hüquqların qorunması" tək-cə fərdi və etnik qrupların hüquqları kimi qiymətləndirilməyib, həm də "konstitusional dəyər" və dövlətin strateji prioriteti kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında bu il qeyd edilən "Konstitusiya və Suverenlik ili" milli müstəqilliyimizin və dövlətçilik prinsiplərinin təməlini vurğulayır. Konstitusiya mədəni hüquqları qoruyan hüquqi baza rolunu oynayır, Suverenlik ili isə dövlətin milli kimlik, mədəni irs və xalqın azadlığını qorumaq istiqamətində siyasi iradəsini simvolizə edir.

Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, mədəni hüquqların qorunması milli kimliyin möhkəmləndirilməsi və dövlətin suverenliyinin təmin olunması ilə birbaşa bağlıdır. Dil, din, mədəniyyət və tarixi irsin qorunması yalnız fərdi hüquqların müdafiəsi deyil, həm də xalqın milli ruhunun və tarixi yaddaşının qorunmasıdır. Bu, Suverenlik ilində xüsusi aktuallıq kəsb edir, çünki suverenlik milli irsin və hüquqların qorunması ilə bir-birini tamamlayır.

"Türkdilli dövlətlərin təcrübəsində" ümumi vektorlar milli və mədəni dəyərlərin qorunması, multikultural yanaşmaların təşviqi və ortaq tarixi-mədəni irsin qorunması istiqamətində formalaşır. Burada Azərbaycan modeli nümunəvi rol oynayır: milli kimliyin və multikultural dəyərlərin qorunması bir-birini tamamlayaraq həm dövlətin daxili sabitliyini təmin edir, həm də türkdilli ölkələr arasında inteqrasiyaya töhfə verir. Konstitusional təminatlar bu prosesin hüquqi əsasını təşkil edir və Suverenlik ilində onun strateji əhəmiyyətini daha da artırır.

Azərbaycançılıq ideyası həm milli, həm də ümumtürk səviyyəsində strateji rol oynayır. Milli səviyyədə bu ideya xalqın mədəni və tarixi irsinin qorunmasını, dövlətçiliyin möhkəmlənməsini və milli həmrəyliyin təminatını hədəfləyir. Suverenlik ilində bu, xüsusilə aktuallaşır, çünki dövlətin suverenliyi milli hüquqların, mədəni irsin və vətəndaşların azadlıqlarının qorunması ilə birbaşa bağlıdır.

Ümumtürk səviyyəsində Azərbaycançılıq ideyası türkdilli ölkələr üçün integrasiya və mədəni əməkdaşlıq platforması rolunu oynayır. Azərbaycan modeli göstərir ki, milli kimliyi qorumaqla yanaşı, digər türkdilli ölkələr arasında mədəni dialoqu inkişaf etdirmək və multikultural prinsipləri tətbiq etmək mümkündür. Bu yanaşma Suverenlik ilində milli irsin və dövlətçilik prinsiplərinin qorunmasının beynəlxalq səviyyədə nümunəsini təqdim edir.

Müasir çağırışlar, xüsusilə qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraiti mədəni hüquqların qorunması sahəsində yeni imkanlar və risklər yaradır. Rəqəmsal texnologiyalar mədəni irsin geniş auditoriyaya çatdırılmasını təmin edir, eyni zamanda milli kimliyin qorunması və tarixi-mədəni dəyərlərin saxlanması üçün dövlət siyasətini daha da önəmli edir. "Konstitusiya və Suverenlik ili"ndə mədəni hüquqların qorunması həm hüquqi, həm də strateji səviyyədə xalqın milli ruhunu yaşadan bir prosesdir.

Nəticə etibarilə Azərbaycan üçün mədəni hüquqların konstitusional dəyəri, Azərbaycançılıq ideyasının inkişafı və türkdilli ölkələrdə təcrübə mübadiləsi bir-biri ilə sıx bağlıdır. "Konstitusiya və Suverenlik ili" milli kimliyin qorunması, mədəni müxtəlifliyin təminatı, tarixi-mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi və regional əməkdaşlığın inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses milli ruhun yaşadılması, dövlətin suverenliyinin möhkəmləndirilməsi və ümumtürk həmrəyliyi inkişafı üçün əsas vasitədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995). Bakı: Azərbaycan Respublikası Hüquq və inkişaf Nazirliyi.
2. Əliyev, H. (2007). Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq ideyası. Bakı: Elm.
3. Əliyev, İ. (2018). Azərbaycanın dövlətçilik strategiyası və milli kimlik. Bakı: Nurlan.
4. Məmmədov, F. (2015). Azərbaycanın multikulturalizm modeli və mədəni müxtəliflik. Bakı: Qanun.
5. Quliyev, S. (2020). Mədəni hüquqlar və konstitusional prinsiplər. Bakı: Maarif.
6. Heydərov, R. (2016). Türkdilli ölkələrdə mədəni hüquqlar və əməkdaşlıq. Bakı: Təhsil.
7. UNESCO.(2001). Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions. Paris: UNESCO.
8. Smith, A. D. (1991). National identity. London: Penguin Books.
9. Huntington, S.P. (1996). The clash of civilizations and the remaking of world order. New York, NY: Simon & Schuster.
10. Tursunov, A. (2019). Türkdilli ölkələrdə tarixi və mədəni irsin qorunması. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
11. Heydər Əliyev Fondu (2010). Azərbaycan və multikulturalizm*. Bakı: Heydər Əliyev Fondu.
12. Məmmədov, İ. (2017). Azərbaycançılıq ideyası və müasir dövlət siyasəti. Bakı: Elm və təhsil.
13. Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) (2018). Cultural cooperation in Turkic states. Ankara: TİKA Publications.
14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Mədəniyyət Komitəsi (2021). Mədəni irsin qorunması və inkişafı. Bakı: DMK.

CULTURAL RIGHTS AS A CONSTITUTIONAL VALUE**Abstract**

Cultural rights are recognized in modern legal theory and constitutional law as a category of fundamental values. At the same time, cultural rights, being an integral part of human rights, represent fundamental values that ensure individual moral development, freedom of creativity, and access to national and universal values. They are among the essential legal institutions that guarantee a person's moral development, intellectual creativity, and the overall cultural progress of society. These rights are regarded not only as individual freedoms but also as one of the main indicators of democratic development of society. Their recognition as constitutional values strengthens the legal guarantees of cultural rights and establishes the direct responsibility of the state for their protection and implementation.

The Constitution of the Republic of Azerbaijan plays a crucial role as a normative-legal framework in ensuring cultural rights. The Constitution enshrines citizens' rights to education, scientific activity, freedom of creativity, and access to national cultural assets and cultural heritage. The protection of these rights serves not only individual development but also the strengthening of national identity, democratization of society, and the fulfillment of the state's international obligations. As the research findings show, the existence of constitutional norms and principles alone is not sufficient for the realization of cultural rights. Their practical implementation is closely linked to the continuous improvement of the state's legal framework, effective functioning of law enforcement and judicial bodies, active engagement of civil society, as well as the strengthening of international cooperation mechanisms. The realization and protection of cultural rights also contribute to socio-political stability, the formation of a tolerant environment, and the safeguarding of cultural diversity.

Thus, cultural rights as a constitutional value embody both legal and moral dimensions and occupy a central place in the overall concept of the development of human rights and freedoms. Their provision bears strategic significance for the progress of society, the development of a legal state and civil society, and the preservation of national and universal culture

Keywords: *cultural rights, individual and collective rights, nationalism, globalization, constitutionalism*

AZƏRBAYCAN KONSTITUSİYASI VƏ MEDIA

Tural İSMAYILOV,

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri
Bakı, Azərbaycan

tsmaylov@gmail.com

Azərbaycan Konstitusiyasının tarixi və hüquqi əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmişdir. Bu sənəd müstəqil Azərbaycanın hüquqi əsaslarını müəyyən edən, dövlətin suverenliyini və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edən ali hüquqi aktdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış bu Konstitusiya milli dövlətçilik tarixində əvəzsiz yer tutur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920-ci illərdə mövcud olsa da, onun dövründə rəsmi Konstitusiya qəbul edilməmiş, lakin 1918-ci il mayın 28-də qəbul edilmiş “İstiqlaliyyət Bəyannaməsi” milli suverenliyi təsbit etmişdir. ***Bu baxımdan, 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiya müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin hüquqi təməlidir.***

Konstitusiyanın preambulasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması, demokratik quruluşa təminat verilməsi, hüquqi və dünyəvi dövlətin yaradılması, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması kimi ali məqsədlər qeyd olunur. Bu, həm də dövlətin daxili və xarici siyasətinin hüquqi əsasını təşkil edir. Konstitusiya yalnız hüquqi sənəd deyil, həm də xalqın siyasi iradəsinin ifadəsi, milli kimliyinin və suverenliyinin simvoludur.

Konstitusiya qəbul olunduqdan sonra ölkədə hüquqi islahatlar sürətləndirildi. Üçpilləli məhkəmə sistemi yaradıldı, Konstitusiya Məhkəməsi təsis edildi, dövlət idarəçiliyi təkmilləşdirildi. 2002, 2009 və 2016-cı illərdə keçirilmiş referendumlar vasitəsilə Konstitusiyada mühüm dəyişikliklər edildi. Bu dəyişikliklər dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin balanslaşdırılması, prezidentlik institutunun gücləndirilməsi, insan hüquqlarının genişləndirilməsi istiqamətində oldu. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının hüquqi dövlət kimi formalaşmasına zəmin yaratdı.

Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi onun aliliyindədir. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 147-ci maddəsinə əsasən, Konstitusiyaya zidd olan heç bir qanun və ya digər hüquqi akt qüvvədə ola bilməz.* Bu prinsip hüquq sistemində sabitliyi və qanunların aliliyini təmin edir. Konstitusiya həmçinin insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində əsas vasitədir. Vətəndaşlar Konstitusiya normalarının tətbiqini məhkəmə qaydasında tələb edə bilərlər ki, bu da hüquqi dövlət quruculuğunun əsas göstəricisidir.

2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan olunmasının önəmi

2025-ci ilin Azərbaycanda “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan olunması dövlətçilik tarixində mühüm hadisədir. Bu il həm Konstitusiyanın qəbulunun 30-cu ildönümünə, həm də 2020-ci ilin Vətən müharibəsində qazanılmış qələbənin 5-ci ildönümünə təsadüf edir. Hər iki hadisə Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi, suverenliyin tam təmin olunması və milli birlik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Prezident İlham Əliyevin 2024-cü il 28 dekabr tarixli sərəncamı ilə 2025-ci ilin “Konstitusiya və Suverenlik İli” elan olunması, həmçinin 11 fevral tarixli Tədbirlər Planının təsdiq edilməsi Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin və hüquqi dövlət quruculuğunun

daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılan mühüm addımlardır. Bu tədbirlər çərçivəsində hüquqi maarifləndirmə işləri, elmi-praktiki konfranslar, sərgilər və media vasitəsilə geniş ictimaiyyətə çatdırılan kampaniyalar həyata keçirilir.

Suverenlik ilində dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi, vətəndaş hüquqlarının genişləndirilməsi və ictimai nəzarətin artırılması prioritetlərdəndir. Bu, həmçinin milli ideologiyanın formalaşması və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün zəruri şərtidir. Dövlət suverenliyinin qorunması və inkişafı Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Medianın inkişafı və Azərbaycan Konstitusiyası

Azərbaycan Konstitusiyası ifadə azadlığını və medianın müstəqilliyini təmin edən hüquqi əsasları müəyyən edir. **Konstitusiyanın 47-ci maddəsində ifadə azadlığı, 50-ci maddəsində isə informasiya azadlığı və medianın müstəqilliyi haqqında müddəalar xüsusi yer alır.** Bu hüquqlar demokratik cəmiyyətin inkişafı üçün vacibdir və medianın sərbəst fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Azərbaycan mediası Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra sürətlə inkişaf etmişdir. Onun dövründə çoxsaylı qəzet və jurnal nəşr olunmuş, televiziya və radio kanalları fəaliyyətə başlamışdır. Senzuranın ləğvi isə KİV-in inkişafında böyük sıçrayışa səbəb oldu. 2000-ci illərdən etibarən internet medianın inkişafı ilə yeni mərhələ başlanmışdır. Bu dövrdə dövlət media sahəsində qanunvericiliyi təkmilləşdirmiş, KİV-in maddi-texniki bazasını gücləndirmiş, jurnalistlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün təlimlər təşkil etmişdir.

Medianın sosial və siyasi rolu cəmiyyətin informasiya ehtiyaclarını təmin etməklə yanaşı, ictimai nəzarət funksiyasını da əhatə edir. Media dövlət siyasətinin təbliği, vətəndaşların maarifləndirilməsi və demokratik dəyərlərin inkişafında mühüm vasitədir. Azərbaycanda media həmçinin milli həmrəyliyin, dövlətçilik ideallarının və suverenliyin qorunmasında vacib platformadır.

Son illərdə medianın rəqəmsallaşması, sosial media platformalarının geniş yayılması informasiya mühitində yeni çağırışlar yaratmışdır. Bu, həm də informasiya təhlükəsizliyi, dezinformasiya ilə mübarizə və media savadlılığının artırılması məsələlərini aktuallaşdırır. Dövlət bu sahədə qanunvericilik bazasını təkmilləşdirir, media işçilərinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər görür.

Ulu Öndərin və Prezident İlham Əliyevin media sahəsinə dəstəyi

Ulu Öndər Heydər Əliyev media sahəsinə xüsusi diqqət yetirmiş, KİV-in müstəqil və peşəkar fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaratmışdır. Onun dövründə çoxpartiyalı sistemin inkişafı ilə yanaşı media azadlığı da təmin edilmişdir. Heydər Əliyev medianın dövlətçilik ideallarına xidmət etməsini vacib saymış və bu istiqamətdə qanunvericilik bazasının formalaşmasına rəhbərlik etmişdir.

Prezident İlham Əliyev KİV-in inkişafını prioritet məsələlərdən biri kimi müəyyən etmiş, onun peşəkarlığını və müstəqilliyini artırmaq üçün ardıcıl addımlar atmışdır. Dövlət media sahəsində qanunvericilik təkmilləşdirilmiş, müasir texnologiyaların tətbiqi ilə medianın keyfiyyəti artırılmışdır. Dövlət həmçinin media işçilərinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün təlim və seminarlar təşkil edir.

Dövlət media orqanları milli maraqların qorunması, dövlət siyasətinin təbliği və ictimai sabitliyin təminatı üçün fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, müasir dövrdə media rəqəmsallaşma, informasiya təhlükəsizliyi və dezinformasiya ilə mübarizə kimi çağırışlarla üzləşir. Bu səbəbdən dövlət media siyasətini davamlı olaraq yeniləyir və təkmilləşdirir.

Gələcək perspektivlər

Azərbaycan Konstitusiyası demokratik prinsiplər, hüquqi dövlət quruculuğu və vətəndaş hüquqlarının təminatı baxımından mükəmməl sənəddir. O, ölkənin siyasi sabitliyini təmin edir, hüquq sisteminin əsasını təşkil edir və dövlət orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyir. Konstitusiyanın qəbulundan sonra Azərbaycanda hüquqi islahatlar sürətləndirildi, dövlət quruculuğu möhkəmləndi və beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın nüfuzu artdı.

Konstitusiya qəbul olunduğu gündən etibarən bir neçə dəfə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi, hüquqi sistemin gücləndirilməsi və vətəndaşların hüquqlarının genişləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilmişdir. Gələcəkdə də Konstitusiyanın müasir çağırışlara uyğunlaşdırılması üçün islahatlar davam etdiriləcəkdir.

Rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğun olaraq medianın inkişafı üçün yeni texnologiyaların tətbiqi, informasiya təhlükəsizliyi, media savadlılığının artırılması və müstəqil jurnalistikanın dəstəklənməsi vacibdir. Dövlət və cəmiyyət bu sahədə əməkdaşlığı gücləndirir.

Dövlətçilik və suverenlik prinsipləri Azərbaycan dövlətçiliyinin təməl daşdır. Gələcəkdə də bu prinsiplərin qorunması və inkişafı üçün hüquqi və institusional tədbirlər davam etdiriləcək. Bu baxımdan, 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan olunması ölkəmizin hüquqi, siyasi və sosial inkişafında yeni mərhələni simvolizə edir.

Nəticə

Azərbaycan Konstitusiyası və media sahəsi ölkəmizin demokratik inkişafı və dövlətçilik tarixində mühüm rol oynayır. 2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan olunması bu sahələrdə əldə olunmuş uğurların və gələcək perspektivlərin ifadəsidir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin media sahəsinə verdiyi dəstək, Konstitusiyanın hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsi, medianın inkişafı və dövlət suverenliyinin qorunması Azərbaycanın gələcək inkişafının təminatıdır.

QARABAĞ ZƏFƏRİ VƏ KONSTITUSİYADA TƏSBİT EDİLƏN TAM SUVERENLİYİN BƏRPASI

Aqşin KƏRİMOV

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin aparıcı məsləhətçisi

Bakı, Azərbaycan

aqshinkerimov@gmail.com

Xülasə. Bu məqalədə irəli sürülən tezislər Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikası ilə sülh gündəminə uyğun qurulan təhlükəsizlik arxitekturası ilə əlaqədar məsələləri əhatə edir.

Tezislər, həmçinin, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və təhlükəsizliklə bağlı əsas strateji sənədlərdən ("Milli Təhlükəsizlik haqqında" Qanun, Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, Hərbi Doktrina və s.) irəli gələn vəzifələrin icrası kontekstində dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpası, suverenliyin təmin olunması və post-münaqişə dövründə həyata keçirilən hüquqi-siyasi transformasiyaların mahiyyətini izah edir.

Məqalədə delimitasiya və demarkasiya prosesi, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dövlət quruculuğu, regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri və sülh müqaviləsinə aparan mərhələlər təhlil edilir.

Açar sözlər. Konstitusiya, ərazi bütövlüyü, suverenlik

Giriş

Beynəlxalq münasibətlər sistemi suverenlik və ərazi bütövlüyünü beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri hesab edir. Bir çox beynəlxalq sənəddə bu anlayışlar öz əksini tapıb. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi, Helsinki Yekun Aktının 3-cü və 4-cü prinsipləri, BMT Baş Assambleyasının 1970-ci il tarixli Qətnaməsində suverenlik və ərazi bütövlüyü ilə bağlı anlayışlar hər bir dövlətin ayrılmaq hüququ kimi təsbit edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 4-cü və 11-ci maddələri dövlətin ərazi bütövlüyü, suverenliyi anlayışına diqqət yetirir.

Konstitusiyanın 4-cü maddəsində bildirilir: dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyü heç bir halda pozula bilməz. 11-ci maddədə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir və toxunulmazdır.

1988-ci ilin fevralında başlamış və 30 ilə yaxın davam edən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyinə qarşı çevrilmiş akt idi. Bu, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ilin 12 noyabrında qəbul edilmiş Konstitusiyasında təsbit edilmiş ərazi quruluşu və suverenlik prinsiplərinə zidd idi.

2020-ci ilin noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikası Ermənistanla müharibədə qalib gələrək ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, bunun məntiqi davamı olaraq isə 2023-cü ilin sentyabrın 20-də antiterror əməliyyatları ilə suverenliyini təmin etdi. Bununla da, Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərini tamamlayaraq Konstitusiya quruluşu və suverenliyinin daxili hüquqla bərabər, beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqeyini təsdiqlədi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 28 dekabr 2024-cü ildə imzaladığı Sərəncamla 2025-ci ili "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan etdi. Bu, Azərbaycanın Ermənistanla müharibədən sonra yaranmış geosiyasi reallıqların hüquqi çərçivələrə transformasiyasını aktuallaşdıran Sərəncam kimi diqqət çəkir.

Əsas hissə

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan ərazilərindən Ermənistan qoşunlarının çıxarılmasını tələb edən 4 qətnaməsi (822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələr), Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün yaradılmış ATƏT-in Minsk Qrupu və onun həmdərlik institutu konfliktin ədalətli nizamlanmasına töhfə vermədi. Azərbaycan Respublikası hərbi münaqişəyə son qoymaq üçün Konstitusiyada təsbit edilmiş müdafiə öhdəliklərini, təhlükəsizlik vəzifələrini silahlı vasitələrlə həll etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ermənistanla müharibəyə son qoyduqdan sonra post-münaqişə dövrünün demokratik, iqtisadi ərazilər üzrə bölgüsü və hüquqi-siyasi transformasiyasını həyata keçirdi.

Bu, Azərbaycanın ərazilər üzərində hərbi nəzarəti bərpa etdikdən sonra, işğalın yaratdığı inzibati boşluğu aradan qaldırmaq üçün qanunvericilik hərəkətlərinə ehtiyacdən irəli gəlirdi. Bu məqsədlə, Böyük Qayıdış prosesi başlandı, məcburi köçkünlərin geri dönüşü üçün azad ərazilərdə infrastruktur, tikinti layihələri sürətli şəkildə icra edildi. Təhlükəsizlik və infrastruktur üçün böyük təhdid olan minaların təmizlənməsi prosesi vüsət aldı, regionda Prezidentin xüsusi nümayəndəlik institutları yaradıldı.

Prezident İlham Əliyevin 2021-ci ilin 7 iyulunda imzaladığı Fərmanla azad ərazilər üzrə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradıldı. Münaqişənin sona çatmasından sonra Azərbaycan dövləti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inzibati, hüquqi və iqtisadi integrasiya proseslərinə start verdi. Dövlətin konstitusion təsisatları, o cümlədən silahlı alətlərlə sərhədlərin qorunmasını həyata keçirən təhlükəsizlik subyektləri həmin ərazilərdə fəaliyyətə başlayaraq milli suverenliyin təmini istiqamətində çevik addımlar atdılar. Daha sonra, 2023-cü ilin sentyabrında Azərbaycan ərazilərində mövcud olan qeyri-qanuni silahlı dəstələr, separatçı ünsürlər antiterror əməliyyatları nəticəsində ləğv edildi.

Prosesin bundan sonrakı mərhələsində Azərbaycan-Ermənistan sərhədinin Qazax rayonu istiqamətinə mərkəzlənmə baş verdi. Azərbaycanla Ermənistan arasında 2024-cü ilin 9 aprelində əldə edilmiş razılıqlara əsasən, Qazaxın Ermənistanın nəzarətində olan 7 kəndindən 4-ü geri qaytarıldı. Azərbaycana qaytarılan Bağanis Ayrım, Aşağı Əskipara, Xeyrimli və Qızılhacılı yaşayış məntəqələridir.

Delimitasiya prosesinin ilkin mərhələsində tərəflər sərhəd xəttinin ayrı-ayrı hissələrinin Sovet İttifaqı çərçivəsində onun süqutu dövrünə mövcud olduğu hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış respublikalararası sərhədə uyğun olaraq Bağanis Ayrım, Aşağı Əskipara, Xeyrimli və Qızılhacılı yaşayış məntəqələri arasında bilavasitə keçməsinə razılaşırdılar.

Azərbaycan və Ermənistanın sərhəd qoşunları indi Qazaxın həmin kəndləri istiqamətində delimitasiya və demarkasiya edilmiş sərhəd xəttində dayanaraq xidmət aparırlar. Bununla da Azərbaycan Dövlət Sərhəd Xidməti Qazax rayonunun qaytarılmış 4 kəndini nəzarətə götürüb. Erməni sərhədçiləri isə öz növbəsində Tavuş rayonunda sərhədin delimitasiya olunmuş hissələrinin mühafizəsini həyata keçirirlər.

Bu hadisə Azərbaycanın növbəti mərhələdə Qazaxın anklav 3 kəndinin – Sofulu, Barxudarlı və Yuxarı Əskiparanın – və Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Kərki kəndinin geri qaytarılmasına presedent yaradaraq gələcək yekun sülh üçün zəmanətverici, stimullaşdırıcı faktor rolunu oynayır.

Bu amil Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında, Qazaxın Azərbaycana qaytarılmış kəndlərində dövlət quruculuğunun daha da gücləndirilməsi üçün əlavə istiqamət açaraq Azərbaycanın suverenliyinin bərpası üzrə universallığı təmin edən akt kimi şərh oluna bilər. Azərbaycan Respublikasının hüquqi-siyasi aparatı yeni əhəmiyyətli transformasiyadan keçərək post-konflikt dövrü üçün yeni çağırışları və konstitusion dövlətin möhkəmləndirilməsi prinsiplərini aktuallaşdırır. Azərbaycanın təqdim etdiyi bu

strateji paket Azərbaycanı Cənubi Ermənistan ərazisindən keçməklə Naxçıvanla birləşdirən "Beynəlxalq Sülh və Rifah üçün Tramp Marşrutu"nın (TRIPP- Zəngəzur dəhlizi) açılmasını strukturlaşdırır. Azərbaycan Respublikası özünün hüquq sistemini və təhlükəsizlik parametrlərini təmini üçün Zəngəzur dəhlizindən keçid boyu yurisdiksiya saxlamağı hədəfləyir. Bu, Azərbaycanın marşrut üzrə eksklüziv inkişaf hüquqlarını əldə edəcəyi mənasını çıxarmağa imkan yaradır.

Görünür ki, delimitasiya və demarkasiya mövzusu da daxil olmaqla Azərbaycan-Ermənistan sülh gündəliyi özünəməxsus tempə malikdir. Ancaq sülhə doğru nə qədər əhəmiyyətli yaxınlaşmalar olsa da, nəzərə alınmalıdır ki:

- *Sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyasının yekunlaşması,*
- *Yekun sülh müqaviləsinin imzalanması,*
- *Nəqliyyat kommunikasiyalarının açılması, bunun üçün Ermənistanın 8 avqustda Vaşinqtonda imzalanmış sənədin öhdəliklərini yerinə yetirməsi,*
- *Diplomatik münasibətlərin qurulması kimi mühüm məsələlər öz həllini tapmalıdır.*

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası sülh, nəqliyyat kommunikasiyalarının açılması və sərhədlərin delimitasiya prosesinə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin müdafiəsi və onların toxunulmazlığı prinsiplərindən yanaşır. Bunlar, Milli Təhlükəsizlik haqqında Qanunda, Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında, Hərbi Doktrinada konseptual formada təsbit edilmiş sərhəd təhlükəsizliyi prinsiplərinin yüksək səviyyədə icra olunduğunu göstərir.

Milli Təhlükəsizlik haqqında Qanunun 7-ci maddəsi milli təhlükəsizliyə təhdidləri sadalayır. Bunlar içərisində Azərbaycan Respublikası sərhədlərinin yaxınlıqlarında Azərbaycana qarşı qoşunların fəaliyyət göstərməsi də qeyd olunur.

23 may 2007-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının 2-ci maddəsində, dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi məsələsi Azərbaycanın milli maraqlarının məcmusunun bir hissəsi kimi göstərilir

8 iyun 2010-cu ildə təsdiqlənmiş Hərbi Doktrinanın III hissəsində dövlət sərhədinin hərbi birləşmələr və silahlı dəstələr tərəfindən pozulması, sərhəd mübahisələri və ya münaqişələrinin kəskinləşməsi əsas xarici hərbi və siyasi təhdidlərdən biri kimi xarakterizə edilir.

2025-ci ilin "Konstitusiya və Suverenlik İli" elan edilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqla daxili təhlükəsizlik qaydalarının nizamlanması və onun regional təsirlərini ölçən indikator kimi çıxış edir.

Bu amil:

1. Azərbaycan sübut olunmuş qətiyyətinin davamı olaraq müdafiə imkanlarını böyütməkdən ötrü manevr imkanlarını genişləndirir.
2. Azərbaycanın 2025-ci ildə Qazaxın yerdə qalan 3 kəndi və Naxçıvan Muxtar Respublikasına məxsus olan Kərki kəndini geri qaytarmağa nail olmaq hərəkətlərini intensivləşdirəcək.
3. 2025-ci il Azərbaycan Konstitusiyasında təsbit edilən regional idarə etmə formasının dəyişdirilməsi istiqamətində sənədlər hazırlanması üçün stimül yaradan yaddaqalan il oldu. TRIPP marşrutunun reallaşmasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusuna baxılması məsələsi qiymətləndirilə bilər. Bu baxımdan düşünmək olar ki, Azərbaycan mümkün Konstitusiya dəyişikliyi üçün referendumu nəzərdən keçirə bilər.

Nəticə

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası Qarabağda hərbi münaqişəyə son qoyduqdan sonra regional sülhün təmin olunmasını dövlət siyasəti çərçivəsində qurur. Bu, Azərbaycanın Konstitusiyaya quruluşunun azad ərazilərdə bərqərar edilməsinin fonunda reallaşaraq regionun təhlükəsizliyi və əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi üçün yeni səhifə açır. Azərbaycanın regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri, milli təhlükəsizlik və ərazi bütövlüyü ilə əlaqədar strateji planlaşdırmaları həm Konstitusiyaya, həm də beynəlxalq hüquq normaları əsasında uzlaşdırılır.

Bu yanaşma Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik sahəsində ardıcıl və prinsiplial mövqe tutduğunu göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. United Nations Charter. – <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>
2. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı./ Bakı şəhəri, 16 noyabr 2022-ci il/ – <https://e-qanun.az/framework/52757>
3. Helsinki Final Act signed twenty years ago today. – <https://www.osce.org/secretariat/52566>
4. Azərbaycanda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradılıb. – <https://jamnews.net/az/az%C9%99rbycanda-qarabag-v%C9%99-s%C9%99rqiz%C9%99ng%C9%99zur-iqtisadi-rayonlari-yaradilib/>
5. Azərbaycanın və ABŞ-in prezidentləri, Ermənistanın Baş naziri Ağ Evdə mətbuata bəyanatla çıxış ediblər. – <https://president.az/az/articles/view/69570>
6. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. / Bakı şəhəri, 29 iyun 2004-cü il/. – <https://e-qanun.az/framework/5455>
7. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı./ Bakı şəhəri, 23 may 2007-ci il./ – <https://e-qanun.az/framework/13373>
8. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı./ Bakı şəhəri, 8 iyun 2010-cu il./ – <https://e-qanun.az/framework/19722>
9. Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi. – <https://anama.gov.az/>
10. Azerbaijan's 2023 counterterrorism operation in Karabakh region: causes and consequences.- <https://paperssds.eu/index.php/JSPSDS/article/view/683>
11. Is Azerbaijan planning a long-term presence in Armenia?. – <https://www.chathamhouse.org/2022/09/azerbaijan-planning-long-term-presence-armenia>
12. Bulletin. Highlight of the foreign policy of Republic of Azerbaijan. – <https://aircenter.az/uploads/NjX8MHP4ODyZ.pdf>

**THE KARABAKH VICTORY AND THE RESTORATION OF FULL SOVEREIGNTY
AS ENFORCED IN THE CONSTITUTION**

Abstract

This article examines the issues related to the security architecture shaped in line with the peace agenda between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia. The theses presented are analyzed within the framework of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the key national strategic documents on security, such as the Law on National Security, the National Security Concept, the Military Doctrine, and others.

The study elucidates the essence of legal and political transformations implemented in the post-conflict period, emphasizing the restoration of the territorial integrity of the state, the consolidation of sovereignty, and the fulfillment of strategic obligations stemming from national security priorities.

Furthermore, the article analyzes the processes of border delimitation and demarcation, state-building efforts in the territories liberated from occupation, regional cooperation initiatives, and the stages leading toward the signing of a peace treaty.

Keywords: *Constitution, territorial integrity, sovereignty*

AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNDƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAŞ VERMİŞ ZORAKILIQ HALLARI: TARİXİ-SİYASİ YANAŞMA

Türkan MƏHƏRRƏMOVA

Hərbi İdarəetmə İnstitutu

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-0659-0629>

turkanmaharramova01@gmail.com

Açar sözlər: *mübarizə, bolşevik, silahlı münaqişə, Demokratik Respublika*

Keywords: *struggle, Bolshevik, armed conflict, Democratic Republic*

XX əsrin ortalarında baş vermiş “qara mart” hadisələri ölkədə siyasi vəziyyət dəyişdi. Mayın 26-da Zaqafqaziya səminin sonuncu iclasın qərarından sonra Cənubi Qafqaz ölkələri bir-birinin ardınca müstəqillik əldə etdilər. Nəticədə Azərbaycan öz demokratik respublikasını qurdu. Lakin məsələ bununla bitməyib ermənilər Azərbaycan torpaqları üzərində ərazi iddiasına başladı. Cənubi Qafqazın xüsusən “tatar” adlandırılan Azərbaycan xalqının müstəqilliyə nail olması regionda illərdir sabit sürən müstəmləkəçilik ideyasının süqutu demək idi. Bundan ən çox narahat olan Rusiya himayədarlıq etdiyi ermənilərə şərait yaratmış oldu və onlar da öz növbəsində radikal zorakılıq aktlarını daha da genişləndirərək Bakıdan sonra Azərbaycanın digər bölgələrində öz militant və zərbə xarakterli fəaliyyətlərini həyata keçirməyə başladılar.

Şamaxı qırğını

Şaumyanın göstərişi ilə Şamaxıda aparıcı vəzifələrə ermənilər təyin olunmuşdu. Belə ki, Qavril Qaraoğlanov Şamaxı qəza rəsinin köməkçisi, Arşak Gürbəndov Şamaxı poçt-teleqraf kontorunun rəisi, Artunyan, Axel Mirzoyan məhkəmədə icraçılar, Samvel Arşak, Martrel Şabanov, Uşakyan dövlət məktəblərində direktor və direktor köməkçiləri vəzifələrində çalışırdılar. Şaumyan hələ hazırlığa 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəllərində başlamışdır. Onun tapşırığı ilə Şamaxıda böyük mal-mülkə sahib olan Stepan Lalayev gizli şəkildə Şamaxıda və kəndlərində- Mədrəsə, Kərkənc, Zarxı, Meysəridə yaşayan ermənilərə, rus kəndlərinə-Xilmilli, Qızmeydan, Çuxuryurda silah-sursat payladaraq onları silahlandırmışdır [2, s. 18]. Nəticədə Şaumyanın göstərişi ilə martın 14-nə kimi Şamaxını ələ keçirmək planı hazır idi. Lalayev, Avetisyan, Hamazaspın silahlı quldur dəstələri malakan kəndlərində yerləşdirildi. Bundan narahatçılıq keçirən Şamaxı əhalisini erməni din xadimləri yalan vədlərlə sakitləşdirməyə çalışırdılar. Şamaxının vaxtilə 26 məhəlləsi (bəzi mənbələrdə 32 məhəlləsi olduğu göstərilir) olmuşdur. Bu məhəllələrin bir neçəsində qeyri müsəlmanlar yaşayırdı. Erməni, gürcü, yəhudilər şəhərin yuxarı məhəllələrində yaşayırdı. Mühüm idarə obyektləri-polis idarəsi, məhkəmə, poçt-teleqram, böyük mağazalar, qonaq evləri həmin bu məhəllələrdə yerləşirdi. Qırğının təşkilatçısı S.Lalayevin evi də burada idi. Yuxarıdan yerli əhalinin evləri aydın görünürdü. Lalayev öz evinin zirzəmisini silah-sursatla doldurmuşdu. İlk atışma elə ordan başladı. Cümə məscidinə atılan topdan təlaşa düşən əhali qaçarkən Lalayevin evindən atılan pulemyot güllələri ilə qətlə yetirildi. Axşama yaxın şəhərin ən varlı bölgəsi Piran-Şirvana daxil olan erməni-malakan birləşmələri evləri talan etdikdən sonra yandırır əhalini-qadın, uşaq, kişiləri vəhşilklə qətlə yetiridilər. Gecə əhali ermənilərə atəşi dayandırması barədə nümayəndə göndərsələr də atəş dayandırılmadı. [2, s.22-24]

Şamaxı şəhərində 1918-ci ildə baş vermiş soyqırımı hadisələrinin dəqiq tarixlərinin müəyyən edilməsi tədqiqatçılar üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Əksər mənbələrdə bu hadisələrin tarixi qeyri-dəqiq və fərqli şəkildə göstərilmişdir. Bəzi tədqiqat əsərlərində soyqırımı hadisələrinin martın 18-də, digərlərində isə aprel ayı ərzində, yaxud 3-16 aprel

tarixləri arasında baş verdiyi qeyd olunur. Bu zaman uyğunsuzluqları, əsasən, köhnə və yeni təqvim sistemlərinin paralel istifadəsi, həmçinin mənbələrdə hadisələrin müxtəlif mərhələlərinin ayrı-ayrılıqda verilməsi ilə izah olunur. Mövcud tarixi mənbələrin və tədqiqatların müqayisəli təhlili göstərir ki, Şamaxı soyqırımı hadisələri qısa fasilələrlə bir neçə mərhələdə baş vermiş və Bakı və Quba qırğınlarından əvvəl başlamışdır. [3, s. 14]

Quba qırğını

Aprelin ortalarında S.Şaumyan yaxın əməkdaşı David Gelovanini ermənilərdən ibarət 200-ə yaxın əsgərlə Qubaya göndərir. Gelovani burada özünü Quba Qəza komissarı elan edəndən sonra yerli əhalidən bolşeviklərin hakimiyyətini tanımağı tələb edir. Vəziyyətin ağır olduğunu başa düşən xalq qəbul edir. Lakin, əhalinin mübarizəsinin nəticəsi olaraq Gelovani erməni əsgərləri ilə birlikdə tərk edir. Gelovani Qubadan qovulduqdan 2 həftə sonra erməni bolşeviklərin yeni bir hücumu hazırladığı xəbəri gəlir. Belə ki, göstərişi S. Şaumyandan alan daşnak zabiti Hamazaspın rəhbərliyi ilə ermənilərdən ibarət böyük hərbi dəstə mayın 1-də Qubanı mühasirəyə alır. Hərbi dəstədə xüsusi "cəza dəstəsi" daxil idi. Hamazaspın cəza dəstəsini tərtib edən hərbi komissar Qriqori Korqanov olmuşdur. Q. Korqanov S.Şaumyanın göstərişi ilə daşnaksütunun üzvü olan əsgərləri daxil etmiş, Amazaspa qatı millətçi Venuntsu dəstə komissarı, Nikolay adlı hərbiçini köməkçi təyin etmişdi. [1, s. 26-28]

Qarabağ qırğını

1918-ci avqustun əvvəllərində Andronik Zəngəzur və Qarabağ bölgəsinə hücumu oldu. Bu barədə Azərbaycan Demokratik Respublikası Ermənistan hökumətinə 1918 15 avqust tarixli 461 №-li rəsmi məktubu ilə müraciət etdi. Məktubda ermənistanın bu zorakılığa son qoymağı və Andronikin quldur dəstəsinin ərazidən çıxmasını tələb etdi. Erməni tərəfi hər zamankı kimi riyakarlıqla bildirmişdi: "general Andronik və onun dəstəsi artıq Ermənistanın milli qoşunlarına və dövlət orqanlarına tabe deyil. Ermənistan hökuməti onların məsuliyyətsiz hərəkətlərinə cavabdeh deyil." Andronikin dəstələri Şuşa şəhərini "Qarabağ Respublikası"nın paytaxtı elan etmişdi. Ermənilər bu respublikanın yaradılmasına Azərbaycanlıları razı salmaq üçün şəhərə gələn bütün yolları bağla bağlayır. Əsgəran vasitəsilə Ağdamla əlaqələr kəsilmişdi. 4 ay ərzində şəhərə ərzaq daxil olmamış, şəhərdən çıxmaq istəyənlər güllələnirdi. Azərbaycan hökuməti bunun qarşısını almaq üçün Həsən Bəsri bəyi Şuşaya, Kazım bəyi Qaryaginə (Füzuli), Fəxri bəyi Ağdama komendant təyin etdi. Ermənilər isə komendantların hakimiyyətini tanımamış, 2 həftə ərzində qurultay keçirərək, Qarabağ respublikasının yaradılmasını elan etmiş və daşnaklar arasında "respublika"nın inzibati vahidlərini bölüşdürmüşlər. [1, s. 33-35].

Bu qırğınlar, sadəcə bir silahlı münaqişə yox, həm də Azərbaycanın uzunmüddətli siyasi inkişafını əngəlləyən və yerli əhalinin milli hüquqlarını ciddi şəkildə pozan bir hadisə idi. Bu hadisələr, yalnız Sovet hakimiyyətinin güclənməsinə deyil, həm də Azərbaycanda millətçilik və müstəqillik arzularının daha uzun illər boyu təxirə salınmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, bu hadisələr Cənubi Qafqazda gələcək etnik münaqişələrin və müstəqillik hərəkətlərinin təməlini atdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Arzumanlı V. 1918-ci il Qırğınları. Bakı, 1995
2. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı Soyqırımı I Kitab. Bakı, 2003
3. Zülfüqarlı.M. Şamaxı soyqırımı 1918. Bakı, 2011

THE CONTRIBUTION OF YUSUF BALASAGUNI'S *KUTADGU BILIG* TO TURKIC IDENTITY, LANGUAGE, AND THE PHILOSOPHY OF JUST LEADERSHIP

Aset KYRANBEK

Assoc. Prof., PhD in Philosophy, Head of the Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Executive Director, Kazakhstan Committee of the Turkic Philosophical Society

Zhyldyz AMREBAYEVA

PhD in Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University,
Leader teacher of the department of Philosophy
Kazakhstan

Zh.Amrebayeva@gmail.com

Keywords: *Turkic identity, Kutadgu Bilig, Yusuf Balasaguni, Islamic philosophy, justice, leadership, Turkic language, ethical governance*

Introduction

In the context of today's shifting global order, marked by rising geopolitical tensions and cultural reorientations, it is essential to revisit the intellectual heritage that shaped foundational models of ethical leadership and cultural identity. At the recent 12th Summit of the Organization of Turkic States in Baku, the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, emphasized in his speech that "the Turkic peoples share common roots and a centuries-old history that unites our nations. All these achievements embody the golden thread of our blessed unity and enduring solidarity". [4]

One of the most influential contributions to Turkic political and moral thought is *Kutadgu Bilig* ("Blessed Knowledge"), written by Yusuf Balasaguni in the 11th century. This didactic poem, composed in the Turkic language during the Karakhanid era, addresses key questions of governance, ethics, language, and the human condition.

Balasaguni's work is far more than a manual for rulers; it is a philosophical treatise that synthesizes Islamic values, Turkic traditions, and practical guidance for creating a just and prosperous society. This thesis explores the lasting legacy of *Kutadgu Bilig* in forming the Turkic cultural identity, advancing Turkic literary language, and offering a timeless model of wise and moral leadership grounded in justice.

Language and Turkic Identity

Yusuf Balasaguni's deliberate choice to write in Turkic — rather than Arabic or Persian — marked a turning point in the development of Turkic literary and political identity. He elevated the status of the Turkic language from a spoken vernacular to a refined medium capable of expressing complex philosophical, ethical, and political thought.

The poem represents a poetic synthesis of the humanistic potential of (a) the Arab-Islamic philosophical traditions, which developed on the foundations of ancient, particularly Aristotelian, philosophy and profoundly reworked the experience of the Neoplatonists; (b) the creative, refined Persian poetic style; and (c) the daring of the Turkic spirit, diversely embodied in heroic epics.

Balasaguni's poetic philosophizing was founded on a long tradition of Turkic spiritual culture, which has survived to this day in written sources and the epic tradition. The influence of the Turkic epic tradition is evident in the choice of names for the main characters: Kuntogdy ("The Sun Has Risen"), Aitoldy ("Full Moon"), Ogdulmish ("Praiseworthy"), and Odgurmysh ("Awakener"). Turkologist S. Kononov draws attention to the parallel coexistence and interpenetration of the Turkic and Muslim worlds, comparing the nuances of the translations of the two manuscripts. "The main idea of the poem "Kutalgu bilig" ("Wisdom of Royal Glory") consists of four principles, presented in the form of allegorical characters: Firm, correct law (köni törü), which is personified by the ruler Kuntogdy. Happiness (kut), personified by the fair vizier Aytoldy; Reason (ukuş), which is personified by the vizier's son Ogdulmish; and the end of life ('akibet), represented by the hermit, the vizier's brother, Oturmysh. In the Namangan manuscript, these four principles are expressed in Muslim terms: 1. Adil; 2. Devlet; 3. Akil; 4. Kanaat" [2, p.8]. A deep understanding of a person's place in society, his meaning of life and purpose, adherence to ethical standards, and the practice of declared values emphasize the relevance of turning to this text for everyone who is concerned about Turkic identity.

The characters' symbolic names — Kuntogdy (Justice), Aytoldy (Fortune), Ogdulmish (Wisdom), and Odgurmysh (Asceticism) — reflect a unique blending of Islamic moral codes with Turkic worldviews, emphasizing balance between worldly duty and spiritual awareness. Through language, Balasaguni not only preserved cultural memory but also shaped a new intellectual consciousness that still resonates with Turkic societies today. His commitment to linguistic clarity and moral precision laid the foundation for the development of a Turkic literary standard and encouraged a collective sense of identity, dignity, and civilizational purpose.

Leadership, Wisdom, and the Hunt for Justice

At the heart of *Kutadgu Bilig* is a moral philosophy of leadership rooted in the pursuit of justice. Balasaguni emphasizes that a ruler's legitimacy depends not on power alone, but on wisdom, moral character, and self-mastery. The "hunter" motif, common in Turkic culture, is transformed into a metaphor for ethical governance: the ruler must "hunt" for justice with vigilance, insight, and restraint. To pursue justice means to explain, prove, and provide examples of what a ruler should be like in order to realize a "just and happy society," to teach the ruler to "follow the trail," and to be able to find the "path of the bek." "The path of the bek is to follow the just path" means that the "deep," "insightful," "mind" of the ruler must possess the ability to discern "the subtle intricacies of truth and falsehood," which will allow him to be "just, straightforward, and strict in deeds," "truthful in speech," and "high-spirited." The ruler must be active, "wise, and swift in deeds, like fire to the wicked, and fear to the enemy." The ruler must be inclined to reflection and possess the wise skill of "aligning his will with the dictates of deeds." A ruler must possess a "zeal" specific to political activity: "And he exercised power with the zeal of passion—with a passion suited to power" (*beit 407-411*). Balasaguni devotes much of his text to the ruler's virtuous character, precisely because in the Middle Ages, morality was seen as a prerequisite for political success. "A worthy ruler is beloved by the people; a truthful and wise ruler is beloved—one whose knowledge and intelligence are good, one whose soul is generous, broad, and kind, whose will is inherent in virtue in all things—a champion of law, conscience, and truth!" (*beit 1961-1963*)

Thus, the task of the "hunter"—the "ruler"—to capture "Justice" in his net means to "ensure" the existence of a correct, just, virtuous, law-based, and lawfully regulated happy

existence. The task of "moral improvement" of the ruler was a purely political one, since the prerequisite for successful politics, i.e., the purposeful and effective management of society, lay in the ruler's ability to govern himself and change for the better when necessary. This requirement is based on the idea that subjects will imitate the ruler, reproducing his own actions in their behavior. There is a certain amount of common sense in these expectations. Because, as current political practice convincingly demonstrates, leaders and then elites do indeed introduce certain behavioral stereotypes that are subsequently reproduced in society. Social well-being, according to Y. Balasaguni, can only be achieved if those at the helm change for the better. But this is possible if the ruler begins to change himself, if he is able to govern himself, "control himself," "tame himself: his tongue, anger, self-interest, etc." "You expect your people to be distinguished by valor – become valiant yourself, O ruler!" "You yearn to cleanse your domain of unrest; be sinless, be yourself – your example will be followed. The ruler is the head, and the subject people are given the duty to follow the ruler everywhere. If the people become ill – the beks will stop the evil, but who will cure the bek if he is bad?" (5201-5204) [1]. That is, the condition of a prosperous, successful policy is the ruler's ability to improve himself morally. The ruler (Elik) is portrayed as one who must cultivate intellectual discipline and moral clarity. Justice is not merely a legal or punitive concept; it is a spiritual and social principle that harmonizes society. The ruler must be courageous yet merciful, strategic yet compassionate, firm yet humble. He must govern himself before he can govern others— a message echoed repeatedly throughout the poem.

Balasaguni also stresses the importance of wise advisors, competent viziers, and military commanders who act not from self-interest but from a shared commitment to the common good. According to Balasaguni, an important skill of a "virtuous ruler" is the ability to skillfully select personnel. Two key figures in a "just state"—the vizier and the commander of the troops—must act in concert in the interests of society: "...a sword is given to one, and a kalam to the other. In their introduction are bonds—the reins of all concerns; they will be united; who will break them?" (2328-2329). "They are useful if they are faithful to the good, but their machinations are the disaster of the entire country" (2421). Balasaguni emphasizes the important role of effectively organizing the country's governance along with the application of punitive measures, based on the implementation of fair legality and peaceful means. "With the sword, a warrior conquers peoples; with the kalam, a ruler rules. The sword frightens with oppression and enslaves and sterns, but it cannot rule by force for long. "And if the kalam conquers the city, the path to the desired is open!" (2427-2428).

Of course, both the "vizier" and the "bek – commander –in –chief," as well as the "elik," must have high moral qualities. At the same time, each must also possess specific knowledge and develop the corresponding skills and abilities acquired in their own "hunt" for "Happiness." The vizier, in addition to following the path of goodness, must possess the following specific qualities: be prudent, resourceful, and possess the gift of charm. Balasaguni draws attention to such a factor in successful politics as "the trust of the people." If the vizier is "righteous in faith and straightforward, then he is protected by the trust of the people" (2190). "And if the ruler has such a vizier, both the bek and the people find peace" (2239), Balasaguni notes. "Peace" here no longer serves only as a criterion for the reliability of knowledge but also as an indicator and condition for the feasibility of justice. "And everything flows as it should for the élik: the country flourishes, and the people grow rich," (2240) concludes the thinker.

Thus, Balasaguni reveals the concept of "Justice" as "an existential arrangement and structure": the successful tying of a structural knot (ontological or social)" [3, p.288], in

this case—that of the ruler and the vizier. This interpretation finds its further confirmation in Y. Balasaguni, the "unsuccessful tying": "An unfit vizier is the ruin of the country: in ruin, rich and poor are equal" (2241). And, conversely, "a correctly tied knot proves to be the best: in it, the diverse 'powers' of the parties are most clearly revealed." "And where the bek attracts worthy people to himself, the country prospers, the bek is honored. The people grow rich, the country flourishes, the treasury grows, and times are good" (2258, 2261). Only in this way can the ruler gain good fame, both worlds, and, consequently, be happy (2262).

Another equally important mission of the "ruler" is to ensure the country's defense from enemies. Y. Balasaguni describes the relationship between power and the army as follows: "The head of the troops is a support for the authorities; where there is harmony in military affairs, rule is fruitful" (2300). Y. Balasaguni's specific requirements for the position of commander of the troops are as follows: to be an experienced, courageous, and skillful warrior; a brave and accurate marksman; generous with his warriors, rewarding everyone with spoils—trophies. It is especially important for the head of an army to "know the tricks of various ruses" (2328), i.e., to know and master the strategy and tactics of warfare. Y. Balasaguni believes that it is not the quantity but the quality of the army and a good level of armament that is important: "for troops, it is not the number of troops that is important, but quality, ... "strength, and that the weapons be excellent!" (2332, 2339). The military leader, heading the army, must be a real leader, the head, the leader. Therefore, Balasaguni warns: "And if the troops do not have a leader, consider, O Elik, that the troops are lost!" (2302). The duty of the commander is "to closely delve" into his affairs: to organize outposts, patrols, reconnaissance, ensure the protection of the troops, the standard-bearer, ensure that the enemy does not take a "tongue," and organize the capture of a "tongue" himself. According to Balasaguni, a commander needs "two more types of weapons" that are the foundation of victory: cunning, deception, vigilance, and caution. Only after learning everything and soberly assessing one's strengths can one engage in battle, be able to "burst like an avalanche," place a detachment of "seasoned warriors" at the head of the army, keep part of the army and archers in ambush, and so on. An important warning from "seasoned warriors" is not to fall for a cunning maneuver—not to pursue fleeing enemies (2395).

And at the conclusion of the military campaign, Balasaguni calls on the "ruler" to bestow booty upon all brave men, recognize the brave heroes, heal the wounded with treatment, rescue prisoners in exchange, bury the fallen with honor, and reward their children generously. "All warriors will approve of your valor—all will be glad to die for you in battle. Be kind, welcoming, and generous with gifts—these three virtues are kind and wise." (2404-2405) Apparently, such was the high culture of Turkic military campaigns. It is not surprising that during this period, the armies of all the states of the Arab Caliphate east of Egypt consisted of Turkic guards. Thus, Balasaguni develops and proposes his own ethical concept, which relatively adequately describes moral phenomena and provides specific recommendations for improving morals and, therefore, achieving justice and happiness.

Knowledge, sincerity, and justice are seen as the binding principles of a flourishing society. His leadership model anticipates many of the ideas of ethical governance and civic responsibility that are central to contemporary political theory.

Conclusion

Yusuf Balasaguni's Kutadgu Bilig remains a cornerstone of Turkic intellectual heritage. It offers a compelling vision of leadership rooted in justice, ethical responsibility,

and cultural awareness. His work reminds us that enduring political success lies not in domination but in the moral character of those who lead.

In an age where identity, language, and values are once again at the center of global discourse, Balasaguni's synthesis of Islamic philosophy and Turkic tradition offers timely guidance. His legacy challenges modern leaders— in both the East and West— to rediscover the wisdom of aligning power with justice and policy with morality.

REFERENCES:

1. Balasaguni Yusuf. Blessed knowledge. L. 1990.- 557 p.
2. Kononov A. A word about Yusuf from Balasagun and his poem "Kutadgu bilig" // Soviet Turkology, 1970. N. 4.
3. Smirnov A.V. The Justice of Experience (Contrasting Understanding) // Medieval Arabic Philosophy. Moscow: "Eastern Literature," 1998. - 527 p.
4. The President took part in the 12th Summit of the Organization of Turkic States /October 7, 2025/ - <https://www.akorda.kz/en/the-president-took-part-in-the-12th-summit-of-the-organization-of-turkic-states-792836>

GENÇLERDE ENTELEKTÜEL POTANSİYELİ ARTIRMANIN SOSYAL FAKTÖRLERİ

Salim ABDULHAKIMOV

*Emek ve Sosyal İlişkiler Akademisi
Genel Mesleki Dersler Anabilim Dalı, Doçent
Özbekistan*

ORCID ID: 0009-0002-5927-1166

salim.abdulahimov@mail.ru

Özet. Bu makalede gençlerin entelektüel potansiyelinin gelişiminde etkili olan sosyal faktörler incelenmektedir. Aile ortamı, eğitim sistemi, mahalle ve toplumsal kurumlar, kitle iletişim araçları ve modern teknolojilerin gençlerin düşünce ufkunu ve yaratıcılığını geliştirmedeki rolü ele alınmıştır. Ayrıca gençlerin entelektüel gelişim sürecinde devlet politikası, toplumsal işbirliği ve uluslararası deneyimlerin önemi değerlendirilmiştir. Araştırma sonuçları, gençlerin entelektüel potansiyelini artırmak için etkili bir sosyal ortam oluşturulmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: gençler, entelektüel potansiyel, sosyal faktörler, eğitim sistemi, aile ve toplum, devlet politikası, modern teknolojiler, uluslararası deneyim

Giriş

Günümüzün küreselleşme ve dijital gelişim döneminde gençlerin entelektüel potansiyelini artırma meselesi, toplumun ilerlemesinin önemli unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Entelektüel potansiyel, gençlerin bilgi edinme, yenilik üretme, bağımsız düşünme ve yaratıcı yaklaşım geliştirme yeteneklerini ifade eder. Bu sürecin verimli ilerlemesi birçok sosyal faktörle yakından ilişkilidir. Özellikle aile ortamı, eğitim kalitesi, mahalle ve toplumsal kurumların rolü, kitle iletişim araçları ve modern teknolojiler gençlerin dünya görüşünü ve düşünce yapısını şekillendirmede büyük önem taşımaktadır. Ayrıca devlet politikası ve uluslararası deneyimlerden yararlanmak, gençlerin entelektüel gelişimini desteklemede kritik bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle, konunun derinlemesine incelenmesi hem teorik hem de pratik açıdan büyük önem arz etmektedir.

Belge analizi

Tüm devletlerin tarihî gelişim dönemlerinde insan haklarının güvence altına alınması sonucunda refaha ulaşmak, o devletin temel anayasasına bağlıdır. 1992 yılı 8 Aralık'ta Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası kabul edilerek, piyasa ekonomisine dayanan demokratik ve hukukî bir devlet kurma yolu seçildi. Toplumun tüm alanlarında köklü reformlar gerçekleştirilip, insancıl bir devlet inşa etme yolunda öncelikle ülkemizin bin yıllık devletçilik tarihinden yola çıkıldı, dünyanın birçok gelişmiş devletlerinin tarihî tecrübeleri ile büyük düşünürler ve devlet adamlarının fikirleri esas alındı.

Sahibkiran Emir Timur'un "Tüzükler"inde devletin adaletli yönetimi hakkında şu görüşler bildirilmiştir:

"Devlet işlerinin dokuz payı istişare, tedbir ve meşveret, kalan bir payı ise kılıç ile yerine getirilir... Yüz bin atlı askerin başaramadığı işi, doğru bir tedbir ile gerçekleştirmek mümkündür... Herkesten söz alıp istişare ederdim. Fakat söylenen her bir öğüdün iyi ve kötü yönlerini düşündükten sonra, doğru ve uygun olanını seçerdim"¹

Ünlü fizik âlim Albert Einstein, Anayasa hakkında şu görüşünü bildirmiştir:

¹ Temur tuzuklari. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 1991.

“Anayasanın gücü, tamamen her bir vatandaşın onu kararlılıkla savunmaya çalışmasındadır. Anayasal haklar, ancak her bir vatandaş bu savunmaya katkıda bulunmayı kendi görevi olarak gördüğünde korunur²”

Büyük âlimin bu sözlerinden, her devlet vatandaşının anayasaya kayıtsız kalmaması, kendi haklarını bilmesi ve aynı zamanda toplumda hukuk bilinci ile hukuk kültürünü geliştirmesinin önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Bugün ülkemizin gelişiminden söz açıldığında, “Yeni Özbekistan”, “Kalkınmanın yeni bir aşamasına giren ülke” olarak tanımlanmakta, özellikle gençlerin entelektüel potansiyelini geliştirmeye büyük önem verilmektedir.

Dünyada gençlerin mesleki entelektüel potansiyelini geliştirmek, güncel toplumsal sorunlardan biri olarak kabul edilmektedir. Verilere göre, UNESCO gençler sosyal grubuna 17 ile 25 yaş arasındaki genç kadın ve erkekleri dahil etmekte, gençlik dönemini ise 12 yaştan 25 yaşa kadar kabul ederek, gençliğin iki evresini, yani “ergenlik” (12–18 yaş) ve “gençlik” (18–24 yaş) dönemlerini ayrı ayrı göstermektedir³. Özbekistan Cumhuriyeti’nin “Gençlere Dair Devlet Politikası Hakkında” Kanununda ise gençler sosyal-demografik grup olarak 14–30 yaş arasındakiler kapsamına alınmış olup, bu meselenin sosyolojik açıdan incelenmesi güncel bir önem taşımaktadır⁴.

Yenilenen Özbekistan’da adil bir sosyal siyaset yürütmek, insan sermayesinin geliştirilmesinin en önemli unsuru sayılan kaliteli eğitim ve terbiyeye özel önem verilmektedir. 2022–2026 yıllarına yönelik Kalkınma Stratejisi’ndeki 7 öncelikli alandan dördüncüsü insan sermayesinin geliştirilmesine odaklanmış olup, “Mesleki eğitimin kapsamını 2 kat artırarak toplam 1 milyon işsiz vatandaşı meslek dallarında eğitmek ve bu süreçte özel eğitim kurumlarının katılımını %30’a ulaştırmak”a öncelikli önem verilmiştir. Bu nedenle, gençlerde mesleki entelektüel potansiyeli artırmanın sosyal temellerini, onları mesleğe yönlendirmeyi, toplumda kendi yerini bulmalarını, entelektüel potansiyel yardımıyla işgücü piyasasında rekabetçi ürünler üretimine katılmalarını, gençlerde bağımsız düşünceyi güçlendirmeyi, eğitimin kalitesini artırmayı, gençler için iş imkânlarını daha da çoğaltmayı, bilgi edinmeleri için koşullarını daha da mükemmelleştirme meselelerini sosyolojik olarak incelemek önemli bilimsel ve pratik bir değer taşımaktadır.

Tartışma ve sonuçlar

Dünyada gelişmiş ülkelerin önde gelen bilim merkezleri tarafından entelektüel potansiyele sahip kadroların yetiştirilmesinde sosyal faktörlere dair bilimsel araştırmalar yürütülmektedir. Bu bağlamda, küreselleşme döneminde eğitimin kalitesini artırma, ona etki eden olumlu ve olumsuz eğilimler, bilim, bilimsel araştırma faaliyetlerinin entegrasyonu ile ilgili sosyo-kültürel yönler, millî değerler, örf ve âdetleri korumada konvergent teknolojilerdeki keşiflerin insan düşüncesini değiştirmesi, entelektüel potansiyel, entelektüel emek piyasası, yaratıcı ve bağımsız düşünme konularının araştırılması gündeme alınmaktadır.

Özbekistan nüfusunun %60’tan fazlasını gençler oluşturmakta olup, onlara sunulan imkânlar özellikle gençlerin entelektüel potansiyelinin geliştirilmesinde ayrı bir önem taşımaktadır.

Farklı bölgelerde yer alan ülkelerin eğitim sistemleri, kendine özgü sosyo-manevi durum, millî ve tarihî gelenekleri kapsayacak şekilde yürütülmektedir. Günümüzde herhangi bir ülkenin gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun, “kendine özgü” ve “kendine uygun” deneyimlerin doğrudan uygulamada kullanılmasının tam anlamıyla verimli sonuçlar

² Eynshteyn, A. (1988). Fıkrlar va mulohazalar. Moskva: Progress nashriyoti.

³ www.en.unesco.org By youth, with youth, for youth – UNESCO. World Youth Report (2018).

⁴ www.lex.uz O’RQ-406-son 14.09.2016. Yoshlarga oid davlat siyosati to’g’risida

vereceğini düşünmek, dönemsel bakış açısından büyük önem taşımaktadır. Stratejik hedefe yönelik bir eğitim sistemini dünya talepleri doğrultusunda şekillendirmemek, derin bilimsel değerlendirmelere dayanmamak ileride çok büyük sosyal sorunlar doğurması hiç de imkânsız değildir.

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 2020 yılının 29 Ekim tarihli, “Bilimi 2030 yılına kadar geliştirme konsepsiyasının onaylanması hakkında” RF-6097 sayılı Kararnamesi ile onaylanan Konsepsiyada, hedef göstergeleri ve indikatörleri temelinde Özbekistan’ın 2030 yılına kadar Küresel İnovasyon Endeksi sıralamasında dünyanın ilk 50 önde gelen ülkesi arasına girmesi ve insan sermayesini geliştirmeye yönelik stratejik plan ilan edildi.

Bu açıdan söz konusu normatif-hukukî belgede:

- a) *bilim alanında yönetim sisteminin mükemmelleştirilmesi;*
- b) *bilim ve bilimsel faaliyetin finansman sisteminin geliştirilmesi ve finansman kaynaklarının çeşitlendirilmesi;*
- c) *yüksek nitelikli bilimsel ve mühendislik kadrolarını yetiştirmek ve onları bilimsel faaliyete yönlendirmek;*
- d) *bilimi geliştirmeye yönelik modern altyapının oluşturulması;*
- e) *bilimsel gelişime katkı sağlayan modern bilgi ortamının oluşturulması konusunda bir dizi bilimsel temelli göstergeler belirlenmiştir.*

Nitekim, 2026 yılına kadar bilime yönlendirilecek toplam fonların gayri safi yurt içi hasılaya oranının (Konsepsiyanın onaylandığı 2020 yılında ülkenin gayri safi yurt içi hasılasının yalnızca %0,2’sini oluşturmaktaydı – A.S.) 6 katına, 2030 yılına kadar ise 10 katına çıkarılması; 2026 yılına kadar bilimin genel finansmanı içerisinde bilimsel araştırma ve deneysel-konstrüktif çalışmalara özel sektör tarafından ayrılacak fonların payının mevcut %8’den %20’ye, 2030 yılına kadar ise %30’a ulaştırılması öngörülmektedir⁵.

Sonuç

Yukarıda belirtilen normatif-hukukî belgeler, ülkemiz halkının, özellikle de gençlerin entelektüel potansiyeli ve mesleki yetkinliğini geliştirmek için yürütülen çalışmaların ne kadar kapsamlı olduğunun açık bir göstergesidir.

Devletimiz lideri, 20–24 Eylül günlerinde New York’ta düzenlenen BM Genel Kurulu’nun 80. yıl dönümü oturumuna katılarak, özellikle gençler meselesinde şu düşüncelerini ifade etti: “Yarınımız, dünyanın kaderi ve refahı yetismekte olan genç neslin elindedir. Gençlerimizin kalbine ve zihnine barış, hümanizm ve dostluk, karşılıklı güven ve saygı gibi yüce fikirleri aşlamak bizim en önemli görevimizdir.”

Gençlerin entelektüel potansiyelinin geliştirilmesi, yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik kalkınmanın da en önemli faktörlerinden biridir. Özbekistan’da yürütülen kapsamlı reformlar, özellikle eğitim kalitesini artırma, gençleri meslek sahibi yapma, bilim ve yenilikçiliğe yönlendirme gibi hedefler, ülkenin geleceğini şekillendirmede stratejik bir rol oynamaktadır. Ayrıca uluslararası deneyimlerden yararlanmak, bilimsel araştırmaların finansmanını çeşitlendirmek ve insan sermayesini güçlendirmek, gençlerin yaratıcılık ve bağımsız düşünme yeteneklerini daha da geliştirecektir. Bu bağlamda, gençlerin entelektüel potansiyelini artırmaya yönelik sosyal, ekonomik ve kültürel koşulların iyileştirilmesi, Yeni Özbekistan’ın sürdürülebilir gelişiminde belirleyici bir unsur bo’lib hizmet edecektir.

⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktyabrdaqi “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-sonli Farmoni. – URL: www.lex.uz

Kullanılan edebiyatlar:

1. Mirziyoyev, Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
2. UNESCO. Youth Policy Definitions and Classifications. – Paris: UNESCO Publishing, 2019.
3. Temur tuzuklari. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 1991.
4. Eynshteyn, A. (1988). Fikrlar va mulohazalar. Moskva: Progress nashriyoti.

Normatif-hukukî belgeler:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 1992-yil 8-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktyabrda "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6097-sonli Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2016-yil 14-sentabr.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining BMT Bosh Assambleyasining 80-sessiyasidagi nutqi. – Nyu-York, 2025-yil 20–24 sentabr.

Bilgi kaynakları:

1. <https://www.lex.uz> – O'zbekiston Respublikasi Milliy huquqiy internet portali
2. www.en.unesco.org – By youth, with youth, for youth – UNESCO. World Youth Report (2018).

Salim Abdulhakimov

SOCIAL FACTORS IN INCREASING INTELLECTUAL POTENTIAL IN YOUTH

Abstract

This article analyzes the social factors influencing the development of intellectual potential among youth. It highlights the role of family environment, education system, community institutions, mass media, and modern technologies in broadening young people's thinking and creative abilities. In addition, the significance of state policy, social cooperation, and international experience in fostering intellectual growth of youth is examined. The findings emphasize the necessity of creating an effective social environment to enhance the intellectual potential of the younger generation.

Keywords: *youth, intellectual potential, social factors, education system, family and community, state policy, modern technologies, international experience*

ETHICAL AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF COMMUNICATION CULTURE

Mutallib RAKHIMOV

Sh. Rashidov Samarkand State University, Independent Researcher

Samarkand, Uzbekistan

raximov888@gmail.com

Abstract. *This article explores the complex and multifaceted concept of reading, considering it as a self-organizing, synergetic phenomenon and an essential aspect of human spiritual existence. It emphasizes that the development of communication culture, particularly its increasing complexity, is closely linked to technological advancement.*

Keywords: *reading, knowledge, cognition, information, understanding, book, Internet, systematic analysis*

Introduction

In the global information society, both traditional and electronic reading, the existential and communicative foundations of reading, reading as a socio-spiritual phenomenon, the methodology of the book, and research related to the theory of cognition hold significant scientific importance. At the same time, establishing a systematic approach to acquiring knowledge, fostering self-awareness, understanding the world, and cultivating creative thinking—as well as examining reading's ontological, epistemological, and synergetic dimensions—remains a pressing concern for the scientific community.

The phenomenon of reading is inherently complex and multifaceted. Its complexity stems primarily from two factors: reading is a sensory process of cognition and an indirect reflection of reality. Reading is not a simple act; it involves a sophisticated interplay of psychological functions, including attention, perception, memory, and thinking.

The book represents a fundamental form of existence in the information society and cannot exist independently of its mode of being. As a product of human consciousness, the book embodies the foundations of knowledge and intellectual thought. When analyzed ontologically according to modes of being—such as existence, coexistence, availability, presence, life, and permanence, as described by Heidegger—reading and the book are most closely associated with “coexistence.” In other words, the book exists because reading exists; the two are inseparable. This interrelation highlights a substantive issue: reading is a multifaceted process directed toward attentive engagement with texts, perception, comprehension, rational cognition, and communicative and onto-epistemological activity that fosters creative thinking.

Through reading, individuals come to understand themselves, the world, and the relationship between humanity and reality. Ontologically, the book is part of nature, manifesting as the “world of books” (religious, scientific, artistic, textbooks, methodology), the “library” (electronic, cartographic, bibliographic), and the “bookstore” (commercial). As a product of human thought expressed through language, words, and speech, the book embodies the possibilities of human spiritual existence. This study defines the book as a substantial foundation of human spiritual life across space and time, serving to preserve and disseminate knowledge and information while shaping socio-political, scientific, spiritual, and moral perspectives.

At a fundamental level, the book represents both material culture and society's spiritual life. As Socrates observed, "I know that I know nothing." Simultaneously, the book as a mass phenomenon has a broad dimension, encompassing reading for entertainment, which often involves superficial engagement with knowledge. Intensive, purposeful reading, however, yields genuine intellectual outcomes. Consequently, today the most productive and systematic form of reading is synoptic, or comparative-analytical, reading. This method promotes analysis and creative thinking, making it the most advanced form of textual engagement.

Kant interprets the essence of reading as a foundation of human existence, encompassing self-education and cultural growth. He asserts: "In the process of collective reading, the reader identifies the essential element and places himself at the center of the act of reading. The reader does not simply reflect the world but creates it." In modern philosophy, J. Locke regarded reading as a tool for improving the mind. For Locke, the book serves as a medium for expressing and interpreting diverse ideas and perspectives. Like Descartes, he recognized reading as a means of elevating intellectual capacities.

During the Renaissance, reading was primarily viewed as a tool for cognition and personal development. Montaigne, in particular, emphasized the importance of reading, arguing that it was less about following the course of events and more about understanding the inner spiritual world of the individual. In general, humans, endowed with the principle of freedom, create their own spiritual world and lifestyle, which develops through cognition and self-awareness. Unlike in earlier eras, contemporary reading is not merely a reflection of the world or thought; it involves active engagement with, and transformation of, reality.

In contemporary Uzbekistan, reading has been elevated to the level of state policy. Book festivals are held nationwide, literary evenings take place at universities, and libraries are established in neighborhoods. These initiatives aim to nurture critical thinkers and youth with innovative ideas, capable of contributing to Uzbekistan's sustainable progress from recovery to growth.

During reading, analogies, imagination, dreams, and ideas emerge in the reader's mind as a result of impressions and knowledge gained from books. Reading is a complex psychological process that integrates multiple dimensions as a cognitive system, including:

- Reading as a form of cognition and communication;
- Understanding and grasping the essence of texts;
- Formation of consciousness and thought, enabling the reader to analyze oneself and draw conclusions;
- Independent and critical thinking;
- Perception and reinterpretation of the text;
- Careful reading and memorization.

Overall, a synergetic approach to reading is essential in today's globalized world. It facilitates the discovery of unconventional solutions to social, political, and economic challenges, while also providing opportunities for scientific advancement and creative innovation in modernizing Uzbekistan.

The existential foundations of reading are reflected in J.-P. Sartre's philosophy, where reading serves as a path to understanding the world through spiritual freedom, trust, and responsibility. Umberto Eco noted: "Books are dead until revived by the individuality of the reader," and "Every new reading creates a new text." The communicative essence of

reading is further expressed in the “author–text–reader” structure, where the reader engages in dialogue with the author’s consciousness.

In conclusion, reading is a complex, multifaceted concept and a self-organizing, synergetic phenomenon that is essential to human spiritual existence. It is a process aimed at attentive reading, comprehension, and rational cognition, serving as a communicative and onto-epistemological activity that fosters creative thinking. Simultaneously, reading is an individual and creative endeavor that enhances personal development, elevates spiritual existence, promotes self-improvement through cognition, and deepens intellectual growth.

REFERENCES:

1. Alimasov, V. (2021). The philosophical-epistemological and informational essence of book reading. In *The role and relevance of social sciences in shaping the reading culture of youth* (pp. 5–6). Proceedings of the International Scientific-Practical Conference. Qarshi.
2. Adler, M., & Van Doren, C. (2022). *How to Read Books* (pp. 414–450). Tashkent: Yangi Asr Avlodi.
3. Melentyeva, Y.P. (2011). The evolution of views on the essence of reading. In *Regional problems of book history: Materials of the II All-Russian Scientific Conference* (p. 36). Chelyabinsk.
4. Shermukhamedova, N.A. (2021). Factors ensuring the balance of continuous education and upbringing in modernizing Uzbekistan. *Materials of the Republican Scientific Online Conference “Modern Philosophy: State and Prospects of Development”*, April 15, p. 20.
5. Eco, U. (2005). *The Role of the Reader* (p. 495). Moscow: Publishing House of the Russian State University for the Humanities.

**VƏTƏNDAŞLIQ VƏ MİLLİ KİMLİK ANLAYIŞI:
MÜASİR YANAŞMALARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

Vüsalə MUSAYEVA

*Bakı Dövlət Universiteti Sosial iş kafedrası, f.ü.f.d.
Bakı, Azərbaycan*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7316-2938>
vusala.musayeva@gmail.com

Açar sözlər: *milli kimlik, vətəndaşlıq, hüquqi konsepsiya, paradigma, ziddiyyət*

Təqdim edilmiş araşdırma müasir elmi yanaşmalarda vətəndaşlıq və milli kimlik anlayışlarının təhlilinə əsasən hazırlanmışdır. Vətəndaşlığın hüquqi konsepsiyası liberal demokratik nizamlamalar üzərində qurulduğu üçün, universallaşdırılmış idarəetmə forması milliliyi dövlətlə vətəndaş arasında əsas siyasi əlaqə kimi müəyyən edir. Müəlliflər iddia edir ki, bu siyasi kompozisiya bir vətəndaş kimi milli ilə əcnəbi, qeyri-vətəndaş kimi milli siyasi icmaya aid olmayan biri arasında ziddiyyət çərçivəsi yaradır və beləliklə də onun üzvləri arasında və milli dövlətin xalqı ilə hökuməti arasında birliyə təhlükə yaranmış olur. Bununla belə, müstəmləkə dövrünün sonundan bu günə qədər başlayan yeni immiqrasiya özünü üzvi bir fenomen, xüsusən də radikal plüralizm paradigması ilə əlaqəli analitik kateqoriya kimi təsdiqlədiyini əks etdirir. Biz xüsusilə diasporlar kimi kollektiv subyektlərin konsolidasiyasını vurğulayıq, onların üzvləri öz dövlətlərinin milliyyəti və olduqları dövlətlə fiziki olaraq eyniləşdirməyə dair qeyri-müəyyən əlaqə saxlayırlar. Mouffe və Laclau-nun anqonist perspektivi bizə Hannah Arendtin siyasi fəlsəfə sahəsində, eləcə də Erik Hobsbawm və Thomas Carshall kimi tarixçilərin əsərləri ilə kəsişmə nöqtəsində sosial nizamı və qurduqları hegemonluq tipini təşkil edən güc münasibətlərinin konfigurasiyasını anlamağa imkan verir. Bir sıra tədqiqatçılar ahəngdar və qeyri-zorakı sosial nizamların saxlanması gətirib çıxaran hegemon artikulyasiyalar nəticəsində siyasi arenada yerləşdirilmiş vətəndaşlıq və millilik anlayışlarını siyasi hökumranlığın əksi kimi yenidən qurmaq fikrini dəstəkləmişdirlər.

Mouffe və Laclau-nun düşüncəsi, immiqrasiyanın milli demokratik nizamla təsirini nəzərə alaraq, dövlət və vətəndaş arasında əlaqə kimi siyasi funksiyası vasitəsilə milliyyət anlayışının təhlilinə yanaşmanı hissələrə ayırmışdır. Chantal Mouffe və Ernesto Laclau 1985-ci ildə Hegemoniya və Sosialist Strategiya: Radikal Demokratik Siyasətə doğru siyasi nəzəriyyə yanaşmasını təqdim etmişdirlər. Bu, dünyada sosialist və liberal kimi anqonik ideologiyaların qovuşması ilə xarakterizə olunan siyasi dövr idi. Kommunist layihəsinin "çürüməsi" yerini liberal demokratik idarəetmə paradigmasının universallaşmasına verdiyindən, Mouffe və Laclau davam edən siyasi böhranı anlamaq üçün nəinki qadın, həm də zəruri olan nəzəri çərçivə təklif etdilər. Onların düşüncəsində post-marksist ənənədə yüksəldilib, həm də Qramşçinin hegemonluq konsepsiyasına əsaslanan poststrukturalist diskurs nəzəriyyəsinə aid olduğu müəyyən edilib.

Mouffe və Laclau-nun nəzəriyyəsinin əhatə etdiyi materialist baxışın əsas elementi olan reallığın ölçüsünü həll etmək üçün vacib bir təməldir. Onların təfəkkürünün təklif etdiyi dekonstruksiya Qramşçiye görə diqqətləyiq bir utopiyaya işarə edir, lakin radikal plüralist demokratik düzənlə təmsil olunan, emansipasiya üçün dünyada mövcud olan müxtəlif milli nizamla uyğun olaraq siyasi, yerli, davamlı prosesdə qurulacaq. Muff və Laclau-nun

siyasi nəzəriyyəsi də siyasi (Mouffe, 2015), populist səbəblə (Laclau, 2013), sol populizm üçün (Mouffe, 2019) bu cari təhlildə istinadlar kimi təqdim olunur. Bu nəzəri baxımdan bildirilir ki, vətəndaşlıq liberal demokratik nizamlarda qurulmuş hüquqi qaydada təşəkkül tapdığı üçün milliliyi dövlətlə vətəndaş arasında əsas siyasi əlaqə kimi müəyyən edir və bununla da vətəndaş, əcnəbi, qeyri-vətəndaş ilə vətəndaş arasında antaqonizm çərçivəsi yaradır – onun siyasi icması ilə xalq arasında siyasi təhlükə səbəbi kimi görünür.

Digər təhlillər əksini iddia edir ki, müstəmləkə dövrünün sonundan bu günə qədər başlayan yeni immiqrasiya Gramsci (2022) tərəfindən istifadə edilən üzvi bir fenomen, analitik kateqoriya kimi özünü təsdiqlədi. Bu nöqteyi-nəzərdən, Mouffe və Laclau (2015) ilə əlaqəli olaraq, immiqrasiya ilə əlaqəli üzvi böhranı aradan qaldırmaq üçün zəruri bir əks olaraq, milliyət və vətəndaşlıq anlayışlarının alternativ təhlilini hazırlamaq lazım gələcəkdə.

Müəlliflər immiqrasiyanı qeyri-millə subyektlərin vətəndaş kimi milli dövlətə kollektiv demokratik tələblər (Laclau, 2013) təqdim etdikləri üzvi bir hərəkət kimi qəbul edirdilər. Xüsusi olaraq qeyd edirdilər ki, bu antaqonizm milli dövlət mühitində universallaşmış liberal demokratik siyasi çərçivələrin bağlanması üçün xarakterikdir.

Sosial konstitusiyə prosesində immiqrasiyanın bütün ölçülərini anlamaq üçün Weil (2018) xalqların müstəmləkə hökmranlığı zamanı qırılan ekzistensial bağını vurğulayır. Weil üçün müstəmləkələrin kökünü kəsmə təcrübələri ərazi işğalı, məhv etmə, əsarət, işgəncə ilə əlaqələndirilirdi ki, bu da daxili elementi təşkil edir, “nəinki hər hansı effektiv müqavimət ümidini əvvəlcədən məhv edən, həm də mənəvi həyatın davamlılığını qəddarcasına və qəti şəkildə pozaraq, onu bədbəxtliklə əvəz edən bir mənəvi parçalanma” (Weil, 2018). İdeologiya, əxlaqi ünsür, müəllifin qurduğu məntiqə görə, hökmranlığın xalqın özü ilə münasibətlərində ruh kimi daxilə təkrar istehsal olunması üçün əsasdır.

Dominantlıq ruhu, yalnız yad millət deyil, müstəmləkəsizləşdirmə praktikasında mübarizə aparılmalı olan əsl düşməndir. Aydın ki, müqavimət başqa bir hökmranlıq sferasının qurulmasına əsaslanmamalı, hökmranlıq məntiqindən azad olaraq öz ideali üzərində qurulmalıdır. Köklülük, Weilin fikrincə (2018), anladığımız kimi, bir ideal olaraq keçmişin bərpası funksiyasını yerinə yetirir, çünki müstəmləkəçilik təcrübələri müstəmləkə xalqlarını mədəni hökmranlıq yolu ilə tarixlərindən məhrum edirdi. “Keçmişin itirilməsi, müstəmləkə əsarətinə düşməkdir” (Weil, 2018). Müəlliflər bayramlar, dinlər, ana dil kimi mədəni, ənənəvi, yerli ifadənin qadağan edilməsinə, xalqı güclü, sevincli edən bir xalqın kimliyi və qürurunun nədən ibarət olduğunu ifadə edir, bununla da məhdudlaşmamalı olduğunu bildirirlər. Müstəmləkəçilikdən sonrakı reallığa nəzər saldıqda, müstəmləkəçi dövlətlərin müstəmləkə xalqları üzərində hökmranlığının digər təbəçilik formaları ilə əvəz olunduğu, kök salmağa mane olan siyasi, iqtisadi, ideoloji formaları ilə əvəz olunduqda, müəllifin yanaşmasının özünü doğrultduğunu görürük. Weilin deşifrə etdiyi kimi, “Şübhəsiz ki, milli müstəqillik yaxşı bir şeydir, lakin onu məcbur edən dövlətə belə bir təbə olmağı nəzərdə tutduqda, yorğunluq və aclıq o qədər böyükdür ki, yad hökmranlığı altında boşunadır” (Weil, 2018).

Beləliklə, bu kontekstdə kökündən qoparmaq immiqrasiyanın daxili, mənəvi, ideoloji ölçüsünü ifadə edir.

Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, hər bir müəllifin bəzi nəzəri kateqoriyalarına verilən şərh vasitəsilə seçici şəkildə yaxınlaşma nöqtələrini göstərmək mümkündür, çünki onlar siyasi qavrayışın eyni matrisasını izləyirlər, məsələn, güc münasibətləri kimi agonistik münasibətlərin inkişaf etdiyi məkan kimi. Həmçinin aydındır ki, hökmranlıq hər ikisi üçün siyasi konfiqurasiya ilə bir araya sığmır, çünki o, hakimiyyətin bir çox subyektin mübahisə, mübarizə obyektinə olduğu yer kimi təsəvvür edilir. Arendt üçün totalitar dövlət zorakılıq yolu ilə siyasi olanın qurulmasının qarşısını alırsa, Muff hegemonik artikulyasiyaların baş

verməsinə mane olan antaqonizmlər spektrində hökmranlığa müraciət edir. Onun sözlərinə görə (Mouffe, 2015): "Aqonist münaqişədə təhlükə altında olan, əksinə, cəmiyyətin strukturlaşdığı güc münasibətlərinin konfigurasiyasıdır: bu, heç vaxt rəşional olaraq uyğunlaşdırıla bilməyən, əks hegemon layihələr arasında münaqişədir".

Demokratik xalq quruculuğu əks-hegemonik artikulyasiyadır, çünki biz başa düşürük ki, xalq və millət arasında milli dövlətdə möhkəmlənmiş ekvivalentlik sosial quruluşu milliyyət baxımından bərabər olan, bu kollektiv subyektin ümumi identiklik elementi funksiyasını yerinə yetirən insanlar kollektivinə endirən liberal praktikadır. Bu model, mühacirətin nümayiş etdirdiyi kimi, siyasi birliyi deyil, vətəndaşlar və əcnəbilər və ya dostlar və düşmənlər arasındakı münasibətlərdə gizli olan antaqonizm səbəbindən parçalanmağı təşviq edir. Buna görə də xalqın milli birliyi təmin edən kollektiv və ictimai subyekt kimi qurulması radikal plüralist demokratiyanın qurulması üçün əsasdır, o cümlədən bir xalqın bir neçə xalqı birləşdirən siyasi subyekt kimi olması imkanının dəstəklənməsi əsas ideya olaraq irəli sürülmüşdür. Beləliklə vətəndaşlıq bu yanaşmalarda liberal demokratik dövlətin ona aid etdiyindən fərqli bir əhəmiyyət qazanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Arendt, H. (2018). *Sobre a Violência*. 9th Edn. Rio de Janeiro: Civilização Brasileira (Translated by André de Macedo Duarte).
2. Gramsci, A. (2022). *Cadernos do cárcere*. vol.3: *Maquiavel/Notas sobre o Estado e a Política*. 13th Edn. Rio de Janeiro: Civilização Brasileira, 418 Translated by Carlos Nelson Coutinho, Luiz Sérgio Henriques, Marco Aurélio Nogueira.
3. Gualdi M (2025) The concepts of nationality and citizenship in the XXI century's immigration scenario: an agonistic approach. *Front. Hum. Dyn.* 7:1451237. doi: 10.3389/fhumd.2025.1451237
4. Mouffe, C., and Laclau, E. (2015). *Hegemonia e estratégia socialista*. São Paulo: Intermeios, 288 Translated by Joanildo A. Burity, Josias de Paula Jr. e Aécio Amaral.

ÖZBEKİSTAN'DA NÜFUS SAYIMI ETKİNLİĞİNİN ETKİLİ BİR ARACI

Rahimjon YUSUPOV

Mirzo Ulugbek Mahallesi Vatandaşlar Meclisi, Turon Sokağı, 9. Avlu Ev
Şarof Raşidov adına Semerkand Devlet Üniversitesi
Sosyoloji ve Sosyal Hizmetler Anabilim Dalı Doçenti, Tarih Bilimleri Adayı
Semerkand, Özbekistan
ORCID0009-0003-2901-4203
yusupovrahimjon3664@gmail.com
rahim_6161@mail.ru

Sitora ABLAKULOVA

Şarof Raşidov adına Semerkand Devlet Üniversitesi
Sosyoloji ve Sosyal Hizmetler fakülte mezunu, sosyal danışman
Semerkand, Özbekistan
sitoraablakulova912@gmail.com

Özet. Avrasya'nın gelecekteki gelişimi ve uluslararası ilişkilerin genişlemesiyle birlikte Özbekistan'da yeni fırsatlar açılmaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı kurulduktan sonra, Türk devletlerinin sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi entegrasyonu meselelerinin ele alınması daha da güncel hale geldi. Bu nedenle, Özbekistan'da başarılı iş birliğine engel teşkil eden belirli siyasi, ekonomik ve sosyal-kültürel sorunların, özellikle de nüfus sayımı çalışmalarının düzenlenmesi ve bu sürecin derinlemesine incelenmesi, günümüzün en gerekli görevlerinden biri olarak durmaktadır. Bu makalede, ulusal nüfus sayımı çalışması, ondan beklenen amaçlar, nüfusun resmî kayda alınmasının tarihi ve günümüz aşamalarının ele alınması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler. Türk Devletleri Teşkilatı, nüfus sayımı, nüfus kaydı, program verileri, beş ya da on yıl, ilk nüfus sayımı, Avrasya'nın gelecekteki gelişimi, uluslararası ilişkilerin genişlemesi, ilke, gönüllü görevliler, "sayımın önemli anı", mikro sayım, yol haritası, istatistik ajansı, internet ağı, tablet ve kâğıt yöntemleri

Giriş. Özbekistan Cumhuriyeti'nin "Nüfus Sayımı Hakkında" ve "Resmî İstatistik Hakkında" kanunlarına uygun olarak, ayrıca nüfusun demografik ve sosyal-ekonomik özelliklerini, yaşam düzeyi ve refahını, tarımın durumunu, yapısını ve halkı toplumsal açıdan önemli temel tarım ürünleri ile temin etme perspektiflerini değerlendirme sistemini oluşturmak için gerekli veri tabanlarını şekillendirmek amacıyla Cumhurbaşkanının Kararnamesi 19 Eylül 2025 tarihinde kabul edilmiştir [1]. Gerçekten de, son yıllarda sayım faaliyetleri alanında bir dizi çalışmalar gerçekleştirildi. Nitekim "Nüfus Sayımı Hakkında" kanun kabul edilerek, nüfusun her 10 yılda bir, tarımın ise en az 5 yılda bir kez sayımının yapılması belirlendi [2]. Hatta 2021 yılında nüfus, 2022 yılında ise tarım deneme amaçlı olarak sayım işleminden geçirildi. Bu nedenle, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev 2025 yılının 11 Eylül günü nüfus ve tarım sayımının etkin şekilde organize edilmesine ilişkin tekliflerin sunumunu gerçekleştirdi. Ülkenin kalkınma perspektiflerini belirlemede nüfusun demografik ve sosyo-ekonomik özelliklerini, yaşam düzeyi ve refahını, tarımın durumunu tespit etmenin son derece önemli olduğu vurgulandı. Sayımın büyük bir güncel öneme sahip olduğu özellikle belirtildi [3].

Ana Bölüm

"Nüfus Sayımı Faaliyetlerinin Özbekistan'daki Etkin Aracı" adlı bu sunumda, uluslararası tecrübeden hareketle ve Dünya Bankası, UNFPA (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu)

ile FAO'nun (Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü) iştirakiyle geliştirilen nüfus ve tarım sayımının eş zamanlı olarak yapılması önerisi ele alındı. Buna göre, Özbekistan'da sayım faaliyetlerinin 15 Ocak – 28 Şubat 2026 tarihleri arasında gerçekleştirilmesi özellikle belirlendi. Önümüzdeki dönemde bunun ilk 17 günü internet üzerinden, sonraki bir aylık sürede ise "mahalla yetkilileri"nin katılımıyla ev ev dolaşarak yapılması kararlaştırıldı. Bunun nedeni, öncelikle, nüfus sayımının bazı kişilerin düşündüğü gibi sadece nüfus sayısını belirlemekten ibaret olmamasıdır. Bu süreçte ülkenin ekonomik yapısının tüm yönlerine, sosyal alandaki sorunlara ilişkin verilerin toplanması öngörülmektedir.

İkincisi, bireylerin ekonomik özelliklerine dair bilgilerin toplanmasının bu alandaki temel gereklilik olduğu dikkate alındı. Yani iş rejimini oluşturmak, işgücü piyasasına katılımı sağlamak, etkin bir emek sistemini yaratmak için bireyler hakkındaki verilerin elde edilmesi son derece önemlidir. Sayım sürecinde toplanan her bir bilgi, halkın ekonomik durumunu incelemek ve değerlendirmek için fırsat yaratmaktadır.

Ülkemizde yürütülmekte olan yoksulluğun azaltılması, yeni iş alanlarının oluşturulması, bireysel iş faaliyetleri ile kişisel yaşam arasındaki ilişkilerin incelenmesinde de nüfus sayımı sistemi özel bir yere sahiptir. Mesleki eğitim, okul eğitimi, sağlık, sosyal güvenlik ve diğer sosyal alanlardaki sorunları araştırmak, bunların çözümü için tedbirler belirlemede bu sürecin başka bir avantajı da öne çıkmaktadır. Son olarak, üçüncü olarak, nüfus sayımı süreci istatistikî bilgileri diğer kaynaklarla karşılaştırarak kesin sonuçlara ulaşmada önemli bir yere sahiptir. Sayım sürecinde kullanılan gözlem anketleri ve soru formları, halkın farklı tabakalarını incelemeye, hanehalkı koşullarını izlemekte önemli bir araçtır. Bu önemli süreçte ülkenin millî çıkarlarının temel özelliklerini incelemeye örnekleme araştırmaları güvenilir veri tabanının oluşmasına hizmet eder. En önemlisi, küçük ilçeler, nüfus grupları bazında istatistikî verilerin toplanması; sektörler ve alanların sosyal, ekonomik yönlerini küçük gruplara ayırarak inceleme olanağı sağlar.

Konuya dair literatür taramasına göre, ele alınan mesele hakkında boşuna değildir ki, Özbekistan'da XXI. yüzyılın ilk otuz yılı boyunca tarihî-demografik süreçlerin bilimsel, metodolojik ve uygulamalı yönlerini inceleme çalışmaları genişlemektedir. Nitekim tarihî demografik süreçlerin güncel sorunlarının analizi üzerine R.K. Yusupov [4], sosyo-demografik gelişimin aydınlatılması konusunda Ş. Rahmatullayev [5], nüfusun millî yapısındaki değişiklikler üzerine ise U. Hudoyarov [6] tarafından yapılan araştırmalarda incelenmiştir. Bu nedenle makalede nüfus sayımı yöntemine açıklık getirilecek, sayımın süresi ve bunun için ayrılacak kaynak miktarı hakkında bilgiler verilecektir. Ülkede nüfus sayımına katılacak sosyal görevlilere yönelik katı gereklilikler de açıklanmaktadır.

Araştırma metodolojisinin incelenmesinde açıkça görüldü ki, sayım süreçleri Özbekistan'da üç yöntemle, yani internet ağı aracılığıyla, tablet ve kâğıt yöntemleriyle organize edilmektedir. Deneme süreçlerinde tablet yöntemiyle nüfus sayımının kâğıt yöntemine kıyasla daha uygun, hızlı ve ekonomik açıdan verimli olduğu ortaya konuldu. Bilindiği üzere, ilk hesaplamalara göre, nüfus sayımı çalışmalarına harcanacak kaynak miktarının kişi başına ortalama 3 ABD doları olması mümkün olduğu belirtilmişti. Bu giderlerin devlet bütçesinden karşılanması da kararlaştırıldı [7].

Tarihî Demografik Süreçlerin Bilimsel Olarak İncelenmesinin Analizi ve Sonuçları Analiz ve sonuçlar göstermektedir ki, nüfus sayımı sonuçları toplumumuzu daha da güçlendirmeye imkân yaratmakta, Özbekistan'da da nüfus sayımının 2026 yılının Ocak-Şubat aylarında gerçekleştirilmesine hizmet etmektedir. Aynı şekilde, nüfus sayımı belirli bir tarihte Özbekistan nüfusunun sayısı, yaşı, cinsiyeti, dinî ve etnik yapısı, aile durumu, eğitim düzeyi, konutla temin edilme durumu, ekonomik faaliyeti, gelir kaynakları, engellilik durumu hakkında ayrıntılı bilgi edinmeye yardımcı olur; kişi başına düşen makroekonomik

göstergelerin dağılımını hesaplamada, göç durumunu ve iş gücü kaynaklarının dağılımını da net olarak ortaya koyar.

Ayrıca, bölgelerin kalkınması, kadın ve çocuk sağlığının korunmasına yönelik çalışmaların hedefli olarak yürütülmesi için de bilgi kaynağı olarak hizmet eder. Nüfus sayımında her birey hakkında kişisel veriler bireysel olarak toplanır. Bununla birlikte, katılımcılardan alınan bilgilerin anonimliği garanti altına alınır. Nüfus sayımı formlarından yalnızca sonuçların genelleştirilmesi amacıyla faydalanılır. Bu nedenle, pilot sonuçlar ve gelişmiş ülkelerin deneyimleri temelinde, sayım süreçlerinin kâğıt yönteminden vazgeçilerek internet ağı ve tablet cihazları aracılığıyla geniş biçimde yürütülmesi üzerinde çalışmalar yapılmaktadır. Gerçekten de, ana faaliyetin eksiksiz ve kaliteli bir şekilde gerçekleştirilmesi için İstatistik Ajansı tarafından hazırlık çalışmaları yürütülmektedir.

Sonuç

Yukarıdakilerden hareketle şu önerilerde bulunuyoruz: Özbekistan'da nüfus sayımı faaliyetinin yürütülmesi son derece günceldir. Bağımsızlık koşullarında, Yeni Özbekistan'da ilk kez ulusal nüfus sayımı gerçekleştirilmektedir. Bunun için Türk devletleri üniversiteleri arasında akademik iş birliğinin güçlendirilmesi çalışmaları yapılacak, bilimsel çalışmalar derlemesi basılı ve elektronik formatta yayımlanmasına imkân sağlanacak, sunumlar, konferanslar ve çevrim içi platformlar aracılığıyla sonuçların yaygınlaştırılması gerçekleşecektir. Bilimsel açıdan bu faaliyet, ülkenin tarihî-demografik gelişiminde önemli bir öneme sahip olup, gelecekte uluslararası kamuoyu tarafından geniş şekilde incelenecektir.

KAYNAKÇA:

1. Özbekistan Cumhuriyeti'nde nüfus ve tarım sayımı faaliyetlerinin yürütülmesi hakkında. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Kararnamesi, 19 Eylül 2025, № PF-173 // C:/Users/User/Desktop/%D0%9F%D0%A4-173.pdf
2. Özbekistan Cumhuriyeti Kanunu, 16.03.2020, № ÖRQ-611 // <https://lex.uz/docs/4766082?ON>.
3. Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, nüfus ve tarım sayımının etkin bir şekilde organize edilmesine ilişkin önerilerin sunumu ile tanıştı. // 11 Eylül 2025, 20:16 // <https://xs.uz/uzkr/133853#:~:text=%D0%>.
4. Yusupov R.K. Özbekistan'ın demografik süreçleri tarihçilerin bakış açısında (XX. yüzyılın ikinci yarısı) // Rusya-Özbekistan: Tarih ve Günümüz (III. bölüm). "Avrasya" Dergisi, Moskova, Kasım 2008, № 6, s. 56–62. / Post-Sovyet Ülkeler Bölümü, RSUH; İAC MGU.
1. Aynı yazar. Özbekistan'ın tarihî demografyasını inceleme meseleleri (1940'lı yılların ikinci yarısı – 1980'lerin sonu) // Semerkant Devlet Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Bülteni, Bilimsel-teorik, metodolojik dergi. Semerkant, SamDU Yayını, 2008, № 4(50), s. 40–48.
2. Aynı yazar. Özbekistan'da demografi biliminin gelişimi (tarihî bakış) // Sosyal Düşünce. İnsan Hakları. Özbekistan Beşerî Bilimler Dergisi. № 4 (44), 2008, s. 89–99.
5. Rahmatullayev Ş. Özbekistan: XX. yüzyılın sonu – XXI. yüzyılın başında sosyo-demografik süreçlerin özellikleri // "Avrasya", Moskova, 2008, № 4, s. 39–54.
6. Hudoyarov U. Semerkant vilayeti nüfusunun millî ve toplumsal yapısı (1926 Tüm Birlik Nüfus Sayımı sonuçlarına göre) // Özbekistan Millî Üniversitesi Haberleri, 2019, № 1/1, s. 68–70.
7. Nüfus sayımı kaç mal olacak? // <https://kun.uz/37014984#:~:text=>

ROLE OF READING CULTURE IN SHAPING SOCIAL INTELLIGENCE AMONG YOUTH

Kamoliddin KUSHBAKOV

PhD Researcher, National University of Uzbekistan
Uzbekistan

kamoliddinbaxromovich@gmail.com

Abstract. *This study investigates how cultivating reading habits among youth contributes to the development of social intelligence in transitional societies, with a particular focus on Uzbekistan. Drawing on interdisciplinary theoretical frameworks and a mixed-methods research design, it examines the transformative potential of reading in fostering empathy, civic engagement, and interpersonal skills. Findings indicate that habitual reading is positively associated with conflict resolution, self-regulation, and pro-social behavior. The paper concludes with policy recommendations for integrating reading into educational reform, community initiatives, and digital platforms.*

Keywords: *reading culture, social intelligence, youth development, empathy, sociology of reading*

Introduction

In the digital age, marked by rapid technological advancement and social fragmentation, the capacity of young people to communicate effectively, resolve conflicts peacefully, and empathize with others has become increasingly important. These interconnected abilities are collectively referred to as social intelligence. While schools often prioritize standardized testing and STEM education, soft skills—frequently developed outside formal curricula—are gaining global significance. One of the most enduring and accessible means of fostering social intelligence is reading.

Reading not only stimulates imagination but also cultivates emotional and ethical sensitivity. In Uzbekistan, where youth comprise over 60% of the population, strengthening social intelligence represents a national priority. Despite this, the role of reading culture in promoting these competencies remains underexplored. This study seeks to address this gap by examining the influence of reading on multiple dimensions of social intelligence among Uzbek youth.

Theoretical Framework

Social intelligence, a concept introduced by Edward Thorndike in 1920, refers to the ability to understand and manage people and to act wisely in human relations. Subsequent contributions, including Howard Gardner's theory of multiple intelligences and Daniel Goleman's model of emotional intelligence, have expanded the concept to encompass empathy, social awareness, and relationship management.

In this study, social intelligence is defined as the capacity to interpret social cues, navigate interpersonal dynamics, and resolve conflicts constructively. This capability is not solely innate but can be cultivated through cognitive and affective engagement—processes that reading strongly supports. For instance, reading fiction exposes individuals to diverse perspectives, thereby enhancing empathy, a core component of social intelligence.

From a sociocultural perspective, the study also draws on Lev Vygotsky's theory of mediated learning and Pierre Bourdieu's concept of cultural capital. Vygotsky emphasizes

that learning is inherently social, with tools such as language and text mediating development. Bourdieu highlights how reading habits contribute to symbolic competence and social mobility. Together, these frameworks position reading as both a cognitive instrument and a social practice that shapes the development of socially intelligent youth.

Literature Review

Numerous scholars have examined the relationship between literacy and social development. Goleman (1995) emphasized the significance of empathy, impulse control, and interpersonal skills in predicting life success. Mar and Oatley (2008) suggested that engagement with narratives enhances an individual's theory of mind, with their research indicating that those who read more fiction demonstrate higher emotional intelligence and an improved capacity for understanding others.

In the Uzbek context, Nazarov (2019) highlights the role of national values embedded in classical literature in shaping youth ethics. Karimova (2021) notes a significant decline in reading habits in urban centers due to increased digital media consumption, which has contributed to weakening interpersonal skills. Conversely, Tursunov (2023) points to a resurgence of reading among youth through book clubs and social reading initiatives supported by local governments.

Internationally, UNESCO's 2020 report underscores a correlation between adolescent reading engagement and civic participation. The report also observes that societies with high youth literacy rates tend to exhibit stronger community cohesion and lower rates of youth crime..

Methodology

This study employs a mixed-methods approach, integrating quantitative and qualitative techniques to investigate the relationship between reading culture and social intelligence among Uzbek youth.

The quantitative component involved a survey of 800 students aged 16–25 from Tashkent, Samarkand, Fergana, and Nukus. The questionnaire included Likert-scale items measuring reading frequency, types of literature consumed, empathy, self-regulation, and communication skills.

The qualitative component consisted of 40 in-depth interviews with youth participants from diverse socioeconomic backgrounds. Interview questions explored personal experiences with books, emotional reactions to narratives, and participants' perceptions of reading's impact on relationships, conflict resolution, and ethical decision-making.

Data were analyzed using SPSS for descriptive statistics and Pearson's correlation, while qualitative responses were coded thematically using NVivo software. Triangulation ensured the reliability of the findings. Ethical clearance was obtained from the university's research ethics board, and all participants provided informed consent.

Empirical Findings

The study revealed a significant positive correlation ($r = 0.68$, $p < 0.01$) between frequent reading and higher levels of empathy, emotional regulation, and cooperative behavior. Youth who read at least four books per month scored significantly higher on social intelligence scales than non-readers or occasional readers. Fiction—particularly contemporary Uzbek novels and translated world classics—exerted the strongest influence on empathy and moral reasoning.

Interview data indicated that regular readers reported greater self-confidence in public speaking, conflict resolution, and expressing complex emotions. Participants frequently noted that reading enhanced their understanding of others' perspectives and reduced social anxiety. Several respondents linked reading to the formation of deeper friendships and improved family communication. Notably, digital reading via e-books was found to be as effective as physical books, whereas prolonged social media use showed a weak negative correlation with social intelligence.

Discussion

The findings demonstrate a robust connection between reading habits and the development of social intelligence among youth. These results are consistent with international studies while providing new insights from the Central Asian context. The positive correlation between fiction reading and empathy supports the notion that narratives function as simulated social experiences, allowing readers to practice emotional understanding and moral judgment within safe, imaginative spaces.

Furthermore, the observed link between reading and prosocial behavior aligns with Vygotsky's concept of mediated learning, where books act as cognitive tools that nurture socio-emotional skills. Participants reported that stories of struggle, perseverance, and justice influenced their ethical perspectives and decision-making, confirming that reading involves active, transformative engagement rather than passive absorption.

The comparatively lower social intelligence scores among youth who rarely read highlight the growing impact of media distraction and digital overstimulation. While digital texts were found to be effective, excessive social media use exhibited a weak negative correlation with social intelligence, indicating that not all screen time contributes positively to social cognition. These findings underscore the need for policy measures that differentiate between beneficial and detrimental forms of digital engagement.

Contextualizing in Uzbekistan

Uzbekistan is undergoing a cultural and educational renewal that prioritizes youth development and modernization. Within this context, reading culture is increasingly recognized as a cornerstone of moral and intellectual growth. National initiatives such as the *Kitobxonlik Madaniyatini Rivojlantirish* program aim to revive public interest in books. Nevertheless, challenges such as infrastructural disparities between urban and rural areas, economic hardship, and limited access to diverse reading materials remain significant.

This study indicates that urban youth, who have greater access to libraries and bookstores, exhibit stronger reading habits and higher social intelligence scores. Promising interventions—including mobile libraries, school-based book clubs, and state-sponsored reading campaigns—demonstrate potential for wider scalability. The integration of reading modules into secondary and tertiary education has shown early success in fostering empathy and critical thinking.

Local literature, with its rich ethical themes and relatable characters, continues to play a pivotal role. Works by Abdulla Qodiriy, Said Ahmad, and O'tkir Hoshimov were frequently cited by respondents as transformative texts that shaped their understanding of justice, loyalty, and emotional resilience.

Recommendations

Based on the findings and the contextual realities of Uzbekistan, the following recommendations are proposed to strengthen reading culture and enhance social intelligence among youth:

1. **Curriculum Integration:** Schools and universities should incorporate structured reading modules that emphasize fiction, biographies, and philosophical literature to foster empathy and critical thinking.
2. **Digital Platforms:** Develop mobile reading applications in Uzbek and Russian to improve accessibility, particularly in rural areas. Features such as gamified reading challenges and AI-based book recommendations can effectively engage digitally native youth.
3. **Book Clubs and Discussion Circles:** Expand community-based initiatives that facilitate reading discussions, with support from government agencies and NGOs. These forums promote social bonding, peer learning, and active engagement with texts.
4. **Parental Involvement:** Implement programs that train parents to model reading behavior and establish home libraries, especially in low-income households.
5. **Library Modernization:** Invest in modernizing libraries by providing digital archives, comfortable reading spaces, and diverse collections to maintain youth interest in reading.
6. **Media Literacy Campaigns:** Launch public awareness initiatives to help youth distinguish between recreational digital use and developmentally beneficial reading, enabling more effective allocation of screen time.

Conclusion

Reading culture serves as a powerful driver of social intelligence among youth, equipping them with empathy, communication skills, and ethical awareness. The mixed-method findings of this study highlight the transformative potential of books in cultivating young individuals who are not only intellectually informed but also socially responsible.

Within the context of Uzbekistan's youth policies and ongoing cultural renewal, promoting reading must be treated as a multi-sectoral priority. Education, technology, family engagement, and public institutions all play crucial roles in fostering a generation of socially intelligent citizens. Strengthening reading habits is therefore not solely an educational objective but also a societal investment in the nation's moral and relational fabric.

REFERENCES:

1. Thorndike, E. L. (1920). *Intelligence and its uses*. Harper's Magazine.
2. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society*. Harvard University Press.
3. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. Bantam Books.
4. Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*.
5. Mar, R. A., Oatley, K., & Peterson, J. B. (2009). Exploring the link between reading fiction and empathy. *Journal of Personality and Social Psychology*.

6. Kidd, D. C., & Castano, E. (2013). Reading literary fiction improves theory of mind. *Science*.
7. Appel, M. (2008). Fictional narratives cultivate just-world beliefs. *Journal of Communication*.
8. National Center for Educational Statistics. (2020). *Reading habits among American youth*. NCES Report.
9. Ministry of Higher Education of Uzbekistan. (2023). *Kitobxonlik Madaniyatini Rivojlantirish Strategiyasi*.
10. Uzbek State Statistics Committee. (2022). *Youth educational trends report*.
11. Krashen, S. (2004). *The Power of Reading*. Libraries Unlimited.
12. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations. *Contemporary Educational Psychology*.
13. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Prentice Hall.
14. Tomasello, M. (2009). *Why We Cooperate*. MIT Press.
15. Rogoff, B. (2003). *The Cultural Nature of Human Development*. Oxford University Press.
16. Chamorro-Premuzic, T. (2007). Personality and individual differences in the workplace. *Applied Psychology*.
17. Rosenblatt, L. (1994). *The Reader, the Text, the Poem*. Southern Illinois University Press.
18. Livingston, J. (2003). Metacognition: An overview. Harvard Graduate School of Education.
19. OECD. (2021). *Reading performance and socio-emotional skills*. PISA Insights.
20. Uzbek Youth Union. (2022). *National survey on youth reading preferences*.
21. Zohidov, M. (2020). O'zbek adabiyotining ijtimoiy funksiyasi. *Tashkent State University Journal*.
22. Nazarova, G. (2021). Kitobxonlik va yoshlar ijtimoiy tafakkuri. *Pedagogika va Psixologiya*.
23. Kambarova, M. (2022). O'zbek yoshlari va madaniy kompetensiya. *Sotsiologiya Jurnal*.
24. Xoshimova, N. (2021). Ijtimoiy intellekt va yoshlar. *O'zbekiston Sotsiologiyasi*

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LEARNING MOTIVATIONAL PROCESSES IN TWINS RELATED TO INTELLIGENCE

Shahlo TOYIROVA

*Doctor of Psychological Sciences (PhD), Associate Professor
Alisher Navoi University of Uzbek Language and Literature
Uzbekistan*

toyirova@mail.ru

Abstract. *This article examines the psychological processes observed in monozygotic and dizygotic twins, emphasizing the distinctive features of learning motivation that emerge during educational activities. It also investigates the development of motivation both to avoid failure and to achieve success. Additionally, the article considers how motivational characteristics are related to the level of intelligence in twins.*

Keywords: *monozygotic, dizygotic, twins, differentiation, motivation, professional self-determination, motivation to achieve success, motivation to avoid failure, genotype, activity, similarity, intelligence, IQ*

Introduction

A person's success in any activity largely depends on their abilities and the desire to attain high results—that is, on their motivation to succeed. High achievement in educational activities is influenced by two primary factors: intellectual capacity and motivation. While a high level of intellectual development constitutes a necessary foundation, motivation serves as the driving force behind successful learning.

Research objectives

1. Identify the determinants of telepathy levels in twins.
2. Examine intellectual rigidity in relation to the motivational sphere in monozygotic and dizygotic twins.
3. Investigate the psychological aspects of differentiation in twins as they relate to learning motivation

In the educational process, this study analyzes the socio-psychological differentiation of twins, their conative and cognitive activity, learning motivation, and the peculiarities of interpersonal interaction. The interconnections between twins are examined to determine whether they enhance the likelihood of developing learning motivation or whether differences emerge depending on their monozygotic or dizygotic nature. Particular attention is given to the similarities and differences in motivational strategies between monozygotic and dizygotic twins, as well as the relationship between their intellectual level and its influence on the dynamics of their educational activity.

Studying the intellectual development and learning motivation of twins provides a deeper understanding of the interplay between biological and social factors in personality formation. The interrelationship between intellectual and motivational processes in twins' learning activity has both theoretical and practical significance for the organization of the educational process.

A number of studies, including those by A.R. Luria, B.I. Kochubey, and Plomin & Spinath, indicate that cognitive development in twins is closely linked to hereditary factors, while differences in the motivational sphere are shaped by upbringing and the social

environment. Monozygotic twins often exhibit similar learning strategies, whereas dizygotic twins display more pronounced individual differences. Recent research by foreign psychologists such as N. Segal and T. Bouchard highlights that the intellectual level of twins influences their learning motivation and that internal and external motives evolve throughout the learning process.⁴⁴

In educational activities, the development of learning motivation in twins, particularly in monozygotic (MZ) and dizygotic twins, represents one of the most stable and heritable psychological characteristics. Nevertheless, MZ twins, despite sharing the same genotype, often differ in school performance. These differences arise from non-shared environmental factors, which do not contribute to similarity within twin pairs. Currently, because only a few non-shared environmental factors have been reliably linked to MZ differences in academic outcomes, these differences are considered specific and largely random. This suggests that the influence of the non-shared environment on MZ differences is both age-specific and trait-specific.

A person's perception of their likelihood of success generates both the need for achievement and the fear of failure. The interplay of these two factors determines behavior: whether to act or refrain from acting. When the need to achieve outweighs the fear of failure, the individual engages in the task. Conversely, if the fear of failure predominates, the task is avoided. Consequently, an individual's approach to completing a task is governed by the balance between these two motives: the need for achievement and the fear of failure.

Learning motivation reflects students' evaluation of various aspects of the educational process—its content, organizational forms, and methods—through the lens of their individual needs and goals, which may or may not align with the objectives of the curriculum. Motivation can be understood in two main ways:

- As a set of motives that drive human activity—a system of factors determining individual behavior, including needs, motives, goals, intentions, and aspirations;
- As the process of forming motives that stimulate and sustain behavioral activity at an appropriate level.

According to R.S. Tkach and E.N. Tkach, "motivation is based on motives, which refer to specific impulses and incentives that compel a person to act. The motivation of students comprises the processes, methods, and means that encourage them towards cognitive activity and the active assimilation of educational content." The authors further note that motives "can manifest as a harmony of feelings and aspirations, interests and needs, ideals and attitudes."

Twin students in school often lag behind their peers in psychological development and interpersonal communication processes. Such delays can affect their general intellectual development and the dynamics of socialization. The Department of Psychogenetics, under Prof. M.S. Egorova, processed and analyzed data from the study "Comparison of Learning Activities of Twins and Singletons," which included approximately 9,000 singletons and school-age twins.

The study examined the influence of general and individual environments on the variability of academic success indicators, considering both the age and social developmental status of students. The results indicate that family structure plays a significant role in shaping differences in academic outcomes between twins within a pair. In families with multiple children, differences in twins' learning activities tend to increase

⁴⁴Segal N.L. Myths about twins: false beliefs, fairy tales, and facts about twins. 2020

due to lower orientation toward each other, the ability to form various intrafamily relationships (small groups), and reduced parental attention.

Most twins attend the same class. When they possess strong motivation to learn, they support each other by completing tasks together, discussing school-related issues, and encouraging one another. This mutual assistance fosters active development, as each twin strives to perform as well as the other.

Conclusion

The effectiveness of educational and motivational processes in twins is closely linked to their intellectual development:

1. Monozygotic twins demonstrate a high degree of similarity in both learning motivation and intellectual indicators.
2. Dizygotic twins exhibit greater variability in these areas.
3. Mutual development through positive competition among twins fosters the formation of high intellectual capacity and intrinsic learning motivation.
4. The development of adaptive characteristics related to educational and motivational growth within the family supports the enhancement of twins' intellectual abilities.

REFERENCES:

1. Segal, N. L. *Myths about twins: False beliefs, fairy tales, and facts about twins*. 2020.
2. Atkinson, J. W., & Feather, N. T. *A theory of achievement motivation*. Huntington, NY: John Wiley & Sons, 1966.
3. Plomin, R., & Spinath, F. M. *Genetics and education: The genetics of learning abilities and disorders*. Psychological Science, 2004.
4. Ткач, Р. С., & Ткач, Е. Н. Мотивация достижения успеха как субъективный ресурс учебно-профессиональной деятельности студентов вуза. *Проблемы высшего образования*, 2019, №1, 446–449.
5. Izatovna, T. L., & Izatovna, T. S. Psikhologiyada egizaklarni o'rganishning psikhodiagnostik asoslari. *Elektron konferensiya Globus*, 2021, 98–104.
6. Izatovna, T. S. Theoretical and scientific approach to the psychology of adolescent twins in the process of social adaptation. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 3(2), 51–57, 2022.
7. Izatovna, T. S. Methodological foundations of psychological development of adolescent twins. *American Journal of Social Sciences and Humanity Research*, 4(03), 36–43, 2024.

SOCIOLOGICAL APPROACHES TO THE CONCEPT OF REINTEGRATION OF YOUTH INTO SOCIAL LIFE

Gulsum TAGIYEVA

Associate Professor, Department of Sociology and Social Work
Samarkand State University named after Sharof Rashidov,
Doctor of Sociological Sciences
Tashkent, Uzbekistan

ORCID ID: 0000-0003-3619-8154

tg120886@gmail.com

Sharofidin KHASANOV

First-year Doctoral Candidate (PhD student),
Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Tashkent, Uzbekistan

Abstract. *This article examines the concept of youth reintegration into social life from a sociological perspective. It explores the processes through which young people adapt to society, re-establish connections with social institutions, and assimilate social norms and rules, drawing on a range of theoretical approaches. The study also identifies the key factors influencing the reintegration process and highlights the challenges associated with it.*

Keywords: *youth, reintegration, sociological perspective, social institutions, education, social resources, social adaptation*

Introduction

Youth constitute the most active and future-oriented segment of society. For various social, political, and economic reasons, the reintegration of young people who have become marginalized has emerged as one of today's most pressing social challenges. This article examines sociological approaches to the concept of reintegration, exploring both its theoretical foundations and practical solutions.

Ongoing processes such as globalization, economic and cultural transformations, migration, and social inequality are limiting the active participation of millions of young people in society, leading to their marginalization from social relations worldwide. This phenomenon is particularly pronounced in transitional countries, where social crises negatively affect the younger generation's ability to secure a place in life. Under these circumstances, the reintegration of youth into social life has become an urgent concern. Addressing this issue requires not only targeted social policy interventions but also rigorous scientific analysis. From a sociological perspective, it is possible to understand the mechanisms for restoring youth's role in society, facilitating their adaptation to social norms, and promoting greater social engagement.

The concept of reintegration primarily refers to resocialization—that is, an individual's participation in and adaptation to the system of social relations. The reintegration model emphasizes social rehabilitation and is recommended to begin at the onset of a sentence and continue until release [1]. According to the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), prisoners must undergo a rehabilitation process to enable their reintegration into society. This process involves re-entering a previously

excluded or marginalized social environment, actively participating in it, assuming new social roles, and pursuing personal and social interests within those roles.

From a sociological perspective, reintegration occurs through social institutions such as the family, educational systems, the labor market, and religious or cultural organizations. These institutions facilitate personal development, social identification, and adaptation to normative social life.

The concept of "youth" remains one of the most complex and ambiguous notions in contemporary social and humanitarian sciences. On one hand, there is strong academic interest in analyzing young people's consciousness and behavioral characteristics, making this group a central focus of empirical research worldwide. On the other hand, despite the abundance and thematic diversity of existing youth studies, a clear and universally accepted definition of "youth" and the essential features distinguishing this group from other segments of society has yet to be fully established [2].

Due to the multi-paradigmatic nature characteristic of the social sciences, scholars often encounter difficulty in clearly defining the term "youth." Research indicates that many authors share a general view of youth as a distinct group of individuals who, by virtue of their age, possess specific cognitive and behavioral characteristics. However, a clear understanding of the criteria delineating the boundaries of "youth," as well as the specific traits that define individuals within this age group, remains lacking.

Studies of youth reveal that social exclusion can result from a variety of factors. Primarily, economic issues—such as unemployment, poverty, and weak social protection mechanisms—impede young people's participation in social relations. Additionally, inefficiencies within the education system, insufficient preparation for life, and a lack of competitive skills contribute to their detachment from social life. Factors such as internal and external migration, urbanization, intercultural conflicts, deviant behavior, and criminal activity further exacerbate youth marginalization. In particular, young individuals recently released from correctional facilities, undergoing rehabilitation, or those long disconnected from education or employment are considered high-priority groups for reintegration.

Sociology offers several theoretical approaches to address these challenges. The structural-functional approach, developed in the mid-20th century, is reflected in the works of international scholars such as R. Merton [3], T. Parsons [4], and S. Eisenstadt [5], as well as local researchers including M.N. Rutkevich [6], G.A. Cherednichenko and V.N. Shubkin [7], M.K. Gorshkov, and F.E. Sheregi [8]. This approach views youth as an integral element within the complex system of social statuses and roles. According to functionalist theory, each social institution performs specific functions that maintain societal stability. Within this framework, youth reintegration involves their re-entry into society's functional system, with education, labor, culture, and family institutions shaping them into fully integrated members. Programs such as vocational training and retraining courses are particularly crucial for facilitating this process.

Conflict theory, in contrast, examines reintegration through the lens of access to social resources and inequality. Youth frequently represent groups deprived of power, financial resources, and social capital. This perspective emphasizes the need to reform existing structures to enable their active participation in society. Effective measures include creating employment opportunities for disadvantaged youth, providing government grants, and developing mechanisms for social mobility.

Symbolic interactionism highlights the importance of self-perception and social interactions in shaping an individual's role in society. From this viewpoint, youth reintegration depends on their ability to recognize and accept themselves through

positive experiences, redefining personal values and goals. Social support groups, counseling centers, volunteer activities, and community engagement are therefore critical components of the reintegration process.

The education system plays a central role in facilitating youth reintegration. Mechanisms such as inclusive education, second-chance learning, vocational training, and distance education help develop knowledge and skills, enabling adaptation to labor market demands. Complementary strategies include employment programs, entrepreneurship development initiatives, and access to loans and grants provided by governmental and non-governmental organizations.

Effective social reintegration requires not only state policy but also the active involvement of civil society, families, educational institutions, and the media. Engaging youth necessitates an individualized approach, encompassing psycho-social support, motivation, and personal development programs.

In conclusion, youth reintegration holds strategic importance for societal stability, development, and the advancement of human capital. Sociological approaches offer a scientific framework for understanding the theoretical foundations of reintegration and for implementing effective social policies. Only through coordinated efforts by state and civil society institutions can the younger generation be nurtured and developed into fully integrated members of society.

REFERENCES:

1. Study of Barriers in Organizing Social Reintegration of Repatriates and Individuals Convicted of Extremist Crimes. Project: *Probation Control of Persons Convicted of Terrorist and Extremist Offenses*. Bishkek, 2023, p. 5.
2. Rudenkin, D.V. Youth as a Sociological Category: Main Conceptual Approaches. UDC 316.346.32-053.6. <https://doi.org/10.24158/tipor.2019.9.1>
3. Merton, R. *Social Theory and Social Structure*. Moscow, 2006. 873 pp.
4. Parsons, T. *The System of Modern Societies*. Moscow, 1998. 270 pp.
5. Eisenstadt, S. Changing Patterns of Youth Protest in Different Stages of Development of Modern Societies. *Youth & Society*, 1969, Vol. 1, Issue 2, pp. 133–150. <https://doi.org/10.1177/0044118x6900100202>
6. Rutkevich, M.N. *Sociology of Education and Youth. Selected Works (1965–2002)*. Moscow, 2002. 541 pp.
7. Cherednichenko, G.A., & Shubkin, V.N. *Youth Entering Life: Sociological Studies on Career Choice and Employment Issues*. Moscow, 1985. 240 pp.
8. Gorshkov, M.K., & Sheregi, F.E. *Youth of Russia: A Sociological Portrait*. Moscow, 2010. 592 pp.

AİLE – ANAYASAL DEĞER OLARAK

Alisher UTAMURADOV

*Sosyoloji felsefe doktoru, Alisher Navoi'nin adını taşıyan
Özbek Dili ve Edebiyatı Taşkent Devlet Üniversitesi
Taşkent, Özbekistan
alisherutamurodov5@gmail.com*

Zarinabonu MAMAJONOVA

*Student, Alisher Navoi'nin adını taşıyan Özbek Dili
ve Edebiyatı Taşkent Devlet Üniversitesi
Taşkent, Özbekistan
zarinabonumamazonova@gmail.com*

Özet. Bu makalede aile kurumunun anayasal bir değer olarak yeri ve önemi ele alınmıştır. Ailenin toplumun gelişimindeki rolü ve insan hakları ile özgürlüklerinin sağlanmasındaki önemi incelenmiştir. Ayrıca anayasada aileye ilişkin normlar ve devletin aileyi destekleme konusundaki güvenceleri ele alınmıştır. Aile değerlerinin hukuki korunması ile ulusal gelenek ve örf-adetlerle uyumu özellikle vurgulanmıştır. Bununla birlikte, ailenin sürdürülebilir gelişimi ve toplumsal istikrara etkisi konusunda sonuçlara yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Aile, Anayasa, değer, hukuki koruma, toplum, istikrar, gelenek, devlet güvencesi

Giriş. Aile, tarih boyunca her toplumda en yüce değerlerden biri olarak kabul edilmiş ve toplumsal yapının temeli olmuştur. Aile, her şeyden önce sosyal ve bireysel bir olgu, aynı zamanda hukuki bir süreç olarak da değerlendirilir. Aile kurumu, modern toplumun sosyal yapısının ayrılmaz bir parçası niteliğindedir. Ancak 21. yüzyılda, küresel ölçekte aile kurumunun ciddi bir kriz sürecinden geçmekte olduğu görülmektedir. Devletin önemli bir halkası ve toplumun temel dayanağı olan ailenin zayıflaması, yalnızca bireysel aileler veya akrabalık ilişkileriyle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda toplumun ve devletin bütünlüğünü de tehdit etmektedir. Ailenin anayasal-hukuki statüsü ile aile bireylerinin hukuki ehliyeti, etkili bir aile politikasının oluşturulmasında kilit unsurlar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, günümüzde aile kurumuna ilişkin kapsamlı ve yeknesak bir kavramsal çerçeve bulunmamaktadır. Anayasal hukuk ile aile hukukuna dair tanımlar arasındaki farklılıklar, ailevi hukuki ilişkilerde tarafların hak ve yükümlülüklerinin yeterince açık biçimde anlaşılmasına yol açmaktadır¹.

Yöntem ve materyaller. Bu makalenin hazırlanma sürecinde karşılaştırma, analiz ve genelleştirme yöntemlerinden yararlanılmıştır. Konuya ilişkin anayasal normlar, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve aileye dair yasal düzenlemeler temel kaynak olarak incelenmiştir. Ayrıca ulusal ve yabancı hukukçuların bilimsel çalışmaları ve makaleleri ile uluslararası hukuk belgeleri de değerlendirilmiştir. Konunun ele alınışında normatif-hukuki belgelerle birlikte, aile kurumunun toplumsal önemini yansıtan istatistik verilerden de faydalanılmıştır.

Belgelerin analizi. Yeni Özbekistan Anayasası'nın "Aile, çocuklar ve gençler" başlıklı XIV. bölümünün 76. maddesinde şu hüküm yer almaktadır: "Aile, toplumun temel halkasıdır

¹ Галсанова Н.С. Вестник магистратуры. 2021. № 6-2 (117) 65 ISSN 2223-404

ve toplum ile devletin koruması altındadır"². Bu hükmün içeriğinden anlaşılacağı üzere, aile kurumu felsefi-hukuki, sosyo-biyolojik ve manevi-ahlaki bir kategori olarak değerlendirilmektedir. Bu da halkımızın aileye ilişkin milli gelenek ve değerlerinin hukuki koruma altına alınmasını, ailenin tam gelişimi için devlet tarafından sosyal, ekonomik, hukuki ve diğer gerekli koşulların sağlanmasını ifade eder.

Karşılaştırmalı-analitik yaklaşım göstermektedir ki, Yeni Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, Medeni Kanun ve Aile Kanunları ile diğer ilgili normatif-hukuki belgeler; halkçı niteliği, milli değerler ve geleneklerle uyumu bakımından dikkat çekmektedir. Ayrıca, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 27 Haziran 2018 tarihli PQ-3808 sayılı Kararı'na göre, her yıl 15 Mayıs tarihi ülke genelinde Uluslararası Aile Günü olarak geniş çapta kutlanması öngörülmüştür³.

Özbekistan Cumhuriyeti Aile Kanunu'nda da aile ilişkilerini düzenleyen temel hukuki normlar yer almaktadır. Kanunda evlenme ve boşanma usulleri, ebeveynlerin hak ve yükümlülükleri, çocukların hakları, vesayet ve kayımlık meseleleri özel bir önem taşır. Ayrıca, aileyi devlet tarafından koruma, eşitlik ilkesi, aile bireylerinin kişisel ve malvarlığına ilişkin haklarını güvence altına alma gibi anayasal ilkeler de burada ifadesini bulmuştur. Söz konusu kanun, ailenin toplumda sağlam bir sosyal kurum olarak şekillenmesine ve bireyin hak ve menfaatlerinin korunmasına hizmet etmektedir.

M.X. Rustamboev, "Aile Hukuku" adlı ders kitabında şu hususu vurgulamaktadır: "Aile kurumunun hukuki düzenlenmesi, devlet ve toplum istikrarının önemli bir güvencesidir. Evlilik, ebeveyn ve çocuk haklarının, ayrıca ailevi ilişkilerin yasal çerçevede düzenlenmesi, aile değerlerinin korunmasına hizmet eder"⁴.

Yabancı hukukçu Fareda Banda ise "International Conceptions of the Family" adlı makalesinde şöyle demektedir: "Uluslararası hukuk normlarında aile, toplumun temel halkası olarak tanınmaktadır. Devletlerin temel görevi – aileyi hukuki açıdan korumak ve onun varlığı için gerekli sosyo-ekonomik koşulları yaratmaktır".⁵

Uluslararası hukuk belgelerinde de ailenin korunmasına ciddi şekilde vurgu yapılmaktadır. Örneğin, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde (1948): "Aile, toplumun doğal ve temel birimi olup, toplum ve devlet tarafından korunmalıdır." (madde 16) denilmektedir. Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'de (1989) ise, çocukların aile ortamında yaşama, ebeveyn bakımında bulunma ve aile ortamında yetiştirilme hakkı güvence altına alınmıştır (madde 7 ve 9).

Sonuç

Yukarıda verilen bilgilerden şu sonuç çıkarılabilir: Aile, toplumun doğal ve temel birimi olarak yalnızca sosyal değil, aynı zamanda anayasal bir değer düzeyinde de kabul edilmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve Aile Kanunu, ailenin hukuki statüsünü belirleyerek evlilik, ebeveyn ve çocuklar arasındaki ilişkileri yasal bir temelde düzenlemektedir. Ulusal hukukçular – özellikle M.X. Rustamboev'in belirttiği üzere, ailenin hukuk çerçevesinde korunması, devletin istikrarı ve toplumun gelişimini sağlamanın önemli bir şartıdır. Yabancı akademisyenler ise uluslararası hukuk normlarında ailenin toplumdaki rolünün, devletlerin onu hukuki ve sosyal açıdan destekleme yükümlülüğü ile sıkı sıkıya

² O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Rasmiy nashr. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2023. -B. 43.

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 27-iyundagi PQ-3808-sonli "O'zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" qarori. LexUZ Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. <https://lex.uz/uz/docs/-3797625>

⁴ Rustamboev M.X., Oila huquqi. Toshkent: Adolat, 2007, 34–35-betlar

⁵ Banda F., International conceptions of the family, International and Comparative Law Quarterly, 2017, p. 753

bağlantılı olduğunu kaydetmektedirler. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Çocuk Haklarına Dair Sözleşme gibi uluslararası belgeler, aileyi toplumun ayrılmaz bir parçası olarak kabul ederek, devletlerin onu her yönüyle korumasını zorunlu bir talep olarak ortaya koymaktadır. Bu nedenle, ulusal mevzuat, uluslararası normlar ve hukukçuların bilimsel yaklaşımları bütünlüşmüş halde, ailenin güçlendirilmesi; toplumsal istikrar, insan haklarının güvence altına alınması ve milli kalkınmanın temel unsuru olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2023). Rasmiy nashr. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
2. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi (1998). <https://lex.uz/docs/104720>
3. LexUZ Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. <https://lex.uz/uz/docs/-3797625>
4. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. (1948). <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
5. United Nations. (1989). Convention on the Rights of the Child. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
6. Галсанова Н.С. Вестник магистратуры. 2021. № 6-2 (117) 65 ISSN 2223-4047
7. Rustamboev, M. X. (2007). Oila huquqi (pp. 34-35). Toshkent: Adolat.
8. Banda, F. (2017). International conceptions of the family. International and Comparative Law Quarterly, 66(3), 753
9. Rustamboev, M. X. (2007). Oila huquqi (pp. 34-35). Toshkent: Adolat.

**Alisher Utamuradov,
Zarinabonu Mamajonova**

THE FAMILY – AS A CONSTITUTIONAL VALUE

Abstract

This article examines the place and importance of the family institution as a constitutional value. The role of the family in social development and its importance in ensuring human rights and freedoms are examined. Furthermore, the constitutional norms regarding the family and the state's guarantees for family support are discussed. The legal protection of family values and their compatibility with national traditions and customs are particularly emphasized. Furthermore, conclusions are drawn regarding the family's sustainable development and its impact on social stability.

Keywords: *Family, Constitution, value, legal protection, society, stability, tradition, state guarantee.*

AESTHETIC THINKING AND THE PROCESSES OF AESTHETIC PERCEPTION OF REALITY

Nasiba ABDULLAYEVA

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ORCID: 0000-0001-8095-141X

nasiba.abdullayeva.1969@mail.ru

Abstract. *This article analyzes the role of aesthetics in the modern scientific space. Aesthetic consciousness and the artistic process, the possibilities of forming a person's aesthetic consciousness under the influence of art, the study of the synergetic properties of art are of great scientific and practical importance. Interpreting works of art, revealing their cultural and historical significance, we gain certain knowledge about a specific historical epoch, about cultural traditions and cultural universals, about the image of the world. Therefore, it is of both scientific and practical importance to study in art the long-standing traditions and the main provisions as well as the influence of modern philosophical methodology, scientific achievements, innovative technologies, creative methods. Aesthetics, as a philosophical science, develops measures of artistic criteria and applies them to practical activities.*

Keywords: *Aesthetics, art, artistic perception, aesthetic sense, aesthetic taste, aesthetic theory*

Along with other social and humanitarian disciplines, aesthetics contributes to the emergence of an independent approach to the practice of artistic creation, the study of the world that surrounds us, its aesthetic essence, structure, beauty, its manifestation in work, sports, design, art and its forms. Aesthetics as a philosophical science analyzes the positive effect of applying a methodological framework, such as objectivity, a historical approach in the process of aesthetic and artistic assimilation of reality, expresses the inseparable proportionality of artistic creativity and aesthetic observation. Through cognition, many problems of the science of aesthetics can be solved, such as the cognitive nature of art, images of reality with artistic and symbolic representations and scientific research, its interrelation and features, artistic reality and conditionality in art, representations of reality by artistic means. For example, artistic knowledge is also of great importance for enriching the theory of knowledge. The theory of knowledge, the values of artistic culture, aesthetic attitude to reality, aesthetic concepts, public consciousness, and arguments about its relative independence are also largely related to art.

Aesthetics is by no means limited to studying the laws of aesthetic and artistic perception of the surrounding reality, it directs research and analytical work to the future, assessing reality from the point of view of aesthetic, scientifically develops measures of artistic criterion and applies them to practical activities. The development and improvement of a person's aesthetic thinking, his social, spiritual, ideological, ideological, spiritual and political aspirations are also becoming clearer. Aesthetic thinking firstly, it provides a theoretical basis for achieving a person's goal in aesthetic artistic means.

Secondly, it is enriched by the study and analysis of the foundations of aesthetic culture and artistic practice. Thirdly, the philosophical foundations of aesthetic theories are revealed. Fourthly, it shows the processes of aesthetic perception of reality. Thus, aesthetics serves as the main methodological basis of art.[1, 20]

It should be remembered that aesthetics is of great practical importance for creative people. An artist who creates in some kind of art must be, first of all, in a certain sense, an expert in his field. It is difficult to do this without knowing the general laws of aesthetics. Watching history, you can see many philosophers, great poets or artists Ibn Sina, Navai, Jami, Schiller, engaged in the theory of aesthetics. Aesthetics faces huge challenges today. "In the current conditions of increasing globalization, increasing international competition, the rapid development of information technology and the integration of sciences, society feels the need for a new philosophical thought. Now it has become clear that philosophy, man, society and the state need this more than ever. Because as a person matures spiritually, as society, science and technology develop, the need for philosophical thinking also expands and deepens". [2, 146]

When discussing theoretical problems of aesthetics, examples of artistic creativity, references to real-life phenomena, and scientific materials that allow students to develop independent thinking are presented. But he eats and has problems.

1. The conclusions of modern aesthetic theory may have heuristic significance for such disciplines as cultural studies, sociology, philosophical anthropology, psychology, and pedagogy, since they address pressing issues of human spiritual life. This should be taken into account when compiling scientific programs of the subject.

2. An extensive analysis of the methodological foundations of the science of aesthetics, categories, laws, and the interaction of methods and techniques in connection with modern problems is necessary. Aesthetic concepts such as heroism, horror, and aesthetic pleasure should be widely described in textbooks and textbooks. The influence of virtual existence and virtual culture on aesthetic consciousness and aesthetic feeling remains overlooked.

3. Scientific knowledge, understanding from a philosophical point of view of the laws of nature, its origin and development, which surround a person, is of great importance in practice. But art also plays an important role in perceiving its beauty, uniqueness, vision, preservation, and in conveying to humans the beauty of its diverse forms and manifestations in nature. Nature has long been the main subject of art. Art and eco-aesthetic education are closely related. The development of modern technologies, the growing problem of ecology in textbooks, textbooks, scientific programs necessitates the introduction of separate topics related to the aesthetics of nature – beauty, harmony, eco-aesthetics in nature, the development of practical tasks for seminars.

4. The analysis of modern artistic processes, new trends in art, works, style, and skill of artists will inspire students to take an interest in art and a desire to get to know it more deeply, to study the rich experience of artistic culture, interest in art and a desire to get to know it more deeply, will serve the development of artistic and aesthetic taste and culture, contributes to the formation of the ability to critically comprehend modern cultural processes.

5. Aesthetics studies the essence of universal human values, their origin, development, and existence. But the process of globalization leads to the devaluation of certain values. The consequences of this, the study of the mechanisms of the emergence of new values, as well as the analysis of the impact of globalization on aesthetic values are also considered urgent tasks.

6. Strengthening intercultural communication poses new challenges for aesthetics. Problems of bioaesthetics, analysis and interpretation of approaches in aesthetic culture from a modern point of view. The solution to these problems is to increase the number of hours devoted to science, organize special courses, and take a qualitative approach to conducting scientific research in the field. It is advisable to make changes to the theoretical and practical parts of science in connection with the performance of their functions, taking into account the disparity of factors and needs that determine the aesthetic ideal of a person, the desecration of human hedonistic values, ideological, informational, educational, commercial, aesthetic, psychological factors of influence by "mass culture". And to develop theoretical and methodological, educational and methodological foundations in the field of ethics and aesthetics, taking into account that morality and aesthetics are an attribute of the spiritual world of man, inseparable from an ontological point of view.

REFERENCES:

1. A.Sherov.Aesthetics.-Toshkent: Uzbekiston, 2014.- page.20.
2. B. Husanov.
3. the philosophy of beauty. Tashkent, ZEBO PRINT, 2022.page.146

Nəşibə Abdullayeva

ESTETİK DÜŞÜNCƏ VƏ GERÇƏKLİYİN ESTETİK QAVRANILMASI PROSESLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə estetiyanın müasir elmi müstəvidəki rolunu təhlil edir. Estetik şüur və bədii proses, incəsənətin təsiri altında insanın estetik şüurunun formalaşma imkanları, incəsənətin sinergetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi böyük elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Incəsənət əsərlərini şərh etmək, onların mədəni və tarixi əhəmiyyətini üzə çıxarmaq bizə müəyyən bir tarixi dövr, mədəni ənənələr və mədəni universallar, dünya təsviri haqqında biliklər qazandırır. Buna görə də incəsənətdə qədim ənənələrin və əsas müddəaların, həmçinin müasir fəlsəfi metodologiyanın, elmi nailiyyətlərin, innovativ texnologiyaların və yaradıcı üsulların təsirinin öyrənilməsi həm elmi, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Estetika fəlsəfi elm olaraq, bədii meyar ölçülərini işləyib hazırlayır və onları praktik fəaliyyətlərə tətbiq edir.

Açar sözlər: *estetika, incəsənət, bədii qavrayış, estetik hiss, estetik zövq, estetik nəzəriyyə*

IMPACT OF THE AL-FARABI'S IDEAS ON THE DEVELOPMENT OF MEDIEVAL ISLAMIC AND EUROPEAN PHILOSOPHY

Zhakypbek ALTAYEV

*Doctor of Philosophical Sciences, professor of the department of philosophy,
Al-Farabi Kazakh National University, scientific advisor of Al-Farabi Center*

Aset KURANBEK

*PhD, Associate Professor, Head of the Department of Philosophy,
Al-Farabi Kazakh National University
Kazakhstan*

In the history of Islamic philosophy, Abu Nasr al-Farabi was the first to create a systematic philosophical doctrine. He laid the foundations for such branches of science as logic, metaphysics, philosophy of politics, and music. So far, there have been very few works published in European languages touching upon al-Farabi's legacy. The European literature on medieval Arab-Muslim philosophy, pays more attention to al-Kindi, Ibn Sina, Ibn Rushd, Ibn Tufail, and others. For example, al-Kindi is considered the founder of "Eastern Peripateticism", Ibn Sina is well known as the creator of the theory of emanation and medical scholar, and Ibn Rushd is seen as the founder of the theory of "duality of truth". But anyone familiar with the writings of al-Farabi may claim that he deserves each of the above titles. The name of Abu Yaqub al-Kindi is usually the first to be mentioned among all the founders of Arab-Islamic philosophy. His legacy covers almost all important sciences of that time, from astronomy to psychology, physics and mathematics. But one is very unlikely to find answers to the important questions and scholarly debate of that time in the very few of his surviving writings. Although al-Kindi rightfully holds the place of the first Arab philosopher in the history of philosophy, it should be acknowledged that his philosophy was not systemic. [1] Abu Nasr al-Farabi, however, like al-Kindi, embraced many areas of knowledge, but he was the first in the history of Islam to create a unified philosophical system.

Inspired by the metaphysics and cosmology of Plotinus and Proclus, he created the theory of emanation, which previously had not been considered in Islamic philosophy, and laid the foundations of Muslim Neoplatonism. [2] Also, based on Plato's Republic, al-Farabi wrote one of the first political treatises in the Muslim world: The Opinions of the Citizens of the Virtuous City.

He succeeded in connecting the Ancient Greek and Islamic philosophy. It is only from the works of al-Farabi that the famous medieval thinkers were able to understand correctly and to appreciate the philosophical views of Plato and Aristotle. According to the French philosopher Etienne Gilson, without studying the works of such medieval Islamic philosophers as al-Kindi, al-Farabi, and Ibn Sina it is impossible to understand the works of Thomas Aquinas, John Duns Scotus, and other European philosophers. The works of al-Farabi had a direct impact on the development of the medieval European Renaissance.

He also was an outstanding logician, who wrote commentaries on and managed to brilliantly explain Aristotle's Organon which was the source of all his ideas in logic. However, despite this fact, al-Farabi's logic did not receive much attention in the West. The first European monograph on al-Farabi was published only at the end of the 19th century, by the Bohemian bibliographer Moritz Steinschneider (1889). In 1890, Friedrich Dieterici published the collected works of al-Farabi in German. In 1934, the Arabic author Ibrahim

Madkur published *La Place d'al-Farabi dans l'école philosophique Arabe* in French. All these works, although they did give Europe basic information about al-Farabi, were still insufficient for a deep study of his logic, metaphysics, and general philosophy. We should also mention the works of M. Mahdi and D.M. Dunlop, who independently studied and analyzed in detail the philosophical problems covered in al-Farabi's treatises. But all this al-Farabian scholarship is insignificant in comparison with the works in Western literature dedicated to such his Eastern followers as Ibn Sina, Ibn Rushd, and Ibn Tufail. [3]

One of the valuable works on al-Farabi's influence on medieval Christian philosophy was written by the English Orientalist Robert Hammond, who said that: "After studying the philosophy of al-Farabi, one comes to three conclusions; first, that al-Farabi brought about the first penetration of Arabism into Hellenism and of Hellenism into Arabism.

Second, that al-Farabi exerted a great influence on medieval scholastics. This is made clear by the fact that Albertus Magnus quotes al-Farabi, and evidently he would not have been able to quote him had he not known his writings. Hence, the knowledge of the works of al-Farabi gave Albertus Magnus and his pupil, St. Thomas, an opportunity to do some sifting in the sense that they were enabled to throw out the theories that conflicted with Christian teaching and take in at the same time those that appeared to them as logically sound and reconcilable with Christianity. [4]

Third, that al-Farabi improved many Aristotelian theories, solved many problems till then unsolved, and enriched Scholasticism with new philosophical terms, such as quiddity, a necessary being, a contingent being, the speculative and practical intellects, etc."

Al-Farabi, by carefully examining the works of such Ancient Greek thinkers as Plato, Plotinus and many others, managed to create his own unique school of philosophical thought, which is a remarkable "combination" of the works of these philosophers. His ideas led to the revival of the Hellenic legacy, half-forgotten by that time, or, so to speak, awakened Europe that had been asleep for many years.

The renowned poet and social activist Olzhas Suleimenov, speaking at the UNESCO Roundtable on al-Farabi held in Paris on November 18, 2010, said the following: "In the 7th century, the Arabs, having crossed Gibraltar, conquered Spain and stayed there for eight centuries. As a consequence, they (including our ancestor al-Farabi) introduced many innovations into the culture of Spain and Europe as a whole. During the 11th century, his books reached Granada and Cordoba where they were translated from Arabic into Latin. Then the books of Aristotle and Plato were secretly spread throughout Europe. This is how the era of Renaissance was brought about". [5]

In general, different scholars who studied the Arab-Muslim philosophy expressed different opinions about al-Farabi's influence on subsequent philosophers. One of the bold statements belongs to a French Orientalist, according to which whatever we say about al-Farabi's greatness, it cannot be overestimated as the ontological foundations of any ideas in the writings of Ibn-Sina and Ibn-Rushd are laid on the teachings of al-Farabi. Louis Massignon wrote about al-Farabi that he is the best understood personality of Islamic philosophers who applied the Ancient and Classical sciences more often than others and that he is a pure philosopher and a true master.⁶¹ In his work *A Catholic Thomist Takes up Islamic Studies*, Louis Gardet's noted with regard to al-Farabi's influence on Western thought that Aristotle's legacy was explained to the West by al-Farabi, who spoke Arabic and was a Muslim. [6]

Translations of al-Farabi's texts into Latin began in the middle of the 12th century. His treatise *Enumeration of the Sciences* was first translated into Latin by Dominicus

Gundissalinus in 1140. There were also other Latin translations of al-Farabi's writings done by Gerard of Cremona, John of Seville, Hermannus Alemannus, Michael Scot, Mark of Toledo, and other translators. [7]

Our particular attention is deserved by the translation of al-Farabi's commentaries on The Nicomachean Ethics, the Arabic manuscript of which has not survived. The texts of the founders of Medieval Scholasticism Thomas Aquinas and Albertus Magnus as well as the works of Maimonides mentioned elsewhere have references to these commentaries. Another exceptional treatise which discussed the Arabic versions of the commentaries on Aristotle's Physics has also been lost. References to the Latin versions of this treatise are contained in the texts of Roger Bacon and Magnus. This list can go on and on. Our main point is that many of Al-Farabi's original works have not survived, but there are several versions in Latin and Hebrew which are in great demand among European researches.

The prominent Kazakhstan scholar of al-Farabi, Professor Agyn Kasymzhanov noted that: "Such a complex cultural phenomenon as al-Farabi can be understood only through exploration of a wide range of historical and cultural sources and, in order to determine al-Farabi's place in the history of world philosophy, we should restore his complete and deep image of a great thinker and teacher". Back in his day, al-Farabi also "began his studies of philosophy by restoring and reconstructing the past". [8]

In his work On the Aims of Metaphysics, Ibn Sina says that he was able to understand theology only after having studied the theological doctrine of al-Farabi. In particular, he acknowledges the role of al-Farabi in his work Remarks and Admonitions saying that if we are to talk about Abu-Nasr al-Farabi with respect to any field [of science], we have to trust him completely. The opinion that Ibn Sina's statements and views were based on the ideas of al-Farabi is shared by the Arabic philosopher of the twentieth century, Professor Ibrahim Madkur, who said that Ibn Sina's contribution to philosophy is in the clarification and development of the ideas of the "Second Master" in Islamic philosophy and in his studies of al-Farabi. 65 We also should not forget about al-Farabi's influence on Abu Hamid al-Ghazali, who is regarded as a great authority in Islam. Although al-Ghazali subjected al-Farabi to strong criticism, his theoretical views about "happiness", "emanation", "reason", and "connection" had a great influence on al-Ghazali. [9]

When talking about such Spanish Muslim philosophers as Ibn Bajja, Ibn Tufail, and Ibn Rushd, we have to acknowledge that they are indebted to their Eastern brothers. If we are to follow this opinion of the scholar of Arab and Jewish philosophy Salomon Munk, we can say that al-Farabi's theory of the causal relationship occupied an important position in Ibn Bajja's work. Ibn Bajja's Rule of the Solitary in many respects follows al-Farabi's Opinions of the Citizens of the Virtuous City. [10] The views of both scholars were influenced by Aristotle. In his Hayy ibn Yaqdhan, Ibn Tufail applies, in an allegorical and mystical form, al-Farabi's theories of happiness and causal relationship, as well as his theological and scientific ideas. Despite the harsh criticism from Ibn Rushd (in his The Incoherence of the Incoherence and Questions on Peri hermeneias), the significant contradictions between the two philosophers on matters related to the Universe and its active and passive intellects, despite all this, we can say that it was a constructive criticism. Ibn Rushd, like other philosophers from Andalusia accepted al-Farabi's theory of Happiness. Although they were looking in the same direction, Ibn Rushd later gave preference to the theory of intellect. Ibn Hazm, in questions pertaining to inductive reasoning and the relationship between the second and third categorical propositions was also influenced by al-Farabi. He said that al-Farabi was the first to use this method to simplify the explanation of logic. Al-Farabi's influence on the Christian and Jewish philosophers of the 13th century Europe

was equally significant. Musa bin Maimon's (Maimonides) *Guide for the Perplexed*, Abu al-Salt al-Dani's *Construction and Use of the Astrolabe*, and Ibn Taymiyyah's *Refutation of the Greek Logicians* were mainly based on al-Farabi's ideas.

Moses ben Maimon (Maimonides) was one of the authoritative Jewish philosophers, who talked about al-Farabi with much reverence and appreciated his influence on the philosophers in the Pyrenees and Europe who wrote, respectively, in Arabic and Latin. In a letter to his disciple Samuel ben Judah ibn Tibbon Maimonides wrote that it is impossible to understand the essence of Aristotle's scholarly treatises only through the commentaries of Alexander of Aphrodisias and Ibn Rushd. In order to understand the texts on logic, ibn Tibbon is advised to read only Abu Nasr al-Farabi as all his works are undoubtedly brilliant and must be studied because he was a great man.

In his treatise *The Enumeration of the Sciences*, al-Farabi offers a classification of sciences and divides them into two categories: the theoretical and practical sciences. This division was first proposed by Aristotle and further developed by al-Farabi who discussed in detail their practical aspect demonstrating with examples how sciences, especially mathematics, can be applied in practice in everyday life. For example, he shows that arithmetic is used daily in trade and that mathematical rules are used in music to explain the structure of a melody.

Speaking about al-Farabi's contribution to the development of science, we cannot but mention his music. He was not entirely happy with the musical compositions created before him and with the existing translations of Greek thinkers, because he thought that it is wrong for someone who is not engaged in music to write books about it. Al-Farabi himself could play musical instruments, sing, and compose songs and kuis. One of his major treatises which has historical significance – *The Great Book of Music* – covers music, mathematics, and physics. Al-Farabi's texts on the theory of music became a major event in this field, but their language was very complex and difficult to understand for the people who had no knowledge in certain problems of mathematics. His ideas about tuning and adjusting rhythm were especially difficult for understanding. The researcher of al-Farabi's music Don M. Rundel writes in this regard that the famous German author Eckhard Neubauer told his friends that the two chapters with al-Farabi's analysis of the problem of rhythm were extremely difficult and that al-Farabi himself had to subsequently revise it.⁶⁷ This treatise discusses extensively the problems of acoustics and offers many new and accurate ideas about the nature, origin, and propagation of sound, etc. from the standpoint of the theory of music. He DonM. RandelAl-Faraba and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages *Journal of the American Musicological Society* Vol. 29, No. 2 (summer, 1976). – Pp. 173-188. Developed the practical and theoretical foundations of music and showed how the physical and mathematical laws and patterns work in musical instruments. In the process of creating his mathematical theory of music, al-Farabi covered many key problems of mathematics, including the theory of relations/connections, the problems of combinatorial analysis, functional dependencies and their projection, the idea of axiomatics, etc.

During the Latin period, the image of al-Farabi was more familiar and more understandable than the image of al-Kindi. By that time his *Enumeration of the Sciences*, *On Intellect*, and *Exhortation to the Path of Happiness* had already been translated.

We can say with confidence that all great Christian scholars of the 13th century, including Roger Bacon and Thomas Aquinas, referred to al-Farabi and in doing so they mainly used the commentaries of Ibn Sina. This is how the name of Ibn Sina (Avicenna) became known throughout the world. The modern Turkish philosopher Dr. Bekir Karliga

writes to this effect in his book *Al-Farabi, a Civilization Philosopher* that al-Farabi's views gave a certain impetus to the Jewish/Hebrew haham (rabbi) and thinker Ibn Maimon (Maimonides). With his help, Jewish thinkers began to develop their own ideas that were based on the ideas of al-Farabi. Because Ibn Maimon paid much attention to al-Farabi's views on logic, Hebrew thinkers too became interested in his contribution to logic. They shared Ibn Maimon's opinion that "if we are to talk about works on logic, then the works of Abu Nasr al-Farabi are sufficient" saying that all of his works are great and brilliant. Their abridged and full texts have been studied. Because he is a great figure!

One of al-Farabi's followers, the Christian scholar Yahya bin Adiya became the head of the Baghdad school of logic. Other his students, namely Abu Sulayman bin Muhammad bin Tahir al-Sijistani Bahram al-Mantyki, who was the student of al-Sijistani Tawhidi, Abu Bakr al-A'dami, 'Isa bin Ali, Ibn Zur'a, Abu Hayyan al-Tawhid, Ibn al-samhita, in al-Hammar, and others further developed his philosophy. His works have also had a significant impact on Yahya bin Adiya and on the Jewish philosopher Abu 'Ali Ahmad ibn Muhammad in Ya'qub, who became famous by the name of Ibn Miskawayh and received the title of "al-mua'llim as- Salis, i. e. the Third Teacher (after al-Farabi). After the publication of his treatise on logic, even the Christian Syrians ceased to consult their Syrian sources. Al-Farabi's *Enumeration of Sciences* had an enormous impact both on the Islamic and European scholarship. Al-Farabi's concepts of the "Active Intellect", happiness and prophecy had a significant impact on the Islamic scholarship (in particular, Ikhwan as-Safa⁶⁹ and in Sina) and the European medieval world. Robert Hammond, in his *The Philosophy of al-Farabi and Its Influence on Medieval Thought*, compared the philosophy of al-Farabi and the ideas of Thomas Aquinas and found that the latter merely reinterpreted the former. The ideas of al-Farabi about the role of imagination in obtaining the divine revelations and inspirations influenced the later philosophers such as Spinoza. There is an opinion that concept of various hierarchical stages of being in the Sufi philosophy of "Unity of Being" of Ibn al-Arabi was, in general terms, derivative from al-Farabi's concept of emanation.

Along with the *Elements* translated from Arabic into Latin, he became the object of interest for Western researchers. We can say from the surviving records of his texts that nine of al-Farabi's works were translated into Latin and twenty seven into Hebrew.

Today, there are no known surviving Arabic originals of al-Farabi's works. Those that have survived are available as translations to Hebrew and Latin or as Arabic texts written in Hebrew script.

Al-Farabi absorbed many of the views of Aristotle, Plato, and the Islamic world, synthesized and analyzed them and created a new school of thought. He was also one of the first.

'Ikhwan al-Safa' ("Brothers of Purity") – a secret religio-political and philosophical society established by Shiite theologians in Basra in the middle of the 10th century. Scholars to distinguish philosophy from the science of Kalam and developed it further, which gave a strong impetus to the development of Christian and Islamic ideas after him. He solved the problem of the "Relationship between God and the World" which had not been resolved by the philosophy of Aristotle. He transformed God into the Creative Cause from the First Cause, combined disparate parts into one whole and created a model of one truth that embraces all that exists. He elaborated some of the problems in greater detail and just started his inquiry into some other questions leaving the task of their completion to the next generations. Some of today's philosophers may consider his ideas on the cosmos and the universe to be somewhat erroneous and his research methods to

be too outdated and ineffective not meeting current requirements. But we also should not forget that we are dealing with the legacy of a great thinker who devoted his life to the development of science and civilization to make them flourish for centuries to come.

As such, al-Farabi created a basis for the spread of free thought throughout the Islamic world. The next generation of philosophers after al-Farabi accepted him as their teacher and acknowledged his progressive influence. Moreover, al-Farabi was among the first to formulate the norms of Islamic philosophy, its foundations and principles.

Al-Farabi was not just a philosopher of his time or of the Turkic or Islamic world, he was a philosopher of global significance who spread the rays of his philosophy from the East to the West and throughout the whole world. The great thinker, whose works, views and ideas have influenced both the East and the West, is one of the authoritative theorists of the philosophy of civilization which is required as a breath of fresh air for today's world suffocating from crisis.

REFERENCES:

1. Bekir Karliga. Islam düşüncesinin Batı düşüncesine etkileri. –Istanbul, 2004. – 308 s.
2. Majid Fakhry. Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works, and
3. Influence. – Oxford: Oneworld Publications, 2002. – P. 148.
4. Kasymzhanov, A.Kh. Abu-Nasr al-Farabi. Moscow: Mysl, 1982.– p. 3.
5. Khairullayev, M.M. Farabi – krupneishiy myslitel srednevekovya. – Tashkent, FAN, 1973. – p. 14.
6. Ibrahim Madkur. La Place d'al-Farabi dans l'cole philosophique Arabe. Paris, 1934. – p. 8.
7. http://www.inform.kz/kz/olzhas-suleymenov-al-farabidin-enbekteri-europanyn-kayta-zhandanuyna-komekteskenin-unemi-eske-salyp-otyru-kazhet_a2746071
8. Massignon, Louis. Recueil de Textes. Inedites concernant L'histoire de mystique en pays de l'islam. – Paris, 1998. – p. 53.
9. Louis Gardet: A Catholic Thomist takes up Islamic Studies, Volume 99. – p. 253-259.
10. R.Hammond. The Philosophy of al-Farabi and its influence on Medieval Thought. Hobson Book Press. – New York, 1947. – p. 118.

FACTORS OF ENSURING STATE SOVEREIGNTY AND ITS SIGNS

Sanjar HAMROYEV

*Doctor of philosophy (PhD), Doctoral Student,
Department of Social-Political Sciences,
Tashkent Institute of Chemical Technology
Tashkent, Uzbekistan*

ORCID: 0000-0001-7775-8483

s.hamroyev28@gmail.com

Abstract. *This article examines the factors that strengthen the sovereignty of a national state and identifies its key indicators. Particular attention is given to the state's role in socio-political and spiritual-cultural spheres.*

Keywords: *state, sovereignty, political stability, national education and upbringing system, economic prosperity*

Introduction

The independent implementation of a state's domestic and foreign policy depends on multiple factors, including political, economic, social, cultural, and ideological elements. However, these factors require substantial resources, which can be classified into material and spiritual types. Material resources encompass assets such as natural resources, technology, and favorable climatic conditions, while spiritual resources include intellectual potential, moral qualities, and societal values. The effective management and harmonious functioning of these resources are essential for the realization of the aforementioned factors and, ultimately, for ensuring state sovereignty. This article will examine these resources in detail.

It is important to note that securing a country's sovereignty demands enormous material and moral resources. Yet, as dictated by the fundamental principle of economics, resources are limited, whereas the need for sovereignty is constant and essentially unlimited. How, then, can a state satisfy these limitless needs with finite resources? For instance, a country with few or no natural resources may appear vulnerable to dependence on other states. Nevertheless, sovereignty can be maintained through the rational and efficient use of available opportunities.

Consider Japan as an example. Emerging from World War II defeated, Japan lacked significant mineral resources and faced frequent natural disasters. Yet it possessed a decisive advantage: human capital. By effectively harnessing this resource, Japan realized its national intellectual potential. Although material support from the United States contributed to its recovery, it was the determination of the Japanese people, their resilience, and disciplined mindset that enabled the country to overcome obstacles and emerge as a global power. Without such an approach, external aid could have been squandered through inefficiency or corruption, leading to economic chaos and impoverishment. This illustrates that reliance on material resources alone is insufficient to safeguard state sovereignty.

Before discussing spiritual resources, it is necessary to consider the concept of "spirituality," especially in the context of contemporary Uzbek society, where diverse and sometimes contradictory interpretations exist. As the world evolves, ideas that are not

periodically reformed or that fail to reflect contemporary values are often criticized and gradually dismissed. Therefore, spirituality should not be understood as a fixed set of beliefs or dogma. Historically, it represented a collection of noble qualities, reflecting the inner world of human existence. Human actions inherently possess meaning because humans possess the capacity for thought.

When an individual's actions are purposeful and aligned with both personal and societal interests, the person can be considered "spiritual" or "meaningful." Conversely, if selfishness and individualism dominate, disregarding societal and state interests or violating moral and legal norms, this signals a lack of spirituality. Human existence is not confined to personal ego; it is inherently interconnected with the broader society. Hence, spirituality is not only a fundamental human quality but also a primary factor in strengthening state sovereignty. Harmonizing spiritual values with human and societal interests is essential.

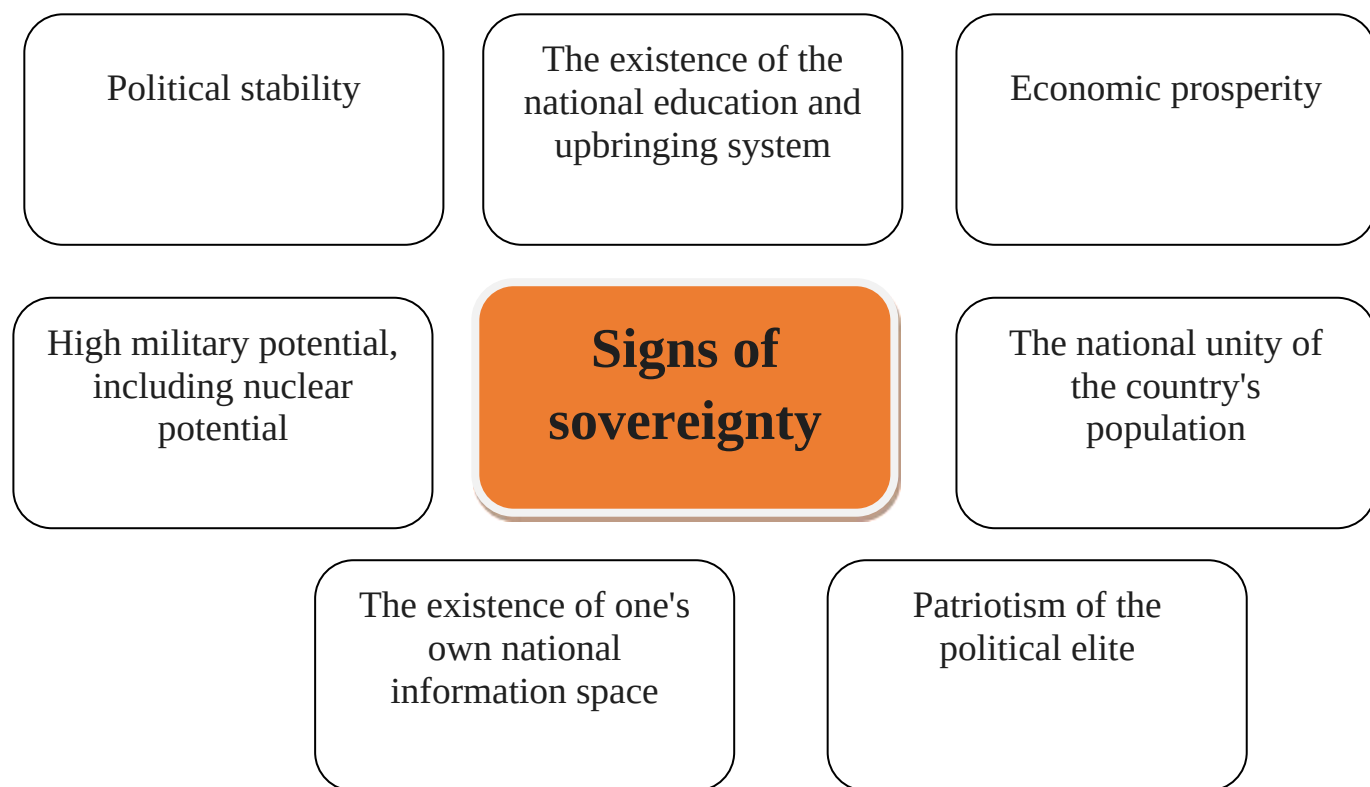
Even ideas such as democracy and a free civil society, which contemporary society values highly, initially faced resistance, criticism, and ridicule. Over time, however, their significance increased, achieving universal recognition. This demonstrates the enduring relevance of aligning spiritual and societal values to support the stability and sovereignty of the state.

By the moral foundations of state sovereignty, we mean the mechanisms through which a nation protects its sovereignty from various threats by preserving, reinforcing, and developing national values—an integral part of social consciousness—including morality, religion, and art. The human spiritual world is nourished through these means, fulfilling essential spiritual needs. For a spiritually healthy individual, the future of the nation, the state, and national independence is secured, as these individuals contribute to preserving and strengthening national identity. In other words, "spiritual sovereignty" is ensured.

Modern nation-states increasingly focus on reforms aimed at securing spiritual sovereignty. Achieving this requires several conditions: first, harmonizing the sphere of spirituality with human interests in accordance with contemporary demands; second, enabling individuals to develop a personal identity through spirituality; third, clarifying the economic value of spiritual development; fourth, providing continuous and stable material support; fifth, fostering a spirit of tolerance; sixth, ensuring respect for the law and alignment with human rights and freedoms; and seventh, enriching spirituality by addressing global and contemporary issues such as environmental protection and combating violence.

When individuals can shape their future based on such principles and achieve well-being, they are more likely to dedicate their lives to the country that enabled these conditions and to safeguarding its sovereignty. Conversely, without such alignment, individuals may seek security and support elsewhere.

We argue that the full sovereignty of a nation is manifested in the following ways:

The reasons for our position are as follows

First, a state must be able to conduct its domestic and foreign policy on the basis of its own internal capacities, without external assistance or interference. Today, some external actors attempt—directly or indirectly—to influence the internal affairs of developing countries. They employ economic levers, diaspora networks, a “fifth column,” dominance in the information space, or influence over political elites. For example, in recent years there have been numerous reports of overt interference and threatening statements by certain high-level Russian officials concerning the internal affairs of Central Asian republics. Evidence includes the following cases: in 2020, the official representative of the Russian Foreign Ministry, Maria Zakharova, commented on a draft Uzbek law proposing fines for conducting state business in a language other than the state language, provoking significant protest[1]; in December 2023, writer Zakhar Prilepin, a lieutenant colonel in the Russian Guard, argued that former Soviet states should be reincorporated into Russia to combat migration and even proposed occupying Uzbekistan and forcing Uzbeks to learn Russian[2]; and in January 2024, Russian historian Mikhail Smolin claimed that Uzbeks did not exist as a people before the 1917 revolution[3]. It should also be recalled that Russia directly violated the sovereignty of Georgia in 2008 and of Ukraine in 2022—actions linked to those countries’ attempts to pursue independent internal and external policies. Similar patterns of influence are observable not only from Russia but also from other major powers, including the United States and some EU states.

Second, citizens and the population as a whole must be united around the idea of a single homeland and share a common patriotic character regardless of nationality, race, or religion. Any external aggression is most effectively resisted through national unity. A state need not be the strongest economically or militarily if its people are prepared to defend it; history demonstrates that such resolve can render a country indomitable. For

instance, following the occupation of France by Nazi Germany in 1940, patriotic French forces under General Charles de Gaulle formed the “Free France” movement, operating from Great Britain and Algeria. Their sustained efforts culminated in liberation in 1944, national reunification, and the restoration of the French state. The contribution of these patriots was crucial to modern France’s recovery and its later role in international affairs. Developing countries today therefore need policies and institutions that foster national unity and bind citizens to a shared homeland despite external pressures.

Third, a state must be capable of ensuring comprehensive self-defense and security without reliance on external actors. This includes not only territorial—land, sea, and air—defence, but also ideological and moral security. Accordingly, strengthening military potential is important. In contemporary geopolitics, states with nuclear capabilities often exercise sovereignty by means of strategic deterrence. For example, the Democratic People’s Republic of Korea’s assertive posture toward a major power such as the United States is underpinned by its development of intercontinental ballistic missiles and progressively improving military capabilities. A country lacking comparable military strength that issues similar threats risks severe consequences, as illustrated by the fates of Iraq under Saddam Hussein and Libya under Muammar Gaddafi;

Fourth, the domestic and foreign policies of a state should prioritize the interests of its people rather than merely serving external or foreign agendas. If a country, under various pressures, aligns its policies with the preferences of a more powerful state, it risks becoming a satellite rather than a fully sovereign entity. True sovereignty requires pursuing rational policies while remaining committed to national values and interests. Accordingly, it is essential to identify non-negotiable issues, values, and principles when engaging in international relations. For instance, Article 17 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan states: “The foreign policy of Uzbekistan is based on the principles of sovereign equality of states, non-use or threat of force, inviolability of borders, territorial integrity of states, peaceful settlement of disputes, non-interference in the internal affairs of other states, and other generally recognized principles and norms of international law” [4]. Article 18 further stipulates that Uzbekistan pursues a peace-oriented foreign policy aimed at the comprehensive development of bilateral and multilateral relations with states and international organizations. The Constitution emphasizes that alliances and participation in interstate structures must serve the highest interests, well-being, and security of the state and its people.

Fifth, a state’s economy must be capable of functioning independently, without reliance on external economies. Contemporary examples illustrate this principle: the Russian Federation has attempted to sustain its economic system despite sanctions arising from the Russia–Ukraine conflict, while the European Union continues to experience dependency on Russian energy resources, often at great cost. Economic sovereignty is therefore a critical foundation for political sovereignty.

Sixth, a state must establish and maintain its own national information space, including media and communication channels. Leading countries increasingly exploit the vast global information environment to expand their influence. For example, the United States and the Russian Federation utilize mass media, social networks, films, and animation as instruments of soft power, which “relies on intangible foundations such as culture, political values and institutions, and politics that have legal or moral authority” [5]. The information and media space facilitates the dissemination of such influence. As the Internet has become integral to daily life worldwide, information—whether accurate or false—can spread rapidly and shape public opinion. States that cannot manage their

national information space risk internal destabilization, as populations increasingly consume external information, eroding trust in domestic sources and leaving society vulnerable to manipulation. Hence, developing and strengthening a national media and information ecosystem is essential to maintain sovereignty.

Seventh, the intellectual potential of a state's population must be high, oriented toward advancing national interests, improving societal conditions, and enabling global competitiveness. The national education and upbringing system is central to this objective. A state can cultivate loyal, competent, and patriotic citizens only if it holds the monopoly over education and training. Conversely, adopting foreign education systems without adaptation may yield suboptimal results. Historically, highly developed nations underwent extensive trials to establish effective national education systems. Developing countries cannot simply replicate these systems and expect identical outcomes; doing so risks losing generations to ineffective reforms.

In Uzbekistan, substantial investments are made annually in education. According to the 2024 state budget, the largest allocation—46.6 trillion soums—is dedicated to preschool and school education, followed by 6.1 trillion soums for higher education, science, and innovation [6]. However, results from national higher education entrance exams indicate that educational outcomes remain insufficient. In 2024, 345,869 (46.9%) of 737,351 applicants failed to achieve the minimum required score of 56.7 points; in 2023, this figure was 439,000 (49.6%) [7]. These data underscore the urgent need to enhance education quality. Despite these challenges, Uzbekistan has historically produced notable scholars, demonstrating potential for future improvement. Addressing systemic issues, such as corruption, and fostering a merit-based environment can restore confidence in youth, cultivate intellectual talent, and enable global recognition of new ideas and innovations. The legacy of past intellectuals, who prioritized national freedom and invested in education despite limited resources, offers inspiration for contemporary reforms;

Eighth, the patriotism of the political elite and the systematic nature of governance are also crucial. The political elite constitute the leading layer of the population; they can either strengthen or weaken the state. Equally important is a systematic approach to governance, which is more reliable than ad hoc, person-centred (“manual”) rule. Under manual rule, authority is concentrated in a single individual and can be redistributed at that person's discretion; by contrast, systematic governance distributes power according to institutional rules and the will of the people, which helps the political elite retain legitimacy and continuity, even across generations.

In manual rule, influencing the individual in power effectively gives influence over the entire society. Systematic governance neutralizes this vulnerability because the system continues to operate according to law regardless of who occupies formal positions. Consequently, efforts to change policy under a systemic regime must engage broader social opinion and typically require time and resources, which in turn enhances the legitimacy and durability of decisions. This is the rationale behind the separation of powers into legislative, executive, and judicial branches: it is a structural safeguard against the concentration of authority in a single person. The value of systematic governance is particularly evident for national integrity, sovereignty, and unity, since citizens are less likely to abandon institutions and leaders they have chosen and supported; the political elite draw strength from public trust and are expected to serve that trust.

When a state faces severe trials, the patriotism of its political elite becomes visible. The crisis confronting Ukraine provides a contemporary example: Ukrainian leaders have treated the defence of national sovereignty as a duty and have sustained that position

under extreme pressure. For this reason, the patriotism of the political elite can be regarded as one of the guarantees of national freedom.

Conclusion

Citizens of a developing state such as Uzbekistan bear a weighty and honorable responsibility to preserve the sovereignty for which previous generations struggled. Ensuring that sovereignty requires moral foundations—patriotism, national unity, and integrity—together with an effective and law-based governance system, high-quality education, robust defence and security, and strong military and intellectual capacity. Developed states, despite their extensive global influence, continue to reinforce these elements at home; international experience suggests a simple but uncompromising lesson: cease to act decisively or yield to external pressure, and a state risks being overwhelmed

REFERENCES:

1. Russian Ministry of Foreign Affairs. Statement by Maria Zakharova on Uzbekistan's draft law. Available at: https://archive.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4122532#14
2. Kun.uz. Russian politician proposes incorporating former USSR territories into Russia. 21 December 2023. Available at: <https://kun.uz/kr/news/2023/12/21/kiyevdagi-paraddan-keyin-bizga-buni-kim-taqiqlaydi-rossiyalik-siyosatchi-sssr-hududlarini-rfga-birlashtirishni-taklif-etdi>
3. Platina.uz. Russian historian criticizes Uzbeks and Kazakhs. 23 January 2024. Available at: <https://platina.uz/2024/01/23/rus-tarixchisi-ozbek-va-qozoqlarga-tosh-otdi>
4. Constitution of the Republic of Uzbekistan. Tashkent: O'zbekiston, 2023. p. 8.
5. Nay, Jozef. Soft Power. Tashkent: Trust and Support, 2023. p. 29.
6. Law of the Republic of Uzbekistan on the State Budget for 2024. 25.12.2023 ЎРҚ-886. Available at: <https://lex.uz/docs/6707765>
7. Daryo.uz. 46.9% of Uzbek applicants failed to meet minimum scores in entrance exams. 28 July 2024. Available at: <https://daryo.uz/k/2024/07/28/ozbekistonda-abituriyentlarning-469-foizi-otish-ballini-toplay-olmadi>

THE INVOLVEMENT OF THE OLDER GENERATION IN FAMILY AND SOCIAL LIFE

Sobir KHODJAEV

Alfraganus university

Tashkent, Uzbekistan

ORCID ID: 0009-0007-5917-2447

khsobir@yahoo.com

Keywords: *elderly generation, index, Active Aging Index, social activity, political activity, volunteering*

Introduction

The involvement of older adults in family and social life is examined through the frameworks of Active Ageing, Continuity, and Social Integration theories (WHO, 2002; Atchley, 1989; Bengtson & Roberts, 1991). Within the family, their roles focus on intergenerational knowledge transfer and emotional support; in the public sphere, their engagement enhances community resources and is expressed through cultural and political participation (Zaidi et al., 2017; UNECE, 2019). Successful ageing depends on the combination of physical health, supportive social environments, and enabling public policies.

In collaboration with UNFPA, the Institute for Family and Gender assessed the Active Ageing Index, using its second dimension—participation in society—as a measure of the social engagement of older adults in Uzbekistan (Institute for Family and Gender & UNFPA, 2023). Across countries, participation levels above 40.6 points on a 100-point scale are considered positive (UNECE, 2019). In our survey, the participation level among individuals aged 55 and above reached 44.9 points, indicating a high level of engagement (Table 1). This outcome is largely shaped by cultural traits and traditions, as older adults are valued within families and neighborhoods (mahallas) as advisors, respected for their wisdom and experience. According to our findings, 88.1% of older adults provide care for children and grandchildren, while 46.1% participate in caring for individuals aged 75 and above.

Table 1. Results on Older Adults' Participation in Social Life (percent)

	Total	Male	Female	Urban	Rural
Participation in Social life	44.9	46.4	43.7	41.5	48.8
Volunteering (weekly), ages 55+	12.8	15.5	10.6	12.5	13.2
Caring for children and grandchildren	88.1	86.9	89.0	84.7	92.0
Caring for older adults	46.1	46.8	45.6	42.4	50.4
Participation in political life (past 12 months)	29.2	33.8	25.4	22.6	37.1

Among individuals aged 55 and over, volunteering, political participation, and involvement in community activities outside the family showed relatively lower levels; nevertheless, the overall activity of older adults in Uzbekistan was assessed as higher than in many other countries (Zaidi et al., 2017; UNECE, 2019). Their social engagement—and its persistence—reflects both their inherent dynamism and civic spirit, as well as ongoing efforts to support social integration free from stereotypes (WHO, 2015). The results indicate

that 80 percent of older adults do not participate in volunteer work. Among those who do, volunteering is generally short-term rather than a regular, organized, and systemic practice.

Most older adults provide assistance to fellow elderly individuals in need, to youth, or to low-income groups. Approximately one in ten participates in delivering social services, engaging in social movements, or contributing to charitable activities, while 5 percent are involved in education, culture, or sports. The data also reveal a rural–urban distinction: in rural areas, older adults are more frequently involved in providing social services or participating in charitable events, whereas in urban areas their engagement is relatively higher in education, culture, sports, and vocational activities (Figure 1).

Older adults participate more actively in public discussions of draft laws (36.4 percent) and in trade union meetings (35.5 percent), while the lowest participation is observed in submitting petitions, proposals, or complaints to politicians or public officials regarding social issues (16.3 percent).

In Uzbekistan, to promote the social engagement of older adults within mahallas (neighborhood communities) and to address local education, upbringing, and family concerns, the community-based initiatives “Grandmothers’ School” and “Elders’ Advisory Group” have been established. The primary goal of these groups is to strengthen upbringing, cultural values, and life skills by enabling seniors to share their experience with children and adolescents on a “mentor–apprentice” basis. Additionally, the participation of experienced elders in mahallas and educational institutions helps review requests, resolve conflicts at early stages, and refer cases to relevant services (Government of Uzbekistan, 2023).

To assess awareness of these initiatives, respondents were asked: “Are you aware of the ‘Grandmothers’ School’ and the ‘Elders’ Advisory Group?’” The study found that a relatively large share of older adults had not heard of the ‘Grandmothers’ School.’ Only 30 percent reported familiarity with the ‘Elders’ Advisory Group,’ and just one quarter had full knowledge of the ‘Grandmothers’ School’ (Figure 1)

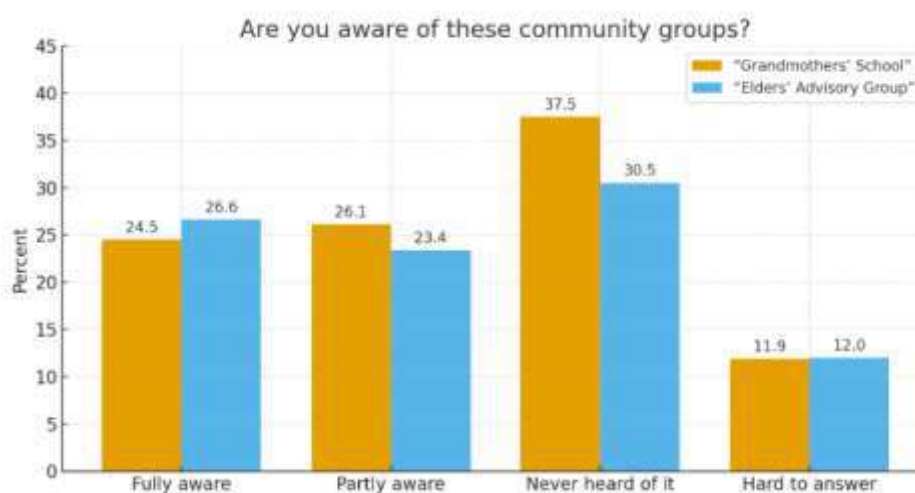

Figure 1. Awareness levels of the “Grandmothers’ School” and “Elders’ Advisory Group”

The pronounced gender gap in awareness of the ‘Grandmothers’ School’ can be explained by the initiative’s direct focus on older women. The generally low awareness and modest participation of older adults in these two community groups may also reflect their relatively recent establishment.

Older adults with higher education demonstrate markedly greater civic engagement than other groups, indicating a clear linkage between educational attainment and social activity (Hank & Erlinghagen, 2010). The smallest disparity across education levels is observed in attendance at trade union meetings; in other areas, highly educated older adults are nearly five times more likely to participate in community affairs.

Overall, the composite score for participation in social life is higher among men and rural residents. Men show greater willingness to engage in volunteering and political activities. Older adults in rural areas are more active in providing social services, participating in social movements, or contributing to charitable events. In contrast, in urban settings, higher involvement in education, culture, sports, and vocational associations reflects the presence of better-developed infrastructure.

REFERENCES:

1. Bengtson, V. L., & Roberts, R. E. L. (1991). Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction. *Journal of Marriage and Family*, 53(4), 856–870.
2. Government of Uzbekistan. (2023). Community initiatives to support older adults in mahallas.
3. Hank, K., & Erlinghagen, M. (2010). Dynamics of volunteering in older Europeans. *The Gerontologist*, 50(2), 170–178.
4. Institute for Family and Gender, & United Nations Population Fund (UNFPA). (2023). *Assessment of the Active Ageing Index in Uzbekistan: Survey report*.
5. United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). (2019). *Active Ageing Index 2018: Analytical report*. UNECE/European Commission.
6. World Health Organization (WHO). (2002). *Active ageing: A policy framework*. WHO.
7. World Health Organization (WHO). (2015). *World report on ageing and health*. WHO.
8. Zaidi, A., Gasior, K., Hofmarcher, M. M., Lelkes, O., Marin, B., Rodrigues, R., Schmidt, A., & Zolyomi, E. (2017). *Active Ageing Index 2014: Analytical report*. European Commission/UNECE.

CULTURE OF DIALOGUE AND METHODS OF CRITICAL ANALYSIS

Ulugbek MAKHKAMOV

*Associate Professor of the Department of Philosophy,
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek,*

Doctor of Philosophy in Philosophical Sciences

Uzbekistan

ulke01659@mail.ru

Abstract. *This article analyzes the relationship between dialogue culture and critical analysis methods in the process of scientific research. The author emphasizes that the process of scientific creativity is the highest manifestation of human thinking and creativity, highlighting the role of dialogue culture in increasing the effectiveness of research. It is also based on the determination of the validity and scientific value of scientific judgments through critical analysis methods. The article analyzes the ideas of scientists such as Fairclough, Wodak, Reisigl on discourse analysis and examines their views on scientific communication and social practice. In the context of the New Uzbekistan, the development of the principles of scientific cooperation and open communication, the formation of a culture of critical evaluation through the "peer-review" system are considered. In conclusion, it was concluded that the combination of dialogue culture and methods of critical analysis ensures the development of scientific creativity in an innovative and humane direction.*

Keywords: *culture of dialogue, critical analysis, scientific creativity, discourse analysis, scientific communication, inductive method, scientific cooperation, New Uzbekistan, scientific ethics, innovative development*

The process of scientific research is the highest example of human thinking and creativity, which allows not only to discover new knowledge, but also to substantiate and strengthen it. In the development of science, the culture of dialogue and methods of critical analysis are an important factor ensuring the effectiveness of research. The culture of dialogue allows for the organization of effective communication between scientists, researchers, fields of science, and various theoretical directions. At the same time, methods of critical analysis based on dialogue are a criterion for obtaining new ideas, theories, and views of true scientific value.

The culture of dialogue is an integral part of the process of scientific creativity, and its main task is to clash different points of view in the process of cognition, to form a culture of communication between scientists, and to strengthen scientific cooperation. Dialogue culture and critical analysis are complementary processes. While dialogue allows for the comparison of different opinions, critical analysis allows for their evaluation and scientific selection. Dialogue creates a field of thoughts, and critical analysis determines their scientific value. The harmony of these two processes in the development of science is especially important in interdisciplinary research. For example, scientific research within a network of fields such as biotechnology, artificial intelligence, or ecology yields effective results through the interaction of scientists from different fields of science.

The peculiarity of modern critical analysis lies in the fact that it allows one to consider written and oral discourse as a form of social practice (Fairclough N. & Wodak R, 1997, p-258), which allows one to organize dialogue in the spheres of mass media, politics,

and other social institutions. In other words, scientific discussions create and shape the possibility of applying social theories in practice (Wodak R, Reisigl M, 1999, p.8). Critical analysis of discourse, which is one of the methods of dialogue culture and critical analysis in scientific research, unlike other methods of analysis, does not claim objectivity, does not replace socially neutral analysis.

Critical analysis of discourse, according to scholars engaged in applied research, allows for the prevention of political indifference, the prevention of views, often expressed in hidden knowledge, expressed in language, and used for discriminatory purposes (Wodak R, Reisigl M, 1999, p.8). In scientific research, the culture of dialogue and methods of critical analysis are based on an inductive method rather than a deductive one. The methods used are formed depending on the structures, tasks, or types of empirical critical analysis. In this process, the research goal is of great importance, and, based on the research goal, referring to the methodology of various disciplines shows the advantage of dialogue culture and methods of critical analysis in scientific research.

The following opinions can be expressed on the issue of observing the culture of the dialogue process in the process of scientific research and the use of methods of critical analysis in the dialogue process.

Scientific research activity, as one of the highest manifestations of human thinking, its effectiveness largely depends on how the researcher communicates and to what extent he adheres to the culture of the dialogue process. Dialogue culture is a set of social and moral norms, including the rules of respect, equality, patience, openness, and argumentation in scientific communication. Adherence to the culture of scientific dialogue allows the researcher not only to discover scientific discoveries, but also to enrich their thinking by engaging in dialogue with other scientific schools and directions. This dialogue process provides the basis for "mutual understanding" and "cooperation" in scientific activity.

The main principles of observing the culture of the dialogue process in the process of scientific research and the use of methods of critical analysis in the dialogue process are as follows.

- Openness and honesty. Participants in the dialogue are required to defend their opinion with well-founded arguments, but also take into account the opinion of others. This is a fundamental requirement of scientific ethics.

- Respect and equality. In the process of scientific creativity, when entering into a scientific debate, each participant in the dialogue should not forget that the object of discussion is not a person, but an idea. This allows for a constructive approach in the scientific environment.

- Culture of critical analysis. Dialogue should be not only a process of exchanging ideas, but also a process that involves the analysis of evidence, the justification of conclusions, and the scientific identification of erroneous points.

Critical analysis is one of the most important methods of scientific knowledge, which is a process that involves not blind acceptance of information, but its revision on a logical, methodological, and empirical basis. In the process of critical analysis, scientific dialogue serves to reveal the truth and eliminate false opinions.

In the process of scientific research, methods of critical analysis in the context of observing the culture of dialogue are closely related to the culture of dialogue.

In the new Uzbekistan, the principles of cooperation and open dialogue are increasingly strengthening in the development of science. The culture of dialogue is widely used in the process of scientific conferences, round tables, and interdisciplinary research

in Uzbekistan. At the same time, the practice of evaluating articles in scientific journals that meet modern requirements through "peer-review" is also an important aspect of developing a culture of critical *analysis* (Mirziyoyev Sh., 2021, p.464). In scientific research, the culture of dialogue and methods of critical analysis are considered as the main foundations of modern science.

While dialogue creates an environment of mutual cooperation between scientists and sciences, methods of critical analysis ensure the authenticity of knowledge. As a result of their harmony, the process of scientific creativity develops in an effective and innovative direction (*materials of the Academy of Sciences of Uzbekistan, 2024*).

In conclusion, it should be noted that, according to the analysis of the studied sources on the formation of the dialogue process, it is an important factor in the development of personality. In particular, to acquire ideas, concepts, thoughts, knowledge, and skills, a person must enter into relationships with people. Therefore, the ideas presented by our scholars serve as a guiding principle in educating the younger generation today. Effective use of dialogue culture and methods of critical analysis in the process of scientific research directly serves to understand the purpose of information, to determine the truth.

In general, dialogue in modern society is not only a means of information exchange or communication, but also an integral part of the processes of knowledge creation, meaning formation, cultural cooperation, and creativity. Its functionality is clearly manifested in ensuring effective communication, understanding, and the movement towards innovation in all spheres of human activity, in particular in science, culture, and social relations. Dialogue today is not only a theoretical concept, but also manifests itself as a scientific, cultural, and human paradigm necessary for achieving sustainable development, strengthening social cohesion, and innovative development in the context of global threats.

REFERENCES:

1. Fairclough N. & Wodak, R. Critical discourse analysis // T. van Dijk (Hg.): Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. 1997. Vol. 2. – London: Sage. – С. 258-284.
2. Wodak R., de Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhart, M. The Discursive Construction of National Identity. Trans. A. Hirsch and R. Mitten. Edinburgh: Edinburgh University Press. 1999. P-8
3. Мирзиёев Ш.М. *Янги Ўзбекистон стратегияси*. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021.
4. Ўзбекистон Фанлар Академияси материаллари. – Тошкент, 2020–2024.

DİALOQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ TƏNQİDİ TƏHLİL METODLARI

Xülasə

Bu məqalə elmi tədqiqat prosesində dialoq mədəniyyəti ilə tənqidi təhlil metodları arasındakı əlaqəni təhlil edir. Müəllif elmi yaradıcılıq prosesinin insan təfəkkürünün və yaradıcılığının ən yüksək təzahürü olduğunu vurğulayır, tədqiqatın səmərəliliyinin artırılmasında dialoq mədəniyyətinin rolunu önə çəkir. O həm də elmi mühakimələrin əsaslılığının və elmi dəyərinin tənqidi təhlil üsulları ilə müəyyən edilməsinə əsaslanır. Məqalədə Fairclough, Wodak, Reisigl kimi alimlərin diskurs təhlili ilə bağlı fikirləri təhlil edilir, onların elmi ünsiyyət və sosial təcrübəyə baxışları araşdırılır. Yeni Özbəkistan kontekstində elmi əməkdaşlıq və açıq ünsiyyət prinsiplərinin inkişafı, "peer-review" sistemi vasitəsilə tənqidi qiymətləndirmə mədəniyyətinin formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Sonda belə bir qənaətə gəlinib ki, dialoq mədəniyyəti ilə tənqidi təhlil metodlarının vəhdəti elmi yaradıcılığın innovativ və humanist istiqamətdə inkişafını təmin edir.

Açar sözlər: *dialoq mədəniyyəti, tənqidi təhlil, elmi yaradıcılıq, diskurs təhlili, elmi ünsiyyət, induktiv metod, elmi əməkdaşlıq, Yeni Özbəkistan, elmi etika, innovativ inkişaf*

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN KONSTITUSION PRİNSİPLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN ROLU

Ruslan XƏLİLOV

Xəzər Universitetinin doktorantı

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0007-5394-0740

ruslan.khalilov@khazar.org

Xülasə. Ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin konstitusion prinsipləri məsələsinə toxunduqda ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına istinad etmək olar. Ümumxalq səsverməsi nəticəsində qəbul edilmiş konstitusiyamızda xalq iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq, demokratik prinsiplər və s. niyyətlər bəyan edilir (1, s.1). Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti üçün demokratikləşmə əsas prinsipdir. Çünki demokratiya anlayışı hər bir fərdə, sosial qrupa, cəmiyyətə özünü reallaşdırmasına və inkişaf etdirməsinə geniş imkan yaradır, demokratik cəmiyyət bütün insanlara bərabər hüquq və azadlıqlar verir, hər bir vətəndaşın konstitusion vəzifələrinin həyata keçirilməsinə uyğun bir mühit yaradır (2, s.349). Azərbaycan Respublikasında ötən əsrin 90-cı illərində qurulmağa başlamış demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti dövlətin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Ümummillə lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, "vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi, demokratikləşməsi prosesinin möhkəmlənməsi, hüquqi dövlətin qurulması sadəcə olaraq bir şüar, yaxud da bir niyyət deyil, Azərbaycanın inkişafının başlıca şərtidir" (9). Vətəndaş cəmiyyəti demokratik bir dövlətin başlıca bir strukturudur, o, olmadan düzgün inkişafdan söhbət gedə bilməz. Təsadüfi deyildir ki, Konstitusiyanın qəbulu ölkəmizdə hüquqi dövlətin formalaşması prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir. Azərbaycanın yeni Konstitusiyasının preambulasında qanunların aliliyini təmin edən hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin qurulması xalqın əsas niyyətlərindən biri kimi təsbit olunmuşdur. Həmçinin, Konstitusiya prinsipləri eyni zamanda vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatının və müdafiəsinin hüquqi əsasıdır – bir sözlə, hüquqi dövlət konstitusiyaya dövləti hesab edilir. Burada vətəndaşla cəmiyyət və dövlət arasında münasibətlər, beynəlxalq hüquqi prinsiplərdən irəli gələn global, beşəri dəyərlər dayanır.

Açar sözlər. hüquqi dövlət, demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti, konstitusion prinsiplər, şəxsiyyət

Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti anlayışı

Siyasi fikir tarixində hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin əsaslarının verilməsində klassik alman fəlsəfəsinin iki əsas nümayəndəsi, İmmanuel Kant və Georq Vilhelm Hegel böyük rola malikdir. Kanta görə hüquqi dövlətdə mərkəzi yer insan və şəxsiyyətə aiddir. Dövlət öz fəaliyyətini həyata keçirəndə ilk növbədə ümumi məqsədlərə, dəyərlərə əsaslanır və dövlətin rifahı mükəmməl hüquqdadır (5, s.45). Digər bir dahi alman filosofu Hegele görə dövlət də hüquqdur, lakin burada fərdin, şəxsiyyətin və cəmiyyətin hüquqlarını təmin edən bilən hüquq sistemidir. Hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin qurulması insanların ictimai şüurundan, mədəni səviyyəsindən və maddi rifahından çox asılıdır. Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı dövlətin inkişafından sonra gəlsə də, o ailə və dövlət arasında ayrıca bölmədir, çünki onun mövcud olması müstəqil dövlətin olmasının tələb edir (3, s.224).

Hegele görə vətəndaş cəmiyyəti və dövlət sərbəst institutlar kimi eyniyyət təşkil edir, vətəndaş cəmiyyətində özəl, dövlətdə isə ümumi maraqlar cəmləşir.

Vətəndaş cəmiyyətində şəxsiyyətin rolu

İnsan faktoru cəmiyyətin tarixi inkişafında və sosial tərəqqidə daimi olaraq həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. İlk növbədə insan, fərd amili olmadan vətəndaş cəmiyyəti öz missiyasını yerinə yetirə bilməz. Hüquqi dövlətlərdə vətəndaş cəmiyyəti insanların demokratik prinsiplər üzərindən qurduqları bir sosial mühitdir (4, s.41). Belə bir mühitin qurulmasında, demokratik və hüquqi prinsiplərin, islahatların həyata keçirilməsində insan amilinin və xüsusilə şəxsiyyətin rolu vacibdir. Şəxsiyyətin sosial fəaliyyətdə aktivliyi və təsir mexanizmləri idarəetmənin təmin olunmasına, hüquqi-dünyəvi cəmiyyətin qurulmasına təsir göstərərək demokratik rifaha böyük dəstək verir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra vətəndaş cəmiyyətinə doğru uzun və çətin bir yol keçmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində siyasi xaos və müharibə bu prosesin qurulmasını xeyli dərəcədə çətinləşdirərək cəmiyyəti ağır bir duruma gətirmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı, siyasi lider və şəxsiyyət kimi verdiyi qərarlar qısa zamanda ölkədə siyasi sabitlik yaradaraq hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasına böyük təsir göstərmişdir. Konstitusiyanın qəbulu ilə vətəndaş cəmiyyətinin konstitusion prinsipləri də formalaşmağa başlamışdır. Bu siyasi kursu 20 ildən artıq bir müddətdə uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə bu proses daha da sürətli bir şəkildə alınırdı.

Vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında ən önəmli hadisələrdən və islahatlardan biri 2007–2008-ci illərdə baş vermişdir. Dövlət başçısı İlham Əliyevin qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının yaradılması, 2007-ci ildə fərqlənmiş QHT-lər üçün Dövlət Dəstəyi Konsepsiyasının təsdiq edilməsi, qeyri-hökumət təşkilatlarının layihələrini həyata keçirmək üçün dövlətdən maliyyə dəstəyi almaları və s. yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Dövlət Dəstəyi Konsepsiyasının təsdiqi ilə əlaqədar uzun müddət müzakirə olunan layihələr maliyyələşdirildi, gələcək perspektivlərlə bağlı siyasi konsepsiya formalaşdı. Ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilən Şuranın əsasnaməsində insan hüquqları və demokratiya, ailə, qadın və uşaq məsələləri, iqtisadi və sosial məsələlər, təhsil, elm, mədəniyyət, səhiyyə, sağlamlıq və ekologiya, narkomaniyaya, korrupsiyaya, insan alverinə və terrorizmə qarşı mübarizə mövzuları prioritet kimi elan edildi. Həmçinin, QHT-lərə ayrılan maliyyə vəsaitləri sayəsində bu məsələlərin həlli daha real bir imkana çevrildi. Daha bir qərar nəticəsində konsepsiya və milli donor institutunun yaradılması QHT sektoru üçün yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu siyasət uğurla davam etdirildi, sonrakı illərdə tədricən QHT-lərə qrant verə bilən dövlət qurumlarının sayı artırılaraq 14-ə çatdırıldı. Dövlət başçısı QHT-lərin cəmiyyətdə rolunun artırılması məqsədilə 2013-cü ildə "İctimai iştirakçılıq haqqında" Qanunu imzaladı. Bu qanun nəticəsində ilk dəfə olaraq QHT-lər dövlət qurumlarında təmsilçilik hüququ əldə etdilər. Onu da qeyd etmək ki, bu qərarla 2007-ci ildə QHT-lərin dövlət qurumları ilə münasibətdə əldə etdiyi tərəfdaşlıq imkanları təmsilçilik mərhələsinə qədəm qoydu. 2021-ci ilin aprelində Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin yaradılması isə vətəndaş cəmiyyəti sektoru ilə bağlı davamlı dəstəyin növbəti mərhələsi oldu.

Bu proses hal-hazırda ölkə başçısı tərəfindən uğurla davam etdirilir. Artıq dünya miqyasında, beynəlxalq arenada Azərbaycan konstitusion prinsiplərə malik vətəndaş cəmiyyətini yaradan bir ölkə kimi çıxış edir və tanınır. Vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri dövlət siyasətinin hazırlanmasında, müxtəlif proqramların icrasında fəal iştirak edirlər. Bu

mühitin yaradılmasında Prezident İlham Əliyevin siyasi liderliyi və şəxsiyyət kimi rolu danılmazdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995.
2. Abbasova Q. Sosial fəlsəfə, Bakı, 2001.
3. Hegel. Hüquq fəlsəfəsi. Bakı, Nərgiz, 2007.
4. Robert A. Dahi Demokratiya haqqında. Bakı, Azərbaycan, 2004.
5. Кант И. Критика практического разума. Сочинения. В 6-и т. Т.4, ч.2. М., Мысль, 1966.
6. Əsədov A. Siyasətin fəlsəfəsi: dövlət və onun inkişaf mərhələləri siyasi aristokratizmin təkamül dinamikası işığında, Bakı: Nafta-press, 2001, 307s.
7. Maritain, Jacques. The Person and the Common Good / translated by John J. Fitzgerald. Indiana, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1972. – 111 p.
8. Bowne, Borden Parker. Personalism. Boston and New York: Houghton Mifflin and Company, 1908. – 354 p.
9. <https://www.preslib.az>

Ruslan Khalilov

THE ROLE OF THE INDIVIDUAL IN THE CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF SOCIETY

Abstract

When addressing the issue of the constitutional principles of civil society in our country, one should first refer to the Constitution of the Republic of Azerbaijan. Adopted through a nationwide referendum, our Constitution declares as an expression of the will of the people the intention to establish a legal, secular state that ensures the supremacy of law, to achieve the formation of civil society, and to promote democratic principles (1, p.1). Democratization is the fundamental principle for both the rule of law and civil society. This is because the notion of democracy provides every individual, social group, and society as a whole with broad opportunities for self-realization and development. A democratic society grants all people equal rights and freedoms, and it creates an environment conducive to the fulfillment of each citizen's constitutional duties (2,p.349). In the 1990s, the process of building a democratic state and civil society in the Republic of Azerbaijan began and had a strong impact on the country's development. The national leader Heydar Aliyev emphasized that "the creation and strengthening of civil society, the consolidation of the process of democratization, and the establishment of a state based on the rule of law is not merely a slogan or an intention, but the principal condition of Azerbaijan's development" (9). Civil society constitutes a core structure of a democratic state, and without it, proper development cannot be achieved. It is no coincidence that the adoption of the Constitution has been regarded as an essential component of the formation of the rule of law in our country. In the preamble of the new Constitution of Azerbaijan, the establishment of a legal state ensuring the supremacy of law and the construction of civil society are affirmed as among the main aspirations of the people. At the same time, the constitutional principles also provide the legal basis for the protection and guarantee of citizens' rights and freedoms. In short, the state governed by the rule of law is considered a constitutional state. Within this framework, the relations between the citizen, society, and the state are grounded in global and universal values arising from international legal principles.

Keywords: *rule of law, democracy, civil society, constitutional principles, personality*

MƏDƏNİ SUVERENLİYİMİZİN QORUNMASI VƏ GƏNCLİYİN TƏRBİYƏSİ

Sübhan PADAROV

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin baş məsləhətçisi

Bakı, Azərbaycan

subhanpadarov@gmail.com

Xülasə. Qloballaşmanın yeni imperializm, mədəni müstəmləkəçilik və istehlak kapitalizminə sıx şəkildə bağlı olduğu danılmaz bir reallıqdır. dünyanın getdikcə kəçilməsi və "Tək dünya" adlandırılan hala gəlməsi milli kultürlərə dərinədən təsir etməkdə və "milli identiklik böhranı" kimi mədəni problemlər ortaya çıxarmaqdadır. Bu anlamda, dövlətlərin milli kultür himayədarlığı, mədəni suverenliyin təməl daşı kimi, milli ruhda gənclik yetişdirmə siyasətinin olması olduqca önəmlidir.

"Biz özümüzü təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və sərhədlərimizin möhkəmləndirilməsi nəticəsində həm fiziki risklərdən, həm də ideoloji risklərdən qorumalıyıq. İdeoloji risklər sərhəd tanımır, xüsusilə indiki şəraitdə. Ona görə burada əsas vəzifə gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda, milli ənənələr ruhunda tərbiyə olunmasıdır. Bu məsələyə çox ciddi yanaşmalıyıq və mən bunu əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyuram. Gənc nəslin tərbiyə edilməsi bizim gələcəyimizin təmin edilməsi deməkdir." (1)

Prezident İlham Əliyevin 2024-cü il 14 fevral tarixində keçirilən andiçmə mərasimi zamanı söylədiyi nitqindən

Giriş

Çağdaş dövrdə suverenliyimizin kultural anlamda hücumlardan, təxribatlardan qorunması və bu xüsusda gəncliyimizin milli və mənəvi ruhda yetişdirilməsi ən ümdə məsələlərdən biridir.

Gəncliyimizin milli dəyərlər ruhunda yetişdirilməsinə, "mütərəqqi", "proqressiv" kimi adlandırılan, amma əslində olduqca destruktiv təsirləri olan, "postmodern" "dəyərlər və həyat tərzləri sistemləri"nin ideoloji təxribatlarının qarşısının alınması olduqca önəmli bir vəzifə olaraq bütövlükdə solumun üzərində köklənməli olduğu məsələdir. Çünki milli dəyərlər cəmiyyətdə, fərdlər arasında ortağ duyğu, düşüncə, məqsəd və davranış bütövlüyünü meydana gətirən birləşdirici və qaynaşdırıcı faktorlardır. Bu dəyərlər, ənənələr cəmiyyət tərəfindən dəstəkləndiyi, yaşadıldığı və inkişaf etdirilərək yeni nəsillərə nəql olunduğu zaman birləşdirici xüsusiyyətini mühafizə edir, sosial münasibətlərdə nizamlılığı təmin edir. Dəyərlər üzərində cəmiyyətin dəstəyi zəiflədikdə, dəyərlərin deqrdasiyası meydana çıxır. Deqradient dəyərlər cəmiyyəti formalaşdırıran fərdlərin düşüncə və davranışları üzərindəki müəyyənəddici, birləşdirici xarakteri yox edir.

Dəyər bir şeyin arzu edilə bilən və ya edilə bilməz olduğu haqqında inanəddir. Sosial baxımdan dəyər insanın cəmiyyət içərisində necə hərəkət edəcəyini müəyyən edən qanunlardır. Kultural anlamda dəyər cəmiyyətin necə davrandığı, duyduğu və düşündüyüdür. Bu perspektivdən, dəyərlər bir cəmiyyəti başqalarından ayıran, ona kimlik qazandıran adət-ənənələr, tərzlər-üslublardır. Dəyərin olduğu yerdə dəyərləndirmə, qarşılaşdırma və hökm vermə də var. Dəyər məfhumu insana xasdır və insani varlıqlar dəyərlərini qoruya bildiyi müddətcə insanlığını qoruya və ucalda bilər.

Dəyər, insanın obyekt ilə əlaqəsində meydana çıxan bir şey olara varoluş sahəsinə daxil olur. Sadəcə var olanın dəyərindən bəhs etmək mümkündür, var olmayının dəyərindən bəhs oluna bilməz. Dəyər hər şeydən öncə bir varlığın təsbitinə əsaslanır. A.Teylor bildirir ki, dəyər insanın yaratdığı deyil, amma kəşf etdiyi bir şeydir. (7)

Sosial dəyərlər dindən, ağıldan, duyğulardan, sosial və ya fiziki çevrələrdən qaynaqlana bilər. Sosial dəyərlər cəmiyyət içərisindəki xarakteri, yaygınlığı və gücü baxımından bir-birinə bərabər deyil. Bu perspektivdən, dəyərləri dörd yerə bölə bilərik:

Özək dəyərlər – cəmiyyətin mütləq çoxluğu tərəfindən önəmli olaraq qəbul edilən və kultürün özəyini formalaşdıran dəyərlərdir. Bu dəyərlərin dəyişməsi cəmiyyəti də köklü şəkildə dəyişdirə bilər.

Özəl dəyərlər – bir regiona, peşəyə, maraqlanılan mövzuya görə vacib olan və istifadə edilən dəyərlərdir. Məsələn, müəllimlər peşənin ənənələrinə və cəmiyyətin ona yüklədiyi statusa aid dəyərlərə uyğun davranmalıdır.

Seçimlik dəyərlər – Cəmiyyət üzvlərinin istədiyi yerdə və zamanda istifadə edə bildiyi dəyərlərdir. Bu dəyərlərə riayət olunması cəmiyyət tərəfindən gözlənilir, amma riayət olunmadıqda da həmin şəxs(lər) qınanılır.

Keçici dəyərlər – müəyyən bir müddət cəmiyyətin spesifik seqmenti tərəfindən istifadə edilən, əməl olunan dəyərlərdir. Bu dəyərlər başqa cəmiyyətlərdən gələ, cəmiyyətin bir seqmenti tərəfindən yaradıla bilər.

Dəyərlərin öyrənilməsi daha çox rol öyrənməsi formasında bir sosial öyrənmədir. Hər kəsin cəmiyyət içərisində bir mövqeyi və bu mövqe üçün uyğun gördüyü rolları var. Bu halda biz olduğumuz hər mövqedə o mövqedəki insanların nələ etməsi, nələ düşünməsi, nələ qiyət verməsinin zəruriliyi haqqında fikrə sahib oluruq. Bir gənc oğlan olaraq cəsaret, əzm, səbatlılıq və soyuqqanlılıq, bir gənc qız olaraq isə iffətlilik, incəlik və zərafəti bir dəyər kimi öyrənilir. Bu dəyərlərin arxasında cəmiyyət dəstəyi olduqda öz gücünü qoruyur, lakin bu dəstək zəiflədikdə dəyişmək və ya deqradasiya təhlükəsi ilə üz-üzə qalır.

Bir çox sosial problem insanların dəyər mühakimələrinin toqquşmasından meydana çıxır. Cəmiyyət insanları dəyərlərlə yoğurmaqla bənzər hala gətirir, ortaq duyma və davranışların təməlini yaradır. Şəxslərin dəyər anlayışları gündəlik davranışlarında əks olunur və təhsil tərəfindən tərəfindən biçimlənir. Onların dəyər mühakimələri tədricən institusionallaşır.

Dəyərlər bir cəmiyyətin kultürünü digərlərinin kultüründən ayıran və milli hüdudlar içərisində cəmiyyətin dağılmasının qarşısını alan pərçimləyici, qaynaşdırıcı faktorlardır. Dəyərlər sosial münasibətlərin inkişafında və qütbləşmənin önənməsində aktiv rol oynayrlar. Cəmiyyəti bütövləşdirəcək standartlar olmadığı təqdirdə, fikirlər arasındakı uzlaşmalar dəyərlər tərəfindən təmin edilir.

Cəmiyyətin dəyərlər üzərində bütövləşməsi və identikləşməsi sosiallaşma prosesi vasitəsilə baş verir. Normaların öyrənilməsi və mənimsənilməsi sosiallaşma prosesinin böyük bir parçasıdır. Bioloji varlıq olan insan bu proseslə cəmiyyətin bir üzvünə – kultural varlığa çevrilir. Dəyərlər və normalar cəmiyyəti funksional bir bütövlüyə çevirir. İnsanların üzərində anlaşıqları dəyərlər kultürə anlam qazandırır. Bir kultürün normalar və dəyərləri arasında daima pozitiv bir münasibət vardır. Normalar gözlənilən və istənilən davranış qaydalarıdır. Fərd dəyərlər və normaları cəmiyyətdə hazır aşkar edir, bu da sosial düzənin davamlılığını təmin edir. (2)

Sosial dəyərlər və normaların formalaşması kultural akkumulyasiyanın nəticəsidir. Sosiallaşan fərd içində olduğu kultürün standartlarını mənimsəyir. Hər kultür uyğun olan və olmayanı xarakterizə edən, kriteriyaları bəlli qanunlara bağlayan normalar formalaşdırır. Dar anlamda kultür harmonik normalar sistemi olaraq təsvir edilə bilər. Cəmiyyət sadəcə

gözləntilər ilə kifayətlənmir, sosial anlamda bir sanksiya da mümkündür. Bu sanksiya cəza və mükafat olaraq meydana çıxır. Uşağın sosiallaşmasında cəza və mükafat tətbiqi tez-tez görülür.

Sosial dəyərlər və normaların qaynağı milli kulturdur. Milli kultur bir cəmiyyətdə xalqın orijinal yaradılışıdır. Nəsildən nəsle ötürülən ənənə, inanc, dəyərlər sistemi, fərdlərin dünyagörüşü və həyat təzləri funksional bir münasibət halındadır. Sosiallaşma insan şəxsiyyətini formalaşdıran kultural norma və dəyərləri öyrənmə, mənimsə - milli kulturun bir parçası olma prosesidir.

Ailə institutu

İnsanın gözlərini açdığı, ilk informasiya və xarakterinin özünü aldığı ocaq ailədir. Ailə ilk təhsil yuvasıdır. Ailədə qazanılan və ailənin vəzifəli olduğu başlıca sahələr əxlaqi, sosial və dini vəzifə sahələridir. Əxlaqi vəzifələrin əsas hədəfi müsbət davranışları qazandırmaq, pis davranışlardan isə çəkəndirməkdir. Əxlaqi vəzifələrin yerinə yetirilməməsinin fərdi və psixoloji nəticələri daxili əndişə və dərin qayğıdır. Sosial nəticəsi isə ayıblanma, xaric edilmə və yalnızlığa tərk edilmədir. İnsanların bir-birinə və dövlətə qarşı olan vəzifələri sosial vəzifələrdir. Cəmiyyət tərəfindən mənimsənilmiş, adət-ənənə, konvensiyalar halına gəlmiş sosial institutlar sosial həyatın təməlini təşkil edir. Bu davranışların təməli ailədə qoyulur və təhsil institutları tərəfindən pərçimlənir.

Cəmiyyətin təməl sosial institutlarından biri olan ailənin funksiyalarını uğurla davam etdirə bilməsi üçün dövlətin yardımı şərtidir. Ailə sosial, iqtisadi, hüquqi təhlükəsizlik çətiri altına alınaraq rifah və etimad qaynağı olmalıdır. Ailə institutu qorunmadığı, zəiflədiyi və funksiyalarını icra edə bilmədiyi zaman qeyri-leqal münasibətlər artmaqda, bədən və ruhi sağlamlığı pozulmuş nəsillər yetişməkdədir. Ailə öz dəyərlərini şüuri və ya qeyri-şüuri şəkildə uşağa nəql etməsi xüsusunda H.Baltacıoğlu qeyd edir ki, "hər kəs ailənin irsiyyəti kimi, onun zehniyyətini də daşıyır." (3)

Təhsil institutu

Təhsil institutları, əsasən də məktəblər tədrisdə istifadə olunan bezi simvolların milli və mənəvi dəyərlərlə elmi gerçəklər işığında öyrədildiyi yerdir. Məktəblərin meydana çıxma səbəbləri insanlararası münasibətlərin artması, texnoloji tərəqqi, əhali artımı və informasiya çeşidlənməsidir. Daha əvvəllər, uşaqlar bilik və davranışlarını geniş ailə mühitində qazana bilirdi. Lakin bu gün ailə kiçilmiş və bu institutun tərbiyə vəzifəsi də azalmışdır. Onun vəzifəsinin mühüm bir hissəsini dövlət və onun adına məktəblər öz üzərinə alırlar.

Sosial bir institut olan təhsilin sosial məqsədi cəmiyyətdə yaşayan bir insanı onun aktiv bir üzvünə çevirməkdir. Təhsilin başlıca sosieta vəzifələri bunlardır:

Təhsil verilənə əməkdaşlıq yetəriliyi qazandırmaq

Təhsil verilənə kommunikasiya yetəriliyi qazandırmaq

Təhsil verilənə cəmiyyətin kultürünü qazandırmaq

Təhsil verilənə sosiallaşdırmaq

Təhsilin ən önəmli funksiyası cəmiyyətin üstün tutduğu əxlaq normalarını, dəyər mühakimələri və dünya görüşü şagirdə nəql etməkdir. Habelə, milli və sosial dəyərlərimizi çağdaş dəyərlərlə bütövləşdirən, vəzifə və məsuliyyətlik şüuru aşılaman, sağlam xarakterli, qurucu, fərdi mənfəətlərlə sosial mənfəətləri tarazılıqda tuta bilən fərdlər yetişdirmək də təhsil ən ümdə vəzifəsi olmalıdır.

Sosial dəyərlərin aşınması

Çağdaş əsrimizin sürətli sosietaal transformasiyaları dəyərlər sistemi və normativ strukturun sosial stuktur ilə münasibət, habelə uyğunluğunun pozulmasına, cəmiyyəti formalaşdıran fərdlərin davranış, düşüncə və aktları üzərində müəyyənədicə, yönləndirici xarakterini itirməsinə zəmin hazırlayıb. Bu hal sosiologiyada "anomiya" adlandırılır.

Qaçılmaz şəkildə qloballaşana dünyanın bir parçası olan Azərbaycan cəmiyyətində də (qloballaşmanın təməl səciyyəsi kimi) Vesternizasiya – Qərbləşmə fəaliyyətlərinin başlanması ilə ABŞ mərkəzli Qərb dəyərləri ilə cəmiyyətin sosio-kultural strukturu arasında bir toqquşma halı meydana çıxıb. Necə gəldi alınan dəyərlər və edilən tətbiqatlar fərdlərin prioritetlər və cəmiyyətin hədəflərini tarixi seyrindən çıxarmış, iki kultural struktur arasında seçmək etmək məcburiyyətini yaratmışdır. Dünyanın bir çox ölkəsində olduğu kimi Azərbaycanda da Qərb dəyərlərini mənimsəyənlər və tətbiq etmək istəyənlər ilə ənənələrini davam etdirənlərdən ibarət iki fərqli sosial segment meydana çıxıb. Digər tərəfdən, alınan yeni dəyərlər də sosial struktura uyğunlaşa bilməyib. Bir kultural elementin keçmişdən qalmış olması onun pozulmuş və ya degenerat olduğu anlamına gələ bilməz. Bu mövzuda kriteriya onun funksionallığının qorunması, yeni sosial ehtiyacları qarşılamaşı olmalıdır. Hər hansı bir kultural struktur sosial dəyişikliklərə paralel olaraq "degradasiya" adlandırılan bir hala daxil ola bilir. Bu hal inkişaf şərtlərindən uzaqlaşmaq, dəyərləri dinamik haldan statik hala daxil etmək və onları formal olaraq yaşatmaq anlamına gəlir.

İnsan həyatında olduğu kimi, cəmiyyət həyatında da dəyişiklik qaçılmazdır. Dəyişikliyə qapalı bir cəmiyyət düşünülə bilməz. Amma hər dəyişiklik cəmiyyəti irəli aparacaq bir proses olmaya bilər. Dəyişiklik sosial, siyasi, kultural, iqtisadi, texnoloji və institusional sahələrdəki proseslərə paralel olaraq cəmiyyətin istəyərək meydana gətirdiyi mənimsəmələrdir. Yuxarıdan gələn dəyərləri cəmiyyətin mənimsəməsi və ya mənimsədilməyə çalışılması dəyişiklik deyil, dəyişdirmədir. Kültürün maddi ünsürləri daha asan dəyişə bildiyi halda, mənəvi ünsürləri dəyişikliyə daha müqavimətlidir. Millətlərin həyatı sadəcə dəyişikliklərdən ibarət deyil. Kültürdə dəyişiklik qədər, davamlılıq da əsasdır. (5)

Sosial dəyərlərin dezintegrasiyasında ən önəmli amillərdən biri KİV-lərdir. Seçici nəzarət sistemləri ilə təmin edilməyən açıq kulturlər "degenerat" kimi qəbul ediləcək təzyiqlərlə qarşılaşır. Həm daxili, həm də xarici təzyiqlər nəticəsində cəmiyyətin sosial vücuduna uyğun olmayan elementləri ehtiva edən yayımlar ilə bir degradasiya meydana çıxır. Fərdlər də öz cəmiyyətinə aid dəyərlərə qarşı yadlaşır.

Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində həyatın bütün sferalarında dəyər hökmlərinin sarsıldığına müşahidə etmək mümkündür. İnsani münasibətlərin hər domenində, kultür və incəsənətdə dərin degenerasiya baş verməkdədir. Qadınların azadlığı, ailənin kiçilməsi, evli cütlüklərin azadlığı kimi fikirlər əxlaq kriteriyalarının dəyişməsinə və pozulmasına səbəb olmaqla bərabər, evlilikdən kənar münasibətlərin artması, tərəflərin bir-birini aldatması və nəticədə ailələrin dağılması – ailə institutunun gücünü itirməsi ilə nəticələnib.

Yenilik, tərəqqi, inkişaf, bərabərlik, azadlıq kimi parıltılı anlayışlarda əsl məqsəd gizlədilməkdə, sosial strukturda bərpa olunması çətin yaralar açılmaqdadır. Bu səbəblə, seçici olmaq, cəmiyyətin strukturu ilə uzaqlaşmayan daxili və xarici təsirlərə qarşı dərhal tədbirlər görülməlidir.

Sosial dəyərlərdən uzaqlaşmanın nəticələri

Yadlaşma

Anlayış olaraq "yadlaşma" fərdin üzvü olduğu cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinə qarşı mövqedə olması və ondan uzaqlaşması anlamına gəlir. Geniş anlamda yadlaşma isə bir

insan və ya insan qrupunun müxtəlif səbəblərdən dolayı öz tarixinə, kultürünə, içində yaşadığı sosial dəyərlərə uzaq düşməsi deməkdir. H.Baltacıoğluna görə, kultüründən və dəyərlərindən uzaq düşən insan başı aşağı əkilən ağaclara bənzəyərlər. Heç bar verməzlər, olduqları kimi qalarlar. Bu insanlar mütləq şəkildə parazit olur. Onları kökləndirmək üçün tək yol havada qalan köklərini torpağa daxil etməkdir. Milli kultürünə və dəyərlərinə yadlaşan bir ölkə keçmişlə ilə bağlarından qopmuş insanlarla dolur. Bu, dəyər böhranına girmiş cəmiyyət insanının tragik sonudur. Keçmiş, dili, dini və ənənələrinə yadlaşan topluluq özünü digər cəmiyyətlər və millətlərdən aşağı hesab edir. O, özündən olana düşmən olur, yad olana isə heyranlıq duyur. (3)

Marksa görə, insanlıq tarixi insanın varlığının getdikcə inkişafı, eyni zamanda getdikcə yadlaşması anlamına gəlir. Marks və marksistlərə görə, insan ancaq yadlaşmadan qurtulmuş və özünə dönmüş olacaq. Marksa görə, yadlaşma insanın öz çevrəsinə hökm edə bilməməsi ilə yanaşı, təbiətin, digər insanların, hətta özünün öz varlığına yad olması deməkdir.

Amerikalı sosio-psixoloq Melvin Siman-a görə isə, yadlaşmadan bəhs etmək üçün sosialist olmaq şərt deyil. Siman 5 ayrı yadlaşma kateqoriyasının varlığını qeyd edir:

İqtidarsızlıq duyğusu – Fərdlərin öz məhsulları və istehsal prosesində istifadə etdikləri vasitələrin nəticələri üzərində nəzarət haqqının olmamasıdır.

Anlamsızlıq duyğusu – fərdin nələrin doğru, nələrin yanlış olduğunu, nələrə inanacağı və nələrə bağlanacağını bilməməsi halıdır.

Təcrid edilmə duyğusu – daha çox intellektualar üçün keçərli olan bu hal ümumxalq kultürünün fərdi gözlənti və meyilləri ilə ziddiyyət təşkil etməsi halıdır.

Özünə yadlaşma – insanın müəyyən davranış(lar)ının gələcəyə istiqamətlənmiş gözləntilər ilə kəsişməməsi öz varlığına yadlaşması ilə nəticələnir. Yadlaşmanın qarşısının alınması üçün milli kultürümüzün mənbələrinin araşdırılması, kütləvi informasiya vasitələrinə nəzarət edilməsi, təhsil siyasətinin milli dəyərlərə yönəlməsi, bürokratiyanın azaldılması, intellektualların və ümumxalq dəyərlərinin bir-birinə yaxınlaşdırılması zəruridir.

Kimlik böhranı

Kimlik milli kultür ünsürlərini ehtiva edir. Kultür özünü fərddə təmsil etdirir və ona bir kimlik (identiklik) qazandırır. Fərd sosiallaşma yolu ilə məktəb və ailə başda olmaqla, dostluq, iş, dərnəklər və s. vasitəsilə kultür elementlərini öyrənir, bu istiqamətdə davranış qəlibləri qazanır, və beləliklə sosial identikliyi formalaşır. Cəmiyyəti meydana gətirən fərdlərin mənsubiyyət duyğusunu xeyli dərəcədə itirməsi və ya yanlış davranışların meydana çıxmasına kimlik (identiklik) böhranı deyilir.

Texnoloji tərəqqinin nəqliyyat və kommunikasiya imkanlarını artırması ilə planetar səviyyədə məsafələr, sərhədlər aradan qalxmış, kultural interaksional misli görünməmiş dərəcədə sürətlənmişdir. Kultürlərin homogenləşdiyi və Qərb kultürünün dominant olduğu son onilliklərdə milli identiklik istəklərinin də meydana çıxdığı müşahidə edilməkdədir. Qərb öz texnoloji imkanlarından istifadə etməklə kultural təsir sferalarını genişləndirmək, koloniyalaşdırmanı davamlı şəkildə ekspansiya etdirməkdir. (4)

Mədəni (kultür) müstəmləkəçiliyi

Bir xalq üçün ən böyük təhlükə onu təşkil edən fərdlərin milli kultural dəyərlərinə yadlaşmasıdır. Yeni, kultür müstəmləkəçiliyi. Hər cəmiyyətin bir milli xarakteri olan milli kultür ilə yanaşı, qonşu kultürlər ilə qarışıq bir interaksiya da var. Qloballaşma erası müsbət və mənfi nəticələri özündə ehtiva edən bir millətlərarası kultural mübadiləni qaçılmaz edib. Bu proses tarazılanmadıqda kultural kolonizasiya meydana çıxır. Kultural müstəmləkəçilik

bir millətin uzun bir uyğunlaşdırma və təlqin dövrünün sonunda öz mənəvi dəyərlərini tərk edərək, başqa bir mədəniyyətin – sivilisasiyanın dəyərlərinə bağlanmasıdır. Kultural kolonizasiyanın antidotu isə kəltür milliyətçiliyidir.

Kultural müstəmləkəçilikdə dominant – müstəmləkələşdirici qüvvə sömürmək istədiyi millətə öz kəltürünü elə təlqin edər və aşılaraq ki, tətbiqat uğura nail olduqda, onun insani və fiziki resurslarını sonuna qədər öz əmrində istifadə edə bilər. Milli kultural dəyərləri yox etmək, onların yerinə özge dəyərləri təlqin etmək məqsədilə *kultural bazalar* qurulur. Bu bazalara müxtəlif media qurumları, xaricidilli məktəblər, sosial-iqtisadi yardım təşkilatları və fondları daxildir.

Kəltür imperializmi siyasi və iqtisadi imperializmdən daha ağır nəticələr verən bir imperializm formasıdır. Bu növ imperializmdə insan və ya maddi itki olmaması ilə yanaşı, dağıntılar və sosial sıxıntı da olmaz. Müstəmləkə olaraq seçilən cəmiyyət də bir müharibənin içində olduğunun fərqlində olmur. Siyasi, hərbi, iqtisadi və psixo-sosial istiqamətlərdən qarşı cəmiyyətlə bir yaxınlaşma başlayır və çoxistiqamətli münasibətlər qurulur. Tədrisən bu münasibətlər elə bir hal alır ki, onlar kultural imperializm tətbiq edən böyük güclərin müstəmləkəsinə çevrilir.

Kultural imperializmdə təyin olunan kultural bazaların xüsusiən də gənclər üzərində sistemli, uzunvədəli fəaliyyət göstərməsi, təhsil sistemində və institutlarına, dərsləklərə və tədris metodlarına təsir edərək arzuladıqları fikir, düşüncə və anlayışları onlara peyvəndləməkdir. Buna qarşı çıxan şəxslər, qurumlar “inkişaf” və “tərəqqi”nin qarşısında əngəl olaraq görülür, repressiv tənəkkürlü, “faşist” kimi vəsflərlə cəmiyyətin gözündən düşürülməyə çalışılır.

İnsanların vərdişləri, baxışları, həyat fəlsəfəsi zamanla dəyişər. Amma sahib olduqları kəltürlər əsla dəyişməz. Təzyiqə, inzibati tədbirlərlə şəxslərin kəltürlərini dəyişdirmək mümkün deyil. Bir cəmiyyətə hökm etmək üçün ona arzulanan kəltür peyvəndlənməlidir. Təzyiqə qəbul etdirilən hegemonluq aradan qalxdığı zaman, o cəmiyyət yenidən öz kimliyinə, mənliliyinə qayıdacaq. Cəmiyyətlərə ancaq kəltür vasitəsilə hökm etmək mümkündür. (6)

Milli dəyərlərin sarsıdılması və bir kəltür üzərinə özge bir kəltürün aşılmasında “uyğunlaşdırma” və “təlqin” metodları tətbiq edilir. Bu metodlar bir-birini izləyən iki ayrı proses olaraq tətbiq olunur. Planlı bir şəkildə, hər bir vasitədən istifadə edilməklə milli kəltür sarsıdırılır və təsirsizləşdirilir.

Uyğunlaşdırma

Bu mərhələdə hədəf seçilən kəltür və millət hələ ki, müstəmləkələşdirilməyib. Publik və aşkar olmayan, vasitəli yollar ilə milli dəyərlər, liderlər və tarixi şəxsiyyətlər dəyərsizləşdirilir, dil üzərində zorakı şəkildə tənribatlar törədilməyə başlanır. Uyğunlaşdırılan bir məmləkətdə kultural kolonialist qüvvələr bir sıra vədlər, maddi yardımlar və dəstək ilə müxtəlif şəxs və qurumları öz tərəfinə çəkir, onlara yazdırdıqları elmi-intellektual əsərlərdə milli kəltürün dəyərləri gülünc göstərilir və rixşənd edilir. Beyinyuma ilə qazanılan “ziyalılar” bir “kəltür əsiri” və ya “müstəmləkə ziyalı”na çevrilir. Bu prosesdə “müstəmləkə ziyalıları”, gəncliyin yuyulan beyni ilə vətənleşən coğrafiya yavaş-yavaş itirilir.

Güclü mədəni dəyərlər və prinsiplərə etinasızlıq, onların deqradasiyası əfsus ki, biz Azərbaycanlıların, xüsusiən də gənclərin həyatında özünü göstərir. Hollivud tərzi hedonizm, “Nyu-Yorklaşma”, mədədən öncə beyində “fast-foodlaşma”, yemək yemə, içki içmə (bəsit reseptlərlə hazırlanmış yeməklərin sürətlə və ayaqüstə yeyilməsi, müxtəlif növ enerji

içkilərinin meydana çıxması) geyinmə və bəzənmə vərdişlərinin "inqilablaşması", sosial modellərin amerikanlaşması, amerikan əyləncə metodları, biznes praktikaları onların həyatında özünü göstərir.

Təlqin

Uyğunlaşdırma mərhələsi sona çatdıqdan sonra gələn "təlqin" mərhələsində artıq ictimai və vasitəsiz yollar ilə milli kültürel hücum edilir və tamamilə yox edilməyə çalışılır. Kultüredə müstəmləkələşdirilmə reallaşdırılmadan iqtisadi müstəmləkəçiliyin uzunmüddətli, qalıcı olmaz çox çətinidir.

Təlqin metodunda yad kültürün dəyər hökmləri yerli xalqa aşkar şəkildə, zorla qəbul etdirilir. Bütün idarə mexanizmi, təhsil fəaliyyətləri, iqtisadi, hərbi və kultural strukturlar bu məqsədə müvafiq şəkildə təşkilatlandırılır. Bu prosesin yekun məqsədlərindən biri milli yaddaşsızlaşdırma. Yaddaşsız fərd və millətlərin yaşaması mümkün deyil. Milli yaddaşın mənbəyi isə yaradıcı qüvvələrdə gizlidir. Unutmamalıyıq ki, öz məniyindən, yaddaşından uzaqlaşan millətlər gec-tez tarix səhnəsindən silinir.

Bu anlamda, hər hansı bir (kultural) müstəmləkələşdirici təlqinə məruz qalmamaq üçün milli təhsil siyasətinə, güclü bir milli ailə modelinə, milli və tarixi dəyərlərlə bütövləşmiş xarici siyasət strategiyasına, güclü iqtisadiyyata və möhkəm orta sinfə ehtiyac var.

Sosial orqanizmlərin bu gün varid olduğu ən yüksək mərhələ olan "millət" ortaq dəyərlər ətrafında birləşmiş, ortaq ideallara yönəlmiş insan topluluğunu ifadə edir. Vətən millətin fərdlərinin bir yerdə yaşadığı, ona millət vəsfini qazandıran milli kültür dəyərlərinin yaşadıldığı yer olmasına görə müqəddəsdir. Vətən müharibəsində zəfər millət olaraq özümüzü yenidən yaratmaq üçün unikal şans təmin edir. Bu anlamda, Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra "azərbaycançılıq" ideologiyasının pərçimlənməsi, qalib xalqa mənsub olma şüurunun formalaşdırılması, Azərbaycan kültür və dəyərlərinin yaşadılması uğrunda böyük ideoloji səfərbərlik başlanmalıdır. Prezident bildirir:

"Biz elə bir gənc nəsil yetişdirməliyik ki, onlar da daim bizim kimi milli ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq olsunlar, onların beyinləri saf olsun. Heç kim onların beyinlərini zəhərləmək istəyəndə uğura nail olmasın və burada, əlbəttə ki, ilk növbədə, ailə tərbiyəsi ön plana çıxır. Xoşbəxtlikdən Azərbaycan ailəsi sağlam ailədir, ənənələr, milli dəyərlər üzərində qurulan ailədir. Ailə tərbiyəsi hər bir gənc üçün, hər bir uşaq üçün əsas tərbiyədir. İkinci yerdə məktəb tərbiyəsidir və belə müzəffər gənclərimizin yetişdirilməsində də Azərbaycan məktəbinin çox böyük rolu vardır. Məktəblərdə uşaqlara aşılana dəyərlər, müstəqilliklə bağlı, milli ləyaqətlə bağlı, əsrlər boyu bizə qarşı edilən ədalətsizliklə, – təkcə son 30 il ərzində yox, – torpaqlarımızın müxtəlif dövrlərdə əlimizdən alınması ilə bağlı və bizim qəhrəmanlıq tariximizlə bağlı uşaqlara verilən tərbiyə və biliklər çox böyük önəm daşıyır. Bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərə gəldikdə, bu, bizim cəmiyyətimizin əsasıdır və bu, sarsılmaz varlıqdır, sarsılmaz dəyərdir və bunu sarsılmaz etmək bizim əlimizdədir. Çünki burada hər hansı bir kənar qüvvə öz çirkin niyyətlərinə çatsa, o zaman bizim ciddi problemlərimiz olacaq. Ona görə gənclərimizin milli ruhda tərbiyə edilməsi, ənənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsi, dırnaqarası mütərəqqi və yad dəyərlərin tamamilə cəmiyyətimizdən silinməsi – bu vəzifə bizim hamımızın qarşısında durur, hər bir ailə qarşısında durur və dövlət qarşısında durur. Burada, əlbəttə ki, dövlət siyasəti də aparılır və aparılacaq. Eyni zamanda, dediyim kimi, bütün cəmiyyət burada həmrəy olmalıdır və biz bu həmrəyliyi görürük. Bu seçkilərdə göstərilən həmrəylik cəmiyyətimizi bir qaya kimi möhkəmləndirir və belə olan halda heç bir kənar qüvvə bizə qarşı heç bir məkrli plan həyata keçirə bilməz."

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://azertag.az/xeber/azerbaycan-respublikasinin-prezidenti-ilham-eliyevin-andichme-merasimi-kechirilib-dovletimizin-baschisi-merasimde-nitq-soyleyi-b-yenilenib-4-video-2921563>
2. T.Eliot., Notes toward the Definition of Culture
<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.159230/page/n3/mode/2up>
3. Tozlu, Necmettin. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu., – Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 870, İstanbul 1989
4. Jorge Larraín., Ideology and Cultural Identity: Modernity and the Third World Presence, Polity, 1994
5. Terry Eagleton., The Idea of Culture, Blackwell Publishing, 2000
6. Roger Scruton., Modern Culture, Bloom sbury, 2012
7. Metin İşçi., Kültür Sömürgeciliği ve Eğitim, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995.

Subhan PADAROV

PROTECTION OF CULTURAL SOVEREIGNTY AND YOUTH EDİFICATION

Abstract

It is an undeniable reality that globalization is closely linked to new imperialism, cultural colonialism, and consumer capitalism. The increasing "shrinking" of the world and its transformation into a so-called "One World" deeply affects national cultures and gives rise to cultural problems such as a "crisis of national identity." In this context, the protection of national culture by states, and as a cornerstone of cultural sovereignty, the implementation of policies aimed at raising youth with a strong sense of national spirit, are of great importance.

**MƏDƏNİ HÜQUQLARIN KONSTITUSİONAL DƏYƏR KİMİ QORUNMASI VƏ QADINLARA
QARŞI ZORAKILIQLA MÜBARİZƏDƏ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN ROLU:
MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ASPEKTLƏR**

Lalə NAMAZOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin baş müəllimi

Bakı, Azərbaycan

lala.namazova.ln@mail.ru

Xülasə. Mədəni hüquqların konstitusional dəyər kimi qorunması müasir demokratik dövlətlərin hüquqi inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Bu hüquqlar insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına, mədəni irsin qorunmasına və sosial ədalətin bərqərar olmasına xidmət edir. Qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə, cəmiyyətin mədəni səviyyəsini, hüquqi şüurunu və vətəndaş institutlarının fəaliyyət səmərəliliyini göstərən mühüm göstəricilərdən biridir. Məqalədə mədəni hüquqların təminatı, onların konstitusional statusu və qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizədə vətəndaş cəmiyyətinin rolu hüquqi və sosial aspektlərdə təhlil edilir. Tədqiqatda milli qanunvericiliklə beynəlxalq hüquq normaları müqayisəli şəkildə araşdırılır, xüsusilə BMT-nin CEDAW Konvensiyası, Avropa Şurasının İstanbul Konvensiyası və Azərbaycanın "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" Qanunu kontekstində qadın hüquqlarının müdafiə mexanizmləri qiymətləndirilir. Nəticə etibarilə, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi və mədəni hüquqların icrasının təmin edilməsi qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınmasında ən təsirli mexanizmlərdən biri kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər. mədəni hüquqlar, vətəndaş cəmiyyəti, qadın hüquqları, zorakılıqla mübarizə, konstitusiya hüququ, beynəlxalq hüquq

Mədəni hüquqların konstitusional dəyər kimi tanınması müasir demokratik dövlətlərin əsas hüquqi-siyasi prioritetlərindən biridir. Bu hüquqlar insan şəxsiyyətinin azad inkişafını, mədəni irsin qorunmasını, yaradıcılıq və təhsil imkanlarının bərabər təminini ifadə edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquqlarının geniş spektrini təsbit etməklə yanaşı, mədəni hüquqları da fundamental dəyər səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu hüquqların qorunması yalnız dövlətin hüquqi öhdəliyi deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin institusional inkişafı ilə sıx bağlı bir prosesdir. Çünki vətəndaş cəmiyyəti orqanları mədəni müxtəlifliyin, sosial ədalətin və gender bərabərliyinin təmin olunmasında dövlətin tərəfdaşı kimi çıxış edir.

Qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə bu kontekstdə həm mədəni, həm də hüquqi aspektlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zorakılıq yalnız fiziki deyil, həm də sosial və mədəni mühitin nəticəsi kimi meydana çıxır. Cəmiyyətdə qadının rolu, ailə və ictimai münasibətlər sistemində mövcud stereotiplər çox vaxt zorakılıq hallarının dərinləşməsinə səbəb olur. Buna görə də mədəni hüquqların qorunması qadınların ləyaqət və azadlıqlarının müdafiəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Mədəni hüquqlar çərçivəsində qadınların təhsilə, incəsənətə, elmə və ictimai həyatda iştirakına bərabər çıxış imkanlarının təmin olunması zorakılığın qarşısının alınmasında ən təsirli preventiv vasitələrdən biridir.

Milli qanunvericilik səviyyəsində bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmışdır. Azərbaycan Respublikasının "Gender (kişi və qadınların bərabər hüquq və imkanlarının təminatları) haqqında" Qanunu, "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" Qanun və digər normativ aktlar qadınların hüquqi müdafiəsini və cinslərarası bərabərliyin təminini nəzərdə tutur. Lakin hüquqi mexanizmlərin səmərəli tətbiqi üçün vətəndaş cəmiyyəti

institutlarının fəal iştirakı zəruridir. Qeyri-hökumət təşkilatları, qadın assosiasiyaları və hüquq müdafiəçiləri cəmiyyətin mədəni mühitində gender bərabərliyinə dair maarifləndirmə fəaliyyətləri aparmaqla, zorakılığa qarşı ictimai immunitet formalaşdırır.

Beynəlxalq hüquq müstəvisində qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə universal insan hüquqları sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında" (CEDAW) Konvensiyası, "İstanbul Konvensiyası" və digər beynəlxalq sənədlər dövlətlərə zorakılığın qarşısının alınması, qurbanların müdafiəsi və təqsirkarların cəzalandırılması istiqamətində kompleks tədbirlər görməyi öhdəlik kimi müəyyənləşdirir. Bu sənədlər mədəni hüquqların təminində gender aspektinin nəzərə alınmasını tələb edir.

Beləliklə, mədəni hüquqların konstitusional dəyər kimi qorunması və qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə bir-birini tamamlayan və gücləndirən iki əsas istiqamətdir. Vətəndaş cəmiyyəti bu iki sahə arasında körpü rolunu oynayaraq həm hüquqi, həm də sosial səviyyədə mədəni dəyişikliklərin təşəbbüskarı kimi çıxış edir. Dövlətin hüquqi mexanizmləri ilə vətəndaş təşəbbüslərinin sintezi, insan hüquqlarının mədəni mühitdə effektiv həyata keçirilməsinə və gender bərabərliyinin real təmininə şərait yaradır. Bu yanaşma, həm milli hüquq sistemində, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq müstəvisində qadınların zorakılıqdan azad, mədəni və ləyaqətli həyat sürməsi üçün əsas təminat hesab olunur.

Mədəni hüquqlar insan hüquqları sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir və onların konstitusional səviyyədə qorunması dövlətin demokratik, sosial və hüquqi mahiyyətini təsdiqləyir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bu hüquqları fundamental dəyərlər sırasında təsbit edərək, insanın mədəni inkişafına və yaradıcılıq azadlığına təminat verir. Lakin hüquqların real həyata keçirilməsi üçün yalnız dövlət institutlarının deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin fəal iştirakı zəruridir.

Vətəndaş cəmiyyəti mədəni müxtəlifliyin qorunması, gender bərabərliyinin təşviqi və sosial məsuliyyətin formalaşması proseslərində mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə tək-cə hüquqi məsələ deyil, həm də mədəni və sosial bir çağırışdır. Qadınlara qarşı zorakılıq halları çox vaxt patriarxal münasibətlər, mədəni stereotiplər və hüquqi savadsızlıqla əlaqədar olaraq baş verir. Mədəni hüquqların qorunması insanın mənəvi və intellektual potensialının reallaşmasına şərait yaradır. Konstitusiyada təsbit edilmiş təhsil alma, yaradıcılıqla məşğul olma, mədəni irsdən istifadə və mədəni mühitdə iştirak kimi hüquqlar insan azadlığının əsas göstəriciləridir. Bu hüquqların həyata keçirilməsi eyni zamanda cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin və hüquqi mədəniyyətinin yüksəldilməsini təmin edir.

Mədəni hüquqların icrası qadınların cəmiyyətdə bərabər iştirakına da şərait yaradır. Mədəni mühitin gender yönümlü şəkildə inkişafı qadınların iqtisadi, sosial və siyasi sahələrdə bərabər imkanlara malik olmasını təşviq edir.

Azərbaycan Respublikasının "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" (2010) Qanunu, "Gender bərabərliyinin təminatları haqqında" (2006) Qanunu və digər hüquqi sənədlər qadınların hüquqlarının müdafiəsinə yönəlib. Bu qanunların icrasında dövlət qurumları ilə yanaşı, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının da xüsusi rolu vardır. Qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər), qadın mərkəzləri və media resursları zorakılığa qarşı ictimai rəyi formalaşdırmaq, hüquqi yardım göstərmək və maarifləndirmə aparmaq kimi mühüm funksiyaları yerinə yetirir.

Beynəlxalq səviyyədə isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının CEDAW (1979) Konvensiyası və Avropa Şurasının İstanbul Konvensiyası (2011) qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizədə dövlətlər üçün hüquqi öhdəliklər müəyyən edir. Bu sənədlər dövlətləri zorakılığın qarşısını almağa, qurbanları müdafiə etməyə və təqsirkarları cəzalandırmağa çağırır. Vətəndaş

cəmiyyəti qadınlara qarşı zorakılığın azaldılmasında dövlətlə cəmiyyət arasında körpü funksiyasını yerinə yetirir. QHT-lərin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən “qadın hüquqları”, “gender bərabərliyi” və “mədəni maarifləndirmə” layihələri ictimai şüurun dəyişməsinə töhfə verir. Mədəni hüquqların müdafiəsi istiqamətində vətəndaş təşəbbüslərinin dəstəklənməsi zorakılığa qarşı mübarizəni gücləndirir və sosial ədalət prinsipini möhkəmləndirir. Eyni zamanda, mədəni mühitin transformasiyası – yeni qadının yaradıcı, sosial və intellektual potensialının dəyərləndirilməsi – zorakılığın mədəni köklərinin zəifləməsinə səbəb olur. Tədqiqat göstərir ki, mədəni hüquqların konstitusional dəyər kimi qorunması və qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Hüquqi mexanizmlərin təsirli fəaliyyəti üçün vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəallığı, mədəni hüquqların həyata keçirilməsinin təmini və ictimai şüurun yüksəldilməsi vacibdir. Dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin birgə fəaliyyəti nəticəsində qadınların zorakılıqdan azad, mədəni və ləyaqətli həyat şəraitinə malik olması təmin edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Alasgarova, G. (2019). *Challenges in the Protection of Domestic Violence Victims in Azerbaijan: An Overview of the National Legislation in Light of the 2011 CoE Istanbul Convention*. Teisė, 112, 247–259. DOI: <https://doi.org/10.15388/Teise.2019.112.15> Vilnius University Press
2. UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2022, June 15). *Concluding Observations of UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women on the Sixth Periodic Report of Azerbaijan* [CEDAW/C/AZE/CO/6]. Available at: <https://azerbaijan.un.org/en/236435-concluding-observations-un-committee-elimination-discrimination-against-women-sixth-periodic> The United Nations in Azerbaijan
3. Council of Europe. (2011). *Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention)*. Text of the Convention. Available at: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/text-of-the-convention> Portal
4. United Nations. (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)*. Available at: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/> Portal
5. Council of Europe Baku Office. (2022, September 14). *What does the Istanbul Convention say?* [web page]. Available at: <https://www.coe.int/en/web/baku/-/what-does-the-istanbul-convention-sa-1> Portal
6. United Nations in Azerbaijan. (2021, January 12). *A compilation of key CEDAW and CRPD concluding observations on Azerbaijan*. Available at: <https://azerbaijan.un.org/en/107517-compilation-key-cedaw-and-crpd-concluding-observations-azerbaijan> The United Nations in Azerbaijan

**PROTECTION OF CULTURAL RIGHTS AS A CONSTITUTIONAL VALUE AND
THE ROLE OF CIVIL SOCIETY IN COMBATING VIOLENCE AGAINST WOMEN:
NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS**

Abstract

Protection of Cultural Rights as a Constitutional Value and the Role of Civil Society in Combating Violence against Women: National and International Legal Aspects The protection of cultural rights as a constitutional value represents a cornerstone of democratic governance and human development. This paper examines the relationship between the constitutional guarantee of cultural rights and the role of civil society in preventing violence against women within national and international legal frameworks. Through analysis of Azerbaijani legislation and global legal instruments such as the CEDAW and Istanbul Conventions, the study highlights that strengthening cultural rights and promoting gender equality within civil society institutions is crucial for building a violence-free, inclusive society.

Keywords: *cultural rights, civil society, women's rights, gender equality, constitutional law, international law*

SECTION III

HUMAN RIGHTS, SOVEREIGNTY AND SOCIAL TRANSFORMATIONS IN THE DIGITAL ERA: NEW LEGAL, POLITICAL AND ECONOMIC VECTORS

YAPAY ZEKÂ ÇAĞINDA DÖRDÜNCÜ KUŞAK HAKLARIN ANAYASAL KORUNMASI

Dr. Volkan ASLAN

*İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Anayasa Hukuku Ana Bilim Dalı
İstanbul, Türkiye*

ORCID: 0000-0003-1136-7556

volkan.aslan@istanbul.edu.tr

Yirmi birinci yüzyılın dijital dönüşümü, özellikle yapay zekâ teknolojilerinin hızlı gelişimiyle birlikte, klasik insan hakları anlayışında köklü değişimlere yol açmaktadır. Bu dönüşüm, endüstriyel devrimlerden farklı olarak, veri odaklı bir ekonomiyi ve algoritmik karar alma süreçlerini ön plana çıkarmakta, bireylerin günlük yaşamını derinden etkilemektedir. Klasik haklar ve özgürlükler arasında yer alan ifade özgürlüğü, özel hayatın gizliliği ve kişisel verilerin korunması hakkı gibi hak ve özgürlükler dijitalleşme nedeniyle yeni ve karmaşık tehditlerle karşı karşıya kalmaktadır. Örneğin, sosyal medya platformlarında algoritmaların içerik önerileri, bireylerin görüşlerini şekillendirerek ifade ve kanaat özgürlüğünü etkileyebiliyorken, yapay zekâ tabanlı gözetim sistemleri özel hayatın gizliliğini tehdit edebilmektedir. Bu bağlamda dijital alandaki yetersizliğe ve yeni risklere çare üretme amacıyla ortaya çıkan dijital haklar, dijital egemenlik ve algoritma şeffaflığı gibi kavramlar anayasa hukukunun ve insan hakları hukukunun güncel tartışma alanlarına dâhil olmaktadır.

Dördüncü kuşak haklar, geleneksel insan hakları sınıflandırmasının ötesinde, teknolojik devrimle ortaya çıkan yeni kuşak hakları ifade etmektedir. Ünlü Çek Hukukçu Karel Vasak'ın sınıflandırmasında birinci kuşak haklar yaşam hakkı, adil yargılanma hakkı, ifade ve toplanma özgürlüğü gibi hak ve özgürlükleri, ikinci kuşak haklar eğitim ve sağlık hakkı gibi ekonomik, sosyal ve kültürel hakları, üçüncü kuşak haklar ise barış içinde yaşama, sağlıklı çevrede yaşama hakkı gibi dayanışma odaklı hakları kapsamaktadır. Dördüncü kuşak haklar ise dijital çağın getirdiği unutulma hakkı, dijital güvenlik hakkı, dijital self-determinasyon hakkı gibi son yılların teknolojik gelişmelerinin ortaya çıkardığı hakları ifade etmektedir. Bu haklar, bireylerin dijital alanda bilgi edinme, bilgi üretme, bilgi paylaşma ve bilgi koruma rollerini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Günümüzde, yani yapay zekâ çağında bu haklar özellikle veri egemenliği, algoritmik ayrımcılık önleme ve dijital kimlik korunması gibi alanlarda önem kazanmaktadır. Örnek vermek gerekirse yapay zekâ sistemlerinin karar alma süreçlerindeki şeffaflık eksikliği, kullanıcıların algoritmaların nasıl çalıştığını anlamadan bilgilere maruz kalması ve manipüle edilmesi gibi riskleri beraberinde getirebilir. Dördüncü kuşak haklar, bu gibi risklere çare üretme; dijitalleşme sürecinde geleneksel hakların yetersiz kaldığı noktalarda devreye girme amaçlarıyla ortaya çıkmışlardır. Bu çerçevede uluslararası insan hakları belgelerinin günün gereklerine göre yorumlanması, yeni belgelerin kabul edilmesi ve ulusal anayasaların bu hak ve özgürlükleri benimsemesi kaçınılmaz gözükmektedir. Dijitalleşmenin beraberinde getirdiği sorunlara ulusüstü ve ulusal düzeyde günümüze kadar verilen yanıtlar karşılaştırmalı bir perspektifle incelendiğinde ise özellikle, Avrupa Birliği Adalet Divanı ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları dikkat çekmektedir.

Avrupa Birliđi Adalet Divanının 2014 tarihli *Google Spain v. AEPD* kararında, bireylerin arama motorlarından eski bilgilerin silinmesini talep edebileceđine hükmedilmiştir. Divan bu sene verdiđi bir başka kararda AB Genel Veri Koruma Tüzüğü'nün 15. maddesi çerçevesinde, otomatik karar alma süreçleri bakımından veri sahiplerini bilgilendirme ile ticari sırları koruma arasında uygun bir denge kurmayı amaçlayan önemli bir karar vermiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ise örneğın 2023 yılında verdiđi *Glukhin v. Rusya* kararında, somut olayda yüz tanıma teknolojisinin kullanılmasının demokratik bir toplumda gerekli olmadığına hükmetmiştir. Söz konusu örneklerin dışında birçok devlette de yüksek mahkemeler benzer konularda dikkat çekici kararlar vermektedir.

Tüm bu hususlar ışığında, dördüncü kuşak hakların anayasal korunmasının sınırları ve imkanları bakımından ulusal egemenlik ile uluslararası insan hakları standartları arasındaki ilişki, dijital çağın gerekleri ışığında yeniden değerlendirilmelidir. Bu çerçevede uluslararası düzenlemelerin yanı sıra ulusal anayasalarda yapılacak deđişiklikler yoluyla dördüncü kuşak hakların güvence altına alınması bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler. *Yapay zekâ, dördüncü kuşak haklar, dijital haklar, anayasal koruma, dijital egemenlik, insan hakları, algoritma şeffaflığı, unutulma hakkı, veri koruması*

**BIOETHICAL CHALLENGES IN MEDICINE AND PHARMACY:
EVOLUTION, GLOBAL DIFFERENCES, AND CONSTITUTIONAL DIMENSION
OF FUTURE OF HUMANITY**

Dr. Marharyta ZHURBA

Non-Governmental Organization Sobornist / University of Manitoba
Svatove and Kyiv, Ukraine / Winnipeg, Canada

marharytazhurba@gmail.com

Abstract. *This study examines bioethical challenges emerging at the intersection of medicine, pharmacy, and global processes. It traces the historical evolution of bioethical thought and identifies key areas of contemporary debate, including the use of new technologies, the transformation of clinical research, questions of social justice, and breaches of medical neutrality during wartime. Particular emphasis is placed on the need to standardize ethical norms and integrate legal mechanisms to safeguard human dignity and promote the sustainable development of healthcare.*

Keywords: *bioethics, medicine, international law, global challenges, human rights*

Introduction

Contemporary bioethical issues in medicine and pharmacy have become crucial for the future of humanity. Over the past century, bioethics has evolved from traditional medical and pharmaceutical ethics into an interdisciplinary field encompassing reproductive technologies, euthanasia, transplantology, genetic engineering, clinical research, and digital medicine. Across the world, regulatory approaches range from strict prohibitions to liberal models, reflecting deep cultural and legal differences. Global challenges—such as pandemics, the digitalization of healthcare, and the rise of artificial intelligence (AI)—demand universal approaches and constitutional guarantees of the rights to life, health, and dignity, ensuring a balance between scientific progress and human rights.

The purpose of this study is to conduct a systematic analysis of the main domains of contemporary bioethics, considering its historical development and current global challenges. The study addresses key areas including euthanasia and transplantology, bioethical aspects of clinical research, the use of artificial intelligence in medicine and pharmacy, social inequality in access to medical care, and violations of bioethical principles in situations of armed conflict.

The term *bioethics* was first introduced by Van Rensselaer Potter in 1970 in his article *Bioethics: The Science of Survival*, where he described it as “a bridge between biology and humanism” essential for humanity’s survival amid the scientific and technological revolution. Since the 1970s, bioethics has become a university discipline in the United States and Western Europe; during the 1980s and 1990s, it spread across Europe and Latin America; and in the post-Soviet countries, it emerged in the 1990s under the title *Medical Ethics and Deontology*, later becoming a mandatory course in medicine and pharmacy. Its growth was further supported by biotechnological innovations in Asia (Japan, Korea, China, India) and by WHO and UNESCO programs in Africa.

International recognition of the discipline was formalized in the UNESCO *Universal Declaration on Bioethics and Human Rights* (2005). The legal foundations of bioethics were laid after World War II: the *Nuremberg Code* (1947) established the principle of

voluntary informed consent; the *Declaration of Helsinki* (1964) institutionalized ethics committees; and the *Belmont Report* (1979) defined three core principles of research ethics—respect for persons, beneficence, and justice. Today, ethics committees (IRB/IEC) and data and safety monitoring boards (DSMB) oversee risk-benefit assessment, confidentiality, and compliance with Good Clinical Practice, making bioethical standards integral to modern medicine and pharmacy.

According to the *UNESCO Universal Declaration on Bioethics and Human Rights* (2005), the *UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence* (2021), and studies by the World Health Organization (WHO) and the Council of Europe, bioethical issues can be grouped into three main categories:

1. **Classical issues**, which emerged in the second half of the 20th century;
2. **Contemporary challenges**, arising over the past three decades from rapid advances in biomedical and digital technologies; and
3. **Global aspects**, associated with worldwide health concerns and epidemics that transcend national healthcare systems and affect humanity's collective future.

This classification provides a structured framework for distinguishing between issues requiring primarily local legal regulation and those demanding international coordination and the development of universal ethical standards.

It should be noted that among the classical issues of bioethics—such as euthanasia and assisted suicide, abortion and reproductive technologies, surrogacy and in vitro fertilization (IVF), transplantology and organ donation, the use of embryonic and stem cells, and human or animal cloning—euthanasia and transplantology provoke the greatest debate. As of 2025, euthanasia is legal in only seven countries worldwide (the Netherlands, Belgium, Luxembourg, Canada, Colombia, Spain, and New Zealand), while another 10–12 countries permit assisted suicide. More than 150 countries prohibit both practices. In all states of the former USSR, euthanasia and assisted suicide remain banned, primarily due to the constitutional right to life, the dominance of traditional (Orthodox Christian and Islamic) values, and concerns about potential abuse in medical practice.

According to the Global Observatory on Donation and Transplantation (GODT), approximately 150,000 organ transplants are performed globally each year—meeting only about 10% of the total demand. The leading countries in transplantation are the United States, China, Brazil, and EU member states. In contrast, post-Soviet countries report significantly lower figures: around 300 operations annually in Ukraine, 2,500–3,000 in Russia, and in Azerbaijan, transplantation is mainly limited to related kidney and liver donations.

Contemporary bioethical challenges—such as genetic engineering and genome editing (CRISPR), ethical aspects of clinical research, psychiatry and neuroethics (mental autonomy and brain interventions), the digitalization of medicine and AI (algorithmic justice and neuro-rights), biobanking, and genetic databases—are primarily driven by rapid advances in computer and nanotechnologies, which have already transformed medicine and pharmacy. Statistics indicate that more than 400,000 clinical trials are conducted worldwide each year, requiring rigorous oversight of informed consent and compliance with bioethical standards and legal frameworks. These standards are generally upheld thanks to international instruments such as the Nuremberg Code (1947), the World Medical Association Declaration of Helsinki (1964, and subsequent revisions), the Belmont Report (1979), the CIOMS Guidelines (2016), and the international standard Good Clinical Practice (ICH-GCP, 1996).

Furthermore, over 40 countries—including the United States, EU member states, Canada, China, and Japan—have adopted regulations governing the use of AI in healthcare and pharmacy, highlighting the global scope of these developments. According to Statista (2023), the global medical AI market is valued at approximately \$20 billion and is projected to reach \$188 billion by 2030. More than 500 AI-related studies have already been registered on ClinicalTrials.gov. AI systems such as IBM Watson Health, Google DeepMind, PathAI, Tempus, and Zebra Medical Vision, as well as national platforms like Ping An Good Doctor (China) and Fujitsu AI (Japan), are rapidly transforming medical practice. They have become essential tools for diagnosis, prognosis, and drug development, while simultaneously raising new bioethical concerns related to data privacy, algorithmic bias, and transparency in medical decision-making.

Global aspects of bioethics—such as social inequality and access to medical care, epidemic management and global bioethics (COVID-19, resource allocation), military bioethics (biotechnology and medicine in the military), animal rights, and the ethics of experimentation—have accompanied humanity throughout its history. The problem of inequality in access to healthcare became especially evident during the COVID-19 pandemic, when vaccination and pharmacotherapy were distributed extremely unevenly among countries and social groups. The debate over mass vaccination and the right to refuse vaccination demonstrated that global bioethics is inseparable from international politics and the balance between public health interests and individual freedoms.

Unfortunately, military bioethics—where biotechnology and medicine are employed in armed conflict—occupies a distinct and troubling position within global bioethical issues. In the context of the war in Ukraine, large-scale violations of bioethical norms and the principles of medical neutrality have been documented. According to WHO data, since the beginning of the full-scale invasion, more than 1,900 attacks on the healthcare system have been recorded, approximately 86% of which targeted medical facilities. Data from the Ukrainian Ministry of Health and the WHO indicate that more than 1,500 healthcare facilities have been damaged, with over 200 completely destroyed. As of early 2024, at least 150 healthcare workers had been killed and more than 300 injured while performing their professional duties. Moreover, nearly seven million people in Ukraine currently face limited access to medical care due to the destruction of infrastructure and ongoing attacks on the healthcare system.

These violations are not limited to Ukraine. In Syria, more than 500 attacks on medical facilities were recorded during the years of conflict; in the Gaza Strip, over 720 attacks on hospitals and ambulances occurred between 2023 and 2025; and in Lebanon, 137 attacks on healthcare institutions were documented in a single year. Such evidence demonstrates that military conflicts in the 21st century are consistently accompanied by severe violations of bioethical principles and international humanitarian law. The protection of medical infrastructure and personnel therefore remains one of the most vulnerable areas of global security.

Given these circumstances, addressing bioethical challenges is not solely a matter of philosophy or medicine—it is also a question of justice, human dignity, and the future of civilization. The modern world urgently requires stronger international standards and protocols, national regulations governing the use of AI and genomic technologies, and global mechanisms to safeguard medical infrastructure, ensure equitable resource distribution, and enhance cybersecurity. Combating systematic violations of medical and human rights is particularly critical during times of war and crisis, when health and life become hostages to politics and violence. The future of bioethics thus depends on a

comprehensive approach in which scientific progress advances in parallel with international law and the unwavering protection of fundamental human rights.

REFERENCES:

1. Jecker, N. S., Atuire, C., Ravitsky, V., Behrens, K., & Ghaly, M. (2025). War, bioethics, and public health. Taylor & Francis Online. <https://doi.org/10.1080/15265161.2024.2377118>
2. Körtner, U. H. J. (2023). Ethics in medicine: Challenges in the 21st century. *HTS Theological Studies*, 79(2), Article a8254. <https://doi.org/10.4102/hts.v79i2.8254>
3. Mehta, P., et al. (2023). Ethics committees: Structure, roles, and issues. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. <https://doi.org/10.3390/ijerph20032626>
4. Lighthart, S., Ienca, M., et al. (2023). Minding rights: Mapping ethical and legal foundations of 'neurorights'. arXiv preprint. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2302.06281>
5. King, N. M. P. (2024). Strategy, morality, courage: Bioethics and health law after Dobbs. Cambridge University Press & Assessment. <https://doi.org/10.1017/jme.2024.104>
6. Grebenshchikova, E. G., & Chuchalin, A. G. (2021). Bioethics in the 21st century: Challenges and perspectives. *MEDET*. <https://doi.org/10.24075/medet.2021.012>
7. Tzamaloukas, A. H., Konstantinov, K. N., Agaba, E. I., Raj, D. S. C., Murata, G. H., & Glew, R. H. (2008). Twenty-first century ethics of medical research involving human subjects: Achievements and challenges. *International Urology and Nephrology*, 40(1), 153–163. <https://doi.org/10.1007/s11255-007-9319-2>
8. World Health Organization. (2025, February 24). Three years of war: Rising demand for mental health support, trauma care and rehabilitation. WHO Regional Office for Europe. <https://www.who.int/europe/news/item/24-02-2025-three-years-of-war-rising-demand-for-mental-health-support-trauma-care-and-rehabilitation>
9. World Health Organization. (2025). In 4 years, 494 attacks on health killed 470 patients and health staff in Syria. WHO Eastern Mediterranean Regional Office. <https://www.emro.who.int/syria/news/in-4-years-494-attacks-on-health-killed-470-patients-and-health-staff-in-syria.html>
10. United Nations News. (2025). Since October 2023, the world has witnessed mounting concerns over mass detentions and displacement: UN report. <https://news.un.org/en/story/2025/08/1165710#:~:text=Since%20October%202023%2C%20the%20World,arrested%20and%20detained%20by%20Israel>
11. World Health Organization. (2024, November 22). Lebanon: A conflict particularly destructive to health care. <https://www.who.int/news/item/22-11-2024-lebanon--a-conflict-particularly-destructive-to-health-care>

**BOARD OF EDUCATION AND INSTRUCTION:
THE LEGISLATIVE BODY OF THE TURKISH NATIONAL EDUCATION SYSTEM**

Prof. Dr. İrfan ERDOĞAN

*Boğaziçi University, Faculty of Education,
Department of Educational Sciences*

Former President of the Board of Education and Instruction

Türkiye

irfan.erdogan@bogazici.edu.tr

The Board of Education and Discipline (Talim ve Terbiye Kurulu) stands as one of the most pivotal institutions within the organizational structure of the Turkish Ministry of National Education. While this paper offers some historical insights, its primary aim is to highlight the role of the Board within the Turkish National Education System.

Established under the Law on the Organization of Education (Maarif Teşkilatına Dair Kanun) enacted on March 22, 1926 and effective from April 3, 1926, the Board was originally named the Department of Education and Discipline. It was founded as a scientific advisory and decision-making body tasked with regulating and guiding the qualitative development of national education. Mustafa Kemal Atatürk announced its establishment with the following words:

Advisory and decision-making bodies like the Board have existed since the Tanzimat era. Institutions such as the Meclis-i Umûr-ı Nâfia (1838), Maarif-i Meclis-i Muvakkat (1845), Maârif Meclisi (1846), Encümen-i Daniş (1851), Tercüme Cemiyeti (1865), and Meclis-i Maarif-i Kebir (1869) are historically comparable in function.

The Curriculum Committee (1920) and the Translation and Copyright Department (Telif ve Tercüme Dairesi, 1922) should also be considered precursors to this Board.

Significant educational reforms in Turkish history were shaped by these bodies. They were responsible for regulations, directives, curriculum development, and textbook preparation.

Moreover, major consultative meetings involving leading educators and officials were organized by these bodies. Examples include the annual meetings following the 1912 Education Regulation, the Scientific Committees (Heyet-i İlmiye) held between 1923 and 1925, and the National Education Councils convened from 1939 onward.

Prominent educators such as Münif Paşa, Selim Sabit Efendi, Emrullah Efendi, Selim Sırrı, and Ali Haydar served as members and presidents of these bodies. In the early Republican era, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, and Mahmut Esat Bozkurt were among the first members of the Translation Department, which formed the core of the Board. Later contributors included İbrahim A. Gövsa, Mithat Enç, Rüştü Uzel, Selman Erdem, Halil Fikret Kanat, Fatma Varış, Nevzat Ayas, Ferhan Oğuzkan, Sebattin Eyüboğlu, Hıfzı Doğan, Enver Ziya Karal, Kemal Güçlüol, Faik Reşit Unat, Feriha Baymur, Ahmet Kutsi Tecer, Turhan Oğuzkan, İsmail Hakkı Tonguç, Orhan Çaplı, and Necdet Sakaoğlu.

The careful selection of members continued into the early Republican period, reflecting the importance of those who would shape the education system.

This same care was evident in national education meetings. For example, the First Scientific Committee convened on July 15, 1923 included İsmail Safa, Ziya Gökalp, Mustafa Şekip Tunç, Nafi Atuf Kansu, Refet Ülgen, Cemal Hüsnü, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Fuat Köprülü, İhsan Sungu, Selim Sırrı, Mustafa Rahmi, and İbrahim Alaaddin. The Second

Committee, held about a year later, featured Vasıf Çınar, Ali Haydar, Refet Ülgen, Nafi Atuf, Fuat Köprülü, Mehmet Emin, İbrahim Alaattin, Ali Canip, İhsan Sungu, and Reşat Nuri.

The Board of Education and Instruction functions almost like a legislative body within the Ministry of National Education—approving curricula, textbooks, and issuing regulations and directives. In this structure, General Directorates carry out executive functions, while the Inspection Board fulfills judicial roles.

Composed of ten members and a president, the Board's core responsibilities include approving curricula, educational materials, textbooks, and various regulations. It also monitors domestic and international developments in education and advises the Ministry accordingly.

Within the Ministry's organizational chart, the Board holds the greatest potential to influence education. It helps shape general policies, define system goals, track international trends, and adapt suitable models to the Turkish context. It also develops standards for educational institutions, formulates principles for educational management, and commissions philosophical and sociological studies to guide practice.

In conclusion, the Board of Education and Instruction has guided the Turkish National Education System since its inception. However, a 2011 regulation significantly weakened its power and influence. To restore this institution's historical role and effectiveness, necessary legal steps must be taken.

REFERENCES :

1. Akyüz, Yahya. Turkish Education History. Ankara: Pegem Akademi, 2008.
2. Binbaşıoğlu, Cavit. Turkish Education History. Istanbul: Anı Yayıncılık, 2008.
3. Koçer, Hasan Ali. The Birth of Modern Education in Turkey. Istanbul: Ministry of National Education Press, 1970.
4. Unat, Faik Reşit. A Historical Perspective on the Development of the Turkish Education System. Ankara: Ministry of National Education Press, 1964.

INFORMATION INDEPENDENCE AS A NEW PARADIGM OF STATE SOVEREIGNTY IN THE DIGITAL AGE

Nozim MAHMADIZODA

*doctor of philosophy, professor, Director of the A. Bagouddinov Institute of
Philosophy, Political Science, and Law, National Academy of Sciences of Tajikistan*
nozim2985@mail.ru

Firdavs HAITOV

Phd, head of ontology and gnoseology department of Tajik national university
kais_2007@mail.ru

Farrukh KHUDOYDODZODA

*Doctor of Philosophy, Professor, Dean of the Faculty of Philology
of the Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni*
Tajikistan

Annotation. *This article examines information independence as a new paradigm of state sovereignty in the digital age. Information independence is the state's ability to independently manage its information space, control critical digital infrastructure, ensure data protection, and resist external information interference. The essence of information independence allows us to understand why it is becoming an integral part of modern state sovereignty. In the digital economy, data, algorithms, and information channels are becoming a strategic resource comparable in importance to energy resources or the armed forces. The Republic of Tajikistan demonstrates an understanding of the strategic significance of information independence and is taking consistent steps in this direction. The development of a regulatory framework, the development of digital competencies, support for national IT initiatives, and the modernization of infrastructure all lay the foundation for building a sustainable model of digital sovereignty adapted to national conditions.*

Key words: *information security, state sovereignty, cybersecurity, national security*

In the modern world, state sovereignty is becoming a subject of not only legal and political, but also technological debates. Its classical definition, established after the Peace of Westphalia in 1648, was based on the idea of a state's absolute authority within its territory, excluding external interference. Throughout the 19th and 20th centuries, sovereignty was associated primarily with territorial integrity, political independence, and the state's monopoly on the legitimate use of force. However, globalization and the rapid development of information and communication technologies have meant that borders are no longer an insurmountable barrier to information flows. States are facing new challenges: cyberattacks, disinformation, and dependence on foreign digital platforms and technologies. This has necessitated a rethinking of sovereignty, with information independence becoming increasingly important as a new dimension of national security.

Information independence is the ability of a state to independently manage its information space, control critical digital infrastructure, ensure data protection, and resist external information interference. Unlike the concept of information isolation, information independence does not imply complete isolation from the outside world. It is aimed at creating a stable yet open digital environment in which the state maintains strategic

control over key resources, technologies, and data. This concept includes the development of national IT platforms, a regulatory framework for personal data protection and cybersecurity, the training of specialists capable of maintaining and developing domestic systems, and the creation of a national information space resilient to disinformation and manipulation.

The essence of information independence helps us understand why it is becoming an integral part of modern state sovereignty. In the digital economy, data, algorithms, and information channels are becoming strategic resources, comparable in importance to energy resources or armed forces. A state unable to control its information systems is vulnerable to cyberattacks, espionage, and the manipulation of public opinion. Dependence on foreign digital platforms limits national policy options, weakens the state's position in international negotiations, and in critical situations can lead to destabilization. Information independence, by contrast, allows the state to make decisions based on reliable and secure data, strengthen citizen trust, and maintain domestic stability.

The above challenges are prompting states to seek their own models of digital sovereignty. Global practice demonstrates a variety of approaches to ensuring digital sovereignty. China, for example, strictly controls the internet and the creation of domestic analogues of global platforms. This has enabled it not only to protect its information space but also to develop national IT giants that compete in the global market [4]. The European Union has focused on legal regulation, introducing the General Data Protection Regulation (GDPR), which has become the global standard in the field of digital ethics [3]. The United States, possessing technological leadership, is developing defensive and offensive capabilities in the cyber sphere, supporting innovation through the private sector. India demonstrates a balanced approach to digital development: on the one hand, active support and stimulation of national IT companies, on the other, openness to international partnerships. This is a "dual structure" of the IT industry, focused both on domestic priorities and on the global market [2]. All these examples show that there is no universal path, but key elements remain data protection, technological independence, development of human resources, and a balance between security and the rights of citizens.

In this context, the experience of the Republic of Tajikistan, which, despite limited resources, is taking active steps to strengthen its information independence, is noteworthy. The Address of the President of the Republic of Tajikistan to the Majlisi Oli on December 28, 2024, emphasized that the country is "taking steady steps toward the digitalization of the national economy in order to ensure the transparency of financial and economic relations." [1] The document also outlines strategic objectives: improving the legal framework for the digital economy, developing digital infrastructure, creating a unified platform for public services, training qualified personnel, and establishing a cybersecurity system for information platforms. These provisions demonstrate that the country's leadership views digital transformation as a critical condition for strengthening state sovereignty and sustainable development.

Despite positive trends, the path to information independence is fraught with a number of risks and limitations that must be considered when developing national strategies. One of the main challenges remains technological dependence on foreign suppliers of hardware, software, and infrastructure solutions. This dependence creates vulnerabilities that can be exploited for political and economic gain. A second challenge is finding a balance between national security and human rights. Excessive regulation and censorship can undermine public trust and hinder innovation, while weak oversight opens the door to destructive external interference. Finally, the international dimension also

requires attention: states are forced to cooperate in cybersecurity, data sharing, and regulation of digital platforms, but such processes are complicated by interstate tensions, competition for technological leadership, and differences in values. All this requires states to adopt a flexible strategy that combines domestic development with active participation in international initiatives.

Rethinking state agency in the digital age requires integrating the concept of information independence into contemporary sovereignty theory and practice. Unlike traditional approaches focused on control over territory, armed forces, and government institutions, new challenges—cyber threats, cross-border digital platforms, and information manipulation—demonstrate the vulnerability of states unable to protect and manage their information space.

An analysis of international digital sovereignty strategies shows that, despite differences in political and economic models, the most successful approaches are those that ensure technological autonomy, regulatory certainty, human resource development, and a sustainable information infrastructure. At the same time, it is important to maintain a balance between control and openness, ensuring both national security and the protection of citizens' rights, freedom of information, and the stimulation of innovation.

The Republic of Tajikistan demonstrates an understanding of the strategic importance of information independence and is taking consistent steps in this direction. The development of a regulatory framework, the development of digital competencies, support for national IT initiatives, and the modernization of infrastructure all lay the foundation for building a sustainable model of digital sovereignty adapted to national conditions. However, persistent limitations—dependence on foreign technology, personnel shortages, and limited funding—require a comprehensive and long-term approach, including through international partnerships and academic collaboration.

Thus, information independence is not only a response to external threats but also a key prerequisite for sustainable development and the self-preservation of statehood in the 21st century. This multifaceted phenomenon, encompassing legal, technical, educational, and ethical dimensions, requires systemic public policy and intellectual reflection. In the context of the ongoing digitalization of society, information independence is becoming the foundation for the development of national subjectivity in the global digital space.

REFERENCES:

1. Рахмон Э. Послание Президента Республики Таджикистан к Маджлиси Оли от 28 декабря 2024 года // Национальное информационное агентство Таджикистана «Ховар». 2024. URL: <https://khovar.tj/rus/2024/12/poslanie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-uvazhaemogo-emomali-rahmona-ob-osnovnyh-napravleniyah-vnutrennej-i-vneshnej-politiki-respubliki-3> (дата обращения: 27.09.2025).
2. Dhar B., Joseph R. K. India's Information Technology Industry: A Tale of Two Halves // Innovation, Economic Development, and Intellectual Property in India and China. 2019. P. 93–120. URL: https://www.researchgate.net/publication/335670546_India%27s_Information_Technology_Industry_A_Tale_of_Two_Halves (дата обращения: 26.09.2025).
3. Krishnamurthy V. A Tale of Two Privacy Laws: The GDPR and the International Right to Privacy // The American Journal of International Law. 2020. DOI: 10.1017/ajil.2020.32. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-journal-of-international-law/article/tale-of-two-privacy-laws->

the-gdpr-and-the-international-right-to-privacy/8F51BC461CEC2B557962643B6E24D390 (дата обращения: 25.09.2025).

4. McKnight S., Kenne M., Breznitz D. Regulating the platform giants: Building and governing China's online economy // Policy & Internet. 2021. Vol. 13, № 3. DOI: 10.1002/poi3.336. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/poi3.336> (дата обращения: 27.09.2025)

DİJİTALLEŞME SÜRECİNDE AİLE KURUMUNUN GÖRÜNÜMÜ VE GELECEĞİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Suat KOLUKIRIK

*Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü
Antalya/Türkiye
suatkolukirik@akdeniz.edu.tr*

Özet. Dünyanın geleceği ve insan ilişkileri, bilim, felsefe ve teknoloji birlikteliğiyle insan zekasının muadili olarak sunulan yapay zeka rehberliğinde yeni bir boyuta doğru evrilmektedir. Toplumsal kurumlar, değerler ve sosyal ilişki biçimlerinin kabuk değiştirdiği bu süreçte temel sorunsal insanlığı nasıl bir geleceğin beklediği ve yeni ilişki biçimlerinin nasıl kurgulandığıdır. Özellikle toplumsal yapının merkez kurumu olan aile, yeni üretim biçimleri ekseninde kabuk değiştirmekte, aile içi roller ve ailenin devamı konusunda belirgin değişimler yaşanmaktadır. Nitekim dijitalleşmenin hayatımızı kolaylaştıran boyutları beraberinde yeni kültürel pratikler ve nesneleşmiş insan modeli ile de bizleri karşı karşıya bırakmaktadır. Türkiye bağlamında değerlendirdiğimizde boşanma oranlarındaki artış, evlilik yaşının yükselmesi, doğurganlık oranlarının azalması ve cinsiyet tartışmalarının yaygınlaşması olarak tezahür eden bu durum aileye ilişkin değerlendirmeleri önemli kılmakta ve sosyal bir sorun olarak ele alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu perspektiften hareketle toplumun geneline hitap eden sosyal medya içeriklerinin aile, çocuk ve gençler üzerinde oluşturduğu etkilerin görünümü ve sonuçları kadar aile kurumuna yönelik toplumsal algıdaki değişimler çalışmanın temel sorunsalıdır.

Anahtar Kelimeler. Dijitalleşme, Aile Kurumu, Sosyal Yapı, Toplumsal Değişme, Nesneleşmiş İnsan

Giriş

Tarihsel açıdan baktığımızda insan teknoloji ilişkisi bireysel ve toplumsal açıdan belirleyici bir ilişki olmuştur. Bu ilişkinin temelinde ise teknolojiye erişebilen, teknolojiyi kullanabilen ve üretebilen toplumların elde ettikleri avantajlar başat örnekleri oluşturmuştur. Tekerleğin icadı, buhar makinasının sanayi devrimi ile birlikte dünyayı yeniden şekillendirmesi ya da internetin ortaya çıkması ile birlikte yaşanan gelişmeler toplumları her anlamda farklılaştırmış ve geçmişe oranla günümüzde sosyal, ekonomik, kültürel ağlarla birbirine daha çok bağlanmış hale getirmiş bulunmaktadır. Öte taraftan insanın teknolojinin hâkimi olmadığı, teknolojin insana hakim olduğu tartışmaları her geçen gün daha fazla gündeme gelmiş durumdadır. Yapay zeka, nörolink, yarı insan-robot, öjenizm (genetik kontrol) metaverse tartışmalarına bakıldığında teknolojinin hakim unsurlar olarak kendisini hissettirdiği görülmektedir. Bir anlamda teknolojik gelişmeler insan ve aileye yeni roller yüklemekte ve toplumsal kurumlarda değişimler yaşanmaktadır.

Aile Kurumu ve Değerleri

İnsana neyin iyi, doğru, güzel, faydalı olduğu konusunda bir ölçüt sağlayan değerler insan davranışlarının referans kaynaklarıdır. Aile ise değerler açısından hem bizatihi kendisi değer hem de değerlerin kazanılacağı, hayata geçirileceği ve yaşatılacağı yerdir. Değerlerin aktarılması konusunda toplumun bütün fertlerinin sorumluluğu olsa da asıl sorumluluk aileye aittir. Sorumluluklarının bilincinde olan ailelerin değerleri koruma,

kazandırma ve yaşatma konusundaki hassasiyetleri; birey, toplum, insanlık için kıymetli olan davranış kalıplarının uygulama yoluyla gelecek nesillere aktarımını sağlamaktadır. Böylece hem kültürün manevi öğelerinin yaşatılması hem de bir değer olarak ailenin temellerinin güçlendirilmesi mümkün olmaktadır.

Genel tanımlamada aile, cinsiyet farkı olan iki kişinin, hayatlarını bir ömür boyu birleştirmek üzere kurdukları kurumun adıdır. Her kurum gibi ailenin de dayandığı bir takım temel değerler mevcuttur. Bu değerler arasında kültürel, hukuki, ekonomik, sosyal ve psikolojik olanları en belirleyici olanlarıdır. Toplumlara göre niceliği ve niteliği değişse de, bu temellerin etkinliği, asla değişmemektedir. Çünkü insanın fitri-genetik yapısında mevcut olan fizyolojik-psikolojik ihtiyaçlar yok olmadığı gibi, kültürel, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlar da yok olmamaktadır. Ailenin psikolojik temelini oluşturan temel saik nesli devam ettirme arzusudur. Nesli devam ettirme, türün korunması için gerekli olan bir duygudur ve bütün canlılar, çoğalmak için mukavemet edilmesi imkansız bir arzu duymaktadır.

Aileyi önemli kılan şey ailenin toplum tarafından çok önemli görülen birtakım değer ve normları tarih boyunca taşıması ve gelecek kuşaklara aktarmasıdır. Kültürel anlamda aile ile ilişkili bir dizi değer ve normu ifade etmektedir. Sevgi, sadakat, dürüstlük, saygı, paylaşma, sıcaklık ve güven duygusu, bu değer ve normların başında gelmektedir. Değerler, hem bireysel ve toplumsal kimliğin oluşmasına hem de kolektif anlamın oluşmasına katkı sağlarlar. Psikolojik işlevlerinin yanı sıra sosyal işlevleri de bulunan değerler, bireyler arası ilişkileri düzenledikleri gibi toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı fonksiyona da sahiptirler. Değerler bir yandan bireylere kendilerini ve sosyal çevrelerini algılama ve yargılama imkânı verirken diğer yandan grup içindeki ideal davranış şekillerini ortaya koymaktadır.

Aile birey için sevginin, fedakârlığın karşılıksız ve yoğun bir biçimde yaşandığı ilk yer olmakla birlikte bireye insani, ahlaki, milli, dini, manevi değerlerin aktarıldığı merkezdir. İlk eğitimin ailede verildiği göz önünde bulundurulduğunda ailenin değerlerin aktarımı, benimsenmesi, kazanılması, yaşatılması ve yaygınlaştırılmasındaki etkin rolü tartışmasız kabul görür. Değerler çocuklara hem aile içindeki hem de sosyal çevrelerindeki büyükler ve akranları tarafından öğretilir. Aynı çocuklar yetişkin olduklarında gerek aile içindeki gerekse aile dışı sosyal çevrelerindeki küçüklere değerleri öğretirler. Değer aktarımı, aktaran bireyin sosyal rolüne göre değişebilen bireysel ve sosyal bir sorumluluk olsa da ailenin sorumluluğu daha belirgindir.

Bir toplumu ayakta tutan ve geleceğe hazırlayan yegane güç aile bağları ve dayanışma kültürünün varlığıdır. Eğer bir toplumun ve medeniyetin aile felsefesi ve aile değerleri sistemi yok ise tüm enerjisini egemen kültürün pazarladığı yaşam tarzına uyum sağlamakla geçirmektedir. Kültür değişmelerinin genel yasasıdır, kendisi olamayan kültür, güçlü ve baskın olan kültür karşısında boyun eğerek ve özüne yabancılaşır. Böyle bir toplumda geçmişteki başarılar yüceltilir, övünme hikayeleri anlatılır ve biraz da hayıflanma seramonileri gerçekleştirilir. Çünkü artık hiç kimse kendisi ve özüne yakın değildir.

Bir ülkenin ve bir medeniyetin aile felsefesi yok ise sürdürülebilir aile politikaları geliştirmek yerine piyasanın kendisine dayattığı aile anlayışının ideal politika olduğuna inanmaya başlar. Çünkü herhangi bir konuda sabitseniz yani ilkeniz ve değerleriniz yok ise piyasanın önünüze koydukları etrafında dolaşırsınız. İlkenin olmadığı yerde de temel ilke piyasa beklentileri olur. Arz talep dengesi belirleyici olur ve metalaşma ve yabancılaşma ortaya çıkar. Eğer aile felsefeniz ve bir aile anlayışınız yok ise ya da var ama yitirmişseniz piyasa sizin aile yapınızı önce yabancılaştırır sonra da metalaştırır. Burada esas sorun gerçekte bir aile felsefemizin olup olmadığı ya da var iken yitirip yitirmediğimiz hususudur.

Günümüzdeki tartışmalara bakıldığında yeryüzünde ailenin varlığını korumaya çalışanlar ile aileyi yıkmaya çalışanlar olmak üzere iki farklı grubun olduğu görülmektedir. Aileye gerek yok diyenler “aslında doğal olan serbest üremeydi aile arızı durumdur” derken; aileye gerek var diyenler “doğal olan aileydi serbest üreme arızı durumdur,” tezini ileri sürmektedirler. Birinci görüşe göre, aile bilinci yoktu insan aileyi üretmiştir. İkincisi görüşe göre ise aile vardır ve insanlar bu değeri kaybetmektedir.

İnsanın Hz. Adem ve Hz. Havva kıssasında olduğu gibi yaratıldığına inanan başta Müslümanlar olmak üzere bütün semavi dinler, ailenin verili insan doğasının bir sonucu olduğunu kabul ederler. İnsanın özünde kadınlık ve erkeklik olduğu gibi doğal üreme şekli de bu öze dahildir. Bu cinsiyet doğuştan verili bir özdür, toplumun, coğrafyanın ve ekonominin yapısından devşirilmiş değildir. Kimi toplumsal cinsiyet savunucularının ileri sürdüğü gibi cinsiyet değişmekte olan bir süreç değil, verili olan doğal bir sabitedir. Her türlü zihinsel bilginin dışarıdan yapılan dayatmaların ürünü olduğunu iddia eden yapısalcılara göre, kadınlık ve erkeklik şeklindeki biyolojik yapı doğuştan olsa da onların getirdiği rol dağılımları yapının birer ürünüdür. Ve bu yapı değiştikçe de evlilik, nikah, cinsiyet, cinsiyet kimliğinin sayısı ve yapısı, anne-babalık ve aile şekli dönüşecektir. Postgenderizm ise biyoteknoloji ve genbiliminin gelişmesiyle birlikte giderek bütün bu tanımlamaların anlamını yitireceğini ileri sürmektedir. Sadece toplumsal cinsiyet değil biyolojik cinsiyetin de giderek grileşeceğini, kişinin cinsiyetini belirlemesini bir özgürlük sorunu olarak ele almaktadır. Bu konuda sabit insan doğasını değil de değişken insan doğasını esas alanlar cinsiyet sorununu salt özgürlük bağlamında ele almaktadır. Öte yandan yukarıdaki görüşlere karşı kadim tartışma bugün ve aile konusunda da varlığını devam ettirmektedir. Bir taraftan “her şey değişiyor, değişmeyen tek şey değişmez” diyen görüş, öbür taraftan “beden değişse de esas olan ruhtur, ruh değişmez” diyen görüş. Birinci görüşe göre insan bedenden ibarettir. Beden değişince her şey değişir. İkinci görüş ise insan beden artı ruhtan ibarettir. Beden değişse de ruh kalıcıdır. Benzer şekilde genetik ve biyoteknoloji değişse de insanın ortak özü dediğimiz ruh değişmeyeceği için aile tanımlaması ve aile anlayışı da korunabilir.

Ailelerimiz ve Çocuklarımızın Geleceği

Sanayileşme ile birlikte geniş aile yapısına karşı ön plana çıkartılan çekirdek aile yapısı beraberinde, cesur, özgür, bağımsız, tabuları yıkan, güçlü, meydan okuyan, eğlenceli, başarılı, çok boyutlu, aktif, bedeni ile barışık, ekonomik güce sahip, kendi hayatını yöneten kadın söylemlerini belirgin kılmış ve toplumsal cinsiyet eşitliği adı altında metalaşmış feminizmin propagandası yapılmaktadır. Ancak dijitalleşme ile birlikte kadın metalaştırılırken beraberinde ana/anne imajı yıkılmakta, geleneksel aile ve toplumsal yapının ortadan kalkması süreci yaşanmaktadır. Topluma rol model olarak sunulan bireyler üzerinden nikahsız birlikteliklerin özendirilmesi ya da cinsel özgürlük söylemi ile nikahsız hukuki sorumluluğu olmayan komünal yaşamların alternatif gibi sunulması ve bunların modernlik kılıfıyla kamufle edilmesi üzerinde ciddi olarak durulup düşünülmesi gereken konulardır. Nikah akdi sadece kadın ve erkek arasındaki cinsel birlikteliğe hukuki bir zemin sağlamak değil, onun ötesinde nikahı emreden gücü tanımak ve o güce karşılığı sorumluluğunda bir göstergesidir.

Modernleşme süreçlerinin ortaya çıkardığı yeni üretim ve çalışma biçimleri tüm insanlığı bir ahlak buhranı ile karşı karşıya bırakmış ve özellikle aile boyutuyla çıkmaz bir sokağa itmiştir. Aile, kutsal bir kurum olmaktan ziyade çıkar birlikteliğinin yaşandığı alana hapsedilmiş ve değerlerden yoksun yeni bir kuşak ortaya çıkmıştır. Dahası aile içindeki tüm dengeler yerle bir olmuş ve aile bireyleri arasındaki bağlar zayıflatılmıştır. Bu çerçevede

insanımızı toplumun merkezine almak ve “İnsanı yaşat ki devlet yaşasın” anlayışıyla, ailenin ve fertlerinin tüm fitri/doğal haklarını her türlü ifsada karşı korumak temel bir görevdir. Kimse için fedakarlık yapmayan ve özgürlük gibi söylemlerle benim hayatım felsefesinin yaygınlaşması eş, anne, baba ve aile olmanın anlamının yitirilmesine yol açmaktadır. Bu nedenle modern sömürü sisteminin çatışmacı bir yaklaşımla bozduğu insan-eşya, din-dünya ve kadın-erkek ilişkileri yeniden eksenine oturtulmalıdır.

Dijital Bağımlılık Tehlikesi ve Mahremiyetin İfşası

Dijital çağda aile denilince genellikle ilk çağrışım yaptığı husus dijital bağımlılıklar karşısında aile bireylerinin tutumu anlaşılmaktadır. Televizyon, internet cep telefonunu, dijital oyun bağımlılığı ve buna bağlı olarak aile içi iletişimsizlik vb. konuları ilk akla gelen konu başlıklarıdır. Bununla birlikte dijital çağ denilen bu dönemde aile kurumunun karşı karşıya kaldığı sorunları bazı kesimlerden oldukça uzaktır. Öyle ki dijitalleşmenin, mobil cihazların ve sosyal medya kullanımının son dönemde inanılmaz ölçüde artması başta mahremiyet olmak üzere birçok sorunu da beraberinde getirebilmektedir. Artık dijital platformlarda ziyaret edilen her yerde ayak izleri var ve bu ayak izleri birey veya aile hakkında farklı kişilerin de bilgi sahibi olmasını sağlamaktadır. Beraberinde istenmeyen yorumlar ve dijital zorbalık mevcut sorunları gündeme çıkarmaktadır. Bireyin kendini diğer aile üyelerinden izole etmesi ve vaktinin çoğunu dijital ortamda geçirmesi ilişkilerin kalitesini düşürmektedir. Dijital oyunlar özellikle çocuk ve gençlerin gündemini belirlemekte ve oyunlar üzerinden arkadaş edindikleri ve iletişimlerini sürdürdükleri görülmektedir. Bunun dışında dijital dünyada aile mahremiyetine dikkat etmek ve çeşitli platformlar üzerinden aile ile ilgili bilgi vermemeye çalışmak önemli bir husus olarak yer almaktadır.

Türkiye örneğinde baktığımızda çekirdek aile yapısının ölümler ve boşanmalar nedeniyle parçalanmasıyla gelir kaybına uğrayan haneler, yoksullaşma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. TÜİK’e göre hane halkı reisi kadın olan hanelerin yoksulluk riski en yüksek seviyededir. Tüketim ekonomisine beslenen arzu ve duyguların harekete geçirilmesi ve konformizme dayanan yeni kültürel görünüm kentlere taşınan nüfus ve geleneksel dayanışma bağlarının zayıflamasıyla yoksullaşma ve hane yoksulluğu daha da belirginleşmektedir. TÜİK 2021 verilerine göre yaşlı nüfusun yoksulluk oranı %16,7’dir. Gelir ve yaşam koşulları araştırmasına göre yoksulluk oranı 2016 yılında Türkiye geneli için %21,2 iken 2020 yılında %21,9, yaşlı nüfus için 2016 yılında %16,0 iken 2020 yılında %16,7 olmuştur. Yaşlı nüfusun yoksulluğu cinsiyete göre incelendiğinde, yaşlı erkeklerde yoksulluk oranı 2016 yılında %14,7 iken 2020 yılında %15,6’ya yükselmiştir. Yaşlı kadınlarda yoksulluk oranı ise 2016 yılında %17,0 iken 2020 yılında %17,6 olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye’de 1 milyon 561 bin 398 yaşlı, tek başına yaşamaktadır. En az bir yaşlı fert bulunan 6 milyon 112 bin 760 hanenin 1 milyon 561 bin 398’ini tek başına yaşayan yaşlı fertler oluşturmaktadır. Bu hanelerin %74,9’unu yaşlı kadınlar, %25,1’ini ise yaşlı erkekler oluşturmaktadır. -Türkiye’de ekonomi programlarının yoksul ailelerin gelir sürekliliğinin sağlanması ve ailelere hizmet sunumu ve ailenin yükünü hafifletme amaçla öne çıkmalı ve aileye götürülen hizmetler bütüncül ve sistematik olmalıdır. Ailelerin ekonomik ve sosyal bir değişim sürecinde olduğunun bilincinde olarak aileleri ilgilendiren bu eğilimin neden ve sonuçlarını ortaya çıkarıcı araştırmalar yapılmalı, tanımlanmalı ve analiz edilmelidir. Yeniden kamu, sivil toplum örgütleri ve özel kuruluşlar tarafından aile odaklı projeler üretilmeli ve aile ile ilgili çalışan sivil toplum örgütlerinin önemi vurgulanarak, var olanların kapasiteleri geliştirilmelidir. Aile ve hane içinde daha dezavantajlı olan yaşlı, kadın ve kız çocuklarının durumunun iyileştirilmesine yönelik eğitim olanakları artırılmalı, yoksul ailelerin çocuklarının eğitim ihtiyaçlarını karşılanmasına yönelik tedbirler alınmalı ve aile bireylerinin

gerekli kaynaklara ulaşma becerileri kazandırılmalıdır. Yalnız yaşamının, boşanmaların, zıt ve sapkın yaşam biçimlerinin özendirildiği bu dönemde aile kurumunun yıpratılmasına karşı durmak, toplumun temel direği olan aileyi korumak hepimizin en öncelikli görevidir.

Türkiye İstatistik Kurumunun 2021 yılı araştırma sına göre, 2001’de 92 bin boşanma gerçekleşirken bu sayı 2021’de 174 bine kadar çıkmıştır. Bu da son 20 yılda boşanma sayısının yaklaşık %90 arttığını göstermektedir. 2021 yılı itibarıyla her 100 evlilikten 31’i boşanma ile noktalanmaktadır. Bireysel yaşam, özgürlükçü ve eşitlikçi yaklaşımların sosyal mecralarda ön planda olması, buna bağlı/paralel olarak tek haneli yaşamın artması, büyük şehirlerdeki “solo yaşam kültürü” nün yaygınlaşması önemli bir sorundur. Beraberinde evlilikte bireylerin beklentilerinin gerçekçi olmayan ve hep mutlu olma, her yıl tatil yapma isteği gibi romantizm ağırlıklı bir yöne doğru yönelmesi üzerinde düşünülmelidir. Ayrıca gençlerin evlilikten korkması ve sorumluluk üstlenmek istememesi. “Hız ve haz” temelli yaşam biçiminin evlilik ve sorumluluk bilincini azaltıcı etkisi evlilik kurumunu etkilemektedir.

Dijital Ebeveynlik ve Dijital Çocukluk

Günümüzde hızla gelişen teknolojinin ailede yol açtığı köklü değişiklikler ve internet kullanım oranlarının artması beraberinde dijital ebeveynlik ve dijital çocukluk kavramlarını ortaya çıkarmıştır. Ancak her yaş grubundan çocuğun dijital yeniliklerin içine doğup, büyüdüğü ve dijital bir ortamda sosyalleştiği düşünülürse, çocuklarını risklerden koruyabilmeleri ve kontrol edebilmeleri açısından ebeveynlerin de hızla değişen ve dijitalleşen dünyaya uyum sağlamaları gerekmektedir. Geçmişte sokakta oyun oynarken çocuklarını merak eden, kontrol eden, onlar için endişelenen ebeveynlerin artık evlerinde de bilgisayar ve internet başındaki çocuklarını merak ve kontrol etmesinin farklı bir boyutu yaşanmaktadır.

Günümüz ailelerinin çocuk ve gençleri özellikle internetten gelebilecek risklere karşı koruyabilme noktasında hazır ve donanımlı olmaları önemli bir husustur. Bu bağlamda ailelerin; dijital erişim, dijital iletişim, dijital okuryazarlık, dijital etik, dijital hukuk, dijital ticaret, dijital haklar ve sorumluluklar, dijital sağlık ve zindelik, dijital gizlilik ve güvenlik konularında bilgi sahibi olması gerekmektedir (*Zeybekoğlu Akbaş ve Dursun, 2020:2250*). Zira dijital araçları kullanım yaşının oldukça düşmesi ve yeni neslin aynı zamanda birer ‘dijital yerli’ olması, dijital vatandaşlık algısının çocuk yaşlarda başlaması ve bu çağdaki çocuklara dijital araçların kullanımının öğretilmesi temel bir sorumluluk olarak karşımızda durmaktadır.

Tüm dünyada yapılan araştırmalar, çocukların gün geçtikçe daha küçük yaşlardan itibaren internet kullanıcısı olmaya başladıklarını ve tüm internet kullanıcıları içerisinde çocuk ve ergenlerinin oranının azımsanamayacak şekilde fazla olduğunu göstermektedir. Günümüz çocuklarının dijital teknolojiyle kuşatılmış bir çevrede büyümesi, çocuklarını koruma ve kontrol edebilme açısından ebeveynlerin de dijital dünyaya ayak uydurmalarını zorunlu kılmaktadır. Özetle, günümüzde hızla gelişen teknolojinin ailede yol açtığı köklü değişiklikler, ebeveynlik ve çocukluk kavramlarının dijitalleşen dünyada yeniden tanımlanması ve kavramsallaştırılması gerekliliğini doğurmaktadır.

Gerçekte, her çağ ve her kültür kendi toplumsal çocuk anlayışını oluşturur, uygun ebeveyn-çocuk ilişkisinin ne olduğunu belirler ve uygular. Bu manada dijital çağın, dijital çocukluk, dijital ebeveynlik ve dijital vatandaşlık kavramlarını karşımıza çıkarması şaşırtıcı değildir. Günümüz dünyasında:

- Tahmini hesaplamalara göre 18 yaşından küçük çocuklar ve ergenler, tüm dünyadaki internet kullanıcılarının üçte birini oluşturmaktadır.

- Gençler (15–24 yaş grubu) internete en çok bağlanan gruptur. Dünya genelinde toplam nüfusun % 48'i internete bağlanırken, gençlerin %71'i çevrimiçidir.
- Bulgular, çocukların giderek daha küçük yaşlardan itibaren interneti kullandığına işaret etmektedir. Bazı ülkelerde 15 yaşından küçük çocuklar, interneti 25 yaşından büyük yetişkinler kadar kullanabilmektedir.
- Akıllı telefonlar “odadan çıkmama kültürünü” güçlendirmektedir. İnternete erişimi olan birçok çocuk, mahremiyetine daha fazla önem vermekte; özel alanına daha çok çekilmekte ve daha az denetlenmektedir.

Her çocuğun dijital dünyanın sunduğu olanaklardan faydalanabilmesi kadar, kendilerini bekleyen çevrimiçi risklerden de korunmaları gerektiği açıktır. Bu bağlamda görev, ebeveynlere düşmekte ve dijital ebeveynlik kavramının önemini ortaya koymaktadır.

Dijital Dünyada Çocuk Büyütürken Dikkat!

- Yasadışı içerikler, pedofiller, sahte damat ve gelinler, yabancılar, saldırgan içerikler, nefret söylemleri, yanlış enformasyon, kişisel bilginin istismarı, siber zorbalık, taciz, kumar, kendine zarar (intihar) mahremiyetin ihlali, yasadışı aktiviteler (korsanlık, izinsiz dosya yükleme vd.) konularında bilgilendirme yapılmalıdır.
- Aile toplumu, toplum ise devleti oluşturur. Bireyin kendi cinsel tercihi ve kimliği ile kamusal ahlak ve kurallar arasında bir ayrım gözetmeden toplumsal değerlere, inançlara ve aile yapısına saldıran ve mücadele haline dönüştürülen LGBT ve benzeri yapıların sapkın küresel bir moda olduğunun dikkate alınması beklenmektedir.
- Nitekim 21. yüzyılda transhumanist ve dijitalleşme teknolojileri bağlamında transgenderizm, queer teorileri ve LGBT hareketleri düzleminde kültürel oluşumlar ve yaygınlaştırıcı söylemler yaygınlaşmaktadır. Sosyal baskıya dönüşebilen yaygınlaştırıcı propagandalar karşısında sözlü ve yazılı kültürel farkındalığı artıracak bilgilenciler bu bağlamda dikkate değer görünmektedir.
- Sağlıklı kimlik inşasında en önemli faktör ailedir. Sonrasında sosyal kültür aileye bağlı olarak sağlıklı bir ortamda yeni nesillere aktarılmaktadır. Toplumsal cinsiyet ve cinsiyetsizlik ile ilgili sürekli yapılan kültürel yozlaştırma ailenin geleneksel yapısını tehdit etmektedir.
- Teknolojiyi kullanmak gelişmiş toplum niteliklerini taşımak anlamına gelmemektedir. İnternette milli kültüre uygun içeriklerin üretimi ve kullanımı son derece önemli konulardır. Teknolojinin getirdiği ve getireceği sorunlar bilinmeden, teknolojinin nesnesi olmak yabancılaşma olgusunu ortaya çıkartabilecek niteliktedir. İnsanın ürettiği ve icat ettiği teknolojinin tahakkümüne girmesi fitrata aykırı olduğu gibi kültürel değerleri ve günlük yaşamını da ifsat etme potansiyeli bulunmaktadır.
- Dünya nüfusunun % 62,5'i olan 4,95 milyar internet kullanıcısı, dünya nüfusunun % 58,4'ü olan 4,62 milyar kişi aktif sosyal medya kullanıcısı iken, dünya nüfusunun % 67,1'i 5,31 milyar kişi mobil sosyal medya kullanıcısıdır. Türkiye nüfusunun % 82'si 69,95 milyon internet kullanıcısı, % 80,8'i 68,90 milyon kişi aktif sosyal medya kullanıcısıdır. Bu veriler bağlamında, sosyal medyanın hem dünya nüfusunun hem de Türkiye nüfusunun gündelik hayatlarının önemli bir parçası olduğu ifade edilebilir. Hayatın her alanında kullanılan sosyal medyanın gündelik hayatı kolaylaştırması yanında bağımlılık oluşturma riski de bulunduğu göz önüne alınmalıdır.

- Bilişim toplumu ve küreselleşmenin temel ikonu olan internet, özellikle ergen ve gençlerin hayatında vazgeçilmez bir araçtır. İnternet, bir yandan anında ve dünyanın her yerinden bilişime ulaşma olanağı verirken, bir yandan da üzerinde var olan platformların günlük hayatımızda kullanımı vasıtasıyla bağımlılık yaratabilmektedir. İnternetin hayat alanlarındaki etkisi bağlamında gelişen “İnternet Bağımlılığı”, psikiyatride tanımlanan yeni bağımlılık türlerinden birisidir. İnternet bağımlılığı, her yaşta görülebilmesine karşın en büyük risk grubu 12-18 yaş arası gençlerdir.
- İnternet bağımlılığının farklı tipleri bulunmaktadır. Yetişkinlere özgü sohbet odası ve sanal porno bağımlılığı, internette kumar bağımlılığı, ihtiyaç dışı bilgi arama bağımlılığı, bilgisayar bağımlılığı, akıllı telefon bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı başlıca bağımlılık türleridir ve sonuç olarak, dijital bağımlılık, dijital körlüğe (duyarsızlaşma, kanıksama) yol açmaktadır.
- Dijital bağımlılığın neden olduğu bedensel ve psikolojik rahatsızlıklara dikkat edilmelidir. Ego sörfü, siberhondrik, FOMO, (fear of missing out), nomofobi, facebook depresyonu, google takibi, photolurking, cheesepodding, internet siniri, youtube narsizmi, selfitis, uykusuzluk, göz hastalıklarında artış, kamburluk, karpal tünel sendromu, diş çürüklerinde artış (dijital platformlarda fazla zaman geçirildiği için bireysel sağlık ve hijyene dikkat etmemenin getirdiği rahatsızlıklardır).
- Çocukların ve gençlerin teknoloji ile olan etkileşimleri teknoloji tabanlı onları aileleri ve manevi değerlerinden koparabilecek yeni oluşumların ağına düşebilmelerini mümkün kılabilir özelliktedir. Bu bağlamda aile bireylerinin yıkıcı anlayış ve akımlara karşı korunmaları hedeflenmelidir.
- Küreselleşme ve bireyselleşmeden kaynaklı gençlerin aile anlayışı değişmekte ve kayıt dışı evlilik/birliktelik yaşayarak bir hayat kurma yaygınlaşmaktadır. Nikahlanmanın karşılıklı otorite anlamına geldiğini düşünen gençler serbest yaşamak için nikahsız birliktelikleri tercih etmekte; nafakadan kaçış, sosyal sorumluluklardan uzaklaşma, haz odaklı kayıtsız bağlanmalar, eşlerin ve onların ailelerinin tahakküm çabası gençlerin geleneksel aile yaşamından kopuşuna neden olmaktadır. Yeni aile modellemesinin madde ve haz odaklı olması, ailenin genç bireylerinin de maddesel ve haz odaklı yaşamasına sebep olmakta ve bu durum ilerleyen süreçte alkol, sigara ve madde bağımlılığına yönelen gençlerin sayısında artışa yol açmaktadır.
- Aile yapısı ve düzenine karşı hayvan sevgisi istismarı yaygınlaşmaktadır. Ayrıca sanallık özellikle pandemi döneminde artmış ve ciddi bir sanal matris meydana getirilmiştir. Elektro-köleler oluşturularak çocuklar ailelerinden kopartılmaya çalışılmaktadır. Aşırı serbestlik ve ebeveyn ve öğretmen otoritesini göz ardı eden “terbiyesiz” bir eğitim sürekli körüklenmektedir.
- Dijital detoks- dijital diyet uygulamalarının özendirilmesi ve dijital cihazlarla araya mesafe konulması bir çıkış olarak görülmektedir. Bu çerçevede dijital diyet programı çocuklara ve gençlere yönelik belirli sürelerle ve belli kategorilerle uygulanabilir önlemler olarak yer almaktadır. “Dediğimi yap, yaptığımı yapma” savunması çocuklarda ve bilhassa ergenlikte işe yaramamaktadır. Dolayısıyla olumlu rol model oluşturmak sınırlayıcı olmayan bir çözüm olarak değerlendirilebilir.
- Öte yandan çocuklardan beklenen sorumluluk ve davranışların çocukların yaşamını keyifli hale getirmeye çalışılması ve birlikte ortak gün ve zaman belirlemek oldukça faydalı bir tutum olarak benimsenebilir. Beklenen davranış ve tutumlarını takdir etmek, oto kontrolünü geliştirmek için daha çok sorumluluk vermek, kültür, sanat ve

sportif aktivitelere yönlendirme tercih edilmelidir. Çocuklara hobi ve yetenek taraması yapılarak, boş zamanlarda hobi, spor ve sanatsal faaliyetlerin günlük yaşama entegre edilmesi sağlanmalıdır. Rekreatif faaliyetlerin okullarda ve ailede teşvikine yönelik düzenlemeler yapılmalıdır.

Aile, sevgi, ilgi ve şefkatin karşılandığı yerdir. Özellikle sağlıklı nesillerin yetişmesinde psikolojik ve sosyal işlevin rolü tartışılmazdır. Ailede sevgi, şefkat ve ilgi gören çocuklar gelecekte daha sağlıklı ilişkiler geliştirebilirler. Yeterli sevgi ve ilgi görmeyen çocukların bağımlılık, suça itilme, akademik başarısızlık, iletişim bozuklukları ve psikolojik problemler gibi gelecekte sosyal sorunlarla karşılaşmaları olasıdır. Nesli bozmanın en önemli yolu fitratın ve ailenin bozulması olarak görüldüğü unutulmamalı, sahip olunan insan kaynağını, benmerkezci ve sadece kendi çıkarı peşinden koşan insan modeli yerine değerleri ve ahlaki duruşu olan uygun rol modelleri ile desteklememiz bir çıkış yolu olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

Her geçen gün giderek gelişen teknolojik imkanlar, sağladığı yeni olanaklarıyla içinde yaşadığımız dünyanın her alanını şekillendirmekte ve derinden etkilemektedir. Teknolojinin toplumsal hayat üzerindeki sonuçlarının hissedildiği alanlardan birisi de aile kurumu ve aile ilişkileridir. Nitekim hızla gelişen teknoloji, nesiller arasındaki sosyalizasyon süreçlerini çeşitlendirerek aile üyelerinin dijital gelişmeleri farklı biçimlerde deneyimlemelerine sebebiyet vermektedir. Bir taraftan dijital çağdaki çocuklar başarılı olabilmek için teknolojiyi ve interneti doğru ve güvenli kullanmak durumunda kalırken, diğer yandan dijital çağın ebeveynleri gerçek yaşamın sınırlarını aşan yeni sorumluluklar ve yükümlülüklerle yüzleşmek durumunda kalmaktadır. Öyle ki dijital çağ ve yaşanan gelişmeler, olumlu yönlerinin yanı sıra bireyleri aile ve çevresinden uzaklaştırma, içine kapanma, sanal dünyayı benimseme ve sosyal izolasyona yatkınlık riskiyle karşı karşıya bırakmaktadır.

Öte yandan güçlü bir ülke, güçlü bir millet ve huzurlu bir toplum olabilmenin öncelikli şartı güçlü bir aile yapısına sahip olmaktan geçmektedir. Bu manada dijitalleşmenin olumsuz etkilerine karşı kültürü muhafaza etmek, geleceği teminatı çocuk ve gençlerimizin dijital ortamlardaki zararlı içeriklere karşı bilgilendirmek ve gerekli ulusal politikalar belirlemek son derece önemli bir adımdır. Nitekim ülkemizin nüfus politikaları 2008'den itibaren "en az üç çocuk" söylemi ile yönünü tekrardan nüfusu arttırıcı politikalara çevirmiş olmakla birlikte bugünkü realitede mevcut nüfusumuzun kendini yenileme eğiliminden oldukça uzaklaştığı bir realitedir. Türkiye'nin 2007 ve 2024 yılı nüfus piramitleri karşılaştırıldığında, doğurganlık ve ölümlülük hızlarındaki azalmaya bağlı olarak, yaşlı nüfusun arttığı ve ortanca yaşın yükseldiği görülmektedir. Türkiye'de 2023 yılında 34 olan ortanca yaş, 2024 yılında 34,4'e yükselmiştir.

2023'te toplam nüfusun yüzde 15,1'ini meydana getiren genç nüfus oranı, 2024'te 14,9'a gerilemiştir. Bu oranın ortaya çıkışında en önemli etken doğumların ileriki yaşları destekleyecek sayıda ve oranda gerçekleşmiyor oluşudur. 2026-2035 Aile ve Nüfus 10 Yılı kapsamında nüfusun kendini yenileme seviyesi olan 2,1'e yaklaşma çabası ve diri tutulmasına ilişkin adımlar sebatla ve kararlılıkla sürdürülmelidir (Beyaz, 2025). Bu bağlamda gençlerin evlenmesi ve doğurganlık oranlarının artırılması için daha fazla teşvik ve kolaylaştırıcı eylem adımları devreye alınmalıdır. Dahası ev hanımlığı ve çocuk yetiştirmenin tam zamanlı bir iş olarak tanımlanması ve herhangi bir işte çalışmama şartı

ile her yeni doğan bebek için anneye bir asgari ücret ödemesi devlet tarafından sağlanmalıdır.

Ayrıca çocuk başına maddi destek, doğum yardımları, vergi indirimleri, ücretsiz kreş ve bakım hizmetleri yaygınlaştırılmalıdır. Anne baba izinleri artırılmalı, ücretli doğum izni süresi artırılmalıdır. Yeni evlenen çiftlerin ev sahibi olmaları desteklenmeli, yeni evlenen ve çocuk sahibi olan çiftlere düşük faizli konut kredisi ya da kira desteği sağlanmalıdır. Esnek çalışma saatleri düzenlenmeli, kadınların doğum sonrası iş hayatına daha kolay dönmesi için yarı zamanlı veya evden çalışma imkanları sağlanmalıdır. Çocuk bakım izinleri, annelik kariyerin sonu olmamalı, iş yerlerinde çocuk bakım destekleri artırılmalıdır. Arzu eden kadınların işgücüne katılımı, doğurganlıkla çelişmeyecek şekilde desteklenmeli ve kadınlar çocuk sahibi olmak için kariyerlerinden vazgeçmek zorunda kalmamalıdır. Aile kurumunu güçlendirmek için aileyi özendirici kampanyalar, eğitim programları ve kamu spotları sıklıkla yapılmalı, dengeli bir biçimde evliliği ve çocuk sahibi olmayı özendirici tanıtımlarla bilgilendirme çalışmaları yürütülmelidir. Çok geç kalmadan, bu durum tüm ilgili kurum ve tarafların öncelikli politikası olarak gündeme alınmalı, tartışılmalı ve politika haline dönüştürülmelidir.

Tüm aile bireylerimiz kadar, geleceğimizin teminatı olan gençlerimizi zamanın ruhuna uygun yönlendirme, kendi kültürünü tanıma, geçmiş ve gelecek arasında bağ kurma ve birlik ve beraberlik içerisinde bir nesil olarak yetişmesinde gerekli özenin gösterilmesi tartışılmazdır. Zira toplumun ve dayanışmanın temel taşı ailedir ve güçlü milletler güçlü ailelerden oluşur. Tarihsel süreç içerisinde toplumsal ilişkilere yön veren ve düzenleyen bir yapı olarak aile, bireylerin davranışlarını belirlemiş ve sahip olduğu kültürel simgelerle varlığını devam ettirmiştir. Aileyi kuşatan bir bağlaşma çerçevesi olan akrabalık ilişkileri aynı zamanda temel dayanışma ve yardımlaşma görevi de görmüştür. Diğer bir ifade ile aile kurumuna sahip çıkmak, bir milletin kendi geleceğine ve istikbaline sahip çıkmasıyla eş değerdir.

Sosyal bir varlık olarak tanımlanan insanın, birey olarak ifade ettiği anlamın yanında, doğal üyesi olduğu toplumun değerleriyle birlikte yaşadığı hayat da kendisi hakkında bilgi vermektedir. Bireyin sosyalizasyonunu sağlayan toplumsal sınıflar içerisinde yer alması, toplumsal normları bünyesinde barındırması, tavır ve davranışlarında bu davranış kalıplarını göstermesi ile anlaşılmaktadır. Bireyin bağlı olduğu ilk kurum; doğumuyla birlikte doğal üyesi olduğu ailesidir. Aile, toplumun temeli olması dolayısıyla toplumun farklı bütün kesimleri hakkında bilgi veren çekirdek bir yapıdır. Fizik için atom, biyoloji için hücre ne ise ve ne anlama geliyorsa, toplumlar içinde ailenin anlamı ve önemi aynıdır ve ailenin geleceği konusunda dikkatli olunmalıdır.

Türk-İslam kültürünün tarihsel geçmişi itibarıyla aileye büyük önem verdiği bilinmektedir. İslam dini öncesinde ata, boy, soy vb. terimlerin varlığı göstermektedir ki, bu kavramların barındırdığı anlamlar kutsal addedilmekte ve bu kavramlara özel bir önem verilmektedir. İslamiyet'in ise akrabalık ilişkileri, inananlar arasındaki yakınlık ve büyüklere saygı gibi özellikleri ön plana çıkardığını biliyoruz. Bu manada hem aileyi toplumun nüvesi, kilit taşı ve mayası olarak gören bir medeniyetin mensupları olarak hem de bu sorumluluğu omuzunda taşıyanlar olarak bizim, daha sonra keşke dememek için samimiyetle küresel ölçekte yaşanan değişiklikler neticesinde aile kurumunun karşı karşıya kaldığı yeni sosyal riskleri değerlendirmeye ihtiyacımız bulunmaktadır.

Millet olarak çağın hastalıklarına karşı elimizdeki en büyük imkan, tüm saldırılara rağmen halen varlığını güçlü bir şekilde devam ettiren aile kurumumuzdur. Aileyi dışlayan her adım, aileyi önemsizleştiren her politika, aile bağlarının zayıflamasına sebep olan her davranış aynı zamanda milli ve manevi bünyemize vurulmuş ağır bir darbedir. Aile bağları

Çözülmüş, aile kavramı ortadan kalkmıř bir toplum ne kadar zengin, ne kadar müreffeh olursa olsun ayakta kalamaz. Ailede özlme olursa, millet olarak varlıđımızın tehlikeye girmesi de kaçınılmaz olacaktır. Neticede, nesli muhafaza etmenin yolu aile kurumuna sahip çıkmaktan geçmektedir. Keza devleti korumak da ancak aileyi korumakla ve kollamakla mümkündür.

Nesil, bir ülkenin, bir milletin ve bir devletin geleceđidir. Neslin kaybı; ülkenin, milletin ve devletin kaybı demektir. Bu sebeple nesil meselesi, sadece ailenin meselesi olmayıp, topyekn bir milletin, siyasetin ve devletin meselesidir. Bu çerçevede ařađıdaki hususların dikkate alınması önerilmektedir.

1-Toplumsal dayanıřma ve yardımlařma kültürünü güçlendirmek için toplum projeleri ve sosyal giriřimler desteklenmelidir. Gönüllülük faaliyetleri ve toplumsal sorunlara duyarlılık artırılmalıdır.

2-Sivil toplum kuruluřları, toplumsal deđiřim için önemli roller oynamaktadır. Bu kuruluřlar desteklenmeli ve etkin bir řekilde çalıřmaları teřvik edilmelidir. Sivil toplum kuruluřları, toplumun çeřitli kesimlerinin sesini duyurmasına ve toplumsal sorunlara çözüm üretmesine yardımcı olması konusunda cesaretlendirilmelidir.

3-Toplumun kültürel ve tarihi mirası, toplumsal kimliđin bir parçasıdır ve korunmalıdır. Kültürel etkinlikler ve mirasın korunması, toplumun birlik duygusunu güçlendirir ve toplumsal çürümeye karřı bir direnç oluřturabilir.

4-Sosyal medyanın toplumsal deđerleri ve etik standartları koruması önemlidir. Haber dođruluđu, tarafsızlık ve etik yayıncılık ilkelerine bađlı kalınmalıdır. Medya, toplumu bilinçlendirme ve kamuoyu oluřturma konusunda önemli bir role sahiptir.

5-İnsanın yaratılıř gerçekliđine bađlı dengelerini altüst eden yenedünya tasavvuru ve bu projeye bađlı olarak üretilen LGBT gibi ifsad projeleri aile kurumunu itibarsızlařtırmaktadır. Bu bakımdan kendi deđerlerini ve milli kavramlarını merkeze alan bir hayat modeli planlamak ve aileyi buna göre řekillendirmek bir zorunluluktur.

6-Hız, haz ve heves arasına sıkıřtırılan gündelik iřleyiřte deđer yargıları erozyona uđramakta, ahlaki yozlařma artmakta ve tüketim çılgınlıđı içerisinde insan bir meta haline dönüřtürülmektedir. Medya ve heveslendirici ikonlar aracılıđıyla sapkın rol modelleri pazarlanmakta ve ailenin çözülmesini hedefleyen yayınlar kontrol edilmelidir.

7-Kadın programları, diziler, filmler ve sosyal medya uygulamalarında kültürel dokumuzla uyulařmayan kavramlar yayılmakta, babasız anne/kız figürü, yalnız ve güçlü kadın vurgusu yapılmakta, flört ve aldatma gibi milletin deđerleriyle ters düřen iliřkiler özendirilmekte ve müstehcenlik hızla yayılmaktadır. Bu yayınlar konusunda RTÜK bařta olmak üzere gereken tedbirler alınmalıdır.

8-Aile yapısındaki olumsuz deđiřimler, topluma da olumsuz olarak yansımaktadır. Ebeveynin bořanmıř olması ya da iř yařamında aktif olmasından kaynaklanan aile içi iletiřim eksikliđi, çocukların ailede öđrenmesi gereken ahlaki deđerleri tam olarak đrenememelerine ve bu deđerlerden yoksun olarak yetiřmelerine ve sorunlara neden olmaktadır. Ortaya çıkan bu olumsuz durumlara yönelik projeler geliřtirilmelidir.

9-Kadın bedeninin reklam, tanıtım, sözde sanat, eđlence, televizyon, yazılı basın ve magazinde bir meta, cinsel bir obje gibi kullanılması, nikahlı birlikteliđin ve anneliđin küçümsenmesi karřısında aile'nin her türlü yozlařmayı önleyen temel bir kurum ve ulvi bir kale olduđu önemsenmelidir.

10-Kadını zgrleřtirme ve kadın-erkek eřitliđi iddiasıyla ortaya çıkan "toplumsal cinsiyet eřitliđi ya da adaleti" politikalarının desteklenmesi konusu yeniden deđerlendirilmeli ve aileyi bir bütün olarak destekleyen ve arkasında ahlaki deđerlerin de olduđu politikalara öncelik verilmelidir.

11-Sorgulamaya, okuyup araştırmaya ve üretmeye mesafeli, tarihine ve değerlerine her geçen gün daha da yabancılaşan, popüler kültürün öğüttüğü, asosyal, apolitik, özgüvenini kaybetmiş yaşama gayesini unutmış bir gençlik ile karşı karşıya kalmamak için gençliğe yönelik bütüncül projeler geliştirilmelidir.

12-Eğitimin ticarileştirilmesinden kaçınılmalıdır. Bu yöntem kapitalist iktisat sisteminin tatbik edilmesinin bir sonucudur. Bu şekilde Türkiye ve diğer İslâm beldelerindeki eğitim küresel kapitalist sömürgeciliğe hizmet edecek şekilde programlanmıştır. Eğitimin daha çok ferdî başarı ve kısa süreli beklentileri gerçekleştirmek için bir araç olarak görülmesinden kaçınılmalıdır.

13-Toplumsal değer, toplumun dinsel, ahlaki ve estetik beğenilerini temsil eden, yararlı görülen, insanların nasıl yaşayacaklarına ilişkin rehberlik eden idealleştirilmiş ortak inanç, beğeni, beklenti ve hedeflerdir. Değerlerin üretim ve dolaşımı din, etik ve estetik alanlarının sınırları içinde gerçekleşir. Bu manada değerler eğitimi önemsemeli ve ön plana çıkartılmalıdır.

14-Bağımlılığın tedavi ve rehabilitasyonu konusunda çalışan kurumlar arasında koordinasyonu sağlayacak merkezi bir otoritenin kuruluşu öncülenmelidir. Yeşilay Danışmanlık Merkezi (YEDAM) vasıtasıyla bağımlılara yönelik ayaktan tedavi hizmeti sunmaktadır. Yeşilay'a bağlı yatılı tedavi ve rehabilitasyon merkezlerinin ilk etapta bölge düzeyinde açılması sağlanmalı ve sonrasında ülke çapında yaygınlaştırılmalıdır. Madde bağımlılığı konusunda sosyal tedavi ve rehabilitasyon hizmeti sunan STK'lar akredite edilmeli ve ruhsatlandırılmalıdır. STK'ların yaptıkları çalışmalar resmî kurumlar tarafından desteklenmeli ve yasal zemin oluşturulması için çalışmalar yapılmalıdır.

15-Madde kullanım bozukluğu olan çocukların okula devamlarının sağlanması için okul rehberlik birimlerinin, öğretmenlerin, ailenin ve güvenlik birimlerinin de içinde olduğu bir model geliştirilmelidir. Aksi halde, okuldan uzaklaşanlar daha fazla madde kullanımına maruz kalmaktadırlar. İlgili yönetmelik öğrencilerin madde kullanımında tedaviye yönelme ve eğitim yaşamına devam etmesini destekleyecek şekilde düzenlenmelidir.

16-Yasadışı içerikler, pedofiller, sahte damat ve gelinler, yabancılar, saldırgan içerikler, nefret söylemleri, yanlış enformasyon, kişisel bilginin istismarı, siber zorbalık, taciz, kumar, kendine zarar (intihar) mahremiyetin ihlali, yasadışı aktiviteler (korsanlık, izinsiz dosya yükleme vd.) konularında bilgilendirme yapılmalıdır.

17-Aile toplumu, toplum ise devleti oluşturur. Bireyin kendi cinsel tercihi ve kimliği ile kamusal ahlak ve kurallar arasında bir ayırım gözetmeden toplumsal değerlere, inançlara ve aile yapısına saldıran ve mücadele haline dönüştürülen LGBT ve benzeri yapıların sapkın küresel bir moda olduğunun dikkate alınması beklenmektedir.

18-Nitekim 21. yüzyılda transhumanist ve dijitalleşme teknolojileri bağlamında transgenderizm, queer teorileri ve LGBT hareketleri düzleminde kültürel oluşumlar ve yaygınlaştırıcı söylemler yaygınlaşmaktadır. Sosyal baskıya dönüşebilen yaygınlaştırıcı propagandalar karşısında sözlü ve yazılı kültürel farkındalığı artıracak bilgilenciler bu bağlamda dikkate değer görünmektedir.

19-Sağlıklı kimlik inşasında en önemli faktör ailedir. Sonrasında sosyal kültür aileye bağlı olarak sağlıklı bir ortamda yeni nesillere aktarılmaktadır. Toplumsal cinsiyet ve cinsiyetsizlik ile ilgili sürekli yapılan kültürel yozlaştırma ailenin geleneksel yapısını tehdit etmektedir.

20-Teknolojiyi kullanmak gelişmiş toplum niteliklerini taşımak anlamına gelmemektedir. İnternette milli kültüre uygun içeriklerin üretimi ve kullanımı son derece önemli konulardır. Teknolojinin getirdiği ve getireceği sorunlar bilinmeden, teknolojinin nesnesi olmak yabancılaşma olgusunu ortaya çıkartabilecek niteliktedir. İnsanın ürettiği ve

icat ettiđi teknolojinin tahakkümüne girmesi fıtrata aykırı olduđu gibi kültürel değeri ve günlük yaşamını da ifsat etme potansiyeli bulunmaktadır.

21-Dünya nüfusunun % 62,5'i olan 4,95 milyar internet kullanıcısı, dünya nüfusunun % 58,4'ü olan 4,62 milyar kiři aktif sosyal medya kullanıcısı iken, dünya nüfusunun % 67,1'i 5,31 milyar kiři mobil sosyal medya kullanıcısıdır. Türkiye nüfusunun % 82'si 69,95 milyon internet kullanıcısı, % 80,8'i 68,90 milyon kiři aktif sosyal medya kullanıcısıdır. Bu veriler bağlamında, sosyal medyanın hem dünya nüfusunun hem de Türkiye nüfusunun gündelik hayatlarının önemli bir parçası olduđu ifade edilebilir. Hayatın her alanında kullanılan sosyal medyanın gündelik hayatı kolaylaştırması yanında bağımlılık oluşturma riski de bulunduđu göz önüne alınmalıdır.

22-Biliřim toplumu ve küreselleřmenin temel ikonu olan internet, özellikle ergen ve gençlerin hayatında vazgeçilmez bir araçtır. İnternet, bir yandan anında ve dünyanın her yerinden biliřime ulaşma olanađı verirken, bir yandan da üzerinde var olan platformların günlük hayatımızda kullanımı vasıtasıyla bağımlılık yaratabilmektedir. İnternetin hayat alanlarındaki etkisi bağlamında geliřen "İnternet Bağımlılığı", psikiyatride tanımlanan yeni bağımlılık türlerinden birisidir. İnternet bağımlılığı, her yařta görülebilmesine karřın en büyük risk grubu 12-18 yař arası gençlerdir.

23-İnternet bağımlılıđının farklı tipleri bulunmaktadır. Yetiřkinlere özgü sohbet odası ve sanal porno bağımlılıđı, internette kumar bağımlılıđı, ihtiyaç dıřı bilgi arama bağımlılıđı, bilgisayar bağımlılıđı, akıllı telefon bağımlılıđı, sosyal medya bağımlılıđı başlıca bağımlılık türleridir ve sonuç olarak, dijital bağımlılık, dijital körlüđe (duyarsızlaşma, kanıksama) yol açmaktadır.

24-Dijital bağımlılıđın neden olduđu bedensel ve psikolojik rahatsızlıklara dikkat edilmelidir. Ego sörfü, siberhondrik, FOMO, (fear of missing out), nomofobi, facebook depresyonu, google takibi, photolurking, cheesepodding, internet siniri, youtube narsizmi, selfitis, uykusuzluk, göz hastalıklarında artış, kamburluk, karpal tünel sendromu, dıř çürüklerinde artış (dijital platformlarda fazla zaman geçirildiđi için bireysel sađlık ve hijyene dikkat etmemenin getirdiđi rahatsızlıklardır.

25-Çocukların ve gençlerin teknoloji ile olan etkileřimleri teknoloji tabanlı onları aileleri ve manevi değerilerinden koparabilecek yeni oluřumların ađına düşebilmelerini mümkün kılabilir özelliktedir. Bu bağlamda aile bireylerinin yıkıcı anlayıř ve akımlara karřı korunmaları hedeflenmelidir.

26-Küreselleřme ve bireyselleřmeden kaynaklı gençlerin aile anlayıřı deđiřmekte ve kayıt dıřı evlilik/birliktelik yařayarak bir hayat kurma yaygınlařmaktadır. Nikahlanmanın karřılıklı otorite anlamına geldiđini düşünen gençler serbest yařamak için nikahsız birliktelikleri tercih etmekte; nafakadan kaçıř, sosyal sorumluluklardan uzaklaşma, haz odaklı kayıtsız bağlanmalar, eřlerin ve onların ailelerinin tahakküm çabası gençlerin geleneksel aile yařamından kopuřuna neden olmaktadır. Yeni aile modellemesinin madde ve haz odaklı olması, ailenin genç bireylerinin de maddesel ve haz odaklı yařamasına sebep olmakta ve bu durum ilerleyen süreçte alkol, sigara ve madde bağımlılıđına yönelen gençlerin sayısında artışa yol açmaktadır.

27-Aile yapısı ve düzenine karřı hayvan sevgisi istismarı yaygınlařmaktadır. Ayrıca sanallık özellikle pandemi döneminde artmıř ve ciddi bir sanal matris meydana getirilmiřtir. Elektro-köleler oluřturularak çocuklar ailelerinden kopartılmaya çalıřılmaktadır. Ařırı serbestlik ve ebeveyn ve öđretmen otoritesini göz ardı eden "terbiyesiz" bir eğitim sürekli körüklenmektedir.

28-Dijital detoks- dijital diyet uygulamalarının özendirilmesi ve dijital cihazlarla araya mesafe konulması bir çıkıř olarak görülmektedir. Bu çerçevede dijital diyet programı

çocuklara ve gençlere yönelik belirli sürelerle ve belli kategorilerle uygulanabilir önlemler olarak yer almaktadır. “Dediğimi yap, yaptığımı yapma” savunması çocuklarda ve bilhassa ergenlikte işe yaramamaktadır. Dolayısıyla olumlu rol model oluşturmak sınırlayıcı olmayan bir çözüm olarak değerlendirilebilir.

29-Öte yandan çocuklardan beklenen sorumluluk ve davranışların çocukların yaşamını keyifli hale getirmeye çalışılması ve birlikte ortak gün ve zaman belirlemek oldukça faydalı bir tutum olarak benimsenebilir. Beklenen davranış ve tutumlarını takdir etmek, oto kontrolünü geliştirmek için daha çok sorumluluk vermek, kültür, sanat ve sportif aktivitelere yönlendirme tercih edilmelidir. Çocuklara hobi ve yetenek taraması yapılarak, boş zamanlarda hobi, spor ve sanatsal faaliyetlerin günlük yaşama entegre edilmesi sağlanmalıdır. Rekreatif faaliyetlerin okullarda ve ailede teşvikine yönelik düzenlemeler yapılmalıdır.

30-aile, sevgi, ilgi ve şefkatin karşılandığı yerdir. Özellikle sağlıklı nesillerin yetişmesinde psikolojik ve sosyal işlevin rolü tartışılmazdır. Ailede sevgi, şefkat ve ilgi gören çocuklar gelecekte daha sağlıklı ilişkiler geliştirebilirler. Yeterli sevgi ve ilgi görmeyen çocukların bağımlılık, suça itilme, akademik başarısızlık, iletişim bozuklukları ve psikolojik problemler gibi gelecekte sosyal sorunlarla karşılaşmaları olasıdır. Nesli bozmanın en önemli yolu fitratın ve ailenin bozulması olarak görüldüğü unutulmamalı, sahip olunan insan kaynağını, benmerkezci ve sadece kendi çıkarı peşinden koşan insan modeli yerine değerleri ve ahlaki duruşu olan uygun rol modelleri ile desteklememiz bir çıkış yolu olarak değerlendirilmelidir.

Unutulmasın ki; Aile, yaşanan tüm sorunlara ve yozlaşmalara rağmen insanın insan kalabilmesinin yegane kökü, sığınılacak bir liman ve insanlığı kurtaracak en önemli kaledir. Aileye yönelik kamusal politikaların başarı ve çıktıları sosyolojik boyutlarıyla ve bütüncül ölçütler ile ele alınmalı ve ekonomik baskıların aile kurumu üzerindeki etkisini en aza indirici eşit gelir dağılımı mekanizmaları çalıştırılmalıdır. Küresel kültür ve değerler savaşına karşı kendi kimliğimizi, ailemizi ve toplumsal yapımızı koruyucu tedbirlerinin neler olabileceğini ve beşeri sermayemizi daha güçlü kılmamızın yollarını belirlemek zorundayız. Dijital dönüşüm, yapay zeka, siber güvenlik ve savunma, gıda, uluslararası ticaret, yeşil enerji, kuantum bilgisayar, uzay çalışmaları, ilaç ve kimya sanayi, çip teknolojisi vs. alanlarında geleceğimizi tasarlayarak teknoloji ve inovasyonu merkeze almalıyız. Yenidünya düzenindeki konumumuz küresel rekabete bağlıdır. Küresel İnovasyon Endeksi ve Küresel Rekabet Endeksindeki yerimizi daha üst sıralara taşıyacak altyapı, kurumsallaşma, istikrar ve uyumu sağlayıcı uzun vadeli politikaları sürdürülebilir kılınmalıdır.

KAYNAKÇA:

1. Beyaz, Cenk (2025). *Nüfus, Gençlik ve Aileye Dair Son Gelişmeler*, Kriter Siyaset, Ekonomi ve Toplum Dergisi, Yıl 10, Sayı 102.
2. Ergün, Ragıp (2022). *Batı Düşüncesinde Kaderin Üç Hali: Teo-Biyo-Tekno, Hafıza Dergisi, Cilt 4, S.1, s.23-41.*
3. Zeybekoğlu Akbaş, Özge ve Dursun, Cansu (2020). *Teknolojinin Aileye Etkisi: Değişen Ailenin Dijital Ebeveyn ve Çocukları*, Turkish Studies, Cilt 15, Sayı 4, s.2245-2265

TRANSFORMING THE CONCEPT OF STATE SOVEREIGNTY IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL ECONOMY AND DIGITALIZATION: THE EXPERIENCE OF TURKIC-SPEAKING COUNTRIES

Mashkura RAKHIMOVA

*Senior Lecturer, Tashkent State University of the Uzbek Language
and Literature named after Alisher Navoi
Tashkent, Usbekistan*

ORCID ID: 0009-0002-7743-1469

raximovamashkura@navoiy-uni.uz

Abstract. *The article examines the transformation of the concept of state sovereignty in the context of globalization and digitalization, focusing on the experience of Turkic-speaking countries – Turkey, Azerbaijan, and Uzbekistan. It explores how digital technologies and the global economy influence classical sovereignty, what challenges and opportunities arise for the region's states, and suggests the need for a unified approach to strengthening digital sovereignty across the Turkic world.*

Keywords: *sovereignty, digitalization, globalization, cybersecurity, digital sovereignty, Turkic states, Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan*

Introduction

In the 21st century, the concept of state sovereignty is undergoing profound changes. The classical understanding of sovereignty as the supreme and indivisible authority of the state¹ is facing new challenges associated with globalization, digitalization, and transnational threats. These processes are increasing the interdependence of states, blurring traditional boundaries and creating new forms of dependence—economic, technological, and informational.

These trends are particularly significant in Turkic-speaking countries – Turkey, Azerbaijan and Uzbekistan – where digitalization processes are combined with active economic growth and geopolitical risks. The purpose of this article is to identify how digitalization and global integration influence the transformation of sovereignty and to determine the prospects for strengthening the digital independence of countries in the region.

Theoretical Foundations of the Concept of Sovereignty

The concept of state sovereignty was first systematically formulated by Jean Bodin, who defined it as "the absolute and permanent power of the state."² Subsequently, Georg Jellinek² developed the idea of internal and external sovereignty, emphasizing its inseparable connection with the state's legal system.

Contemporary researchers note that under the influence of globalization, sovereignty becomes "relative," since the participation of states in international organizations and agreements limits their independence³. Digitalization intensifies this process, creating new forms of dependence on transnational IT companies and digital infrastructure.

Digitalization as a factor in the transformation of sovereignty

The digital economy has transformed the principles of governance, trade, communication, and security. In the information society, control over data and digital platforms is becoming a new form of power. Thus, digital sovereignty can be defined as the ability of a state to independently control its digital resources, citizen data, and critical infrastructure.⁴

For Turkic-speaking countries, the issue of digital sovereignty is becoming strategic: not only the effectiveness of governance, but also the stability of political systems depends on it.

Türkiye is implementing a large-scale digital government program through the E-Devlet portal, launched in 2008. As of 2023, it integrates more than 7,400 services from over 1,000 government agencies and has 64 million users⁵. E-Devlet has become a tool for increasing transparency and trust between citizens and the state. However, Türkiye is simultaneously strengthening cyber surveillance: in 2023, around 950,000 domains and 260,000 URLs were blocked⁶. This raises a debate about the relationship between protecting national interests and freedom of information.

Since 2012, Azerbaijan has been developing the ASAN xidmət system—an innovative model for providing public services. The platform has received UN recognition and ISO certifications for transparency and anti-corruption efforts.⁸ Following the Karabakh events, emphasis was placed on protecting information security. ASAN xidmət became not only an administrative tool but also an element of strengthening digital trust between society and the government.⁹

The Digital Uzbekistan 2030 program is aimed at the comprehensive development of IT infrastructure, digitalization of management and the economy.¹⁰ The my.gov.uz portal has become the core of the electronic government services system, providing more than 500 online services¹¹.

However, challenges remain: dependence on foreign technologies, risks of personal data leaks, and the need to develop national cybersecurity legislation¹².

Common challenges for the region

Cyber threats – growing number of cross-border attacks requires a joint response
International commitments – participation in the WTO and global digital agreements limits national decisions.

Cultural identity: the digital environment poses a threat of loss of linguistic and cultural identity

Prospects and proposals

Creation of a Turkic digital cooperation platform – a unified space for exchanging experiences, cyber-training, and data protection standards.

Development of national IT solutions – formation of our own data centers, cloud services, and artificial intelligence technologies.

Strengthening constitutional norms – enshrining the principles of digital sovereignty and protection of citizens' data.

Balance between openness and protection – developing international cooperation while maintaining control over strategic sectors.

Conclusion

Modern sovereignty is losing its former absoluteness and acquiring a digital dimension. Türkiye, Azerbaijan, and Uzbekistan are demonstrating different paths of adaptation—from digital government services to legal and cybersecurity mechanisms. Strengthening digital independence and trust between society and the state remains a key task. Turkic countries should develop a regional cooperation format to jointly counter global threats and strengthen digital sovereignty in the era of the global economy.

REFERENCES:

1. Bodin J. Six books about the state. Moscow: Mysl, 1999.
2. Jellinek G. General Doctrine of the State. St. Petersburg: R. Aslanov Publishing House, 2004.
3. Krasner S. *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton University Press, 1999.
4. Nye J. *The Future of Power*. New York: PublicAffairs, 2011.
5. Republic of Turkey Digital Transformation Office. *E-Devlet Statistics Report 2023*. Ankara, 2023.
6. OSW (Ośrodek Studiów Wschodnich). *Turkey's Digital Control Measures 2023*. Warsaw, 2024.
7. ASAN Xidmət Official Website. *About the Agency*. Baku, 2024.
8. ASAN Xidmət, *About the Agency* (State Agency for Public Service and Social Innovations under the President of the Republic of Azerbaijan, Baku 2024) <https://www.asan.gov.az> accessed 10 October 2025.
9. Blavatnik School of Government, *Public Innovation Case Study: Azerbaijan ASAN Service* (University of Oxford 2023).
10. O'zbekiston Respublikasi Hukumat portali, *Raqamli O'zbekiston – 2030 Strategiyasi* (Tashkent 2023) <https://www.gov.uz> accessed 10 October 2025.
11. UNESCAP, *Digital Government in Central Asia: Uzbekistan Case Study* (Bangkok: UNESCAP 2023).

SOVEREIGNTY AND HUMAN RIGHTS: SEEKING CONSTITUTIONAL BALANCE IN THE 21ST CENTURY (IN THE CONTEXT OF DIALOGUE IN THE TURKIC WORLD)

Asal BABAEVA

Leading Research Fellow

Ministry of Digital Technologies of the Republic of Uzbekistan

Uzbekistan

azzalya010@gmail.com

Abstract. *This article examines the complex relationship between state sovereignty and human rights in the 21st century, with a particular focus on the constitutional experiences of the Turkic world. The study highlights the need to achieve a balance between preserving national sovereignty and ensuring the protection of universal human rights. The research emphasizes the importance of dialogue among Turkic states, exploring how shared cultural traditions and historical experiences can contribute to building more inclusive constitutional models. By analyzing contemporary challenges such as globalization, digital transformation, and transnational security issues, the article offers insights into the evolving paradigm of sovereignty and human rights within a constitutional framework.*

Keywords: *Sovereignty, Human Rights, Constitutional Balance, Turkic World, Dialogue, Globalization*

In the modern world, the problem of the relationship between state sovereignty and human rights has become a key challenge in political and legal development. Traditional models of sovereignty, formed during the Westphalian system, have come under pressure from globalization processes, the activities of transnational organizations, and demands for the universalization of human rights. However, in the 21st century, it has become clear that universal approaches clash with the cultural and civilizational characteristics of regions, especially in the post-Soviet and Turkic spaces. As S. Huntington pointed out, the 21st century has become a time of clashes between universal and local civilizational values, and human rights have found themselves at the center of this dilemma (Huntington S., 2003, p. 215). This observation allows us to consider the modern search for balance as a dialogue of cultures and legal systems. J.-J. Rousseau argued that state sovereignty is an expression of the "inalienable will of the people" (Rousseau J.-J., 1998, p. 87). At the same time, J. Locke insisted that the legitimacy of power is determined by the protection of the natural rights of the individual (Locke, J., 1988, p. 112). These two approaches laid the foundation for modern discourse on the relationship between individual and state rights. J. Habermas proposed the concept of a "postnational constellation," in which individual rights and state sovereignty coexist in conditions of global interdependence (Habermas, J., 2001, p. 56). Thus, philosophical thought indicates that the search for balance in the 21st century is not a compromise, but a new form of political consciousness.

In the Turkic world, the issue of balancing sovereignty and human rights is particularly significant, as it brings together Islamic tradition, the post-Soviet legacy, and the global challenges of the digital age. At the same time, each country is building its own model of constitutional development, allowing for a diversity of approaches within a single civilizational space. For example, during the 2023 constitutional reform, Uzbekistan took a

step toward strengthening the role of the individual in the state, enshrining the principle of "individual, society, state" as the fundamental formula for development. As Sh. Mirziyoyev notes, "the new stage requires harmony between human rights and the interests of the state, as this is precisely the prerequisite for sustainable development" (*Sh. Mirziyoyev, 2023, p. 74*). This approach demonstrates a commitment to integrating universal human rights standards into the national legal system.

Kazakhstan demonstrates a model of "integrative equilibrium." President K. Zh. Tokayev emphasizes that "the new era requires a balance between the stability of the state and individual rights" (*Tokayev K.-Zh., 2021, p. 192*). The introduction of the "Listening State" institution creates a basis for dialogue between society and the government, thereby creating a hybrid form of constitutional order in which the priority of sovereignty does not negate the need to develop parliamentary institutions and an independent judiciary. Turkey is developing a unique model in which human rights are aligned with national security and cultural identity. As H. Arikian writes, "Turkish constitutional reform practices reflect a desire to combine European standards and domestic values based on Islamic tradition and national unity" (*Arikian H., 2003, p. 97*). Here we see a unique balance between secularism and religious identity, making Turkey a unique example of "constitutional synthesis."

Kyrgyzstan represents a liberal democratic model, where civil society actively participates in the protection of human rights. However, as G. Abdrakhmanova points out, "despite a developed legal framework, the weakness of institutions makes the human rights system vulnerable" (*Abdrakhmanova G., 2018, p. 211*). Thus, the balance here is fragile and depends on political stability. Turkmenistan, by contrast, embodies a model of "hard sovereignty." The country's constitution enshrines the principle of neutrality as the foundation of domestic and foreign policy. A. Atayev rightly writes that "the Turkmen constitutional model is based on the priority of social harmony and economic stability, while human rights are viewed through the prism of collective interests" (*A. Atayev, 2020, p. 173*). Here we see a limitation of democratic mechanisms in the name of maintaining systemic stability. Thus, a comparative analysis reveals three dominant types of equilibrium: The integration model (Uzbekistan, Kazakhstan) seeks harmony between human rights and state sovereignty through dialogue; The sovereigntist model (Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan) prioritizes national identity and security, where human rights are integrated into the state system; The liberal democratic model (Kyrgyzstan) emphasizes the role of civil society, but with a vulnerable institutional framework.

Thus, this palette of approaches demonstrates that the Turkic world is forging its own path in the global dialogue on sovereignty and human rights, where universal norms are reinterpreted through national consciousness and cultural traditions. In this context, Henry Kissinger noted that in the 21st century, international law has become a tool for "revising traditional notions of non-intervention" (*Kissinger, 2002, p. 447*). For Turkic countries, this means that the protection of human rights is becoming part of their foreign policy legitimacy. At the same time, the universalism of rights must be rethought, taking into account cultural specifics. A. Sengupta wrote that "development and human rights are inextricably linked, but their implementation depends on the cultural context" (*Sengupta, 2002, p. 142*). In the Turkic world, this context is expressed in the search for a balance between Islamic values, national identity, and international standards. This multi-layered model can become an alternative to rigid universalism and the basis for a global dialogue on human rights. The search for a constitutional balance between sovereignty and human rights in the 21st century in the Turkic world demonstrates that universalism is not rejected,

but rather undergoing profound adaptation. Uzbekistan and Kazakhstan demonstrate an integrationist model, Turkey and Azerbaijan emphasize sovereignty, and Kyrgyzstan seeks a liberal democratic form. This diversity of models demonstrates that the Turkic world makes a unique contribution to the global discussion on human rights, creating a space for dialogue between cultures and legal systems. This is the significance of the Turkic experience for the 21st century: it demonstrates that sovereignty and human rights can coexist. Thus, the Turkic world demonstrates a unique model: here, human rights are not opposed to sovereignty, but are integrated into the system of national modernization. The search for a constitutional balance between sovereignty and human rights in the 21st century represents one of the main challenges of the modern world. The Western tradition emphasizes the universality of rights, while Eastern and Turkic states emphasize their cultural and civilizational dimensions. However, it is precisely in this diversity that a new form of political and legal consciousness is emerging, where the individual becomes the central subject and the state the guarantor of their freedom.

In Turkic countries, we see the emergence of a model in which national identity is not opposed to universal values, but rather serves as the basis for their organic assimilation. This experience can be an important contribution to the development of global constitutionalism and the search for a universal balance between sovereignty and human rights.

REFERENCES:

1. Хантингтон С., (2003). Столкновение цивилизаций, -М.: АСТ, с. 215
2. Руссо Ж.-Ж., (1998). Об общественном договоре, -СПб.: Наука, с. 87
3. Локк Дж., (1988). Два трактата о правлении, -М.: Мысль, с. 112
4. Habermas J., (2001). The Postnational Constellation, -Cambridge: MIT Press, , p. 56
5. Мирзиёев Ш., (2023). Стратегия Нового Узбекистана, -Ташкент: Ўзбекистон, с. 74
6. Токаев К., (2003). Turkey and the EU: An Awkward Candidate, -Aldershot: Ashgate, , p. 9
7. Мамедов А., (2019). Конституционные реформы и права человека в Азербайджане, -Баку: Элм, , с. 146
8. Абдрахманова Г., (2018). Конституционные реформы в Киргизии, -Бишкек: Илим, с. 211
9. Атаев А., (2020). Конституционное развитие Туркменистана в XXI веке, Ашхабад: Ўлым, , с. 173
10. Киссинджер Г., (2002). Дипломатия, -М.: Ладомир, , с. 447
11. Sengupta A., (2002). Human Rights and Development, -Oxford: Oxford University Press, p. 142

**SUVERENLİK VƏ İNSAN HÜQUQLARI: XXI ƏSRDƏ KONSTITUSION TARAZLIĞIN AXTARIŞI
(TÜRK DÜNYASINDA DIALOQ KONTEKSTİNDƏ)**

Xülasə

Bu məqalə XXI əsrdə dövlət suverenliyi ilə insan hüquqları arasındakı müəkkəb münasibətləri Türk dünyasının konstitusion təcrübələri kontekstində təhlil edir. Araşdırma milli suverenliyin qorunması ilə universal insan hüquqlarının təmin olunması arasında tarazlıq yaradılmasının vacibliyini vurğulayır. Məqalə Türk dövlətləri arasında dialoqun əhəmiyyətini qeyd edərək, ortağ mədəni ənənələr və tarixi təcrübələrin daha inklüziv konstitusion modellərin qurulmasına necə töhfə verə biləcəyini araşdırır. Qloballaşma, rəqəmsal transformasiya və transmilli təhlükəsizlik məsələləri kimi müasir çağırışların təhlili vasitəsilə, suverenlik və insan hüquqlarının konstitusion çərçivədə inkişaf edən paradiqması üzə çıxarılır.

Açar sözlər: *suverenlik, insan hüquqları, konstitusion tarazlıq, Türk dünyası, dialoq, qloballaşma*

İNZİBATİ QURUMLAR–VƏTƏNDAŞ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ RƏQƏMSALLAŞMA PROSESLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ: BEYNƏLXALQ STANDARTLAR VƏ MİLLİ YANAŞMALAR

Röya MİRTALİBOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyə hüququ kafedrasının doktorantı,

Daşınmaz Əmlakın Dövlət Kadastrı və Reyestri publik hüquqi şəxsin

1 saylı Bakı Ərazi İdarəsinin hüquqşünası

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-5422-187>

royalmiriyeva@gmail.com

Xülasə. Rəqəmsallaşma proseslərinin sürətlə artması və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inzibati sahədə tətbiqinin genişlənməsi fonunda bu sahədə hüquqi tənzimləmənin aktuallığı və təkmilləşdirilməsi prioritet məsələ kimi ortaya çıxır. Hüquqi bazanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, vətəndaşların hüquqlarının qorunması və dövlət xidmətlərinin effektivliyinin təminatı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XXI əsrdə dövlət idarəçiliyi sahəsində rəqəmsallaşma yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, həm də hüquqi institutların transformasiyası və inzibati icraatın mahiyyətinə təsir göstərən fundamental amil kimi çıxış edir. Elektron hökumət platformalarının, rəqəmsal xidmət infrastrukturunun və süni intellekt əsaslı idarəetmə alətlərinin tətbiqi inzibati orqanların fəaliyyətində yeni hüquqi çağırışlar yaratmışdır. Araşdırma inzibati orqan–vətəndaş münasibətlərində rəqəmsallaşma proseslərinin hüquqi tənzimlənməsini beynəlxalq standartlar və milli hüquq normalarının müqayisəli–hüquqi təhlili əsasında öyrənməyi hədəfləyir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyi, rəqəmsallaşma proseslərinin hüquqi təminatı baxımından beynəlxalq normativ–hüquqi standartlarla sistemli şəkildə müqayisə edilir; milli hüququn bu sahədəki boşluqları və ziddiyyətləri müəyyən olunur; beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan hüquqi adaptasiya və harmonizasiya mexanizmləri işlənib hazırlanır. Bundan əlavə, araşdırmada inzibati icraatın rəqəmsal mühitdə təşkili zamanı konstitusional hüquqların müdafiəsi, rəqəmsal hüquqların hüquqi statusu, informasiya suverenliyi və fərdi məlumatların qorunması məsələləri ayrıca elmi müzakirə predmeti kimi təqdim edilir.

Metodoloji yanaşma kimi analiz, sintez, induksiya, deduksiya, müqayisəli hüquq kimi metodlar tətbiq olunmuşdur. Araşdırmanın nəticələri inzibati icraatın rəqəmsallaşdırılması prosesində milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, vətəndaşların inzibati xidmətlərə bərabər çıxış imkanlarının təmin olunması və dövlət xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin optimallaşdırılması istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürür.

Açar sözlər. rəqəmsallaşma, tənzimləmə, hüquq, publik, standartlar, beynəlxalq, inzibati orqan, vətəndaş, elektron, icraat

Giriş

Hər bir dövlətdə vətəndaş məmnunluğunun təmin olunması, bunun üçün də insan hüquq və azadlıqlarının təminatının dövlət idarəçiliyinin prioritet istiqamətini təşkil etməsi dövlətin ali məqsədini təşkil etməlidir [1, s.120]. Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyində vətəndaşların publik orqanlarla qarşılıqlı əlaqəsinin rəqəmsal mühitə inteqrasiyası hüquqi

cəmiyyətin inkişafının əsas tələblərindən birinə çevrilmişdir. İnzibati icraatın elektronlaşması yalnız idarəetmənin səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda vətəndaşların hüquqlarının qorunması və təminatı baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi aspektdən rəqəmsallaşma vətəndaşların inzibati prosedurlara bərabər və fasiləsiz çıxış imkanlarını təmin edir, korrupsiya risklərini azaldır və inzibati xidmətlərin qanunvericiliyə uyğun, vətəndaşların əlçatanlığının təminatı fonunda icrasını təmin edir.

Eyni zamanda, inzibati icraatın elektronlaşdırılması hüququn əsas prinsipləri ilə üst-üstə düşür və onların daha dolğun həyata keçirilməsinə zəmin yaradır ki, nəticədə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı realizə olunmuş olur [1, s.125]. Bu, xüsusilə informasiya əldə etmək hüququnun təminatı, fərdi məlumatların qorunması və vətəndaşların qərar qəbul etmə prosesində iştirakının təminatı baxımından vacibdir. Zamanın çağırışları fonunda, texnoloji inqilab və rəqəmsal transformasiya dövlət və vətəndaş münasibətlərində yeni hüquqi münasibətlərin formalaşmasını tələb edir. Belə ki, inzibati orqanların fəaliyyətində elektron platformaların tətbiqi hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsini zəruri edir ki, bu da vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi ilə yanaşı, dövlət hakimiyyətinin legitimliyinin və etibarlılığının qorunmasına xidmət edir.

Nəticə etibarilə, inzibati icraatın rəqəmsallaşması həm hüquqi tənzimləmə baxımından, həm də dövlət-vətəndaş münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi və idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində müasir dövlətin inkişaf strategiyasının əsas komponentidir.

Bununla belə, inzibati icraatın rəqəmsallaşması sahəsində müəyyən hüquqi problemlər mövcuddur ki, onların hüquqşünaslar tərəfindən dərinlən işıqlandırılması və normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi vacibdir. Mövcud qanunvericilikdə elektron inzibati prosedurların tam və sistemli tənzimlənməməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi zamanı yaranan hüquqi boşluqlar və ziddiyyətlər, fərdi məlumatların qorunması ilə bağlı normativ mexanizmlərin kifayət qədər formalaşmaması, həmçinin beynəlxalq standartlarla milli hüququn uyğunlaşdırılmasında müşahidə olunan çatışmazlıqlar bu sahədə əsas problemlərdən sayılır [7, s.253]. Bundan əlavə, inzibati icraatın bir çox aspektlərinin hələ də rəqəmsal formata tam keçməməsi və ənənəvi prosedurların üstünlük təşkil etməsi vətəndaşların hüquqlarına əlçatanlığın məhdudlaşmasına səbəb olur. Bu problemlərin həlli, dövlət-vətəndaş münasibətlərinin şəffaflığı və effektivliyinin artırılması üçün hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi, həmçinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi zəruridir.

Normativ baza və praktikada elektron inzibati prosedurların tənzimlənməsi problemləri

İnzibati icraatın rəqəmsallaşması prosesində əsas amillərdən biri normativ-hüquqi bazanın tam və adekvat olmasıdır. Lakin hazırda elektron inzibati prosedurların tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilikdə bir sıra boşluqlar və qeyri-dəqiqliklər mövcuddur. Bu boşluqlar və uyğunsuzluqlar inzibati orqanların fəaliyyətində hüquqi səlahiyyətlərin aydın olmamasına, vətəndaşların hüquqlarının tam təmin edilməməsinə və prosedurların hüquqa uyğun həyata keçirilməsinin zəifləməsinə səbəb olur [3, s.663]. Normativ çatışmazlıqlar, həmçinin elektron sənədlərin hüquqi qüvvəsi, rəqəmsal imzaların etibarlılığı və fərdi məlumatların qorunması kimi vacib məsələlərdə qeyri-müəyyənlik yaradır. Nəticədə, inzibati icraatın rəqəmsal mühitdə təşkilində hüquqi risklər və praktiki çətinliklər meydana gəlir ki, bu da sahədə normativ tənzimləmələrin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasının "İnzibati İcraat haqqında" Qanununun bir sıra maddələrində elektron inzibati icraatın elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Lakin elektron inzibati icraatın tam hüquqi statusu, onun prinsipləri və prosedurların rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı dəqiq normativ müddəaların olmaması praktikada hüquqi qeyri-müəyyənliklər yaradır və inzibati orqanların fəaliyyətində hüquqi səlahiyyətlərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir (8).

Azərbaycan Respublikasının "İnzibati İcraat haqqında" Qanunun 21.3.4, 59.2 və 61.5.2-ci maddələrində avtomatik qurğular vasitəsilə qəbul edilən inzibati aktların tənzimlənməsi nəzərdə tutulsa da, Qanun hələ ki, tam elektron qaydada – yeni avtomatik qurğu və ya süni intellekt vasitəsilə qəbul edilən inzibati aktların hüquqi statusunu əhatəli şəkildə tənzimləmir [2, s. 16]. Bu normativ boşluq, müasir texnoloji inkişafların inzibati hüquqa integrasiyası baxımından ciddi hüquqi qeyri-müəyyənliklərə səbəb olur. Belə ki, tam avtomatlaşdırılmış inzibati qərarların hüquqi qüvvəsi, məsuliyyətlərin bölüşdürülməsi və vətəndaşların müdafiə mexanizmlərinin təmin olunması kimi fundamental məsələlər qanunvericilikdə aydınlaşdırılmamışdır. Bu vəziyyət inzibati orqanların fəaliyyətində səlahiyyətlərin düzgün müəyyən edilməməsinə, vətəndaşların hüquqlarının pozulması riskinin artmasına və hüquqi mübahisələrin artmasına gətirib çıxara bilər. Hüquqi qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması və rəqəmsal inzibati icraatın şəffaflığının təmin olunması məqsədilə, qanunvericilikdə avtomatik və süni intellekt əsaslı inzibati aktların qəbulunun hüquqi statusunun dəqiq tənzimlənməsi zəruridir [5, s. 26].

Elektron inzibati aktların hüquqi tənzimlənməsində hələ də aktual olan problemlərdən biri də həmin aktların çatdırılma (bildirilmə) vaxtının müəyyənləşdirilməməsidir. Müasir hüquq sistemlərində inzibati aktın hüquqi qüvvəyə minməsi üçün onun vətəndaşa çatdırılması mühüm şərt kimi qəbul olunur. Lakin elektron formatda göndərilən aktların çatdırılma vaxtının dəqiq müəyyənləşdirilməsi normativ-hüquqi aktlarda əks olunmadıqda, bu, hüquqi mübahisələrə və hüquqların müdafiəsində çətinliklərə səbəb olur, həmçinin apellyasiya şikayətinin müddət axımının nə zamandan hesablanması sual altında qalır.

Almaniyanın İnzibati Prosedur Aktı (Verwaltungsverfahrensgesetz) bu məsələyə nümunəvi yanaşma təqdim edir. Belə ki, yazılı inzibati aktlar üçüncü gün bildirilmiş hesab olunur; burada həmin gün aktın fiziki olaraq ünvanına göndərildiyi gün, yaxud elektron formada göndərilmə zamanı göndərilmə tarixi əsas götürülür [3, s. 728]. Elektron yolla göndərilən inzibati aktlar üçüncü günün sonunda çatdırılmış sayılır. Azərbaycan Respublikasının inzibati hüquq sistemində isə bu sahədə hüquqi tənzimləmələrin qeyri-kafiliyi inzibati aktların çatdırılması və qüvvəyə minməsi məsələsində hüquqi qeyri-müəyyənliklərə səbəb olur. Elektron inzibati aktların çatdırılma vaxtının aydın müəyyən olunmaması və bunun nəticəsində hüquqi statusunun qeyri-müəyyən qalması, vətəndaşların hüquqlarının səmərəli müdafiəsini çətinləşdirir. Bundan başqa, BMT-nin "Elektron Hökumət üzrə Qlobal Sorğusu" (United Nations E-Government Survey) çərçivəsində elektron inzibati prosedurların tam və adekvat normativ tənzimlənməsi dövlətlərin rəqəmsal idarəetmədə şəffaflıq, səmərəlilik və vətəndaş hüquqlarının qorunması prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri hesab edilir. Bu sənəd göstərir ki, hüquqi bazanın tam olmaması inzibati proseslərin hüquqi sabitliyini və vətəndaşların müdafiəsini zəiflədir, ona görə də elektron icraatın hərtərəfli hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq standartlara uyğunluğun təminatı baxımından əsas şərtidir.

Bu baxımdan, beynəlxalq təcrübə, xüsusilə Almaniya qanunvericiliyindəki kimi, elektron inzibati aktların çatdırılma vaxtının dəqiq və məhkəmə-təminatlı şəkildə müəyyən edilməsinin Azərbaycan inzibati hüququnda tətbiqi təklif olunur. Belə normativ tənzimləmə

inzibati proseslərin şəffaflığını təmin etməklə yanaşı, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində hüquqi sabitlik yaradır və inzibati icraatın rəqəmsallaşmasının hüquqi əsaslarını möhkəmləndirir.

Təklif olunur ki, bu sahədə beynəlxalq təcrübə və standartlar nəzərə alınmaqla, avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərinin hüquqi əsasları, həmin qərarların hüquqi statusu qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edilsin, məsuliyyət mexanizmləri, apellyasiya prosedurları və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üçün əlavə normativ müddəalar daxil edilsin. Bu, inzibati icraatın rəqəmsallaşmasının hüquqi təminatını gücləndirəcək və dövlət idarəçiliyində texnoloji yeniliklərin qanun çərçivəsində tətbiqinə imkan yaradacaqdır.

Beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan inzibati icraatında tətbiqi perspektivləri

Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyində inzibati icraatın rəqəmsallaşması yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, həm də hüquqi mənafe aspektindən fundamental əhəmiyyət kəsb edir; xüsusilə vətəndaşlarla publik orqanlar arasında münasibətlərin şəffaf, səmərəli və qanunilik prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi baxımından [3, s. 1002-1003]. Azərbaycan Respublikasında isə elektron inzibati xidmətlərin tətbiqi sahəsində müəyyən irəliləyişlərə baxmayaraq, hələ də inzibati orqanlar arasında informasiya mübadiləsinin vahid, integrasiya olunmuş sistem vasitəsilə təmin olunmaması ciddi hüquqi və praktik problemlərə səbəb olur.

Hazırkı şəraitdə müxtəlif dövlət qurumları bir-birindən məlumat sorğuları vasitəsilə məlumat almaqda davam edir ki, bu da inzibati prosedurların vaxtını uzadır, bürokratik əngəlləri artırır və vətəndaşların hüquqlarının vaxtında və tam təmin olunmasına mənfi təsir göstərir [6, s. 320]. "İnzibati icraat haqqında" Qanunun 30.5-ci maddəsinə əsasən inzibati orqan tərəfindən qanunla ərizəyə əlavə edilməli olan sənədlərin və ya məlumatların Elektron Hökumət İnformasiya Sistemi vasitəsilə müvafiq dövlət orqanından (qurumundan) əldə edilməsi mümkün olduqda, həmin sənədlər və ya məlumatlar ərizəçidən tələb edilmir [8]. Belə sənədlərin və ya məlumatların Elektron Hökumət İnformasiya Sistemi vasitəsilə əldə edilməsi mümkün olmadığı hallarda onların təqdim edilməsi ərizəçinin razılığı ilə sorğu əsasında müvafiq dövlət orqanından (qurumundan) tələb olunur və ya ərizəçi tərəfindən təmin edilir. Həmin sənədlər bu Qanunun 32.4-cü maddəsinə uyğun olaraq kağız daşıyıcıda və ya elektron sənəd formasında təqdim edilə bilər. Belə vəziyyət həm hüquqi sabitliyə, həm də inzibati proseslərin şəffaflığına xələl gətirir, dövlət-vətəndaş münasibətlərində etimadsızlıq yaradır.

Xarici təcrübə, xüsusilə Estoniya Respublikasının nümunəsi, rəqəmsal idarəetmədə vahid integrasiya olunmuş informasiya mühitinin yaradılmasının hüquqi və praktiki üstünlüklərini nümayiş etdirir [4, s.124-125]. Estoniyada dövlət orqanları "X-Road" adlı mərkəzləşdirilmiş informasiya platforması üzərindən qarşılıqlı əlaqə qurur və məlumat mübadiləsinə avtomatlaşdırırlar; bunun nəticəsində müxtəlif qurumların bir-birindən sorğu verməsinə ehtiyac qalmır və inzibati qərarların qəbul müddəti əhəmiyyətli dərəcədə qısalmır. Bu yanaşma həm hüquqi tənzimləmə baxımından, həm də vətəndaşların hüquqlarının qorunması, inzibati prosedurların şəffaf və effektiv həyata keçirilməsi istiqamətində qabaqcıl model kimi qəbul edilir. Bu təcrübədən çıxan əsas hüquqi nəticə ondan ibarətdir ki, inzibati icraatın rəqəmsallaşması prosesində informasiya sistemlərinin integrasiyası və məlumat mübadiləsinin avtomatlaşdırılması normativ-hüquqi əsaslarla dəqiq tənzimlənməlidir. Belə sistemlərin yaradılması və tətbiqi inzibati orqanların səlahiyyətlərinin aydın bölgüsünü, vətəndaşların məlumatlara vaxtında çıxış hüququnun

təminatını, eyni zamanda, inzibati prosedurların qanuniliyini və şəffaflığını gücləndirir [4, s. 201-203].

Azərbaycan Respublikasında isə bu istiqamətdə normativ bazanın təkmilləşdirilməsi və texnoloji infrastrukturun inkişafı mühüm vəzifə olaraq qalır. Vahid informasiya sistemlərinin formalaşdırılması, inzibati qurumlar arasında məlumatların elektron mübadiləsinin tam avtomatlaşdırılması həm inzibati prosedurların sürətləndirilməsi, həm də vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində hüquqi sabitliyin təminatı baxımından zəruridir. Bu, həmçinin beynəlxalq hüquqi standartlara uyğunluğun təmin olunması və dövlət idarəçiliyində rəqəmsallaşmanın effektivliyinin artırılması məqsədinə xidmət edəcəkdir. Məsələn, hər hansı qurum struktur cəhətdən eyni sistemə daxil olan digər bir qurumdan onun sərəncamında olan məlumatı əldə etmək üçün sorğu vermək məcburiyyətində qalmadan vahid elektron platforma üzərindən zəruri məlumatı və ya sənədi əldə edə bilər.

Nəticə olaraq, Azərbaycan inzibati hüququnda elektron inzibati icraatın vahid informasiya platforması üzərində təşkil olunması, dövlət qurumları arasında məlumat sorğularının aradan qaldırılması və inzibati prosedurların rəqəmsal şəraitdə tam həyata keçirilməsi üçün hüquqi tənzimləmə islahatlarına ehtiyac vardır; bu da həm vətəndaşların hüquqlarının daha sürətli və təhlükəsiz təminatına, həm də dövlət idarəçiliyinin ümumi səmərəliliyinə ciddi töhfə verəcəkdir [7, s. 319].

Nəticə

Nəticə olaraq, inzibati icraatın rəqəmsallaşması sahəsində hüquqi bazanın tam və sistemli tənzimlənməsi zəruridir; qanunvericilikdə elektron inzibati prosedurlara dair normativ boşluqların aradan qaldırılması prioritet olmalıdır. Vahid informasiya platformasının yaradılması inzibati orqanlar arasında məlumat mübadiləsinə sürətləndirəcək, sorğuların sayını azaldacaq və eyni zamanda, əhali arasında elektron inzibati xidmətlər barədə maarifləndirmə tədbirlərinin artırılması, inzibati orqanların əməkdaşlarına mütəmadi təlimlərin keçirilməsi hüquqi savadlılığın yüksəldilməsi və yeni texnoloji yeniliklərin tətbiqində effektivliyin təmin olunması baxımından vacibdir [5, s. 27].

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi dövlət idarəetməsində rəqəmsallaşmanın hüquqi əsaslarını möhkəmləndirəcək, vətəndaşların hüquqlarının qorunmasını təmin edəcək və inzibati xidmətlərin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Ümumilikdə, elektron inzibati icraatın tam hüquqi tənzimlənməsi dövlət-vətəndaş münasibətlərində şəffaflığın və səmərəliliyin təminatı, eləcə də müasir idarəetmə sistemlərinin inkişafı üçün əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əsgərov, Z. A. (2024). Konstitusiya hüququ: dərslik. Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 608 s.
2. Cəfərzadə, Ş. (2022). İnzibati hüquqi aktların qəbul edilməsinin nəzəri aspektləri. Elmi-Tədqiqat Beynəlxalq Online Elmi Jurnal, Cild 2, Say 8, s. 15-18.
3. Gözler, K. (2019). İdarə Hukuku. Cilt 2. Güncellenmiş üçüncü baskı. Ekin Kitabevi, Bursa, 1663 s.

4. *Mägi, M., Tamm, J. & Kask, M. (2021). Administrative Procedure in Estonia: Principles and Practice. Tallinn University Press, Tallinn, 723 p.*
5. *Məmmədova, Z. & Əliyev, S. (2024). Elektron inzibati icraat və hüquqi əsasları. Qanun, No 06 (356), s. 25–31.*
6. *Mehdiyev, F. (2010). İnzibati hüquq. Qafqaz Universitetinin nəşrləri, Bakı, 515 s.*
7. *Nəcəfquliyev, R. (2024). İnzibati hüquq. "Bakı" mətbəəsi, Bakı, 662 s.*
8. "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Roya MIRTALIBOVA

LEGAL REGULATION OF DIGITALIZATION PROCESSES IN ADMINISTRATIVE BODIES– CITIZEN RELATIONS: INTERNATIONAL STANDARDS AND NATIONAL APPROACHES

Abstract

Against the backdrop of the rapid growth of digitalization processes and the widespread application of information and communication technologies in the administrative sphere, the relevance and improvement of legal regulation in this area emerge as a priority issue. Aligning the legal framework with international standards while considering national particularities is of crucial importance for protecting citizens' rights and ensuring the efficiency of public services.

In the 21st century, digitalization in public administration is not only seen as a technological innovation but also as a fundamental factor that transforms legal institutions and influences the essence of administrative proceedings. The implementation of e-government platforms, digital service infrastructure, and artificial intelligence-based management tools has created new legal challenges in the activities of administrative bodies. The study aims to examine the legal regulation of digitalization processes in administrative body–citizen relations, based on a comparative legal analysis of international standards and national legal norms.

The scientific novelty of the research lies in the systematic comparison of the current legislation of the Republic of Azerbaijan regarding the legal support of digitalization processes with international normative–legal standards; identification of gaps and contradictions in national law in this field; and the development of legal adaptation and harmonization mechanisms based on international experience. Additionally, the study separately addresses constitutional rights protection during the organization of administrative proceedings in a digital environment, the legal status of digital rights, information sovereignty, and personal data protection as subjects of scientific discussion.

Methodological approaches such as analysis, synthesis, induction, deduction, and comparative law methods have been applied. The results of the research propose scientifically substantiated recommendations for aligning national legislation with international standards in the digitalization of administrative proceedings, ensuring equal access of citizens to administrative services, and optimizing the legal regulation of public services.

Keywords: digitalization, regulation, law, public, standards, international, administrative body, citizen, electronic, proceedings

TECHNOLOGICAL INNOVATION AND GLOBAL PUBLIC WELFARE

– APPLICATION AREAS AND FUTURE PATHS OF INTERNATIONAL SOCIAL WORK IN THE DIGITAL AGE

Gu HANG

Baku State University, PhD in Sociology
China

ORCID:0009-0004-5479-0500

1018602664@qq.com

Abstract. *Digital technology, as the most disruptive and revolutionary innovation force of the 21st century, is reshaping various fields of human society. This article analyzes the application areas of international social work in the digital age from the fields of cross-border immigration and refugee services, public health and end-of-life care, and explores its future development path. In the future, with the empowerment of digital technology, the international community will continue to explore new fields and models. To this end, it is necessary to strengthen global coordination of technical standards and avoid disorderly competition; Increase investment in digital infrastructure and talent development to provide a foundation for transformation; Advocate for "open source ethics" and universal technology, narrowing the digital divide; Promote digital technology to fulfill social responsibility, integrate technological innovation with global public welfare, and contribute to building an inclusive digital civilization. In protection work, digital technology can be used for tracking and monitoring; In the field of global economic development and common prosperity, we need to reshape the governance system.*

Keywords: *digital technology, empowerment, international social work, field, mission, Future path*

In an era of deepening globalization, digital technology is rapidly reshaping the social work landscape, especially in the field of international social work. It not only expands the scope of social work, but also improves the efficiency and quality of services. With the help of cutting-edge technologies such as big data analysis, artificial intelligence, and cloud computing, digital technology makes cross-border cooperation more convenient and efficient.

1.The responsibilities of social work in globalization:

In the era of globalization, the role and functions of international social workers have undergone profound changes, surpassing traditional direct service providers in importance. As a link between different countries and civilizations, they play a crucial role in improving the global social governance system and promoting the development of human society. They organize international seminars, professional forums, and cross-border cooperation projects, build communication platforms, promote cross-border sharing of social work concepts, knowledge, and experience, and promote the reference and integration of work modes under different cultural backgrounds. These activities have enhanced the overall level and influence of international social work, injecting momentum into theoretical innovation and practical breakthroughs. The professional competence, humanistic background, and empathy demonstrated by international social workers demonstrate their core professional values and interpret their significance in building a

community with a shared future for mankind. The heavy responsibility of international social work is mainly reflected in the following aspects (Figure 1):

Figure 1 The important tasks and missions of international social work under the background of globalization

(1) International social work is first and foremost responsible for promoting global social justice and equality.

Workers in this field are concerned with and committed to solving global social problems, including poverty, racial discrimination, gender inequality, and environmental degradation. They use professional methods and concepts of social work to provide ideas and solutions for solving the above problems. Through cooperation with international organizations, government agencies, and non-governmental organizations, international social workers promote the formulation and implementation of more just and equal policies, and contribute to the harmony and progress of global society. In this process, the sense of responsibility and mission of international social workers are fully demonstrated, and they contribute their wisdom and efforts to world peace and a better future.

(2) International social work also shoulders the responsibility of cultivating global citizenship awareness.

Through cross-border education and promotion activities, social workers encourage people to understand and respect lifestyles and values from different cultural backgrounds across borders, thereby cultivating a new generation of citizens with a global perspective and sense of responsibility. This cross-cultural communication and cooperation can help eliminate biases and misunderstandings, and enhance understanding and tolerance in the global society. The international community also actively participates in the reform and improvement of the global governance structure, promoting the democratization, transparency, and efficiency of the global governance system through advocacy and participation in the formulation and implementation of international rules. In this process, social workers not only play a supervisory and evaluative role, but also actively propose improvement suggestions, contributing wisdom to the optimization and improvement of the global governance system.

(3) The responsibility of international social work in addressing global social issues and promoting cross-border cooperation.

With the acceleration of globalization, social workers need to possess cross-cultural sensitivity and a global perspective. For example, the United Nations High Commissioner

for Refugees' "2024 Global Trends Report" shows that as of May 2024, the number of forcibly displaced people worldwide has reached 120 million, setting a new historical high. In response to global humanitarian crises, the agency has taken various measures, not only providing life-saving supplies, shelter, and mental health support services, but also focusing on addressing long-term needs such as livelihoods and education. In addition, it utilizes artificial intelligence technology to predict the situation of displaced persons in West Africa and the Sahel region, analyze the impact of climate change, and provide guidance for practical assistance [1] . The Global Digital Compact adopted at the United Nations Future Summit (2024) emphasizes the role of digital technology in promoting sustainable development, and the international community needs to use technology empowerment to coordinate resources to address issues such as climate change and migration crises.

(4) International social work shoulders the responsibility and mission of bridging governments, non-governmental organizations, and civil society of various countries. International social workers promote consensus and jointly address global challenges through information sharing, experience exchange, and project collaboration. In the context of globalization, the responsibility and mission of international social work are even more significant. It should not only focus on the well-being of individuals, but also strive to build a community with a shared future for mankind, in order to promote the harmony and development of the global society. For example, through digital technology platforms, social workers can more effectively organize and mobilize global resources to provide emergency assistance to disaster stricken areas and educational and medical support to impoverished populations. These efforts not only reflect the professionalism of international social work, but also highlight their unique value in solving social problems.

2.The application areas of digital technology in international social work:

The practical purpose of digital technology in international social work is to address global challenges and needs. Its core practices cover multiple key areas, mainly including (Figure 2):

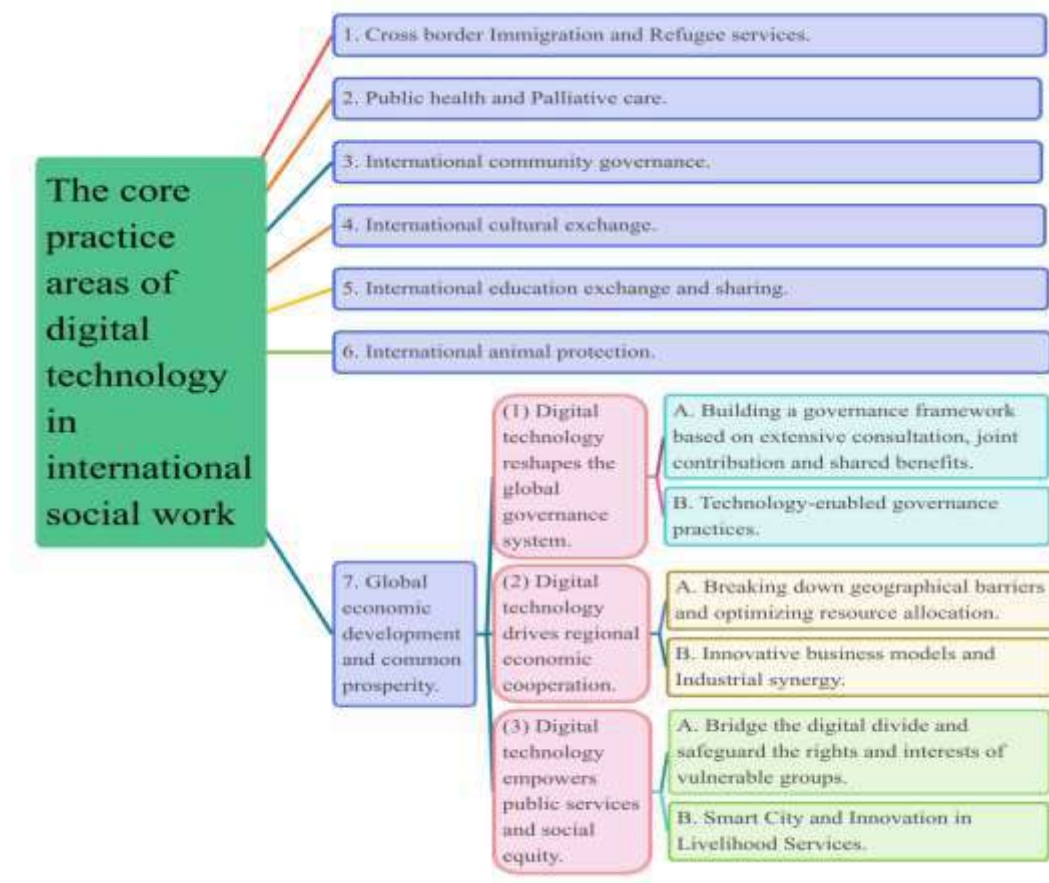

Figure 2 The core practice areas of digital technology in international social work

2.1. Cross border Immigration and Refugee services:

Under the wave of globalization, the issue of cross-border immigration and refugees is becoming increasingly prominent. International social workers utilize digital technology, such as establishing online assistance platforms and developing language translation applications, to provide necessary information assistance, legal support, and psychological aid to immigrants and refugees, promoting their social integration and self-protection. Social workers need to address issues such as language barriers, cultural adaptation, and psychological trauma. For example, Polish social workers collaborate with schools to develop customized education programs to help Ukrainian youth integrate into the local education system.

2.2. Public health and Palliative care:

In the field of public health, digital technology assists international social workers in epidemic prevention, spreading health knowledge, and improving global public health emergency response capabilities. In the field of public health, digital technology has become an indispensable tool for social workers. Through big data analysis and prediction, social workers can more accurately determine the trend of disease transmission, take preventive measures in advance, and reduce the spread of the epidemic. At the same time, digital technology can also help social workers manage medical resources more effectively, ensuring that patients receive timely and effective treatment. In terms of end-of-life care, digital technology has also provided new means for social workers. Through technologies such as virtual reality and augmented reality, social workers can provide more personalized and caring services to patients, helping

them relieve pain and improve their quality of life. In addition, digital technology can also provide psychological support and memorial platforms for the families of the deceased, providing more humane and convenient care services for terminally ill patients. At the same time, helping loved ones better face the pain of losing their loved ones.

Professor Karen Bullock from Boston College enhances elderly health service satisfaction by 30% and reduces hospitalization rates through interdisciplinary collaboration, highlighting the indispensable role of social work in the healthcare system

2.3. International community governance:

Digital technology has also facilitated effective governance in the international community. Through social media, online forums, and other platforms, international social workers can gather various forces to participate in community building, conflict resolution, and cultural heritage activities, enhancing the cohesion and sense of belonging of the community.

2.4 International cultural exchange:

In the field of international cultural exchange, digital technology plays a significant role. Social workers can use digital technology to build cross-cultural communication platforms, promoting cultural understanding and respect in different countries and regions. With the help of online translation tools and social media, one can overcome language barriers and interact with people around the world. At the same time, digital technology can also record and preserve cultural heritage, presenting traditional culture and art in digital form. This not only helps to protect the inheritance of culture, but also promotes cultural diversity and innovation. For example, in Jing'an District, Shanghai, the "Original Heart Road" project integrates red resources and international volunteers to promote the integration of foreigners into Chinese communities and build a platform for cultural exchange between China and foreign countries [2]. Digital technology enables online cultural exhibitions, where social workers can showcase the history, art, and customs of various countries through online platforms, allowing global audiences to experience the charm of multiculturalism without leaving their homes. This online exhibition not only reduces the economic and time costs for participants, but also greatly expands the breadth and depth of cultural influence. At the same time, the application of digital technology has also promoted the construction of international non-governmental organization (NGO) and volunteer networks, enabling social workers to integrate resources more efficiently, participate in international cultural exchange projects together, and promote global cultural exchange and integration.

2.5. International education exchange and sharing:

In today's deepening globalization, international education exchange and sharing are important ways to promote internationalization of education and facilitate global knowledge sharing. The application of digital technology in this field has provided unprecedented convenience for the cross-border flow and sharing of educational resources. Through online learning platforms and distance education technology, students are no longer limited by geography and can easily access high-quality educational resources from around the world. Not only does it broaden students' international perspectives, but it also promotes knowledge exchange and ideological collision in different cultural backgrounds. At the same time, digital technology has made the sharing

of educational resources more efficient and convenient, reducing education costs and providing opportunities for more people to receive high-quality education.

2.6. International animal protection:

Social work is playing an increasingly important role in international animal protection through the use of digital technology. Through intelligent monitoring and data analysis, the activity trajectory of animals can be tracked more accurately, and potential threats and problems can be detected in a timely manner. Furthermore, digital technology can also help us establish animal protection databases, recording information such as the types, quantities, and health status of animals, providing strong support for scientific research and conservation work. With the help of these technologies, we can more effectively promote the development of international animal protection and foster harmonious coexistence between humans and nature. Digital technology can also promote cross-border animal protection cooperation, share protection experience and resources, and jointly address global animal protection challenges. Social workers can use digital technology to build platforms that connect volunteers, donors, and conservation organizations around the world, forming a collaborative effort to contribute to the cause of animal protection.

2.7. Global economic development and common prosperity:

Social work has shown great potential in utilizing digital technology to promote global economic development and common prosperity. Digital technology can not only optimize resource allocation and promote regional economic cooperation, but also help achieve social equity and inclusive growth through a smart public service system. Social workers can use big data and artificial intelligence technology to more accurately identify the underlying causes of poverty and inequality, design and implement targeted poverty alleviation and assistance programs, provide them with more personalized assistance and support, and achieve the goal of global common prosperity. In this process, the role of social workers is crucial, as they are both users of digital technology and important forces driving social change.

2.7.1 Digital technology reshapes the global governance system(Figure 3)

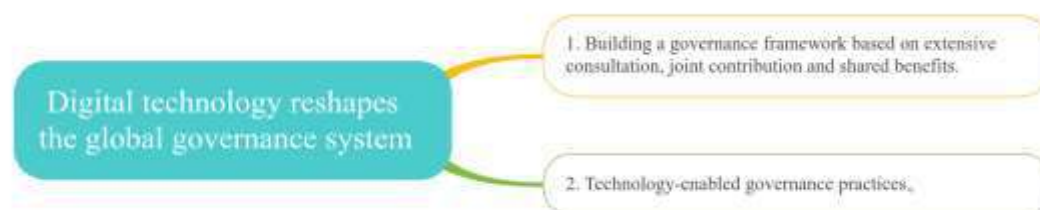

Figure 3. Digital technology reshapes the global governance system

(1) Building a governance framework based on extensive consultation, joint contribution and shared benefits.

Global digital governance is facing the dilemma of fragmented rules and the game of data sovereignty. For example, there are differences in the rules for cross-border data flow between the EU Digital Services Act and the RCEP agreement (Regional Comprehensive Economic Partnership Agreement), reflecting the divergent interests of developed and

developing countries. In response, China has proposed the Global Artificial Intelligence Governance Initiative, advocating for the coordination of technical standards and data security norms through multilateral mechanisms, such as the G20 and APEC, and promoting the formation of an open and compatible governance system.

(2) Technology-enabled governance practices

Digital technology enhances regulatory efficiency through "agile governance". For example, blockchain technology is applied to the information sharing platform of the China Europe freight train, achieving data collaboration among logistics, customs, and financial institutions, and reducing cross-border trade costs. The United Nations High Level Panel on Digital Cooperation emphasizes the need to use AI and big data to predict network attack risks and establish a global digital security joint defense mechanism.

2.7.2. Digital technology drives regional economic cooperation(Figure 4)

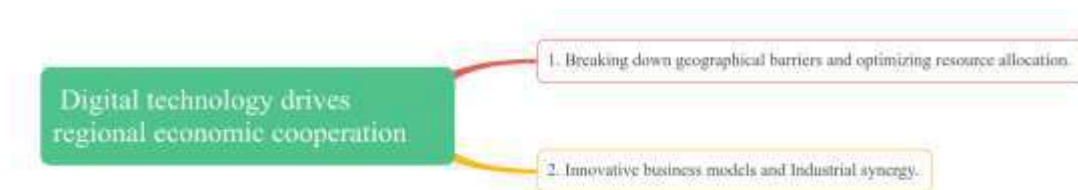

Figure 4. Digital technology drives regional economic cooperation

(1) Breaking down geographical barriers and optimizing resource allocation.

Digital technologies are promoting regional economic integration through "digital bridges." For example, the Shanghai Cooperation Organization (SCO) has built a cross-border service alliance network based on blockchain, enabling "single-invoice, dual-declaration" for trade documents and improving logistics efficiency in Central and South Asia. South Korea's "electronic driver's license" system uses blockchain technology to achieve cross-border mutual trust in identity authentication and promote the widespread use of contactless services.

(2) Innovative business models and Industrial synergy

Digital trade has become a new engine of economic growth. The "new offshore trade" model proposed by China, leveraging cross-border e-commerce and digital payment technology, is expected to contribute 27.8% of global data resources by 2025. Japanese companies use VR technology to achieve "virtual business trips", remotely inspect overseas factories, and reduce cross-border supply chain management costs.

2.7.3. Digital technology empowers public services and social equity

The empowerment of public services and social equity through digital technology is mainly reflected in (Figure 5):

Figure 5. Digital technology empowers public services and social equity

(1) Bridge the digital divide and safeguard the rights and interests of vulnerable groups.

One third of the world's population still has no access to the Internet. By the end of 2021, about 60% of adults in sub Saharan Africa will be unable to access the Internet through mobile devices. China's Platform for Action to Improve Digital Literacy and Skills for All proposes to build a lifelong digital learning system for all by 2025, focusing on helping the elderly and disabled groups. The United Nations Children's Fund calls for the establishment of a "child counseling mechanism", that incorporates child feedback into digital product design to avoid algorithmic bias that leads to unequal educational opportunities. By 2025, the network connectivity rate of smartphones in sub Saharan Africa will increase to 61% [3].

(2) Smart City and Innovation in Livelihood Services.

Digital technology is deeply integrated into public service scenarios. For example, Jiangning District in Nanjing City integrates urban data through the "One Network Management" platform, monitors passenger flow and flood situation in real time, and improves grassroots governance efficiency. The UK provides epidemic consultation and chronic disease management through AI chatbots to alleviate the pressure on medical resources.

3. Future path:

Building an international cooperation ecosystem for the betterment of technology (Figure 6)

Figure 6. Future path

(1) Strengthening global collaboration on technical standards

We should actively promote the development of unified technical standards by international organizations, such as the IEEE (Institute of Electrical and Electronics

Engineers). For example, the IEEE's "Age-Appropriate Digital Services Framework" requires that application functions be designed based on children's cognitive levels to reduce the incidence of online violence.

(2) Invest in digital infrastructure and talent development

A regional digital development fund has been established to support developing countries in building 5G networks and data centers. For example, the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan cross-border optical cable project has improved data transmission efficiency in Central Asia and narrowed the regional digital divide.

(3) Promote the principles of "open-source ethics" and technology for universal benefit.

International collaboration within the open source community can accelerate technology inclusion. The Netherlands' "Child Rights Design Guidelines" optimize product ethics through interdisciplinary assessments, reducing unnecessary data collection by 34%.

(4) Promote the fulfillment of social responsibility in digital technology.

Enterprises are encouraged to integrate social responsibility into the research, development, application, and promotion of digital technologies. For example, when developing artificial intelligence algorithms, technology companies must ensure fairness and transparency to avoid social injustices caused by algorithmic bias. Furthermore, companies should actively participate in social welfare activities, leveraging digital technology to provide educational resources and medical services to impoverished areas. For example, some internet companies are using online education platforms to provide high-quality courses to students in remote mountainous areas, improving their educational conditions.

(5) Promote deep collaboration and communication among diverse stakeholders.

In the international cooperation ecosystem, diverse entities such as governments, enterprises, social organizations, and research institutions need to fully leverage their own advantages and unite their efforts. To ensure that technological development aligns with the overall interests of society, we must work together to promote the construction of an international cooperation ecosystem that promotes technology for good, and achieve a positive interaction between digital technology and social development.

4. Conclusion: Towards an Inclusive Digital Civilization

Digital technology is not just a tool, but also a key strategic element in restructuring international relations. From the UN "High level Panel on Digital Cooperation" to the "the Belt and Road" digital initiative, the international community should focus on the concept of a community with a shared future for mankind, and balance the relationship between innovation and ethics, efficiency and equity. Only through consultation, co construction, and sharing can we achieve the global inclusiveness of digital dividends and inject lasting momentum into sustainable development goals. The application of digital technology in international social work will gradually change traditional service models. With the help of data analysis and intelligent algorithms, we can more accurately meet the needs of cross-border immigration, refugees, public health, international communities, and other aspects. In the future, international social workers will continue to play an irreplaceable role. Their work will promote justice and equality in the global society, and contribute to building a better world.

REFERENCES:

- 1.马芸.上海市慈善基金会网站-联合国难民署官员：善用新技术开展人道主义援助,中国新闻网,2024. ||Ma Yun.UN Refugee Agency Official: Utilizing New Technologies for Humanitarian Assistance, 2024. Available from: <https://www.scf.org.cn/csjjh/n3421/n3424/n3426/ulai303412.html> [accessed August 21 2025].
- 2.团区委.静安区志愿服务“四心行动”启动！现场还有更多“干货”,网易订阅,2025. ||The Youth League District Committee. The "Four Hearts Action" of volunteer service in Jing'an District has been launched! There are more "Practical information" on site,2025.Available from: <https://www.163.com/dy/article/JPRBQ2EQ055040N3.html> [accessed August 20 2025].
- 3.好望观察.撒哈拉以南非洲的移动经济前景乐观,商业新知,2022. ||Good to observe. GSMA optimistic outlook for mobile economy in sub Saharan Africa,2022.Available from: <https://www.shangyexinzhi.com/article/5661165.html> [accessed August 9 2025].
- 4.联合国.古特雷斯：现实世界的和平与安全需要得到数字世界的配套保障,2024. ||War photographer.Guterres: Peace and security in the real world need to be supported by the digital world,2024.Available from: https://www.sohu.com/a/787428416_120124605?scm=1019.20001.0.0.0 [accessed August 21 2025].
- 5.徐秀军,沈 陈.“中国主张”引领金砖合作走向深入,今日中国,2019. ||Xu Xiujun, Shen Chen. "China's Proposition" Leads BRICS Cooperation to Deepen, China Today, 2019.
- 6.移民难以填补德国劳工缺口,2022. || Immigrants struggle to fill Germany's labor shortage, 2022. Available from: https://m.sohu.com/a/622767384_99958393/?scm=1102.xchannel
- 7.AIGC（人工智能内容自动生成技术）,2023. ||AIGC（Artificial Intelligence Content Automatic Generation Technology, 2023. Available from: http://news.sohu.com/a/636917660_121322050
- 8.张晏瑜.海洋命运共同体的法律实施路径研究,中国法学,2020(2). || Chang Yenchang.ON LEGAL IMPLEMENTATION APPROACHES TOWARD A MARITIME COMMUNITY WITH A SHARED FUTURE,CHINA LEGAL SCIENCE,2020(2).

Qu Hang

TEXNOLOJİ İNNOVASIYA VƏ QLOBAL İCTİMAİ RİFAH – RƏQƏMSAL ƏSRDƏ BEYNƏLXALQ SOSIAL İŞİN TƏTBİQ SAHƏLƏRİ VƏ GƏLƏCƏK YOLLAR

Xülasə

XXI əsrin ən pozucu və inqilabi yenilikçi qüvvəsi olan rəqəmsal texnologiya insan cəmiyyətinin hər tərəfini yenidən formalaşdırır. Bu məqalə transmilli miqrasiya və qaçqın xidmətləri, ictimai səhiyyə və hospis qayğısına diqqət yetirərək rəqəmsal dövrdə beynəlxalq sosial işin tətbiq sahələrini təhlil edir və onun gələcək inkişaf yollarını araşdırır.

Rəqəmsal texnologiya ilə gücləndirilmiş beynəlxalq sosial iş yeni sahələri və modelləri araşdırmağa davam edəcək. Bu məqsədlə nizamsız rəqabətin qarşısını almaq üçün texniki standartların qlobal koordinasiyasını gücləndirmək lazımdır; transformasiya üçün zəmin yaratmaq üçün rəqəmsal infrastruktura və istedadların inkişafına investisiyaların artırılması; rəqəmsal uçurumu daraltmaq üçün "açıq mənbə etikasını" və texnologiyaya daxil olmağı təşviq etmək; rəqəmsal texnologiyanın sosial məsuliyyətini təşviq etmək, texnoloji yeniliyi qlobal ictimai rifahla integrasiya etmək və inklüziv rəqəmsal sivilizasiyanın qurulmasına töhfə vermək. Konservasiya işində rəqəmsal texnologiya izləmə və monitorinq üçün istifadə edilə bilər; qlobal iqtisadi inkişaf və ümumi rifah sahələrində isə idarəetmə sistemləri yenidən formalaşdırılmalıdır.

Açar sözlər: *rəqəmsal texnologiya, səlahiyyətləndirmə, beynəlxalq sosial iş, sahə, missiya, gələcək yol*

CONSTITUTIONALISM IN THE AGE OF DIGITAL TRANSFORMATION AND UNCERTAINTY: STILL A VALID RESPONSE?

Oguzhan Bekir KESKIN

Assistant Professor, Kocaeli University, Faculty of Law

Department of Constitutional Law

Kocaeli, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-3103-1171

oguzhan.keskin@kocaeli.edu.tr

Efe EROGLU

Research Assistant, Kocaeli University, Faculty of Law

Department of International Law

Kocaeli, Türkiye

ORCID: 0000-0002-5577-4420

efe.eroglu@kocaeli.edu.tr

Introduction

The idea of constitutionalism did not emerge from a sudden inspiration or a solitary theorist putting forth notions of limiting political power on paper. Its development can be traced back at least to the struggles in Ancient Greece and Rome, where efforts were made to prevent citizens without property from being exploited by the wealthy elite who also held political authority.

Although peasant revolts aimed at limiting political power occurred during the feudal Middle Ages—a period marked by religious wars, rigid social hierarchies, and the concentration of legislative, executive, and judicial powers in the hands of feudal lords—the distinction between public and private spheres had largely vanished. Sovereignty was fragmented, and a different development was necessary for these struggles to become formalized and gain broader societal traction. With the emergence of the bourgeois class in Europe—enriched through trade and empowered by geographical discoveries—the distinction between public and private spheres reemerged within a new context, and the political demands of this class increasingly challenged centralized authority.

Thus, in the modern state, where market forces increasingly shaped citizens' production processes rather than central political power, and where a concept of civil society distinct from the state developed, constitutionalism began to serve as a constraint on political authority. Constitutions emerged as the written—and secular—supreme law of the land, culminating from the leadership of the bourgeoisie following the American and French Revolutions (Keskin, 2019). To assert that constitutionalism originated in Europe is not to adopt a Eurocentric stance. As Dieter Grimm emphasizes, it rather illustrates the contextual nature of constitutionalism: an idea shaped by specific historical contingencies, including the formation of particular economic institutions and the rise of a specific class, the bourgeoisie (Grimm, 2016).

Even as early as the 1920s, claims surfaced that “parliamentary democracy was in a quasi-crisis status” (Schmitt, 1923). Constitutionalism faced direct challenges from fascist regimes during the World Wars of the twentieth century. Yet these crises ultimately demonstrated that political power could be constrained—even against momentary

majorities—and that pluralistic democracy could be preserved through mechanisms such as militant democracy and constitutional courts (*Kanadoğlu and Duygun, 2025*).

Today, however, we confront a reality in which the foundational institutions and economic modes of production that gave rise to constitutionalism are on the verge of another profound structural transformation. If we accept Grimm's contextualism as accurate, the complete transformation of the underlying infrastructure may suggest that we have reached the end of constitutionalism as it has been historically understood.

One of the most transformative inventions in recent history has changed life across the globe: the Internet. Its widespread adoption promised the democratization of information and universal access to knowledge. Consequently, public opinion could form more freely, inequalities in information access would be mitigated to some extent, and broader segments of society could experience the freedoms central to liberalism. However, some argue that the pervasive use of the Internet presents a new challenge to constitutionalism. A notable contribution to this discussion comes from the 2023 work of Yanis Varoufakis, economist and former Greek finance minister.

Feudalism is traditionally used to describe pre-modern states in Europe. Unlike modern states, sovereignty under feudalism was fragmented: even when a central authority existed, multiple regional centers exercised executive, legislative, and judicial powers independently (*Meiksins Wood, 1999*). According to Varoufakis, feudalism—which disappeared entirely after the French Revolution in the late eighteenth century—has returned in a new form.

Varoufakis contends that classical capitalism is being replaced by a system he terms “techno-feudalism.” This concept reflects his view that digital technologies and platform monopolies have fundamentally transformed the global economy. Whereas capitalism was defined by market dominance and profit generated through competition and the exploitation of production, the emerging order is characterized by large technology firms acting as feudal lords. These firms control digital platforms that function less like competitive markets and more like private fiefdoms.

Under classical capitalism, markets constituted the primary arena of economic power: companies produced goods, competed, and sought profits by selling to consumers. Varoufakis observes that modern tech giants no longer merely participate in markets—they own and control the platforms upon which markets operate. These platforms do not resemble neutral marketplaces; rather, they are enclosed digital spaces where owners set the rules, extract rents, and monitor users. Amazon, for example, is not merely a retailer but a landlord of the digital marketplace, collecting fees, data, and visibility advantages from consumers and third-party sellers alike.

Varoufakis draws a parallel with medieval feudalism: peasants worked land owned by lords and paid rent or labor tribute. Similarly, in the digital economy, individuals and businesses operate within the “land” of platforms, surrendering data and profits to platform owners. Central economic power is no longer defined by competition among capitalists but by control over digital fiefdoms. Profits increasingly derive not from traditional capitalist exploitation of labor but from rent extraction through platform control and manipulation of network effects. Varoufakis views this transformation as politically perilous, arguing that techno-feudalism undermines democracy by concentrating power in the hands of a few unelected corporate “lords” (*Varoufakis, 2023*).

As Hans Kelsen observed, modern democracy has become a democracy of political parties (Kelsen, 1929). Accordingly, a healthy democracy requires constitutional principles such as a multi-party system, universal suffrage, and free and fair elections

(Kanadoğlu and Duygun, 2025). Moreover, the free formation of public opinion is a fundamental pillar of democratic life. Several examples illustrate the threat posed by techno-feudal lords to democratic constitutional orders. These include Cambridge Analytica's interference in the 2016 US presidential election, Elon Musk's support for various far-right parties in the US and Europe alongside xenophobic posts, and algorithmic changes on the former Twitter platform (now X), all of which have shaped public opinion within the digital realm.

These developments raise two critical questions. First, if Varoufakis' assumptions are accepted, can techno-feudalism coexist with a democratic life under a constitutional(ist) framework? Second, and perhaps more importantly, will constitutions become obsolete—or merely museum artifacts—thereby signaling the end of constitutionalism as an idea due to fundamental transformations in the underlying infrastructure? This study seeks to explore whether the existing constitutional superstructure can withstand these infrastructural changes and respond effectively to the challenges they present.

Keywords: *constitutionalism, democratic backsliding, techno-feudalism, elections, internet*

REFERENCES:

1. Grimm, D. (2016). Conditions for the emergence and effectiveness of modern constitutionalism. In *Constitutionalism (Past, Present and Future)* (pp. 41–64). Oxford: Oxford University Press.
2. Kanadoğlu, O. K., & Duygun, A. M. (2025). *Anayasa Hukukunun Genel Esasları* (Revised 4th ed.). Istanbul: On İki Levha.
3. Kelsen, H. (1929). *Vom Wesen und Wert der Demokratie*. Berlin: Duncker & Humboldt.
4. Keskin, O. B. (2019). *Anayasalcılık Düşüncesi Açısından Anayasanın Tarihsel ve Kavramsal Analizi* (Doctoral thesis, Marmara University, Faculty of Social Sciences, Istanbul).
5. Meiksins Wood, E. (1999). *The Origin of Capitalism*. London: Verso.
6. Schmitt, C. (1923). *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Berlin: Duncker & Humboldt.
7. Varoufakis, Y. (2023). *Technofeudalism: What Killed Capitalism*. London: Melville House.

CONSTITUTIONAL SOVEREIGNTY AND DIGITAL SECURITY: NEW HORIZONS OF STATEHOOD

Sultonmurod PARDAEV

Doctor of Philosophy (PhD)

*Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan
Uzbekistan*

ORCID ID: 0000-0002-5119-7996

pardayev.sultonmurod@mail.ru

Abstract. *This paper examines the interrelation between constitutional sovereignty and digital security in the context of 21st-century statehood. The growing influence of digital technologies, cyber threats, and global information flows challenges traditional concepts of sovereignty and requires the adaptation of constitutional principles to new realities. The study argues that ensuring digital security is not only a technical necessity but also a constitutional imperative for safeguarding national independence, the rule of law, and citizens' rights. By analyzing global practices and the specific challenges faced in the post-Soviet space, the research highlights new horizons for statehood where sovereignty and digital resilience are closely interconnected.*

Keywords: *constitutional sovereignty, digital security, statehood, cyber threats, rule of law, globalization*

In the 21st century, the concept of state sovereignty is undergoing profound transformations under the influence of globalization and digitalization. While classical statehood theory viewed sovereignty as the absolute and indivisible power of the state within its territory (*J.-B. Bodin, 1995, p. 215*), today, in the digital age, it is taking on new dimensions. The concept of constitutional sovereignty is particularly significant in this context, as the constitution enshrines the ultimate boundaries and guarantees of state independence, defining the legal foundations for protecting its interests. Contemporary scholars rightly note that the digital revolution creates both new opportunities and new challenges for sovereignty. Thus, the American scholar L. Lessig emphasizes that "the digital environment itself creates new forms of power and control that have a direct impact on the sovereignty of states" (*Lessig, 1999, p. 32*). This issue has also received significant attention in the post-Soviet space. Uzbek legal scholar A. Saidov notes that digital transformation is fundamentally changing the system of legal protection for individuals and the state, requiring constitutional law to adapt to new realities (*Saidov A.K., 2025, pp. 53–82*). This approach demonstrates that this is not only a technical issue in digital security, but also a philosophical and legal reassessment of the very essence of constitutional sovereignty. Thus, in the 21st century, state sovereignty can no longer be understood solely in the classical categories of territorial integrity and political independence. In the digital age, constitutional sovereignty is linked to issues of cybersecurity, control over information flows, and the protection of digital human rights.

The current stage of state development is determined by the interrelationship between two fundamental categories: constitutional sovereignty and digital security. While in the classical political and legal tradition, sovereignty was viewed as the absolute and indivisible power of the state within its territory (*Bodin 1995, p. 112*), in the context of a digital society it acquires new dimensions. The state faces challenges associated with the

global network, transnational digital corporations, and cyberthreats, which requires a rethinking of the content of constitutional sovereignty. The concept of digital security, which is becoming not only a technical or legal category but also the basis for maintaining the stability of the constitutional order, is acquiring particular significance. As Russian researcher A. Saidov notes, modern sovereignty in the digital age requires the protection of not only territorial but also "virtual borders of the state" (*Saidov A.K., 2025, p. 57*). This idea emphasizes the need for an organic unification of the legal and technological dimensions. The concept of constitutional sovereignty is rooted in the idea of the supremacy of the constitution as the fundamental law that defines the limits and forms of power. In the 19th and 20th centuries, this concept was developed in European and American political and legal thought. Thus, G. Jellinek wrote that "the constitution becomes an expression not only of political order but also of the self-limitation of power" (*Jellinek G. 2004, p. 214*). This idea is also relevant in the digital age, where the main threat to sovereignty lies in the state's lack of control over information flows and digital infrastructures.

In the context of digitalization, state institutions are forced to combine the principles of traditional constitutional law with mechanisms for regulating cyberspace. As noted by Kazakhstani researcher E. Nurpeisov, "sovereignty in the 21st century can no longer be viewed solely within geopolitical boundaries; it is also realized in cyberspace" (*Nurpeisov E. 2022, p. 89*). Thus, modern constitutional sovereignty is acquiring a multidimensional character, including territorial, legal, and digital aspects.

In this regard, the importance of the ideas set forth in the speeches of the President of the Republic of Uzbekistan, Sh. M. Mirziyoyev, cannot be overlooked, emphasizing that "ensuring digital security is becoming an integral condition for preserving the independence and sovereignty of the state" (*Mirziyoyev Sh. M. 2020, p. 41*). This position demonstrates that for the countries of Central Asia, digital transformation acts not only as a technological process but also as a factor in protecting the sovereign foundations of the constitutional order. In the modern world, digital security is becoming a key dimension of sovereignty, determining a state's ability to control and protect its digital resources, data, and critical infrastructure. Unlike traditional forms of security associated with military power or territorial integrity, digital security encompasses areas such as the protection of personal data, the prevention of cyberattacks, the stability of financial systems, and the management of national information flows. According to Turkish researcher M. Özdemir, "digital security is not only a technical requirement but also a legal category upon which the stability of democratic institutions and the protection of constitutional order depend" (*Özdemir M., 2021, p. 134*). This idea is particularly relevant for countries located at the crossroads of global communication flows, where the vulnerability of information systems can lead to the violation of internal and external sovereignty.

Azerbaijani lawyer F. Mamedov notes that "in the digital age, the threat to sovereignty comes not so much from military intervention as from cyber interference in electoral processes, the financial system, and national communications networks" (*Mamedov F. 2022. P. 76*). His approach demonstrates the need to understand digital security as a factor determining the very legitimacy of power. Particular attention is also being paid to this issue in Uzbek academic circles. A. Saidov emphasizes that "rethinking human rights in the digital age presupposes the development of mechanisms to protect individuals from threats emanating from uncontrolled cyberspace" (*Saidov, A. K 2025, p. 65*). Here, security is viewed not only as a collective but also as an individual category, directly linked to human rights. Kyrgyz researcher A. Kalykov, in turn, asserts that "digital

security is a new form of social contract, in which the state undertakes to protect a citizen's digital identity in the same way it previously protected their physical integrity" (*Kalykov, A. K 2023, p. 52*). Thus, in modern conditions, sovereignty and digital security are becoming interdependent categories, shaping new horizons of statehood.

In Central Asia, this interconnectedness is particularly evident. Speaking about the strategic importance of digital transformation, President of Uzbekistan Sh. M. Mirziyoyev notes: "We must strengthen national cybersecurity as the most important guarantee of the country's independence" (*Mirziyoyev Sh. M. 2021, p. 119*). This approach reflects an understanding of digital security not as an additional aspect, but as a system-forming factor of modern sovereignty. Philosophical analysis shows that in the 21st century, sovereignty is no longer an exclusively territorial category. It is acquiring the character of a multilayered construct, incorporating legal, cultural, and digital dimensions. Constitutional sovereignty is not only the supremacy of the fundamental law within the country, but also the state's ability to maintain autonomy in the context of global digital interaction. According to Kazakh researcher N. Tursunov, "a 21st-century constitution should not only enshrine the balance of power but also formulate guarantees of citizens' digital rights, since this constitutes the new legitimization of sovereignty" (*Tursunov N. 2022, p. 141*). This thesis allows us to see the connection between the traditional purpose of the constitution—protecting the state—and its new purpose—protecting the individual's digital space.

The philosophical and legal horizons of analysis are also expanded by the French poststructuralist J. Derrida's idea of text deconstruction, applicable to the digital environment. Contemporary researchers note that "constitutional text in the digital age can be interpreted through media narratives, shaping new meanings and practices that do not always coincide with traditional jurisprudence" (*Habermas J. 1991, p. 223*). This raises the question of the flexibility of constitutional law in the context of digital globalization. Particular attention is paid to the issue of digital identity, which is becoming a new form of belonging to the state. As Uzbek scholar A. Saidov rightly emphasizes, "the protection of a citizen's digital identity in national and international law is a continuation of the classical principles of constitutionalism" (*Saidov A.K. 2025, p. 71*). This idea demonstrates that the philosophy of human rights in the 21st century extends beyond the biological and social to include the digital dimension. In a broader context, Kyrgyz researcher A. Kalykov sees this as a manifestation of "a new social contract, where digital security becomes a condition of state legitimacy and a factor in citizens' trust in the government" (*Kalykov A. 2023, p. 58*). In this sense, the philosophical meaning of sovereignty shifts from "power over territory" to "responsibility for digital space." Thus, philosophical and legal understanding allows us to assert that constitutional sovereignty and digital security are inextricably linked. Without protection of the digital space, the constitution risks becoming a formal document that is inappropriate for the challenges of the times. But it is precisely through the incorporation of digital rights and guarantees into the foundation of the constitutional order that new horizons of statehood are opening up, where sovereignty acquires a stable, dynamic, and humanistic character. The analysis revealed that in the 21st century, state and constitutional sovereignty are undergoing a profound transformation under the influence of digital globalization. While territorial integrity and military might previously served as the primary guarantees of independence, today, issues of protecting digital infrastructure, personal data, and citizens' virtual identities are becoming more pressing.

A comparative review of research by Turkish, Azerbaijani, Uzbek, Kazakh, and Kyrgyz scholars revealed a general trend in which sovereignty is viewed as a dynamic category, where digital security becomes not an additional, but a defining dimension. As M. Özdemir rightly notes, it is cyber threats that call into question the stability of the constitutional order (Özdemir M., 2021, p. 134). Azerbaijani lawyer F. Mamedov emphasizes that interference in the digital sphere can be equivalent in scale to military intervention (Mamedov F., 2022, p. 76). In the context of Uzbekistan, the works of A. Saidov make a significant contribution to understanding these processes, demonstrating that human rights in the digital age require new legal mechanisms of protection (Saidov A.K., 2025, pp. 65–71). Kazakh researcher N. Tursunov emphasizes the need to enshrine digital rights in 21st-century constitutions (Tursunov N. 2022, p. 141). Kyrgyz lawyer A. Kalykov sees digital security as the foundation of a new social contract between the state and the citizen (Kalykov A., 2023, p. 58). Philosophical analysis confirms that the constitution can no longer remain merely a text regulating the institutions of power. It must become a "living document" capable of adapting to the challenges of a digital society. As Uzbek President Sh. M. Mirziyoyev rightly emphasizes, strengthening cybersecurity is the most important guarantee of the country's independence (Mirziyoyev Sh. M., 2021, p. 119).

Thus, constitutional sovereignty and digital security represent two interrelated aspects of the new statehood. Their unity allows not only to protect the interests of the state and society but also to shape a sustainable, humanistic, and innovation-oriented development model in the era of digital globalization.

REFERENCES:

1. Ж.-Б. Боден, «Шесть книг о государстве», Париж: Michel, 1576, с. 215
2. Lessig L., «Code and Other Laws of Cyberspace», New York: Basic Books, 1999, p. 32
3. Еллинек Г. «Общее учение о государстве». СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. С. 214
4. Нурпеисов Е. «Кибербезопасность и правовое регулирование в Евразийском пространстве». Алматы: Жеті Жарғы, 2022. С. 89
5. Мирзиёев Ш. М. «Цифровой Узбекистан – стратегический приоритет развития». Ташкент: Ўзбекистон, 2020. С. 41
6. Özdemir M. «Cybersecurity and Constitutional Order in the Digital Age». Ankara: Bilkent University Press, 2021. С. 134
7. Мамедов Ф. «Конституционный суверенитет в условиях цифровизации». Баку: Элм, 2022. С. 76
8. Саидов А. К. «Legal Evolution of Human Rights Protection in Uzbekistan Amid Digital Transformation». Legal Issues in the Digital Age. Ташкент: ТГЮУ, 2025. С. 65
9. Калыков А. «Киберправо и суверенитет в Центральной Азии». Бишкек: Илим, 2023. С. 52
10. Мирзиёев Ш. М. «Стратегия развития нового Узбекистана». Ташкент: Ўзбекистон, 2021. С. 119
11. Турсунов Н. «Цифровая трансформация и государственный суверенитет». Алматы: КазНУ, 2022. С. 141
12. Habermas J. «The Structural Transformation of the Public Sphere». Cambridge: MIT Press, 1991. С. 223
13. Саидов А. К. «Legal Evolution of Human Rights Protection in Uzbekistan Amid Digital Transformation». Legal Issues in the Digital Age. Ташкент: ТГЮУ, 2025. С. 71

**KONSTITUSION SUVERENLİK VƏ RƏQƏMSAL TƏHLÜKƏSİZLİK:
DÖVLƏTÇİLİYİN YENİ ÜFÜQLƏRİ**

Xülasə

Bu məqalə XXI əsr dövlətçiliyi kontekstində konstitusion suverenliklə rəqəmsal təhlükəsizlik arasındakı əlaqələri təhlil edir. Rəqəmsal texnologiyaların, kibertəhdidlərin və qlobal informasiya axınlarının artan təsiri ənənəvi suverenlik anlayışlarını çətinləşdirir və konstitusion prinsiplərin yeni reallıqlara uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Araşdırmada rəqəmsal təhlükəsizliyin yalnız texniki deyil, həm də milli müstəqilliyin, hüququn aliliyinin və vətəndaş hüquqlarının qorunması üçün konstitusion zərurət olduğu vurğulanır. Qlobal təcrübələr və post-Sovet məkanında qarşıya çıxan spesifik problemlərin təhlili əsasında, suverenliklə rəqəmsal dayanıqlığın sıx əlaqəli olduğu dövlətçiliyin yeni üfüqləri üzə çıxarılır.

Açar sözlər. *Konstitusion suverenlik, rəqəmsal təhlükəsizlik, dövlətçilik, kibertəhdidlər, hüququn aliliyi, qloballaşma*

RIGHTS TRANSFORMED BY TECHNOLOGY IN SOCIAL STATE AND THE EMERGING PROBLEMS

Misra TAN

Doctor of Philosophy, Kırklareli University Law School,
Department of Constitutional Law,
Kırklareli, Istanbul, Türkiye
misratan@klu.edu.tr

Keywords: *Social state, social justice, social and economic rights, technological transformation, digital revolution, digital divide, artificial intelligence.*

Introduction

The Constitutional Court of the Republic of Türkiye defines a social state as “(...) the state obligated to ensure true equality, that is, social justice, and thus social balance, by protecting the weak against the strong.” Social justice, understood as redistributive justice, is identified in this decision as the primary aim of the social state. It denotes a specific objective: to achieve justice by transforming social and political institutions and, through principles of distribution, ensuring a fair balance in the benefits and responsibilities of all members of society, while eliminating inequalities. Achieving this objective requires state intervention in the market and the recognition of social and economic rights. The concept is also dynamic; social and technological innovations may alter preferences regarding distribution and reshape the scope of relevant rights (*Işıktaç, 2021; Gümüş, 2010, p. 185; Miller, 2005, pp. 3–5*).

Following Marshall’s post–World War II classification of rights, cultural rights gradually joined social and economic rights as essential for realizing the social state (*Çebi, 2012, pp. 24, 367, 379, 386*). An examination of the United Nations’ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ESCR), which entered into force in 1976, highlights a comprehensive set of rights, including the right to work, the right to form and join trade unions, the right to social security, the right to housing, the right to health, the right to education, the right to participate in cultural life, and the right to enjoy the benefits of scientific progress and its applications. In both the Turkish and Azerbaijani Constitutions, social justice is specified among the purposes of the state in their preambles, and, similar to the ESCR, economic, social, and cultural rights and freedoms are regulated and guaranteed (*Zeynalova, 2020, p. 219; Constitution of the Republic of Türkiye*).

Despite this extensive list of rights, it is necessary to examine whether technological innovations contribute to the social state or indicate its decline. The Internet, now regarded as a public service (*Dumanay, 2023, p. 71*), has expanded the scope of social, economic, and cultural rights, but it has also created various challenges. Even when technological developments enhance the enjoyment of these rights, the digital divide (*Nomer, 2023, pp. 120–130*), the law’s lag in keeping pace with technology, and resulting regulatory gaps pose significant problems. During the Internet’s early proliferation, the necessity of information technology law was often dismissed through the “law of the horse” analogy. Over time, however, the debate has shifted toward the need for legal regulations and the risks posed by techno-regulation, including code as law (*Lessig, 1999, p. 501; van den Berg & Keymolen, 2017, p. 191; Lessig, 2006, p. 136*).

Although constitutional and international rights frameworks may be interpreted expansively, such interpretation is not always sufficient to address current challenges. For example, regulatory shortcomings concerning telecommuting—which became

widespread during the pandemic—and the legal protection of workers' rights took considerable time to address (*Baycık et al., 2021, p. 1688*). Similarly, the forced shift to distance education during this period highlighted the severity of the digital divide, restricting the right to education for students lacking access to digital tools such as computers, tablets, or reliable Internet. The digital divide extends beyond pandemic-related circumstances; it also affects access to e-government services, which may be limited by individuals' socioeconomic status. Limited Internet literacy can render even simple official transactions difficult, creating obstacles in both system access and digital security.

While data security clearly poses a challenge for the social state, practices such as big data analytics, automated decision-making, and profiling reduce individuals to mere numbers, limit participation and transparency, create risks of discrimination, and present significant obstacles to accessing public services such as healthcare and social security (*Crawford & Schultz, 2014, p. 119*). In Türkiye, the scarcity of official applications in this area means that the absence of legal regulations has not yet been adequately addressed and remains largely unexamined in jurisprudence. The European Union Artificial Intelligence Regulation (Regulation (EU) 2024/1689) represents a significant example in this field, and a corresponding bill is currently under consideration by the Turkish Grand National Assembly (*Karabulut, 2025, pp. 161, 162, 172*). This paper will address the aforementioned problems using a comparative method and will offer recommendations regarding gaps in legislation and practice.

REFERENCES:

1. Baycık, G., Doğan, S., Yangın, D. D., & Yay, O. (2021). COVID-19 Pandemisinde Uzaktan Çalışma: Tespitler ve Öneriler. *Çalışma ve Toplum*, 3, 1683–1728.
2. BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>
3. Crawford, K., & Schultz, J. (2014). Big Data and Due Process: Toward a Framework to Redress Predictive Privacy Harms. *B.C.L. Rev.*, 55, 93–128.
4. Çebi, S. S. (2012). Sosyal Adalet: Tarihsel ve Kuramsal Bir Bakış. İstanbul: XII Levha.
5. Dumanay, İ. F. (2023). İnternet Ağının Tarafsızlığı ve İnsan Hakları Üzerindeki Etkileri. İstanbul: Seçkin.
6. Gümüş, A. T. (2010). Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü. İstanbul: XII Levha.
7. Işıktaç, Y. (2021). Adalet. TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. Retrieved from <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/adalet>
8. Karabulut, N. (2025). Kamu Yönetiminde Yapay Zekâ Destekli Otomatik Karar Verme Sistemleri: Türkiye Bağlamında Bir Değerlendirme. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 151–183.
9. Miller, D. (2005). What is Social Justice? In N. Pearce & W. Paxton (Eds.), *Social Justice: Building a Fairer Britain* (pp. 3–20). London: Politico's.
10. Nomer, M. (2023). İnternet'e Erişim Hakkı. İstanbul: XII Levha.
11. Lessig, L. (1999). The Law of the Horse: What Cyberlaw Might Teach. *Harvard Law Review*, 113, 501–546.
12. Lessig, L. (2006). *Code: Version 2.0*. New York: Basic Books.
13. TBMM, Yapay Zeka Kanun Teklifi, 2/2234 E., 24.06.2024. Retrieved from <https://www.tbmm.gov.tr/Yasama/KanunTeklifi/e21539a0-888a-4500-81be-01904a918c53>

14. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, 1972/16 E., 1972/49 K., K.t. 17/10/1972.
15. van den Berg, B., & Keymolen, E. (2017). Regulating Security on the Internet: Control versus Trust. *International Review of Law, Computers & Technology*, XXXI (2), 188–205.
16. Zeynalova, Z. (2020). Azərbaycan'da Sosial Adaletin Güçlendirilmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 215–232.

DIGITAL SOVEREIGNTY AS THE BASIS OF SOCIAL SECURITY

Saadet MAMMADOVA

Doctor of Sociological Sciences

Baku, Azerbaijan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4404-4983>

saadet.baki@yahoo.com

The 21st century is the era of digitalization from theory to reality. The rapid development of digital technologies and the trend of their deepening application in various areas of social life have created conditions for the improvement of social welfare and the accessibility of social services. In the modern era, progressive states are interested in the effective deepening of digitalization. The effectiveness of digitalization is closely related to the provision of social security problems, which has led to the relevance of issues of digitalization sovereignty.

Digital sovereignty describes the *"right and ability of states to control their digital data and digital environment"* in order to strengthen the legal framework for digitalization and ensure the security of the digital space.

"According to Pierre Bellanger, author of the book "Digital Sovereignty", "Digital sovereignty is control over our present and our destiny, manifested and governed by the use of technology and computer networks."

When trying to define digital sovereignty, it can be defined in two aspects – narrow and broad:

- first, as a component of state sovereignty at the macro level and
- second, as ensuring the sovereign functioning of social communities and individuals at the meso and micro levels.

In the first case, digital sovereignty acts as an integral part of general state sovereignty, implying the legal protection and confidentiality of the state's information space.

In the second case, digital sovereignty includes ensuring the rights and freedoms of social institutions, social organizations and associations, and finally, every individual and citizen related to social security.

SOVEREIGNTY IN INTERNATIONAL RELATIONS AND FIFTH GENERATION HUMAN RIGHTS

Lala AKBAROVA

PhD candidate,

Expert of Human Rights Committee Parliament of Azerbaijan,

MA Lindenwood University

Baku, Azerbaijan

lalaakbarova.chr@gmail.com

Abstract. *In a rapidly changing world, traditional principles of international relations are being reconsidered. One such principle is sovereignty, long considered inviolable and absolute. However, global challenges—climate change, digitalization, transnational threats—require states not only to protect their borders but also to engage in addressing issues that extend beyond national jurisdiction.*

Against this backdrop, a new generation of human rights is emerging—the fifth—which includes the rights to sustainable development, digital security, environmental justice, and the protection of the interests of future generations. These rights are transboundary in nature and require international cooperation, challenging the traditional understanding of sovereignty.

The purpose of this article is to analyze how fifth-generation human rights influence the concept of sovereignty in international relations, identify emerging contradictions, and propose possible ways to overcome them.

Keywords: *sovereignty, fifth-generation rights, climate justice, digital security, personal data protection, transnational threats, supranational institutions, intergenerational justice, the rights of future generations, integration of international norms law*

Sovereignty in International Relations

The concept of sovereignty is the cornerstone of international law and diplomacy. In the classical sense, sovereignty means the complete independence of a state in decision-making, both in domestic and foreign policy (Krasner, *Sovereignty: Organized Hypocrisy*). It includes:

- Territorial integrity – the right to control one's territory;
- Political independence – freedom from external pressure;
- Non-interference – the prohibition of other states from interfering in their internal affairs.

However, in the context of globalization and the growth of transnational threats (environmental, digital, and humanitarian), sovereignty is increasingly viewed as limited by international obligations. Modern international norms, particularly in the area of human rights, require states to adhere to universal standards, even if they conflict with domestic laws or policies Roby, Jini L. and Ife, Jim 2009. Human rights, politics and intercountry adoption. *International Social Work*, Vol. 52, Issue. 5, p. 661. ().

Thus, sovereignty is being transformed: from absolute autonomy to responsible participation in global governance, where the state not only protects its own interests but also promotes the protection of universal rights.

Fifth Generation Human Rights

Human rights are traditionally divided into generations:

- First Generation – civil and political rights (freedom of speech, right to life);
- Second Generation – social and economic rights (right to work, education);
- Third Generation – collective rights (to development, peace, ecology);
- Fourth Generation – digital and bioethical rights (data protection, genetic security);
- The fifth generation is the latest wave of rights, reflecting the global challenges of the 21st century (Shelly, D 45-65).

Fifth generation rights include:

The right to sustainable development – ensuring a balance between the economy, ecology, and social justice;

- The right of future generations – protecting the interests of those not yet born;
- The right to climate justice – combating environmental inequality;
- The right to digital security – protection from cyberthreats, surveillance, and manipulation;
- The right to global solidarity – participation in solving transnational problems.

These rights require international cooperation, as their realization is impossible within the framework of a single state. This challenges the traditional understanding of sovereignty and requires new forms of interaction between states, international organizations, and civil society.

The emergence of fifth-generation human rights marks a new stage in the development of international law and global governance. These rights—to sustainable development, digital security, climate justice, and the protection of the interests of future generations—are transboundary in nature and require collective action. Their implementation is impossible solely within national jurisdictions, challenging the traditional understanding of sovereignty as the absolute and indivisible power of the state.

Modern challenges such as climate change, cyberthreats, and global inequality require states not only to regulate themselves internally but also to actively participate in international initiatives. For example, the Paris Climate Agreement obliges countries to reduce greenhouse gas emissions, even if this conflicts with their short-term economic interests. Similarly, international digital security standards such as the General Data Protection Regulation (GDPR) limit states' freedom to regulate the internet and the processing of personal data.

Thus, sovereignty is increasingly interpreted not as the right to act independently, but as the duty to act responsibly. The concept of "responsibility to protect," enshrined within the UN, illustrates this shift: if a state fails to protect its citizens from massive rights violations, the international community has the right to intervene (United Nations. (1945).

Furthermore, fifth-generation human rights blur not only the territorial but also the temporal boundaries of sovereignty. They aim to protect the interests of future generations, requiring modern states to consider the long-term consequences of their decisions. This means that sovereignty can no longer be focused solely on the "here and now," but must incorporate a perspective of sustainable development and global solidarity.

Thus, fifth-generation human rights transform sovereignty from an instrument of national control into a mechanism of international responsibility. States become not only guardians of their borders but also participants in a shared legal space where priority is given to

universal values and the collective good (United Nations. (1948). Universal Declaration of Human Rights).

Examples of Fifth-Generation Conflicts between Sovereignty and Human Rights

Limiting National Regulation for the Sake of International Climate Commitments. Fossil energy-dependent nations face pressure to comply with international climate agreements, reduce emissions, and impose environmental standards that could reduce revenues and jobs in key industries. The requirement to comply with global environmental regulations is perceived as a limitation on economic sovereignty and domestic policy governance.

Cross-Border Regulation of Digital Rights and Data. The introduction of international standards for personal data protection and cybersecurity limits the freedom of states to establish their own rules for internet control and data collection. Attempts to implement a unified data protection system (or to comply with external requirements from tech companies and blocs) spark debates about digital sovereignty and national security.

International Intervention in the Face of Threats to Future Generations. Pressure from international institutions and the public to prevent environmental and demographic catastrophes raises questions about the right of external actors to influence a state's domestic policy in the name of protecting the interests of future generations. States perceive such demands as an infringement on their political autonomy.

Restrictions for the Sake of Global Solidarity and Migration Policy. Rights to global solidarity and obligations to accept displaced persons may require states to change migration and social policies. This creates a conflict between national choices and international standards for protecting the rights of people affected in other countries.

Judicial and Supranational Coercive Mechanisms. Citizens or international organizations' appeals to international courts and tribunals on climate, environmental, or digital rights issues lead to decisions that limit the actions of national authorities. The enforceability of such decisions is seen as a delegation of sovereignty.

Fifth-generation human rights push sovereignty toward a transformation: from absolute autonomy to a model of responsibility and partial delegation of powers in the interests of the global good. Conflicts arise where international demands conflict with short-term national priorities, but a long-term perspective requires building mechanisms of cooperation, transparent accountability, and consideration of the interests of future generations. The balance between preserving national autonomy and fulfilling universal obligations is becoming a key challenge in contemporary international law.

The Concept of Sovereignty in International Relations

Sovereignty is a fundamental principle of international law and political theory, denoting the supreme authority of a state over its territory and population and its legal and political status as an independent subject of international relations. Sovereignty encompasses the right to issue and enforce norms within a jurisdiction, to ensure order and security, and to enter into international relations and conclude treaties. In the academic tradition, sovereignty is viewed as both a legal status and a political practice, defining the boundaries of state autonomy and interaction with the outside world (International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS)).

Defining Features

Supreme authority within a territory.

Independence in foreign affairs and equality in the international system.

Jurisdictional authority within the state's borders.

The Historical Evolution of Sovereignty: From the Westphalian System to the Present

The concept of modern sovereignty emerged as a result of a historical process, the key stage of which was the Peace of Westphalia of 1648. The Westphalian model affirmed the idea of states as autonomous political entities with the right to non-interference in each other's internal affairs and the priority of territorial integrity.

In the 19th and early 20th centuries, the emphasis on sovereignty was accompanied by the strengthening of diplomatic practice, colonial expansion, and the development of international norms regarding the inviolability of borders. After World War II and the founding of the United Nations, the international legal system underwent a significant shift: attention shifted to maintaining international peace and protecting human rights, leading to the emergence of state obligations to the international community.

In the late 20th and early 21st centuries, the transformation of sovereignty accelerated under the influence of globalization, the proliferation of international treaties, the growing role of supranational institutions, and the expansion of norms in the areas of human rights, ecology, and cross-border security. Modern sovereignty is increasingly understood as a balance between the autonomy of the state and its responsibilities within the international legal order.

Types of Sovereignty: Internal and External

Scholarly literature typically distinguishes two interrelated dimensions of sovereignty.

Internal Sovereignty

Internal sovereignty refers to the supreme authority of a state institution within its territory: legislative, executive, and judicial powers, the ability to ensure public order, protect the rights and freedoms of citizens, and shape domestic policy. The internal aspect presupposes the legitimacy of power before the population and the effectiveness of state institutions.

External Sovereignty

External sovereignty reflects a state's right to independent participation in international relations: concluding treaties, establishing diplomatic relations, joining international organizations, and protecting itself from interference from other states. External sovereignty also presupposes recognition by other subjects of international law and the principle of equality of sovereign states.

The two aspects interact: a weakening of a state's internal legitimacy affects its external position, while external obligations can limit the power's internal maneuvering.

Modern Challenges to Sovereignty

The modern world poses a number of systemic challenges to the concept of sovereignty, which require a rethinking of the traditional boundaries of state authority.

Globalization. Intensive economic, informational, and cultural integration makes national borders more permeable and creates domestic policies dependent on international markets, standards, and practices. Sovereignty in certain areas becomes relative and situational.

International Law and Supranational Norms. The proliferation of bilateral and multilateral treaties and international standards in the areas of human rights, the environment, and trade leads to a partial delegation of state powers to supranational institutions and enforcement mechanisms.

Transnational Threats. Climate change, pandemics, cyberthreats, cross-border crime, and migration flows require collective responses and coordination, limiting the ability to solve problems solely within national jurisdictions.

The Role of Non-State Actors. International organizations, transnational corporations, non-governmental organizations, and civil society networks influence decision-making and the formulation of norms, weakening the state's monopoly on the regulation of social and economic processes.

These challenges are transforming sovereignty from an absolute attribute of the state into a dynamic category combining rights and obligations, autonomy and responsibility. The new paradigm suggests that maintaining state independence is possible through active participation in the international legal order and through the adaptation of domestic institutions to global demands.

Fifth-Generation Human Rights

Fifth-generation human rights represent a new, qualitative direction in the evolution of international legal and ethical standards, formed at the beginning of the 21st century under the influence of global challenges and the sustainable development paradigm. These rights go beyond traditional individual freedoms and collective social guarantees, focusing on transnational benefits, protecting the long-term interests of society, and regulating the impacts of technology and environmental change.

Characteristics of Fifth-Generation Rights

Transboundary nature: the protection and implementation of these rights are impossible under conditions of solely national regulation and require international cooperation.

Collective and intergenerational focus: rights are oriented not only toward current individuals but also toward communities and future generations.

Long-term perspective: an emphasis on the long-term consequences of political and economic decisions, including the conservation of natural resources and climate resilience.

Instrumental connection with global governance: implementation presupposes the creation of supranational mechanisms for regulation, monitoring, and accountability (Emerging Human Rights: Fourth and Fifth Generation Rights).

Intersectionality: Many rights intersect with economic, social, cultural, and digital rights and require comprehensive responses.

Key Elements and Their Meaning

The right to peace and security: This encompasses not only the prevention of armed conflict but also the prevention of structural causes of instability through preventive measures, the demilitarization of priority sectors, and international coordination to control new types of weapons (Declaration on the Right to Peace – UN OHCHR).

The right to sustainable development: This includes the responsibility of states and international actors to ensure economic growth within environmental and social limits, ensure an equitable distribution of benefits, and protect the opportunities of future generations.

The rights of future generations: This requires legal and institutional mechanisms to take into account the interests of those not yet born, including planning regulations, impact assessments, and restrictions aimed at preserving natural capital (UN Declaration on Future Generations).

The right to digital security and data protection: This encompasses modern privacy, the protection of personal data, the resilience of critical information infrastructure, and protection from manipulation and mass surveillance (GDPR Regulation – EUR-Lex).

The right to a clean environment: implies the right of the population to an environment adequate for a decent life and the obligation of states to prevent and compensate for environmental damage (Paris Agreement – UNFCCC).

Implications for Legal and Institutional Practice

These rights require the development of new norms of international law, including mechanisms for transboundary liability, collective obligations, and procedures for assessing long-term risks.

The integration of national legislation with supranational standards, monitoring systems, and judicial or quasi-judicial enforcement mechanisms is necessary.

The role of non-governmental actors, the scientific community, and transnational networks in generating norms, monitoring implementation, and mobilizing political will is important.

Fifth-generation rights form a normative matrix oriented toward global benefits and intergenerational justice, thereby challenging national legal systems to adapt institutions and practices (Petrova, A. V., 77-95). Their implementation requires a balance between maintaining the legitimacy and effectiveness of state institutions and transferring some competencies to international cooperation.

Conflict and Synergy between Sovereignty and Fifth-Generation Human Rights

The emergence of fifth-generation human rights introduces elements of both tension and cooperation into the traditional model of sovereignty. Conflict arises when international standards and obligations are perceived by a state as an infringement on its internal autonomy and right to independently determine political and economic policies. Such contradictions are particularly pronounced in areas where transnational norms require significant domestic reforms or reduced economic benefits: for example, in environmental policy, where commitments to reduce emissions and protect biodiversity may conflict with national development strategies, or in the digital sphere, where demands for personal data protection and restrictions on mass surveillance conflict with practices of state control and national security (Ivanov, S. P. 112-128.).

Conflict logic also manifests itself in the institutional sphere: pressure from international organizations, obligations under multilateral agreements, and decisions of supranational courts are often perceived as limitations on external sovereignty. In contexts of economic or political vulnerability, such restrictions exacerbate the tension between the need to adhere to global standards and the desire to maintain domestic legitimacy and governance. Limitations on sovereignty can reinforce reactive rhetoric, encourage the rejection of international initiatives, or encourage attempts to rethink cooperation formats through regional or alternative integration (Keohane, R. O., & Nye, J. S. 81-94).

Alongside conflict, there is significant potential for synergy realized through rethinking sovereignty as responsibility. The concept of Responsibility to Protect and related norms demonstrate that international intervention can be legitimized not as an encroachment on power, but as a shared responsibility to protect populations and global goods. Joint efforts to prevent climate disasters, establish cybersecurity standards, and develop sustainable economies strengthen the long-term resilience of states and reduce the risks of cross-border threats, ultimately serving national interests.

Influence of information technologies and interdependence on national policy and international norms

Information technologies and growing interdependence transform the content of state sovereignty, redistribute regulatory functions and stimulate changes in international norms in the field of human rights and public administration. Below is an academically structured overview of key mechanisms of influence, their institutional consequences and practical illustrations with relevant sources.

- *Technical changes and expansion of the subject of public policy*

The Internet, big data, artificial intelligence and platform models are changing the subject of public policy: questions that were previously considered internal (personal data protection, content regulation, national digital infrastructure) now require transnational answers. International legal guidelines on digital rights serve as a guide for national legislation, an example is the General Data Protection Regulation (GDPR) of the European Union, which has become the de facto global standard for personal data processing (<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>). The International Office for Human Rights emphasizes the necessity of observing human rights in the digital environment and coordinating approaches at the global level (<https://www.ohchr.org/en/topic/digital-space-and-human-rights>).

- *Redistribution of regulatory power and delegation of functions*

Technological challenges stimulate the delegation of some regulatory functions to supranational and multilateral institutions, private standards and platforms. This is expressed in the standardization of cyber security rules, data protection and content moderation through interstate agreements, technical consortia and corporate codes. Such delegation weakens a purely national maneuver, but at the same time increases the state's ability to influence regulations through participation in multilateral forums and professional networks. Classical theoretical foundations of interdependence in the information age are represented by works on power and interdependence (Keohane & Nye) and critical interpretations of sovereignty (Krasner) — see discussion of the transformation of sovereignty in the conditions of network interdependence (<https://www.foreignaffairs.com>; <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691007113/sovereignty>).

- *Influence on national security and public order*

Information technologies generate new threats: cyberattacks on critical infrastructure, information campaigns, hybrid operations. State policy in the area of national security adapts to these risks, which leads to the strengthening of monitoring and control tools, sometimes to the detriment of civil liberties. International norms and agreements in the field of cyber security and information stability develop more slowly than technological practice, which creates normative gaps and competition between Russian, European and other approaches to the regulation of digital space. Expert and scientific reports on cyber security and international cooperation emphasize the importance of creating common rules and trust mechanisms (see materials of profile agencies and analytical centers).

- *Economic effects and platform regulation policy*

Platform companies concentrate significant economic and informational resources, influencing competition policy, labor relations and data regulation. Governments react through the adaptation of antimonopoly legislation, tax regimes and requirements for data localization. International coordination of platform regulation is hampered by the asymmetry of powers and interests, however, examples of European standardization (including GDPR) and multilateral initiatives show the way to harmonize norms and practices (<https://eur-lex.europa.eu>).

- *Human rights in the digital age: from national laws to global standards*

The digital dimension of rights of the fifth generation includes the right to digital security, privacy, access to information and protection from algorithmic discrimination. International human rights bodies formulate guidelines and recommendations that require states to integrate digital guarantees into national legal systems (<https://www.ohchr.org>). At the same time, scientific and methodological reports (for example, studies on the influence of AI and large data) provide an empirical basis for the development of institutions of responsibility and transparency of algorithms.

- *Institutional consequences and models of regulation*

Hybrid modes of regulation are formed in response to challenges, combining: multilateral agreements and regional acts (example – GDPR and cyberspace agreements); technical standards and protocols (IEEE, ITU standards); corporate policies and agreements of public-private partnership. These hybrid models require new mechanisms of accountability, assessment of the impact of technologies and participation of civil society in the development of norms. The role of the scientific community and multilateral agencies are valid.

Conclusion

Rethinking sovereignty in the era of fifth-generation human rights marks the transition of international relations from the paradigm of isolated statehood to one of interdependence and collective responsibility. The historical trajectory—from the Westphalian system, through post-World War II institutionalization, to the current stage of globalization and the expansion of international law—shows that sovereignty has ceased to be solely a right to autonomy and is increasingly understood as a combination of rights and obligations arising from participation in the international legal order.

Fifth-generation rights—for sustainable development, climate and environmental security, the protection of the interests of future generations, digital security, and the right to peace—introduce an intergenerational and transboundary perspective into the international agenda. Their implementation requires not only national policies but also multilateral mechanisms of coordination, long-term risk assessment, and international accountability, which objectively limits traditional forms of internal and external sovereignty in favor of supranational and quasi-normative structures.

Both conflict and synergy arise between preserving statehood and fulfilling global commitments. The conflict manifests itself in the perception of international standards as interference in domestic affairs and a threat to economic or political course, while the synergy lies in the recognition that collective responses to climate, digital, and humanitarian challenges strengthen the resilience and legitimacy of states. Practical resolution of this tension requires the integration of international norms into national strategies, strengthened transparency and accountability mechanisms, and flexible institutions capable of balancing commitments with local specificities.

The evolution of sovereignty toward responsibility and delegation of authority presupposes institutional innovation: hybrid regulatory regimes, international assessment and enforcement mechanisms, financial and technological mechanisms to support sustainable transformations, and the involvement of the scientific community and civil society in decision-making processes. Only through a combination of national adaptation and multilateral cooperation can fifth-generation rights be realized, the legitimacy of state institutions preserved, and the international system strengthened in the face of growing cross-border risks be realized.

Ultimately, 21st-century sovereignty must be understood as the dynamic ability of a state to preserve its autonomy while simultaneously assuming responsibility for protecting common goods and future generations; such an adaptive model of sovereignty becomes a key condition for the sustainable and equitable development of the international community.

REFERENCES:

1. Bull, H. (1977). *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. Columbia University Press. Annotation: Theoretical study of order and institutionalization in an anarchic international system; helps link concepts of sovereignty with the role of international institutions.
2. European Parliament; Council of the European Union. (2016). Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation). Annotation: Regulation that became a global benchmark for data protection and digital rights; an example of supranational standard-setting that affects states' domestic regulatory autonomy.
3. Ife J. *Human Rights and Social Work: Towards Rights-Based Practice*. Cambridge University Press; 2001.
4. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report*. Cambridge University Press. Annotation: Scientific basis confirming the necessity of global policies for climate risk mitigation and adaptation; provides empirical support for rights to sustainable development and the rights of future generations.
5. International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS). (2001). *The Responsibility to Protect*. International Development Research Centre. Annotation: Document formalizing the Responsibility to Protect (R2P) concept, reconceptualizing sovereignty as the state's duty to protect its population; key source for arguing synergy between international responsibility and new-generation rights.
6. Ivanov, S. P. (2018). The Concept and Structure of Fifth-Generation Human Rights. *Journal of International Law*, 24(2), 112–128. Annotation: Analytical article in Russian examining conceptual foundations and normative challenges of integrating fifth-generation rights into national legal systems; valuable for Russian-language context and citations.
7. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (2000). Power and Interdependence in the Information Age. *Foreign Affairs*, 79(3), 81–94. Annotation: Article illustrating the impact of information technologies and interdependence on national policy and international norms; useful for analyzing the digital dimension of fifth-generation rights.
8. Krasner, S. D. (1999). *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton University Press. Annotation: Seminal work in sovereignty theory demonstrating its multilayered character and practical incompatibility with absolute autonomy. Useful for theoretical justification of sovereignty's transformation under international norms.
9. Petrova, A. V. (2019). Fourth and Fifth Generations of Human Rights: Legal Nature and Empirical Manifestations. *Legal Journal*, 2019(4), 77–95. Annotation:

Practical-analytic piece on the content and institutionalization of new rights, containing examples of implementation and discussion of challenges to sovereignty.

10. Shelly, D. (2020). Emerging Human Rights: Fourth and Fifth-Generation Rights in the Digital Age. *Journal of Human Rights and Global Policy*, 12(3), 45–63. Annotation: Contemporary scholarly overview of new generations of human rights, including digital and intergenerational aspects; useful for defining terminology and contemporary interpretations of fifth-generation rights.
11. UNECE. (1998). Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention). Annotation: Regional environmental law instrument exemplifying public participation and international accountability in environmental matters; useful for discussing the right to a healthy environment.
12. United Nations Framework Convention on Climate Change. (2015). Paris Agreement. Annotation: Multilateral climate treaty illustrating practical implementation of states' obligations in sustainable development and the constraint of sovereign maneuver in favor of global goods.
13. United Nations. (1945). Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice. United Nations. Annotation: Foundational international legal document establishing principles of sovereignty, non-intervention, collective security, and the UN mandate for maintaining peace. Essential for analyzing the evolution of external sovereignty and legitimate bases for international intervention.
14. United Nations. (1948). Universal Declaration of Human Rights. United Nations. Annotation: Core normative act enshrining universal human rights; serves as a starting point for comparing traditional legal categories with new generations of rights and for grounding states' international obligations.
15. World Health Organization. (2005/2020). International Health Regulations (2005) – 3rd edition. WHO. Annotation: International normative mechanism for coordinating responses to transnational health threats; demonstrates how normative obligations constrain national autonomy for the sake of global health security.

Lalə Əkbərova

**BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏRDƏ SUVERENLİK
VƏ BEŞİNCİ NƏSİL İNSAN HÜQUQLARI
Xülasə**

Sürətlə dəyişən dünyada beynəlxalq münasibətlərin ənənəvi prinsiplərinə yenidən baxılır. Belə prinsiplərdən biri də uzun müddət toxunulmaz və mütləq sayılan suverenlikdir. Bununla belə, global çağırışlar – iqlim dəyişikliyi, rəqəmsallaşma, transmilli təhdidlər – dövlətlərdən təkəcə öz sərhədlərini qorumağı deyil, həm də milli yurisdiksiyadan kənara çıxan məsələlərin həllində iştirak etməyi tələb edir.

Bu fonda dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal təhlükəsizlik, ekoloji ədalət və gələcək nəsillərin maraqlarının qorunması hüquqlarını özündə ehtiva edən yeni insan hüquqları nəsli yaranır – beşinci. Bu hüquqlar transsərhəd xarakter daşıyır və suverenliyin ənənəvi anlayışına meydan oxuyan beynəlxalq əməkdaşlıq tələb edir.

Bu məqalənin məqsədi beşinci nəsil insan hüquqlarının beynəlxalq münasibətlərdə suverenlik anlayışına necə təsir etdiyini təhlil etmək, ortaya çıxan ziddiyyətləri müəyyən etmək və onların aradan qaldırılması üçün mümkün yollar təklif etməkdir.

Açar sözlər: suverenlik, beşinci nəsil hüquqları, iqlim ədaləti, rəqəmsal təhlükəsizlik, şəxsi məlumatların qorunması, transmilli təhlükələr, dövlətüstü qurumlar, nəsillərarası ədalət, gələcək nəsillərin hüquqları, beynəlxalq hüquq normalarının inteqrasiyası

SOCIO-PHILOSOPHICAL SIGNIFICANCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Makhsuda NORMAMATOVA

*Professor, Department of Sociology and Social Work,
Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Samarkand, Usbekistan
ORCID ID: 0000-0002-5988-2218
normamatovam@mail.ru*

Dildora SHUKUROVA

*Independent Researcher,
Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Samarkand, Usbekistan
dildor1979@gmail.com*

Abstract. *This article investigates the socio-philosophical significance of digital technologies in contemporary education, with particular attention to educational reforms in Uzbekistan and broader global developments. It explores how digitalization reconfigures the structure, content, and objectives of education, influences learners' cognitive styles, and transforms the role of teachers in a rapidly evolving society. The paper examines the implementation of the "Digital Uzbekistan – 2030" strategy and the "Digital University" concept, evaluating their impact on transparency, accessibility, and efficiency. Simultaneously, the study addresses philosophical challenges, including the digital divide, information overload, the weakening of interpersonal communication, and the rise of "clip thinking." The findings highlight that digital education presents both opportunities and risks, underscoring the need for a balanced approach that combines technological innovation with critical reflection and cultural values.*

Keywords: digitalization, education, digital divide, digital university, socio-philosophical analysis, virtual environment, critical thinking, pedagogical innovation

Introduction

The 21st century has witnessed an unprecedented pace of digital transformation. Information and communication technologies (ICTs) have become integral to economic systems, public administration, healthcare, and education. Unlike earlier technological revolutions, digitalization extends beyond material production, influencing human consciousness, social interactions, and cultural values [10].

Education, as a foundational social institution, occupies a central role in these transformations. The processes through which knowledge is transmitted, perceived, and reproduced are undergoing profound changes. Whereas knowledge in the past was primarily conveyed through books, lectures, and traditional face-to-face communication, much of today's learning occurs through screens, digital platforms, and virtual interactions [2]. This shift raises pressing socio-philosophical questions: How does digitalization affect human thinking? Does education risk becoming fragmented and superficial, or can digital tools foster critical reasoning and creativity?

In Uzbekistan, national development strategies explicitly emphasize the role of

digital technologies. The “Digital Uzbekistan – 2030” program represents a comprehensive effort to integrate ICT across all levels of education. Schools, colleges, and universities are expected to modernize rapidly, incorporating e-textbooks, electronic gradebooks, smart classrooms, and digital libraries [3]. While these transformations offer clear advantages, they also present challenges that demand careful philosophical reflection.

Methodology

This research employs a combined approach, integrating empirical data with philosophical analysis. The methodology includes the following components:

1. **Policy review:** Examination of national strategies and government resolutions, with particular emphasis on the “Digital Uzbekistan – 2030” strategy.
2. **Statistical analysis:** Analysis of official data from the Ministry of Public Education, the Ministry of Higher Education, Science and Innovation, and the State Testing Center.
3. **Comparative analysis:** Study of international experiences, including Estonia, South Korea, and Singapore, which have successfully integrated digital platforms into education and achieved top results in international PISA assessments [5].
4. **Philosophical reflection:** Application of theoretical perspectives, including M. Castells’ concept of the network society [10], M. Prensky’s theory of digital natives [9], and N. Selwyn’s critical debates on education and technology [7]

Analysis

The integration of digital technologies into education in Uzbekistan is advancing steadily. Between 2021 and 2023, more than 500,000 teachers received ICT training, equipping educators with essential digital literacy skills [2]. Over 1,500 schools have implemented electronic gradebooks, and nearly 20 universities are piloting “Digital University” models [3].

The benefits of this digital transformation are evident:

- **Transparency:** Students’ grades, attendance, and progress can be monitored in real time by teachers, administrators, and parents.
- **Accessibility:** Digital platforms enable students in remote regions to access the same educational resources as those in urban centers.
- **Efficiency:** Administrative processes, including admissions, testing, and certification, are streamlined and digitized, reducing bureaucracy and the risk of corruption [4].

At the same time, several philosophical and social challenges merit careful consideration:

1. **Digital Divide:** While urban schools and universities adopt technology rapidly, rural areas often lag due to limited internet infrastructure and insufficient equipment. This inequality generates new forms of educational exclusion [3].
2. **Information Overload:** Students in digital environments encounter vast quantities of information. Without strong critical thinking skills, learners may become overwhelmed and struggle to distinguish relevant from irrelevant content [6].
3. **Erosion of Interpersonal Communication:** Although digital platforms facilitate online collaboration, they can reduce opportunities for meaningful face-to-face interaction. Humanistic education requires not only knowledge transfer but also the cultivation of empathy, dialogue, and social responsibility [7].

4. **Clip Thinking:** Research indicates that digital natives increasingly process information in short, fragmented segments—a phenomenon termed “clip thinking” [9]. This cognitive style prioritizes speed over depth, posing a challenge to the development of reflective, analytical thought.

From a philosophical perspective, digital education is a double-edged sword. It democratizes access to knowledge, yet it also risks undermining the very qualities—depth, criticality, and continuity—that traditional education seeks to cultivate.

Digital University Concept

A central element of Uzbekistan’s digital transformation is the “Digital University” initiative. Institutions such as Samarkand State University, Tashkent State University of Economics, and Tashkent University of Information Technologies are piloting systems in which students’ grades, schedules, research outputs, and library services are fully digitized [8].

This model offers several benefits:

- **Reduction of corruption:** By minimizing human discretion in grading and administrative processes.
- **Increased transparency:** All stakeholders—including students, faculty, and parents—have real-time access to academic data.
- **Alignment with international standards:** Facilitates greater participation of Uzbek universities in global academic networks.

However, the Digital University also raises important questions: How does the virtualization of academic life affect the sense of community within universities? Could overreliance on digital systems undermine the mentorship and relational dimensions of higher education? These questions require further philosophical and empirical investigation.

Results and Discussion

The research confirms that digital technologies deliver tangible benefits to education in Uzbekistan and globally:

- **Efficiency and transparency** in educational processes [4].
- **Expanded access** to learning for rural and disadvantaged populations [5].
- **Innovative pedagogical tools** that support interactive and individualized learning [6].

At the same time, significant risks remain:

- The **digital divide** may perpetuate inequalities rather than eliminate them.
- **Information overload** can produce passive consumers instead of critical thinkers.
- **Virtual communication** may reduce opportunities for authentic interpersonal interaction.
- Cognitive shifts associated with **clip thinking** threaten the intellectual depth and reflective capacity of future generations [7; 9].

The discussion indicates that the future of education does not lie in choosing between traditional and digital formats but in integrating them. Effective educational policy should foster a balanced paradigm that leverages technology to enhance learning while preserving the humanistic mission of education.

Practical Recommendations

1. **Government:**

- Expand high-speed internet infrastructure in rural areas.
 - Support the creation of a national e-learning platform with standardized resources.
2. **Educational Institutions:**
 - Implement the Digital University model nationwide.
 - Develop virtual laboratories and online research platforms to enhance student engagement.
 3. **Teachers:**
 - Integrate ICT tools into teaching while maintaining traditional methods that foster reflection.
 - Train students to critically filter information and develop analytical skills.
 4. **Society:**
 - Promote digital literacy programs across all age groups.
 - Engage parents in supporting children's digital learning.
 - Encourage philosophical and ethical discussions about digitalization to raise awareness of its long-term implications.

Conclusion

Digital technologies are reshaping the very nature of education in Uzbekistan and globally. They offer opportunities for greater efficiency, transparency, and inclusivity but also present philosophical challenges that demand attention. The digital divide, information overload, diminished interpersonal communication, and the rise of superficial cognitive patterns underscore the dual character of digital education.

The socio-philosophical significance of digital technologies lies in this ambivalence: they can empower learners while simultaneously posing risks. Policymakers, educators, and society must ensure that digital education serves as a tool for human development rather than a replacement for it. Education should remain focused on cultivating critical thinking, moral responsibility, and cultural continuity, with digital technologies functioning as supportive instruments in this process.

REFERENCES:

1. Mirziyoyev, Sh. M. Speech at the joint session of the Legislative Chamber and the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan. *Uzbekiston ovozi*, 2021, No. 223 (479).
2. Mirziyoyev, Sh. M. Address of the President of the Republic of Uzbekistan to the Oliy Majlis. Tashkent, 24 January 2020.
3. Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. Resolution on measures to implement the Strategy "Digital Uzbekistan – 2030." Tashkent, 2020.
4. State Testing Center of the Republic of Uzbekistan. Statistical data. Tashkent, 2022.
5. OECD. *PISA 2018 Results*. Paris: OECD Publishing, 2019.
6. UNESCO. *Education in a Digital World: Global Report*. Paris: UNESCO Publishing, 2022.
7. Selwyn, N. *Education and Technology: Key Issues and Debates*, 2nd ed. London: Bloomsbury Publishing, 2016.
8. Kukushkin, A., & Koroleva, E. Digitalization of education: Challenges and prospects. *Vestnik obrazovaniya [Education Bulletin]*, 2021, No. 4, 12–19.
9. Prensky, M. Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 2001, Vol. 9, No. 5, 1–6.
10. Castells, M. *The Rise of the Network Society*, 2nd ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.

AİLƏDƏ NƏSİLLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR MİLLİ QANUNVERİCİLİK VƏ SOSIAL NORMALARDA

Humay AXUNDZADƏ

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sektor müdiri

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1768-7120>

akhundzadahumay@gmail.com

Açar sözlər. *ailədə nəsillərarası münasibətlər, qanunvericilikdə ailə dəyərləri, qayğı normaları və gözləntiləri, sosial normalar, nəsillərarası həmrəylik*

Giriş

Nəsillərarası münasibətlər Azərbaycan ailəsini səciyyələndirən mühüm cəhətlərdəndir. Müasir dövrdə ailədə nəsillərarası münasibətlər əvvəlki tarixi dövrlərə nisbətən daha uzunmüddətliyədir. Dəyişikliklərin baş verməsinə baxmayaraq, bir sıra tədqiqatlar nəsillərarası bağların öz əhəmiyyətini saxladığını üzə çıxarıb (*Steinbach, 2008*). Hazırda bu münasibətlərin daha çox aktuallıq kəsb etdiyini qeyd edənlər də var ki, onların da arqumentləri insan ömrünün uzanması ilə əlaqədar övladlarla daha uzunmüddətli, yeni və fərqli cəhətlər kəsb edən münasibətlərin aktuallaşması ilə bağlıdır (*Katz, Lowenstein, Prilutsky, Mehlhausen-Hassoën, 2003*).

Dəyişən dünyada bütün şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə transformasiyalar getsə də, bəzi fundamental cəhətlər institusional və mədəni amillər vasitəsilə hifz olunur, zamanın çağırışlarına müqavimət göstərir. Tezis Azərbaycanın milli qanunvericiliyi və sosial normalarında nəsillərarası münasibətlərin təhlili baxımından vacib aspektlərə həsr olunub. Müəllifin fikrincə, istər qanunvericilikdə öz əksini tapan müvafiq maddələr, istərsə də ictimai şüurda yer alan sosial normalar və diskurslar ailə dəyərləri və nəsillərarası həmrəyliyin hifz olunmasına yönəlmişdir. Milli qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Ailə məəcəlləsi, Əmək məəcəlləsinin müvafiq müddəalarının təhlili, sosial normalarda öz əksini tapan qayğı idealları və gözləntiləri isə Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin “Azərbaycanda nəsillərarası münasibətlər: ailə həmrəyliyi və qayğı” tədqiqatının nəticələri (*Axundzadə, 2024*) əsasında təhlil olunur.

Milli qanunvericilik

Azərbaycanda nəsillərarası münasibətlərin keyfiyyətinin qorunub saxlanması, nəsillərarası həmrəyliyin gücləndirilməsinin institusional bazasının milli qanunvericilikdə əks olunmasını ailənin konstitusion dəyər kimi səciyyələndiyinin göstəricisi kimi nəzərdən keçirə bilərik.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd olunur ki, “valideynlərə hörmət etmək, onların qayğısına qalmaq uşaqların borcudur. 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqlar əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərini saxlamağa borcludurlar (*Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 34.5 Nigah hüququ*).

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 82, 83 və 92-ci maddələri isə övladlar, nəvələr, ögey övladların əmək qabiliyyəti olmayan və yardıma ehtiyacı olan yaşlı valideyn və nənə-babalara görə məsuliyyətini nəzərdə tutur. Bu maddələr Azərbaycan ailəsində nəsillərarası münasibətlərdə qayğıkeşliyin mühüm yer tutmasını göstərir.

Ailənin gənc üzvlərinin öz məsuliyyətinə laqeydliyi zamanı onlardan məhkəmə qaydasında aliment almaq tələbini nəzərdə tutan maddələr də mövcuddur. Məsələn, Ailə

məcəlləsinin 90-cı maddəsinə görə, nəvələrin nənə və babaları saxlamaq vəzifəsi vardır. "Əmək qabiliyyəti olmayan və yardıma ehtiyacı olan baba və nənə saxlanmaq üçün yetkinlik yaşına çatan övladlarından və ya ərindən (arvadından) maddi yardım ala bilmədikdə, zəruri vəsaitə malik nəvələrdən məhkəmə qaydasında aliment verilməsini tələb etmək hüququna malikdirlər". Eyni hüquqlar faktiki qəyyumlara da şamil edilir (*Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, maddə 91*). Göstərilən qanun maddələri Azərbaycan cəmiyyətində ailə qayğısının yüksək normativliyi ilə uzlaşır, ailədə nəsillərarası həmrəylik, gənc nəslin yaşlı nəslin rifahı üçün cavabdeh olmasını nəzərdə tutur.

Övladlar və nəvələrin qayğısı yalnız maddi yardım və dəstəklə məhdudlaşmır, onlar yaşlı ailə üzvlərinə birbaşa nəvaziş, qayğı göstərməli, xəstə və köməksiz vaxtlarda onları tənha qoymamalıdırlar. Bu baxımdan əmək fəaliyyətinə cəlb olunmuş şəxsin bilavasitə qayğı təminatçısı olması üçün imkanları *Əmək məəcəlləsinin* 130-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. Ona əsasən işçinin xahişi ilə ailənin xəstə üzvünə qulluq edən qohumlardan birinə – səhiyyə müəssisəsinin rəyi ilə 14 təqvim gününədək ödənişsiz məzuniyyət verilə bilər (*Əmək Məcəlləsi, Maddə 130*).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunvericilik bazası ailə qayğısı rejimini dəstəkləyir və nəsillərarası qayğı normasına əsaslanır. Bununla da nəsillərarası həmrəyliyin hifz olunması üçün institusional baza rolunu oynayır. Lakin nəsillərarası münasibətlərin ailə dəyərlərini gücləndirən aspektləri yalnız qanunvericiliyə əsaslanma bilməz. Həmrəylik, qayğıkeş münasibət və iştirakçılıq həm də sosiomedəni amillər sayəsində qorunulur. Onlar sosial norma, gözlənti, ictimai şüurda ailə münasibətlərinə aid ideallarda öz əksini tapır.

Sosial norma və gözləntilər

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən 2024-cü ildə kəmiyyət metodologiyasına əsaslanmaqla, ümumilikdə ölkənin 12 rayonu üzrə 1170 nəfər respondentə əhatə edən tədqiqatında ehtimallı seçmənin klaster üsulundan istifadə olunaraq və hər ev təsərrüfatından bir nəfər olmaqla yaşı 18-dən yuxarı olan vətəndaşlar könüllü razılıq əsasında iştirak etmişdir. Kompüter dəstəkli üz-üzə sorğu seçməsində üç respondent qrupunun göstəricilərini müqayisə etmək hədəflənmişdi: cavan nəsil (18-39 yaş) – 390 nəfər, orta nəsil (40-59 yaş) – 390 nəfər, yaşlı nəsil (60+ yaş) – 390 nəfər.

Benqston və Robertsin "nəsillərarası həmrəylik" konsepsiyasının (Bengtson, Roberts, 1991) Azərbaycanda ilk adaptasiyası olan tədqiqatda ailədə nəsillərarası həmrəyliyin hifz olunmasına birbaşa təsir göstərən sosial norma və gözləntilərin təhlili onların əsasən respondentlərin daha çox hissəsi tərəfindən dəstəkləndiyini üzə çıxarıb:

- Ailə həmrəyliyinə təməlini təşkil edən sosial normaların mühüm istiqaməti – *övladlıq borcu ilə bağlı fikir və təsəvvürlərə dair* suallara verilən cavablar da kifayət qədər yüksək normativliyə malikdir. Ailənin müəyyən həyat mərhələlərində intensiv qayğı tələbatının artması insanları çətin qərarlar qarşısında qoyur. Bir sıra hallarda həyat tərzinin seçimi yaşlı ailə üzvünə məhz birbaşa qayğıni təmin etməyi prioritetləşdirməyə yönəlir. Bu da öz-özlüyündə müvafiq sosial normadan nəşət alır. O, ayrıca mühakimə kimi respondentlərə təqdim edilib, onlardan "*Yetkin övladlar öz iş həyatını elə təşkil etməlidirlər ki, yaşlı valideynlərinin qayğısına qalmağa mane olmasın*" fikrinə münasibət soruşulub. Bu mühakimə də cəmiyyətdə mövzu ilə bağlı yüksək normativliyin hakim olduğunu göstərir. Respondentlərin 90,3%-i onunla razı olduğunu bildirib. Nəticələrdə nəsillərarası müəyyən faiz fərqləri olsa da, onlar yenə də istər gənc, istərsə də, yaşlı nəsildə bu sosial normanın yüksək olduğuna dəlalət edir.

- Tədqiqat sorğusunda respondentlərə *"Yaşlı valideynlər öz qeydinə qala bilmirsə, yetkin övladlar onlarla birlikdə yaşamalıdır"* mühakiməsinə münasibət bildirmək də təklif olunmuşdur. Cavablar birgəyaşayışla bağlı övladlıq borcuna münasibətdə cəmiyyətdə yüksək dərəcədə normativliyin olduğunu göstərir. Belə ki, rəyi soruşulanların mütləq əksəriyyəti – 94,8%-i bu fikirlə razıdır. Belə normativlik təhlil edilən hər üç yaş qrupuna aiddir.

Bundan əlavə, *yaşlılardan cavanlara yönümlü qayğı normaları və gözləntilərinə də yüksək normativlik xasdır. Belə ki:*

- *"Maddi çətinlik olduqda valideynlər yetkin övladlarına yardım etməlidirlər"* kimi səslənən mühakiməyə münasibətdə respondentlərin 95,1%-i razı olduğunu, cəmi 4,4%-i isə razı olmadığını deyib. Əgər övladlar yetkin yaşdadırsa, aydındır ki, onların valideynləri də cavan deyildirlər. Bu, yaşlılara münasibətdə çox yüksək dəstək gözləntisinin cəmiyyətdə bərqərar olduğunu göstərir. Yəni, yaşlılara hörmət və ehtiram dəyərləri yüksək olmaqla bərabər, həm də onlara münasibətdə tələb və gözləntilər də yüksəkdir. Kifayət qədər güclü normanın nəsillərə görə bölgüdə təhlili onu göstərir ki, yaş artdıqca, ona yönümlük daha da yüksəlir. Yaşlı nəsəl aid (60+) respondent qrupunun demək olar ki, hamısı – 97,7%- i hesab edir ki, yaşından asılı olmayaraq, əgər yetkin övladların maddi çətinliyi varsa, onlara yardım etmək lazımdır. 18-39 yaşlı respondentlərin 92,3%-nin bu mühakimə ilə razılaşması da yaşlılıq dövründə valideyn borcuna verilən yüksək tələbin qalıcılığına dələldir.
- Respondentlərə *"Nənə və babalar öz nəvələrinin qayğısını çəkməlidirlər"* mühakiməsi təqdim edilib, onların 92,4%-i bu fikirlə razılaşmış, 6,8%-i isə razı olmadığını deyib. Cavabların nəsillər üzrə bölgüsü yaşlı nəslin öz ailə rollarına münasibətdə gözləntilərinin daha cavan respondentlərin onlara yönəlik gözləntilərindən belə daha yüksək olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, bu normativlik yaş artdıqca yüksəlir. Yəni, yaşlıların özünə münasibətdə nəvə qayğıkeşliyi tələbi daha yüksəkdir. Belə ki, əgər 18-39 yaşlıların 89,7%-i mühakimə ilə razılaşmışsa, yaş 60-dan yuxarı olan respondentlərin 95,0%-i belə cavab verib.
- Ailə həmrəyliyin və nəsillərarası varisliyin təmin olunmasında əvəzsiz yerə malik olan *nənə-babaların nəvə tərbiyəsində iştirakına* ümumən respondentlərin daha çox hissəsi (66,3%) müsbət yanaşır, onu faydalı hesab edir. Lakin bu mövzuda yaşlı və cavan nəslin mövqeyində müəyyən fərqlər aşkar olunur. Cavanlar arasında nənə-baba iştirakçılığına birmənalı yanaşmayanlar, onun həm faydalı, həm də ziyanlı tərəflərə malik olduğunu deyənlər (34,5%) yaşlı respondentlər arasında belə düşünüənlərdən 95,7%) təqribən iki dəfə daha çoxdur.

Nəticə

Beləliklə, istər milli qanunvericilik bazasının müddəaları, istərsə də ictimai şüurda kök salmış nəsillərarası münasibətlərlə bağlı sosial norma, gözlənti və ailə idealları nəsillərarası həmrəyliyin saxlanması, müasir dövrün çağırışları qarşısında müqavimətinə yönəlmişdir. Şübhəsiz ki, nə qanunun tələbi, nə də sosial norma kimi nəzərdən keçirilən davranışlar gündəlik həyatda real davranış nümunələrini birbaşa müəyyən etmir. Fərdi strategiyalar və seçimlər müxtəlifdir. Lakin qanun və sosial normanın uzlaşması müəyyən dəyərlərin qalıcılığına öz töhfəsini verir, sosial strukturun nisbi sabitliyini təmin etmiş olur. Bu baxımdan, təhlil olunan hər iki istiqamət ailədə nəsillərarası həmrəyliyin hifz olunmasına yönəlmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. (1995). *Maddə 34.5. Nikah hüququ*. Bakı: Azərbaycan Respublikası. Qəbul edilib 12 noyabr 1995-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. (1999). *Maddələr 82, 83 və 90,91, 92*. Bakı: Azərbaycan Respublikası. Qəbul edilib 28 dekabr 1999-cu il, qüvvəyə minib 1 sentyabr 2000-ci il.
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. (1999). Maddə 130. Bakı: Azərbaycan Respublikası. Qəbul edilib 1 fevral 1999-cu il, qüvvəyə minib 1 iyul 1999-cu il.
4. Axundzadə, H. (2024). Azərbaycanda nəsillərarası münasibətlər: ailə həmrəyliyi və qayğı. Analitik hesabat. Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi.
5. Bengtson, V. L., & Roberts, R. E. (1991). Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction. *Journal of Marriage and the Family*, 856–870.
6. Duflos, M., & Giraudeau, C. (2022). Using the intergenerational solidarity framework to understand the grandparent–grandchild relationship: A scoping review. *European Journal of Ageing*, 19(2), 233–262.
7. Katz, R., Lowenstein, A., Prilutzky, D., & Mehlhausen-Hassoen, D. (2003). Intergenerational family solidarity. *OASIS*, 165.
8. Steinbach, A. (2012). Intergenerational relations across the life course. *Advances in life course research*, 17(3), 93–99.

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN KONSTITUSION ƏSASLARI

Aqşin MƏMMƏDOV

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin departament müdiri,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı, Azərbaycan

ORCID: 0000-0001-9341-2079

agshin.mammadov76@gmail.com

Xülasə. Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin hüquqi əsasları, xüsusilə Konstitusiyanın təhsil hüququ ilə bağlı müddəaları təhlil edilir. Əsas diqqət təhsil hüququnun sosial, hüquqi və mədəni aspektlərinə yönəldilir. Məqalədə dövlətin təhsil sahəsində öhdəlikləri, vətəndaşların hüquqları və bu hüquqların beynəlxalq sənədlərlə uyğunluğu araşdırılır. Təhsil hüququnun təminatı və onun tətbiqində qarşıya çıxan praktiki problemlər də diqqət mərkəzindədir.

Açar sözlər. təhsil hüququ, Konstitusiya, dövlət vəzifələri, insan hüquqları, təhsil sistemi, hüquqi təminat

Giriş

Təhsil cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan, insanın hüquqi və sosial şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edən əsas hüquqlardan biridir. BMT-nin 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və digər beynəlxalq sənədlər bu hüququ qoruma altına almışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da bu hüququ təmin edən əsas hüquqi sənəddir. Bu məqalədə həmin hüququn konstitusion əsasları və tətbiqi imkanları araşdırılır.

1. Konstitusiya üzrə hüquqi çərçivə

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsinə əsasən: "Hər kəsin təhsil almaq hüququ vardır. Dövlət əhalinin istedad və qabiliyyətinə görə təhsil almaq imkanlarını təmin edir. İbtidai təhsil məcburidir. Dövlət pulsuz ibtidai və orta təhsil almaq hüququnu təmin edir. Dövlət müəyyən edilmiş qaydada təhsil alanların təqaüdlərlə, güzəştlərlə və digər imtiyazlarla təmin olunmasına kömək edir" (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1995/2021).

Bu müddəa konstitusion hüquq olaraq təhsili vətəndaşın şəxsi inkişafı və dövlətin rifahı üçün zəruri bir element kimi təsbit edir. Konstitusiya eyni zamanda dövlətin öhdəliklərini müəyyənləşdirərək bu hüququn təminatı üçün hüquqi zəmin yaradır. Qeyd edilən hüquqlar həm vətəndaşların sosial inkişafını təmin edir, həm də dövlətin demokratikləşməsi üçün baza rolunu oynayır (Yusifov, 2017).

Əlavə olaraq, Konstitusiyanın 25-ci (bərabərlik hüququ) və 27-ci (uşaqların hüquqları) maddələri də təhsil hüququnun geniş kontekstdə icrasına təsir göstərir.

2. Dövlətin öhdəlikləri və təhsil sisteminin təşkili

Konstitusiyada nəzərdə tutulan təhsil hüququ yalnız hüququ tanımaqla məhdudlaşmır. Dövlət eyni zamanda:

- Təhsil müəssisələrinin yaradılması və saxlanması;
- Müəllim heyətinin hazırlanması;

- Təhsilin keyfiyyətinin təmin olunması;
- Təhsilə çıxışda sosial və coğrafi bərabərliyin qorunması;
- Təhsil üzrə qanunvericilik bazasının inkişafı;
- Təqaüdlər və güzəşt sistemlərinin formalaşdırılması;
- İnküziv və davamlı təhsilin təşviqi sahəsində məsuliyyət daşıyır.

Azərbaycan təhsil sistemi 3 əsas səviyyədən ibarətdir: məktəbəqədər, ümumi (ibtidai, orta və tam orta) və ali təhsil. Bu sistem Konstitusiya prinsipləri ilə üst-üstə düşən təhsil qanunvericiliyi çərçivəsində formalaşdırılır (Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu, 2009).

Bu vəzifələrin icrası üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin həcmi, təhsil strategiyalarının işlənməsi və hüquqi mexanizmlərin tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir (Venice Commission, 2011).

3. Təhsil hüququnun əsas prinsipləri digər hüquqlarla əlaqəsi

Konstitusiya təhsil hüququnu aşağıdakı əsas prinsiplərlə tənzimləyir:

- *Bərabərlik*: Bütün vətəndaşlar təhsil hüququndan bərabər şəkildə istifadə etməlidir.
- *Əlçatanlıq*: İbtidai və orta təhsil dövlət tərəfindən pulsuz təmin edilməlidir.
- *Məcburilik*: İbtidai təhsil məcburi xarakter daşıyır.
- *Dəstək tədbirləri*: Təqaüdlər, güzəştlər və digər imtiyazlarla təhsilə dəstək verilir.

Bu prinsiplər yalnız hüquqi təminat deyil, eyni zamanda sosial ədalət prinsipinin həyata keçirilməsində də mühüm vasitədir (Beiter, 2006).

Təhsil hüququ bir çox digər hüquqlarla qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir:

- *İfadə azadlığı* – təhsil bu hüququn dərk və istifadəsi üçün baza yaradır;
- *Sosial müdafiə hüquqları* – sosial bərabərlik və rifah təhsillə birbaşa əlaqəlidir;
- *Əmək hüquqları* – təhsil peşəkar fəaliyyət üçün ilkin şərtidir;
- *Milli və etnik azlıqların hüquqları* – multikultural təhsil sistemləri bu hüququ dəstəkləyir.

4. Beynəlxalq hüquqla uyğunluq

Azərbaycan Respublikası bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərə qoşulmaqla təhsil hüququnu yalnız milli deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə tanıyır:

- *BMT-nin İnsan Hüquqları Üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi (1948), Maddə 26*
- *UNESCO-nun 1960-cı il Təhsildə Ayrı-seçkiliyin Ləğvi Konvensiyası*
- *BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası (1989)*
- *Avropa Sosial Xartiyası*

Bu sənədlər dövlətin təhsildə bərabərliyi, pulsuz və məcburi ibtidai təhsili təmin etməsini, hər kəsin istedad və qabiliyyətinə görə ali təhsil imkanına malik olmasını, keyfiyyətli və inküziv təhsilin təmin edilməsini tələb edir (Beiter, 2006).

Bir çox Avropa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət təhsilin əlçatanlığı və keyfiyyətinə zəmanət verir. Lakin fərq ondan ibarətdir ki, bəzi ölkələrdə bu hüquq konstitusiyadan əlavə ayrıca qanunlarla daha geniş tənzimlənir.

5. Praktik problemlər və perspektivlər

Azərbaycan Respublikasında təhsil hüququ konstitusion və qanunvericilik səviyyəsində geniş təmin olunmuşdur. Lakin aşağıdakı praktiki problemlər bu hüququn reallaşmasına təsir göstərir:

- Regionlar arasında məktəblərin və müəllimlərin qeyri-bərabər paylanması;
- Maddi-texniki bazanın qeyri-kafi olması;
- Əlilliyi olan şəxslərin təhsilə tam integrasiya olunmaması;
- Məktəbdən yayınma hallarının hələ də mövcudluğu;
- Təhsil keyfiyyətində şəhər-kənd fərqləri;
- Rəqəmsal təhsilin qeyri-bərabər inkişafı.

Bu çətinliklərin həlli üçün normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, müəllim hazırlığı və infrastruktura daha çox sərmayə qoyulması tələb olunur (UNICEF, 2019).

Bu problemlər təhsil hüququnun bərabər və effektiv icrasına mane ola bilər. Bu səbəbdən təhsildə islahatlar davamlı xarakter daşımalıdır (Tomasevski, 2004).

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təhsil hüququnu insan hüquqlarının əsas elementi kimi tanıyır və onu dövlətin öhdəliyi kimi təsbit edir. Bu hüququn effektiv şəkildə reallaşdırılması üçün qanunvericilik, idarəetmə və icra mexanizmlərinin vəhdəti tələb olunur. Eyni zamanda beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış təhsil siyasəti ölkənin inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Beynəlxalq müqayisə göstərir ki, bu hüququn effektivliyi yalnız normativ bazadan deyil, tətbiq və monitoring mexanizmlərindən də asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. 1995
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. (2009). <https://edu.gov.az>
3. Beiter, K. D. (2006). *The Protection of the Right to Education by International Law*. Brill.
4. Tomasevski, K. (2004). *Manual on Rights-Based Education: Global Human Rights Requirements Made Simple*. UNESCO.
5. UNESCO. (1960). *Convention Against Discrimination in Education*. <https://unesco.org>
6. United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
7. UNICEF. (2019). *Every Child Learns: UNICEF Education Strategy 2019–2030*. <https://www.unicef.org/documents/education-strategy-2019-2030>
8. Venice Commission. (2011). *Report on the Right to Education*. European Commission for Democracy Through Law
9. Yusifov, H. (2017). Təhsil hüququnun konstitusion əsasları: Azərbaycan nümunəsi. *Qanun və Cəmiyyət*, 3(27), 45–54.

TÜRKİYE'DE KADIN OKUL YÖNETİCİLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ

Ayşe ÖZKUL

802532016@ogr.uludag.edu.tr

Şükrü ADA

Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü

Türkiye/Bursa

sukruada@uludag.edu.tr

Giriş

Toplumsal cinsiyet eşitliği, çağdaş toplumların kalkınma, demokrasi ve adalet anlayışının temel taşlarından biridir. Buna rağmen, kadınlar ile erkekler arasındaki temsil dengesizliği farklı sektörlerde hâlâ güçlü bir biçimde devam etmektedir. Eğitim alanı da bu dengesizliğin en belirgin görüldüğü sahalardan biridir. Literatürde kadınların özellikle yönetici konumlarına ulaşmakta ve bu konumlarda kalıcı olmakta ciddi zorluklarla karşılaştıkları belirtilmektedir. Kadınların çalışma yaşamına katılımları artmış olsa da yöneticilik gibi karar verme süreçlerinin merkezinde daha çok erkek yöneticilerinin yer aldığı görülmektedir. Bu noktada yöneticilik, kadınların kariyer basamaklarında en çok zorlandıkları meslek gruplarından biri olarak öne çıkmaktadır (*Şahin, 2007, s. 1-3*). Eğitim sektöründe ise kadınların sayıca çoğunlukta olmalarına karşın yönetim kademelerinde son derece sınırlı kalmaları, mesleki görünürlük ile yönetsel roller arasındaki uçurumun somut bir göstergesi niteliğindedir (*Çulha, 2023, ss. 10-12*).

Türkiye bağlamında tablo daha da çarpıcıdır. Öğretmenlerin çok büyük bir kısmını kadınlar oluşturmalarına rağmen, okul yöneticilerinde kadınların oranı yalnızca %9,7'dir. Millî Eğitim Bakanlığı'nın 2020 yılı verileri incelendiğinde, il milli eğitim müdürlüklerinde kadın yöneticilerin oranı %2, ilçe milli eğitim müdürlüklerinde ise yalnızca %1,3 seviyesindedir. Bu rakamlar, kadınların yönetim basamaklarında görünmez kılındığını ve bu durumun bireysel tercihlerden ziyade toplumsal, kültürel ve yapısal eşitsizliklerden kaynaklandığını göstermektedir (*Ayas, 2023, ss. 4-7*). Kadınların çoğunlukta oldukları bir meslekte, üst kademelerde bu kadar az temsil edilmeleri düşündürücüdür.

Bununla birlikte, kadınların yönetim rollerine yükselmelerinin önündeki sınırlılıklar yalnızca sayısal temsil dengesizliğiyle açıklanamaz. Ataerki kurum kültürü, toplumsal değerlerin kadınlara yüklediği geleneksel roller ve ailevi sorumlulukların ağırlığı, kadınların kariyerlerinde büyük ölçüde belirleyicidir. Birçok lisans-üstü çalışmada kadınların, erkeklerle aynı pozisyon için daha fazla çaba sarf etmek zorunda kaldıkları, daha yüksek niteliklerle kendilerini ispat etmeleri gerektiği ve bu süreçte kurumsal önyargılarla mücadele ettikleri bulgusuna ulaşılmıştır (*Sefer, 2006, ss. 14-16*). Dolayısıyla mesele yalnızca fırsat eşitliği değil, aynı zamanda kadınların çalışma hayatında karşılaştıkları yapısal engellerin devamlılığıdır. Buna rağmen literatür, kadın liderlerin yönetsel becerilerinin örgütlere önemli katkılar sunduğunu da ortaya koymaktadır. Empati, güçlü iletişim becerileri ve katılımcı yönetim tarzları sayesinde kadın yöneticilerin okul iklimini olumlu yönde dönüştürdükleri, öğretmen motivasyonunu artırdıkları ve karar alma süreçlerini daha demokratik hale getirdikleri ifade edilmektedir (*Çankaya, 2017, s. 103*).

Kadınların yönetimde düşük temsili yalnızca Türkiye'nin karşı karşıya olduğu bir sorun değildir; küresel ölçekte de benzer eğilimler gözlemlenmektedir. Çeşitli karşılaştırmalı

alıřmalar, pek çok ülkede kadınların öğretmenlik mesleğinde yoğunlařtıklarını, bunun yanında yönetsel kademelerde geri planda kaldıklarını ortaya koymuřtur. Bu bulgu, kadınların liderlik rollerinden görülmemesinin ulusal sınırların ötesine geçen, diğerk ülkelerde de görüldüğünü ortaya koymaktadır (Yılmaz, 2016, s. 64).

Bu çerçevede arařtırmanın temel sorusu; 2010–2025 yılları arasında Türkiye’de kadın okul yöneticileri üzerine hazırlanmıř lisansüstü tezler, kadınların eğitim ve okul yönetimindeki konumunun nasıl etkilemektedir? řeklinde belirlenmiřtir.

LİTERATÜR TARAMASI

Bu arařtırmanın literatür taraması, 2010–2025 yılları arasında Türkiye’de kadın okul yöneticileri üzerine hazırlanmıř toplam 51 lisansüstü tezi kapsamaktadır. Tezlerin evrenini Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi’nde kayıtlı çalıřmalar oluřturmuř, inceleme sürecinde doküman analizi yöntemi kullanılmıřtır. Çalıřmaların yöntemlerine bakıldığında, kadın yöneticilerin deneyimlerini anlamaya yönelik olarak çoğunlukla nitel arařtırma yöntemlerinin tercih edildiğiki, bazı tezlerde ise nicel ve nitel yöntemlerin bir arada kullanıldığiki karma desenlere de yer verildiğiki görülmektedir. Bu eřitlilik, yöntemsel açıdan zengin bir tablo sunmakla birlikte, nitel içerik analizinin baskın eğilim olduğunu ortaya koymaktadır.

İncelenen tezlerde en sık ne çıkan bulgu, kadınların eğitim kurumlarının yönetim kademelerinde düřük temsile sahip olmalarıdır. Birçok çalıřmada okul müdürlerinin çoğunluğunu erkeklerin oluřturduėu, kadınların yönetici pozisyonuna gelme oranlarının ise son derece sınırlı kaldığiki belirtilmiřtir. Benzer řekilde, eğitim sektöründe kadınların öğretmenlik mesleğinde yoğun olarak yer almalarına rağmen, yönetsel basamaklarda aynı oranda temsil edilmedikleri vurgusu dikkat çekmektedir (Asar, 2014, s. 24–27).

Kadın yöneticilerin karřılařtıkları güçlükler literatürde sıklıkla toplumsal cinsiyet kalıplarıyla iliřkilendirilmiřtir. Çeřitli çalıřmalarda, kadınların yönetsel kariyerlerinde ilerleyememelerinin en önemli nedenlerinden birinin topluma iliřkin ataerkil deėerler ve kadınlara yüklenen geleneksel roller olduėu ifade edilmektedir. Benzer biçimde, kadınların ev, ocuk ve yařlı bakımına iliřkin sorumluluklarının ağır basması nedeniyle kariyer geliřimlerinin sekteye uğradığiki da vurgulanmaktadır. Bu durum, kadınların yönetim rollerine yükselmelerinin yalnızca bireysel tercihleriyle açıklanamayacaėını, aksine yapısal engellerin belirleyici olduğunu göstermektedir (Tüzel, 2014, ss. 293–296).

Buna karřın, literatürde kadın liderliėinin eğitim kurumlarına saėladığiki katkılara da özellikle dikkat çekilmektedir. Çeřitli tezlerde, kadın yöneticilerin iletiřim becerileri, empati kapasiteleri ve demokratik yönetim tarzları sayesinde okul ikliminin olumlu yönde etkilendiğiki bulgusuna ulařılmıřtır. Katılımcı yönetim anlayıřının ğretmen motivasyonunu artırdığiki ve kurumların iřleyiřine olumlu katkılar sunduėu yönündeki ifadeler, kadınların liderlik tarzlarının örgütler açısından deėerli çıktılar rettiğiki göstermektedir (Metin, 2020, ss. 4–5).

Öte yandan literatürde dikkat çekici farklılařmalar da göze çarpmaktadır. Bazı arařtırmalarda, kadınların yönetici pozisyonlarında az yer almaları onların tercihlerine baėlanmış, yöneticilik görevini istemedikleri görüřü dile getirilmiřtir. Bununla birlikte, büyük çoğunluk bu iddiayı reddetmekte ve asıl belirleyici unsurun ataerkil normlar, toplumsal deėerler ve kurumsal engeller olduğunu savunmaktadır (Alberalar, 2015, ss. 61–65). Ayrıca bazı tezlerde kadınların yöneticilikte daha duygusal oldukları için yetersiz görüldükleri řeklindeki toplumsal algılar aktarılırken, diğerklerinde kadınların iletiřim ve empati yetenekleriyle örgütsel bařarıya katkı saėladıkları ortaya konmuřtur (Topcu, 2021, ss. 37–40).

Sonuç olarak, literatürde kadın okul yöneticilerinin düşük temsiline, toplumsal cinsiyet temelli engellere ve olumlu liderlik özelliklerine ilişkin ortak bulgular ön plandadır. Bununla birlikte, temsilin nedenleri ve kadınların yönetsel performanslarına ilişkin farklı açıklamalar da mevcuttur. Bu çeşitlilik, konunun çok boyutlu yapısını gözler önüne sermekte ve alanda kapsamlı, bütüncül sentez çalışmalarına duyulan ihtiyacı açıkça ortaya koymaktadır. Ancak mevcut araştırmaların çoğunun sınırlı örneklemeler üzerinden yürütülmesi, genellenebilirlik konusunda bir eksiklik yaratmaktadır. Ayrıca bulguların parçalı biçimde ele alınması, kadın liderlerin kariyer engelleri, liderlik tarzları ve toplumsal cinsiyet bağlamının bütüncül bir şekilde değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Bu çalışma ise söz konusu boşluğu gidermeyi amaçlamakta ve 51 tezin sistematik olarak incelenmesi yoluyla alana daha derinlikli bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

YÖNTEM

Bu çalışma, nitel bir araştırma deseni çerçevesinde tasarlanmış olup temel yöntem olarak doküman analizi kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini, 2010–2025 yılları arasında Türkiye’de kadın okul yöneticileri üzerine hazırlanmış toplam 51 yüksek lisans ve doktora tezi oluşturmaktadır. Çalışmaya dâhil edilen bu tezlerin tamamına Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi aracılığıyla ulaşılmış ve sistematik bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Araştırma betimsel nitelikte olup, tezlerde yer alan bulguların düzenli ve bütüncül bir biçimde çözümlenmesini amaçlamaktadır. Bu doğrultuda tezler; hazırlandıkları yıllar, yöntemsel tercihler, üniversiteler ve konu başlıkları dikkate alınarak sınıflandırılmıştır. Daha sonra elde edilen veriler içerik analiziyle incelenmiş ve belirli kodlamalar üzerinden anlamlı kategoriler oluşturulmuştur.

Kodlama süreci sonunda öne çıkan başlıca temalar, kadın okul yöneticilerinin sergiledikleri liderlik tarzları, cam tavan engelleri, toplumsal cinsiyet rollerinin kariyer üzerindeki etkileri, yükselme dinamikleri ve eğitim yönetiminde eşitlik arayışları olmuştur. Bu sistematik analiz, farklı yıllarda ve üniversitelerde hazırlanmış tezler arasında hem ortak eğilimlerin hem de dikkat çekici farklılıkların belirlenmesine imkân tanımıştır. Böylece, kadın okul yöneticilerinin yönetim kademelerindeki konumlarına ilişkin daha bütüncül ve karşılaştırmalı bir tablo ortaya konulmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmada incelenen 51 tez, Türkiye’de kadın okul yöneticilerinin eğitim sistemi içerisindeki konumunu bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koymaktadır. Bulgular, öğretmenlik mesleğinde sayıca çoğunlukta olmalarına rağmen kadınların yönetim kademelerinde ciddi bir biçimde geri planda bırakıldığını göstermektedir (*Karataş & Su, 2016, s. 295*). Literatürde sıkça yinelenen kadın yöneticilerin sayısal olarak çok az olduğu, erkeklerin yönetim basamaklarında baskın olduğu (*Çulha, 2023, ss. 10–12*), bu dengesizliğin yapısal bir gerçeklik haline geldiğini doğrulamaktadır.

Kadınların yönetici pozisyonlarına yükselmelerinin önündeki en temel engelin toplumsal cinsiyet kalıpları olduğu görülmektedir. Ataerkil değerler, geleneksel roller ve ailevi sorumluluklar, kadınların yönetsel kariyerlerinin ilerleyişini sınırlandırmaktadır. Nitekim “kadınların yönetici olmasının önündeki en büyük engel, toplumun kadınlara yüklediği geleneksel roller” (*Sefer, 2006, ss. 14–16*) olarak ifade edilirken; başka bir çalışmada, kadınların “erkek meslektaşlarıyla aynı niteliklere sahip olmalarına rağmen sürekli kendilerini kanıtlamak zorunda kaldıkları” belirtilmektedir (*Metin, 2020, ss. 4–5*).

Öte yandan, kadın liderliğinin örgütsel süreçlere sağladığı katkılar dikkate değerdir. Tezlerde, empati, güçlü iletişim ve katılımcı yönetim anlayışlarının okul iklimini olumlu

yönde etkilediği, öğretmen motivasyonunu yükselttiği ve daha demokratik karar alma süreçlerini teşvik ettiği ortaya konmuştur. Kadın okul müdürlerinin katılımcı karar alma anlayışlarının öğretmenlerin motivasyonunu artırdığı yönündeki bulgu (Alberalar, 2015, ss. 61-65), bu katkının somut bir örneğini oluşturmaktadır.

Bununla birlikte, kurumsal destek mekanizmalarının eksikliği kadın yöneticilerin kariyer ilerlemelerini zorlaştırmaktadır. Mentorluk ve rehberlik ağlarının sınırlı olması, kadınların yönetimde yalnız bırakılmalarına yol açarken; resmi politika ve teşviklerin yetersizliği bu eşitsizliği daha da derinleştirmektedir. Kurum kültürünün erkek egemen yapısının kadınların yükselmesini sınırlandırdığı yönündeki tespit, bu sorunun yapısal boyutunu açıkça ortaya koymaktadır. (İnce, Önder & Petek, 2025, s. 1885)

Genel olarak, 2010–2025 yılları arasında hazırlanmış tezler, kadınların eğitim yönetiminde hâlâ görünmez kılındığını, buna rağmen liderlik tarzlarının örgütlere önemli katkılar sunduğunu ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin onların yükselişini engellemeye devam ettiğini göstermektedir. Bu sonuç, kadınların yönetim kademelerinde daha fazla yer almasının yalnızca bireysel kariyer gelişimi açısından değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, eğitimde niteliğin yükseltilmesi ve demokratik işleyişin güçlendirilmesi açısından da vazgeçilmez bir gereklilik olduğunu ortaya koymaktadır.

Öneriler:

1. **Liderlik Gelişim Programları:** Kadın öğretmenlerin yönetsel pozisyonlara hazırlanması için mentorluk, liderlik eğitimleri ve kariyer destek mekanizmalarının yaygınlaştırılması.
2. **Cam Tavanı Aşmaya Yönelik Düzenlemeler:** Terfi ve atama komisyonlarında toplumsal cinsiyet dengesi sağlanması ve süreçlerin şeffaflaştırılması.
3. **Aile–İş Dengesi Destekleri:** Esnek çalışma modelleri, kreş ve bakım destekleri gibi sosyal politikalarla kadınların yönetim rollerini üstlenmelerine uygun koşulların sağlanması.
4. **Toplumsal Farkındalık ve Kültürel Dönüşüm:** Okul ve toplum düzeyinde toplumsal cinsiyet eşitliği odaklı farkındalık projeleri, öğrencilere erken yaşlarda kadın liderlik örneklerinin gösterilmesi.

Anahtar Sözcükler: Kadın okul yöneticileri, liderlik tarzları, dönüşümcü liderlik, hizmetkâr liderlik, cam tavan sendromu, toplumsal cinsiyet, eğitim yönetimi

KAYNAKÇA:

1. Alberalar, L. (2015). *Kadın yöneticilerin kariyer engellerinin incelenmesi* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
2. Asar, R. (2014). *Eğitim kurumlarında kadın yöneticilere karşı tutumların değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü].
3. Ayas, M. (2023). *Öğretmenlerin kadın yöneticilere yönelik tutumları ile kurumsal imaj algıları arasındaki ilişki: Örgütsel mutluluğun aracılık rolü* [Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
4. Çelik, B. (2008). *Kadın yöneticilere yönelik tutumlar ve düşünme stilleri arasındaki ilişki* [Yüksek lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
5. Çulha, S. (2023). *Kadın yöneticilerin eğitim örgütlerinde kadın yönetici olma konusundaki deneyim ve düşünceleri* [Yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

6. Çankaya, T. (2017). *M.E.B. mensubu kadın yöneticilerin mesleki yeterlilik algısı* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
7. Doğan, S., Şahin, A. E., & Kaya, O. (2024). Türk eğitim sisteminde kadın okul yöneticilerinin yeri: Bir durum çalışması. *Ulusal Eğitim Dergisi*, 4(10), 1–28. <https://doi.org/10.5281/zenodo.13970044>
8. Erkol, H. (2015). *Kadın eğitim yöneticilerinin bakış açısıyla okul yönetimi ve kadın yöneticiler* [Yüksek lisans tezi, Düzce Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
9. İnce, A., Önder, E., & Petek, H. (2025). Okullarda kadın müdür olmanın getirdiği zorluklar ve baş etme yolları. *Buca Faculty of Education Journal*, 64, 1882–1908. <https://doi.org/10.53444/deubefd.1590680>
10. Kılıç, Ç., Turgut, G., Esin, E., Akyol, Ö., Girgin, G., & Karavcı, A. (2023). Eğitim yönetiminde kadınların yönetici olmasını engelleyen faktörlerin incelenmesi. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Researches*, 9(31), 11–23. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8151017>
11. Korkmaz Moraloğlu, S. (2010). *Kamu kurumlarında görev yapan kadın yöneticiler (Kayseri ili örneği)* [Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
12. Metin, G. (2020). *Kadın okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile okul iklimi arasındaki ilişki* [Yüksek lisans tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
13. Özçifçi, İ. (2013). *Kadın yöneticilere yönelik tutumlar ile öğretmenlerin öz yeterlik algıları arasındaki ilişki* [Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü].
14. Sefer, S. R. (2006). *Üsküdar ilçesindeki okullarda çalışan bazı kadın yöneticilerin mesleklerine ilişkin beklenti ve sorunları* [Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
15. Sivli, N. A. (2014). *Yükseköğretimdeki kadın yöneticilerin dönüşümsel ve sürdürümsel liderlik özellikleri ve metaforları* [Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü].
16. Şahin, G. (2007). *Eğitim örgütlerinde kadın yöneticilerin yeri ve kariyer sorunları* [Yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
17. Tat, F. (2015). *Kadın yöneticilerle çalışan öğretmenlerin ve yöneticilerin, kadın yöneticilerin yeterliklerine ilişkin görüşleri* [Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü].
18. Topcu, F. (2021). *Bağımsız devlet anaokullarında çalışan yöneticilerin kadın yöneticilere ilişkin cam tavan algılarının incelenmesi: Küçükçekmece örneği* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
19. Tüzel, E. (2014). *Eğitim örgütlerinde kadın yöneticilerin kariyer engellerinin incelenmesi (Ankara ili örneği)* [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü].
20. Yılmaz, S., & Kaya, O. (2016). *Okul yöneticileri ve öğretmenlerin toplumsal cinsiyetçiliğe ve kadın yöneticilerin liderlik becerilerine yönelik görüşleri* [Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
21. Yılmaz, A., Kandak, M., Demir, E., Çelik, A., Kaya, H., & Demir, M. (2021). Eğitim alanında kadın yöneticilerin kariyer engellerinin incelenmesi. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(5), 90–104. <https://doi.org/10.46236/jovosst.891723>

PHILOSOPHICAL AND ETHICAL APPROACHES TO THE TRANSITION TO A DIGITAL SOCIETY

Maxsuda NORMAMATOVA

Professor, Department of Sociology and Social Work,
Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Samarkand, Usbekistan
normamatovam@mail.ru

Odiljon KARIMOV

Independent researcher,
Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Samarkand, Usbekistan
odiljonikramov@mail.ru

Abstract. *This article explores the philosophical and ethical dimensions of the transition to a digital society. The authors examine concepts such as virtual reality, simulacra, information literacy, and digital ethics from a theoretical and philosophical perspective, highlighting their impact on both society and the individual. The study analyzes reforms implemented in Uzbekistan under the “Digital Uzbekistan – 2030” strategy and underscores the need to address ethical risks and spiritual challenges within youth consciousness. Additionally, the article investigates the socio-philosophical implications of digital society, drawing on Habermas’s theory of communicative action, Baudrillard’s concept of simulacra, and contemporary sociological approaches. The findings indicate that while leveraging the positive potential of a digital society is essential, mitigating its negative effects remains a critical task for state policy and moral education.*

Keywords: *digital society, philosophy, ethics, virtual reality, simulacra, information culture, digital ethics, Uzbekistan*

Introduction

In the contemporary era of globalization, digital transformation has become more than a technological innovation; it represents a fundamental paradigm shift that reshapes the very foundations of human existence. The rapid development and widespread application of information and communication technologies have penetrated political, economic, cultural, and everyday life, making digitalization a defining characteristic of modern civilization. Activities that once required physical presence—such as education, healthcare, commerce, governance, and social interaction—are increasingly mediated through digital platforms and virtual environments. This transformation offers unprecedented opportunities to expand human capabilities, improve efficiency, and foster global interconnectedness.

At the same time, digitalization raises profound philosophical and ethical questions. The migration of human activity into virtual spaces challenges traditional notions of identity, morality, and social responsibility. Virtualized reality not only alters individual perceptions of the world but also reshapes the structures of communication, power, and social order. Human values, historically grounded in tangible cultural and

moral contexts, are now tested against the dynamics of digital networks, where information flows are limitless, instantaneous, and often uncontrollable.

These developments compel scholars to address critical questions: How should “reality” be understood when much of human experience is mediated by screens and algorithms? What becomes of ethical responsibility in environments where anonymity, simulation, and algorithmic control blur the distinction between authentic and artificial? How can societies preserve moral cohesion and cultural identity in a global digital space that fosters both integration and fragmentation?

Thus, the study of digital society extends beyond the analysis of technological innovation to include the philosophical and ethical implications of this new stage in human civilization. Examining these issues allows us to identify risks—such as moral erosion, digital addiction, and manipulation of consciousness—while also recognizing opportunities, including the democratization of knowledge, the expansion of cultural horizons, and the promotion of civic participation. In this context, an in-depth philosophical and ethical analysis of digital society is highly relevant, both for theoretical discourse and for the development of practical strategies that support the sustainable and humane evolution of digital civilization.

Main Part

The concept of a digital society is understood as a new stage in human development. In this framework, information and knowledge become the primary resources of production, while the Internet and mobile technologies occupy a central role in social relations [1]. The notion of “virtualistics” emerged in the early 20th century and later gained significant traction in socio-philosophical research [2], [3]. Virtual reality technologies, by transforming human perception, worldview, and social interactions, give rise to novel ethical challenges.

As Baudrillard observed, in contemporary society signs often detach from reality, forming a system of simulacra [7]. This phenomenon blurs the boundary between reality and imagination, particularly in the minds of young people. Simultaneously, social networks and virtual communication tools create limitless information flows, raising pressing questions about ethical responsibility in selecting, verifying, and interpreting information [4].

Uzbekistan’s experience illustrates that the transition to a digital society has become a strategic priority of state policy. Under the “Digital Uzbekistan – 2030” strategy, extensive digitization is underway across public services, education, healthcare, and the financial sector [6]. By 2023, the number of Internet users exceeded 30 million, representing over 85 percent of the population. At the same time, 64 percent of young people spend more than four hours online daily, and 37 percent exhibit signs of digital addiction, which gives rise to social and ethical challenges [9].

Methodology

This study employs philosophical-analytical and sociological methods. Social changes were examined using a systematic approach, while the impact of the virtual environment on individual and collective consciousness was analyzed from a phenomenological perspective. The empirical basis of the research includes the “Digital

Uzbekistan – 2030” strategy, official state statistics, and sociological surveys conducted among youth.

Analysis

The transition to a digital society not only redistributes communicative power but also reshapes epistemic authority—determining who is believed, why, and according to which verification practices. In environments where visibility is algorithmically curated, Habermasian communicative rationality encounters structural friction: reasons and arguments circulate, yet their uptake is filtered through engagement-driven systems that prioritize velocity and affect over reciprocity and justification [10]. This creates an asymmetry between speech and reach, where well-reasoned positions often lose to attention-grabbing signals. Hidden moderation layers, recommender systems, and A/B-tested interface nudges subtly guide attention, converting private incentives (watch time, clicks) into public norms (what appears salient or legitimate). Over time, this weakens shared standards of validity and the background consensus needed for ethical coordination, fostering normative pluralization and local “micro-ethics” that may conflict across communities.

Platformization extends these dynamics into the economy. Gig work, remote contracting, and data labor embed workers within rating systems and opaque performance metrics, shifting managerial power to dashboards while dispersing liability across contractors and algorithms [6], [11]. Ownership of digital traces—profiles, behavioral data, inferred attributes—remains contested, raising first-order questions of personhood and second-order questions of distributive justice: who captures the surplus value of a datafied life? Consent banners seldom constitute informed authorization due to complex data flows; therefore, the authenticity of consent, transparency of algorithmic processing, and contestability of automated decisions become core ethical benchmarks for legitimate digital governance. Without such safeguards, optimization can drift toward surveillance incentives, producing chilling effects and self-censorship that impoverish public deliberation.

Digital inequality adds a material dimension to these moral tensions. Uneven broadband coverage, device heterogeneity, language localization gaps, and skill differentials create a layered “capability divide,” where connectivity does not equally translate into social mobility. Rural–urban and gendered disparities manifest in differential access to secure devices, privacy in shared households, and time for skill development. As essential services and credentials migrate online, these gaps lead to structural exclusions from employment, welfare, and education, reinforcing stratification and eroding trust in institutions intended to promote inclusion.

In Uzbekistan, rapid implementation under “Digital Uzbekistan – 2030” has expanded e-services, tele-education, and fintech access, yet it also intensifies dilemmas around information security, data minimization, and legitimate state–private data sharing [6]. Youth practices illustrate the ethical-psychological frontier: prolonged exposure to infinite-scroll feeds and short-form video correlates with attentional fragmentation, reduced tolerance for delayed gratification, social comparison anxiety, and identity formation through metricized feedback loops [5], [9]. These effects vary according to school climate, parental mediation, and local cultural norms. Consequently, media education must go beyond “critical reading” of content to include meta-cognitive strategies for attention management, emotional regulation online, and practical

literacies such as privacy hygiene, platform settings, and resilience against manipulative design.

At the axiological level, digital transformation recalibrates social value around speed, efficiency, personalization, and convenience. Yet these instrumental goods can erode deeper values—spirituality, solidarity, justice—when optimization targets narrow utility metrics [12], [14]. Ethical design requires embedding non-instrumental constraints into technical and institutional frameworks: purpose limitation, proportionality in data collection, duties of explanation for consequential algorithms, and *ex ante* impact assessments weighing not only accuracy and fairness but also effects on dignity and social cohesion. Sustainable modernization is therefore dual: technogenic progress in infrastructure, standards, and skills must advance alongside “spiritual” progress in virtue ethics, civic responsibility, and communicative culture, or efficiency gains risk outpacing the moral capacities necessary to steward them.

Results

A broadened philosophical and ethical synthesis produces several reinforced conclusions. First, information has become a strategic resource not merely due to its volume but because of its predictive and steering capacities. Ensuring its fair distribution requires three interdependent regimes: access (connectivity and devices), agency (usable controls, meaningful consent, and data portability), and accountability (transparent, contestable, and auditable automated decisions). Together, these regimes constitute practical digital sovereignty, aligning individual rights with collective oversight of data infrastructures [1], [6].

Second, durable ethical standards in digital life emerge less from prescriptive rulebooks than from cultivated capacities. Media and information literacy must be complemented by algorithmic literacy (understanding ranking, recommendation, and profiling systems), attention literacy (managing cognitive load and interruptions), and dialogic literacy (norms of reason-giving and online disagreement). Internalizing these capacities supports the public use of reason in spaces otherwise shaped by engagement-driven incentives; without them, simulacra and algorithmic biases gradually degrade ethical judgment and diminish truth-tracking discourse [7], [8], [10].

Third, in Uzbekistan, the net public benefits of digitization—including greater administrative transparency, service efficiency, financial inclusion, and educational reach—can be secured only if emerging risks are institutionally mitigated. This requires complementing technical regulations with explicit codes of digital ethics in public services and education, standardized privacy-by-design practices, age-appropriate platform design for youth, explainability and non-discrimination duties for high-impact AI systems, and participatory mechanisms that enable citizen input in data governance [5], [6], [11]. Where inequalities persist, targeted capability-building initiatives—such as localized language resources, rural connectivity programs, teacher training in digital pedagogy, and community-based media education—can transform connectivity into opportunity rather than mere exposure.

Taken together, these findings suggest a policy and cultural trajectory in which infrastructural acceleration is synchronized with moral cultivation and institutional safeguards. By aligning access, agency, and accountability with education for digital virtues, society can harness efficiency without compromising human dignity, preserve

pluralism without succumbing to fragmentation, and pursue modernization without moral erosion.

Conclusion

The transition to a digital society represents a new stage in human development. A thorough examination of its philosophical and ethical dimensions is essential to safeguard the younger generation, ensure data security, and maintain social stability. Human dignity, moral responsibility, and digital ethics must serve as the foundation of societal progress. Achieving a balance between technological advancement and spiritual stability is crucial for preserving the human dimension of a digital society. Only by integrating these ethical principles with innovation can the benefits of digital transformation be realized sustainably and inclusively.

REFERENCES:

1. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Tashkent: O'zbekiston, 2021. – P. 191–192.
2. Bergson A. Tvorcheskaya evolyutsiya. – Moscow: Kanon, 1998. – 294 p.
3. Razlogov K. Arto A. // Pavi P. Slovar' teatra. – Moscow: Progress, 1991. – P. 403.
4. Skvortsov A. A. Etika: uchebnik dlya srednego professional'nogo obrazovaniya. – 3rd ed., rev. and add. – Moscow: Yurait, 2019. – 322 p.
5. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Tashkent: Ma'naviyat, 2008. – 178 p.
6. Ministry of Digital Technologies of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent, 2023.
7. Baudrillard J. Simulacres et Simulation. – Paris: Galilée, 1981. – 236 p.
8. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 2000. – 597 p.
9. Youth Agency. Internet Usage Statistics among Youth in Uzbekistan. – Tashkent, 2022.
10. Habermas J. Teoriya kommunikativnogo deystviya. – Vol.1. – Moscow: Ves' Mir, 2000. – 496 p.
11. Nazarov M. Media i obshchestvo: sotsiologicheskiy podkhod. – Moscow: Aspekt Press, 2017. – 415 p.
12. Toffler A. Tretya volna. – Moscow: AST, 2004. – 784 p.
13. Beck U. Obshchestvo riska: na puti k drugomu modernu. – Moscow: Progress-Traditsiya, 2000. – 383 p.
14. Turkle S. Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet. – Moscow: AST, 2004. – 412 p.
15. Lotman Y. Culture and Explosion. – Berlin: De Gruyter, 2009. – 264 p.

DIGITAL RIGHTS IN THE CONSTITUTIONAL CONTEXT OF HUMAN RIGHTS

Aytan BABAYEVA

LL.B. International Law; M.Sc. International Cooperation and Development Sciences

Head of Sector/International Cooperation and Development

Social Research Center

Baku, Azerbaijan

aytanbabayeva@stm.az

Abstract. Digital rights represent the application and reinterpretation of human rights in the digital sphere, involving Internet use, information technologies, online platforms, and artificial intelligence systems. The integration of traditional rights, specifically, access to information, freedom of speech, and privacy, and other related rights, co-exist with emerging rights, including digital participation and equality. Theoretically grounded standpoint refers to the transformation of rights and freedoms, arguing that digital rights do not constitute entirely novel phenomena; rather, as extensions of fundamental derivative human rights, they require contextual reconsideration. For instance, in the digital domain, freedom of expression manifests through the opportunity to publish opinions or disseminate content via networks. In this context, human rights adjust technologically and assume contemporary modalities, such as internet-based freedom, virtual privacy, content regulation, and data protection.

The effective realization of the mentioned and linked rights necessitates adherence to legal norms, the cultivation of digital practices, and the safeguarding of collective rights in digital environments. Accordingly, the legal literacy of technology users, conceived as members of the digital society at large, forms a prerequisite for their enactment. Meanwhile, in terms of interconnection with the theory of successive generations of human rights, the conditions fostering the emergence of cyber and online rights have become topical in scholarly discussions. Situated within a broader constitutional framework of human rights, digital rights articulate appearing imperatives through the adaptation of individual freedoms to electronic and online realities. Consequently, the incorporation of traditional rights into ICT systems, alongside the proliferation of new generations of rights, is expected to evolve in the trajectory of digital shifts in human and societal life, and in governmental strategies.

The current article examines relevant aspects of the theme through the lens of theoretical points and governance, while supplemented by empirical findings as the reflection from a sociological survey conducted in Azerbaijan, which assesses youth apprehension and perceptions of digital rights.

Keywords: Human rights, digital rights, theoretical approach, constitutional foundation, digital policy, international strategy, digital and legal literacy, youth awareness

Introduction

The intersection of digital and constitutional rights underscores the recognition of digital rights as an integral part of fundamental human rights. Constitutional provisions reinforce their normative legitimacy and delineate the state's obligations to warrant legal protection. Accordingly, the development in guaranteeing provisional levels of digital entitlements depends not solely on technological innovation but also on advancements of digital-legal literacy and the promotion of ethical practices within digital communities. For these rights to

be effectively exercised and defended within contextual scopes, state vision and public sense of consciousness, and mindset on responsibility in a digital setting are indispensable. The evolution of rights in the digital age has also intensified the links among generational categories of human rights. The intergenerational logic of human rights, precisely, the first (civil and political), second (economic, social, and cultural), and third (collective and developmental) generation, provides a conceptual paradigm for embedding digital rights into wider human rights structures. Each generation contributes to shaping the forms of the mentioned and related rights, ensuring their applicability across multiple dimensions of the digital landscape. For instance, parts of the secondary generation of rights increasingly complement the third generation of rights in digital space, including collective involvement in digital participation and governance. In this respect, digital rights embody an up-to-date conceptuality of human rights functioning simultaneously at individual and societal levels, thereby compelling states and legal systems to recalibrate normative and institutional boundaries.

Theoretical Approach

Philosophical perspectives on the progression of rights form valuable insights into the notional foundations of digital rights. Spinoza (1670) identified that rights are contingent upon human capacities and collective arrangements, implying that they develop in alignment with shifts in human power. By contrast, Bentham (1796) dismissed the metaphysical notion of natural rights as “nonsense upon stilts”, arguing that rights are purely legal constructs, established and revoked by legislative authority. This orientation paved the way for the modern classification of rights, covering cyber and online rights on the scale of actual legal systems.

In contemporary discourse, the Italian philosopher L. Floridi and other scholars in the field of information ethics have developed normative scaffolds that directly inform debates on digital rights. He discusses that information technologies condition a re-examination of ethical principles and introduces the concept of the infosphere as a domain where individuals, regarded as informational entities, hold rights to recognition, protection, and autonomy. In other words, his point of view accentuates that people in digital societies are concurrently active agents and vulnerable subjects of algorithmic processes or systems, noting every individual as an entity structured by information possesses rights that also manifest within the digital sphere during virtual and online interactions (Floridi, 1999 and 2014).

Overall, the emergence of new rights remains an ongoing stage. Consequently, from the legal-theoretical point of view, digital rights are perceived as a digital adaptation of existing rights and as new rights emerging from technological updates. In this context, the transformation theory of rights, as well as the new rights approach and the notion of normative expansion, serve as key reference points in attitudes to digital rights formation.

Constitutional and Legislative Foundation

Constitutions function as the primary normative anchors for digital rights, augmented by statutory elaborations and judicial interpretations. Serving as the supreme legal framework, they establish foundational principles not only for core freedoms but also for digital rights in a general aspect that guides the development and implementation of digital governance.

In France, Article 34 of the Constitution entrusts the legislature with defining rights and guarantees, which play a significant role in the operationalization of public freedoms. Under this provision, freedom of expression and communication is acknowledged and regulated

through laws in the legislation. In the modern era, access to the Internet has become an indispensable means for the free opinion sharing and exchange of ideas, a liberty protected under Article 11 of the 1789 Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. In 2020, the Constitutional Council affirmed that access to the Internet creates a fundamental right, essential for maintaining the underlined rights. Earlier, in its decision of 10 June 2009 (No. 2009–580 DC), the Council had recognized the phrase “access to Internet services” as falling within the scope of the freedom to communicate ideas and opinions. Thus, internet access is regarded as an integral component of freedom of expression and communication. The decision also determined that only judicial authorities may impose restrictions on such freedoms. Moreover, the Council concluded that the collection of digital personal data may amount to a violation of the right to privacy, thereby constituting a disproportionate interference.

Freedom of expression, the right to privacy, and other types of first-generation rights enshrined in the European Convention on Human Rights (ECHR) and presented in other legally significant European-level instruments (GDPR, Convention 108 of the CoE, CETS 223), have already directly and contextually expanded to the digital scales. These sources provide an outline to affirm the protection of free expression and personal data online. The Council of Europe’s Convention 108 (1981) for the Protection of Individuals with Respect to Automatic Processing of Personal Data represents the first legally binding instrument for ratified states on data protection and serves as an extension of constitutionally recognized privacy rights into digital dimensions.

Laws in the United States have been enacted to protect freedom of expression and privacy rights, which are recognized in the Constitution, within digital spaces. Based on the Constitution, these rights are defended in the digital sphere through legislation and judicial practice. In this context, the Children’s Online Privacy Protection Act of 1998 (Federal Trade Commission, 1998/COPPA, 15 U.S.C. 6501–6505) requires parental consent for the collection and use of personal information from children under the age of 13, serving as an example of privacy and identity protection under legislation.

In Latin America, Article 20 of Colombia’s Constitution grants freedom of expression and the right to accurate information. A 2019 draft of a constitutional amendment sought to codify internet access as a fundamental right, reflecting the growing recognition of its essential role in exercising constitutional freedoms, despite the proposal not being ultimately adopted (*Proyecto de Acto Legislativo* 165, Congress of Colombia, 2019). The aim of the draft was to affirm, at the constitutional level, the realization of these rights via the internet. The draft was discussed in Congress; however, it did not reach final approval, and therefore, the amendment was not enacted into the Constitution. Nevertheless, the content of the project reflected a normative approach introducing the Internet as a platform for experiencing fundamental and related, as well as digital rights.

The countries stand out for their rapid implementation of technological innovation, such as Finland and Estonia prioritize the development of digital society and online rights by integrating second and third-generation legal protections in the forms of ICT literacy, inclusive participation, and electronic identity that are rooted in a constitutional human rights vision. Their legal and institutional structures advance equitable access, positioning these principles at the foundation of digital governance. Through constitutional and legislative approaches, the mentioned states promote digital equality and civic inclusion.

Regarding the specific provisions secured in the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the supreme law establishes a constitutional basis for digital rights as well, which is essential for upholding rights within the digital environment. In other words, the Constitution

contains key principles that condition the protection of human rights and freedoms in the digital context. This point can be associated with the articles below:

- Guarantee of human rights and freedoms (Article 12) – This article clarifies the state's obligation to protect and ensure human rights. Setting the target as the highest objective of the state, the article can serve as a regulatory framework for emerging digital realities of rights within the essential legislative and strategic setup.
- Right to equality (Article 25) – Enables a legal foundation to prevent discrimination of rights that can also be realized in digital equality.
- Right to privacy and personal integrity (Article 32) – Establishes a legal basis for the protection of personal data, ensuring confidentiality, which can be found as a ground for digital and online data protection as well. From this point, the principle of personal data protection must apply to the collection and processing of digital information, as well as the duties of public and administrative entities defending information security.
- Freedom of expression (Article 47) – Forms the basis for the free expression of opinions and, upon the regulatory legislation, it is considered in the digital networks, including on social media and other platforms, encompassing the right to both express views and access information.
- Freedom of information (Article 50) – Implies access to information, which also covers the core aspect in practice through digital platforms and the protection of informational freedom online.
- Right to legal assistance (Article 61) – Affords a backbone mechanism for legal protection. It implies itself adaptable to the events and settings of digital rights issues.

Apart from the background auspices of the Constitution, the specific protection of digital rights is detailed in legislative norms, such as laws on the protection of personal data, to which the Constitution establishes the overarching perspective for these rights.

Digital Policy

As discussed above, the protection of human rights and basic freedoms must remain a central principle during digital transformation. In Azerbaijan, references to digital rights, both direct and indirect, are primarily conceptualized in the Digital Development Concept of the Republic of Azerbaijan (adopted January 16, 2025) and other related strategic documents. These instruments contain multiple provisions aligned with the essence of digital rights.

The Concept promotes equal access to high-quality electronic services for citizens, reflecting the principle of digital equality and non-discrimination in the use of digital services. Moreover, enhancing cyber literacy equips citizens with the skills necessary to exercise their right to digital participation. In addition, preserving personal data and strengthening cybersecurity are tightly linked to the rights to privacy and digital security. The document also emphasizes human-centered and transparent governance, corresponding to rights such as online freedom of expression, reliable access to information, and digital engagement.

The strategic Concept aims to apply the principles of digital rights and can thus be regarded as an indirect conceptual basis at the developmental stage of legal regulation. Its goals are structured with consideration of citizens, business, and state interests:

- Citizens: (1) improved accessibility of services and inclusiveness, citizen-centric digital service delivery; (2) promotion of innovations; (3) raising awareness among citizens, increasing the digital literacy of the population.

- Business sector: (1) creating a favorable environment for the formation of a competitive and innovative business ecosystem; (2) promotion of cooperation between public and private sectors, support for startups; (3) facilitating business processes through digital technologies.
- State institutions: (1) facilitation of digital transition; (2) increased efficiency of resources; (3) enhancement of data and cybersecurity; (4) effective digitalization of government; (5) promotion of transparency; (6) usage of cloud technologies and artificial intelligence solutions.

As stated in the Concept: *“This approach safeguards the interests of all three principal target groups and establishes a foundation for sustainable, inclusive, and effective implementation of digital development. The stated objectives aim to enable significant progress in state and societal advancement through the adoption of digital technologies.”*

In parallel, the National Assembly (Parliament) has planned the proposal of a draft law on next-generation digital rights to foster the protection of citizens’ rights in the digital sphere.

International Strategic Framework

The Council of Europe’s Digital Agenda 2022–2025 prioritizes the reinforcement of existing digital regulations, the development of new legal instruments responsive to emerging challenges, and the strategic use of digital technologies. Institutionally, the Council’s Department of Digital Development and Governance leads the development of standards on privacy, cybersecurity (particularly cybercrime), and artificial intelligence (AI), while actively participating in global internet governance and engaging in policy dialogue with major technology companies.

A landmark initiative is the Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy, and the Rule of Law (2024), the first legally binding international treaty in this domain. The Convention does not regulate technologies per se; however, it confirms the human-rights-compliant use of AI, including data protection, anti-discrimination measures, human-rights impact assessments, and legal remedies. European states may accede to the Convention. Its central objective is to anticipate risks, prevent harm, and promote responsible innovation in the rapidly evolving AI world, emphasizing human rights in technological development. Precisely, the aim of the Convention defines as to ensure activities within the lifecycle of artificial intelligence systems are fully consistent with human rights, democracy, and the rule of law, while being conducive to technological progress and innovation.

Additionally, the African Union’s Malabo Convention (2014) also introduces a comprehensive legal model for cybersecurity and personal data protection, including setting requirements or mandating member states to establish mechanisms such as independent national Data Protection Authorities (DPAs), thereby advancing the structured governance of digital rights across the continent.

Empirical Assessment of Youth Comprehension on Digital Rights in Azerbaijan

The study employed a nationwide, sociologically representative public opinion survey based on quantitative methodology and simple random sampling, involving 407 respondents aged 18–29. It examined youth attitudes toward digital rights, perceptions of digital security, awareness of rights violations, and perspectives on the state’s role and awareness-raising.

Methodology

The survey sample was designed based on official population statistics, ensuring proportional representation across nine cities and forty-six districts. The margin of error was $\pm 5\%$ at a 95% confidence interval. The questionnaire included 23 questions (4 open-ended, 11 closed-ended, and 8 socio-demographic). Average completion time per respondent was 8 minutes and 29 seconds. Fieldwork was conducted from 1–6 August 2024, through telephone interviews using the *SurveyToGo* data collection platform. Interviewers were trained in the research project and conducted pilot tests. Anonymity and informed consent were ensured over the surveying process, and responses were used solely in an aggregated form for academic purposes. Data were analyzed using *SPSS*, a statistical software, with reliability checks performed for multiple combinations. Multiple-choice responses are presented as selection frequencies.

Key Findings

The survey analysis indicated that although Azerbaijani youth tend to consider themselves knowledgeable about digital rights, their comprehension of the subject remains largely superficial and inconsistent at several points:

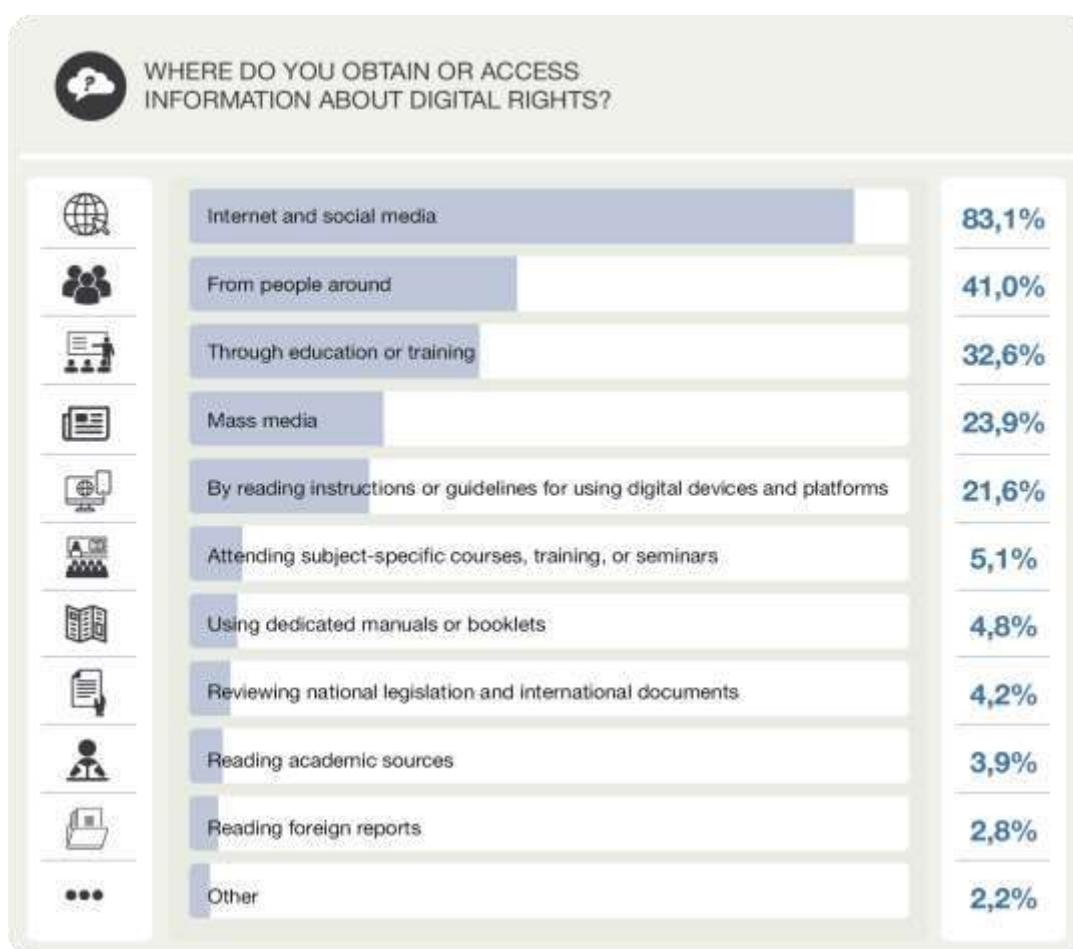
Awareness: 95.3% reported having heard of digital rights (N = 407). Among them, 87.6% considered themselves “somewhat informed,” and only 4.1% “well informed” (N = 388).

Conceptual Understanding: 32.3% primarily associated digital rights with online privacy and data security; 27.6% linked them to fundamental digital human rights, such as freedom of expression, user rights, and access to reliable information; 10.5% understood the term mainly as access to digital tools and the internet.

Knowledge Gaps: Despite high reported awareness, 8.2% of respondents admitted being uninformed, and 18.3% could not define the term in meaning, indicating a gap between recognition and comprehension.

Information Sources: by 83.1% opted response level in multi-answer question, it was revealed that respondents obtain information through the internet and social media, which raises concerns about the reliability and accuracy of such sources and indicates a tendency to rely predominantly on them (Figure 1). **Rights Recognition:** Respondents moderately identified digital rights violations, such as cyber fraud and data theft. The majority answer among multiple responses also recognized breaches of international standards (60.8%) and violations of platform rules (56.7%) as rights infringements. However, knowledge of and confidence in legal recourse mechanisms were uneven and inconsistent.

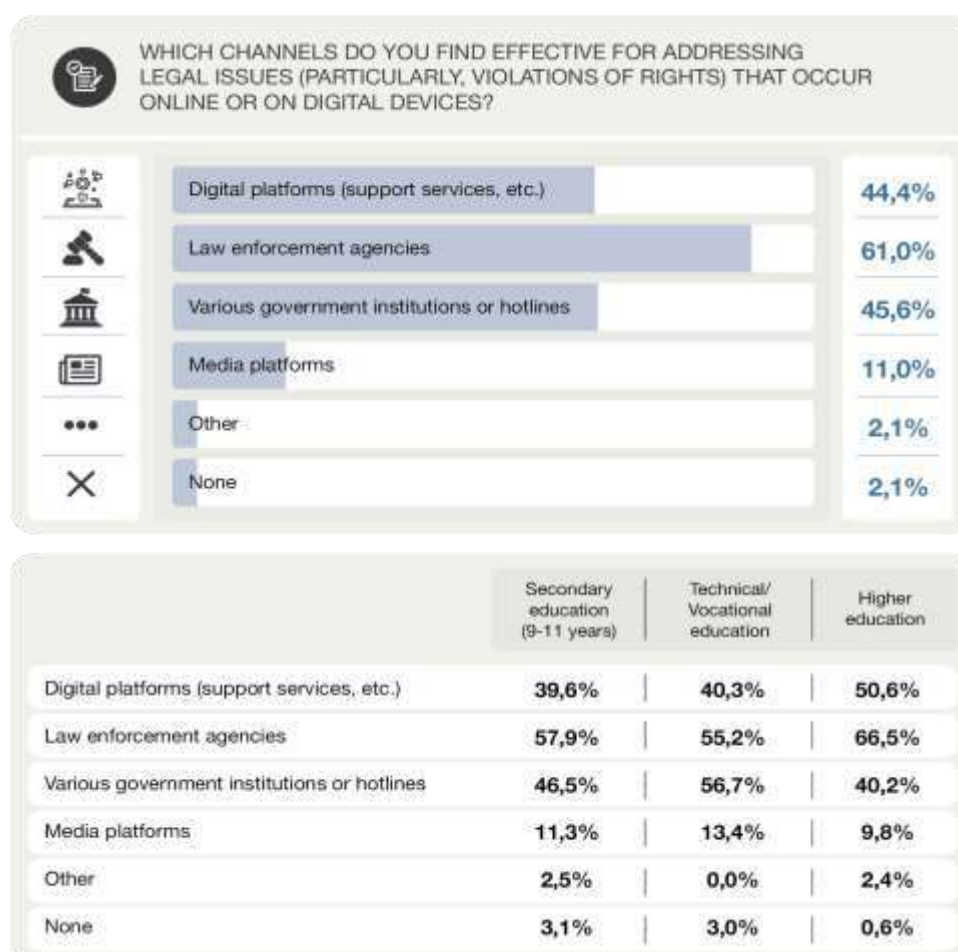
Figure 1. Sources of Information on Digital Rights among Respondents (%)

Based on the results of the research, certain gaps in knowledge and conflicting perceptions regarding digital rights and security were observed among respondents. Specifically, 18.3% of the young participants reported that they did not know the meaning of the term “digital rights,” indicating that overall recognition of the concept remains insufficient. However, some of these respondents, despite not being familiar with the term itself, expressed opinions on digital security and rights in response to other questions, suggesting that the concept is, at least contextually, partially perceived.

The findings portray respondents’ attitudes toward the digital environment, combined with trust caution. Precisely, 65.7% of participants stated that they count on the online network and cyberspace platforms to a certain extent, reflecting conditional or cautious trust rather than complete confidence. Conversely, the 17.9% reported that they do not trust this environment at all, highlighting a perception of the digital sphere as potentially risky and prone to rights violations. Thus, the potential for infringement of digital rights and associated concerns occupies a significant place in respondents’ consciousness. According to opinions, in cases of digital-rights violations, they would consider seeking recourse not only through official institutions but also through alternative channels (such as media, 11.0%). This approach may reflect both a lack of sufficient knowledge regarding legal mechanisms and procedures, as well as varying degrees of trust in formal authorities. Contacting or appealing to law enforcement authorities when digital rights are violated was the preferred answer to the multiple-response question, while only 11.7% of total respondents (N = 390) selected this option as their sole choice (Figure 2).

Figure 2. Perceived Effectiveness of Different Channels in Addressing Online Legal Issues and Rights Violations: Distribution by educational level of respondents

Notably, the findings reflect that most respondents expressed interest in acquiring knowledge in the field of digital rights and security, with 86.2% expressing a significant interest. In contrast, only 24.6% rated their own digital security skills as high. This means the rest may not be adequately equipped to address digital and legal concerns virtually and online. Considering the potential for encountering legal issues, the high level of interest in digital-legal familiarity is not unexpected in general.

A particularly noteworthy result was related to youth perception of responsibility for digital security. In a multiple-response question, the answer option “platform providers are responsible primarily for ensuring security” was selected by 59.3%, while 54.5% of the response level in the question indicates that users (both individuals and legal entities) should assume this under their own accountability. This factor demonstrates that a sense of individual responsibility is developing among young people. Furthermore, the 27.4% option level among total responses to the question indicates that respondents assigned the responsibility for digital security to national institutions. Overall, these findings suggest that respondents recognize the roles of all stakeholders, namely, users, platforms, and the state, in ensuring digital security and endorse a model of shared accountability.

Main observations from the research outcomes can be summarized as follows:

- Some respondents perceive digital rights only as legally codified entitlements.
- 18.3% of respondents reported not knowing the meaning of “digital rights.”
- Young people primarily prefer contacting law enforcement in cases of rights violations.
- Responsibility for digital security is attributed to platforms, users, and the state at a somewhat shared level.
- Only 24.6% of respondents rate their digital security skills as high.
- The state’s policies on rights protection in the digital sphere are considered fully or partially effective by 93% of respondents.
- 86.2% of young people are interested in acquiring additional knowledge in this area.

The results reveal that certain groups of respondents exhibit both conceptual gaps and contradictory positions regarding digital prerogatives and security. This characterizes the necessity to enhance digital literacy, expand legal knowledge, and strengthen trust in official mechanisms. While various awareness-raising activities are conducted at public and community levels in Azerbaijan, arising from the survey analysis, there remains a clear demand for systematically implemented, multifaceted next-generation sustainable programs and projects aimed at improving the understanding of digital-legal security and skills development.

Based on these findings, several recommendations can be proposed, ultimately:

1. Expand training and awareness programs on digital-legal cognition.
2. Improve young people’s practical understanding and enjoyment of digital rights.
3. Support applicable experiences to clarify the distinction between legal violations and technical issues.
4. Increase public awareness of digital security.
5. Conduct dedicated research on the protection of vulnerable groups’ digital rights.

Overall, the findings indicate that while the concept is generally recognized, public and practical knowledge of legal terminology and subject matter remains underdeveloped, as some respondents do not fully grasp the content of digital rights. This may reflect

insufficient education and dissemination of the connection between general and digital rights under constitutional law, highlighting the requirement for additional initiatives in the education sector. Consequently, enhancing knowledge of digital rights and promoting their correct insight within the circle of constitutional rights and liberties calls for targeted awareness campaigns and specialized educational strategies in an updated design with an innovative approach.

In conclusion, the facilitation of cyber rights, alongside the notion of responsibility, is a critical aspect of reinforcing the constitutional rights system in the digital age. Digital rights are strongly connected to contemporary generations of constitutional and human rights. They primarily develop in the scope of third-generation rights, collective rights, information rights, and principles of transparency. Rights such as freedom of expression, access to information, and protection of privacy form the core of digital privileges, and their constitutional upholding in the contemporary stage requires robust national and international legal standards, particularly in the context of rapid breakthroughs in artificial intelligence. This connection illustrates the integration of digital rights into the broader human rights system, a process that will continue to gain significance in this transformational era.

REFERENCES:

1. Bentham, J. (1843). Anarchical fallacies. In the works of Jeremy Bentham: Published under the superintendence of his executor, John Bowring. Vol. 2. Edinburgh: W. Tait.
2. Babayeva, A. (2024). *Digital-legal awareness of youth: A blitz sociological survey study*. Social Research Center (Analytical reports).
3. Conseil Constitutionnel (2009, June 10). *Act furthering the diffusion and protection of creation on the Internet* (Decision No. 2009-580 DC).
4. Floridi, L. (1999). *Information ethics: On the philosophical foundation of computer ethics* (p. 4). Springer Nature.
5. Floridi, L. (2014). *The fourth revolution: How the infosphere is reshaping human reality* (pp. 59–60). Oxford University Press.
6. Federal Trade Commission (1998). *Children's Online Privacy Protection Rule (COPPA)*. Protecting America's Consumers.
7. Report.az. (2025, January 23). A draft law on new generation digital rights to be prepared in the Milli Majlis. *Report.az*. <https://report.az>
8. Spinoza, B. (1670). *Tractatus Theologico-Politicus*. 2007, Cambridge University Press.
9. Congress of Colombia (2019). Draft Legislative Act No. 165 of 2019, Chamber: Decree Article 1 (Amendment to Article 20 of the Political Constitution)

SOCIAL PROBLEMS OF INCREASING LABOR PRODUCTIVITY IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Nuriddin ALIKARIEV

Doctor of Economics, Professor of the Department of Sociology

National University of Uzbekistan

Uzbekistan

ORCID ID: 0009-0009-1802-8283

nur.aliq.1937@gmail.com

Abstract. *Increasing labor productivity today is closely linked to the more efficient development and utilization of human resources, particularly their intellectual capacities. In this context, it is essential to develop, implement, and apply modern technologies that leverage intellectual resources to enhance labor productivity amid the digitalization of all spheres of activity. This article examines technologies for utilizing the intellectual potential of labor resources in ways that align with the current realities of economic development.*

Keywords: *teamwork; digital labor; labor productivity; scope of work; product quality*

Introduction

Measuring labor productivity is a more complex task than defining the essence of this economic concept. In practice, a variety of methods are employed to assess the growth of labor productivity and production. The choice of a particular method depends, first, on the level at which labor productivity is measured and, second, on the specific objectives of the economic service conducting the calculation.

Research methodology

It is possible to identify individual jobs producing the same product according to the level at which labor productivity is measured. In such cases, the natural method of determining the volume of produced output—based on production norms (pieces, tons, cubic or square meters, etc.)—is appropriate. While this method is simple, convenient, and reliable, its use is limited to workplaces where identical products are manufactured, which makes it less common in practice. The natural method can only be applied when the same product is produced across units or sections of an enterprise.

A variant of this approach is the conditional-natural method, in which the volume of work is expressed in a standard unit of the same product. For example, wagons of different sizes, cans of various capacities, or different types of shoes can be converted into conditional units. This conversion is usually achieved using coefficients for standardization [1].

The conditional-natural method is particularly convenient because it allows the comparison of diverse goods, services, or production outputs. For instance, the sales volumes of flour, bread, and pasta products can be expressed in conditional kilograms by converting bread products into a common unit.

Another widely used approach to measuring labor productivity is the labor method. In this method, labor productivity is assessed based on the normative time required to produce or sell one unit of a product.

The advantage of the labor method is its applicability to all types of work and services. However, its widespread use requires established time standards for each type of work, which are not always available. Moreover, this method cannot be applied to calculate the productivity of employees whose work is not governed by time norms.

Measuring productivity also presents several limitations. Time standards may be insufficiently justified, inconsistently applied, or frequently revised, which prevents an objective assessment of labor productivity levels and growth, even within certain workplaces or teams.

Labor productivity is influenced by the workload. Employment reflects the expenditure of live labor and is expressed in terms of work time and output produced (goods or services). Labor is typically measured in standard hours (actual hours), representing the time required to complete a unit of work.

At the enterprise level and within large divisions or economic sectors, the value method is primarily used to measure production volumes and labor productivity. This method is universal, expressing all types and volumes of products, work, and services in monetary terms. These values are determined by multiplying output volumes by the corresponding wholesale prices.

The value method allows for comparison of labor productivity across employees with different professions and qualifications, for example, a confectioner versus a baker or a plumber versus a driver. Despite its broad applicability, the value method also has drawbacks, as it is heavily influenced by price factors, including market conditions and inflation [2].

Each of the three methods for measuring labor productivity has distinct advantages and limitations. These are summarized in the table below.

Analysis and results

The value method for measuring production volumes and labor productivity is relatively complex. The most appropriate method can be selected based on specific conditions. The indicators most commonly used to measure production volumes are gross output, merchandise, and products sold. While gross output provides seemingly accurate results for production rates, in a market economy it is often more important to assess productivity based on the volume of products sold, as increases in unfinished production or accumulated unsold goods do not carry positive economic value.

A limitation of measuring production volumes and rates using gross goods or goods sold is that wholesale prices reflect all material costs. Any increase in material costs—whether due to more expensive inputs or cooperation with other enterprises in delivery and sales—may falsely suggest an increase in labor productivity. Conversely, a decrease in material intensity may create the impression of lower productivity.

To mitigate the impact of changes in material intensity on production volume and labor productivity indicators, additional measurement methods are applied, including the conditional net product, normative net product, and normative value methods. These approaches partially or fully reduce the distortions caused by fluctuations in material inputs. Nevertheless, each method has its own limitations, and none fully satisfies the requirements of a market economy.

In the conditional net product indicator, which is used in the value method, direct costs of raw materials, components, energy, fuel, and similar inputs are subtracted from

the value of gross output. However, wages, depreciation of fixed assets, and profits are not deducted. While this adjustment eliminates the influence of material cost changes, the relative weight of profits and depreciation increases, which can slightly distort the indicators of production volume and labor productivity.

The net product indicator, used to determine labor productivity, is calculated by subtracting all material costs, including depreciation, from the value of gross output. In this calculation, the distorting effect of previous labor costs is fully eliminated; however, the relative weight of profit is significantly increased. Consequently, in contexts with varying types of profit, profit itself becomes the primary factor distorting net product and labor productivity indicators. It is important to note that such diversity of profits is characteristic of our national economy, having developed under centralized planning during the Soviet era, without adhering to the prevailing relationship between the average profit rate and product value. In contrast, many foreign countries consider the net product method acceptable for determining production volumes and labor productivity due to minimal variations in profit levels [3].

Nevertheless, even in countries with a well-established market economy, the net product indicator is more sensitive to price fluctuations than either commodity or gross output indicators.

Unlike the net product indicator, labor productivity under this method includes nominal wages, additional wage components, and average industry profits. As a result, the output reflects a combination of different benefits, which introduces certain complexities and limitations in applying the method.

First, a system of integrated wage regulations must be established alongside wholesale price systems for all product types. While this poses little difficulty in mass production, significant challenges arise in the production of grains, small-batch products, or items with frequently changing nomenclature. Second, the development of wage norms underlying the normative net product often exhibited a tendency toward overestimation. This led to an apparent increase in labor consumption and, consequently, a slowdown in labor productivity growth. Third, the normative net product indicator is weakly linked to the final financial outcomes of enterprises: it is possible to record high production volumes and labor productivity while remaining unprofitable due to excessive material consumption. For this reason, the normative net product method is most appropriate for analytical purposes rather than as a primary measure.

The normative value indicator of processing, applied in the value method of measuring labor productivity, is primarily used to determine production volumes in light industry. This approach incorporates wage costs and additional payments for production workers, workshop cost regulations, and general plant cost norms [4].

Labor productivity is a dynamic indicator that continuously changes under the influence of multiple factors. Some factors contribute to its growth, while others can lead to a decline. Additionally, the level and rate of labor productivity are shaped by the conditions under which the labor process occurs. Favorable conditions tend to amplify the positive effects of certain factors, whereas unfavorable conditions can diminish their impact. For example, natural and climatic conditions significantly influence agricultural labor outcomes and productivity. Similarly, social conditions—related to forms of ownership of production means and production relations—can strongly affect labor productivity, all other factors being equal.

Increases in labor productivity at the enterprise level can manifest in several ways:

- Increasing the quantity of output produced per unit of time without reducing quality;
- Improving the quality of output per unit of time without changing its quantity;
- Reducing labor consumption per unit of output;
- Decreasing the share of labor costs in total product costs;
- Shortening production and circulation time of goods;
- Enhancing both the volume and pace of production.

A variety of factors influence both the level of labor productivity and its dynamics. These factors are the driving forces or reasons behind changes in productivity. Some factors contribute to productivity growth, while others can inhibit it. The first group includes activities that improve the efficiency of labor tools, optimize work and production organization, and enhance the social and working conditions of labor groups. The second group encompasses adverse effects from natural conditions, deficiencies in production and labor organization, and negative social conditions.

At the level of an individual enterprise or organization, these factors can be further classified as **internal** or **external**.

Internal factors include the level of enterprise equipment, the efficiency of applied technologies, the energy supply for labor and production, the effectiveness of incentive systems, personnel training and qualifications, and improvements in workforce composition, among others.

External factors encompass changes in product types and labor requirements due to government orders or market demand and supply; socio-economic developments at the societal and regional levels; the degree of labor cooperation; material and technical support; natural conditions; and similar influences.

All factors can also be classified into three groups according to their nature and content: **material and technical, organizational, and socio-economic**. The material and technical basis of labor productivity growth lies in the advancement of science, technology, and their application in production. Consequently, material and technical factors are typically considered the leading group, shaping and determining the impact of other factors.

Material and technical factors of labor productivity growth include increasing the availability of equipment and energy for labor through continuous scientific and technological progress. The main directions of technological development in production are as follows:

- Mechanization and transition to automation;
- Enhancing the power of machines and equipment through improved energy supply;
- Electrification of production processes;
- Chemicalization of production in various industrial and agricultural sectors;
- Development of entirely new technologies that increase production intensity and substantially reduce live labor costs;
- Reduction of material consumption and efficient use of resources;
- Specialization and optimization of machines and equipment.

The acquisition of new, powerful energy sources, including atomic, nuclear, geothermal, and space-based energy, also plays a critical role in increasing labor productivity.

Labor productivity as result of material, organizational, and socio-economic factors

Organizational factors influencing labor productivity relate to the structure and management of production at the enterprise, sector, and economy-wide levels. These include the geographic placement of enterprises, the establishment of transport links domestically and internationally, enterprise specialization and cooperation, as well as the provision of materials, equipment, energy, and repair services. Key measures for improving production organization within enterprises include: enhancing planning quality; organizing technical and organizational preparation of production; timely introduction of new techniques and technologies; modernization of work equipment; and ensuring both current and capital repairs of machines, mechanisms, equipment, and apparatus, alongside proper material and technical support within the enterprise.

All organizational factors are closely interconnected and constitute a unified system of production, labor, and management. Inefficient use or deficiencies within this system primarily affect the utilization of working time. Waste of working time, often a consequence of poor organization of labor and production, reduces labor productivity; conversely, minimizing such waste contributes to productivity growth [5].

Conclusions and suggestions

Within the system of organizational factors, optimizing personnel composition plays a critical role. This involves reducing the proportion of managerial staff relative to total industrial and production employees while increasing the share of core workers. Generally, in industry, the higher the proportion of workers among production employees, the higher the labor productivity per employee.

Socio-economic factors recognize that advancements in science and technology, the provision of production resources (equipment, technology), and the implementation of complex organizational activities do not occur automatically. They result from the active engagement of people participating in production. The primary driving force behind labor activity is the worker's interest in achieving a specific result, which allows them to satisfy their material and spiritual needs. Additionally, participants must possess essential personal qualities such as diligence, initiative, entrepreneurship, vigilance, and a clear focus on achieving the intended labor outcomes [6].

The most significant socio-economic factors affecting labor productivity include:

- ✓ Material and moral incentives linked to labor results;
- ✓ Employee qualifications, the quality of professional training, and overall cultural and technical competence;
- ✓ Attitudes toward work and adherence to discipline;
- ✓ Development of self-management within labor teams.

REFERENCES:

1. Korotnev, V.D., Vinnichuk, L.B., Kochetova, G.N., et al. *Organization and Management of Production: Textbook for Universities*. Moscow: Kolos, 2015. 464 p.
2. Fedorova, N.V., Minchenkova, O.Yu. *Organization and Personnel Management*. Moscow: KnoRus, 2015. 416 p.
3. Shapiro, S.A. *Human Resource Management: A Handbook*. Moscow: GrossMedia, 2017. 304 p.
4. Shepelenko, S.G. *Organization, Regulation, and Remuneration of Labor at the Enterprise: Tutorial*. Moscow: March, 2004. 160 p.
5. Alikariyev, N. *Comprehensive Analysis of Productivity Improvements*. *Sociology Sciences* (www.tadqiqot.uz/soci), №3, Vol. 5, Tashkent, 2022. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.00000000>.
6. Alikariyeva, A. *Assessment of the Implementation of the Educational Quality Management System*. *Frontline Social Sciences and History Journal*, Vol. 3, Issue 1, 2022, pp. 88–96. SJIF Impact Factor: 5.561.
7. Alikariyev, N., Alikariyeva, A. *Complex Factors of Increasing the Efficiency of Human Labor*. *NeuroQuantology*, Vol. 20, Issue 18, November 2022, pp. 102–107. DOI: 10.14704/nq.2022.20.18.NQ880012. www.neuroquantology.com. eISSN: 1303-5150.
8. A'zamxonov, S.X. *Theoretical Analysis of Concepts Related to Human Capital*. *Pedagogical Sciences and Teaching Methods*, Vol. 2, No. 20, 2023, pp. 247–254. <https://interonconf.org/index.php/den/article/view/2533>

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF WOMEN'S PARTICIPATION IN LABOR MIGRATION

Mavjuda TANGIROVA

Lecturer of the Department of Sociology and Social Work,

SamsU

tangirovamavjuda10@gmail.com

Abstract. *This article examines issues related to the internal and external labor migration of women, the legal frameworks governing their migration, global migration trends, the causes and factors driving female migration, and cooperation between foreign employers and companies.*

Introduction

Several factors influence the development of female labor migration. Analyses indicate that 40% of labor migration from Russia to Kyrgyzstan and approximately 20% to Tajikistan and Uzbekistan involves women. Research shows that the motivations for female labor migration vary across countries. For example, Tajik and Kyrgyz female migrants are primarily motivated by income generation, starting a family, and establishing personal lives. In contrast, female migrants from Bashkortostan cite reasons such as funding their children's education, building housing, repaying debts, and earning money for the medical treatment of relatives, alongside income generation, as key drivers for working abroad.

Empirical research indicates that 84% of respondents believe women's labor migration positively affects their lives and careers, while 62% consider it beneficial for recipient countries and regions. As of 2023, the global number of migrants is projected to reach 321 million, with women accounting for 49% (156 million) of this population. Among 180 million migrant workers worldwide, 42.5% (81 million) are women.

Regional analysis of female migrants shows a general increase in their share across most areas between 1990 and 2022: from 52% to 53.5% in North America, from 47.6% to 48.5% in Africa, from 48.4% to 49.6% in South Asia, from 48.8% to 49.5% in Latin America, and from 44% to 47% in the Middle East and North Africa. The share decreased in the East Asian and Pacific region, from 48.6% to 41.8%. Looking specifically at regional distribution, 31% of female migrant workers are in North America and 38% in Europe.

The level of a country's development significantly affects the proportion of female migrants. Between 1990 and 2023, the share of female migrants increased from 49% to 49.6% in low-income countries but decreased from 48% to 45.4% in middle-income countries and from 48.5% to 43% in upper-middle-income countries. Currently, 69% of female migrant workers are employed in high-income countries, 19.9% in upper-middle-income countries, 8.3% in lower-middle-income countries, and 2.8% in low-income countries. Between 1990 and 2023, the share of women among total migrants increased by 1% in 75 countries and by at least 5% in 22 countries, while it decreased by at least 1% in 67 countries and by at least 10% in 8 countries. Age distribution of female migrants shows that 8.3% are aged 15–24, 86.3% are 25–54, and 5.4% are over 65.

Migrant women constitute 5% of the global workforce, with 18% employed in high-income countries, 2.3% in upper-middle-income countries, 1.5% in lower-middle-income countries, and 1.4% in low-income countries. They are primarily employed in social sectors such as domestic services, agriculture, hospitality, health, and education. In Europe, for

example, migrant women are predominantly engaged in health and social sectors. The hospitality sector in Spain and Greece, the medical sector in the UK, and the education sector in Italy exhibit particularly high shares of female migrants. According to Eurostat, over 30% of female migrants aged 25–54 with tertiary education in Europe are highly qualified and work in STEMM fields, including science, technology, engineering, mathematics, and medicine.

The skills and knowledge of these female migrants increase their aspirations for employment in modern, large-scale companies. Regional analysis shows that working-age female migrants with higher education are concentrated in high-income countries, where educational attainment is generally higher. However, alongside those employed in medium- and high-skilled sectors, a substantial number of female labor migrants work in informal jobs—such as domestic workers, nannies, elderly caregivers—or other low-skilled positions, often remaining dependent on their employers.

Migrant domestic workers account for 8–9% of the world’s 196 million migrant workers. Among female migrants, approximately 12% of the global 70 million, or 8.5 million, are domestic workers. Globally, migrant domestic workers represent 17% of the 67 million domestic workers, or 11.5 million, indicating a high demand for personal and domestic services. Eighty percent of domestic workers worldwide are located in high-income countries, representing 66% of the total migrant population in these nations. Arab countries, North America, and Europe collectively account for 52% of migrant domestic workers. Rapid demographic aging in these regions has increased the demand for personal and domestic care services. Notably, while 81% of domestic workers worldwide are women, 73% of migrant domestic workers are female.

The proportion of female migrant domestic workers varies across regions. It is highest in the Arab region at 61% and lowest in Eastern Europe at 1%. In the Arab region, 82% of all domestic workers are female migrants, highlighting the close link between domestic work and women’s migration. Overall, six out of ten women employed as migrants work as domestic workers. South and East Asia are the largest sending regions of domestic workers. Female migrants from these regions typically work in domestic services in the Middle East, Europe, and newly industrialized countries. Globally, there are around 12 million domestic workers, most of whom are women. The Middle East attracts the largest number of female migrants from low-income countries in Africa and Asia.

The low skill and education levels of many of these female migrants, combined with limited knowledge of their destination countries, make them vulnerable to exploitation by employers. They may face low wages, excessive working hours, physical abuse, and harassment. Compared to local workers, female migrant domestic workers often lack safe working conditions, experience physical and sexual violence, and face violations of their rights, which can result in physical and mental injuries or lifelong health issues. Ethiopia, for example, is a major source of female domestic workers for the Middle East. Studies show that many Ethiopian women returning from Saudi Arabia reported dangerous journeys, shortages of food and drinking water, and harassment. In Lebanon, female migrants make up 76% of all migrants and 99% of domestic workers.

In 2022, the International Organization for Migration (IOM) assisted 387 women working in precarious conditions. Of these, 89 reported that they were unaware they were going to Libya, having been promised jobs in Türkiye, the Gulf, Europe, the United States, or Canada. According to the International Labour Organization (ILO), women constitute 17

million of those affected by forced labor. In Lebanon, domestic workers face not only forced labor but also slavery, human trafficking, concealment of identity documents, racial discrimination, and torture. During the COVID-19 pandemic, the informal status of female migrant domestic workers in the country exacerbated problems, leading to cases of wages below the minimum level, unpaid labor, and excessive working hours.

A study by the ILO among 1,300 workers found that 23% of female domestic workers were confined by their employers during the day. Some reports indicate that in Lebanon, 15,000 children born to migrant domestic workers lack access to education and other public services. Although remittances sent by female migrants to their home countries are generally modest, they are largely spent on health, education, family, and community development. For instance, remittances from Nepalese female domestic workers account for 50% of total remittances sent to Nepal, or 23% of the country's GDP.

Beyond monetary transfers, social contributions such as knowledge, experience, and exposure to social, political, and cultural norms are particularly significant. The skills, ideas, and technological knowledge acquired by women abroad enhance their status within families and communities and can positively influence local worldviews. Although women often earn less than male migrants, they remit a larger share of their income. Overall, 26% of global migrant remittances are sent by women.

In conclusion, in most lower-middle-income and low-income countries, migrant women continue to face discrimination in labor markets, exploitation and violence at work, barriers to healthcare and education, and injustices within the judicial system. Women remain disproportionately affected by human trafficking, accounting for 65% of victims—46% adults and 19% girls. These challenges underscore that female labor migration remains a critical issue, highlighting the importance of international and regional cooperation to address and prevent associated risks.

REFERENCES:

1. International Labour Organization. (2018). Global estimates on international migrant workers: Labor migration. Conditions of Work and Equality Branch, Department of Statistics. pp. 12–13.
2. Galate, M. (2015). Migrant domestic workers across the world: Global and regional estimates. International Labour Organization, Geneva, Switzerland, pp. 2–3.
3. [Author unknown]. (n.d.). Who are the women on the move? A portrait of female migrant workers.
4. Oxfam. (n.d.). Why the majority of the world's poor are women. Retrieved from <https://www.oxfam.org/en/why-majority/worlds/poor-are-women>

AİLE, YAŞAMIN SONSUZLUĞUNU VE NESİLLERİN SÜREKLİLİĞİNİ SAĞLAYAN DEĞERLERİN BEŞİĞİDİR

Nargis RAZZAKOVA

Ali Şir Nevai adını taşıyan Dil ve Edebiyat Üniversitesi,
"Psikoloji ve Sosyoloji" Anabilim Dalı,
Sosyoloji Bilimleri alanında Felsefe Doktoru (PhD)
Özbekistan
nargisrazzakova2020@gmail.com

Özet. *Masurya Türbesi, klasisizm tarzında yapılmış mimari bir yapıdır. Bu anlamda, ilkel toplumların aksine, insan ırkının ortak ataları yoktur ve tarihsel olarak tüm insan ırkları aynı insanın torunlarıdır. Bu bakımdan, aile ilişkileri ortaya çıktığında ve cinsel ilişkilerin ortaya çıkmasında tarihsel olarak cinsiyet özellikleri kavramının oluşması nedeniyle kalıtım, asma kattaki erkekler ve kadınlar arasındaki ilişkinin ana belirleyicilerinden biri olarak kabul edilir.*

Küçük suzlar. *aile, aile birliği, tarihiy boskich, evlilik, soyağacı, cinsi Birliği, erkek, a, tek eşli aile, Avesta, aile olgusu*

Aile sonsuz yaşamdır ve torunları değerli beshigi'yi sağlamaya devam eder, kelazhak torunları eşsiz bir yetiştirme olarak yerleşir.

Ona göre dünyanın en zengin ve en güçlü adamlarından biriydi ve dünyanın en güçlü ve en güçlü adamlarından biriydi ve dünyanın en güçlü ve en güçlü adamlarından biriydi. Aile tatilleri için çevre zerdeçal, sakın bir yaşamla doludur ve temeli güçlendirir.

Aile yaşamının ciddi bir canlanması 19. yüzyılda başladı. Yu. I. Semenov-Tyan-Shanky'ye göre, "evlilik ve aile tarihi bir olaydır". faaliyetlerinde en iyi sonuçları elde etmek için naftalin asidin belirli özelliklere sahip olması, yani oksitlenebilen ve oksitlenebilen maddelere özgü özelliklere sahip olması gerekir. (1)

Başka bir deyişle, Agamemnon mükemmelliğe ulaşmak için gerekli koşulları düşündü. Agamemnon'un Mirası ama durum böyle değil. İkili kalıtıma kalıtsal yatkınlık, meme kanseri gelişimi için risk faktörlerinden biridir. Kot pantolonlar sosyal çevrelerde popüler hale geldi. Nasdaq ve Çift vergi Beyanları Şu anda Rusya Federasyonu'nda pazarlık yasaktır. Promiskuit çerçevesinde, bireycilik değil, değersizlik ve gurular uygulanmaktadır.

Yani birincisi guru, ikincisi ise mirasçıdır. S. Ya. Wolfson'a göre, "aseksüel cinsel çekim, ilkel cinsel organizasyonun" tezahürlerinden biridir" (2). Bu işleme Mazur deformasyonu denir urf onlardan biri» (1). Aile yadigarları I. Bakhoven, L. Morgan, M. Kovalevskiy-soyadi; Kovalevskaya'nın kadınsı formuna sahiptir. Örneğin, Morgan'ın «aile tarihi» (1877) adlı kitabında ailenin ve yaşamın evrimi anlatılmaktadır: Ticaret, erkek ve dişi hadımlardır (40-50 bin yıl önce.). Denim, kotun bir parçası olabilir. Aile yadigarları I. Bakhoven, L. Morgan, M. Kovalevskiy-soyadi; Kovalevskaya'nın kadınsı formuna sahiptir. Örneğin, Morgan'ın «aile tarihi» (1877) adlı kitabında ailenin ve yaşamın evrimi anlatılmaktadır: Ticaret, erkek ve dişi hadımlardır (40-50 bin yıl önce.). Denim, kotun bir parçası olabilir.

Tek eşli aile, ayrı bir hukukçularning, kuruladigan ailesinin birga yaşash şartlı tahliyesidir. Kelib chikish, ota tomonada belgilanadi'nin varisi. Tek eşli aile, esas olarak urning'in egemenliğini arayan çocuklardan oluşur. Kelib chikishi'nin oğlunun kerak

kalmasliga'da olduğundan şüphelenilen negaki otaning, Başkurt mülkünü miras aldı. Tek eşlilik, aile hokkabazlığının birliğini nispeten kalıcı olarak görüyordu. Sadece Er-bu-turmush iletişim iptal edilebilir, ihanet edilebilir birlik hakkı.

ҚOn – қardosh, guru Sakyamuni'nin en büyük oğullarına ve kardeşlerine verilen aile unvanıdır. Guru'nun hayatı soyağacına göre belirlendi: tüm gurular ve bouviler koca ve kız kardeşlerdi, hoodiler ise oğulları ve evlatlık çocuklarıydı. Erkek ve kadın çiftlerinde erkek ve kadın cinsel eylemleri ayırt edilir. Aynı yıl aile Türkiye'ye taşındı. Aile-punalua-birkaç kardeşten oluşur. içlerinden biri gözaltına alındı. Bu nedenle kadınlar ve kocaları birbirlerine kayıtsız kalamazlar. Bu adımda aka-ukaa ve opa-Singh yakınlaşmaya başlar. Yer böcekleri ailesi, tek başına yaşayan ancak tek başına yaşamayan yer böcekleri ailesinden (muhtemelen yer böcekleri alt familyasından yer böcekleri alt familyasından) bir yer böcekleri ailesidir. Bir erkek birkaç kadından biriyle evlenebilir Eddie. Aynı aşamada kot için bir çek ayarlanmıştı. L.A. Feinberg'in görüşüne göre,"dual-guru büyük ölçüde nesillerin sürekliliğini sağlamıştır" (3). M. Kholmatova'ya göre en olası ölüm nedeni evlilik ve aileden ölümdür. Genellikle Mullahlarda gurular, bu guruların ritüel ayinler gerçekleştirdiği ritüel ayinler yaparlar. Şah Müslüman, Şii hareketinin en etkili figürlerinden biriydi. Uygur Mak-Mulaygur Mackurbail klanı, Kerball Mackurbail'in torunları olan Mackurbail klanının atası oldu. Şah, amacının Şiileri devirmek olduğunu açıkça belirtti. Holmatova'ya göre, boşanmanın en sık nedeni kocasının evli olması ve bir ailesi olmasıdır. Genellikle Mullahlarda gurular, bu guruların ritüel ayinler gerçekleştirdiği ritüel ayinler yaparlar. Şah Müslüman, Şii hareketinin en etkili figürlerinden biriydi. Ou-r3zoporning makon-mulky hususiyatları şahsiyetler tarafından yapılan ziyaretler, avlodlarni žziga keltirishamamda tarbiyalashning moddiy asosiga tarafından yapılan ziyaretler (4). Bu, "aile mafya eğitimini" belirleyen en önemli faktörlerden biridir. Çünkü aile toplumun temelidir, aile ise destektir. Militarist mafyacılığa, her şeyden önce dini olan belirli kavramlar hakimdir. Bu bir ateş kuşudur, babası ve annesi birbirini sever. Ailenin, Mu'raşid olarak adlandırılan Mu'raşid'in bir oğlu var...» (5). Şurinda, keraki, doğu halkı, Yaşayan topraklar, aile, ota-on, bolalar, karindosh-urug, genel olarak olganda, bağımsız devlet, sadakat, insan onuru, işong, hafıza, vizhdon, erkinlik kabi tushunchalar keng, etadi mesleği anlamına geliyor. Bir insan halkının sadece bir parçacık olduğuna inanıyorsa ve halkı ve müttefikleri onun uğruna çalışıyorsa, manevi ahlak birbiriyle bağlantılıdır.

Genel olarak ülkemizde sağlıklı bir ailenin oluşması ve ailede yüksek manevi ve ahlaki ortamın bulunması, gençlerin aileye hazırlanması, Ailelerin güçlendirilmesi için gerekli koşulların oluşturulması ve çıkarların sağlanması, sağlıklı bir çocuğun yetiştirilmesi, yetiştirilmesi ve yetiştirilmesi konusu Kamu Politikası düzeyine yükseltilir. Bunda öncelikle ailenin kutsallığı ve evliliğin sorumluluğu açısından gelecekte bir aile kuracak olan genç erkek ve kızlarımızın düşünce ve bilincinin değişmesine özel önem verilmektedir. Kızlarımızın zihninde, anneliğin sorumluluğunu oluşturmayı amaçlayan faaliyetlerin kapsamı genişliyor ve oğullarımızda baba olmak, onları buna hazırlamak, genç ailelerin yasal okuryazarlığını kökten geliştirmek ve çocuğun aile içindeki haklarını ve meşru çıkarlarını korumak. Sonuçta, ailenin refahı, ulusun refahının temelidir. Yaşam, ilerleme sürekli yükselmeye, yeni zirvelere çıkmaya devam edecek. Ülkemizin ertesi günü, gelişimlerinin sorumluluğunu üstlenebilen olgun uzman gençler, anavatanımızın gelişimine giden yolda asil çabalar sarf eden, bunu gerçekleştiren güçlü bir güçtür.

Bununla birlikte, böyle tarihsel-kronolojik bir yaklaşıma dayanarak, aile olgusunun gelişiminde meydana gelen süreçleri tutarlı bir şekilde incelemek mümkündür, ancak bu

süreçlerin pratik önemi ve bunların küresel toplumun evrimsel gelişimi üzerindeki etkileri, tek kelimeyle anlama olasılığı, sonucu ayırt etmek, analiz etmek ve sonuçlandırmak (samara) sı (ingilizce-sonuçlar)soyut kalır. Ne de olsa, belirli bir tarihsel zaman ve mekanda yaratılan herhangi bir bilimsel kaynağın, ortaya çıktığı çevrenin algılanmasının aksine, bir sonraki dönemde oluşacak çevre için bir tür temel platform görevi görmesi gerekir. , aynı zamanda, dünyadaki alaka düzeyini korumak için. bir şekilde (veya kısmen).

Daha doğrusu, çocukların yetiştirilmesine ilişkin öğretilerin kalbinde yer alan "Avesto" daki aile ilişkisi, kişinin bilimden gördüğü ortak noktaların çoğunda yatmaktadır. Duperron tarafından modern bir dile dönüştürülmeden önce bile, dünya bilim kitleleri ateş gücünü yalnızlığa dayalı tek tanrılı bir doktrin olarak değerlendirdi. Ancak Duperron, çeviri duyurulduğunda kızıl bir iblis olarak serbest bırakıldı. Sonunda Duperron haklı çıktı ve Zerdüştlüğün o zamanlar var olan çoğu inanç kadar çok tanrılı olduğunu doğruladı. Bu nedenle, Zerdüş doktrininden kaynaklanan aile olgusuyla ilgili konuların, bölgedeki, dünyadaki ve halkların kaderindeki gelecekteki kalkınma süreçleri üzerinde de asgari bir etkiye sahip olduğunu bilinçli olarak anlamak gerekir.

Hanlıklarda, aile meseleleri üzerine bilimsel incelemeler, yetiştirme meselelerine görelilik açısından da yaklaşılabilir. Çünkü aynı dönemde yaratılan ve uygulanan bilimsel kaynaklar, öncelikle toplumun gelişmesine hizmet edemedi. İkincisi, ondan sonra gelen dönemin ortamının temeli, temel olamazdı. Üçüncüsü, bir sonraki aşamada alaka düzeyini koruyamadı. Aynı kriterlere dayanarak, bize göre tarihsel-kronolojik yaklaşımın eksikliklerini tanımlamak uygun olacaktır. Çarlık Rusya'sının işgali sırasında aile ilişkileri, çocukların önceki zamanlara göre yetiştirilmesi konularında bir değişiklik olduysa - bu aynı zamanda Eğitim alanındaki başarılarıdır. Cedid Aydınlanmasının çabaları pahasına elde edilen, üzerinde gösterilen muazzam etkiden ibarettir. bu konularda toplumun dünya görüşü. Bunu akılda tutarak, yukarıdaki tarihsel-kronolojik yaklaşımda bu sınıflandırma kategorisine kısmen katılmak mümkündür.

Genel olarak, her uzay ve zamanın kendi değerler sistemi olduğu için, hepsinin ilerici bir karaktere sahip olmadığı, gelecekteki değerlere dayanamayacağı bir söz vardır. Bunlara 150 yıl süren Moğol döneminin değerleri, 20. yüzyılın 1. yarısında köleliği yayan Nazizm ve faşizm fikirleri vb. dahildir.

Bu bakımdan aile olgusunun tarihsel-evrimsel gelişimine sadece ulusal-tarihsel gelenekler açısından değil, aynı zamanda küresel tarihsel gelenekler açısından yaklaşılması, değerlendirilmesi ve araştırılması, toplumumuzun aile sorunlarını daha etkin bir şekilde geliştirmesi için uygun koşulları yaratmaktadır. bu alanda dünyanın ilerici ülkelerinin deneyimi.

Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, ailenin toplumdaki yasal, ekonomik, sosyo-manevi rolünü tesis etmeyi, toplumun birincil bağı olarak ailelerin refahını artırmayı, genç neslin oluşumunda aile olgusu faktörünün pratik önemini artırmayı amaçlayan bir dizi önlem uygulanmıştır bir kişi olarak, girişimci bir ortamın gelişimi, oluşumu.

Ülkemizde Özbekistan Anayasası'nın 14. Bölümü, Aile Enstitüsü'nün birincil yasal dayanağı olarak kabul edilmektedir (6). 63-66. maddelere yansıyan temel hukuki değerler, 1998 yılında kabul edilen Aile Kanunu'nda uygun uzantılarla belirtilmiştir (7). İşte size pratik başarılar için yasal ödüller, şu anda Başkan kelinmokdai tarafından yürütülen bir dizi reformu sağlamaya adanmış yaşamı onaylayan bir topluluk.

Dolayısıyla, yukarıdakilerden de görülebileceği gibi, aile ve mahalle kurumunu reform etmeyi, refahlarını ve barış içinde bir arada yaşamalarını teşvik etmeyi amaçlayan ulusal reformlar sona ermemiştir. Her geçen yıl birbirlerini geliştiriyor ve tamamlıyorlar. Ancak yine de, içindeki evlilikten çocuk yetiştirmeye kadar kendine ait bir aileye sahip olan toplumun çözümünü bulmak için zamanı olmamıştır.

1. Bunun temel nedeninin reformların izlediği hedeflerin pek doğru olmadığı hipotezini ilerletmek mümkündür. Kanımızca, Aile Enstitüsünün toplumdaki istikrarını sağlamak için aşağıdaki öncelikli hedeflere yer vermek gerekmektedir:
2. Ailelerin ekonomik istikrarı konusundaki sonuçlarla değil, nedenlerle (işsizlik, üreme sağlığı) mücadele;
3. Ailelerin bütçe rasyonunu revize ederek, çocukların eğitim konularına daha fazla yatırım yapma tekliflerinin geliştirilmesi (düşünlere para harcamak, gelecek vaat eden diğer hedeflere törenler);
4. Kadınların istihdamını sağlamak için- bu konuda girişimcilere tercihler sağlanması, yani çalışanları toplam kadın sayısının% 60'ından fazlasını oluşturan ticari kuruluşlara, kadınlara mesleki eğitim kursları açan üretim ve hizmet kuruluşlarına vergi avantajları sağlanması tavsiye edilir., küçükler, vb.

KAYNAKÇA:

1. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. – М., 1974.
2. Вольфсон С.Я. Семья и брак в их историческом развитии. – М., 1937.
3. Файнберг Л.А. У истоков социогенеза / от стада обезьян к общине древних людей. – М., 1980. – С. 116.
4. Холматова М. Оилавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 170–184–бетлар.
5. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 66–б.
6. ЎзР Конституцияси. Электрон манба: <https://lex.uz/docs/20596> [24.07.2020]
7. ЎзР Оила кодекси. Электрон манба: <https://lex.uz/docs/104720#158520>

PHILOSOPHICAL AND ETHICAL ISSUES OF VIRTUAL REALITY IN NEW UZBEKISTAN

Makhsuda NORMAMATOVA

Doctor of Philosophy (DSc), Associate Professor

Sharof Rashidov Samarkand State University

Samarkand, Uzbekistan

ORCID ID: 0000-0002-5988-2218

m.normamatova@mail.ru

Pokiza KHOLIKULOVA

Senior Lieutenant, Inspector for Women's Affairs,

3rd Internal Affairs Department, Federal Internal Affairs Department

Samarkand, Uzbekistan

Abstract. *This article examines the concept of virtuality and its significance in contemporary society. It provides scientific insights into the influence of virtual images and virtual reality within the information society. The historical evolution of the concept of virtuality is outlined, and current perspectives on social life—including the emergence of a virtualized society, virtual realities, and virtual images—are analyzed in relation to their impact on contemporary social processes. The article also addresses the challenges that young people face when engaging with virtual realities.*

Keywords: *virtuality, knowledge, epistemology, virtual reality, virtual image, information*

Introduction

Although scientific research on the virtualization of social services has been conducted in leading research centers and higher education institutions worldwide, there remains a clear lack of studies addressing its scientific-theoretical foundations, practical significance, methodological essence, and current aspects. In the modern world, the provision of virtual social services—as a form of human activity—requires consideration of international experience, coordination of the criteria for virtualizing social services with the intellectual development of society, and the systematic establishment of scientific research in this field. These factors are of critical importance for the effective implementation of virtual social services.

In Uzbekistan, the virtualization of practical assistance systems for different segments of the population—considering age, gender, social status, and physical ability—is becoming a key priority of state policy. As stated, “To build the foundation of the Third Renaissance in our country, we need modern science and once again science, education and once again education. We need highly qualified teachers and mentors, professors, and true intellectuals who will decide our present and future, the fate of our youth.”¹ Consequently, there is a growing need for research on organizing new mechanisms for social service systems and developing modern social services in Uzbekistan, drawing on the proven experience of developed countries. Theoretical and methodological analysis of the laws governing the virtualization of promising social services has thus become an objective necessity.

This article employs methods of analysis and synthesis, analogy, generalization, induction, deduction, historicism, and logical reasoning to study the virtualization of social services.

If social services are defined as the set of services provided by state, private, and non-state sectors—either free, partially paid, or fully paid—to satisfy citizens' social rights, interests, and needs, their essence becomes clearer. Social services ensure a decent standard of living for all population segments and contribute to human capital development. They arise primarily from the dynamics of supply and demand, where high demand leads to the emergence of new entities in the services market.

A comprehensive approach to the social transformation of virtualization was outlined by D.V. Ivanov, who conceptualizes it as the replacement of real things and actions with images or simulations. Ivanov identifies three main features of social virtualization:

- **Immateriality of impact:** depicted objects produce effects similar to those of real objects;
- **Conditionality of parameters:** objects are artificial and modifiable;
- **Ephemerality:** freedom of entry and exit allows interruption and restoration of existence.

These features, in our view, define the scope of study of Internet virtual spaces in sociology. V.L.Silaeva highlights another important characteristic: the secondary nature of virtualization, which is derived from objective reality. She emphasizes that virtualization primarily pertains to spheres of human activity that are phenomenologically virtual by nature; therefore, the current virtualization process is secondary for these areas.² This indicates that virtualization significantly alters the nature of social interaction, shifting it to an interactive network mode, expanding the number of participants, and removing geographical constraints. Consequently, the types of social interactions affected by virtualization are particularly important.

The Internet, as a contemporary tool, transforms traditional forms of interaction between individuals into an interactive mode, reshaping the daily lives of cyberspace participants. It facilitates horizontal connections among participants and integrates various social practices of everyday life. In this context, A.A. Davydov's "computational theory of social systems" is especially relevant. He introduces the concept of "artificial social agents" with artificial intelligence that operate invisibly in all online interactions. These agents, represented as computer models, can simulate natural and social relationships according to human design.

Thus, the rapid development of intelligent technologies is reshaping communication, everyday life, work, and other aspects of human activity. E. Toffler, in his work *Adaptive Corporation*, observes that a new "super-industrial" type of society is emerging, in which traditional organizational forms will no longer be effective.

With the virtualization of everyday life, individuals in modern society are increasingly compelled to navigate self-determination within rapidly changing social structures. The virtualization of social life profoundly affects processes of self-definition, producing both positive and negative consequences. On one hand, virtual reality can limit—or in some cases entirely eliminate—a person's reflective activity, undermining critical thinking and solidifying pre-existing notions about the world and oneself. Through the virtualization of consciousness, individuals may lose not only the ability to critically evaluate information but also the foundation of their own worldview.

On the other hand, information serves as a strategic resource for the development of both society and the individual, offering new opportunities for self-improvement and personal growth. Information technologies, by expanding the network of interactions in "I-Other" and "I-You" modes, contribute to the emergence of a shared ethos, which recognizes the sanctity of human life, universal rights to happiness and well-being, the duty to promote self-realization, the development of cosmopolitan solidarity, and the preservation of the environment. J.Habermas described these foundations as "egalitarianism (equality) of rational moral relations" or "an imaginary mediating solidarity between strangers."

The unification of people in online communities is closely tied to the ongoing search for individual identity, expressed in the "project of self-creation" described by E. Giddens. According to Giddens, "to be a person means not only to act reflexively, but also to have a concept of a person (in relation to oneself and others)." In this context, "self-projection" facilitates diverse interactions within virtual spaces, which subsequently influence real-world social roles, practices, and institutions.

Communication in virtual spaces is characterized by real-time interaction, often supplemented with visual attachments such as files or internet links, and the asynchronous features of e-mail. The need for virtual communication may arise from either the lack of opportunity for face-to-face interaction or the inability or unwillingness to engage in real-life communication.

Virtual reality on the Internet thus expands communication possibilities, making accessible forms of interaction previously available only to select or creative individuals. However, the virtualization of everyday life also introduces socio-cultural changes: principles of interaction and social relations are reshaped, hierarchical subordination within social systems diminishes, and social structures become increasingly fluid. The role of the Internet in the virtualization of modern society can be summarized as follows:

- It enables horizontal communication among individuals;
- It presents information for voluntary perception rather than coercive imposition;
- It allows everyone to participate actively in the information process;
- It minimizes conditions for manipulative communication, as question-and-answer interactions reduce opportunities for deception;
- Unlike traditional mass media, it encourages independent thought;
- It fosters the creation of local communities rather than conventional crowds or standard social strata, promoting self-organization and self-governance;
- It generates a new sphere of informational interaction, giving rise to novel forms of public relations.

In general, Internet communications incorporate elements of feedback and provide unprecedented opportunities for open, dynamic interaction across large distances. Through the Internet, a global and ever-expanding community is forming, united by common interests, aspirations, and socio-cultural orientations, despite ethnic, socio-political, and other differences. Thus, the Internet performs an integrative function, though its most significant impact is the individualization of the social environment.

The virtualization of social services is increasingly evident across all aspects of social practice, both nationally and globally. Virtual services now permeate education (distance learning), entertainment, travel, communication, commerce, and payment systems. All

aspects of business—sales, marketing, financial analysis, payments, recruitment, customer support, and collaboration—are facilitated online. E-commerce benefits both suppliers and consumers, and the global expansion of the Internet broadens markets for suppliers while offering greater choice for buyers.

The attractiveness of electronic virtual services lies in their dual benefit: both the supplier and the customer gain advantages simultaneously. For the supplier, benefits include access to the global trading market, increased competitiveness, greater operational flexibility, reduction or elimination of the supply chain, cost savings, and new business opportunities. For the customer, advantages include a wide selection of goods and services, high-quality service, personalized options, rapid responses, reduced prices, and timely information about new products and virtual services. These benefits are closely tied to the unique characteristics of the Internet environment, which facilitates interaction through navigation programs and exploration of online structures.

The foundation of payment systems in e-business for virtual services relies on methods that ensure secure Internet transactions, as the network is fully accessible externally. Electronic money consists of data encrypted with electronic signatures, protected from forgery, and transmitted via global information networks in connection with payment execution. There are two primary types of electronic money:

- **Electronic orders:** Instructions from clients to banks to transfer non-cash funds between accounts. These orders are transmitted through global networks, effectively encompassing virtual services within the definition of electronic money. They are based on actual deposits held in banks and are denominated in established world currencies. While many authors refer to this type as electronic money, it is more accurate to describe it as an electronic payment or electronic order.
- **Virtual money and electronic cash:** Electronic money may exist independently of any real currency, sometimes backed by goods. It can function exclusively within global networks, be stored in “electronic wallets,” or be transferred via portable devices connected to computers, functioning similarly to cash.

Both forms share common features: they are issued by private firms or banks rather than central banks and can be exchanged for cash, non-cash money, or goods according to established schemes. They provide a convenient means of paying for goods and services online. The emergence of such a monetary system can be considered the first stage in the virtualization of services within the economy. Another prominent form of social service virtualization is distance learning in virtual education.

Conclusion

One key condition for increasing human capital in a virtualized socio-cultural environment is the creation of an “explosion effect” and a corresponding increase in the efficiency coefficient. When combined with scientific and technological advancements and effective modern educational mechanisms, this can produce the desired outcomes.

Human adaptation to information technologies is not merely a passive struggle for survival; rather, it is characterized by the acquisition of skills to enhance information culture and by a conscious, active engagement with the information environment, which shapes both mind and spirit.

The fundamental relationships that underpin the development of an information society form the basis of human social activity, transforming it for the purpose of mastering existing information. Here, the information base reflects a relative independence of human relations rather than merely practical activity. This is expressed in the interplay between the virtualization of society and the information culture of individuals.

It is methodologically inaccurate to consider practical relations within the contemporary information society as the primary determinant of information culture in youth. Theoretical development of information culture depends not on passive perception of socio-cultural relations but on the human need for information, which acts as a mechanism driving social interactions. In this context, virtual reality represents a technological process that satisfies the spiritual and cultural need for information.

REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasining Farmoni. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. Rasmiy nashr. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, Adolat, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Nutq 2021 yil 6 noyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida so'zlagan. Toshkent: O'zbekiston ovozi gazetasi, № 223 (479), 7 noyabr 2021.
3. Silayeva V.L. Podmena realnosti kak sosiokulturnyy mexanizm virtualizatsii obshchestva: diss. kand. filos. nauk. Moskva: MGTU im. N.E. Baumana, 2004. – S. 46.
4. Helm M. The Metaphysics of Virtual Reality. In: Virtual Reality: Practice and Promise. Westport and London, 1991. – P. 27–33.
5. Davydov A.A. Kompyutatsionnaya teoriya sotsial'nykh sistem. Sosis, 2005, № 6.
6. Davydov A.A. O kompyutatsionnoy teorii sotsial'nykh agentov. Sosis, 2006, № 2, S. 20.
7. Habermas J. Raskolotyy Zapad. Moskva, 2008. – S. 21.
8. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge: Polity Press, 1991. – P. 53.
9. Normamatova M.N. Jamiyatni virtuallashtirish: asosiy omillar va determinantlar. Falsafa va hayot: Xalqaro jurnal, Toshkent, № SI-2, Avgust 2021, B. 201–210.
10. Korsunsev I.G. Sub'yekt i virtualnaya realnost. Moskva, 1998.

DİJİTAL SAVAŞIN ESTETİK YÜZÜ: YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ ULUSLARARASI MEDYA MANİPÜLASYONU

Mahmud YAGUB

Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi doktora öğrencisi

ORCID ID: 0000-0002-3208-9279

yaqubredij@gmail.com

Özet. Bu çalışma, yapay zekâ destekli medya içeriklerinin uluslararası krizler bağlamında nasıl estetik kodlarla donatılarak propaganda amacıyla kullanıldığını analiz etmektedir. Özellikle Ukrayna-Rusya (2022-günümüz) ve İsrail-Filistin (2023-günümüz) savaşları örneklem olarak seçilmiş; bu çatışmalar sırasında yayımlanan yapay zekâ üretimi görseller, deepfake videolar ve estetik manipülasyonlar inceleme materyalini oluşturmuştur. Araştırma, nitel araştırma desenine dayalı olarak yapılandırılmış; görsel analiz, eleştirel söylem çözümlemesi (Fairclough modeli) ve semiyotik okuma (Barthes) yöntemleri bir arada kullanılmıştır.

Çalışmada ulaşılan bulgulara göre, yapay zekâ destekli görseller, özellikle çocuk, yaşlı ve kadın figürleri üzerinden evrensel travmatik imgeleri estetize ederek, izleyicide yoğun duygusal tepkiler yaratmakta ve bu sayede kamuoyunun algısı yönlendirilmektedir. Sosyal medya platformlarında viral hale gelen bu içerikler, taraflı anlatıları güçlendirmekte, toplumsal kutuplaşmayı artırmakta ve hakikat duygusunu aşındırmaktadır. Ayrıca, medya kurumlarının doğrulama ve etik sorumlulukları bağlamında yeni standartlar geliştirmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu yönleriyle çalışma, yapay zekâ, medya estetiği ve uluslararası propaganda ilişkisini disiplinlerarası bir bakış açısıyla ele alarak literatüre özgün katkılar sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler. Yapay zekâ, medya manipülasyonu, dijital savaş, propaganda, estetik, deepfake, algı yönetimi.

Öne çıkanlar

- Yapay zekâ destekli görseller, uluslararası medya organlarında dijital savaşların duygusal ve estetik boyutunu yeniden şekillendirmektedir.
- Estetik manipülasyon yoluyla üretilen görüntüler, yalnızca bilgi vermekle kalmayıp, kamuoyunun algısını yönlendirme amacı taşımaktadır.
- Medya ve yapay zekâ kesişiminde oluşan dijital propaganda pratikleri, çağdaş savaş stratejilerinin görünmeyen yüzünü oluşturmaktadır.

Giriş

21. yüzyıl, savaşların doğasını yalnız fiziksel alanda değil, dijital ve bilişsel düzeyde de köklü bir biçimde dönüştürmüştür. Artık savaşlar sadece silahlarla değil; bilgi, görsel içerikler ve algoritmalar aracılığıyla da yürütülmektedir (Baudrillard, 1994; Chomsky & Herman, 1988). Bu dönüşümde yapay zekâ, yalnızca teknolojik değil, aynı zamanda ideolojik bir araç olarak öne çıkmaktadır. Özellikle uluslararası kriz dönemlerinde medya platformlarında dolaşıma giren yapay zekâ destekli görseller, bilgi üretiminin ötesinde

kamuoyunun algılarını yönlendirmede etkin bir estetik manipölasyon aracına dönüşmektedir (Debord, 1996; Manovich, 2013).

Görsel kültürün bu yeni evresinde savaş yalnızca sahada değil, ekranlarda ve zihinlerde de yürütülmektedir. Görsel temsillerin siyasi araçlara dönüştüğü çağımızda, yapay zekâ teknolojilerinin medya içerikleri üzerindeki etkisi hem akademik literatürde hem de kamuoyunda yoğun biçimde tartışılmaktadır. Özellikle "deepfake" teknolojileri, metin üretici yapay zekâ araçları, otomatik içerik algoritmaları ve sahte haber üretim sistemleri; gerçek ile kurmaca arasındaki sınırları giderek bulanıklaştırmaktadır (Carson, 2024; Revuk & Dukach, 2024).

Bu bağlamda, yapay zekâ destekli medya üretimi yalnızca teknolojik bir yenilik değil, etik, estetik ve epistemolojik sorunları içeren çok katmanlı bir dönüşüm sürecini işaret etmektedir. Savaş ortamında yapay zekâ ile üretilmiş bir görselin kanıt olarak sunulması, yalnızca gerçeği temsil etmekle kalmaz; toplumsal algıyı şekillendirme, düşmanlıkları pekiştirme veya sempati üretme işlevi de görebilmektedir (Klepper, 2023; Poluliakh, 2024). Bu estetik müdahale, dijital çağın en sofistike propaganda tekniklerinden biri haline gelmiştir.

Dijital savaş kavramı, klasik askeri çatışma anlayışını aşarak bilgi, dikkat ve algı ekonomisi çerçevesinde yürütülen yeni bir mücadele formunu tanımlar (Gilboa, 2001; Pariser, 2011). Medya bu bağlamda yalnızca olayların aktarıldığı bir araç değil, bizzat savaşın yürütüldüğü bir cepheye dönüşmüştür. Medya platformları algoritmalar aracılığıyla hangi haberin ne zaman, kime ve nasıl gösterileceğini belirlerken, yapay zekâ bu sürecin hızını, yoğunluğunu ve yönünü belirlemede belirleyici bir faktör hâline gelmektedir (Manovich, 2013).

Özellikle Ukrayna-Rusya savaşı ve Gazze saldırıları tarzı güncel örnekler, yapay zekâ ile üretilen ya da manipüle edilen görsellerin uluslararası kamuoyu üzerinde ne denli etkili olduğunu göstermektedir (Klepper, 2023; The Guardian, 2024).

Bu noktada devreye giren "medya estetiği" kavramı, yalnızca estetik beğeniyle ilgili değil, öte yandan algı ve ideolojinin biçimsel düzlemde nasıl inşa edildiğini açıklayan bir kavramsal çerçeve sunar (Baudrillard, 1994; Debord, 1995). Sanat ve propaganda arasındaki sınır, yapay zekâ destekli medya içeriklerinde giderek muğlaklaşmakta; görsel olarak etkileyici, teknik olarak kusursuz ama içerik bakımından manipülatif olan görseller, dijital çağın "estetik savaş silahları"na dönüşmektedir. Estetik burada, hakikatin yansıtılmasından çok bir duygunun, bir inancın ya da bir pozisyonun inşasına hizmet eder hale gelmiştir. Bu durum, yapay zekânın yalnızca bir üretim aracı değil; yeni bir anlatıcı olarak da konumlandığını göstermektedir (Braidotti, 2013; Manovich, 2013).

Bu çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin uluslararası medya organlarında dijital savaş bağlamında nasıl kullanıldığını; özellikle görsel estetik ve manipölasyon açısından incelemeyi hedeflemektedir. Yapay zekâ destekli görsellerin hangi estetik stratejilerle üretildiği, bu görsellerin kamuoyu üzerindeki etkisi ve bu içeriklerin uluslararası krizlerdeki rolü analiz edilecektir.

Çalışmanın kuramsal zeminini, medya ve propaganda kuramları oluşturmaktadır. Noam Chomsky ve Edward S. Herman'ın (1988) "Propaganda Modeli", Jean Baudrillard'ın (1994) "Simülasyon Kuramı", Guy Debord'un (1996) "Gösteri Toplumu" kuramları; yapay zekâ destekli medya üretiminin ideolojik ve estetik işlevlerini çözümlemede temel teorik kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Bu kuramsal çerçeveye ek olarak, dijital estetik

(Manovich, 2013) ve posthümanist medya anlayışları da çalışmanın analiz zeminini desteklemektedir.

Araştırma nitel yöntemle yapılandırılmış olup, medya organlarında yayımlanmış yapay zekâ destekli görseller ve haber örnekleri içerik ve görsel analiz teknikleriyle incelenecektir. Çalışma şu üç temel soruya yanıt aramaktadır:

1. Yapay zekâ ile üretilmiş medya içerikleri dijital savaşlarda nasıl bir rol üstlenmektedir?
2. Bu içerikler hangi estetik stratejilerle biçimlendirilmekte ve sunulmaktadır?
3. Görsel medya manipülasyonları, uluslararası kamuoyunun algısını nasıl etkilemektedir?

Bu sorular çerçevesinde yapılan analizler, yapay zekâ ile sanat, medya ve siyaset arasındaki sınırların nasıl yeniden çizildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çalışma, görsel kültürün etik, estetik ve politik boyutlarına disiplinlerarası katkı sunmayı hedeflemektedir. Dijital savaşların estetik yönünü anlamak, sadece medya okuryazarlığı açısından değil, aynı zamanda modern toplumun dijital medya ile olan ilişkisinin derinliklerine inebilmek için de oldukça önemlidir.

LİTERATÜR TARAMASI.

1. Yapay zekâ ve dijital estetik: yeni bir görsel rejim

Yapay zekâ teknolojilerinin medya alanında yarattığı dönüşüm, yalnızca teknik bir yenilik değil, estetik ve ideolojik bir yeniden yapılandırma süreci olarak ele alınmalıdır. Lev Manovich (2013), bu dönüşümü “algoritmik estetik” kavramı ile açıklamaktadır. Bu estetik, klasik sanatçı-merkezli yaklaşımların yerine, veriye dayalı ve otomatik üretime dayanan bir yaratım biçimini öne çıkarır. Yapay zekâ destekli görsellerin üretiminde biçim, renk ve kompozisyon tarzı yapısal unsurlar algoritmalar tarafından belirlenmekte; bu da hem estetik tercihleri hem de duygusal etkileri sistematikleştiren yeni bir görsel rejim doğurmaktadır.

Bu bağlamda, savaş ve kriz benzeşen şekilde olaylarda üretilen yapay görsellerin yalnızca bilgi sunma işlevi değil, digger taraftan ideolojik duygulanımları şekillendirme işlevi taşıdığı görülmektedir (Besednik & Wenger, 2025). İzleyicinin algısı, teknolojik olarak yapılandırılmış estetik stratejiler aracılığıyla yönlendirilmekte; bu durum çalışmanın temel araştırma sorularından biri olan *bu içerikler hangi estetik stratejilerle biçimlendirilmektedir?* sorusunu doğrudan desteklemektedir.

2. Medya manipülasyonu ve gerçekliğin inşası

Jean Baudrillard (1994), modern medyanın gerçeklik yerine temsiller ürettiğini ve toplumun hipergerçeklik içinde yaşadığını iddia etmektedir. Bu kuram çerçevesinde, yapay zekâ ile üretilmiş ya da manipüle edilmiş içerikler artık gerçekliğin yansıması değil, onun yerine geçen ve izleyicinin algısını belirleyen simülakrlardır. Özellikle savaş temalı içeriklerde bu durum daha da belirginleşmekte; travmatik görseller, dramatik kompozisyonlar ve duygusal dil ile donatılan içerikler hakikatin kendisinden çok, etkisinin üretimini hedeflemektedir (Carson, 2024; Klepper, 2023).

Bu bağlamda, yapay zekâ yalnızca görüntü üreticisi değil, birlikte duygusal manipülasyonun aracı hâline gelmektedir. Çalışmanın ikinci araştırma sorusu, algı yönetimi ve psikolojik etki üzerine odaklanarak, bu kuramla doğrudan bir ilişki kuruyor.

3. Propaganda modelleri: algoritmik çağda yeni biçimler

Noam Chomsky ve Edward S. Herman'ın (1988) geliştirdiği "Propaganda modeli", medyanın iktidar ilişkilerine hizmet eden yapısını eleştirir. Model, haber üretiminin beş filtreden geçtiğini ve bu filtrelerin (sahiplik yapısı, reklam, kaynaklar, tepki mekanizmaları, antikomünizm/ideolojik yönelim) bilgi akışını sistematik olarak çarpıttığını iddia eder.

Dijital çağda bu filtrelere bir yenisi eklenmiştir: algoritmalar. Sosyal medya platformları, kullanıcının ilgi alanlarına göre haber akışını şekillendirirken, yapay zekâ sistemleri bu akışta neyin görüneceğine karar verir. Bu şekilde, kullanıcı aslında bir "filtre balonu" (Pariser, 2011) içinde, sürekli olarak kendi dünya görüşünü güçlendiren içeriklerle karşılaşır. Bu bağlamda, yapay zekâ hem bilginin üretiminde hem de dağıtımında aktif bir propaganda aracına dönüşür.

4. Dijital savaş: uluslararası krizlerde yapay görseller

Son yıllarda yaşanan uluslararası krizler, yapay zekâ destekli görsellerin propaganda amacıyla etkin biçimde kullanıldığını göstermektedir. Özellikle Ukrayna-Rusya savaşı (Wakefield, 2022; Poluliakh, 2024) ve İsrail-Filistin çatışmaları (Klepper, 2023), dijital manipülasyonun kamuoyu algısı üzerindeki etkilerini ortaya koymuştur. Bu görsellerin ortak noktası, dramatik sahneleri kullanarak duygusal yoğunluk yaratması ve izleyicinin siyasi konumlanmasını etkilemesidir.

Bu bağlamda dijital savaş yalnızca bilgi savaşı değil, ayrıca estetik bir savaş alanı haline gelmektedir. Bu olgu, çalışmanın yapay zekâ içeriklerinin kriz anlarında oynadığı rol sorusuyla doğrudan ilişkilidir.

5. Posthümanizm ve ortak yaratım: insan-makine sınırları

Posthümanist yaklaşımlar, insan-merkezli bilgi üretimini sorgulayarak insan ve teknoloji arasındaki sınırların bulanıklaştığını ileri sürer (Braidotti, 2013). Yapay zekâ destekli sanat üretimi bu tartışmanın merkezinde yer alır. Sanatçı kimliği artık tekil bir özneye değil, insan-makine işbirliğine dayalı kolektif bir yapıya dönüşmektedir. AI ile üretilen içeriklerde yaratıcı kim sorusu, etik ve estetik düzeyde yeni sorular doğurur.

Yapay zekâ, belirli algoritmalarla içerik üretiyor olsa da, ortaya çıkan ürün insanlar tarafından sanatsal ve duygusal bir şekilde algılanıyor. Bu da algılanan yaratıcılık kavramını gündeme getirir. Ortak yaratım, özellikle medya manipülasyonunda etkili bir araç haline gelir. Devletler, medya kurumları ve algoritmalar arasındaki işbirliği, dijital propaganda üretiminde posthümanist bir ağ örmektedir.

6. Küresel algı yönetimi: medya, devletler ve kamuoyu

Günümüz uluslararası ilişkilerinde medya artık yalnızca olayları yansıtan değil, olayların kendisini üreten bir aktör haline gelmiştir. "Medya diplomasisi" kavramı, devletlerin diplomatik ilişkilerde medya platformlarını etkin bir şekilde kullanmalarını ifade eder (Gilboa, Eytan, 2001). Yapay zekâ ile görsellerin, seslerin ve metinlerin gerçek zamanlı olarak manipüle edilebilmesi, kamuoyunun algısını anlık olarak değiştirme gücü sağlar.

Kamuoyunun ilgisini çekmek, empati oluşturmak ya da düşmanlığı kışkırtmak temelli stratejik hedefler, medya manipülasyonu yoluyla gerçekleştirilir. Algoritmik olarak yönlendirilen içerikler, özellikle sosyal medyada viral etkiler yaratarak devlet politikalarını meşrulaştırmakta ya da muhalefeti bastırmakta kullanılmaktadır. Bu, kamuoyunun artık

rasyonel bir değerlendirme değil, estetik bir tepkiselliğe maruz kaldığı bir döneme işaret eder.

7. Literatürdeki boşluklar ve bu çalışmanın katkısı

Mevcut literatür, yapay zekâ, medya ve propaganda ilişkisini farklı disiplinlerde ele alsa da, **görsel estetik temelli, disiplinlerarası yaklaşımlarla yapılan çalışmaların sayısı sınırlıdır**. Özellikle dijital savaş temalı görsellerin **duygusal ve estetik yapısı üzerinden analiz edildiği nitel çalışmalar**, literatürde nadiren karşımıza çıkmaktadır (Besednik & Wenger, 2025; Poluliakh, 2024).

Bu çalışma, yalnızca teknolojik değil, öte yandan estetik ve ideolojik yönleriyle medya içeriklerini değerlendirme amacı taşıyarak; medya teorisi, sanat kuramı, uluslararası ilişkiler ve etik perspektifleri birleştiren disiplinlerarası bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

YÖNTEM

Bu çalışma, yapay zekâ destekli medya içeriklerinin uluslararası krizlerdeki manipülatif rolünü, estetik kodlar ve algı yönetimi bağlamında inceleyen **nitel, eleştirel ve çok katmanlı** bir araştırma olarak yapılandırılmıştır. Araştırmanın temel amacı, dijital savaş ortamlarında yapay zekâ tarafından üretilen görsellerin hangi estetik stratejilerle kurgulandığını, bu stratejilerin kamuoyu algısı üzerindeki etkilerini ve propagandaya dönüşme biçimlerini ortaya koymaktır.

Bu doğrultuda çalışmada, **örnek olay analizi, görsel analiz, eleştirel söylem çözümlemesi** ve **semiyotik okuma** başta olmak üzere birbiriyle ilişkili dört temel nitel yöntem birlikte kullanılmıştır. Veri toplama ve analiz süreci, bu yöntemsel çerçeveye göre detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

1. Araştırma tasarımı ve Yöntemsel yaklaşım

Yapay zekâ destekli medya içerikleri yalnızca teknolojik bir yenilik değil, aynı zamanda estetik, ideolojik ve kültürel anlam katmanları taşıyan yapılar olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle araştırma, betimleyici düzeyin ötesine geçerek yorumlayıcı ve eleştirel bir analiz modeline dayandırılmıştır.

Çalışma, örnek olay yöntemi (case study) temelinde kurgulanmıştır. Uluslararası kriz bağlamında seçilen vaka örnekleri, yapay zekâ ile üretilmiş görsellerin estetik biçimlenişini ve algı yaratıcı özelliklerini açığa çıkarmak amacıyla analiz edilmiştir. Araştırmanın kuramsal çerçevesi, medya teorileri (Baudrillard'ın hipergerçeklik kuramı, Chomsky ve Herman'ın propaganda modeli, Manovich'in algoritmik estetik kavramı) ile görsel kültür, dijital estetik ve posthümanist düşünce ekseninde şekillendirilmiştir.

2. Veri toplama süreci

Araştırmanın verileri, kamuya açık, yapay zekâ destekli medya içeriklerinden elde edilmiştir. Veri toplama süreci şu adımlarla yapılandırılmıştır:

- **Kriz odaklı örnek olaylar:** Ukrayna–Rusya savaşı (2022–günümüz), Gazze çatışmaları (2023).

- **Medya platformları:** Uluslararası haber ajansları (BBC, CNN, Al Jazeera, Anadolu Ajansı) ve sosyal medya platformları (X/Twitter, TikTok, Instagram) üzerinden yapılan incelemeler.
- **Örnekleme yöntemi:** Amaçlı örnekleme tekniğiyle, yüksek etkileşimli ve toplumsal etkisi tartışılmış içerikler seçilmiştir.
- **Doğrulama araçları:** Görsellerin yapay zeka ile üretildiği, Google Lens, InVID, Hive Moderation ve Reality Defender gibi görsel analiz ve doğrulama araçlarıyla doğrulanmıştır.

Toplanan veri grupları şunlardır:

- Deepfake videolar,
- Yapay zekâ ile üretilmiş dramatik savaş görselleri,
- Estetik olarak düzenlenmiş, ancak manipülatif içerikler.

3. Veri analiz süreci

Veriler aşağıda açıklanan dört nitel yöntemle analiz edilmiştir:

a) Görsel analiz

Görsellerin kompozisyon, renk, ışık, tema, figür kullanımı ve simgesel değerleri analiz edilmiştir. Bu analiz süreci, Rose (2016) ve Machin & Mayr (2012) tıpkı görsel analiz alanındaki klasik çalışmalardan esinlenerek yapılandırılmıştır. Özellikle kurban estetiği (ağlayan çocuk, harabe şehir, yaşlılar) örtüşen evrensel travmatik imgeler etrafında oluşturulan duygusal çağrışımlar değerlendirilmiştir.

b) Eleştirel söylem analizi

Bu analiz, Norman Fairclough'un üç aşamalı modeli (metin, söylemsel uygulama, sosyokültürel pratik) çerçevesinde yapılmıştır. Görsellerin eşlik ettiği haber başlıkları ve metinlerde tekrar eden anahtar sözcükler (masumiyet, vahşet, kurban, saldırı) üzerinden ideolojik ve duygusal yapı çözümlenmiştir.

c) Semiyotik okuma

Roland Barthes'ın (1977) denotasyon–konotasyon ayrımı temel alınarak görseller çok katmanlı biçimde analiz edilmiştir. Açık anlamların yanı sıra, kültürel ve ideolojik çağrışımlar incelenmiş, algılanan gerçeklik ile yaratılmış duygusal etki arasındaki fark ortaya konmuştur.

d) Karşılaştırmalı olay analizi

Ukrayna-Rusya ve İsrail-Filistin krizlerine ait içerikler, medya kuruluşları ve platformlar arası benzerlikler ve farklar bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, propaganda tekniklerinin dijital araçlar üzerinden nasıl çeşitlendirildiğini ortaya koymak amacı taşımaktadır.

4. Etik ilkeler ve Sınırlılıklar

Bu çalışma yalnızca kamuya açık, daha önceden yayımlanmış dijital içeriklere dayanmaktadır. İnsan katılımcılarla görüşme, anket ya da deneysel veri toplanmamıştır. Bu nedenle etik kurul iznine gerek duyulmamıştır. Analiz edilen her içerik, kaynak, üretim tarihi ve dijital doğrulama araçlarıyla birlikte şeffaf biçimde belgelenmiştir.

Çalışmanın temel sınırlılığı, dijital medyada içeriklerin hızlı dönüşümüdür. Analiz edilen görseller ve videolar zamanla yayından kaldırılabilir veya değişebilir. Bu durum, çalışmanın

geçerliliğini dinamik bağlamda sınırlandırmakta, ancak dijital medya araştırmaları için karakteristik bir zorluk oluşturmaktadır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Bu bölümde, yapay zekâ destekli medya içeriklerinin uluslararası kriz bağlamlarında nasıl kullanıldığı; estetik stratejiler, anlatı yapıları ve duygusal manipülasyon araçları bakımından çözümlemeye tabi tutulmuştur. Ukrayna-Rusya ve İsrail-Filistin çatışmalarına dair seçilen örnekler üzerinden yapılan görsel analiz, eleştirel söylem çözümlemesi ve semiyotik incelemeler, bu içeriklerin izleyici algısını nasıl şekillendirdiğini gözler önüne sermektedir. Her bir örnek, propaganda işlevinin hem teknik hem estetik düzeyde nasıl örgütlendiğini anlamaya yönelik değerlendirme başlıkları altında sunulmuştur.

Derin Sahte İçeriklerin Savaşlarda Kullanımı

Ukrayna-Rusya ve İsrail-Filistin savaşlarında yapay zekâ tarafından üretilmiş veya manipüle edilmiş medya içeriklerinin somut örnekleri ele alınmıştır. Mart 2022’de Ukrayna-Rusya savaşı sırasında, Ukrayna Devlet Başkanı Vladimir Zelenskiy’e aitmiş gibi gösterilen sahte bir video dolaşıma girdi. Videoda Zelenskiy’in Ukrayna askerlerine teslim olun çağrısı yaptığı görülüyordu. Ancak kısa süre içinde bu görüntülerin sahte olduğu, dijital olarak montajlandığı açıklandı (Klepper, 2023), (Wakefield, 2022), (The Guardian, 2024).

Şekil 1. Vladimir Zelenskiy’e ait olduğu iddia edilen derin sahte bir video
(Kaynak: 16, 17)

Emsal bir manipülasyon olarak, sosyal medyada yayılan mizahi derin sahte TikTok videolarıyla ilgili bir araştırma, izleyicilerin yaklaşık %20’sinin bu yapay görüntüleri gerçek sanarak kahramanlığı onayladığını ortaya koydu (Revuk, Dukach, 2024).

İsrail-Filistin çatışmasında, her iki taraf da çocuk ya da bebeklerin hedef alındığına dair sahte görseller üretti. Misal olarak Gazze çatışmasında paylaşılan yapay zekâ görüntülerinde yaralı veya ölü bebekler kullanılarak karşı tarafın zulüm yaptığı iddia edildi; gerçek veya derin sahte bebek görüntülerinin izleyici üzerinde aynı duygusal etkiyi yarattığını belirtiyor. Bu örnekler, savaş ortamında sahtecin propaganda silahı haline geldiğini göstermektedir (Klepper, 2023)

Görsel ve işitsel estetik özellikler

Yapay zekâ ile üretilen medya içerikleri, görsel açıdan yüksek gerçekçilik sunmaya çalışsa da, çoğu zaman estetik unsurlar sayesinde kendini ele verebilir. Şöyle ki parmakların garip biçimde kıvrılması veya gözlerin olağandışı ışıldaması **türünden** ayrıntılar saydamlık işaretleri olarak tanımlanmıştır. Bu tür anormallikler, karmaşık derin öğrenme algoritmalarının henüz tamamen kusursuz olmadığını gösteriyor. Diğer yandan, bu görseller gerçekçilik açısından çok ikna edici. Bir annenin ağlayan bebeğini gösteren

sahte bir görüntü, gerçek bir savaş fotoğrafıymış **izlenimi vererek** izleyicide aynı duygusal tepkiyi yaratabiliyor; nitekim propagandistler, bu tür görüntülerle insanların en derin duygularını hedefleyerek, hem kurgusal hem de gerçek fotoğraflarda aynı psikolojik etkiler oluşturuyor (Klepper, 2023).

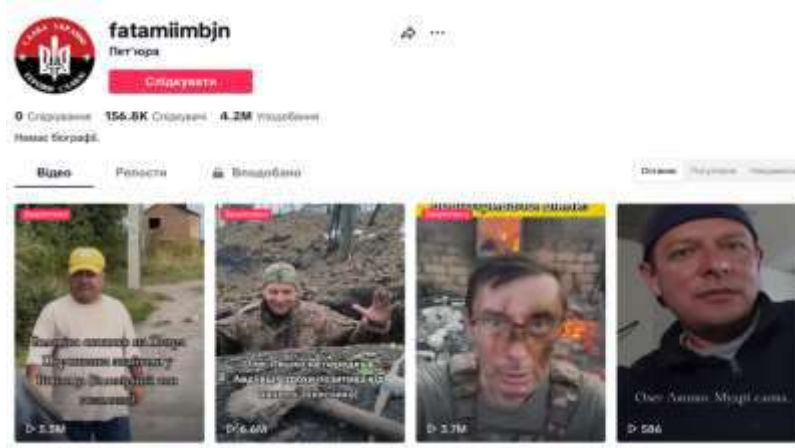
Şekil 2. Gazze’de bir sokağın harabeye dönmüş hali (Kaynak: 10)

Böyle gerçek savaş fotoğrafları güçlü bir duygusal etki oluşturur; propaganda amaçlı yapay imajlarda da paralel bir etki hedeflenir

Yapay zekâ destekli içeriklerin anlatı gücü de öne çıkmaktadır. Bu görseller, trajik sahnelerle izleyicide empati ve korku uyandırarak bir hikâye anlatma işlevi görür. Özellikle çocuk ve kadın figürleri kullanılarak onlara yapılan kötülük vurgulanır. Öte yandan işitsel içeriklerde de sesi taklit etme yöntemleri görülmüştür. Ses derin sahteler günümüzde sınırlı örnekler olsa da güçlenmektedir; aynı Zelenskiy derin sahte videosunda ses de senkronize edilerek gerçeğe yakın bir izlenim yaratılmıştır. Bütün bu estetik öğeler, propagandistlerin duygusal manipülasyonu maksimize etmesini sağlar.

Sosyal medya platformlarında yapay zekâ destekli propaganda

Yapay zekâ destekli propagandalar sosyal medya üzerinden hızla yayıldığı için bu platformlar yoğun analiz konusudur. TikTok’ta özellikle dikkat çekici örnekler görüldü. Ukrayna konulu mizahi bir TikTok kanalı, eski politikacıların cephedeki görüntülerini yapay zekâ ile montajlayarak şaka videoları üretti. Bir analiz, bu kanalın dört popüler videosundaki 10 bin yorumun %20’sinin şakayı gerçek sanıp destek mesajları içerdiğini tespit etti. Bu durum, TikTok algoritmasının provokatifi veya duygusalı öne çıkaran yapısıyla birleşince dezenformasyonun geniş kitlelere ulaşma riskini vurgulamaktadır. Ayrıca Temmuz 2024’te Türk araştırma ekibi *Texty.org.ua*’nın verilerine göre, TikTok’ta inorganik (bot) olarak oluşturulmuş Rus hesaplar bir haftada 10 milyon görüntülenme elde etti; platform müdahalesiyle bu bot ağı kaldırıldı. Bu örnekler, TikTok’un yapay içeriklerin sosyal medyada viral etkisini dramatik biçimde artırabildiğini gösterir (Revuk, & Dukach, 2024).

Şekil 3. Ukrayna konulu mizahi bir TikTok kanalı (Kaynak: 15)

Twitter (X) türü mikromesaj ağıları da yapay zekâ destekli propaganda için kullanıldı. Çatışma döneminde X platformu, Hamas ve İsrail'e dair paylaşımlar nedeniyle çeşitli suçlamaların hedefi oldu. CNN haberine göre X, İsrail-Filistin savaşıyla ilgili nefret söylemi ve grafik içerik konusunda önlem alacağını açıklasa da birçok dezenformasyon hâlâ dolaşımda (O'brien, Bajak, 2023) YouTube ve Instagram da dahil olmak üzere görsel/ağ platformlarında ise doğrudan yapay oluşturulmuş içerik örnekleri sınırlı olsa da, bu mecralarda da manipülasyonun etkili olduğu bilinmektedir. Sosyal medya platformlarının algoritmaları, duygusal ve sansasyonel içerikleri öne çıkardığı için, yapay zekâ ile üretilmiş propaganda videolarının da bu mecralarda geniş kitlelere ulaşabildiği düşünüyor.

Yapay zekânın propagandadaki rolü: dezenformasyon, algı yönetimi ve psikolojik savaş

Yapay zekâ, propaganda aracını hem niceliksel hem niteliksel olarak güçlendirdi. Derin öğrenme ve jeneratif modeller sayesinde, hızlı ve düşük maliyetle inandırıcı sahte videolar, sesler ve görseller üretmek mümkün hale geliyor. Gazze'deki çatışma örneğinde, bu tür imajlar protestoglorilerin en derin dürtülerini hedeflemekte ve gerçek ile sahte arasındaki fark göz ardı edildiğinde izleyicide korku ve acıma tepkileri uyandırmaktadır. Böylece hedef kitle duygusal olarak manipüle edilerek savaş karşıtlığı ya da şiddet meşruiyetine yönelik algılar şekillendiriliyor.

Algı yönetimi bağlamında, sosyal medya üzerinden yürütülen bu psikolojik savaşın önemli bir yönü de dezenformasyonun viral hale getirilmesidir. Gerçeklere uygun olmadığı defalarca kanıtlanmış içerikler bile onbinlerce kişi tarafından paylaşarak geniş kitlelere yayılabiliyor. Buna karşılık uzmanlar, propaganda faaliyetlerinin hedef kitlenin mevcut önyargılarına hitap ettiğini vurgulamışlardır. İsrailli araştırmacılar, insanların kendileriyle uyumlu içeriğe eleştirmeden inandığını ve bu durumun her iki tarafı da aşırı görüşlere daha da bağladığını belirtmişlerdir. Bu nedenle, yapay zekâ destekli manipülasyon, kutuplaşmayı daha da derinleştiren bir etki yaratmaktadır.

Ayrıca, yapay zekânın dezenformasyon döngüsünü hızlandırma işlevi büyüktür. Bu içerikler sosyal medya algoritmaları tarafından tıklama ve etkileşim öncelikli olarak beslenmekte; böylece sahte haber hızla yayılarak halk zihninde yer etmektedir. Bu durum psikolojik savaşı güçlendirir: propagandistler şok etkili imajlarla takipçileri harekete geçirmek ve cephane niyetine sosyal medya trolleriyle dezenformasyon bombardımanı yapmak gibi yöntemlerle düşman moralini bozmayı hedefler (Fung, 2024). Aralık 2023'te

Ukrayna cephesine dair sosyal medyada paylaşılan ve gerçeğe çok benzeyen yapay zekâ görselleri, Rus propagandası tarafından toplumda korku, panik ve çaresizlik duygusu yaratmak amacıyla sistemli bir şekilde kullanıldı (Poluliakh, 2024).

Şekil 4. Ukrayna cephesinde sosyal medyada yayılan ve gerçeğe çok yakın görünen yapay zekâ görüntüleri (Kaynak: 14)

Sonuçta yapay zekâ destekli psikolojik harp, hem düşman saflarında hem kendi halkta moral çöküklüğü ve güvensizlik yaratmayı amaçlayan kapsamlı bir araç haline gelmiştir.

Algoritmik yaratıcılık, otomasyon ve etik sorunlar

Medya üretiminde yapay zekânın yaygınlaşması, beraberinde etik ve ontolojik tartışmaları da getirmiştir. Gelişen derin öğrenme modelleri ile artık ses, fotoğraf ve video düzeyinde gerçekçiliği ayırt etmesi imkânsız içerikler üretilebilmektedir. Dolayısıyla izleyici açısından kurgu/gerçek sınırları bulanıklaşmakta, her görüntü bir sorgu cümlesine dönüşmektedir. 2022'den itibaren her gün onlarca milyon yapay zekâ görseli üretiliyor ve bu sentetik içerikler gerçekmiş olarak sunulularak halkın gördüklerine güvenini azalttığı gözleniyor. Böyle bir ortamda etik sorumluluk sorunu ön plana çıkar: içerik yaratanların neyi ne ölçüde manipüle etmesi meşrudur?

Gazetecilik açısından bakıldığında, uzmanlar yapay zekâ üretim sürecindeki sınırlamalar konusunda uyarıyor. Mesela Stanford JSK'nin analizinde, mizah amacıyla paylaşılmış olsa bile sahteleri açıkça yalan olarak nitelendirip *yaymamanın* gerektiği vurgulanmıştır (Carson, 2024). Bu çerçevede pek çok medya kuruluşu ve dernek, yapay zekâ ile üretilen içeriklerin mutlaka etiketlenmesi ve şeffaf kaynak bilgisi verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Zira Türkiye ve dünyadaki haber kuruluşları, geçmişte yanlış bilgi yayılmasını önlemek için sansür ve doğrulama mekanizmaları geliştirmiştir. Günümüzün otomatik içerik üretiminde benzer bir gereklilik ortaya çıkmıştır: örneğin, içeriklerin sağlam kaynaklarla desteklenmesi, hangi unsurların AI tarafından üretildiğinin izlenmesi olması **da dahil olmak üzere** çeşitli önlemler talep edilmektedir. Böylece halkın medya okuryazarlığı artırılarak, kurgu medya unsurlarının propaganda amacıyla sunulmasının önüne geçilmesi hedeflenmektedir.

Yapay zekâ destekli medya üretiminin etik yönünü farklı bir açıdan ele alan uzmanlar, algoritmaların nefret söylemini yaymayı kolaylaştırdığını ve bunun sonuçlarına dikkat çekiyorlar. Avrupa Birliği tarafından desteklenen bir raporda, Rusya'nın RIA Haber Ajansı'nın yapay zekâ ile sıçan, domuz örneğinde görülen nefret dolu hayvan imajları üreterek Ukraynalılara yönelik dehşeti normalleştirdiği belirtilmiştir. Başka bir deyişle, üretici yapay zekâ teknolojileri sayesinde, nefret içeren söylemler kolayca görsellere dönüştürülerek daha etkili bir şekilde yayılabiliyor (EuvsDisinfo, 2025).

Şekil 5. Rusya'nın RIA Haber Ajansı'nın yapay zekâ ile *sıçan*, *domuz* gibi nefret dolu hayvan imajları üreterek Ukraynalılara yönelik dehşeti normalleştirdiği (Kaynak: 7)

Bu örnekler, yapay zekânın otomatiklik ve yaratıcılık imkânlarıyla ideolojik şiddeti sanallaştırma kapasitesini ortaya koymakta, sınırların nereye çekileceği ve sorumlu haberciliğin tanımı konusunda ciddi etik ikilemler yaratmaktadır.

Manipülasyonun kamuoyundaki etkileri: kutuplaşma ve estetik meşrulaştırma

Yapay zekâ destekli propaganda içerikleri toplumda derin etkiler yaratmaktadır. Öncelikle güven krizi büyümektedir: yapay sahte içeriğin yaygınlaşmasıyla halk görmek artık inanmamak noktasına gelmiştir. ABD seçimleri yaklaşırken üretilen yapay görsellerin seçmeni etkilemediği düşünülse de bu ortamda milyarlarca sinetik görsel sebebiyle insanlar gördüklerine karşı genel bir şüpheyle bakmaya başlamıştır (Carson, 2024).

Şekil 6. ABD seçimleri yaklaşırken, yapay görsellerin üretimi artmaya başladı (Kaynak: 4)

Bu evrim, medyanın estetik aracılığıyla meşrulaştırmaya çalıştığı anlatılar için bir bumerang etkisi doğurmaktadır. Estetik olarak ikna edici bu içerikler, çıkarıcı propagandistlerin söylemlerini destekleyen görsel kanıtlar sunmakta; ancak bir yandan da izleyicide genel bir güvensizlik ürettiğinden her yeni propaganda daha da kuşkulu karşılanabilir.

Manipülasyon ayrıca toplumsal kutuplaşmayı körüklüyor. Zayıf görsel ayırt edebilme yetisi ve propaganda saldırılarının hedef alma stratejileri, kamuyu bölüyor. Yapay sahte bebek görüntülerinin kullanıldığı örneklerde görüldü ki; taraflar kendi

hikâyeleri doğrultusunda bu görselleri gerçek kanıt olarak kabul ediyor ve karşı tarafı meşru olmayan terörist olarak damgalıyor (Klepper, 2023).

Şekil 7. Yapay sahte bebek görüntülerinin kullanıldığı örnekler (Kaynak: 10)

Euro-American ilişkilerden Rus-Ukrayna örneklerine kadar eşdeğer iksirler, haklılığa dair estetiği meşrulaştırma çabası olarak karşımıza çıkıyor. RIA Haber Ajansı'nın yapay zekâyla ürettiği provokatif imajların "Ukraynalıları, AB'yi ve bu ülkeleri destekleyen diğer ulusları nefrete dönüştürmeye" hizmet ettiği rapor edilmiştir (EuvsDisinfo, 2025). Bu tarz örnekler, teknolojinin kışkırttığı nefret ve ayrımcılığın estetikle birlikteliğini gösterir. StopFake'e göre, Ukrayna savaşı sırasında yayılan sahte görseller, gerçekleri çarpıtarak ve toplumu daha da kutuplaştırarak propagandacıların işini kolaylaştırıyor. Yapay zeka manipülasyonu, toplumu sadece duygusal açıdan bölmekle kalmaz, aynı zamanda kurumlar ve haberler karşısında genel bir güven kaybına yol açar. Gerçek kanıtlara olan güvenin zayıflaması, propagandistlerin ileri sürdüğü yalanların daha rahat yayılmasını sağlıyor şeklinde özetlenebilecek bu süreç, çağdaş bilişsel savaşın en kaygı verici boyutudur (Poluliakh, 2024).

Gazeteciler ve haber kuruluşlarının sorumlulukları

Bu süreçte gazetecilerin ve medya kurumlarının rolü kritik önem taşımaktadır. Geleneksel doğrulama (fact-checking) pratiği yapay zekâ çağında daha da sofistike araçlarla sürdürülmelidir. Uzmanlar, gazetecilerin yapay zekâ ile üretilen içeriğe karşı dijital okuryazarlık kazanmasını, şüpheli içeriklere karşı eleştirel tutum geliştirmesini öneriyor. Mesela bir medya eğitimi çalışmasında, yapay zekâ ile üretilmiş olduğu açıkça belli olmayan sahte görsellerin bile yalan olarak kabul edilmesi gerektiği ve sorumlu gazetecilerin bu tür içerikleri asla yaymaması gerektiği vurgulanmıştır (Carson, 2024).

Şekil 8. Gerçekmiş gibi görünen, yapay zekâ ile üretilmiş sahte görseller (Kaynak: 4)

Gazetecilik etiği bakımından bu eski bir kuralın güncellenmiş hâlidir; medyanın itibarını korumak adına sahtecilikle mücadele, öncelikli bir sorumluluktur.

Ayrıca medya kuruluşlarının şeffaflık politikalarını sıkılaştırması beklenir. NewsLab paralel yayın organları, haber odalarının yapay zekâ etiği konusunda net kurallar belirlemesi gerektiğini; örneğin yapay zeka kullanarak oluşturulan haberler veya görsellerin açıkça etiketlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre, izleyicinin karşılaştığı bilgide müdahalenin insana mı yoksa yapay bir sisteme mi ait olduğunu bilmesi gerekir. Eğitim ve mevzuat da önemsenmelidir: Hollanda'da öğrenci gazetecilere yapay zekâ ve dezenformasyon eğitimi verilmesi bu bağlamda örnek gösterilmektedir (Besednik and Wenger, 2025). Bu yaklaşıma göre, izleyicinin karşılaştığı bilgide müdahalenin insan mı yoksa yapay zeka mı tarafından yapıldığını bilmesi önemlidir.

Sonuç olarak, çalışmaların ortak vurgusu şudur: Yapay zekâ ne kadar güçlü bir propaganda aracıysa, aynı ölçüde çözüm yolları da teknoloji tabanlı olmalıdır. Gelişmiş medya analizi araçları, imaj ve metin doğrulama yazılımları yaygınlaştırılmalı, dijital etkinin izlenmesi ve kritik değerlendirme eğitimleri çoğaltılmalıdır. Çünkü AI kaynaklı dezenformasyonun toplumu manipüle etmesine karşı en etkili savunma, eleştirel düşünce ve doğrulama kültürünün güçlendirilmesidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, yapay zekâ destekli medya içeriklerinin uluslararası çatışmalarda nasıl bir estetik araç olarak kullanıldığını ve bu içeriklerin kamuoyunu yönlendirmedeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Özellikle Ukrayna-Rusya ve İsrail-Filistin krizleri bağlamında yürütülen analizler, yapay zekâ teknolojilerinin sadece bilgi üretimi değil, eş zamanlı olarak duygusal ve ideolojik manipülasyon amacıyla da kullanıldığını ortaya koymuştur. Dijital savaş ortamlarında üretilen görüntüler artık salt bilgi verme işlevi görmemekte, ayrıca belli bir siyasi ve ahlaki pozisyonu meşrulaştırmak amacıyla estetikleştirilmiş bir algı sunmaktadır.

Çalışmada ulaşılan en temel sonuçlardan biri, **yapay zekâ destekli görsellerin estetik duygusallık yoluyla kamuoyu üzerinde etkili bir yönlendirme sağladığıdır**. Gerek dramatik imgelerin kompozisyonunda, gerekse sesli içeriklerde kullanılan efekt ve betimlemelerde yapay zekânın duygu üretmeye dönük stratejik kullanımına rastlanmaktadır. Bu estetik yönelim, hedef kitlelerin korku, öfke, acıma veya kahramanlık

türünden duygularla yönlendirilmesini sağlamaktadır. Özellikle çocuk, kadın veya yaşlı örnekleriyle temsil edilen duyarlılık figürleri etrafında yapılandırılan bu imgeler, izleyicinin ahlaki reflekslerini harekete geçirerek propaganda işlevi görmektedir.

İkinci önemli sonuç, **yapay zekâ destekli içeriklerin gerçeklik ile kurgu arasındaki sınırları bulanıklaştırdığıdır**. Hipergerçeklik düzeyine ulaşan bu içerikler, izleyicilerin gördükleri karşısında şüpheyi yaklaştırmaya neden olmakta; bu da sadece manipülasyonu değil, diğer taraftan genel bir medya güvensizliğini artırmaktadır. Toplumda yayılan hiçbir şeye inanmama eğilimi, bilgiye dayalı kamusal tartışmaların yerini komplo teorileri ve kutuplaşmaya bırakma riskini doğurmaktadır. Bu gelişme, dijital platformlarda demokratik kamusal alanın zayıflamasına sebep olabilir.

Üçüncü temel bulgu, **yapay zekânın dezenformasyon sürecini hızlandırdığı ve geniş kitlelere ulaştırılmasını kolaylaştırdığıdır**. Sosyal medya algoritmaları, duygusal ve sansasyonel içerikleri daha görünür kılmakta; bu da yapay zekâ üretimi görüntülerin hızla viral olmasına yol açmaktadır. Özellikle TikTok ve X (Twitter) tarzı ağlarda derin sahte görsellerin mizahi ya da dramatik biçimlerde paylaşılması, izleyicilerin gerçeklik algısını dönüştürmektedir. Bu noktada yapay zekâ, dezenformasyonun hem üretiminde hem de dağıtımında kritik bir rol üstlenmektedir.

Dördüncü olarak, **yapay zekâ estetiği yalnızca teknik bir üretim aracı değil, diğer taraftan politik bir anlatım biçimi haline gelmiştir**. Görsellerin seçimi, mizansen, renk paletleri, kadrajlama ve ses senkronizasyonu dahil olmak üzere unsurlar; sadece sanatsal tercihler değil, ideolojik mesajlar taşıyan bilinçli müdahalelerdir. Bu bağlamda, sanat ve propaganda arasındaki çizgi, yapay zekâ teknolojilerinin katkısıyla daha da silikleşmektedir.

Beşinci olarak, **medya kurumları ve gazeteciler, yapay zekâ çağında etik sorumluluklarını yeniden tanımlamak zorundadır**. Sahte içeriklerin yayılma hızı ve etkisi göz önüne alındığında, doğrulama süreçleri artık sadece teknik değil, etik ve profesyonel bir zorunluluk haline almıştır. Etiketleme, kaynak doğrulama, açıklama metinleri ve görsel denetim yazılımları; sorumlu haberciliğin olmazsa olmaz araçları haline gelmiştir.

ÖNERİLER

Bu bulgular doğrultusunda, hem akademik hem de uygulayıcı düzeyde birtakım öneriler sunulabilir:

1. Akademik araştırma ve eğitim alanında:

- Yapay zekâ destekli medya estetiği konusunda daha fazla disiplinlerarası çalışma yapılması gerekiyor. Medya çalışmaları, uluslararası ilişkiler, sanat teorisi ve etik benzeri alanların birlikte çalışabileceği ortak araştırma platformları desteklenmelidir.
- Üniversitelerin iletişim ve gazetecilik bölümlerinde yapay zekâ, dijital propaganda ve dezenformasyon konularında ders programları güncellenmelidir.
- Medya okuryazarlığı, özellikle görsel okuryazarlık alanında yeniden tanımlanmalı ve ilköğretimden itibaren müfredata entegre edilmelidir.

2. Gazeteciler ve medya kurumları için:

- Yapay zekâ ile üretilen içeriklerin açıkça etiketlenmesi ve hangi araçlarla üretildiğinin şeffaf bir şekilde belirtilmesi gereklidir.
- Medya kuruluşları, içerik üretiminde ve yayımında insan denetimini öncelik haline getirmeli; algoritmik otomasyonların üretim sürecindeki rolü sınırlandırılmalıdır.

- Uluslararası haber ajansları, ortak bir etik kod belirleyerek yapay zekâ destekli içeriklerin kullanımı konusunda minimum standartlar oluşturmaktadır.
- 3. Politika yapıcılar ve platformlar için:**
- Sosyal medya platformları, yapay zekâ destekli dezenformasyonla mücadeleyle yönelik algoritmalarını şeffaflaştırmalı ve kamu denetimine açmalıdır.
 - Devletler, yapay zekâ destekli içeriklerin seçim süreçlerinde, kriz zamanlarında ve savaş durumlarında nasıl kullanılabileceğine dair önleyici düzenlemeler hazırlamalıdır.
 - Uluslararası dijital etik komisyonları kurularak, ülkeler arasında ortak etik protokoller geliştirilmesi ve dijital savaş hukukuna dair normların belirlenmesi gerekmektedir. dair normlar belirlenmelidir.
- 4. Toplum ve kamuoyu için:**
- Günümüzde dijital araçlar sayesinde herkes, profesyonel olmasa da kendi içeriğini üretip paylaşabiliyor; yani artık sadece gazeteciler değil, sıradan bireyler de medya üreticisi konumunda. Bu nedenle herkesin dijital sorumluluk ve etik bilinciyle hareket etmesi sağlanmalıdır.
 - Kamu spotları, sosyal medya kampanyaları ve halk eğitim programlarıyla yapay zekâ manipülasyonu konusunda farkındalık artırılmalıdır.
 - İzleyici ve kullanıcılar, sadece tüketici değil; ayrıca medya içeriğini sorgulayan, doğrulayan ve etik süzgeçten geçiren aktif katılımcılar olarak yeniden tanımlanmalıdır.

KAYNAKÇA:

1. Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation* (S. F. Glaser, Ed.; English translation of 1981 French original). University of Michigan Press.
2. Besednik, A., & Wenger, D. (2025). Deepfakes, Trust & AI Ethics: What Every Journalist Needs to Know.
3. Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Polity Press. UK
4. Carson, D. (2024). Seeing is no longer believing: Artificial Intelligence's impact on photojournalism.
5. Chomsky, N., & Herman, E. S. (1988). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. Pantheon Books. New York
6. Debord, G. (1995). *The society of the spectacle* (D. Nicholson-Smith, Trans.)
7. EUvsDisinfo. (2025). How Russia uses AI to dehumanise Ukrainians.
8. Fung, B. (2024). How Republicans pushed social media companies to stop fighting election misinformation.
9. Gilboa, Eytan. (2001). Diplomacy in the media age: Three models of uses and effects. *Diplomacy and Statecraft*, 12, 1-28. 10.1080/09592290108406201.
10. Klepper, D. (2023). Fake babies, real horror: Deepfakes from the Gaza war increase fears about AI's power to mislead. Associated Press.
11. Manovich, L. (2013). *Software takes command*. Bloomsbury Academic. United States of America
12. O'Brien, M., & Bajak, F. (2023). X promises highest level response on posts about Israel-Hamas war. Misinformation still flourishes.
13. Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the internet is hiding from you*. Penguin Press. New York

14. Poluliakh, O. (2024). How AI-generated content distorts truth about war and Russian war crimes: Detecting and analyzing AI-generated images.
15. Revuk, M., & Dukach, Y. (2024). How easy it is to manipulate us. Analyzing comments to humorous TikTok deepfakes.
16. The Guardian. (2024). Smudgy chins, weird hands, dodgy numbers: seven signs you're watching a deepfake.
17. Wakefield, J. (2022). Rusya-Ukrayna savaşında Zelenskiy ve Putin'in deepfake videoları kullanılıyor.

Mahmud Yagub

THE AESTHETIC FACE OF DIGITAL WARFARE: AI-SUPPORTED INTERNATIONAL MEDIA MANIPULATION

Abstract

This study analyzes how artificial intelligence-supported media content is equipped with aesthetic codes and used for propaganda purposes in the context of international crises. The Ukraine-Russia (2022-present) and Israel-Palestine (2023-present) wars were selected as case studies; AI-generated visuals, deepfake videos, and aesthetic manipulations published during these conflicts formed the material for the study. The research is structured based on a qualitative research design; visual analysis, critical discourse analysis (Fairclough model), and semiotic reading (Barthes) methods are used together.

According to the findings of the study, AI-generated images, especially those featuring children, the elderly, and women, aestheticize universal traumatic images, creating intense emotional responses in viewers and thereby influencing public perception. These contents, which go viral on social media platforms, reinforce biased narratives, increase social polarization, and erode the sense of truth. Furthermore, it is emphasized that media institutions need to develop new standards in the context of verification and ethical responsibilities.

In this regard, the study aims to make original contributions to the literature by addressing the relationship between artificial intelligence, media aesthetics, and international propaganda from an interdisciplinary perspective.

Keywords: *Artificial intelligence, media manipulation, digital warfare, propaganda, aesthetics, deepfake, perception management*

RƏQƏMSAL İNQİLABIN DÖVLƏT VƏ İNFORMASIYA SUVERENLİYİNƏ TƏSİRİ: MÜASİR TENDENSIYALAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Şəbnəm ZEYNALOVA

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər
kafedrasının dosenti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
elmlər doktorluğu üzrə doktorantı
Bakı, Azərbaycan
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2665-4753>
shabnamzeynalova@yahoo.com*

Xülasə. *Məqalə rəqəmsal inqilabın dövlət suverenliyi və informasiya təhlükəsizliyinə təsirini elmi-analitik müstəvidə araşdırır. Rəqəmsallaşmanın dövlət idarəçiliyi, beynəlxalq münasibətlər və milli təhlükəsizlik kontekstində yaratdığı imkanlar və risklər geniş təhlil olunur. Araşdırmada informasiya suverenliyi konsepsiyası nəzəri baxımdan realizm, liberalizm və konstruktivizm yanaşmaları çərçivəsində izah edilir və rəqəmsal çağırışların dövlətlərin strateji siyasətlərinə təsiri göstərilir. Xüsusilə, süni intellekt, böyük verilənlər və rəqəmsal diplomatiya kimi amillərin milli və regional siyasətlərin formalaşmasında rolu vurğulanır. Məqələdə həmçinin beynəlxalq hüquqi mexanizmlər rəqəmsal mühitdə dövlət suverenliyinin qorunması baxımından təhlil edilir. Nəticədə, rəqəmsal inqilabın dövlətçilik üzərində yaratdığı struktur dəyişikliklər və perspektivlər akademik müstəvidə qiymətləndirilir.*

Açar sözlər. *rəqəmsal inqilab; informasiya suverenliyi; dövlət suverenliyi; süni intellekt; rəqəmsal diplomatiya*

Giriş

Rəqəmsal inqilab XXI əsrdə dövlət suverenliyi, idarəetmə prinsipləri və siyasi hakimiyyətin mahiyyətini köklü şəkildə dəyişmişdir. İnformasiya texnologiyalarının, süni intellektin və böyük verilənlərin sürətli inkişafı dövlətlərin modernləşməsi üçün yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, onların informasiya axınları, kibertəhlükəsizlik və strateji rəqəmsal infrastruktura nəzarət sahəsində ciddi zəifliklərini də üzə çıxarır. Belə bir şəraitdə informasiya suverenliyi milli təhlükəsizliyin ayrılmaz komponenti və dövlət suverenliyinin qorunmasında həlledici amil kimi ön plana çıxır.

Müasir beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi vurğulayır ki, əvvəllər əsasən ərazi və hüquqi çərçivədə izah edilən dövlət suverenliyi rəqəmsallaşma dövründə yeni transformasiyalara məruz qalır. Manuel Castells (2010) "şəbəkə cəmiyyəti"ndə hakimiyyət münasibətlərinin yenidən qurulduğunu, informasiya-kommunikasiya şəbəkələrinə nəzarətin ərazi və sərhədlərə nəzarət qədər strateji əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Cozef Nay isə (2019) "kiber güc" anlayışını irəli sürərək rəqəmsal mühitin qorunmasının və idarə olunmasının dövlətlərin hərbi və iqtisadi resursları qədər vacib bir güc elementi olduğunu qeyd edir.

Son onillikdə informasiya suverenliyi konsepsiyası rəqəmsal idarəetmə və beynəlxalq təhlükəsizliyin kəsişməsində tədqiqatların mərkəzində dayanmışdır. DeNardis (2020) onu dövlətin kiber-məkanda informasiya axınlarını tənzimləmək, qorumaq və idarə etmək səlahiyyəti kimi şərh edir, burada milli maraqlar ilə qlobal asılılıq arasında tarazlığın qorunmasının vacibliyini vurğulayır. Mueller (2017) isə internetin geosiyasətini təhlil edərək transmilli texnoloji şirkətlərlə dövlətlər arasında rəqabətin kəskinləşdiyini, məlumat və rəqəmsal kommunikasiya kanallarına nəzarətin strateji problemə çevrildiyini qeyd edir.

Rəqəmsal suverenlik tədricən texniki müstəvidən çıxaraq normativ və siyasi kontekstə də yayılmışdır. Floridi (2014) və Kello (2017) qeyd edirlər ki, rəqəmsal transformasiya suverenlik, demokratiya və legitimlik kimi fundamental anlayışları sınağa çəkir. Kello (2017) xüsusilə vurğulayır ki, "kiber inqilab" beynəlxalq sistemin struktur transformasiyası kimi dəyərləndirilməlidir.

Araşdırmanın elmi problemi kimi rəqəmsal inqilabın dövlət suverenliyi konsepsiyasını informasiya suverenliyi prizmasından necə yenidən formalaşdırdığı qoyulmuşdur. Qlobal qarşılıqlı asılılıq davam etsə də, dövlətlər getdikcə daha çox rəqəmsal infrastruktur üzərində muxtariyyətini təmin etməyə, xarici texnoloji təsirləri tənzimləməyə və milli informasiya məkanını qorumağa çalışırlar. Qlobal asılılıq ilə milli müstəqillik arasındakı gərginlik – tədqiqatın analitik nüvəsini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi informasiya suverenliyinin nəzəri əsaslarını dövlət suverenliyinin alt-komponenti kimi təhlil etmək, rəqəmsal inqilabın dövlət idarəçiliyinə gətirdiyi çağırış və imkanları qiymətləndirmək, həmçinin qlobal və regional tendensiyaları, xüsusilə, Cənubi Qafqaz regionunda rəqəmsal transformasiya və informasiya təhlükəsizliyi siyasətlərini öyrənməkdən ibarətdir.

Rəqəmsal inqilabın mahiyyəti və dövlət idarəçiliyinə təsiri

Rəqəmsallaşma müasir dövrdə ictimai-siyasi və iqtisadi sistemlərin transformasiyasını şərtləndirən əsas proseslərdən biri kimi çıxış edir. Bu anlayış sosial münasibətlərin quruluşunu, iqtisadi fəaliyyətlərin məntiqini və dövlət idarəçiliyinin prinsiplərini dəyişdirən strateji məna kəsb edir (Brynjolfsson & McAfee, 2014). İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ardıcıl mərhələlərdə yeni ictimai nizam formalaşdırmış, bunun nəticəsində dövlətçilik ənənələri də transformasiyaya uğramışdır.

Tarixi perspektivdə rəqəmsallaşma əvvəlcə kompüter texnologiyalarının yaranması və elektron mühitdə məlumatların emalı ilə başlamışdır. 1960–1980-ci illərdə bu proses daha çox sənaye istehsalında avtomatlaşdırma və idarəetmənin sadələşdirilməsi ilə məhdudlaşır. Sonrakı onilliklərdə, xüsusilə 1980–2000-ci illərdə internetin geniş yayılması ilə rəqəmsallaşma informasiya axınlarının qlobalaşmasına səbəb oldu. Castellsin (2010) "şəbəkə cəmiyyəti" konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi, informasiya texnologiyaları ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz edərək qlobal sosial sistemin strukturunu dəyişdirdi. XXI əsrin əvvəllərindən isə rəqəmsal inqilab daha mürəkkəb və çoxölçülü bir mərhələyə qədəm qoydu. Sosial media platformaları, böyük verilənlər, süni intellekt və bulud texnologiyaları yalnız informasiya istehsalını və paylaşımını deyil, bütövlükdə sosial sistemlərin, iqtisadi münasibətlərin və siyasi idarəetmənin əsaslarını transformasiya etməyə başladı (Schwab, 2016). Bu mənada rəqəmsallaşma həm də sosial nizamın yenidən qurulmasına yönəlmiş fundamental dəyişiklikdir.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının təsir dairəsi siyasi, iqtisadi, həm də sosial müstəvidə müşahidə olunur. Siyasətdə rəqəmsallaşma seçkilərin təşkili və monitorinqi, ictimai rəyin formalaşması və qərar qəbulətmə proseslərinə birbaşa təsir göstərir. Norrisin (2001) vurğuladığı kimi, rəqəmsal alətlər siyasi iştirak imkanlarını genişləndirməklə demokratik proseslərin effektivliyini artırsa da, eyni zamanda dezinformasiya, informasiya manipulyasiyası və kibertəhdidlər kimi yeni problemlər yaradır. İqtisadi sahədə rəqəmsallaşma platforma iqtisadiyyatı, elektron ticarət və rəqəmsal xidmətlərin meydana gəlməsinə şərait yaradaraq yeni biznes modellərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur (Tapscott, 2016). Proses qlobal bazarların integrasiyasını sürətləndirsə də, milli iqtisadiyyatların xarici rəqəmsal infrastrukturadan və qlobal texnologiya şirkətlərindən asılılığını da artırmışdır. Sosial müstəvidə isə rəqəmsal texnologiyalar gündəlik həyat tərzini dəyişdirərək təhsil, səhiyyə, sosial münasibətlər və ünsiyyət modellərini “infosfer” daxilində yenidən qurmuşdur. Floridi (2014) bu hadisəni “infosferin genişlənməsi” kimi xarakterizə edir və qeyd edir ki, informasiya artıq insan həyatının ayrılmaz müstəvisinə çevrilmişdir.

Rəqəmsallaşmanın dövlət idarəçiliyinə təsiri xüsusi diqqətəlayiqdir. Elektron hökumət modelləri dövlət xidmətlərinin rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə vətəndaşlara təqdim edilməsini nəzərdə tutur və bu model şəffaflıq, operativlik, korrupsiyanın azaldılması, ictimai iştirakın genişlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır (Heeks, 2006). Estoniya, Cənubi Koreya və Sinqapur kimi dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, elektron hökumət rəqəmsal transformasiyanı milli inkişaf strategiyalarının əsas prioritetinə çevirməklə, həm dövlət-vətəndaş münasibətlərində, həm də qlobal rəqabət qabiliyyətində yeni imkanlar açır (Margetts & Dunleavy, 2013). Azərbaycan da bu sahədə özünəməxsus nümunə formalaşdırmışdır. “ASAN xidmət” və elektron hökumət portalları dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltmiş və beynəlxalq aləmdə rəqəmsal idarəçilik modeli kimi tanınmışdır (World Bank, 2020). Azərbaycan Respublikasının 2025-ci il 19 mart tarixində təsdiqlədiyi “Süni İntellekt üzrə Milli Strategiya” süni intellekt texnologiyalarının dövlət idarəçiliyində tətbiqini genişləndirməyi, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasını sürətləndirməyi, milli kibertəhlükəsizlik və informasiya suverenliyini təmin etməyi prioritet hədəflər kimi müəyyən edir. Dövlətlərin rəqəmsal infrastruktur, süni intellekt, böyük verilənlər və rəqəmsal diplomatiya sahəsində koordinasiya olunmuş fəaliyyəti regional sabitlik və milli suverenliyin qorunmasında həlledici rol oynayır.

Bununla belə, rəqəmsal dövlət idarəçiliyi yalnız perspektivlərlə məhdudlaşmır. Clarke (2019) göstərir ki, kibertəhlükəsizlik riskləri, rəqəmsal bərabərsizlik və şəxsi məlumatların qorunması məsələləri dövlətlər üçün yeni çağırışlar formalaşdırır. Məhz bu səbəbdən, rəqəmsallaşma həm də siyasi, hüquqi və etik ölçüləri nəzərə alan kompleks bir yanaşma tələb edir. Beləliklə, rəqəmsal inqilab dövlət idarəçiliyində struktur dəyişikliklərini qaçılmaz etmiş, suverenlik və milli təhlükəsizlik anlayışlarını yeni reallıqlara uyğunlaşdırmağa məcbur etmişdir.

İnformasiya suverenliyi: nəzəri çərçivə və praktiki aspektlər

İnformasiya suverenliyi müasir dövlətlərin rəqəmsal mühitdə suverenliyini qorumaq və formalaşdırmaq ehtiyacının təzahürü kimi qiymətləndirilir. Ənənəvi dövlət suverenliyi konsepsiyasında dövlətin müstəqilliyi əsasən ərazi bütövlüyü, siyasi hakimiyyət və daxili işlərə müdaxilə edilməməsi prinsipləri üzərində qurulurdu (Krasner, 1999). Lakin XXI əsrin ilk onilliklərində informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və qlobal şəbəkələrin geniş

yayılması dövlətlərin yalnız fiziki sərhədlərlə deyil, eyni zamanda rəqəmsal məkanlarda da müstəqilliklərini qorumağa məcbur etdiyini göstərdi. İnformasiya suverenliyi anlayışı bu baxımdan dövlətin öz informasiya axınlarını tənzimləmək, qorumaq və strateji məqsədlər üçün yönləndirmək imkanlarını və hüququnu əhatə edir (DeNardis, 2020), normativ-hüquqi çərçivələrin qurulması, siyasi qərarların qəbul edilməsi və strateji idarəetmənin kompleks vəhdəti kimi dəyərləndirilir. Mueller (2017) qeyd edir ki, internetin global xarakteri dövlətlərin informasiya üzərində tam nəzarətini çətinləşdirir, lakin eyni zamanda milli rəqəmsal məkanların qorunması və formalaşdırılması səylərini gücləndirir, dövlətləri informasiya strategiyalarını daha çevik və proaktiv planlaşdırmağa vadar edir.

Nəzəri baxımdan, informasiya suverenliyi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində müxtəlif yanaşmalar çərçivəsində təhlil edilir və bu, anlayışın çoxşaxəli mahiyyətini üzə çıxarır. Realist perspektivdən informasiya strateji resurs və milli güc elementidir; dövlətlərin informasiya üzərində nəzarət imkanları onların geosiyasi və iqtisadi üstünlüyünü müəyyənləşdirir (Nye, 2019). Realist yanaşmaya görə, informasiya axınlarına nəzarət hərbi güc və iqtisadi resurslar qədər əhəmiyyətli sayılır, çünki kiberməkanda dominant mövqe dövlətin digər güc elementlərini dəstəkləyən strateji amil kimi çıxış edir. Beləliklə, informasiya suverenliyi dövlətlərin beynəlxalq sistemdə rəqabət qabiliyyətini və təhlükəsizlik müstəqilliyini qorumaq üçün əsas vasitə hesab olunur. Məhz bu baxımdan, informasiya üzərində nəzarət ərazi bütövlüyünün müasir ekvivalenti kimi dəyərləndirilə bilər.

Liberal yanaşma isə informasiya suverenliyinə fərqli müstəvidən yanaşır. Keohane və Nye (2000) qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsində göstərdikləri kimi, global informasiya axınları dövlətlər arasında əməkdaşlıq, institusional integrasiya və qarşılıqlı fayda üçün yeni imkanlar yaradır. İnformasiyanın sərhədsiz axını yalnız güc və nəzarət obyekt deyil, həm də beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq edən resurs kimi çıxış edir. Bu çərçivədə informasiya suverenliyi mütləq sərhədlərlə deyil, daha çox beynəlxalq hüquqi və normativ rejimlər vasitəsilə tənzimlənən münasibətlər sistemində integrasiya olunur. Liberal yanaşmaya görə, informasiya məkanında global qarşılıqlı asılılıq dövlətlərin suverenliyini zəiflətmir, əksinə, onların beynəlxalq sistemdəki fəaliyyətlərini daha koordinasiyalı və legitim edir.

Konstruktivist yanaşma isə məsələyə daha çox ideational aspektdən baxır. Bu nəzəri baxışa görə, informasiya mühiti dövlətlərin kimliyini, legitimliyini və siyasi narrativlərini formalaşdıran sosial konstruksiyanın ayrılmaz hissəsidir (Finnemore & Sikkink, 2001). Konstruktivistlər vurğulayırlar ki, dövlətlər informasiya məkanından yalnız texnoloji və ya təhlükəsizlik resursu kimi istifadə etmirlər; eyni zamanda, onlar öz siyasi mövqelərini əsaslandırmaq, beynəlxalq arenada qəbul olunmaq və daxili legitimliklərini möhkəmləndirmək üçün informasiya vasitələrindən istifadə edirlər. Beləliklə, informasiya suverenliyi yalnız praktiki idarəetmə məsələsi deyil, həm də normativ kimlik siyasətinin tərkib hissəsidir.

Nəticə etibarilə, nəzəri çərçivələr göstərir ki, informasiya suverenliyi normativ və strateji prioritetləri özündə birləşdirən mürəkkəb sosial-siyasi anlayışdır. Realist yanaşma informasiya üzərində nəzarəti güc və təhlükəsizlik prizmasından dəyərləndirir, liberal yanaşma global qarşılıqlı asılılıq və əməkdaşlıq imkanlarını ön plana çıxarır, konstruktivist yanaşma isə informasiya mühitini kimlik, legitimlik və diskursların formalaşdırıldığı sosial məkan kimi izah edir. Bu fərqli nəzəri baxışlar informasiya suverenliyinin müasir beynəlxalq münasibətlərdə həm praktiki, həm də normativ ölçülərini daha aydın şəkildə başa düşməyə imkan yaradır.

Rəqəmsallaşmanın global təsirləri dövlətlərin milli informasiya təhlükəsizliyinə olan ehtiyacını daha da aktuallaşdırır. İnternet şəbəkələrinin global xarakteri, bulud texnologiyaları və böyük verilənlərin transmilli şirkətlər tərəfindən idarə olunması dövlətlərin informasiya müstəqilliyini zəiflədə bilər (Matsuda, 2018). Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu asılılıq milli təhlükəsizlik baxımından ciddi risklər yaradır. Milli informasiya təhlükəsizliyi rəqəmsal infrastrukturun lokallaşdırılması, strateji texnoloji istehsalın təşviqi, verilənlərin qorunması və ictimai məlumatların idarə olunması kimi elementləri əhatə edir (Floridi, 2014). Çin və Rusiya nümunəsi göstərir ki, dövlətlər "rəqəmsal suverenlik" strategiyasını prioritetləşdirərək global texnoloji asılılığı azaltmağa çalışırlar, Avropa İttifaqı isə vətəndaşların şəxsi məlumatlarını qorumaqla global standartlar müəyyən etmişdir (Kostyuk & Zhukov, 2019). Beləliklə, informasiya suverenliyi milli təhlükəsizliyin və dövlət strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Müasir beynəlxalq müstəvidə informasiya müharibələri dövlətlər üçün yeni geosiyasi mübarizə arenasını təşkil edir. Informasiya müharibəsi ictimai rəyi manipulyasiya etmək, siyasi institutlara etimadı zəiflətmək və beynəlxalq imicə zərər vurmaq məqsədini güdür (Thomas, 2015). ABŞ-da 2016-cı il prezident seçkiləri zamanı xarici təsirlərlə bağlı baş verən hadisələr informasiya müharibələrinin siyasi nəticələrini açıq şəkildə göstərmişdir (Rid, 2020). Bu mühitdə kibertəhlükəsizlik dövlətlərin informasiya suverenliyini qorumaq üçün əsas alətə çevrilir. Dövlətlər milli kibermüdafiə strategiyaları hazırlayaraq kritik infrastrukturun qorunması, kiberhücumların qarşısının alınması və ictimai etimadın təmin edilməsini hədəfləyirlər (Clarke & Knake, 2010). ABŞ-ın "Kiber Komandanlıq", Avropa İttifaqının "Kibertəhlükəsizlik Aktı" və Estoniyanın NATO çərçivəsində fəaliyyət göstərən Kiber Müdafiə Mərkəzi bu istiqamətdə praktik nümunələrdir.

Müasir dövrdə dövlətlərin informasiya müharibələrinə qarşı strategiyaları texniki, normativ və sosial müdafiə aspektlərini əhatə edir. Texniki müdafiə infrastrukturun təhlükəsizliyini təmin edərkən, normativ müdafiə qanunvericilik və beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Sosial müdafiə isə cəmiyyətin informasiya savadlılığının artırılması və dezinformasiyaya qarşı dayanıqlılığın gücləndirilməsi ilə əlaqədardır (Bennett & Livingston, 2018). Mövcud yanaşma göstərir ki, informasiya suverenliyinin qorunması həm siyasi iradə, həm hüquqi baza, həm də ictimai dayanıqlılıqla sıx bağlıdır.

Nəticə etibarilə, informasiya suverenliyi müasir dövlətlərin rəqəmsal erada mövcudluğunu qoruyan, milli təhlükəsizlik və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini təmin edən çoxşaxəli bir anlayışdır. Burada dövlətlərin strateji idarəetmə qabiliyyətləri, normativ hüquqi mühiti və ictimai dayaqlılığı kompleks şəkildə tələb olunur. Informasiya suverenliyinin təmin olunması müasir dövlətlərin rəqəmsal müstəvidə suverenliklərini qorumaq üçün zəruri bir şərtədir və global rəqəmsal asılılıq kontekstində strateji prioritet kimi çıxış edir.

Dövlət suverenliyi və rəqəmsal çağırışlar

Dövlət suverenliyi anlayışı beynəlxalq münasibətlər sisteminin mərkəzi kateqoriyalarından biri olaraq uzun illər ərazi bütövlüyü, siyasi müstəqillik və daxili işlərə müdaxilə edilməməsi prinsipləri üzərində formalaşmışdır (Krasner, 1999). Vestfal sülhündən (1648) etibarən bu klassik suverenlik konsepsiyası dövlətləri müstəqil aktorlar kimi tanımağın və beynəlxalq sistemdə hüquqi mövqelərini qorumağın əsas mexanizmi olmuşdur. Lakin qloballaşma və xüsusilə rəqəmsal inqilab bu anlayışın məhdudiyyətlərini

açıq şəkildə üzə çıxarmışdır. Rəqəmsal mühitdə suverenlik artıq yalnız fiziki sərhədlərin qorunması ilə ölçülmür; onun tərkib hissəsi kimi kiberməkanda informasiya və texnoloji nəzarətin təmin edilməsi də tələb olunur. Informasiya texnologiyalarının global xarakteri dövlətlərin milli informasiya məkanlarını tam şəkildə qorumaq imkanlarını məhdudlaşdırır, çünki hakimiyyət rəqəmsal sahədə yalnız dövlətlər arasında deyil, həm də dövlətlərlə transmilli şirkətlər arasında bölüşdürülür. Cozef Nay (2019) bu kontekstdə “kiber güc” anlayışını irəli sürərək qeyd edir ki, rəqəmsal sferada hakimiyyət, texnologiya infrastrukturunu və informasiya axınlarına nəzarət müasir suverenliyin əsas elementlərinə çevrilmişdir. Beləliklə, klassik dövlət suverenliyi konsepsiyası rəqəmsal mühitin gətirdiyi yeni çağırışlar fonunda fundamental transformasiyaya məruz qalır. Konstruktivist yanaşmalar isə rəqəmsal mühitin dövlətlərin kimliyini, legitimliyini və beynəlxalq mövqeyini formalaşdıran yeni diskurs sahəsi kimi çıxış etdiyini vurğulayır (Finnemore & Sikkink, 2001). Bu isə göstərir ki, dövlət suverenliyi müasir şəraitdə yalnız ərazi və siyasi müstəqillik deyil, həm də informasiya və rəqəmsal müstəqillik anlayışlarını ehtiva etməli olan çoxşaxəli konsepsiyaya çevrilmişdir.

Beynəlxalq hüquq isə ənənəvi olaraq dövlətlərin ərazi bütövlüyünü və siyasi müstəqilliyini qorumağa yönəlmişdir. Lakin kiberməkanda fəaliyyət göstərən transsərhəd axınlar bu çərçivəni mürəkkəbləşdirmişdir. BMT Nizamnaməsi (1945) dövlətlərin daxili işlərinə qarışmama prinsipini təsbit etsə də, rəqəmsal hücumlar və kiber təhdidlər bu prinsipi pozan yeni reallıqları ortaya çıxarmışdır (Schmitt, 2017). Tallinn Manual (2013; 2017) (NATO-nun Kibermüdafiə üzrə Kooperativ Təhlükəsizlik Mərkəzinin təşəbbüsü ilə beynəlxalq hüquq ekspertlərinin iştirakı nəticəsində hazırlanmışdır) beynəlxalq hüququn kiber əməliyyatlara tətbiqini izah edən əsas sənəd kimi çıxış edir və göstərir ki, dövlətlər kiber hücumları “silahlı hücum” və ya “daxili işlərə müdaxilə” kimi qiymətləndirə bilərlər. Bununla belə, rəqəmsal suverenliyin hüquqi statusu və beynəlxalq normativ mexanizmlər hələ tam şəkildə konsensuslaşmayıb. Avropa İttifaqının **Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası** (GDPR- General Data Protection Regulation) (2018) qanunvericiliyi rəqəmsal suverenliyin normativ ölçüsünü göstərən nümunədir. Qanun vətəndaşların şəxsi məlumatlarının qorunmasını beynəlxalq standart kimi müəyyən etmiş, dövlətlərin informasiya sahəsində hüquqi məsuliyyətlərini gücləndirmişdir (Kuner, 2020). Buna görə də, beynəlxalq hüquq global rəqəmsal mühitdə normativ çərçivələrin inkişafına töhfə verir.

Beləliklə, rəqəmsal çağırışlar dövlətlərin klassik suverenlik anlayışını kökündən dəyişdirir. Informasiya və texnoloji nəzarət müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas determinantına çevrilmiş, dövlətlərin suverenliyi yalnız ərazi və siyasi müstəqilliklə deyil, eyni zamanda rəqəmsal və informasiya müstəqilliyi ilə də ölçülən kompleks bir anlayışa transformasiya olunmuşdur. Dövlətlər indi həm texnoloji, həm normativ, həm də strateji alətləri koordinasiya etməklə global rəqabətdə mövqelərini qorumaq və gücləndirmək məcburiyyətindədirlər.

Nəticə

Rəqəmsal mühitin sürətli inkişafı göstərir ki, suverenliyin klassik anlayışı artıq dövlətlərin informasiya və texnoloji müstəvidə qarşılaşdıqları çağırışları izah etmək üçün yetərli deyil. Informasiya suverenliyi yalnız texniki təhlükəsizlik məsələsi kimi deyil, həm də siyasi, hüquqi və normativ ölçüləri ilə dövlətçiliyin davamlılığını müəyyən edən əsas prinsip kimi çıxış edir. Bu baxımdan, milli siyasətlərdə rəqəmsal transformasiya ilə təhlükəsizlik arasında tarazlıq yaratmaq strateji zərurətə çevrilir.

Eyni zamanda, rəqəmsal mühitdə güc münasibətləri global miqyasda yenidən formalaşır: texnologiya istehsalçıları ilə dövlətlər arasında qarşılıqlı asılılıq güclənir, lakin bu asılılıq milli maraqları daha həssas və kövrək edir. Qlobal rəqabət fonunda informasiya axınlarının tənzimlənməsi, süni intellektin etik idarəçiliyi və kiberməkanın hüquqi çərçivədə qorunması dövlətlər üçün həm normativ, həm də strateji seçimlər tələb edir.

Nəzəri yanaşmaların müqayisəsi göstərir ki, rəqəmsal inqilab yalnız yeni texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır; o, dövlətlərin güc balansına, beynəlxalq əməkdaşlıq modellərinə və kimlik quruculuğu proseslərinə fundamental təsir göstərir. Proseslərin analizi sübut edir ki, rəqəmsal çağırışlara uyğunlaşma dərəcəsi dövlətlərin beynəlxalq sistemdə mövqeyini müəyyən edən əsas amillərdən birinə çevrilir.

Beləliklə, informasiya suverenliyi anlayışı həm nəzəri, həm də praktiki səviyyədə müasir beynəlxalq münasibətlərin mərkəzi elementinə çevrilməkdədir. Gələcək onilliklərdə dövlətlərin rəqəmsal təhlükəsizlik strategiyalarını elmi əsaslarla formalaşdırmaları, global texnoloji tendensiyalara adaptasiya olunmaları və milli maraqları qorumaq üçün yeni institusional mexanizmlər yaratmaları zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin. (2025, 19 mart). *Süni intellekt üzrə Milli Strategiyası*.
2. Bennett, W. L., & Livingston, S. (2018). *The disinformation age: Politics, technology, and disruptive communication in the United States*. Cambridge University Press.
3. Bjola, C., & Holmes, M. (2015). *Digital diplomacy. Theory and practice*. Routledge.
4. Bradford, A. (2020). *The Brussels effect: How the European Union rules the world*. Oxford University Press.
5. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age*. W.W. Norton.
6. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *Machine, platform, crowd: Harnessing our digital future*. W.W. Norton & Company.
7. Castells, M. (2010). *The rise of the network society*. Wiley-Blackwell.
8. Chadwick, A. (2017). *The hybrid media system: Politics and power*. Oxford University Press.
9. Clarke, R. (2019). *Information security and privacy*. Springer.
10. Clarke, R., & Knake, R. (2010). *Cyber war. The next threat to national security and what to do about it*. HarperCollins.
11. DeNardis, L. (2020). *The internet in everything: Freedom and security in a world with no off switch*. Yale University Press.
12. Floridi, L. (2014). *The 4th revolution: How the infosphere is reshaping human reality*. Oxford University Press.
13. Finnemore, M., & Sikkink, K. (2001). Taking stock: The constructivist research program in international relations and comparative politics. *Annual Review of Political Science*, 4, 391–416.
14. Heeks, R. (2006). *Implementing and managing eGovernment*. SAGE.
15. Kello, L. (2017). *The virtual weapon and international order*. Yale University Press.

RƏQƏMSAL DÖVRDƏ İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN HÜQUQİ ÇAĞIRIŞLARI: KİBERSUVERENLİK VƏ KONSTITUSİONAL MÜDAFİƏ

Vüsalə GÜLMALIYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0006-4572-2455

vusalegulmaliyeva86@mail.ru

Xülasə. Bu tezis rəqəmsal dövrdə informasiya müharibəsinin hüquqi çağırışlarını və dövlətlərin kibersuverenlik üzərində artan iddialarını təhlil edir. Müasir dövrdə informasiya sərhəd tanımadan sürətlə yayılır və dövlətlərin nəzarət imkanlarından kənara çıxır. Buna görə də dövlət suverenliyi ənənəvi olaraq yalnız ərazi bütövlüyü ilə deyil, informasiya məkanı üzərində də özünü göstərməlidir. Artıq ölkələrin gücü həm də cəmiyyətə təqdim edilən məlumatların necə formalaşmasına, ictimai rəyin hansı istiqamətdə yönləndirilməsinə və rəqəmsal platformalara çıxış üzərində qurulan nəzarətə bağlıdır. Sosial media vasitəsilə həyata keçirilən fikir formalaşdırma və informasiya manipulyasiyası milli konstitusiya çərçivələrini və hüquqi legitimliyi ciddi şəkildə sınağa çəkir. Məqalə nəzəri çərçivədə məlumatın və ictimai rəyin kimlər tərəfindən, hansı vasitələrlə formalaşdırıldığını izah edir. Nəticədə aydın olur ki, informasiya müharibəsi təkcə texnologiya və hüquq məsələsi deyil. O həm də insanların düşüncəsinə, dəyərlərinə və hadisələri necə gördüyünə təsir edən bir prosesdir. Buna görə də bu sahədə aydın və güclü qaydaların hazırlanmasına ehtiyac var.

Açar sözlər: kibersuverenlik, informasiya müharibəsi, konstitusiya hüququ, sosial media, epistemik güc, hüquqi legitimlik

Giriş

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və informasiya vasitələrinin global əlçatanlığı beynəlxalq münasibətlərdə və milli təhlükəsizlik konsepsiyalarında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, sosial media platformaları və kütləvi informasiya vasitələri informasiya müharibəsini XXI əsrin əsas münaqişə formalarından birinə çevirmişdir. Artıq sosial media yalnız kommunikasiya mühiti deyil, həm də informasiyanın silaha çevrildiyi rəqəmsal bir münaqişə zonasıdır. Jurnalist David Patrikarakosun qeyd etdiyi kimi, "XXI əsr müharibəsini anlamaq üçün, sosial medianın müharibələrin aparılma, işıqlandırılma və istehlak edilmə tərzini necə dəyişdiyini nəzərə alan yeni bir konseptual çərçivəyə ehtiyac var" (Sambaluk, 2020). Bu kontekstdə sosial media təkcə bir vasitə deyil, o, eyni zamanda münaqişənin özü, onun təmsil olunduğu və bəzən də yaradıldığı bir məkandır. Məhz bu baxımdan münaqişələr təkcə fiziki müstəvidə deyil, həm də informasiya axını, ictimai rəyin formalaşdırılması və rəqəmsal diskursun yönləndirilməsi vasitəsilə aparılır. Mişel Fukonun bilgi və güc münasibətlərinə dair nəzəriyyəsi bu dəyişimi izah etməkdə faydalıdır (Foucault, 1980). Sosial media neytral informasiya axını təklif edən sahə deyil, əksinə, informasiyanın necə qurulduğunu, kimlər tərəfindən yayılıb necə qəbul edildiyini müəyyən edən güc münasibətlərinin mərkəzidir. Bu, texnoloji bir hadisədən çox, epistemoloji və siyasi nəticələri olan bir praktikadır. Sosial medianın təqdim etdiyi bu yeni güc strukturu informasiya müharibəsində artıq yalnız dövlətlər və böyük media qurumları deyil, fərdi istifadəçilər, anonim profillər, bot şəbəkələri və troll fabrikləri də informasiya

axınıni yönləndirə bilirlər. Hashtaq kampaniyaları, vizual memlər və viral videolar vasitəsilə emosional manipulyasiya genişlənir, dominant diskurslar təkrar edilərək təbii və dəyişməz realıq kimi təqdim olunur. Bu proses Pyer Burdye-nin “simvolik zorakılıq” (symbolic violence) anlayışı ilə izah edilə bilər (*Bourdieu, 1991*). Burdyeyə görə, simvolik zorakılıq insanlara müəyyən fikir və ya dəyərlərin elə təqdim olunmasıdır ki, onlar bunu sanki təbii, dəyişməz və mübahisəsiz bir həqiqət kimi qəbul edirlər. Sosial mediada təkrar-təkrar yayılan mesajlar, şəkillər və videolar informasiya ötürməklə yanaşı, həm də insanların hadisələri necə görəcəyini və şərh edəcəyini formalaşdırır. Beləliklə, sosial media yalnız məlumat mənbəyi deyil, həm də ictimai reallığın səssiz və görünməz şəkildə yenidən qurulduğu bir məkana çevrilir. Bu kontekstdə dövlətlərin suverenlik hüququ, konstitusional müdafiə mexanizmləri və beynəlxalq hüququn adekvatlığı ciddi şəkildə sorğulanır.

Bu araşdırmanın məqsədi rəqəmsal dövrdə informasiya müharibəsinin hüquqi çağırışlarını araşdırmaq, “kibersuverenlik” anlayışının hüquqi əsaslarını dəyərləndirmək və milli konstitusiyaya çərçivəsində informasiya təhlükəsizliyinin müdafiəsini təhlil etməkdir. Ənənəvi hüquq qaydaları informasiya hücumlarının mürəkkəbliyini və qlobal xarakterini tam şəkildə izah edə bilmir (*Ohlin, Govern & Finkelstein, 2015*). Bu isə həm beynəlxalq hüququn yenidən nəzərdən keçirilməsini, həm də milli səviyyədə konstitusional uyğunlaşmanı tələb edir.

2. Nəzəri çərçivə və əsas anlayışlar

İnformasiya müharibəsi dövlət və qeyri-dövlət aktorlarının rəqəmsal məkan üzərindən ictimai rəyi manipulyasiya etmək, rəqibin informasiya infrastrukturunu pozmaq və ya daxili stabilliyi zəiflətmək məqsədilə həyata keçirdikləri fəaliyyətlər toplusudur (*Thomas, 2010*). Bu, çox zaman dezinformasiya, troll şəbəkələri, saxta xəbərlər və psixoloji əməliyyatlar (PSYOPs) vasitəsilə reallaşdırılır. Artıq münaqişə təkcə tanklar, raketlər və əsgərlərlə deyil, həm də ideyalar, simvollar, emosiyalar və məlumat axını ilə aparılır. Bu tip münaqişələrdə klassik “düşmən” anlayışı artıq aradan qalxır, çünki burada əsas hədəf fiziki deyil, şüur və inamdır.

Kibersuverenlik isə dövlətin texnologiya və rəqəmsal məkan üzərində müstəqil nəzarətini ifadə edən anlayışdır. Ümumilikdə, suverenlik dövlətin öz ərazisində tam müstəqil hakimiyyətini həyata keçirməsi kimi başa düşülür. Kibersuverenlik isə bu konseptin rəqəmsal məkana tətbiqidir, yeni dövlətlərin internet məkanında öz müstəqil hakimiyyətini qurmasıdır.

Dövlətlər istəyirlər ki, ölkə sərhədləri daxilində internet də fiziki sərhədlər kimi qorunsun, qanunvericilik vasitəsilə hansı məlumatların daxil olub çıxı biləcəyinə nəzarət etmək imkanları olsun. Bu mənada kibersuverenlik dövlətin rəqəmsal məkanda öz qaydalarını yaratmaq və tətbiq etmək bacarığı kimi qəbul edilir. Fiziki sərhədlərdə olduğu kimi, rəqəmsal sərhədlərə də malik olmaq istəyi dövlətlərin əsas məqsədlərindəndir. Bu anlayışın ən açıq praktiki nümunəsi Çində görülür. Çin “Böyük Çin Səddi” (Great Firewall) vasitəsilə qlobal internetin böyük bir hissəsini məhdudlaşdırır və bunun əvəzinə özünün lokal internet ekosistemini inkişaf etdirir. Məsələn, “Weibo” və “WeChat” kimi platformalar Çin internetinin əsas komponentləridir. Oxşar yanaşma Rusiyada da tətbiq olunur. Rusiya “suveren internet” qanunu qəbul edərək, zərurət yarandığı halda qlobal internet şəbəkəsindən ayrılıb yalnız ölkə daxilində fəaliyyət göstərən internet infrastrukturunu qurmaq üçün addımlar atır. Demokratik ölkələrdə isə kibersuverenlik daha çox vətəndaşların şəxsi məlumatlarının qorunması və rəqəmsal məxfiliyin təminatı ilə bağlıdır. Məsələn, Avropa İttifaqında tətbiq olunan “Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası” (GDPR) bunun bariz

nümunəsidir. Ümumilikdə, demokratik ölkələrdə kibersuverenlik milli təhlükəsizlik və fərdi hüquqların müdafiəsi baxımından əhəmiyyətli hesab olunur.

Lakin bu anlayış həm də ciddi tənqidlərə məruz qalır. Tənqidçilər bildirirlər ki, kibersuverenlik bəzi hallarda internet azadlığının məhdudlaşdırılmasına, senzura və məlumat axınının nəzarət altına alınmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, kibersuverenlik həm milli təhlükəsizliyin təminatçısı, həm də rəqəmsal sərhədlərin sərtləşdirilməsi ilə bağlı müəkkəb bir fenomendir.

Konstitusional müdafiə milli hüquq sistemlərində informasiya təhlükəsizliyinin necə tənzimləndiyini və vətəndaşların fundamental hüquqları ilə dövlətin milli maraqları arasındakı balansın necə qorunduğunu müəyyən edir. Əksər konstitusiyalarda ifadə azadlığı əsas hüquq kimi tanınsa da, milli təhlükəsizlik riskləri bu hüququn məhdudlaşdırılmasını legitimləşdirə bilər (*Benedek, 2020*).

3. Hüquqi çağırışlar və normativ boşluqlar

Müasir informasiya müharibəsi beynəlxalq hüquq sistemi tərəfindən hələ tam və aydın şəkildə tənzimlənmir. Məsələn, "Tallinn Manual 2.0" sənədinə əsasən, çox vaxt kiberməliyyatlar "silahlı hücum" kimi qiymətləndirilmədiyindən, dövlətlərin BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş özünümüdafiə hüququ çərçivəsində buna cavab verməsi hüquqi baxımdan mübahisəlidir (*Schmitt, 2017*). Bu, o deməkdir ki, dövlətlər informasiya və kiberhücumlara qarşı hansı hallarda və necə müdafiə olunmalı olduqları barədə beynəlxalq hüquqda qəti və aydın qaydalar tapmırlar. Bundan əlavə, beynəlxalq sosial media platformalarının (məsələn, Facebook (indiki Meta), Twitter (indiki X), Telegram) hüquqi məsuliyyət mexanizmləri kifayət qədər güclü deyil. Dövlətlər bu platformalardan dezinformasiya və nifrət ritorikasının qarşısını almaq üçün məlumat tələb edə bilərlər, lakin bu sorğuların cavablandırılması, adətən, könüllü əsasda olur və hüquqi məcburiyyət gücünə malik deyil (*Gillespie, 2018*). Nəticədə, bu platformalar üzərində effektiv hüquqi nəzarət zəif qalır və informasiya müharibəsində dövlətlərin müdafiə imkanları məhdudlaşır.

Digər tərəfdən, informasiya müharibəsinin hüquqi tənzimlənməsində ifadə azadlığının sui-istifadəsi də böyük problemlərdən biridir. Hücumçular demokratik cəmiyyətlərin açıq və sərbəst informasiya mühitindən istifadə edərək ictimaiyyətdə parçalanma, nifrət və qeyri-sabitlik yaradırlar. Ancaq demokratik konstitusional sistemlər belə hallar ilə bağlı hüquqi həll yollarını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir, çünki sərbəst ifadə hüququ ilə ictimai təhlükəsizliyin qorunması arasında incə balans qorumaq lazımdır (*O'Neil, 2016*). Bu da informasiya müharibəsinin hüquqi tənzimlənməsində normativ boşluqların yaranmasına səbəb olur.

3. Azərbaycan və regional kontekstlərdə təcrübə

2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan informasiya müharibəsinin ən intensiv mərhələlərindən birini yaşadı. Bu dövrdə sosial mediada müxtəlif informasiya hücumları ilə qarşılaşmaqla yanaşı, genişmiqyaslı dezinformasiya və manipulyasiya kampaniyaları aparıldı. Saxta xəbərlər, montaj olunmuş və ya oyunlardan götürülmüş görüntülərin real döyüş səhnələri kimi təqdim olunması istifadəçilər arasında çaşqınlıq yaratdı və emosional reaksiyaları artırdı. Xüsusilə Telegram, Twitter və Instagram kimi platformalar müharibənin informasiya mübarizəsinin əsas meydanına çevrildi və bu kanallar üzərindən ictimai rəy yönləndirilməyə çalışıldı.

Azərbaycanın 2020-ci il müharibəsi zamanı tətbiq etdiyi informasiya strategiyaları yalnız informasiya yayımı və dezinformasiyanın qarşısının alınması ilə məhdudlaşmadı,

həm də “kibersuverenliyin ilkin formalarını” nümayiş etdirdi. Dövlətin rəsmi qurumları sosial media platformalarında, xüsusilə Telegramda rəsmi kanallar yaratmaqla, həm milli maraqları qorumağa, həm də beynəlxalq ictimaiyyətə öz mövqeyini sistemli və peşəkar şəkildə çatdırmağa çalışdı. Bu, dövlətin rəqəmsal informasiya məkanında suveren nəzarəti təmin etmək üçün atdığı mühüm addımlardan biri oldu.

Belə yanaşma informasiya müharibəsinin yalnız məlumat mübadiləsi və kommunikasiya məsələsi olmadığını, eyni zamanda “rəqəmsal informasiya məkanının strateji nəzarətə alınması və dövlətin suverenliyinin genişləndirilməsi” kimi dəyərləndirilməsini göstərir. Bu kontekst müasir dövrdə dövlətlərin yalnız fiziki sərhədləri deyil, həm də informasiya və kiberməkanları qorumaq və idarə etmək məcburiyyətində olduqlarını ortaya qoyur. Azərbaycanın təcrübəsi göstərir ki, informasiya müharibəsində effektiv iştirak həm müharibə meydanında, həm də rəqəmsal platformalarda mövqelərin möhkəmləndirilməsindən asılıdır.

Nəticə

Bu məqalədə müasir informasiya müharibəsinin dövlətlərarası münasibətlərə, ictimai rəyə və hüquqi normalara təsiri araşdırıldı. Empirik nümunələr və nəzəri çərçivə göstərdi ki, informasiya artıq yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, eyni zamanda güc, nəzarət və münəqişə alətinə çevrilmişdir. Sosial media vasitəsilə bilik və məlumat üzərində güc qazanmaq, insanların nə düşündüyünü və necə düşündüyünü formalaşdırmaqda böyük rol oynayaraq müasir münəqişələrin insanların fikirlərinə və düşüncələrinə necə təsir etdiyini göstərir.

Təcrübələr göstərdi ki, sosial media təkcə məlumat yayımı üçün deyil, həm də münəqişənin gedişinə təsir edən əsas strategiya vasitəsinə çevrilmişdir. Bu isə dövlətlərin informasiya suverenliyi və vətəndaşların informasiya hüquqları arasında yeni balans axtarışını zəruri edir.

Həmçinin, informasiya müharibəsinin beynəlxalq hüquqda tam şəkildə tənzimlənməməsi bu sahədə normativ boşluqlar yaradır. Sosial media platformalarının özəl korporasiyalar olması isə hüquqi cavabdehlik və şəffaflıq məsələlərini daha da mürəkkəbləşdirir. Bu çərçivədə həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə hüquqi və institusional tədbirlərə ehtiyac vardır. Aşağıdakı tövsiyələr bu ehtiyaca cavab vermək məqsədi daşıyır:

1. Milli konstitusiyalarda informasiya təhlükəsizliyi və rəqəmsal suverenliklə bağlı müddəalar gücləndirilməlidir.
2. Beynəlxalq hüquqda informasiya əməliyyatlarını ayrıca hüquqi çərçivəyə salmaq üçün yeni hüquqi kateqoriyalar hazırlanmalıdır.
3. Platforma şirkətləri ilə dövlətlər arasında hüquqi məsuliyyət, şəffaflıq və məlumat mübadiləsi üzrə razılaşmalar hazırlanmalıdır.
4. İfadə azadlığı ilə informasiya təhlükəsizliyi arasında balanslı hüquqi mexanizmlər formalaşdırılmalıdır.
5. Regional və beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə informasiya hücumlarına qarşı kollektiv hüquqi və etik standartlar müəyyən edilməlidir.

Nəticə olaraq, informasiya müharibəsi yalnız texnoloji təhlükə deyil, həm də siyasi, etik və hüquqi reallıqdır. Bu reallığa cavab vermək üçün dövlətlər, vətəndaş cəmiyyəti və texnoloji şirkətlər arasında yeni normativ əməkdaşlıq modeli qurulmalıdır. Belə bir

yanaşma yalnız müdafiə məqsədi daşımamalı, eyni zamanda demokratik dəyərləri və informasiya etikası prinsiplərini qoruyan sistemli bir yanaşmanı təmin etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Benedek, W. (2020). Freedom of expression and the threat of disinformation. In OSCE Yearbook 2019. Nomos Verlagsgesellschaft.
2. Sambaluk N.M. (2020). Conflict in the digital realm. Myths and realities of cyber warfare.
3. Gillespie, T. (2018). Custodians of the Internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media. Yale University Press.
4. O'Neil, C. (2016). Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy. Crown Publishing.
5. Ohlin, J. D., Govern, K. R., & Finkelstein, C. (Eds.). (2015). Cyberwar: Law and Ethics for Virtual Conflicts. Oxford University Press.
6. Schmitt, M. N. (Ed.). (2017). Tallinn Manual 2.0 on the International Law Applicable to Cyber Operations. Cambridge University Press.
7. Singer, P. W., Brooking, E. T. (2018). LikeWar: The Weaponization of Social Media. Houghton Mifflin Harcourt.
8. Thomas, T. (2010). Russia's Information Warfare Strategy: Can the Nation Cope in Future Conflicts? The Journal of Slavic Military Studies, 23(1), 1–24.
9. Foucault, M. (1980). Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977. Pantheon Books.
10. Bourdieu, P. (1991). Language and Symbolic Power. Harvard University Press.

Vusala Gulmalıyeva

**LEGAL CHALLENGES OF INFORMATION WARFARE IN THE DIGITAL ERA:
CYBERSOVEREIGNTY AND CONSTITUTIONAL PROTECTION**

Abstract

This thesis analyzes the legal challenges of information warfare in the digital age and the increasing claims of states over cyber sovereignty. In the modern era, information spreads rapidly without regard to borders and goes beyond the control capabilities of states. Therefore, state sovereignty should be understood not only in terms of territorial integrity but also as asserting itself over the information space. The power of countries is increasingly linked to how the information presented to society is shaped, how public opinion is directed, and the control established over access to digital platforms. The shaping of opinions and information manipulation through social media seriously challenges national constitutional frameworks and legal legitimacy. The article explains, within its theoretical framework, who shapes information and public opinion and by what means. As a result, it becomes clear that information warfare is not only a matter of technology and law. It is also a process that affects people's thinking, values, and how they perceive events. Therefore, there is a need to develop clear and strong regulations in this field.

Keywords: *cyber sovereignty, information warfare, constitutional law, social media, epistemic power, legal legitimacy*

DEVELOPMENT OF 4C SKILLS IN LITERARY EDUCATION

Kibrio BURIYEVA

*Teacher, Faculty of Pedagogy,
Chirchik State Pedagogical University*

Chirchik, Uzbekistan

ORCID ID: 0009-0007-3942-1450

kibriosha85@gmail.com

Abstract. The rapid transformation of modern society requires educational systems to focus not only on the transmission of knowledge but also on the development of essential competencies. Among these, the “4C” skills—creativity, critical thinking, communication, and collaboration—are central to preparing students for the challenges of the 21st century. This study explores the potential of literary education to foster 4C skills among university students in Uzbekistan. Drawing on both theoretical frameworks and an experimental study, the paper demonstrates how literature classes can be redesigned using interactive and integrative methods. The findings indicate that students exposed to a 4C-oriented methodology exhibit higher levels of engagement, analytical depth, and collaborative problem-solving than peers in traditional classrooms.

Keywords: literary education, 4C skills, creativity, critical thinking, communication, collaboration, interactive pedagogy

Introduction

Educational reforms in the 21st century emphasize the importance of competencies that enable learners to think critically, act creatively, communicate effectively, and collaborate productively. These four competencies, commonly referred to as the “4C skills,” have been highlighted by organizations such as UNESCO, OECD, and the Partnership for 21st Century Skills (P21).

Although literary education has traditionally been regarded primarily as a vehicle for cultural and linguistic development, it provides a unique platform for practicing these skills. Literary texts demand interpretation, present multiple perspectives, and create opportunities for dialogue and collective inquiry. Despite this potential, many classrooms continue to employ reproductive teaching methods that focus on memorization and retelling.

This paper examines a pedagogical model that systematically integrates interactive strategies into literary education to foster students’ 4C skills.

Theoretical Framework

Creativity. Literature naturally stimulates imagination and original thinking. Activities such as creating alternative endings, dramatizations, and visual representations encourage divergent thinking.

Critical Thinking. Literary analysis requires identifying authorial perspectives, evaluating character decisions, and considering moral dilemmas. Bloom’s taxonomy (revised by Anderson, 2001) emphasizes analysis, evaluation, and creation as higher-order cognitive skills.

Communication. Through debates, Socratic seminars, and reflective writing, students articulate arguments, justify interpretations, and engage in academic discourse.

Collaboration. Group projects, dramatizations, and peer reviews require students to negotiate, compromise, and co-construct meaning. Vygotsky's theory of the Zone of Proximal Development highlights the role of peer interaction in advancing learning.

International Perspective. The OECD's Education 2030 project stresses that interdisciplinary teaching and collaborative learning environments are essential for future-oriented education. Research (Saavedra & Opfer, 2012; Trilling & Fadel, 2009) indicates that literature is particularly effective in fostering empathy, creativity, and critical dialogue.

Methodology

The study was conducted between 2022 and 2024 at Shahrizabz State Pedagogical Institute, Kokand State Pedagogical Institute, and Bukhara State Pedagogical University.

Sample

- Total participants: 453 second-year undergraduate students in pedagogy and psychology.
- Experimental group (EG): 227 students.
- Control group (CG): 226 students.

Design

- **Pre-test phase:** Baseline assessment of 4C skills through written essays, problem-solving tasks, and group discussions.
- **Intervention:** EG students participated in literature classes redesigned with interactive methods, including project-based learning (PBL), clustering, T-charts, Insert strategies, debates, role-plays, and reflective activities. CG students received traditional instruction.
- **Post-test phase:** Both groups were reassessed after two semesters.

Assessment Tools

- **Creativity:** Torrance Tests of Creative Thinking adapted for literary analysis.
- **Critical Thinking:** Critical Thinking Disposition Inventory (CTDI).
- **Communication:** Observation checklists during debates and oral presentations.
- **Collaboration:** Peer-assessment rubrics for group projects.

Results

Quantitative outcomes

Skill	EG (pre-test)	EG (post-test)	CG (pre-test)	CG (post-test)	Growth % (EG)	Growth % (CG)
Creativity	32% high	68% high	31% high	39% high	+36%	+8%
Critical Thinking	29% high	57% high	28% high	34% high	+28%	+6%
Communication	36% high	61% high	37% high	42% high	+25%	+5%
Collaboration	41% high	70% high	40% high	46% high	+29%	+6%

Statistical analysis (t-test, $p < 0.01$) confirmed significant improvements in the experimental group (EG) compared to the control group (CG).

Qualitative Observations

- EG students participated more actively in discussions, posing deeper and more analytical questions about the texts.
- Creative tasks, such as rewriting stories from a minor character's perspective, revealed originality and empathy.
- Group work in EG demonstrated mutual respect, shared responsibility, and effective collaboration.
- Teachers reported higher classroom engagement and reduced passivity among EG students

Discussion

The findings indicate that literary education can be a powerful instrument for developing 4C skills when implemented through interactive, student-centered approaches.

- **Creativity** flourished when students were given freedom in interpretation and expression.
- **Critical thinking** was enhanced through guided questioning, comparison of multiple viewpoints, and evaluation of arguments.
- **Communication skills** improved as literature provided an authentic context for dialogue and persuasive expression.
- **Collaboration** emerged through cooperative learning structures, reflecting trends in international educational practices.

Comparisons with global approaches reveal consistency: Finnish schools emphasize collaborative projects, while U.S. curricula integrate social-emotional learning, both of which support similar outcomes in creativity, critical thinking, communication, and collaboration.

Conclusion

This study confirms that a pedagogical model designed to develop 4C skills in literature classes is both practical and effective. It enables students to engage meaningfully with literary texts while acquiring competencies essential for success in the 21st century.

Recommendations:

- Systematically integrate 4C-based activities into literature curricula.
- Revise assessment systems to evaluate competencies rather than solely factual knowledge.
- Provide professional development for teachers in interactive pedagogical methods.
- Expand research on the long-term effects of 4C skill integration in literary education.

REFERENCES:

1. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing*. Longman.
2. Dewey, J. (1997). *Experience and education*. Free Press.
3. OECD. (2018). *The future of education and skills: Education 2030*. OECD Publishing.
4. Saavedra, A. R., & Opfer, V. D. (2012). Learning 21st-century skills requires 21st-century teaching. *Phi Delta Kappan*, 94(2), 8–13. <https://doi.org/10.1177/003172171209400203>
5. Trilling, B., & Fadel, C. (2009). *21st century skills: Learning for life in our times*. Jossey-Bass. <https://doi.org/10.1002/9781119157737>
6. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society*. Harvard University Press.

ISSUES OF QUALITY MANAGEMENT OF HIGHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Alokhon ALIKARIEVA

Sociological sciences candidate, associate professor,

Uzbekistan National universities doctoral students

Uzbekistan

ORCID ID: 0009-0000-0753-7386

alohon77@ya.ru

Annotation. *According to economists-scientists, in the conditions of a market economy, the need to introduce an effective system of organization management, which ensures a constant improvement of the production process, the implementation of measures to increase the competitiveness of both the product and the entire organization, is becoming increasingly important. In the article, the author examines the features of the quality management system in the management mechanism of higher education institutions; the relationship between the expected results of its implementation and implementation, as well as conducted a sociological study and presented the results of the analysis in order to study the attitude of the faculty and staff of the university to this management resource.*

Keywords: *quality, management, system, higher education institution, teachers, management, survey, respondent, assessment, consumer*

Introduction

The development of an increasing system of integrative processes and information to an international level in the context of globalization, the sharp change in the attitude towards social management of increased competition towards useful increases social adaptation in the management system. The perfection of social process management requires the improvement of the collection system by reproducing and analyzing the information of the educational system in the current conditions.

Main part

The quality management system is an administrative-managerial tool consisting in the formalization of actions by developing standards designed to coordinate the interaction of employees and controlling their implementation in order to ensure the compliance of the parameters of the activities of higher educational institutions with the established requirements. So, education as a field of Educational Services is the main, targeted component of any university, they provide educational services. In this regard, it is the most important criterion for assessing the educational activities of a foreigner.

According to economists-scientists, in the conditions of a market economy, the need to introduce an effective system of organization management, which ensures a constant improvement of the production process, the implementation of measures to increase the competitiveness of both the product and the entire organization, is becoming increasingly important. The modern "management system should not only be able to respond to a changing situation and correct the miscalculations allowed, but also increase the pace of development of the Company" [1].

Based on the analysis of the formation and development of the quality

management system, we will be able to determine some laws. Let's consider the quality management system at the micro and macrosociological level. The microsociological level is the implementation of a quality system in one separately obtained enterprise. T.V. Grekhova in his dissertation work on sociology, grekhova noted: "modern organizations are constantly looking for ways to develop themselves in order to be successful and life-resistant, and at present, one of the most universal methods of organizational development is the quality management system. A well – structured and efficiently functioning quality management system in an organization is a powerful tool for improving the overall efficiency of a business organization and, as a result, improving the quality of goods and services, reducing the cost of manufactured products and reducing the cost. Therefore, the creation and constant improvement of the quality management system is one of the most important competitive advantages that lead the company to success, and strengthening its position in the market allows the organization to increase the well-being of its employees, ensure social guarantees, and ultimately increase their confidence in the future through this" [2].

Research methodology

The need for management is related to the dynamics of the managed system. As the management theory literature states, if any system can always be in the same state, then there is no need for management. The meaning of management is to influence the dynamic system in order to make certain changes. The problems of reflexive management are covered in the works of T.M.Davidenko, B.C.Lazarev, M.M.Potashnik, P.I.Tretyakov, T.N.Shamova [3].

The process of reflexive management of education, in particular, the educational institution, and is associated with factors affecting the development of the individual, in which the meaning of actions is realized, the need for targeted transformational activity is realized. Deep self-awareness leads to the development of the following processes: "self – awareness – self-expression – self-affirmation – self-expression – self-control". In the process of managing the development of an educational institution, analysis and diagnostics are important in the organization of consulting activities, on the basis of which a consulting process or a project for the development of an educational institution is planned and organized. In this, reflexive management is based on self-analysis, self-assessment. Professors will have to accurately assess the results of their activities by external experts on indicators that analyze the activities of the institution [4,5].

In recent years, the most important trend in the development of educational quality management, which determines the essence of educational quality management, is a systematic approach, which is considered not only a type of methodological research, but also a modern method of management thinking that allows providing holistic and integrated educational management in a complex dynamic environment.

Analysis and results

Any management system should not only take into account the official indicators and activity results, but should turn to the analysis of its real content. When it comes to quality management in higher educational institutions, it is clear that an objective assessment of quality and overall management efficiency cannot be obtained only on the basis of the results of checking the necessary documents, the existence of a set of relevant

educational and methodological documents, etc., and a comprehensive approach to determining quality criteria is necessary.

Our pilot study showed that there are serious difficulties for the introduction and implementation of the quality management system in the management system of higher educational institutions. Summarizing the results of the research, it can be noted that several factors can hinder the creation of a quality management system in higher education. The purpose of our research was to clarify the evaluation of the content and effectiveness of the quality management system in the university by professors and teachers, as well as their attitude to this management resource and the prospects of its implementation in higher education institutions.

One of our tasks is to obtain information from professors and teachers on the evaluation of the effectiveness of the quality management system at the university, taking into account the experience and traditions of foreign higher education, from the point of view of local peculiarities, to determine the prospects for the quality management system and its implementation in higher educational institutions.

The research was conducted in the higher educational institutions of our republic in March–October 2022. 612 respondents from higher educational institutions took part in the research. The survey questionnaire consisted of 25 questions, mainly about the university and social, economic and other conditions, i.e. the attitude of professors and teachers to the teaching process, the quality of education at the university, the level of satisfaction with the educational process, and the problems of evaluating the quality management system and its effectiveness.

Among the respondents, 74% of professors and associate professors who have been working at the university for more than 15 years, 26% of teachers and senior teachers with 5 years or more of work experience participated. The age of the respondents was as follows: young teachers (up to 35 years old) – 46.5%, "mature" teachers over 35 years old – 53.5%. Males and females accounted for 38% and 62%, respectively.

When faculty and staff were asked about the quality management system, it was found that 45% of them had knowledge and the remaining 55% had partial knowledge. In order for professors to be able to fully assess the need for a new management resource, it is necessary to introduce them to the experience in this field, explain the essence and show what needs to be done to make this resource work effectively. Most theorists emphasize that the process of introducing a quality management system in an organization should begin with training. Rejection of innovations is often associated with a misunderstanding of their nature and purpose. At the initial stage of introducing the quality management system to educational institutions, the process of teaching its essence is often carried out on a mandatory basis. A compelling factor can lead to rejection of the idea itself.

Summarizing the results of the survey, it was shown that the professors, staff, who have knowledge of the quality management system, in general, positively evaluated the achievements of the quality management system and formed very clear and interesting answers, because the respondents also had the opportunity to answer open-ended questions.

One of the main questions of the survey is "What do you think "customer satisfaction" means in the quality management system at the university?" is called, 41% of respondents "consumers will have highly qualified specialists", 35% of respondents "as

students, parents, employers, and the state, consumers have no objection to the quality of higher education", 22% of respondents "this is a term taken from the field of economics , it cannot be related to education", and 2% of the respondents did not answer. The consumer today represents a unique invisible force for the university that can significantly influence its destiny. In fact, the consumer in the quality management system for the field of higher education is understood as the employer, the state and society as a whole, as well as the student and his parents. Answering the question, 22% of the respondents definitely disagreed with the idea that the term "consumer" should be used in higher education. After all, when it comes to education, training, worldview formation, it is difficult to connect these processes with the concept of "consumer". In our opinion, this is due to the interpretation of education as a service in modern conditions. However, we noted above that such an interpretation should be supplemented with meaningful features.

Respondents were asked, "In your opinion, what factors can have a negative impact on the implementation of the quality management system at the university?" we asked the question and received the following answers: "there is no methodology adapted to the higher education system for the introduction of the quality management system at the university" - 41%, "the lack of knowledge of the management and employees of the university in the field of the quality management system" - 38%, "the introduction of the quality management system of the university not ready" -56%, "lack of organic communication between the university management and employees" - 28%, "I have trouble answering" - 5%, "other factors" - 2%. In answering this question, experts were not limited in choosing any factor. Analyzing the obtained data, we can conclude that all the above factors can affect the implementation of the quality management system at the university to one degree or another. There are, of course, certain difficulties in the direct application of quality management system standards in universities. The system of quality management system standards developed for manufacturing enterprises is not adapted to the specific characteristics of the relevant field of education and is not very developed. We also emphasize that when talking about education, it is necessary to understand the nature and purpose of this social phenomenon. Its result is not a technical product or an inanimate object, but an intellectually prepared culturally and spiritually formed person.

Respondents were asked "Does the introduction of the quality management system at the university affect the improvement of the quality of education?" when we asked the question, 10% of them "definitely have an impact", 31% "have an impact, because the quality management system is aimed at meeting the needs of consumers", 39% "have only a partial impact, because the quality of education does not depend only on how effective the management is at the university ", 12% marked "no effect, because formalization and documentation of all processes cannot improve the quality of education", 7% marked "no effect at all", and the rest were difficult to answer.

The quality of education is perceived differently by everyone. Some believe that the main quality of education is the satisfaction of consumer needs, while others see it as the presence of developed professional and general cultural competences. In this article, we presented data from sociological surveys conducted to determine the attitude of the population to the quality of education. Our survey confirmed the versatility and multi-value of this concept. This was also reflected in the respondents' answers to the given question.

Conclusions and suggestions

Higher education is one of the most important factors of economic, spiritual and social development of society, because it is necessary to rely on the scientific and intellectual potential of our country to accelerate economic and social growth. This, in turn, should serve as a condition for the development of innovative economy and social development of society [6].

To achieve success in the modern world, to enter the global educational space, higher education institutions must solve the issue of using new management technologies. This allows them to be competitive, to improve the culture and efficiency of their work, which serves the further development and well-being of the university.

Today, there are different approaches to managing universities. Effective management tools include the quality management system, which can serve as an effective element of innovative management of the university, taking into account the specific characteristics of the educational sector, as well as the existing traditions and experience of the higher educational institution.

By taking into account and supplementing the opinions of a number of quality management system researchers, the concept of quality management system through the methodology of active activity can be defined as follows: it is from the formalization of actions by developing standards designed to coordinate the interaction of employees to ensure the compliance of university activity parameters with established requirements and monitoring their implementation. is a management tool.

The analysis of the conducted research made it possible to formulate the following fundamental principles necessary for quality management in higher educational institutions:

1. Quality management should be multi-level and its main component should be education and development of students. This principle includes the use of various methods (tests, questionnaires, etc.) to determine the quality of education.
2. Quality management programs should include research and analysis of results. The results must be interpreted, analyzed and stored. Therefore, quality management is useful in the future, when comparing results that differ over time.
3. Quality management programs must be realistic. It is clear that quality management must start with realistic expectations in terms of achieving the intended goals.
4. The goals of higher educational institutions should correspond to its resources.
5. The main advantage of quality management results is that it provides information that is not available in any other way, but is necessary for decision making.

REFERENCES:

1. Demyanovich I.V. Integration of the idea of quality into the management system // Bulletin of the TOGU. 2018. No. 2 (4). – p. 129.
2. Grekhova T.V. Features of project management for building a quality management system in modern organizations. – M., 2010. – P. 3.
3. Davidenko T.M. Reflexive management: theory and practice. – M., 2015; Lazarev B.C. System development. – M., 2017; Potashnik M.M. Quality management of education. – M., 2014; Tretyakov P.I. Adaptive management of pedagogical systems. – M., 2018;

Shamova T.I. Pedagogical analysis of the lesson in the system of intra-school management. – M., 2018.

4. Alikariyev Nuriddin. Comprehensive analysis of productivity improvements // "Sociology Sciences" (www.tadqiqot.uz\soci) electronic journal. №3. Volume 5. – Tashkent, 2022. DOI <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.00000000>.
5. Alikariyev N., Alikariyeva A. Complex factors of increasing the efficiency of human labor//Neuro Quantology. November 2022. Volume 20. Issue 18. Page 102-107. doi:10.14704/nq.2022.20.18.NQ880012. www. neuroquantology.com. eISSN-1303-5150.
6. Alikariyeva A. "Assessment of the implementation of the educational quality management system" мавзусида мақола нашрдан чиқди. Frontline social sciences and history journal (ISSN – 2752-7018).Volume 03 ISSUE 01 Pages: 88-96.SJIF Impact Factor (2021: 5. 376) (2022: 5. 561).
7. A'zamxonov S.X. Theoretical analysis of concepts related to human capital. <https://interonconf.org/index.php/den/article/view/2533> Vol. 2 No. 20 (2023): Pedagogical sciences and teaching methods. Page 247-254.

Alokxon Əlikariyeva

RƏQƏMSALLAŞMA KONTEKSTİNDƏ ALİ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTLİ İDARƏ EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

İqtisadçı alimlərin fikrincə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal prosesinin daim təkmilləşdirilməsini, həm məhsulun, həm də bütün təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edən səmərəli təşkilati idarəetmə sisteminin tətbiqi zərurəti getdikcə aktuallaşır. Məqalədə müəllif ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə mexanizmində keyfiyyət idarəetmə sisteminin xüsusiyyətlərini; onun həyata keçirilməsi ilə həyata keçirilməsinin gözlənilən nəticələri arasında əlaqəni, habelə universitetin professor-müəllim heyətinin və əməkdaşlarının bu idarəetmə resursuna münasibətini öyrənmək məqsədilə sosioloji tədqiqat aparmış və təhlilin nəticələrini təqdim etmişdir.

Açar sözlər: *keyfiyyət, idarəetmə, sistem, ali təhsil müəssisəsi, müəllimlər, idarəetmə, sorğu, respondent, qiymətləndirmə, istehlakçı*

DÖVLƏT SUVERENLİYİ VƏ KONSTITUSİYALAR QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ

Məhəbbət SEYİDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının doktorantı

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-1094-8477>

mahabbatseyidova78@gmail.com

Xülasə. *Bu məqalədə dövlət suverenliyi və konstitusiya institutlarının global çağırışlar fonunda transformasiyası araşdırılır. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin tam müstəqilliyinin getdikcə nisbiləşməsi müşahidə olunur. İqlim dəyişikliyi, kütləvi miqrasiya, kibertəhlükəsizlik, pandemiyalar və süni intellektin inkişafı kimi global proseslər “suverenlik” anlayışını yenidən düşünməyə vadar edir. Konstitusiyalar isə milli hüquqi çərçivə olmaqla yanaşı, beynəlxalq öhdəliklərin integrasiyasına da xidmət edir.*

Məqalədə konstitusional suverenliyin demokratik legitimliklə münasibəti, beynəlxalq hüququn üstünlüyü məsələsi və “paylaşılan suverenlik” konsepsiyasının aktuallığı təhlil edilir.

Açar sözlər: *suverenlik, konstitusiya, global çağırışlar, beynəlxalq hüquq, global konstitusionalizm*

Giriş

Dövlət suverenliyi və konstitusiyalar tarix boyu siyasi nizamın, legitimliyin və müstəqilliyin əsasları kimi xidmət etmişdir. Ənənəvi olaraq, suverenlik xarici müdaxilədən mütləq müstəqillik kimi başa düşülürdü, konstitusiyalar isə müəyyən edilmiş ərazi həddləri daxilində bu müstəqilliyin hüquqi ifadəsi kimi fəaliyyət göstərirdi (*Held D., 2002*). Müasir beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin tam müstəqilliyinin getdikcə nisbiləşməsi müşahidə olunur. XXI əsrdə meydana gələn iqlim dəyişikliyi, kütləvi miqrasiya, kibertəhlükəsizlik, pandemiyalar və süni intellektin inkişafı kimi global proseslər “suverenlik” anlayışını yenidən düşünməyə vadar edir. Konstitusiyalar isə milli hüquqi çərçivə olmaqla yanaşı, beynəlxalq öhdəliklərin integrasiyasına da xidmət edir.

Global çağırışlar kontekstində suverenlik və konstitusiyalar arasında qarşılıqlı əlaqənin araşdırılması zamanı aydın olur ki, konstitusiyalar artıq daxili asayışın qorunması ilə məhdudlaşmır, tədricən beynəlxalq normaları, ətraf mühitlə bağlı öhdəlikləri və rəqəmsal mühafizələri özündə birləşdirir. Suverenliyə xələl gətirmək əvəzinə, bu konstitusiya açıqlığı onu “məsuliyyətli suverenlik” – xaricdə əməkdaşlıq edərək daxildə səmərəli fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti kimi yenidən müəyyənləşdirir (*Bodin J., 1992*). Konstitusiyalar canlı sənədlər olaraq milli müstəqilliyi global məsuliyyətlə balanslaşdırmaqda mərkəzi mövqe tutmaqdadır və suverenliyin azalmasını deyil, əksinə, bir-birinə bağlı dünyanın mürəkkəb reallıqlarına cavab vermək üçün müasirləşməsini təmin edir.

Dövlət suverenliyi uzun müddət beynəlxalq münasibətlərin və konstitusiya quruluşunun təməl daşı olmuşdur. Dövlətlərin kənar müdaxilə olmadan özlərini idarə etmək üçün ali səlahiyyətə malik olması ideyasına əsaslanan suverenlik həm müstəqilliyin qalxanı, həm də legitimlik çərçivəsidir. Konstitusiyalar, öz növbəsində, siyasi nizamın əsas qaydalarını müəyyən etməklə, hakimiyyətin bölüşdürülməsini və vətəndaşların hüquqlarını qorumaqla

bu suverenliyi daxili səviyyədə təcəssüm etdirir. XXI əsrdə klassik suverenlik konsepsiyası görünməmiş sınaqlarla üzləşib. Qloballaşma, iqlim dəyişikliyi, pandemiyalar, texnoloji pozuntular, transmilli münacişələr kimi proseslərdən heç bir dövlətin tam sığortalanmadığını göstərir (*Held D., 2004*).

1. “Suverenlik” anlayışının transformasiyası

Dövlət suverenliyi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi həm nəzəriyyədə, həm də praktikada mühüm əhəmiyyət daşıyır. 1648-ci il Vestfaliya sülhündən etibarən formalaşan bu prinsip dövlətlərin daxili və xarici siyasətdə tam müstəqilliyi, digər dövlətlərin işlərinə qarışmamaq hüququ kimi qəbul olunmuşdur. Digər tərəfdən, konstitusiya hər bir dövlətin hüquqi-siyasi quruluşunun təməl aktı olmaqla suverenliyin daxili ifadəsini təşkil edir. Lakin XXI əsrdə qlobal çağırışlar klassik suverenlik modelini yenidən düşünməyi zəruri edir.

Vestfaliya sülhündən (1648) BMT Nizamnaməsinə qədər suverenlik müstəqilliyi, dövlətlər arasında bərabərliyi və müdaxilə etməməyi təcəssüm etmişdir (Krasner, 1999). Konstitusiyalar siyasi hakimiyyətin xalqdan qaynaqlanmasını və müəyyən edilmiş ərazi sərhədləri daxilində həyata keçirilməsini təmin etməklə bu prinsipi daxililəşdirir. Əsrlər boyu bu çərçivə nisbi sabitliyi və qayda-qanunu təmin edirdi. Bununla belə, mütləq suverenliyin sərtliyi indi öz yerini daha incə, ortaq və şərti anlayışa verir (*Fassbender, 2012*).

Ənənəvi mənada suverenlik dövlətin ərazi bütövlüyü və daxili işlərində müstəqilliyi ilə assosiasiya olunurdu. Lakin qloballaşma dövründə bu konsepsiya ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır:

- *Vestfaliya suverenliyi* – dövlətin daxili işlərinə müdaxilənin yolverilməzliyi;
- *Funksional suverenlik* – dövlətin müəyyən sahələrdə müstəqil qərarvermə qabiliyyətinin azalması (məsələn, iqtisadi inteqrasiya çərçivəsində Aİ üzv dövlətlərinin pul-valyuta suverenliyi məhdudlaşır);
- *Paylaşılan suverenlik* – beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq nəticəsində qərarvermə mexanizmlərinin bölüşdürülməsi.

Beləliklə, müasir dövrdə suverenlik mütləq anlayışdan çox, nisbi və dinamik xarakter daşıyır. Ənənəvi mənada suverenlik dövlətin ərazi bütövlüyünü və daxili işlərində müstəqilliyi bildirir.

Qlobal çağırışların dövlət suverenliyinə təsirini aşağıdakı kimi vermək olar:

- **İqlim dəyişikliyi.** Paris Sazişi (2015) dövlətlər üçün ekoloji öhdəliklər müəyyənləşdirmişdir ki, bu da milli iqtisadi siyasətə bilavasitə təsir göstərir (Paris Agreement (2015)).
- **Miqrasiya böhranı.** Orta Şərq müharibələri və Afrika regionundakı sosial böhran nəticəsində yaranan kütləvi köçlər Avropa dövlətlərinin sərhəd suverenliyini sınağa çəkmişdir.
- **Kibertəhlükəsizlik və süni intellekt.** İnformasiya hücumlarının sərhəd tanımaması milli dövlətlərin kiberməkanda suveren fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırır.
- **Pandemiyalar.** COVID-19 təcrübəsi göstərdi ki, qlobal səhiyyə böhranı dövlətlərin sərhədləri bağlamaq imkanını versə də, beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan effektiv nəticə əldə olunmur.

2. Konstitusiyaların qlobal çağırışlara adaptasiyası

Konstitusiyalar ikili funksiya icra edir. Bir tərəfdən, konstitusiyalar xalqın öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu bərqərar etməklə suverenliyi təsdiq edirlər. Digər tərəfdən, dövlətləri beynəlxalq norma və öhdəliklərə daxil etməklə suverenliyə vasitəçilik

edirlər. Misal üçün, bir çox müasir konstitusiyalar açıq şəkildə beynəlxalq hüquqa, insan hüquqları müqavilələrinə və ya Avropa İttifaqı kimi dövlətlərüstü təşkilatlara öhdəlikləri qəbul edir (*Grimm, 2015*). Bu, onu göstərir ki, bu gün suverenlik təcrid olmadan daha çox əməkdaşlıq tələb edir. Müasir konstitusiyalar artıq yalnız milli dövlətin daxili idarəetmə mexanizmini müəyyənləşdirmir, həm də qlobal çağırışlara cavab verir:

- **Ekoloji hüquqların konstitusiyalaşdırılması.** Ekvador (2008) və Boliviya (2009) kimi dövlətlərin konstitusiyaları təbiətin hüquqlarını tanıyan ilk sənədlər olmuşdur. Bir sıra Avropa ölkələrində də ətraf mühitin mühafizəsi konstitusion səviyyədə təsbit olunmuşdur.
- **Rəqəmsal hüquqlar.** XXI əsrdə şəxsi məlumatların qorunması, informasiya təhlükəsizliyi və rəqəmsal azadlıqlar konstitusiyaların ayrılmaz hissəsinə çevrilməkdədir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları milli konstitusiya məhkəmələrinin fəaliyyətinə təsir göstərir.
- **Milli təhlükəsizlik və insan hüquqları balansı.** Terrorizm və kiberhücum təhlükələri fonunda konstitusiyalar fəvqəladə səlahiyyətlərin həddlərini müəyyənləşdirir.

3. Qloballaşma və qarşılıqlı iqtisadi asılılıq

Açıq bazarlar və beynəlxalq ticarət dövlətin iqtisadi siyasəti üzərində müstəsna nəzarətini azaldır. Bu zaman suverenlik daxili iqtisadi maraqları qorumaqla qarşılıqlı iqtisadi asılılığı idarə edir (*Rodrik, 2011*). Konstitusiyalar artıq tez-tez azad sahibkarlıq və sosial müdafiə arasındakı ziddiyyətlə üzləşməli olur.

4. İqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin idarə edilməsi

Heç bir dövlət təkbaşına iqlim dəyişikliyi risklərinin öhdəsindən gələ bilməz. Bir zamanlar ətraf mühit məsələləri ilə bağlı susqunluq nümayiş etdirən konstitusiyalar artıq indi özündə ekoloji davamlılığa dair müddəaları ehtiva edir (*Hayward, 2020*). Bu, qlobal məsuliyyətlərin suveren idarəçiliyin ayrılmaz hissəsi kimi tanınması istiqamətində dəyişiklikdən xəbər verir.

5. Pandemiya və ictimai sağlamlıq

COVID-19 suverenliyin məsələli olduğunu nümayiş etdirdi. Sərhədlər bağlana bilər, lakin viruslar onları aşmağa davam edəcək. Dövlətlər fərdi azadlıqların konstitusiya təminatı ilə qlobal sağlamlıq böhranlarının tələb etdiyi fəvqəladə tədbirlər arasında seçim etmək məcburiyyətində qaldılar (*Gostin, 2020*).

6. Texnologiya, süni intellekt və rəqəmsal suverenlik

Rəqəmsal infrastruktur geniş transmilli xarakter daşıdığından, məlumatların qorunması, kibertəhlükəsizlik və müşahidə ilə bağlı suallar doğurur. Bəzi dövlətlər öz yurisdiksiyaları daxilində məlumat axınına nəzarət etmək məqsədi ilə konstitusiya və ya qanunvericilik çərçivələri vasitəsilə "rəqəmsal suverenliyi" təsdiqləyirlər (*Floridi, 2020*).

6. Geosiyasi münaqişələr və insan haqları

Humanitar müdaxilələr, qaçqın axınları və transmilli terrorizm suverenliyin həddlərini qeyri-aydın edir. Dövlətlər sadəcə təcrid oluna bilməzlər; konstitusiyalar milli təhlükəsizliyi beynəlxalq humanitar öhdəlikləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışmalıdırlar (*Slaughter, 2004*).

7. Demokratik legitimlik və konstitusion suverenlik dilemması

Dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri ilə milli konstitusiya prinsipləri arasında tez-tez ziddiyyət yaranır. Bu kontekstdə üç əsas məsələ ön plana çıxır:

- **Beynəlxalq hüququn üstünlüyü.** Bir çox ölkələrin konstitusiyaları beynəlxalq müqavilələrin milli hüquqdan üstünlüyünü qəbul edir. Lakin bu, bəzən milli konstitusiya məhkəmələri ilə Avropa Məhkəməsi kimi qurumlar arasında mübahisələr yaradır.

- Demokratik legitimlik problemi. Beynəlxalq təşkilatların qərarlarının milli parlamentlərin iştirakı olmadan qəbul olunması demokratik boşluq yaradır.
- Konstitusiyə vətənpərvərliyi və qlobal vətəndaşlıq. Vətəndaşların həm milli konstitusiyaya sadiqliyi, həm də beynəlxalq dəyərlərə inteqrasiyası arasında balans tapmaq tələb olunur.

Nəticə

Davamlı qlobal çağırışlar göstərir ki, suverenlik artıq mütləq müstəqillik kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Əksinə, ona artıq xaricdə əməkdaşlıq etməklə evi daha səmərəli idarə etmək qabiliyyəti olan məsul suverenlik kimi baxılmaqdadır (*Annan, 1999*). Konstitusiyalar insan hüquqlarını, ekoloji vəzifələri və beynəlxalq öhdəlikləri daxili qanunvericiliyə daxil etməklə bu reallığı tədricən əks etdirirlər. Suverenliyi sarsıtmadan bu təkamül tədricən bunu möhkəmləndirə bilər. Milli qanunvericiliyi qlobal normalara uyğunlaşdırmaqla dövlətlər çağırışların dövlət sərhədlərini aşdığı bir dünyada öz legitimliklərini və fəaliyyət qabiliyyətlərini gecləndirirlər.

Dövlət suverenliyi müasir dövrdə mütləq deyil, paylaşılan və nisbi xarakter daşıyır. Konstitusiyalar isə yalnız milli hüquqi baza deyil, həm də qlobal proseslərin inteqrasiyası üçün alətə çevrilmişdir. Qlobal çağırışlar qarşısında ən optimal yanaşma qlobal konstitusionalizm konsepsiyasıdır. Bu konsepsiya dövlətlərin suverenliklərini qoruyaraq beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirməyə imkan verir (*Walker, N. 2007*).

Suverenlik və konstitusiyalar siyasi həyatın əsas sütunları olaraq qalır, lakin onlar statik deyil. Qloballaşan dünyada suverenliyin mənası təcridi nəzarətdən kooperativ idarəetməyə doğru dəyişir. Canlı sənədlər olan konstitusiyalar milli müstəqilliyin imperativlərini global məsuliyyətin tələbləri ilə balanslaşdırmağı davam etdirməlidir. XXI əsrin çağırışı suverenliyi tərk etmək deyil, onu humanistləşdirmək və uyğunlaşdırmaqdır – bəşəriyyətin ortaq taleyini həll etməkdə xalqının və tərəfdaşlarının qoruyucusu olmasını təmin etməkdir (*Habermas, J. 2001*).

Bu təkamül nümayiş etdirir ki, suverenlik pozulmur, əksinə yenidən müəyyən edilir. Müasir dövlətin gücü hər xarici təsirə müqavimət göstərmək qabiliyyəti deyil, qlobal sabitliyə töhfə verməklə uyğunlaşmaq, əməkdaşlıq etmək və öz xalqını qorumaq qabiliyyətindədir (*Wiener, A., & Oeter, S. (2019)*). Konstitusiyalar bu prosesdə həlledici rol oynayır: onlar milli öz müqəddəratını təyin etmə ləyaqətini ümumi qlobal vətəndaşlığın məsuliyyətləri ilə əlaqələndirərək suverenliyə insan siması verirlər.

XXI əsrin çağırışları suverenliyi müasirləşdirməklə onu daha çevik, inklüziv və qlobal reallıqlara cavab verən edir. Bu baxımdan konstitusiyalar qlobal çağırışların mürəkkəb relyefi ilə cəmiyyətlərə rəhbərlik edərkən dövlət legitimliyinin lövbəri olaraq qalmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Krasner, S. D. (1999). Sovereignty: Organized Hypocrisy. Princeton University Press, 23 – 27.
2. Held, D. (2002). Law of States, Law of Peoples: Three Models of Sovereignty. Legal Theory, 8(1), 45 – 47.
3. Held, D. (2004). Global covenant: The social democratic alternative to the Washington Consensus. Polity Press, 54.
4. Bodin, J. (1992). On Sovereignty. Cambridge University Press, 17 – 21.

5. Walker, N. (2007). Beyond Boundary Disputes and Basic Grids: Mapping the Global Disorder of Normative Orders. *International Journal of Constitutional Law*, 6 (3–4).
6. Habermas, J. (2001). *The Postnational Constellation*. MIT Press, 27.
7. Wiener, A., & Oeter, S. (2019). *Constitutionalism and the Challenge of Globalization*. Oxford University Press, 21–23.
8. Paris Agreement (2015). United Nations Treaty Collection.
9. European Court of Human Rights. Case Law Database.
10. Annan, K. (1999, September 20). Two concepts of sovereignty. *The Economist*. <https://www.economist.com>
11. Fassbender, B. (2012). The meaning of international constitutional law. In A. von Bogdandy & J. Bast (Eds.), *Principles of European constitutional law* (2nd ed., pp. 837–867). Hart Publishing.
12. Floridi, L. (2020). The fight for digital sovereignty: What it is, and why it matters, especially for the EU. *Philosophy & Technology*, 33, 369–378. <https://doi.org/10.1007/s13347-020-00423-6>
13. Gostin, L. O. (2020). Global health law and the COVID-19 pandemic. *JAMA*, 323(24), 2376–2377. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.6186>
14. Grimm, D. (2015). *Sovereignty: The origin and future of a political and legal concept*. Columbia University Press, 12 – 15.
15. Hayward, T. (2020). Constitutional environmental rights and global environmental justice. *Environmental Politics*, 29(3), 435–454. <https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1705050>
16. Rodrik, D. (2011). *The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy*. W. W. Norton, 56 – 62.
17. Slaughter, A.-M. (2004). *A new world order*. Princeton University Press, 24 – 46.

Mahabbat Seyidova

THE TRANSFORMATION OF THE CONCEPT OF SOVEREIGNTY AND THE ADAPTATION OF CONSTITUTIONS TO GLOBAL CHALLENGES

Abstract

This article examines the transformation of state sovereignty and constitutional institutions against the backdrop of global challenges. In modern international relations, the complete independence of states is increasingly relativizing. Global processes such as climate change, mass migration, cybersecurity, pandemics, and the development of artificial intelligence force us to rethink the concept of sovereignty. Constitutions, in addition to being a national legal framework, also serve to integrate international obligations. The article analyzes the relationship between constitutional sovereignty and democratic legitimacy, the issue of the primacy of international law, and the relevance of the concept of “shared sovereignty”.

Keywords: *sovereignty, constitution, global challenges, international law, global constitutionalism*

ALQORİTMİK ƏDALƏT VƏ İNSAN HÜQUQLARININ DÖRDÜNCÜ NƏSLİ: RƏQƏMSAL İNQİLABIN ETİK-HÜQUQİ ÇAĞIRIŞLARI

Elşən SƏFİXANOV,

Müstəqil tədqiqatçı

Quba, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0458-6480>

elsen.sefixanov40@gmail.com

Xülasə. Süni intellekt və rəqəmsal transformasiya dövründə insan hüquqları dördüncü nəsil kimi yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu hüquqlar rəqəmsal şəxsiyyətin qorunması, məlumatların mülkiyyəti, alqoritmik ədalət və kibertəhlükəsizlik sahələrini əhatə edir. Məqalə süni intellektin və rəqəmsal texnologiyaların insan hüquqlarına təsirini, beynəlxalq və milli hüquqi çərçivələri və etik prinsiplərin tətbiq imkanlarını araşdırır. Təhlil göstərir ki, süni intellektin geniş tətbiqi fərdlərin hüquqlarına yeni çağırışlar gətirir və mövcud qanunvericilik sistemlərinin bu çağırışlara adekvat cavab verməsi zəruridir. Beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT, UNESCO, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı süni intellektin etik və hüquqi tənzimlənməsi üçün standartlar hazırlayır. Milli səviyyədə Almaniya, Fransa, ABŞ, Çin və Azərbaycan nümunələri hüquqi və institusional yanaşmaların müxtəlifliyini göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, hüquqi normativlərin yalnız tətbiqi yetərli deyil; etik prinsiplərin integrasiyası, şəffaflıq, izah olunma və məsuliyyətlik mexanizmləri hüquqi və texnoloji risklərin minimuma endirilməsində vacibdir.

Məqalədə həmçinin multidissiplinar yanaşmanın əhəmiyyəti vurğulanır. Hüquqşünaslar, etik ekspertlər və texnoloqlar arasında əməkdaşlıq dördüncü nəsil hüquqların qorunmasını və rəqəmsal texnologiyaların məsuliyyətli istifadəsini təmin edir. Nəticələr göstərir ki, dördüncü nəsil insan hüquqları yalnız fərdlərin rəqəmsal hüquqlarını qorumaqla kifayətlənmir, həm də rəqəmsal innovasiyaların etik və ədalətli inkişafına təkan verir.

Açar sözlər: dördüncü nəsil hüquqlar, süni intellekt, rəqəmsal şəxsiyyət, məlumatların qorunması, alqoritmik ədalət, kibertəhlükəsizlik

Giriş

XXI əsr bəşəriyyət tarixində **rəqəmsal inqilab** kimi xarakterizə edilən yeni bir mərhələ ilə yadda qalır. Bu mərhələ yalnız texnologiyanın inkişafını deyil, həm də ictimai münasibətlərin, iqtisadi sistemlərin və hüquqi mühitin köklü transformasiyasını ifadə edir. Xüsusilə **süni intellekt (SI)** texnologiyalarının gündəlik həyatın müxtəlif sahələrinə integrasiyası insan fəaliyyətini optimallaşdırmaqla yanaşı, həm də hüquqi və etik sualları aktuallaşdırır. Məsələn, səhiyyədə diaqnostik qərarların avtomatlaşdırılması, məhkəmə sisteminə risk qiymətləndirmə alqoritmlərinin tətbiqi, sosial şəbəkələrdə məlumatların filtrasıyası və yönləndirilməsi insan hüquqlarının yeni ölçülərini ortaya çıxarır (Cath et al., 2018).

Ənənəvi yanaşmaya görə, **insan hüquqları nəsillərə** bölünür:

- **I nəsil** – siyasi və mülki hüquqlar (azadlıq, söz və vicdan azadlığı və s.),
- **II nəsil** – sosial və iqtisadi hüquqlar (təhsil, səhiyyə, iş hüququ),

- **III nəsil** – kollektiv hüquqlar (sülh, inkişaf, ətraf mühitin qorunması),
- **IV nəsil** – rəqəmsal və texnoloji hüquqlar (məlumat hüququ, rəqəmsal suverenlik, alqoritmik ədalət).

Bu kontekstdə **“dördüncü nəsil hüquqlar”** anlayışı son on ildə sürətlə aktuallaşmışdır. Bu hüquqların əsas mahiyyəti insanların **rəqəmsal mühitdə bərabər hüquqa malik olması, məlumat üzərində nəzarət imkanları, şəxsi məxfilik, kibertəhlükəsizlik və süni intellekt qarşısında hüquqi müdafiə** kimi yeni tələblərlə bağlıdır (*Floridi et al., 2018*).

Mövcud reallıq göstərir ki, texnologiyanın sürətli inkişafı hüquq sistemlərinin adaptasiya sürətini üstələyir. Məsələn, Avropa İttifaqı yalnız 2024-cü ildə **“Artificial Intelligence Act”** qəbul etməklə süni intellektin etik-hüquqi tənzimlənməsində ilk hərtərəfli addımı atdı. Bununla belə, qlobal miqyasda vahid hüquqi mexanizmlərin olmaması **“alqoritmik qərəz”, “rəqəmsal diskriminasiya”** və **“məlumatların sui-istifadəsi”** kimi problemləri dərinləşdirir (*Veale & Borgesius, 2021*). Bununla yanaşı, SI-nin gətirdiyi faydalar da inkarolunmazdır. Səhiyyədə diaqnostikanın dəqiqliyinin artması, təhsil prosesində fərdiləşdirilmiş yanaşma, idarəetmədə səmərəliliyin yüksəlməsi süni intellektin sosial inkişaf potensialını sübut edir. Lakin bu faydalar bərabər bölüşdürülmədikdə yeni sosial ədalətsizlik formaları meydana çıxır. Bu səbəbdən **“alqoritmik ədalət”** anlayışı hüquq və etik diskussiyaların mərkəzinə çevrilmişdir (*Lendvai & Gosztanyi, 2025*).

Bu məqalənin məqsədi **süni intellekt əsrində insan hüquqlarının dördüncü nəsl** konsepsiyasını elmi müstəvidə təhlil etməkdir. Xüsusilə aşağıdakı suallar araşdırılacaq:

1. Süni intellektin tətbiqi insan hüquqlarının hansı yeni formalarını aktuallaşdırır?

Süni intellektin geniş tətbiqi insan hüquqları sahəsində yeni çağırışları və imkanları ortaya çıxarır. Ənənəvi hüquqlar – həyat, azadlıq, ifadə azadlığı və s. – rəqəmsal mühitdə yeni kontekstdə tətbiqini tələb edir. Bu çərçivədə dördüncü nəsil hüquqlar olaraq **rəqəmsal şəxsiyyətin qorunması, məlumatların idarə olunması, kibertəhlükəsizlik və texnologiyanın etik istifadəsi** aktuallaşır. Fərdlərin şəxsi məlumatlarının icazəsiz toplanılması və alqoritmik qərarların təsiri, həmçinin rəqəmsal diskriminasiya riskləri bu hüquqların aktual olmasına səbəb olur (*Floridi et al., 2018; UNESCO, 2021*).

2. Alqoritmik ədalət və məlumat hüququ dördüncü nəsil hüquqlar çərçivəsində necə interpretasiya edilə bilər?

Alqoritmik ədalət SI sistemlərinin qərəzsiz, şəffaf və izaholunan qərarverməsinə təmin edən prinsip kimi dördüncü nəsil hüquqların mərkəzində durur. Məlumat hüququ isə fərdlərin rəqəmsal şəxsiyyətinə və şəxsi məlumatlarına nəzarətini ifadə edir. Bu iki hüquq bir-biri ilə sıx bağlıdır: şəffaf alqoritmik qərar mexanizmləri məlumat hüquqlarının qorunmasını təmin edir, məlumatların etik və qanuni istifadəsi isə alqoritmik ədalətin təminatıdır. Beləliklə, dördüncü nəsil hüquqlar çərçivəsində alqoritmik ədalət və məlumat hüququ həm fərdlərin rəqəmsal hüquqlarını qoruyur, həm də texnologiyanın məsuliyyətli və etik istifadəsini təşviq edir (*Aizenberg, 2020; Jobin, Ienca, & Vayena, 2019*).

3. Bioetika və insan ləyaqəti süni intellekt qarşısında hansı yeni təhdidlərlə üzləşir?

Süni intellekt bioetika və insan ləyaqəti sahəsində bir sıra yeni təhdidlər yaradır. Məsələn, tibbi qərarvermədə SI sistemlərinin qərəzli olması fərdlərin hüquqlarını və tibbi ləyaqətini risk altına qoyur. Eyni zamanda, genetik məlumatların və şəxsi məlumatların rəqəmsal toplanması və istifadəsi etik dilemmalar yaradır. İnsan ləyaqətinin qorunması SI sistemlərinin qərarlarının şəffaf və izaholunan olmasını, həmçinin şəxsi

məlumatların qorunmasını tələb edir (Eubanks, 2018; Floridi et al., 2018). Bu, bioetika sahəsində süni intellektin etik standartlar və hüquqi nəzarətlə uyğunlaşdırılmasının vacibliyini ortaya qoyur.

4. Beynəlxalq hüquqi çərçivələr bu çağırışlara necə cavab verir və gələcəkdə hansı istiqamətlər nəzərdə tutulur?

Beynəlxalq hüquqi çərçivələr süni intellekt və dördüncü nəsil hüquqların qorunması sahəsində müxtəlif standartlar və tövsiyələr təqdim edir. BMT və UNESCO Si-nin etik və hüquqi istifadəsi üçün prinsiplər hazırlamış, Avropa İttifaqı isə AI Act və GDPR vasitəsilə texnologiyanın şəffaf və məsuliyyətli istifadəsini təmin etməyə çalışır (*United Nations, 2021; UNESCO, 2021; European Commission, 2021*). Gələcəkdə əsas istiqamətlər multidissiplinar yanaşma, milli qanunların beynəlxalq standartlarla harmonizasiyası, alqoritmik qərarların şəffaflığı və izah olunması, həmçinin Si-nin bioetik və hüquqi risklərinin davamlı monitorinqi olacaq. Bu yanaşma həm fərdlərin hüquqlarını qoruyur, həm də texnologiyanın etik və məsuliyyətli inkişafını təmin edir (*Floridi et al., 2018; Wagner, 2022*).

Bu suallar əsasında aparılan təhlil göstərir ki, insan hüquqlarının qorunması artıq yalnız ənənəvi konstitusion çərçivələrlə məhdudlaşmır, eyni zamanda **rəqəmsal etik kodekslər, beynəlxalq hüquqi mexanizmlər və texnoloji standartlarla** dəstəklənməlidir.

2. Nəzəri-metodoloji əsaslar

XXI əsrdə süni intellekt və rəqəmsal transformasiya hüquq elmini və insan hüquqları nəzəriyyəsini fundamental şəkildə yenidən düşünməyə vadar edir. Ənənəvi hüquq nəzəriyyəsi insan hüquqlarını nəsillərə bölməklə onların tarixi inkişaf mərhələlərini təsnifləşdirirdi. Birinci nəsil hüquqlar (vətəndaş və siyasi azadlıqlar) əsasən dövlətin fərdi məhdudlaşdırmaması prinsipinə əsaslanırdı. İkinci nəsil hüquqlar (iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar) dövlətin sosial təminat və bərabərlik funksiyalarını nəzərdə tuturdu. Üçüncü nəsil hüquqlar isə global xarakter daşıyaraq kollektiv hüquqları, sülhü, inkişafı və ətraf mühitin qorunmasını əhatə edirdi (Vasak, 1979). Lakin sürətli rəqəmsallaşma və texnoloji inqilab bu çərçivəni kifayət qədər yetərsiz edir və insan hüquqlarının qorunması üçün yeni yanaşmaların zəruriliyini ortaya qoyur. Müasir hüquqi nəzəriyyədə ön plana çıxan anlayışlardan biri **dördüncü nəsil insan hüquqları**dır. Bu konsepsiya insanı yalnız bioloji və sosial varlıq kimi deyil, həm də rəqəmsal şəxsiyyət və texnoloji mühitdə fəaliyyət göstərən subyekt kimi tanıyır (*Floridi, 2018*). Dördüncü nəsil hüquqlar insanın rəqəmsal identikliyi, məlumatların alqoritmik emaldan qorunması və süni intellektin qərarvermə prosesində şəffaflıq tələbi kimi elementləri əhatə edir (*Calo, 2021*). Bu hüquqlar həm hüquqi, həm etik, həm də sosial aspektləri birləşdirərək yeni hüquqi paradigmanın əsasını təşkil edir.

2.1. Metodoloji yanaşmalar

Mövzunun öyrənilməsi bir neçə metodoloji yanaşmanın vəhdəti ilə aparılır:

1. **Normativ-hüquqi yanaşma:** Bu istiqamət süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların hüquqi tənzimlənməsini öyrənir. Buraya beynəlxalq və milli qanunvericilik çərçivələri daxildir. Məsələn, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunmuş hüquqi sənədlər süni intellektin potensial risklərinin yalnız hüquqi mexanizmlərlə nəzarət altına alınacağını *vurğulayır* (*Council of Europe, 2021*). Burada diqqət alqoritmik qərarların şəffaflığı, məlumatların qorunması və hüquqi məsuliyyət məsələlərinə yönəldilir.

2. **Texnoloji-etik yanaşma:** Bu yanaşma süni intellektin etik sərhədlərini müəyyənləşdirməyi hədəfləyir. Əsas diqqət “ədalətli alqoritmlər” anlayışına verilir ki, bu da diskriminasiyanın qarşısını almağa, şəffaflığı və izah olunmanı təmin etməyə xidmət edir (*Jobin, Ienca, & Vayena, 2019*). Etik yanaşma həmçinin insan ləyaqəti, sosial bərabərlik və fərdi azadlıqların qorunması prinsiplərini də əhatə edir.
3. **Sosioloji yanaşma:** Rəqəmsal texnologiyaların cəmiyyətə təsirini və sosial bərabərsizliyin yeni formalarını araşdırır. Bu yanaşmaya görə, alqoritmik sistemlərin qeyri-bərabər istifadəsi və ya qərəzli dizaynı sosial qruplar arasında yeni diskriminasiya formaları yarada bilər (*Eubanks, 2018*). Beləliklə, sosioloji yanaşma yalnız hüquqi və etik aspektləri deyil, həm də texnologiyanın cəmiyyət strukturuna təsirini nəzərə alır.

2.2. Təhlil və nümunələr

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, süni intellekt yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də hüquqi və sosial sistemlər üçün ciddi çağırışdır. Məsələn, ABŞ-da istifadə olunan COMPAS alqoritmik məhkəmə qərarlarını proqnozlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu, lakin onun irqi qərəz yaratdığı aşkar edilmişdir. Bu nümunə göstərir ki, hüquqi normativlər olmadan texnologiyanın istifadəsi insan hüquqlarının pozulmasına səbəb ola bilər (*Angwin et al., 2016*).

Bundan əlavə, etik və hüquqi yanaşmaların integrasiyası “**insan hüquqlarına uyğun dizayn**” (human rights by design) prinsiplərinin inkişafına gətirib çıxarmışdır. Bu yanaşma süni intellekt sistemlərinin hazırlanmasında hüquqi və etik dəyərlərin kod səviyyəsində nəzərə alınmasını tələb edir (*Aizenberg, 2020*). Beləliklə, metodoloji çərçivə süni intellekt dövründə insan hüquqlarının qorunmasının yalnız hüquqi normativlərlə məhdudlaşmadığını göstərir. Burada etik prinsiplər, sosial ədalət və texnologiyanın idarəedici rolu birgə nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşma həm milli qanunvericiliyin harmonizasiyasını, həm də beynəlxalq hüquqi konsensusun formalaşdırılmasını tələb edir.

3. Dördüncü nəsil insan hüquqlarının mahiyyəti

Süni intellekt və rəqəmsal transformasiya dövründə insan hüquqları artıq yalnız ənənəvi siyasi, sosial və kollektiv aspektlərlə məhdudlaşmır. **Dördüncü nəsil hüquqlar** texnoloji reallıqların yaratdığı yeni hüquqi və etik tələbləri əhatə edir və bunlar əsasən rəqəmsal şəxsiyyət, məlumatların qorunması, alqoritmik ədalət və kibertəhlükəsizlik sahələrinə yönəlmişdir (*Floridi et al., 2018*). Bu hissədə hər bir kateqoriya ətraflı izah olunur.

3.1. Rəqəmsal şəxsiyyət hüququ

Rəqəmsal şəxsiyyət hüququ hər bir fərdin **onlayn fəaliyyətlərindəki hüquqlarını, rəqəmsal identikliyi və şəxsi məlumatlarının idarə olunmasını** qoruyur. Bu hüquq aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

- **Məlumatların düzgünlüyü və idarə olunması:** Fərd öz rəqəmsal identikliyinə dair məlumatların doğru və aktual olmasını tələb edə bilər.
- **“Unudulma hüququ” (Right to be forgotten):** Fərd müəyyən məlumatların onlayn sistemlərdən silinməsinə tələb edə bilər (*Kuner, 2020*).
- **Anonimlik və məxfilik:** Onlayn fəaliyyətdə fərd şəxsi məlumatlarının icazəsiz istifadədən qorunmasını tələb edə bilər. Məsələn, Avropa İttifaqının GDPR qaydaları istifadəçilərə rəqəmsal şəxsiyyətlərini idarə etmək və məlumatların toplanmasına nəzarət etmək imkanı verir (*European Union, 2016*).

3.2. Məlumatların mülkiyyəti və qorunması hüququ

Böyük verilənlər (big data) və süni intellekt sistemlərinin inkişafı ilə **məlumat mülkiyyəti** konsepsiyası vacib hüquqi kateqoriyaya çevrilmişdir. Bu hüquq fərdin şəxsi məlumatlar üzərində tam nəzarətini, məlumatların icazəsiz istifadədən qorunmasını və sızma riskinə qarşı müdafiəsini təmin edir.

- **Şəxsi və həssas məlumatların qorunması:** Tibbi, maliyyə və sosial məlumatların icazəsiz istifadəsi hüquqi məsuliyyət yaradır.
- **Rəqəmsal razılıq prinsipi:** Hər bir fərd məlumatların toplanması və istifadəsinə açıq şəkildə razılıq verməlidir.
- **Qlobal nümunələr:** GDPR və AI Act kimi hüquqi çərçivələr məlumatların hüquqi qorunmasını təmin edir (*Wachter, Mittelstadt, & Floridi, 2017*).

Bu hüquq həmçinin məlumatların kommersiya məqsədli istifadəsinə, məlumatların paylaşımına və fərdiyyətin qorunmasına yönəlmiş yeni normativlər formalaşdırır.

3.3. Alqoritmik ədalət və diskriminasiyadan müdafiə hüququ

Süni intellekt alqoritmləri qərarvermə prosesində bəzən qərəzli ola və sosial qruplar arasında diskriminasiyaya səbəb ola bilər. **Alqoritmik ədalət** hüquqi və etik yanaşmaların vəhdətini tələb edir.

- **Şəffaflıq və izaholunma (explainability):** Alqoritmik qərarlar izah edilə bilməli, onların məntiqi və tətbiq prinsipləri açıq olmalıdır.
- **Qərəzsiz dizayn:** Alqoritmlər irqi, gender, yaş və sosial statusa görə ayrı-seçkilik yaratmamalıdır.
- **Nümunə:** ABŞ-da istifadə olunan COMPAS alqoritmik məhkəmə qərarlarını proqnozlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulsa da, irqi qərəz problemi ilə üzləşmişdir (*Angwin et al., 2016*).

Alqoritmik ədalət hüququ, texnoloji tərəfdaşlarla yanaşı hüquqi institutların da əməkdaşlığını tələb edir. Bu həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə standartların harmonizasiyasını zəruri edir (*Lendvai & Gosztanyi, 2025*).

3.4. Kibertəhlükəsizlik və şəxsi məxfilik hüququ

Rəqəmsal mühitdə **kibertəhlükəsizlik və şəxsi məxfilik hüquqları** ayrı-seçkiliksiz qorunmalıdır. Bu hüquq texniki, hüquqi və etik prinsipləri əhatə edir:

- **Texniki tədbirlər:** Şifrələmə, anonimləşdirmə və təhlükəsiz kommunikasiya kanalları.
- **Hüquqi müdafiə:** Milli qanunvericilik çərçivəsində şəxsi məlumatların icazəsiz istifadəsinə qarşı hüquqi mexanizmlər.
- **Etik standartlar:** Rəqəmsal infrastrukturdan istifadə zamanı insan ləyaqətinin qorunması (*Wright & Kreissl, 2021*).

Kibertəhlükəsizlik hüququ fərdlərin məlumatların qorunması, məlumat sızmalarından müdafiə və rəqəmsal hücumlara qarşı hüquqi və texniki müdafiəsini təmin edir.

3.5. Dördüncü nəsil hüquqların əhəmiyyəti

Dördüncü nəsil hüquqlar texnologiya və hüququn sintezini ifadə edir. Onlar insanın rəqəmsal və real həyatda bərabər hüquqlarını təmin etməklə yanaşı, sosial ədalətin qorunmasına da xidmət edir. Bu hüquqların tətbiqi yalnız texnoloji tərəfdaşların məsuliyyətində deyil, həm də milli və beynəlxalq hüquqi qurumların nəzarətini tələb edir (*Floridi et al., 2018*).

4. Beynəlxalq hüquqi çərçivə və milli təcrübələr

Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı insan hüquqlarının qorunması sahəsində həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə yeni çağırışlar ortaya çıxarmışdır. Dördüncü nəsil hüquqların effektiv tətbiqi yalnız milli qanunvericiliklə təmin edilə bilməz; bu, beynəlxalq hüquqi standartlar və təşkilatların tövsiyələri ilə sintez olunmalıdır. Beynəlxalq hüquqi çərçivələr fərdlərin rəqəmsal şəxsiyyətinin, məlumatların qorunmasının və alqoritmik ədalətin təmin edilməsində əsas rol oynayır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) rəqəmsal hüquqların qorunması sahəsində əsas aktor olaraq çıxış edir. İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən təqdim olunan hesabatlar süni intellekt texnologiyalarının insan hüquqlarına təsirini ətraflı şəkildə araşdırır və texnologiyanın inkişafı ilə bağlı şəffaflıq, hesabatlılıq və ədalət prinsiplərinin tətbiqini tövsiyə edir (*United Nations, 2021*). UNESCO isə süni intellektin etik prinsipləri ilə bağlı qlobal çərçivə təqdim edərək, şəffaflıq, məsuliyyətlik, insan ləyaqətinin qorunması və texnologiyanın etik istifadəsini əsas prioritet kimi müəyyən etmişdir (*UNESCO, 2021*). Bu yanaşmalar göstərir ki, beynəlxalq səviyyədə hüquqi standartlar texnologiyanın təhlükəsiz və ədalətli istifadəsini təmin etmək üçün vacibdir.

Avropa Şurası və Avropa İttifaqı da süni intellektin tənzimlənməsi sahəsində nümunəvi hüquqi çərçivələr təqdim etmişdir. Avropa Şurası tərəfindən hazırlanmış hesabat süni intellekt sistemlərinin insan hüquqlarına təsirinin monitorinqini tövsiyə edir və etik standartların tətbiqini önə çəkir (*Council of Europe, 2021*). Avropa İttifaqı isə **AI Act** və GDPR vasitəsilə texnologiyanın hüquqi və etik prinsiplərə uyğun tətbiqini təmin etməyə çalışır. Bu sənədlər alqoritmik qərarların şəffaf və izaholunan olmasını, şəxsi məlumatların icazəsiz istifadəyə qarşı qorunmasını və fərdlərin rəqəmsal hüquqlarının təmin edilməsini hədəfləyir (*European Commission, 2021; European Union, 2016*).

Milli təcrübələr baxımından Avropa ölkələri, xüsusən Almaniya və Fransa süni intellektin etik və hüquqi tənzimlənməsində qabaqcıl modellər təqdim edir. Almaniya yaradılmış "Data Ethics Commission" alqoritmik idarəetmə və texnoloji qərarların etik prinsiplərə uyğunluğunu təmin edən nümunəvi qurumdur (Wagner, 2022). ABŞ isə süni intellektin tənzimlənməsini əsasən sektor prinsipi əsasında həyata keçirir. Maliyyə və səhiyyə sektorlarında tətbiq edilən hüquqi normativlər texnologiyanın təhlükəsizliyini təmin etsə də, qlobal və milli standartların tam inteqrasiyası hələ də məhduddur (*Gasser & Almeida, 2017*). Çin isə sürətlə inkişaf edən texnoloji infrastruktur və milli təhlükəsizlik məqsədləri əsasında sərt tənzimləmə mexanizmləri tətbiq edir. Burada məqsəd həm texnoloji inkişafa, həm də sosial idarəetməyə nəzarəti təmin etməkdir (*Liang, 2020*).

Azərbaycan da rəqəmsal transformasiya strategiyasını həyata keçirərək süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini genişləndirir. Milli qanunvericilikdə məlumatların qorunması, kibertəhlükəsizlik və şəxsi məlumatların idarə olunması ilə bağlı müəyyən tənzimləmələr mövcuddur. Lakin dördüncü nəsil hüquqların tam tətbiqi üçün beynəlxalq standartların adaptasiyası və hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi vacibdir (*Azerbaijan Ministry of Digital Development, 2022*). Azərbaycan üçün əsas çağırış həm texnoloji inkişafı, həm də insan hüquqlarının qorunmasını eyni zamanda təmin edə biləcək hüquqi və institusional mexanizmlərin qurulmasıdır.

Beynəlxalq hüquq və milli qanunvericiliyin sintez olunması dördüncü nəsil insan hüquqlarının effektiv qorunmasını təmin edir. Burada əsas prinsiplərdən biri "insan hüquqlarına uyğun dizayn" (human rights by design) yanaşmasıdır ki, süni intellekt sistemlərinin hazırlanmasında hüquqi və etik prinsiplər kod səviyyəsində nəzərə alınmalıdır.

Eyni zamanda texnologiyanın şəffaf, izaholunan və məsuliyyətli istifadəsi təmin edilməli, milli qanunlar beynəlxalq standartlarla harmonizasiya edilməlidir (Floridi et al., 2018). Bu yanaşma göstərir ki, dördüncü nəsil hüquqlar yalnız texnologiyanın istifadəsi ilə deyil, həm də milli və beynəlxalq əməkdaşlıq, etik çərçivə və hüquqi nəzarət vasitəsilə qorunmalıdır.

5. Müzakirə və elmi nəticələr

Süni intellekt və rəqəmsal transformasiya dövründə dördüncü nəsil insan hüquqları konsepsiyası hüquqi, etik və sosial aspektlərin sintezini tələb edir. Əvvəlki hissələrdə təqdim olunan nəzəri, metodoloji və hüquqi çərçivələr göstərir ki, müasir texnologiyalar insan hüquqlarına yeni çağırışlar gətirir və mövcud hüquqi sistemlərin bu çağırışlara adekvat cavab verməsi zəruridir.

Dördüncü nəsil hüquqların mahiyyəti rəqəmsal şəxsiyyətin, məlumatların qorunmasının, alqoritmik ədalətin və kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsində özünü göstərir (Floridi et al., 2018). Bu hüquqlar fərdlərin rəqəmsal mühitdə ləyaqət və bərabər hüquqlarının qorunmasını təmin etməklə yanaşı, həm də texnoloji innovasiyaların etik və hüquqi prinsiplərə uyğun inkişafını təşviq edir. Məsələn, "insan hüquqlarına uyğun dizayn" (human rights by design) prinsipi süni intellekt sistemlərinin hazırlanmasında hüquqi və etik dəyərlərin kod səviyyəsində nəzərə alınmasını tələb edir (Aizenberg, 2020).

Beynəlxalq və milli hüquqi çərçivələrin analizi göstərir ki, yalnız hüquqi normativlərə əsaslanan yanaşma yetərli deyil. UNESCO, BMT, Avropa Şurası və Avropa İttifaqının qəbul etdiyi sənədlər etik və hüquqi prinsiplərin inteqrasiyasını təmin etməyə çalışır. Bunlara şəffaflıq, məsuliyyətlik, izaholunma və qərəzsiz dizayn kimi elementlər daxildir (UNESCO, 2021; Council of Europe, 2021). Milli səviyyədə Almaniya, Fransa, ABŞ, Çin və Azərbaycan nümunələri göstərir ki, hər ölkənin hüquqi və institusional yanaşması fərqlidir, lakin əsas məqsəd eynidir – süni intellektin insan hüquqlarına təsirini minimuma endirmək.

Müasir tədqiqatlar həm də süni intellektin potensial risklərinə diqqət çəkir. Alqoritmik qərarların qərəzli olması, məlumat sızmaları və kibertəhlükəsizlik boşluqları insan hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxara bilər. Anqvin və başqaları (2016) tərəfindən aparılan araşdırma COMPAS alqoritmının irqi qərəz yaratdığını aşkar etmiş və alqoritmik ədalətin vacibliyini göstərmişdir. Eyni zamanda, hüquqi və etik standartların tətbiqi bu risklərin qarşısını almaq üçün zəruridir (Jobin, Ienca, & Vayena, 2019).

Elmi nəticələr olaraq qeyd etmək olar ki:

1. Dördüncü nəsil insan hüquqları rəqəmsal şəxsiyyət, məlumatların qorunması, alqoritmik ədalət və kibertəhlükəsizlik aspektlərini əhatə edir.
2. Hüquqi və etik prinsiplərin sintez olunması süni intellektin təhlükəsiz və ədalətli istifadəsi üçün vacibdir.
3. Beynəlxalq standartların milli qanunvericiliklə harmonizasiyası hüquqi və texnoloji risklərin azaldılmasına imkan yaradır.
4. Gələcəkdə hüquqi mexanizmlərin və etik standartların inkişafı, həmçinin texnologiyanın insan hüquqlarına təsirinin davamlı monitorinqi tələb olunur.

Bundan əlavə, dördüncü nəsil hüquqların tədqiqi multidissiplinar yanaşmanı zəruri edir. Burada hüquqşünaslar, etik ekspertlər, məlumat alimləri və texnologiya inkişaf etdiriciləri əməkdaşlıq etməlidir. Belə yanaşma həm hüquqi, həm etik, həm də texnoloji risklərin qarşısını almağa imkan verir və rəqəmsal cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin edir (Floridi et al., 2018; Eubanks, 2018).

Gələcək tədqiqat istiqamətləri arasında aşağıdakılar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- Süni intellektin hüquqi və etik təsirinin monitorinqi üçün yeni metodologiyaların hazırlanması.
- Milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquqi standartlar arasında uyğunluğun təkmilləşdirilməsi.
- Alqoritmik qərarvermədə şəffaflıq və izah olunma mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi.
- Rəqəmsal şəxsiyyət və məlumat hüquqlarının qorunmasında fərqli ölkələrin təcrübəsinin müqayisəli təhlili.

Beləliklə, süni intellekt və rəqəmsal inqilab dövründə dördüncü nəsil insan hüquqları yalnız hüquqi normativlərin tətbiqi ilə deyil, həm də etik prinsiplərin, beynəlxalq əməkdaşlığın və texnoloji risklərin davamlı monitorinqi ilə qorunmalıdır. Bu yanaşma həm fərdi hüquqların qorunmasını, həm də rəqəmsal texnologiyaların etik və məsuliyyətli inkişafını təmin edir.

Nəticə

Süni intellekt və rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə dördüncü nəsil insan hüquqları fərdlərin rəqəmsal şəxsiyyətinin, məlumatların qorunmasının, alqoritmik ədalətin və kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas rol oynayır. Təhlil göstərir ki, bu hüquqlar yalnız milli qanunvericiliklə qoruna bilməz; onlar beynəlxalq hüquqi standartlar, etik prinsiplər və texnoloji risklərin davamlı monitorinqi ilə birgə tətbiq edilməlidir (Floridi et al., 2018; UNESCO, 2021).

Məqalənin nəticələri göstərir ki:

1. **Rəqəmsal şəxsiyyət hüququ** fərdlərin onlayn fəaliyyətlərinin qorunması və məlumatların idarə olunmasını təmin edir.
2. **Məlumatların mülkiyyəti və qorunması hüququ** şəxsi məlumatların icazəsiz istifadəyə qarşı hüquqi və texniki müdafiəsini təmin edir.
3. **Alqoritmik ədalət hüququ** qərəzsiz qərarverməni və sosial ədaləti qoruyur.
4. **Kibertəhlükəsizlik və məxfilik hüququ** fərdlərin rəqəmsal mühitdə təhlükəsizliyini təmin edir.
5. Beynəlxalq və milli hüquqi çərçivələrin sintezi hüquqi və texnoloji riskləri minimuma endirir və hüquqi harmonizasiyanı təmin edir.

Təvsiyələr:

- Süni intellekt sistemlərinin hazırlanmasında hüquqi və etik prinsiplərin kod səviyyəsində nəzərə alınması (human rights by design) vacibdir.
- Beynəlxalq standartlar və milli qanunvericilik arasında uyğunluğun təkmilləşdirilməsi prioritet olmalıdır.
- Alqoritmik qərarların şəffaflığı, izah olunması və məsuliyyətlik mexanizmləri inkişaf etdirilməlidir.
- Gələcək tədqiqatlar multidissiplinar yanaşma ilə həyata keçirilməli, hüquqşünaslar, etik ekspertlər və texnoloji tərtibatçılar əməkdaşlıq etməlidirlər.

Nəticə olaraq, dördüncü nəsil insan hüquqları yalnız fərdlərin rəqəmsal hüquqlarını qorumaqla kifayətlənmir, həm də rəqəmsal texnologiyaların etik, məsuliyyətli və ədalətli istifadəsini təmin edir. Bu yanaşma həm texnoloji innovasiyaların insan hüquqlarına uyğun inkişafına, həm də sosial və hüquqi risklərin minimuma endirilməsinə xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aizenberg, E. (2020). Human rights by design: The case of AI. *Big Data & Society*, 7(3). <https://doi.org/10.1177/2053951720949566>
2. Angwin, J., Larson, J., Mattu, S., & Kirchner, L. (2016). Machine bias. *ProPublica*. <https://www.propublica.org/article/machine-bias-risk-assessments-in-criminal-sentencing>
3. Azerbaijan Ministry of Digital Development. (2022). *National Strategy on Digital Transformation 2022–2030*. Baku. <https://www.mdd.gov.az/en>
4. Calo, R. (2021). Artificial Intelligence Policy: A Primer and Roadmap. *UC Davis Law Review*, 55(2), 399–432. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3015350>
5. Cath, C., Wachter, S., Mittelstadt, B., Taddeo, M., & Floridi, L. (2018). Artificial intelligence and the 'good society': the US, EU, and UK approach. *Science and Engineering Ethics*, 24(2), 505–528. <https://doi.org/10.1007/s11948-017-9901-7>
6. Council of Europe. (2021). *Feasibility study on a legal framework for AI design, development and application*. Strasbourg. <https://doi.org/10.2861/998355>
7. Eubanks, V. (2018). *Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor*. St. Martin's Press. <https://doi.org/10.1080/14742837.2018.1478787>
8. European Commission. (2021). *Proposal for a Regulation laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act)*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206>
9. European Union. (2016). *Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data (General Data Protection Regulation)*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32016R0679>
10. Floridi, L. (2018). Soft Ethics and the Governance of the Digital. *Philosophy & Technology*, 31(1), 1–8. <https://doi.org/10.1007/s13347-018-0303-9>
11. Floridi, L., Cows, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V., ... & Vayena, E. (2018). AI4People—An ethical framework for a good AI society: Opportunities, risks, principles, and recommendations. *Minds and Machines*, 28(4), 689–707. <https://doi.org/10.1007/s11023-018-9482-5>
12. Gasser, U., & Almeida, V. A. (2017). A layered model for AI governance. *IEEE Internet Computing*, 21(6), 58–62. <https://doi.org/10.1109/MIC.2017.4180831>
13. Jobin, A., Ienca, M., & Vayena, E. (2019). The global landscape of AI ethics guidelines. *Nature Machine Intelligence*, 1(9), 389–399. <https://doi.org/10.1038/s42256-019-0088-2>
14. Kuner, C. (2020). *Data Protection Law and Artificial Intelligence: Challenges and Perspectives*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198856959.001.0001>
15. Lendvai, G. F., & Gosztonyi, G. (2025). Algorithmic Bias as a Core Legal Dilemma in the Age of Artificial Intelligence. *Laws*, 14(3), 41. <https://doi.org/10.3390/laws14030041>
16. Liang, F. (2020). Governing artificial intelligence in China: A study of national AI governance principles. *AI & Society*, 35, 605–618. <https://doi.org/10.1007/s00146-019-00924-3>
17. UNESCO. (2021). *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373434>
18. United Nations. (2021). *Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights in the context of artificial intelligence*. <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-ai>

19. Vasak, K. (1979). Human Rights: A Thirty-Year Struggle. *UNESCO Courier*.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000048063>
20. Veale, M., & Borgesius, F. Z. (2021). Demystifying the draft EU Artificial Intelligence Act. *Computer Law Review International*, 22(4), 97–112. <https://doi.org/10.9785/cr-2021-220402>
21. Wachter, S., Mittelstadt, B., & Floridi, L. (2017). Why a right to explanation of automated decision-making does not exist in the General Data Protection Regulation. *International Data Privacy Law*, 7(2), 76–99. <https://doi.org/10.1093/idpl/ix005>
22. Wagner, B. (2022). Ethical governance of artificial intelligence in Europe: Lessons from Germany. *AI Ethics*, 2, 123–138. <https://doi.org/10.1007/s43681-022-00145-0>
23. Wright, D., & Kreissl, R. (2021). *Privacy and Data Protection in the Digital Age*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781003143240>

Elshan Safikhanov,

ALGORITHMIC JUSTICE AND THE FOURTH GENERATION OF HUMAN RIGHTS: ETHICAL AND LEGAL CHALLENGES OF THE DIGITAL REVOLUTION

Abstract

In the era of artificial intelligence and digital transformation, human rights have entered a new stage, known as the fourth generation. These rights encompass the protection of digital identity, data ownership, algorithmic fairness, and cybersecurity. This article examines the impact of artificial intelligence and digital technologies on human rights, the relevant international and national legal frameworks, and the applicability of ethical principles. The analysis demonstrates that the widespread deployment of AI presents new challenges to individual rights and necessitates adequate responses from existing legal systems. International organizations, including the United Nations, UNESCO, the Council of Europe, and the European Union, have developed standards for the ethical and legal regulation of artificial intelligence. At the national level, examples from Germany, France, the United States, China, and Azerbaijan highlight the diversity of legal and institutional approaches. The study shows that legal norms alone are insufficient; the integration of ethical principles, transparency, explainability, and accountability mechanisms is essential to minimize legal and technological risks.

The article also emphasizes the importance of a multidisciplinary approach. Collaboration among legal experts, ethicists, and technology developers ensures the protection of fourth-generation human rights and promotes the responsible use of digital technologies. The findings indicate that fourth-generation human rights not only safeguard individuals' digital rights but also foster the ethical and equitable development of digital innovations.

Keywords: *fourth-generation human rights, artificial intelligence, digital identity, data protection, algorithmic fairness, cybersecurity*

**KONSTITUSIONAL SUVERENLİK VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR:
QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR, RƏQƏMSAL TƏHLÜKƏLƏR
VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ**

Ceyhun PARLANOV,
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0001-6258-35691

Iceyhunparlanov@gmail.com

Xülasə. Azərbaycan Konstitusiyasının 1-ci maddəsi açıq şəkildə bildirir ki, "Suverenliyin daşıyıcısı və hakimiyyətin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır" [Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Maddə 1]. Bu, konstitusional suverenliyin ilk növbədə xalqa məxsus olduğunu göstərir. Konstitusiya isə dövlətin hüquqi əsasını təşkil edən ali sənəddir və ölkənin idarəçilik sistemini müəyyənləşdirir. "Suverenlik" anlayışı isə dövlətin daxili və xarici siyasətini sərbəst müəyyən etmək hüququnu ifadə edir. Başqa sözlə, suverenlik bir dövlətin ərazisində vahid və şəriksiz hakimiyyət deməkdir və beynəlxalq münasibətlərdə onun müstəqilliyini təmin edir. Konstitusional suverenlik hüquqi cəhətdən dövlətin ali gücünü, siyasi baxımdan isə ölkənin müstəqil mövqeyini əks etdirən anlayışdır.

Açar sözlər: Konstitusional suverenlik; beynəlxalq münasibətlər; rəqəmsal suverenlik; süni intellekt; informasiya təhlükəsizliyi

**Konstitusional suverenlik və beynəlxalq hüquq:
dövlətlərin daxili və xarici hüquqi məsuliyyətləri**

Dövlət suverenliyi konseptual olaraq bir tərəfdən tam müstəqilliyi, digər tərəfdən isə beynəlxalq öhdəliklər sistemi ilə sərhədlənir. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi dövlətlərin suveren bərabərliyini beynəlxalq münasibətlərdə əsas prinsip kimi təsbit edir. Eyni zamanda beynəlxalq hüquq da heç bir dövlətin digərinin daxili işlərinə müdaxilə etməyəcəyini tələb edir. Bu baxımdan, dövlətlər bərabərhüquqlu subyektlərdir və qarşılıqlı olaraq bir-birinə zorla öhdəlik qoya bilməzlər [Zarei, 2010]. Digər tərəfdən, dövlətlər beynəlxalq müqavilələrə, BMT qətnamələrinə və ümumiyyətlə, qəbul olunmuş beynəlxalq normalara əməl etmək kimi xarici hüquqi məsuliyyətə malikdirlər. Azərbaycanda da konstitusiya beynəlxalq hüquq prinsiplərini daxili qanunvericilikdə təsbit etmişdir: Konstitusiyaya görə, "beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri və respublikanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr onun qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir". Eyni zamanda Konstitusiya ali hüquqi qüvvəyə malikdir və onunla ziddiyyət təşkil edən qanunlar qəbul olunmaz. Beləliklə, Azərbaycanda beynəlxalq hüquq daxili hüquq sisteminə integrasiya olunmuşdur, lakin Konstitusiya mütləq üstünlük təşkil edən siyasi-hüquqi prinsip kimi qalır.

Bütövlükdə, suverenlik həm daxili, həm də beynəlxalq məsuliyyətlərdən ibarətdir. Daxildə vətəndaşların hüquqları və sabit idarəçilik təmin edilməlidir; beynəlxalq səviyyədə isə digər dövlətlərin suverenliyinə hörmət göstərilməli, sərhədlərin toxunulmazlığı qorunmalı və insan haqlarına riayət olunmalıdır. Müasir beynəlxalq prinsiplərə görə, dövlət

öz vətəndaşlarına qarşı həyata keçirilməli olan mühafizə vəzifəsindən imtina edərsə, beynəlxalq ictimaiyyətin hərəkət hüququ yarana bilər. Məsələn, BMT-nin 2005-ci ildə qəbul etdiyi “qoruma öhdəliyi” (Responsibility to Protect) konsepsiyası dövlətlərin soyqırım, genosid və kütləvi zorakılıqlardan xalqını qorumaq vəzifəsini vurğulayır; əgər dövlət bu öhdəliyi yerinə yetirmirsə, beynəlxalq ictimaiyyət müvafiq tədbirlər görməyə, hətta sərhəd öhdəliyini aşaraq müdaxilə etməyə səlahiyyətli hesab olunur [Council on Foreign Relations, 2023, aprel 20]. Bu nümunələr göstərir ki, “suverenlik” anlayışı artıq tamamilə yekunlaşmış bir kateqoriya deyil, müasir çağırışlar fonunda məsuliyyət və məhdudiyyətlər balansında icra olunur.

Müasir çağırışlar: rəqəmsal suverenlik, informasiya təhlükəsizliyi və süni intellekt

Yeni texnologiyalar və rəqəmsal dünya milli suverenlik üçün yeni çağırışlar yaradır. “Rəqəmsal suverenlik” anlayışı – bəzən “təhlükəsiz internet” və ya “datalar üzərində müstəqillik” kimi də səciyyələnən – ölkənin öz rəqəmsal məkanına və informasiya infrastrukturalarına nəzarət imkanları ilə bağlıdır. Məsələn, WEF-in təhlilində deyilir ki, rəqəmsal suverenlik bir ölkənin “öz rəqəmsal taleyini”, yeni istifadə etdiyi data, avadanlıq və proqram təminatını nəzarətdə saxlama qabiliyyətidir. Avropa İttifaqı nümunəsində GDPR (Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası) rəqəmsal suverenliyin gündəlik həyatda necə əks olunduğunu göstərir: bu qanunla fərdi məlumatların qorunması vahid standartlarla tənzimlənir, vətəndaşlara məlumat üzərində daha çox nəzarət imkanı yaradılır və pozuntulara görə ağır cərimələr nəzərdə tutulur [Fleming, S., 2025, yanvar 10]. Müasir dünyada “kibersuverenlik” də önəm kəsb edir: bəzən bir dövlətin informasiya məzmunu və kommunikasiya kanallarını tamamilə öz nəzarətinə götürməsi kimi nəzərdən keçirilir. Çin və Rusiya kimi dövlətlər dövlətləşdirilmiş internet modelinə üstünlük verərək öz kiberməkanlarında müstəqil siyasət yürüdürlər [World Internet Conference, 2024, yanvar 16]. Eyni zamanda, informasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik məsələsi səviyyəsinə qalxıb; xarici dövlətlərin dezinformasiya kampaniyaları, haker hücumları və kibercasusluq kimi fəaliyyətləri suverenliyin əleyhinə yönəlmiş hibrid təhdid kimi qiymətləndirilir. Bu səbəblə çoxlu dövlətlər informasiya təhlükəsizliyini qorumaq üçün qanunvericilik (məsələn, kibercinayətkarlığa qarşı tədbirlər) və intellektual müdafiə mexanizmlərini gücləndirirlər.

Süni intellekt də suverenliyə müasir çağırış təqdim edir. Süni intellekt proqramları iqtisadiyyatları və siyasətləri formalaşdırmaqda güclü vasitə olmağa başlayır. Bununla belə, onların etik və hüquqi tənzimləməsi hələ tam formalaşmayıb. Beynəlxalq təcrübəyə görə, AB süni intellektin təhlükəli kateqoriyalarına (məsələn, üztanıma sistemləri) insan hüquqları yönümlü yoxlamalar tətbiq edən “Süni İntellekt Aktı”nı qəbul edib. ABŞ isə tarixi olaraq texnoloji şirkətlərin özünü tənzimləməsinə güvəndiyi halda, yeni təşəbbüslərlə (məsələn, “AI Məhkəmə Haqqı Aktı”nın hazırlanması) sərt nəzarətə doğru meyil göstərir [Fleming, S., 2025, yanvar 10]. Azərbaycanda da süni intellektin inkişafına böyük önəm verilir: “2025–2028-ci illər üçün süni intellekt strategiyası”nda Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Xidmətinə bu texnologiyanın tətbiq edildiyi sahələrdə informasiya təhlükəsizliyi risklərinin qiymətləndirilməsi və süni intellektlə əlaqədar təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi tapşırılıb [Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2025, mart 19]. Ümumilikdə, rəqəmsal və süni intellekt sahəsində milli suverenliyin qorunması üçün dövlətlər həm yerli texnologiyalar inkişaf etdirməli, həm də

beynəlxalq standartlarla ayaqlaşmalı, məlumatları və kiberinfrastrukturunu effektiv şəkildə tənzimləməlidirlər.

Qlobal və regional təhlükəsizlik təşkilatlarının suverenlik üzərindəki təsiri (BMT, NATO, Aİ)

Beynəlxalq təşkilatlar suverenlik prinsipi üzərində həm mühafizəedici, həm də məhdudlaşdırıcı rol oynayır. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi dövlətlərin suveren bərabərliyinə əsaslanır. Bütün BMT üzvləri beynəlxalq hüququn eyni qaydaları ilə təhlükəsizdir və heç bir dövlət digərinin daxili işlərinə müdaxilə edə bilməz [Zarei, 2010]. Lakin BMT Təhlükəsizlik Şurası ilə həyata keçirilən tədbirlər – sanksiyalar, sülhü qoruma əməliyyatları, humanitar müdaxilələr – nəzəri cəhətdən suverenliyə müdaxilə forması ola bilər. Məsələn, BMT “Qoruma Öhdəliyi” (R2P) doktrinasını qəbul etməklə bildirdi ki, dövlətlər öz vətəndaşlarını insanlıq əleyhinə cinayətlərdən qorumaq öhdəliyi daşıyırlar; bu öhdəlik kobud şəkildə pozulduqda beynəlxalq ictimaiyyət müdaxilə hüququna malikdir [Council on Foreign Relations, 2023, aprel 20]. Beləliklə, BMT çərçivəsində suverenliyə hörmət edilməklə yanaşı, humanitar fəvqəladə hallar istisna edilə bilməz.

NATO alyansı tam suveren dövlətlərdən ibarətdir və onun qaydalarına görə üzv ölkələrin suverenliyi toxunulmazdır. Alyansın açıq məlumatlarında vurğulanır ki, “NATO 32 suveren dövlətdən ibarət alyansdır və onların hər birinin suverenliyi alyansdakı iştirakdan dəyişməz”. Üzvlük dövlətlərin özünəməxsus qərarvermə azadlığını saxladığı anlamına gəlir: NATO-nun heç bir qanuni tətbiq gücü yoxdur, qərarlar isə bütün hökumətlərin yekdil razılığı ilə qəbul olunur [Randall, 2014, July]. Bununla belə, NATO üzv ölkələri qarşılıqlı müdafiə (5-ci maddə) şərti ilə bir-birinin təhlükəsizliyini təmin etməyə borcludur. Praktiki olaraq NATO əməliyyatlarında iştirak şərti ilə üzvlərin müdafiə güclərindən istifadə edilir, lakin hərbi əməliyyatlar, adətən, müttəfiq ölkənin razılığı və ya BMT-nin mandatı əsasında həyata keçirilir. Beləliklə, NATO şərtləri suverenliyi şəriksiz saxlayır, lakin üzvlərə birgə təhlükəsizliyi təmin etmə öhdəliyi gətirir.

Avropa İttifaqı isə suverenlik konsepsiyasına daha dərin təsir göstərən trans-millî qurumdur. Aİ-yə üzv dövlətlər bəzi suverenlik səlahiyyətlərini könüllü olaraq Brüsselə veriblər. Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, üzvlər “AB-yə müəyyən səlahiyyətlər verərkən suveren hüquqlarını məhdudlaşdırmış” olur. Bu səbəbdən, Avropa Birliyinin hüququ milli qanunvericiliyə (hətta milli konstitusiyalara) üstünlük təşkil edir [European Union, 2025]. Məsələn, idxalat tarifləri, rəqabət qaydaları kimi sahələrdə qəbul olunan AB normaları üzv dövlətləri məhdudlaşdırır, lakin eyni zamanda vahid bazarın və ortaq təhlükəsizliyin faydalarını təmin edir. Ümumilikdə, Aİ modeli suverenliyin paylaşılması (pooling) üzərində qurulub – burada dövlətlər suverenlikdən tam imtina etməsələr də, birgə qərarlar qəbul edərək bəzi sahələrdə milli mənafehləri supranasional çərçivəyə daxil edirlər.

Azərbaycan təcrübəsi: konstitusional islahatlar, Qarabağ zəfəri və postmüharibə hüquqi reallıqları

Azərbaycan müasir tarixi ərzində konstitusional islahatlarla suverenliyini möhkəmləndirmək istiqamətində addımlar atıb. 1995-ci ildə qəbul olunmuş ilk Konstitusiyaya respublikanın hüquqi əsasını yaradıb, sonrakı illərdə müxtəlif referendumlardan keçən əlavə və dəyişikliklər (məsələn, 2002, 2009, 2016-cı illərdə) dövlət institutlarının gücləndirilməsi və idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədini daşıyıb. Ümumilikdə, aparılan islahatlar konstitusiyada xalq hakimiyyətinin təməl prinsiplərini möhkəmləndirib və dövlət suverenliyinin hüquqi əsaslarını genişləndirib. Lakin cari mərhələdə suverenliyin

tam bərpası fonunda konstitusiyanın yenidən gözdən keçirilməsi zərurəti yaranıb. Məsələn, Hüquq-mühafizə Akademiyasının rəisi E.Nəsirov bildirib ki, suverenliyin bərpasından sonra Konstitusiyanın təkmilləşdirilməsi vacib məsələyə çevrilib və Naxçıvan MR Konstitusiyasında edilən dəyişikliklərə uyğun olaraq Azərbaycan Konstitusiyasında yenidən baxış aparmaq labüddür [525-ci qəzet, 2025, sentyabr 19].

2020-ci ilin Vətən müharibəsi və 2023-cü ilin antiterror əməliyyatı nəticəsində Azərbaycan öz ərazilərinin bütövlüyünü bərpa edib ki, bu da suverenliyin real ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Rəsmi sənədlərdə vurğulanır ki, sentyabr 2023-cü ildə Qarabağda aparılan əməliyyatlarla ölkənin suverenliyi "tam bərpa edilmişdir". Həmin əməliyyat nəticəsində işğal olunmuş torpaqlarda Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşu yenidən təmin edilib [Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2024, sentyabr 19]. Hazırda Azərbaycanın apardığı quruculuq işləri, məcburi köçkünlərin qayıdışı və məhv edilmiş infrastrukturun bərpası da məhz bərpa olunmuş suverenlik kontekstində gedir. Bu tarixi Zəfər milli suverenliyin əldə olunmuş ədalətli tanınması sayılır. Konstitusional və beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən, bu qələbə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin reallaşması kimi qəbul edilir və gələcək sülh proseslərinin yeni reallıqlar çərçivəsində aparılmasına zəmindir.

Müqayisəli yanaşma: müxtəlif ölkələrdə suverenlik modelləri

Dünya praktikasında suverenlik modelləri ölkələrin idarəçilik sistemində görə fərqlənir. Məsələn, federativ respublikalarda – ABŞ, Almaniya, Hindistan kimi böyük dövlətlərdə hakimiyyət konstitusional olaraq mərkəzi hökumət və komponent ştatlar arasında bölünür; yəni suverenliyin bir hissəsi regional hakimiyyətlərə aiddir [Encyclopaedia Britannica, 2025, sentyabr 6]. Bu sistemdə federal hökumət bütün əraziyə nəzarət etsə də, bölgələr öz qonşuluqlarında muxtariyyətdən istifadə edirlər. Əksinə, vahid dövlətlər (Fransa, Çin, Türkiyə, Azərbaycan və s.) suverenliyi tamamilə mərkəzi hakimiyyət altında cəmləyirlər. Hətta konfederativ quruluşlarda belə (məsələn, köhnə İttifaq respublikaları), əsas icraedici səlahiyyətlər mərkəzi strukturlarda qalmış sayılır. Bəzi ölkələrdə isə suverenliyin mənası müxtəlifdir: Britaniya kimi konstitusiya monarxiyalarında suverenlik hələ də parlamentin ən yüksək səlahiyyəti deməkdir. Yeni texnoloji çağ və geopolitik məsələlər də fərqli yanaşmaları ortaya çıxarır: məsələn, Çin "kibersuverenlik" kateqoriyasını ortaya qoyaraq internet məkanında dövlətin müstəsna hakimiyyətinə xüsusi önəm verir, bu isə Qərb modelində onlayn sərbəstliyə nisbətən köklü fərqlilikdir [World Internet Conference, 2024, yanvar 16]. Əlavə olaraq, Avropa İttifaqı modeli bir növ birlikdə suverenlik paylaşılan təşkilatdır: burada üzv dövlətlər bir sıra suveren hüquq və funksiyalarını ortaq qurumlara tapşırırlar (məsələn, ortaq valyuta, iqtisadi ittifaq), halbuki NATO kimi hərbi ittifaqlarda ənənəvi olaraq hər dövlət öz suverenliyini dəyişməz hesab edir. Bu müxtəliflik göstərir ki, "suverenlik" anlayışı tarixi ənənələrə, idarəetmə formasına və beynəlxalq öhdəliklərin spesifikasiyinə görə dünyada fərqli formalarda reallaşır.

Nəticə

Konstitusional suverenlik müasir dünyada həm hüquqi, həm də texnoloji müstəvidə yeni təhdid və tələblərlə üzləşir. Azərbaycan misalında görünür ki, konstitusiya əsasında təmin edilmiş suverenlik xalqın milli sərvətinə çevrilib və Qarabağ qələbəsi ilə tam bərpa edilib. Eyni zamanda, bu realıq konstitusiyada yenidən əks olunmalı, yeni işğaldan azad

edilmiş torpaqların hüquqi statusu və dövlət hakimiyyətinin bərpası qanunlarda dəqiqləşdirilməlidir.

Beynəlxalq münasibətlərdə isə Azərbaycan öz suverenliyini qorumaqla yanaşı, BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinə sadıq qalaraq əməkdaşlıq etməlidir. Xarici siyasətdə müstəqilliyin qorunması məqsədilə beynəlxalq müqavilələrdən qaynaqlanan öhdəliklərə riayət etmək vacibdir, eyni zamanda milli təhlükəsizlik müdafiə olunmalıdır. Rəqəmsal çağırışlara cavab olaraq, hökumət “rəqəmsal suverenliyi” gücləndirmək üçün informasiya texnologiyaları infrastrukturuna investisiyalar etməli və məlumatların qorunması üzrə qlobal standartları (məsələn, GDPR nümunəsində olduğu kimi [Fleming, 2025, yanvar 10]) tətbiq etməlidir. Süni intellekt strategiyasında nəzərdə tutulduğu kimi, kadr hazırlığı və təhlükəsizlik tədbirləri gücləndirilməli, AI sistemlərinin etik və təhlükəsiz istifadəsi təmin edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev, F. (2025, fevral 1). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Suverenliyi. // “Xalq qəzeti”, № 22, 1–5.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. (1995, dəyişikliklərlə 2002, 2009, 2016)
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2025, mart 19). Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt strategiyası.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2024, sentyabr 19). Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://e-qanun.az/framework/57986>
5. 525-ci qəzet. (2025, sentyabr 19). Azərbaycan Konstitusiyasına dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. <https://525.az/news/307993-azerbaycan-konstitusiyasina-deyisikliklerin-edilmesi-zeruridir>
6. Council on Foreign Relations. (2023, aprel 20). The Rise and Fall of the Responsibility to Protect.
7. Encyclopaedia Britannica. (2025, sentyabr 6). Federal state. <https://www.britannica.com/topic/federal-state>
8. European Union. (2025). Primacy of EU law (precedence, supremacy). [online] Available at: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/primacy-of-eu-law-precedence-supremacy.html>
9. Fleming, S. (2025, yanvar 10). What is digital sovereignty and how are countries approaching it? World Economic Forum.
10. Randall, T. E. (2014, July). Legal authority of NATO commanders. NATO Legal Gazette, 34, 39–45. Archived from the original PDF on August 29, 2021. Retrieved August 29, 2021.
11. World Internet Conference. (2024, yanvar 16). Sovereignty in Cyberspace: Theory and Practice (Version 4.0).
12. Zarei, Ş. N. (2010). Beynəlxalq hüquqda suveren bərabərlik prinsipi. Qanun, (2), 30–35.

Constitutional Sovereignty and International Relations: Global Challenges, Digital Threats, and the Azerbaijani Experience

Abstract

Constitutional sovereignty, the principle that a nation's supreme authority lies in its constitution and people, remains a cornerstone of statehood. This paper examines how constitutional sovereignty intersects with international relations, highlighting that states enjoy internal independence but also bear obligations under international law (e.g. non-intervention and treaty compliance). It analyzes modern challenges – including digital/cyber sovereignty, information security, and artificial intelligence – which redefine traditional sovereignty boundaries. The impact of global organizations is reviewed: the UN upholds sovereign equality while allowing exceptions (e.g. humanitarian intervention), NATO preserves members' sovereignty under collective defense, and the EU requires partial sovereignty sharing via legal primacy. Azerbaijan's experience is discussed, noting constitutional reforms and the 2020–2023 Karabakh victory that restored full territorial sovereignty. A comparative approach considers diverse models (federal vs unitary systems, popular vs parliamentary sovereignty, varying approaches to cyberspace). The study concludes that protecting sovereignty today requires both strong constitutional/legal foundations and proactive policies: updating laws to reflect realities of regained territory, reinforcing digital/AI governance (as in the national AI Strategy), and engaging constructively in international frameworks.

Keywords: *Constitutional sovereignty, international relations, digital sovereignty, artificial intelligence, information security*

MƏDƏNİ İRSƏN VİRTUAL TURİZMƏ: İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ SÜNİ İNTELLEKTİN KƏSİŞMƏSİ

Lalə QƏNBƏRLİ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Bakı, Azərbaycan

qnbri.lala@gmail.com

Xülasə: *Mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması və virtual turizm müasir dövrdə turizm sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu proses insanlara tarixi abidələri və muzeyləri dünyanın istənilən nöqtəsindən tanımaq imkanı yaradır. Lakin rəqəmsallaşma ilə yanaşı, yeni problemlər də ortaya çıxır: kiberhücumlar, şəxsi məlumatların oğurlanması, saxtalaşdırma və texnoloji asılılıq. Süni intellekt bu sahədə həm turizm təcrübəsinin zənginləşdirilməsinə, həm də informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına töhfə verir. O, anomaliyaların aşkarlanması, dələduzluqla mübarizə və real vaxt rejimində təhlükəsizlik kimi imkanlarla turizm sahəsinin dayanıqlı inkişafını dəstəkləyir. Nəticə etibarilə, mədəni irsdən virtual turizmə gedən yolda süni intellekt və informasiya təhlükəsizliyi gələcəyin turizm modelinin əsas dayaqlarıdır.*

Açar sözlər: *mədəni irs, virtual turizm, rəqəmsallaşdırma, süni intellekt, informasiya təhlükəsizliyi, kiberhücumlar, rəqəmsal muzeylər, dayanıqlı turizm*

Giriş

Hər bir xalqın tarixini və kimliyini yaşadan ən dəyərli sərvətlərdən biri onun mədəni irsidir. Tarixi abidələr, qədim sənət nümunələri və mədəniyyətin müxtəlif təzahürləri yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də bu gün və gələcək üçün əhəmiyyətli olan milli sərvətlərdir. Bu irs həm milli özünüdərk baxımından, həm də iqtisadi inkişaf, xüsusilə turizm sektoru üçün mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə qloballaşma və rəqəmsallaşma prosesi həyatın bütün sahələrinə olduğu kimi turizmə və mədəni irsin qorunmasına da təsir göstərmişdir. Artıq turistlər yalnız fiziki olaraq səyahət etməklə kifayətlənmir, onlar daha interaktiv, fərqli və texnologiya ilə zəngin təcrübələr axtarırlar. Digər tərəfdən isə mədəni irsin qorunması yalnız abidələrin fiziki mühafizəsi ilə bitmir. Rəqəmsal dövr bizdən tələb edir ki, bu irs həm də elektron mühitdə yaşadılmalı və qorunmalıdır [3]. Bu məqalədə diqqətimizi iki mühüm məqama yönəldəcəyik: bir tərəfdən mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması və virtual turizmin inkişafı, digər tərəfdən isə bütün bu proseslərin təhlükəsizlik tərəfi və süni intellektin burada oynadığı rol. Məqsəd həm keçmişin dəyərlərini gələcək nəsillərə ötürmək, həm də informasiya əsrinin çağırışlarına cavab vermək yollarını araşdırmaqdır.

Mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması və virtual turizm

Texnologiyanın sürətli inkişafı mədəniyyət sahəsində tamamilə yeni imkanlar yaradıb. Əgər əvvəllər tarixi abidələri görmək üçün mütləq həmin məkanlara səfər etmək lazım idisə, indi bu əsərlərə və məkanlara dünyanın istənilən nöqtəsindən, sadəcə internet vasitəsilə baxmaq mümkündür. Bu isə həm təhsil, həm araşdırma, həm də turizm baxımından olduqca böyük üstünlüklər verir.

Son illərdə bir çox böyük muzeylər öz kolleksiyalarını rəqəmsal mühitə köçürürlər [1; 4]. Bunun səbəbi təkəcə ziyarətçilərə rahatlıq yaratmaq deyil, həm də qiymətli eksponatları

qorumaqdır. Təsəvvür edin ki, nadir və bənzərsiz bir əsər yanğın, müharibə və ya başqa bir səbəbdən sıradan çıxıb bilər. Ancaq əgər həmin eksponatın yüksək keyfiyyətli rəqəmsal surəti mövcuddursa, onun həm tədqiqi, həm də nümayişi davam edə bilər. Məsələn, Luvr Muzeyi və Britaniya Muzeyi öz kolleksiyalarının böyük bir qismini onlayn olaraq sərgiləyir. Azərbaycanda da bu istiqamətdə addımlar atılır. Milli İncəsənət Muzeyi və digər mədəniyyət ocaqları bəzi eksponatlarını internet üzərindən nümayiş etdirərək daha geniş auditoriyaya çıxış imkanı yaradırlar. Bu həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətimizin tanınmasına xidmət edir.

Son illərin ən maraqlı texnologiyalarından biri də 3D modeləşdirmədir. Bu texnologiya vasitəsilə tarixi abidələr sanki yenidən canlandırılır. Dağıdılmış və ya ciddi zədələnmiş abidələrin virtual rekonstruksiyası aparılaraq onların əvvəlki görkəmi haqqında aydın təsəvvür yaranır. Məsələn, Suriyanın Palmira şəhərində müharibə nəticəsində dağıdılmış abidələrin çoxu beynəlxalq layihələr çərçivəsində 3D modeləşdirilmiş və rəqəmsal arxivlərdə saxlanılmışdır [7]. Bu, bir tərəfdən gələcək nəsillərə mədəni irsi ötürməyin bir yolu, digər tərəfdən isə turizm üçün yeni imkanlar deməkdir. Tədqiqatçılar, tələbələr və hətta adi turistlər kompüter ekranından və ya xüsusi cihazlardan istifadə edərək bu abidələrlə tanış ola bilərlər. Azərbaycanın da zəngin tarixi abidələrinin bu cür rəqəmsallaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir [5; 7]. Qobustan qaya rəsmləri, Şuşanın tarixi məkanları və İçərişəhərin abidələri 3D formatında təqdim olunsa, bu həm elmi, həm də turizm baxımından ölkəmizə əlavə dəyər qazandırar.

Virtual reallıq (VR) texnologiyaları

Rəqəmsallaşdırmanın ən maraqlı və cəlbedici tərəflərindən biri isə virtual reallıqdır (VR) [6]. Bu texnologiya sayəsində insanlar tarixi məkanlarda sanki özləri oradaymış kimi gəzə bilərlər. Başqa sözlə, fiziki olaraq ora getmədən həmin abidəni və ya şəhəri bütün detalları ilə görmək imkanı yaranır. Məsələn, Böyük Britaniyada yaradılmış “VR Museum” layihəsi turistlərə qədim Roma küçələrində virtual səyahət imkanı yaradır. Azərbaycanda da artıq bəzi layihələr bu istiqamətdə həyata keçirilir. Qobustan qaya rəsmlərinin və İçərişəhərin bəzi abidələrinin VR formatında təqdim olunması həm yerli, həm də xarici turistlər üçün böyük maraq doğurur. Virtual turizm həm də əlilliyi olan şəxslər üçün yeni imkanlar açır [6; 10]. Belə insanlar fiziki olaraq müəyyən məkanlara səyahət edə bilməyələr də, VR texnologiyası vasitəsilə həmin yerləri “ziyaret” edə bilərlər. Bu həm inklüzivlik, həm də turizmin daha geniş kütlələrə çatdırılması baxımından vacib addımdır.

Virtual bələdçilər və fərdiləşdirilmiş turizm

Ənənəvi turizmdə turistlər getdikləri məkanlar haqqında əsasən bələdçilərin verdiyi məlumatlarla kifayətlənirdilər. Bu məlumatlar çox vaxt standart idi və hər kəs üçün eyni formada təqdim olunurdu. Süni intellekt isə bu yanaşmanı tamamilə dəyişir [2; 8]. İndi turistlər öz maraqlarına uyğun fərdiləşdirilmiş məlumat əldə edə bilərlər. Məsələn, bir nəfər qədim memarlıq nümunələrinə daha çox diqqət yetirmək istəyirsə, süni intellekt ona bu haqda ətraflı məlumat təqdim edir. Başqa bir şəxs isə həmin abidədə baş vermiş tarixi hadisələrlə maraqlanırsa, sistem onun suallarına uyğun cavablar hazırlayır. Bu həm vaxt itkisini azaldır, həm də turizm təcrübəsini daha maraqlı və interaktiv edir. Hətta bəzi mobil tətbiqlər turistlərin keçmiş axtarışlarını və maraqlarını təhlil edərək onlara xüsusi marşrutlar təklif edir. Beləliklə, süni intellekt turistlərin səyahətlərini daha səmərəli, fərdiləşdirilmiş və unikal bir təcrübəyə çevirir.

Mədəni irsin qorunması və bərpası

Tarixi abidələrin və sənət əsərlərinin qorunması həmişə böyük çətinliklər doğurub. Vaxt keçdikcə daş, kağız, rəng və digər materiallar zədələnir, bəzən isə müharibələr və təbii fəlakətlər nəticəsində tamamilə məhv olur. Süni intellekt bu məsələdə mühüm rol oynamağa başlayıb. Xüsusi alqoritmlər əsərlərdəki çatışmayan hissələri analiz edir və onların ilkin formasını proqnozlaşdırır. Bu yanaşma həm muzeylərdə, həm də arxeoloji sahələrdə istifadə olunur. Məsələn, İtaliyada süni intellekt Leonardo da Vinçinin əsərlərində itirilmiş detalların bərpasında istifadə edilib [8]. Bu metodla həm əsərin orijinal ruhu qorunur, həm də gələcək nəsillərə daha tam şəkildə ötürülməsi təmin olunur. Azərbaycanda da Qarabağda dağıdılmış abidələrin rekonstruksiyasında süni intellektdən istifadə oluna bilər. Bu texnologiyalar sayəsində tariximiz daha dəqiq şəkildə canlandırılar və həm elmi, həm də turistik məqsədlər üçün təqdim edilə bilər.

Turizm xidmətlərində süni intellektin tətbiqi

Süni intellekt yalnız muzeylərdə və tarixi abidələrin qorunmasında deyil, həm də turizm xidmətlərinin gündəlik fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Onlayn bron sistemləri artıq ənənəvi hal alıb, lakin süni intellekt bu sistemləri daha da inkişaf etdirib [9]. İndi istifadəçilərin davranışlarını analiz edən alqoritmlər onların gələcək maraqlarını proqnozlaşdırır. Məsələn, bir turist əvvəlcədən dağ turizmi ilə bağlı araşdırma aparıbsa, sistem ona digər oxşar marşrutları təklif edir. Hətta bəzi otel və turizm şirkətləri müştərilərə fərdiləşdirilmiş endirimlər təqdim etmək üçün süni intellektdən istifadə edirlər [4; 9]. Bu isə həm şirkətlər üçün daha çox gəlir, həm də turistlər üçün daha münasib və rahat xidmət deməkdir. Gələcəkdə süni intellekt əsaslı "ağıllı səyahət planlaşdırıcıları" insanların həyatına daha çox daxil olacaq.

Təhsil və araşdırmalarda süni intellekt

Süni intellektin turizm və mədəni irs sahəsində digər vacib təsir sahəsi təhsil və elmi araşdırmalardır. Qədim əlyazmaların oxunması və tərcüməsi çox vaxt alimlər üçün illərlə vaxt aparan çətin bir proses olur. Süni intellekt bu prosesi sürətləndirir və avtomatlaşdırır. Məsələn, qədim dillərdə yazılmış mətnlər alqoritmlər vasitəsilə daha tez tərcümə olunur və analiz edilir [2]. Bu həm tarixçilərə, həm də tələbələrə böyük köməkdir. Digər tərəfdən, arxeoloji qazıntılardan əldə olunan məlumatlar süni intellekt tərəfindən təhlil olunaraq daha aydın nəticələr ortaya qoyur. Beləliklə, həm tədris prosesində, həm də elmi tədqiqatlarda vaxt və resurslara qənaət edilir. Bu da göstərir ki, süni intellekt yalnız turistlər üçün deyil, həm də elm adamları üçün çox dəyərli vasitədir.

İnformasiya təhlükəsizliyi çağırışları

Mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması və virtual turizmin inkişafı ilə yanaşı, yeni təhlükələr də ortaya çıxır [1; 5]. Əgər tarixi abidələri fiziki mühitdə qorumaq daş hasarlar, mühafizəçilər və qanunlarla təmin olunurdusa, rəqəmsal mühitdə onları qorumaq üçün tamamilə başqa yanaşmalar tələb olunur. Burada əsas məsələ informasiya təhlükəsizliyidir. Çünki abidələrin 3D modelləri, rəqəmsal arxivlər, virtual muzeylər və turistlərin şəxsi məlumatları kibərhücumların hədəfinə çevrilə bilər.

Kiberhücumların artması

Dünyada rəqəmsal turizm platformalarının sayının sürətlə artması ilə yanaşı, kibercinayətkarların marağı da bu sahəyə yönəlib [1; 5]. Virtual muzeylər, onlayn bilet satış sistemləri, turizm şirkətlərinin məlumat bazaları hakerlər üçün dəyərli hədəflərə çevrilib. Burada həm maliyyə qazanmaq, həm də rəqəmsal məlumatları saxtalaşdırmaq riski mövcuddur. Məsələn, əgər bir muzeyin rəqəmsal arxivi hücumla məruz qalarsa, eksponatların şəkilləri silinə və ya dəyişdirilə bilər. Bu isə tarixə aid məlumatların təhrif olunmasına gətirib çıxarar. Beləliklə, kiberhücumlar təkcə iqtisadi itkilərə deyil, həm də mədəni irsin rəqəmsal təhlükəsizliyinə ciddi zərbə vurur.

Şəxsi məlumatların qorunması

Virtual turizm platformaları istifadəçilərdən çoxlu şəxsi məlumat toplayır. Onlayn biletlər, qeydiyyat formaları, bank kartı məlumatları və hətta istifadəçilərin geolokasiya bilgileri sistemdə saxlanılır. Əgər bu məlumatlar sızdırılırsa, turistlərin həm şəxsi həyatına, həm də maliyyə vəziyyətinə ciddi zərər dəyə bilər. Dünyada buna dair çoxsaylı nümunələr var. Məsələn, 2020-ci ildə böyük bir turizm şirkətinə edilən kiberhücum nəticəsində milyonlarla müştərinin şəxsi məlumatı oğurlanmışdı. Bu kimi hadisələr göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyi təkcə texniki deyil, həm də sosial məsələdir. İnsanların inamı itirilərsə, virtual turizm xidmətlərinə maraq da azalacaq.

Mədəni irsin saxtalaşdırılması riski

Mədəniyyət nümunələrinin rəqəmsallaşdırılması həm üstünlüklər, həm də müəyyən risklər yaradır. Ən böyük təhlükələrdən biri rəqəmsal saxtalaşdırma [5;10]. Süni intellekt texnologiyaları artıq real əsərlərə çox bənzər saxta təsvirlər və modellər yaratmağa imkan verir. Əgər bu proses nəzarətsiz qalsa, orijinal abidələrlə saxta nümunələr arasında fərq qoymaq çətinləşə bilər. Bu isə tarix elminə zərər vurmaqla yanaşı, turizm sektorunda da çəşqinlik yaradır. Məsələn, bir turist onlayn platformada gördüyü abidənin həqiqi olduğunu düşünə bilər, amma əslində həmin material saxta ola bilər. Belə hallar həm etimad itkisinə, həm də mədəni dəyərlərin deformasiyasına səbəb olur.

Texnoloji asılılıq və dayanıqlılıq problemi

Rəqəmsal sistemlərdən geniş istifadə etdikcə, texnoloji asılılıq da artır. Yeni virtual turizm layihələri yalnız sistemlər işlədiyi müddətdə mövcuddur. Əgər texniki problem, serverlərin sıradan çıxması və ya enerji böhranı yaşansa, bütün bu xidmətlər iflic ola bilər. Tarixi abidələrin fiziki varlığı qalır, amma rəqəmsal muzeylər və virtual turizm platformaları əlçatan olmur. Bu həm ziyarətçilərin məyusluğuna, həm də turizm şirkətlərinin ciddi itkilərinə səbəb ola bilər. Ona görə də informasiya təhlükəsizliyi yalnız haker hücumlarından qorunmaq deyil, həm də sistemlərin dayanıqlılığını təmin etməkdir.

Hüquqi və etik problemlər

İnformasiya təhlükəsizliyi təkcə texniki və praktiki çətinliklərlə məhdudlaşmır, həm də hüquqi və etik məsələləri gündəmə gətirir. Məsələn, rəqəmsallaşdırılmış abidələrin hüququ kimə məxsusdur? Onları başqa ölkələrin şirkətləri istifadə edə bilərlərmi? Və ya süni intellekt tərəfindən yaradılan rekonstruksiya əsərinin müəllifliyi kimə aid olacaq? Bu suallar hələ də tam cavablanmayıb. Əgər hüquqi mexanizmlər əvvəlcədən hazırlanmasa,

gələcəkdə ciddi mübahisələr və anlaşmazlıqlar yarana bilər. Ona görə də mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması ilə yanaşı, onun hüquqi qorunması da vacib məsələlərdəndir.

Süni intellekt və təhlükəsizlik sintezi

Müasir dövrdə süni intellekt yalnız xidmətləri avtomatlaşdırmaq və turizm təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün deyil, həm də informasiya təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün istifadə olunur. Rəqəmsal mühitdə yaranan risklərin sürətlə artması, ənənəvi təhlükəsizlik tədbirlərinin artıq kifayət etmədiyini göstərir. Buna görə də süni intellekt əsasən risklərin əvvəlcədən aşkarlanması, məlumatların analiz edilməsi və kibertəhlükələrə operativ cavab verilməsi sahələrində önəmli rol oynayır.

Anomaliyaların aşkarlanması və proqnozlaşdırma

Ənənəvi təhlükəsizlik sistemləri yalnız əvvəlcədən müəyyən olunmuş qaydalara əsaslanır [1; 10]. Yeni konkret hücum növü tanınırsa, sistem onu bloklaya bilər. Amma süni intellekt fərqli işləyir – o, böyük həcmdə məlumatı analiz edərək normal davranış modelini öyrənir və ən kiçik sapmanı belə dərhal aşkar edə bilər. Məsələn, bir muzeyin rəqəmsal arxivinə normaldan fərqli vaxtda, fərqli IP-dən giriş cəhdi olarsa, süni intellekt bunu təcili olaraq təhlükə kimi qeyd edə bilər. Bu, kiberhücumların qarşısını hücum tam baş vermədən almağa imkan yaradır.

Mədəni irsin rəqəmsal qorunması

Rəqəmsal abidələrin və sənədlərin qorunması üçün də süni intellektdən istifadə olunur. Məsələn, tarixi sənədlərin skanları üzərində saxtalaşdırma və ya dəyişiklik olub-olmadığını AI alqoritmləri təyin edə bilər [2; 8]. Hətta bəzi layihələrdə süni intellekt əski sənədlərin bərpasında istifadə olunur: zədələnmiş mətnləri oxuyur, itkin hissələri tamamlayır və bununla həm elmi dəyəri, həm də təhlükəsizliyi artırır. Bu yanaşma həm turizm sahəsində etibarlı yüksəldir, həm də tarixçilərə real dəlillərlə işləmək imkanı verir.

Şəxsi məlumatların qorunması

Turizm sahəsində milyonlarla istifadəçinin şəxsi məlumatı sistemlərdə saxlanılır [5]. Süni intellekt burada həm məlumatların şifrələnməsində, həm də şifrələrin təhlükəsiz idarə olunmasında tətbiq edilir. Bundan əlavə, AI əsaslı identifikasiya sistemləri – məsələn, üz tanıma və ya səs identifikasiyası – turistlərin hesablarının oğurlanmasının qarşısını ala bilər. Beləliklə, süni intellekt yalnız mədəni irsi deyil, həm də turistlərin şəxsi məxfilik hüququnu qorumağa kömək edir.

Dələduzluq və saxtalaşdırmaya qarşı mübarizə

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, rəqəmsal saxtalaşdırma bu sahədə əsas problemlərdən biridir. Süni intellekt bu problemi həll etmək üçün “deepfake” tipli materialları aşkar edə bilər [10]. Yəni əgər hansısa saxta 3D model və ya manipulyasiya edilmiş abidə şəkli paylaşılırsa, AI həmin faylın texniki xüsusiyyətlərini analiz edərək saxta olub-olmadığını müəyyən edə bilər. Bu, xüsusilə onlayn muzeylər və virtual sərgilər üçün olduqca vacibdir. Çünki ziyarətçilərin etibarını qorumaq turizm sektorunun davamlılığı üçün əsas şərtlərdəndir.

Real vaxt rejimində təhlükəsizlik

Ənənəvi təhlükəsizlik sistemlərindən fərqli olaraq, süni intellekt real vaxt rejimində monitoring imkanı verir [1]. Bu o deməkdir ki, hər hansı şübhəli fəaliyyət baş verdiyi an sistem avtomatik xəbərdarlıq edir və zəruri tədbirlər görür. Məsələn, əgər bir virtual turizm platformasında birdən-birə minlərlə saxta qeydiyyat cəhdi olarsa, AI dərhal həmin hücumu bloklaya bilər. Bu isə həm şirkəti, həm istifadəçiləri, həm də mədəni irsi qoruyur.

İnsan və maşın əməkdaşlığı

Əlbəttə, süni intellekt hər şeyi tamamilə əvəz edə bilmir. Burada ən yaxşı nəticə insan və maşının əməkdaşlığı ilə əldə olunur. AI təhlükələri aşkar edir və təhlil edir, amma son qərarı yenə də mütəxəssislər verir. Bu sintez həm daha çevik, həm də daha etibarlı təhlükəsizlik sistemi yaradır. Yəni süni intellekt riskləri göstərir, insan isə onların mədəni, tarixi və sosial tərəflərini nəzərə alaraq düzgün həll yolunu seçir.

Nəticə

Mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması və virtual turizmin inkişafı müasir dünyanın ən diqqətçəkən yeniliklərindən biridir. İnsanlar artıq evlərindən çıxmadan qədim abidələri "ziyarət edə", muzey eksponatlarına baxa və tarixi hadisələri virtual mühitdə təcrübədən keçirə bilirlər. Bu, bir tərəfdən turizmi daha əlçatan və global səviyyədə inklüziv edir, digər tərəfdən isə yeni çağırışlar ortaya çıxarır. Ən böyük çağırış isə rəqəmsal mühitdə təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Çünki mədəni irs yalnız daş divarlarla və fiziki mühafizəçilərlə qorunmur, həm də informasiya texnologiyalarının köməyi ilə saxta müdaxilələrdən və kiberhücumlardan mühafizə edilməlidir. Süni intellekt burada həm fürsət, həm də cavab mexanizmi kimi çıxış edir. O, bir tərəfdən turizm təcrübəsini zənginləşdirir, fərdiləşdirilmiş xidmətlər təklif edir, digər tərəfdən isə informasiya təhlükəsizliyini gücləndirir. AI-nin anomaliyaları aşkarlaması, dələduzluq və saxtalaşdırmaya qarşı mübarizə aparması, şəxsi məlumatların qorunmasında tətbiqi göstərir ki, bu texnologiya gələcəyin mədəniyyət və turizm sektorunda ayrılmaz rola sahib olacaq. Bununla yanaşı, unutmamaq lazımdır ki, süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı etik və hüquqi məsələlər də gündəmdə qalır. Rəqəmsallaşdırılmış abidələrin hüququ kimə məxsusdur, saxta materialların yayılmasının qarşısı necə alınacaq və ən əsası, texnologiya tarixi dəyərlərin orijinallığını kölgədə qoymayacaqmı? Bu kimi suallar yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq və müvafiq qanunvericiliklə həll oluna bilər. Gələcəkdə turizm sahəsinin inkişafı texnologiya ilə mədəniyyətin sintezindən asılı olacaq. Əgər bu sintez düzgün idarə olunarsa, həm mədəni irs daha geniş auditoriyaya təqdim ediləcək, həm də onun təhlükəsizliyi yüksək səviyyədə təmin olunacaq. Əks halda, rəqəmsallaşma sürətli olsa da, dayanıqlı inkişaf əldə olunmayacaq. Ona görə də dövlətlər, turizm təşkilatları, alimlər və texnologiya şirkətləri birlikdə işləməli, həm tarixi dəyərləri qorumalı, həm də onları gələcək nəsillərə etibarlı şəkildə ötürməlidirlər. Beləliklə, mədəni irsdən virtual turizmə gedən yol sadəcə texnologiyanın tətbiqi deyil, həm də məsuliyyətli yanaşma tələb edən bir prosesdir. Süni intellekt və informasiya təhlükəsizliyi bu yolun əsas dayaqlarıdır. Onların düzgün istifadəsi ilə biz həm keçmişimizi qoruya, həm bu günü zənginləşdirə, həm də gələcək nəsillərə daha dəyərli bir miras buraxa bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Colace, F. (2025). New AI challenges for cultural heritage protection. ScienceDirect.
2. Ghaith, K. (2024). A qualitative study on the integration of artificial intelligence in cultural heritage preservation. Lindenwood University Faculty Research Papers.
3. Münster, S. (2024). Artificial Intelligence for Digital Heritage Innovation. MDPI.
4. Suiçmez, İ. (2025). Artificial intelligence application for museum to experiential transformation. SpringerOpen.
5. Florido-Benítez, L. (2024). The Use of Digital Twins to Address Smart Tourist Destinations' Future Challenges. MDPI Platforms.
6. Chang, Y. (2025). Virtual Reality in Cultural Tourism. ScienceDirect.
7. Krishna, M. P. (2025). Digital Twin Technology: Transforming Cultural Heritage Preservation. ResearchGate.
8. Casillo, M. (2025). Artificial Intelligence in Archaeological Site Conservation. CAA International Journal.
9. Gurel, E. (2025). AI-driven experiences in cultural and creative industries. Taylor & Francis.
10. Muccini, H., Martusciello, F., & Bucchiarone, A. (2025). A Reference Architecture for Gamified Cultural Heritage Applications Leveraging Generative AI and Augmented Reality. Arxiv

Lala Qanberli

FROM CULTURAL HERITAGE TO VIRTUAL TOURISM: THE INTERSECTION OF INFORMATION SECURITY AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

The digitization of cultural heritage and the development of virtual tourism play a crucial role in modern tourism. This process allows people to explore historical monuments and museums from anywhere in the world. However, digitization also brings new challenges, such as cyberattacks, theft of personal data, forgery, and technological dependency. Artificial intelligence contributes both to enriching the tourism experience and ensuring information security. It enables anomaly detection, combats fraud, and provides real-time security measures, supporting sustainable development in tourism. Consequently, artificial intelligence and information security serve as the main pillars of the future tourism model, bridging cultural heritage with virtual tourism.

Keywords: *cultural heritage, virtual tourism, digitization, artificial intelligence, information security, cyberattacks, digital museums, sustainable tourism*

ORTAOKUL MÜDÜRLERİNİN GÖREV ÖNCELİKLENDİRME ALGILARI: BURSA ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Şükrü ADA

Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Yönetimi Ana Bilim Dalı

Bursa, Türkiye

sukruada@uludag.edu.tr

Seniye Fulya KABAR

Öğretmen/Doktora Öğrencisi Eskişehir Osmangazi Üniversitesi,

Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Yönetimi

Eskişehir, Türkiye

senyefulya@gmail.com

Özet

21. yüzyıl eğitim yönetimi anlayışı, okul müdürlerini yalnızca idari görevleri yerine getiren yöneticiler olmaktan çıkararak, onları öğretim lideri, kurumsal vizyon geliştirici ve örgütsel değişim ajanı gibi çok boyutlu stratejik aktörler olarak konumlandırmaktadır (Balyer, 2012; Gündüz & Balyer, 2013). Literatürde ideal müdür profili, vizyon odaklı liderlik, stratejik planlama ve öğretimsel liderlik üzerine odaklansa da, saha araştırmaları müdürlerin günlük pratiklerinin çoğunlukla idari ve operasyonel görevlerle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Özellikle ortaokul kademesinde, müdürlerin zamanlarının büyük kısmı resmi yazışmalar, bütçe ve mali işler, bina bakımı ve kriz yönetimi gibi rutin işlemlerle geçmektedir (Aşit, 2009; Belenkuyu, Dulay & Aypay, 2020). Bu durum, teorik olarak öngörülen stratejik liderlik ve sahadaki operasyonel yönetim zorunlulukları arasında belirgin bir gerilim yaratmaktadır.

Bu çalışma, Bursa ilindeki ortaokullarda görev yapan müdürlerin mesleki yaşamlarında en öncelikli gördükleri görevleri belirlemeyi, bu görevleri tematik olarak sınıflandırmayı ve önem derecelerine göre bir hiyerarşi oluşturarak sahadaki gerçekliği müdürlerin perspektifinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma, müdürlerin performansını değerlendirmek yerine, görevlerin kendi algıları çerçevesindeki önem sıralamasını betimlemeye odaklanmaktadır. Bu yaklaşım, eğitim politikaları ve yönetici yetiştirme programlarının sahadaki önceliklere uygun şekilde tasarlanmasına katkı sağlayacak özgün bir veri tabanı sunmaktadır.

Araştırma, nitel araştırma desenine dayalı olarak fenomenolojik yaklaşım çerçevesinde tasarlanmıştır. Fenomenoloji, bireylerin belirli bir olguya ilişkin deneyimlerinin özünü ve anlamını ortaya koymayı hedefler (Patton, 2015). Bu bağlamda “görev önceliklendirme” olgusu, ortaokul müdürlerinin kendi deneyimleri ve algıları üzerinden incelenmektedir. Çalışma grubu, Bursa il merkezindeki devlet ortaokullarında görev yapan müdürlerden oluşacak ve maksimum çeşitlilik örneklemesi yöntemi ile yöneticilik kıdemi, okul türü ve cinsiyet değişkenleri açısından çeşitlilik sağlanacaktır. Veri doygunluğu sağlandığında örneklem tamamlanmış sayılacaktır (Guest, Bunce & Johnson, 2006).

Veriler, araştırmacı tarafından geliştirilen yapılandırılmış grid formu aracılığıyla toplanacaktır. Katılımcılardan mesleki yaşamlarında en öncelikli 10 temel görevi listelemeleri ve bu görevleri 1 (en önemli) ile 10 (en az önemli) arasında derecelendirmeleri istenecektir. Toplanan veriler içerik analizi ile temalara ayrılacak ve görevler, öğretimsel

liderlik, insan kaynakları yönetimi, idari ve mali işler ile okul-çevre ilişkileri temaları altında sınıflandırılacaktır (Yıldırım & Şimşek, 2013). Görevlerin önem sıralaması nicel olarak analiz edilerek, müdürlerin görev önceliklerini sistematik biçimde ortaya koyulacaktır.

Araştırmanın sonuçları, ortaokul müdürlerinin görev önceliklerini doğrudan kendi perspektiflerinden ortaya koyarak, literatürde ideal yönetici profili ile sahadaki gerçeklik arasındaki farkları somutlaştıracaktır. Çalışma, hem eğitim politikalarının geliştirilmesi hem de yönetici yetiştirme programlarının saha ihtiyaçlarına uygun şekilde planlanması açısından yol gösterici nitelik taşımaktadır. Ayrıca elde edilecek betimsel harita, gelecekte yapılacak karşılaştırmalı ve neden odaklı araştırmalar için sağlam bir temel oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ortaokul müdürü, görev önceliklendirme, fenomenoloji, eğitim yönetimi, stratejik liderlik

KAYNAKÇA:

1. Aşit, M. (2009). *Okul yöneticilerinin görev ve sorumlulukları*. Ankara: Pegem Akademi.
2. Balyer, A. (2012). Eğitim liderliği ve vizyon odaklı liderlik. *Eğitim ve Bilim*, 37(165), 1-14. <https://doi.org/10.15390/eb.2012.2165>
3. Belenkuyu, Y., Dulay, S., & Aypay, A. (2020). Okul müdürlerinin idari ve öğretimsel görevler arasındaki denge. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 26(4), 567-590. <https://doi.org/10.14527/kuey.2020.026>
4. Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2005). *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
5. Gündüz, Y., & Balyer, A. (2013). Eğitimde stratejik liderlik ve okul müdürü rolleri. *Eğitim Yönetimi Dergisi*, 19(2), 23-38. <https://doi.org/10.14527/eyd.2013.012>
6. Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18(1), 59-82. <https://doi.org/10.1177/1525822X05279903>
7. Koşar, S., Sezgin, F., & Aslan, S. (2013). Okul yöneticilerinin görev algıları ve uygulamaları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 19(1), 45-66. <https://doi.org/10.14527/kuey.2013.019>
8. Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
9. Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (9. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
10. Mayring, P. (2011). *Qualitative content analysis: Theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Klagenfurt: Beltz Verlag.

MIQRANTLAR VƏ SOSIAL RİFAH: TƏNQİDİ TƏHLİL

Günəl QARAYEVA

*Azərbaycan Dillər Universiteti,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
gunel.q@outlook.com*

Açar sözlər: *miqrasiya, sosial müavinət, sosial etimad, işsizlik*

Key words: *migration, social pension, social benefits, social trust, unemployment*

Miqrasiya müasir dünyanın aparıcı xüsusiyyətlərindən biridir. Təkcə Avropada 23 milyondan çox insan xaricdə doğulub və onların əksəriyyəti ev sahibi ölkələrin rifah sistemlərindən faydalanır (*Eurostat, 2022*). Dünyanın müxtəlif dövlətləri miqrantlara yaşayış müavinətləri, işsizlik yardımı və səhiyyə xidmətləri kimi sosial imkanlar təqdim edirlər. Bu siyasətlər humanitar prinsiplərə əsaslansa da, integrasiya, davamlılıq və sosial həmrəyliklə bağlı kəskin müzakirələr doğurur. Bu məqalədə sosial dəstəyin miqrantlara verilməsinin faydaları və mənfi nəticələri araşdırılır, xüsusilə də cəmiyyətə tam uyğunlaşmayan, dil öyrənməyən, təhsil və əmək bazarında iştirak etməyən miqrantlar kontekstində.

Miqrantlara sosial müavinətlərin ayrılması beynəlxalq insan hüquqları normaları və milli hüquqi çərçivələrlə əsaslandırılır. Məsələn, Avropa İttifaqının Əsas Hüquqlar Xartiyasının 34-cü maddəsi bütün sakinlərə, o cümlədən qaçqınlara sosial yardım hüququnu təmin edir. Castles və Millerin vurğuladığı kimi, miqrantların rifahdan kənarda qalması demokratik legitimliyi zəiflədir və marginallaşmış qrupların yaranmasına səbəb olur [3, s.45]. Almaniya işsizlərə, o cümlədən miqrantlara gəlir dəstəyi təmin edən Hartz IV proqramı dövlətlərin bəzən siyasi müqavimətə baxmayaraq sosial müdafiəni üstün tutduğunu göstərən nümunədir.

Sosial dəstək həm miqrantlar, həm də ev sahibi cəmiyyətlər üçün əhəmiyyətli nəticələr doğurur. 2015-ci ildə Suriyadan gələn qaçqınlar İsveçdə dərhal mənzil, tibbi xidmət və uşaq müavinətləri ilə təmin edildilər. Araşdırmalar göstərdi ki, bu tədbirlər evsizlik riskini azaltmış və uşaqların məktəbə vaxtında daxil olmasını təmin etdi, bununla da yoxsulluğun nəsildən-nəslə ötürülməsinin qarşısı alındı [2, s.133].

Kanadada sosial rifah proqramları məcburi dil kursları ilə birləşdirilir. Bu model minlərlə qaçqının on il ərzində əmək bazarına uğurla integrasiyasına şərait yaradıb [9, s.92]. Beləliklə, rifah uzunmüddətli asılılıq yaratmaqdan çox, müvəqqəti dəstək funksiyası daşıyır.

Ümumi səhiyyə də inklüziv sosial dəstəkdən faydalanır. COVID-19 pandemiyası zamanı Avropanın bəzi ölkələrində miqrantların pulsuz peyvənd olunması marjinal icmalarda genişmiqyaslı yoluxmaların qarşısını aldı və dolayısı yolla ümumi əhalini qorudu [7, s.211]. Bu nümunə sosial rifahın ictimai nemət olduğunu göstərir.

Müsbət tərəflərə baxmayaraq, ciddi problemlər mövcuddur. Fransada, məsələn, Şimali Afrika mənşəli ikinci nəsil miqrantların əhəmiyyətli hissəsi milli vətəndaşlardan daha çox sosial yardımlardan asılı vəziyyətdə qalır. Bunun səbəbləri arasında işsizlik və təhsil imkanlarının məhdudluğu göstərilir [4, s.77]. Belə şəraitdə sosial müavinətlər integrasiyanı təşviq etmək əvəzinə asılılıq dövrünü gücləndirə bilər.

Digər mühüm problem dil baryeridir. Böyük Britaniyada hökumət hesabatlarına görə, 2019-cu ildə təxminən 850 min insanın ingilis dili biliyi çox zəif idi və onların əksəriyyəti miqrant icmalarında cəmləşmişdi [5, s.59]. Dil biliyinin olmaması sosial təcridi gücləndirir, məşğulluq imkanlarını məhdudlaşdırır və yerli əhali arasında “ədalətsiz paylanma” hissini doğurur. Bunun siyasi nəticələri də var. Böyük Britaniyada Brexit kampaniyası zamanı Şərqi Avropadan gələn miqrantların sosial rifahdan sui-istifadəsi mövzusu əsas arqumentlərdən biri oldu. Kütləvi sui-istifadənin empirik dəlilləri zəif olsa da, ictimai rəyin formalaşması Avropa İttifaqından çıxış kimi tarixi qərara təsir göstərdi [1, s.67].

Bu çağırışlara cavab olaraq bəzi ölkələr yeni siyasətlər qəbul ediblər. Almaniya 2005-ci ildən etibarən məcburi integrasiya kurslarını tətbiq etdi. Buraya dil və vətəndaşlıq təhsili daxil idi və daimi yaşayış icazəsi almaq bu kursların nəticələrindən asılı hala gətirildi [10, s.78]. Danimarkada isə miqrantlar integrasiya proqramlarında iştirak etmədikdə müavinətlər azaldılır [6, s.15]. Bu siyasi tədbirlər “vətəndaş integrasiyası” konsepsiyasına uyğundur: rifah hüquqları öhdəliklərlə birləşdirilir. Cəmiyyət maliyyə və sosial dəstək təqdim edir, miqrantlar isə dil öyrənməli, qanunlara hörmət etməli və əmək bazarında iştirak etməlidirlər.

Miqrantların sosial rifahı ilə bağlı müzakirə təkcə iqtisadi deyil, həm də dərin dəyərlər müstəvisində aparılır [8, s.236]. Multikultural demokratik cəmiyyətlər yalnız mədəni müxtəlifliyin tanınması ilə vətəndaş öhdəliklərinin birgə mövcudluğu arasında tarazlıq tapdıqda inkişaf edə bilər. Sosial rifah nə tamamilə inkar edilməli, nə də şərtsiz verilməlidir. Yenilikçi modellər – məsələn, müavinətlərin dil və təhsil kurslarına davamiyyətlə şərtləndirilməsi, uşaqların məktəbə davamiyyətinin təminatı və miqrant sahibkarlığının stimullaşdırılması – daha perspektivli çıxış yollarıdır. Niderlandda bələdiyyələrin QHT-lərlə əməkdaşlıq edərək sosial yardım alan miqrantları kiçik biznesə yönəltməsi bu baxımdan uğurlu nümunədir.

Miqrantlara sosial rifahın verilməsi müasir dövlətlərin həm səxavətini, həm də dilemmasını əks etdirir. Bir tərəfdən, bu siyasət yoxsulluğun qarşısını alır, ictimai sağlamlığa töhfə verir və integrasiyanın əsasını yaradır. Digər tərəfdən, integrasiya siyasətləri effektiv olmadıqda, bu dəstək asılılıq, sosial gərginlik və siyasi reaksiyalar yarada bilər. Ən böyük çağırış sosial müdafiəni öhdəliklərlə tarazlaşdırmaqda, empatiyanı məsuliyyətlə birləşdirməkdir. Sosial rifah körpü rolunu oynamalıdır – ayrılığı dərinləşdirən divara çevrilməməlidir. Yalnız bu halda miqrasiya cəmiyyətlər üçün bölünmə yox, zənginlik mənbəyinə çevrilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Betz, H. G., & Meret, S. (2013). *Right-wing populist parties and the welfare state*. Palgrave Macmillan.
2. Brochmann, G., & Hagelund, A. (2012). *Immigration policy and the Scandinavian welfare state 1945–2010*. Palgrave Macmillan.
3. Castles, S., & Miller, M. J. (2009). *The age of migration: International population movements in the modern world* (4th ed.). Palgrave Macmillan.
4. Entzinger, H., & Scholten, P. (2014). *Migration and multiculturalism: Integration and diversity in Europe*. Routledge.

5. Goodhart, D. (2013). *The British dream: Successes and failures of post-war immigration*. Atlantic Books.
6. Joppke, C. (2007). Beyond national models: Civic integration policies for immigrants in Western Europe. *West European Politics*, 30(1), 1–22.
7. Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Success, failure, and the future*. Migration Policy Institute.
8. Parekh, B. (2000). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Harvard University Press.
9. Portes, A., & Rumbaut, R. G. (2014). *Immigrant America: A portrait* (4th ed.). University of California Press.
10. Triadafilopoulos, T. (2011). Illiberal means to liberal ends? Understanding recent immigrant integration policies in Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(6), 861–880.

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəfiq RZAYEV

*AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun "İnnovativ iqtisadiyyat və
rəqəmsal transformasiya" şöbəsinin böyük elmi işçisi*

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0001-1483-6963

rafiqrzayev74@mail.ru

Xülasə. Bu məqalədə Azərbaycanda investisiya mühitinin formalaşması, mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri elmi əsaslarla təhlil olunur. Araşdırmada ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, institusional inkişaf, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və xarici sərmayədarların cəlb olunması istiqamətində görülən tədbirlər araşdırılır. Eyni zamanda, qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbediciliyinin artırılması, infrastruktur layihələrinin rolu və investisiya təşviqi mexanizmləri xüsusi diqqətə alınır. Məqalədə, həmçinin, mövcud çağırışlar və inkişaf üçün tövsiyələr də təqdim olunur. Elmi və praktik əhəmiyyət daşıyan bu tədqiqat Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiya fəaliyyətinin daha dayanıqlı və inklüziv şəkildə təşkilinə nəzəri cəhətdən bir töhfə ola bilər.

Açar sözlər: investisiya mühiti, sərmayədarlar, qeyri-neft sektoru, risk faktorları, iqtisadi sabitlik, insan kapitalı

Giriş

İnvestisiya fəaliyyəti müasir iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının əsas şərtlərindən biridir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadi artımın stimullaşdırılması, yeni texnologiyaların transferi, məşğulluğun artırılması və qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasında son illər həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi və əlverişli biznes mühitinin yaradılması investisiya fəaliyyətinin aktivləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu məqalədə Azərbaycanda investisiya mühitinin əsas xüsusiyyətləri, mövcud çağırışlar və perspektivlər elmi əsaslarla təhlil olunacaqdır.

1. Azərbaycanda investisiya mühitinin formalaşmasına təsir edən əsas amillər

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra keçid iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına integrasiya prosesi çərçivəsində investisiya cəlbediciliyini artırmağa yönəlmiş islahatlara start vermişdir. Bu prosesin ilkin mərhələsində hüquqi bazanın formalaşdırılması və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi əsas prioritet olmuşdur. İnvestisiya mühitinə təsir edən başlıca amillərdən biri ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyin mövcudluğudur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində ölkədə uzunmüddətli iqtisadi sabitlik təmin edilmiş və beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdir. Məsələn, Dünya Bankının "Doing Business 2020" hesabatında Azərbaycan 190 ölkə arasında 34-cü yeri tutmuşdur [5].

Bundan əlavə, vergi və gömrük siyasətinin liberallaşdırılması, rəqəmsal iqtisadiyyatın təşviqi, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan addımlar da investisiya mühitinin müsbət istiqamətdə inkişafına təkan vermişdir. Xüsusilə "ASAN xidmət", "E-gov" və "Bir pəncərə" kimi rəqəmsal platformalar vasitəsilə lisenziyalasdırma,

qeydiyyat və vergi hesabatlarının asanlaşdırılması investorlar üçün əlverişli mühit yaratmışdır [1].

İnfrastruktur sahəsində həyata keçirilən genişmiqyaslı layihələr, o cümlədən nəqliyyat, energetika və logistika infrastrukturunun inkişafı Azərbaycanın regional tranzit və logistika mərkəzi kimi rolunu gücləndirmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və digər strateji layihələr ölkənin investisiya potensialını artırmışdır.

Azərbaycanlı iqtisadçılar da investisiya mühitinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərlə bağlı mühüm tədqiqatlar aparmışlar. Onların fikrinə görə, iqtisadi sabitlik və hüquqi mühitin proqnozlaşdırıla bilməsi xarici sərmayədarların davranışına birbaşa təsir edir [3].

2. Xarici və daxili investisiyaların strukturu və perspektivləri

Azərbaycan iqtisadiyyatında həm xarici, həm də daxili investisiyaların rolu əhəmiyyətlidir. Xarici investisiyalar, əsasən, neft və qaz sektorunda cəmlənmiş olsa da, son illər hökumətin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində qeyri-neft sahələrinə yönələn investisiya axınında da artım müşahidə olunur.

2016-cı ildən etibarən qəbul edilmiş "Strateji Yol Xəritələri" çərçivəsində kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları, logistika və sənaye sahələrində investisiya layihələrinin reallaşdırılması təşviq olunur. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və sənaye parklarının fəaliyyətə başlaması daxili və xarici sərmayədarların diqqətini cəlb etməkdədir. Məsələn, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında həyata keçirilən layihələr ölkənin qeyri-neft sənayesinin inkişafına ciddi töhfə verir [2]. Bununla yanaşı, investisiya təşviqi sənədi əsasında sahibkarlara vergi güzəştləri və digər imtiyazlar təqdim olunur ki, bunun sayəsində də ölkədə yerli investisiyaların həcmi artmış, bir çox yeni biznes təşəbbüsləri formalaşmışdır.

Ölkə alimləri öz tədqiqatlarında qeyd edirlər ki, investisiyaların iqtisadi artıma birbaşa təsiri üçün yalnız kapital qoyuluşu kifayət etmir, effektiv layihə idarəetməsi və insan kapitalı amilləri də bu prosesdə vacib rol oynayır. Həmçinin qeyri-neft sektorunda investisiya axınlarının struktur təhlilinə əsaslanaraq göstərilir ki, kənd təsərrüfatı və turizm sahələri daha çox potensiala malikdir [4].

Bununla belə, müəyyən risk faktorları da vardır. Qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın mövcudluğu, bəzi sahələrdə hüquqi tənzimləmələrin qeyri-müəyyənliyi, mülkiyyət hüquqlarının tam təmin edilməməsi kimi faktorlar müəyyən hallarda investorların risklərini artırır [6]. Bu səbəbdən hüquqi şəffaflığın artırılması, institusional islahatların dərinləşdirilməsi və məhkəmə sisteminin effektivliyinin yüksəldilməsi vacib məsələlərdəndir.

Nəticə

Azərbaycanın investisiya mühiti son onilliklər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşmişdir. Ölkədə iqtisadi sabitlik, əlverişli coğrafi mövqe, geniş infrastruktur imkanları və dövlətin sərmayədarlara yönəlik təşviq siyasəti Azərbaycanın regional investisiya mərkəzinə çevrilmək potensialını daha da artırır. Lakin bu potensialın tam reallaşdırılması üçün institusional və hüquqi çərçivənin daha da təkmilləşdirilməsi, şəffaflıq və hesabatlılığın artırılması, eləcə də investorlara yönəlik informasiya resurslarının inkişaf etdirilməsi zəruridir. Uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın investisiya cəlbediciliyinin daha da artırılması üçün dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının genişləndirilməsi,

innovasiyaların təşviqi və insan kapitalının gücləndirilməsi əsas istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. Rəsmi məlumatlar və statistik göstəricilər. <https://www.economy.gov.az>
2. "İnvestisiya təşviqi sənədi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2016.
3. Qasımov V. M. Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiya siyasəti və onun inkişaf istiqamətləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2019.
4. Ələkbərov T. Ə. İnvestisiyaların iqtisadi artıma təsiri: Milli və regional aspektlər. Bakı: Qanun, 2018.

İngilis dilində:

5. World Bank. *Doing Business 2020: Comparing Business Regulation in 190 Economies*. Washington, DC: World Bank Group, 2020.
6. Transparency International. *Corruption Perceptions Index, 2023*.

Rafiq Rzayev

FEATURES OF THE INVESTMENT ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN

Abstract

This article analyzes the formation, current state and development prospects of the investment climate in Azerbaijan on a scientific basis. The study examines the economic reforms implemented in the country, institutional development, improvement of the legal framework and measures taken to attract foreign investors. At the same time, increasing the investment attractiveness of the non-oil sector, the role of infrastructure projects and investment promotion mechanisms are given special attention. The article also presents current challenges and recommendations for development. This study, which is of scientific and practical importance, can theoretically contribute to a more sustainable and inclusive organization of investment activity in the economy of Azerbaijan.

Keywords: *investment environment, investors, non-oil sector, risk factors, economic stability, human capital*

EKOLOJİ RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA LOGİSTİKANIN ROLU: AZƏRBAYCAN VƏ BEYNƏLXALQ YANAŞMALARIN MÜQAYİSƏSİ

Laman RÜSTƏMLİ

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun kiçik elmi işçisi

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0009-0008-6087-0434

lemanrustemli09@gmail.com

Xülasə. Müasir dövrdə qloballaşma və rəqəmsallaşma prosesləri logistika və təchizat zənciri idarəetməsinin əhəmiyyətini xeyli dərəcədə artırmışdır. Yeni texnologiyaların tətbiqi logistika əməliyyatlarının çevikliyini, şəffaflığını və dayanıqlılığını təmin edir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə logistika sahəsində effektiv idarəetmə metodlarının tətbiqi iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan da öz strateji mövqeyi və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində iştirakı ilə logistik sistemini modernləşdirmək və rəqəbat qabiliyyətini artırmaq istiqamətində ciddi addımlar atır.

Bu tədqiqatın məqsədi yeni texnologiyaların logistika idarəetmə metodlarının səmərəliliyinə təsirini təhlil etmək, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsini müqayisəli qiymətləndirmək və Azərbaycanda logistika idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər irəli sürməkdir.

Açar sözlər: *logistika, təchizat zənciri, rəqəmsallaşma, rəqəmsal nəqliyyat, süni intellekt*

Müasir dövrdə logistika idarəetmə metodlarının inkişaf səviyyəsi, ölkələrin iqtisadi inkişafı, texnoloji innovasiya potensialı və beynəlxalq ticarət iştirakçılığı ilə birbaşa əlaqəlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə logistika idarəetmə metodları daha çox rəqəmsal transformasiya, integrasiya olunmuş təchizat zəncirləri və ağıllı logistika sistemləri üzərində qurulmuşdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə logistika idarəetməsi hələ də əsasən ənənəvi modellərə əsaslanır və rəqəmsallaşmaya mərhələli keçid tendensiyası müşahidə olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə logistika sistemləri yüksək səviyyədə texnologiya tətbiqi ilə fərqlənir. ERP sistemləri, IoT əsaslı sensor şəbəkələri, Big Data analitikası və süni intellekt əsaslı optimallaşdırma alətləri bu ölkələrin logistika idarəetməsində standart komponentlərə çevrilmişdir. Almaniya, Yaponiya, Sinqapur və ABŞ kimi ölkələrdə təchizat zəncirinin bütün mərhələləri integrasiya olunmuş rəqəmsal platformalar vasitəsilə idarə olunur və əməliyyat performansına real vaxtda nəzarət edilir (*World Bank, 2023*).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə hələ də bir sıra problemlər mövcuddur: texnologiyaya məhdud çıxış, qeyri-kafi infrastruktur, rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması və normativ-hüquqi çərçivənin yetersizliyi. Bu səbəbdən, logistika idarəetmə metodları insan əməyinə əsaslanan, kağız sənəd dövryyəsinə söykənən və manuel nəzarətə ehtiyac duyan sistemlərdir.

Əsas fərqləri aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirmək olar:

Cədvəl 7. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə logistika idarəetmə metodlarının müqayisəsi

Aspekt	İnkişaf etmiş ölkələr	İnkişaf etməkdə olan ölkələr
Texnoloji tətbiq səviyyəsi	Yüksək (ERP, AI, IoT, Blockchain)	Məhdud (ənənəvi IT sistemləri)
Təchizat zəncirinin inteqrasiyası	Tam və optimallaşdırılmış	Qismən və qeyri-standart
Risk idarəetməsi yanaşması	Qabaqalayıcı və analitik	Reaktiv və əsasən manuel
Rəqəmsal sənəd dövriyyəsi	80–90% rəqəmsallaşmış	20–30% səviyyəsində
Ətraf mühitə uyğunlaşma (Green Logistics)	Yüksək prioritet	Məhdud tətbiq sahəsi
İnfrastruktur səviyyəsi	Yüksəkkeyfiyyətli multimodal sistemlər	Zəif və qeyri-kafi

Mənbə: World Bank (2023); UNCTAD (2023); DHL Logistics Trend Radar (2023).

Logistika sahəsində risklərin idarə olunması hər zaman strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur. Xüsusilə global tədarük zəncirlərinin mürəkkəbləşməsi və bazarların dəyişkənliyi fonunda risklərin vaxtında müəyyən edilməsi və təsnifləşdirilməsi müasir logistika idarəetməsinin əsas funksiyalarından birinə çevrilmişdir. Azərbaycanda da logistik sistemlərin idarə olunmasında risk menecmenti sahəsində son illər sistemli yanaşmaların tətbiqi sürətlənmişdir.

Logistik sistemlərdə risklər müxtəlif mənbələrdən qaynaqlana bilər: təchizat zəncirində fasilələr, nəqliyyat gecikmələri, infrastruktur problemləri, geosiyasi risklər, təbii fəlakətlər, informasiya texnologiyaları ilə bağlı təhlükələr və s. Azərbaycanda logistika sektorunun regionun əsas tranzit mərkəzlərindən biri kimi inkişaf etdirilməsi planı risklərin kompleks və sistemli şəkildə idarə olunmasını daha da vacib etmişdir (*Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi, 2023*).

Azərbaycanın logistika sektorunda əsas risk qrupları aşağıdakı kimi təsniflənə bilər:

- Təchizat riskləri – Təchizatçıların gecikməsi, keyfiyyətsiz məhsullar, tədarük fasilələri;
- Nəqliyyat riskləri – Yüklərin daşımalarında gecikmələr, infrastrukturda nasazlıqlar;
- Təhlükəsizlik riskləri – Yüklərin itirilməsi, oğurluq, məlumatların təhlükəsizliyi;
- Texnoloji risklər – Rəqəmsal sistemlərin çökməsi, kibertəhlükələr;
- Təbii fəlakət riskləri – Zəlzələlər, daşqınlar, hava şəraiti problemləri;
- Geosiyasi risklər – Sərhəd keçidlərində dəyişikliklər, regional münaqişələr.

Risk identifikasiyası mərhələsində aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

SWOT analizi (güclü və zəif tərəflər, imkanlar və təhdidlər);

FMEA (Failure Modes and Effects Analysis);

Risk matrisinin tərtib olunması;

Tarixi məlumatların analizi və trendlərin proqnozlaşdırılması.

Azərbaycanın aparıcı logistika şirkətləri artıq FMEA metodikasını tətbiq etməyə başlayıblar. Məsələn, "Silk Way Logistics" şirkəti yüklərin daşımalarında gecikmə

risklərinin analizi üçün bu metoddan istifadə etməklə gecikmə ehtimallarını 18% azalda bilmişdir (*Silk Way İllik Hesabatı, 2023*).

Risk matrisində ehtimallar və təsirlər kəşşərək risk səviyyəsinin müəyyən olunmasına imkan verir. Risk səviyyəsi "qəbul edilə bilməz", "idareəolunan", "qəbul edilə bilən" və ya "əhəmiyyətsiz" kimi kateqoriyalara bölünür.

Azərbaycanda risklərin sistemli idarə olunması üçün aşağıdakı strategiyalardan istifadə edilir:

- Riskin qarşısının alınması (təchizatçıların diversifikasiyası, alternativ marşrutların yaradılması);
- Riskin azaldılması (sığorta, ehtiyat resursların yaradılması);
- Riskin bölüşdürülməsi (tərəfdaşlarla riskin paylaşılması);
- Riskin qəbul edilməsi (xırda təsirli risklərin strateji idarə olunması).

"Risklərin idarə Edilməsi Sistemi" vasitəsilə gömrük orqanları potensial problemli yükləri avtomatik olaraq müəyyən edir və yoxlayır, bu da gömrük keçid proseslərini xeyli sürətləndirir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, 2023).

Risklərin idarə olunmasında rəqəmsal texnologiyaların, xüsusən də Big Data analitikası və Süni İntellekt sistemlərinin istifadəsi yeni imkanlar açmışdır. Bu texnologiyalar risk faktorlarını daha dəqiq proqnozlaşdırmağa və operativ tədbirlər görməyə şərait yaradır.

Azərbaycanda logistik sistemlərin risklərinin idarə olunmasında beynəlxalq standartlara inteqrasiya prosesi də sürətlənmişdir. Xüsusilə ISO 31000:2018 standartı – "Risklərin idarə olunması – Prinsiplər və qaydalar" sənədi əsasında bir çox logistika şirkətləri risk idarəetmə modellərini qurublar. Bu standart risklərin sistemli şəkildə müəyyən edilməsini, təhlil olunmasını və cavab tədbirlərinin seçilməsini nəzərdə tutur.

ISO 31000 modelinə uyğun olaraq Azərbaycanda tətbiq olunan risk idarəetmə prosesi əsasən aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- Risklərin identifikasiyası;
- Risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Risklərin prioritetləşdirilməsi;
- Risklərin idarə olunması planlarının hazırlanması;
- Monitoring və təkmilləşdirmə.

Bu yanaşma logistika şirkətlərinin fəaliyyətində proaktiv menecment prinsiplərinin formalaşmasına və qarşısının alınmaz hadisələrin təsirinin minimuma endirilməsinə imkan yaratmışdır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda logistik sistemlərin risklərinin müəyyən edilməsi və təsnifləşdirilməsi sahəsində sistemli yanaşmaların tətbiqi sektorda dayanıqlılığını və rəqabət qabiliyyətini artırmışdır. Dövlət orqanlarının, özəl sektorun və beynəlxalq təşkilatların birgə fəaliyyəti nəticəsində logistika sektorunda risklər daha çevik və proaktiv şəkildə idarə olunur.

Bu inkişafın davam etdirilməsi üçün gələcəkdə daha da güclü texnoloji inteqrasiya, risk idarəetməsi üzrə təlim proqramlarının genişləndirilməsi və beynəlxalq ən yaxşı təcrübələrin Azərbaycana transferi prioritet olmalıdır.

**THE ROLE OF LOGISTICS IN MANAGING ECOLOGICAL RISKS:
A COMPARATIVE ANALYSIS OF AZERBAIJAN AND INTERNATIONAL APPROACHES**

Abstract

In the modern era, globalization and digitalization processes have significantly increased the importance of logistics and supply chain management. The adoption of new technologies ensures the flexibility, transparency, and sustainability of logistics operations. Particularly in developing countries, the implementation of effective logistics management methods serves as one of the key drivers of economic growth. Azerbaijan, with its strategic location and participation in international transport corridors, is taking substantial steps toward modernizing its logistics system and enhancing its competitiveness.

The purpose of this study is to analyze the impact of new technologies on the efficiency of logistics management methods, to conduct a comparative evaluation of the experiences of developed and developing countries, and to propose recommendations for improving the logistics management system in Azerbaijan.

Keywords: *logistics, supply chain, digitalization, digital transport, artificial intelligence*

YENİ GEOİQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ AVROPA BİRLİYİNİN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: AZƏRBAYCAN FAKTORUNUN TƏHLİLİ

Elmir MEHDİYEV

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin aparıcı məsləhətçisi
Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0002-8351-1361

elmirmehdiyev@gmail.com

Xülasə. *Məqalədə yeni geoiqtisadi münasibətlər sistemində Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemləri araşdırılaraq müəyyən edilmiş, Azərbaycan tərəfindən Avropa Birliyi ölkələrinin enerjiyə getdikcə yüksələn tələbatının ödənməsi təhlil edilmiş, həmçinin nüfuzlu beynəlxalq ekspert və ictimai xadimlərin Azərbaycanın Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında rolu barədə fikirləri nəzəri alınmaqla güclü iqtisadi suverenliyə malik olan bir dövlət kimi Azərbaycanın Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm faktor olması qənaətinə gəlinmişdir.*

Açar sözlər. *Enerji təhlükəsizliyi, xam neft, təbii qaz, iqtisadi suverenlik, Avropa Birliyi və Azərbaycan*

Giriş

Dünyada yeni geoiqtisadi münasibətlər sistemində enerji təhlükəsizliyi ölkələrin enerjiyə olan tələbatlarının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından nə dərəcədə qarşılınması ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, enerji təhlükəsizliyi ölkənin inkişaf səviyyəsinin mühüm indikator göstəricilərindən biri kimi qəbul edir [6].

Sərfəli və etibarlı enerji təchizatı Avropa Birliyinin iqtisadiyyatı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir, lakin Avropa Birliyi ölkələri enerjiyə olan ehtiyaclarını tam ödəmək üçün kifayət qədər enerji resurslarına malik deyil. Hazırda, Avropa Birliyinin xam neftə olan tələbatının təxminən 90%-i və təbii qaza olan tələbatının təqribən 70%-i idxal hesabına ödənilir. Xüsusən də Avropa Birliyinin idxal etdiyi təbii qazın təxminən 40%-i bir təchizatçıdan – Avropa Birliyi ilə gergin münasibətləri olan Rusiyadan idxal edilir. Bu asılılıq Avropa Birliyinin Rusiya kimi təchizatçı ölkələr qarşısında mövqeyini zəiflədən, bəlkə də ən əsas xarici amildir.

Avropa Birliyi enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə həm daxili, həm də xarici enerji siyasətini həyata keçirməkdədir. Daxili siyasətə Avropa Birliyi tərəfindən bərpa olunan enerji mənbələrinin artırılması və enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində görülən tədbirlər aiddir. Xarici siyasətə isə, Avropa Birliyinin enerji təchizatında Rusiyadan asılılığını azaltmaq üçün alternativ təchizatçılar tapmaq, onlarla əməkdaşlıq qurub və inkişaf etdirmək istiqamətində həyata keçirilən işlər aiddir.

Avropa Birliyinin söylərinə baxmayaraq, enerji təhlükəsizliyi narahatlıq doğurur. Mənzərə həm müsbət, həm də mənfi tendensiyalara malik olmaqla çox qarışıqdır. Bir tərəfdən, bərpa olunan enerji mənbələrinin artması Avropa Birliyinə uzunmüddətli perspektivdə öz təmiz enerji mənbələrini inkişaf etdirmək imkanı verir. Digər tərəfdən, qısa

və ortamüddətli perspektivdə Avropa Birliyi xam neft və təbii qazın idxalından həmişəkindən daha çox asılı olacaq [11].

Yeni geoiqtisadi münasibətlər sistemində Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyini təmin edən etibarlı tərəfdaşlardan biri olan Azərbaycan dövlətidir ki, müstəqil xarici siyasət yürütməklə Avropanın enerji ilə təmin edilməsi üçün mühüm strateji infrastruktur layihələrini yüksək səviyyədə gerçəkləşdirməyə nail olur və bununla da özünün iqtisadi suverenliyini möhkəmləndirir.

1. Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyinin təminatı

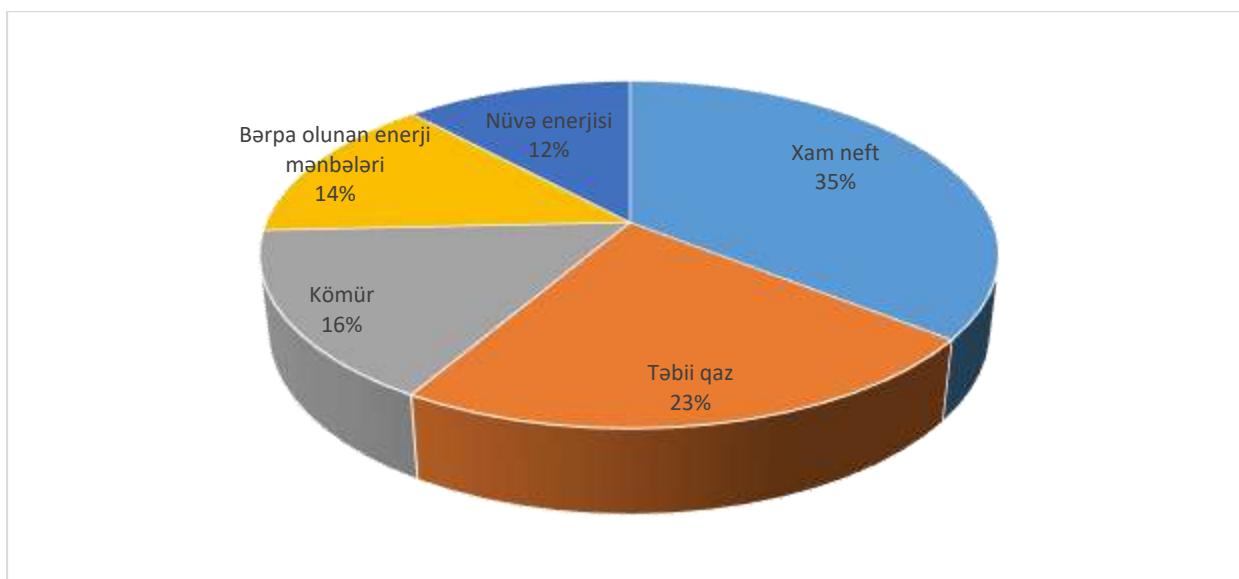
Avropa Birliyi üçün enerji təhlükəsizliyi Beynəlxalq Enerji Agentliyi tərəfindən “bütün yanacaq və enerji mənbələrinə etibarlı, sərfəli çıxış” kimi müəyyən edilmişdir. Oxşar şəkildə, Avropa Birliyinin Avropa enerji təhlükəsizliyi strategiyası (2014-cü il) Avropanın rifahı və təhlükəsizliyi üçün “sabit və bol enerji təchizatının” kritik əhəmiyyətini vurğulayır [12].

Enerji təhlükəsizliyi demək olar ki, Avropa istehlakçıları və biznesləri tərəfindən həm təbii, həm də aktual qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya, o cümlədən Avropa Birliyi üzrə enerji təhlükəsizliyi məsələsi ilk dəfə ərəb-israil konfliktini ilə əlaqədar dünya neft qiymətlərinin kəskin yüksəlməsi fonunda aktuallaşmışdır. Enerji təhlükəsizliyinin vacibliyinə dair ikinci nümunə kimi qeyd olunmalıdır ki, 2009-cu ildə Rusiyanın qaz istehsalçısı “Qazprom”un Ukrayna ərazisindən tədarükünü dayandırmış və nəticədə Moldova, Bolqarıstan və Rumıniya da daxil olmaqla bir sıra cənub-şərqi Avropa ölkələri qışın şaxtalı soyuğunda təxminən iki həftə ərzində ciddi qaz qıtlığı ilə üzləşmişdir. Təsirlərin 1973-cü ildəkindən daha qısa müddətli olmasına baxmayaraq, bu müvəqqəti fasilə Avropa siyasətçiləri üçün bir həyəcan signalı oldu.

Avropa Birliyində bərpa olunan enerji istehsalı durmadan artıb və enerji səmərəliliyi də yaxşılaşıb. Uzunmüddətli perspektivdə hər iki tendensiya enerji asılılığını azaldacaq: daha səmərəli enerji istifadəsi daha az istehlak və buna görə də daha az idxal deməkdir, eyni zamanda əldə edilən bərpa olunan enerji əsasən yerli istehsal hesabına oluna bilər. Bununla belə, külək və günəş enerjisi kimi texnologiyalar yüksək ilkin investisiya tələb edir və enerji istehsalı istər-istəməz hava şəraitindən asılı olur. Uzunmüddətli perspektivdə texnoloji inkişaf və ucuzlaşma bu cür problemlərin həllinə tədricən kömək edir, lakin hələlik onlar bərpa olunan enerji mənbələrinin Avropa Birliyinin əsas enerji dayağına çevrilməsinə mane olur. Bu arada, Fukuşimadan sonrakı təhlükəsizlik narahatlıqları Almaniya, Belçika və İspaniyanı nüvə enerjisini elektrik enerjisi istehsalından mərhələli şəkildə ayırmaqla dayandırmaq öhdəliyinə vadar edib. Kömür həm karbon emissiyaları, həm də havanın keyfiyyətinə təsiri baxımından yanacaqların ən çirkəslidir [12]. Polşa, İspaniya, Almaniya və Bolqarıstanda hələ də əhəmiyyətli kömür hasilatı var, lakin bir çox başqa ölkələr kömürle işləyən elektrik stansiyalarını bağlayıblar. Bərpa olunan və nüvə enerjisində olan məhdudiyyətləri nəzərə alaraq, karbohidrogen yanacaq resursları enerji istehlakında üstünlük təşkil etməkdə davam edir (Diaqram 1.).

Diagram 1.

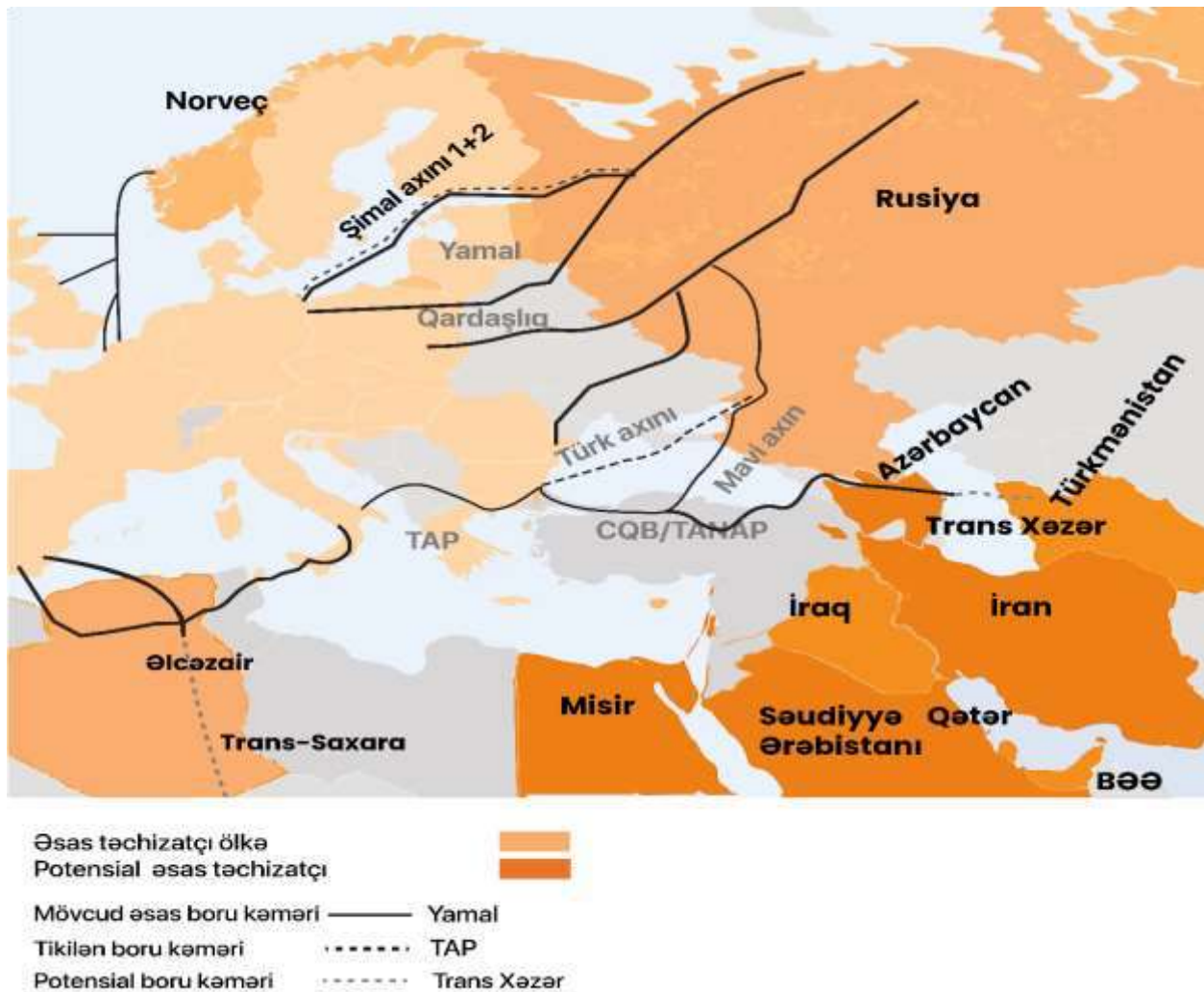
Avropa Birliyi enerji istehlakında enerji daşıyıcılarının payı (%)

Mənbə: Eurostat database (Comext) and Eurostat estimates məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

1990-cı ildən başlayaraq hazırkı dövrə qədər Avropa Birliyində neft və kömür istehsalı azalır və istehlakın azalmasının təsirini kompensasiya edir. Bu iki tendensiyanı bir-birinə qarşı balanslaşdıraraq, 2015-ci ildən bəri neft idxalı bir qədər azalıb, kömür isə artıb. Xüsusilə Avropa Birliyinin iki aparıcı istehsalçısı olan Böyük Britaniya və Hollandiyada qaz hasilatı da aşağı düşüb. Artan qaz istehlakı və istehsalın azalmasının birgə təsiri idxalın kəskin şəkildə artması deməkdir. Avropa Komissiyası bu artımın davam edəcəyini gözləyir. Belə ki, Avropa Birliyi ölkələri hazırda təbii qaza olan ehtiyacının təxminən 70%-ni idxal hesabına təmin etdiyi halda, 2050-ci ilə qədər bu göstəricinin 87% olacağı proqnozlaşdırılır.

Sxem 1.

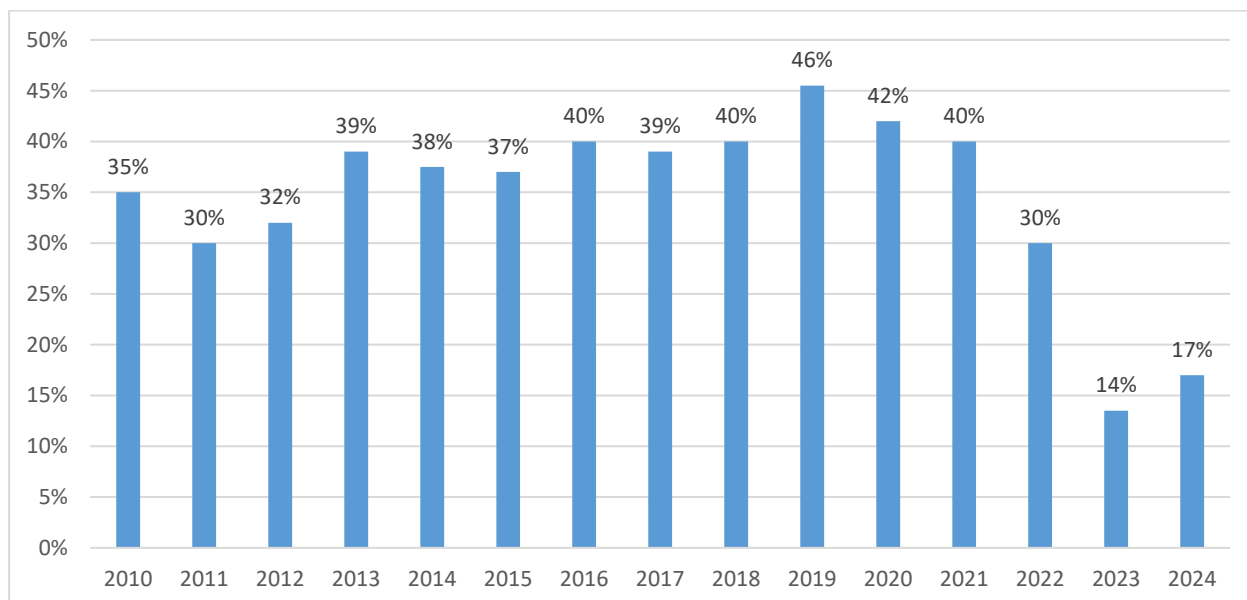

Mənbə: European Parliamentary Research Service “Energy security in the EU's external policy” 2020

Avropa Birliyi ölkələri təbii qaza artan tələbatını ödəmək üçün müxtəlif mənbələrdən (təchizatçılardan) boru kəmərləri vasitəsilə təbii qaz axınıni təmin edir. Sxem 1.-də aydın görünür ki, çoxşaxəli əsas ixrac boru kəmərləri mənbəyini əsasən Rusiyadan götürür [12]. Statistik göstəricilər bir daha sübut edir ki, Avropa Birliyi ölkələri Rusiyadan qazından xeyli dərəcədə asılıdır. 2010-2024-cü illər ərzində Avropa Birliyi ölkələrinin Rusiyadan təbii qaz idxalının ümumi idxalda payına nəzər yetirsək, görünür ki, 2022-ci ilə qədər (Ukrayna ilə Rusiya müharibəyə başlayana qədər) bu göstərici minimum 30% və maksimum 46% səviyyəsində olmuşdur. 2023-cü ildən etibarən sözügedən göstərici dəfələrlə aşağı düşmüş, nəticədə Avropa Birliyi ölkələrinin yeni qaz təchizatçlarına ehtiyacı kəskin artmışdır (Diaqram 2.).

Diaqram 2.

Avropa Birliyinin Rusiyadan təbii qaz idxalı illər üzrə payı (%)

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/1021735/share-russian-gas-imports-eu/>

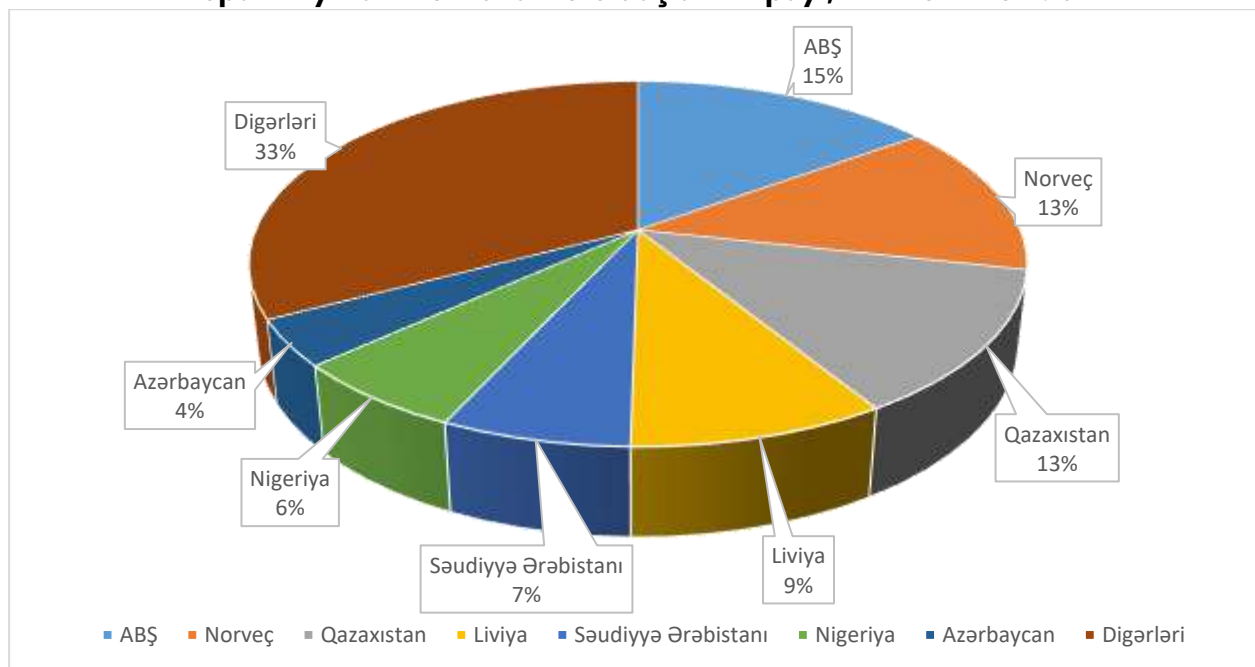
Beləliklə, Avropa Birliyi ölkələri şərq qonşuluğunda olan ölkələrlə, xüsusilə də, Azərbaycanla enerji sahəsində strateji tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsində çox maraqlıdır. Azərbaycan da öz növbəsində Xəzər regionunu Avropa ilə birləşdirən “Cənub Qaz Dəhlizi” üzrə Cənubi Qafqaz, Trans-Anadolu və Trans-Adriatik Boru Kəmərləri (CQBK/TANAP/TAP) vasitəsilə Avropanın əsas təbii qaz ixracatçısına çevrilmişdir.

2. Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında Azərbaycanın rolu

Son illərdə Azərbaycan iqtisadi suverenliyini möhkəmləndirməklə yeni geoiqtisadi münasibətlər sistemində Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, Avropa Birliyi ölkələrinin xam neft idxalı üzrə tərəfdaşlarının xüsusi çəkirlərinə nəzər saldıqda görünür ki, Azərbaycanın payı 2025-ci ilin 1-ci rübündə 4% təşkil etmişdir (Diaqram 3).

Diaqram 3.

Avropa Birliyi xam neft idxalı tərəfdaşlarının payı, 2025-ci il 1-ci rüb

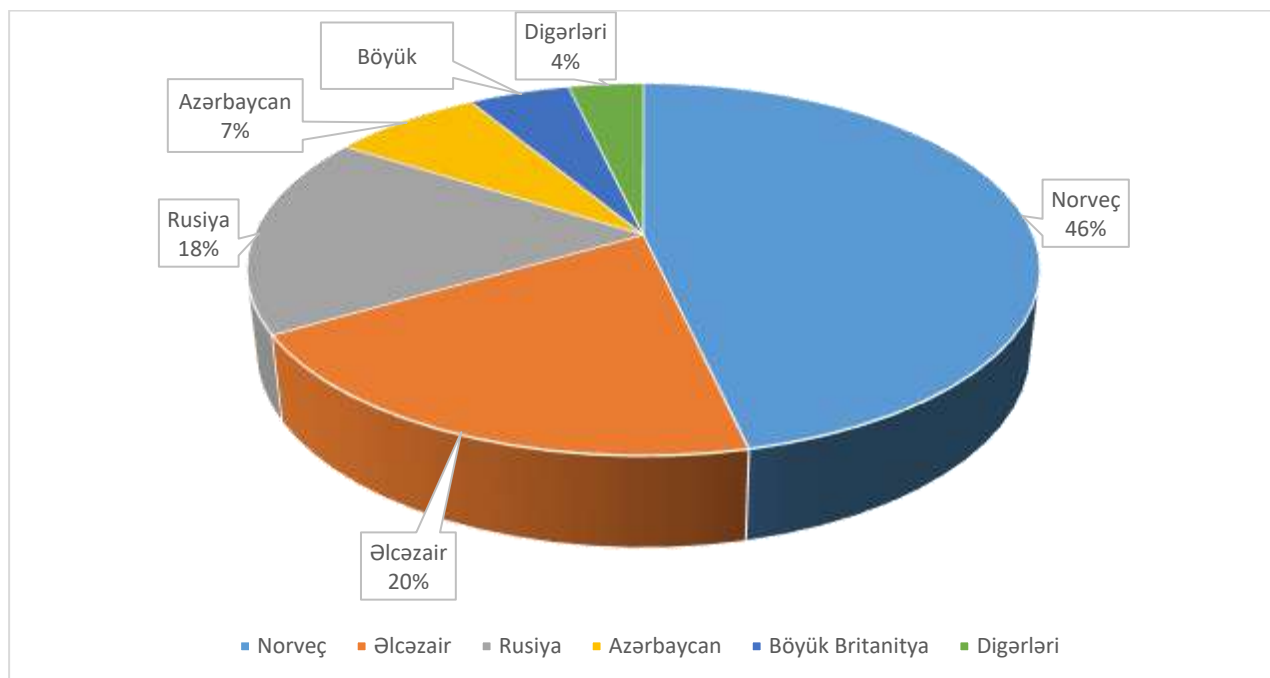
Mənbə:

https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_latest_developments#Source_data_for_tables_and_graphs məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

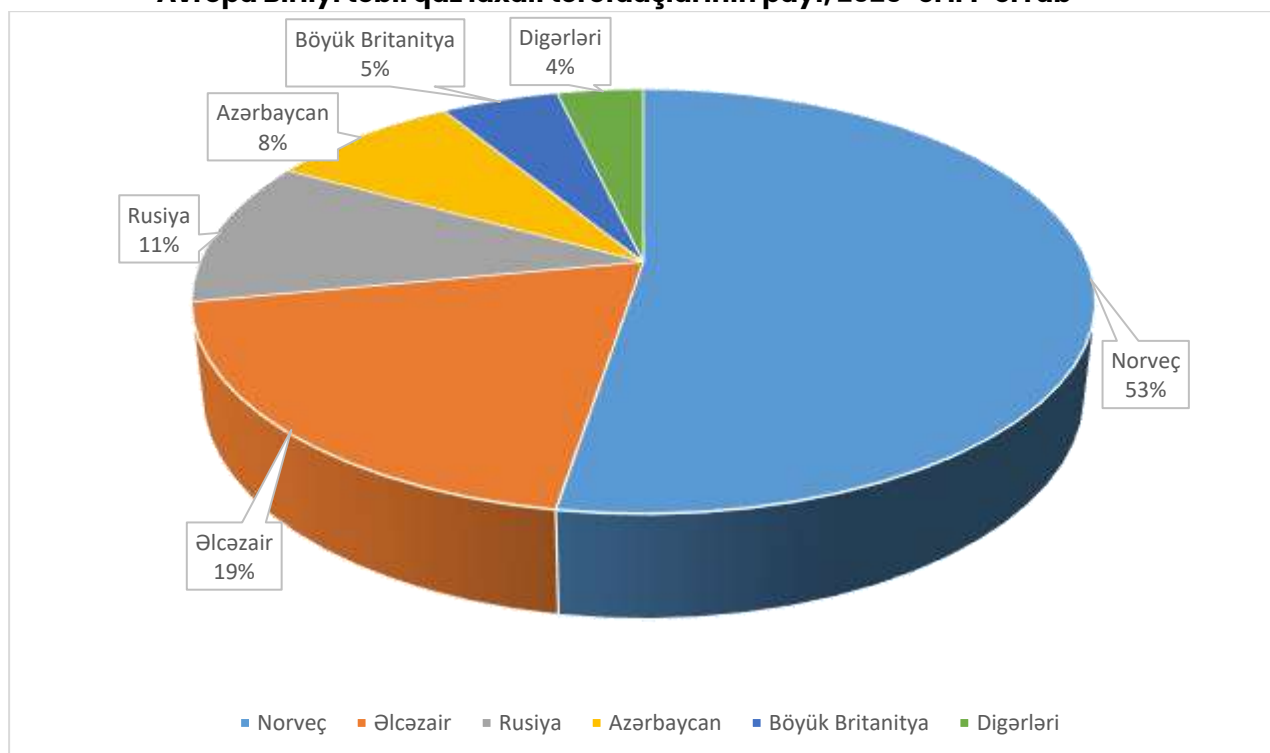
Avropa Birliyi ölkələrinin təbii qaz idxalı üzrə tərəfdaşlarının xüsusi çəkirlərinə nəzər saldıqda isə görünür ki, 2024-cü ilin 1-ci rübündə Azərbaycanın payı 7% təşkil etmişdirsə, 2025-ci ilin 1-ci rübündə həmin göstərici 1% artaraq 8% olmuşdur (**Diaqram 4.**).

Diaqram 4.

Avropa Birliyi təbii qaz idxalı tərəfdaşlarının payı, 2024-cü il 1-ci rüb

Avropa Birliyi təbii qaz idxalı tərəfdaşlarının payı, 2025-ci il 1-ci rüb

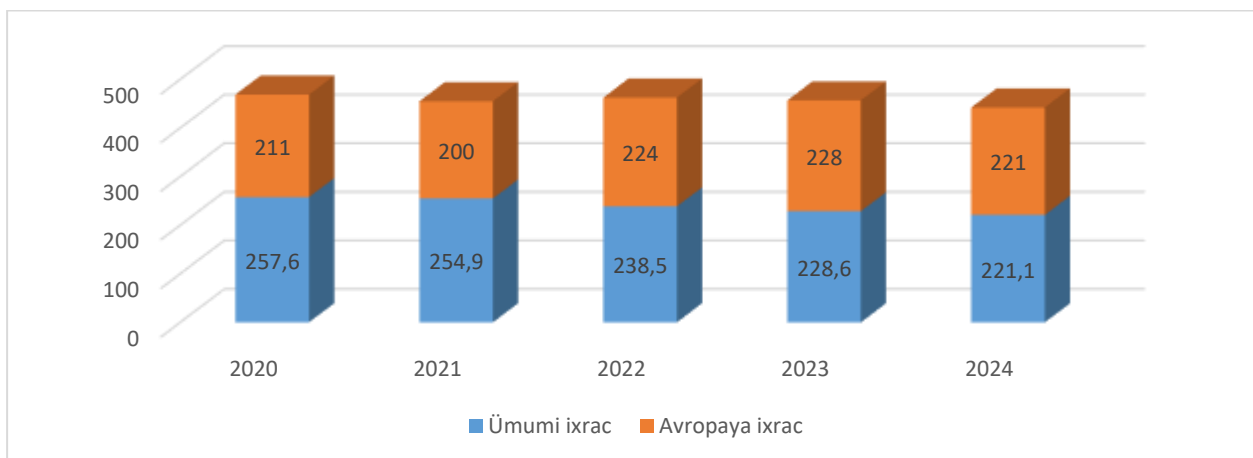
Mənbə: Eurostat database (Comext) and Eurostat estimates məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2020-2024-cü illər üzrə son 5 il ərzində Azərbaycanın xam neft ixracına nəzər yetirsək, görünür ki, 2020-ci ildə xam neftin ümumi ixracının həcmi 257,6 milyon barel olmuşdursa, bu göstərici illər üzrə dinamik şəkildə azalaraq (son illər neft hasilatında azalmalar olması səbəbindən) 2024-cü ildə 221,1 milyon barel təşkil etmişdir. Bununla belə, Avropa Birliyi ölkələrinə xam neft ixracının həcmi müvafiq illər ərzində (2021-ci il istisna olmaqla) əksinə dinamik şəkildə artmışdır. Nəticədə, 2024-cü ildə ümumi ixrac edilmiş xam neftin demək olar hamısı Avropa Birliyi ölkələrinə satılmışdır (Diaqram 5).

Azərbaycan nefti Avropa Birliyi ölkələrinə əsas Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan "Azərbaycanın Neft Strategiyası"na uyğun olaraq gerçəkləşdirilmiş və 2006-cı ildən istismara verilmiş Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə çatdırılır. Hazırda, sözügedən boru kəməri əsasən "Azəri-Çıraq-Günəşli" yatağından hasil edilən nefti nəql edir. Həmçinin, Xəzər hövzəsi ölkələri də – Türkmənistan, Qazaxıstan və Rusiya – hasil etdikləri neftin bir hissəsini dünya bazarlarına, xüsusən də Avropa Birliyi ölkələrinə həmin boru kəməri vasitəsilə ötürür. Onu da qeyd edək ki, Rusiya neftinin BTC ilə nəqli 1 dekabr 2022-ci il tarixindən etibarən dayandırılıb [1, 3].

Diaqram 5.

Azərbaycanın Avropa Birliyi ölkələrinə xam neft ixracı (mln. barel), 2020-2024

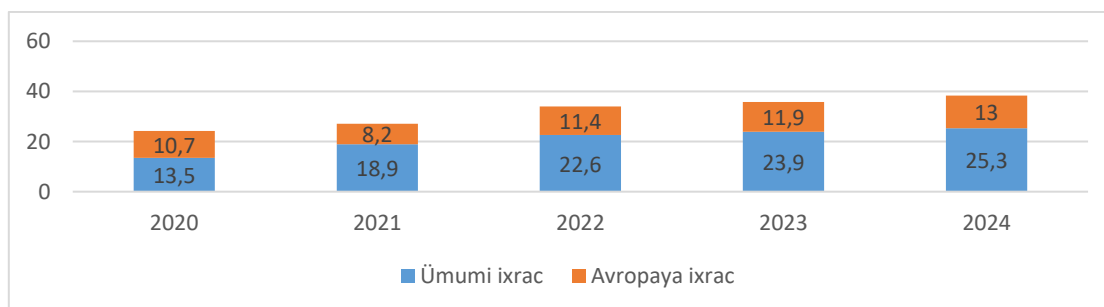

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin illik Hesabatları (<https://minenergy.gov.az/>)

2020-2024-cü illər üzrə son 5 il ərzində Azərbaycanın təbii qaz ixracına nəzər yetirsək, görünür ki, 2020-ci ildə təbii qazın ümumi ixracının həcmi 13,5 milyard kub metr olmuşdursa, bu göstərici illər üzrə dinamik şəkildə artaraq 2024-cü ildə 25,3 milyard kub metrə çatmışdır. Eyni zamanda, Avropa Birliyi ölkələrinə təbii qazın ixracının həcmi də müvafiq illər ərzində (2021-ci il istisna olmaqla) dinamik şəkildə artmışdır. Nəticədə, 2024-cü ildə ümumi ixrac edilmiş təbii qazın təqribən yarıdan çoxu Avropa Birliyi ölkələrinə satılmışdır (**Diaqram 6.**).

Diaqram 6.

Azərbaycanın Avropa Birliyi ölkələrinə qaz ixracı (mlrd. kub metr), 2020–2024

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin illik Hesabatları (<https://minenergy.gov.az/>)

Azərbaycan qazı Avropaya Birliyi ölkələrinə 2020-ci ildən istismara verilmiş “Cənub Qaz Dəhlizi” vasitəsilə – “Cənubi Qafqaz Boru Kəməri”, “Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri” (“TANAP”) və “Trans-Adriatik Boru Kəməri” (“TAP”) ilə nəql olunur. Hazırda, sözügedən boru kəməri əsasən “Şahdəniz-2” layihəsi çərçivəsində hasil edilən təbii qazı nəql edir [2, 4].

İtaliya, Yunanıstan, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, Serbiya, Şimali Makedoniya, Slovakiya, Sloveniya və Xorvatiya kimi ölkələr Rusiya qazının kəsilməsi səbəbindən qış aylarında enerji tələbatlarının bir hissəsini Azərbaycan qazı ilə qarşılayır. Həmçinin, bu ölkələrə qonşu olan bəzi dövlətlərin də gələcəkdə Azərbaycandan qaz almağa başlayacağı proqnozlaşdırılır.

“Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsinin uğurla həyata keçirilməsi üçün cəlb edilmiş ölkələrin (Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Bolqarıstan, Albaniya və İtaliya) enerji nazirlərindən ibarət Məşvərət Şurasının yaradılması təşəbbüsü Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən irəli sürülmüş və 2015-ci ildən başlayaraq ildə 1 dəfə “Cənub Qaz Dəhlizi” Məşvərət Şurasının iclasları keçirilir [2]. 2023-cü ildən başlayaraq sözügedən Məşvərət Şurasının iclası ilə yanaşı paralel olaraq Yaşıl Enerji Məşvərət Şurasının da iclası keçirilir. Belə ki, sonuncu iclaslar – “Cənub Qaz Dəhlizi” Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 11-ci və “Yaşıl Enerji” Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 3-cü iclasları – 4 aprel 2025-ci il tarixində keçirilib [7]. Həmin toplantıda Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bəyan edilmişdir ki, 2022-ci ildə energetika sahəsində Azərbaycan və Avropa Komissiyası arasında strateji tərəfdaşlıqla bağlı memorandum imzalandıqdan sonra Avropaya qaz təchizatı təxminən 60 faiz artmışdır. Eyni zamanda, o da qeyd olundu ki, əgər bizə daha çox təbii qaza qənaət etmək imkanı verən yaşıl enerji gündəliyini əlavə etsək, Azərbaycan enerji təhlükəsizliyi baxımından tərəfdaşları üçün daha mühüm rol oynayacaq. [7]. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycanda yaşıl enerji mənbələri hesabına elektrik enerjisi istehsalının artırılması aktual məsələdir. Belə ki, Azərbaycanda bərpa olunan enerji sektorunu inkişaf etdirmək məqsədilə zəngin külək və günəş potensialı mövcuddur və ondan istifadə edilir.

Azərbaycanın quruda və dənizdə zəngin külək enerjisi resursları mövcuddur ki, bu da dayanıqlı enerji istehsalı üçün mühüm imkanlar yaradır. Ölkə külək enerjisi üzrə quruda 3 QVt həcmində, həmçinin dənizdə 157 QVt həcmində potensiala malikdir. Bu potensialdan səmərəli istifadə etmək məqsədilə əhəmiyyətli tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, "ACWA Power" və "Masdar" kimi beynəlxalq şirkətlərlə layihələr həyata keçirilməkdədir. Ölkənin günəş enerjisi potensialı 23 QVt həcmində dəyərləndirilir. Azərbaycanda günəşli saatların sayının ildə təxminən 2400–3200 saat olması günəş enerjisi istehsalı üçün əlverişli imkanlar yaradır. 2030-cu ilə qədər ölkə üzrə ümumi elektrik enerjisində bərpa olunan enerjinin payını 30%-ə çatdırmaq və bərpa olunan enerji sahəsində lider olmaq üçün mövcud enerji sistemi şaxələndirilir.

Beləliklə, Azərbaycanda hazırda elektrik enerjisinin istehsalında istifadə edilən təbii qaza xeyli dərəcə qənaət etmək imkanı yaranacaq və həmin qaz ixraca yönəldiləcəkdir. Yaşıl Enerji Məşvərət Şurasının iclasında Azərbaycandan Avropaya gedən "yaşıl kabel" də müzakirə olunub. Belə ki, həmin layihənin texniki əsaslandırma işləri son mərhələdədir.

3. Azərbaycanın Avropa enerji təhlükəsizliyinin təminatında rolu barədə beynəlxalq ekspert və ictimai xadimlərin fikirləri

Avropanın enerji təhlükəsizliyi üzrə eksperti, Vaşinqtondakı Atlantik Şurasının nəzdində Qlobal Enerji Tədqiqatları Mərkəzinin baş elmi işçisi, BMT-nin Avropa Komissiyasının Davamlı Enerji Layihəsi üzrə Məsləhət Şurasının üzvü, BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının Qaz üzrə Ekspertlər Qrupunun üzvü Con Robertsın fikrincə, Rusiyanın enerji resurslarından imtina kontekstində Azərbaycan tərəfindən Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün 2022-ci ildə Azərbaycan ilə Avropa Birliyi arasında imzalanmış Anlaşma Memorandumuna uyğun olaraq təbii qaz tədarükünün 20 milyard kubmetrə çatdırılması istiqamətində Azərbaycanın göstərdiyi səylər son dərəcə faydalıdır. Beləliklə, ikitərəfli əməkdaşlıq nöqteyi-nəzərindən bu, mühüm tərəfdaşlıq hesab edilə bilər və Avropa Azərbaycanla enerji əlaqələrinə çox böyük dəyər verməlidir.

Enerji və siyasi risklər üzrə ekspert, Atlantik Şurasının Avrasiya Mərkəzinin baş elmi işçisi, enerji və geosiyasi iqtisadiyyata diqqət yönəldən Aqniya Qriqasın fikrincə, Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində getdikcə daha mühüm rol oynayaraq regionda əsas enerji qovşağı kimi mövqeyini möhkəmləndirməkdə davam edir. Xəzər neft və qazının strateji əhəmiyyətli alternativ təchizatçısı kimi Azərbaycan ixrac infrastrukturunu fəal şəkildə inkişaf etdirir, beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirir və tədarük marşrutlarını şaxələndirir. Bu, Azərbaycanı Avropa ölkələri üçün etibarlı tərəfdaşa çevirir. "Cənub Qaz Dəhlizi" ilə bağlı isə bildirir ki, bu dəhliz Avropanın enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə və ənənəvi təchizatçılardan asılılığın azaldılmasına yönəlmiş mühüm infrastruktur layihəsidir. Sözügedən "Dəhliz" in regionda enerji təhlükəsizliyini təmin etmək potensialı əhəmiyyətlidir, çünki o, Xəzər regionundan Avropa ölkələrinə təbii qaz nəqli üçün alternativ yollar açır. Azərbaycanın enerji müstəqilliyinin gələcəyi və 2030-cu ilə qədər onun global enerji bazarlarında roluna gəldikdə qeyd etmişdir ki, bu, əsasən global geosiyasi proseslərlə müəyyən olunacaqdır. Əsas amillər Avropanın karbohidrogen resurslarına olan tələbatının səviyyəsi, demokratik və avtoritar dövlətlər arasında münasibətlərin təkamülü, Rusiyanın enerji ixracatçısı kimi perspektivləri, eləcə də Çin və Hindistanın sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatlarında karbohidrogen və bərpa olunan enerji istehlakının dinamikası olacaqdır. Beləliklə, Azərbaycan təbii qaz tədarükünün şaxələndirilməsi, enerji

infrastrukturunun genişləndirilməsi və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına sərmayələr vasitəsilə öz mövqeyini gücləndirə biləcək.

İtaliyalı ekspert, professor Daniel Pommier Vinçellinin fikrincə, Azərbaycan ümumavropa enerji təhlükəsizliyinin təminatçısıdır. Eyni zamanda, 10 Avropa ölkəsi Azərbaycandan və "Cənub Qaz Dəhlizi" vasitəsilə tədarüklərə ümid edir. Bu gün Azərbaycan İtaliyanı xam neftlə təchiz edən birinci, təbii qazla təchiz edən ikinci ölkədir. 2020-ci ilə qədər İtaliya Rusiya qazına ümid edirdi və Rusiya İtaliyanın ən böyük təchizatçısı idi. 2022-ci ildə Ukraynanın işğalı hər şeyi dəyişdi. Bu gün Rusiyadan İtaliyaya təbii qaz idxalı təqribən 3 faiz paya malikdir və Azərbaycan əsas təchizatçı kimi Əlcəzairdən sonra gəlir. Bu, "Cənub Qaz Dəhlizi"nin və "TAP" layihəsinin əsasında duran strateji baxışı nümayiş etdirir. Həmçinin, o qeyd edir ki, Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin və tranzitinin təmin edilməsində mühüm tərəfdaşdır. Biz "Cənub Qaz Dəhlizi"nin həyata keçirilməsində Bakının rolunu yüksək qiymətləndiririk, bu, bizə enerji təchizatını və onların marşrutlarını şaxələndirməyə imkan verəcək, həmçinin enerji təhlükəsizliyini yaxşılaşdıracaq. Bütün bunlar Avropa Birliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Enerji hüququ və siyasəti sahəsində doktor, Serbiyalı ekspert Straxinya Obrenoviçin fikrincə, Azərbaycanın bir sıra Avropa ölkələrinin təbii qazla təchizatında mühüm rol oynaması Avropa Birliyinin Rusiyadan enerji resurslarının idxalından asılılığını azaltmaq və təchizat mənbələrini şaxələndirilməsi üzrə söylərinin əsas nəticəsidir. Serbiya və Bolqarıstan arasında interkonnektorun işə salınması sayəsində indi Azərbaycan qazını əldə etmək imkanı var. Bu işə Rusiyadan mövcud idxalla yanaşı (Serbiya və Bolqarıstanın ehtiyacları üçün) əlavə təchizat mənbəyi təmin edir.

London Biznes və Hüquq Məktəbinin Neft və Qazın İdarə Edilməsi Proqramının direktoru Slavomir Raşevskinin fikrincə, Avropaya təbii qaz təchizatının dəyişən geosiyasetində Azərbaycanın mavi yanacağın alternativ təchizatçısı və tranzit ölkəsi kimi mövcud rolu daha da artacaq. Avropa Birliyi ilə Azərbaycan arasında enerji əlaqələri çox güclüdür, bunu maraqlı tərəflərin son yüksək səviyyəli görüşləri də sübut edir. O, həmçinin bildirir ki, bu əlaqələrin nəticəsi enerji təchizatı və tranzit imkanlarına investisiyaların təşviqi, o cümlədən Qərbə – Türkiyəyə və daha sonra Avropa Birliyinə təbii qaz idxalının maksimuma çatdırılması olacaq. Bundan əlavə, Trans-Adriatik Boru Kəmərinin (TAP) genişləndirilməsinin ardınca təbii qazın hasilatı və tranzitinin artımı müşahidə olunacaq. Professorun sözlərinə görə, Rusiyanın Ukraynaya təcavüzü mövcud təchizat zəncirlərini dəyişib və Azərbaycanın təklif etdiyi "Orta Dəhliz" Mərkəzi Asiya respublikalarının da qoşulmağını vəd edir. Söhbət həm enerji, həm də qeyri-enerji sektorlarında ticarətdən gedir. Bu, Mərkəzi Asiya respublikaları və artıq bir neçə ildir ki, ardıcıl olaraq logistika sektoruna sərmayə qoyan Azərbaycan üçün uduşlu vəziyyətdir.

Almaniyalı ekspert, Almaniya İqtisadi İnkişaf və Xarici Ticarət Federal Assosiasiyasının (BWA Qlobal İqtisadi Şəbəkə) federal icraçı direktoru, Bundestaq deputatının keçmiş siyasi müşaviri Urs Emil Unkaufun fikrincə, Almaniya Azərbaycanı Avropanın davamlı enerji keçidində əsas tərəfdaş kimi görür. Strateji yerləşməsinə və əsas enerji istehsalçısı statusuna, eləcə də enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi üzrə fəal söylərinə görə Azərbaycan Avropanın daha təmiz və bərpa olunan enerji mənbələrinə doğru irəliləməsində mühüm rol oynayır. Təmiz enerji texnologiyaları, xüsusilə günəş və külək enerjisi, eləcə də yaşıl hidrogen kimi sahələrdə əməkdaşlıq üçün əhəmiyyətli potensial var. Avropa karbohidrogen resurslarından asılılığını azaltmağa çalışarkən, Azərbaycanın təklif etdiyi etibarlı və ekoloji cəhətdən təmiz enerji həlləri Avropa İttifaqının

iddialı iqlim məqsədlərinə nail olmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Azərbaycan Almaniyaya üçün enerji təchizatı sahəsində, xüsusilə enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi kontekstində mühüm tərəfdaşdır. Avropanın ənənəvi təchizatçılardan asılılığını azaltmaq istəyi kontekstində Azərbaycanın təbii qazının, xüsusən də “Cənub Qaz Dəhlizi” vasitəsilə nəqlinin təmin edilməsində əsas oyunçu kimi rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın enerji resursları Almaniyanın texnoloji potensialı və təcrübəsi ilə birlikdə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə və gələcəkdə sabit və dayanıqlı enerji təchizatının təmin edilməsinə töhfə verə bilər. Enerji təchizatı marşrutlarının və mənbələrinin şaxələndirilməsində qarşılıqlı maraq Azərbaycanı Almaniyaya üçün xüsusilə mühüm tərəfdaş edir.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsi üzrə italyalı analitik, geosiyasət sahəsi üzrə ekspert, İtaliya ilə keçmiş postsovet ölkələri arasında münasibətlərin araşdırıcısı Françesko Randazzonun fikrincə, Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində çox mühüm rol oynayır. Belə ki, Moskva ilə Qərb arasında gərginlik fonunda Azərbaycan alternativ enerji təchizatçısı kimi çıxış edərək Avropanın Rusiya qazından asılılığını azaldır. Azərbaycan Avropa üçün “TAP” qaz kəməri vasitəsilə əsas təbii qaz mənbələrindən biridir. Azərbaycan həmçinin enerji marşrutlarının şaxələndirilməsi üzrə strateji layihələrdə iştirak edir, enerjinin Mərkəzi Asiyadan Avropaya nəqli üçün alternativ marşrut yaradır. Qazla yanaşı, ölkə xam neft təchizatı və regional enerji infrastrukturunu gücləndirməklə Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verir. Onun geosiyasi mövqeyi, nisbi sabitliyi və Avropa Birliyi ilə tərəfdaşlığı Azərbaycanı enerji sahəsində Avropa üçün mühüm müttəfiq edir.

İqtisadçı ekspert və “The European Journal of International Affairs” jurnalının təsisçisi Cüzeppe Sakkonun fikrincə, Azərbaycan Avropadakı böyük gücə və nüfuzla malik olan dövlətlərlə siyasi, iqtisadi və hərbi əməkdaşlıqda maraqlıdır. İtaliya təbii ki, bu ideyanı çox dəstəkləyir. Biz 2022-ci il iyulunda Bakıda Avropa Komissiyasının sədri Ursula fon der Leyen və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən enerji sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında imzalanmış saziş layihəsini alqışlarıq. İki liderin imzaladığı bu saziş layihəsinə əsasən 2027-ci ilə qədər ildə ən azı 20 milyard kubmetr təbii qazın Avropa Birliyinə nəqli üçün “Cənub Qaz Dəhlizi”nin gücünü ikiqat artırmaq öhdəliyi götürülmüşdür. Bu addım Avropanın Rusiya qazından asılılığını xeyli azaldacaq.

Avropa Komissiyasının sədri Ursula fon der Leyen bəyan etmişdir ki, Azərbaycan təkcə Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyi üçün deyil, həm də “yaşıl enerji” sahəsində etibarlı tərəfdaşdır və Avropa Birliyi ilə Azərbaycan arasında enerji sektorunda əməkdaşlıq daha da gücləndiriləcək.

Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı səfiri Ferqus Auld sosial şəbəkədəki səhifəsində bildirmişdir ki, Böyük Britaniya Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycanın mühüm rolunu yüksək qiymətləndirir. Diplommat Bakıda keçirilmiş “Cənub Qaz Dəhlizi” və “Yaşıl enerji” Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin görüşlərinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayıb.

Nəticə

Hazırda, yeni geoiqtisadi münasibətlər sistemində dünya ölkələri, o cümlədən Avropa Birliyi ölkələri üçün enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi aktual məsələdir. Avropa Birliyi ölkələri enerjiyə artan tələbatını maksimum səviyyədə təmin etmək üçün bərpa

olunan enerji mənbələrindən istifadənin nə qədər çox yer ayırsalar belə, enerji istehsalında yanacaqdan, xüsusilə də təbii qazdan tam imtina edilməsi qeyri-mümkündür. Bununla əlaqədar, Avropa Birliyi ölkələri təbii qaza artan ehtiyaclarını qarşılamaq üçün müxtəlif yaxın və uzaq qonşu ölkələrdən təbii qaz idxal etməli olur. Nəticədə, Avropa Birliyi ölkələri şərq qonşuluğunda olan ölkələr içərisində Azərbaycanla enerji sahəsində strateji tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsində çox maraqlıdır. Azərbaycan da öz növbəsində Xəzər regionunu Avropa ilə birləşdirən "Cənub Qaz Dəhlizi" üzrə Cənubi Qafqaz, Trans-Anadolu və Trans-Adriatik Boru Kəmərləri (CQBK/TANAP/TAP) vasitəsilə Avropanın əsas təbii qaz ixracatçısına çevrilmişdir. Həmçinin, yaxın gələcəkdə Azərbaycan tərəfindən Avropa Birliyi ölkələrinə "Yaşıl enerji" potensialından səmərəli istifadə etməklə əldə edilən elektrik enerjisinin də ixrac ediləcəyi gözlənilir. Həmçinin, nüfuzlu beynəlxalq ekspertlər və ictimai xadimlər öz çıxışlarında Azərbaycanın Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında xüsusi rol oynamasını təsdiqləyirlər. Beləliklə, qeyd edilən məqamlar onu sübut edir ki, hazırkı mürəkkəb geoiqtisadi münasibətlər sistemində Azərbaycan Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır və bu da Respublikanın iqtisadi suverenliyinin güclü olmasından qaynaqlanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İlham Şaban "Bakı-Tbilisi-Ceyhan Azərbaycanın əsas neft ixrac kəməri 2006-2022", Bakı 2023
2. İlham Şaban "Cənub Qaz Dəhlizi Azərbaycanın XXI əsrdəki meqa layihəsi 2007-2022", Bakı 2023
3. İlham Şaban "Azəri-Çıraq-Günəşli Əsrin müqaviləsi 1994-2022", Bakı 2023
4. İlham Şaban "Azərbaycanın ən iri qaz yatağının işlənilməsinə dair icmal 1996-2022", Bakı 2023
5. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin illik Hesabatları (<https://minenergy.gov.az/>)
6. <https://hajizada.com/az/article-view/7/1076/>
7. <https://president.az/az/articles/view/68490>
8. <https://strategicperspectives.eu/energy-council-time-to-set-a-new-energy-security-paradigm/>
9. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_latest_developments#Source_data_for_tables_and_graphs
10. <https://www.statista.com/statistics/1021735/share-russian-gas-imports-eu/>
11. European Parliamentary Research Service "Energy security in the EU's external policy" 2020
12. J. Rosiek, Determinants and challenges of energy security in EU countries, "Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej" 22 (2024), z. 2, s. 75-93, DOI: <https://doi.org/10.36874/RIESW.2024.2.4>
13. https://azertag.az/ru/xeber/ekspert_evropa_dolzha_vysoko_cenit_sotrudniches tvo_s_azerbaidzhanom_intervyu-3621263
14. https://azertag.az/ru/xeber/agniya_grigas_azerbaidzhan_obladaet_znachitelny m_potencialom_dlya_ukrepleniya_energeticheskoi_bezopasnosti_stran_yuzhnoi_evropy_intervyu-3442763

15. <https://xalqgazeti.az/ru/iqtisadiyyat/193009-italyanskiy-professor-azerbaydjan-yavlyaetsya-qarantom>
16. <https://report.az/energetika/ekspert-azerbaycan-avropa-ucun-enerji-tehlukesizliyi-meselesinde-vacib-terefdasa-cevrilir/>
17. <https://report.az/ru/energetika/ekspert-rol-azerbajdzhana-kak-tranzitnoj-strany-dlya-golubogo-topliva-budet-vozzrastat/>
18. <https://special.azertag.az/ru/xeber/3493175>
19. <https://xalqgazeti.az/ru/sosial-heyat/211426-frantchesko-randazzo-azerbaydjan-yavlyaetsya-qlavnim>
20. <https://www.kaspiy.az/azerbajdzhanskij-gaz-spasaet-italiyu>
21. https://musavat.com/ru/news/ilham-aliev-i-fon-der-lyajen-sdelali-zayavlenie-dlya-pressy-cto-izvestno_906072.html?d=1
22. <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/posol-britaniya-cenit-vazhnuyu-rol-azerbajdzhana-v-energobezopasnosti-evropy/>

TURİZMİN İNFORMASIYA TƏMİNATI HÜQUQİ SƏNƏDLƏRDƏ

Daşqın MƏHƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsi

Kitabxana-informasiya resurslarının idarə edilməsi kafedrası,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dekan müavini

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6875-8091>

dashqin.muhammedli@gmail.com

Hacı QASIMLI

Bakı Dövlət Universiteti İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsi

Kitabxana-informasiya resurslarının idarə edilməsi kafedrası, doktorant

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8246-1959>

Haci_qasimli@list.ru

Xülasə. *Tezisdə turizm sahəsinə aid olan normativ-hüquqi sənəd anlayışı və onun əsas mahiyyəti, bu sahəyə dair bir sıra sənədlərin təhlili qısaca qeyd edilmişdir.*

Metodlar. *Analiz və sintez, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.*

İşin elmi yeniliyi. *Azərbaycan Respublikasında turizmin informasiya təminatına dair hüquqi-normativ bazanın sistemli şəkildə təhlili aparılmışdır.*

İlk dəfə olaraq bu sahədə mövcud olan qanunvericilik aktları (milli və beynəlxalq) bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilmişdir. "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" və digər əlaqədar normativ sənədlər arasında əlaqə və ziddiyyətlər müəyyən edilmişdir.

İşin mənbəşünaslıq bazası. *Tezisdə yerli və xarici indeksləşdirilmiş jurnallarda dərc edilmiş məqalələrdən istifadə edilmiş [1,2,3,4,5,6,7], həmçinin normativ-hüquqi sənədlərə istinad edilmişdir [8, 9, 10].*

Əsas hissə

2010-cu il 21 dekabr tarixli "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanununda qeyd edilir ki, "Normativ hüquqi akt dedikdə tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, qanunla və ya fərmanla dövlət orqanının səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlər üzrə həmin dövlət orqanı tərəfindən və ya referendum yolu ilə qəbul edilmiş, hamı üçün məcburi davranış qaydalarını əks etdirən, qeyri-müəyyən subyektlər dairəsi üçün və dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən formalı rəsmi sənəd" başa düşülür [1].

Tezisdə bu istiqamət üzrə əsas sənədlərdən biri kimi "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununu misal göstərə bilərik. Bu Qanun "Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında turizmin dayanıqlı inkişafını təmin etmək məqsədilə turizm sahəsində dövlət idarəetməsinin əsaslarını, turizm sənayesinin tənzimlənmə mexanizmlərini, turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə qaydalarını və turizm sahəsinin maliyyələşdirilmə mənbələrini müəyyən edir [2].

Eyni zamanda, "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" (1998) ölkədə informasiya sistemlərinin yaradılması və istifadəsi qaydalarını müəyyən edir. Bu qanun turizm sahəsində məlumatların toplanılması, emalı və qorunması üçün hüquqi əsas yaradır [3].

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən rəqəmsallaşma proqramları, o cümlədən elektron hökumət və e-viza kimi layihələr də turizm informasiya təminatında mühüm rol oynayır. Bu vasitələrlə turistlər ölkə haqqında məlumatlara asan çıxış imkanı əldə edir, onlayn xidmətlərdən faydalana bilirlər.

Bundan əlavə, Dövlət Turizm Agentliyinin qəbul etdiyi strategiyalar, xüsusilə "Turizmin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" informasiya təminatının inkişafını prioritet istiqamət kimi müəyyən edir. Bu sənədlərdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, mobil tətbiqlər və veb platformalar vasitəsilə turizm məlumatlarının yayılması nəzərdə tutulur.

Qeyd edək ki, "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə "Turizm haqqında" Qanun birbaşa eyni sahəyə aid olmasalar da, onların arasında bir sıra oxşar cəhətlər mövcuddur. Bu oxşarlıqlar əsasən hüquqi, inzibati və ictimai tənzimləmə baxımından müşahidə olunur. Azərbaycan, həmçinin beynəlxalq turizm təşkilatlarının tövsiyələrini rəhbər tutur və beynəlxalq hüquqi sənədlərə əsaslanaraq turizm informasiya sistemlərini inkişaf etdirir. Hər iki qanun müəyyən bir sahədə münasibətləri hüquqi şəkildə tənzimləmək məqsədi daşıyır. İnformasiya haqqında qanun informasiya əldə etmək, yaymaq, mühafizə etmək və informasiyalaşdırma sahəsində hüquqi əsasları müəyyən edir. Turizm haqqında qanun turizm fəaliyyətinin təşkili, turistlərin hüquqları, turizm obyektlərinin fəaliyyət qaydaları və s. sahələri tənzimləyir. Turizm haqqında qanun turistlərin məlumatlandırılması, turizm informasiya mərkəzlərinin yaradılması və fəaliyyətini əhatə edir. Bu cəhət informasiya haqqında qanunla uzlaşır, çünki informasiya əldə etmək və yaymaq azadlığı hər iki qanunda mühüm yer tutur.

Nəticə olaraq, turizmin informasiya təminatı Azərbaycanda milli qanunvericilik, dövlət proqramları və beynəlxalq hüquqi çərçivə əsasında həyata keçirilir və bu sahənin davamlı inkişafı üçün müasir texnologiyaların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Qasımlı, H.H., Məhəmmədli, D.H. (2024). Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası. *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 11(6), 4588–4595.
2. Mahmudlu, Y. M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan (Yenidən işlənmiş ikinci nəşr) (2012) / Y.M.Mahmudlu. – Bakı: Təhsil, 296 s.

3. Məhəmmədli, D.H., Qasımlı, H.H. (2023). Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunun kitabxanalarında turizmə dair informasiya resurslarının spesifik xüsusiyyətləri. *Tarix və onun problemləri*, (2), 245–254.
4. Məhəmmədli, D.H., Qasımlı, H.H. (2023). Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunda turizm fəaliyyətinin informasiya təminatında kitabxanaların rolu. *AMEA Gəncə bölməsi: Xəbərlər məcmuəsi: "İctimai və humanitar elmlər seriyası"*. №2, 113–118.
5. Rzayev, S. (2008). *Kitabxana xidməti*. 337 s.
6. İsmayılov, N.İ., Məhəmmədli, D., Qasımlı, H.H. (2023). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*. (26), 122–127.
<https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1871>.
7. İsmayılov, N.İ., Məhəmmədli, D.H., Qasımlı, H.H. (2023). Characteristics of the Library- Information Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly- Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(3), 878–890.
8. <https://e-qanun.az/framework/21300>
9. <https://e-qanun.az/framework/49162>
10. <https://e-qanun.az/framework/3525>

DÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATININ MÜBAHİSƏLƏRİN HƏLLİ MEXANİZMİ: ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Soltan İSGƏNDƏRLİ

BDU-nun beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının doktorantı

ORCID ID: ORC 0009-0002-0980-6337

isgenderlisoltan9@gmail.com

Xülasə. Mübahisələrin Həlli Mexanizminin (MHM) üstünlükləri və çatışmazlıqları bütün iştirakçı dövlətlər üçün eyni səviyyədə deyil, lakin bütün iştirakçı dövlətlər üçün ümumi olan problemlər vardır. Əsasən inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və qismən də daha az inkişaf etmiş və ya kasıb ölkələr arasında hüquqi fərqlər pozitivləşdirilsə də faktiki təsirdə çox ciddi fərqlər qalmaqdadır. MHM-nin üstünlüklərindən əsasən inkişaf etmiş ölkələr daha məqbul qaydada istifadə edirlər. Ümumi çatışmazlıqlar inkişaf etməkdə olan dövlətlərə daha ciddi təsir edir. Ticarətin bəzi sahələrində inkişaf etməkdə olan ölkələrin qıyas almaq imkanları yoxdur və ya inkişaf etmiş ölkələr üçün (məsələn, Ekvador Avropa İttifaqına qarşı məlum "Banan işi"ndə olduğu kimi) təhlükə yaratmaq üçün kifayət qədər cavab tədbirləri görə bilmirlər. Məhz buna görə də MHM-nin hüquqi əsaslarına edilməli olan dəyişikliklər bütövlükdə DTT hüququndakı boşluqlardan ayrı düşünülə bilməz.

Açar sözlər. Dünya Ticarət Təşkilatı, Tariflər və Ticarət Üzrə Baş Saziş, Mübahisələrin həlli mexanizmi, ticarət sistemi, gömrük prosedurları

1. Mübahisələrin Həlli Mexanizminin üstünlükləri

DTT-nin müasir Mübahisələrin Həlli Mexanizmi (MHM) Uruqvay Raundunda Mübahisələrin həllinin prosedur və qaydalarının tənzimlənməsi üzrə Anlaşmanın (Understanding on rules and procedures governing the settlement of disputes) qəbulu əsasında təsis edilmişdir. DTT-nin MHM-i iki yarım sistemdən ibarətdir. Bunlardan biri siyasi mübahisələrin həlli institutları, bura DTT Katibliyi, mübahisələrin Həlli Orqanı və bir sıra digər ixtisaslaşmış siyasi institutlardır. Xüsusən də Mübahisələrin Həlli Orqanı xüsusi qurumlardan formalaşır [7, s.14]. Digəri isə kvazi-məhkəmə kimi fəaliyyət göstərən, məsələn, mübahisələr üzrə kollegiyalar, arbitrlərdən ibarət ad hoc panellər, daimi əsaslı apellyasiya orqanı qeyd edilə bilər. Bu qurumlar mübahisələrin həlli prosedurlarının spesifik mexanizmi kimi çıxış edirlər. Bunlar başqa bir beynəlxalq təşkilat üçün xarakterik deyillər. Belə bir spesifiklik DTT-nin MHM-i qlobal iqtisadiyyatdakı rolu ilə əlaqəlidir. DTT-nin Mübahisələrin Həlli Mexanizminin siyasi-diplomatik təbiəti dövlətlərarası qarşılıqlı etimad mühitinə hesablanmaqla müəyyən üstünlükləri ehtiva etməkdədir. Mübahisələrin Həlli Orqanı Mübahisələrin həlli qaydaları və prosedurlarının tənzimlənməsi haqqında Anlaşmaya görə, mübahisələrin həllindən irəli gələn tədbirləri təsdiqləyir (m.2). DTT-də mübahisələrin idarə edilməsi üzrə əsas orqan kimi Mübahisələrin Həlli Orqanı (MHO) Ümumi Şura rolunu oynayır. O, DTT -nin bütün üzvlərindən ibarətdir. MHO mübahisələrlə bağlı:

- məsləhətləşmələr keçirir;
- panellər (münsiflər heyətlərini) təsis edir;
- Apellyasiya Orqanı hakimlərinin təyinatını təsdiq edir;
- panelləri və Apellyasiya Orqanının hesabatlarını qəbul edir;
- icra üzrə müşahidə (nəzarət) fəaliyyəti aparır;

- cavabdehlik (kompensasiya) tədbirlərini təsdiqləyir.

MHO panel və Apellyasiya Orqanının hesabatlarını mənfi konsensus prinsipi ilə qəbul edir. Yeni, hesabat yalnız Mübahisələrin Həlli Orqanının hər bir üzvünün onun əleyhinə səs vermədiyi halda qəbul edilir. Məsləhətləşmələr və ya danışıqlar prosesində tərəflər razılığa gələ bilmədikdə, mübahisə üzrə şikayət edən üzv panelin və ya münisflər heyətinin qurulmasını tələb edə bilər. Mübahisələrin həlli orqanı bilavasitə mübahisənin həlli ilə məşğul olmur. Lakin öncə ifadə etdiyimiz qaydada prosesə nəzarət edir. Anlaşmanın 2.1-ci maddəsinə görə panelin və Apellyasiya orqanının hesabatını qiymətləndirir, daha doğrusu hesabatı ya qəbul edir, ya da rədd edir. Mübahisələrin Həlli Orqanı eyni zamanda Baş Şura kimi fəaliyyət göstərə bildiyi üçün DTT-nin bütün mübahisələrlə əlaqəli sazişlər üzrə şuralarını və komitələrini nəticələrlə bağlı məlumatlandırır. Mübahisələrin Həlli Orqanı MHM-nin əsas həlqəsini təşkil edir.

Müasir MHM həm keçmiş GATT, həm də digər beynəlxalq hüquqi həll mexanizmlərlə müqayisədə üzv dövlətlər tərəfindən daha tez-tez istifadə olunması baxımından təsirlidir. GATT-1947-nin əhəmiyyətli funksiyalarından biri onun kvaziarbitr fəaliyyətini yerinə yetirməsi üzrə mübahisələrə baxması olmuşdur [2, s.10]. GATT-ın XXII maddəsi mübahisənin ilkin həlli mərhələsi üzrə "konsultasiya" prosesini nəzərdə tuturdu.

GATT-ın XXII maddəsi Razılığa gələn tərəflərin GATT üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilmədiyi halda mövcud imtiyaz və üstünlüklərin ləğvi üzrə Razılığa gələn tərəflərin tövsiyəsinə ehtiva edir. Bu o zaman realizə edilirdi ki, danışıqlar nəticə verməsin. İlk növbədə, xüsusi olaraq mübahisələrin həlli üzrə qrupların hesabatından istifadə edilirdi. Mübahisə tərəflərinin də qrupların işində iştirak etməsi mübahisənin həlli üzrə qrupun fəaliyyətinə mənfi təsir edirdi. 1952-ci ildən bu xüsusi qruplar şəxsi keyfiyyətdə çıxış edən ekspertlərdən ibarət "münisflər qrupu" ilə əvəz edilir. Eyni zamanda mübahisə tərəflərinin "münisflər qrupu"nın tərkibinə müdaxilə etməsi aradan qaldırılır [12, s.121]. Razılığa gələn tərəflərin nazirlərinin 1982-ci il konfransında Mübahisələrin həlli proseduru haqqında Bəyannamə qəbul edilir. Bununla bərabər XXIII maddənin təkmilləşdirilməsi üzrə qərarlar qəbul edilir. Mexanizmin hələ o dövrdə də meydana gələn problemlərinin kökündə (bu gün də olduğu kimi) yeni təsis edilən Avropa Birlikləri ilə ABŞ arasındakı iqtisadi anlaşmazlıqlar olmuşdur. Mübahisələrin həlli mexanizminin yenilənməsi əsasən Tokio raunduna (1973-1979) təsadüf edir. Tokio raundunda Bildiriş, məsləhətləşmə, mübahisələrin həlli və nəzarət üzrə Razılaşma və onun əlavəsi kimi "Mübahisələrin həllində GATT-ın (m.XXIII:2) mövcud praktikasının razılaşdırılmış tətbiqi" qəbul edilir.

Dünya ticarəti genişləndikcə mübahisələrin sayı da artırdı. Hüquqi qüvvəyə mindiyi 1948-ci ildən 1995-ci ilə qədər GATT çərçivəsində mübahisələrin həlli özünün qeyri-səmərəliliyi ilə diqqətdə olub. GATT-1947-də "sərbəst hərəkət" in yaranmasına səbəb olmuş "pick and chose" siyasəti mövcud idi [1, s.127]. İştirakçı dövlətlər onlar üçün sərfəli olan sazişləri seçir və mübahisə zamanı konstitusiya qaydasını əsas alırdılar. İştirakçı dövlətlər sazişlərdə iştiraklarını cari maraqlarına uyğun müəyyən edirdilər. İştirakçı dövlətlər öz üzərlərinə ümumi öhdəliyin üçdə birindən də azını götürməklə mənfəət əldə etməyə çalışırdılar. Beynəlxalq ticarət rejimi (Müqavilələr hüququ üzrə 1969-cu il Vyana Kobvensiyasının 27-ci maddəsinə zidd olaraq) daxili hüquq qaydasına tabe etdirilməyə çalışılırdı. Məhz yeni, DTT-nin MHM-i qeyd edilən problemlərin həllini təmin etmək üçün təsis edilir. DTT-nin MHM-i təsisindən bu yana dünyanın mübahisələrin ən işlək beynəlxalq həlli sistemi olmuşdur. Əvvəlki, GATT-1947 ilə müqayisədə müasir MHM daha effektiv

olmuşdur [19]. Mübahisələrin həllində siyasi və hüquqi həll sistemləri birləşdirilmişdir. Bu mənada dünyada mübahisələrin ən işlək beynəlxalq həlli sistemidir.

Daha sonra, DTT-nin MHM-i fərqli strukturlarla Mübahisələrin həllinin prosedur və qaydalarının tənzimlənməsi üzrə Anlaşmaya görə geniş yurisdiksiyaya malikdir. MHM-ə DTT üzvü olduqda müraciət etmək olur. Üzv dövlət DTT sazişləri üzrə əldə edilmiş razılaşma və ya öhdəliyi qarşı tərəf pozduğu halda mübahisə qaldırıla bilər. DTT-də mübahisələrin həlli üzrə 60-a yaxın razılaşma MHM-in fəaliyyətinə aiddir. MHM iddiaçı, şikayətçiye öz maraqlarını müdafiə etmək imkanı verməklə, həm də cavabdehə müdafiə üçün təminat yaradır. Eyni zamanda üzv dövlət, üçüncü tərəf kimi də mübahisəyə qoşula bilər. MHM, MHO -nu öncədən xəbərdar etməklə mübahisədə əhəmiyyətli marağı olan istənilən üzv dövlətə panel və apellyasiya prosesində üçüncü tərəf qismində iştirak imkanı saxlayır.

MHM-də üçüncü tərəflərin iştirakından geniş şəkildə istifadə edilir. MHM üçüncü tərəfə rəy və rəylərin təqdim edilməsi, yazılı sənədlərin qəbulu yolu ilə prosesdə iştirak, dinləmə hüquqlarından istifadə imkanı təqdim edir. Üçüncü tərəfin kvaziməhkəmə institutu kimi apellyasiya prosesində hüquqlarının müdafiə dairəsi əvvəlki kollegiya iclasından daha əhəmiyyətlidir. DTT üzvü olmasa da o, "məhkəmə dostları"- "amicus curiae" təqdim etməklə mübahisələrdə dolayısi ilə iştirak edə bilər. Əvvəlki, GATT -1947-dən fərqli olaraq ayrı-ayrı şirkətlərin, xüsusi şəxslərin, fərqli sosial qrupların mübahisələrə cəlb edilməsi diqqəti cəlb etməkdədir. Bu hal da müəyyən tənqidlərə səbəb olub. Belə ki, DTT-nin MHM-i dövlətlərarası rejimə əsaslanır. MHM-nin fəaliyyətində vacib məqam hüquq tətbiqetmə qabiliyyətidir. Anlaşmanı imzalayan üzv dövlətlər GATT -1947-dən fərqli olaraq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi mexanizmin effektivliyini təmin etmək üçün konkret faktiki tədbirlər qəbul edirlər. Belə ki, panelin və ya Apellyasiya orqanının hesabatı (qərarı) qəbul edildikdə, ilk növbədə, cavabdeh tərəf mümkün müddətdə icra etmək istiqamətində hərəkətə keçməlidir. Əksər hallarda cavabdeh tərəf MHM tərəfindən qəbul edilmiş qərara hörmətlə yanaşır. Cavabdeh tərəf qərara riayət etməsə, iddiaçı iki istiqamətdə fəaliyyətə keçə bilər. Ya təminat almaq, ya da əvəz olaraq hər hansı əks-tədbirlər istiqamətində fəaliyyətə keçir. Hər iki halda iddiaçı tərəfin hüquqları təmin edilir. Bu mənada MHM-i həm GATT-1947-yə nisbətdə, həm də digər beynəlxalq mübahisə institutlarına münasibətdə üstünlüyə malikdir.

GATT-ın "İnkişaf hüququ" adlı (dördüncü) fəsli inkişafda olan ölkələrə münasibətdə preferensial ticarət prinsipini nəzərdə tutub. Bu rejim mübahisələrin həlli mexanizmində də təsbit edilib [5, s.26]. Anlaşmanın 8.10-cu maddəsinə görə, əgər mübahisə inkişafda olan ölkə ilə inkişaf etmiş ölkə arasında təzahür edirsə, o zaman inkişafda olan ölkənin tələbi üzərinə mübahisənin həlli üzrə qrupun tərkibinə ən azından bir üzv inkişafda olan ölkədən daxil edilir. Bu hal qeyd-şərtsiz DTT-nin MHM-inin üstünlüyü olaraq qiymətləndirilməlidir. Qeyd edilənlərə baxmayaraq MHM qüsursuz deyil və müəyyən tənqidlərə məruz qalmaqdadır.

2.DTT-nin MHM-nin çatışmazlıqları

Hazırda DTT-də MHM-nin çatışmazlıqlarından ən əhəmiyyətlisi, ən ciddi problem Apellyasiya Orqanının fəaliyyətsizliyidir [3]. Lakin DDT-nin MHM-nin digər qurumlarında da bu və ya digər səviyyədə nöqsanlar var. Bunun ilk əsasları isə GATT-1947-yə dayanır. GATT-da MHM-nin əvəzində "mübahisələrin həlli qrupu" anlayışından istifadə edilirdi. Mövcud qaydalara görə GATT-da "Razılığa gələn tərəflər"ın sədrinin qərarı ilə və ya mübahisə edən

və ya maraqlı tərəflərin nümayəndələrindən ibarət işçi qrupunun qərarı ilə mübahisənin həlli mexanizmi formalaşdırılırdı [8, s.56]. MHM-nin müasir variantda keçirilməsi Panelin Norveçin mövqeyini haqlı bildiyi 1952-ci il *"Sardiyanın idxalı üzrə tədbirlərlə bağlı Norveç Almaniyaya qarşı"* mübahisədə təmin edilir [11].

Hələ o zaman mövcud MHM-nin ciddi problemləri olmuşdu. GATT-1947 MHM-nin dəyişdirilməsi tənzimləmə əsasının və hesabatın qəbul edilmə qaydasını əhatə etmiş oldu. Əsas çatışmazlıq Paneldə qeyri-müəyyən prosedur qaydanın olması, ekspertlərin təyinat dövlətindən asılılığının qalması və ya şəxsi keyfiyyətdə çıxış edə bilməmələri, mübahisə tərəflərinin əvvəlki işçi qrupunda barışdırılması istiqamətində fəaliyyətin üstünlük təşkil etməsi, hesabatın qəbulunda konsensus qaydası və s. mexanizmin çatışmazlıqlarından olmuşdu.

Əgər nöqsan kimi qiymətləndirməli olsaq elə GATT-1947-nin qeyri-məhkəmə proseduru, hüquqi baxımdan məhkəmə qərarının olmaması, həmçinin hesabatın GATT-ın Şurasında (siyasi orqana) təsdiqləməyə verilməsi müasir MHM üçün də xarakterikdir. Ümumiyyətlə, GATT və DTT hüququ üçün "hüquq pozuntusu" və ya "öhdəliyin pozuntusu" üzrə klassik məhkəmə anlayışı yoxdur. GATT-da (m.XXIII ("b" və "c")), həmçinin DTT hüququnda ancaq "ticarət üstünlüklərinin" ləğvi və ya azaldılmasından danışılır.

Həm Paneli formalaşdıran ekspertlərə, həm də Apellyasiya Orqanının üzvlərinə münasibətdə MHO tərəfindən qəbul edilən "Davranış qaydası"nda da boşluqlar var. Bu qaydalara uyğun olaraq fəaliyyət göstərən ekspertlər özlərinin baxılacaq mübahisə ilə uyğun gəlməyən məlumatları haqqında, eləcə də onların tərəfsizliyinə xələl gətirə biləcək bütün məlumatları bildirməlidirlər. Mübahisəli məsələlərdən biri mübahisə tərəfinin Katiblik tərəfindən təqdim edilən namizədə qarşı çıxma bilməməsidir. Yalnız Anlaşmada ifadə edilən qeyri-müəyyən "istisnaedici hallar"da etiraz etmək mümkündür.

Baxılan işə bağlı Panelin səlahiyyət dairəsi məhduddur. Anlaşmanın 11-ci maddəsində deyilir ki, panel Mübahisələrin Həlli Orqanına müvafiq işə aid olan faktların obyektiv qaydada qiymətləndirilməsində kömək edir. Anlaşmanın 19-cu maddəsinə əsasən münisiflər heyəti (Panel) yalnız müəyyən etdiyi fakt üzrə tövsiyə verir. Tövsiyə nəyə əsaslanır. Baxılan iş üzrə faktların DTT-nin çoxtərəfli sazişlərə uyğunluğunu qiymətləndirməli və Mübahisələrin Həlli Orqanına əhatə edilən həmin sazişlər üzrə qərar qəbul etmək üçün tövsiyə verir. Münisiflər heyətinin (Panelin) tövsiyəsi maraqlı və ya mübahisə tərəflərinə DTT sazişlərinə uyğun olmayan pozuntu yaratmış tədbirin aradan qaldırılması üzrə olur. Panel mübahisə üzrə məsələyə Anlaşmanın 11-ci maddəsinə görə həm faktiki, həm də hüquq məzmununda baxır. Panel hətta işin mahiyyəti ilə əlaqəli olduqda belə iddia ərizəsində göstərilməyən faktları təhlil edə bilməz. Yəni, əsasən ABŞ tərəfindən Apellyasiya Orqanının üzvləri üçün irad kimi irəli sürülən "hakimlikdən çox hakimlik etmək" təşəbbüsü Panel üçün xarakterik deyil. Baxmayaraq ki, bu orqan işə mahiyyəti üzrə baxır.

Anlaşmada MHM-nin əsas struktur qurumu Panelin üzvlərinin beynəlxalq ticarət hüququ və ya hüquqşünas olmaları üzrə ilə konkret tələb yoxdur. Panelin beynəlxalq hüquq üzrə mütəxəssislərdən təşkil olunması tələbinin olmaması tənqidlərə də əsas vermişdir [10, s.100]. Belə bir tələbin olmaması Dünya ticarətinin "etimad üzərində qurulması" ideyası ilə əlaqələndirilə bilər. Lakin mübahisələrin həlli orqanında qeyri-hüquqşünasların (məsələn, dövlətlərin diplomatik xidmət orqanlarının əməkdaşlarının) da olması nəinki münisiflər heyətinin (Panelin) işinə mənfi təsir etmiş, həm də Apellyasiya Orqanının yüklənməsinə səbəb olmuşdu. *Kanada Avstraliyaya qarşı (Karantin tədbirləri ilə bağlı lasosun idxalının*

qadağan edilməsi) işində Panelin hesabatındakı hüquqi nöqsanlar digər tərəfin şikayəti nəticəsində Apellyasiya Orqanı tərəfindən həll edilmişdir [18].

DTT-də MHM-nin çatışmazlıqlarından digəri ekspertlərin maddi təminatı ilə əlaqəlidir. Digər beynəlxalq mübahisələrin həlli orqanlarında fəaliyyət göstərən hakimlərə münasibətdə münisflər heyətinin (Panelin), Apellyasiya Orqanının ekspertlərinin maddi təminatı zəif olmuşdur. Məlum olduğu kimi hakim və ya ekspertlərinin maddi təminatı onların müstəqilliyinin təminat şərti kimi qəbul edilməkdədir. Münisflər heyətinin (Panelin) maddi təminatının qeyri-məqbul olması həmin şəxslərin üzv-dövlətin diplomatik nümayəndələri və ya dövlət məmuru kimi çalışmaları ilə əlaqəlidir. Belə halda onlar məvacibi də çalışdığı dövlətdən almış olurlar. Dövlətdə çalışan məmurların münisflər heyətindəki fəaliyyəti ödənişsizdir, onlar üçün yalnız yaşayış və nəqliyyat məsrəfləri təmin edilir [14, s.740]. Bu vəziyyət həmin ekspertlərin, bir tərəfdən tərəfsizliyinə, digər tərəfdən peşəkarlığına təsir etməyə bilməz.

Münisflər heyətinin (Panelin) daimi əsasda fəaliyyət göstərməməsi bu orqanın, eləcə də bütövlükdə MHM-nin nöqsanlarından sayılmalıdır. Hesab edirik ki, münisflər heyətinin (Panelin) daimi əsasda fəaliyyəti təmin edilməlidir. Həmçinin münisflər heyətinin fəaliyyətinin maddi mükafatlandırılması (hazırda bir iş gününə görə ödənilən 600 İsveçrə frankı [13, s.12]) beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır.

Münisflər heyətinin ekspertlərinin qeyri-peşəkarlığı bütövlükdə MHM-yə, o cümlədən növbəti həll mərhələsinə-Apellyasiya orqanın işinə mənfi təsir etmişdir. Apellyasiya orqanının münisflər heyətinin səlahiyyətində olan məsələlərin həllinə müdaxiləsinə səbəb olmuşdur. Bu da "Apellyasiya orqanının ilk və son instansiya məhkəməyə cevrilmək riskini artırmış" [17], nəticədə bu orqanın fəaliyyətinin dayandırılmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdur.

Ədəbiyyatda Apellyasiya orqanına bənzər daimi fəaliyyət göstərən münisflər heyətinin yaradılması təklifləri [9, s.188; 16, s.204] də qeyd edilib. Bu təklifi qəbul edərək hesab edirik ki, daimi fəaliyyət göstərən münisflər heyəti iki kameradan və ya palatadan ibarət ola bilər. Birinci halda, indiki qeyri-hüquqşünaslar da daxil olmaqla heyətdə mübahisənin faktiki halları araşdırıla bilər, ikinci halda sırf hüquqşünas heyətlə hüquqi əsaslar həll edilə bilər. Belə olduğu halda fəaliyyəti dayandırılmış Apellyasiya orqanı özünün təyinatına uyğun olaraq yalnız hüquq məsələləri üzrə fəaliyyətini də həyata keçirə bilər.

Münisflər heyətinin (Panelin üzvlərinin) müstəqilliyi və tərəfsizliyi məsələsi "qanunvericilik" qaydasında həll edilməlidir. DTT-nin Nazirlər Şurasında Anlaşmaya dəyişiklik edərək münisflər heyətinin struktur dəyişikliyi təmin edilə bilər. Həmçinin üzvlərin maddi-iqtisadi statusu beynəlxalq orqanların ekspertlərinin statusuna uyğunlaşdırılmalıdır.

Digər problem MHM-nin Apellyasiya Orqanın fəaliyyəti ilə, daha doğrusu fəaliyyətsizliyi ilə əlaqəlidir. MHM-nin Apellyasiya Orqanın fəaliyyəti dayandırılmış, bərpası isə çətin məsələyə çevrilmişdir. Prinsip etibarı ilə Apellyasiya Orqanı öz səlahiyyətlərini məhkəmə kimi həyata keçirmiş və buna görə də səlahiyyətlərini aşan məhkəmə qurumu kimi şərh edilmişdir. Qərarlarını əks konsensus prinsipinə uyğun olaraq, qəbul etdiyi üçün müəyyən prosedurdan sonra onlar, avtomatik qüvvəyə minir, yəni "qanunverici" orqan tərəfindən yoxlanılmırdı. Presedent prinsipinə əsaslanma tənqid edilmiş və onların sonrakı işlərin nəticələri üçün zərərli olması irəli sürülmüşdür. MHM-i MHO, münisflər heyəti və Apellyasiya Orqanının qəbul etdiyi prosedur qaydalarla istiqamətləndirilir. Lakin prosedur qaydaların (xüsusən də Apellyasiya Orqanının qaydalarının) qeyri-dəqiq məzmunu

səbəbindən onların bir çox müddəalarının şərhinə ehtiyac vardır. Hesab edilir ki, prosedur qaydalaradakı boşluqlar üçün ağlabatan təfsir üsullarından istifadə edilə bilər, lakin həddindən artıq təfsirlərə yol verilməməlidir. Xüsusilə, qərar qəbul etmə prosesində konsensus məsələləri üzrə heç bir etiraz olmamalıdır [6].

Nəticə

MHM-nin üstünlükləri və çatışmazlıqları bütün iştirakçı dövlətlər üçün eyni səviyyədə deyil, lakin bütün iştirakçı dövlətlər üçün ümumi olan problemlər vardır. Əsasən inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və qismən də daha az inkişaf etmiş və ya kasıb ölkələr arasında hüquqi fərqlər pozitivləşdirilsə də faktiki təsirdə çox ciddi fərqlər qalmaqdadır. MHM-nin üstünlüklərindən əsasən inkişaf etmiş ölkələr daha məqbul qaydada istifadə edirlər. Ümumi çatışmazlıqlar inkişaf etməkdə olan dövlətlərə daha ciddi təsir edir. MHM yaradılarkən qeyd etdiyimiz kimi, zəif iqtisadi potensiallı ölkələr üçün müəyyən əlverişli imtiyazlar təsis edilsə də, bu ölkələr ehtimal olunan benefisiarlar olmamışlar. Praktiki aspektdə bu dövlətlərin iqtisadi statusu tam realizə edilmədiyi üçün inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən islahat üzrə çoxsaylı təkliflər edilməkdədir [15].

GATT/DTT sistemində inkişafda olan ölkələrə münasibətdə "inkişaf hüququ" yer alsada bu ölkələrə münasibətdə pozitiv ayrımcılığa zərurət qalmaqdadır. MHM-də iştirak vaxtı və pul-maliyyə resursu baxımından yüksək məsrəflər tələb edir. Bu hal inkişaf etməkdə olan ölkələrin iştirakına birbaşa və ciddi mənfi şəkildə təsir etməklə onların iqtisadi fəallığını azaldır. İştirakın dəyəri yüksək və vaxtın gecikməsi nisbətən kiçik və zəif iqtisadi potensiallı ölkələrin öz hüquqlarını müdafiə etməsində çətinlik yaratmasına səbəb olur, onları DTT hüququ üzrə öhdəliyini pozan (adətən güclü) ölkə qarşısında güzəştə getməyə vadar edir. Hətta inkişaf etməkdə olan ölkələr xərcləri ödəyə bilsələr və mübahisəni qazana bilsələr belə, MHM-nin müdafiə sistemi iqtisadi sanksiyalardan hədsiz dərəcədə asılıdır. Güclü ölkələr ticarətin gətirdiyi üstünlüklərdən daha az asılıdırlar və əks-tədbirlərə daha yaxşı dözlürlər. Ticarətin bəzi sahələrində inkişaf etməkdə olan ölkələrin qisas almaq imkanları yoxdur və ya inkişaf etmiş ölkələr üçün (məsələn, Ekvador Avropa İttifaqına qarşı məlum "Banan işi"ndə olduğu kimi) təhlükə yaratmaq üçün kifayət qədər cavab tədbirləri görə bilmirlər. Ümumiyyətlə, dünya ticarətində inkişaf etməkdə olan ölkələrin iştirak səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin iştirak səviyyəsindən xeyli aşağıdır [4]. Məhz buna görə də MHM-nin hüquqi əsaslarına edilməli olan dəyişikliklər bütövlükdə DTT hüququndakı boşluqlardan ayrı düşünülə bilməz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı. 2008, 396 s.
2. Дюмулен И.И. Всемирная торговая организация. Экономика, политика, право. М.: БАВТ, 2008, 347с.
3. Appellate Body Report, Mexico – Anti-Dumping Investigation of High-Fructose Corn Syrup (HFCS) from the United States – Recourse to Article 21.5 of the DSU by the United States, WT/DS132/AB/RW, adopted 21 November 2001.

4. Arie Reich, 'The effectiveness of the WTO dispute settlement system: A statistical analysis' (2018) Transnational Commercial and Consumer Law. Springer, Singapore,16
5. Bahri A. Public Private Partnership for WTO Dispute Settlement: Enabling Developing Countries. Edward Elgar Publishing, 2018, 288 p.
6. Bartosz Ziemblicki, 'The Controversies over the WTO Dispute Settlement System
7. Brandi Clara, Helble Matthias. The End of GATT-WTO history? Reflections on the future of Post-Doha World Organization. German Development Institute. Discussion paper. 13/2011, Bonn 2011, 22p.
8. Cottier Th. Litigation Process under GATT Dispute Settlement System Lessons for the WTO // Journal of the World Trade. March 1996. Vol.19, No.3, p.47-61
9. Cottier Th. The WTO Permanent Panel Body – A Bridge Too Far? // Journal of International Economic Law. 2003. Vol. 6. No. 1. p. 187-202
10. Fecney Sean P. Dispute Settlement Understanding of the WTO Agreement: An Inadequate Mechanism for the Resolution of International Trade Disputes Pepperdine Dispute Resolution law Journal, V.2. II, p.99-116
11. GATT Panel Report, adopted October 31, 1952. 1st Supp. BISD (1953). GATT Disputes: 1948-1995. (Volume 1 and 2) WTO. Dispute Settlement <https://www.wto.org>
12. Jackson J.H. The legal meaning of a GATT dispute settlement report. The jurisprudence of GATT and the WTO. Insights on treaty law and economic relations. Cambridge. 2000. 497p.
13. Petesmann E. Ten years of the WTO dispute Settlement system past, present and future / Journal of international law and polisy .2004 v. III. p. 1-48
14. Ragosta John A. Unmasking the WTO – Access to the DSB System: Can the WTO Live Up to the Moniker “World Trade Court?” 31 Law & Poly International Business. 2000, p.739-750
15. Ruyi Xiao /An Analysis of the Merits and Demerits of the World Trade Organization's Dispute Settlement Mechanism System and the Disadvantageous Position of Developing Countries in it, University of Leeds School of Law, Leeds LS2 9JT, The United Kingdom
16. Shoyer A.W. Panel Selection in WTO Dispute Settlement Procedures // Journal of International Economic Law. 2003. Vol. 6. No. 1. p. 203-209
17. Steger D. Establishment of a Dispute Tribunal in the WTO // Trade and development symposium. Perspectives on the Multilateral Trading System. A Collection of Short Essays. URL: <http://www.ictsd.org/downloads/2012/02/debra-stegerestablishment-of-a-dispute-tribunal-in-the-wto.pdf>
18. WTO Dispute DS18. Australia – Measures Affecting Importation of Salmon. <https://www.wto.org>
19. WTO Official Website
https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/whatis_e.htm.

**THE DISPUTE SETTLEMENT MECHANISM OF THE WORLD TRADE ORGANIZATION:
ADVANTAGES AND DISADVANTAGES**

Abstract

The advantages and disadvantages of the Dispute Settlement Mechanism (DSM) are not at the same level for all participating states, yet there are common problems that affect them all. Although legal distinctions between developed, developing, and, to some extent, less developed or poorer countries have been formalized, there remain very serious differences in practical effect. Developed countries make use of the DSM's advantages in a more favorable manner. The common shortcomings have a stronger impact on developing countries. In some areas of trade, developing countries lack the means of retaliation, or they are unable to take sufficient countermeasures to pose a threat to developed countries (for example, as in the well-known "Banana case" of Ecuador against the European Union). For this reason, the changes that need to be made to the legal foundations of the DSM cannot be considered separately from the gaps that exist in WTO law as a whole.

Keywords: World Trade Organization, General Agreement on Tariffs and Trade, Dispute Settlement mechanism, trading system, customs procedures

INSTITUTIONAL RELATIONSHIPS TO THE SOCIAL SPHERE SYSTEM

Dusmurod RAKHMONOV

Associate Professor (PhD)

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-6599-7940>

dusmurodraxmonov@gmail.com

Abstract. *The main goal of researching the social sphere is to analyze the resources for ensuring a comfortable human life based on a technological cluster approach, which includes social infrastructure, urbanization and deurbanization, education and training, science and innovation, culture and sports, spiritual and educational, protection, it is shown to ensure the implementation of such areas as the penitentiary system, socio-ethnic environment, and the provision of household services, and to pay attention to the needs of citizens. Contextual analysis, inductive and deductive, retrospective analysis methods were used as research methods. The article shows that institutional relations in the social sphere system are provided on two levels, where the first level is non-personalized (not expressed on a personal level) and the second level is personified (expressed on a personal level). In order to ensure the stable dynamic development of the social sphere, it is necessary to ensure the issue of personnel training in the sphere based on real social objectivity. For this, it is recommended to study the paradigmatic aspects of Liberal social policy, Conservative social policy, Social-democratic social policy models, and improve the national social sphere, taking into account national-cultural characteristics, among other resources.*

Keywords: *cluster, institutional, personification, urbanization and deurbanization, destructive, paradigm, latent*

1. INTRODUCTION

In the social sphere, vital issues such as medicine, science, education, upbringing, social protection and social services are expressed, and youth is expressed as a basic factor. If we believe that each generation is born to change the world [Камю, 1990: 278], their mission is aimed at change, before studying the composition of the phenomena and processes of the social sphere in the development or application of social technologies, it is necessary to define the mission and its philosophical essence. It should be noted that until now this issue has not been studied from the point of view of improving the social sphere system.

The concept of mission (lat. missio) has several meanings, the most important of which are:

- a) performing a responsible task, responsible role, executing a responsible instruction;
- b) representative of the head of the sent representatives;
- c) diplomatic representation on special tasks;
- g) it is possible to point out the missionary organization [Ирозорова, 2007: 20–30].

While the last meaning expresses destructiveness, while the mission implies creativity, elimination of destruction, in a word, the mission is a social role, tasks are

enumerated, and the obligation to perform actions within the framework of the law. Based on the interpretation of the concept of mission, mission is a closed "visible" intellectual and spiritual ability that expresses humanity in a person:

- the mission of creativity and spiritual creativity – refers to scientists and philosophers, creative people such as poets and writers, artists and artists;

- subversive mission – war, refers to the various causes of conflict;

- the mission of knowledge and understanding – applies to those who have made brilliant discoveries in the field of science and technology;

- the mission of providing assistance and helping – applies to those who perform actions to solve other people's problems and alleviate their pain;

- ecological mission – refers to those who embody the material, social, spiritual and spiritual worlds.

The main goal of the social sector is to provide resources for a prosperous human life based on a technologically clustered approach: social infrastructure; urbanization and deurbanization; education; science and innovation; culture and sports; spiritual-educational; protection; penitentiary system; socio-ethnic environment; if it is to ensure the implementation of sectors such as household services and to direct them based on the needs of citizens, then it is necessary to define problems related to the sector. In this:

- aggregating information and formulating a goal for impact;

- determining the time and duration of exposure and choosing methods;

- creating conditions for impact and implementing it;

- it will be necessary to evaluate the result of the impact and carry out social diagnostics and prognosis.

Within the subject V.A.Shmygin and V.L. Schultz paid attention to social technologies in researching the social sphere and showed the algorithm of its application. V. N. Goncharov paid attention to the epistemological aspects of the issue, while Kha. A. Barlybaev paid more attention to moral issues in researching the social sphere. D. North paid attention to the structural connection of institutions in establishing the stable connection of the unstable relations observed in the society.

2. RESEARCH METHODOLOGY

V.A.Shmygin and V.L.Shults defined the algorithm of using social technologies to express the performance of the state function within society, and emphasized that it is acceptable to act in the manner of citizen – social problem – state offices – analysis – resource – practical help when describing the components of state power separately [Шмыгин., Шульц, 2022: 71-82]. In this, emphasis is placed on the diversity of social technologies:

- from providing food products to delivering it to the consumer;

- provision of medicines;

- delivery of primary consumer goods;

- ensuring the process of receiving medical assistance (observation, support);

- improvement of living conditions;

- providing various forms of household assistance;

- registration of documents;

- such as helping those who are alone and who have lost their breadwinners are taken into account.

V.N. Goncharov touched on the subject and tasks of social philosophy, showing that social philosophy was formed as a separate field of knowledge in the middle of the 19th century and that the sciences of sociology and psychology also appeared during this period. he chooses a form of knowledge based on knowledge [Гончаров, 2012: 171]. The form of knowledge based on experience and rationality means the use of data on the results of empirical research, social diagnostics of real social existence.

If we assume that X. A. Barlybaev has shown that universal morality is valid only under certain conditions, any indicator requires an analysis of cause and effect [Барлыбаев, 2018: 329]. The incomparable power of the product of human thinking, ensuring the development of knowledge, determining the ways of human freedom, achieving the well-being of life, becomes the leadership motive of classes, castes, ethnic groups, and becomes a factor determining the dynamics of the social environment of society. Socio-philosophical ideas are in sync with the historical period and determined the essence of human activity in the form of valuable (subjective) knowledge of social reality and social reality [Гончаров, 2012: 173].

2. ANALYSIS OF LITERATURE ON THE SUBJECT

It is necessary to pay special attention to socio-philosophical research in order to determine the character of institutional relations in the system of the social sphere, to determine their dialectical connection. According to the Law "On the Referendum of the Republic of Uzbekistan", "a referendum is a nationwide vote of citizens on the most important issues of society and state life for the purpose of adopting the laws and other decisions of the Republic of Uzbekistan [lex.uz]", the plenary session of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis on March 10 132 of the deputies who participated in the meeting supported the law on the new version of the Constitution, two deputies abstained, three deputies did not vote.

According to the new edition, the number of articles in the Constitution of Uzbekistan is increased from the current 128 to 155, and its norms from 275 to 434. Conceptual changes were made to 91 of 128 articles. If we take into account that among the changes were the extension of the presidential term from 5 to 7 years, the reduction of the number of senators from 100 to 65, the declaration of Uzbekistan as a social state, the separation of the powers of local councils and governors [https://bugun.uz], our society socio-philosophical knowledge performs a regulatory and mobilizing task at different levels of management [Kemerov., Kerimov, 2006: 156] in providing life. Social Philosophy:

at the level of epistemological function, the laws of the processes taking place in society (in small and large groups), development trends;

at the level of methodological task, the stages of emergence and extinction of social processes, events and situations;

general relevance of social existence at the level of task of integration and synthesis of social knowledge;

at the level of prognostic function, the development of social life and the tendency to find maturity of a person;

conceptual, abstract-theoretical interpretation of the social world at the level of worldview task;

personal and socio-cultural significance of social objects and situations at the level of axiological function;

material and spiritual change of social being at the level of social function;

At the level of the humanitarian task, it fulfills the formation of humanistic values and ideals, the information and conclusions collected during the research serve to systematize and improve the information about the social existence, then empirical research is considered important for determining the dialectical connection of the dynamics of institutional relations in the system of the social sphere.

4. ANALYSIS AND RESULTS

D. North, one of the founders of modern institutional theory, writes that institutions provide effective structural communication in establishing stable relations of unstable relations observed in society. In the example of the social sphere, institutional relations are social infrastructure, urbanization, education, science and innovation, culture and sports, spiritual-educational, protection, penitentiary system and socio-ethnic environment, and household services to meet the needs considered important for human life and activity. functional dependence is considered for the stable and efficient functioning of the sectors. In this, not only organizations, but also social relations such as human-human, human-social system, human-need-resource-service are expressed. According to D. North's idea, interaction with industry representatives is based on the influence of institutions [Норт, 1977: 239]. That is, institutions are able to ensure stable relations by considering legality and norms and putting an end to abstractions [Норт, 1977: 21]. Theoretically, relations between formal and informal institutions are known [Эггертссон, 2001: 67], according to V. I. Kushlin, formal institutions can include organizations and institutions, laws and other legal norms. Informal ones include traditions, customs, principles, in a word, unwritten laws [Кушлин, 2005: 34]. In the social sphere system, institutional relations are provided at two levels:

first level – non-personalized (not expressed on a personal level) relations;

second level – personified (personally expressed) relations.

Taking into account the ethnocultural and regional characteristics [Beknazarov., Rakhmonov, 2020: 2759-2762], the observation of secondary relations in the social sphere system is expressed. In this case, the bond of relations is formed by such sub-characteristics as: brotherhood, father-son, neighbor-relative, god-father, master-discipleship, territorial and ethnic affiliation [Rakhmonov., Nazarova, 2023: 05016]. The big difference between them is observed in the approval and coverage of the form of activity, and the formalities are based on the law and according to the written norms. And in the informal, relations are observed in a latent manner.

When V.S. Barulin said that social philosophy studies the formation of stable large groups in society and the laws of communication between them [Барулин, 1993: 90], he meant studying not only formal but also informal relations. Although social processes in society are also studied in social philosophy, sociology, social psychology, jurisprudence and history [Nosirov., Yunusova., Nazarova: 2023: 2789], the research object unites them. However, each branch of science on the subject of research studies specific laws on the basis of its categorical apparatus. In this, social philosophy acquires its subject by studying the complex of knowledge related to all spheres of society. While V.N. Goncharov points out the difference in the existence of specific theories, categories and laws [Гончаров, 2012: 96], we believe that social philosophy is distinguished by the fact that it

performs a methodological function for other sciences and is considered to determine the purpose of their research. "On the State Budget of the Republic of Uzbekistan for 2022" Law of the Republic of Uzbekistan dated 30.12.2021 No. LRU-742 22.8 trillion soums are allocated for the expenses for the conservation sector, 3.4 trillion soums for the culture and sports sector, and 1.5 trillion soums for further development of the science sector [https://xs.uz]. Socio-philosophical researches should determine the observed changes in the dynamics of the social sphere in the form of "The past of the social sphere – The present of the social sphere – The perspective of the social sphere" and justify the observed trends, the nature of social relations and the formal and informality of inter-institutional relations. The social sphere, in a centralized way, that is, it applies to ensure that the activities of various spheres-institutions are carried out in order to ensure the well-being of citizens. Its mission is to improve social mechanisms based on the satisfaction of human needs and requirements. In this aspect, although it is similar to the function of the welfare state, the welfare state is considered the next, relatively improved and developed form of the evolutionary process due to its focus on the spiritual environment and the priority of active citizenship and social solidarity [Бабосов, 2014: 98]. It is necessary to analyze the influence of social actors on this process at the micro level, the space created or strengthened at the local level at the meso level, and the interrelationship of each institution (organization) at the macro level. V. E. Kemerov includes these processes among the influencing factors and connects the social sphere with knowledge [Кемеров, 2006: 77]. Although L.I. Kask emphasized that state tasks are not divided, they are always implemented as a priority [Каск, 1969: 72], although the social sphere is considered autonomous and dominant in terms of its purpose and function, the effectiveness of its tasks is a number of tasks of the state, i.e. complex tasks of the state. is related to the fragment. In this:

legal – ensuring the safety of citizens' lives;
anti-corruption – fight against negative situations of all kinds that interfere with the development of the social sphere;
stabilizing – ensuring social relations on the basis of equality and mutual respect;
protectionist – ensuring social protection of citizens in various crisis situations;
economy-maintenance – repair of collectively consumed objects (medical institutions, hands, etc.);
redistribution – the provision of a high level of social protection can be seen as the assignment of tasks between different institutions.

The social sphere requires institutionalization as it consists of networks and transportation. In this case, the processes that take the form of relations within the sphere of the social sphere, such as "need – supply", "demand – the order of its satisfaction", "consumer – producer", "goods – supplier" apply. The social sphere has a complex structure, establishing relations with various institutions (organizations) [Nazarova., Jumaniyazova, 2023: 854-859], fulfills its mission – the mission of the social sphere. Each institute (organization) differs in the following social-cultural, household-normative aspects:

based on basic standards (valid throughout the life of the institution/organization);
based on additional standards (applies to self-preservation under the influence of external and internal factors);
on the basis of subsidiary standards (applies to monitoring, control and ensuring compliance with standards);

based on valuable standards (a person follows a set of instructions that are important for the community);

on the basis of cognitive norms (applies to perception, analysis and knowledge of the processes taking place in the social sphere).

In order to ensure institutional relations in the social sector system, it is necessary to take into account the socio-cultural and household-normative aspects of each institution, if the changes that occurred in the process of transformation are not paid attention to, problems such as organizational, regulatory, and mobilization can be observed in the activity of the sector [Шматова, 2015: 26].

Institutional relations to improve the social sphere as a system:

- a) realizing the existence of a need;
- b) clearly defining the demand and supply;
- c) introducing the institution to social relations;
- g) differs from:
- d) in determining and improving conditions;
- e) can perform an indicative function in determining the direction of activity.

As a result, positive changes in the social sphere occur directly under the influence of institutions:

accepting or not accepting institutional necessity - adapting - subject;

active participant in the implementation of the institute (organization) - initiator - subject;

a person who is eager to introduce new standards - a challenger - a subject;

a subject who protects the interest of the institution with positive messages - campaigner - subject;

a partner - subject, which ensures that the objects of the social sphere comply with the new standards;

monitoring of the development of the social sphere - supervisor - subject.

On the basis of cognitive analysis, it should be noted that in the social sphere system - institutional relations are distinguished by the fact that they have a complex structure, but they are considered important for ensuring the effectiveness of the work carried out at the level of the social sphere. For example, in the thirty-sixth plenary session of the Senate of the Oliy Majlis, in the law "On Amendments to the Law of the Republic of Uzbekistan on the State Budget of the Republic of Uzbekistan for 2022" a limited amount - 8.7 trillion soums will be allocated to the social sector due to the optimization of additional expenses and certain expenses that will not be absorbed - of which 1.4 trillion soums will be allocated to the education sector, 0.5 trillion soums to the health sector, and 6.2 trillion soums to social support of the population. Also, if 3.7 trillion soums of additional funds were allocated for the financing of measures for the solution of urgent problems that have a negative impact on the mood of the population in the neighborhoods. In the law on the state budget intended for 2023, expenditures in the field of education are 58.4 trillion soums, 28.4 trillion soums in the health sector, 2.5 trillion soums in the field of culture, 2.3 trillion soums in the field of sports, and 1 in 2023 for further development of science. The allocation of 8 trillion soums is set. The data show that [Rakhmonov., Nazarova, 2024: 1-6], systematic improvement of the social sphere is manifested as a need, and students of the

population are increasing in relation to all spheres of medicine, sports, culture, education, that is, they demand to ensure quality indicators.

In this, from a socio-philosophical point of view:

the mentality of the population;

formation of the culture of the population regarding the social sphere;

availability, transparency and delivery of information on the social sphere;

the level of awareness of the population about national resources;

the historical experience of the area is interested. Without taking these into account, the application of social technologies, the implementation of system modernization creates problems that can take a political tone.

In science, it is known that the transfer of social functions to the care of the state developed in stages, including Yu.M. Goncharov, who showed that it was implemented in the form of real social protection [Гончаров, 2012: 171], and probable social protection from the point of view of the evolution of the state, but it is appropriate to show that the social sphere operates in the form of institutional relations as follows:

the stage of doing charity work without an address and in an irregular manner;

the stage of combating poverty by providing practical assistance to the poor;

the stage of holding various charity events in public;

growth of the regulatory role of the state in the systematization of social protection;

the stage of emergence of new institutions (organizations) as a result of branching of the social sphere.

5. CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

Implementation of institutional relations in the social sphere system is aimed at ensuring direct efficiency, and each institution (organization) is distinguished by its cultural, normative and structural characteristics.

firstly, the fact that each generation confidently changes the world and realizes that it is his responsibility to ensure the well-being of his life, that creativity is his mission, ensures social mobility. In this process, the formation of mentality, social sphere culture, availability of information, the level of awareness of the population about national resources and the historical experience of the region are manifested;

secondly, positive changes in the social sphere are adaptive to the subject; initiator - to the subject; campaigner - to the subject; providing partner - to the entity; the supervisor is expressed to the subject, in which the formal appearance of institutional relations acquires a cultural meaning in following the norms, fulfilling the specified conditions, choosing the optimal conditions of cooperation in the use of resources;

thirdly, in the system of the social sphere, institutional relations are provided at two levels, expressed at the first level in the form of non-personalized (not expressed at the personal level) relations, and at the second level in the form of personified (expressed at the personal level) relations.

In order to ensure the stable dynamic development of the social sphere, it is necessary to ensure the issue of personnel training in the sphere based on real social objectivity. For this, it is recommended to study the paradigmatic aspects of Liberal social

policy, Conservative social policy, and Social-democratic social policy models, and improve the national social sphere, taking into account national-cultural characteristics, among other resources.

REFERENCES:

1. <https://bugun.uz/2023/03/13/konstitutsiya-boyicha-referendum-30-aprelda-bolib-otadi-hosh-referendum-ozini-nima/>
2. <https://lex.uz/docs/5801127>
3. <https://xs.uz/uzkr/post/talim-sohasi-kharazhatlariga-469-trln-som-sogliqni-saqdash-sohasi-kharazhatlariga-228-trln-som-2022-jil-uchun-davlat-byudzheti-togrisidagi-qonun-maquullandi>
4. Beknazarov, A. A., Rakhmonov, D. A., Normuratova, M. K., & Nasirov, K. J. (2020). Psychological-pedagogical classification of the philosophy of social service. *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems*, 12(7 Special Issue), 2759-2762.
5. Nazarova, N. J., & Jumaniyazova, N. S. (2023). The Role of Family on Preventing the Youth's Deviant Behaviours. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(1), 854-859.
6. Nosirov, R., Yunusova, N., Nazarova, N., & Shamsiddinova, E. (2023, June). Occupational problems in youth competitiveness. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2789, No. 1). AIP Publishing.
7. Rakhmonov, D., & Nazarova, N. (2023). Analysis of the results of the empirical study of ethnocultural aspects of social service provision in Uzbekistan. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 452, p. 05016). EDP Sciences.
8. Rakhmonov, D., & Nazarova, N. (2024). Socio-Philosophical Reflection of the Social Sphere Model. *Modern Science and Research*, 3(1), 1-6.
9. Бабосов Е.М. Модернизация социальных систем. Национальная академия наук Беларуси, Институт социологии. – Минск: Белорусская наука, 2014. – 257 с.
10. Барлыбаев Х. А. Философия солидарности. Анти-Хантингтон. Солидарология. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Научная библиотека, 2018. – С.329.
11. Барулин В.С. Социальная философия. – М.: Изд-во МТУ, 1993. – Ч. 1. – С.90.
12. Гончаров В.Н. Предмет и функции социальной философии // *Наука и современность*. Серия: Философские науки. №4, 2012. – С.171.
13. Гончаров Ю.М. Основы социального государства: учебное пособие. – Барнаул: АлтГТУ, 2016. – С.96.
14. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Пер с фр. – М.: Политиздат, 1990. – С.360.
15. Каск Л.И. Функции и структура государства – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1969. – С.72.
16. Кемеров В.Е. Меняющаяся роль социальной философии и антиредукционистские стратегии // *Вопросы философии*. – 2006. – №2. – С. 77.
17. Кемеров В.Е., Керимов Т.Х. Социальная философия: словарь. – М.: Акад. проект, 2006. – 656 с.
18. Кушлин В.И. Государственное регулирование, стратегия и движущие силы трансформации экономики // *Государственное регулирование рыночной экономики*. – М.: РАГС, 2005. – С.34.

19. Назарова, Н. (2023). STRUCTURAL-FUNCTIONAL ANALYSIS OF ENSURING PROFESSIONAL COMPETITIVENESS OF YOUTH OF UZBEKISTAN. ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, 6(2).
20. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н.Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З.Мильнера. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. –С.239.
21. Прозорова Е.С. Миссия философии: парадоксы и реалии // Вестник ВолГУ. Серия 7. Вып.6.2007.–С.20-30.,
https://intuit.ru/studies/professional_skill_improvements/19533/courses/691/lecture/29348?page=2
22. Шматова А.Н. Трансформация институциональных отношений органов государственной власти и местного самоуправления // Автореф... дис. ... к.. соц... наук. – Ставрополь: Сев.-Кавказ. федер. ун-т 2015. – 26 с.
23. Шмыгин В.А., Шульц В.Л. Социальные технологии трансляции образа государства // Национальная безопасность / nota bene. – 2022. – № 6. – С.71-82.
24. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты / пер. с англ. – М.: Дело, 2001. –С.67.
25. "Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида Қонун, 30.08.2001 йилдаги 265-II-сон. – <https://lex.uz/docs/81253>.

CƏNUBİ QAFQAZ VƏ XƏZƏR DƏNİZİ: REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK NƏZƏRİYYƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ YENİ YANAŞMALAR

Ləman QOCAYEVA

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8762-5219>

leman.suleymanli.88@mail.ru

Xülasə. *Məqalə Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizinin regional təhlükəsizlik sisteminə yeri və rolunu nəzəri aspektdən təhlil edir. Mövzuya yanaşmada əsas diqqət beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinin – realizm, neorealizm, liberalizm və regional təhlükəsizlik kompleksləri nəzəriyyəsinin tətbiqinə yönəldilmişdir. Cənubi Qafqazın coğrafi mövqeyi və Xəzər dənizinin enerji resursları regionu qlobal güc mərkəzlərinin maraq dairəsinə daxil edir və təhlükəsizlik dilemmasını daha da kəskinləşdirir.*

Məqalədə həm regional dövlətlərin maraqlarının toqquşması, həm də beynəlxalq aktorların iştirakı nəzəri kontekstlərdə təhlil olunur. Nəticədə, Cənubi Qafqaz–Xəzər məkanının təhlükəsizlik arxitekturasını anlamaq üçün yalnız güc balansına deyil, həm də qarşılıqlı asılılıq və normativ yanaşmalara əsaslanan çoxsəviyyəli nəzəri çərçivənin zəruriliyi göstərilir.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Xəzər dənizi, regional təhlükəsizlik, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri, geosiyasət*

Giriş

Cənubi Qafqaz regionu və Xəzər dənizi XXI əsrin beynəlxalq münasibətlərində mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. Regionun coğrafi mövqeyi, zəngin enerji ehtiyatları və nəqliyyat-kommunikasiya xətləri onu həm regional, həm də qlobal güc mərkəzlərinin maraq dairəsinə daxil edir. Xəzər hövzəsi yalnız enerji resurslarının hasilatı və nəqli ilə deyil, həm də təhlükəsizlik dilemması, hüquqi status məsələləri və beynəlxalq rəqabət kontekstində ön plana çıxır (Bordoff & Houser, 2014). Bu səbəbdən Cənubi Qafqaz–Xəzər məkanının təhlükəsizlik arxitekturası müasir nəzəri yanaşmalar çərçivəsində təhlil edilməyə ehtiyac duyur.

Tədqiqatın obyektı Cənubi Qafqaz regionu və Xəzər dənizi ətrafında formalaşan beynəlxalq münasibətlərdir. Predmet isə regional təhlükəsizlik nəzəriyyələrinin bu məkanın geosiyasi və enerji təhlükəsizliyi kontekstində tətbiqi imkanlarıdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Cənubi Qafqaz–Xəzər regionunda təhlükəsizlik problemlərinin beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri kontekstində sistemli təhlilini aparmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- Regional təhlükəsizlik nəzəriyyələrinin konseptual əsaslarını izah etmək;
- Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizinin geosiyasi və enerji təhlükəsizliyi aspektlərini qiymətləndirmək;
- Qlobal güc mərkəzlərinin maraqlarını və regional təsir mexanizmlərini təhlil etmək;
- Mövcud yanaşmalar əsasında yeni nəzəri çərçivə və perspektivlər təklif etmək.

Məqalənin metodoloji əsası beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinə – realizm, neorealizm, liberalizm və regional təhlükəsizlik kompleksləri nəzəriyyəsinə əsaslanır (Buzan & Wæver, 2003). Təhlildə müqayisəli və sistemli yanaşmadan, həmçinin geosiyasi analiz metodundan istifadə olunur. Realizm və neorealizm nəzəriyyələri regiondakı güc balansını izah etmək üçün, liberalizm və qarşılıqlı asılılıq yanaşmaları enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin beynəlxalq əməkdaşlıq üçün əhəmiyyətini anlamaq üçün tətbiq edilir. Bundan başqa, konstruktivist və normativ yanaşmalar aktorların davranışlarını izah etməkdə əlavə analitik imkanlar təqdim edir (Wendt, 1999). Beləliklə, mövzu həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan aktualdır. Çünki Cənubi Qafqaz Xəzər məkanında təhlükəsizlik dinamikaları yalnız regional sabitliyi deyil, həm də global enerji bazarlarını və beynəlxalq güc münasibətlərini formalaşdırır.

Regional təhlükəsizlik nəzəriyyələri: konseptual əsaslar

Realizm beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin ənənəvi istiqaməti olaraq dövlətlərin davranışını güc, maraq və təhlükəsizlik dilemması ilə izah edir. Realist yanaşmaya görə beynəlxalq sistem anarxikdir və dövlətlər öz varlıqlarını qorumaq üçün güc balansına əsaslanırlar (Mearsheimer, 2001). Cənubi Qafqaz–Xəzər məkanına bu prizma ilə baxıldıqda, region dövlətlərinin (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan) təhlükəsizlik siyasətlərinin əsasını milli maraqların müdafiəsi və regional güc balansında mövqe qazanmaq təşkil edir.

Neorealizm isə beynəlxalq sistemin struktur xarakterini ön plana çıxararaq güc bölgüsünün dövlətlərin davranışına təsirini vurğulayır (Waltz, 1979). Xəzər dənizində enerji ehtiyatlarının bölüşdürülməsi, nəqliyyat dəhlizləri və hüquqi status məsələləri məhz bu struktur məhdudiyyətləri əks etdirir. Region dövlətləri ilə yanaşı global güclərin – ABŞ, Rusiya, Çin və Aİ-nin maraqları da neorealist yanaşmanın izah etdiyi rəqabət mühitini dərinləşdirir.

Liberalizm beynəlxalq əməkdaşlığın və institutların dövlətlərarası münasibətlərdə mühüm rolunu vurğulayır (Keohane & Nye, 2012). Xəzər dənizi regionunda enerji təhlükəsizliyi, boru kəmərləri layihələri və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri dövlətlər arasında qarşılıqlı asılılığı artırır. Bu baxımdan, Cənubi Qafqaz ölkələri Qərb və Asiya bazarları ilə integrasiya etdikcə liberalist yanaşmanın nəzərdə tutduğu əməkdaşlıq mexanizmləri daha çox aktuallaşır.

Əlavə olaraq, liberal nəzəriyyənin əsas tezislərindən biri ondan ibarətdir ki, iqtisadi integrasiya və beynəlxalq təşkilatların iştirakı münaqişə riskini azalda bilər. Bu yanaşma Xəzər hövzəsində, xüsusilə də enerji və nəqliyyat layihələrində regional əməkdaşlıq formatlarının əhəmiyyətini izah etmək üçün dəyərlidir. Barry Buzan və Ole Wæverin irəli sürdüləri regional təhlükəsizlik kompleksləri nəzəriyyəsi təhlükəsizlik dinamikalarının əsasən region daxilində formalaşdığını qeyd edir (Buzan & Wæver, 2003). Bu nəzəriyyəyə görə, coğrafi yaxınlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik dilemması müəyyən bir regionun dövlətlərini sıx əlaqələndirir.

Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizi bu nəzəri çərçivəyə uyğun şəkildə təhlil edilə bilər. Bir tərəfdən, region dövlətləri arasında qarşılıqlı etimad böhranı və münaqişə riskləri mövcuddur; digər tərəfdən isə xarici güclərin müdaxiləsi regional təhlükəsizlik kompleksinin dinamikasını daha mürəkkəb hala gətirir. Bu baxımdan, Cənubi Qafqaz–Xəzər məkanı nə yalnız lokal, nə də tamamilə global bir təhlükəsizlik sistemidir – o, həm daxili, həm də xarici

faktorların təsiri altında formalaşan “hibrid” təhlükəsizlik kompleksi kimi qiymətləndirilə bilər.

Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizi: geosiyasi və enerji təhlükəsizliyi aspektləri

Xəzər dənizi dünyada ən zəngin enerji ehtiyatlarına malik regionlardan biridir. ABŞ Enerji İnformasiya Administrasiyasının məlumatına görə, Xəzər hövzəsi təxminən 48 milyard barel neft və 8,7 trilyon kubmetr təbii qaz ehtiyatları ilə seçilir (EIA, 2013). Bu ehtiyatların mövcudluğu regionu enerji geosiyasetinin əsas mərkəzlərindən birinə çevirir. Xəzər enerji resursları təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi alət kimi dəyərləndirilir. Boru kəmərləri marşrutları – xüsusilə Bakı–Tbilisi–Ceyhan (BTC), Cənub Qaz Dəhlizi və digər layihələr – region dövlətlərinin xarici siyasət kurslarına birbaşa təsir göstərir (Shaffer, 2009). Beləliklə, enerji infrastrukturunu yalnız iqtisadi integrasiya vasitəsi deyil, həm də təhlükəsizlik dilemmasının bir parçasıdır.

Cənubi Qafqaz ölkələrinin təhlükəsizlik gündəmi fərqli, lakin bir-biri ilə sıx bağlıdır. **Azərbaycan** üçün enerji resurslarının ixracı və nəqliyyat dəhlizlərinin təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik siyasətinin mərkəzində dayanır. Eyni zamanda Ermənistanla münaqişənin nəticələri regional sabitlik üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. **Ermənistan** geosiyasi blokada və açıq sərhəd məhdudiyyətləri səbəbindən Rusiya ilə hərbi ittifaqa daha çox söykənir. Onun təhlükəsizlik prioriteti daxili sabitliyi qorumaq və regional izolyasiyadan çıxmaqdır. **Gürcüstan** isə enerji tranziti və Qara dəniz vasitəsilə Avropaya integrasiya siyasətini əsas götürür. Gürcüstan üçün enerji layihələrinin davamlılığı NATO və Aİ ilə əməkdaşlığın güclənməsi ilə birbaşa əlaqəlidir (Cornell, 2017).

Cənubi Qafqaz və Xəzər regionu yalnız regional dövlətlərin deyil, həm də global güc mərkəzlərinin strateji maraqlarının kəsişmə nöqtəsidir. **Rusiya** regionu özünün təsir dairəsi kimi qəbul edir və enerji nəqli marşrutları üzərində nəzarəti saxlamağa çalışır. Moskva həm hərbi baza yerləşdirməklə, həm də kollektiv təhlükəsizlik mexanizmləri vasitəsilə təsirini gücləndirir (Lo, 2015). **ABŞ** üçün əsas prioritet enerji marşrutlarının diversifikasiyası və Avropanın enerji asılılığının azaldılmasıdır. ABŞ regionda liberal institutların gücləndirilməsini dəstəkləməklə yanaşı, enerji təhlükəsizliyini geosiyasi strategiyanın ayrılmaz hissəsi kimi görür. **Avropa İttifaqı** enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Cənub Qaz Dəhlizi və digər layihələrdə aktiv iştirak edir. Avropa üçün region həm enerji mənbəyi, həm də nəqliyyat tranzit zonasıdır (Umbach, 2010). **Çin** isə “Bir Kəmər, Bir Yol” təşəbbüsü çərçivəsində Xəzər hövzəsini Avrasiya qitələrarası bağlantısının mərkəzi həlqəsi kimi nəzərdən keçirir. Çin üçün əsas maraq nəqliyyat dəhlizlərinin sabitliyidir (Feng, 2019).

Beləliklə, Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizi həm regional dövlətlərin milli təhlükəsizlik prioritetlərini, həm də global güclərin strateji maraqlarını kəsişdirən çoxlaylı geosiyasi məkan kimi qiymətləndirilə bilər.

Yeni yanaşmalar və perspektivlər

XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlər sistemi getdikcə çoxqütblü xarakter almaqdadır. ABŞ, Rusiya, Çin və Avropa İttifaqı kimi böyük güclərin paralel şəkildə fəaliyyət göstərməsi Cənubi Qafqaz–Xəzər regionunda “təhlükəsizlik mozaikası” formalaşdırır (Acharya, 2014). Bu şəraitdə region nə yalnız bir güc mərkəzinin təsiri altında qalır, nə də tam müstəqil təhlükəsizlik sistemi qura bilər. Çoxqütblülük nəzəriyyəsi göstərir ki, Cənubi Qafqaz–Xəzər məkanında balanslaşdırılmış diplomatiya və “çoxvektorlu siyasət” dövlətlərin milli maraqlarını təmin etməyin əsas alətinə çevrilə bilər.

Enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat dəhlizləri artıq yalnız iqtisadi məsələ deyil, həm də təhlükəsizlik kontekstində dəyərləndirilir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan, TANAP və Cənub Qaz Dəhlizi kimi layihələr regional əməkdaşlığı artırmaqla yanaşı, global bazarların sabitliyinə də xidmət edir (Kassenova, 2012). Liberal qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsi kontekstində bu layihələr konfliktlərin qarşısını alan integrasiya platformaları kimi şərh oluna bilər.

Bununla yanaşı, “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü və Şərq–Qərb nəqliyyat dəhlizi regionu yalnız enerji ixracatçısı deyil, həm də logistika mərkəzi statusuna gətirir. Bu isə Cənubi Qafqaz ölkələrinin təhlükəsizlik və iqtisadi inkişaf arasında tarazlıq tapmaq imkanlarını genişləndirir.

Regionun təhlükəsizlik gələcəyi yalnız güc balansına deyil, həm də normativ və institusional mexanizmlərin möhkəmlənməsinə bağlıdır. Xəzər dənizinin hüquqi statusunun 2018-ci ildə imzalanmış Konvensiya ilə müəyyən olunması bunun mühüm nümunəsidir (Kozyrev, 2019). Lakin praktiki müstəvidə qarşılıqlı etimadın zəifliyi və institusional mexanizmlərin məhdudluğu hələ də əsas çağırış olaraq qalır. Konstruktivist yanaşmaya görə, təhlükəsizlik yalnız hərbi balansla deyil, həm də identiklik, normativ dəyərlər və regional əməkdaşlıq vasitəsilə formalaşır (Wendt, 1999). Bu baxımdan, Cənubi Qafqaz–Xəzər məkanında uzunmüddətli sabitlik üçün yalnız enerji və hərbi gücə deyil, həm də etimad quruculuğu, diplomatik dialoq və regional institutlara əsaslanan yeni yanaşma zəruridir.

Nəticə

Təhlillər göstərir ki, Cənubi Qafqaz–Xəzər məkanı müasir beynəlxalq münasibətlərdə strateji əhəmiyyətə malikdir və həm regional dinamika, həm də global güc mərkəzlərinin maraqları tərəfindən formalaşır. Regional təhlükəsizlik yalnız güc balansı prizmasından başa düşülə bilməz; əksinə, realizm, liberalizm və regional təhlükəsizlik kompleksləri nəzəriyyəsini birləşdirən çoxsəviyyəli nəzəri yanaşma tələb olunur. Qarşılıqlı asılılığın, normativ çərçivələrin və institusional mexanizmlərin nəzərə alınması uzunmüddətli sabitliyin və əməkdaşlıq əsaslı təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Acharya, A. (2014). *The end of American world order*. Polity Press.
2. Bordoff, J., & Houser, T. (2014). *American energy policy and the Caspian Sea*. Columbia University Press.
3. Buzan, B., & Wæver, O. (2003). *Regions and powers: The structure of international security*. Cambridge University Press.
4. Cornell, S. E. (2017). *The Caucasus: Between stability and rupture*. Routledge.
5. EIA (U.S. Energy Information Administration). (2013). *Caspian Sea region: Reserves and resources*. Washington, DC.
6. Feng, Y. (2019). *China's Belt and Road Initiative and its impact on Eurasian geopolitics*. Palgrave Macmillan.
7. Kassenova, N. (2012). *Kazakhstan and the geopolitics of oil and gas in Central Asia*. Central Asia Policy Studies.
8. Kozyrev, A. (2019). The legal status of the Caspian Sea: Recent developments and challenges. *Journal of Eurasian Studies*, 10(2), 145–156.

9. Lo, B. (2015). *Russia and the new world disorder*. Brookings Institution Press.
10. Mearsheimer, J. J. (2001). *The tragedy of great power politics*. W. W. Norton.
11. Shaffer, B. (2009). *Energy politics*. University of Pennsylvania Press.
12. Umbach, F. (2010). Global energy security and the implications for the EU. *Energy Policy*, 38(3), 1229–1240.
13. Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. Addison-Wesley.
14. Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.

Laman GOJAYEVA

THE SOUTH CAUCASUS AND THE CASPIAN SEA: NEW APPROACHES IN THE CONTEXT OF REGIONAL SECURITY THEORIES

Abstract

This article examines the place and role of the South Caucasus and the Caspian Sea within the regional security system from a theoretical perspective. The analysis focuses on the application of major theories of international relations—realism, neorealism, liberalism, and the regional security complex theory. The geopolitical location of the South Caucasus and the energy resources of the Caspian Sea draw the region into the sphere of interest of global power centers and intensify the security dilemma.

The article explores both the clash of interests among regional states and the involvement of international actors within theoretical contexts. The findings suggest that understanding the security architecture of the South Caucasus–Caspian space requires not only an emphasis on the balance of power but also the adoption of a multi-layered theoretical framework based on interdependence and normative approaches.

Keywords: *South Caucasus, Caspian Sea, regional security, international relations theories, geopolitics*

URBANİZASIYA PROSESLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ ŞƏHƏRLİLİK ŞÜURUNUN ROLU

Elnur SÜLEYMANZADƏ

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin əməkdaşı
Bakı, Azərbaycan

elnursuleymanzade106@gmail.com

Açar sözlər: *şəhərlilik şüuru, urbanizasiya prosesləri, şəhər kimliyi, sosial adaptasiya, ictimai iştirak*

Keywords: *urban consciousness, urbanization processes, urban identity, social adaptation, civic participation*

XXI əsr cəmiyyətlərinin əsas inkişaf istiqamətlərindən biri urbanizasiyanın sürətlənməsidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının [5] məlumatına görə, 2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin təxminən 68%-i şəhərlərdə yaşayacaq. Bu tendensiya şəhərlərin yalnız fiziki genişlənməsi deyil, həm də sosial münasibətlərin, idarəetmə modellərinin və mədəni davranışların dəyişməsinə şərtləndirir. Bu kontekstdə şəhərlilik şüuru (urban consciousness) anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Şəhərlilik şüuru” (və ya “şəhər şüuru”) anlayışı şəhər sakinlərinin mədəniyyətini, kimliyini və şəhərdə yaşamağa münasibətini ifadə edir. Bəzi nəzəriyyələrə görə, hər bir şəhərin özünəməxsus şüuru vardır. Bu şəhər şüuru sakinlərin şüurunu formalaşdırır, lakin ondan müstəqil deyil [1]. Başqa tədqiqatlarda “şəhərli olmağın” insanın sosial statusu və yaşayış yeri ilə bağlı olub-olmaması, şəhərlilik şüurunun xüsusi bir keyfiyyət kimi əldə edilə biləcəyi və bu şüurun şəhər problemlərinin ictimai iştirak vasitəsilə həllinə necə töhfə verdiyi araşdırılıb. Yeni şəhərlilik şüuru insanların şəhərdəki ictimai həyatın şərtlərini dərk etməsi, yeni mühitə adaptasiya olması baxımından mühüm hesab edilir. Mövcud elmi ədəbiyyatlarda şəhərlilik şüurunun üç vacib struktur elementi qeyd edilməkdədir. Bu çərçivədə şəhərlilik şüurunun bu **üç əsas elementi** xüsusi önəm daşıyır:

- **Aiddiyyət (şəhərə bağlılıq):** Şəhərlə bağlılıq şəxsin yaşadığı məkanı “ev kimi hiss etməsi”, yerli icmaya məxsusluq duyğusu ilə xarakterizə olunur. Sosial tədqiqatlar göstərir ki, bu bağlılıq həm mənəvi, həm də sosial-siyasi fenomen kimi ortaya çıxır [7]. Məsələn, Yuval-Davis şəhərə aiddiyyət dinamik proses kimi təsvir edir [2]: aiddiyyət insanın yaşadığı yere emosional bağlılığı, “evdə kimi” güvən hissini və orada həyata keçirilən imkanları tanımasını ehtiva edir.
- **Məsuliyyət (fərdi və ictimai məsuliyyət):** Bu element şəhərlilik şüuruna daxil olan vətəndaşın ictimai mühitə, şəhər qaydalarına və ətraf mühitə qarşı məsuliyyət hissini nəzərdə tutur. Sosial elm və planlaşdırmada vurğulanır ki, yerlə bağlılıq və fəal iştirak vətəndaşın ətraf mühitə qayğısını artırır. Məsələn, Çinə dair araşdırmada göstərilir ki, şəxsin yaşadığı məkana (place attachment) hiss etdiyi mənəvi bağlılıq onun ətraf mühitə qarşı məsuliyyət hissini (perceived environmental responsibility) artırır [6]. Bu, ekoloji davranışlarına təkan verir.
- **Fərqiyyətlik (məlumatlılıq):** Bu aspekt şəhərlilik şüurunu formalaşdırmaq üçün sakinlərin şəhərin resursları, imkanları, problemləri və ehtiyacları barədə bilikli və

məlumatlı olmasını əhatə edir. İctimai tədqiqatlar və planlaşdırma təcrübəsi göstərir ki, “məlumatlı vətəndaş” olmaq şəhər problemləri barədə düzgün fikirlər formalaşdırır və daha rəasional qərarlar verir. Məsələn, Çexiyada aparılmış araşdırma birbaşa sübut etmişdir ki, məlumatlılıq və ətraf mühit bilikləri insanın ekoloji davranış niyyətlərinə təsir edir [6]. Yəni şəhər sakinlərinin şəhərin ekoloji və infrastrukturual vəziyyəti barədə məlumatlılığı onların daha məsuliyyətli davranmasına gətirib çıxarır. Tədqiqatçılar göstərir ki, bu şüurun səviyyəsi artdıqca, şəhərlərdə ictimai nizam, sosial harmoniya və idarəetməyə etimad güclənir [1].

Urbanizasiya proseslərinin idarə edilməsi — şəhərlərin sosial, iqtisadi və ekoloji inkişafının planlaşdırılması, resursların səmərəli bölüşdürülməsi və əhalinin həyat keyfiyyətinin artırılmasını hədəfləyən kompleks fəaliyyət sahəsidir. Bu prosesdə şəhərlik şüuru bir neçə mühüm rolu yerinə yetirir:

1. Sosial inteqrasiya və ictimai harmoniya

Şəhərlik şüuru fərqli sosial qruplar arasında mədəni adaptasiyanı və sosial harmoniyanı gücləndirir. Sosial kapitalın yüksək olduğu şəhərlərdə insanlar arasında etimad və əməkdaşlıq səviyyəsi daha yüksək olur, bu da şəhər idarəetmədə münafişələrin azalmasına səbəb olur [6].

2. İctimai iştirakçılıq və idarəetmədə şəffaflıq

Şəhərlik şüuru vətəndaşların şəhər planlaşdırmasında və yerli qərarvermədə fəal iştirakını təşviq edir. Beyazlı və Aydemir [1] qeyd edirlər ki, yüksək şəhərlik şüuruna malik sakinlər ictimai layihələrə daha çox dəstək verir və urban siyasətin səmərəliliyini artırır.

3. Ekoloji məsuliyyət və dayanıqlı inkişaf

Urbanizasiya ilə bağlı əsas problemlərdən biri ekoloji tarazlığın pozulmasıdır. Şəhərlik şüuru olan fərdlər tullantı idarəçiliyi, enerji qənaəti və yaşıllaşdırma kimi fəaliyyətlərdə daha fəal olur. Hişida və Şou [4] göstərir ki, ictimai iştirak və sosial kapital ekoloji idarəetmənin uğuru üçün əsas sosial baza yaradır.

4. Şəhər kimliyinin və sosial kapitalın formalaşması

Şəhərlik şüuru insanların şəhərə mənsubiyyət hissini artırır, bu isə urbanizasiya siyasətinin mədəni təməllərini gücləndirir. Azərbaycan təcrübəsində, xüsusilə Bakı şəhərində həyata keçirilən “Ağıllı şəhər və ağıllı kənd” konsepsiyasında bu aspekt vurğulanır [8] — texnoloji innovasiyalarla yanaşı, ictimai iştirakçılıq və şəhər mədəniyyəti də nəzərə alınır.

Nəticə

Şəhərlik şüuru urbanizasiya proseslərinin idarə edilməsində əsas sosial kapital rolunu oynayır. O, şəhər sakinlərinin davranışını tənzimləyir, ictimai nizamı qoruyur, ekoloji məsuliyyəti artırır. İdarəetmə orqanları ilə vətəndaşlar arasında qarşılıqlı etimad yaradır. Bu səbəbdən şəhərsalma və urbanizasiya siyasətində yalnız texniki və iqtisadi parametrlər deyil, tədqiqat, rəy əsaslı şəhər mədəniyyətinin və vətəndaş şüurunun formalaşdırılması da prioritetləşdirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Dilek Beyazli & Şinasi Aydemir, 2010. "Does Urban Consciousness Help Understand The Citizens' Role in Planning?," *European Planning Studies*, Taylor & Francis Journals, vol. 19(5), pages 839–860, January.
2. Dirksmeier, P. A sense of belonging to the neighbourhood in places beyond the metropolis – the role of social infrastructure. *Humanit Soc Sci Commun* 12, 774 (2025). <https://doi.org/10.1057/s41599-025-05115-0>
3. Measuring rural and urban consciousness in Europe. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261379425000186>
4. Nozomi Hishida, Rajib Shaw, 2009. "Chapter 15 Participatory urban environmental management and social capital in Danang", *Urban Risk Reduction: An Asian Perspective*, Rajib Shaw, Hari Srinivas, Anshu Sharma
5. UN DESA Annual Highlights Report 2022–2023. <https://www.un.org/en/desa/highlights-report-2022-2023>
6. Urban residents' environmental citizenship behaviour: The roles of place attachment, social norms and perceived environmental responsibility. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0264275122005364>
7. Valiyev A. Understanding urban development of Baku. 2009. https://www.researchgate.net/publication/313563647_Understanding_urban_development_of_Baku#:~:text=sense%20of%20urban%20identity%20that,transcended%20ethnic%20boundaries
8. Valiyev, A. (2022). Building Smart Cities in Azerbaijan: Hard to Conceptualise, Difficult to Build. *Caucasus Analytical Digest*, 125, 2–6. <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000525828>

SPORT AS SOCIAL MECHANISM FOR REDUCING CRIMINOGENIC FACTORS AMONG MINORS

Khasan AKRAMOV

*Acting Associate Professor by Alisher Navoi University of Uzbek
Language and Literature, Doctor of Philosophy in Sociological Sciences (PhD)*
Uzbekistan
ORCID ID: 0009-0008-1359-0448
xasakramov@gmail.com

Abstract. *This article examines sport as an effective social mechanism for preventing criminal behavior among minors. It focuses on the role of physical activity in the socialization of adolescents, fostering discipline, responsibility, and a sense of belonging within a team. The study analyzes specific programs designed to reduce juvenile delinquency through sports and physical education. Key challenges and future development prospects in this area are also identified.*

Keywords: *juvenile delinquency, prevention, socialization, sport, criminogenic factors, minors*

Introduction

The issue of juvenile delinquency remains one of the most urgent concerns for sociologists, educators, and government institutions alike. The growing number of offenses committed by adolescents stems from a wide range of factors, including unfavorable family conditions and the absence of structured recreational opportunities. Under such circumstances, sport gains particular importance as a social mechanism capable of preventing deviant behavior.

The purpose of this study is to analyze the influence of sports activities on reducing criminogenic factors in the lives of minors.

Research objectives:

1. Identify the causes and characteristics of juvenile delinquency.
2. Examine the role of sport in the socialization of minors.
3. Assess the effectiveness of preventive sports programs.
4. Identify existing challenges and propose workable solutions.

1. Criminogenic factors in adolescent environment

Adolescence is a critical stage in personality development when individuals are especially vulnerable to external influences (Avanesov, V.S., 2020). Criminogenic factors at this age include:

- Social and family maladjustment;
- Neglect;
- Lack of positive role models;
- Limited access to meaningful employment and organized leisure activities.

These conditions often contribute to deviant behavior and may lead to adolescents becoming involved in criminal groups.

2. Social functions of sports

Sport fosters the development of key qualities in adolescents:

- **Discipline:** adherence to training schedules and competition rules.
- **Responsibility:** both personal and towards the team.
- **Social inclusion:** a sense of belonging to a group.
- **Self-development:** motivation to achieve personal and collective goals (Ryabinin, V.V., 2019).

Coaches can serve as mentors, while the sporting environment can provide a positive alternative to street subcultures.

3. Examples of preventive sports programs

International Experience:

- **Midnight Basketball (USA):** night-time tournaments organized for adolescents in high-crime areas (World Health Organization, 2020).
- **Street League (UK):** football programs designed for at-risk youth (Goldstein, A., 2021).
- **“Yard Coach” (Russia):** sports activities conducted in courtyards and school gyms for children from disadvantaged families (<https://dvortreiner.ru>).
- **The Young Patriot Project (Russia):** combines sports with civic education (https://npctio.ru/yuniy_patriot).

According to the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, adolescents who participate regularly in sports commit offenses three to four times less frequently than their peers (<https://stat.uz>).

4. Problems and prospects

Problems:

- Insufficient funding.
- Limited access to sports facilities.
- Shortage of qualified coaches and instructors.
- Lack of coordination between schools, preventive authorities, and sports organizations.

Prospects:

- Enhancing the role of sports within school curricula and extracurricular programs.
- Providing state support for social sports initiatives.
- Engaging NGOs and volunteers in organizing sports activities for adolescents.

Conclusion

Sport serves as a powerful mechanism for social integration and the prevention of criminal behavior among minors. Beyond promoting physical development, it exerts a significant educational influence, channeling adolescents away from destructive

street influences toward constructive activities. Expanding access to sports programs and infrastructure is essential for fostering a healthy and safe society.

REFERENCES:

1. Avanesov, V.S. (2020). *Prevention of delinquency among minors*. Moscow: Unity—Dana.
2. Ryabinin, V.V. (2019). *Sports and socialization of youth*. St. Petersburg: Peter.
3. World Health Organization. (2020). *Sport as a crime prevention tool*. WHO Report.
4. Goldstein, A. (2021). Juvenile delinquency and sport. *Journal of Youth Studies*.
5. The official website of the "Yard Coach" project <https://dvortreiner.ru>
6. The Young Patriot project https://npctio.ru/yuniy_patriot
7. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan <https://stat.uz>

MÜASİR DÖVRDƏ İNKLÜZİV TƏHSİLİN SOSIAL İNTEQRASIYADA ROLU

Zeynəddin ŞABANOV

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı, Azərbaycan

zeynaddin.shabanov@gmail.com

Faiq ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı, Azərbaycan

faigaliyev@mail.ru

Xülasə. Məqalədə müasir dövrün aktual məsələlərindən olan inklüziv təhsil və onun meyarlarından danışılır, bu sahədə Azərbaycanda həyata keçirilən tədbirlərin təhlili verilir. Təhlil zamanı beynəlxalq təcrübəyə münasibət bildirilir, tanınmış alim və tədqiqatçıların bu məsələyə münasibəti araşdırılır. Bildirilir ki, ölkədə inklüziv təhsilin təşviqi məqsədilə son illərdə pilot layihələr həyata keçirilmiş, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumtəhsil məktəblərinə inteqrasiyası üçün hüquqi və pedaqoji mexanizmlər formalaşdırılmışdır. Inklüziv təhsilin həyata keçirilməsində dövlətin, məktəbin, müəllimlərin və ailələrin üzərinə düşən vəzifələr ətrafı təhlil edilir, yeni fikirlər irəli sürülür.

Açar sözlər: cəmiyyət, inklüziv təhsil, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər, insan, dövlət, məktəb, ailə

Azərbaycanda son illərdə aparılan təhsil islahatları sosial inklüzivliyə istiqamətlənib və bu istiqamətdə bezi institusional tədbirlər reallaşdırılıb. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 14 dekabr 2017-ci il tarixli 3498 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” (az.president.az) inklüziv təhsilin təşkili sahəsində aparılan işlərin hüquqi bazasını təşkil edir. Dövlət Proqramında göstərilir ki, inklüziv təhsil uşaqların fiziki, psixi, intellektual və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, onların öz həmyaşıdları ilə məktəbdə eyni sinifdə təhsilə cəlb edilməsidir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar dərş prosesində digər həmyaşıdları ilə birgə iştirak etdikdə, onların arasında bir-birinə qarşı anlaşma və hörmət hissi inkişaf edir (*Quliyeva, 2025:211*).

Məlumdur ki, məktəblərdə təhsil-tərbiyənin təşkili, idarə edilməsində sağlam uşaqlarla bərabər sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların bilik, bacarıq, vərdişlərin qazanılmasında, eyni zamanda həmin uşaqların cəmiyyətə, sinfə sosial adaptasiyasında adi sinif müəllimlərilə müqayisədə xüsusi siniflərdə çalışan müəllimlərin məsuliyyəti daha yüksəkdir. Müəllim öz peşə kompetensiyalarına yiyələnməklə bərabər, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların xüsusiyyətlərini, tələbatlarını, maraqlarını, istəklərini bilməli, bütün uşaqları bərabər sevməli, hər bir uşağa məhəbbət, sevgi aşılamalıdır. Müəllim: –digər şagirdlərlə olduğu kimi, SİM şagirdlərlə də təhsil və davranışları ilə bağlı gözləntilərini bölüşməlidir; –müxtəlif şagirdlərə müxtəlif tələblərin qoyduğunu və bunu nə üçün etdiyini şagirdlərə izah etməlidir; –SİM şagird və ya onun ailə üzvlərindən xahiş etməlidir ki, problemin mahiyyətinin nədən ibarət olması haqqında

danışsınlar; –şagirdlərin hamısını sinif fəaliyyətinə cəlb etməyin bəzən çətin olduğunu nəzərə almalı, bunu şagirdlərə izah etməlidir ki, onlar imkan daxilində bu işdə müəllimə yardım etsinlər.

Inklüziv təhsil — fərqli bacarıqlara və ehtiyaclara malik uşaqların, o cümlədən əlilliyi olanların, sosial cəhətdən həssas qrupların və etnik azlıqların ümumi təhsil sistemində tam və bərabər şəkildə inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma, təkcə fiziki məkan daxilində iştirakla məhdudlaşmır; eyni zamanda, öyrənmə metodlarının, kurikulumun və müəllimlərin hazırlığının da fərqliliyi qəbul etməyə uyğunlaşdırılmasını tələb edir (*Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi. Inklüziv təhsil üzrə 2018–2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı, 2018:37*).

Azərbaycan təhsil sistemində də bu yanaşmanın nəzəri əsasları qəbul edilmiş və təhsil islahatlarında mühüm istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Lakin nəzəri çərçivənin praktikada tam tətbiqi üçün hələ də sosial, psixoloji və struktur səviyyəsində müxtəlif maneələrin olduğu müşahidə olunur. Buna görə də sosial ədalətə əsaslanan inklüziv təhsil modeli yalnız hüquqi və inzibati mexanizmlərlə deyil, eyni zamanda cəmiyyətin dəyərlərində və münasibətlər sistemində dəyişikliklər tələb edir.

Azərbaycanda inklüziv təhsil siyasəti, BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiyasına (2009-cu ildən etibarən təsdiqlənib) uyğun olaraq formalaşdırılmış və son illərdə daha da inkişaf etdirilmişdir. Konvensiyanın 24-cü maddəsinə əsasən, əlilliyi olan şəxslərin təhsilə bərabər çıxış hüququ tanınır və dövlətlər inklüziv, əlçatan və keyfiyyətli təhsilin təminini öhdəlik kimi qəbul edirlər (*Quliyeva, 2025:222*).

Azərbaycan Respublikasında 2018–2024-cü illəri əhatə edən **“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, “İnklüziv təhsil üzrə 2018–2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” və 2022-ci ildə qəbul edilən “Təhsildə inklüzivlik üzrə konseptual yanaşma sənədi”** bu sahədə əsas hüquqi-siyasi baza rolunu oynayır. Bu sənədlərdə əsas məqsəd inklüziv təhsilin qanunvericilik, infrastruktur və pedaqoji hazırlıq baxımından sistemə şəkildə genişləndirilməsidir.

Inklüziv təhsilin təşviqi məqsədilə son illərdə pilot layihələr həyata keçirilmiş, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumtəhsil məktəblərinə inteqrasiyası üçün hüquqi və pedaqoji mexanizmlər formalaşdırılmışdır. Məsələn, Təhsil Nazirliyi və UNICEF əməkdaşlığı ilə həyata keçirilən layihələr çərçivəsində Bakı və digər regionlardakı bir sıra məktəblərdə inklüziv siniflər yaradılmış, müəllimlər üçün xüsusi təlim proqramları hazırlanmış və pedaqoji dəstək xidmətləri təkmilləşdirilmişdir (*Yusifova, 2024:126*).

Sosial ədalətin təminində təhsil sisteminin rolu yalnız ümumi bərabərlik prinsipi ilə məhdudlaşmamalı, həm də cəmiyyətin müxtəlif qruplarının fərqli ehtiyaclarını nəzərə alaraq onlara uyğunlaşdırılmış imkanlar təqdim etməlidir. Təhsil universal bir hüquq kimi tanınsa da, onun reallaşdırılması müxtəlif sosial qruplar üçün eyni dərəcədə əlçatan olmaya bilər. Bu səbəbdən, sosial ədalət kontekstində inklüzivlik yanaşması təhsildə bərabərlik və ədalət arasında tarazlıq yaratmağa xidmət edir.

İlk növbədə vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafı əsasən dövlət proqramları çərçivəsində təşviq olunur və bu, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modelinə əsaslanır. Bu yanaşma strateji baxımdan ardıcıldır, lakin yerli səviyyədə icra mexanizmlərinin zəifliyi nəzərdə tutulan nəticələrin tam əldə olunmasına əngəl törədir. Məsələn, “İnklüziv təhsil üzrə Milli Fəaliyyət Planı (2018–2024)” sənədində qeyd olunan hədəflər — o cümlədən məktəblərin fiziki uyğunlaşdırılması, müəllimlərin təlimləndirilməsi,

inklüziv kurikulumun hazırlanması — müəyyən pilot məktəblərlə məhdudlaşmışdır və bütün ölkə üzrə yayılmamışdır.

Təhlil onu göstərir ki, Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafı üçün aşağıdakı sahələrdə sistemli yanaşma tələb olunur: **müəllim hazırlığı və davamlı ixtisasartırma** proqramlarının genişləndirilməsi; **bütün ölkə üzrə fiziki infrastrukturun** əlçatanlığa uyğunlaşdırılması; **təhsil müəssisələrində psixoloji dəstək və məsləhət xidmətlərinin** gücləndirilməsi; **cəmiyyətin maarifləndirilməsi** və inklüzivlik mədəniyyətinin təşviqi; **məktəb rəhbərləri üçün idarəetmə təlimlərinin** təşkili və inklüziv strategiyaların planlaşdırılmasında iştirakları.

Hazırda məhdud imkanlarla bağlı problemlərin həlli müasir dövlətlərin sosial siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası hər bir məhdud imkanlı şəxsin cəmiyyətin digər üzvləri ilə bərabər hüquq və azadlıqlarını həyata keçirə bilməsinə çalışır. Əlillik anlayışı mürəkkəb bir sosial fenomen kimi nəzərdən keçirilir və insanın uğurlu sosiallaşması üçün vacib olan bir çox amillərdən asılıdır. Bu anlayış “həyat keyfiyyəti” termini ilə də sıx əlaqəlidir. Yaş faktoru xüsusilə vacibdir. Çünki məhdud imkanlı uşaqların böyüklərlə müqayisədə hüquq və azadlıqlarını reallaşdırması daha çətinidir. Buna görə də belə uşaqlar dövlətin və cəmiyyətin xüsusi dəstəyinə ehtiyac duyurlar. Hal-hazırda xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlarla iş prosesində ən aktual problemlərdən biri inklüziv təhsildir. Inklüziv təhsil əlil uşaqlara öz hüquqlarını həyata keçirmək imkanı yaradır. Küçədə yaşidləri ilə oynayan bir məktəbəqədər uşağa izah etmək çətinidir ki, o, adi məktəbə deyil, xüsusi şəraitli bir məktəbə gedir (*Yusifova 2024: 127*). Məhz inklüziv təhsil sistemi inklüziv cəmiyyətin formalaşması üçün effektiv bir mexanizmdir. Inklüziv təhsil sistemini inkişaf etdirməklə biz hər bir insan üçün açıq olan inklüziv cəmiyyətin inkişafına yol açırıq. Bu yanaşma məhdud imkanları olan uşaqlara məktəbəqədər və məktəb yaşlarında uşaq bağçalarının və məktəblərin həyatında tam şəkildə iştirak etməyə imkan yaradır (*Леонгард, 2010: 1448*). Inklüziv təhsil məhdud imkanları olan uşaqlara bərabərlik və hüquq bərabərliyi hissini aşılıyır. Gənc nəsil bizim gələcəyimizdir. Bu gənc nəslin içində həm sağlam uşaqlar, həm də inkişafında məhdudiyyətləri olan uşaqlar var. Cəmiyyətimizdə belə insanların sayı az deyil və biz onlara qayğı göstərməliyik. Bu, bizim özümüzə və cəmiyyətimizə borcumuzdur. Təhsil müəssisələrinin mühiti məhdud imkanları olan uşaqların tələblərinə uyğunlaşmalı, “maneəsiz” olmalıdır. Çünki bu mühit, əlil uşaqların tam inteqrasiyasını təmin etməlidir. Hazırda bütün dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edən problem inklüziv təhsildir. Bu yanaşma uşaqların tam şəkildə təhsil prosesinə cəlb olunmasını və onların fərdi ehtiyaclarına uyğun mühitin və ailənin iştirakı ilə inteqrasiyasını nəzərdə tutur. “İnklüziv” sözü latın dilindən tərcümədə “özümə daxil edirəm”, ingilis dilindən isə “qarışdırıram” mənasını verir. Inklüziv təhsil — uşaqların cinsi, yaşı, coğrafi yerləşməsi, hərəkət və psixi vəziyyəti, sosial-iqtisadi statusundan asılı olmayaraq keyfiyyətli təhsil alması və potensialını inkişaf etdirməsi üçün bir imkandır (*Yusifova, 2024:171*).

İnklüziv təhsil sosial inteqrasiyanın əsas amillərindən biridir, çünki o, fiziki, intellektual, sosial və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün şagirdlər üçün bərabər imkanlar yaradır. Müasir cəmiyyətdə inklüzivlik tolerantlığın formalaşmasında, diskriminasiyanın azalmasında və hər bir insanın ictimai həyatda tam iştirakının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Inklüziv təhsil xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində yaşidləri ilə birlikdə təhsil almasını nəzərdə tutur. Inklüziv təhsilin əsas məqsədi hər bir şagirdin potensialını maksimum dərəcədə inkişaf etdirmək və cəmiyyətə inteqrasiya olunması üçün şərait yaratmaqdır (*Аверина, 2011:8*).

Inklüziv təhsil müəssisələrində təhsil həm xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlar, həm də adi uşaqlar, ailə üzvləri və bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, inklüziv siniflər ilk növbədə uşaqların problemlərinə deyil, onların güclü və istedadlarının inkişafına yönəldilmişdir. Digər uşaqlarla ünsiyyət, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların bilişsel, fiziki, dil, sosial və emosional inkişafına kömək edir. Eyni zamanda, tipik inkişaf səviyyəsi olan uşaqlar xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlara uyğun davranış modelləri nümayiş etdirir və onları yeni bilik və bacarıqları inkişaf etdirməyə və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə həvəsləndirirlər. Inklüziv siniflərdə sağlam uşaqlarla xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar arasında qarşılıqlı əlaqə onlar arasında dostluq münasibətlərinin qurulmasına kömək edir. Belə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə uşaqlar təbii olaraq insan fərqlərini dərk etməyi və dözməyi öyrənirlər, onlar daha həssas olurlar və bir-birlərinə kömək etməyə hazır olurlar (*Бережнова, 2012:97*). Inklüziv yanaşmalar ailələr üçün də faydalıdır. Bu zaman xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqların ailələri digər valideynlərdən dəstək ala bilir, uşaqlarının inkişafında nəyin tipik, nəyin atipik olduğunu daha yaxşı başa düşür, həm də təlim-tərbiyə prosesində fəal iştirak edirlər. Inklüziv siniflərdə olan müəllimlər uşaqların fərdi fərqlərini və xüsusiyyətlərini daha dərinlən dərk edir, həmçinin valideynlər və digər mütəxəssislərlə (fiziki terapiya mütəxəssisləri, reabilitasiya mütəxəssisləri, loqopedlər, sosial işçilər və s.) daha səmərəli əməkdaşlıq edirlər. Inklüziv təhsil sistemi sosial baxımdan da faydalıdır, çünki birgə təhsil vasitəsilə uşaqlar erkən yaşlarından insan fərqlərini dərk etməyi və dözümlü olmağı öyrənirlər. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ən çoxu məktəbəqədər yaşda həmyaşıdları ilə birlikdədir və xüsusi təhsil ehtiyacı olan inteqrasiya olunmuş şagirdlərin ən kiçik hissəsi yuxarı siniflərdədir. Analitik məlumatlar göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərlə işləməyə münasibəti daha çox onların təcrübəsindən, peşə hazırlığının səviyyəsindən və rəhbərlik və şagirdlərin valideynləri tərəfindən müəllimlərə adekvat dəstəyindən asılıdır. Məktəb müəllimləri emosional və ya davranış pozğunluqlarına gəldikdə xüsusi ehtiyacı olan tələbələr inteqrasiya etməyə ən az hazırdırlar (*Алфёрова, 2013:121*). Bir çox ölkələrdə xüsusi psixofiziki inkişaf ehtiyacı olan uşaqların tədrisi təcrübəsinin təhlili göstərir ki, onların böyük əksəriyyətində inklüziv təhsil əlilliyi olan insanlar üçün əsas təhsil formasıdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlar həm xüsusi təhsil müəssisələrində, həm də ümumi təhsil müəssisələrində təhsil ala bilərlər.

Azərbaycan BMT-nin "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Konvensiyasına qoşulmuş bir ölkə kimi, əlilliyi olan şəxslərin təhsil hüquqlarını tanıyır və onların inklüziv təhsilini təmin etmək məqsədilə aşağıdakı öhdəlikləri öz üzərinə götürmüşdür: əlilliyi olan uşaqların ümumtəhsil məktəblərindən kənarlaşdırılmamasını təmin etmək; Yaşadıqları icmada digərləri ilə bərabər şəraitdə inklüziv, keyfiyyətli və pulsuz ibtidai və orta təhsil almaq imkanlarını təmin etmək; inklüzivliyin tam şəkildə təmin olunması üçün akademik və sosial inkişafa şərait yaradan mühitdə fərdi ehtiyaclara uyğun zəruri dəstək tədbirlərini təmin etmək.

Təhsilin inklüziv olması üçün yuxarıda qeyd edilən bu şərtlərin təmin edilməsi mütləqdir. Inklüziv təhsil uşaqyönlü metodologiyayı inkişaf etdirməyi hədəf götürür və bütün uşaqların təhsildə müxtəlif ehtiyaclara malik olduqlarını qəbul edir, eyni zamanda onların bu ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün daha səmərəli yanaşmalar işləyib hazırlamağı tələb edir. Inklüziv təhsil aşağıdakıları özündə ehtiva edir: insanın dəyəri onun qabiliyyət və nailiyyətlərindən asılı deyildir; hər kəs hiss etmək və düşünmək qabiliyyətinə malikdir; hər kəs ünsiyyət hüququna malikdir və o dinlənilməlidir; bütün insanlar biri-birinə

lazımdır; həqiqi təhsil yalnız real münasibətlərin kontekstində mövcud ola bilər; bütün insanlara öz həmyaşıdlarının dəstək və dostluğu lazımdır; bütün uşaqların inkişafı onların bilik və bacarıqlarından asılıdır; insanların müxtəlifliyi həyatın bütün sahələrini inkişaf etdirir.

İnklüziv təhsil təhsilin bütün pillə və səviyyələrini əhatə etməklə, istər əlilliyi olan və ya olmayan şəxslərin bərabər təhsil alma hüquqlarını təmin edir və bu, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin qorunmasına şərait yaratmış olur. Inklüziv təhsillə bağlı beynəlxalq təcrübəyə görə, bir sınıfdə təhsil alan əlilliyi olan uşaqların sayı 5-10% olmalıdır. 2016-cı ilin statistikasına görə, Azərbaycanda təxminən 65 minə yaxın sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq var (Ömərova, 2025: 329).

Onlardan yalnız 12 mini təhsilə cəlb olunub, o cümlədən, 1105-i xüsusi məktəblərdə, 2664-ü xüsusi internat məktəblərində, 7750-si evdə, 268-i isə inklüziv təhsil alır. Təhsilə cəlb olunanların əksəriyyəti isə xüsusi məktəb və internat-məktəblərdə oxuyurlar. Belə təlim-tərbiyə uşağın diqqətini onun çətinlikləri üzərində cəmləyir. Onlar digər uşaqlarla ünsiyyətə girməkdə çətinlik çəkir və özlərini bir növ cəmiyyətdən təcrid olunmuş kimi hiss edirlər. Əlilliyi olmayan uşaqlar da eyni zamanda, bu və ya digər məkanda əlilliyi olan uşaqla rastlaşdıqda ona təəccüblə baxır və fərqli reaksiya verirlər. Bunun əsas səbəbi isə onlar arasında ünsiyyətin, əməkdaşlığın olmamasıdır. Bunun nəticəsində onlar bir-birlərini dərk etmir və nə hiss keçirdiklərini başa düşmürlər. Bu cür problemlərin aradan qaldırılması üçün müasir dövrdə beynəlxalq əməkdaşlıq və elmi yanaşma nəticəsində bəşəriyyətin inkişafında zəruri mərhələ kimi inklüziv təhsilin tətbiqinin ümumi effektiv istiqamətləri işlənib hazırlanıb. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində (Böyük Britaniya, ABŞ, İsveçrə və s.) əlilliyi olan uşaqlar digər yaşlıları ilə birlikdə ümumtəhsil məktəblərində təhsil alır və uşaq bağçalarına gedirlər. Əlilliyi olan uşaqların əlilliyi olmayan həmyaşıdları ilə təhsilə birgə hazırlanması üzrə məsuliyyət məhiyyət etibarlı ilə daha çox müəllim, tərbiyəçi-müəllim və psixoloqun üzərinə düşür. Ümumiyyətlə, əvvəlcə onların təhsilə daha tez uyğunlaşması, uşaqlarla effektiv ünsiyyət qura bilməsi nəzərdə tutulur (Ömərova, 2025: 331).

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla aparılan sosial reabilitasiya işinin məqsədi onların kollektivdə və cəmiyyətdə sosial statuslarının bərpa olunmasından ibarətdir. Belə uşaqlar yeni həyat fəaliyyəti mühitinə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Onların cəmiyyətin və kollektivin üzvi kimi formalaşmaları üçün qrupa adaptasiya və inteqrasiya olunmaları vacibdir. Adaptasiyanın çətinliyi idrak proseslərinin tam inkişaf etməməsi, məkan qavrayışının zəif olması, ümumi inkişafın ləngiməsi, iradi-emosional sferanın tam formalaşmaması səbəbin-dəndir. Həmçinin ətraf aləm və sosial mühit ilə qarşılıqlı təsirdə olan uşağın isə mənimsəmə bacarığı, maraqları, özünüidare bacarığı da aşağı səviyyədə olur. Bunlar şəxsiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərir. Uşaqların şəxsiyyəti fəaliyyət və ünsiyyət prosesində inkişaf edir. Kollektiv fəaliyyətə qoşulan uşaq sosial cəhətdən inkişaf edir və cəmiyyətə reabilitasiya olunur. Sağlamlıq imkanı məhdud olan uşağın aktiv fəaliyyətə qoşulması üçün fəalliyətin subyektinə çevril-məsi vacibdir və buna daxili istəyi yaranmalıdır. Uşağın fəaliyyətinin əsasını özünüreallaşdırmağa imkan verən motivasiya təşkil edir. Daxili motivasiyanın çatışmaması və ya zəif olması onların hər hansı vərdişə yiyələnmələrində çətinlik törədir. Fəaliyyətin subyektinə çevril-miş fəal uşaq öz fəaliyyətini idarə edə bilər, planlaşdırır, nəzəret və qiymətləndirməni həyata keçirir.

İnklüziv təhsil uşaqların fiziki, psixi, intellektual və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, onların öz həmyaşıdları ilə məktəbdə eyni sınıfdə təhsilə cəlb edilməsidir (Quliyeva, 2025: 122). Əlilliyi olan uşaqların əlilliyi olmayan həmyaşıdları ilə birlikdə təhsili

hər kəs üçün səmərəli tədris formasıdır. Belə ki, bütün uşaqların eyni sinifdə həyata keçirilən tədris prosesində iştirakı təhsilverənləri şagirdlərə fərdi yanaşmağa sövq edir. Əlavə olaraq, müxtəlif araşdırmaların nəticələri göstərir ki, əlilliyi olan uşaqlarla əlilliyi olmayan uşaqların birgə inklüziv sinifdə oxuması fərqliliyə münasibəti dəyişməyə, özünə hörmətin və həmyaşıdların qəbulunun yaxşılaşdırılmasına səbəb olur ki, bu, sosial yöndən ədalətli və ayrı-seçkiliyə yol verməyən cəmiyyətin qurulmasına töhfə verir (Yusifova, 2024: 134).

Inklüziv təhsil, bütün şagirdlərin – o cümlədən əlilliyi, müxtəlif öyrənmə ehtiyacları və sosial-iqtisadi fərqləri olan hər kəsin – eyni mühitdə keyfiyyətli təhsil almasını nəzərdə tutan təlim modelidir. Inklüziv təhsil fərqliliyin maneə deyil, sərvət olduğuna inamın sübutudur. Bu, yaşadığımız müxtəlif, lakin bir-biri ilə əlaqəli dünyanın aydın əks olunmasıdır. Necə ki, ekosistemlər bioloji müxtəliflik yüksək olduqda inkişaf edir, siniflər də şagirdlərinin müxtəlif öyrənmə üslublarını, bacarıqlarını, mənşəyini və təcrübələrini əhatə etdikdə inkişaf edir.

Bu, əlilliyi olan və ya fərqli həyatları olan şagirdləri yerləşdirməkdən kənara çıxır. Təhsilin mahiyyətinin yenidən müəyyən edilməsi onun hər bir şagirdin ehtiyacları və güclü tərəfləri ətrafında formalaşmasıdır. Bu yanaşma bərabər imkanlar və sosial integrasiya yaratmaqla yanaşı, müəllimlər və təhsil qurumları üçün çətinliklər də yaradır. Səfərbər edilməli olan resurslar, dəyişdirilməli olan təfəkkürlər və təkmilləşdirilməli olan təcrübələr var. Inklüziv sinifdə olan şagirdlər dünya haqqında daha zəngin anlayış, inkişaf etmiş empatiya və üstün əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər (Hacımuradova, 2025:445).

Inklüziv təhsil, öyrənmə proseslərinin hər kəs üçün əlçatan olmasını təmin edərək, cəmiyyətdə bərabərliyi və fərdi inkişafı təşviq edir. Bu yanaşma, insanların fərqli bacarıqları, öyrənmə üslubları və sosial mənşəyinə uyğun olaraq təhsil imkanlarına bərabər çıxışını təmin etməklə yanaşı, iştirakçı bir cəmiyyətin formalaşmasına və sosial integrasiyanın dəstəklənməsinə kömək edir. Uşaqlar, gənclər və böyüklər inklüziv təhsil sayəsində öz potensiallarını kəşf etmə və inkişaf etdirmə imkanı qazanırlar. Bu proses, fərdlərin özünəinamını artırmağa, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və cəmiyyətdəki rolunu gücləndirməyə töhfə verir.

Inklüziv təhsilin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün bu təhsil modelinin təqdim etdiyi müxtəlifliyin faydalarına diqqət yetirmək vacibdir. Plüralist bir təhsil mühiti müxtəlif baxış bucaqlarını bir araya gətirir və bu da yaradıcı düşüncəni və innovasiyanı stimullaşdırır. Müxtəlif təcrübə və mənşəyə malik fərdlərin qarşılıqlı əlaqəsi sosial ayrı-seçkiliyin azalmasına və cəmiyyətdə ədalətin təmin olunmasına mühüm töhfə verir. Bu baxımdan, inklüziv təhsil yanaşmalarının xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərdən tutmuş miqrant və qaçqınlara qədər geniş bir spektri əhatə etməsi, təhsil sistemlərinin təkcə bilik ötürmək deyil, eyni zamanda fərdlərin hərtərəfli inkişafına yönəlməsi deməkdir. Həmçinin, inklüziv təhsil vasitəsilə zehni və emosional maneələrin aradan qaldırılması təhsildə uğurun artırılmasına kömək etməklə yanaşı, öyrənmə mühitlərinin zənginləşməsinə də töhfə verir (Hacımuradova, 2025: 444).

Ailələrlə müəllimlər arasında qurulan əməkdaşlıq, inklüziv təhsilin effektivliyini artıran digər mühüm amillərdən biridir. Bu əməkdaşlıq həm müəllimlərin, həm də valideynlərin uşaqların ehtiyaclarını daha yaxşı anlamalarına imkan yaradır. Ailələr tərəfindən təqdim edilən məlumatlar tədris metodlarının və kurikulumun uşaqların fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına kömək edə bilər. Bundan əlavə, ailələrin övladları üçün müsbət rol modelləri olması onların sosial-emosional inkişafında mühüm rol oynayır. Məktəb

iclaslarında iştirak etmək, müəllimlərlə mütəmadi ünsiyyət qurmaq və uşaqların təhsil prosesinə aktiv şəkildə qoşulmaq valideynlərin bu rolu daha təsirli şəkildə yerinə yetirməsinə imkan verir.

Inklüziv təhsildə ailələrin rolu təhsil prosesinin uğuru baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ailələrin davamlı dəstəyi və məlumat mübadiləsi inklüziv təhsil təcrübələrinin daha effektiv olmasına və hər bir fərdin potensialının üzə çıxmasına töhfə verir. Buna görə də, valideynlərin təhsil prosesinə cəlb edilməsi, mövcud boşluqların aradan qaldırılması və bütün uşaqlar üçün daha əlçatan bir təhsil təcrübəsinin təmin olunması baxımından əvəzəlməzdir. Ailələrin təhsildə aktiv rol oynaması, cəmiyyətdə maarifləndirməni artırması və təhsil siyasətlərinin formalaşmasına töhfə verməsi inklüziv təhsilin gələcəyi üçün mühüm faktor hesab olunur (*Ömərova, 2025:326*).

Inklüziv təhsildə mövcud problemlərin həllinə yönəlmiş gələcək perspektivləri, təhsil siyasəti və onların tətbiqi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Təhsil sisteminin bütövlükdə təkamül etməsi daha inklüziv və ədalətli bir öyrənmə mühitinin yaradılmasında həlledici rol oynayır. Gələcəkdə təhsilverənlərin və təhsil qurumlarının diqqət yetirməli olduğu əsas tədqiqat sahələrinə təhsil texnologiyalarının inteqrasiyası, diferensial təlim mühiti və cəmiyyətin ümumi meyillərini əks etdirən pedaqoji metodlar daxildir. Xüsusilə, süni intellekt kimi innovativ texnologiyalardan istifadə, şagirdlərin göstəricilərini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş strategiyaların hazırlanmasında əsas rol oynaya bilər. Aparılan araşdırmalar hər bir fərdin öyrənmə üsullarını kəşf etməsinə və fərdi ehtiyaclarına uyğun təhsil modellərinin formalaşmasına imkan yaratmalıdır.

Təhsil sistemində inklüzivlik, yalnız fiziki maneəsi olan fərdlər üçün deyil, həmçinin müxtəlif sosial-iqtisadi təbəqələrə, etnik mənşəyə və cinsi ayrı-seçkiliyinə sahib təhsilalanlarla bağlı bir sıra maneələri aşmağı tələb edir. Təhsilverənlərin fərdi ehtiyaclarına yönəlmiş müxtəlif tədris üsullarını tətbiq etməsi bu vəziyyətin yaxşılaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu çərçivədə innovativ pedaqoji yanaşmalar və tədris strategiyalarının inteqrasiyası təhsildə ədaləti təmin etməyə yönəlmiş mühüm bir addımdır. Məsələn, texnologiyanın istifadəsinin artırılması və çevik öyrənmə mühitlərinin yaradılması, müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarına uyğunlaşmaq üçün böyük fayda verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Quliyeva N. Inklüziv təlimdə müəllimin şəxsi keyfiyyətləri. Bakı, 2025
2. Государственная программа развития инклюзивного образования для людей с ограниченными возможностями в Азербайджанской Республике на 2018-2024 годы. <https://az.president.az>
3. Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi. Inklüziv təhsil üzrə 2018–2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı. Bakı:2018
4. Yusifova F. Inklüziv təhsilin sosial inteqrasiyadakı rolu. Bakı, 2025
5. Леонгард Э.И. Инклюзивное образование в различных условиях интеграции/Э.И.Леонгард// Инклюзивное образование. Выпуск 1. – М.: Центр «Школьная книга», 2010. – С. 139-148.
6. Аверина Е.А. Интеграция инвалидов в общество: теоретическое осмысление проблемы./Е.А. Аверина// – Вестник Томского государственного университета. – 2011. – № (1) 13. – С. 5-11.

7. Бережнова Е.В. Основы учебно-исследовательской деятельности: Учебник. М.: Просвещение, 2012.
8. Алферова Г.И. Социализация и социальная адаптация ребенка-инвалида в условиях инклюзивного образования /Г.И. Алферова// Гуманитарные исследования. – 2013. – №4 (48). – с. 120-126.
9. Ömərova Ə. İnküziv təhsil cəmiyyətdə sosial bərabərliyin həyata keçirilməsidir. Bakı, 2025
10. Hacımuradova L. İnküziv təhsildə problemlər və həll yolları. Bakı, 2025

Zeynaddin Shabanov, Faig Aliyev

THE ROLE OF INCLUSIVE EDUCATION IN SOCIAL INTEGRATION IN THE MODERN ERA

Abstract

The article discusses the current issues of the modern era, such as inclusive education and its criteria, and analyzes the measures implemented in this field in Azerbaijan. The analysis includes an evaluation of international experience and examines the perspectives of well-known scholars and researchers on the topic. In recent years, pilot projects have been implemented to promote inclusive education, and legal as well as pedagogical mechanisms have been developed for the integration of children with special needs into general education schools. The roles and responsibilities of the state, schools, teachers, and families in the implementation of inclusive education are thoroughly analyzed, and new ideas are proposed.

Keywords: society, inclusive education, persons with disabilities, human, state, school, family

ORTA MƏKTƏB ŞAĞİRLƏRİNİN KARYERA SEÇİMİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Abuzər MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universitetinin II kurs magistrantı

Bakı, Azərbaycan

abuzer.mamedov60@gmail.com

Xülasə. Nəticə olaraq, orta məktəb şagirdlərinin karyera seçiminə təsir edən amillər bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Ailə, məktəb, cəmiyyət, texnologiya və iqtisadi şərait bu qərarın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ən vacibi isə gəncin öz maraqlarını və qabiliyyətlərini düzgün tanımasıdır. Bu məqsədlə məktəblərdə karyera planlaşdırılması sistemli şəkildə həyata keçirilməli, valideynlər isə uşaqlarına dəstək olmalı, lakin qərarlarını məhdudlaşdırmamalıdır. Dövlət səviyyəsində gənclər üçün karyera mərkəzlərinin və onlayn platformaların yaradılması da bu istiqamətdə faydalı ola bilər. Beləliklə, düzgün yönləndirmə və maarifləndirmə nəticəsində orta məktəb şagirdləri gələcəkdə həm şəxsi, həm də peşəkar baxımdan daha uğurlu və məmnun fərdlərə çevrilə bilərlər.

Açar sözlər: karyera seçimi, ailənin rolu, məktəbin və müəllimlərin təsiri, sosial və iqtisadi amillər, şəxsi maraqlar və qabiliyyətlər, texnologiyanın təsiri

Gənclərin gələcək karyerasını düzgün müəyyənləşdirməsi həm fərdi inkişaf, həm də cəmiyyətin ümumi tərəqqisi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Orta məktəb dövrü insan həyatında elə bir mərhələdir ki, burada şagirdlər öz maraq dairələrini, qabiliyyətlərini və hədəflərini müəyyən etməyə başlayırlar. Bu dövrdə verilən qərarlar çox vaxt gələcək təhsil istiqamətini və peşə həyatını müəyyən edir. Karyera seçimi bir çox amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bura ailənin rolu, məktəbin və müəllimlərin yönləndirməsi, sosial və iqtisadi şərait, texnologiyanın inkişafı, eləcə də şəxsi maraq və psixoloji amillər daxildir. Hər bir amil gəncin qərarvermə prosesinə fərqli səviyyədə təsir göstərir və nəticədə karyera seçimi çoxsahəli bir prosese çevrilir.

Ailə uşağın ilk sosial mühitidir və onun dünyagörüşünün formalaşmasında həlledici rol oynayır. Valideynlər çox vaxt uşaqların gələcəyi ilə bağlı qərarlarına təsir göstərir, bəzən bu təsir dəstək şəklində, bəzən isə yönləndirici formada olur. Valideynin peşəyə münasibəti, təhsil səviyyəsi və həyat təcrübəsi uşağın seçimlərinə dolayı yolla təsir edir. Bəzi hallarda ailələr övladlarının öz arzularına uyğun deyil, daha "təhlükəsiz" və sabit gəlir gətirən sahələri seçməsinə istəyirlər. Lakin bu zaman uşağın fərdi maraqları nəzərə alınmadıqda, gələcəkdə peşədən narazılıq və motivasiya itkisi müşahidə oluna bilər. Ən sağlam yanaşma ailənin övladına istiqamət verməsi, amma qərarı ona buraxmasıdır. Ailənin maddi vəziyyəti də mühüm faktordur. İmkanları məhdud olan ailələrdə gənclər çox vaxt qısa müddətdə gəlir gətirən və az xərc tələb edən peşələri seçməyə üstünlük verirlər. Bununla yanaşı, ailə daxilində müzakirələrin açıq və anlayışlı mühitdə aparılması gəncin daha şüurlu qərar qəbul etməsinə kömək edir.

Məktəb mühiti şagirdlərin bilik və bacarıqlarını formalaşdırmaqla yanaşı, onların maraq dairəsini də müəyyən edir. Müəllimlər bu prosesdə əsas bələdçilərdən biridir. Onlar şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərini müşahidə edərək onların hansı sahədə daha uğurlu ola biləcəklərini müəyyənləşdirməyə kömək edə bilərlər. Karyera yönümlü təlimlər, seminarlar və peşə tanıtım günləri məktəblərdə mütəmadi keçirildikdə şagirdlər müxtəlif sahələr

haqqında real məlumat əldə edirlər. Təəssüf ki, bəzi təhsil müəssisələrində bu istiqamətdə fəaliyyət hələ də zəifdir. Halbuki belə tədbirlər gənclərin öz potensiallarını tanıması üçün mühüm vasitədir. Məktəbdə psixoloq və karyera məsləhətçilərinin fəaliyyəti də bu baxımdan önəmlidir. Onlar şagirdlərin maraq və qabiliyyət testlərini apararaq daha uyğun istiqamət təklif edə bilərlər. Bu, gələcəkdə səhv seçimlərin qarşısını almağa kömək edir.

Cəmiyyətin dəyərləri və sosial nüfuz anlayışı da gənclərin karyera seçimində rol oynayır. Bəzi peşələr cəmiyyətdə daha nüfuzlu və "prestijli" sayıldığı üçün gənclər həmin sahələrə yönəlməyə meyilli olurlar. Məsələn, həkimlik, hüquqşünaslıq və ya mühəndislik uzun illərdir gənclər arasında ən çox seçilən istiqamətlərdəndir. Texnologiyanın sürətli inkişafı isə karyera seçimində yeni imkanlar yaradıb. İnformasiya texnologiyaları, süni intellekt, dizayn və rəqəmsal marketinq kimi sahələr müasir dövrdə gənclərin diqqət mərkəzinə çevrilib. Sosial media platformaları və internet resursları gənclərə həm məlumat əldə etmək, həm də yeni bacarıqlar qazanmaq üçün geniş şərait yaradır. Bununla belə, texnologiyanın təsiri ikiistiqamətli ola bilər. Bəzi gənclər internetdə gördükləri "asudə" həyat tərzlərinə aldanaraq real iş bazarının tələblərini düzgün qiymətləndirmir. Buna görə də məktəb və ailə birlikdə onlara düzgün informasiya təqdim etməlidir.

Hər bir insanın fərdi xüsusiyyətləri, qabiliyyəti və maraq dairəsi var. Karyera seçimi zamanı bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınmaması gəncin gələcək peşəsində uğursuzluqla nəticələnə bilər. Özünü tanımaq, güclü və zəif tərəfləri müəyyənləşdirmək, maraqları aydınlaşdırmaq doğru qərar vermək üçün əsas şərtidir. Bundan əlavə, psixoloji amillər – özünə inam, motivasiya, qərarvermə bacarığı və riskə yanaşma tərzı də mühüm rol oynayır. Özünə inamı yüksək olan gənclər daha cəsarətli qərarlar verir, yeni sahələrdə özlərini sınamaqdan çəkinmirlər. Əksinə, özünə güvəni az olan şagirdlər çox vaxt valideyn və dostlarının təsiri altında seçim edirlər.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər birbaşa karyera seçimlərinə təsir edir. Müasir əmək bazarı dinamikdir və hər il yeni peşə növləri meydana çıxır. Bu şəraitdə gənclər gələcəkdə iş imkanları daha çox olan, perspektivli sahələrə üstünlük verirlər. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi sabitlik və regionlararası fərqlər də bu seçimi müəyyənləşdirən faktorlardandır. Böyük şəhərlərdə təhsil və iş imkanlarının çoxluğu gəncləri paytaxt yönümlü edir. Bu isə regionlarda bəzi sahələrdə peşə kadrlarının çatışmazlığına gətirib çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Super, D. E. (1990). Karyera inkişafına Ömürlük, Həyat Məkanı yanaşması. D. Brown və L. Brooks (Red.), Karyera seçimi və inkişafı (2-ci nəşr, səh. 197–261). Jossey-Bass
2. Holland, J. L. (1997). Peşə seçimlərinin edilməsi: Peşəkar şəxsiyyətlər və iş mühtiləri nəzəriyyəsi (3-cü nəşr). Psixoloji Qiymətləndirmə Resursları.
3. Akosah-Twumasi, P., Emeto, T. I., Lindsay, D., Tsey, K., & Malau-Aduli, B. S. (2018). Gənclərin karyera seçimlərinə təsir edən amillərin sistemətik nəzərdən keçirilməsi – mədəniyyətin rolu. Təhsildə sərhədlər, 3, 58.
<https://doi.org/10.3389/feduc.2018.00058>
4. Kniveton, B. H. (2004). Tələbələrə karyera seçimlərinə əsaslandırdıqları təsirlər və motivasiyalar. Təhsildə Araşdırma, 72(1), 47–59. <https://doi.org/10.7227/RIE.72>.
5. Wattles, D. W. (2009). Karyera Seçmə Elmi. – www.choicescareer.com

6. Ginzberg, E., Ginsburg, S. W., Axelrad, S., & Herma, J. L. (1951). Peşə seçimi: Ümumi nəzəriyyəyə yanaşma. Columbia University Press.

Abuzar Mammadov

**FACTORS INFLUENCING CAREER CHOICE OF SECONDARY
SCHOOL STUDENTS**

Abstract

As a result, the factors influencing the career choice of secondary school students are closely related to each other. Family, school, society, technology and economic conditions play an important role in shaping this decision. The most important thing is for the young person to correctly identify their interests and abilities. For this purpose, career planning should be carried out systematically in schools, and parents should support their children, but not limit their decisions. The creation of career centers and online platforms for youth at the state level can also be useful in this direction. Thus, as a result of proper guidance and education, secondary school students can become more successful and satisfied individuals in the future, both personally and professionally.

Key words: *career choice, role of family, influence of school and teachers, social and economic factors, personal interests and abilities, influence of technology*

GLOBAL RƏQƏMSAL ÇAĞIRIŞLAR FONUNDA SUVERENLİYİN YENİDƏN ŞƏKİLLƏNMƏSİ

Aygün İSMAYILOVA, İlhamə İSMAYILOVA

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Mingəçevir, Azərbaycan

aygun.ismayilova@mdu.edu.az

ilhame.ismayilova@mdu.edu.az

Xülasə. *Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və informasiya axınının intensivləşməsi dövlətlərin suverenlik konsepsiyasına yeni çalarlar əlavə etmişdir. "İnformasiya suverenliyi" anlayışı müasir dövrdə dövlətlərin öz informasiya məkanına, kiberməkana və rəqəmsal infrastrukturuna nəzarət etmək imkanını ifadə edir. Bu məqalədə rəqəmsal inqilabın siyasi, hüquqi və texnoloji aspektləri təhlil edilir, informasiya suverenliyi ilə dövlət suverenliyi arasında qarşılıqlı əlaqələr araşdırılır və bu sahədə global tendensiyalar müəyyən olunur. Müasir geosiyasi reallıqlar fonunda informasiya təhlükəsizliyi, rəqəmsal idarəetmə və milli maraqların qorunması məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir.*

Açar sözlər. *rəqəmsal inqilab, informasiya suverenliyi, dövlət suverenliyi, milli informasiya siyasəti, texnoloji aspekt*

Rəqəmsal inqilab informasiya istehsalı, ötürülməsi və emalının köklü şəkildə dəyişməsidir. Süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data), blokçeyn, bulud texnologiyaları kimi yeniliklər dövlətlərin idarəetmə mexanizmlərini və informasiya siyasətini yenidən formalaşdırır. Rəqəmsal inqilabın əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- İnformasiya axınının sürət və həcm baxımından artması;
- Rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi;
- Yeni təhlükəsizlik çağırışlarının meydana çıxması, xüsusən kiberməkandakı təhdidlər;
- Dövlətlərin rəqəmsal texnologiyalar üzərində nəzarət imkanlarının vacibliyi [1,751].

Bu proseslər dövlətlərin suverenliyinin rəqəmsal komponentlərini ön plana çəkir və yeni idarəetmə strategiyalarını zəruri edir.

İnformasiya suverenliyi dövlətin milli informasiya məkanını idarə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququdur. Bu hüquq texniki, hüquqi, siyasi və ideoloji sahələri əhatə edir:

- **Texniki suverenlik:** milli informasiya infrastrukturalarının dövlət nəzarətində saxlanması, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi;
- **Hüquqi suverenlik:** rəqəmsal hüquqlar, informasiya təhlükəsizliyi və şəxsi məlumatların qorunması üzrə milli qanunvericilik;
- **Siyasi suverenlik:** informasiya siyasətinin və rəqəmsal diplomatiyanın formalaşdırılması;
- **İdeoloji-mədəni suverenlik:** milli dəyərlərin və dilin informasiya məkanında qorunması [2,10].

İnformasiya suverenliyi dövlətlərin rəqəmsal resurslar üzərində nəzarəti təmin etməklə milli təhlükəsizliyin təminatçısıdır. Ənənəvi dövlət suverenliyi sərhədlərin qorunması, qanunların tətbiqi və xarici siyasətə nəzarət demək idisə, rəqəmsal dövrdə əlavə elementlər önə çıxır

- **Kibertəhlükəsizlik:** dövlətin rəqəmsal infrastrukturunun müdafiəsi, kiberhücumlara qarşı kompleks tədbirlər;

- **Rəqəmsal məlumatların tənzimlənməsi:** milli informasiya siyasətinin aparılması və xarici təsirlərin qarşısının alınması;
- **İnformasiya müharibələri:** dezinformasiya və kiberhücumlar vasitəsilə suverenliyə yönəlmiş təhdidlərin idarə olunması;
- **Rəqəmsal diplomatiya:** beynəlxalq rəqəmsal münasibətlərdə milli maraqların qorunması və təşviqi.
- Bu yeni tələblər dövlətlərin idarəetmə strategiyalarını dəyişir və rəqəmsal sahədə milli maraqların qorunmasını vacib edir.

Rəqəmsal inqilab dövlət suverenliyinin əsas prinsiplərini yenidən tərif etməyə məcbur edir. İnformasiya suverenliyi milli təhlükəsizliyin və davamlı inkişafın əsas amillərindən biri kimi ortaya çıxır. Dövlətlər rəqəmsal transformasiya prosesində hüquqi, texnoloji və siyasi tədbirləri kompleks şəkildə tətbiq etməklə informasiya müstəqilliyini təmin etməli, rəqəmsal çağırışlara çevik və effektiv cavab verməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Taddeo, M., & Floridi, L. (2018). How AI can be a force for good. *Science*, 361(6404), 751–752.
2. Greenleaf, G., & Waters, N. (2021). Global data privacy laws 2021: Despite COVID delays, 145 laws show GDPR dominance. *Privacy Laws & Business International Report*, (169), 10–13.

**Aygun İsmayilova,
İlhama İsmayilova**

RESHAPING SOVEREIGNTY IN THE CONTEXT OF GLOBAL DIGITAL CHALLENGES

Abstract

The rapid development of digital technologies and the intensification of information flows have added new shades to the concept of sovereignty of states. The concept of information sovereignty expresses the ability of states to control their information space, cyberspace and digital infrastructure in the modern era. This article analyzes the political, legal and technological aspects of the digital revolution, examines the interrelationships between information sovereignty and state sovereignty, and identifies global trends in this area. Against the background of modern geopolitical realities, the issues of information security, digital governance and the protection of national interests are brought into focus.

Keywords: *digital revolution, information sovereignty, state sovereignty, national information policy, technological aspect*

**Proceedings of International Scientific-Practical Conference
State Sovereignty and National Constitutions in 21st Century:
Global Challenges, Trends, and Prospects
held within framework of 2025: The Year of Constitution and Sovereignty
5 November 2025 | Baku, Azerbaijan**

Editor-in-Chief:

Zahid Oruj
Chairman of the Board, Social Research Center

Deputy Editor-in-Chief:

Tahira Allahyarova
Member of the Board, Social Research Center; Professor

Executive Editor:

Agshin Mammadov
Head of Department, Social Research Center

Editors:

Aytan Babayeva
Pasha Bayramov
Maxim Nakhmedov

Graphic Designers:

Gurban Jalilov
Babak Jafar

Address:

Social Research Center (SRC)
18 Ismayil bey Gutqashinli Street, Yasamal District, Baku AZ1073
Republic of Azerbaijan

Phone: (+994 12) 510-70-78 / (+994 12) 510-23-75

Email: info@stm.az / **Website:** www.stm.az

Signed for print: 15.10.2025

Print sheet: 90

Order: 158

Print run: 1000

Printed at "MM-S" Printing House

Address: 13 A. Taghizade Street, Nasimi District, Baku,
AZ1102, Republic of Azerbaijan

Phone: (+994 12) 431 11 00 / (+994 50) 314 09 37

© **Social Research Center, 2025**

SOCIAL
RESEARCH
CENTER

ISTANBUL
UNIVERSITY
FACULTY OF LAW